

Bevezetés a szociológiába

Andorka et al., Rudolf

Bevezetés a szociológiába

Andorka et al., Rudolf

Publication date 2006-03-31

Szerzői jog © 2006-03-31 Rudolf, Andorka jogörököse; Balázs, Kapitány; György, Lengyel; Zsolt, Spéder; Zoltán, Szántó; István György, Tóth

Kivonat

A könyv a szociológia tudományának alapkérdéseit, történetét és módszertanát tárgyalja, illetve konkrét társadalmi jelenségeket dolgoz fel.

Tartalom

ELŐSZÓ A MÁSODIK, JAVÍTOTT ÉS BŐVÍTETT KIADÁSHOZ	xviii
ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ	xx
1. 1. fejezet A SZOCIOLÓGIA MINT TUDOMÁNY	1
1. A SZOCIOLÓGIA TUDOMÁNYA	1
2. A TÁRSADALMI STRUKTÚRA, INTÉZMÉNYEK, KULTÚRA	2
3. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK TÖRTÉNETI KIALAKULÁSA	2
4. A SZOCIOLÓGIA TÁRGYA, MÓDSZERE ÉS ALAPVETŐ SZEMLÉLETE	4
5. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK EMBERKÉPE	4
6. MIRE JÓ A SZOCIOLÓGIA?	5
7. A SZOCIOLÓGUS SZEREPEI	6
8. SZOCIOLÓGIAI KUTATÁS ÉS POLITIKAI CSELEKVÉS	6
8.1. A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK OBJEKTIVITÁSA	7
9. ÖSSZEFOGLALÁS	9
10. VITAKÉRDÉSEK	9
11. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	10
12. AJÁNLOTT IRODALOM	10
2. 2. fejezet A SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE	11
1. AZ ELŐFUTÁROK	11
2. AZ „ALAPÍTÓ ATYÁK”	14
3. A KLASSZIKUSOK KORTÁRSAI	22
4. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI SZOCIOLÓGUSOK	25
5. A SZOCIOLÓGIA IRÁNYZATAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN	28
6. ÚJ ELMÉLETI ORIENTÁCIÓK AZ 1980-AS ÉS 1990-ES ÉVEKBEN	36
6.1. A MAGYAR SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE	41
7. ÖSSZEFOGLALÁS	44
8. VITAKÉRDÉSEK	45
9. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	45
10. AJÁNLOTT IRODALOM	45
3. 3. fejezet A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERTANA	46
1. A SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT LÉPÉSEI	46
1.1. A probléma megfogalmazása	46
1.2. Elméleti hipotézisek	46
1.3. Operacionalizálás	46
1.4. Adatgyűjtési módszerek	46
1.5. Elemzés	47
1.6. Az eredmények közzététele	47
2. MINTAVÉTEL	48
3. KÉRDŐÍVKÉSZÍTÉS	49
4. MEGKÉRDEZÉS VAGY INTERJÚ	50
5. VÉLEMÉNYEK ÉS ATTITÚDOK MÉRÉSE SKÁLÁKKAL	50
6. KÓDOLÁS	51
7. ADATFELDOLGOZÁS	51
8. MÉRÉSI SZINTEK	51
8.1. Nominális szint	52
8.2. Ordinális szint	52
8.3. Intervallumszint	52
8.4. Aránymérő szint	52
9. TÁBLÁZATOK KÉSZÍTÉSE ÉS ELEMZÉSE	53
10. EGYSZERŰ STATISZTIKAI MUTATÓK	54
11. KÉT- ÉS TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉSI MÓDSZEREK	55
12. ETIKAI KÉRDÉSEK	57
13. ÖSSZEFOGLALÁS	57
14. VITAKÉRDÉSEK	57
15. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	57
16. AJÁNLOTT IRODALOM	58

4. 4. fejezet EGYENLŐTLENSÉG, SZEGÉNYSÉG	59
1. ALAPFOGALMAK	59
2. Egyenlőség-egyenlőtlenség	59
3. Méltányosság, igazságosság	59
3.1. Szegénység	59
4. MÓDSZEREK	60
4.1. Háztartásijövedelem-felvétel	60
4.2. Háztartáspanel-felvétel	61
4.3. Létminimum	61
4.4. Jövedelmi decilisek	64
5. ELMÉLETEK	64
5.1. Az elfogadható egyenlőtlenség mértéke	64
5.2. Egyenlőtlenség a történelemben	65
5.3. Az egyenlőtlenség és a szegénység okai	65
6. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	66
6.1. Szegénység a fejlődő országokban	66
6.2. Szegénység a fejlett országokban	68
7. MAGYARORSZÁGI HELYZET	71
7.1. Szegénység 1945 előtt	71
7.2. Szegénység és egyenlőtlenség a rendszerváltás óta	74
7.3. Kik a szegények?	75
8. TÁRSADALOMPOLITIKA	78
8.1. A jóléti állam kiépülése	78
8.2. Viták a jóléti államról	79
8.3. A magyar jóléti rendszer	80
9. ÖSSZEFOGLALÁS	80
10. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	81
10.1. Nemzetközi tendenciák	82
10.2. Hazai tendenciák	84
11. VITAKÉRDÉSEK	89
12. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	90
13. AJÁNLOTT IRODALOM	90
5. 5. fejezet TÁRSADALMI SZERKEZET ÉS RÉTEGZÖDÉS	92
1. ALAPFOGALMAK	92
1.1. Társadalmi szerkezet, státus és szerep	92
1.2. Társadalmi rétegződés	92
1.3. Társadalmi osztály, réteg, státuscsoport, elit	93
2. MÓDSZEREK	93
2.1. Survey-módszer	93
2.2. Önbesorolós módszer, presztízsvizsgálat, társadalmi-gazdasági státus	94
3. ELMÉLETEK	95
3.1. Harmónia-, konfliktus-, csere- és kényszerelméletek	95
3.2. Konzervatív és radikális elméletek	95
3.3. A társadalmi szerkezet kategóriáinak elméleti alapjai	96
3.4. Sokdimenziós társadalomszerkezet-elméletek	98
3.5. Pénztőke, kulturális tőke, szociális tőke	98
3.6. Hatalomelméletek	99
3.7. Új marxista társadalomszerkezet-elméletek	99
3.8. Presztízis, társadalmi helyzet és társadalmi miliő	100
3.9. A társadalmi helyzet hatása az egyén életére, nézeteire	101
3.10. A társadalmi kategóriák száma	102
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	104
4.1. A társadalmi szerkezet változása	104
4.2. A „munkásosztály elpolgárosodása” és az „osztályok elhalása”	105
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	106
5.1. Társadalmi szerkezet a két világháború között	106
5.2. „Két osztály és egy réteg”	107
5.3. Rétegződésvizsgálatok	108
5.4. Elméleti modellek	116
5.5. A jövedelmi és életkörülmény-különbségek növekedése a rendszerváltozás óta	117

6. TÁRSADALOMPOLITIKA	120
7. ÖSSZEFOGLALÁS	121
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	121
9. Hazai tendenciák	121
10. VITAKÉRDÉSEK	128
11. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	128
12. AJÁNLOTT IRODALOM	128
6. 6. fejezet VÁROS ÉS FALU	130
1. ALAPFOGALMAK	130
1.1. Város és község	130
1.2. Egyéb formák	130
1.3. Urbanizáció, városodás, városiasodás	131
1.4. Szuburbanizáció, szegregáció, slum, invázió, szukcesszió, filtráció	131
2. MÓDSZEREK	132
3. ELMÉLETEK	132
3.1. Urbanizáció	132
3.2. A városi és a falusi életmód különbségei	133
3.3. Városökológiai elméletek	134
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	135
4.1. Urbanizációs tendenciák	135
4.2. Szegregáció és slumosodás a nagyvárosokban	136
4.3. Az emberi kapcsolatok és a lelki egészség	136
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	136
5.1. Késleltetett városfejlődés	137
5.2. Tanyák	137
5.3. Városhiányos településhálózat	138
5.4. Az életkörülmények különbségei	139
5.5. Regionális különbségek	140
5.6. Budapest városökológiai övezetei	142
5.7. Lakásviszonyok	142
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	143
6.1. Településfejlesztési politika	144
6.2. Lakáspolitiká	145
7. ÖSSZEFOGLALÁS	145
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	146
8.1. Nemzetközi tendenciák	146
8.2. Hazai tendenciák	147
9. VITAKÉRDÉSEK	151
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	151
11. AJÁNLOTT IRODALOM	151
7. 7. fejezet TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS VÁNDORLÁS	152
1. ALAPFOGALMAK	152
1.1. Társadalmi mobilitás	152
1.2. Nyitott és zárt társadalom	153
1.3. Vándorlás (migráció)	153
1.4. Állandó és lakónépesség	153
1.5. Ingázás, nemzetközi vándorlás, vándorlási egyenleg	154
2. MÓDSZEREK	154
2.1. Az ISA-paradigma	154
2.2. Az összes mobilak aránya, strukturális és cirkuláris mobilitás	155
2.3. Stratifikációs paradigma, útelemzés	158
2.4. Loglineáris paradigma	160
2.5. A belső vándorlás adatforrásai és arányszámai	161
2.6. A nemzetközi vándorlás adatforrásainak hiányosságai	162
3. ELMÉLETEK	162
3.1. A társadalmi rendszerek hatása a mobilitásra	162
3.2. A strukturális tényezők hatása a mobilitásra	163
3.3. Az „amerikai álom”	163
3.4. Mobilitás a posztindusztriális társadalmakban	164
3.5. Környezet vagy öröklés	164

3.6. Mobilitás a szocialista társadalmakban	164
3.7. A mobilitás társadalmi hatásai	164
3.8. Mobilitás és társadalmi egyenlőtlenség	165
3.9. Az ember mint vándorló lény	166
3.10. A belső vándorlás átmenetének elmélete	166
3.11. A nemzetközi vándorlások átmenetének elmélete	167
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	167
4.1. Történeti vizsgálatok	167
4.2. Nemzetközi összehasonlítások	168
4.3. Az iskolai végzettség hatása a mobilitásra	169
4.4. A belső vándorlás	169
4.5. Nemzetközi vándorlások	169
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	170
5.1. Történeti kutatások	170
5.2. Nemzedékek közötti mobilitás	171
5.3. Társadalmi mobilitás rétegenként	172
5.4. A mobilitási esélyek egyenlőtlensége	174
5.5. A magyar mobilitás és a nemzetközi trendek	175
5.6. Nemzedéken belüli mobilitás, elitsere	175
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	179
7. ÖSSZEFOGLALÁS	180
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	181
8.1. Nemzetközi tendenciák	181
8.2. Hazai tendenciák	183
9. VITAKÉRDÉSEK	189
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	190
11. AJÁNLOTT IRODALOM	190
8. 8. fejezet NÉPESSÉG, NÉPESEDÉS, EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS	191
1. ALAPFOGALMAK	191
1.1. Demográfia	191
1.2. Termékenység, halandóság, reprodukció, morbiditás	192
2. MÓDSZEREK	192
2.1. A születések mutatói	193
2.2. A halálozás mutatói, a halandósági tábla	193
2.3. Csecsemőhalandósági és természetes szaporodási arányszámok	194
3. ELMÉLETEK	195
3.1. A demográfiai átmenet elmélete	195
3.2. A termékenység közgazdaságtani és szociológiai elméletei	196
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	198
4.1. Népelesszám	198
4.2. Halandóság	198
4.3. Termékenység	200
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET Népelesszám	202
5.1. Halandóság	203
5.2. Termékenység	208
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	211
7. ÖSSZEFOGLALÁS	213
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	213
8.1. Nemzetközi tendenciák	214
8.2. Hazai tendenciák	217
9. VITAKÉRDÉSEK	219
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	220
11. AJÁNLOTT IRODALOM	220
9. 9. fejezet KIEMELT DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK: NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS GYERMEKEK	222
1. ALAPFOGALMAK	222
1.1. Az időskor alsó határa	222
1.2. A fiatalkor határai	223
1.3. A gyermekkor és serdülőkor	223
2. MÓDSZEREK	223

2.1. Népszámlálások	223
2.2. Szociológiai adatfelvételek	223
3. ELMÉLETEK	223
3.1. A nemek közötti különbségek okai	224
3.2. A férfiak és a nők közötti munkamegosztás	224
3.3. Az egyén életciklusának szakaszai	225
3.4. A felnőttkor előtti és utáni életszakaszok elkülönülése és meghosszabbodása	225
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	226
4.1. A nők hátrányai a világ különböző országaiban	226
4.2. A nyugdíjrendszerek problémái	227
4.3. Az ifjúság problémái	227
4.4. A gyermekek relatív elszegényedése a fejlett országokban	228
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	229
5.1. Nők	229
5.2. Idősek	232
5.3. Fiatalok	234
5.4. Posztadoleszcencia Magyarországon	239
5.5. Gyermekek	240
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	241
6.1. A nők hátrányai mérsékelésének lehetőségei	241
6.2. A magyar nyugdíjrendszer problémái	241
6.3. Családpolitika	242
7. ÖSSZEFOGLALÁS	243
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	244
8.1. Nemzetközi tendenciák	244
8.2. Hazai tendenciák	247
9. VITAKÉRDÉSEK	253
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	253
11. AJÁNLOTT IRODALOM	253
10. 10. fejezet FAJ, NEMZET, ETNIKAI CSOPORT, KISEBBSÉGEK	256
1. ALAPFOGALMAK	256
1.1. Faj, rassz	256
1.2. Nemzet	257
1.3. Nemzeti és vallási kisebbség, etnikai csoport	257
1.4. Rasszizmus, etnocentrizmus, nacionalizmus	258
1.5. Előítélet, sztereotípa, diszkrimináció	259
2. MÓDSZEREK	259
3. ELMÉLETEK	259
3.1. A nemzettudat kialakulása	259
3.2. Az agresszív nacionalizmus kialakulásának okai	260
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK A feketék helyzete az Egyesült Államokban	260
4.1. A multikulturális társadalom	261
4.2. Az autoritárius személyiség	261
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	262
5.1. A nemzettudat Magyarországon	262
5.2. A roma kisebbség helyzete	263
5.3. A zsidó vallási kisebbség és az antiszemitizmus	265
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	266
7. ÖSSZEFOGLALÁS	266
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	266
8.1. Nemzetközi tendenciák	267
8.2. Hazai tendenciák	268
9. VITAKÉRDÉSEK	271
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	272
11. AJÁNLOTT IRODALOM	272
11. 11. fejezet CSALÁD	273
1. ALAPFOGALMAK	273
1.1. Csoportok	273
1.2. Család, családmag, háztartás	273
1.3. Házasságtípusok	274

2. MÓDSZEREK	276
3. ELMÉLETEK	276
3.1. A családfejlődés evolucionista elmélete	276
3.2. A háztartások történeti változásai Európában	277
3.3. A család funkciói	277
3.4. A szerelem és a szexualitás történeti változásai	278
3.5. Háború a család körül	278
3.6. A gyermekek helyzete a családban	279
3.7. A felnőttek és idős szüleik közötti kapcsolat	279
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	280
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET Háztartásnagyság és háztartástípusok	282
5.1. Házasságkötés	283
5.2. Válás	284
5.3. Házasságon kívüli születés	284
5.4. A családok életciklusának változásai	284
5.5. A házastársak kiválasztása	285
5.6. A család funkcióinak változásai	285
5.7. A családra vonatkozó társadalmi normák	286
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	287
7. ÖSSZEFOGLALÁS	288
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	288
8.1. Nemzetközi tendenciák	288
8.2. Hazai tendenciák	292
9. VITAKÉRDÉSEK	295
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	296
11. AJÁNLOTT IRODALOM	296
12. 12. fejezet OKTATÁS	298
1. ALAPFOGALMAK	298
1.1. Oktatás, nevelés, a társadalom integrációja	298
1.2. Emberi beruházás	298
2. MÓDSZEREK	298
2.1. Iskolai végzettségi arányszámok	298
2.2. Beiskolázási arányszámok	299
3. ELMÉLETEK	299
3.1. Az iskola szerepe	299
3.2. Kulturális tőke és nyelvi készségek	301
3.3. Öröklés	302
3.4. A meritokratikus társadalom	303
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK Az iskolai végzettség és a beiskolázási arányszámok növekedése	303
4.1. Az iskolai végzettség hatása az életpályára	304
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET A magyar népesség iskolai végzettsége	305
5.1. Iskolázottság és társadalmi helyzet	307
5.2. Az oktatásból kimaradtak helyzete	309
5.3. A kisegítő iskolák	310
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	310
7. ÖSSZEFOGLALÁS	313
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	314
8.1. Nemzetközi tendenciák	314
8.2. Hazai tendenciák	316
9. VITAKÉRDÉSEK	319
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	319
11. AJÁNLOTT IRODALOM	319
13. 13. fejezet GAZDASÁG	321
1. ALAPFOGALMAK	321
1.1. A közgazdaságtan és a gazdaság szociológia viszonya	321
1.2. Informális, második, szürke- és feketegazdaság	322
1.3. Szervezet, intézmény, bürokrácia	323
2. MÓDSZEREK	323
3. ELMÉLETEK	324

3.1. A gazdasági élet szereplőinek motivációi	324
3.2. Gazdasági mechanizmusok: reciprocitás, redistribúció, piac	325
3.3. Vita a szocialista gazdaságról	325
3.4. A „menedzserek forradalma”	326
3.5. A bürokratikus szervezetek	326
3.6. A gazdasági fejlődés társadalmi korlátai	327
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK A tudományos munkaszervezés és az emberi kapcsolatok irányzat	327
4.1. Gépesítés és automatizálás	328
4.2. Autonóm munkacsoportok és a munkás-önigazgatás	329
4.3. A munkaerőpiacok	329
4.4. Munkanélküliség	329
4.5. Az informális gazdaság	330
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	330
5.1. Üzem- és munkaszociológiai vizsgálatok	330
5.2. A vállalatok és a kormány közötti alku	332
5.3. A második gazdaság	332
5.4. Vállalati gazdasági munkaközösségek	334
5.5. A privatizáció	334
5.6. Az új gazdasági elit és a magánvállalkozók	335
5.7. A munkanélküliség	335
5.8. A háztartások alkalmazkodása a gazdasági nehézségekhez	337
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	337
7. ÖSSZEFOGLALÁS	338
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	338
8.1. Nemzetközi tendenciák	338
8.2. Hazai tendenciák	344
9. VITAKÉRDÉSEK	348
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	348
11. AJÁNLOTT IRODALOM	348
14. 14.fejezet ÁLLAM, KORMÁNYZAT, POLITIKA	351
1. ALAPFOGALMAK	351
1.1. Állam, kormányzat, politika	351
1.2. Hatalom és uralom	351
1.3. Tradicionális, karizmatikus és racionális-legális uralom	351
1.4. Demokrácia, totalitarizmus, autoritarizmus	352
1.5. Párt, nyomást kifejtő csoport, mozgalom	353
1.6. Civil társadalom	353
1.7. Jóléti állam	354
2. MÓDSZEREK	354
3. ELMÉLETEK	354
3.1. Az állam	354
3.2. A nemzetállam	355
3.3. Demokrácia és gazdasági fejlettség	355
3.4. Állampolgári kultúra	356
3.5. Totalitarizmuselméletek	356
3.6. Demokrácia és piacgazdaság	357
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	357
4.1. A demokráciák számának változása	357
4.2. A pártok támogatottsága	358
4.3. Kiábrándulás a politikából	358
4.4. Helyi hatalmi viszonyok	359
4.5. A jóléti juttatások	359
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	359
5.1. A piacgazdaság és a demokrácia támogatottsága	360
5.2. A pártok szavazótáborának összetétele	361
5.3. Közvélemény a jóléti juttatásokról	366
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	366
7. ÖSSZEFOGLALÁS	367
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	367

8.1. Nemzetközi tendenciák	367
8.2. Hazai tendenciák	369
9. VITAKÉRDÉSEK	374
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	374
11. AJÁNLOTT IRODALOM	374
15. 15.fejezet ÉLETMÓD	376
1. ALAPFOGALMAK	377
2. MÓDSZEREK	377
2.1. Időmérleg	377
2.2. Háztartás-statisztika	378
2.3. Megfigyelés és élettörténet	378
3. ELMÉLETEK	378
3.1. Az életmód szerepe Max Webernél	378
3.2. A hivalkodó fogyasztás	378
3.3. Az időfelhasználás szociológiája	379
3.4. Munkáséletmód és a szegénység kultúrája	379
3.5. Praxis és habitus Bourdieu-nél	380
3.6. Társadalmi miliók	380
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK A szabadidő növekedése	381
4.1. Időmérleg-vizsgálatok	382
4.2. Egyéb vizsgálatok	382
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	383
5.1. Időmérleg-vizsgálatok	383
5.2. Jövedelemkiegészítő munkák	386
5.3. Újabb tendenciák	387
5.4. A férfiak és nők életmódja közötti különbség	388
5.5. A társadalmi rétegek életmódjának különbségei	389
5.6. Életstíluscsoportok	389
5.7. A szegények és a romák életmódja	390
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	391
7. ÖSSZEFOGLALÁS	392
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	392
8.1. Nemzetközi tendenciák	393
8.2. Hazai tendenciák	395
9. VITAKÉRDÉSEK	398
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	398
11. AJÁNLOTT IRODALOM	399
16. 16.fejezet KULTÚRA, ÉRTÉKEK ÉS NORMÁK, SZOCIALIZÁCIÓ	400
1. ALAPFOGALMAK	400
1.1. Kultúra, szubkultúra, kulturális pluralizmus	400
1.2. Normák	401
1.3. Értékek	401
1.4. Szocializáció, szerep, státus	402
1.5. Az élet minősége	403
1.6. Kulturális szakszociológiák	403
2. MÓDSZEREK	404
2.1. Rokeach, Inglehart és Kohn módszere az értékek vizsgálatára	404
2.2. Az attitűdök vizsgálata	405
2.3. Az élet minőségének vizsgálata	405
3. ELMÉLETEK	405
3.1. A gazdasági alap és a kultúra kölcsönhatásai	405
3.2. Értékek változásának elméletei	406
3.3. A nevelés dilemmái	406
3.4. Az élet minőségének három dimenziója	406
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	407
4.1. Az értékek változása	407
4.2. A szocializációt befolyásoló körülmények	408
4.3. Az élet minőségének vizsgálata	409
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	409
5.1. A tradicionális értékek uralma	409

5.2. Normák és életminőség a magyar társadalomban	413
5.3. Könyvolvasás, televíziózás	414
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	415
7. ÖSSZEFOGLALÁS	415
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	416
8.1. Nemzetközi tendenciák	416
8.2. Hazai tendenciák	420
9. VITAKÉRDÉSEK	423
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	424
11. AJÁNLOTT IRODALOM	424
17. 17. fejezet DEVIÁNS VISELKEDÉS	425
1. ALAPFOGALMAK	425
1.1. Deviáns viselkedés	425
2. MÓDSZEREK	426
2.1. Statisztikai mutatók	426
2.2. Viktimológiai felvételek	426
2.3. Az alkoholizmus becslési módszerei	427
2.4. Epidemiológiai vizsgálatok	427
3. ELMÉLETEK	428
3.1. A deviancia funkciói és diszfunkciói	428
3.2. A szociológiai elméletek jellemzői	428
3.3. Biológiai elméletek	429
3.4. Pszichológiai elméletek	429
3.5. A szocializáció zavarai	430
3.6. A bűnözés magyarázata a racionális választás elmélete alapján	430
3.7. Kulturális elméletek	431
3.8. Anómiaelméletek	432
3.9. Minősítési elmélet	433
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	434
4.1. Öngyilkosság	434
4.2. Bűnözés	434
4.3. Alkoholizmus	435
4.4. Kábítószer-fogyasztás	435
4.5. Lelki betegségek	436
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	437
5.1. Öngyilkosság	437
5.2. Bűnözés	437
5.3. Alkoholizmus	438
5.4. Kábítószer-fogyasztás	439
5.5. Lelki betegségek	440
5.6. A deviáns viselkedés okai Magyarországon	441
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	444
7. ÖSSZEFOGLALÁS	445
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	446
8.1. Nemzetközi tendenciák	447
8.2. Hazai tendenciák	450
9. VITAKÉRDÉSEK	455
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	455
11. AJÁNLOTT IRODALOM	456
18. 18. fejezet VALLÁS	458
1. ALAPFOGALMAK	458
1.1. Vallás és vallásosság	458
1.2. Egyház, szekta, felekezet, kultusz	458
1.3. Civil vallás	459
1.4. Fundamentalizmus	459
2. MÓDSZEREK	459
3. ELMÉLETEK	459
3.1. A vallás funkciója a társadalomban	459
3.2. A gazdaság és a vallás összefüggései	460
3.3. A szekularizáció elmélete	461

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK Szekularizációs tendenciák	461
4.1. Fundamentalizmus	462
4.2. Új vallási mozgalmak	462
5. MAGYARORSZÁGI HELYZET	463
5.1. A magyar társadalom felekezeti szerinti összetétele	463
5.2. A vallásosság változásának tendenciái	464
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	467
7. ÖSSZEFOGLALÁS	467
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	468
8.1. Nemzetközi tendenciák	468
8.2. Hazai tendenciák	469
9. VITAKÉRDÉSEK	473
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	473
11. AJÁNLOTT IRODALOM	473
19. 19. fejezet TÁRSADALMI VÁLTOZÁS	475
1. ALAPFOGALMAK	475
1.1. Társadalmi változás	475
1.2. Gazdasági növekedés, gazdasági fejlődés, társadalmi fejlődés	475
1.3. Jólét, életminőség	476
1.4. Gazdaság- és társadalomtípusok	476
1.5. Centrum és periféria	477
2. MÓDSZEREK	477
3. ELMÉLETEK	478
3.1. Rostow elmélete	479
3.2. Az ipari társadalom elmélete	479
3.3. A modernizáció elmélete	480
3.4. Elias civilizációs elmélete	482
3.5. Dependenciaelmélet, centrum és periféria	482
3.6. A modernizáció új elmélete	483
3.7. Forradalomelméletek	484
4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK	485
5. MAGYARORSZÁGI VÁLTOZÁSOK	490
5.1. Modernizációs kísérletek, 1825–1945	490
5.2. A szocialista modernizációs kísérlet kudarca	491
5.3. Rendszerváltozás Magyarországon	492
5.4. Életszínvonal	492
5.5. Társadalmi szerkezet	493
5.6. Emberi erőforrások	496
5.7. Modern mentalitás, értékek, normák	497
5.8. Demokrácia	498
6. TÁRSADALOMPOLITIKA	499
7. ÖSSZEFOGLALÁS	499
8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN	500
8.1. Nemzetközi tendenciák	500
8.2. Hazai tendenciák	503
9. VITAKÉRDÉSEK	507
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	508
11. AJÁNLOTT IRODALOM	508
20. BIBLIOGRÁFIA	509
21. A VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN CÍMŰ FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ BIBLIOGRÁFIA	536
A. Függelék	552
1. OKTATÁS	552
2. KUTATÁS	553
3. KÖNYVTÁRAK	553
4. FOLYÓIRATOK	553
5. KÖNYVKIADÁS	554
6. MAGYAR SZOCIOLÓGAI TÁRSASÁG	554
7. TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ADATBANKOK	554
8. SZOCIOLÓGIA PORTÁLOK	555

9. ANDORKA RUDOLF TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG	555
10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK	555

A táblázatok listája

2.1.	30
4.1. 4.1. táblázat ♦ A KSH által számított létminimumértékek 1993 és 1994 júniusában	62
4.2.	67
4.3. 4.2. táblázat ♦ Szegénység a fejlődő országokban régióként, 1985	68
4.4. 4.3. táblázat ♦ Az alacsony jövedelmű kategóriákba tartozók száma és aránya a népességben	71
4.5. 4.4. táblázat ♦ A jövedelemegyenlőtlenség mutatóinak alakulása 1962-től 1987-ig	72
4.6. 4.5. táblázat ♦ A hátrányos helyzetben lévők aránya a depriváció hat dimenziójában	74
4.7. 4.6. táblázat ♦ Decilis eloszlások: az egy főre jutó jövedelem szerinti háztartásdecilisek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1992-1995	74
4.8. 4.7. táblázat ♦ A szegények aránya korcsoportonként, társadalmi rétegenként és etnikum szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1994	75
4.9. 4.8. táblázat ♦ Az egyenlőtlenségek és a szegénység az OECD-országokban a teljes népesség és az egyes korcsoportokhoz tartozók arányában	83
4.10. 4.9. táblázat ♦ A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegények részarányának alakulása Magyarországon, 1987–2003	85
4.11. 4.10. táblázat ♦ A jövedelmi szegénységbe kerülés esélyhányadosai (logisztikus regresszió); tisztítatlan hatások és többváltozós modell, 2002	85
4.12.	86
5.1. 5.1. táblázat ♦ Öt gazdasági-társadalmi rendszer fő sajátosságai E. O. Wright szerint	100
5.2. 5.2. táblázat ♦ A magyar társadalom szerkezete és az egyes osztályok és rétegek évi egy főre jutó jövedelme, 1930/1931.	106
5.3. 5.3. táblázat ♦ Az átlagos havi egy főre jutó jövedelem társadalmi rétegenként, forint	109
5.4. 5.4. táblázat ♦ Az intézményes kiutalás (tanácsi, szolgálati lakás kiutalása, öröklakás kiutalása) útján lakáshoz jutottak aránya társadalmi rétegenként, 1978	109
5.5. 5.5. táblázat ♦ Az aktív keresők százalékos megoszlása rétegek között 1949-1990	110
5.6.	111
5.7. 5.6. táblázat ♦ A háztartások életszínvonalának és életmódjának kiválasztott mutatói a megkérdezett aktív kereső férfi társadalmi-foglalkozási helyzete szerint 1981-ben	112
5.8. 5.7. táblázat ♦ Az egy főre jutó átlagos évi háztartási jövedelem társadalmi rétegenként, 1993–1995	118
5.9. 5.8. táblázat ♦ Lakásfelszereltség, egyes tartós eszközök birtoklása és külföldi utazás, 1994 .	119
5.10. 5.9. táblázat ♦ A magyar népesség összetétele a lakhely településtípusa, legnagyobb iskolai végzettség és munkaerő-piaci helyzet szerint 1990-ben és 2001-ben (%)	123
5.11. 5.10. táblázat ♦ A foglalkoztatottak foglalkozási csoportok közötti megoszlása a nők és a férfiak körében (%)	124
5.12. 5.11. táblázat ♦ A relatív jövedelmi pozíció változása 1987 és 2003 között a háztartásfők életkori és iskolázottsági kombinációival jellemzett háztartásokban	127
6.1. 6.1. táblázat ♦ Az egy főre jutó háztartási jövedelem átlaga az országos egy főre jutó jövedelem átlagának százalékában	140
6.2. 6.2. táblázat ♦ A lelkiállapot problémáinak testi és lelki megnyilvánulásai, településkategóriák szerint, 1993	140
6.3. 6.3. táblázat ♦ Infrastrukturális fejlesztések 1990-2003	148
7.1. 7.1. táblázat ♦ A kereső nőknemzedékek közötti társadalmi mobilitása 1992-ben	155
7.2. 7.2. táblázat ♦ A kereső nők nemzedékek közötti társadalmi mobilitása 1992-ben	156
7.3. 7.3. táblázat ♦ Hipotetikus mobilitási adatok három társadalmi réteg megkülönböztetésével .	157
7.4.	157
7.5. 7.4. táblázat ♦ Két összehasonlított ország hipotetikus mobilitási adatai két réteg, a szellemi és a fizikai foglalkozásúak megkülönböztetésével	160
7.6.	160
7.7. 7.5. táblázat ♦ A külföldi állampolgárságú személyek száma és aránya néhány európai országban az 1980-as évek közepén	170
7.8. 7.6. táblázat ♦ Az összes és a strukturális mobilitás aránya Magyarországon, 1962–1992	171
7.9. 7.7. táblázat ♦ Az 1993. évi elites csoportok összetétele tagjaiknak 1988. évi társadalmi helyzete szerint	176
7.10. 7.8. táblázat ♦ Az összes és az ingázó aktív keresők átlagos oda- és visszautazási ideje a lakóhely és a munkahely között, 1990	178

7.11. 7.9. táblázat ♦ A külföldiek száma és a teljes népességen belüli aránya 18 nyugat-európai országban, 1990–2000 (ezer fő)	182
7.12. 7.10. táblázat ♦ Azon külföldi belépők és kilépők száma és országcsoporthoz szerinti összetétele, akik tartózkodási, bevándorlási engedélyt kaptak, illetve egyéb állandó itt-tartózkodási státussal rendelkeztek az 1990-2000 közötti időszakban	184
7.13. 7.11. táblázat ♦ A migrációs motivációk megoszlása (emlékek aránya) az összes bevándorló, körében, illetve az egyes migrációs típusba tartozók körében	185
7.14. 7.12. táblázat ♦ A teljes és minimálisan szükséges (strukturális) mobilitási arányszámok, 1992, 2000	187
7.15. 7.13. táblázat ♦ A vezető-értelmiségi-hivatalnok és a vállalkozó (nem mezőgazdasági önálló) rétegek rekrutációja (belépési mobilitási arányok) 1992; 2000; 20–69 éves férfiak	188
8.1. 8.1. táblázat ♦ A születések néhány mutatója, valamint a nyers halálozási arányszám és a természetes fogyás arányszáma Magyarországon, 1994	192
8.2. 8.2. táblázat ♦ Az 1994. évi magyarországi férfihalandósági tábla részei	194
8.3. 8.3. táblázat ♦ A születéskor várható átlagos élettartam, kiemelt években	203
8.4. 8.4. táblázat ♦ Ezer lakosra jutó halálozás a 40-59 éves korcsoportokban	205
8.5.	206
8.6. 8.5. táblázat ♦ A házasságok megoszlása a kívánt gyermekszám szerint	209
8.7. 8.6. táblázat ♦ A száz házasságra jutó élveszületések száma kiemelt iskolai végzettségi rétegenként	210
8.8. 8.7. táblázat ♦ A világ és Európa népessége, 1800–2050	214
9.1. 9.1. táblázat ♦ A férfiak és nők napi időmérlege, 1977–1993	230
9.2.	232
9.3. 9.2. táblázat ♦ Az egyedül, házastárssal és másokkal egy háztartásban élő idős emberek aránya, 1995	233
9.4. 9.3. táblázat ♦ A lelkiállapot problémáinak testi és lelki megnyilvánulásai a felnőtt népesség egészében és az idős népességben, 1993	234
9.5. 9.4. táblázat ♦ A fiatal felnőtt nemzedékek megoszlása iskolai végzettség szerint, 1990 (százalék)	235
9.6. 9.5. táblázat ♦ Az aktív keresők kiemelt három rétegének havi átlagos munkajövedelme életkor szerint, a réteg átlagához viszonyítva, 1987	236
9.7. 9.6. táblázat ♦ A népesség megoszlása az egy főre jutó jövedelem kvintilisei között életkor szerint, 1994	237
9.8. 9.7. táblázat ♦ A 18–28 éves férfiak és nők lakása és háztartása, 1989	239
9.9. 9.8. táblázat ♦ A háztartások megoszlása az egy főre jutó jövedelem kvintilisei között a családban élő gyermekek száma és családtípus szerint, 1995	240
9.10. 9.9. táblázat ♦ A 15-64 éves nők és férfiak foglalkoztatottsága és a női részmunkaidős foglalkoztatás aránya Európában 2002-ben	245
9.11. 9.10. táblázat ♦ A nők és a férfiak munkával töltött ideje (perc) és a nők által végzett munka aránya (százalék) egyes európai országokban az ezredfordulón, napi átlagos idő	247
9.12. 9.11. táblázat ♦ A családi együttélés típusai a 60-75 éves válaszadók között korcsoport és nemek szerint, 2001-2002-ben	250
10.1. 10.1. táblázat ♦ A nacionalizmusra utaló közvélemény-kutatási adatok Amerikából és európai országokból, 1991	262
10.2. 10.2. táblázat ♦ A magyarok, cigányok és zsidók rossz tulajdonságai, az adott rossz tulajdonságot jellemzőnek mondók aránya, százalék, 1994	264
10.3. 10.3. táblázat ♦ A romákkal kapcsolatos lakossági vélemények – az adott állítással egyetértők aránya az összes megkérdezett körében, 1994–2002 (%)	269
10.4. 10.4. táblázat ♦ A roma foglalkoztatottak aránya nemek, régiók, és iskolai végzettség szerint 1971, 1987, 1993, 2003	270
11.1. 11.1. táblázat ♦ A háztartásokban élő népesség és a háztartások megoszlása háztartástípusok szerint, 1990	282
11.2. 11.2. táblázat ♦ Kisgyermekes anyák és apák átlagos véleménye arról, hogy mennyire tartanak pozitívnak különböző családi életformákat (100 = igen pozitív, 0 = igen negatív)	286
11.3. 11.3. táblázat ♦ A házasságban és élettársi kapcsolatban élők aránya az összes megfelelő korú nő százalékában, és az élettársi kapcsolatban élők aránya az összes párkapcsolaton belül, 25-34 éves nők (2000-2002)	289
11.4. 11.4. táblázat ♦ Különböző életkorú gyermekek megoszlása Magyarországon a szülők száma, párkapcsolati típusa és szülői helyzete alapján, 2000	294

12.1. 12.1. táblázat ♦ A népesség iskolai végzettsége a megfelelő korú népesség százalékában, 1941–1990	305
12.2. 12.2. táblázat ♦ A megfelelő életkorú népességből beiskolázottak aránya, 1950 és 1995	306
12.3. 12.3. táblázat ♦ A népesség iskolai végzettsége korcsoportonként, 1990	306
12.4.	312
13.1. 13.1. táblázat ♦ A különféle „második gazdaságbeli” tevékenységekből származó jövedelmek aránya a háztartások összes jövedelmén belül, 1967-től 1987-ig	333
13.2. 13.2. táblázat ♦ A 16 éves és idősebb népesség foglalkoztatása és munkanélkülisége 1994-ben és 1995-ben	336
13.3. 13.3. táblázat ♦ A számítógép és az internet, valamint az otthoni internet hozzáférés elterjedése néhány európai országban, 2002, 2003 (százalék)	341
13.4. 13.4. táblázat ♦ A digitális szakadék indexe (DDIX) rizikócsopontonként az Európai Unióban, Kelet-Európában és Magyarországon, 2002, 2003	342
13.5. 13.5. táblázat ♦ A vállalkozói hajlandóság alakulása, 1988–2003 (százalék)	344
14.1. 14.1. táblázat ♦ A demokrácia és a piacgazdaság társadalmi támogatottságára utaló adatok, Magyarország és néhány kiválasztott kelet-közép-európai ország, 1995. ősz	360
14.2. 14.2. táblázat ♦ Visszatekintő információ az 1990. tavaszi országgyűlési választáson való szavazásról társadalmi rétegenként, 1992	362
14.3. 14.6. táblázat ♦ Politikai koncentráció a magyar pártrendszerben, 1990–2002	369
14.4. 14.7. táblázat ♦ Magyarországi választások részvételi eredményei 1990 és 2002 között (százalék)	371
14.5. 14.8. táblázat ♦ Társadalmi-strukturális tényezők hatása a pártpreferenciákra: többváltozós modellek összefoglaló eredményei	373
15.1. 15.1. táblázat ♦ A 18–69 éves népesség átlagos napi időmérése 1976/77-ben, 1986/87-ben és 1993-ban, perc	384
15.2. 15.2. táblázat ♦ A társadalmilag kötött napi idő nemeként és társadalmi rétegenként, 1976/77, 1986/87 és 1993, perc	388
15.3. 15.3. táblázat ♦ 20–74 évesek átlagos szabadidős tevékenységei az ezredforduló környékén tíz európai országban (óra és perc naponta)	397
16.1. 16.1. táblázat ♦ A különböző értékeket fontosnak tartók aránya, 1982	409
16.2. 16.2. táblázat ♦ Az értékek választásának sorrendje és mediánértéke Magyarországon és Amerikában	411
16.3. 16.3. táblázat ♦ A 16 éves és idősebb népesség véleménye négy érték fontosságáról, 1994	412
16.4. 16.4. táblázat ♦ Az elégedettség általános szintje és az elégedetlenek aránya a 16 éves és idősebb népesség körében, 1992–1995	413
16.5. 16.5. táblázat ♦ A Rokeach-tesztben szereplő cél-és eszközértékek rangsora Magyarországon	421
16.6. 16.6. táblázat ♦ Az elégedettség általános szintje a felnőtt népesség körében 1992–2002	422
17.1.	432
17.2. 17.1. táblázat ♦ Drogfogyasztás a budapesti közép fokú iskolák diákjainak körében, 1992	439
17.3. 17.2. táblázat ♦ A megkérdezett felnőttek véleményének megoszlása az életük értelméről és az önmagukba vetett hitről	443
17.4. 17.3. táblázat ♦ A megkérdezett felnőttek véleményének megoszlása a és az eszményekről, értékekről távolabbi életcélokról	444
17.5. 17.4. táblázat ♦ Az alkoholfogyasztás néhány jellemzője a 18–54 éves népesség körében, nemek szerint, százalékban	450
17.6. 17.5. táblázat ♦ Az alkohol- és drogfogyasztás néhány jellemzője a 16 éves magyar középiskolások körében, 1995, 1999 és 2003	451
17.7. 17.6. táblázat ♦ Az ismertté vált bűncselekmények száma, 1984–2002	453
17.8. 17.7. táblázat ♦ Az anómia és az elidegenedés megnyilvánulásai, 1993, 1996, 1997 és 1999 (százalék)	454
18.1. 18.1. táblázat ♦ A vallásosság mutatói egyes keresztény kultúrájú országokban 1991-ben	461
18.2. 18.2. táblázat ♦ A népesség megoszlása aszerint, hogy melyik felekezetben keresztelték meg vagy jegyezték be	463
18.3. 18.3. táblázat ♦ A különböző felekezetekben megkeresztelt 14 éves és idősebb keresők iskolai végzettség szerinti összetétele, 1992	464
18.4. 18.4. táblázat ♦ Vallásosság a magyar társadalomban	465
18.5. 18.5. táblázat ♦ A vallásgyakorlás módja felekezetenként, 1992	466
18.6.	466
18.7. 18.6. táblázat ♦ Az Istenben hívők és a hetente többször imádkozók aránya néhány országban	469

18.8. 18.7. táblázat ♦ Egyházi „intézmények” igénybevételeinek fontossága egyes csoportokban. 2001/2002 (Életünk Fordulópontjai vizsgálat N:16394)	471
19.1. 19.1. táblázat ♦ Társadalomtípusok Lenski szerint	480
19.2. 19.2. táblázat ♦ A felnőttek jövedelmi pozíciójának változása négy egymást követő évben, 1992- 1995	494

ELŐSZÓ A MÁSODIK, JAVÍTOTT ÉS BŐVÍTETT KIADÁSHOZ

Természetes követelmény a tankönyvekkel szemben, hogy integrálják a friss, de tartósan helytállóan ígérkező ismereteket. Különösen sürgető ez az igény, ha olyan szociológiai tárgyú munkáról van szó, amely a mai társadalmi valóság megértéséhez kíván fogódzókot nyújtani. Az Andorka Rudolf által 1996-1997-ben megírt, több évtizedes oktatási tapasztalatot és ennél is hosszabb, gazdag kutatási gyakorlatot a háta mögött tudó *Bevezetés a szociológiába* sem lehet tehát kivétel, annál is kevésbé, mert ahogy a Tanár úr a bevezetőben elmondja, ez a verzió is a korábban megírt jegyzetekre, könyvekre alapoz. Fájdalmasan korai halálával azonban a megújításnak ez a folyamata megszakadt. Megtisztelő, de szinte megoldhatatlan feladatnak éreztem, amikor a kiadó a könyv átdolgozására felkért. Végül olyan koncepciót dolgoztam ki, amely egyszerre több elvárásnak is igyekszik megfelelni.

Olyan megoldáshoz ragaszkodtam, amelynek eredményeként az eredeti könyv önállóan is tovább él, a szerző tudományos teljesítménye nem sérül, hiszen az 1997-es kiadás – alapfunkcióján túl – az életmű összefoglalása is. Ugyanakkor reflektálni kellett a kézirat lezárása óta végbement változásokra: tovább kellett vezetni az eredetileg felvázolt trendeket, jelezni kellett az ott tárgyalt problémák értelmezésében (elméletében) bekövetkezett hangsúlyeltolódásokat, minél frissebb adatokat kellett összegyűjteni a társadalom egyes vetületeinek leírásához. Szem előtt tartottam az oktatás szempontjait is: szerettem volna, ha a könyv változatlanul használható marad mind a bevezető jellegű, mind pedig a magasabb szintű kurzusokhoz. Végül fontosnak tartottam a kézikönyvfunkció megőrzését is, hozzásegítve a szélesebb olvasóközönséget a magyar és az európai társadalmi viszonyok közötti eligazodáshoz. A vargabetűktől sem mentes töprengés után végül arra jutottam, hogy a fenti igényeknek az felel meg a leginkább, ha a tematikus fejezetek végére *Változások az ezredfordulón* címmel önálló, újalfejezet kerül, míg a törzsszöveget csak a nyilvánvaló elírásokat kiküszöbölendő korrigáljuk, illetve egy-egy, főképpen aktuális adatokat közlő lábjegyzettel frissítjük.

Az újonnan csatolt fejezetek következetesen a nemzetközi és a hazai tendenciákat leíró részre tagolódnak, és így szervesen kapcsolódnak az eredeti tankönyv egyes fejezeteinek megfelelő szerkezeti egységeihez. A tartalmi közösséget pedig az szolgálja, hogy ezek középpontjában is az empirikusan megragadható tendenciák – jól áttekinthető ábrákkal és táblázatokkal segített – bemutatása és értelmezése áll. A kiegészítések az elmúlt tíz év (1995-2004) fejleményeit tárgyalják. A *nemzetközi tendenciák* taglalása során – amennyiben erre módunk volt – kiemeltük az Európában, azon belül a volt szocialista országokban mutatkozó folyamatokat. Az elméleti vonatkozásokkal általában itt, a nemzetközi tanulságok között foglalkoztunk, de egyes esetekben, mikor átfogó és lényegesen új értelmezési keretek alakultak ki, akkor ezek ismertetésével kezdtük a kiegészítő fejezetet. A *hazai tendenciákat* illetően nem egyszer 1990-ig, a rendszerváltozás kezdetéig nyúltunk vissza.

A könyv a kiegészítésekkel természetesen terjedelmesebb lett, szerkezete valamelyest bonyolultabbá vált, és nem kerülhettük el mindig az eredeti és az új fejezetek közötti átfedést sem. Ez bizonyosan több gondot okoz, ha a tanítás, illetve az olvasás során szigorúan a linearitás elvét követjük. Ugyanakkor reménykedem abban, hogy a bővített kiadás új megoldásokat is kínál az oktatás számára. Lehetőség nyílna például egy-egy fejezet részletesebb áttekintésére, a különböző (rendszerváltozás előtti, illetve utáni) időszak összehasonlítására, de egyes fejezetekben koncentrálhatunk a társadalmi változás távlataira is. Hangsúlyt helyezhetünk az európai tendenciákra, a volt szocialista országokra vagy a hazai változásokra. Lehetőség van arra, hogy egészében vagy fejezetenként csak *Andorka Rudolf Bevezetését* használjuk, de arra is, hogy a fogalmi és elméleti bevezetők után rögtön a mai helyzettel foglalkozzunk. Végül dönthetünk úgy is, hogy egyes, az oktatás szempontjából kevésbé hangsúlyos tárgykörök kapcsán csak a mai viszonyokkal foglalkozzunk. A második, bővített kiadás tehát az elsónél terjedelmesebb, szerkezete a hagyományos tankönyvénel sokrétűbb, ugyanakkor egyidejűleg alkalmas számos oktatási gyakorlat szolgálatára. Mindezeket mérlegelve reménykedem, hogy az új változat is kielégíti Andorka Rudolf könyvének eredeti célját: bevezetést nyújt a mai társadalmi viszonyok tanulmányozásához.

Az első három fejezet kiegészítésétől eltekintettünk, mivel a rögzített kritériumok alapján erre nem volt mód. De ellene szólt az is, hogy az ezekben tárgyalt témakörök vagy önálló kurzusok tárgyai, vagy integrálódnak a tematikus részekbe. Végül arra is kell gondolni, hogy ezeknek az anyaga kötődik a legerőteljesebben a szerző (illetve az oktatók) társadalom- és tudománysszemléletéhez, amihez egy harmadik (külső) személy aligha lehet maradéktalanul hű.

Csak néhány olyan technikai jellegű mozzanat akadt, amelynek kapcsán minimálisan megsértettük Andorka Rudolf könyvének integritását. Az új vitakérdéseket, fogalmakat és szakkifejezéseket nem különítettük el; az

ajánlott irodalmat, az eredeti ajánlásokat meghagyva aktuális magyar munkákkal egészítettük ki; az eredeti függelék helyett új készült. A kiegészítő fejezetekben hivatkozott szakirodalmat külön bibliográfia tartalmazza.

A munkát az ismertetett szempontok szerint egy szerzői kollektíva végezte el, az átdolgozással kapcsolatos teendőkben Kapitány Balázs kollégám működött közre. Köszönettel tartozom mindazoknak, akikkel a bővített kiadás koncepciójáról vitatkozhattam, és azoknak, akik egy-egy fejezet megírásában segítséget nyújtottak. Az egyes írásokért természetesen a szerzők, a bővített kiadás jelen formájának kialakításáért pedig a szerkesztő vállalja a felelősséget.

A tankönyv természeténél fogva lezárhatatlan mű. Noha az újabb kiadások – mint ez is – azzal az igénnyel születnek, hogy tárgyaljanak minden lényeges új fejleményt, ennek maradéktalanul soha nem tehetnek eleget. Látóhatárának végességéről minden közreműködő meg van győződve, úgyszintén arról, hogy a könyvnek ez a változata előbb- utóbb szintén megújításra szorul. Addig is az oktatók, a hallgatók és a szélesebb olvasóközönség jóindulatába ajánlom.

Budapest, 2005. november

Spéder Zsolt

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

1931-ben születtem, így a második világháború és a totalitárius szocialista rendszer súlyos társadalmi következményeit előbb eszmélő tudattal, majd tudatos felnőttként éltem át. Családomat és életemet ezek a politikai események közvetlenül érintették: apámat mint polgári liberális világnézetű politikust mind a Gestapo, mind az ÁVH letartóztatta, megjárta előbb a mauthauseni koncentrációs tábor, később az Andrásy út 60. börtönét, majd a kistarcsai internálótábor és a váci börtönt. Én magam voltam kitelepítve a Szolnok megyei Besenyszög faluban, munkaszolgálatos katona, a forradalmi tömeg tagjaként részt vettem az 1956-os forradalomban, ezt követően öt hónapi börtönbüntetésre ítélték. Miután a politika ilyen mélyen áthatotta életemet, ennek természetes folyománya ez irányú elkötelezettségem.

A rendszerváltásig megvalósulhatatlan álom maradt számomra a politikusi pálya, ennek ellenére 1989-ben tudatosan döntöttem úgy, hogy mégsem leszek politikus. A politikai és ezekkel összefüggő társadalmi és gazdasági kérdések iránti tudományos érdeklődés érthetően következett múltamból és beállítottságomból. A társadalomtudósi hivatást úgy képzeltem el, hogy abba egyaránt beletartozik a társadalmi valóság feltárása, az oktatás, a tudományos ismeretek népszerűsítése és – nem utolsósorban – mindezen keresztül hozzájárulás a magyarországi állapotok megjavításához.

Amikor 1949-ben leérettségiztem, természetesen a tudományos pálya is elérhetetlen ábrándnak tűnt. Segéd munkásként tudtam csak elhelyezkedni. A reményt, hogy valaha társadalomtudományi munkát végezhsek, soha nem adtam fel. 1962 őszén szerződéses állást kaptam a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában, igaz, először napi négyórás munkaidőben. Úgy éreztem, az első lépés megtörtént az olyannyira áhított tudományos munka felé vezető úton.

Az ötvenes években nem szociológiai pályára készültem. Az igazat megvallva nem is igen tudtam a szociológia tudományának létezéséről. Ez a tény is jól jellemzi azt az intellektuális tudatlanságot, amelyben abban az időben Magyarországon éltünk. Varga István polgári közgazdászprofesszor, valamint néhány közgazdaságtani könyv, elsősorban Heller Farkas és Joseph Schumpeter, valamint John Maynard Keynes műveinek olvasása felkeltette érdeklődésem a közgazdaságtan iránt. Esti hallgatóként az ELTE jogi karán fél évig hallgattam Varga István demográfiai előadásait is. A KSH Könyvtárában kerültek először a kezembe külföldi szociológiai munkák, az akkor ugyancsak ott dolgozó Szelényi Iván tanácsára kezdtem azokat figyelmesen tanulmányozni. Amikor 1963-ban a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének immár főállású munkatársa lettem, elsősorban szociológiai témákat, az alkoholizmust, majd a társadalmi mobilitást és az idős emberek helyzetét kutathattam. Ebben az időszakban alakult ki tudományos együttműködésem és barátságom az ugyancsak a KSH-ban dolgozó Cseh-Szombathy Lászlóval, aki még az 1949-ben feloszlatott Szalai Sándor-féle szociológiai tanszéken szerzett igen alapos szociológiai műveltséget.

Ahogy egyre jobban elmélyültem a szociológia szakirodalmának tanulmányozásában, úgy erősödött bennem az a törekvés, hogy szociológus szeretnék lenni. Nemcsak azért, mert a szociológia ad lehetőséget a társadalmi-gazdasági-politikai összefüggések legszélesebb körű megismerésére, tehát a társadalom megértésére, hanem valószínűleg azért is, mert a szociológiához eredendően hozzátartozik a szegények, elnyomottak, hátrányos helyzetűek melletti elkötelezettség, mely sem a közgazdaságtanban, sem a demográfiában nem található meg. Miért olyan fontos számomra ez? Három eltérő jellegű motívumot szeretnék megemlíteni. Fiatal korom óta a keresztény (azon belül evangélikus) hit tanításai szerint nevelkedtem, és így azonosultam Jézusnak a szegények és elnyomottak melletti nagyon határozott állásfoglalásával. Másrészt életemnek az a tizenegy éve, amelyet munkások és parasztok között éltem le, maradandó emlékeket hagyott bennem a magyar társadalom szegényeiről és elnyomottairól. Becsületes, keményen dolgozó, szilárd erkölcsi elveket követő és egymás iránt – hozzáteszem, irántam is – szolidáris embereket ismertem meg bennük, akik közül néhányal a mai napig tart a barátság. Végül családom is és magam is voltam szegény, olykor nagyon szegény, továbbá a hatalomnak kiszolgáltatottja, ezért nagyon is jól tudom, mit jelent szegénynek és elnyomottnak lenni.

Végül soron mélyen gyökeret vert bennem az a meggyőződés, hogy a szociológus igen sokat tehet a társadalmi viszonyok őszinte feltárásával. Amikor életpályámat terveztem, mindig magyar szociológus akartam lenni, maradni, tehát nem gondoltam az ország elhagyására annak ellenére, hogy sokat publikáltam külföldön (a külföldi ismeretség bizonyos védelmet biztosított Magyarországon is).

Szociológiai pályafutásom – 1962-től 1983-ig a Központi Statisztikai Hivatalban, majd 1984-től a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen – befolyásolta szociológiai felfogásom két olyan alapvető jellemzőjét, amelyet e tankönyv olvasója nyilván észre fog venni, és amelyet ezért érdemes itt világosan előre elmondani. Az első az, hogy nem voltam marxista. Sem a fent leírt intellektuális hatások, sem az 1970-től fokozatosan kiépülő

külföldi tudományos kapcsolataim, barátaim nem vittek a marxizmus felé. Hozzáteszem, az amerikai strukturalista funkcionalizmus felé sem. Ha a világ szociológiájában intellektuális rokonokat kell megneveznem, akkor a neoweberiánus és az empirikus szociológusokra utalhatok. A neoweberiánus elméleti orientáció és az empirikus munka legtöbb esetben összekapcsolódik a hozzám közel álló szociológusoknál. Ezt a lazán körvonalazható irányzatot a dogmatizmus teljes hiánya és készség jellemzi arra, hogy a valóság megismerése alapján nézeteiket módosítsák.

Abból a tényből, hogy nem voltam marxista, következik talán az, hogy Marxot ma is nagyon fontos szociológusnak tartom, akinek fogalmait és nézőpontjait hatalmas tévedései ellenére sem lehet a mai szociológiából kiküszöbölni. Persze Max Weber még inkább „benne van” a mai szociológiában.

A KSH-ban 20 évig elsősorban a valósággal kellett foglalkoznom. Ez nagyon is megfelelt elképzeléseimnek. A valóságfeltárás elsődlegességéről ma is meg vagyok győződve, noha az egyetemi oktatásban szükségképpen nagy figyelmet fordítok az elméletekre. Az utóbbiaknak azonban az a funkciójuk, hogy hozzásegítsenek ahhoz, hogy jól megfogalmazott kérdéseket tegyünk fel az empirikus kutatásban.

A tankönyvírás, különösen a *Bevezetés a szociológiába* típusú tankönyvek írása nem tartozik a legnagyobb presztízsű tevékenységek közé a szociológusok körében. A fent leírtak talán megértetik az olvasóval, hogy miért tekintem ezt a tankönyvet mégis életem fő művének. Nagyon fontosnak tartom, hogy a szociológus egyetemi hallgatók és általában minden egyetemi és főiskolai hallgató jól érthető, tanulható könyvből sajátítsa el a szociológiai alapismereteket. Nem titkolom azt a reményemet, hogy ezt a könyvet más érdeklődésű olvasók is kézbe fogják venni, így hozzájárulhatok ahhoz, hogy széles körben közismertté váljak, hogy mit tud a szociológia a magyar társadalomról mondani. A könyv ugyanis – különösen a magyarországi helyzetről szóló fejezetek – megpróbálja összefoglalni, hogyan látja a magyar szociológia, vagy hogyan látom én a mai és közelmúltbeli magyar társadalom jelenségeit, sokszor súlyos problémáit és változási tendenciáit.

A jelen tankönyv több mint húszéves oktatási tapasztalat terméke, és ennek alapján több könyv alakú előzménye van. Az 1970-es évek első felében az ELTE népművelés szakos hallgatóit oktattam egy féléves *Társadalomstatistika* nevű kurzus keretében, ehhez írtam ilyen című jegyzetet. A tárgy és a jegyzet elnevezését oktatáspolitikai megfontolások indokolták, de ez a tárgy és jegyzet is „bevezetés a szociológiába” volt, erős empirikus orientációval (Andorka 1973). Sok éven keresztül adtam elő a TIT József Attila Szabadegyetem keretében a mindenfelől jött érdeklődőknek egy hasonló tantárgyat, ennek anyaga jelent meg immár *Bevezetés a szociológiába* címmel, és az előző jegyzetnél lényegesen több elméleti résszel (Andorka 1981). Amikor 1984-től a BKE Szociológia Tanszékére kerültem, magamra vállaltam a minden hallgató számára kötelező „Bevezetés a szociológiába” előadás-sorozatot. Ennek anyagát foglaltam írásba a *Bevezetés a szociológiába* jegyzetben, először 1990-ben, majd továbbfejlesztett formában 1992-ben (Andorka 1992). Az újírási folyamán nemcsak a jegyzet terjedelme bővült és nemcsak mindig újabb és frissebb szociológiai kutatási eredmények kerültek bele, hanem fokozatosan bővültek az elméleti és nemzetközi összehasonlító részek is. A jelen tankönyv lényegesen továbbfejleszti az utóbbi jegyzetet. Mindenekelőtt szerepelnek benne a rendszerváltás után végzett legfontosabb szociológiai vizsgálatok eredményei. Két teljesen új fejezetet írtam: az etnikum, nemzetiség, nemzet témájával foglalkozót, és a társadalmi változásokról szóló fejezetet. Ezzel – a hadsereg és a háború kivételével – lefedem a társadalmi jelenségeknek azt a körét, amely például A. Giddens hasonló tankönyvében és számos más tankönyvben szerepel. Azt merném mondani, hogy ezzel „teljessé” vált a bevezetés a szociológiába. A korábbinál sokkal részletesebbek az elméleti alfejezetek és a szociológia történetével foglalkozó fejezet is.

E könyvnek – és a megelőző jegyzeteknek – megírásakor messzemenően felhasználtam hasonló külföldi tankönyveket. Elsőként említom Giddens *Szociológiáját* (1995), amelyet már magyar nyelvű megjelenése előtt ismertem. E tankönyv és Giddens könyve, számos szemléletbeli és tartalmi hasonlóság mellett, egy tekintetben alapvetően különbözik. Giddens, sok más nyugati tankönyvhöz hasonlóan, a mikroszociológiai jelenségekkel kezdi könyvét és azoktól halad a makroszociológia felé, más szóval a kultúrával és viselkedéssel indítja a társadalom bemutatását, és az intézményekkel fejezi be azt. A jelen tankönyv viszont a makroszociológiától halad a mikroszociológia felé, a társadalmi szerkezet és az egyenlőtlenségek tárgyalásából indul ki, és az emberi viselkedés és a kultúra jelenségeivel fejezi be a szociológiai jelenségek bemutatását. Ennek az az oka, hogy az 1960-as évek eleji újjászületése után a magyar szociológia figyelme is először a struktúrák felé fordult, ezeknek kutatásában érte el a legjelentősebb eredményeket, és csak később erősödött meg a mikrojelenségek és a kulturális, valamint tudati jelenségek kutatása.

Giddens könyvének említett rám gyakorolt hatása ellenére igyekeztem ebben a tankönyvben minél kisebb mértékben megismételni azt, amit a magyar olvasó Giddens könyvében is megtalálhat. Ezért remélem, hogy a két hasonló jellegű tankönyvet együtt, párhuzamosan lehet használni az oktatásban és a tanulásban. Giddens munkájából meg lehet ismerni egy nyugat-európai szociológus látásmódját, az enyémből pedig azt, hogyan látja

ezeket a társadalmi jelenségeket egy magyar szociológus, különösen pedig azt, hogy a Giddens által világméretben vizsgált jelenségek hogyan jelentkeznek Magyarországon.

Már az 1973. évi jegyzet megírásakor is erősen támaszkodtam az először 1955-ben megjelent *Leonard Broom* és *Philip Selznick-féle* (1968), Amerikában használt *Szociológia* új kiadásoknál továbbfejlesztett változataira (Broom-Bonjean-Broom 1990), egy kevésbé ismert másik amerikai tankönyvre, *John M. Shephard* (1981) könyvére, valamint *Eugene* és *Franchon Mead* (1965) munkájára, amelyekre annakidején külföldi kapcsolatokon keresztül és utazásaim során hozzájutottam és használhatóaknak találtam.

A legújabb szociológiai elméletek és kutatások figyelembevételéhez igen nagy segítséget nyújtott nekem *Smelser* munkája (1994). Egyes fejezetek, különösen a társadalmi változás megírásánál sokat merítettem *Guy Rocher* (1968) háromkötetes bevezetéséből.

Végül a lengyel és a magyar szociológia hasonló helyzete, hasonló politikai és társadalmi környezete miatt igen tanulságos volt számomra egy lengyel tankönyvnek több egymást követő kiadása (Dyoniziak et al. 1978; Dyoniziak et al. 1994). Ez a lengyel tankönyv – az enyémhez hasonlóan – a korabeli lengyel társadalom megismertetését helyezi a középpontba, és ehhez fűzi az elméletek bemutatását, továbbá a társadalmi szerkezet tárgyalásából indul ki, és a viselkedés tárgyalásával zárja le a könyvet.

A jelen tankönyv, elődeihez hasonlóan, ugyanúgy, mint az általam előadott „Bevezetés a szociológiába” kurzusok azon a koncepción alapul, hogy az egyetemi hallgató – akár szociológia szakos, akár valamely más szak hallgatójaként, például a BKE-n közgazdászként – elsősorban a mai magyar társadalmat, annak jellemzőit, problémáit, változási tendenciáit ismerje meg belőle. Ezért a mai és a közelmúltbeli magyar társadalomra vonatkozó empirikus adatok, táblázatok nagy helyet kaptak benne. Ezek a vizsgálati eredmények szemléltetésre szolgálnak, érzékeltetik a hallgatóval, hogyan dolgozik az empirikus szociológus. Arra próbálják az olvasót ösztönözni, hogy maga is gondolkozzék el a bemutatott kutatási eredményeken, próbálja azokat maga is – esetleg e tankönyvtől eltérően – értelmezni. Más szóval a hallgatóknak az adatokat nem kell megtanulniuk, csak a legfontosabbak nagyságrendjét (például azt, hogy mekkora a születések és a halálozások évi száma, vagy hogy hány szegény van Magyarországon) szükséges ismerni. Viszont az adatok alapján feltárt problémák és összefüggések ismeretét elvárjuk a vizsgán a hallgatótól, azzal a kiegészítéssel, hogy nem kell egyetérteniük a leírt magyarázatokkal és értékelésekkel. Természetesen a jegyzetet használó előadók sem fognak minden kérdésben egyetérteni a magyar társadalomról adott magyarázataimmal, értékeléseimmel. A teljes egyetértés nemcsak nem szükséges, hanem hasznos sem lenne, mert a szociológia úgy halad előre, ha különféle véleményeket ütköztetünk egymással. Ezért azon se csodálkozzék az olvasó, hogy az e tankönyvben kifejtett nézeteim esetleg némileg eltérnek a korábbi műveimben leírtaktól, vagy ha a jövőben meg fogom változtatni véleményemet bizonyos jelenségekről. Ez különösképpen vonatkozik a jelenlegi magyarországi társadalmi változások elemzésére, itt ugyanis szinte minden év új meglegyetéseket tartogat számunkra.

A bemutatott empirikus vizsgálati eredmények megértéséhez és kritikai értékelésükhöz szükséges, hogy alapvető ismereteink legyenek az adatgyűjtések és -elemzések módszereiről. Ezért a 4-19. fejezetben röviden leírom, hogy a fejezet témájában milyen adatforrások állnak rendelkezésre, hogyan lehet adatokat gyűjteni és milyen módszerekkel lehet azokat elemezni. A módszerek – a közelmúltbeli magyarországi kutatásokat követve – a legegyszerűbb adatoktól és kereszt tábláktól a többváltozós matematikai-statisztikai adatokig terjednek. Az utóbbiaknak természetesen csak a lényegét tudom ismertetni.

A mai magyar társadalmi jelenségek megértéséhez segítséget nyújt, ha tudjuk, mit tártak fel ezekről a jelenségekről a szociológiai vizsgálatok más országokban, elsősorban a fejlett országokban. A magyarországi és a fejlett országokban megfigyelt jelenségek és tendenciák sok tekintetben hasonlítanak, ilyenkor jó tudni, hogy nemcsak magyar, hanem általánosabb jelenséggel, tendenciával van dolgunk, amelynek eltérő alakulására nem nagyon számíthatunk. A hasonlóságoknál még érdekesebbek azok az esetek, amikor a Magyarországon megfigyelt sajátosságok (például a férfiak halandóságának romlása, az igen magas öngyilkossági arányszám) nem jellemzőek más fejlett országokra, ilyenkor ugyanis a speciális magyarországi okok feltárása nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szociológia számára is igen érdekes következtetésekhez vezethet.

A magyar szociológiai kutatások természetesen nem folytak és folynak „elefántcsonttoronyban”, hanem szorosan összekapcsolódnak a magyarországi társadalmi problémák, például a szegénység, a deviáns viselkedések orvoslására való törekvéssel. Ezért a 4-19. fejezetek végén röviden utalok arra, hogy a tárgyalta problémákat hogyan lehet társadalompolitikai eszközökkel befolyásolni.

A szociológia természetesen nem maradhat meg a tények leírásánál, az adatok elemzésénél. Meg kell próbálnia azokat elméleti keretbe rendezni. A konkrét empirikus kutatások összefoglaló magyarázata mellett az

elméletnek az is szerepe, hogy a jövőbeli empirikus kutatások számára kérdéseket fogalmaz meg. Ezért a 4-19. fejezetekben a nemzetközi és a magyarországi helyzet bemutatása előtt ismertetem a kérdéses jelenségre vonatkozó elméleti kérdéseket, a jelenség magyarázatára előadott különböző elméleteket. Igyekszem több, sokszor ellentétes elméleti megközelítést bemutatni. Ezzel érzékeltetni kívánom, hogy a szociológia nem végső igazságként kezeli az elméleteket, hanem egy adott társadalmi jelenség magyarázatára szolgáló kísérletként. Az empirikus vizsgálatok alapján dönthetjük el, hogy melyik elmélet áll a legközelebb a valósághoz.

Általában jelzem azt is, hogy én melyik elméletet fogadom el, de az olvasót arra szeretném ösztönözni, hogy maga is gondolkozzék el azon, neki melyik elmélet látszik a legel- fogadhatóbbnak.

Az olvasó és a könyvet tanuló hallgatók kritikai gondolkodásának ösztönzésére tettem fel a fejezetek végén a vitakérdéseket. Ezeken elgondolkozhat önmagában, de még jobb lenne, ha ezeket a hallgatók egymást közt vitatnák meg.

A továbbgondolkodáshoz ad útmutatást a fejezetekhez csatolt ajánlott irodalom. Ebben nemcsak a legújabb magyar szakirodalom legfontosabb műveit igyekeztem megemlíteni, hanem lehetőleg a különböző álláspontokat képviselő szerzőket is felvettem. A könyv végén megadott bibliográfia a szövegben hivatkozott műveket is tartalmazza, egyben segítséget nyújthat egy-egy téma alapos megismeréséhez, nem utolsósorban annak külföldi szakirodalma alapján.

Minden fejezet elején definiáltam a benne használt alapfogalmakat. Ezeknek és a fontos szakkifejezéseknek a definícióját az olvasó a könyv végén betűrendben is megtalálja.

E tankönyv első három fejezete – a szociológia tudományáról, történetéről és módszertanáról – minden egyes korábbi változatban bővült, elsősorban azért, mert a tanszéki viták során kollégáim ezt az igényt kifejezték, az elmélettörténet és a módszertan fejezetei még így is szükségképpen vázlatosak, ezekkel külön-külön tankönyvek szoktak foglalkozni. Az 1. fejezetben – ebben a tankönyvben először – megpróbáltam olyan kérdéseket felvetni, amelyek nemcsak minket, magyar szociológusokat, hanem a világ minden táján dolgozó szociológusokat szükségképpen erősen foglalkoztatnak, mert végső soron arra vonatkoznak, hogyan kell a szociológiát művelni.

A *Függelék* rövid tájékoztatást ad a magyarországi szociológia műhelyeiről az 1996 végi állapotnak megfelelően. Azt a célt szolgálja, hogy az olvasót informálja: hol lehet szociológiát tanulni, hol lehet kutatásokat végezni, publikálni stb.

Egy ilyen átfogó könyv létrejöttében, különös tekintettel arra, hogy tulajdonképpen tudományos életpályám első éveit óta fokozatosan íródott meg új és új változatokban, szükségképpen nagy szerepet játszottak azok a kollégák és barátok, akikkel együtt dolgoztam, kutatási eredményeket, társadalmi jelenségeket vagy akár a tankönyv korábbi változatait újra és újra megvitattam. Az alábbiakban igyekszem azokat megemlíteni, akikkel való együttgondolkodásból e könyv megírásánál különösen sokat merítettem.

A Cseh-Szombathy Lászlóval való tudományos együttműködés és barátság kutatópályám első hónapjaitól a mai napig mindig igen intenzív volt. Egyes időszakokban nagyon fontos volt számomra a Szelényi Ivánnal való eszmecsere, még akkor is, ha többször évekre megszakadt és ha nem minden kérdés megítélésében értettünk egyet. A társadalmi jelenségek pszichológiai összetevőinek megismerésében nagy hatással volt rám Buda Béla. Az 1980-as évek eleje óta igen termékeny a tudományos együttműködés köztem és Kolosi Tamás között.

A Központi Statisztikai Hivatalban töltött hosszú időszakban Harcsa Istvánnal való együttműködésünket látom a legfontosabbnak, sok kutatást végeztünk együtt, sok műnek voltunk társszerzői, de ezen túlmenően is alapos valóságismerete sokszor volt számomra nagy segítség. A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszékén igen intenzív volt a műhelymunka. Alapvető szociológiai kérdéseket vitattunk meg Gazsó Ferencsel és Lengyel Györggyel, a deviáns viselkedések kutatásában együtt dolgoztam Elekes Zsuzsával, a szegénység egyes vonatkozásainak kutatásában Gyenei Mártával, értékkutatásokban Balázs Jánossal. Két korábbi tanítványom, majd kollégám és társszerzőm, Tóth István György és Spéder Zsolt az 1990-es években vált fontos és szoros munkatársammá. Mindannyiuk segítségét megköszönöm, kutatási eredményeik és gondolataik benne foglaltatnak ebben a könyvben. Ne lepődjenek meg, ha egy-egy megállapításnál visszaemlékezhetnek arra, hogy ezek az ő gondolataik voltak, ők mondták a szerzőnek valamikor évekkel ezelőtt.

Végül szeretném megemlíteni a családomat. Köszönet illeti családom minden tagját azért, mivel türelmesen elviselték, hogy jelentős időt fordítok a szociológia művelésére, e könyv írására, és még inkább azért, mert

általuk a különböző egyéni és társadalmi kérdések megvitatásában igen sok tapasztalatot szereztem a magyar társadalomról. Nézeteiknek nagy hatásuk volt arra, ahogyan az életet, a társadalmat látom.

Ez a könyvem nem jöhetett volna létre Gyurgyák János igen gondos, szinte a társszerzőségig emelkedő szerkesztőmunkája nélkül, valamint Pethesné Mohácsi Ilona nagyon gondos, többszöri gépelési, hibajavítási és Hegedüs Rita szöveg-ellenőrzési munkája nélkül. Mindannyiuknak köszönöm az igen fontos segítséget e könyv megírásában.

1997

Andorka Rudolf

1. fejezet - 1. fejezet | A SZOCIOLÓGIA MINT TUDOMÁNY

1. A SZOCIOLÓGIA TUDOMÁNYA

A szociológiát legegyszerűbben úgy határozhatjuk meg, mint a *társadalmi élet törvényszerűségeit* kutató tudományt. E definíció mindkét eleméhez, azaz a „tudomány” és a „társadalom” kifejezésekhez néhány szó magyarázatot kell fűzni.

A szociológia mindenekelőtt *tudomány*. A társadalmat, amelyben élünk, természetesen nem csak a szociológia segítségével ismerhetjük meg. Megismerhetjük többek közt riportok, szociográfiák, szépirodalmi művek, valamint a mindennapi élet tapasztalatai alapján is. Azt sem állíthatjuk továbbá, hogy a szociológia ezen más megismerési módoknál magasabb rendű. Sokszor az előbb felsoroltakból többet tudhatunk meg a társadalomról, mint a szociológia tudományából. A két világháború közötti magyar társadalom megismerésének elsőrendű forrásai például Móricz Zsigmond novellái vagy Féja Géza riportjai, amelyek *Magyar haláltánc* címen jelentek meg egybegyűjtve a közelmúltban, továbbá Illyés Gyula szociográfiája, a *Puszták népe*.

A szociológia ezen műveknél nem pontosabban, hanem más módszerekkel tárja fel a társadalmi valóságot. A tudományos módszer lényege, hogy ha megfogalmazódik valamilyen probléma (például miért van sok öngyilkosság hazánkban?), akkor megpróbálunk ennek valamilyen elméleti magyarázatot adni, végül pedig megvizsgáljuk, hogy a valóságból nyerhető információk alapján igazolódik vagy megcáfolódik elméleti magyarázatunk.

Van olyan felfogás is, például *Karl Popper* (1976) társadalomfilozófusé, amely szerint *sohasem tudjuk elméleti hipotézisünket végérvényesen igazolni, legfeljebb cáfolni*. Legtöbbször csak annyit állíthatunk biztosan, hogy eddigi empirikus vizsgálataink nem cáfolták hipotézisünket, ezért egyelőre joggal feltételezhetjük, hogy az az igazságot jól megközelíti. Sohasem zárhatjuk ki azonban, hogy a jövőben olyan empirikus vizsgálati eredményeket kapunk, amelyek megcáfolják hipotézisünket.

Ez a felfogás mindenesetre nagy óvatosságra és szerénységre int tudományos megállapításainkat illetően. Sohasem lehetünk ugyanis biztosak abban, hogy megtaláltuk az igazságot. A szociológiára is alkalmazhatjuk *André Gide* francia író mondását: „higy- gyünk azokban, akik az igazságot keresik, de kételkedjünk azokban, akik azt állítják, hogy megtalálták az igazságot”.

A szociológusok nagy többsége ugyanakkor nem fogadja el a közelmúltban igen divatossá vált *posztmodern* felfogást sem, azaz hogy „minden elmegy” (anything goes), a *tudományos igazság nem is létezik*, vagy legalábbis lehetetlen a megismeréséhez közeledni, továbbá minden magyarázat egyenértékű. Ez a felfogás – véleményem szerint – a tudományos kutatás értelmetlenségét sugallja. A szociológusok többsége azt vallja, hogy ha soha nem is lehetünk biztosak abban, hogy megtaláltuk az igazságot, *kutatásaink közelebb visznek a megismeréshez*, azaz minden új hipotézissel, amelyet a megcáfolódott korábbi hipotézis helyett fogalmazunk meg, közelebb kerülünk az igazsághoz.

Tudományfilozófiai vitakérdés, hogy a tudományok – köztük a szociológia – úgy fejlődnek-e, hogy a korábbi ismeretekre építve egyre több új ismeretet halmozunk fel, vagy pedig „tudományos forradalmak” útján, vagyis úgy, hogy idővel felismerjük, hogy halmozódó ismereteink nem magyarázzák meg a valóságot, ezért félredobjuk az addigi megközelítést, s új kérdéseket fogalmazunk meg, azaz új nézőpontból közelítünk az igazsághoz. Ezt nevezik *tudományos paradigmaváltásnak* (*Kuhn* 1984). Nem kétséges, hogy léteznek „tudományos forradalmak” (például a klasszikus közgazdaságtant felváltó keynesi gazdaságtan), ám ezek nem teszik használhatatlanná az előttük összegyűjtött tudományos ismereteket, csak teljesen új megvilágításba helyezik azokat, pontosabban újraértelmezik őket. A szociológiában egy-egy tudományos forradalom után bizonyos idő múltával a korábbi tudományos megközelítés vagy paradigma újjászületését is meg lehet figyelni.

A szociológia tudományának lényegéhez tartozik tehát az elméleteknek a valósággal való összevetése. A valóságra vonatkozó információk összegyűjtésének különféle lehetséges módszereiről a 3. fejezetben lesz szó. Itt csak azt kell hangsúlyozni, hogy a *valósággal való – tudományos módszerekkel végzett – összevetés nélkül nem beszélhetünk tudományos szociológiáról*. Szociológusok természetesen írhatnak, minthogy gyakran írnak is, riportot is, esszét, adnak interjút, dolgoznak ki politikai programjavaslatokat. Bizonyos esetekben az ilyen

munka a szociológus kötelessége is lehet. Ez azonban nem tartozik a szoros értelemben vett szociológiatudományhoz.

2. A TÁRSADALMI STRUKTÚRA, INTÉZMÉNYEK, KULTÚRA

Közhely, hogy *az ember társadalmi lény*, azaz lehetetlen emberi élet társadalmon kívül. Ha az ember az emberiség kezdetei óta nem élt volna társadalomban, akkor nem lett volna képes az állatvilágból kiemelkedni. A társadalomban való együttélésnek azonban vannak bizonyos szabályszerűségei, s pontosan ezeket kutatja a szociológia. A szociológust az érdekli, hogy *milyenek a különböző társadalmak, hogyan működnek, hogyan változnak*.

Egy társadalom a szociológusok többsége szerint nem egyszerűen a társadalom tagjainak összessége, mert van bizonyos struktúrája (szerkezete), vannak intézményei, van kultúrája.

Társadalmi **struktúrán** a legáltalánosabb értelemben az egyének és társadalmi csoportok közötti viszonylag tartós viszonyokat (például alá- és fölérendeltséget) értjük. Társadalmi **intézménynek** nevezzük a legáltalánosabb értelemben a társadalom tagjainak többsége által végzett tevékenységek alapvető módját, mintáját. Az intézményekhez normák és értékek tartoznak, amelyek az intézményesült viselkedést előírják, továbbá megszegését büntetik. A **kultúrán** az anyagi javak, normák és értékek együttesét értjük.

A társadalom tagjainak egész életét befolyásolja a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetük. Az egyének az intézmények keretei között, az azok nyújtotta lehetőségek által behatárolva cselekszenek a társadalomban, a társadalmi környezetük kultúrája szerint alakítják mindennapi életüket. Három szellemes példával lehet a társadalom és az egyének viszonyát jellemezni:

1. *Durkheim* a társadalmat a bronzhoz hasonlította, amelynek tulajdonságai nem vezethetők le egyszerűen az alkotórészei, a réz és az ón tulajdonságainak összeadásából. A társadalom tehát nem egyszerűen a tagjainak összege.

2. *Giddens* (1995) nyomán a társadalmi struktúrát, intézményeket, kultúrát egy lakóházhoz hasonlíthatjuk, amelynek falai, mennyezete, ajtóí és ablakai meghatározzák a benne lakók mindennapi tevékenységeit. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a társadalmi struktúra nem örökre épült ház, mert a benne lakók folyamatosan átépítik, azaz tevékenységükkel újratermelik, de változtatják is a struktúrát, intézményeket, kultúrát.

3. Egy elkeseredett római egyszer kijelentette: „A római szenátorok jó emberek, de a szenátus rossz bestia.” Ezek szerint tehát a társadalmi csoportok tevékenysége nem egyszerűen az egymástól elszigetelt egyének szándékai szerinti tevékenységek összege. Más szóval a szenátus mint társadalmi csoport másképpen viselkedett, mint azt tagjainak egyenkénti tulajdonságai alapján el lehetett volna várni. A szenátus együttes döntéseit és viselkedését csak úgy érthetjük meg, ha megismerjük a szenátus struktúráját (például kik vannak uralkodó, hangadó pozícióban?), intézményes működési szabályait (például hogyan szavaznak?) és kultúráját (például hogyan illik az üléseken viselkedni?).

Ennek analógiájára kell eljárnia a szociológusnak akkor is, ha a mai magyar társadalom sajátosságait kutatja. Az öngyilkosság kutatásánál például nem elégedhet meg az öngyilkosságot elkövető ember egyéni lelki sajátosságainak vagy egyéni élettörténetének vizsgálatával, hanem figyelembe kell vennie a társadalom egészének jellemzőit, például azt, hogy hol helyezkedett el az öngyilkos a társadalmi szerkezetben, milyen intézményi lehetőségek álltak rendelkezésre problémái megoldására, és mi a társadalmi környezet értékítélete az öngyilkosságról. Ennek a társadalmi szemléletnek döntő fontossága van az egyes társadalmi jelenségek értelmezésénél. Elég, ha példaként arra gondolunk, hogy milyen messzemenő következményei vannak annak, s milyen eltérő következtetésekre juthatunk, ha a szegénység okát a társadalom szerkezetében, intézményeiben, kultúrájában keressük, vagy pedig az egyes szegény emberek egyéni tulajdonságaiban.

3. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK TÖRTÉNETI KIALAKULÁSA

A szociológia sajátosságait, a szociológiai gondolkodásmódot jobban megértjük, ha a *társadalomtudományok történeti kialakulását* vizsgáljuk. A társadalomról való gondolkodás egyidős az emberiség kezdeteivel, de leginkább filozófiai elmélkedésekben jelent meg. A társadalomtudományok közül a *történetírás* az írásbeliség

kezdetei óta különálló tudomány volt, és – a később kialakult társadalomtudományoktól eltérően – figyelmét nem annyira az általános törvényszerűségek feltárására, mint inkább a konkrét történeti események lefolyásának pontos leírására összpontosította. A többi társadalomtudományok mind a filozófiáról váltak le abban a történeti korszakban, amikor erre társadalmi igény mutatkozott, és amikor az önálló tudományhoz szükséges ismeretek elégségesek voltak.

Elsőként a XVII. század közepén a *demográfia* önállósult, amikor *John Graunt* a londoni halálozási adatokat kezdte tanulmányozni. Graunt a pestis és más halálokok miatti halálozás törvényszerűségeit próbálta empirikus adatok alapján vizsgálni. A demográfiának így nagyon pontos és szorosan körülhatárolt tárgya alakult ki: a népesség számának és összetételének alakulására ható folyamatok vizsgálata. Az indulás a demográfia módszerére is rányomta bélyegét: a demográfiában ugyanis mindig a statisztikai adatok elemzése volt a kitüntetett módszer. Az átfogó elméletek alkotásának mindig is másodlagos szerepe volt a demográfiában.

Néhány évtized múlva, a XVII. század második felében jelentek meg *John Locke* politikatudományi munkái, így indokolt az ő munkásságához kapcsolni a *politikatudomány* végleges elkülönülését a filozófiától. Ehhez az adta az indítékot, hogy a gazdaságilag lassan erősödő polgárság le akarta rázni magáról az uralkodó abszolút hatalmát, többé-kevésbé demokratikus politikai viszonyokat kívánt teremteni. Mivel ezt elsősorban jogszabályokkal lehetett elérni, a politikatudományban azóta is előtérben áll a jogi gondolkodás, azaz az alapelvek megfogalmazása, továbbá a konkrét intézményi következmények ezen alapelvekből való levezetése.

Hasonló társadalmi erők hatására, de majdnem egy évszázaddal később függetlenül *Adam Smith* alapmunkáival a *közgazdaságtan*. A közgazdaságtan elsődleges célja annak bizonyítása volt, hogy ha az állam (a feudális állam) nem avatkozik be a gazdasági életbe, akkor a piacon az egyes emberek önérdeket követő viselkedése optimális gazdasági eredményhez vezet. Legjobb tehát e „láthatatlan kézre” hagyni a gazdasági élet szabályozását. A klasszikus polgári közgazdaságtan az ember természetére (homo oeconomicus) vonatkozó egyszerű feltevésekből indult ki, s azokból deduktív módon vezette le tételeit.

A XIX. század elejére azonban világossá vált, hogy a „láthatatlan kéz”, azaz a piac szabad működése ugyan soha nem látott méretű viharos iparosodást, gazdasági növekedést idéz elő, de ebben a folyamatban a társadalom nagy tömegei elvesztik korábbi megélhetési alapjukat (földjüket), s szélsőséges nyomor fenyegeti őket. Azt az állítást, miszerint az iparosodás első szakaszában a munkásság ténylegesen elnyomorodott, elszegényedett, azóta kutatják és vitatják. Ezek a munkások ugyanakkor kiszakadtak azokból a társadalmi közösségekből, amelyek korábban védelmet nyújtottak nekik, sennek következtében társadalmi dezorganizáció, elidegenedés lépett fel, s megnőtt a különféle deviáns viselkedések száma. Az elégedetlenség forradalmakhoz vezetett. A *szociológia* előfutárai, Saint-Simon, Comte és Tocqueville, valamint tudományunk három nagy klasszikusa, Marx, Durkheim és Weber a XIX. század első évtizedeitől az első világháborúig pontosan ezeket a folyamatokat próbálták megérteni, továbbá a negatív társadalmi jelenségek elkerülésének módjait kutatták. Szociológiai munkáikat az jellemzi, hogy koruk társadalmi valóságát vizsgálva igen sok tényt, adatot gyűjtöttek össze, és ezek alapján próbáltak elméleti következtetéseket megfogalmazni. A társadalomkritikus megközelítés és a valóság feltárása mint kiindulópont azóta is jellemzi a szociológiát.

A *szociálpszichológia* a századforduló körül a pszichológiából alakult ki. A pszichológia a XIX. század közepén, önálló tudománnyá válása idején kifejezetten természettudományként definiálta magát, és ezért a kísérleti módszert részesítette előnyben. A szociálpszichológia kialakulásához az a felismerés vezetett, hogy az egyén a nagyobb társadalmi csoportokban másképpen viselkedik, mint elszigetelt egyénként. Ezt a jelenséget próbálta *Le Bon Tömeglélektan* című könyvében értelmezni. A századforduló után kezdtek könyvek Szociálpszichológia címmel megjelenni, s megközelítésüket továbbra is erősen a kísérleti módszerekre való támaszkodás jellemezte, valamint annak vizsgálata, hogy kisebb vagy nagyobb csoportok hogyan hatnak az egyén viselkedésére.

A *társadalomnéprajz* (az Egyesült Államokban kulturális antropológia, Angliában szociális antropológia) két forrásból táplálkozott. Európában, és különösen Közép-Európában a néprajz azzal a céllal indult, hogy összegyűjtse a népi kultúrát, azaz a folklórt (népdalt, népmesét stb.) és a tárgyakat (népviseletet, művészeti tárgyakat stb.), mert ezt a nemzeti kultúra megőrzése és továbbfejlődése szempontjából igen fontosnak tartották. A gyarmatokkal bíró nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban viszont a gyarmatokon élő nem európai kultúrájú népek gondolkodásának és viselkedésének megértése volt a *kulturális és szociális antropológiai* kutatás elsődleges célja. Az utóbbi tudományágban is központi szerepe volt a kultúra kutatásának. A kultúrán azonban nem egyszerűen a folklórt és művészi tárgyakat értették, hanem a vizsgált népesség hiedelmeinek, értékeinek, viselkedési normáinak rendszerét. A kutatás módszere mindkét tudományágban a terepen végzett gyűjtés és megfigyelés volt. Újabban a kulturális és szociális antropológia figyelme a fejlett

országok felé fordult. Ezekben a kutatásokban is előtérben áll a kisebb közösségeknek az intenzív terepmunka módszerével való vizsgálata, valamint a kultúra sajátosságainak feltárása.

4. A SZOCIOLÓGIA TÁRGYA, MÓDSZERE ÉS ALAPVETŐ SZEMLÉLETE

Mindezek alapján a *tudomány tárgya* tekintetében a szociológia, mint a társadalom egészét vizsgáló tudomány, különbözik a közgazdaságtantól, amely a társadalmi jelenségek közül csak a gazdaságiakkal foglalkozik, a demográfiától, amely csak a népesedési folyamatokra összpontosítja a figyelmét, a politikatudománytól, amely a politikát vizsgálja, és a szociálpszichológiától, amely az egyéni viselkedés és a csoporthatás közötti összefüggések kutatását helyezi előtérbe. A társadalomnéprajz és a történettudomány viszont a szociológiához hasonlóan a társadalmi élet valamennyi jelenségét kutatni kívánja.

A *módszer* tekintetében a szociológia, amely a tömegesen előforduló jelenségekre vonatkozó *empirikus adatgyűjtést*, továbbá ezeknek az adatoknak elemzését használja kitüntetett módszerként, különbözik a közgazdaságtantól, amely elsősorban a deduktív módszert alkalmazza, a politikatudománytól, amely az intézmény- és jogszabáylelemzést tekinti fő módszerének, a szociálpszichológiától, amely a kísérleti módszereket részesíti előnyben, és a történettudománytól, amely inkább az egyedi eseményeket próbálja felderíteni. Viszont hasonlít a szociológia módszere a demográfiához, azzal az árnyalatnyi különbséggel, hogy a szociológusok inkább hajlanak a statisztikai adatok mellett kérdőíves adatfelvételekre is támaszkodni. Hozzá kell fűzni még az előbb mondottakhoz, hogy a közgazdaságtan ökonometria ága a szociológiához igen hasonló módszereket használ, továbbá hogy sok szociológus törekszik arra, hogy az ökonometria módszereinek hasonló matematikai-statisztikai módszereket is alkalmazzon. A legújabb társadalomtörténeti kutatásokban is igen elterjedtek a szociológiához hasonló módszerek, azzal a különbséggel, hogy a történeti adatforrások bizonyos korlátokat szabnak az ilyen irányú vizsgálódásnak.

A szociológiát azonban – véleményem szerint – a tárgyán és a módszerein kívül, leginkább *alapvető szemlélete* különbözteti meg a többi társadalomtudománytól. A szociológusok többsége úgy véli, hogy az *ember életének minden jellemzőjét* – vagy szociológiai szak kifejezéssel: az életéselyeit – *erősen meghatározza a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyzete*. A társadalmi helyzet befolyásolja azt, hogy mekkora jövedelmet tud elérni, milyen lakásban és milyen lakóhelyen lakik, milyen iskolai végzettséget szerez, hány gyermeke születik, várhatóan hány évig él, vagy milyen valószínűséggel válik alkoholistává vagy kerül börtönbe. Ez a hatás természetesen nem determinisztikus jellegű, hanem inkább sztochasztikus, azaz valószínűségi jellegű. Azt, hogy ezek a sztochasztikus összefüggések mit jelentenek a mindennapi életben, jól érzékeltetik az alábbi egyszerű mutatók, amelyeket az 1980. évi férfi foglalkozási-halandósági adatokból számítottam ki: egy 40 éves férfi orvosnak 12 százalékos esélye van arra, hogy 60. születésnapja előtt meg fog halni, az elektroműszerészéknél 16 százalékos, a bányászoknál 26 százalékos, a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúaknál 27 százalékos ugyanez az esély. Az életéselyek ezen társadalmi meghatározottságából természetesen ki lehet egyénileg törni, továbbá lehet a társadalom szerkezetén, intézményein, kultúráján olyan változtatásokat kezdeményezni, hogy az esélyegyenlőtlenségek mérséklődjenek.

5. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK EMBERKÉPE

Végül különbözik a szociológia a többi társadalomtudománytól *emberképe* tekintetében is. Közismert a klasszikus közgazdaságtan emberképe, a **homo oeconomicus**. Eszerint az ember mindig racionálisan dönt, cselekszik, továbbá a haszna maximalizálására törekszik, más szóval összehasonlítja az adott cél eléréséhez szükséges ráfordításokat és az általa elérhető hasznokat, és úgy dönt, hogy adott ráfordítással maximális hasznot érjen el, vagy – megfordítva – az adott hasznot a lehető legkisebb ráfordítással érje el. A közgazdászok némelykor kiterjesztik a *homo oeconomicus* hipotézisét a gazdaság körén kívüli tevékenységekre, például a házasságra, a gyermekvállalásra, a politikai cselekvésekre is.

A szociológia viszont a **homo sociologicus** (Dahrendorf 1958; Andorka 1995) emberképből indul ki. Eszerint az *ember tevékenységében a társadalmi normákhoz igyekszik alkalmazkodni*. E normák háttérében értékek állnak. A társadalom tagjainak többsége egyetért ezekkel a normákkal és értékekkel. A normákat és értékeket a társadalom tagjai gyermekkori szocializációjuk során sajátítják el, „internalizálják”. A normák és az értékek a társadalom kultúrájának alapvető alkotóelemei. A szociológusok hajlamosak arra, hogy feltételezzék, az emberek gazdasági tevékenységében nemcsak a racionális megfontolások, hanem a normakövetés is lényeges szerepet játszik.

A társadalomnéprajz emberképe a szociológiáéhoz igen hasonló, mert szintén a kultúrát állítja a középpontba. A pszichológiában több emberképpel is találkozhatunk, de valamennyi irányzat súlyt helyez az egyéni lelki tényezők szerepére, például a pszichoanalízis szerint az egyént jelentős mértékben tudat alatti motívumok irányítják, és ezek erősebbek, mint akár a haszonmaximalizálás, akár a normakövetés motívuma. Ennek alapján beszélhetünk *homo psychologicus*ról is. A politikatudomány többnyire abból indul ki, hogy az embert alapvetően a hatalomvágy, a hatalom megszerzése és megtartása mozgatja. Ezt az emberképet *homo politicus*nak nevezhetjük.

A különböző társadalomtudományoknak a tárgyuk, módszereik, szemléletük és emberképük szerinti különválasztása azonban némileg mesterséges. Bár a felsoroltak közül mindegyik elkülönült diszciplína, saját tanszékekkel, folyóiratokkal, hazai és nemzetközi tudományos társaságokkal, valójában ugyanazt a társadalmi jelenséget kutatják, és az egyes társadalomtudományok sokszor ugyanazokat vagy nagyon hasonló módszereket alkalmaznak. Az utóbbi években e tudományok egyes képviselői megpróbálták a különböző emberképeket is szintetizálni, s a különböző társadalomtudományok szemléletét közös nevezőre hozni, például a neoinstitucionalista közgazdaságtani iskola és a racionális választás elmélete a szociológiában, a gyermekszám közgazdaságtani és szociológiai elméleteinek ötvözése a demográfiában. A szociológiában újabban tért hódít a történeti szemlélet is, vagyis annak a felismerése, hogy a mai jelenségek megértéséhez ismernünk kell azokat történeti előzményeit, gyökereit is.

6. MIRE JÓ A SZOCIOLÓGIA?

Miután megkísértem a szociológia tudományát meghatározni, a többi társadalomtudománytól megkülönböztetni, a következőkben öt, egymással némileg összefüggő vitás kérdést tárgyalok, amelyek végigkísérték a szociológiát a születésétől mind a mai napig.

Az első ilyen kérdés: *mire használható egyáltalán a szociológia?* Nyilvánvalóan a szociológiában jártas egyén *jobban megérti azt a társadalmat*, amelyben él, ezért jobban tud védekezni minden manipulációval, demagógiával, félrevezető nézettel szemben. Ennek következtében gyorsabban képes felismerni és jobban képes érvényesíteni érdekeit, társadalmi eszményeit és céljait. Ezáltal a szociológia hozzájárulhat egy jobb társadalom kialakulásához, vagy legalábbis gátolni tudja azt, hogy a társadalomban a kizsákmányolás, az elnyomás, az önkényuralom erősödjék.

Lehet azonban a szociológiának egy olyan haszna is, hogy *konkrét társadalmi problémák megoldását segíti elő* azzal, hogy ismereteket ad ezeknek a problémáknak a jobb megismeréséhez. Példaképpen említhetjük a pszichiátriai szociológia hozzájárulását az elmebetegségben szenvedők gyógykezelésének reformjához (a hosszú kórházi kezelés csökkenéséhez a járóbeteg-ellátás kiterjesztése útján) vagy a szegénység szociológiai kutatásának hozzájárulását a konkrét szociálpolitikák kialakításához. Az ilyen „alkalmazott” típusú szociológiai kutatások és ismeretek fontos segédtudományai lehetnek más tudományoknak és foglalkozásoknak (például az orvosoknak, várostervezőknek is).

Problematisabb kérdés, hogy a szociológia mennyire használható fel *az előrejelzésben és a tervezésben*. Egyes vélemények szerint az igazi tudomány kritériuma, hogy előre jelezni tudja az eseményeket, folyamatokat. Kétségtelen, hogy a társadalomtudományok képesek bizonyos jelenségeket előre jelezni. Mindenekelőtt az adott időszakban korspecifikus halálózási arányszám alapján, vagy azoknak valamilyen lassú változását feltételezve, továbbá a termékenység várható alakulására vonatkozó hipotézisek segítségével meglehetősen biztosan előre lehet jelezni a népesség számának és korösszetételének alakulását egy-két évtizedre. A hosszabb távú demográfiai előrejelzések közül is sok cáfolódott meg azonban a múltban. A közgazdaságtan ökonometriai modellek segítségével egy-két évre előre tudja jelezni a gazdasági konjunktúra alakulását. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a nagy gazdasági válságokat általában nem látták előre. A szociológiában is lehetőség van bizonyos jelenségek várható alakulásának előrejelzésére. Például az 1980-as években végzett „társadalmi beilleszkedési zavarok” című kutatás alapján a magyar szociológusok figyelmeztettek arra, hogy rövid távon aligha lehet a helyzet javulása, azaz az öngyilkossági arányszám, az alkoholizmus, a bűnözés lényeges csökkenésére számítani. Ennek ellenére 1988-tól mégis megindult az öngyilkossági arányszám lassú csökkenése.

Nagy történeti fordulatokat, gyors és radikális változásokat a szociológia tehát általában nem tud előre jelezni, megjósolni. Jellemző, hogy sem a nyugati országokban, sem a volt szocialista országokban, köztük Magyarországon dolgozó szociológusok nem látták előre az európai szocialista rendszerek 1989-1990-ben bekövetkező összeomlását (Láttuk-e, hogy jön? 1991). Azt sok társadalomtudós világosan látta, hogy súlyos problémák halmozódnak fel ezekben az országokban, ezért előbb-utóbb nagy változások várhatóak, de senki

sem számított arra, hogy 1989-1990-ben hirtelen összeomlanak a totalitárius és autoritárius rendszerek. Joggal tehető fel a kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán ilyen történeti események, változások előrejelzése. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a történelem nem követ determinisztikus törvényszerűségeket, a véletlen, a személyi tényezők (ebben az esetben például az úgynevezett Gorbacsov-tényező) lényegesen befolyásolják azt, hogy konkrétan mi történik az egyes társadalmakban.

Korábban nemcsak a szocialista országokban, hanem Nyugaton is divatos volt *társadalmi tervezésről*, a szociológiának a tervezésre való felhasználásáról beszélni. Mára általánossá vált a kiábrándulás a gazdasági és még inkább a társadalmi tervezés kérdésében. Úgy gondolom azonban, hogy nem indokolt most az ellenkező végletbe esni, és a tervezés lehetőségét teljesen elutasítani. Egyes részfolyamatokat, például egy település fejlődését lehet politikai eszközökkel befolyásolni, és ezeket a politikai eszközöket célszerű átgondolni és tervszerűen összehangolni. Ebben a szociológia segítséget nyújthat a politikának. Az azonban vitathatatlanul illúzió, hogy a társadalom egésze központilag tervezhető. Az ilyen nagy társadalmi folyamatok ugyanis nagymértékben függenek az egyes emberek érdekeitől, cselekvéseitől, amelyeket állami eszközökkel csak kevéssé lehet befolyásolni. Emellett a központi politikáknak gyakran sok olyan nem szándékolt mellékhatása is van, amelyet nem láthatnak előre a tervezők.

A szociológia nem alkalmas arra, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés nagy évszázados irányait, változásait megjósolja. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a szociológia születésekor több klasszikus szociológus, például Saint-Simon, Comte és mindenekelőtt Karl Marx azzal az igénnyel lépett fel, hogy a társadalom jövőbeni változásait determinisztikusan meghatározó törvényeket fogalmazzanak meg. Ezt a felfogást nevezte *Karl Popper* (1989) *historicismusnak*. Ilyen volt az a „tudományos törvény”, hogy a kapitalizmust szükségképpen felváltja a szocializmus, amely majd átfejlődik a kommunizmusba. Nem szükséges bizonyítani, hogy ez a jóslat mennyire nem vált be. A szocialista rendszerek a kevésbé fejlett kapitalista vagy még csak félig kapitalista társadalmakban jöttek létre, és ma úgy látszik, hogy a szocialista rendszerek hosszabb távon képtelenek fennmaradni, és a piacgazdaság valamilyen formája lép a helyükre, legalábbis Közép-Európában. Ne várja tehát senki a szociológiától, hogy a nagy évszázados fejlődési tendenciákat megjósolja, és nem ajánlatos, hogy egy szociológus ilyen nagy törvényszerűségek megfogalmazására törekedjék. Egyet lehet érteni *Robert K. Merton* (1980) amerikai szociológussal, aki szerint a szociológia középszintű törvényszerűségek kutatására használható, azaz legfeljebb középszintű elméleteket fogalmazhat meg. *Középszintű elméletnek* nevezzük az olyan elméletet, amely egy jól körülhatárolható és definiálható jelenség (például Mertonnál többek között a deviáns viselkedések) előfordulását értelmezi egy adott társadalomban és korszakban.

7. A SZOCIOLÓGUS SZEREPEI

További kérdés, hogy *milyen tudományos magatartást kövessen a szociológus*. Raymond Aron francia szociológus azt írta, hogy háromfajta szociológus vagy szociológiai magatartás létezik: 1. az uralkodó tanácsadója, 2. a nép orvosa, 3. a tudomány főpapja. Az első a kormányzatnak szakértő tanácsokat, reformjavaslatokat kidolgozó szociológus, a második a szegények, elnyomottak, kizsákmányoltak problémáit kutató, őket a problémák megoldásában segítő szociológus, a harmadik pedig az egyetemeken vagy kutatóintézetekben elvont elméleti és módszertani problémákkal foglalkozó szociológus. Ha bármely ország szociológusainak munkásságát jól megismerjük, magunk is be tudjuk sorolni őket e három típusba. Országokonként és korszakokonként persze nagy különbségek voltak és vannak a tekintetben, hogy a szociológusok mely magatartást követték. Minden szociológusnak magának kell eldöntenie, hogy melyik utat választja. Mindhárom magatartásnak van tudományos haszna és buktatója. Egyik magatartás sem eleve elvetendő vagy külön másíknál. A szociológia tudományának hagyományából következik a „nép orvosa” magatartáshoz való vonzódás (eltérően például a közgazdászoktól, akik inkább törekednek az „uralkodó tanácsadója” szerepre). Szükség van azonban elméleti szociológusokra és módszertani szakértőkre, tehát „főpapokra” is. Nem hiszem továbbá, hogy helyes lenne, ha a szociológusok eleve elzárkóznának a kormányzat vagy más politikai intézmények felkéréseinek teljesítésétől, azaz hogy konkrét kérdésekben tudományos tanácsot adjanak. Arra azonban ügyelniük kell, hogy véleményük megformálásában ne a kormányzat igényeit, hanem saját tudományos meggyőződésüket kövessék.

8. SZOCIOLÓGIAI KUTATÁS ÉS POLITIKAI CSELEKVÉS

Ezzel elérkeztünk a *szociológia tudománya és a politikai cselekvés* közötti viszony kérdéséhez, amely szinte szükségszerűen felvetődik minden szociológusnál. A szociológiai kutatások eredményeinek óhatatlanul – akár akarja ezt a szociológus, akár nem – politikai következményei vannak. A társadalomban megfigyelt jelenségek

és folyamatok feltárása nyilvánvalóan befolyásolja a mindenkori kormányzat megítélését a közvéleményben, mert leleplezheti a kormányzat céljait és propagandáját, valamint a valóság közötti ellentmondásokat. Ezt néha úgy szokták kifejezni, hogy a szociológiának leleplező (debunking) funkciója is van. Ezt a jelenséget a politikusok talán még jobban ismerik, mint maguk a szociológusok. Nem véletlen, hogy Hitler és Sztálin egyaránt tiltotta a szociológiai kutatásokat. De a demokratikus politikai rendszerekben is előfordul, hogy a kormányon lévő pártok bírálják a szociológiát, elég csak Reagan elnök azon emlékeztető megjegyzésére utalni, amelyet az amerikai szegénységvizsgálatok bírálataként fogalmazott meg, nevezetesen, hogy szerinte „Amerikában csak azok éheznek, akik fogyókúrázni akarnak”.

Max Weber (1970a; 1989) vizsgálta talán a legmélyebben a tudósi és a politikusi tevékenység, magatartás közötti különbségeket. Weber maga is ingadozott élete folyamán a tudományos munka és a politikai szerepvállalás között. A tudományt szakmának, hivatásnak tartja a ténybeli összefüggések felismerése szolgálatában, s véleménye szerint a tudósnak arra kell törekednie, hogy megállapításait, ismereteit, módszereit – szemléletes példája szerint – a hívő katolikus és a szabadkőműves egyformán felhasználhassa. A tudós tehát ne próféta, hanem elsősorban szakember legyen. Érdemes megemlíteni, hogy a szakszerűség követelménye és az „ádáz próféta” elvetése Bibó Istvánnál is előfordul. Ennek a bibói gondolatnak alapján írta Bertalan László (1991) a *Bibó-émlék-könyvben* azt a tanulmányát, amelyben az akkori – 1980 körüli – helyzetben is a próféta helyett a tárgyilagos tudományos elemzést, az ésszerű dialógust és a toleranciát ajánlja. Tanácsai ma is érvényesek a szociológusok számára.

A tudós számára tehát a legfőbb érték, hogy a tudományos igazságot kimondja, legalábbis közeledjen afelé. A politikus ezzel szemben arra törekszik, hogy hatalomra jusson, a hatalmat megtartsa, vagy – Max Weber fennköltebb megfogalmazásában – politikai céljait, eszményeit a társadalomban megvalósítsa. Ezt az ellentmondást fogalmazta meg Weber absztraktabb szinten az „érzületetika” és a „felelősségetika” szembeállításával. Az érzületetika azt jelenti Webernél, hogy az egyén kizárólag az általa elfogadott morális elveket követi, nincs tekintettel arra, hogy azok milyen következményekkel járnak, egyáltalán megvalósíthatók-e. A felelősségetika viszont számol a cselekedetek előrelátható következményeivel, azok megvalósíthatóságával, ezért hajlamos olyan kompromisszumokat kötni, amelyek ellentétben állnak a magas etikai elvekkel. Ezért, mint Weber (1989, 83) mondja: „Aki saját lelki üdvét és mások lelkének megmentését keresi, az ne a politika útján keresse azt, hiszen a politika egészen más feladatai vannak, olyanok, amelyek csak erőszakkal oldhatók meg. A politika génusza vagy démona belső feszültségben él a szeretet Istenével...” Weber ezen következtetéseit, amelyek – mint jeleztem – belső lelki küzdelmeiből is származtak, nem mindenki fogadta el, nekünk sem szükséges azokat teljes mértékben irányadóknak tekintenünk. Elég csak arra utalni, hogy az alapvető morális elvek elvetése – a „cél szentesíti az eszközt” – milyen politikai és történelmi katasztrófákat okozott, valamint arra, hogy a társadalomtudósok sem tekinthetnek el attól, hogy tudományos megállapításaik milyen politikák igazolására használhatók fel, adott esetben akaruk ellenére is. Tehát megkívánhatjuk a politikustól is a morális elvek követését, a szociológustól pedig a munkájának hatásai iránti felelősségérzést.

8.1. A SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK OBJEKTIVITÁSA

Szorosan összefügg a fentebb mondottakkal a *szociológiai kutatások objektivitásának*, tárgyilagosságának kérdése. Kézenfekvőnek látszik, hogy a tudománynak objektív megállapításokat kell megfogalmaznia, s a tudományt nem befolyásolhatják a kormány, a pártok, a különböző társadalmi csoportok, de még a kutató saját politikai nézetei, érdekei sem. Ha ugyanis ezek a nézetek és érdekek befolyásolják a tudományos munkát, akkor az nem érdemli meg a tudomány elnevezést, hanem egyszerűen **ideológiáról** van szó, vagyis egy olyan világleképről, amely az emberek egy részének érdekeit szolgálja. Ha a szociológia a fennálló társadalom politikai rendszerének védelme érdekében tér el a valóság tárgyilagos bemutatásától, akkor joggal beszélhetünk apologetikáról.

Az objektivitás követelményét azonban korántsem egyszerű a szociológiai munkában érvényesíteni. Karl Marx szerint a tudóst, ugyanúgy, mint minden más embert, döntően befolyásolják társadalmi helyzetéből következő érdekei. A burzsoáziához tartozó, abból származó tudóst a burzsoázia érdekei befolyásolják, tudományos megállapításaival ezért a kapitalista társadalmi rendszert kívánja igazolni, alátámasztani. Csak a proletariátushoz tartozó, ehhez a társadalmi osztályhoz csatlakozó tudós képes az objektív igazságot kimutatni, mert a proletariátusnak ez az érdeke. Mert Marx szerint az objektív igazság, törvényszerűség a kapitalizmus válsága, majd annak megdöntése és a szocialista társadalom létrehozása a proletariátus érdekében áll.

Max Weber (1970b) sokkal árnyaltabban és sokkal kevésbé „pártosan” értelmezte ugyanezt a problémát. Egyrészt nagyon következetesen kiállt az objektivitásra törekvés követelménye mellett; véleménye szerint a tudósnak az a kötelessége, hogy hideg fejjel nézzen szembe a mindenkori uralkodó eszményekkel, és szükség esetén szembe kell helyezkednie azokkal. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy illúzió azt képzelni, hogy ez

könnyen megvalósítható feladat, hiszen a tudóst már a téma megválasztásánál, a kutatni kívánt kérdések megfogalmazásakor is befolyásolják az általa elfogadott értékek, továbbá még erősebben érvényesülhet ez a befolyás a következtetések levonásánál. Ezért a tárgyilagosság követelményének érvényesítése állandó önvizsgálatot és önkontrollt követel a tudóstól.

Mannheim Károly (1953) Marxszal ellentétes álláspontot foglalt el abban a kérdésben, hogy melyik tudós képes objektív maradni. Szerinte sem a burzsoázia, sem a proletariátus pártján álló tudós nem képes erre, mert az osztályérdekek befolyása alól egyik sem tud megszabadulni. Viszont a „szabadon lebegő értelmiségi”, aki nem kötődik osztályhoz és párthoz, objektívan tárhatja fel a valóságot, ezért a függetlenséget ajánlotta az értelmiségnek. Számomra elég kézenfekvő az a gondolat, hogy Mannheim Károlyt ennek az álláspontnak kialakításánál erősen befolyásolták fiatalkorának magyarországi élményei, elsősorban az 1918-1919-es forradalmak és ellenforradalom tapasztalatai. Mann-heimet marxista oldalról igen élesen bírálták ezért az álláspontjáért.

Gunnar Myrdal (1972) egy egész könyvet szentelt az értékek szerepének vizsgálatára. Fő következtetését úgy lehet összefoglalni, hogy a társadalomtudós nem tudja az általa elfogadott értékektől függetleníteni magát a kutatásban, ezért leghelyesebb, ha ezeket az értékeket világosan kimondja, mint ő maga is tette az amerikai fekete népestről írott nagy munkájában (Myrdal 1944). Ebben a munkájában abból indult ki, hogy az amerikai társadalomnak egyik alapvető értéke az emberek közötti egyenlőség, tekintet nélkül a fajra, nemre stb. Ezt az értéket ő is teljes mértékben elfogadja. Ezért művében azt mutatja ki, hogy az egyenlőség hol és milyen mértékben nem érvényesült az 1930-as évek amerikai társadalmában a fehérek és feketék helyzetében.

Nehéz tehát kész receptet találni a szociológiai irodalomban arra, hogyan is viselkedjék a szociológus az objektív tudományos kutatás és a politikához való viszony konkrét dilemmáiban. Egyes szociológusok forradalmi mozgalmakhoz csatlakoztak, mások reformista politikákat támogattak, ismét mások igyekeztek magukat az aktív politizálástól távol tartani. Egyes szociológusok hajlamosak azt állítani, hogy csak bizonyos értékeket, politikai álláspontokat elfogadó szociológusok képesek a valóságot feltárni, az igazságot megismerni, ezért a más értékekhez, álláspontokhoz közel állókat nem tekintik tudósoknak. Jellemző példa erre *Talcott Parsons* kirekesztése, elutasítása a baloldali szociológus körökben az 1970-es években. Mások igyekeztek a szociológiai értékítéleteket a politikai állásfoglalásoktól függetleníteni.

Néhány fontos következtetés mégis megfogalmazható:

1. A szociológusnak tisztában kell lennie azzal, hogy minden társadalomtudós munkásságát, így az övét is szükségképpen befolyásolja a saját társadalmi helyzete, politikai állásfoglalása. Ez a befolyás már abban is megmutatkozik, hogy milyen problémákat vizsgál, hogyan fogalmazza meg a kérdéseket, milyen módszerekkel gyűjti és elemzi az adatokat, végül és leginkább, hogy milyen következtetéseket von le belőlük.

2. Mindennek dacára a szociológusnak arra kell törekednie, hogy kutatásait minél kevésbé befolyásolják a saját értékei, minél inkább az objektív igazság, a valóság feltárását szolgálja. Ezért lehetőleg külön kell választania az eredmények közzétételénél a megállapított tényeket és a belőlük levont következtetéseit, a hozzájuk fűzött értékelést és az esetleges politikai javaslatokat. Amikor a tények közlésén túl saját véleményét mondja el, célszerű azt is közölnie, hogy milyen értékeket fogad el, milyen értékek alapján fogalmazta meg következtetéseit és javaslatait.

Joggal igényli ezek után könyvem olvasója, hogy én magam is fogalmazzam meg értékeimet. Nos, ezeket az értékeket nehéz lenne egy rövid szóval jellemezni vagy akár egy mondatban összefoglalni. Az egyik legfőbb értéknek tekintem – nem utolsósorban saját életp tapasztalataim alapján – a szabadságot, továbbá az ember méltóságának tiszteletben tartását. Ennyiben a klasszikus liberális elveket vallom. Azt hiszem azonban, hogy az egyéni szabadságnak korlátot szab embertársaink szabadságának, méltóságának tiszteletben tartása, ezért – véleményem szerint – a szabadságnak felelősségérzettel és kötelezettségekkel kell párosulnia. A mai liberálisokkal szemben fontosnak tartom a közösségeket, közöttük a nemzeti közösséget. Ennyiben a „nemzeti szabadelvűséghez” állok közel. Az emberi közösségekben érvényesülnie kell a szolidaritás értékének, általában az erkölcsi értékeknek. Ebben az értelemben a zsidó-keresztény vallási értékeket vallom. Végül visszataszítónak és hosszú távon igen károsnak tartom, ha az adott közösségben, társadalomban, sőt világméretben igen nagy jövedelmi és más egyenlőtlenségek alakulnak ki. Ennyiben – de csak ennyiben – vitathatatlanul befolyásolnak a XIX. század szocialista értékei (de nem azoknak a marxizmus-leninizmus által megvalósított torzulásai). Ezért a magyar társadalomtudósok közül Bibó István gondolkodásához állok a legközelebb.

3. A fent említett nehézségek ellenére azt lehet állítani, hogy a társadalmi valóság tárgyilagos szociológiai feltárása szükségszerűen elősegíti a társadalmi viszonyok javulását. Ezt különösképpen szeretném hangsúlyozni

ma, amikor a szociológia ilyen hatásába vetett hit nemcsak a közvéleményben, hanem sokszor a szociológusok körében is megingott. A megingásban persze, s ezt önkritikusan be kell vallani, szerepet játszottak egyes szociológusok tévedései is.

4. A szociológus már kutatási kérdéseinek megfogalmazásakor, de még inkább az eredmények közzétételkor és elemzésekor semmiképpen sem hagyhatja figyelmen kívül azt, hogy tudományos megállapításait milyen célra, milyen ügyek alátámasztására lehet felhasználni. Jó példa erre a szegények vizsgálata. Már azzal, hogy a kutató ezt a témát választja, nyilvánvalóan állást foglal politikailag is, legalábbis abban az értelemben, hogy a szegénységet társadalmi problémának látja. Mégis törekednie kell arra, hogy a kutatás eredményeit tárgyilagosan mutassa be. Helyes például, ha nemcsak egyetlen szegénységfogalmat használ, hanem többet, amelyek a szegénységet eltérően definiálják, továbbá a szegénységi küszöböt különböző magasságokban határozzák meg. Nem feledkezhet meg arról sem, hogy a kimutatott eredmények és még inkább a levont következtetések óhatatlanul minősítik a fennálló gazdasági és társadalmi rendszert, például a Magyarországon az 1990. évi rendszerváltás után létrejött piacgazdaságot és demokratikus politikai rendszert. Ugyanakkor nem zárkozhat el attól sem, hogy konkrét javaslatokat tegyen a szegénység enyhítésére, és adott esetben bírálja az érvényben lévő szociálpolitikát. Ezért igen nagy a szociológus erkölcsi felelőssége. Szeretném, ha azokat az egyetemi hallgatókat, akik ezt a tankönyvet használják, sikerülne meggyőzőm ezeknek az állításoknak az igazságáról.

9. ÖSSZEFOGLALÁS

A szociológia a társadalom törvényszerűségeit kutató tudomány, amely a tudományos megismerés kritériumai szerint, a valósággal való összevetés útján végzi kutatásait. Az ember társadalmi lény, a társadalom nem egyszerűen a társadalom tagjainak halmaza, továbbá a társadalom struktúrája, intézményei, kultúrája messzemenően befolyásolják az egyén életkörülményeit, viselkedését, gondolkodását.

Az a tény, hogy a szociológia a XIX. század második felében vált le a filozófiáról, messzemenően meghatározza ma is tudományunk szemléletét. A XIX. század közepén láthatóvá vált, hogy az iparosodás és kapitalizálódás súlyos társadalmi problémákat okoz. A szociológia ma is elsősorban a társadalmi problémákra összpontosítja a figyelmét, és ma is hajlamos a fennálló társadalom kritikájára.

A közgazdaságtan emberképe, a *homo oeconomicus* feltételezi, hogy az egyes emberek saját érdekeik alapján racionálisan cselekszenek. A szociológia emberképe, a *homo socio-logicus* viszont abból indul ki, hogy az egyén elsősorban a társadalmi környezetében elfogadott normáknak megfelelően igyekszik viselkedni. Ezek a normák és a mögöttük álló értékek a társadalom kultúrájának részei. Az egyén a szocializáció folyamatában sajátítja el őket, teszi azokat sajátjává.

A szociológia amellett, hogy segíti a társadalom tagjait társadalmi környezetük megértésében, segítséget nyújthat konkrét társadalmi problémák megoldásában is. Óvatosan felhasználható bizonyos jelenségek előrejelzésére és a társadalmi tervezésre. Illúzió azonban azt képzelni, hogy a szociológia meg tudja mondani a társadalom jövőbeli változási tendenciáit, továbbá hogy a társadalom egésze tervezhető.

Kissé egyszerűsítve a kérdést azt lehet mondani, hogy három tudományos magatartás között választhat a szociológus: lehet az uralkodó tanácsadója, a nép orvosa és a tudomány főpapja. A szociológusok nagy részéhez a „nép orvosa” magatartás áll közel, a szociológia kezdeteitől fogva a szegények, az elnyomottak és a kizsákmányoltak oldalán állt. Szükség van azonban a „főpapi” magatartásra is, vagyis az elméletek és a módszertan fejlesztésére is, továbbá a politikai tanácsadástól sem zárkozhat el a szociológus.

A szociológia tudományos művelése és a politikai cselekvés követelményei közötti ellentmondás sok szociológusnak okozott komoly problémákat. A szociológusnak arra kell törekednie, hogy saját értékei, politikai véleménye minél kevésbé befolyásolják tudományos munkáját, tehát hogy a szociológia lehetőleg objektív, tárgyilagos legyen, ugyanakkor tisztában kell azzal lennie, hogy ezt nehéz megvalósítani, és hogy a szociológiai megállapításoknak óhatatlanul politikai következményei is vannak.

10. VITAKÉRDÉSEK

1. Megismerhető-e az igazság a társadalom tudományos kutatása útján?

2. A *homo oeconomicus* vagy a *homo sociologicus*, vagy esetleg valamely más tudomány emberképe áll-e közelebb a valósághoz?

3. Mire használható és mire nem a szociológia? A társadalmi önismeret növelésére, konkrét problémák megoldására, előrejelzésre, tervezésre, a jövőbeli társadalmi fejlődés kimutatására?
4. Hogyan viszonyuljon a szociológus a politikához?
5. Lehet-e a szociológus tárgyilagos, amikor a társadalmi jelenségeket kutatja? Melyek az objektivitás feltételei?

11. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

struktúra ♦ intézmény ♦ kultúra ♦ homo oeconomicus ♦ homo sociologicus ♦ ideológia

12. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1995. *Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bertalan László 1991. „Több bölcsesség-kevesebb düh”. In *Bibó emlékkönyv*. 2. köt. Budapest, Századvég, 93–106. p.

Merton, R. K. 1980. Középszintű szociológiai elméletek. In Merton, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 83–141. p.

Myrdal, G. 1972. *Érték a társadalomtudományban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

2. fejezet - 2. fejezet | A SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE

A társadalomról való gondolkodás az emberiséggel egyidős, már a legkezdetlegesebb körülmények között élő embereket is foglalkoztatták azok a kérdések, amelyek a többiekkel való együttélésből adódtak. Mindenesetre a ránk maradt művek már az írásbeliség kezdetekor nemcsak hogy foglalkoztak a társadalmi élet kérdéseivel, hanem az egymástól eltérő álláspontok is kirajzolódtak. Példaként utalhatunk Platón és Arisztotelész társadalmi nézeteinek lényeges különbségeire.

A társadalomra vonatkozó, szociológiaiainak nevezhető gondolatokat találhatunk a későbbi évszázadokban többek között a társadalmi utópiák szerzőinek (Thomas Morus, Campanella), a XVIII. századi politikai filozófusoknak (Hobbes, Locke, Rousseau), a társadalomfejlődési modelleket felvázoló (Vico) és nagy nemzetközi társadalmi összehasonlításokat végző (Montesquieu) művek szerzőinek gondolatai közt.

A szociológia mint önálló, saját témakörrel, elméletekkel és módszertannal rendelkező tudomány megszületése azonban csak a XIX. századra tehető. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a XIX. század első felében az akkor gazdaságilag legfejlettebb országokban világossá vált, hogy a gyors iparosodás, urbanizáció, a hagyományos társadalom intézményeinek, gondolkodásmódjának, értékeinek és normáinak rohamos változása nemcsak pozitív eredményekkel jár, hanem súlyos társadalmi problémákkal is, mint például a munkásosztály nagy részének igen alacsony életszínvonala és embertelen munkakörülményei az iparosodás első évtizedeiben, továbbá a nagyvárosok szegénynegyedeinek nyomora, a bűnözés, a prostitúció, az alkoholizmus terjedése, a családok felbomlása stb. Az első szociológusok ebben a társadalmi környezetben jelentek meg, ezeknek a problémáknak felmérésére és magyarázatára vállalkoztak, és egy részük megpróbált javaslatokat is kidolgozni mindezeknek a bajoknak megszüntetésére vagy enyhítésére.

Tudományfilozófiai és politikai vélemények, preferenciák is szerepet játszanak abban, hogy egy-egy szociológiatörténész Saint-Simont, Comte-ot, Tocqueville-t vagy Marxot mondja-e az első szociológusnak. Nagyobb az egyetértés abban a kérdésben, hogy a szociológia három nagy klasszikusa vagy „alapító atyja” Marx, Weber és Durkheim. Ezt azért is indokolt hangsúlyozni, mert a mai szociológiai irányzatok közötti eltérések, viták gyökereit e három klasszikus munkásságáig vezethetjük vissza.

Ebben a fejezetben először bemutatom az előfutárokat. A három klasszikus után a kortársaikkal, majd a szociológusok következő nemzedékével foglalkozom, akik a századforduló körül és a két világháború között munkálkodtak. A második világháború utáni korszakot nem szociológusokként, hanem irányzatokra tagolva mutatom be. Ezt követően foglalkozom a szociológiában ma mutatkozó főbb változásokkal. Végül az utolsó részben a magyar szociológia történetéről írok. A mai magyar szociológiáról a könyv függeléké ad tájékoztatást.

1. AZ ELŐFUTÁROK

Durkheim szerint *Claude Henri Saint-Simon* (1760–1825) volt az első szociológus, mert törvényszerűségeket keresett a társadalmak fejlődésében. Gondolatainak történeti háttérét a francia forradalom és a restauráció adta. Szerinte két erő mozgatja a társadalmakat: a megszokás ereje, amely a szokásokban és intézményekben ölt testet, valamint az újításra való hajlam, amely a változtatásra irányuló kollektív aspirációkban testesül meg. Ezért változnak a történelemben a stabilitás időszakai és a kritikus időszakok, amikor is a nagy változások végbemennek.

Saint-Simon három társadalmi típust különböztetett meg: a teológiai, a katonai és az ipari társadalmat.

A fejlődés az ipari társadalom irányában halad. Ezért Saint-Simont az **ipari társadalom elmélete** első megfogalmazójának tekinthetjük. Az ipari társadalomban szerinte az emberek kormányzását fel fogja váltani a dolgok adminisztrációja. A gazdasági és társadalmi folyamatokat tervezni fogják. Szerinte korának társadalmi feszültségeit, a nagy francia forradalmat az okozta, hogy a katonai eredetű régi uralkodó osztály és a dologtalan osztály nem volt hajlandó átadni a társadalom vezetését a dolgozóknak, a tudósoknak, az iparosoknak.

Ugyanabból a francia arisztokrata családból származott, mint a XIV. és XV. századi Franciaországot bemutató híres visszaemlékezések írója, Louis Saint-Simon. A szociológus Saint-Simon azonban szembefordult az arisztokrácia uralmát biztosító „ancien régime”-mel, részt vett az amerikai forradalomban, s Franciaországba visszatérve spekulációkkal hatalmas vagyont szerzett, majd tönkrement. Ezt követően kezdte társadalomtudományi műveit írni. Élete végén egy új ateista vallás alapítására tett kísérletet, az „új kereszténységről” írt könyvet. Még életében mozgalmat alapított, amely halála után is tovább működött egy ideig, és erősen befolyásolta a korabeli társadalomkritikus gondolkodást. Karl Marx az utópista szocialisták, tehát a szocializmus előfutárai közé sorolta (Saint-Simon 1823; 1963).

Pályája kezdetén Saint-Simon titkára volt, de hamarosan összekülönbözött vele, mert Saint-Simon Comte egy írását a sajátjaként publikálta. Ezt követően élete végéig magántudósként munkálkodott, egyetemi állást sohasem kapott, különféle „szellemi segédmunkákból” tartotta el magát. Bár szerette volna, sohasem sikerült nagyobb mozgalmat alapítania, de néhány elkötelezett híve volt. Élete végén egyre inkább egy új vallás alapításán fáradozott, körleveleit mint „az univerzális vallás alapítója, az emberiség főpapja” írta alá. Comte tudományos gondolkodásában keverednek a liberális eszmék (republikánus volt, John Stuart Mill-lel kölcsönösen tisztelték egymást), a konzervativizmus (igen nagy súlyt helyezett az erkölcsre, a vallásra, a közösségekre) és bizonyos, a szocializmushoz közeli eszmék, amelyeket Saint-Simontól vett át (Comte 1979).

Az ipari társadalomban a vezető osztály szerinte tudósokból, bankárokból, ipari vállalkozókból, mérnökökből fog állni. Tehát „a menedzserek az uralkodó osztály” és „az értelmiség az uralkodó osztály” mai elméletei egészen Saint-Simonig nyúlnak vissza.

Auguste Comte-ot (1798-1857) elsősorban azért szokták az első szociológusnak tekinteni, mert ő fogalmazta meg a szociológiának mint önálló tudománynak az igényét, valamint tőle származik a „szociológia” elnevezés is. Comte először társadalmi fizikának nevezte ezt az új tudományt, csak amikor értesült róla, hogy Quetelet belga statisztikus a statisztikai, azon belül is elsősorban a társadalomstatisztikai, vagy ahogy ő nevezte, „morálsztatisztikai” (például öngyilkossági) adatok tudományos elemzését nevezte társadalmi fizikának, akkor találta ki a szociológia nevet. Comte szerint a szociológiának a természettudományokhoz hasonló tudománnyá kell válnia, mert a társadalmat – ugyanúgy, mint a természetet – determinisztikus törvények uralják. Következésképpen a szociológia képes előre látni a szükségszerűen bekövetkező változásokat, így a szociológiának az a feladata, hogy előremondja, könnyebbé és kevésbé fájdalmasra tegye a fejlődést. A természettudományokkal való hasonlóság hangsúlyozása miatt nevezte magát Comte pozitivistának, és tekintik ma is ezen irányzat első képviselőjének. Ugyanakkor ma is vita tárgya a szociológián belül, hogy a szociológia és a természettudományok azonos típusú vagy pedig egymástól eltérő tudományok, továbbá a társadalom tanulmányozható-e ugyanolyan vagy hasonló módszerekkel, mint amilyeneket a természettudományok használnak. A vitában többek között Karl Popper képviselte a pozitívizmushoz közeli álláspontot, a Frankfurter Iskola az azzal ellentétes álláspontot (Papp 1976).

Saint-Simonhoz hasonlóan Comte is megfogalmazta az emberiség fejlődésének elméletét, de ebben a gondolkodásra, a filozófiára helyezte a hangsúlyt. Ő is három korszakot különböztetett meg: a teológiai korszakot, amelyben isteni lényeg beavatkozásával magyarázzák a jelenségeket; a metafizikai korszakot, amelyben elvont gondolatokkal magyarázzák őket; végül a pozitív korszakot, amelyben természettudományos módszerekkel kimutatott törvényekkel magyarázzák őket. A pozitív korszakban a filozófusok és tudósok, különösképpen a társadalomtudósok kormányozzák a társadalmat. Az egyik korszakból a másikba való átmenet a társadalom összezavarodásával, anarchiával jár. Ilyen korszaknak látta saját korát a nagy francia forradalom óta. Kíváncsún tartotta, hogy az anarchia minél kevésbé uralkodjék el és minél rövidebb ideig tartson. Ehhez nyújt szerinte segítséget a szociológia tudománya. A pozitív korszakban az ipar válik a legfontosabb gazdasági ágá, és az iparosok, vállalkozók játszanak majd fontos szerepet. Tehát Comte is az ipari társadalom elméletét vallotta. Véleménye szerint ebben a pozitív vagy ipari korszakban mindenki a neki megfelelő és megérdemelt társadalmi pozícióba kerül, ezért ez a társadalom igazságos lesz. Így Comte a meritokratikus társadalom eszméjének is előfutára.

Alexis de Tocqueville-t (1805–1859) számos korábbi szociológiatörténeti munka nem sorolta az első szociológusok közé. Nem is könnyű eldönteni, hogy mennyiben volt szociológus és mennyiben politológus, esetleg történész. Vannak azonban olyan mai és közelmúltbeli szociológusok, közöttük Raymond Aron, akik a legfontosabb és a mai szociológusokhoz közel álló előfutárnak tekintik. Tocqueville nem nagy átfogó elméletet fogalmazott meg a társadalmi fejlődésről, mint Saint-Simon, Comte vagy Marx, hanem a valóságos társadalmi jelenségek (például az Egyesült Államok esetén) megfigyeléséből és elemzéséből, valamint történeti-szociológiai kutatásokból (Franciaország a forradalom előtt és után) indult ki, és ennek alapján keresett választ az általa feltett kérdésekre. Érdeklődésének középpontjában a demokrácia állott, amely az amerikai, illetve francia forradalmak következtében jött létre, és amelynek fennmaradását, továbbfejlődését elkerülhetetlennek tartotta. Tocqueville szerint a demokratikus rendszer lehet liberális, mint Amerikában, és lehet despotikus, mint Franciaországban (ebben az ítéletében nyilván a jakobinus diktatúra befolyásolta). Tocqueville arra a kérdésre kereste a választ, hogy minek köszönhető, ha a demokrácia a liberális irányban fejlődik és liberális is marad. Az egyenlőséget, az erre való törekvést a demokratikus társadalmak alapvető jellemzőjének tartotta. Úgy látta azonban, hogy az egyenlőség megvalósítása a szabadság elnyomásával járhat, ezért azt kutatta, milyen tényezők segíthetik elő a szabadság megőrzését az egyenlőséget kívánó társadalmakban. Az egyenlőség Tocqueville értelmezésében azt jelenti, hogy megszűnnek a rendek és osztályok közötti jogi különbségek, de ez nem jelenti az anyagi helyzet, a jövedelmek egyenlőségét. Jelenti viszont azt, hogy társadalmi pozíciók nem öröklődnek, így minden foglalkozás, pozíció nyitva áll minden állampolgár előtt. A szabadság az ő értelmezésében a hatalom törvények szerinti gyakorlását, az önkényeskedés hiányát jelenti.

A magas francia arisztokráciából származott. Apját és anyját a jakobinus terror időszakában bebörtönözték, és csak Robespierre bukása mentette meg őket a vérpadtól. Az 1830-as forradalom után az orléans-i ághoz tartozó királysághoz csatlakozott. A francia kormány megbízásából közel egy éven keresztül az Egyesült Államokban tanulmányozta a börtönrendszert, ennek a tanulmányútnak tapasztalatai alapján írta meg *A demokrácia Amerikában* (1835) négy kötetét. Parlamenti képviselő lett. 1848-ban röviddel a forradalom kirobbanása előtt mondott beszédében figyelmeztetett arra, hogy „egy tűzhányón alszunk”. A forradalom után 1849-ben rövid ideig külügyminiszter volt. A politikai életből való visszahúzódása után igen alapos levéltári kutatások alapján írta meg *A régi rend és a forradalom* című munkáját. Tocqueville ma elsősorban azon szociológusok körében örvend nagy tiszteletnek, akik a klasszikus mérsékelt liberalizmushoz állnak közel.

Számos olyan jogi intézményt, társadalmi szokást, valamint a gondolkodás, a vallás, a kultúra számos olyan elemét mutatja be, amely megfigyelései szerint a liberális demokráciát és a szabadságot erősíti. Ilyen például az állami hatalom decentralizációja, konföderációs jellege, az állampolgárok önkéntes társulásainak, egyesületeinek aktivitása, amit ma civil társadalomnak nevezünk. Nagy súlyt helyez a társadalomban elfogadott értékekre, a szabadság tiszteletére, az egyéni függetlenség és felelősség értékelésére. Kiemeli, hogy az amerikai

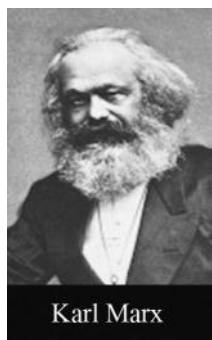
demokrácia számára mennyire fontos az a tény, hogy a puritán egyházak erősen vallották ezeket az értékeket, ugyanakkor morális fegyelmet kívántak meg híveiktől. Ezeknek a hiányában látja annak az okát, hogy Franciaországban a régi rendszer (ancien régime) nem tudott békésen demokratizálódni, és a nagy francia forradalom utáni évtizedekben nem tudott egy szabad és demokratikus rendszer stabilizálódni. Érdekes és sokat idézett megállapítása, hogy a forradalmak nem akkor törnek ki, amikor a gazdasági helyzet a legrosszabb és a politikai elnyomás a legélesebb, hanem amikor a helyzet javulni kezd, ezáltal reményeket ébreszt a társadalomban, de nem javul olyan gyorsan, mint ahogyan azt a lakosság elvárná.

2. AZ „ALAPÍTÓ ATYÁK”

Karl Marx (1818-1883) és munkatársa, Friedrich Engels (1820-1895) köztudottan nemcsak tudósok voltak, hanem egy, már életük folyamán nagy jelentőségű politikai mozgalmat is szerveztek. Tudományos munkásságuk nem korlátozódott a szociológiára, hanem kiterjedt a közgazdaságtanra és a filozófiára is. A későbbi marxisták általában nagy hangsúlyt helyeztek Marx és Engels életművének egységességére, ezzel szemben indokolt külön-külön vizsgálni politikai tevékenységüket, továbbá filozófiai, közgazdaságtani és szociológiai gondolataikat, mert azok nem szükségképpen tartoznak össze. Itt természetesen nem vállalkozhatunk Marx és Engels egész politikai és tudományos munkásságának értékelésére, csupán szociológiai munkáik olyan gondolatait emeljük ki, amelyek a mai napig tovább élnek tudományunkban.

Szociológiai jellegű munkáikat három csoportba sorolhatjuk:

1. Az egy-egy társadalom meghatározott történeti időszakát elemző művek, mint a *Munkásosztály Angliában*, a *Brunaire 18*, az *Osztályharcok Franciaországban*, a *Parasztháború Németországban* és a *Forradalom és ellenforradalom Németországban*.
2. A kapitalista társadalom működését elemző *A tőke*.
3. Az egész történeti fejlődést átfogó történelemfilozófiai művek, mint a *Kommunista kiáltvány*.

A németországi Trierben élő zsidó polgári (ügyvéd) családból származott, amely Marx születése előtt tért át a protestáns hitre. A berlini egyetemen Hegel követőjévé vált, majd az „ifjú hegelianusokhoz” csatlakozott, akik egyre fokozottabban bírálták Hegel egyes tanításait. Később a *Rheinische Zeitung* című kölni lapban társadalomkritikus cikkeket írt. A lap betiltása után 1843-ban Marx családjával Párizsba költözött, itt került közelebbi kapcsolatba szocialistákkal, valamint itt kezdődött életre szóló barátsága Engelsszel. Engels egy gazdag Ruhr-vidéki gyáros fia volt, s apja manchesteri gyárát vezette. Fontos könyvet írt az angol munkásosztály helyzetéről, a későbbiekben Marx több munkájának szerzőtársa, s Marx halála után *A tőke* harmadik kötetének sajtó alá rendezője volt. 1848 elején együtt írták a *Kommunista kiáltványt*. Marx az 1848-as francia forradalom bukása után élete nagy részét Londonban töltötte, meglehetősen nyomorúságos anyagi viszonyok között. Tudományos munkája nagy részét a British Museum könyvtárában végezte. Olvasottsága rendkívül széles körű volt nemcsak a társadalomtudományokban, hanem a kapitalista viszonyokról képet adó levéltári jellegű anyagokban is. Ennek a munkának alapján született élete fő műve, *A tőke* három kötete (1867; 1885; 1894). Marx 1864-ben részt vett az I. Internacionálé megalakításában. Az Internacionálé többé-kevésbé titkos társulás volt, amelynek célja a kapitalizmus megdöntése és egy igazságosabb társadalmi rendszerrel való felváltása volt. Marx arra törekedett, hogy az Internacionáléban az ő gondolatait, programját fogadják el, szemben a reformerekkel és a Bakunyint követő anarchistákkal, a francia Blanqui és Proudhon követőivel, valamint a Lassalle-t követő német szocialistákkal. Amikor Németországban Lassalle követői és a marxisták együtt létrehozták az egyesült szocialista pártot, Marx *A gothai program kritikája* című munkájában bírálta őket. Ebben fejtette ki a legrészletesebben, hogyan képzei el a szocializmust. 1876-ban az I. Internacionálé feloszlott.

Ha konkrét politikai tevékenysége így meg is szűnt, Marx élete végéig nagy tekintélynek számított az európai országokban működő szocialista mozgalmakban. Az a társadalmi rendszer, amely Oroszországban és Kelet-Európában, valamint a világ más részeiben magát szocialistának nevező rendszerként megvalósult, meglehetősen távol állt attól, amit Marx elképzelt a szocializmusról. A marxizmusból kiinduló szociáldemokrata pártok pedig fokozatosan szakítottak a marxizmus tételeivel. Mégis elmondhatjuk, hogy alig volt olyan társadalomtudós, akinek akkora hatása volt a tényleges történelmi folyamatokra, mint Marxnak. Az egy másik – itt nyilván nem eldönthető – kérdés, hogy e hatás az emberiség sorsának javulását vagy pedig szenvedését eredményezte.

Ezt azért kell hangsúlyozni, mert ezekben a különböző művekben ugyanazt a kérdést, például a társadalmi szerkezetet, továbbá a különböző osztályokat eltérően tárgyalják.

Marx és Engels legfontosabb szociológiai gondolatait és azoknak a mai szociológiára való hatását a következőképpen foglalhatjuk össze: Munkásságuk középpontjában a **kapitalista rendszer** elemzése, ellentmondásainak feltárása, valamint a kapitalizmus szükségszerű összeomlása és a szocializmus szükségszerű eljövetele állt. Szerintük a kapitalista társadalom alapvető jellemzője az, hogy a tőkésosztály áll a munkásosztállyal szemben, a tőkések kizsákmányolják a munkásokat. A munkások személyileg szabadok, de megélhetésük érdekében kénytelenek bér munkásként eladni munkájukat a tőkéseknek, akik a termelőeszközök birtokában vannak. A Marx által leírt kapitalista rendszer többé-kevésbé megfelelt annak, amit ő saját korában Angliában látott. A mai fejlett piacgazdaságok társadalmi viszonyai azonban sok tekintetben eltérnek a Marx által leírt kapitalista rendszertől. A nyugat-európai szociális piacgazdaság annyira különbözik a XIX. századi kapitalizmustól, hogy kérdéses, indokolt-e még kapitalizmusnak nevezni. Ennek ellenére a kapitalizmus fogalmát messzemenően használják a szociológiában a termelőeszközök többségének magántulajdonán alapuló fejlett piacgazdaságokra.

Marx és Engels sokkal kevesebbet írtak a kapitalizmust követő **szocialista rendszerről**, illetve az azt majdan felváltó kommunista rendszerről, amelyekben megszűnik a kizsákmányolás. E kettőt egy helyütt úgy különböztették meg egymástól, hogy a szocializmusban a jövedelmeket a végzett munka arányában osztják el, a kommunizmusban mindenki szükségletei szerint részesül a megtermelt javakból. A termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételében látták a szocialista rendszer másik fő jellemzőjét. Ehhez kapcsolódik az ország összes gazdasági tevékenységére kiterjedő tervezés, valamint a munkásosztály uralma és – átmeneti időre – a proletárdiktatúra. Mivel mindezek megvalósultak a Szovjetunióban, majd a második világháború után a szovjet hadsereg által megszállt országokban, továbbá néhány fejlődő országban, ezeket a társadalmakat szocialistának szokták nevezni. Vannak azonban olyan szociológusok, akik szerint létezhet másfajta szocializmus is, például demokratikus (proletárdiktatúra nélküli) szocializmus. Ezért az előbb említett rendszereket „megvalósult szocializmusnak”, „államszocializmusnak” nevezik, vagy egyenesen kétségbe vonják ezen társadalmak szocialista jellegét. Ismét mások szocialista helyett kommunista társadalomról beszélnek. A különféle kifejezések használatának nyilvánvalóan politikai tartalma van. Nem lenne itt értelme terminológiai vitába bocsátkozni. Ebben a tankönyvben azokat a rendszereket nevezem szocialistának, ahol a termelőeszközök nagy többsége állami tulajdonban van, és ahol központi gazdasági tervezés folyik, így például a magyarországi rendszer 1990-ig joggal nevezhető szocialistának. Bármennyire sok probléma vetődik is fel a kapitalizmus és a szocializmus fogalmával kapcsolatban, a mai szociológiában igen gyakran használják őket.

2. A kapitalista és a szocialista rendszer fogalma egy nagy történelmi fejlődési elméletbe, az úgynevezett **formációelméletbe** illeszkedik. Eszerint az emberiség az ősközösségi társadalom után a rabszolgatartó, a feudális, a kapitalista és a szocialista rendszeren megy keresztül, míg végül a fejlődés a kommunista társadalomban csúcsosodik ki, a történelem itt ér véget. A rabszolgatartó társadalomtól a kapitalista társadalomig a kizsákmányolás jellemezte a rendszert, a kizsákmányolást megvalósító gazdasági és jogi mechanizmus azonban eltérő volt. A rabszolgatartó társadalomban a rabszolga a rabszolgatartó tulajdona, így munkára kényszeríthető. A feudális társadalomban a földesúr a földet jobbágybirtokként parasztnak adja használatba, kik ezért különféle szolgáltatásokat kötelesek teljesíteni. A kapitalista társadalomban a bér munkásnak nincs jogi kötelezettsége, de megélhetése érdekében kénytelen bér munkát vállalni a tőkés üzemében. A feudális és a rabszolgatartó társadalom elemzése kevésbé kidolgozott, mint a kapitalista társadalomé. A feudális rendszer fogalmát mégis széles körben használják a szociológiában, hozzátevé, hogy ebben a társadalomban a termelési viszonyok változatosabbak voltak, mint ahogyan Marx leírta őket. Problematikusabb a rabszolgatartó társadalom fogalma. Ma sokan kétségbe vonják, hogy voltak-e egyáltalán olyan társadalmak, ahol a termelőmunkát végzők többsége rabszolga volt. Egyiptomban, amelyet a rabszolgatartó rendszer iskolapéldájaként tartottak számon, mindenesetre a parasztnak és a piramisépítő munkások nagy többsége szabad ember volt.

Már Marx is megkérdőjelezte formációelméletének általános érvényét, amikor arról írt, hogy létezett ázsiai termelési mód is. Ennek lényege, hogy a rabszolgák nem egyéni tulajdonosok tulajdonai, a jobbágyok nem egyéni földesurak földjein dolgoznak, hanem az állam tulajdonában vannak a termelőeszközök, s az állam szervezi a termelést. Ez a rendszer elsősorban olyan régiókban fordult elő, ahol nagy öntözőrendszereket kellett működtetni, amihez szükséges volt az állam hatalma. Ha a történeti fejlődés egyes országokban a rabszolgatartó és feudális társadalom helyett az ázsiai termelési módon keresztül haladt, akkor a formációelméletben leírt út nem szükségszerű. Ezért a marxi formációelméletet ma ritkán használják a szociológiában a történeti fejlődés leírására. Ugyanakkor a Marx által leírt egyes kategóriákat széles körben alkalmazzák különböző társadalmakra.

3. A korábban nagy hatású marxizmus *hanyatlását* elsősorban kétségtelenül az a marxi jóslat okozta, hogy a kapitalista társadalom után szükségszerűen következik a szocialista társadalom. Némileg ironikusan azt szokták mondani, hogy megfordítva – a szocializmus után szükségképpen következik a kapitalizmus. Tény, hogy a szocialista rendszer – Marx jóslatával ellentétben, hogy tudniillik a gazdaságilag legfejlettebb társadalomban fog először megvalósulni a szocializmus – külső hatalmi ráhatás nélkül a meglehetősen elmaradott, az iparosodás kezdeti szakaszában lévő társadalmakban valósult meg. Bizonyos idő után, bizonyos fejlettségi szint elérése után a szocialista rendszer rendre összeomlott, és helyén egy kapitalista típusú rendszer valósult meg. Hozzá kell ehhez tenni, hogy Marx elmélete a szocializmusról, bármennyire tudományosnak igyekezett azt beállítani, politikai célokat is szolgált, ezért valójában nem tekinthetjük Marx tudományos munkássága részének. Egyetérthetünk Karl Popperrel (1989), aki éppen Marx elméletét bírálva mondta, hogy a jövőbeli történelmi fejlődés szükségszerű irányának, törvényeinek kutatása nem tudományos feladat.

4. Marx több, a korabeli kapitalista társadalmakban megfigyelt tendenciára alapozta azt a jóslatát, hogy a kapitalizmust felváltja a szocializmus. Ilyen a *gazdasági válságok ismétlődő megjelenése*. Kétségtelen, hogy a válságok ma sem tűntek el a kapitalista gazdasági rendszerből. Voltak igen súlyos válságok, mint az 1929-et követő évek világgazdasági válsága, amikor sok társadalomtudós úgy gondolta, hogy a kapitalista rendszer nem maradhat fenn, és voltak viszonylag válságmentes időszakok, mint az 1950-től 1973-ig tartó évek Amerikában és Nyugat-Európában. Ekkor viszont sokan úgy vélték, hogy rátaláltak a sikeres gazdaságpolitikára. Az utolsó 20 évben viszont ismét súlyosabbakká váltak a gazdasági visszaesések. Semmi jel sem mutat azonban arra, hogy a gazdasági válságok miatt a kapitalista gazdasági rendszer összeomlik. Ugyanakkor a válságok megismétlődése, a velük járó magas munkanélküliség (amely egyes fejlett országokban jelenleg már tartósan magas) és a leküzdésükre irányuló gazdaságpolitikának legalább részleges sikertelensége ma is aktuálissá teszi Marx egyes kérdésfeltevéseit.

5. A másik fontos tendencia, amelyet Marx megfigyelt a korabeli kapitalista gazdaságokban és amelyek erősödésére számított, a *munkásosztály elnyomódása*. Az elnyomóról kétféle értelemben is beszélt. Az abszolút elnyomódás elmélete szerint a munkások életszínvonala abszolút értelemben egyre mélyebbre süllyed, vagyis egyre kisebb bérből egyre kevesebbet tudnak élelmiszerre, ruházkodásra, lakásra fordítani. A relatív elnyomódás elmélete szerint a munkások életszínvonala nem szükségképpen süllyed abszolút értelemben, de a tőkések és a munkások jövedelme közötti rés egyre nagyobbá válik. Az elnyomódáselméletnek alapja az *értéktöbblet-elmélet*. Az értéktöbblet-elmélet a klasszikus polgári közgazdaságtan munkaérték-elméletén alapul, amely szerint minden áru értéke az előállításra fordított munkával arányos. Az áru ára ezen értékkel azonos vagy afelé közeledett. Marx szerint a munkaerő az egyetlen áru, amelynek két eltérő értéke van: a használati értéke egyenlő az általa előállítható áruk értékével, az értéke pedig egyenlő azzal az árumennyiséggel, pontosabban munkával, amelyet a reprodukcióra (létfenntartásra, a megfelelő számú utód felnevelésére) kell fordítani. Mivel a használati értéke nagyobb, mint az értéke, a tőkés a különbözetet elsajátítja. Ezt nevezi *kizsákmányolásnak*. A munkabér azért nem emelkedhet a munkaerő értéke fölé, mert a kapitalizmusban állandóan jelen lévő munkanélküli-tartaléksereg leszorítja a bérszínvonalat. A Marx óta eltelt évszázad rácáfolt az abszolút elnyomódás elméletére. A munkások bére a gazdasági fejlődés előrehaladásával emelkedni kezdett. Ebben lényeges szerepe volt az ún. osztályharcnak, a szakszervezeti mozgalomnak, amely részben a Marx által megindított politikai mozgalmából fejlődött ki. A munkások, valamint a tőkések és más privilegizált osztályok jövedelme közötti relatív különbség korszakonként eltérően alakult. A kezdeti nagy különbség erősen csökkent, az utolsó egy-másfél évtizedben azonban több fejlett kapitalista országban ismét folyamatosan nőnek a jövedelmi különbségek. Ezért a jövedelemeloszlásnak Marx által megfogalmazott problémái – ha kevésbé élesen is, de – ma is fennállnak.

6. Marxnak az a tétele, hogy a társadalmak osztályokból állnak és ezek között konfliktus van vagy legalábbis lehet, talán minden más gondolatánál jobban megtermékenyítette a szociológiai gondolkodást. Az osztály Marx szerint azon egyének csoportja, akik a termelőeszközökhöz való viszony tekintetében azonos helyzetben vannak. A termelőeszközök a tőkések tulajdonában vannak, a munkásoknak viszont nincsenek termelőeszközei. Ez határozza meg helyzetüket, az érdekeiket, a társadalmi tudatukat. A tudati tényező megléte szempontjából Marx két osztályfogalmat használt. Elnevezésük némileg különleges. *A magának való osztály* (Klasse an sich)

tagjai azonos helyzetben vannak, de ez nem tudatosul bennük, és ezért nem folytatnak osztályharcot. A *magáért való osztály* (Klasse für sich) tagjai tisztában vannak azzal, hogy azonos helyzetben vannak, tudják, hogy más osztályokkal ellentétesek az érdekeik. Az érdekeik érvényesítéséért osztályharcot folytatnak, amely végső esetben forradalmat jelent. Az osztály a szociológia egyik központi fogalmává vált mind a Marxot követő, mind pedig a Marxot bíráló szociológusok körében. Jellemző ebből a szempontból, hogy milyen széles körű vita alakult ki az utolsó években arról, hogy a mai fejlett kapitalista társadalmakban vannak-e még osztályok (osztálytudatos és érdekeikért harcoló osztályok).

Marx nagy elméleti sémáiban, a formációelméletben és a tőkés társadalomnak a *tőkében* leírt elemzésében csak két osztályt különböztetett meg, a kizsákmányolókat és ki-zsákmányoltakat, a tőkéseket és bér munkásokat. Az egy-egy konkrét társadalmat elemző munkáiban azonban ennél sokkal részletesebb képet adott a társadalmakról, például a nagy-, közép- és kisparasztságról, a kispolgárságról, a lumpenproletariátusról. Nem vitás, hogy az ilyen tagoltabb társadalomszerkezeti modell sokkal jobban használható a XIX. századi, de még inkább a XX. század végi társadalmak leírására. A kétosztályos modellt Marx nagy történelmi fejlődési víziójában használta, azt sugallva, hogy ez a lényeg, ebben az irányban polarizálódik a kapitalista társadalom, s ebből következik az, hogy a kapitalizmust fel fogja váltani a szocializmus. Észak-Amerikában és Nyugat-Amerikában ez a polarizálódás nem következett be, ellenkezőleg, a középrétegek erősödtek meg.

7. Az osztályfogalomnál is erősebben hatott és hat ma is a szociológiára Marx azon tétele, hogy a *konfliktus* az emberi társadalmak lényegéhez tartozik, sőt a konfliktus a társadalmak fejlődésének egyik mozgatóereje. Marx víziója szerint persze a szocialista társadalomban eltűnik a konfliktus, s a kommunizmusban teljes lesz a társadalmi harmónia. A mai szociológia úgynevezett **konfliktuselméleti** irányzata túlmegy Marxon, és azt állítja, hogy minden emberi társadalomban voltak, vannak és lesznek konfliktusok. Ezen irányzat szerint a konfliktus pozitív szerepet játszik, ha a társadalom intézményei azt megfelelően tudják kezelni, de súlyosan veszélyeztetheti is a társadalom integrációját és ezáltal fennmaradását is, ha kezelhetetlenné válik. A konfliktus legélesebb formája a *forradalom*. Marx egyértelműen pozitívnak ítélte a forradalmakat, mert ezek valósítják meg az egyik társadalmi formációból a másik, haladóbb formációba való átlépést. Ennek megfelelően pozitív történelmi eseményként értékelte a nagy francia forradalmat, mert szerinte az a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet valósította meg. Ma a történészek, társadalomtudósok felfogása a forradalmakról általában – és különösen a nagy francia forradalomról – sokkal kevésbé egységes. Sokak szerint a nagy francia forradalom egyáltalán nem a polgárság forradalma volt a feudális osztályok ellen, továbbá a kapitalizmus forradalom nélkül, békés úton sokkal gyorsabban és gazdaságilag sikerebben valósult volna meg Franciaországban, így az Angliával szembeni lemaradás a kapitalista fejlődésben és iparosodásban sokkal kisebb lett volna.

A szociológia konfliktuselméleti irányzatával szemben áll a funkcionalista irányzat vagy **harmóniaelmélet**, amely a társadalmak lényegét az együttműködésben látja, és a konfliktusban társadalmi problémát lát. Ez az irányzat igen kritikus Marxszal szemben.

8. Marx főleg korai, filozófiai műveiben foglalkozott az elidegenedés jelenségével. Szerinte az elidegenedés elsősorban a munkaviszonyokban jelentkezik, a bér munkás ugyanis nem érzi sajátjának munkája termékeit. Ennek az az oka, hogy a termelőeszközök a tőkés tulajdonában vannak, és a munka terméke is a tőkés tulajdonává válik. Az elidegenedést azonban ennél sokkal tágabban is lehet értelmezni: a társadalom tagjai idegenül érzik magukat saját társadalmukban, nemcsak munkájuknak, hanem egész életüknek sem látják értelmét, s úgy érzik, hogy ki vannak szolgáltatva nagyobb és sokszor nehezen személyesíthető társadalmi erőknél, tehetetlenek azokkal szemben, s nem képesek saját sorsukat maguk alakítani. Ezt a tágabb elidegenedésfogalmat a mai szociológusok közül igen sokan használják, közöttük legtöbbször korántsem identifikálják magukat marxistaként, elismerve ugyanakkor Marx tudománytörténeti szerepét az elidegenedésfogalom bevezetésében.

9. Végül Marx egész filozófiai és társadalomtudományi munkásságának alapja az a tétel, hogy a *gazdasági alap* a történelem döntő mozgatóereje; a politika, a tudás, a művészet, a tudomány, a vallás mind csak a gazdasági viszonyok *felépítményei*. Mint maga állította, ezzel „talpára állította” Hegel történelemfelfogását, amely szerint az eszmék viszik előre a társadalomfejlődést. Hozzá kell ehhez tenni, hogy Marx műveiben nem vonta kétségbe, hogy a felépítmény visszahat az alapra. Marx szerint a gazdasági alap két részből áll: a termelőerőkből (technológia, a munkaerő ismeretei, szakképzettsége) és a termelési viszonyokból (a termelést szabályozó hatalmi és jogi feltételek, például a tőkés-bér munkás viszony). A termelőerők fejlettségétől függ, hogy milyen termelési viszonyok felelnek meg azoknak a legjobban (például az ipar fejlődésének már nem feleltek meg a feudális földesúr-jobbágy viszonyok), ezért – többnyire forradalmak útján – megvalósulnak a nekik megfelelő társadalmi viszonyok. Ezek a termelési viszonyok határozzák meg azután a felépítményt, így azt, hogy az államhatalom kinek a kezében van, és melyik osztály érdekeit szolgálja, vagy például hogy a vallások mit tanítanak.

Ennek a tételnek van egy nagyon világos tudásszociológiai következménye is: a polgári osztályhoz tartozó társadalomtudósok vagy a hozzájuk csatlakozó értelmiségiek nem ismerhetik meg a társadalmi valóságot, mert a burzsoázia érdekei vezetik őket tudományos munkásságukban, ezért nyilvánvalóan nem ismerhetik fel a kapitalista társadalom ellentmondásait és azok következményeit. Csak a munkásosztályhoz tartozók és a hozzájuk csatlakozó tudósok (mint természetesen Marx és Engels) képesek a társadalom törvényszerűségeinek megismerésére. A marxista irányzathoz tartozó társadalomtudósok egészen a közelmúltig hirdették ezt a tételt, és ezzel elzárkóztak a más irányzatokhoz tartozó tudósokkal való termékeny tudományos vitától.

Ma a szociológusok túlnyomó része erősen túlzottnak tekinti Marx felfogását a gazdasági alap meghatározó szerepéről. Általánosan elfogadott az a nézet, hogy a Marx által a felépítményhez sorolt jelenségeknek nagy a befolyásuk a társadalom sajátosságaira, azok alakulására. Például, hogy a vallás igen erősen befolyásolja a politikai rendszert (a demokráciát vagy annak hiányát), sőt a gazdasági intézményeket (a vállalkozókésztséget vagy a kooperációra való hajlandóságot). Az azonban tagadhatatlan, hogy Marx a gazdasági viszonyok, valamint a velük szorosan összefüggő társadalmi viszonyok fontosságának kiemelésével, a szellemi szféra túlsúlyának (gondoljunk Hegelre, de Comte-ra is) megkérdőjelezésével nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szociológia a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. szférák, alrendszerek kölcsönös összefüggéseit világosabban lássa. Nem kétséges, hogy a társadalmi viszonyoknak a gazdaságiaktól elszakított vizsgálata tévútra vezetheti a szociológust.

A szociológia két másik klasszikusa, Durkheim és Weber a közel fél évszázaddal későbbi nemzedékhez tartozik. Munkásságuk Marx halála és az első világháború vége közötti időszakra esik. Mindkettőjük gondolatait felfoghatjuk úgy is, mint válaszokat a Marx által felvetett kérdésekre, amelyekkel a saját kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő álláspontjukat próbálták megfogalmazni. Durkheim és Weber munkásságát tehát alapvetően befolyásolták Marx gondolatai.

Émile Durkheim (1858–1917) ismerte Marx munkáit, kurzust tartott a szocializmusról, amelyet halála után könyv alakban is publikáltak, azonban nem a marxista, hanem a Jaures-féle szocializmus állt hozzá közel. A társadalom iránti érdeklődésében teljesen ellentétes nézőpont vezette, mint Marxot. Míg Marxot az érdekelte legjobban, hogy mikor és milyen tényezők hatására robban majd ki a szocialista forradalom, amely elsőpri a kapitalista rendszert, Durkheimet az a kérdés foglalkoztatta, hogyan lehetne ezt elkerülni, nehogy a számára oly nagyon kedves liberális demokráta polgári francia köztársaság összeroppanjon a gyors társadalmi változások okozta konfliktusok következtében. Elméleti síkon megfogalmazva, Durkheim a társadalmi *integráció* feltételeit kereste. Úgy látta, hogy ehhez közös hiedelmek, érzések, értékek, „kollektív tudat”, a társadalom tagjait összekötő szolidaritás szükséges.

A szolidaritásnak két fajtáját különböztette meg: *a mechanikus és a szerves vagy organikus szolidaritást*. A mechanikus szolidaritás alapja, hogy a társadalom tagjai egymáshoz hasonlóan, hasonló munkát végeznek, hasonlóképpen gondolkodnak. A szerves szolidaritás pedig a társadalmi munkamegosztáson alapul, azon a tényen, hogy a társadalom különféle munkát végző tagjainak együtt kell működniük. A társadalmi fejlődés fő mozgatóereje a növekvő munkamegosztás. Ennek következtében a társadalom differenciálódik, ugyanakkor a társadalom tagjai egyre jobban egymásra vannak utalva, ezért szükségképpen szolidaritást kell egymás iránt érezniük (Durkheim 1986; 2003).

Ugyanakkor szemmel láthatóan nyugtalanította mindaz, amit a korabeli társadalomban látott, például a munkások nyomora, a munkások lakta városrészekben eluralkodó bűnözés, alkoholizmus, öngyilkosság. Ennek okát az anómiában látta. Az **anómia** fogalmát Durkheim dolgozta ki és vezette be a szociológiába. Továbbfejlesztett formájában az anómia ma is a szociológia egyik legtöbbször használt fogalma. Durkheim az anómián a társadalom normáinak meggyengülését értette. A társadalmi együttéléshez az szükséges, hogy a társadalom tagjai egyetértsenek bizonyos viselkedési szabályokban, és azoknak megfelelően viselkedjenek. Ha a normákban való egyetértés meggyengül, megnő a különféle társadalmi problémák gyakorisága. Ezt a tételt az öngyilkosságról írott könyvével illusztrálta. Bár háromféle öngyilkosságtípust különböztet meg, az egoista, az alt-ruista és az *anómiás öngyilkosságot*, ezek közül majdnem kizárólag az anómiás öngyilkossággal foglalkozott, és azt próbálta bizonyítani, hogy az öngyilkosság gyakorisága ott és akkor magas, illetve akkor nő, ahol elterjedtebb az anómia (Durkheim 1967).

Az École Normale Supérieure-ön, a legnagyobb presztízsű franciaországi társadalom- és szellemtudományi intézményben végezte egyetemi tanulmányait. 1887-ben professzor lett Bordeaux-ban, itt többek között egy társadalomtudományi kurzust tartott, az első ilyen témájú elő- DURKHEIM.TIF adás-sorozatot Franciaországban. 1902-ben hívták meg a párizsi Sorbonne-ra, itt hamarosan a szociológiai tanszék vezetője lett.

Ha intellektuális képét akarjuk megrajzolni, akkor sajátos ellentmondásokat fedezünk fel. Lotaringia tartományban született, amelyet később az 1870–1872-es porosz-francia háború után Németországhoz csatoltak. Édesapja tudós rabbi volt. Így sem születési helye, sem pedig vallása alapján nem számított „igazán” franciának. Viszont nagy igyekezettel próbált a legjobb francia hazafi lenni, a korabeli francia politikai rendszert például igen sokra értékelte. Egész szociológiai munkásságával tulajdonképpen ezt a Franciaországot akarta szolgálni, erősíteni. A Franciaországért hozott családi áldozat, fia halála az első világháborúban, végül őt magát teljesen összetörte, röviddel ezután meghalt. Egész életében a liberálisokat támogatta a politikában, a hírhedt Dreyfus-ügyben például a kémkedéssel vádolt zsidó származású katonatiszt mellett állt ki, ugyanakkor a szociológiai elméleteiből levonható következtetéseket inkább konzervatívnak mondhatjuk, mintsem liberálisnak, továbbá élesen bírálta a felvilágosodást és az individualizmust.

A társadalmon belüli konszenzus és szolidaritás megteremtésében nagy jelentőséget tulajdonított a vallásnak. Vallásszociológiai könyvében nem a modern társadalmak vallásait vizsgálta, hanem az ún. primitív társadalmakban előforduló totemizmust, vagyis egy totemállat tiszteletét, amelyet tilos bántani, és amelyről sokszor úgy gondolják, hogy a törzs őse (lásd az ősmagyar turulmondákat). Durkheim szerint a társadalmak a totemállatban valójában magát a társadalmat imádják, azt tartják szentnek. A társadalmi szolidaritást alátámasztják a vallási rítusok és a nagy lelkesedést kiváltó kollektív megmozdulások, ünnepek is (Durkheim 1925). Durkheim szerint a modern társadalmak vallásai – az istenhívő vallások ugyanúgy, mint a jakobinusok észvallása, Saint-Simon „új kereszténysége” és Comte „emberiségvallása” – ugyanazt a funkciót látják el. Bár Durkheim kétségtelenül nagy szerepet játszott abban, hogy a vallás fontosságát a szociológiában elfogadtassa, a vallásról adott leírása annyira leegyszerűsített, hogy a mai szociológiában nem az ő vallásfogalmát használják. Raymond Aronnak igaza van, amikor azt mondja, hogy a durkheimi vallásfogalomnak megfelel a nemzetiszocializmus is, mert a társadalom, illetve a nemzet önimádatát írja elő, sokféle rítust alkalmaz (zászlók, felvonulások), és tömeggyűléseken tüzeli fel a párttagokat a lelkesedés állapotába.

Durkheim tudománytörténeti jelentőségét sokan elsősorban abban látják, hogy a francia tudományos és egyetemi életben *elfogadtatta a szociológiát mint tudományt*. Ezért módszertani munkáiban azt hangsúlyozta, hogy a szociológia társadalmi tényeket vizsgál, amelyek a fizikai „dolgokkal” analógok, és elemzési módszereiben a természettudományokhoz hasonlóan jár el, tehát megfigyel, mér, összefüggéseket keres, és ennek alapján fogalmazza meg tudományos megállapításait (Durkheim 1978). Fontos tétele, hogy társadalmi tényeket csak más társadalmi tényekkel lehet magyarázni. Az öngyilkosság ugyan egyéni cselekedet, de az öngyilkosság gyakorisága társadalmi tény, ezért nem magyarázható az egyének tulajdonságaival, például azok pszichológiai jellemzőivel, hanem csakis társadalmi tényekkel; Durkheimnél az anómiával, amelyet ő nem az egyén, hanem a társadalom jellemzőjének mond. Durkheim kezdett egzakt statisztikai módszereket használni a szociológiai összefüggések elemzésére. Ez a módszertani felfogás, amely a későbbiekben a pozitívizmushoz vezetett, nemcsak a francia szociológia korabeli elfogadását segítette, hanem mind a mai napig erősen befolyásolja a szociológia módszertanát. Ugyancsak nála jelentkezik először az a gondolat, hogy a társadalmi jelenségek (például a bűnözés) társadalmi funkcióit kell feltárni. Ezáltal Durkheim a funkcionalista irányzat előfutára is volt.

Max Weber (1864–1920) hatalmas és szerteágazó tudományos életművét sokféleképpen lehet értelmezni, egyebek között úgy, hogy Marx elméleteire, gondolataira reagált. Ezért a marxisták, közöttük például Lukács György, antimarxistának tartották, és súlyosan elítélték. Inkább azokkal a nyugati szociológiai történetészekkel

érthetünk egyet, akik szerint Weber gondolatai azt a sémát követik, hogy „nagyjából igaza van ugyan Marxnak ebben és ebben a kérdésben, de hozzá kell tennem, hogy...” Az alábbiakban is ezen séma szerint próbálom bemutatni Weber munkásságának néhány legfontosabb elemét.

Weber a társadalmi rend és harmónia, valamint a társadalmi konfliktus ellentmondásának kérdésében Marx és Durkheim között állt, elismerte a *konfliktusok* elterjedt voltát, kisebb jelentőséget tulajdonított a társadalmi rend fenntartásának, inkább a *társadalmi változások* érdekelték, de e változásokban Marxnál kisebb jelentőséget tulajdonított a forradalmaknak.

Marx *társadalmiszerkezet*-felfogását két további dimenzió bevonásával egészítette ki. Ezek szerint a társadalmi szerkezet differenciálódik a *gazdaság* (ez a marxi „osztály”), a *hatalom*, az *életmód* és a *megbecsültség* dimenzióban (az utóbbit nevezte Weber „rendnek”). Ezért hozzá nyúlnak vissza mindazok a mai társadalmiszerkezet-elméletek, amelyeket „hatalomelméleteknek” szoktunk nevezni, továbbá azok a szociológusok is, akik szerint egyrészt az életmód, az életstílus, a műveltség, másrészt a presztízs a társadalmi differenciálódás lényeges tényezői. (Lásd erről részletesebben az 5. fejezetet!)

Weber a hatalomnak és ezáltal a *politikának* sokkal több figyelmet szentel, mint Marx.

Marxszal ellentétben nem állította, hogy a kormányzat szükségképpen mindig az uralkodó osztály érdekeit szolgálja. Megkülönböztette a *hatalmat*, amely a fizikai kényszer fenyegetésén alapul, és az *uralmat*, amelynek alapja a társadalom tagjainak az a meggyőződése, hogy a kormányzat jogos, vagyis legitim. A *legitimitás háromfajtaját* különböztette meg: a tradicionális (például királyi), a karizmatikus (például népvezérek) és a racionális (választásokon alapuló, jogszabályokat követő) uralom legitimitását. Weber a történeti fejlődésben mintha a racionális uralom térhódítását látta volna, nem egészen egyértelmű azonban, hogy ezt jónak gondolta-e. Némelykor úgy tűnik, szükségesnek látta, hogy a vezető politikusoknak karizmájuk legyen, vagyis hogy meg tudják győzni a társadalom tagjait, hogy ők a legalkalmasabb vezetők, ők hivatottak az államot kormányozni. A *racionális és a karizmatikus uralom* fogalompárját a politikai szociológia ma is messzemenően használja, és ma is eldöntetlen kérdés, jó-e, ha a politikai demokráciában a politikai vezetőknek karizmájuk van. (Karizmatikus vezető volt például Churchill és De Gaulle, de Hitler, sőt Sztálin is.)

A modern gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés lényegét a *racionalitás* terjedésében látta. Ez a racionalitás, a gazdasági kalkuláció a kapitalista gazdaság lényege (nem a tőkés és a bér munkás közötti viszony). A racionalitás, vagy ahogy máskor mondja, a „varázstalanítás” egyre inkább kiterjed a társadalmi viszonyokra és a politikára is. Nem állítja azonban azt, hogy ez a tendencia a korabelinél jobb társadalmi viszonyokhoz fog elvezetni.

Ehhez kapcsolódik a *társadalmi cselekvés négyfajta típusának* weberi megkülönböztetése. Ezek: a tradicionális (hagyományos normákat követő), az érzelmileg motivált, az értékrationális és a célrationális cselekvés. Az értékrationális viselkedés esetében a cselekvő személyt az a cél vezeti, hogy valamilyen értékeknek (például az igazságosságnak) megfeleljen, a célrationális viselkedés esetében viszont kizárólag az vezeti őt, hogy valamilyen célt (például üzleti nyereséget, a politikai hatalom megszerzését stb.) elérjen. Weber szerint a modern társadalomban uralkodóvá válik a célrationális cselekvés, de műveinek olvasásakor némelykor úgy tűnik, hogy ő maga valójában az értékrationális viselkedést tartotta magasabb rendűnek. Így érthetjük a tudós és a politikus egymástól eltérő etikájáról kifejtett gondolatait (lásd az 1. fejezetet), nevezetesen: a tudós az *érzületetikt* (vagy abszolút értékeket és morális elveket), a politikus a *következményetikt* követi (vagyis mindig azt mérlegeli, cselekedeteinek milyen következményei lehetnek az elérni kívánt célokra nézve).

A racionalizálódás megnyilvánulása a gazdasági, társadalmi és politikai szervezetekben a bürokratizálódás. A **bürokráciának** Weber műveiben egyáltalán nincs az a kizárólag negatív felhangja, amely a magyar köznyelvben hozzá kapcsolódik. Webernél a bürokrácia azt jelenti, hogy a szervezetek az ügyeket pontosan meghatározott szabályok szerint intézik. A bürokraták között pontos munkamegosztás érvényesül. Szakismereteik, pontosan megfogalmazott követelmények (például iskolai végzettség) alapján választják ki őket. Előléptetésük pontosan megfogalmazott elvek szerint történik. A bürokrácia működése tehát kiszámítható. Ezt állítja szembe a feudális ügyintézésel, ahol a hatalmi pozícióban lévő személy rokoni és más kapcsolatait, esetleg anyagi érdekei (megvesztegetés) alapján döntötték el az eléjük kerülő ügyeket, a hatalmi pozíció birtokosai egyszerűen a számukra lekötöztetettek (hűbéresek) közül választották ki az alacsonyabb hatalmi pozíciókat betöltőket, ezért az ügyintézés kiszámíthatatlan, de ugyanakkor személyesebb volt.

Weber a bürokratikus racionalizációban látja a modern gazdasági, társadalmi és politikai változások lényegét, ennél sokkal kevésbé fontos számára az, hogy a termelőeszközök magántulajdonban vagy állami tulajdonban vannak-e. Weber szerint a bürokrácia a szocializmusban is, sőt az állam nagyobb szerepe miatt ott még inkább

kiteljesedik. Weber a bürokratizálódást elkerülhetetlennek tartotta, de annak negatív következményeit is hangsúlyozta. A bürokrácia „vasketrecéről” ír, amely korlátozza az egyéni szabadságot, s kiszolgáltatja a társadalom tagját a személytelen bürokratikus ügyintézésnek.

Itt szükséges rámutatni Weber, illetve a Weber korabeli szociológusok többsége közötti lényeges szemléletbeli különbségre. Míg az utóbbiaknak optimista jövőképük volt, azaz úgy látták – a felvilágosodás kori filozófusok meggyőződését követve –, hogy a társadalom egy jobb, boldogabb, igazságosabb, szabadabb jövő irányában fejlődik, Max Webernél nyomát sem látjuk ennek az optimizmusnak: elemzi a társadalmi változásokat, de nem hirdeti, hogy azok szükségképpen egy jobb társadalom irányában haladnak.

Német protestáns nagypolgári családból származott. Apja a német állam magas rangú tisztviselője, tipikus nemzeti liberális (mai fogalmaink szerint inkább konzervatívnak mondható) volt. Anyja jómódú gyáros gyermeke volt, ellentétben a vallásilag meglehetősen közömbös apával az anya a protestáns pietizmus odaadó híve volt. Az apa és az anya eltérő világnézete nagymértékben befolyásolta Webert: egyrészt maga nem volt vallásos, másrészt nagyon érdeklődött a vallásszociológia iránt. Felnőtt élete kezdetén apja nézeteivel azonosult, később azonban súlyos személyi konfliktusba került apjával, és élesen szembefordult politikai nézeteivel. Az apjával való konfliktust követően szülyedt abba a lelki betegségbe, amelynek következtében több mint hét évig szinte teljesen munkaképtelen volt. Egy 1904. évi amerikai utazást követően, ugyanolyan megmagyarázhatatlanul, mint ahogy a betegsége kialakult, teljesen felgyógyult, és újra nagy tudományos teljesítményt ért el. Korai halála egy, a tudományos produktivitás csúcspontján lévő életpályát szakított meg. Weber halála után felesége, Marianne közreműködött kiadatlan kéziratának megjelentetésében, és egy széles körben ismert, Webert erősen idealizáló életrajzot írt férjéről. Weber élete nagy részében Heidelbergben volt professzor. Betegségének éveit kivételével a heidelbergi tudományos élet középpontja volt. Szalonjában, amelyet felesége szervezett, jöttek össze rendszeresen a heidelbergi professzorok és az ott tartózkodó tudósok, közöttük Lukács György. Lukács később, amikor marxista és kommunista lett, súlyosan összekülönbözött We- berrel, és *Az ész trónfosztása* című munkájában igazságtalanul negatívan ítélte meg őt, s ezzel sokáig befolyásolta a magyar marxista

filozófusokat Weber megítélésében.

Weber érdeklődése és tudományos művei igen széles témakörre, a szociológia mellett a történettudományra, a közgazdaságtanra és a pszichológiára is kiterjedt. Az itt bemutatott kutatásokon kívül foglalkozott a római agrártörténettel, a mezőgazdasági munkások helyzetével az Elbától keletre fekvő német tartományokban, az ókor gazdaság- és társadalomtörténetével, az oktatásügygel, zeneszociológiával, s az 1904-1905-ös orosz forradalommal. Műveinek folyamatban lévő német nyelvű összkiadását 22 kötetre tervezik, ehhez járul még további tízkötetnyi levelezés és kétkötetnyi előadásjegyzet.

Ebből a hatalmas életműből csak egy kis rész olvasható magyarul. A magyarországi publikációkhoz érdemes az olvasónak némi eligazítást nyújtani. Először – jelentős politikai ellenállással szemben – két tanulmánygyűjtemény jelent meg (1967; 1970), amelyek nagyrészt a *Gazdaság és társadalom* című többkötetes műből kiválasztott tanulmányokat, részleteket tartalmaznak. A *Gazdaság és társadalomban* Weber szociológiájának elméleti alapfogalmaint tisztázta. Az 1980-as évek második felében a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó hozzáfogott a teljes *Gazdaság és társadalom* kiadásához, (1987; 1992; 1995). Még ezt megelőzően megjelent a híres *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (1982) és a *Gazdaságtörténet* (1979), az utóbbi Weber e tárgyú előadásainak jegyzete, továbbá néhány kisebb írása. Az egész weberi életművet bemutató és értékelő szociológiatörténeti mű magyar szerző tollából még várat magára. Kemény István előszava az első tanulmánygyűjteményhez (1967) azonban jó és pozitív képet ad róla. Keménynek nyilvánvaló szándéka volt a Lukács György által megfogalmazott és akkor a hivatalos tudományos körökben uralkodó értékítélettel való szembefordulás.

Max Weber tudós volt és erősen törekedett arra, hogy tudományos megállapításait függetlenítse a politikától. Ugyanakkor azt lehet sejteni, hogy életpályája során újra és újra felmerült az a gondolat, hogy aktív politikus legyen. Fiatalkorában a bismarcki Németországgal szimpatizált, legalábbis annak nagyságát kívánta. Hamar szembefordult azonban ennek a Németországnak uralkodó osztályával, az arisztokráciával és a junkerekkel, s később polgári Németországot kívánt. Az első világháború végzetes következményeit hamar felismerte, és próbálta volna a német kormányt a háború kiterjesztésétől visszatartani. Élete utolsó éveiben a német szociáldemokrácia felé közeledett, viszont a kommunizmust és az 1917-es orosz bolsevik forradalmat határozottan elítélte. Közele barátja volt Friedrich Naumann, aki a liberalizmust és a társadalmi reformot próbálta összekapcsolni.

Weber tudományos munkásságának igen jelentős részét alkotják a *vallásszociológiai* kutatások. Ezek közül a legtöbbet csak *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művet (Weber 1982) ismerik, pedig a protestantizmuson kívül külön-külön kötetet szentelt a kínai, az indiai vallásoknak és az ókori judaizmusnak. Korai halála akadályozta meg abban, hogy a mohamedanizmusról, az újkori judaizmusról, valamint az ókori és középkori kereszténységről is hasonló műveket alkosson. E kutatásainak alapkérdése az volt, hogyan hatottak a különböző vallások a társadalomra, politikára és különösen a gazdaságra. Ezzel tulajdonképpen megfordította Marx tételét a vallás és a gazdaság kapcsolatáról: míg Marxnál a vallás függ a gazdaságtól, pontosabban a termelési viszonyoktól, Webernél a gazdaság, különösen a kapitalista gazdaság kifejlődése, a modern gazdaság kialakulása függ az adott társadalom vallási nézeteitől. Persze Webernek ez a tétele – hasonlóan Weber minden más tudományos megállapításához – korántsem ilyen egyértelmű és kizárólagos. Weber valójában csak azt állítja, hogy a vallásnak láthatóan erős hatása van vagy lehet a társadalom tagjainak gazdasági viselkedésére.

A mai napig tart a vita a szociológiában a vallás jelentőségéről a tudatosan vagy öntudatlanul Marxot követő szociológusok és Weber követői között. Az előbbieket szerint a vallás lényegtelen jelenség, különös tekintettel arra, hogy a szekularizáció megfordíthatatlan tendenciája következtében a vallás hatása az egyes emberek viselkedésére folyamatosan csökken, a Weber követők szerint – noha Weber maga is úgy látta, hogy a „varázstalanítás” következtében a vallás befolyása gyengül – a vallás változatlanul erősen befolyásolja a társadalmakat.

Végül szólni kell Max Weber *tudományfelfogásáról*, hiszen az eltér mind Marx, mind Durkheim felfogásától. Weberre mint német társadalomtudósra érthetően hatott a német idealista filozófia és a német historizmus. Ezért elutasította azt a pozitivistát, hogy a természettudományok és a szociológia azonos módszerekkel ismerhetik meg a valóságot. Így kell érteni a „megértő” *szociológia* fogalmát Webernél: a szociológusnak törekednie kell megértenie a társadalom tagjai cselekedeteinek és szavainak, gondolatainak motívumait, meg kell értenie azokat a szubjektív értelmeket, amelyeket a cselekvők saját és mások viselkedésével összekapcsolnak. Nem elég tehát megismerni, mit cselekszenek, hanem azt is meg kell érteni, miért cselekszenek az adott módon. Nem elég például megállapítani, hogy a tőkés a nyereség maximalizálására törekszik, hanem azt is meg kell érteni, hogy miért törekszik erre. (*A protestáns etika* szerint – némileg leegyszerűsítve – azért, mert az evilági siker az Isten általi kiválasztottság bizonyítéka.)

Weber ugyanakkor elutasítja a német historizmus képviselőinek azon állítását, hogy a kultúra és a szellemi élet területén nem lehet általánosítható törvényszerűségeket megállapítani, csupán az egyedi történeti eseményeket leírni és magyarázni.

Az *ideáltípus* fogalmának a megalkotása Webernél is a megértésnek és a törvényszerűségek megismerésének egyik eszköze. Az ideáltípus valamely jelenség – például a *protestáns etika*, a *bürokrácia*, a *karizmatikus uralom* – lényeges jellemzőinek összefoglalása. Weber szerint a klasszikus közgazdaságtan elmélete csupa ilyen ideáltípusból áll. A valóság sohasem felel meg teljesen az ideáltípusnak, de az ideáltípusok segítségével Weber szerint jobban megérthetjük az összefüggéseket. Végül ki kell emelni, hogy kortársaival – különösen Marxszal – ellentétben Weber szerint a társadalomban és a történelemben nem determinisztikus törvények, hanem *valószínűségi jellegű összefüggések* érvényesülnek.

Weber szociológiai munkásságának csak egy részét mutattuk be a fentiekben. E könyv olvasója újra és újra találkozni fog Weber ezen és más gondolataival a későbbi fejezetekben. Ez is azt bizonyítja, hogy a három klasszikus közül – legalábbis véleményem szerint – Weber hatása a legerősebb a mai szociológiában. Ennek okát talán nemcsak abban kereshetjük, hogy Webernek valóban mély gondolatai voltak, hanem abban is, hogy ő sohasem vált dogmatikussá. Ennek persze az is következménye, hogy Weber gondolatait különbözőképpen lehet értelmezni, és hogy nem volt és ma sincs olyan zárt weberiá- nus iskola, mint amilyen a marxizmus volt.

3. A KLASSZIKUSOK KORTÁRSAI

Azt a tényt, hogy az iparosodás és kapitalizálódás, valamint az ismétlődő forradalmak a XIX. század közepére erős társadalmi szükségleteket teremtettek a társadalmi törvényszerűségek megértését célul kitűző tudomány iránt, Marx és Engels, Durkheim és Weber munkássága mellett az is bizonyítja, hogy munkásságuk évtizedeiben, tehát a XIX. század közepe és az első világháború közt sok más jelentős, bár hozzájuk nem mérhető szociológus működött Európában, majd Amerikában. Egy részük a maga korában széles körben ismert volt, de mára majdnem teljesen feledésbe merült. Másik részük iránt a közelmúltban újra felébredt az érdeklődés.

Herbert Spencer (1820–1903) angol szociológus, Marx kortársa, az állami beavatkozás nélküli tőkés iparosodás híve volt, s ezt támasztotta alá szociológiai elméletével. Elmélete szerint a társadalmak ugyanazon törvényszerűségek szerint fejlődnek, mint ahogyan azt Darwin a fajok eredetéről és fejlődéséről írt munkájában kifejtette. Ha az állam nem avatkozik be az evolúcióba, akkor a fejlődés spontán módon kiselejtezi az alkalmatlan társadalmi intézményeket és egyéneket, és segíti a legalkalmasabbak és legrátermettebbek túlélését. Ezért ellenzett mindenféle szociálpolitikát: a szegények megérdemlik, hogy szegények maradjanak. Ezt nevezzük szociáldarwinizmusnak. Antimilitarista volt, és abban bízott, hogy az evolúció egy békés, háborúkat nem folytató, hódító ambíciókat nem tápláló ipari társadalomhoz fog vezetni. Spencer tehát a liberalizmusnak szélsőségesen individualista változatát képviselte a szociológiában. A maga korában nagy hatása volt, mára szinte teljesen elfelejtették tanításait.

A svájci olasz származású *Vilfredo Pareto* (1848–1923) Durkheimnél és Webernél idősebb volt, de szociológiai munkássága az utóbbiak működésének csúcspontjával esik időben egybe. Tudományos pályáját közgazdászként kezdte, Walras utóda volt a lausanne-i egyetemen, és Walrashoz hasonlóan a közgazdaságtani egyensúlyelmélettel foglalkozott. Nagy szociológiai művét, *A szociológia általános elméletét* (1916) a közgazdaságtani tanulmányai után írta. Ebben egy „nagy” társadalomfejlődési elméletet próbált megfogalmazni, amely valójában Marxszal vitatkozik. Míg Marx szerint a történelem az osztályharcok története, Pareto szerint a *hatalmi elit*ek körforgásának története. Ezzel az elmélettel Pareto a hatalmi elméletek egyik első képviselője. Úgy véli, hogy az elitök kicserélődése értelemszerűen keveset változtat a társadalom igazságtalan voltán, s az új elit ugyanúgy elnyomja a társadalom nagy többségét, mint a régi. Pareto elméletéből az következik, hogy a történelemben – Marx és Spencer felfogásával ellentétben – nincs semmiféle fejlődés valamilyen jobb társadalom felé. Valószínűleg ez a nagyon kiábrándító, sőt cinikus jövőkép is hozzájárult ahhoz, hogy a mai szociológiában hivatkoznak ugyan Paretóra, de követőjére nemigen lehet találni. Ugyanakkor az elit fogalma, az elitkutatás és azon belül különösen az elitök önreprodukciója, illetve kicserélődése a mai napig a szociológia érdeklődésének középpontjában áll.

Pareto nagy szociológiai művének csak kisebb részét teszi ki a fent bemutatott elit- körforgás-elmélet. A mű nagy része az emberi cselekvés mozgatóerőivel foglalkozik. Pareto fő mondanivalója, hogy a racionális megfontolások mellett az embereket *irracionális ösztönök* (ezeket nevezi reziduumoknak) és az *irracionális cselekedeteket igazoló ideológiák* (ezeket nevezi derivátumoknak) is mozgatják. Szerinte a racionális cselekvéssel a közgazdaságtan foglalkozik, az irracionális cselekvéssel pedig a szociológia. Ezt a munkamegosztást a mai szociológia nem fogadja el, mivel a racionális cselekvéssel ugyanúgy kíván foglalkozni, mint a nem racionális motívumok által vezérelt cselekvéssel. (Lásd Weber cselekvéselméletét.)

Paretóval ellentétben a Max Weber baráti köréhez tartozó *Georg Simmel* (1858–1918) iránt hosszú ideig kevés érdeklődés mutatkozott a szociológiában, az utolsó években azonban sok szociológus kezdett munkáival foglalkozni. Míg Weber egyetemi karriert futott be, Simmelnek csak élete vége felé sikerült egyetemi professzori állást kapnia, mindaddig „magántudós” maradt. Tudománytörténészek szerint ebben szerepe volt annak is, hogy Simmel apja zsidónak született és később keresztelkedett ki, de annak is, hogy Simmel mindig erősen hangsúlyozta intellektuális önállóságát. Ellentétben a német gazdaságtörténeti iskolához közel álló szociológusokkal, közöttük Max Weberrel,

Simmel nem a konkrét történeti társadalmak vizsgálatát tartotta a szociológia feladatának, hanem *az emberek közötti társadalmi kapcsolatok közös formáinak* (például konfliktus, fölé- és alárendeltség, intimitás és távolságtartás) feltárását. Szerinte a szociológiának a társadalomtudományok geometriájává kellene válnia, így lehetne a többi társadalomtudomány részeredményeit összefoglaló tudomány. Ezáltal az úgynevezett „formális szociológia” előfutára volt.

Simmel egyik leghíresebb munkája *A pénz filozófiája* (1973). Ebben a művében azt fejti ki, hogy a pénzgazdálkodás elterjedése nagymértékben megváltoztatja az emberek közötti interakciókat (amelyeket a társadalom lényegének tekint). Az érzéseken alapuló személyes kapcsolatok helyére meghatározott célt szolgáló személytelen, „absztrakt” kapcsolatok lépnek. Ezzel együtt meggyengülnek a rokoni és baráti kapcsolatok. Simmel – Weberhez hasonlóan – bizonyos kétségekkel szemlélte a modern fejlődést, s úgy látta, hogy az emberek

belefagynak bizonyos társadalmi funkciókba, kreativitásuk elsorvad, a külső körülmények tökéletesedésének ára az emberi lélek elsorvadása.

Hasonló problémával foglalkozott *Ferdinand Tönnies* (1855-1935), Weber és Simmel kortársa és kollégája a *közösségről és a társadalomról* írott munkájában (Tönnies 1983). Eszerint a modern társadalomban háttérbe szorulnak a személyes kapcsolatokon alapuló közösségek, és a szerződéseken és személytelen kapcsolatokon alapuló társadalmi típusú szerveződések uralkodnak el. A közösségek szerepe, illetve elsorvadása a modern társadalomban az utóbbi években ismét a szociológia érdeklődésének középpontjába került.

Az európaiak után három amerikai szociológus életművét kell még megemlíteni, akiknek munkássága ugyan átnyúlt az 1920-as évekre, de fő műveiket akkor írták, amikor Durkheim és Weber még élt és alkotott.

Thorstein Veblen (1857-1929) az amerikai társadalomtudományok igen eredeti „fenegyereke” volt. A szegény közép-nyugati parasztsaládból származó tudóst taszította az amerikai újjgazdagok viselkedése, gátlástalansága és fényűzése. Elutasította Marx tanításait. Veblen gondolatai nagymértékben befolyásolták az amerikai szocializmus eszméit.

Az újjgazdagokkal szembeni kritika a háttere a *dologtalan osztályról* szóló könyvének (Veblen 1958). Ebben azt fejt ki, hogy az ember nemcsak vagy nem elsősorban minél nagyobb jövedelemre törekszik, hanem azt akarja, hogy az emberek tiszteljék, megbecsüljék, felnézzenek rá, és elismerjék. Ennek egyik eszköze a bőséges, sőt pazarló, vagy ahogy Veblen nevezte, a „hivalkodó” fogyasztás. Másik eszköze a sok szabadidő, ezért nevezi a gazdagokat „dologtalan” vagy pontosabb fordítás szerint „szabadidős” osztálynak.

Veblen nemcsak szociológus, hanem közgazdász is volt. Ebben a minőségében az *intézményes közgazdaságtannak*, az elméleti közgazdaságtan szociológiához legközelebbi irányzatának egyik első képviselője. Szerinte az ember gazdasági tevékenységében nem az utilitarizmus, vagyis a klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan alapjául szolgáló filozófiai hipotézis szerint viselkedik, nem egyszerűen a hasznát kívánja maximalizálni, hanem az emberek, az emberi közösségek a technológiai és gazdasági körülményeknek megfelelő szokásokat, viselkedéseket, gondolkodásmódot alakítanak ki, s ezek intézményekben kristályosodnak ki. Ezen intézmények Veblen szerint a társadalmi közösség által jóváhagyott szokások, habitusok együttese. A társadalom tagjai ezek szerint járnak el gazdasági és nem gazdasági tevékenységük során egyaránt. Az intézményes közgazdaságtan ma is, sőt ma újra aktuálissá vált, mert ezen keresztül lehet a közgazdaságtani és a szociológiai szemléletmódot és kutatási eredményeket szintetizálni.

Veblennel ellentétben Cooley és Mead a legszabályosabb egyetemi karriert futották be, Cooley Ann Arborban, Mead Chicagóban. Mindketten az amerikai liberalizmust képviselték a szociológiában. Szociológiai elméleteik sok rokonságot mutatnak.

Charles H. Cooley (1864-1929) az *elsődleges csoportok*, a család, a játszótárs csoportok, a szomszédság fontosságát emelte ki az emberi személyiség fejlődésében és általában az ember „jólétében”. Az elsődleges csoportokban nem az önérdek, hanem a szolidaritás uralkodik. Az emberiség haladását abban látta, hogy az elsődleges csoportokra jellemző emberi szimpátiaérzések kiterjednek a helyi közösségre, a nemzetre, végül az egész emberiségre (Cooley 1964).

Cooley-hoz hasonlóan *George Herbert Mead* (1863–1932) is, aki alapvetően pszichológus volt, az emberi személyiség fejlődését vizsgálta (Mead 1973). Szerinte a szociológiai kutatások középpontjába az *emberek közötti kapcsolatokat* kell állítani, ezért tekinthetjük őt a szimbolikus interakcionizmusnak nevezett irányzat egyik őseinek. Az egyes emberek *szocializációja* ugyanis a másokkal való kapcsolatokon keresztül történik. A más emberektől kapott visszajelzéseken keresztül tanuljuk meg, hogy milyen szerepet várnak el tőlünk. Különösen fontosak ebben egyes személyek, akiket Mead „szignifikáns má- sok”-nak nevez, továbbá a referenciacsoportok, amelyeknek véleményét különösképpen figyelembe vesszük, amikor önmagunkat értékeljük, és amikor attitűdöket, értékeket, normákat sajátítunk el. Mead kétféle „én”-t különböztet meg, az „I”-t és a „me”-t. (Mivel a magyar nyelvben nincs az „én” megjelölésére két külön szó, az „I”-t „reaktív én”-nek, a „me”-t „felépített én”-nek fordította a könyv magyar kiadásának fordítója.) A „me” a személyiségnek az a része, amely a szocializáció során alakul ki, és amely az egyén viselkedését előreláthatóvá és konformmá teszi. Ezzel szemben az „I” általában figyelembe veszi a „me”-t, amikor cselekszik, de nem minden esetben, ezért az emberi viselkedés egy része egyedi, előreláthatatlan és innovatív. Az emberi személyiségnek a szocializáción keresztül történő kialakulása és a szocializációnak Mead által leírt mechanizmusai ma a szociológia legalapvetőbb és mindenki által elfogadott ismeretei közé tartoznak. Különösen intenzíven használják ezeket a fogalmakat a deviáns viselkedés szociológiájában.

Végül két olyan szociológust említek még ebből a korszakból, akik nem elméleti munkáikkal, hanem empirikus kutatásaikkal váltak a szociológia úttörőivé.

Frédéric Le Play-t (1806-1882), a katolikus beállítottságú szociológust elsősorban a szociális kérdések, a munkás- és parasztszaládok életszínvonala, gazdálkodási stratégiái érdekelték. Mint bányamérnök ismerte fel a munkások nyomorát. Ezeket a kérdéseket monografikus módszerrel, a háztartási bevételek és kiadások feljegyzésével, tehát a mai háztartás-statisztika „ősével” tanulmányozta. Kutatásai alapján reformjavaslatokat dolgozott ki Franciaországban. Mint sok más országban, Magyarországon – Hatvanban – is gyűjtött adatokat. Eredményeit a *Tiszamenti jobbágy* címen publikálta (Le Play 1903).

Charles Booth (1840-1916) az angliai, londoni szegénységet vizsgálta. Testvére volt annak a William Boothnak, aki az elsősorban a szegények megsegítését célul kitűző vallási jellegű szervezetnek, az Üdvhaderegnek alapítója volt. Charles Booth londoni szegény családokat keresett fel, életkörülményeiről gyűjtött adatokat, hogy az így kimutatott nyomorral meg tudja győzni a törvényhozókat a szegénységet mérsékelő törvények meghozatalának szükségességéről. Adatfelvételeinek eredményeit 17 kötetben tette közzé (Booth 1891-1903). Le Play és Booth a mai empirikus szegénységkutatás előfutára, sőt sok tekintetben példaképe.

4. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI SZOCIOLÓGUSOK

Az első világháború, az 1930-as évek eleji nagy gazdasági válság és a szélsőjobboldali rendszerek hatalomra kerülése Németországban és Olaszországban – általában a szélsőjobboldal előretörése a politikában, az irodalomban és a tudományokban – súlyos megrázkódtatásokat okozott az európai szociológusoknak. Több német, osztrák és magyar szociológus kivándorolt Amerikába vagy Nyugat-Európába. Ezek a történelmi események, továbbá tudósok üldözése a szélsőjobboldali rendszerekben súlyosan hátráltatták az európai szociológia fejlődését, ezért Európában nem találunk ebben a korszakban olyan nagy hatású szociológusokat, mint az első világháború előtti évtizedekben.

Amerikában viszont fokozatosan erősödött a szociológiai oktatás és kutatás, kialakult az a fajta – erősen empirikus érdeklődésű – szociológia, amely a második világháború után az amerikai szociológia fő irányaként vált ismertté a világban, és terjedt el sok más országban is.

Először két magyar emigránssal foglalkozom, akik Nyugaton váltak nagy hírű társadalomtudóssá. Polányi Károly és Mannheim Károly hasonló társadalmi és intellektuális háttérből indult, a Galilei Körből, illetve a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájából. Az első világháborút, illetve a forradalmakat és ellenforradalmat követően azonban kivándoroltak. Polányi Károly Amerikában, majd Kanadában, Mannheim Károly Németországban, majd a nácizmus hatalomra jutása után Angliában volt egyetemi tanár. A szocializmus időszakában a magyarországi hivatalos ideológia nagyon eltérően ítélte meg őket: míg Polányi Károly műveit a marxizmushoz közel állónak tekintették és (a *Nagy átalakulás* kivételével) kiadták, Mannheimet élesen antimarxistának tartották, és ezért a rendszerváltásig szinte semmi sem jelent meg tőle Magyarországon.

Polányi Károlyt (1886-1964) gazdaságtörténésznek vagy a gazdaságantropológia megalapítójának szokták tekinteni. Igen nagy hatása volt azonban a szociológiára, különösen az 1970-es és 1980-as évek magyar szociológiájára. Alaptétele, amelyet a világ gazdaságszociológiai irodalmában gyakran idéznek, az, hogy a gazdaság a társadalomba be- ágyazottan működik, más szóval a gazdaságot nem lehet a társadalomtól függetlenül vizsgálni, azaz a társadalmi környezettől függ, hogyan működik a gazdaság. Azt állította és bizonyította történeti munkáival (1972; 1976), hogy egy társadalom nem csak a piaci csere mechanizmusával képes gazdálkodni. A piac mellett két alternatív gazdálkodási mechanizmust elemzett: a *reciprocitást* (a kölcsönös ajándékozást) és a *redistribúciót* (a társadalom által termelt javak összegyűjtését és szétosztását egy központi kormányzat által). Az utóbbinak példaként mutatta be a XVIII. századi Dahomey-i Királyságot. A magyar szociológiában Polányinak ezeket a fogalmait az elmúlt évtizedek magyar társadalmára vonatkoztatták: a redistribúciót azonosították a szocialista társadalomban történő jövedelem-újraelosztással, a háztáji gazdálkodásban és különösen a „kalákában” történő falusi házépítésben pedig a reciprocitás számos modern megnyilvánulását fedezték fel. Polányi művei közül a leghíresebb, *A nagy átalakulás* (1957). Ebben az önszabályozó piac, a szabályozatlan kapitalizmus következményeit, a társadalmi ellentétek kiélesedését, az alapvető emberi értékek elsikkadását bírálja. Végül soron azt a félelmét fejezi ki, hogy a kapitalizmus működése következtében totalitárius rendszerek fognak hatalomra jutni. Ennek megelőzése érdekében tartotta szükségesnek a kapitalista piac működésének korlátozását, a társadalmi hatások figyelembevételét, végül soron egy, az ember szolgálatát a középpontba helyező gazdasági rendszer létrehozását.

Mannheim Károly (1893–1947) az *Ideológia és utópia* (1996) című művével a tudásszociológia egyik alapítójának számít. Mannheim azt a Marx és Weber által tárgyalt problémát gondolta tovább, hogyan lehet a társadalomról tárgyilagos ismereteket szerezni, tekintettel arra, hogy a társadalomtudást – és minden állampolgárt – befolyásolják az érdekei, amelyek a társadalomban elfoglalt pozíciójából származnak. Mannheim szerint az ideológiák az uralkodó csoportok érdekeit szolgálják, ezért konzervatív, a fennálló rendet erősítő funkciójuk van. Az utópiák viszont az elnyomott csoportok érdekeit szolgálják, és ezért a társadalom változását segítik elő. Sem az ideológiák, sem az utópiák alapján nem lehet a társadalmat tárgyilagosan vizsgálni. Csak a szabadon lebegő értelmiségiek – hétköznapiiban: azok, akik nem „pártértelmiségek” – képesek a társadalom megismerésére, mert érdekeik nem befolyásolják kérdésfeltevéseiket és következtetéseiket. Tudásszociológiai nézőpontból vizsgálta a korabeli konzervatív ideológiát (Mannheim 1994), s foglalkozott kultúrszociológiával (Mannheim 1995). A második világháború alatt Angliában figyelme az akkoriban sok társadalomtudóst foglalkoztató problémára irányult: hogyan lehetne elkerülni, hogy totalitárius rendszerek kerüljenek hatalomra Európa demokratikus országaiban. Ennek érdekében egyrészt átfogó társadalmi tervezést javasolt, másrészt az erkölcs és az értékek megújulásának szükségességét hirdette, az európai gondolkodás hagyományaira, a zsidó-keresztény vallásokra támaszkodva.

Németországban a nemzetiszocialista hatalomátvétel után a szociológia lényegében megszűnt. A legtöbb szociológus emigrált. A kivándorlók között a szociológia fejlődésében nagy szerepet játszott a Frankfurti Iskola. Mivel tevékenységük nagyrészt a második világháború utáni korszakra esik, ezért ott tárgyalom őket. Viszont itt kell megemlíteni Norbert Eliast (1897–1990), Mannheim tanítványát és munkatársát, mivel – bár a második világháború után is tanított és írt – fő műveit 1939-ig írta meg. Évtizedekig alig figyeltek fel munkáira, de 1970 körül hirtelen felfedezték, és azóta igen jelentős a hatása a legújabb szociológiai kutatásokra is. *A civilizáció folyamata* című könyvében (1987) és *Az udvari társadalom* (2005) című doktori disszertációjában az európai társadalmak több évszázados fejlődését fogja át. Vizsgálódásainak középpontjába az emberi viselkedés szükségszerű, egyre kiterjedtebb szabályozottságát, az ösztönszerű viselkedés fokozatos eltompítását állítja. Ezt a folyamatot mutatja be olyan viselkedési szabályok kialakulásának példáján, mint a kés és a villa használata az étkezés közben, az anyagcserével kapcsolatos viselkedés, az orrfűvés, a köpködés, vagy például a hálólhelyiségben való viselkedés szabályai. A fejlődés folyamatának egyik jellemzőjét abban látja, hogy a külső társadalmi kényszer helyébe egyre inkább a belső kényszer lép, amely a szégyen és a fe- szélyezettség érzésén keresztül szabályozza a társadalom tagjainak viselkedését. Elias végső soron arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan lehet harmonikus egyensúlyt létrehozni a szükséges társadalmi szabályozottság és az egyén személyes hajlamai, a szabadság és függetlenség vágya közt.

Alfred Schütz (1899–1959) Ausztriából vándorolt ki Amerikába. Edmund Husserl fenomenológiájának nevezett filozófiai irányzatára támaszkodva dolgozta ki a **fenomenológiai szociológia** elméletét. Ennek lényege, hogy a szociológiai kutatás figyelmének az emberek mindennapi életére kell irányulnia, azaz hogyan értelmezik az emberek az őket körülvevő társadalmi környezetet, hogyan igazodnak el a társadalomban (Schütz 1932; Schütz-Luckmann 1979). Ez a nézőpont gyökeresen eltér Parsonsétól, aki a nagy struktúrákra és a funkciókra helyezte a hangsúlyt. Schütz munkásságát sokáig alig vették észre a szociológia szélesebb köreiben, sok művét csak halála után adták ki. Az 1970-es évektől azonban egyre nagyobb figyelem fordult életműve felé, és ma a fenomenológiai irányzat, amelyről a következő alfejezetben lesz szó, Schütz műveit tekinti kiindulópontjának (Hernádi 1984; Csepi 1987).

A nagy emigránsok közé tartozott a rendkívül színes egyéniségű Pitirim Sorokin (1889–1968). Oroszországban született a finnugor komi népcsoporthoz tartozó szegény parasztcsaládban. Az orosz forradalom alatt az eszer párthoz csatlakozott. A polgári forradalom idején Kerenszkij személyes titkára volt. A bolsevikok halálra ítélték, de Lenin megkegyelmezett neki. Végül 1923-ban kiutasították a Szovjetunióból. Amerikában lett szociológiaprofesszor. Nagy elméleti összefoglaló munkáival lényegesen hozzájárult az amerikai szociológia kiteljesedéséhez. Sorokin nagy empirikus munkát írt a társadalmi és kulturális mobilitásról (Sorokin 1959), amelyben arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi mobilitásnak nincs valamilyen nagy évszázados tendenciája, csak kisebb-nagyobb mobilitású korszakok váltogatják egymást a történelemben. Ez a gondolata is jelzi, hogy nem osztotta az amerikai szociológusok jelentős részének optimista felfogását a társadalmi fejlődés hosszú távú tendenciáiról. Sorokin a morális kérdések iránt is erősen érdeklődött. Jól kifejezi ezt egyik könyvének címe: *Hatalom és erkölcs: kifogja az öröket ellenőrizni?* (Sorokin-Lunden 1959). Ezt a címet azóta szélté- ben-hosszában idézik, az örökön a társadalom vagy az állam vezetőit értik, és a kérdés arra vonatkozik, hogy valakiknek ellenőriznie kell, hogy ezek a vezetők a társadalom érdekeinek megfelelően járnak-e el.

Florian Znaniecki lengyel szociológus (1882–1952) nem volt kénytelen hazájából emigrálni, de igen gyümölcsöző kapcsolatokat alakított ki az amerikai szociológiával, elsősorban William I. Thomasszal, aki Chicagóban volt egyetemi tanár. Ok ketten végezték a nagy összehasonlító vizsgálatot a Lengyelországban

maradt és az Amerikába kivándorolt lengyel parasztok helyzetéről, attitűdjeiről, értékeiről, amelynek eredményeit *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* címen tették közzé (Thomas-Znaniecki 1958).

Módszerük az életrajzok íratása volt. Az igen részletes és nagyrészt kötetlen életrajzok felhasználása szociológiai adatforrásként azóta is újra és újra felmerül a szociológiában, bár az életrajzok adatainak elemzési módszerei ma is részben megoldatlan problémát jelentenek. Abból indultak ki, hogy az embereknek „négy kívánságuk”, vágyuk van:

1. az elismertség vágya;
2. az új tapasztalatok iránti vágy;
3. a körülmények alakítására való képesség vágya; és
4. a biztonság vágya.

Ezeket a vágyakat, igényeket az egyén és társadalom közötti „közvetítő struktúrák”, azaz a család, a szomszédsági közösség, a hagyományos vallási szervezetek, az iskolák segítik kielégíteni. A modern társadalmakban, különösen az Amerikába kivándorolt lengyeleknél ezek a közvetítő struktúrák meggyengültek, ezért a lengyel parasztok Amerikában demoralizálódnak, s társadalmi dezorganizációs jelenségek mutatkoznak köztük, mint a családi és foglalkozási instabilitás, az erőszak és a bűnözés. Znaniecki hatása a lengyel szociológiában ma is igen erős, mind az empirikus kutatásra fordított nagy figyelem (ezen belül az életrajzmódszer alkalmazása), mind az attitűdök és értékek vizsgálatára helyezett súly terén. Znaniecki és Thomas a szociológia és a szociálpszichológia közötti szoros együttműködés szükségességét emelték ki, ezáltal a világ szociológiájának további fejlődését is erősen befolyásolták. Thomas fogalmazta meg azt a nagyon fontos alapvetet, hogy nemcsak és talán nem is elsősorban az objektív társadalmi helyzet, hanem még inkább a helyzetnek a társadalom tagjai által történő definíciója befolyásolja az emberek viselkedését. Ezért a helyzetek definícióját is mindig kell vizsgálni.

Az amerikai empirikus szociológia a chicagói egyetemen indult fejlődésnek. Ez nem véletlen, hiszen a viharosan növekvő nagyváros a felmerülő társadalmi jelenségek és problémák iskolapéldáit szolgáltatta. A chicagói úgynevezett „városökológiai iskola” érdeklődésének középpontjában az a kérdés állt, hogy a nagyvárosban különféle tevékenységek (ipar, kereskedelem stb.), a különböző társadalmi osztályok, továbbá az öslakosok és a bevándorlók hol helyezkednek el, továbbá mely városrészekben összpontosulnak a társadalmi problémák. Ennek az iskolának alapítói *Robert E. Park* (1864–1944) és *Ernest W. Burgess* (1886–1966) volt. A vizsgált jelenségek elemzéséhez természetesen empirikus adatokat kellett felhasználniuk. A városkerületi adatok elemzésénél szükségképpen statisztikai módszereket használtak, s az idők folyamán egyre kifinomultabb többváltozós matematikai-statisztikai módszereket dolgoztak ki. A chicagói szociológusok között a későbbi évtizedekben megkülönböztethetünk egy inkább a városszerkezetre és egy inkább a társadalmi problémákra, deviáns viselkedésre koncentráló csoportot. A konkrét társadalmi problémák vizsgálatának előtérbe helyezése, az empirikus adatokra való messzemenő támaszkodás és a statisztikai, később matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása a chicagói iskolának olyan jellemzői, amelyeket később az amerikai szociológia nagy része átvett.

Az amerikai szociológiának egy sok tekintetben eltérő irányzata a Lynd házaspár, *Robert S. Lynd* (1892-1970) és *Helen M. Lynd* úgynevezett „Middletown”-vizsgálataihoz kapcsolódik (Lynd 1929). Lyndék az 1920-as években egy, az Egyesült Államok közepén lévő kisvárost vizsgáltak, főképpen a kulturális antropológiától átvett módszerekkel, majd az 1930-as években újra felkeresték ugyanezt a kisvárost (Lynd 1937). Elsősorban azt emelték ki, hogy az amerikai társadalom rohamos ütemben változik, és már egyáltalán nem hasonlít azokhoz az elképzelésekhez, amelyek a köztudatban még éltek a XIX. századi „szabad és egyenlő” társadalomról, ahol a magánvállalkozás révén gyors karriert lehet csinálni.

A társadalmi kérdésekhez való hozzáállását egyrészt a Dewey által képviselt pragmatikus filozófia, másrészt az amerikai Közép-Nyugatra jellemző „progresszív” magatartás határozta meg. Az egyetem elvégzése után Park az újságírói pályát választotta, mert az a meggyőződés vezette, hogy mindenekelőtt alaposan meg kell ismernie a társadalmi valóságot, továbbá úgy látta, hogy erre az újságírói munka a legjobb út. Társadalmi kérdésekről írt New York-i, chicagói, detroiti újságoknak. Ötvenéves korában kezdte meg egyetemi pályáját a chicagói egyetemen. Egyetemi tanárként is a tények feltárását tartotta legfőbb feladatának. Különösen a feketék helyzete, a város növekedése és struktúrája, a városi szegénység, a bűnözés érdekelte, tehát olyan jelenségek, amelyeket egyértelműen társadalmi problémáknak tekintett, és amelyeknek orvoslását szükségesnek látta (Park 1952). Burgess-szel együtt írott szociológia tankönyvéből soknemzedéknyi egyetemi hallgató tanult.

Lloyd W. Warner (1898–1970) és munkatársai (1941) hasonló kulturális antropológiai módszerekkel már 1945 előtt megkezdtek, majd utána folytatták két amerikai kisváros – amelyeket Yankee Citynek és Jonnesville-nek neveztek el – társadalmának, pontosabban e kisvárosi társadalmon belüli társadalmi hierarchiájának a vizsgálatát. A megkérdezett helyi lakosokat kérték fel arra, hogy az általuk ismert helyi családokat helyezték el a társadalmi hierarchiában. Ezzel egyrészt a szociológiában is alkalmazott „helyi közösség” vizsgálati módszer elindító volt, másrészt a szubjektív élményen, a megbecsülésen, presztízszen alapuló társadalmi struktúra-vizsgálatok első képviselői.

Az amerikai empirikus szociológia legfőbb módszere, a survey – vagyis egy reprezentatív minta megkérdezése formalizált kérdőív segítségével – ebben a korszakban még nem alakult ki, de az a tény, hogy módszeresen gyűjtöttek adatokat és azokat próbálták elemezni, előkészítette az empirikus szociológia nagy fellendülését a második világháború után.

5. A SZOCIOLÓGIA IRÁNYZATAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN

A második világháború után a szociológia – nem kis részben az amerikai szociológia hatására – nagy fejlődésen ment át. A nyugat-európai országokban újra fellendült, illetve – a volt totalitárius és autoritárius országokban – újjászületett a szociológia. Teljesen eltért ettől a kelet-európai országok helyzete: a sztálinista korszakban – Lengyelország kivételével – a szociológia tiltott tudomány volt, burzsoá áltudománynak tekintették. Az 1960-as évektől lassan, először leginkább Lengyelországban, majd Magyarországon és Csehszlovákiában is újjászületett és némileg megerősödött e tudomány, egyetemi tanszékek és kutatóintézetek létesültek, nagy adatfelvételekre került sor, a számítógépek felhasználása igen nagy mértékben kiterjesztette a feldolgozható anyagok mennyiségét, és lehetővé tette újabb és bonyolultabb matematikai módszerek alkalmazását az elemzésben. Ezekben az évtizedekben a szociológia tudománya maga is lényegesen megváltozott. A fő változási tendenciákat a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. A szociológia „szakmává vált”, azaz *professzionalizálódott*. Egyre inkább eluralkodott az a felfogás, hogy a szociológusnak alapos és részletes szakismeretekkel, egyebek között széles körű módszertani ismeretekkel kell rendelkeznie; a szociológiai kutatás során nagyon pontosan meghatározott szabályokat kell követni; továbbá a kutatási eredményeket nagyon szigorúan meghatározott formában kell közzétenni.

2. A szociológia egyre inkább ágazatokra, *szakszociológiákra* vált szét. Ezt a folyamatot a társadalmi igény kényszerítette ki. A szociológia ugyanis legtöbbször a társadalom részéről jelentkező azon igénynek akar megfelelni, hogy jól körülhatárolt társadalmi jelenségeket, problémákat vizsgáljon, ennek alapján pontos magyarázatokat adjon (lehetőleg számszerű formában is kifejezve az ok-okozati összefüggéseket), továbbá bizonyos tendenciákat lásson előre, s szükség esetén politikákat javasoljon. A szociológia ágazatai egymás után különültek el, ahogyan a konkrét társadalmi problémák sorra jelentkeztek. Az előzőekben láttuk, hogy a

nagyvárosi problémák hogyan keltették életre a városszociológiát. Az utóbbi évtizedekben kialakult ágazatok közül példaként említhetjük a pszichiátriai szociológiát, amely egyszerűen annak az igénynek a hatására jött létre, hogy a pszichiátriának segítséget nyújtson a nagyszámú elmebeteg gyógykezelésében, vagy az öregedés szociológiáját, amely a növekvő számú idős ember problémáinak kezelésében kíván a szociálpolitikának segítséget nyújtani.

3. Mindkét említett tendencia összefügg azzal, hogy az utolsó évtizedekben az empirikus szociológiai kutatás terén sokkal nagyobb eredmények születtek, mint az elméletalkotás területén. A szociológusok nagy többsége elfogadta Merton programját: *középszintű elméleteket* kell alkotni, s azokat empirikusan igazolni. A középszintű elmélet középen helyezkedik el a társadalmi rendszer általános elméletei és a mindennapi kutatásban használt munkahipotézisek közt. Egy-egy nagyobb társadalmi jelenséget kíván megmagyarázni egy adott társadalomban vagy egy adott történeti korszakban. Ennek példájaként éppen Merton anómiaelméletét lehet említeni.

Az ezen elveket követő szociológiai irányzatokat szokták – némileg pontatlanul és leegyszerűsítve – empirikus szociológiának nevezni. Némileg kritikusan ugyanezt neo- pozitívizmusnak is nevezik. A két világháború közötti időszakban több említett irányzat – elsősorban a chicagói iskola, a helyi közösségek kutatói, továbbá a Thomas- Znaniecki szerzőpár is – ennek előfutára volt. Ha egy személyhez akarjuk kapcsolni a kialakulását, akkor Paul Lazarsfeld (1901–1976) nevét kell említeni. Más amerikai szociológusokhoz hasonlóan Lazarsfeld a nemzetiszocializmus elől vándorolt ki a tengerentúlra, munkássága azonban csak a második világháború után bontakozott ki igazán. Lazarsfeld elsősorban a módszertan szakértőjeként ismert. Azt hangsúlyozta, hogy a szociológia tudományos fejlődéséhez szükséges vizsgálatokhoz olyan változókat szerkesszenek, amelyeket a valóságban mérni lehet. O maga például az amerikai elnökválasztások alkalmából a demokrata vagy republikánus elnökjelöltre való szavazást befolyásoló tényezőket (nem, életkor, iskolai végzettség stb.) vizsgálta. Ilyen, viszonylag szűken körülhatárolt részvizsgálatokat tartott szükségesnek ahhoz, hogy a szociológia majd valamikor általánosabb magyarázatokat fogalmazhasson meg (Lazarsfeld et al. 1948).

Az irányzat tudományfilozófiai megalapozása Karl Popper (1902–1994) nevéhez fűződik. Popper felfogása szerint minden tudománynak, a természettudományoknak és a szociológiának egyaránt úgy kell eljárnia, hogy amikor felmerül valamilyen probléma, amit az addigi tudományos ismeretek alapján nem lehet megmagyarázni vagy megoldani, akkor megfogalmaz egy új elméleti hipotézist, amelyet a valóságban ki lehet próbálni; továbbá az új hipotézist a valóság vizsgálata, mérése útján ellenőrizi.

Amíg a valóságos adatok nem cáfolják a hipotézist, addig azt átmenetileg elfogadható hipotézisnek kell tekinteni, amint azonban egy konkrét adatfelvétel megcáfolja, új hipotézist kell kidolgozni. Eszerint sohasem állíthatjuk, hogy valamit biztosan tudunk. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy közeledjünk az igazsághoz. A tudományos hipotézis vagy elmélet kritériuma tehát a *megcáfolhatóság* (nem az igazolhatóság). Ha valamely elméletet nem lehet megcáfolni, mert nincs úgy megfogalmazva, hogy tételeit ellenőrizni lehessen, vagy nincsenek hozzá adataink (mert például az a jövőre vonatkozó jóslatokat tartalmaz), vagy nincsenek megfelelő módszertani eszközeink, akkor azt nem lehet tudományosnak tekinteni. Ezeket nevezte metafizikai elméleteknek. Ide sorolta Hegel és Marx elméleteit is. Veszélyesnek tartotta őket, mert úgy gondolta, autoritáriánus politikának adhatnak támaszt, és azt a hamis hitet kelthetik, hogy a történelem jövőbeni tendenciáit pontosan előre lehet látni, és ezeket a globális változásokat politikai eszközökkel elő lehet segíteni. Az ilyen elméletek alkotóit – Platónról Marxig – a „nyitott társadalom” ellenségeinek nevezte, mert elméleteiknek a gyakorlatba való átültetése a szabadság megszüntetésével az elnyomáshoz, egyes embereknek a „nagy társadalmi célok” érdekében történő feláldozásához vezet. Velük ellentétben Popper a „lépésenkénti társadalomjavítás” (piecemeal social engineering) híve (Popper 1976; 1989).

Poppernek ezek a tudományfilozófiai nézetei igen nagy vitát kavartak. Elsősorban a marxisták és a Frankfurti Iskola tagjai bírálták erősen. Ezt a vitát nevezik „pozitívizmusvitának”, noha Popper magát filozófiai értelemben nem definiálta pozitivistaként (Papp 1976).

Mivel az empirikus szociológia eredményeit bemutató művek egy konkrét társadalom egy konkrét részjelenségét vizsgálják, ezeket a műveket ritkábban olvassák, mint az elméleti munkákat, és még ritkábban fordítják le őket. Ezért nem könnyű példákat említeni a magyar nyelven megjelent külföldi szakirodalomból. Nagyon jó példát lehet azonban a magyar irodalomból említeni, a Szalai Sándor vezette nemzetközi időmérleg-vizsgálat elemző tanulmányainak egy részét tartalmazó *Idő a mérlegen* kötetet (Szalai 1978).

Az empirikus vagy neopozitivistá szociológia művelése korántsem egyenlő az elméleti igénytelenséggel, mint azt bírálói állították. Mint Popper fent elemzett tudományos eljárásából is látszik, a valóságban megfigyelt jelenségek magyarázatára mindig elméleti hipotézist kell megfogalmazni. A lényeg az, hogy ezeket az elméleti hipotéziseket össze lehessen vetni a valósággal.

Az 1945 utáni 20-30 évben három nagy elméleti irányzat uralkodott a szociológiában: a funkcionalizmus, a marxizmus és a hozzá közel álló elméletek, továbbá a weberiánus vagy pontosabban a neoweberiánus elméleteknek a két előbbinél sokkal lazább együttese.

A **funkcionalizmust** szokás a fő harmóniaelméletnek nevezni. A funkcionalizmus gyökerei Durkheimig nyúlnak vissza, mert ő hivatkozik arra műveiben, hogy bizonyos társadalmi intézményeknek, például a vallásnak vagy a büntetésnek vannak bizonyos társadalmi funkciói.

A funkcionalizmus egyik első és máig legszemléletesebb megfogalmazását azonban nem a szociológusok, hanem a kulturális antropológus Malinowski munkáiban lehet megtalálni. *Bronislaw Malinowski* (1884-1942) az Osztrák-Magyar Monarchia lengyel nemzetiségű állampolgára volt. Az első világháború alatt az Új-Guinea melletti Tro- brian-szigeteken élt és végzett terepkutatásokat a szokásos antropológiai módszerrel: megfigyeléssel, a lakosság tagjaival folytatott beszélgetésekkel. Ennek során fedezte fel, hogy a szigetek lakói egy látszólag teljesen értelmetlen kereskedelmi kapcsolatrendszerben vesznek részt, amelynek keretében a különböző szigetek lakói kagyló karpereceket és nyakláncokat cserélnek egymással, de olyan módon, hogy végül minden sziget lakosságánál ugyanannyi (de újonnan cserélt) karperec és nyaklánc marad. Malinowski kimutatta, hogy ennek a „kulakereskedelemnek” funkciója van, mert ez teszi lehetővé, hogy az óceánban szétszórta szigetek lakossága kapcsolatban maradjon egymással (Malinowski 1972). Ezért fejtette ki később Malinowski Angliában írt elméleti munkáiban, ha valamilyen szokás, intézmény, hiedelem létezik valamilyen társadalomban, akkor annak biztosan van valamilyen funkciója.

Az amerikai Cambridge-ben, a Harvard Egyetemen tanított. Az amerikai szociológiában, különösen a két világháború között az empirikus kutatás játszott uralkodó szerepet, viszonylag kevesebbet foglalkoztak az elméletalkotással. Emellett az európai szociológiai elméleteket alig ismerték. Parsons egyrészt a nagy európai elméletalkotók, elsősorban Durkheim, Weber és Pareto amerikai megismertetésére törekedett, másrészt az ő elméleteik alapján átfogó új szociológiai elméletet próbált alkotni. Ezt nevezik funkcionalizmusnak vagy strukturalista funkcionalizmusnak. Figyelme kezdetben a társadalmi cselekvésre, később a társadalmi rendszerre összpontosult. Elméletének lényege, hogy a társadalom jól működő rendszer kell hogy legyen, amely képes a konfliktusokat a rendszeren belül kezelni. Az amerikai társadalmat hallgatólagosan – néha kimondottan – ilyen jól működő társadalmi rendszernek tekintette. Ezért az 1960-1970-es években a nyugati marxista és általában baloldali szociológusok elutasították és a kapitalista rendszer apologé- tájának nyilvánították. Ma a parsonsi elmélet reneszánszának tanúi lehetünk.

A funkcionalizmust *Talcott Parsons* (1902–1979) vezette be a szociológiába (Parsons 1951; Pokol 1987). Elméletét szokás strukturalista-funkcionalistának is nevezni. Parsons vitathatatlanul a XX. századi amerikai szociológia legnagyobb jelentőségű, de egyben legtöbbet vitatott elméletalkotó szociológusa.

Abból indul ki, hogy minden társadalomnak négy feladatot kell ellátnia, azaz négy funkciója van, és ennek megfelelően minden társadalmon mint rendszeren belül négy további alrendszer működik:

2.1. táblázat -

Alrendszer	Funkció
1. Politika	A társadalom céljainak meghatározása
2. Gazdaság	Az eszközök hozzárendelése a célokhoz, vagyis a

	célok megvalósítása
3. Kultúra	A társadalom tagjainak, tevékenységüknek integrálása
4. Személyiség	A társadalom fennmaradásához szükséges értékek és normák átadása az egyik nemzedéktől a másiknak, szocializáció

Ehhez a sémához Parsons egy társadalmifejlődés-elméletet kapcsolt. Ebben a fejlődést a *modernizáció*val azonosította. Ezzel a nagyigényű sémával Parsons nemcsak a szociológia korábbi klasszikusainak, elsősorban Webernek és Durkheimnek elméleteit kívánta integrálni, hanem az összes társadalomtudományt is. Parsonst bírálták fogalmainak nem kellőképpen pontos definíciója, elméletének homályosságai miatt, de legfőképpen azért, mert azt olvasták ki belőle, hogy a fennálló amerikai politikai, gazdasági, kulturális és nevelési intézményeket igazolta mint a társadalom funkcionálása számára szükségeseket.

A funkcionalizmus másik kiemelkedő amerikai képviselője, *Robert Merton* (1910-2003) nem fogalmazott meg Parsonshoz hasonló nagy elméletet, viszont több kritikus ponton módosította és kiegészítette a funkcionalizmust, így elfogadhatóbbá tette azt a szociológusok többsége számára (Merton 1980). Így:

1. Rámutatott, hogy egy-egy fennálló intézménynek, normának, hiedelemnek nemcsak funkciói, hanem *diszfunkciói* (hátrányos hatásai) is lehetnek.

2. Megkülönböztette a **manifeszt (nyílt)** és a **latens (rejtett) funkciókat**, ezáltal lehetővé tette, hogy a szociológiai elemzés a jelenségek felszínénél mélyebbre hatoljon, valamint a manifeszt és a latens funkciók közötti ellentmondásokat is kutassa. Például a Veblen által leírt hivalkodó fogyasztásnak az a manifeszt funkciója, hogy bizonyos szükségletet elégítsen ki, nagy és gyors személygépkocsit például azért vásárolnak, hogy biztonságosan és gyorsan közlekedjenek. Latens funkciója azonban az, hogy láthatóvá tegye a vásárló, a tulajdonos magas társadalmi státusát.

3. Ugyanaz az intézmény, norma, hiedelem funkcionális lehet a társadalom egyik osztálya és diszfunkcionális a másik osztálya számára.

A Merton-féle funkcionalista elmélet már nem szükségképpen igazolja a fennálló társadalmi intézmények jogosságát, szükségességét.

Az utolsó 10-15 évben a funkcionalista elméletek reneszánszát látjuk. Ennek a neo-funkcionalizmusnak egyik fő képviselője a német *Niklas Luhmann* (1927-1998). A funkcionalizmus új népszerűségét részben a forradalmakkal szembeni általános kiábrándultság okozza, részben azonban az is, hogy a funkcionalista felfogás szerint a társadalomban több alrendszer él egymás mellett, és a modern társadalomnak az a jellemzője (és előfeltétele), hogy ezek az alrendszerek egyre inkább differenciálódnak, egyre kevésbé avatkoznak bele egymás működésébe (például az állam nem avatkozik bele a gazdasági vagy a kulturális alrendszer működésébe). Ide sorolhatjuk még a következő fejezetben tárgyalt *Jeffrey C. Alexander* (1982) és *Richard Münch* (1984; 1993) elméleti munkásságát is.

Itt kell megemlíteni – az elnevezés hasonlósága miatt – a **strukturálisizmus** irányzatát is. Ez nem azonos a strukturális-funkcionalista elmélettel. A strukturálisizmus a nyelvtudományban jelent meg, a nyelvekben megtalálható struktúrák kutatására helyezte a súlyt. *Claude Lévi-Strauss* (1908-) francia etnológus vagy kulturális antropológus vezette be a társadalomtudományokba. Lévi-Straussnak elsősorban a rokonsági struktúrák kutatása állt érdeklődése középpontjában, de ezen túlmenően a gazdasági cserekapcsolatok, az emberi kommunikáció, vagyis az emberek közötti érintkezés, valamint a mítoszok struktúrája (Lévi-Strauss 1958). Szépirodalmi igénnyel megírt tudományos önéletrajzában, a *Szomorú trópusokban* (1973) sok példát mutat be a modernitástól legmesszebb álló trópusi társadalmakban szerzett tapasztalataiból arra, hogy a mélyen fekvő és tartós struktúrák hogyan határozzák meg ezen társadalmak mindennapi életét. Lévi-Strauss munkáiban mindig érezhető a modern társadalmaktól való idegenkedés. Az a gondolata, hogy a struktúrák nagymértékben meghatározzák az emberek életét, és a modernitással szembeni hallgatólagos kritikája erősen befolyásolta azokat az – elsősorban francia – szociológusokat, akik a mai társadalom struktúráit próbálták feltárni. Mindezen szociológusoknál a strukturálisizmusból hallgatólagosan következik a struktúrák túlhatalmának elmélete és az ember tehetetlensége ezen struktúrákkal szemben.

A kelet-európai hivatalos *marxista* szociológiát, ahol és amikor ilyen egyáltalán létezett, nem lehet tudományosan komolyan vehető irányzatnak tekinteni. Nyugat-Európában és még inkább Észak-Amerikában,

valamint némelyik fejlődő országban viszont a magukat marxistaként definiáló szociológusok sok érdekes elméletet alkottak és empirikus kutatási eredményre is jutottak, amelyek vitathatatlanul beletartoznak a második világháború utáni szociológiába. Hozzá kell tenni azonban ehhez, hogy ezeket a nyugati marxistákat többnyire nem jellemezte a Kelet-Európában annyira általános dogmatizmus. Sok nyugati marxista merített nem marxista szociológusok, elsősorban Weber gondolataiból, és sokan megpróbálkoztak a marxizmus továbbfejlesztésével.

A korán elhunyt C. Wright Mills (1916–1962) az amerikai szociológia „fenegyereke” volt. Bírálta Parsons fogalmi és Lazarsfeld módszertani fetisizmusát, velük ellentétben a „szociológiai fantázia” szükségességét hangoztatta. Az uralkodó elitről írott munkájában az amerikai társadalomnak három részből – a gazdasági élet vezetőiből, a vezető politikusokból és a hadsereg vezetőiből – összetevődő hatalmi elitjét írta le weberi és marxista fogalmak és elméletek felhasználásával (Mills 1962). Mivel az első modern nyugati szociológiai munka volt, amely az 1960-as években Magyarországon megjelent, lényeges hatása volt a magyar szociológia indulására, a hatalom kérdésének nagy szerepére az újjászülető magyar szociológia érdeklődésében és belső vitáiban.

Az egyik legismertebb mai marxista amerikai szociológus, E. O. Wright (1985) a termelőeszközökhöz való viszonyok alapján különbözteti meg a fő osztályokat, de mellettük „köztes” osztályhelyzetekről is beszél, felhasználva az iskolai végzettség és szakképzettség weberiánus szempontjait is. Marxista osztálymodelljének érvényességét az empirikus szociológiai irányzat eszközeivel, a survey típusú adatfelvételekkel, bőséges statisztikai adatokkal és matematikai-statisztikai elemzési eszközökkel vizsgálja.

Marxistaként definiálják magukat John Westergaard és Henrietta Resler (1985) angol szociológusok az *Osztály a kapitalista társadalomban* című könyvükben, de az osztályokat nagyrészt az elosztás egyenlőtlenségei alapján, nem pedig a termelési viszonyokban elfoglalt hely marxista kategóriái alapján vizsgálják.

Közel állt a marxizmushoz a *Frankfurti Iskola*. Mint a neve is mutatja, az irányzat Frankfurtban jött létre az 1920-as években. A nemzetiszocializmus uralomra jutása után tagjai átköltöztek az Egyesült Államokba, innen 1945 után egy részük visszatért Németországa, elsősorban Frankfurtba. Az iskolához lazán tartozó társadalomtudósok – filozófusok, szociológusok, pszichológusok – nézetei fokozatosan eltávolodtak egymástól. Ha ma valaki a Frankfurti Iskolát említi, akkor elsősorban Max Horkheimerre (1895-1973), Theodor W. Adornóra (1903-1969), továbbá a második és harmadik nemzedékből – Jürgen Habermasra (1929-) gondol. A Frankfurti Iskola elméletei és még inkább összefoglaló véleményük a modern társadalomról, azon belül a kapitalista társadalomról nagyon vonzották és vonzzák ma is azokat a politikai értelemben baloldali társadalomtudósokat, akik a marxizmusból kiábrándultak. A Frankfurti Iskola induláskori gondolkozásának két forrása a marxizmus és a pszichoanalízis volt. Megpróbálták e kettőt összeötvözni és alkotó módon továbbfejleszteni. Annak ellenére, hogy az empirikus szociológiával szemben rendkívül kritikusak voltak, Amerikában egy igen nagy hatású szociológiai adatfelvételt végeztek az antiszemitizmus gyökereiről. A Németországból emigrált tudósokat (a kutatócsoportot Adorno vezette) érthetően foglalkoztatta az a kérdés: mi lehet az oka az antiszemitizmus eluralkodásának, és elképzelhető-e, hogy más társadalmakban, például Amerikában is megerősödik az antiszemitizmus. Ez a kérdésfeltevés egyben azt is érzékelteti, hogy szemben a marxizmussal, amely általában a gazdasági viszonyokat állítja vizsgálatai középpontjába, a Frankfurti Iskolát elsősorban a tudati viszonyok érdekelték. Az interjú vizsgálatok számára megfogalmazott hipotézisük, amelyet igazolva láttak, szintén jól jellemzi elméleti felfogásukat. Az antiszemitizmus gyökerét ugyanis az úgynevezett *tekintélyelvű személyiségben* (authoritarian personality) látták, az ilyen személyiség pedig a gyermekkorban elszenvedett különleges szülői nevelési módszerek, elsősorban az érzelmi melegséget nélkülöző, szigorú engedelmisséget követelő nevelési elvek következtében alakul ki. Mint kifejtették, a tekintélyelvű személyiséget nemcsak az antiszemitizmus jellemzi, hanem általában az előítéletesség, a tekintélyek tisztelete és gondolkodás nélküli követése, a politikai és erkölcsi konzervativizmus, az újítások elítélése a társadalmi élet minden területén. Ezért minden olyan társadalomban, ahol a családoknak legalább egy részénél ilyen nevelési elvek érvényesülnek, vannak tekintélyelvű személyiségek, és ezek potenciálisan mindig hajlamosak az antiszemitizmusra (Adorno et al. 1950).

Az a tény, hogy a Frankfurti Iskola tagjai az antiszemitizmus gyökereit a személyiségben, az antiszemitizmusra hajlamos személyiség kialakulásának okát pedig a gyermekkorban kapott nevelésben keresték, mutatja a pszichoanalízis hatását a gondolkodásukra.

Az antiszemitizmus gyökereinek kutatásánál is sokkal nagyobb igényű volt a második világháború befejezte után publikált *A felvilágosodás dialektikája*, amelyben Horkheimer és Adorno (1990) az egész felvilágosodást bírálták. Abból indulnak ki, hogy a felvilágosodás azt ígérte, hogy az ész felszabadításával egy olyan társadalom kialakulását fogja elősegíteni, amelyben a súlyos problémák mind megoldhatók lesznek, és az emberek

boldogan élhetnek. Ezzel szemben a XX. század az emberi történelemben ritkán látott szörnyűségekhez vezetett el. Ennek okát abban látják, hogy az ész egyszerűen olyan eszközzé torzult, amellyel az ember a világot, a természetet meghódítja, sőt maga alá gyűri. Elsorvadt az értelem kritikai szerepe, a művészet, az emberiség nagy problémáiról való gondolkodás, valamint az ezekről folytatott párbeszéd.

Az iskolához tartozó, de többi képviselőjétől később eltávolodó *Herbert Marcuse* (1898–1979) *Az egydimenziós ember* című könyvével a csak a fogyasztás iránt érdeklődő modern embert és az azt létrehozó kapitalista társadalmat bírálta (Marcuse 1990). Marcuse rövid ideig az 1968-as diákmozgalmak főideológusának szerepét is betöltötte, utóbb azonban éles vitába került e mozgalmak képviselőivel.

A Frankfurter Iskolából indult ki, de később összeütközött vele *Erich Fromm* (1900–1980) szociálpszichológus, aki egyrészt a *nemzetiszocializmus társadalom-lélektani okairól* írott munkája (melynek fő gondolata szerint a szabadságot vállalni nem képes ember mintegy belemenekül a vezértiszteletbe és a leegyszerűsített politikai tanításba), másrészt Konrad Lorenzcel folytatott vitája miatt vált híressé. O az *agresszivitás* gyökerét nem az emberi természetben látta (mint Lorenz), hanem a kapitalista viszonyok elembertelenítő hatásában (Fromm 1965; 1975).

Jürgen Habermas 1955 és 1959 között kutatóként dolgozott a Frankfurter Társadalomkutatási Intézetben. Összekülönbözött Horkheimer-rel, ezért kivált az intézetből. Első műve *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (1971). 1971-től 1983-ig a starnbergi Max Planck Intézet igazgatója volt, 1983-tól ismét Frankfurtban dolgozik. Igen gazdag és HABERMAS.TIF széles körű munkássága során foglalkozott a szociológia módszertanának elvi, episztemológiai kérdéseivel (1970), a késői kapitalizmus válságával (1973), a történelmi materializmus újrafogalmazásával (1976), a társadalmi kommunikációval (1981). Egyrészt mindig határozottan baloldali gondolkodásúnak vallotta magát, másrészt erősen bírálta az 1968-as diákmozgalmakat (1968). Habermas válságosnak látta a kapitalista társadalom helyzetét, de a válság leküzdését nem forradalom útján, hanem a társadalmi párbeszéd útján kereste. Egyrészt bírálta a modern társadalmat és tudományt, másrészt élesen vitatkozott a posztmodern áramlatokkal. Nagyszámú politikai esszéjében néhány olyan gondolatot vetett fel, olyan kifejezést vezetett be, amely azután széles körben elterjedt a szociológiában. Ilyen például az „új áttekinthetetlenség”, ezen az utolsó években kialakult eszmei zűrzavart értette. A közép-kelet-európai rendszerváltozásokat „bepótló forradalomnak” nevezte, utalva arra, hogy nem valamilyen utópisztikus célt akarnak elérni, hanem a fejlett nyugati társadalmaktól való lemaradást szeretnék megszüntetni (Habermas 1985; 1990).

A Frankfurter Iskolához egy ideig közel állt, a második világháború után azonban élesen összekülönbözött vele *Karl Wittfogel* (1957), aki az ázsiai termelési módnak Marxnál található leírásából kiindulva Kína-szakértővé vált, és megírta az „*ázsiai despotizmus*” elméletét. Eszerint az ázsiai termelési viszonyok a politikai despotizmus létrejöttét segítik elő, és ennek hosszan tartó hatásai vannak ezeknek a társadalmaknak a fejlődésére.

A Frankfurter Iskola ma is élő és publikáló képviselője *Jürgen Habermas* (1929–). Inkább filozófus, mint elméleti szociológus, de a szociológiai gondolkodást erősen befolyásolta. Habermas vitatkozott egyrészt a pozitivistákkal (Papp 1976), másrészt a funkcionalistákkal, különösen Luhmann-nal. Gondolkodása láthatóan jelentős fejlődésen ment keresztül. A kapitalizmus éles kritikájával, legitimációs válságával kezdte tudományos életpályáját, utolsó műveiben sokkal kevésbé kritikus a Németországban és más fejlett kapitalista országban fennálló rendszerrel szemben, bár azt egy társadalmi párbeszéd kifejlesztése útján kívánja javítani. A társadalmi nyilvánosság, mondhatnánk úgy is, hogy a civil társadalom kérdései pályája kezdete óta foglalkoztatták (Habermas 1971), ennek mindig nagy szerepet tulajdonított a társadalmak életében. Könyvet írt a történelmi materializmus rekonstrukciójáról, ebben messze eltávolodott a marxizmus eredeti tanításaitól (Papp 1987). Legújabb munkásságára a továbbiakban még visszatérünk.

A funkcionalizmus és a nyugati marxizmus sem teljesen egységes irányzat, de még sokkal kevésbé mondható ez el a *neoweberiánus irányzatról*. Azokat a szociológusokat szokás idesorolni, illetve azok a szociológusok nevezik magukat weberiánusoknak, akik viszonylag sok gondolatot vettek át Max Weberből, sokat hivatkoznak rá, ugyanakkor nem tekinthetők sem marxistáknak, sem funkcionalistáknak. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy Weber gondolataival gyakran találkozunk mind a funkcionalisták, mind pedig a marxisták, mind a Frankfurti Iskola egyes munkáiban. Ez azt bizonyítja, hogy Weber hatása rendkívül szerteágazó, de – és ez talán munkáinak érdeméért értékelhető – elméleti gondolatai nem voltak felhasználhatók egy zárt gondolkodású iskola megteremtésére.

Mivel a harmónia- és konfliktuselméletek szintézisére törekedett, továbbá a hatalomban látta a társadalmi struktúra fő dimenzióját, a weberiánus irányzathoz sorolhatjuk *Gerhard Lenski Hatalom és privilégium* című nagy rétegződésméleti munkáját (1966). Bár a konfliktust látja a társadalmi együttélés alapvető jellemzőjének, úgy gondolja, a konfliktus, a társadalmi rétegződés alján lévők kizsákmányolása nem mehet minden határon túl, mert ez a társadalmat működésképtelenné teszi, ezért a hatalmon lévő osztálynak a konszenzus és legitimáció legalább bizonyos minimumát el kell érnie, hogy a társadalmi rendszer ne omoljék össze. A társadalmi különbségek gyökerét a hatalomban, illetve a hatalomnélküliségben látja, s úgy véli, a hatalom különbségei eredményezik a privilégiumok különbségeit, ezekben nyilvánulnak meg jól láthatóan a hatalmi helyzet különbségei.

Leginkább a weberi gondolatkörhöz sorolhatjuk *Raymond Aron* (1905-1983) francia szociológust és politológust, annál is inkább, mert Max Weber munkásságát ő ismertette meg a francia szociológusokkal és olvasóközönséggel. Leghíresebb munkája az ipari társadalom gazdasági, társadalmi és politikai jellemzőivel foglalkozó trilógiája (Aron 1962; 1964; 1965). Ebben azt fejti ki, hogy az ipari termelés rányomja a bélyegét a társadalmak más jellemzőire is, de ezeknek mégis több változata létezik. Aron a kapitalizmust és a szocializmust egyaránt az ipari társadalom egy-egy változatának tekintette. Összehasonlította a két rendszer jellemzőit, és arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalista rendszer demokráciával párosulva sokkal kedvezőbb feltételeket teremt, mint a szocialista rendszer diktatúrával párosulva. Ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy Aront nemcsak a kelet- és nyugat-európai marxisták, hanem a kommunizmussal szimpatizáló társutasok is nagyon súlyosan bírálták.

Hasonlóképpen nehéz irányzathoz sorolni a mai legnagyobb hatású francia szociológust, *Pierre Bourdieu-t* (1930–2002). Eredetileg Raymond Aron intézetében dolgozott, Aron nyugdíjba vonulása után ő vette át az intézet igazgatását. Igen eredeti elméleteiben keveredik Weber, Marx, Durkheim és a francia strukturalizmus (Lévi-Strauss) hatása. Bourdieu kezdetben oktatásszociológiával foglalkozott, s munkáiban kimutatta a francia oktatási rendszernek a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó és igazoló szerepét. Később kiterjesztette érdeklődését a kultúra egészére, a kulturális fogyasztásban megnyilvánuló társadalmi különbségeket és azoknak egyenlőtlenséget fenntartó hatását vizsgálta (Bourdieu 1978). A háromféle tőke (vagyon, kulturális és szociális vagy kapcsolati tőke) fogalmát ő vezette be, és azt a tételt fogalmazta meg, hogy a társadalmi pozíció reprodukciójában növekvő szerepe van a kulturális és kapcsolati tőkének. Ezeket csak a családban és baráti környezetben lehet elsajátítani, az iskola nem képes az ezen a téren fennálló különbségeket kiegyenlíteni. Később különösképpen a francia uralkodó osztály különféle alcsoportjait, közöttük az egyetemi és tudományos értelmiséget vizsgálta (Bourdieu 1984).

Egyértelműen a weberi elméletekből indult ki *Anthony Giddens* (1938-), különösen első nagy munkájában, a fejlett társadalmak osztálystruktúrájáról (Giddens 1973) írt könyvben. Ebben hangsúlyozza, hogy a piac alapvetően hatalmi struktúra. A tőketulajdon az egyik különleges eszköz a piaci alkuk eredményének hatalmi befolyásolására. *Strukturálódásnak* nevezi azt a folyamatot, amelyen keresztül a gazdasági osztályok társadalmi osztályokká válnak, amelyek az életmód, az értékek, a politikai nézetek terén eltérnek egymástól. A strukturálódásban szerepet játszik a társadalmi mobilitás, pontosabban a *társadalmi mobilitási esélyek „lezárulása”*, tehát az egyik osztályból a másikba irányuló mobilitás esélyeinek alacsony volta. Ebben a könyvében a szocializmust nem a kapitalizmust felváltó, attól eltérő rendszernek tekintette, hanem egy eltérő útnak a fejlett társadalom felé. A többi weberiánushoz hasonlóan Giddens is messzemenően nyitott más elméleti irányzatokkal szemben, és állandóan igyekszik a weberi szemléleten alapuló elméleteit továbbfejleszteni, ez látható magyarul is megjelent bevezető jellegű tankönyvében is.

Az 1930-as években írott első könyvében a német szociológiát mutatta be, elsősorban Max Webert francia nyelven. A világháború alatt részt vett az ellenállási mozgalomban. A háború után a kommunizmus ellen fordult, az „értelmiség ópiumának” nevezte a marxizmust. Ugyanakkor a szociológiaelmélet történetéről írott munkájában elismeri Marx tudománytörténeti eredményeit. Az elsők között volt Nyugaton, akik felismerték az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentőségét, nevezetesen azt, hogy egy fegyvertelen társadalom felkelt a totalitárius rendszer ellen, és azt néhány nap alatt megdöntötte, tehát bebizonyította, hogy a totalitárius rendszer ellen lehetséges sikeres forradalmat véghezvinni. Ezen az sem változtat, hogy a szovjet hadsereg végül is leverte a forradalmat. Aron szerint 1956 a totalitárius szovjet rendszer történetének fordulópontja, hanyatlásának kezdete. Ezen politikai nézetei miatt súlyos ellentétbe került nemcsak a Kommunista Párthoz tartozó francia társadalomtudósokkal, hanem a társutasokkal is, köztük különösen Sartre-ral, akivel fiatalkorában együtt járt a híres École Normale Supérieure iskolába. Mivel a francia értelmiségiek között az utóbbi nézetekhez közel állók voltak túlsúlyban, Aron élete hátralévő részében intellektuális értelemben meglehetősen magányos volt. Halála után kezdték felismerni, hogy szociológiai gondolatai mennyire termékenyek, politikai állásfoglalásai mennyire időtállóak voltak.

A weberi gondolatokon alapult Ralf Dahrendorf (1929-) első nagy szociológiai munkája is az ipari társadalomban megfigyelhető osztálykonfliktusról (Dahrendorf 1959). Ebben azt fejtette ki, hogy ennek a *konfliktusnak nem a magántulajdon, hanem a hatalom és hatalomnélküliség szembenállása a legmélyebb gyökere*. Az egyenlőtlenség oka, hogy a társadalom tagjainak egy része kisebb vagy nagyobb hatalommal rendelkezik, nagyobb részének pedig nincs hatalma. Mint tömören megfogalmazta: az osztály a hatalomról szól, a hatalom pedig a politikáról. Később lényegesen továbbfejlesztette elméletét, a modern társadalmi konfliktus lényegét abban látta, hogy nehéz egyszerre a gazdasági jólétet növelni és mindenkinek – a szociális jogokat is magukban foglaló – állampolgári jogait egyenlően biztosítani. A szabadság és a szolidaritás megvalósítása így folyamatos ellentmondásba került. A modern társadalomban az alapvető konfliktus azok között van, akik részesednek a gazdasági fejlődés eredményeiben, és akik a gazdasági növekedés ellenére szegények maradnak, és nincsenek teljes körű jogaik, vagy nem képesek azokba élni. Elsősorban a tartósan munkanélküliek, régóta szegények, bevándorlók, etnikai kisebbségek tartoznak az utóbbi kategóriába (Dahrendorf 1994).

Szociológusként kezdte pályáját, majd politikus lett, a németországi Liberális Párt parlamenti képviselője, egy ideig Németország képviselője volt a brüsszeli Európai Közösségben, ezt követően áttelepült Angliába, hosszú ideig a London School of Economics and Political Science DAHREN TIF rektora volt. Ma inkább tekinti magát angolnak, mint németnek, bár műveit egyidejűleg szokta mindkét nyelven publikálni. Számos írását a politikai esszé műfajába lehet sorolni. A liberális gondolat következetes képviselője, ugyanakkor sok tekintetben rendhagyó liberális. Például a legnagyobb elismeréssel ír Karl Popperről, viszont sokszor kifejezte egyet nem értését Hayekkel. Az életésélyekről szóló munkájában (Dahrendorf 1979) azt fejtegette, hogy a jó társadalomhoz, a jó emberi élethez nem elég a szabadság, mellette szükségesek a társadalmi kötelek, amelyeken egyrészt a társadalmi közösségekhez tartozást, másrészt az értékek és normák elfogadását értette. Az

utóbbiak hiánya az anómia, amelyet a mai modern társadalmak egyik legnagyobb veszélyének tekint. A kelet-közép-európai rendszerváltást követően azonnal könyvvel jelentkezett, amely egy fiktív levél lengyel barátjához a rendszerváltozásról és a következő feladatokról és kilátásokról (Dahrendorf 1996). Ebben egyértelműen forradalomnak nevezte a rendszerváltozásokat, mert alapvető és gyors változásokat hoztak a struktúrákban és intézményekben. Itt fejtette ki azt a gondolatát, hogy a politikai rendszerváltozást meg lehet valósítani hat hónap alatt, a gazdasági rendszerváltozás pozitív hatásainak érezhetővé válásához hat évre lesz szükség, de a piacgazdaság és a demokrácia hatékony működéséhez és stabilitásához szükséges állampolgári kultúra kialakításához legalább hatvan évre lesz szükség. Legújabb írásaiiban, interjúiban nagyon kritikus az utolsó évek európai fejleményeivel szemben. Ezt abban lehet összefoglalni, hogy „nem ilyen Európát álmodtunk”. A gazdasági konkurenciaharc elpusztítja a társadalmi kapcsolatokat, egymás támogatását, megingatja az európai értékrendet. Attól tart, hogy a társadalom egy részének leszakadása az autoritárius politikai megoldások támogatóinak táborát erősítheti, és ezáltal a szabadságot veszélyeztetheti.

Az 1968-as egyetemi hallgatói mozgalmakkal, a párizsi felkeléssel kapcsolódik össze a szociológia válsága, amely megkérdőjelezte a második világháború utáni szociológia uralkodó elméleteit, érdeklődési területeit és módszereit. A szociológushallgatók és fiatal oktatók figyelme olyan elméleti irányzatok felé fordult, amelyek már hosszabb ideje léteztek, de korábban csak viszonylag szűk körre hatottak, mint a Frankfurti Iskola, a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia. A korábbi kérdések (egyenlőtlenség, városi problémák, politikai magatartás) helyett a figyelem inkább a mindennapi élet, a kulturális jelenségek, az emberek közötti személyes kapcsolatok felé fordult. A survey-módszer helyett vagy amellett a megfigyelést, különösképpen a részt vevő megfigyelést részesítették előnyben. Mindez tulajdonképpen a pszichológiához való közeledést jelentette.

A **szimbolikus interakcionizmus** Mead elméletére támaszkodik (Blumer 1969). A társadalmat az emberek közötti kapcsolatok, interakciók megfigyelésén keresztül kívánja megismerni. Az úgynevezett makroszociológiai (társadalmi szerkezet, osztályok, rétegek, az intézmények változása) kérdések helyett tehát a mikroszociológiai jelenségekre, a mindennapi életre, az emberek közötti kapcsolatokra összpontosítja a figyelmét.

Ezért ebben az irányzatban nagy szerepe van a pszichológiai jelenségek vizsgálatának, általában a szociálpszichológiai szemléletnek. Módszerei között pedig a survey-módszernél sokkal lényegesebb szerepe van a megfigyelésnek, különösen a részt vevő megfigyelésnek. Az ilyen kutatások iskolapéldája *Erving Goffman* vizsgálata az elmekórházakról (1963). Az egész irányzat általában nagy figyelmet fordított a deviáns viselkedés vizsgálatára. A *minősítési elmélet* kidolgozása is hozzá fűződik. Az irányzat képviselői hangsúlyozták, hogy a deviáns viselkedés nem egyszerűen valamilyen viselkedés következménye, hanem a deviáns minősítés az interakciónak, a társadalom többi tagjának reagálása útján kerül valamely magatartásra vagy személyre. A magyarul olvasható irodalomban *Goffman* könyve, *A hétköznapi élet szociálpszichológiája* (1981) adja a legjobb képet erről az irányzatról.

Nagyon közel áll ehhez az *etnometodológiai irányzat*. Az irányzat programját megfogalmazó *Harold Garfinkel* (1967) szerint az elnevezés arra utal, hogy azt a néprajztudományi szemléletet veszik alapul, hogy a társadalom tagjainak vannak bizonyos hétköznapi ismereteik arról, hogy hogyan kell a társadalomban viselkedni, és a szociológiának elsősorban ebből a hétköznapi tudásból következő viselkedési módszereket, metodológiát kell tanulmányoznia.

A fenomenológiai szociológia *Edmund Husserl* filozófiai fenomenológiájára támaszkodik, amely a jelenségek lényegének, értelmének megismerésére összpontosítja a figyelmet. *Alfred Schütz* (1899–1959) osztrák szociológus közvetítésével, aki a nemzetiszocializmus elől Amerikába emigrált, jutott el az amerikai szociológiába. Programjának legteljesebb kifejtése *Peter Berger* és *Thomas Luckmann* (1966) magyarul is olvasható művében tanulmányozható, amely a „valóság társadalmi konstrukciójáról” szól. Abból indulnak ki, hogy a társadalom tagjainak ahhoz, hogy el tudjanak igazodni a társadalom mindennapi életében, valamilyen képet kell alkotniuk erről a társadalomról, és a szociológiának ezt a gondolati képet kell tanulmányoznia (Csepeli 1987; Hernádi 1984).

6. ÚJ ELMÉLETI ORIENTÁCIÓK AZ 1980-AS ÉS 1990-ES ÉVEKBEN

Az elmúlt tíz-tizenöt évben a szociológiában új orientációk látszanak kibontakozni. A változások talán leglényegesebb elemét *Jürgen Habermas* (1982) foglalta össze nagyon szemléletesen: „Vége van a forradalmi önbizalomnak és az elméleti magabiztosságnak.” Annak érzékeltetésére, hogy ez mekkora fordulatot jelent,

emlékeztetek M. Bradbury *A történelem bizalmasa* (1979) című regényére. Az abban bemutatott szociológus meg van győződve arról, hogy ismeri a történelmi fejlődés törvényszerűségeit, s teljesen biztos benne, hogy rövidesen bekövetkezik a nagy forradalom, amely megvalósítja az ő ultrabaloldali eszményeit.

A fordulatot világtörténelmi és társadalmi változások okozták: a marxizmus hitelvesztése és az európai szocialista rendszer összeomlása, ezzel párhuzamosan a dogmatikus antimarxista tudományos irányzatok feleslegessé válása és hanyatlása, valamint a kétpólusú világpolitikai rendszer megszűnése. E folyamatok csírái az 1956-os magyar forradalom után jelentek meg, az 1968-as csehszlovákiai bevonulás, valamint a hetvenes és a következő évek ultrabaloldali mozgalmainak hanyatlása után erősödtek igazán meg, a végső lökést azonban az európai „létező” szocialista gazdasági-társadalmi-politikai rendszerek összeomlása adta. Azóta szinte valamennyi nyugati szociológus majdnem mindent másképpen lát.

1. A legalapvetőbb változás talán az egyén és a társadalom, az egyéni cselekvés és a társadalmi struktúrák viszonyának megítélésében következett be. Az 1960-as években nemcsak a kelet-európai marxista elméletben, hanem a nyugat-európai és az amerikai szociológiában is az a felfogás uralkodott, hogy a társadalmi struktúrák döntően meghatározzák az egyén viselkedését és gondolkodását. Akár az egyén életszínvonalát, karrierjét, gyermekszámát, vallásosságát, politikai nézeteit, akár annak valószínűségét vizsgálták, hogy bűnöző, alkoholista vagy elmebeteg lesz az élete folyamán, elsősorban a társadalmi helyzetére, származására utaltak. Más szóval úgy gondolták, hogy az egyes ember alig tudja befolyásolni a nagy társadalmi folyamatokat és struktúrákat, mert azok determinisztikus törvényeket követnek.

Ez a felfogás Marx elméletének, elsősorban időskori gondolatainak kimondott vagy hallgatólagos hatására terjedt el. Lukács György (1971) 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudat* című művének, majd Gramsci munkásságának korabeli jelentőségét, amelyet ma már nehéz megérteni, éppen az adta, hogy – mint Kolakowski (1978) mondja – megkérdőjelezték ezt a determinizmust. Ennek természetesen igen nagy fontossága van a politikai cselekvésben: csak akkor van értelme az egyéni politikai aktivitásnak, a forradalmi tetteknek – így az 1968-as diákfelkeléseknek is –, ha ezzel befolyásolható a történelem menete. A sztálini totalitárius rendszerben viszont a hatalmi elitnek az volt az érdeke, hogy az állampolgárok ne legyenek politikailag aktívak, bízzanak mindent a történelem vastörvényeire (és a hatalmon lévők döntéseire). Ezért célszerű volt a vulgáris determinizmust hirdetni. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy az Émile Durkheim munkáiig visszanyúló nyugati funkcionista elmélet is azt sugallta: a társadalom az egyénektől függetlenül létezik, az egyes emberek adottságként fogadják el a fennálló struktúrákat, intézményeket, sőt a kollektív reprezentációkat és a kultúrát is. Lévi-Strauss (1958) strukturális antropológiája is azt a véleményt erősítette, hogy minden emberi társadalomban és a gondolkodásban mélyen meggyökerezett, tartós struktúrák uralkodnak.

Az utolsó húsz-huszonöt évben ebben a kérdésben alapvető változás ment végbe. Ezt a legszemléletesebben a rendkívül termékeny Anthony Giddens (1973; 1979; 1984; 1995) egymást követő könyveiben követhetjük nyomon: egyre nagyobb súlyt helyez arra, hogy az egyének cselekedetei („action”) alakítják ki a társadalmi struktúrát, amely, persze, visszahat az egyénre, de a struktúrák valójában csak azért léteznek, mert az egyének azoknak megfelelően cselekszenek.

E szemléletváltozásnak igen messzemenő következményei vannak. Nemcsak azt sugallja, hogy az egyén igenis képes társadalmi környezetét alakítani, megváltoztatni, így tehát felelős azért, ami az őt körülvevő társadalomban történik, hanem azt is, hogy nincsenek determinisztikus fejlődési törvények, tehát a jövő nem látható előre, annak alakulása nagyon is tőlünk függ.

Még tovább megy az utolsó években a nyugati szociológiában elterjedt racionális választás elmélete (Coleman 1990; Coleman-Fararo 1992). Ez az irányzat teljesen egyértelműen a metodológiai individualizmus álláspontjára helyezkedik: az egyes emberek különféle módokon döntenek és cselekszenek, s ezeknek összegződése az, amit társadalmi jelenségnek, folyamatnak látunk. A racionális döntés elmélete a klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan felfogását ülteti át a szociológiába, azaz az egyes emberek racionális megfontolásai alapján, érdekeik figyelembevételével, a hasznok és költségek összemérésére támaszkodva döntenek. A társadalomban elfoglalt pozíciójuk, a társadalom kultúrája, normái és értékei nem játszanak szerepet. Szélsőséges esetben ez afelfogás odáig megy, hogy-mint Hayek (1973) korábban hirdette – ez így is van jól, az egyes emberek döntéseiből összeálló spontán társadalmi rend jobb eredményekre vezet, mint ha társadalmi szervezetek, intézmények, közös értékek adnak keretet (és ezzel korlátokat) az egyéni cselekvéshez.

Lényegében ugyanezt a közgazdaságtani megközelítést alkalmazta Anthony Downs (1957) a demokratikus politikára: mind a politikusok, mind az állampolgárok a hasznukat akarják maximalizálni, amikor részt vesznek a politikai életben, magasabb értékek, világnézetek, közösségi elkötelezettségek nem játszanak szerepet ebben.

Az említett elméletek legkiválóbb képviselői egyáltalán nem mentek ilyen messzire. *James Coleman* (1991) egyik legújabb tanulmányában éppen azt hangsúlyozta (Hayekkel ellentétben), hogy a modern társadalmakban egyre nagyobb szerepet játszanak az ember alkotta társadalmi szervezetek, s az ezekben felmerülő elosztási (egyenlőtlenség) és kontroll- (a potyautas-magatartás kivédése) problémák kezeléséhez újfajta közösségek és szabályok szükségesek. *Downs* (1991) pedig a híres munkája megjelenésének harmadik évfordulóján rendezett konferencián azt fejtette ki, hogy egy hatékony demokráciában az önérték nem lehet az egyetlen érték a politikai életben, hanem a társadalom tagjai által elfogadott pozitív morális értékekre is szükség van.

A szélsőséges individualizmus reakciójaként jelent meg az igen sokszínű kommunizmus, vagyis a „közösségiesség” irányzata (Walzer 1980; Etzioni 1988; Bellah et al. 1991; Honneth 1993). Ez az elmélet két ponton mond ellent a fent jellemzett vulgarizált individualizmusnak: az egyes emberek jóléte és a társadalom működése érdekében szükség van közösségekre; továbbá az erkölcs és azt alátámasztó értékek nélkül a modern gazdaság és a politikai demokrácia nem képes hatékonyan működni.

2. Összefügg ezzel az a kérdés, hogy a modern társadalomban lehetséges-e egyetértés a normákat és az értékeket illetően. Néhány évtizeddel ezelőtt meglehetősen általános volt az a felfogás, hogy ilyen konszenzus nemcsak lehetséges, hanem feltétlenül szükséges is. Mind Durkheim, mind Parsons és őt követően a funkcionalisták úgy gondolták, hogy a társadalom működése szinte elképzelhetetlen a közös normák és a mögöttük álló értékek hiányában. Ha egy-egy adott személy megszegi ezeket a normákat, akkor deviánsnak minősül, ha pedig az egész társadalomban meggyengülnek a normák és az értékek, akkor bekövetkezik az anómia állapota, amely a társadalom egészét veszélyezteti. Még a Frankfurti Iskola második és harmadik nemzedékéhez tartozó *Jürgen Habermas* (1973) és *Claus Offe* (1972) is az egész rendszerre nézve veszélyesnek látta, ha az alapelveket illető konszenzus megszűnik, mert ezáltal a legitimáció vesz el.

A mai nyugati társadalmak azonban, különösképpen az amerikai, egyre inkább multikulturálissá váltak, vagyis egyre nagyobb számú, a többségtől eltérő nemzeti és vallási kultúrájú ember él bennük. Ez a tény az alapja annak a liberális társadalomfilozófusok egy része által vallott felfogásnak, hogy nem lehet és nem szabad norma- és értékconszenzusra törekedni, ezeknek hiányában kell a modern társadalom intézményeit alakítani úgy, hogy azok működésképesek legyenek. A közöttük legkiemelkedőbb *John Rawls* (1972; 1993) elméleti fejlődésén lehet ezt az álláspontot talán a legjobban bemutatni. Több mint két évtizede írt első nagy művében, *Az igazság elméletében* egy fiktív állapotból indul ki, amelyben a jövődöbéli társadalom tagjai összejönnek, s közösen eldöntik, hogyan kívánják azt igazságosan berendezni. Rawls az igazságosság két elvét fogalmazza meg: mindenkinek joga van teljes szabadságra addig a határig, amíg mások szabadságát nem sérti; továbbá a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket úgy kell kialakítani, hogy azok hosszabb távon mindenkinek, ezen belül a legszegényebbeknek is javítsák a helyzetét, és mindenkinek egyenlő esélye legyen bármely – jobb vagy rosszabb – társadalmi pozícióba jutni. Rawls ebben a munkájában tehát abból indul ki, hogy létrehozható az egyetértés az alapvető kérdésekben, s hallgatólagosan feltételezi, hogy a két fő érték a szabadság és az egyenlőség.

Politikai liberalizmus című újabb művében lényegében megtagadja ezt az álláspontot, mert azt mondja, hogy az értékekben nem lehet megegyezni, csak a demokratikus eljárási szabályokban. Aki ezeket elfogadja, annak eltérő értékeit és normáit a társadalomnak tolerálnia kell. Úgy gondolom azonban, hogy Rawls ezzel nem oldotta meg a konszenzus nélküli modern társadalom berendezésének problémáját, csupán eggyel hátrább, a demokratikus viselkedési szabályok területére tolt a konszenzus létrehozásának szükségességét.

Mások, akik a komunitárius irányzathoz állnak közelebb, változatlanul hangsúlyozzák, hogy a közös értékek és általánosan elfogadott viselkedési normák nélkül sem a gazdaság, sem a társadalom, sem pedig a demokratikus politikai intézmények nem működőképesek. Kérdés azonban, hogy hol keressük ezeket az értékeket és viselkedési szabályokat. *Charles Taylor* (1989) a modern európai-amerikai identitás forrásainál, a zsidó-keresztény vallásban, a felvilágosodás filozófiájában és a romantikában látja ezeket. *Robert Bellah* és szerzőtársai (1991), úgy látszik, az Egyesült Államok hőskorának hitéhez, erkölcséhez, közösségi szolidaritásához és a politikai felelősségvállalásához való visszatérést tartják kívánatosnak.

3. A cselekvés-struktúra ellentétpárhoz némileg hasonló, sőt azzal rokon az úgynevezett mikro-makro dilemma. A hatvanas években a makrotársadalmi problémák iránti érdeklődés uralkodott a szociológiában, a gazdasági-társadalmi rendszerek, világrendszerek, társadalmi struktúrák, az állam, a gazdaság és a társadalom viszonya területén helyezkedtek el a fő kutatási témák. Itt is Marxnak, az ő formációelméletének, elsősorban a kapitalizmusból a szocializmusba vezető forradalmak kérdéseinek volt nagy hatásuk. A funkcionalistákat, *Talcott Parsonst* (1951) és a közelmúltban *Niklas Luhmann* (1984) is a „nagy” társadalom működése, az annak alrendszerei közötti összefüggés érdekelt, de nem a forradalmi változás, hanem a stabilitás és a fokozatos evolúció nézőpontjából. A legújabb és egyben leginkább „makro” megközelítést *Immanuel Wallerstein* (1974;

1980; 1989) négykötetesre tervezett világméretű gazdaság-és társadalomtörténeti művében találhatjuk meg. Üzenete számunkra nagyon világos és egyben nagyon lehangoló: Magyarország mindig a kapitalista világrendszer perifériájához tartozott, fejlődését, pontosabban elmaradását a világrendszer nagy erői határozták meg; a perifériális helyzetből kitörni csak akkor lehet, ha a világrendszer központja vagy magja közelebb kerül az adott országhoz, jelenleg azonban éppen távolodik tőlünk a Csendes-óceán partvidékeire.

A világ szociológiai érdeklődésének átváltását a makrotémákról a mikrotémákra talán semmi sem érzékelteti jobban, mint Wallerstein egymást követő köteteinek fogadtatása. Első, 1974-ben megjelent könyve, amely a XVI. századdal foglalkozott, hatalmas visszhangot váltott ki. Az 1980-ban megjelent, a XVII. századdal foglalkozó kötet iránt már mérséklődött az érdeklődés. A XVIII-XIX. századot tárgyaló harmadik kötetet pedig alig vették észre. Érdeklődéssel várjuk, milyen lesz a fogadtatása az 1850 óta eltelt korszakkal foglalkozó negyedik kötetnek.

A mikrovilág, az egyének, a családok, a személyes ismeretségen alapuló kisközösségek, a mindennapi élet iránti érdeklődésnek természetesen szintén régi hagyománya van a szociológiában, például *George H. Mead* (1973) szociálpszichológiájában, a szimbolikus interakcionizmusban (Blumer 1969; Goffman 1981), amely az emberek közötti kommunikációt és az abban használt szimbólumokat kutatta, végül a fenomenológiai irányzatban (Hernádi 1984). Jellemző azonban, hogy a legeredetibb fenomenológus szociológusnak, Alfred Schütznek a munkáit valójában csak a halála, 1959 után fedezte fel a világ. Hasonlóképpen csak jóval nyugdíjba vonulása után, az 1970-es évek második felében figyeltek fel *Norbert Elias* (1987) rendkívül eredeti civilizációfejlődési munkáira, amelyekben igen nagy súlyt helyezett a mindennapi életben, az étkezési, tisztálkodási, udvariassági szabályokban bekövetkezett változásokra, általában a viselkedési szabályok, tiltások, korlátozások szigorodására és egyidejű „interiorizálására”, vagyis önkéntes kényszerre válására.

A szociológia egyik legizgalmasabb elméleti kérdése a mikro- és a makrovilág közötti kapcsolat, vagyis az, hogyan befolyásolják a makrotársadalmi feltételek a mikroszintű társadalmi életet, s hogyan hat a mikrovilág a makrofolyamatok alakulására. Ennek a sokat emlegetett „mikro-makro” problémának egyelőre nem látom elméleti megoldását, de két kiemelkedő szociológus példáján tudom szemléltetni, milyen kérdések merülnek itt fel.

Pierre Bourdieu (1979; 1980) egész munkásságán végighúzódik az egyéni viselkedés és a makrostruktúrák közötti kölcsönös kapcsolat vizsgálata. Szerinte a cselekvő emberek hozzájárulnak a struktúrákhoz, az egyének a struktúrában elfoglalt helyzete azonban nagyon erősen befolyásolja az egyének cselekvését, gondolkodását és ízlését. Az összekötő kapocs a habitus fogalma, amely életmódot, attitűdöket, ízlést és gondolkodási sémákat jelent. Egy konkrét példán lehet ezt legjobban érzékeltetni. Az 1960-as években Franciaországban Bourdieu szerint a gazdasági tőkét birtokló felső osztály habitusához többek között az is hozzátartozott, hogy az impresszionista festőket illik kedvelni, a kulturális tőkét birtokló felső osztályban viszont az absztrakt festészetet. Ezeket az ízléspreferenciákat nyilvánvalóan nem valamilyen objektív szükségszerűség alakította ki, hanem az illető osztályok tagjainak szubjektív értékítéletei, annál is inkább, mert ezek egy-két évtizedenként változtak is. Ugyanakkor ezek kézzelfogható következményekkel jártak: az osztályokhoz való tartozás belépőjegyei voltak. Ahhoz, hogy ezek az osztályok befogadjanak valakit, el kellett sajátítani a habitusukat. Ugyanilyen szerepük volt az étkezési szokásoknak, a sportnak, a hobbinak.

Jürgen Habermas (1971; 1973; 1981) tudományos pályája kezdetén makrokérdésekre összpontosította a figyelmét, a késői kapitalizmus legitimitációs válságáról írt, vagyis arról, hogy a kapitalista rendszer olyan igényeket ébresztett a társadalom tagjaiban, egyebek között a jóléti rendszer kiépítése révén, amelyeket a lassuló gazdasági növekedés feltételei között nem tud kielégíteni. 1980 körül azonban egy tipikus mikrojelenségre, a kommunikációra fordította figyelmét. Már nem a makrostruktúra változásaitól várja a társadalom jobbulását, hanem a társadalom tagjai közötti szabad, hatalommentes eszmecserétől, attól tehát, hogy közös problémáinkat együttesen meg tudjuk beszélni.

4. A társadalomról való gondolkodásban legalább az írásbeliség kezdetei óta alapvető kérdés, hogy a társadalom, amelyben élünk – amelyben kénytelenek vagyunk élni, mert a társadalmon kívül emberi lét egyszerűen nem lehetséges –, igazságos-e vagy igazságtalan, tudományosabb nyelven a konfliktus vagy a harmónia-e az emberi társadalom alapvető jellemzője. A konfliktuselmélet fő képviselője Marx, de mások is, mint Max Weber és Pareto is, úgy látták, hogy az emberi társadalmak lényegéhez tartozik a konfliktus. Valójában túl is mentek Marxon, mert nem hitték azt, hogy létre fog jönni egy olyan társadalmi rendszer (Marxnál a kommunizmus), amelyben már nem lesznek társadalmi konfliktusok. A konfliktuselmélet képviselői hajlanak arra is, hogy a konfliktust ne tekintsék problémának, sőt a konfliktusokban lássák a társadalmi haladás fő mozgatóerejét. Ezzel szemben a funkcionista elmélet előfutárai (mint Durkheim) és képviselői (mint Talcott Parsons) szerint a társadalom lényege az, hogy tagjai mindannyiuk hasznára együttműködnek, s a konfliktusok a

társadalom normális működése zavarának, dezintegrációjának a tünetei. A funkcionalista elmélet legszélsőségesebb megfogalmazását a híres-hírhedt *Davis-Moore-féle* (1945) rétegződésről szóló tanulmányban olvashatjuk. Szerintük a társadalom minden tagja – a politikus, a vállalkozó, a tábormok és az orvos ugyanúgy, mint a segédmunkás, a paraszt és az utcaseprő – annyi jövedelmet és megbecsülést, presztízt kap a társadalomtól, amennyit megérdemel, amennyit az általa végzett munka, betöltött funkció a társadalom számára megér. Nem szükséges bizonyítani, hogy a konfliktuselmélet képviselői társadalmukkal szemben kritikusak voltak, s hajlottak arra, hogy annak megváltoztatását kívánják, a harmóniaelmélet képviselői viszont ellene voltak a fennálló társadalmi viszonyok radikális és erőszakos megváltoztatásának.

Az 1960-as években a világ szociológiájában a konfliktuselmélet volt túlsúlyban, mert a szociológusok többsége marxista és weberiánus volt, s főként a társadalmi rétegződés és mobilitás kutatásában ennek a két elméleti irányzatnak valamilyen ötvözte szolgáltatta az elméleti hátteret (Erikson-Goldthorpe 1992).

Ma a nyugati szociológiában a funkcionalista elmélet a másodvirágzását éli (Luhmann 1984; Alexander 1982; Münch 1984). Ennek legszélsőségesebb megfogalmazását az 1994-es bielefeldi szociológiai világkongresszuson Luhmann mondta el az egyik fő előadásban: a szociológiai kutatás elsődrendű témája ma már nem a rétegződés, az egyenlőtlenségek kell hogy legyenek, hanem a társadalom funkcionális differenciálódása. Utalni kell azonban arra is, hogy a racionális választás elmélete és a mikrovilágra koncentrálni kívánó fenomenológiai megközelítés sem szentel nagy figyelmet a társadalmi konfliktusoknak.

A konfliktusok léte azonban tagadhatatlan, sőt teljesen negatívnak sem lenne helyes tekinteni azokat. A konfliktusok előrevihetik a társadalmat, ha – *Dahrendorf* (1994) kifejezésével élve – sikerül domesztikálni, vagyis kezelni, megszelídíteni azokat. Nagy kérdés továbbá, hogy a mai konfliktusok milyen választóvonalak mentén feszülnek, azaz hogyan osztják meg a társadalmat.

5. Nagy forrongás látszik a szociológiai irodalomban abban a kérdésben is, hogy mi ma a társadalmi változások iránya. Ezzel a korábbi évtizedekben leginkább a marxista formációelmélet képviselői foglalkoztak, s a kapitalizmusból a szocializmusba irányuló fejlődési tendenciát látták szükségszerűnek. Azok, akik nem fogadták el ezt a marxista jóslatot, legtöbbször az ipari társadalom sokkal lazább elméletének talaján álltak, s feltételezték, hogy az iparosodás szükségszerűen maga után von bizonyos társadalmi változásokat. Az utóbbi elmélet keretei között azt is lehetett állítani, hogy a kapitalista és a szocialista rendszer az ipari társadalom két változata, megvalósításának két útja, s a két rendszer „konvergálni” fog.

A marxizmus befolyásának hanyatlása és a kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása kihúzta a talajt ezeknek az elméleteknek a lába alól. Ezzel kapcsolatban két új, egymással ellentétes elméleti koncepció jelent meg. *Francis Fukuyama* (1994) azt a tanulságot vonta le, hogy az emberiség egyenes vonalú fejlődése – legalábbis az európai országokban – elérkezett a végpontjához, itt a „történelem vége”, mert végérvényesen győzött a liberális piacgazdaság és a liberális demokrácia. Vége a politikai és társadalmi küzdelmeknek, ezért a jövőben kényelmesen, de kissé unalmasan fogunk élni. *Fukuyama* társadalmifejlődés-elmélete számomra sokkal szimpatikusabb, mint *Marxé*, de ugyanolyan doktriner, s éppoly távol áll attól, amit tudományos elméletnek lehet nevezni, mint amaz.

A másik új elméleti koncepció a posztmodern irányzaté. Eszerint egyáltalán nem állapíthatók meg nagy fejlődési tendenciák, fel kell hagyni a tudományosságra igényt tartó *nagy narratívákkal*, vagyis mesékkel (*Lyotard* 1979). Másképpen megfogalmazva: ugyanarról a történelmi folyamatról vagy társadalmi jelenségről nagyon különféle narratívák mondhatunk el, de egyik sem lesz közelebb a valósághoz, mint a többi. Ha erre az álláspontra helyezkedünk, akkor természetesen lemondunk arról, hogy a társadalmi folyamatokat megpróbáljuk megismerni, ez tehát a szociológia tudományának a végét jelenti.

Az utolsó években, különösen az európai szocialista rendszerek összeomlása óta reneszánszát éli a modernizációs elmélet (*Zapf* 1991; 1994; *Habermas* 1990; Münch 1984; 1993). *Tiryakian* fogalmazta meg nagyon találóan – *Wallerstein* egy korábbi cikkének címére utalva: *modernisation theory: requiescat in pace* –, hogy fel kell támasztani a modernizációs elméletet: *modernisation theory: exhumetur in pace* (1991). Ez az elmélet valójában az iparitársadalom-elmélet gazdasági determinizmusának kritikájaként jött létre. A modern társadalom nemcsak a fejlett technológiát és az ipari termelés túlsúlyát jelenti a mezőgazdasággal szemben, hanem hatékony piacgazdaságot, politikai demokráciát, és nem utolsósorban modern kultúrát és mentalitást is, tehát a gazdasági újítási készséget, kockázatvállalást, felelősségérzetet, udvarias (civil) és toleráns társadalmi kapcsolatokat, részvételt a politikai életben, kompromisszumkészséget a politikában. *Zapf* ide sorolja a jól kiépített jóléti rendszert is.

A mai modernizációelméletek magukban foglalják a különféle modernizációs utak lehetőségét, tehát elhatárolják magukat attól, amiért a régi modernizációelméletet bírálták, nevezetesen, hogy a modernizációt egyértelműnek tekintették az amerikanizálódással. Továbbá egyáltalán nem zárják ki azt, hogy egyes modernizációs kísérletek, nekifutások sikertelenek lehetnek, sőt teljes kudarcba fulladhatnak (Müller 1992; Srubar 1994).

Hogyan érintik ezek az új elméleti orientációk a szociológia társadalmi szerepét és elismertségét? Nem vitás, hogy a szociológia elméletének ezek a változásai időben egybeestek a szociológia elismertségének, népszerűségének csökkenésével. 1968 körül a szociológia rendkívül népszerű tudomány volt Nyugaton. Ez megmutatkozott a szociológushallgatók számában, a szociológiai munkák olvasottságában és a szociológusok tekintélyében. A szociológiától sokan azt várták, hogy meg tudja magyarázni, sőt meg tudja jósolni a társadalmi fejlődés tendenciáit. Ez a várakozás nyilvánvalóan eltűnt volt, s óriási kiábrándulást okozott. Az elméleti orientáció változása, a kutatási módszerek tökéletesedése és a kutatások szakszerűbbé válása azonban az 1980-as évekre a legtöbb országban megállította a válság mélyülését, így mára a szociológia visszaszerezte szerepét, s ismét komoly szaktudománynak tekintik. Túlzott ambícióiról azonban egyszer s mindenkorra lemondott, mint azt a bevezetésben Habermastól vett idézet mutatja.

6.1. A MAGYAR SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE

A magyar szociológia fejlődését háromszor törte derékba a történelem, ezért a szociológia tudományának a XX. század eleji megszületése után még háromszor kellett szinte a semmiből újjászületnie Magyarországon. A három „derékbátörés” a polgári köztársaság, majd a Tanácsköztársaság bukása, szimbolikusan Buday Dezső felakasztása Országban; a társadalomkritikus szociográfiai irányzat elhallgatása 1945 után; továbbá az ELTE Szociológiai Tanszékének feloszlata, Szalai Sándor letartóztatása 1950-ben.

Mindhárom eseményt követően megszűnt a szociológiai kutatás és oktatás. A magyar szociológia történetének ezekre a viszontagságaira azért is érdemes külön felfigyelni, mert a sok vonatkozásban hasonló helyzetű Lengyelországban sem a két világháború közt, a Piłsudski-féle rendszerben, sem az ötvenes évek elején, a sztálinista időszakban nem szűnt meg a szociológiai oktatás és kutatás.

A századfordulón a *Husadik Század* című folyóirat és a *Társadalomtudományi Társaság* körül egy szociológiai iskola alakult ki, amely igyekezett megismertetni és értékelni Magyarországon a korabeli külföldi szociológiai irodalmat, a Magyarországon látott társadalmi problémákat empirikus eszközökkel vizsgálni, és ennek alapján társadalmi reformelgondolásokat megfogalmazni (Litván-Szücs 1973).

Ennek a szociológuscsoportnak az elméleti háttére a marxizmustól nagyjából a Spencer-féle liberalizmusig terjedt, politikai állásfoglalásai pedig a kommunista mozgalomtól a polgári liberális baloldalig.

A csoport vezetője, *Jászi Oszkár* inkább politológusnak, mint szociológusnak mondható, a Monarchia politikai erőiről és a nemzetiségi viszonyokról írott elemzései azonban igen sok fontos szociológiai felismerést is tartalmaznak.

Szabó Ervin is inkább marxista nézőpontú társadalomtörténésznek, mint szociológusnak tekinthető, az 1848-49-es magyar forradalom társadalmi és pártharciról írott elemzése azonban a szociológiai nézőpontok felhasználásának kiváló korai példája.

Teljes egészükben szociológiai kutatómunkának tekinthetjük *Braun Róbert* faluszociológiai vizsgálatait és *Leopold Lajos* könyvét a presztízsről. *Buday Dezső* kitűnő könyve a dél-dunántúli egykerendzerről a szociológiai megközelítés demográfiai alkalmazásának példája.

1919 után ez az iskola nem működött tovább Magyarországon, tagjainak jó része külföldre távozott.

A két világháború között nem volt Magyarországon olyan oktatás és kutatás, amelyet szociológiai lehetnek tekinteni. (Az 1930 után Dékány István vezetésével létrehozott szociológia tanszék tevékenységének alig maradt nyoma.) Voltak azonban az 1930-as években olyan – magukat nem szociológiai nevező – kezdeményezések, amelyek a szociológia kifejlődése irányában haladtak. Ilyen volt *Hajnal István* törekvése arra, hogy a szociológiai nézőpontokat érvényesítse történelmi műveiben, valamint a *Magyary Zoltán* Közigazgatástudományi Intézete által végzett közigazgatás-kutatás. Ennek keretében készült el a tatai járás közigazgatásának és társadalmi viszonyainak részletes leírása.

Az 1930-as évek legfontosabb ilyen irányú kezdeményezése a *falukutató* vagy más néven a *szociográfiai* irányzat volt. A falukutató írók, társadalomtudósok a magyar társadalomnak, azon belül is elsősorban a magyar falvaknak és a parasztságnak súlyos társadalmi problémáit kívánták feltárni. Ehhez szépirodalmi vagy ehhez közel álló (Illyés Gyula, Darvas József), újságírói riporthoz közel álló (Kovács Imre, Féja Géza) és tudományos módszereket (Erdei Ferenc) használtak fel. Eredeti tervük szerint az ország különböző részeit felosztották egymás között: *Erdei Ferenc* a Duna-Tisza közéről, *Veres Péter* a Hajdúságról, *Féja Géza* a Viharsarokról, *Szabó Zoltán* az Északi-középhegység területéről (a mai Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről), *Illyés Gyula* a Dunántúlról írt. Készültek falumonográfiák is, mint *Szabó Zoltán* munkája Tardról és *Darvas József* Orosházáról, valamint a több szerző közreműködésével Kemséről írt munka. Néhány szerző, elsősorban *Fülep Lajos*, *Kodolányi János*, *Kovács Imre* és *Kiss Géza* a dél-dunántúli egyke jelenségről írt.

A tények feltárásán túlmenő, tudományos igényű műveket elsősorban *Erdei Ferenc* írt: a magyar városról, faluról és tanyáról írt trilógiát, valamint a magyar parasztságról és paraszttársadalomról írt könyveket. Ő írta meg a szociográfiai mozgalom eredményeinek az egész magyar társadalomra kiterjesztett összefoglalását a „kettős társadalomról” szóló tanulmányában, ez azonban csak 1976-ban jelent meg a *Valóságban*, majd műveinek gyűjteményes kiadásában.

Közel álltak a falukutatók témáihoz *Györffy István* társadalom-néprajzi munkái. A falukutatókkal párhuzamosan születtek – sokkal rövidebb lélegzetű – városi és munkásszociográfiai is, többek közt *Jahn Ferenc*, *Boldizsár Iván* és *Németh László* (*A Medve utcai polgári*) tollából.

1945 után a szociográfiai irányzat elhalt, mert a totalitárius rendszer kifejezetten ellenséges tevékenységnek tekintette a társadalom problémáinak feltárását.

A második világháború után a koncentrációs táborból hazaérkezett *Szalai Sándor* lett az ELTE Szociológiai Tanszékének vezetője. *Bevezetés a társadalomtudományba* címen írt könyve (1948) képet ad a szociológia nézőpontjairól és történetéről. Szalai Sándort 1950 elején letartóztatták, alig került el a kivégzést. A tanszék körül kialakult szociológuscsoport is szétszóródott.

Nem tartozik a szó szoros értelmében vett szociológia területéhez, hanem inkább a politikai elmélet területéhez *Bibó István* munkássága, de nagy hatása volt az 1960-as évektől kezdve a hazai szociológiára. Fő műveit a kelet-európai államok nyomorúságáról, az eltorzult magyar alkatról és a zsidókérdésről 1945 és 1949 között írta. Ezután lényegében hallgatásra kényszerült, az 1956-os forradalom után életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, szabadulása után újra több fontos művet írt, többek között az európai társadalomfejlődésről.

Az 1960-as évek első felében, a politikai enyhüléssel párhuzamosan szélesebb körben hangot kapott az az igény, hogy szükség lenne Magyarországon szociológiára, vagyis a valóságot feltáró tudományra. Jelentékeny ellenállás leküzdése után a magyar szociológia újjászületett. Első műhelyei a következők voltak: a Központi Statisztikai Hivatal, az MTA Szociológiai Kutató Intézete, az ELTE-n és a Közgazdaságtudományi Egyetemen működő szociológiai csoportok, tanszékek, a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutató Csoportja.

Az első nagyobb szociológiai kutatások a következő jelenségekről folytak: jövedelemkülönbségek, társadalmi mobilitás, időmérleg, az idős népesség helyzete, a város- és faluszociológia, az új lakótelepek, öngyilkosság, alkoholizmus stb.

Az 1970-es évek első felében, az MSZMP konzervatív szárnyáról a gazdasági reform ellen indított ellentámadás keretei között a magyar szociológiát is több súlyos csapás érte: *Hegedűs András* eltávolítása az MTA Szociológiai Intézet igazgatóságából, majd nyugdíjaztatása; *Lukács György* több tanítványának nézeteit elítélő párthatározat, a Lukács-tanítványok egy részének szociológiai kutatóhelyekről való elbocsátása, végül külföldi munkavállalásuk és kivándorlásuk; az úgynevezett *Konrád-Szelényi-ügy*, letartóztatásuk, amely végül *Szelényi Iván* külföldi munkavállalásához és kivándorlásához vezetett; a teljes publikációs tilalom egyes témakörökben (elsősorban a szegénység témakörében, ezzel összefüggésben *Kemény István* kivándorlása), a kutatás erős korlátozása más témakörökben (például a deviáns viselkedések).

A magyar szociológia ezekre a lépésekre úgy reagált, hogy visszahúzódott az elméleti kérdések tárgyalásától; nem próbálkozott a rendszer egészének bírálatával; a magyar valóság különböző – elsősorban a problematikus – jelenségeinek empirikus vizsgálatára összpontosította a figyelmét; végül a professzionalizálódás igényét hangsúlyozta, vagyis módszertani igényességre és szakszerűségre törekedett.

A magyar szociológia – a fent említett veszteségek ellenére – életben tudott maradni, sőt tovább tudott fejlődni.

Az 1970-es évek első fele óta elért eredményeket a következőképpen lehet összefoglalni:

1. Több nagyméretű *valóságfeltáró adatfelvételre* és kutatássorozatra került sor, jelentős részben az úgynevezett középtávú (ötéves) országos kutatási tervek keretében, többek között a társadalmi rétegződés és mobilitás, az életmód és időmérleg, a város-, falu- és lakásszociológia, az oktatásszociológia, az egészségszociológia, a munka- és üzemszociológia, a deviáns viselkedés témakörében.
2. Míg az 1960-as években a magyar szociológusok elsősorban a *Lazarsfeld* és *Blalock* nevével fémjelzett szociológiai-módszertani gondolkodást vették át és alkalmazták a magyar szociológiai kutatásban, az 1970-es években fokozatosan bevezetik a magyar szociológiába a legújabb *sokváltozós matematikai-statisztikai módszereket*.
3. A magyar szociológia bekapcsolódott a *nemzetközi szociológiai tudományos életbe*. Egyre több magyar szociológus töltött hosszabb időt külföldön, nemcsak ösztöndíjasként, hanem oktatóként is. Egyre több magyar szociológus vett részt nemzetközi szociológiai konferenciákon. Magyar adatfelvételek és elemzések részévé váltak számos nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálatnak, például az időmérleg, a társadalmi rétegződés, a társadalmi mobilitás, a család, a gazdaság, a tömegkommunikáció, a vallás és a jogviszonyok nemzetközi összehasonlításának.
4. 1978-ban megalakult a Magyar Szociológiai Társaság.
5. Az ELTE-n, majd az MKKE-n megindult a szociológus-szakképzés. A többi egyetemen és főiskolán szociológiai tanszékek és csoportok létesültek, a szociológiát önálló tantárgyként oktatták az egyetemeken és főiskolákon, a szociológia helyet kapott a vezetőképzésben.
6. Megalakult nagyszámú szakszociológiai intézet, továbbá egy-egy speciális területtel foglalkozó intézetben belül szociológiai kutatórészlegek jöttek létre.
7. Létrejött a Társadalomkutatási Informatikai Társulás (TÁRKI). Ez a műhely egyrészt összegyűjti a társulásban részt vevő kutatóintézmények adatfelvételeinek egyedi szintű adatait, és ezeket másodelemzésre hozzáférhetővé teszi, másrészt évente kétszer megrendelésre adatfelvételeket végez szociológiai kérdésekről, végül fejleszti a szociológia módszertanát, elsősorban a számítógépes elemzési módszereket.

Az 1990-es rendszerváltás lényegesen megváltozott feltételeket teremtett a szociológia számára:

1. Megszűntek az úgynevezett „tabutémák”, az elméleti munkával szembeni ideológiai akadályok, megszűnt a kapott eredmények publikálásának akadályozása.
2. Semmilyen akadály sincs a külföldi kutatókkal és intézményekkel való együttműködésnek, közös kutatásnak.
3. Csökkentek a kutatásra fordítható erőforrások, amelyek végső soron az állami költségvetésből származtak. A magánszervezetektől jövő megrendelések eddig közel sem tudták az így keletkezett hiányt pótolni.
4. Az állami költségvetési kiadások csökkentése egyes kutatóintézetek teljes megszüntetéséhez vezethet.
5. A tudományos könyvek és folyóiratok publikálásának visszaesése következtében nehezebb (és hosszabb időt vesz igénybe) a kutatási eredmények publikálása.
6. Számos szociológus kutató elhagyta ezt a pályát a politika, az államigazgatás, az üzleti élet és az újságírás kedvéért.

A szociológia külső feltételei tehát egyrészt nagymértékben javultak, másrészt több vonatkozásban romlottak. Ebben a helyzetben kellene a magyar szociológiának számos olyan kihívásnak megfelelnie, amely a rendszerváltásból adódik.

Ilyen kihívásoknak a következőket tekintem:

1. A politikai-gazdasági-társadalmi rendszerváltozás olyan kivételes folyamat, amelynek szociológiai vizsgálata nemcsak a magyar, hanem a világ szociológiája számára is fontos új ismereteket adhat.
2. A jelenleg folyó rendszerváltozás megértéséhez alaposan értékelni kellene az 1945 óta eltelt időszak, vagy azt mondhatnánk, az 1918 óta eltelt időszak gazdasági és társadalmi változásait, azt, hogy milyen mértékben

segítették elő a modernizációt, és ugyanakkor milyen társadalmi és gazdasági károkat okoztak az 1918 óta Magyarországon uralmon lévő rendszerek.

3. Tisztázni kellene a különböző szociológiai elméletekkel szembeni viszonyunkat. A marxizmusról a magyar szociológia az 1960-as évek óta lényegében hallgatott, szinte nem vett róla tudomást. Ma azonban megvan arra a lehetőség, hogy kritikailag átgondoljuk a marxizmus értékeit és tévedéseit. Nem lenne helyes a következőkben Marxot és a marxizmust orwelli módon „nem emberként” (un-person) elfelejteni. Hallgatólagosan a weberianizmus volt uralkodó helyzetben a magyar szociológiában. Szükség volna azonban arra, hogy a fentiekben leírt többi szociológiai elméletet is alaposan átgondoljuk, és értékeljük használhatóságukat a magyar társadalom vizsgálatában.

4. Eközben a magyarországi szociológiai adatfelvételeket olyan módszertani igényességgel kellene megtervezni, végrehajtani, feldolgozni, elemezni és közzétenni, amelyeket a nálunk fejlettebb szociológiájú országokban végeznek, mert csak ebben az esetben tudnak a magyar szociológusok egyenrangúként fellépni a világ szociológusainak körében.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A szociológia három klasszikusának vagy „alapító atyjának” Karl Marxot, Émile Durkheimet és Max Weberet tekintik. Mindhármuk gondolatai a mai napig megtermékenyítik a szociológiát, habár elméleteik, magyarázataik és előrejelzéseik nagy része megcáfolódott.

Karl Marx vezette be többek között a szociológiába az alábbi, ma is használt fogalmakat és gondolatokat: a társadalmi-gazdasági formációk, közöttük különösen a feudalizmus és a kapitalizmus; a társadalmi osztályok; a konfliktusok, mint a társadalom lényegéhez tartozó jelenségek; az elidegenedés; a gazdasági alap és a felépítmény viszonya. Az a jóslata, hogy a kapitalista rendszert szükségképpen felváltja a szocialista rendszer, teljesen tévesnek bizonyult.

Émile Durkheim a hagyományos társadalmakban uralkodó mechanikus szolidaritásról a modern társadalmakra jellemző organikus szolidaritásra való áttérésben látta a társadalmi fejlődés lényegét. Az organikus szolidaritáson a kiterjedt munkamegosztás keretében különböző feladatokat ellátó egyének együttműködését értette. Attól tartott, hogy ez a modern fejlődés a társadalmi integráció gyengüléséhez, az anómia, vagyis a normaszegés elterjedéséhez vezethet, és ezáltal a társadalmak stabilitását veszélyezteti.

Max Weber igen szerteágazó munkásságából a legnagyobb hatású gondolatok: a társadalmi szerkezet háromdimenziós (gazdaság, hatalom, életmód és megbecsülés) modellje, a hatalom és legitím uralom megkülönböztetése, valamint a racionalizmus és a bürokrácia térhódítása a modern társadalomban. Vallásszociológiai munkáiban arra a kérdésre keresett választ, hogy a különböző vallások tanításai mennyiben segítik elő, illetve gátolják a modern piacgazdaság és racionalis gondolkodás kialakulását. Úgy látta, hogy a protestáns etikának lényeges szerepe volt a kapitalizmus kifejlődésében.

A szociológia a második világháborút követő évtizedekben élte át a klasszikus korszak utáni második virágkorát. Kifejlődtek a kutatási módszerei, igen sok nagy empirikus vizsgálatra került sor, a fejlett országok tudományos közösségeiben és az egyetemi oktatásban teljesen elfogadott tudománnyá vált, kialakultak a nemzetközi kapcsolatok, megindultak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok. A szociológiai irodalom nagy részét empirikus kutatások eredményei képezték, ezek többnyire a survey-módszeren és a pozitivistá tudományfelfogáson alapultak. Az utóbbi szerint az elméleti hipotéziseket empirikus vizsgálatokkal kell ellenőrizni, csak az tekinthető tudományos megállapításnak, amely a valóság vizsgálatán alapul. Ezekben az évtizedekben két világosan körülhatárolható elméleti iskolát lehet megkülönböztetni, a marxizmust, a strukturalista funkcionálizmust és egy lazább irányzatot, a neoweberianizmust. Élesen szemben álltak egymással. A marxista szociológusok szerint a mai társadalmak alapvető jellemzője az osztályharc, amely a kapitalizmus eltűnéséhez vezet. A strukturalista funkcionálizmus szerint a társadalmat az együttműködés jellemzi, különböző alrendszereket lehet benne megkülönböztetni – a gazdaságot, a politikát, a kultúrát és a személyiséget –, ezeknek az alrendszereknek világos funkciójuk van, és mindegyik szerepe szükséges a társadalom megfelelő működéséhez. E két elméleti iskolánál sokkal kevésbé körülhatárolható, „iskolaszerű” a Max Weber gondolataira támaszkodó, azokat továbbépítő neoweberia-nus irányzat. Fő jellemzőiként lehet említeni, hogy többdimenziós társadalmiszerkezet-modelleket használ; nagy figyelmet fordít a hatalomra; fontosnak látja a kultúra hatását a gazdaságra és politikára. Az empirikus szociológiai kutatások nagy része a neo-weberianus elméleteket vette alapul.

Az 1980-as évek óta lényeges változások látszanak kibontakozni a szociológiai gondolkodásban. A társadalmi struktúrákkal szemben nagyobb figyelmet fordítanak az egyéni cselekvőre, hangsúlyozzák, hogy az egyéni cselekvést nem határozza meg teljesen a struktúra, sőt valójában a társadalom tagjai egyéni cselekedeteikkel hozzák létre és módosítják a struktúrákat. Kétségek merültek fel, hogy a szociológia által korábban feltételezett érték- és normakonszenzus létrejöhet-e a modern multikulturális társadalmakban, viszont kérdés, hogyan működhet ilyen konszenzus hiányában a társadalom. Megnőtt az érdeklődés a mikrotársadalmi jelenségek és ezzel összefüggésben a makro- folyamatok és a mikrojelenségek közötti összefüggések iránt. A korábban uralkodó konfliktuselméletek mellett a harmóniaelméletek reneszánszát, ezzel összefüggésben a funkcionalizmus iránti érdeklődés megerősödését lehet megfigyelni. A társadalmi változások elméletének területén újra nagy érdeklődés mutatkozik a modernizációs elmélet iránt.

Az 1960-as évek előtt háromszor történt kísérlet a magyarországi szociológia létrehozására: az első világháború előtt a *Huszedik Század* folyóirat körül kialakult szerzőgárda, a két világháború között a szociográfiai irányzat, végül 1945 után rövid ideig az ELTE-n a Szalai Sándor vezette Szociológiai Tanszék adott alapot ahhoz a reményhez, hogy belőlük létrejön a magyar szociológia. Mindhárom kísérlet elhalt többé-kevésbé politikai okok miatt. Az 1960-as évek első felében, amikor a totalitárius rendszer kezdett autoritáriussá puhulni, újjászületett a magyar szociológia. Igen sok politikai és ideológiai nehézség ellenére ezúttal életben is maradt. A rendszerváltás után a magyar szociológia sok tekintetben új helyzetbe került: egyrészt anyagi nehézségek veszélyeztetik a tudományos és oktatómunkát, másrészt az ideológiai akadályok eltűnése és a tabutémák megszűnése új lehetőségeket nyitott arra, hogy a nemzetközi szociológia színvonalára emelkedjék.

8. VITAKÉRDÉSEK

1. Marx, Durkheim vagy Weber gondolataiból melyeket lehet a mai társadalom vizsgálatában felhasználni?
2. A Parsons-féle funkcionalizmus és a nyugati marxisták vitájában kiknek miben volt igazuk?
3. Szükség van-e közösségekre a mai társadalmak jó működéséhez?
4. Szükség van-e erkölcsre és értékekre a modern gazdaság és a demokrácia működéséhez? Lehet-e társadalmi egyetértést teremteni az erkölcsi normákat és értékeket illetően?

9. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

ipari társadalom ♦ kapitalista rendszer ♦ szocialista rendszer ♦ formációelmélet ♦ konfliktuselmélet ♦ harmóniaelmélet ♦ bürokrácia ♦ fenomenológiai szociológia ♦ funkcionalizmus ♦ manifeszt funkció ♦ latens funkció ♦ strukturalizmus ♦

szimbolikus interakcionizmus

10. AJÁNLOTT IRODALOM

Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla 1987. *Modern polgári társadalomelméletek. Alfred Schütz, Jürgen Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann rendszere.* Budapest, Gondolat.

Litván György – Szücs László (szerk.) 1973. *A szociológia első magyar műhelye. Válogatás.* 1-2. köt. Budapest, Gondolat.

Pokol Béla 1988. *A szociológiaelmélet új útjai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szczepanski, J. 1973. *A szociológia története.* Budapest, Kossuth

.

3. fejezet - 3. fejezet | A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERTANA

1. A SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT LÉPÉSEI

A szociológiai vizsgálat célja valamely társadalom vagy társadalmi csoport megismerése, alapvető jellemzőinek feltárása. Ilyen célt szolgálnak például a népszámlálások, amelyek a népesség számát és különböző ismérvek szerinti összetételét mérik fel. A szociológiai vizsgálatok a legtöbbször azonban nemcsak egyszerűen leírásra törekcsenek, hanem valamely probléma megértésére, valamilyen összefüggések magyarázatára, a jelenségek okainak felderítésére. Az ilyen típusú szociológiai vizsgálat lépéseit, *Karl Popper* tudomány-módszertani felfogását követve, a következőképpen lehet összefoglalni:

1.1. A probléma megfogalmazása

Felmerül valamilyen társadalmi jelenség, amelynek megismerése és megmagyarázása szükségesnek látszik. Például a közvélemény vagy a társadalom valamely vezető-irányító intézménye, szervezete (például a kormányzat vagy a tudományos akadémia) vagy a társadalomtudósok, kutatók egy csoportja felismeri, hogy az adott társadalomban az alkoholizmus súlyos probléma, ezért ismerni kellene az elterjedését és az okait.

1.2. Elméleti hipotézisek

Elméleti hipotéziseket fogalmaznak meg a vizsgálni kívánt jelenségekről. Ehhez fel lehet használni a szociológiai irodalomban található elméleteket, és újabb elméleteket is ki lehet dolgozni.

Az alkoholizmusra vonatkozó elméletek közül például felhasználhatjuk a következőket: az alkoholizmus ott gyakoribb, ahol a kultúra értékei és normái elnézőek a nagy mennyiségű szeszesital-fogyasztással, a lerészegedéssel szemben, esetleg hallgatólágosan ajánlják is az ilyen viselkedést bizonyos helyzetekben; az alkoholizmus terjedése a társadalom anómiás állapotának a következménye stb.

1.3. Operacionalizálás

Operacionalizálják, vagyis mérhető formában fogalmazzák meg az elméleti hipotéziseket. Először operacionalizált formában kell definiálni például az alkoholizmust. Makrotársadalmi szinten az alkoholizmus gyakoriságát mérhetjük a májzsugorodás okozta halálesetek számán alapuló Jellinek-képlettel vagy az egy főre jutó alkoholfogyasztáson alapuló Ledermann-képlettel. Egyéni szinten mérhetjük az alkoholizmust a kérdezett személy által bementott szeszesital-fogyasztás mennyiségével, vagy közvetve, az ivással összefüggő különféle problémák (például munkahelyi elbocsátás, fegyelmi, családi vita) előfordulására vonatkozó kérdésekre adott válaszokkal. Hasonlóképpen különféle módszerekkel lehet mérni az ivással kapcsolatos normákat és értékeket, valamint az anómiát makroszinten és egyéni szinten.

1.4. Adatgyűjtési módszerek

Adatokat gyűjtünk a vizsgált jelenségekről. Különböféle módszereket szokott a szociológia alkalmazni. Ezek a következők:

- publikált statisztikai adatok másodelemzése;
- egyéni adatok formájában (mágnesszalagon stb.) tárolt adatok másodelemzése;
- dokumentumok (például sajtóközlemények, visszaemlékezések, naplók, levelek) elemzése;
- **megfigyelés** (ennek két fajtáját szoktuk megkülönböztetni: a külső megfigyelést, amikor a kutató nem vesz részt a megfigyelt jelenségben, például egy kocsmában tartózkodik, de nem iszik és nem elegyedik szóba az ott szeszes italt fogyasztókkal; továbbá a részt vevő megfigyelést, amikor a kutató maga is részt vesz a jelenségben, csoportban, például együtt iszik, beszélget a kocsmá vendégeivel;

- esettanulmány (ilyenkor egyetlen esetet, személyt, intézményt vizsgálnak igen alaposan, és abból próbálnak következtetéseket levonni a vizsgált jelenség társadalmi méretű előfordulásáról, annak okairól);
- kísérlet (ebben a kutató maga szabályozza a megfigyelt jelenség bizonyos feltételeit);
- **mélyinterjú, életrajzi módszer**, kötetlen beszélgetés (ezekben a kutató előre kiválasztott szempontok szerint irányított, de nem pontosan megfogalmazott kérdésekkel meghatározott hosszabb interjút folytat a megkérdezettekkel);
- kérdőíves adatfelvétel vagy **survey-módszer**.

A közzétett statisztikai adatok alapján összehasonlítjuk például az ország megyéinek májzsugorodás okozta halálozási arányszámaival és a megyék különböző társadalmi jellemzőinek (a népesség iskolai végzettségének, a városi és községi népesség arányának, a válási gyakoriságának, az ingázók arányának stb.) adatait, és megpróbáljuk meghatározni, hogy az utóbbiak közül melyik látszik összefüggésben állni az alkoholizmus gyakoriságával. Vagy kérdőíves vizsgálatot végzünk egy üzem összes dolgozója körében, ahol is kérdéseket teszünk fel a szeszesital-fogyasztásról, az ezzel kapcsolatban felmerült problémákról, az italozással kapcsolatos véleményekről, az életcélokról és azok megvalósulásáról, az anómiára utaló lelki problémákról stb., és megpróbáljuk meghatározni, hogy az utóbbiak közül melyik látszik összefüggésben állni a mértéktelen szeszesital-fogyasztással, az alkoholizálás okozta problémákkal.

1.5. Elemzés

Elemizzük a gyűjtött adatokat, ennek alapján következtetéseket fogalmazunk meg arról, hogy a vizsgált jelenségnek milyen jellemzőit mutattuk ki, és hogy kiinduló elméleti hipotéziseink mennyire igazolódtak be vagy cáfolódtak meg.

Korrelációt számítunk például a májzsugorodási halálozási arányszám és a települések más jellemző adatai közt. Vagy különválasztjuk a megkérdezettek között egyrészt a feltehetően alkoholistákat és mértéktelen ivókat, másrészt a mérsékelt ivókat és alkalmi fogyasztókat, és megnézzük – táblázatos formában -, hogy különböznek-e válaszaik a szeszesital-fogyasztás megengedhető mennyiségére vagy a lerészegedés megengedettségére vonatkozó véleményeik alapján, vagy az életcélok és megvalósulásuk közötti eltérés mértékére vonatkozó válaszaik alapján.

Az elemzésnél igen óvatosan kell eljárni, s az adatok alapján az ok-okozati kapcsolatokra próbálunk következtetni. Abból, hogy két adatsor között korreláció áll fenn, vagy hogy valamely jelenség gyakoribb egy másik jelenség vagy társadalmi jelenség jelenléte esetén, még nem következtethetünk minden további nélkül, hogy közülük az egyik a másiknak oka. Az ilyen típusú téves következtetés sokat idézett példája a településen fészkelő gólyák és a születések gyakorisága közötti kapcsolat. Azokon a településeken, ahol több a gólya, általában magasabb a születési arányszám. Ennek azonban természetesen nem az az oka, hogy gólyák hozzák a csecsemőket, hanem az, hogy a falvakban több a gólya és itt általában magasabb a gyermekszám. A két jelenség mögött tehát egy közös ok áll.

A téves következtetésnek egy másik, az 1930-as évek magyar szakirodalmában előfordult példája az alacsony születési arányszám és a protestantizmus közötti kapcsolat. A szerző azt állította, hogy – mivel minden magyarországi megyében nagyobbak találta a katolikus közösségek születési arányszámaival a protestáns közösségek születési arányszámánál – a protestantizmus a gyermekszám csökkenését okozza. Valójában azonban a katolikus és protestáns népesség országos születési arányszáma között akkor alig volt különbség, mert a protestáns (különösen a református) népesség éppen azokban az országrészekben (Kelet-Magyarországon) volt nagyobb arányú, ahol a születési arányszám magasabb volt.

1.6. Az eredmények közzététele

Tanulmányokban vagy könyvekben közzétesszük a kutatás eredményeit. A pontos és részletes publikálás elengedhetetlenül fontos része a kutatásnak. Pontosan ki kell fejteni az alkalmazott hipotéziseket, le kell írni az alkalmazott módszereket, a mintavételt, definiálni kell a használt fogalmakat, be kell mutatni a használt elemzési módszereket. Hozzáférhetővé kell tehát tenni az eredményeket. Régebben ennek az volt a módja, hogy részletes táblázatokat közöltek. Bár ez ma is fontos, a számítógépes technika jelenleg lehetővé teszi az eredmények ennél teljesebb körű hozzáférhetővé tételét adathordozókon, amelyek alapján bármely más kutató újraelemezheti az adatokat. A szociológiai kutatás előrehaladását ugyanis az biztosítja, ha a kutatás

megállapításait más kutatók is ellenőrizhetik, bírálhatják, esetleg egy új adatfelvétellel újra megvizsgálhatják a jelenséget.

Mivel a szociológia leggyakrabban használt módszere a *kérdőíves adatfelvétel* vagy *survey-módszer*, a továbbiakban ennek egyes lépéseivel foglalkozunk részletesebben. A hallgató ennek analógiájára átgondolhatja, hogy ugyanezek a lépések milyen módosított formában jelentkeznek a többi módszer alkalmazása esetén.

2. MINTAVÉTEL

A legtöbb esetben nincs arra lehetőség, hogy a vizsgált személyek teljes körét, a teljes sokaságot (populációt) kérdőívvel megkérdezzük. Nyilvánvaló ez, ha az egész országra, a teljes népességre vonatkozó adatokat akarunk gyűjteni, például a társadalom egészének jövedelmi viszonyairól akarunk képet kapni. Sem a vizsgálatra rendelkezésre álló pénz, sem a feldolgozó (egyebek között számítógépes) kapacitás nem tenné lehetővé, hogy minden család megelőző évi összes jövedelméről adatokat gyűjtsünk. De még az egy-egy településre vagy munkahelyre vagy egy kisebb embercsoportra (például az egyetem hallgatóira) vonatkozó adatfelvétel esetében sem lehet általában mindenkit megkérdezni. Erre azonban nincs is szükség, mert a statisztikai mintavétel elmélete szerint megfelelően kiválasztott minta esetén elég a teljes sokaságnak egy kis részét megkérdezni ahhoz, hogy meglehetősen pontos adatokat kapjunk a teljes sokaságról, pontosabban, hogy a minta alapján kapott eredményeket viszonylag kis hibahatárral kiterjeszthessük, általánosíthassuk az egész sokaságra.

A megfelelő **mintavétel** azt jelenti, hogy a vizsgálni kívánt sokaság minden tagjának egyenlő esélye kell hogy legyen arra, hogy a mintába kerüljön, vagyis hogy véletlenszerűen kell kiválasztani a mintába kerülő és megkérdezett személyeket, családokat, lakásokat stb. Az ilyen módon választott mintát nevezzük **reprezentatív mintának**.

Az ideális véletlenszerű mintavétel céljából úgy járnánk el helyesen, hogy a vizsgálni kívánt sokaság minden tagjának nevét felírnánk egy lottógolyóra, és azután egy lottókerékkel sorsolnánk ki annyi golyót, ahány személyt a mintába kívánunk választani. A gyakorlatban természetesen ez így megoldhatatlan, de ennek analógiájára járunk el.

Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a vizsgált sokaságról elvben teljes névsorral, listával kell rendelkezünk. Ha egy üzem dolgozóit akarjuk vizsgálni, akkor rendelkezünk kell a listájukkal. Ha a vizsgált sokaság kicsi, akkor ez nem okoz különösebb problémát. Ha azonban országos reprezentatív vizsgálatot végzünk, akkor az ország összes lakosát tartalmazó lista biztosítása nem egyszerű feladat.

Viszonylag egyszerű a helyzet a népszámlálások után, mert ekkor teljes listák készülnek. Ezért sok esetben a népszámlálások listáiból kiindulva, a népszámlálások után végeznek reprezentatív lakossági adatfelvételeket. Ha létezik népesség-nyilvántartás, annak alapján is lehet mintát választani. Ez a minta azonban torzított is lehet, ha a népesség-nyilvántartás nem pontos vagy nem naprakész. Előfordulhat például, hogy a lakóhelyét gyakran változtató népesség nyilvántartása nem pontos (nem szerepel a tényleges lakóhelyének népesség-nyilvántartásában), így szükségszerűen kimarad a mintából, és ha ez a sokat vándorló csoport más összetételű, mint az átlagnépesség (ami nagyon valószínű, például szegényebb lehet az átlagnál), akkor a kapott eredmények nem reprezentatívak.

Más lakossági listák alapján is szoktak mintát választani, például választói névjegyzékek vagy telefonkönyv alapján. Ez utóbbi azonban nagyon szemléletes példát mutatott évtizedekkel ezelőtt Amerikában arra, hogy milyen tévedéshez vezethet az, ha a vizsgálni kívánt népesség egy része kimarad a listából és ezzel a mintából. A telefonkönyvből kiválasztott (telefonos interjú) minta alapján vizsgálták ugyanis az elnökválasztási szándékokat, és ennek alapján becsülték előre a várható választási eredményt. Mivel azonban a telefonkönyvből egyesek – kevesen ugyan, de éppen a legszegényebb rétegbe tartozók – hiányoztak, és ezek nagyrészt a demokrata elnökjelöltre szavaztak, az előrejelzés a telefonkönyvből vett minta alapján tévesen a köztársasági párti elnökjelölt győzelmét jósolta.

Előfordulnak olyan társadalmi jelenségek is, amelyeket nem vagy csak nagyon nehezen lehet lakossági listákból választott mintákon vizsgálni. Ilyenek egyrészt a nagyon ritka jelenségek (például a prostitúció), másrészt az úgynevezett „rejtett populációk” (például a kábítószer-fogyasztók). Ilyen esetekben a mintát lehet például a kérdéses populációval kapcsolatba kerülő (például kábítószer-fogyasztókat gondozó) intézmény listái alapján választani, vagy a „hólabda”-módszerrel megkeresni a vizsgálandó személyeket (például megkérdezni, hogy a vizsgált kábítószer-fogyasztó kiket ismer, akik szintén fogyasztanak kábítószer). Lehet a vizsgálatot megfigyeléssel (például egy galeri megfigyelésével) is kezdeni. Minden ilyen kiválasztásnál nagyon gondosan

kell eljárni, hogy a megkérdezetteket semmilyen hátrány ne érje azért, mert belekerültek a szociológiai vizsgálat mintájába.

A mintavételi arány és a minta nagysága alapján pontosan meg lehet határozni, hogy a véletlen mintavétel alapján kapott különböző adatok – átlag, százalékos arány stb. – milyen hibahatárok között tekinthetők pontosnak. Erre vonatkozó képleteket és táblázatokat a szociológiai módszertankönyvekben találunk. Elsősorban azt kell tudnunk, hogy főleg a minta nagysága befolyásolja a pontosságot, a mintavételi aránynak sokkal kisebb a szerepe. Ezért igen nagy sokaságból (például Magyarország lakosságából) viszonylag igen kis – pár ezer egységből álló – minta alapján is meglehetősen biztosan következtethetünk. Ha azonban a mintát sok kisebb részre akarjuk bontani (például ha megyénként vagy társadalmi rétegenként akarunk adatokat közölni és elemezni), akkor a szükséges minta nagysága nő. Nagyon durva „hüvelykujj”-szabályként azt mondhatjuk, hogy minden, a minta alapján megkülönböztetett vizsgált kategóriában legalább 100 megfigyelt személynek, családnak kell lennie. Ha például egy egyetem hallgatóit vizsgáljuk, de azon belül az egyes évfolyamokat is össze akarjuk hasonlítani, akkor évfolyamonként legalább 100 hallgatónak kell a mintában lennie.

A megbízhatóság nagyságrendjeinek szemléltetésére idézzük a következő adatokat: Ha egy 1000 főből álló minta (vagy mintarész) százalékos megoszlásait elemezzük, akkor egy kapott 30 százalékos arány azt jelenti, hogy a teljes sokaságon belüli tényleges arány 95 százalékos valószínűséggel ± 4 százalékon belül van, vagyis a tényleges arány 26 és 34 százalék közt helyezkedik el. Ha azonban a minta (vagy mintarész) csak 100 főből áll, akkor a 30 százalékos megbízhatósági intervalluma 95 százalékos szinten ± 10 százalék, tehát a tényleges arány 20 és 40 százalék között helyezkedik el. Világos, hogy az utóbbi esetben sokkal óvatosabban kell eljárunk a következtetések levonásánál.

Minden kérdőíves adatfelvételnél előfordul, hogy a mintába került személyek, családok egy kisebb részét nem sikerül megtalálni, és egy másik kis részük esetleg megtagadja a kérdések megválaszolását. Az adatszolgáltatás megtagadására mindenkinek joga van, a népszámlálások kivételével semmilyen adatszolgáltatás sem kötelező. Mindkét fajta adathiány erősen torzíthatja az eredményeket. Ugyanis mind azok, akiket nem sikerül megtalálni, mind az adatszolgáltatást megtagadók többnyire nagymértékben eltérnek az átlagnépességtől, „különös emberek”. Azok, akiket nem sikerül megtalálni, legtöbbször a legszegényebbek közé tartoznak, a „megtagadók” pedig az ellenkezésre való hajlandóságuk miatt nem tekinthetők átlagosoknak, a tapasztalat szerint vagy a legszegényebbek, vagy a legjobb módúak közül kerülnek ki. Ezért alapszabályként azt lehet megfogalmazni, hogy az adatfelvétel eredményeinek közlésekor fel kell tüntetni a különböző okok miatt „nem sikerült” megkérdezések számát.

3. KÉRDŐÍVKÉSZÍTÉS

A kérdőíveken szereplő kérdéseknek két típusát kell megkülönböztetni: a zárt vagy strukturált és a nyitott vagy nem strukturált kérdéseket.

Zárt kérdés esetén a kérdőíven magán szerepelnek a különböző válaszlehetőségek (esetleg már kódszámmal ellátva), így a megkérdezett személy vagy a kérdező aláhúzza, vagy más módon megjelöli a kiválasztott válaszlehetőséget. Ennek legegyszerűbb példája a megkérdezett nemére vonatkozó kérdés, ilyenkor a megkérdezett vagy a kérdező egyszerűen aláhúzza a férfi vagy a nő válaszlehetőséget. Ugyanígy lehet a társadalmi helyzetre vonatkozó kérdésnél is hét vagy több válaszlehetőséget (1. vezető és értelmiségi, 2. egyéb szellemi foglalkozású stb.) megadni. Ennél sokkal bonyolultabb kérdéseket is fel lehet tenni zárt formában, például a legfontosabb értékekre vonatkozó kérdéseket. Ha a válaszlehetőségek száma nagy, vagy ha azokat sorba kell rendezni (például az értéksorrendet megállapítani), akkor különálló kis kártyákra is fel lehet őket írni, és a megkérdezett azokat rendezheti stb. A zárt kérdések alkalmazásának előnye az egyszerű kódolás és feldolgozás, hátránya, hogy a nyitott kérdésekhez képest sok esetben kisebb-nagyobb információvesztést okoznak. (A megkérdezett például nem nevezhet meg olyan értékeket, amelyek nem szerepelnek a kérdőíven vagy a kártyákon.)

A nyitott kérdések esetében a megkérdezett személy fogalmazza meg válaszát, ezt vagy ő, vagy a kérdező beírja a kérdőívre. Kérdezhetjük ilyen módon a társadalmi-foglalkozási helyzetet, ebben az esetben olyan szöveg kerül a kérdőívre, mint „számítástechnikus”. A bonyolultabb kérdéseknél különösen gyakori a kérdés nyitott megfogalmazása. Azt kérdezzük például, hogy véleménye szerint miért fogyaszt mértéktelenül szeszes italt.

A mélyinterjú módszerben ennél is tágabb kérdéseket szokás feltenni, például megkérjük a megkérdezettet, hogy mondja el gyermekkorai történetét, az abban előforduló főbb problémákat. A nyitott kérdések előnye, hogy sok olyan információt adhatnak, amelyre a kérdőív készítésénél a kutató nem is gondolt. Lényegesen nehezebb

és nagyobb munkát igényel a kódolás, mert sokszor csak a válaszok előzetes átnézése alapján lehet megszerkeszteni a különböző kódkategóriákat, továbbá némelyik válasz olyan pontatlan lehet, hogy nehéz egyértelműen eldönteni, hogy melyik kategóriába kell sorolni. (Például a fenti foglalkozási példában nem egyértelmű, hogy a számítástechnikus egyetemi végzettségű számítástechnikai mérnököt vagy számítógépkarbantartót jelöl-e.)

Kézenfekvő, hogy a kérdőíven szereplő kérdéseknek világosaknak kell lenniük, nem adhatnak alkalmat félreértésekre. Zárt kérdéseknél tisztázni kell, hogy csak egy vagy több választ is alá lehet-e húzni. Fontos továbbá, hogy ne tegyünk fel olyan kérdést, amely a megkérdezett személyt elriasztja, a közreműködésre való készségét rontja. Ezért nagyon óvatosnak kell lenni minden bizalmas természetű kérdés feltevésével. Figyelembe kell továbbá venni, hogy a kérdezés nem lehet túl hosszú, mert a megkérdezettek türelme elfogyhat. Mindezt a kérdőívet ajánlatos a vizsgálat megkezdése előtt kisebb számú személy megkérdezésével kipróbálni. Ez az úgynevezett próbakérdezés.

4. MEGKÉRDEZÉS VAGY INTERJÚ

A megkérdezés történhet személyes felkeresés útján, vagy postán kiküldött, vagy másképpen átadott kérdőív úgynevezett „önkitöltése” útján. A személyes megkérdezés sokkal időigényesebb, és ezért költségesebb, de sokkal kisebb az adatszolgáltatás megtagadásának és a pontatlan kitöltésnek a veszélye.

A kitöltött kérdőíveket a megkérdezés után célszerű ellenőrizni, hogy az esetleges hiányokat pótolni vagy a bizonytalan válaszokat pontosítani lehessen. Nagyobb adatfelvételeknél az ellenőrzést nem a kérdező, hanem külön személy szokta elvégezni.

5. VÉLEMÉNYEK ÉS ATTITÜDÖK MÉRÉSE SKÁLÁKKAL

Speciális kérdésekkel lehet attitűdöket mérni. Erre úgynevezett skálatechnikákat használunk. A különféle skálák olyan kérdésekből vagy kérdéssorozatokból állnak, amelyekre az azokra adott válaszok alapján nemcsak típusokba lehet az attitűdöket sorolni, hanem legalább a sorrendjüket, némely skálatechnika esetén az attitűdök egymástól való távolságát is meg lehet határozni.

A Bogardus-skála esetében a kérdőív olyan állításokat tartalmaz, amelyek valamely attitűd erősségének növekvő intenzitási fokát jelzik, így a velük való egyetértés vagy egyet nem értés kifejezi az attitűd intenzitását a megkérdezetteknek. A faji előítélet attitűdjének erősségét például lehet mérni azzal a kérdéssel, hogy „a kérdezett faj (például arabok) valamely képviselőjével az alábbi kapcsolatok közül melyiket venné szívesen vagy nem szívesen:

1. közeli rokonság, házasság révén,
2. barátság,
3. utcai szomszédság,
4. munkatárs,
5. honfitárs,
6. turista egy ország területén?”

Aki a más fajhoz tartozó személyt a családjában is szívesen látja, az nyilván az előítéletesség attitűdjét a legkisebb mértékben sem mutatja, aki viszont turistaként sem engedné be őket az országba, az a legnagyobb fokú előítéletességet mutatja.

A Likert-skála esetében az egy-egy kijelentéssel való egyetértés vagy egyet nem értés mértékét 5 vagy 7 fokozatú skálán fejezik ki, a „teljesen egyetértek” választól az „egyáltalán nem értek egyet” válaszig.

E két, példaként említett skálán kívül még több más skálát is szokás használni.

6. KÓDOLÁS

A begyűjtött információkat a feldolgozás céljára számmal ellátott kategóriákba csoportosíthatjuk. Más szóval meghatározzuk, hogy a különféle válaszlehetőségeket milyen főbb típusokba soroljuk, és ezeket a típusokat 0-tól 9-ig terjedő kódszámmal látjuk el. Zárt kérdések esetén a kódszám többnyire már a kérdőívben szerepel. Például: férfi = 1, nő = 2. Néha a kódkategóriák száma igen nagy lehet, és ez a kódolást meglehetősen bonyolult feladattá teszi. A foglalkozások egységes osztályozási rendszere, például a FEOR (foglalkozások egységes országos rendszere) 8 számjegyből álló kóddal jelöli meg a különböző foglalkozásokat. Az ivás okaira vonatkozó kérdésnél a megkérdezettek a legkülönbözőbb válaszokat adhatják, például: „ízlik”, „szomjúságomat oltja”, „elfelejtem gondjaimat”, „könnyebben barátkozom másokkal”, így ezeket kell kódszámokkal ellátott típusokba sorolni. Mivel a megkérdezett többféle okot említhet, célszerű mindegyik említett ok kódolására lehetőséget hagyni. Értékválasztás esetén – ha az értékeket zárt kérdés formájában előre megadjuk – mindegyik érték választását „igen – nem” formában kódolhatjuk. Ha az értékek sorrendjét is kérdezzük, akkor külön-külön kódpozícióba kell kódolni az első, második, harmadik stb. helyen választott érték kódszámát, vagy az egyes értékeknek megfelelő kódpozícióba kell beírni, hogy azt az értéket hányadik helyen választották.

Minden egyes kérdőív kódolása külön-külön kódlapon történik. A kérdőívben és a kódlapon, a későbbi azonosítás lehetősége érdekében (amely a kódellenőrzéshez elengedhetetlenül szükséges), fel kell tüntetni egy azonosítási számot. A kódlapon számmal ellátott kódpozíciókba, négyzetekbe kódoljuk a különböző kérdésekre adott információkat. Minden kódlapon például az 5. kódnégyzetbe kódoljuk a megkérdezett nemét, a 30-34. kódpozícióba az ivás említett okainak öt típusát stb.

A kódoláshoz részletes kódutasítást kell készíteni, ebben minden kérdésre vonatkozóan pontos útmutatást kell adni, hogy hogyan, melyik kódnégyzetbe és milyen kódszámok szerint kell a kérdőívben szereplő információkat kódolni. Ha 10-nél kisebb a választípusok száma, akkor elég egy kódnégyzet (például ha 7 társadalmi réteget akarnak a válaszok alapján megkülönböztetni). De ha a 8 számjegyes FEOR-kód szerint kívánjuk a foglalkozásokat kódolni, akkor 8 kódnégyzet szükséges. Célszerű minden kódnégyzetben egy külön kódszámot fenntartani az „ismeretlen” (esetleg külön az „egyéb”) válaszok kódolására. Megkönnyíti a kódolást, ha az „ismeretlen” kódja mindig azonos, például 9.

7. ADATFELDOLGOZÁS

Kis (száz-kétszáz fős) adatfelvételeket egyszerűen kódlapok alapján is fel lehet dolgozni. Ebben az esetben például úgy készíthetünk táblázatokat, hogy először „szétrakjuk” a kódlapokat a táblázatban szereplő egyik változó (például társadalmi réteg) szerint, majd az így különválasztott kódlapcsomagokban szereplő kérdőíveket csoportosítjuk a táblázat másik változója (például az ivás gyakorisága) szerint. Valamikor ezzel a „kézi” módszerrel dolgozták fel a népszámlálási kérdőíveket is.

Ehhez képest nagy munkamegtakarítást jelentett a mechanikus táblázatkészítő gépek bevezetése. Ebben az esetben a kódlapon szereplő információkat egy-egy „lyukkártya” oszlopaiban megfelelő négyzetekben elhelyezett lyukakkal hozták géppel feldolgozható alakba. A gép a lyukkártyák alapján mechanikus módszerrel készítette el a táblázatokat.

Ugyanilyen elv alapján működnek az elektronikus számítógépek is. Az adatrögzítésre szolgáló mágnesszalag vagy más eszköz meghatározott helyeire kerülnek a kódlapok meghatározott kódnégyzetein szereplő kódszámok.

Mind a kódolást, mind pedig az adatrögzítést célszerű ellenőrizni. Az ellenőrzést lehet egyszerű átnézéssel is végezni, de lehet a gépnek is „ellenőrző utasításokat” adni, amelyeknek segítségével kiszűri a képtelen vagy nem kívánt kódokat. Például azt az utasítást adhatjuk a gépnek, hogy „dobja ki” azokat a kérdőíveket (kódlapokat), amelyeknél az életkor 0-14 év és a megkérdezettnek valamilyen foglalkozást adtak meg.

A kódolás és rögzítés alapos elvégzése, ellenőrzése és a hibák kijavítása, vagyis az egyedi adatok „tisztába tétele” igen munkaigényes és kevés „kutatói örömet” okozó művelet, de rendkívül fontos, mert ha az egyedi adatok hibái a táblakészítés és a matematikai-statisztikai elemzés után derülnek ki, akkor az utóbbi munkafázisokba befektetett erőfeszítéseket teljesen haszontalanná tehetik, vagy ami még súlyosabb veszély, ha nem vesszük észre a hibákat, teljesen téves következtetésekhez vezethetnek.

8. MÉRÉSI SZINTEK

Mielőtt az elemzési módszereket ismertetném, röviden ki kell térni az úgynevezett **mérési szintek** kérdésére, mert az alkalmazható módszerek attól függenek, hogy változóinkat milyen mérési szinten tudjuk mérni, kifejezni. Négy mérési szintet különböztethetünk meg.

8.1. Nominális szint

Ebben az esetben a változó különböző értékei (a kérdésre adott különböző válaszok, a különböző kódpozíciók) egyszerűen azt fejezik ki, hogy két vagy több különböző típusról van szó, például: férfi vagy nő. A szociológiai felvételek alapján kapott legtöbb változó ilyen nominális típusú. A társadalmi réteg-kategóriákat is legtöbbször nominális változóként kezeljük, tehát nem feltételezzük, hogy például a segédmunkás kategória magasabban helyezkedik el a társadalmi hierarchiában, mint a mezőgazdasági fizikai kategória. Ez a példa azonban jól szemlélteti a mérési szintekkel kapcsolatban gyakran felmerülő dilemmát, ugyanis amikor a rétegek kategóriák élére a „vezetőket” vagy a „vezetőket és értelmiségieket” tesszük, ezzel hallgatólagosan azt is elfogadjuk, hogy ez a réteg áll a hierarchia élén.

8.2. Ordinális szint

Ebben az esetben a válaszkategóriák sorba rendezhetők, de a közöttük lévő távolságokat nem lehet összehasonlítani. Például ha a megkérdezett egészségi állapotára vonatkozó kérdésre a következő öt válasz adható:

- a) nagyon jó,
- b) meglehetősen jó,
- c) közepes,
- d) meglehetősen rossz,
- e) nagyon rossz,

akkor azt egyértelműen tudjuk, hogy a „nagyon jó” válasz az egészségi állapot jobb szubjektív értékelését fejezi ki, mint a „meglehetősen jó” válasz, de azt nem tételezhetjük fel, hogy a „nagyon jó” és a „meglehetősen jó” között ugyanakkora a távolság, mint a „meglehetősen jó” és a „közepes” közt.

8.3. Intervallumszint

Ebben az esetben nemcsak a különböző válaszkategóriák egymás utáni sorrendjét vehetjük ismertnek, hanem a közöttük lévő távolságokat is, de nem tételezhetjük fel egy zérus pont létét a mérésre használt skálán, ezért semmit sem tudunk arról mondani, hogy az egyik kategória „hányszor” magasabb vagy jobb a másiknál. Az intervallum mérési szint példaként a Celsius hőmérsékleti skálát szokás idézni. Ennek zérus pontját Celsius egyszerűen saját belátása alapján választotta ki. Ezért azt állíthatjuk, hogy a 0 Celsius-fok és a 10 Celsius-fok között ugyanakkora a különbség, mint 10 és 20 Celsius-fok között, de azt nem állíthatjuk, hogy amikor 20 fok meleg van, akkor „kétszer annyira meleg van”, mint amikor 10 fokot mérünk. A szociológiai vizsgálatokban például az intelligenciateszteket értelmezhetjük így. Ekkor elfogadhatjuk, hogy a 100 intelligencia-pontszámú személy ugyanannyival intelligensebb a 90 intelligencia-pontszámú személynél, mint amennyivel a 110 pontszámú intelligensebb a 100 pontszámúnál. Mivel azonban nem állíthatjuk, hogy létezik az intelligenciának valamilyen abszolút zérus szintje, és az a személy helyezkedik el itt, aki a teszt alapján 0 pontszámot kap (ilyen ember egyébként nincs), azt sem mondhatjuk, hogy a 150 pontszámú személy kétszer olyan intelligens, mint a 75 pontszámú.

8.4. Aránymérő szint

Ebben az esetben nemcsak az intervallum mérési szint jellemzőit ismerjük, hanem a zérus szintnek is van értelme. Ilyen mérési szinten tudjuk például a személyes jövedelmet (van olyan személy, akinek egyáltalán semmi személyes jövedelme sincsen, tehát teljes mértékben embertársai jótékonyaságából él) vagy az alkoholos májzsugorodás okozta halálesetek számát mérni (elvben előfordulhat, hogy egy közösségben senki sem hal meg alkoholos májzsugorodás következtében). Ilyen esetben az arányokra vonatkozóan is tehetünk megállapításokat, például annak a háztartásnak, amelynek egy főre jutó jövedelme 10 000 Ft, kétszer akkora a jövedelme, mint azé, amelyben az egy főre jutó jövedelem 5000 Ft. Vagy (feltételezve, hogy a májzsugorodás okozta

halálozások az alkoholizmust jól mérik) azt mondhatjuk, hogy ha valamely társadalomban 30 évvel ezelőtt 100 ezer lakosra évi 10 májzsugorodás okozta haláleset jutott, ma pedig 40, akkor az alkoholizmus százalékos elterjedtsége négyeszeresére nőtt.

Az elemzéshez használt változók mérési szintjére azért kell odafigyelni, hogy a szociológus ne alkalmazzon adatai elemzésére olyan módszereket, amelyek az adott mérési szinten nem alkalmazhatók, csupán a magasabbakon. Például két változók közötti kapcsolat erősségének mérésére nominális szinten mért változók esetén a **chi-négyzet** lehet használni, ordinális szintű változók esetén a rangkorrelációs együtthatót, intervallum- és aránymérő szinten mért változók esetén pedig a Pearson-féle korrelációs együtthatót.

Mivel a magasabb rendű mérési szinteken lényegesen több módszert lehet alkalmazni, a szociológus sokszor igyekszik nominális és ordinális szinten mért változóit különféle módszerekkel, például indexek szerkesztésével, intervallum- és aránymérő skálán mérhető változókká alakítani. Az 1981-1982. évi rétegződés-adatfelvétel jórészt nominális és ordinális elemi adatai alapján *Kolosi Tamás* számított például úgynevezett státusindexeket az egyén vagy a család helyzetének mérésére, az életkörülmények különböző dimenzióiban. Ezek többnyire 1 és 7 közötti értéket (nagyon rossztól a nagyon jóig) vehettek fel, és így intervallumskálának lehet őket tekinteni. Ez tette lehetővé számára többek között a klaszteranalízis felhasználását. Hasonlóképpen, amikor a mobilitás kutatói a különböző társadalmi-foglalkozási csoportoknak presztízspontszámokat állapítottak meg (többnyire 1-től 100-ig), akkor ezzel a nominális szintű rétegekategóriákat intervallumszinten mért változóvá alakították át. Ezáltal vált lehetővé a többváltozós regressziós elemzés és útelemzés felhasználása a mobilitási adatok elemzésére.

9. TÁBLÁZATOK KÉSZÍTÉSE ÉS ELEMZÉSE

Az adatok elemzésének első lépése rendszerint az, hogy megnézzük minden egyes változók gyakorisági eloszlását, tehát azt, hogy a különböző kód kategóriákba hány megkérdezett személy került, például hány értelmiségi, hány szakmunkás stb. van a vizsgált személyek között, vagy hányan vannak, akik saját bevallásuk szerint

1. naponta,
2. hetente egyszer,
3. ritkábban, mint hetente,
4. sohasem fogyasztanak szeszes italt.

Ezután végiggondoljuk, hogy mely változópárok kombinációját volna érdemes megvizsgálni, és ennek megfelelően kétdimenziós keresztábrákat készítünk. Például érdekes lehet az a kérdés, hogy van-e különbség a különböző társadalmi rétegek alkoholfogyasztásának gyakorisága közt, és ezért elkészítjük a társadalmi rétegek tagjainak az ivás gyakorisága szerinti megoszlását bemutató táblázatot. Először többnyire „vízszintes és függőlegesen” „kiszázelöljük” a táblázatot, vagyis kiszámítjuk a százalékos megoszlásokat, és azokat összehasonlítjuk. Ha a százalékos megoszlások különbségeket mutatnak, például a naponta stb. ivók aránya társadalmi rétegenként eltér, akkor a nominális szinten felhasználható statisztikák egyikével (chi-négyzet stb.) ellenőrizhető, hogy a kimutatott különbségek szignifikánsak-e (tehát nem lehetséges-e, hogy csak a véletlen okozta őket) és hogy milyen erősek.

Kellőképpen nagy minták esetében három vagy négy változót kombinál, tehát három- vagy négydimenziós táblázatokat is lehet készíteni, ezek „olvasása” azonban a dimenziók számának növekedésével egyre bonyolultabbá válik.

A nominális szinten mért változók elemzésénél az volt az alapvető probléma, hogy a régebbi módszerekkel többnyire nem lehet nagyobb számú változó hatását együtt elemezni. Márpedig a társadalmi jelenségekről általában feltételezzük, hogy nem egyetlen okuk van, hanem sok tényező együttesen befolyásolja őket. Joggal feltételezhetjük például, hogy a társadalmi mobilitást, az egyén által elért társadalmi pozíciót nemcsak egyszerűen az apa társadalmi-foglalkozási pozíciója befolyásolja, hanem ezenkívül az apa iskolai végzettsége, az anya hasonló adatai, a testvérek száma, a lakóhely, a látogatott általános és középiskola jellege, színvonala, a tanárok részéről kapott biztatás, a család birtokában lévő könyvek száma stb. A **loglineáris elemzés** módszere lehetővé teszi több (de nem nagyon nagyszámú) nominális változó együttes elemzését, az eredmények értelmezése azonban meglehetősen bonyolult feladat.

10. EGYSZERŰ STATISZTIKAI MUTATÓK

Ha intervallum- és aránymérő szinten mért változóink vannak, ezeknél kiszámítjuk a statisztikáknál szokásos legegyszerűbb mutatókat: a középértékeket és a szóródás különféle mutatóit.

A középértékek közül a számtani átlagot használjuk a legtöbbször. Például kiszámítjuk az egy főre jutó jövedelem átlagát az összes megkérdezett személynél vagy háztartásnál és társadalmi rétegenként külön-külön. Némelykor, elsősorban ha a változó eloszlása erősen eltér a normális eloszlástól, célszerű a **mediánt** is kiszámítani. Ugyanis a szélsőséges értékek erősen befolyásolhatják a számtani átlagot, de a mediánt ezek nem befolyásolják. Ezért a medián – például a mediánjövedelem, amely fölött ugyanannyian helyezkednek el, mint alatta – jellemzőbb lehet a számtani átlagnál.

A harmadik középérték, amelyet ki szoktunk számolni, a **módusz**: ez az a kategória, amelybe a vizsgált populációból a legtöbb tartoznak.

Például ha a vizsgált hét személy jövedelme: 10 ezer, 12 ezer, 12 ezer, 13 ezer, 15 ezer, 17 ezer és 25 ezer forint, akkor

$10 + 12 + 12 + 13 + 15 + 17 + 25$ ezer

a számtani átlag = _____

7

a medián = 13 ezer Ft,

a módusz = 12 ezer Ft.

A szociológiai vizsgálatokban nagyon fontos, hogy ne maradjunk meg a középérték elemzésénél, hanem nézzük meg azt is, hogy mekkora a változó szóródása. Nyilvánvalóan egészen másképpen ítélnéjük meg például a jövedelmi viszonyokat attól függően, hogy a vizsgált sokaság nagy része az átlag közelében helyezkedik el, vagy pedig sokan messze az átlag fölött és alatt helyezkednek el.

A szóródás leggyakoribb mérőszáma az úgynevezett **szórás** (standard deviáció) vagy a variancia négyzetgyöke. Fontos tulajdonsága, hogy normális eloszlás esetén számtani átlag $\pm$ egy szórás értékén belül van a megfigyelési egységek 68 százaléka, és $\pm$ két szóráson belül azoknak 95 százaléka.

A szórást úgy számítják ki, hogy kiszámítják minden egyes egyedi megfigyelés és az átlag különbségét, ezt a különbséget négyzetre emelik, összeadják az összes így kiszámított négyzetre emelt különbségeket, elosztják a kapott összeget az egyedi megfigyelések számával, majd az így kapott számból négyzetgyököt vonnak. Képletben kifejezve:

$$s = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2}{N}}$$

ahol

N – a megfigyelések száma,

x_i – az egyes megfigyelt értékek, $\bar{x}$ – a megfigyelt értékek átlaga.

A szóráson kívül célszerű lehet más szóródási mérőszámok kiszámítása is, például az úgynevezett jövedelmi **decilis eloszlásé**. Ebben az esetben a mintát sorba rendezve meghatározzuk, hogy a legmagasabb jövedelmű 10 százalék az összes jövedelemből mekkora arányban részesül, és így tovább, a második, harmadik, végül a tizedik (legsó) decilis az összes megfigyelt jövedelem hány százalékát kapta. Az így kapott arányszámok egyben azt is kifejezik, hogy a kérdéses decilis átlagos jövedelme a nagyátlag hány százalékával egyenlő. Ha a legsó decilis például az összes jövedelem 4,0 százalékát kapja, ez azt is jelenti, hogy átlagos jövedelme az összes megfigyelt átlagának 40 százaléka.

11. KÉT- ÉS TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉSI MÓDSZEREK

Ezek a módszerek arra szolgálnak, hogy két vagy több változó összefüggését vizsgáljuk. Nominális változók esetén a chi-négyzet módszert szokás használni. Ennek az a lényege, hogy a két nominális változó kombinációját kimutató táblázatban először meghatározzuk, hogy milyenek lennének az esetszámok a táblázat celláiban, ha a két nominális változóval mért jelenség között semmi összefüggés sem lenne, majd kiszámítjuk a különbségeket a ténylegesen megfigyelt esetszámok és a két változó függetlensége esetén várható esetszámok között. Minél nagyobb a különbségek összege, annál erősebb a két változó közötti kapcsolat. Intervallum- és ordinális szinten mért változók esetén lehetőség van számos egyéb két- és többváltozós matematikai-statisztikai módszer felhasználására is az elemzésben. (Meg kell jegyezni, hogy számos ilyen módszernek kidolgozták olyan változatát, amelyet nominális szintű változók esetében is lehet használni.)

Varianciaanalízist alkalmazhatunk akkor, ha az egyik változónk nominális, a másik pedig intervallum- vagy aránymérő szintű változó. A varianciaanalízis segítségével azt állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi változó szóródásából mennyit magyaráz meg a nominális változó. Például azt mérhetjük, hogy a társadalmi réteghez tartozás mekkora részt magyaráz meg a jövedelmek szóródásából.

Kétváltozós Pearson-féle **korreláció- és regresszióelemzést** alkalmazhatunk, ha mindkét változónk intervallum- vagy aránymérő szintű. A korrelációs együttható kifejezi, hogy milyen erős a két változó közötti kapcsolat, a regressziós egyenlet pedig azt fejezi ki, hogy az egyik változó milyen mértékben függ a másik változó értékétől. Fontos hangsúlyozni, hogy a korrelációs és regressziós kapcsolatot nem szabad minden további nélkül ok-okozati kapcsolatként értelmezni, mert ez egyszerűen csak azt fejezi ki, hogy a két változó értékei hogyan „járnak együtt”. Együttjárásuk magyarázata az ok-okozati kapcsolaton kívül más is lehet, például az, hogy a háttérben álló valódi ok mindkettőt befolyásolja.

A közelmúltban rohamléptekkel fejlődött a matematikai statisztika, és az egyre nagyobb, gyorsabb és olcsóbb elektronikus számítógépek lehetővé tették a szociológusok számára az egyre bonyolultabb számításokat igénylő sokváltozós matematikai-statisztikai módszerek felhasználását az elemzésben. Ezeket a módszereket nem szükséges itt teljeskörűen felsorolni, sem részletesen leírni. Csúpn azokat említem, amelyeket az utolsó években a magyar szociológiai kutatásokban szélesebb körben felhasználtak, továbbá jelzem, hogy milyen típusú problémák elemzésére lehet őket felhasználni.

A kétváltozós varianciaanalízisnek többváltozós alakja segítségével azt vizsgálhatjuk, hogy több nominális változó (például a társadalmi-réteg-helyzet és a lakóhely) hány százalékat magyaráz meg az intervallum- vagy aránymérő skálán mért változó (például a jövedelem) szóródásából.

Hasonlóan van a korreláció- és regressziószámításnak is többváltozós formája. Ebben azt vizsgálhatjuk, hogy több független változó együttesen milyen erősen és hogyan határozza meg a függő változó értékét. A többszörös korrelációs együttható az összes független változónak a függő változóra gyakorolt együttes hatását fejezi ki. Négyzetét szokás a függő változó szóródásából a független változók együttes hatása által megmagyarázott résznek tekinteni. A többszörös korrelációs együttható ilyen értelmezésének megengedhetőségét több szociológus kétségbe vonja. A speciális korrelációs együtthatók kifejezik, hogy – a többi független változó értékének változatlanlansága esetén – milyen erős a kiválasztott független és függő változó értéke közötti kapcsolat. A többváltozós regressziós egyenlet pedig azt fejezi ki, hogy a független változók együttesen és egyenként hogyan hatnak a függő változóra. Meg kell jegyezni, hogy a szociológiai vizsgálatokban többnyire viszonylag alacsony korrelációs együtthatókat kapunk, ez azonban több szociológus szerint nem jelenti azt, hogy a kérdéses változók között lényegtelenül gyenge a kapcsolat. Például többváltozós korrelációs és regressziós elemzéssel vizsgálhatjuk, hogy egyes területi egységek – például megyék vagy települések – átlagos gyermekszáma hogyan függ a népesség iskolai végzettségétől; a nem mezőgazdasági népességnek, a szellemi foglalkozásúaknak; továbbá a városi népességnek az arányától; az átlagos jövedelmi szinttől; a vallási összetételtől stb.

A többváltozós korreláció- és regressziószámítás továbbfejlesztett változata az **útelemzés**. Az útelemzést többek között a mobilitás vizsgálatában használjuk fel. Ebben az esetben a különböző változók között ok-okozati kapcsolatokat tételezünk fel (a függő változó legalább időben követi a független változókat), és több regressziós egyenletet becslünk meg, az eredményeket pedig egy útmodellben mutatjuk be.

A **LISREL-módszer** az útelemzés továbbfejlesztett változatának tekinthető, abban az értelemben, hogy az egyes változókat nem mérjük közvetlenül, hanem faktoranalízis útján állítjuk elő, több változóból. Például a

társadalmi származást nem egyszerűen az apa társadalmi-foglalkozási helyzetével mérjük, hanem az apa foglalkozásából, iskolai végzettségéből, jövedelmi helyzetéből, vagyonából szerkesztett faktor dimenziójában mért faktorpontszámmal.

Faktoranalízist olyan kutatási helyzetekben szokás alkalmazni, amikor nagyszámú megfigyelési egységről nagyszámú (de a megfigyelési egységeknél lényegesen kevesebb) változónk van, és az utóbbi változókat össze kívánjuk vonni két-három-négy „alapvető” változóba, faktorba. Ezáltal mintegy „feltérképezzük” a rendelkezésünkre álló adattömeget. Például minden magyar településről sok adatunk van: a népesség életkori, foglalkozási, iskolai végzettségi összetételéről, a lakások minőségéről, a település kereskedelmi ellátottságáról, a kulturális infrastruktúráról, a település külső képéről, városiasodottságáról (kemény burkolatú utcák, emeletes házak, utcavilágítás stb.). Ezeknek alapján próbáljuk a települések fejlettségét meghatározni. A faktoranalízis a változókat kisebb számú faktorban vonja össze, majd kiszámítja a faktorsúlyokat. Ezek megadják a háttérben lévő faktorok és az egyes változók közötti kapcsolat erősségét (a korrelációs együtthatóhoz hasonlóan). Ennek alapján a kutató dönti el, hogy az egyes faktorok mit „jelképeznek”, például az egyik faktor a település „gazdasági fejlettségét”, a másik a „városias jelleget” stb. Továbbá kiszámítja a módszer minden megfigyelési egység, példánkban minden település faktorpontszámát az egyes faktorok dimenziójában. Ennek alapján lehet a települések fejlettségét az egyes dimenziókban mérni.

A klaszteranalízist olyan kutatási helyzetben lehet használni, amikor nagyszámú megfigyelési egységről több változó áll rendelkezésre, és a nagyszámú megfigyelési egységet kisebb számú típusba akarjuk összevonni. Ha a változók száma igen nagy, akkor először faktoranalízist lehet végezni, és a faktorpontszámokra támaszkodva lehet a megfigyelési egységeket tipizálni, klaszterekbe besorolni. Például az 1981-1982. évi rétegződésvizsgálatban nagyszámú adat állt rendelkezésre a megkérdezett személyek anyagi helyzetéről, lakásáról, lakóhelyéről, életmódjáról stb. A Társadalomtudományi Intézet kutatói klaszteranalízis segítségével sorolták be 10-12 klaszterbe a vizsgált személyeket. A kutató dönti el, hogy a megfigyelési egységeket hány klaszterbe kívánja összevonni. A klasztereket a szociológusnak kell elneveznie és értelmeznie. Például Kolosi Tamás azt a klasztert, melynek tagjai minden figyelembe vett dimenzió mentén kedvező helyzetet mutattak, kivéve a lakóhelyi dimenziót, „falusias felső státuscsoportoknak” nevezte el.

Az a tény, hogy faktoranalízis esetén a kutatónak kell értelmeznie a faktorokat, és hasonlóan klaszteranalízis esetén a klasztereket, szemlélteti, hogy mennyire lényeges a szociológus elméleti tudása és valóságismerete a számítógépes programok által adott eredmények elemzéséhez.

A többdimenziós skálázást olyan kutatási helyzetben lehet alkalmazni, amikor kisebb számú megfigyelési egységről több változó értéke áll rendelkezésre, és valamilyen hierarchikus sorrendet akarunk létrehozni közöttük, továbbá a közöttük lévő távolságokat akarjuk mérni. A többdimenziós skálázás a dimenziók számának megfelelő dimenziószámú koordináta-rendszerben helyezi el a megfigyelési egységeket. A dimenziókat a kutatónak kell értelmeznie. Kolosi Tamás például a fent említett rétegződési adatfelvétel alapján klaszteranalízissel kialakított 12 státuscsoportot, s a hét életkörülmény dimenziójában kapott átlagos indexpontszám alapján többdimenziós skálázással rendezte hierarchikus sorrendbe. Az első dimenzióban az „elit” státuscsoport messze a többi fölött, a „deprivált” pedig messze alattuk helyezkedett el.

A loglineáris elemzés akkor használható, ha három-négy nominális változó alapján készített kereszttáblázatokat akarunk összehasonlítani. Például több ország társadalmi mobilitási táblázatait hasonlítottuk össze a módszerrel. Ebben az esetben a három nominális változó a következő:

1. az apa társadalmi helyzete,
2. a fia társadalmi helyzete,
3. az ország.

Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy kiszűrve annak hatását, hogy az apák és a fiúk társadalmi rétegek közötti megoszlása országonként különbözik, vajon van-e különbség az egyes országok között abban, hogy az apa társadalmi helyzete mennyire erősen befolyásolja a fiáét. A loglineáris elemzés számítógépes programja kiszámítja, hogy az egyes országok mobilitási táblázatainak celláiban szereplő esetszámok eltéréseiből mekkora részt magyaráz meg az, hogy

1. eltérő az apák társadalmi összetétele,
2. eltérő a fiúk társadalmi összetétele,

3. eltérő az apa és a fiú helyzete közötti kapcsolat, vagyis a társadalmi helyzet átörökítése.

Mindezek és a további új sokváltozós módszerek rohamos gyorsasággal hódítanak tért a szociológiai elemzés hétköznapijaiban. Ezáltal igen nagy mértékben megnőnek a szociológus elemzési lehetőségei. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a módszerek nem mentesítik a szociológust az elméleti tudás és a valóságismeret elmélyítésének követelménye alól, sőt minél nagyobb matematikai-statisztikai apparátust használ fel, annál inkább szükséges számára az elmélet- és a valóságismeret, hogy a vizsgálni kívánt problémát jól fogalmazza meg, továbbá a megfelelő adatokat „vigye be” a számítógépbe, és a számítógépes módszer által adott eredményeket jól értelmezze.

Az utolsó 20-25 évben egyes szociológusok erősen bírálni kezdték a survey-módszert és az azok elemzésénél használt matematikai-statisztikai módszereket. A bírálat főképpen azt hangsúlyozza, hogy ezekkel a módszerekkel csak a jelenségek felszínét ismerhetjük meg, viszont nem érthetjük meg azok lényegét, mélyebb okait, változási irányait, továbbá azt, hogy a társadalmi jelenségek mit jelentenek az egyes emberek számára, azaz hogyan élik meg ezeket a társadalmi jelenségeket. Ezek a szociológusok a survey- módszer helyett inkább a megfigyelést, a mélyinterjút, az élettörténetet javasolják felhasználni, a matematikai-statisztikai módszerek helyett pedig inkább a „puhább” megértő módszereket. Azt mondhatjuk, hogy ezek az adatfelvételi és elemzési módszerek igen hasznosan egészíthetik ki, gazdagíthatják a survey-módszerrel és a matematikai-statisztikai elemzéssel kapott eredményeket, nem hiszem azonban, hogy a survey-t és az egzakt vagy „kemény” matematikai-statisztikai elemzést fölöslegessé teszik, mert nagyobb számú személyről, megfigyelési egységről csak az utóbbiak segítségével tudunk információkat szerezni, és csak ilyen módon tudunk nagyobb számú változó közötti összefüggéseket elemezni.

12. ETIKAI KÉRDÉSEK

A szociológia módszertanával kapcsolatban kell megemlíteni a vizsgálatokkal kapcsolatos *etikai kérdéseket*. Az egyes személyekről, családokról gyűjtött adatok gyűjtésénél és még inkább közzétételénél a legszigorúbban vigyázni kell arra, hogy a megkérdezettek személyiségi jogait ne sértsük meg. Nem szabad olyan kérdéseket feltenni például, amelyek rájuk nézve sértőek lehetnek, továbbá nem szabad olyan adatokat közzétenni, amelyeket egyes személyek ellen fel lehet használni. Azokat a kérdőíveket, amelyeken a megkérdezett személy azonosítható, semmiképpen sem szabad harmadik személyeknek kiadni. Az elemzés következtetéseinek megfogalmazásánál is gondosan ügyelni kell arra, hogy azok ne legyenek sértőek a vizsgált személyekre (például a kábítószer-fogyasztókra) nézve.

13. ÖSSZEFOGLALÁS

A szociológiai vizsgálat a következő lépésekből áll: 1. felmerül egy megoldandó probléma, 2. a kutató elméleti hipotéziseket fogalmaz meg a probléma magyarázatára, 3. operacionalizálja, vagyis mérhetővé teszi az elméleti hipotézis változóit, 4. adatokat gyűjt, 5. elemzi az adatokat, 6. közzéteszi a kutatás eredményeit. A szociológiai kutatás legtöbbet alkalmazott módszere a survey. Ebben mintát választunk a vizsgálni kívánt sokaságból, standardizált kérdőívvel gyűjtünk adatokat, kódoljuk az adatokat, majd táblázatokkal vagy matematikai-statisztikai módszerekkel elemezzük a kódolt adatokat. Az elemzés hagyományos módszere a táblázatkészítés és az egyszerű statisztikai mutatók kiszámítása. Az utolsó évtizedekben a számítástechnika fejlődésével párhuzamosan egyre kifinomultabb matematikai-statisztikai módszereket dolgoztak ki, amelyekkel a változók közötti kapcsolatokat elemezni lehet. A jelenség megismerésének elmélyítése érdekében előnyös a survey-módszer mellett más, „puhább” szociológiai adatfelvételi módszereket is alkalmazni. A szociológiai adatfelvétel komoly etikai problémákat is felvet.

14. VITAKÉRDÉSEK

1. Melyek a survey-módszer előnyei és hátrányai más szociológiai adatgyűjtési módszerekkel összehasonlítva?
2. Melyek a többváltozós matematikai-statisztikai módszerek előnyei és hátrányai az egyszerű statisztikai mutatókkal és a keresztábla-elemzéssel összehasonlítva?

15. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

operacionalizálás ♦ megfigyelés ♦ mélyinterjú ♦ életrajzi módszer ♦ survey-módszer ♦ mintavétel ♦ reprezentatív minta ♦ mérési szintek ♦ chi-négyzet ♦ loglineáris elemzés ♦ medián ♦ módusz ♦

szórás ♦ decilis eloszlás ♦ varianciaanalízis ♦ korreláció- és regresszióelemzés ♦ útelemzés ♦
LISREL-módszer ♦ faktoranalízis ♦ klaszteranalízis ♦ többdimenziós skálázás

16. AJÁNLOTT IRODALOM

Babbie, E. 1995. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi.

Bertalan László (szerk.) 1987. *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Cseh-Szombathy László – Ferge Zsuzsa (szerk.) 1968. *A szociológiai felvétel módszerei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Cseh-Szombathy László – Léderer Pál (szerk.) 1973. *Az empirikus szociológiai kutatás statisztikai alapjai*. Budapest, ELTE BTK.

Gerő Zsuzsa – Hrubos Ildikó 1979. *Az empirikus szociológiai kutatás módszerei*. Budapest, MKKE.

Nowak, S. 1981. *A szociológiai kutatás módszertana. Általános problémák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Varga István (szerk.) 1989. *Szöveggyűjtemény az empirikus szociológia módszertanához*. Budapest, MKKE.

4. fejezet - 4. fejezet | EGYENLŐTLENSÉG, SZEGÉNYSÉG

1. ALAPFOGALMAK

Minden mai társadalomban vannak szegények és gazdagok, hatalmasok és a hatalomnak kiszolgáltatottak, olyanok, akik el tudják érni, amit szeretnének, és ezért elégedettek, és olyanok, akiknek nem sikerül életcéljaikat megvalósítani, ezért elégedetlenek. Ezt a jelenséget nevezzük egyenlőtlenségnek. Különösen akut az egyenlőtlenség kérdése, ha a társadalom nagy része szegénységben él. A szociológiának kezdetei óta egyik központi kutatási témája az, hogy mekkorák az egyenlőtlenségek, hogyan alakul – nő vagy csökken – a szegénység és az egyenlőtlenség, mi az oka a szegénységnek és az egyenlőtlenségeknek, valamint hogyan lehet a szegénységet enyhíteni. A társadalomfilozófusok számára pedig a társadalomról való gondolkodás kezdetei (gondoljunk a zsidó prófétákra és a görög filozófusokra) óta az egyik legégetőbb kérdés, hogy indokoltak-e, igazságosak vagy igazságtalanok-e a létező egyenlőtlenségek, és létezik-e egyenlőtlenségek mellett jó társadalom.

2. Egyenlőség-egyenlőtlenség

A *társadalmi egyenlőtlenségen* azt értjük, hogy az egyének és családok, valamint a különféle ismérvek alapján definiált társadalmi kategóriák helyzete a társadalomban nagy különbségeket mutat. Az egyenlőtlenségeknek számos dimenzióját lehet megkülönböztetni. Ilyenek a jövedelem, a vagyon, a munkakörülmények, a lakásviszonyok, a lakóhely környezete, a műveltség, a szabadidő mennyisége és eltöltésének módja, az egészségi állapot stb. A felsoroltak mind a társadalmi pozíciók közötti egyenlőtlenségek. Lehet azonban a társadalmi pozíciókba való bejutás (például az értelmiségbe vagy vezető beosztásba jutás) egyenlőtlenségeiről is beszélni. Ezt szokták esélyegyenlőtlenségnek nevezni, s ezekről a társadalmi mobilitással foglalkozó 7. fejezetben lesz még szó.

Ennek megfelelően az **egyenlőség** fogalmát is alapvetően két értelemben szokás használni. Az aktuális pozíciók egyenlősége azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának az adott időszakban azonos a jövedelme, a vagyona, azonosak a lakásviszonyai stb. Az esélyek egyenlősége pedig azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának (legalábbis életpályája elején) egyenlő esélye van arra, hogy a jövedelem stb. szempontjából kedvező pozíciókat elérje.

3. Méltányosság, igazságosság

Az egyenlőség mint elérendő cél alternatívájának tekintik egyes szerzők a **méltányosságot** (equity). Ez azt jelenti, hogy a társadalom tagjai akkora javadalmazásban, jutalomban, vagyis jövedelemben, megbecsülésben stb. részesülnek a társadalom részéről, amely arányos a társadalom érdekében végzett szolgálatukkal, a közjóhoz való hozzájárulásukkal. Azt az elképzelt társadalmat, ahol ez megvalósul, szokták meritokráciának nevezni.

A méltányossággal rokon fogalom az **igazságosság** (justice). Igazságosnak nevezik (Rawls 1972) azokat az egyenlőtlenségeket, jövedelemkülönbségeket, amelyeket egy hipotetikus kiinduló helyzetben, amikor még senki sem tudja, hogy a jobb módúak vagy a szegények közé fog tartozni, a társadalom minden tagja elfogadhatónak tartana.

A szegénység és a vele rokon depriváció és hátrányos helyzet, valamint többszörösen hátrányos helyzet fogalmaknak sincs általánosan elfogadott definíciójuk a társadalomtudományokban, így a szociológiában sem. A definíciónak és az egyik vagy másik fogalom használatának ugyanakkor igen nagy jelentősége van, mert ettől erősen függ az, hogy egy adott társadalmon belül hány embert, családot tekintünk szegénynek stb.

3.1. Szegénység

A **szegénység** fogalmát inkább a hagyományos fajtájú hátrányos helyzet megjelölésére, és inkább az alacsony jövedelem és ebből adódó egyéb hátrányok, mint például a nem megfelelő táplálkozás, rossz lakásviszonyok stb. megjelölésére szokták használni.

A *depriváció* szó szerint „valamitől való megfosztottságot” jelent. Nemcsak a szegénység megjelölésére, hanem például a gyermekeknek a „szülői szeretettől való megfosztottságára” is használjuk. Amikor a szegénység megjelölésére használjuk, akkor többnyire azt értjük alatta, hogy a deprivált személy vagy család nélkülöz valamit, ami az adott társadalomban a nagy többségnek rendelkezésére áll, vagy amit az adott társadalomban mindenki számára kívánatos, elérendő minimumnak tartunk. Ezért inkább relatív, mint abszolút hátrányt jelent, és sokszor lényegesen tágabb körű hátrányokra vonatkoztatjuk, mint amilyeneket a hagyományos szegénységfogalomba beleértünk, ahol a hátrányok egyszerűen csak alacsony jövedelmet és ebből adódó hátrányokat jelentenek.

A *hátrányos helyzet* fogalmat a depriváció magyar fordításaként értelmezhetjük, tehát relatív lemaradást jelent, és nemcsak jövedelmi, hanem egyéb hátrányokra (például elmagányosodás) is vonatkozik. A *többszörösen hátrányos helyzet* az olyan személyekre és családokra utal, akiknél egynél több hátrány (például alacsony jövedelem és rossz egészségi állapot) jelentkezik. Használata mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy a hátrányok halmozódása különösképpen megnehezíti az azokból való kiemelkedést.

Az eddig tárgyalt fogalmak, mint látjuk, nem határolódnak el élesen egymástól. Előfordul, hogy az egyik szerző szegénységnek nevezi azt, amit a másik deprivációként jelöl meg. Ezzel szemben teljesen egyértelmű az abszolút és relatív szegénység (vagy depri- váció vagy hátrány) közötti különbség.

Abszolút szegénységről beszélünk, ha az egyén vagy a család létminimum alatt él. A létminimumot legtöbbször egy bizonyos egy főre jutó havi jövedelemben határozzuk meg, de elképzelhető más létminimum-kritériumok használata is, például lehet azt mondani, hogy amelyik családnak nincs hűtőszekrénye, az a létminimum alatt él (ez a kritérium szerepelt például az egyik amerikai definícióban).

A *relatív szegénység* viszont azt jelenti, hogy az egyén vagy a család erősen elmarad az adott társadalom átlagos viszonyaitól, például az egy főre jutó jövedelem kevesebb, mint az átlag 60, 50 vagy 40 százaléka. Némelykor egyszerűen az egy főre jutó jövedelem szerint sorba rakott egyének vagy családok „alsó” 10 százalékát (decilis) vagy 20 százalékát (kvintilis) tekintjük relatív szegénynek. Nemcsak jövedelem-, hanem más életkörülmény-mutatók alapján is beszélhetünk relatív szegénységről, például azt mondhatjuk, hogy a mai magyar társadalomban, ahol a 8 általános iskolai végzettség megszerzése általánosan elfogadott követelménynek tekinthető, az ennél alacsonyabb végzettségűek relatív értelemben szegények.

Az abszolút és relatív szegénység fogalom használatának nagyon messzemenő következményei vannak: amikor a gazdasági fejlődés során a társadalomban az átlagos jövedelem vagy az átlagos életkörülmények emelkednek, az abszolút értelemben vett szegénység majdnem biztosan csökken. Ezzel szemben ugyanebben a helyzetben a relatív szegénység nem szükségképpen csökken (kivéve azt az esetet, ha párhuzamosan csökken a jövedelem stb. szerinti egyenlőtlenség), sőt nőhet is.

4. MÓDSZEREK

4.1. Háztartásijövedelem-felvétel

A jövedelemegyenlőtlenségekre és a szegénységre vonatkozó magyarországi adatforrások a Központi Statisztikai Hivatal által 1963-tól 1987-ig ötvenként végzett családivagy *háztartásijövedelem-felvétel*ek. Ezeknek során az adott év tavaszán a megelőző év összes jövedelmét írták össze. (Ezért a 4. és 5. fejezetekben közölt táblázatok, amelyeknek adatai ezeken a felvételeken alapulnak, mindig az adatfelvételt megelőző évet, tehát 1962-t stb. tüntetik fel.) Ezen adatfelvételek során a háztartások (pontosabban: a lakások) féléves reprezentatív mintáját kérdezik az összes (beleértve például a mezőgazdasági kistermelésből származó) jövedelmekről, továbbá kiterjednek a háztartás által elfogyasztott termékekre is. Ha a család (pontosabban a háztartás) összes jövedelmét elosztják a háztartástagok számával, majd 12-vel, akkor kapják meg az egy főre jutó havi jövedelmet. Tehát ha egy négyszemélyes háztartás évi összes jövedelme 144 ezer Ft, akkor az egy főre jutó havi jövedelem 3000 Ft.

Az 1968. évi családivagyjegyvizsgálatot követően speciális szegénységvizsgálatra is sor került, amelynek során a jövedelemvizsgálatban szegénynek bizonyult családok egy részét részletesebb kérdőívvel újra felkeresték.

1981-1982-ben a KSH rétegződés-adatfelvételt végzett. Ennek során a háztartások tagjait életkörülményeik és életmódjuk számos dimenziójáról kérdezték meg. A háztartási jövedelmeket azonban sokkal kevésbé részletesen kérdezték, mint a háztartásijöve- delem-adatfelvételek alkalmával. Ezért ez az adatfelvétel kevésbé pontos

jövedelem- és szegénységvizsgálatot tett lehetővé, viszont módot nyújtott egy többdimenziós szegénységvizsgálatra.

4.2. Háztartáspanel-felvétel

1992 óta a Társi és a BKE Szociológia Tanszéke *háztartáspanel-felvételt* végez.¹ A panelfelvételnek az a lényege, hogy ugyanazokat a háztartásokat és személyeket – szám szerint körülbelül 2000 háztartást, a bennük élő körülbelül 4200 16 évesnél idősebb személyt, valamint 1800 gyermeket – évről évre felkeresik, és róluk kérdőíveket töltenek ki. Az adatfelvételek mintája sokkal kisebb, mint a KSH háztartásijövedelem-felvételeinek mintája, ezért az adatokból levont következtetéseknél óvatosabban kell eljárni. Viszont a paneljelleg lehetővé teszi, hogy a háztartások és személyek helyzetében évről évre bekövetkező változásokat is elemezzük.

Vizsgálhatjuk továbbá azt is, hogy milyen események – például munkanélkülivé válás, nyugdíjba vonulás, gyermek születése, válás – játszanak szerepet a szegénységbe süllyedésben és a szegénységből való kiemelkedésben.

4.3. Létf minimum

Ha az egész népességre kiterjedő jövedelemvizsgálat alapján a szegénységet akarjuk elemezni, meg kell vonnunk azt a határt, az ún. **szegénységi küszöböt**, amely alatt szegénynek tekintjük a háztartásokat és személyeket. A szegénységi küszöb meghatározásának egyik lehetséges módja a létminimum kiszámítása.

A **létminimum** számítása sok módszertani problémát vet fel. Mivel az emberek nagy része háztartásokban él, és mivel a háztartástagok jövedelmei a háztartásban összeadódnak, majd a belőlük vásárolt fogyasztási javakat feltehetően többé-kevésbé egyenlően osztják el a háztartástagok között, a létminimumot az egy főre jutó háztartási jövedelem valamely szintjén kell meghatározni. Nem teljesen tisztázott kérdés azonban, hogy amikor az összes háztartási jövedelmet a tagok számával elosztjuk, akkor minden tag azonos súllyal szerepeljen-e. Továbbá bizonyos kiadások együttesen jelentkeznek a háztartásnál (például fűtés), tehát ha több háztartástag van, akkor egy tagra kisebb kiadás jut. Elő szokott fordulni, hogy életkor szerint különböző súlyt adunk az egyes személyeknek, továbbá a nagyobb háztartásokban a többedik háztartástagok kisebb súllyal szerepelnek. Ezeket a súlyokat nevezik fogyasztási egységeknek vagy *ekvivalenciakáláknak*.

A KSH háztartásijövedelem-vizsgálataiban például az úgynevezett fogyasztási egységre jutó jövedelem kiszámításánál a háztartásfő 1,2 súlyt, a többi felnőtt 1,0 súlyt, a gyermekek ennél kisebb súlyt (például a 0-3 évesek, 0,3 súlyt), a munkaképes korhatáron felüli nem aktív keresők (nyugdíjasok) 0,7 súlyt kaptak. A háztartáspanel-felvételeknél némelykor egy ennél egyszerűbb súlyozást alkalmazunk, amely az OECD ekvivalenciakálájának felel meg. Eszerint az egyfős háztartás összes jövedelmét 1,00-val, a kétfős háztartásét 1,66-tal, a háromfősét 2,23-mal, a négyfősét 2,70-nel, az ötfősét 3,23-mal osztjuk el, hogy az egy főre jutó ekvivalens jövedelmet megkapjuk. Hozzá kell azonban tenni, hogy egyik súlyozást vagy ekvivalenciakálát sem támasztják alá alapos vizsgálatok arról, mekkorák a különböző életkorú személyek szükségletei, és mennyivel kisebbek a nagyobb háztartások egy főre számított szükségletei a kisebbeknél.

Még nagyobb problémát vet fel a létminimumhoz szükséges kiadások nagyságának meghatározása. Úgy szoktunk eljárni, hogy meghatározunk egy olyan legolcsóbb étrendet, amely éppen kielégíti a minimális kalóriaszükségletet, és kiszámítjuk annak árát. A többi kiadást vagy úgy vesszük figyelembe, hogy egyszerűen megszorozzuk az élelmiszer-létminimumot valamilyen szorzószámmal (az Egyesült Államokban az 1960-as években 3-mal), feltételezve, hogy a létminimumhoz szükséges egyéb kiadások e szorzószám szerint aránylanak az élelmiszer-kiadáshoz, vagy pedig tételenként kiszámítjuk az összes többi kiadást, amely a létminimum eléréséhez szükséges (például hogy mennyi szappan, gyufa, fehérnemű stb. árának költsége jut egy személyre egy hónapban). Az utóbbi módszer pontosabb, de sokkal munkaigényesebb. Előnye, hogy vita esetén a kritikus személy pontosan megmondhatja, hogy mit kíván kivenni vagy betenni a számításba.

Az így számított létminimumokat sok bírálat érte a szociológiai irodalomban. Elsősorban arra hivatkoztak, hogy a létminimum nem lehet egyszerűen biológiai fogalom, mert mindig befolyásolja az adott társadalom objektív életkörülményei (például melegebb éghajlaton kevesebb kalória fogyasztása szükséges, kevesebb ruházat kell), továbbá a szokások, a kultúra is. Egészen eltérő például az a lakás, amelyet különféle társadalmakban a létminimumhoz szükségesnek tartanak. Ennek ellenére a létminimum-számításoknak értelmét látom, mert az

¹ Az említett követéses vizsgálat Magyar Háztartás Panel (MHP) néven hat kérdezési hullámot ért meg, az utolsó adatfelvétel 1997-ben történt. A jövedelmek és a szegénység alakulását gyakran vizsgálják követéses módszerrel. Az egyik legismertebb az 1968-ban induló és még ma is folyó amerikai Panel Study of Income Dynamics (PSID).

adott társadalomban és az adott korszakban támpontot adnak annak meghatározásához, hogy milyen jövedelemszint alatt kezdődik a szegénység. Az ilyen létminimumok alapján meghatározott „szegényarányokat” országoként azonban nem szabad összehasonlítani.

Magyarországon a KSH először 1968-ra vonatkozóan számított létminimumot. Ennek havi összege 620 Ft/fő volt. A számítás eredményét titkosították. Az 1980-as évek közepétől a KSH rendszeresen számított és közzétett létminimumadatokat. Ennek havi összege 1982-ben 2430 Ft/fő volt, 1989-ben pedig már 4650 Ft/fő. 1989 után már nem számítottak az egész népességre vonatkozó átlagos létminimumot, hanem csak a különböző típusú (taglétszámú, aktív és nyugdíjas, városi és községi) háztartásokra vonatkozó létminimumokat (lásd 4.1. táblázat). 1994 júniusában a két felnőttből és két gyermekből álló városi háztartások létminimuma (amely korábban legközelebb állt az országos átlaghoz) 13 087 Ft/fő volt. Azóta a KSH szünetelteti a létminimum-számításokat. Figyelembe véve, hogy 1994 júniusától 1996 elejéig a fogyasztói árindex mintegy 40 százalékkal emelkedett, azt a becslést tehetjük, hogy a korábbi létminimumnak megfelelő összeg 1996 elején 18 000 Ft/fő körül lehetett. 1997-ben a KSH új módszerrel alacsonyabb létminimumot számított ki, ennek értéke egy két felnőttből és két gyermekből álló háztartásban 1995-ben 48 000 Ft, tehát egy főre számítva 12 000 Ft volt.²

4.1. táblázat - 4.1. táblázat ♦ A KSH által számított létminimumértékek 1993 és 1994 júniusában

Ház- tartá- s típu- sok		Egy háztartásra			Egy főre			
	városok		községek		városok		községek	
	1993	1994	1993	1994	1993	1994	1993	1994
1 feln- őtt	15 449	18 330	Aktív háztartások 14 137 16 805		15 449	18 330	14 137	16 805
1 felnőtt								
1 gyer- mek- kel	23 803	28 332	22 319	26 609	11 902	14 166	11 160	13 305
1 felnőtt								
2 gyer- mek- kel	32 546	38 787	29 703	35 486	10 849	12 929	9 901	11 829
2 feln- őtt	26 986	32 110	25 489	30 371	13 493	16 055	12 745	15 186
2 felnőtt								
1 gyer- mek- kel	36 242	43 161	33 304	39 748	12 081	14 387	11 101	13 249

² A létminimumértékek 2003-ban, az egyes háztartástípusokban a következők voltak: két aktív korú két gyermekkel 145 044 Ft, három gyermekkel 165 050 Ft, egy gyermeket egyedül nevelő szülő 82 525, egyedül élő nyugdíjas 45 017 (KSH 2004, 89. p.).

4. fejezet | EGYENLŐTLENSÉG,
SZEGÉNYSÉG

2 felnőtt										
2 gyermek kel	43 897	52 349	41 305	49 342	10 974	13 087	10 326	12 336		
2 felnőtt 3 gyermek kel	49 933	59 660	46 810	56 034	9 987	11 932	9 362	11 207		
2 felnőtt 4 gyermek kel	55 304	66 195	51 848	62 182	9 217	11 033	8 641	10 364		
3 felnőtt	39 425	46 939	36 474	43 510	13 142	15 646	12 158	14 503		
3 felnőtt 1 gyermek kel	47 593	56 723	44 906	53 604	11 898	14 181	11 227	13 401		
3 felnőtt 2 gyermek kel	54 993	65 616	51 553	61 622	10 999	13 123	1031 1	12 324		
3 felnőtt 3 gyermek kel	60 364	72 151	56 591	67 770	10 061	12 025	9 432	11 295		
3 felnőtt 4 gyermek kel	65 735	78 686	61 629	73 918	9 391	11 241	8 804	10 560		
Nyugdíjas (aktív kereső nélküli) háztartások										
1 sze	11 376	13 559	10 400	12 426	11 376	13 559	10 400	12 426		

mél y									
2 sze mél y	19 739	23 611	17 763	21 316	9 870	11 806	8 882	10 658	
3 sze mél y	28 490	34 113	26 209	31 467	9 497	11 371	8 736	10 489	

A Magyar Háztartás Panel adatainak feldolgozásakor más – alacsonyabb – szegénységi küszöböt is használunk, így a nyugdíjminimumot, amelyet mintegy a szociálpolitika által elismert szegénységghatárnak tekinthetünk, és amelynek összege 1994-ben 6800 Ft volt.

Használtunk az elemzéshez továbbá két *relatív szegénységi küszöböt*, az átlag 50 százalékánál alacsonyabb egy főre jutó jövedelmet, valamint a legalacsonyabb jövedelmű egyötöd részt, szaknyelven a legalsó jövedelmi kvintilist.

4.4. Jövedelmi decilisek

A jövedelmek egyenlőtlenségét többféleképpen lehet mérni. E módszerek közül a legegyszerűbb az úgynevezett *jövedelmidecilisek eloszlása*, vagyis százalékos részesedések az összes jövedelemből. Ebben az esetben úgy járunk el, hogy az adatfelvétel során megkérdezett személyeket vagy háztartásokat egy főre jutó háztartási jövedelmük alapján sorba rendezzük, majd kiszámítjuk, hogy az összes összeírt jövedelemből mennyit kapott az első (legalsó), második stb. decilis. Ha még tömörebben akarjuk az egyenlőtlenség mértékét kifejezni, akkor kiszámítjuk a legfelső és a legalsó decilis százalékos arányát az összes jövedelmen belül.

Jövedelmi decilisek helyett némelykor a jövedelmi kvintilisek (egyötöd részek) százalékos részesedését mutatják ki.

5. ELMÉLETEK

5.1. Az elfogadható egyenlőtlenség mértéke

Az egyenlőtlenség témakörében az egyik elméleti, nem is annyira szociológiai, mint inkább társadalomfilozófiai kérdés, hogy mennyire indokoltak, szükségesek, elfogadhatóak az egyenlőtlenségek, azokon belül is a jövedelmi egyenlőtlenségek. Három álláspontot szokás megkülönböztetni (McCord-McCord 1977).

1. Az egyenlőtlenségek szükségszerűek, sőt kívánatosak. Ez a felfogás a XIX. századi szociáldarwinizmusra nyúlik vissza, amely szerint kívánatos, hogy a legrátermettebb emberek (akik ezáltal a legmagasabb jövedelmeket szerzik) minél sikeresebbek legyenek, és így mintegy természetesen kiválasztódjanak. Ennek az álláspontnak ma háromféle indoklását találhatjuk meg a szakirodalomban: a) A társadalomban szűk elitek állnak szemben a tömegekkel, ezek az elitek az átlagnál tehetségesebbek, intelligensebbek, ők viszik előre a gazdaság, a társadalom, a kultúra fejlődését, ezért magas jövedelmeket érdemelnek. Ezt nevezhetjük elitista álláspontnak. b) Minden társadalmi beavatkozás a fennálló jövedelemeloszlásba a szegényebbek érdekében sérti a gazdagok szabadságjogait, így végső soron szolgáshoz, diktatúrához vezet (Nozick 1974; Hayek 1995). Ezt nevezhetjük libertárius álláspontnak. c) A fennálló jövedelemeloszlás pontosan azt tükrözi, hogy a társadalom tagjai mennyire hasznos funkciót töltenek be a társadalom számára. Ez a funkcionalista szociológiai iskola álláspontja (Davis-Moore 1945).

2. Mérsékelt egyenlőtlenség elfogadható, de az esélyek legyenek egyenlőek. Ezt az álláspontot a XIX. századi nagy liberális társadalomfilozófus és közgazdász, J. S. Mill képviselte. Azokat, akik erre az álláspontra helyezkednek, Amerikában liberálisnak, Európában szociáldemokratáknak nevezik. Eszerint méltányos jövedelmkülönbségek elfogadhatóak, amennyiben azok a társadalomnak nyújtott szolgálatok különbségét tükrözik. Az egyenlőtlenség azonban csak addig a határig fogadható el, amíg elősegíti a gazdaság és a

társadalom fejlődését azért, hogy a társadalom tagjait nagyobb teljesítményre ösztönzi. *John Rawls* (1972) fogalmazta meg legvilágosabban az igazságos társadalom két fő elvét. Ezek szerint:

a) A társadalom minden tagjának egyenlő joga van az alapvető szabadságjogok legteljesebb körére addig a határig, amely összeegyeztethető a társadalom többi tagjának hasonló teljes körű szabadságával.

b) A társadalmi egyenlőtlenségeket úgy kell elrendezni, hogy azok hosszabb távon a legszegényebbek helyzetét is javítsák, továbbá a társadalom minden tagjának egyenlő esélye legyen a kedvező pozíciókba való bejutásra.

3. A fentiekkel ellentétben a teljes egyenlőség kívánatos. Ezt nevezzük egalitárius álláspontnak. E nézet fő képviselői Karl Marx és Friedrich Engels. Az általuk felvázolt jövőkép a kommunista társadalomról valóban ilyen teljes egyenlőséget tartalmazott. A szocializmust illetően azonban sem lehetségesnek, sem kívánatosnak nem tartották a teljes egyenlőséget, hanem helyette a munka szerinti elosztást hirdették. Azokban a társadalmakban, amelyek magukat szocialistának nevezték, többnyire nem jelentéktelen egyenlőtlenségek fordultak elő. A teljes egyenlőség követelése valójában a marxistáknál tisztábban jelent meg Proudhon műveiben Franciaországban, a Webb házaspár munkáiban Angliában, valamint az angol fabianus szocialistáknál (Tawney 1948).

Az 1945-től az 1970-es évekig terjedő korszakban a gazdaságilag fejlett demokratikus társadalmakban többé-kevésbé többségi egyetértés alakult ki a mérsékelt egyenlőtlenségek elfogadása, az esélyek egyenlőtlenségének csökkentése és – mindenek érdekében – a jóléti rendszerek kiterjesztése körül. A jobbközép pártjaitól (például a kereszténydemokratáktól) a balközép pártokig (például a szociáldemokratáig) minden kormányra kerülő párt ezekre az értékekre hivatkozva alakította társadalom- és gazdaságpolitikáját. Az 1970-es évek közepétől kezdve azonban kezdett ez a *Dahrendorf* által szociáldemokrata konszenzusnak nevezett széles körű egyetértés megbomlani. Míg korábban az egalitárius álláspont volt elterjedtebb, most az egyenlőtlenség szükségességét vagy kívánatosságát képviselő álláspont híveinek száma szaporodott meg.

Úgy gondolom, hogy a mai magyar társadalomban két alapelvet lehet elfogadni az egyenlőtlenségek és a szegénység kívánatos alakulását illetően: kívánatos a társadalmi egyenlőtlenségek minden olyan csökkenése, amely a gazdasági fejlődést nem hátráltatja, és nem jár az egyéni szabadság elfogadhatatlan korlátozásával; továbbá a magyar társadalom jelenlegi fejlettségi viszonyai között középtávon arra kellene törekedni, hogy senki se kényszerüljön a létminimumnál kisebb jövedelemből megélni, és senki se szenvedjen egyéb tényezők miatt súlyos hátrányokat.

5.2. Egyenlőtlenség a történelemben

Az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos másik elméleti kérdés, hogy miként alakult az egyenlőtlenség az emberiség történelme folyamán. *Gerhard Lenski* (1966) szerint a vadász-gyűjtögető társadalmaktól az ipari társadalmakig az egyenlőtlenség állandóan és fokozatosan nőtt. Az ipari társadalom kezdeti szakasza után azonban megfordult ez a tendencia, s ezután a jövedelem egyenlőtlensége lassan mérséklődni kezdett. Egészen az 1970-es évekig úgy tűnt, hogy a gazdaságilag legfejlettebb országokban ez az egyenlőtlenségszűkülési tendencia érvényesül. Ekkor azonban – legalábbis egyes országokban, így például Amerikában és Angliában – a jövedelemegyenlőtlenségek újra nőni kezdtek.

5.3. Az egyenlőtlenség és a szegénység okai

A harmadik elméleti kérdés az *egyenlőtlenségek és a szegénység okaira* vonatkozik. Ez a társadalomtudományokban az egyik legszenvedélyesebb vitákat kiváltó kérdés. Az egyik álláspont szerint a társadalmi egyenlőtlenségek az emberek közötti alapvető különbségekből származnak. Az emberek közötti alapvető egyenlőtlenségek okát sokan a *biológiai adottságokban* látják, és azt feltételezik, hogy ezek többé-kevésbé öröklődnek. Jellemző elméleti tételük volt például az 1960-as években (amikor a szegény fekete gyermekek számára a fehér gyermekekével azonos oktatási feltételeket kívánt az amerikai kormányzat teremteni), hogy az amerikai fehérek és feketék intelligenciaszintje genetikai meghatározottság miatt különbözik, ezért semmilyen oktatási erőfeszítésekkel sem fog

sikerülni a feketék intelligenciaszintjét a fehérek átlagára emelni. Eddig azonban senki sem tudta azt meggyőzően bizonyítani, hogy az intelligencia szintjét valóban döntően az öröklött génállomány határozza meg.

Radikálisan társadalomkritikus szociológusok szerint a szegénység oka – legalábbis az iparosodott társadalmakban – a *gazdasági-társadalmi rendszer* jellege, működése, ezért az elsőrendű feladat ennek megváltoztatása.

E két szélsőséges álláspont között számos egyéb elméletet lehet a szociológiai irodalomban találni.

Az 1960-as években és az 1970-es évek elején sok képviselője volt annak az irányzatnak, amely a *műveltség* és az *iskolai végzettség* terén fennálló hátrányokban látta a szegénység fő okát. Eszerint az iparosodott társadalmakban a mindennapi élethez meglehetősen széles körű tájékozottság, sok ismeret és gyakorlati jártasság elsajátítása szükséges. Akik ezzel nem rendelkeznek, azok menthetetlenül hátrányos helyzetbe kerülnek a jövedelemszerzés területén, és ennek következtében minden más területen is. Ezért az oktatást látják annak a területnek, ahol a szegények gyermekeinek speciális támogatásával a legeredményesebben lehet a szegénység, különösen annak öröklődése ellen küzdeni.

Egy másik álláspont a szegények *rossz testi* és különösen *lelki egészségi állapotára* hívta fel a figyelmet, és azt hangsúlyozta, hogy krónikusan beteg, rokkant emberek – egyebek között rokkantak, leépült, de kórházban tartást nem igénylő elmebetegek, alkoholisták – egyszerűen képtelenek nagyobb erőfeszítésre, rendszeres munkavégzésre.

Van olyan álláspont, amely szerint elsősorban a *csonka* – egyszülős – *családok* válnak szegénné, és képtelenek ebből a helyzetből kiemelkedni. Ezek a családok azután a gyermekeikre is átörökítik a szegénységi állapotot, sőt az egyszülős családtípusminta is öröklődik nemzedékről nemzedékre.

Az előbb említett három elméleti magyarázatot némileg ötvözi a „szegénység kultúrája”-elmélet. Egyik vezető képviselője Amerikában *Oscar Lewis* (1968) volt, *Sanchez gyermekei* című könyvét magyarul is olvashatjuk. Hasonló módszerrel írta le a szegénységet Budapesten *Fábián Katalin* (1977) *A Makoldi család* című könyvében. Eszerint a szegény rétegbe tartozóknak egy egészen különös viselkedési norma- és értékrendszere, vagyis „kultúrája” van. Ez megakadályozza őket abban, hogy a szegénységből kiemelkedjenek, viszont megkönnyíti számukra, hogy a szegénységgel járó terheket elviseljék. Amerikai szociálpszichiáter szerzők azt a tételt is megfogalmazták, hogy a szegénység kultúrájának e védő funkciója nélkül a szegények nem lennének képesek mentális egészségüket fenntartani ezen életkörülmények nyomása alatt.

Empirikus vizsgálatok alapján megfogalmazták azt a hipotézist is, hogy a szegénység elsősorban *életciklus*-jelenség. Angliai vizsgálatok azt találták, hogy a századfordulón a munkáscsaládok először a házasságkötés után, a gyermekek megszületését követően válnak szegényekké, majd amikor a gyermekek már felnőnek és keresőkké válnak, kiemelkednek a szegénységből. A gyermek családalapítása és eltávozása, valamint a szülők megöregedése után azonban egy újabb szegénységszakasz következik az utóbbiak számára. Más vizsgálatok kimutatták, hogy különféle demográfiai események is – özvegyülés, válás, az átlagosnál több gyermek születése stb. – a szegénységi küszöb alá süllyedést okozhatnak.

6. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

A XIX. században nemcsak a szociológusok, hanem a közvélemény számára is nyilvánvaló volt a szegénység megléte. Csupán az volt vitatott, hogy a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan csökkenni fog-e a szegénység, illetve hogy létre lehet-e hozni egy olyan gazdasági-társadalmi rendszert, amely majd megszünteti ezt a társadalmi jelenséget. Ezt a rendszert többnyire szocializmusnak nevezték.

Az 1930-as évek nagy világgazdasági válsága ismét rádőbentette a társadalomtudományokat arra, hogy a szegénység még a legfejlettebb, leggazdagabb országokban is súlyos probléma.

A második világháború után a szegénység iránti érdeklődés lecsökkent. Ez talán azzal magyarázható, hogy a háború után a fejlett nyugat-európai és észak-amerikai országok történetük leggyorsabb és leghosszabb ideig tartó gazdasági növekedési periódusát élték át, s arra lehetett derűlátón számítani, hogy a szegénység az életszínvonal-emelkedés következtében fokozatosan eltűnik. Kiépültek az ún. jóléti államok, amelyekből azt remélték, hogy a mégis előforduló szegénységet kezelni tudják.

A fejlődő országok szegénysége azonban újra felkeltette a figyelmet, majd az 1960-as évektől kezdték a fejlett országokban is felismerni, hogy nem sikerült a szegénységet megszüntetni. A fejlődő és a fejlett, a szegény és a gazdag országok szegénysége azonban sok tekintetben különbözik, ezért az alábbiakban külön-külön tárgyaljuk őket.

6.1. Szegénység a fejlődő országokban

Miközben a fejlett országok 1945 után nagy prosperitási korszakot éltek át, a *fejlődő országokban* az egy főre jutó **GDP** és ezzel az átlagos életszínvonal alig emelkedett. Ebben szerepet játszott az a tény, hogy a fejlődő

országok népessége gyorsan növekedni kezdett (lásd a 8. fejezetet), és a GDP volumenének növekedéséből jelentős részt kötött le a növekvő népesség eltartása, élelmiszerrel és alapvető létszükségleti cikkekkal történő ellátása. Így ezek az országok beruházásra, a gazdaság fejlesztésére a GDP-nek csak igen csekély részét tudták fordítani. Továbbá a fejlett országokban végbement látványos életszínvonal-emelkedés még inkább szemmel láthatóvá tette a fejlődő országokban uralkodó nyomort. Az egy főre jutó GDP és életszínvonal különbsége a leggazdagabb országok és a szegény országok között abszolút értelemben egyértelműen nőtt. Vitatható kérdés, hogy a relatív fejlettségi különbség (vagyis az, hogy a fejlett országok egy főre jutó GDP-je hányszorosa a szegény országokénak) nőtt-e.

A fejlettség és az életszínvonal különbségeit érzékelteti a következő néhány adat az egy főre jutó GDP-ről dollárban kifejezve 1991-ben:

4.2. táblázat -

<i>Legszegényebb országok</i>	<i>egy főre jutó évi GDP, dollár</i>
Mozambik	80
Tanzánia	100
Etiópia	120
<i>Közepes jövedelmű országok</i>	
Jordánia	1 050
Peru	1 070
Thaiföld	1 570
<i>Leggazdagabb országok</i>	
Svédország	25 110
Japán	26 930
Svájc	33 610

Ezen adatok szerint (amelyeket természetesen a nemzetközi GDP-összehasonlítások számos nehézsége miatt csak hozzávetőlegeseknek szabad tekinteni) egy svájci állampolgárra 420-szor akkora jövedelem jutott, mint egy mozambiki állampolgárra.

A szegénység definiálásának fent említett problémái miatt nehéz megállapítani, hogy a Föld népességének mekkora része szegény, és egy-egy országban mekkora a szegények aránya. A szegénység nagyságrendjét mégis jól szemlélteti a Világbank egy elemzése, amelyet az 1990. évi *A világ fejlődése* című jelentésben tett közzé (World Bank 1990). Két szegénységi küszöböt használtak: egy főre jutó évi 275 dollárt és 370 dollárt (1985. évi dollárértéken). Az előbbinél kisebb jövedelműeket nevezték szélsőségesen szegényeknek, az utóbbi alatt élők szegényeknek. A 275 dolláros szegénységi küszöb az Indiában ma általánosan használt szegénységi határ. Ez sokkal alacsonyabb, mint a fentiekben Magyarországra 1996 elején becsült havi 18 ezer forintos létminimum. Csak az arányok érzékeltetésére említem, hogy ez a magyarországi létminimum az 1996 eleji dollár/forint árfolyam szerint körülbelül évi 1500 dollárnak felel meg. Ezen szegénységi küszöbök szerint 1985-ben a fejlődő országok népességének 18 százaléka volt szélsőségesen szegény és 33 százaléka szegény, beleértve a szélsőségesen szegényeket is. A szegény népesség száma és aránya Dél-Ázsiában, azon belül Indiában a legmagasabb. Alig kisebb a szegények aránya a Szaharától délre fekvő ún. Fekete-Afrikában. A Világbank elemzése három további szegénységmutatót számított ki a fejlődő világ régióira vonatkozóan: a 0-5 éves gyermekek halandóságát, vagyis azt, hogy ezer megszületett csecsemő közül hányan halnak meg 5 éves életkoruk előtt; a születéskor várható átlagos élettartamot, továbbá az általános iskolába járók arányát a

megfelelő életkorú népességben (lásd 4.2. táblázat). Ezek az adatok jól érzékeltetik, hogy a szegény régiók mennyivel rosszabb képet mutatnak az életszínvonal e dimenzióiban is. Másrészt azt is érzékeltetik, hogy a Szaharán túli Afrika talán még rosszabb helyzetben van, mint Dél-Ázsia.

A Világbank jelentése abban az értelemben mérsékelt derűlátó, hogy a szegények aránya az elmúlt évtizedekben csökkent, hiszen a fejlődő országokban mind az egy főre jutó GDP átlaga, mind a születéskor várható átlagos élettartam, mind pedig az általános iskolai beiskolázási arányok emelkedtek. A szegények arányának csökkenése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a számuk is csökkent, mert ha a népességszám erősen nőtt, akkor a szegények kisebb aránya ellenére nöhetett a szegények abszolút száma.

Az 1980-as években a szegénység a világ egyes régióiban és országaiban igen kedvezőtlenül alakult. Az évtized egészében együttvéve az egy főre jutó GDP erősen csökkent a Szaharán túli Afrikában és kissé csökkent Latin-Amerikában.

4.3. táblázat - 4.2. táblázat ♦ Szegénység a fejlődő országokban régióként, 1985

Rió	Szélsőségesen szegény 275 dollár/fő alatt		Szegény (a szélsőségesen szegényekkel együtt) 370 dollár/fő alatt		0-5 évesek halandósága, ezer főre	Születéskor várható átlagos élettartam,	Alsófokú beisko lázás, %
	millió	a	millió a			év	
		népesség %-a		népesség %-a			
Szaharán túli Afrika	120	30	180	47	196	50	56
Kelet-Ázsia	120	9	280	20	96	67	96
ebből: Kína	80	8	210	20	58	69	93
Dél-Ázsia	300	29	520	51	172	56	74
ebből: India	250	33	420	55	199	57	81
Kelet- Európa	3	4	6	8	23	71	90
Közép- Kelet és Észak- Afrika	40	21	60	31	148	61	75
Latin- Amerika és Karib-térség	50	12	70	19	75	66	92
Összes fejlődő	633	18	1116	33	121	62	83

6.2. Szegénység a fejlett országokban

A fejlett európai és észak-amerikai országokban az empirikus szegénységkutatás előfutárai *Charles Booth* és *Seebohm Rowntree* voltak. *Booth* (1899) 17 kötetben publikálta londoni szegénységvizsgálatának eredményeit, londoni szegény háztartásokat keresett fel, igen sokoldalú kérdőívre vette fel adataikat, és egy általa meghatározott létminimumhoz viszonyítva határozta meg, kik a szegények. *Rowntree* (1901; 1941) York városában hasonló módszerrel vizsgálta a szegénységet, és ezt az adatfelvételt négy évtized múlva megismételte.

A második világháború után először Amerikában ébredt fel az érdeklődés a szegénység iránt. A szocialista politikai meggyőződésű *M. Harrington* (1981) *A másik Amerika* című könyvében 1963-ban mutatott rá arra, hogy Amerikában, amely akkor a világ leggazdagabb országának számított, a népesség jelentős része szegény. A szegénység elleni küzdelem ezen az úton került bele John F. Kennedy elnöki programjába is. Első megközelítésként évi 3000 dollárban jelölték meg azt a jövedelmet, amely egy család évi létminimumához szükséges (a családtagok számától függetlenül). Az 1960. évi amerikai népszámlálás szerint, amely a családi jövedelemre vonatkozó kérdést is tartalmazott, a népesség 17,8 százaléka élt 1959-ben ennél kisebb jövedelemből. Utóbb 124 különböző családtípusra vonatkozóan külön-külön végeztek létminimum-számítást, és ezzel a finomabb módszerrel valamivel (közel 1 százalékkal) nagyobbak találták a létminimum alatt élők arányát.

Kennedy elnök utóda, Lyndon Johnson 1966-ban meghirdette a szegénység elleni háborút, hogy ezzel a programmal mozgósítsa az amerikai társadalmat. Bár kétségtelen, hogy számos lényeges szociálpolitikai eszközt vezettek be a szegénység mérséklése érdekében, az eredmények a remélnél sokkal szerényebbek voltak.

Az Egyesült Államokban 1960-tól rendszeresen kiszámítják a fenti módszerrel meghatározott létminimumnál kisebb jövedelemből élők számát. Arányuk 1960-tól lassan csökkent, az 1980-as években azonban ismét emelkedni kezdett.

Angliában egyrészt a szociális segélyezésnél alkalmazott hivatalos szegénységküszöböt kezelték szegénységi küszöbként, az ennél alacsonyabb jövedelműeket tekintették szegényeknek. Másrészt a Munkáspárthoz közel álló szociológusok, *R. Titmuss* (1976) és *Peter Townsend* (1979) a relatív szegénység fogalmát használták. *Townsend* az 1960-as évek végi vizsgálatában egy sok változóból összeállított indexet használt fel a szegénység mérésére, tehát egy kifejezetten sokdimenziós depriváció- vagy szegénységfogalmat alkalmazott. Mind ezek az összetett mérőszámok, mind a jövedelemkiegészítő állami segély megadásának kritériumaként alkalmazott jövedelemszint alatt élők arányának egyszerű mutatója a szegények arányának növekedését mutatták az 1970-es évek közepe óta. Ezt a Konzervatív Párt kormányzása alatt hozott intézkedéseknek, valamint demográfiai okoknak (az idősök számának emelkedése, az egyszülős családok arányának növekedése) tulajdonították.

Mindkét országban az volt a szegénység növekedésének közvetlen oka, hogy az egy főre jutó jövedelem országos átlagának emelkedésével egyidejűleg a jövedelmek egyenlőtlensége nőtt, úgyhogy a társadalom legalacsonyabb jövedelmű részének helyzete nem javult, hanem inkább romlott. A háttérben lévő ok pedig az volt, hogy mind a Köztársasági Párt, mind a Konzervatív Párt kormányai tudatosan arra törekedtek, hogy adópolitikával és a társadalmi juttatások megnyirbálásával átfomálják a jövedelemeloszlást.

Svédországban, ahol a hosszú szociáldemokrata kormányzás tudatos politikája következtében a jövedelmi egyenlőtlenség a fejlett tőkés országok között a legkisebb, egy 1968-ban végzett szegénységvizsgálatban egy olyan sokdimenziós szegénység- vagy hátrányhelyzet-fogalmat alkalmaztak, amelyben külön-külön felmérték, hogy hányan vannak hátrányos helyzetben

1. a jövedelem,
2. a munka jellege és munkakörülmények,
3. a lakásviszonyok,
4. az iskolai végzettség,
5. az egészségi állapot,
6. a táplálkozás,
7. a társadalmi és családi kapcsolatok hiánya
8. a szabadidő eltöltése,

9. a politikai befolyás teljes hiánya miatt (Johansson 1972).

A vizsgálatokat azóta a Statisztikai Hivatal rendszeresen megismétli. Például az 1984–1985. évi felvétel során azt találták, hogy 375 ezer személy, azaz a lakosság 4,5 százaléka élt a hivatalos létminimumnál alacsonyabb jövedelemszinten (Vogel 1981).

Németországban is használják egyrészt a szociális segélyezésnél használt hivatalos szegénységi küszöböt, másrészt egy relatív szegénységfogalmat: az átlagos egy főre jutó jövedelem 50 százalékát (néhánykor kiegészítően annak 40 és 60 százalékát is). Nyugat-Németországban a szegények aránya 1984-től az 1990-es évek elejéig lassan csökkent, 1992-től azonban kissé nőtt. Kelet-Németországban, ahol az egyesülés után kezdtek hasonló empirikus vizsgálatokat, a relatív szegénység kisebb, de 1990 óta erősen nő (Hauser-Neumann 1993; Habich-Krause 1994). Mivel a relatív szegénység fogalmát használják, a növekedés oka, hogy a jövedelemegyenlőtlenség nőtt.

Általában azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy a fejlett országokban egyre inkább relatív szegénységi küszöböket használnak, többnyire a valamilyen súlyozással kiszámított ekvivalens egy főre jutó jövedelem 50 százalékát. Luxemburgban összegyűjtötték a számos fejlett ország jövedelmi felvételeit, és ezeket együtt és egymással összehasonlítva elemzik. Innen származnak legjobb nemzetközi összehasonlító adataink.

L. Rainwater (1993) a népesség megkérdezésén alapuló szegénységi küszöböt javasolt: a megkérdezettek azt mondják meg, hogy mekkora az a jövedelem, amiből még éppen „ki lehet jönni”. Az így meghatározott szegénységet nevezte szociális szegénységnek. Mivel az így kiszámított létminimum magasabb a hivatalos létminimumnál, a szegények aránya (1989-ben 19 százalék) is magasabb a hivatalos statisztika által számítottnál.

A luxemburgi adatok szerint az 1980-as években az átlag 50 százaléknál alacsonyabb jövedelme van például az Egyesült Államokban a népesség 16,6 százaléknak, Angliában 11,7 százaléknak, Németországban 4,9 százaléknak, Svédországban 5,0 százaléknak (Smeeding 1990). Ha az Egyesült Államok létminimumát vesszük alapul minden országban, akkor szegény az Egyesült Államokban 12,7 százalék, Angliában 11,8 százalék, Németországban 8,3 százalék, Svédországban 5,6 százalék (Smeeding et al. 1990). Ezek a szegénység-arányszámok azt érzékeltetik, hogy minden fejlett országban – a Magyarországnál lényegesen jobb módúakban is – 5 és 20 százalék közötti szegénységet mutatnak ki, persze a magyarországinál lényegesen magasabb szegénységi küszöb alapján.

Ezeknél az arányszámoknál is érdekesebbek a vizsgálatoknak azon megállapításai, hogy kik a szegények. Elsőként kell kiemelni a munkanélkülieket. A munkanélküliség, különösen a tartós munkanélküliség, súlyosan veszélyezteti a munkanélkülit és egész háztartását, hogy szegénységbe süllyed. A legtöbb ország adatai továbbá arra engednek következtetni, hogy a gyermekek között nemcsak több a szegény, mint a felnőttek között, hanem évtizedek óta nő közöttük a szegénység. Ezzel szemben az idős emberek között általában csökkent a korábban igen elterjedt szegénység. A gyermekek ezen hátrányos helyzete indította S. Preston (1984) amerikai demográfust arra a kijelentésre, hogy az amerikai állampolgárnak meg kell gondolni, csak a saját jövőjével törődik-e, ebben az esetben ugyanis érthető, ha csak az érdekli, hogy idős korában jó anyagi helyzetben legyen, vagy azzal is törődik, hogyan alakul a társadalom, a közösség jövője, mert az utóbbi esetben minden erővel arra kell törekedni, hogy a gyermekek elszegényedésének tendenciája megforduljon, és minden gyermek elfogadható anyagi körülmények között nevelkedjen fel. Az átlagosnál sokkal magasabb a szegények aránya azokban a háztartásokban, ahol csak egy szülő – legtöbbször az anya – él gyermekeivel. Egyes országokban a nők között magasabb a szegények aránya, mint a férfiak között. Elsősorban az egyedül élő idős nők között gyakori a szegénység. Végül az átlagosnál gyakoribb a szegénység az etnikai kisebbségek, bevándorlók és vendégmunkások között. W. J. Wilson (1987) az amerikai nagyvárosok belső kerületeiben kialakuló szegénygettókra hívta fel a figyelmet. Ezekben a kerületekben a lakások és az infrastruktúra általában leromlik, a jobb módú lakosság elköltözik, megszűnnek a munkahelyek, sorvad a kereskedelem és a szolgáltatás. Így végül a lakosság majdnem kizárólag szegényekből (Amerikában általában fekete szegényekből) áll.

A szegénységgel kapcsolatban tudományos és szociálpolitikai szempontból egyaránt fontos kérdés, hogy mennyire tartós a szegénység. Elsősorban Németországban vetődött fel az a gondolat, hogy kialakul az ún. kétharmad- vagy háromnegyed-társadalom. Eszerint a társadalomnak kétharmada vagy háromnegyede viszonylag jómódú és részesül a gazdasági fejlődés, az életszínvonal-emelkedés gyümölcseiből, de egy leszakadó egyharmad vagy egynegyed rész tartósan és reménytelenül szegény marad. Ahol és amióta paneladat-felvételek állnak rendelkezésre a jövedelemről, vagyis ugyanazon háztartások jövedelmét éveken keresztül figyelemmel kísérik, elemezni lehet a szegénység tartósságát. A panelfelvételek többnyire azt mutatják, hogy a szegénység nagyobb része nem tartós: a háztartások egy-két évre szegénységbe süllyednek, azután nagyobb

részük képes a szegénységből kiemelkedni (Duncan 1984; Habich-Headey-Krause 1991). A szegénységbe süllyedés oka egyrészt a munkanélküliség, másrészt demográfiai események, mint a gyermekek születése a háztartásban, a nyugdíjkorhatár elérése, özvegyülés, válás stb. Az új munkahely találásakor, illetve kiegészítő jövedelemforrások szerzésekor a szegénység általában megszűnik. Ennek a megállapításnak másik oldala azonban az, hogy a népesség többsége élete folyamán egy ideig kénytelen szegénységben élni.

7. MAGYARORSZÁGI HELYZET

7.1. Szegénység 1945 előtt

A szegénység kiterjedéséről az 1945 előtti magyar társadalomban nincsenek pontos adataink. *Pikler J. Gyula* (1973) az 1911. évi budapesti lakásösszeírás alapján a lakosság háromnegyedére becsülte a teljesen vagyontalanok és szegények arányát. A két világháború közötti időszakban a falukutató irányzat keretében „hárommillió koldusról” beszéltek, a föld nélküli mezőgazdasági munkásokat és törpebirtokosokat értve alattuk. A szegények száma ennél minden valószínűség szerint lényegesen nagyobb volt, mert a létminimumnál kisebb jövedelemből élt az 5-10 holdas parasztok és a munkások jelentős része is.

Szegénység és egyenlőtlenség a szocialista korszakban

1962 óta a KSH családjövedelem-felvételei alapján ötvenként vannak adataink a népesség eloszlásáról a különböző egy főre jutó havi jövedelemkategóriák között. A legalacsonyabb kategóriákba tartozók aránya (lásd 4.3. táblázat) alapján lehet a *szegénység* kiterjedéséről képet kapni. Az ezekbe a jövedelemkategóriákba tartozók arányát összevethetjük az 1968-ra vonatkozó, valamint az 1982-től évente számított *létminimumokkal*. (Meg kell jegyezni, hogy az 1982 óta számított minimumok számítási módszertana némileg eltér az 1968. évitől és valamivel „bőkezűbb” is az 1968. évinél.) Eszerint egymillió ember élt a létminimum alatt 1967-ben. (Ha becsléssel próbálkozunk 1962-re, akkor a 3 milliót megközelíti a létminimum alatt élők száma.) 1982-ben a népességnek körülbelül 11 százaléka tartozott a létminimum alatti kategóriába, 1987-ben pedig kb. 9 százalék. Nem vitás tehát, hogy a szocialista korszakban, amikor egészen 1982-ig hivatalosan tagadták a szegénység létét és ezért annak pusztá említése is tabu volt, létezett, mégpedig nem is jelentéktelen szegénység, és az 1980-as évek folyamán a szegénység alig csökkent.

4.4. táblázat - 4.3. táblázat ♦ Az alacsony jövedelmű kategóriákba tartozók száma és aránya a népességben

Év	Egy főre jutó jövedelem, Ft	A népesség száma, ezer	Arány az össznépességben, %
1962	–400	1084	10,2
	401–600	2243	21,1
	601–800	2551	24,0
1967	–600	1002	9,8
	601–800	1513	14,8
	801–1000	1952	19,1
1972	–600	374	3,6
	601–800	561	5,4
	801–1000	956	9,2
	1001–1200	1331	12,8

1977	–800	160	1,5
	801–1000	202	1,9
	1001–1200	362	3,4
	1201–1400	574	5,4
1982	–1800	685	6,4
	1801–2200	1038	9,7
	2201–2600	1489	13,9
1987	–1800	138	1,3
	1801–2200	181	1,7
	2201–2600	361	3,4
	2601–3000	574	5,4
	3001–3200	393	3,7
	3201–3400	457	4,3

A családijövedelem-vizsgálatokból pontosan kiszámítható a *jövedelmek egyenlőtlensége*. Ezek az adatok, ellentétben a szegénység tényével és az 1968. évi létminimummal, mindig nyilvánosak voltak. Ha a jövedelemegyenlőtlenség legegyszerűbb mutatóit használjuk, a személyeknek az egy főre jutó jövedelem szerinti legalsó és legfelső egytizedének, decilisének százalékos részesedését az összes jövedelemből, valamint e két részarány hányadosát, akkor azt látjuk, hogy nem lényegtelen jövedelemegyenlőtlenségek léteztek a szocialista korszakban is, és az 1960-as évekbeni csökkenés után az 1980-as években nőni kezdett az egyenlőtlenség (lásd 4.4. táblázat).

4.5. táblázat - 4.4. táblázat ♦ A jövedelemegyenlőtlenség mutatóinak alakulása 1962-től 1987-ig

Év	Legalsó decilis	Legfelső decilis	Legfelső/ legalsó decilis
	része az összes jövedelemből, százalék		
1962	3,9	20,2	5,2
1967	4,1	18,9	4,6
1972	4,0	19,9	5,0
1977	4,5	18,6	4,1
1982	4,9	18,6	3,8
1987	4,5	20,9	4,6

A szegénység és a jövedelemegyenlőtlenség 1962-től 1987-ig megfigyelt alakulását a következőkkel magyarázhatjuk:

1. 1978-ig a reálbér nőtt, azóta csökkent, ezért mindazok a háztartások, amelyek elsősorban bérből éltek, nehezedő anyagi körülmények közé kerültek.

2. Az egy főre jutó reáljövedelem ennél valamivel kevésbé kedvezőtlenül alakult: növekedése 1978-tól erősen lelassult, 1982-től már közel stagnált, végül 1990-től csökkent, az átlag csökkenése pedig még változatlan egyenlőtlenségek esetén is szükségképpen a létminimum alatti kategória növekedését okozza.

3. A gazdasági mechanizmus reformját követően a lakosság jövedelemkiegészítő tevékenysége kezdetben a mezőgazdasági kistermelésben, az 1980-as években pedig már más területeken is nőtt, és lényegesen hozzájárult a lakosság és különösen a legalacsonyabb jövedelmű rétegek életszínvonalának javításához és az utolsó tízéves időszakban a reálbércsökkenés következményeinek legalább részleges kivédéséhez.

4. Míg a mezőgazdasági kistermelésben elsősorban a szegényebb rétegek vettek részt, és így az a jövedelemegyenlőtlenségeket csökkentette, a nem mezőgazdasági második gazdaságban inkább a jobb anyagi helyzetű rétegek vettek részt, így az némileg széthúzta a jövedelemkülönbségeket.

5. A fogyasztói árindex emelkedése 1978 után felgyorsult, és különösen nagy 1988 óta, ennek következtében mindazoknak a háztartásoknak az életszínvonala csökkent, amelyek fix keresetből éltek, és nem tudták a reálérték csökkenéséből származó veszteséget más forrásból pótolni.

6. A jövedelemegyenlőtlenség kismértékű csökkenése 1962-től 1982-ig a szegénység csökkenése irányában hatott, megfordítva viszont az egyenlőtlenség növekedése 1982-t követően növelte a létminimum alatt élők arányát.

Ennek következtében, miközben a szegénység kiterjedése viszonylag lassan változott (1982-ig csökkent, azután 1987-ig alig változott), az egyes családok helyzetében és a szegény réteg összetételében igen lényeges változások történtek. A *szegénység összetételének* változásait a következőképpen lehet összefoglalni:

1. Míg az 1960-as évek elején a szegénység főképpen a falvakban koncentrált, 1987-re a falusi szegénység csökkent (bár a községi népességből akkor is többen éltek a létminimum alatt, mint a városi népességből), viszont a városi és azon belül is a budapesti szegénység némileg nőtt. Ezzel a szegénység láthatóbbá vált.

2. Míg az 1960-as évek elején a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak között több volt a szegény, mint a szakképzetlen munkások között, 1987-re ez a különbség megfordult: a szakképzetlen munkások közül többen éltek a létminimum alatt.

3. Míg az 1960-as években a nyugdíjsháztartások közül sokkal több élt a létminimum alatt, mint az aktív keresős háztartások közül, 1987-re a szegények aránya a nyugdíjasok között alig volt magasabb, mint az átlagnépességben.

4. A szegénység áttevődött az idősekről a gyermekekre: míg az 1970-es évek elején a 60 éves és idősebb népességnek lényegesen nagyobb százalékos része tartozott az alsó jövedelmi decilisbe, mint a gyermekeknek, addig 1987-ben a 0-14 éves gyermekek közül sokkal több élt a szegénység körülményei között, mint a 60 évesek és idősebbek közül.

Az 1981-1982. évi rétegződésvizsgálattal alapján, amely az életkörülmények és életmód sok dimenziójáról gyűjtött adatokat, *Bokor Ágnes* (1985; 1987) többdimenziós deprív- cióvizsgálatot végzett. Több módszerrel határolta körül a depríváltakat, közülük a legegyszerűbb módszer abból állt, hogy hat rétegződési dimenzióban számított indexpontszámokat a vizsgált személyeknél, és mindegyik dimenzióban az átlag mínusz egy szórásérték alatti pontszámúakat tekintette hátrányos helyzetben lévőknek.

Azokat a vizsgált személyeket, akik 3-6 dimenzióban voltak hátrányos helyzetben, depríváltaknak nevezte (12,0 százalék), azokat pedig, akik két dimenzióban voltak hátrányos helyzetben, a depriváció által veszélyeztetetteknek (16,8 százalék). A depríváltak arányát az átlagosnál sokkal nagyobbak találta az alacsony iskolai végzettségűek, szakképzetlen munkások, falusi lakosok, nyugdíjas fizikai foglalkozásúak, továbbá a három- és többgyermekes családok között.

Ezeknek a többdimenziós deprivációvizsgálatoknak fő tanulsága, hogy bár a hátrányok erősen halmozódnak egyes családoknál és személyeknél, több dimenzió figyelembevétele esetén lényegesen nagyobb arányú a depriváció, mint ha egyszerűen az alacsony jövedelem alapján definiáljuk a szegénységet.

4.6. táblázat - 4.5. táblázat ♦ A hátrányos helyzetben lévők aránya a depriváció hat dimenziójában

Hátrányos helyzetben lévők, százalék	
munka	12,9
érdekérvényesítés	11,9
lakás	13,9
anyagi helyzet	16,7
életstílus	12,5
betegség	9,0

Hasonlóan részletes adatbázis hiányában azóta nem került sor ilyen többdimenziós szegénységvizsgálatra.

7.2. Szegénység és egyenlőtlenség a rendszerváltás óta

1992-től a Magyar Háztartás Panel adatfelvételekből vannak adataink a szegénységről és jövedelemegyenlőtlenségről. Ezek azt mutatják, hogy a *szegénység lényegesen megnőtt 1995-ig*, továbbá a jövedelemegyenlőtlenségek is lényegesen emelkedtek.

A szegénység növekedésének fő oka, hogy 1989-től 1994-ig a GDP mintegy 18 százalékkal csökkent, ennek következtében a népesség egy főre jutó reáljövedelme 13 százalékkal, a reálbérindex 19 százalékkal, az egy főre jutó fogyasztás pedig 9 százalékkal csökkent. A szegénység növekedésének két közvetlen oka az infláció (1989-től 1995-ig az árindex négyszeresére emelkedett) és a munkanélküliség megjelenése és növekedése volt. A **munkanélküliségi arány** 1993-ban 13 százalékkal érte el a legmagasabb értéket. Hozzá kell azonban tenni, hogy a nyugdíjazás (sok esetben a korhatár előtti nyugdíjazás) és a háztartásba való visszavonulás következtében lényegesen több munkahely szűnt meg. 1994-ben a foglalkoztatottak száma az 1989. évinek csak 74 százaléka volt.

A létminimumnál (1995-ben már a „tovább-becsült” létminimumnál) kisebb egy főre jutó jövedelemből élők aránya 1991-ben körülbelül 15 százalékra, 1992-ben 22 százalékra, 1993-ban 25 százalékra, 1994-ben 32 százalékra és 1995-ben mintegy 30-35 százalékra, 1996-ban 35-40 százalékra emelkedett. Azt lehet mondani, hogy *1996-ban a népességnek több mint egyharmada szegény* abban az értelemben, hogy a létminimumnál kisebb jövedelemből él.

1990-től a *jövedelemegyenlőtlenség lényegesen megnőtt* (4.6. táblázat). Ez kezdetben abban nyilvánult meg, hogy a legfelső decilis, a leggazdagabb egymillió állampolgár százalékos részesedése lényegesen nőtt, a legalsó decilis, a legszegényebbek részesedése viszont lényegesen csökkent. 1995-ben egy új tendencia kezdetének jeleit lehet felfedezni: miközben a leggazdagabb decilis részesedése nőtt, a legszegényebb decilis részesedése, tehát relatív helyzete nem romlott tovább, viszont a középső deciliseké, elsősorban a másodiktól a nyolcadik decilisig, romlani kezdett. Leegyszerűsítve ezt az új tendenciát abban foglalhatjuk össze, hogy miközben a leggazdagabb egymillió nemcsak relatív, hanem abszolút értelemben is növelte jövedelmét (azon belül 4-6 százalék lényegesen növelte jövedelmét), nemcsak a legszegényebbek, hanem a középrétegek is lecsúsznak, nemcsak abszolút értelemben, hanem relatív értelemben, az átlaghoz vagy a legjobb módúakhoz viszonyítva is.

4.7. táblázat - 4.6. táblázat ♦ Decilis eloszlások: az egy főre jutó jövedelem szerinti háztartásdecilisek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1992-1995

Decilis	1992	1993	1994	1995
Legalsó	3,6	3,8	3,3	3,6
2	5,7	5,7	5,3	5,3
3	6,6	6,7	6,5	6,2
4	7,4	7,4	7,3	7,0
5	8,1	8,1	8,0	7,8
6	8,8	8,9	8,9	8,6
7	9,9	10,0	10,0	9,7
8	11,4	11,4	11,6	11,3
9	14,2	14,1	14,4	14,4
Legfelső	24,3	23,9	24,7	26,1
Legfelső/ legalsó	6,7	6,3	7,4	7,3

Azt mondhatjuk, hogy a szocialista korszakban a jövedelemegyenlőtlenség körülbelül akkora volt, mint a skandináv országokban, 1995-ben körülbelül akkora, mint Nyugat-Németországban volt az 1980-as években. Fennáll azonban annak a veszélye, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek tovább nőnek egészen az Egyesült Államokban megfigyelt, sőt esetleg azon túlmenően a Latin-Amerikában tapasztalt igen magas szintig is.

7.3. Kik a szegények?

A szegények számánál és arányánál is érdekesebb mind elméleti, mind pedig gyakorlati szociálpolitikai szempontból az a kérdés, hogy kik a szegények, milyen demográfiai, társadalmi stb. csoportok tagjaiból tevődik össze a szegénység. Itt a kérdést úgy fogalmazhatjuk meg: a különböző demográfiai, társadalmi stb. kategóriákból hány százalék esik a különféle szegénységi küszöbök alá (4.7. táblázat).

Ha demográfiai és társadalmi kategóriánként elemezzük a szegények arányát különböző szegénységi küszöbök esetén, akkor négyféle szegénységet látunk kirajzolódni: 1. a hagyományos szegénységet, amelyet már a szocialista korszakban elég pontosan ismertünk, 2. az új szegénységet, amely a rendszerváltás óta jelent meg, vagy csak a rendszerváltás óta keltette fel a figyelmet, 3. demográfiai szegénységet, 4. az etnikai szegénységet. Egy szegény személy vagy család sokszor több említett típusba is beletartozik, a négyféle szegénység tehát nem különül el egymástól.

1. A szocialista korszakban két tényezőt ismertünk, amely lényeges jövedelmi hátrányokat okozott, és ezért a szegénység előfordulásának az átlagosnál lényegesen nagyobb veszélyével járt: a szakképzetlen munkás és mezőgazdasági fizikai réteghez tartozást és az ezekkel együtt járó alacsony iskolai végzettséget; továbbá a községi lakóhelyet. Mindkét tényező ma is a szegénység nagy kockázatával jár, mindkét (egymást különben sokszor átfedő) társadalmi és lakóhelyi réteg lényegesen elszegényedett, egyszóval vitathatatlanul a rendszerváltás vesztesei közé tartozik. Mégsem ők a legszegényebbek és a legnagyobb vesztesek, hanem az „új szegények”.

4.8. táblázat - 4.7. táblázat ♦ A szegények aránya korcsoportonként, társadalmi rétegenként és etnikum szerint különböző szegénységi küszöbök esetén, 1994

Korcsoport, társadalmi etnikum	A létminimum alatt	A legsó Az átlag jövedelmi 50 százaléka kvintilisben alatt	A nyugdíjminimum alatt
százalék			
<i>Korcsoport</i>			
0–2	54,5	38,1	22,8
3–6	41,8	29,2	11,7
7–14	42,3	31,4	16,4
15–19	41,5	29,9	15,9
20–29	34,5	18,8	9,5
30–39	36,4	24,7	13,4
40–49	31,3	18,4	9,3
50–59	28,3	13,8	11,3
60–69	16,1	7,6	7,4
70+	16,7	10,2	9,1
<i>Társadalmi réteg</i>			
Felső- középvezető és	7,4	5,7	2,8
Értelmiségi	10,6	2,1	1,0
Alsóvezető és művezető	5,8	2,2	0,0
Irodai	19,6	8,1	4,2
Önálló iparos, kereskedő	32,6	22,3	13,8
Szakmunkás	24,8	11,6	4,0
Szakképzetlen munkás	34,6	19,4	7,1
Paraszt, mezőgazdasági	39,5	26,0	11,7
Munkanélküli	55,5	37,6	26,6
Gyermekegondozási	51,7	35,5	17,2

díj				
Öregségi nyugdíjas	15,9	8,5	6,7	3,7
Rokkantnyugdíjas	48,7	24,8	13,8	6,5
Özvegyi nyugdíjas	33,7	14,0	19,2	8,1
Háztartásbeli	56,4	44,6	31,8	22,8
Egyéb eltartott	53,7	37,5	28,2	16,9
<i>Etnikum</i>				
Nem roma	28,4	16,3	8,5	4,2
Roma	86,7	73,0	56,1	43,3
Összes népesség	31,8	20,0	11,6	6,7

2. Teljesen „új” szegények a rendszerváltás óta a munkanélküliek. Ide kell sorolnunk azonban a rokkantnyugdíjasokat, az özvegyi nyugdíjasokat, a háztartásbelieket és az egyéb felnőtt eltartottakat is, tehát mindazokat, akiknek nincs rendszeres keresetét biztosító munkahelyük vagy nem részesülnek egy többé-kevésbé teljes foglalkozási életpálya után fizetett nyugdíjból. Ezek az „új szegények” az átlagosnál sokkal nagyobb arányban kerülnek ki a „hagyományos szegény” rétegekből, mert az alacsony iskolai végzettségűek, szakképzetlen munkások és parasztok, valamint a községi lakosok körében az átlagosnál sokkal magasabb a munkanélküliség, és e rétegek tagjai az átlagosnál nagyobb arányban mennek rokkantnyugdíjba, továbbá nem rendelkeznek saját jogú (csak özvegyi jogú) nyugdíjjal, illetve az e rétegekbe tartozó családokban fordul elő viszonylag gyakran, hogy a feleség nem végez kereső munkát, és hogy más felnőttek is eltartottak. Mindez aláhúzza azt a közismert tényt, hogy a rendszeres foglalkoztatásból való kiesés az egyik döntő szegénységet okozó körülmény.

3. Már a szocialista korszakban észrevettük azt a tendenciát, hogy a szegénység az idősebb korosztályokból fokozottan a gyermekek felé tolódik el. A rendszerváltás után azonban ez a tendencia felerősödni látszik.

Itt rövid magyarázat szükséges ahhoz az eredményünkhöz, hogy az idős emberek, különösen a 60-69 évesek körében nem különösen magas a szegények aránya. Ennek valószínű oka, hogy az idős népesség többsége viszonylag magas nyugdíjra szerzett jogot, és bár a nyugdíjak reálértéke csökkent, a nyugdíjas korú népesség jövedelmi helyzete az országos átlagnál kevésbé romlott, mert egyrészt a nyugdíjak reálértékét bizonyos fokig sikerült megvédeni az inflációtól, mindenestre a nyugdíjasokat nem fenyegette az aktív korban lévők nagy veszélytényezője, a munkanélküliség, másrészt mert az idős korú népesség demográfiaiilag folyamatosan kicserélődik, az idősebb korúak és ezért alacsonyabb nyugdíjúak kihálnak, és helyükre fiatalabbak és magasabb nyugdíjúak lépnek (akik nyugdíjának reálértéke a következő években persze le fog csökkenni). Nem jelenti azonban ez azt, hogy nincsenek az idős korú népességen belül olyan csoportok, amelyek igen súlyos szegénységben élnek. Ilyenek a már említett özvegyi és rokkantnyugdíjasok, az utóbbi években korhatár előtt nyugdíjba vonulók, továbbá ilyenek lehetnek az egyedül (egyszemélyes háztartásban) élő idős emberek. Ez utóbbiak nagy része idős özvegyasszony. Végül ide tartoznak a legidősebbek, akiknek nyugdíja már a nyugdíjminimum közelébe süllyedt, és akik egészségi állapotuk miatt nem képesek minimális mellékjövedelemhez sem jutni (például házikert művelésével)

Bármilyen szegénységi definíciót alkalmazunk és bármilyen súlyozást, ekvivalenciaskálát használunk, a gyermekek szegénysége a mai Magyarországon feltűnő. Ezért egyetérthetünk az UNICEF (1993) firenzei kutatóközpontjának azzal a megállapításával, hogy a gyermekek a rendszerváltás nagy vesztesei közé tartoznak Kelet-Közép- Európában. Súlyosnak látom a magyar társadalom jövője szempontjából azt a tényt, hogy gyermekeink jelentős része gyermekkorának legalább egy részében szegény körülmények között nevelkedik fel. Ez a táplálkozásuktól az iskolai előmenetelükig életük legkülönbözőbb oldalait befolyásolhatja rendkívül károsan.

4. Végül, de nem utolsósorban létezik a mai Magyarországon etnikai jellegű szegénység. Korábban is tudtuk, hogy a roma etnikumhoz tartozó, jelenleg félmillióra becsülhető népességnek az átlagosnál jóval nagyobb része szegény. A Magyar Háztartás Panel azonban először nyújt arra lehetőséget, hogy a roma és nem roma etnikumú népesség jövedelmi viszonyait összehasonlítsuk. Ennek oka, hogy korábban országos felvételekben nem volt lehetőség az etnikum megállapítására. A háztartáspanel-felvételek alkalmával az összeíró jegyezte fel (kérdések feltétele nélkül), hogy a megkérdezett háztartást romának látja-e. Ez kétségtelenül távolról sem tökéletes módszer, de jobbat nem tudunk. Azt is meg kell jegyezni, hogy a roma etnikum esetében az átlagosnál lényegesen magasabb az interjú megghiúsulása. Így a várt 5 százaléknál kevesebb, csupán 3,8 százalék a roma etnikumhoz tartozók aránya az 1994. és az 1995. évi mintákban. Mindezen fenntartások ellenére az a tény, hogy a roma etnikumban messze a legmagasabb a szegények „felülreprezentációja” minden szegénységi küszöb esetén, arra hívja fel a figyelmet, hogy ők alkotják a magyar társadalomnak a szegénység által leginkább veszélyeztetett részét, és egyben minden bizonnyal ők a rendszerváltás legnagyobb vesztesei.

Nilvánvalóan egészen másként kell megítélnünk a szegénységet, ha csak átmeneti állapot, mint ha tartós. Mivel a háztartáspanel-felvételből már négy egymást követő év jövedelmi adatai állnak rendelkezésre, vizsgálhatjuk a szegénység átmeneti, illetve tartós voltát. A külföldi vizsgálatokhoz hasonlóan azt találjuk, hogy *a szegénység nagy része átmeneti jellegű*, viszonylag kevés háztartás és személy volt mind a négy adatfelvételi évben szegény. Sok esetben előfordult persze, hogy a háztartás átmenetileg a szegénységi küszöb fölé emelkedett, azután újra visszasüllyedt az alá. A tartós szegénység különösen gyakori volt azokban a háztartásokban, ahol a háztartásfő hosszasan munkanélküli volt, valamint a roma etnikumhoz tartozók között.

Az 1990-es évek közepén a szegénység nyilvánvalóan Magyarország egyik legsúlyosabb társadalmi problémája. A szegénység nemcsak alacsony jövedelmet jelent, hanem hozzájárul a szegények egészségi állapotának romlásához, a szegény családok gyermekeinek rossz fejlődési feltételeihez, iskolai sikertelenségéhez, a lelki betegségek és deviáns viselkedések gyakoriságának növekedéséhez is. Egy modern társadalom számára súlyos teherterhel, ha tagjainak egy része szegény. A szegénység mérséklődését egyrészt a gazdasági növekedés megindulásától lehet várni, másrészt a szegényeknek a jóléti rendszeren, a szociális védőhálón keresztül megvalósított védelmétől. Fel kell hívni arra a figyelmet, hogy megfelelő szociális védőháló hiányában gazdag és emelkedő átlagos életszínvonalú társadalomban is fennmaradhat a súlyos szegénység.

8. TÁRSADALOMPOLITIKA

Minden emberi közösség, társadalom gondoskodott szegény tagjairól, vagy legalábbis megpróbált róluk gondoskodni. Különböző társadalmakban egymástól eltérő intézményes megoldásokat alkalmaztak. Nevezetesen közöttük az 1572. évi angol szegénytörvény. Ez arra kötelezett minden helyi közigazgatási egységet – várost, falut –, hogy az ott született és ott élő szegényekről gondoskodjék. Ezzel a központi kormányzat elejét akarta venni a szegények vándorlásának, a koldulásnak, a közrend megzavarásának. Bár kétségtelen, hogy ezek a nem éppen szegénnytámogatási indítékok szerepet játszottak a szegénygondoskodás rendszerének létrehozásában, az angol társadalom vitathatatlanul – ha nagyon szegényes szinten is – gondoskodott legnyomorultabb tagjainak létfenntartásáról. Ehhez képest mindenképpen visszalépésnek lehet tekinteni ezen szegénytörvény eltörlését a szélsőséges liberálisok követelésére 1832-ben, akik szerint a szegénytörvény akadályozta a szabad munkaerőpiac érvényesülését. *John Stuart Mill* a XIX. század második felében viszont már azt az álláspontot képviselte, hogy a liberalizmus számára az egyenlőség hasonlóan fontos érték, mint a szabadság, ezért a szegények támogatása mellett szállt síkra.

A szegényekről, a különböző okok miatt hátrányos helyzetbe kerülőkről való gondoskodás a XIX. század második felétől kezdett elterjedni Európában. Az egyik úttörő lépés a Bismarck által bevezetett kötelező munkás-társadalombiztosítás volt. A nagy fellendülés azonban csak a második világháború után következett be. A háború utáni évtizedekben jött létre ugyanis a szociális gondoskodásnak az a széles körű rendszere, amit jóléti államnak szokás nevezni. Úttörő szerepet játszott benne a második világháború alatt Churchill megbízása alapján kidolgozott és a háború után megvalósított Be- veridge-terv.

8.1. A jóléti állam kiépülése

A jóléti állam felépítésének elméleti alapját *T. H. Marshall* (1950) fogalmazta meg. Szerinte az állampolgárrá válásnak három lépcsőfoka van: először a magánpolgári szabadságjogokat (egyesülési szabadság, vallásszabadság) vívják ki a polgárok, majd a politikai jogokat (szavazati jog stb.), végül a gazdasági és szociális jogokat. A teljes jogú állampolgárnak a fejlett társadalmakban mindháromfajta jogokkal kell rendelkeznie.

A **jóléti állam** azt jelenti, hogy az állam növekvő részt vállal az állampolgárok jólétében, nyugdíjat biztosít, családi támogatásokat ad, betegségi, baleseti, munkanélküliségi támogatást nyújt, továbbá ingyenes egészségügyi ellátást biztosít. Némely országban az ingyenes oktatás is a jóléti állam része.

Ezek a **jóléti programok** eltérő időpontban és eltérő mértékben majdnem minden fejlett országban kiépültek a második világháború után. (Az Egyesült Államokban nincs mindenre kiterjedő ingyenes egészségügyi ellátás, és csak a legszegényebbek kapnak családi támogatást.) Az egyes országok között azonban elég lényeges eltéréseket lehet megállapítani. Ezért szokták a jóléti államokat vagy jóléti rendszereket különböző típusokba sorolni.

Titmuss (1958) megkülönböztette a következő jóléti modelleket:

1. reziduális modell (Egyesült Államok), ebben csak azoknak nyújtanak támogatást, akik képtelenek a piacon megfelelő jövedelemhez jutni;
2. a teljesítménymodell (Németország), ebben a támogatásokat – elsősorban a nyugdíjat – a korábbi járulékbefizetésekhez kötik és azok arányában adják;
3. az intézményes modell (Svédország) minden állampolgár életkörülményeit és életesélyeit kívánja az egyenlőség felé közelíteni univerzális (mindenkinek alanyi jogon adott) támogatásokkal.

G. Esping-Andersen (1990) újabban szintén három típust különböztetett meg, ezek többé-kevésbé hasonlítanak *Titmuss* típusaihoz:

1. liberális modell, a rászorultsági elven alapul, elsősorban segélyezésre támaszkodik, viszonylag csekély összeget oszt el újra;
2. a konzervatív modell, a foglalkoztatottak jövedelmi helyzetét védi különböző azt veszélyeztető körülmények (betegség, nyugdíjazás) előfordulása esetén, elsősorban a társadalombiztosításra támaszkodik, közepesen nagy összeget oszt el újra;
3. a szociáldemokrata modell célja, hogy az életkörülményeket az egyenlőség felé közelítse, állampolgári jogon nyújtja a támogatást, meglehetősen nagy összegeket oszt el újra.

8.2. Viták a jóléti államról

A jóléti állam létrehozása óta folyik a vita arról, hogy a kiterjedt szociális célú jövedelem-újraelosztás segíti vagy hátráltatja a gazdasági fejlődést. Ellenzői azt állítják, hogy a jóléti támogatások egyrészt nagy megterhelést jelentenek a gazdaság számára, és fejlesztésre, beruházásra szánt összegeket kötnek le, másrészt gyengítik az egyének munkateljesítményük növelésére való hajlandóságát, kezdeményezőképességét és egyéni felelősségvállalását. A jóléti állam hívei viszont azt állítják, hogy a nagy tömegű és szélsőséges szegénység sok közvetett költséget jelent a társadalomnak, másrészt a szegénység és egyenlőtlenség mérséklése csökkenti a társadalmi konfliktusok élességét, és ezáltal elősegíti a gazdasági fejlődéshez szükséges társadalmi együttműködést.

Az 1970-es évek második felétől kezdve mindenesetre olyan helyzet alakult ki, amely a jóléti állam további kiépítését gátolta. Úgy látszott, hogy a jóléti szolgáltatások elérték megvalósítható felső határukat (Flora 1986; 1987). Ennek három okát említhetjük:

1. A kapitalista gazdaságoknak a második világháborút követő nagy fellendülési korszaka véget ért, a gazdasági növekedési ütem a fejlett piacgazdaságokban lelassult; a fordulópont – utólag tekintve – az 1973. évi olajválság volt. A lassan növekvő GDP-ből nehezebb növekvő összegeket jóléti szolgáltatásokra kihasítani.
2. A gazdasági növekedés lelassulásával és a korábbinál mélyebb gazdasági depressziók jelentkezésével megnőtt a munkanélküliség. A munkanélküliek támogatása jelentős többlet megterhelést jelent a jóléti rendszerek számára.
3. A fejlett országok népessége öregedni kezdett, az idős korú, nyugdíjjogosult népesség aránya megnőtt, a munkaképes korú kereső és ezáltal jövedelemadót és társadalombiztosítási járulékot fizető népesség növekedése viszont lelassult, néhol megállt, s a közeljövőben is csökkenni fog. Ezáltal kevesebb állampolgár járulékaiból kell növekvő számú állampolgár juttatásait kifizetni.

Hozzá kell azt is tenni, hogy az 1970-es években lényeges szemléletváltozás következett be a fejlett piacgazdaságokban és ezzel a kormánypolitikákban is. Míg a 60-as években a „szociáldemokrata konszenzus” uralkodott a közvéleményben, a 70-es évek második felétől megerősödtek az állami újraelosztással szembeni ellenséges vélemények. Ennek következtében olyan pártok és politikusok kerültek kormányra, akik a jóléti állam leépítését tűzték ki célul. Az ilyen politikai irányzatok legjellegzetesebb képviselői Ronald Reagan és Margaret Thatcher voltak. Bár majdnem minden nyugat-európai ország rákényszerült a jóléti programok korlátozására, a jóléti állam egészének leépítésére eddig sehol sem került sor.

8.3. A magyar jóléti rendszer

Magyarországon a szocialista korszakban igen kiterjedt jóléti rendszer alakult ki. Ezt azonban hiba lenne jól működő jóléti államnak nevezni, mert a szociális védőhálóból sokan kiestek, nem kaptak támogatást vagy csak igen alacsony támogatást kaptak, így szegények maradtak; a támogatások jelentős részét nem a szegények, hanem a jómódúak kapták, bizonyos támogatásfajták (például az állami bérlakások alacsony bére) egyenesen főképpen a jobb módúaknak jutottak; a támogatások elosztási rendszere egyes területeken (például az egészségügyben) pazarláshoz vezetett (Tóth 1994; Andorka- Kondratas-Tóth 1995).

A következő programokat szokás a magyarországi jóléti rendszerhez, a szociális kiadásokhoz sorolni:

1. nyugdíj,
2. családi támogatások (családi pótlék, gyés stb.),
3. táppénz,
4. munkanélküli-segély,
5. szociális segély,
6. egészségügyi ellátás, ezen belül gyógyszerár-támogatás,
7. oktatás,
8. lakás (építési támogatás és a reálisnál alacsonyabb lakbér az állami bérlakásokban),
9. fogyasztói ártámogatások.

A rendszerváltás után egyrészt csökkent a GDP, másrészt szükségessé vált az állami költségvetés GDP-n belüli arányának mérséklése, ezért élesen jelentkeztek az elosztható összeg korlátai, másrészt megjelent és megnőtt a munkanélküliség, nőtt a szegénység, ennek következtében megnöttek a támogatási igények. Ezek a tények kikényszerítik a jóléti rendszer reformját. A különböző reformjavaslatok tárgyalására itt nincs mód (Andorka-Kondratas-Tóth 1995), csupán két elvi álláspontot fogalmazok meg:

1. 1. A jóléti rendszer reformja, nem pedig a leépítése szükséges; egy, a magyarországi lehetőségeknek megfelelő korszerű jóléti rendszert kellene felépíteni.
2. 2. Minden egyes jóléti támogatásfajta reformját külön-külön kell megvizsgálni, figyelembe véve, hogy a reform kiket érinthet hátrányosan, milyen messzemenő hatásai lehetnek, és a várt megtakarítások mellett milyen többletköltségeket okozhat (például a jövedelemigazolások ellenőrzése).

Kíváncos lenne, ha az állami szociálpolitika mellett nem állami szervezetek, intézmények (egyházak, egyesületek) is minél nagyobb részt vállalnának a szegénység enyhítésében. Végül, de nem utolsósorban a családok változatlanul igen nagy szerepet játszanak a szegénység különféle formáinak enyhítésében, így szükséges lenne a családokat ebben segíteni.

9. ÖSSZEFOGLALÁS

A Föld népességének kisebbségét alkotó fejlett országokban az egy főre jutó GDP és az életszínvonal sokszorta magasabb, mint a többséget alkotó fejlődő országokban. A Világbank számítása szerint 1985-ben a fejlődő országokban 1,1 milliárd ember, a Föld népességének mintegy egyötöde volt kénytelen a Világbank által alkalmazott igen alacsony létminimumnál is kevesebb jövedelemből megélni. Bár hosszabb távon a szegények

aránya a Föld népességén belül valószínűleg csökkent, a gazdag és a szegény országokat elválasztó távolság abszolút értelemben nőtt. Egyes régiókban, elsősorban a Szaharán túli Fekete-Afrikában az 1980-as években a szegénység abszolút és relatív értelemben egyaránt nőtt.

Magyarországot az 1930-as években a hárommillió koldus országának nevezték. Valószínűleg ennél is nagyobb volt a szegények tényleges száma. Az 1960-as évek elején még mindig hárommillió körülire becsülhető a szegények száma, ez azután lecsökkent körülbelül egymillióra. Az 1980-as években már alig csökkent a szegénység. A rendszerváltás után a GDP csökkenése, a munkanélküliség, az infláció következtében erősen megnőtt a szegénység. A KSH korábbi létminimum-számításait alapul véve 1996-ban 3,5-4 millió lehetett a szegények száma. A szegénység növekedésében szerepet játszott a jövedelemegyenlőtlenség növekedése is. A szocialista korszakban a magyarországi jövedelemegyenlőtlenség körülbelül a skandináv országokban megfigyeltekhez volt hasonló, az 1990-es évek első felében azonban felemelkedett a nagy nyugat-európai országokban megfigyelt szintre. Különösen gyakori a szegénység a roma etnikumhoz tartozók, a munkanélküliek, az özvegyi és rokkantnyugdíjasok, valamint a gyermekek között.

A második világháború után a nyugat-európai országokban kiépült a jóléti állam. Ez azt jelenti, hogy az állam széleskörűen gondoskodik az állampolgárok jólétéről, nyugdíjat, családi támogatásokat, táppénzt, munkanélküli-segélyt, szociális segélyt, ingyenes egészségi ellátást és oktatást nyújt az állampolgároknak. Magyarországon is kiépült a szocialista korszakban a jóléti programok rendszere. Ennek azonban számos hiányossága van. A GDP visszaesése korlátozza a jóléti támogatásokra rendelkezésre álló pénzt, ugyanakkor a munkanélküliség és a szegénység kiterjedése növelte a támogatások iránti igényeket. A magyarországi szociálpolitika ezért reformra szorul, de semmiképpen sem kívánatos annak leépítése.

10. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

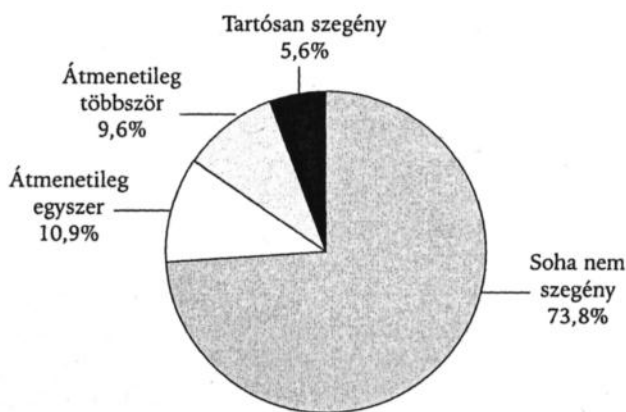
(Spéder Zsolt)

Az ezredforduló utáni első évekre a társadalmi-politikai átmenet lezárult, az egyenlőtlenségek mértéke és a szegény népesség arányai stabilizálódtak, egyik évről a másikra csak keveset változnak, egyre tisztábban látható, hogy kiket veszélyeztet leginkább a szegénység. Természetesen nem állíthatjuk, hogy nincsenek folyamatos mozgások, hiszen a társadalmi és gazdasági dinamika és a problémahelyzetek társadalompolitikai kezelése folyamatosan módosítja a fennálló relációkat. Ma általánosan elfogadott, hogy a szegénység *hátrányos jövedelmi helyzetet* takar, és hogy ezt a jövedelmi hátrányt a társadalmi átlaghoz (átlag- vagy mediánjövedelem) vagy pedig egy abszolút mérőszámhoz (létminimum, nyugdíjminimum) képest határozhatjuk meg. A különbözőképpen megállapított szegénységhatárok szerint természetesen a szegény népesség más és más arányai adódnak: a Tárki számításai szerint 2003-ban a népesség 8,3 százaléka rendelkezett a mediánjövedelem, 13,2 százaléka pedig az átlagjövedelem felénél kevesebb jövedelemmel (Gábos-Szívós 2004). (A jövedelemfelvételek bizonytalansága miatt arról nincsen megbízható információnk, hogy hányan élnek az egy főre jutó nyugdíjminimum illetve a létminimum alatt.) Noha a jövedelmi egyenlőtlenségek és szegénységarányok meghatározásához gyakran használják a háztartási jövedelmet és az egy főre jutó jövedelmet, egyre elterjedtebb, s a leginkább releváns az ún. *ekvivalens jövedelem*, hiszen ebből olvasható ki leginkább az egyének és családok potenciális jóléti helyzete. Közölt táblázatainkban is mindig ezt a mutatót használjuk.

Az elmúlt évtizedben itthon és még inkább az európai társadalompolitikai térben határtalan népszerűsége tett szert a *társadalmi kirekesztés* kategóriája. A fogalom ma még nem tisztázott, sokan sokféle jelenség és összefüggés megnevezésére használják (vö. Ferge 2000; Kronauer 1998; Burchard et al. 2002). Eredetileg Franciaországban a társadalombiztosítási rendszerből kizáródott marginális csoportokat nevezték kirekesztetteknek, és ez a fogalomhasználat ma sem tűnt el teljesen. Gyakori az is, hogy a több szempontból hátrányos helyzetben élőket írják ezzel a megnevezéssel körül, és ekkor ugyanazokról van szó, akiket korábban depriváltaknak hívtunk. A kirekesztés fogalmának használata talán akkor a legindokoltabb, ha egyrészt az anyagi hátrányokon kívül más egyenlőtlenségi dimenziók szerint (pl. iskolázottság, munkaerőpiac, etnicitás stb.) kialakuló hátrányokat is magában foglal, másrészt ha olyan helyzeteket ír le, amikor a kirekesztettek és a többség között egyértelmű, nehezen áthidalható a szakadék, harmadrészt ha figyelembe vesszük a hátrányos helyzet időbeli alakulását is. A kirekesztés ezen utóbbi meghatározása a vizsgálódás, az értelmezés fókuszát az anyagi hátrányoktól a társadalmi együttélésben megmutatkozó hátrányok széles körére és az azokat generáló mechanizmusokra (strukturális viszonyokra) irányítja.

A mindenkori szegénységarányok statikus képet festenek a társadalmi egyenlőtlenségekről: azt a képzetet alakítják ki bennünk, hogy vannak szegények és nem szegények, és a két csoportot megkülönböztető

határvonalak élesek, átjárhatatlanok. A követéses technikán alapuló dinamikus elemzések képesek tisztázni, hogy aki egy adott évben szegény, az vajon a rákövetkező években is szegény-e? Az ilyen típusú nemzetközi vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy meg kell különböztetnünk a *tartósan és átmenetileg szegények* csoportját. Vannak olyanok, akik folyamatosan, tartósan hátrányos jövedelmi helyzetben élnek és vannak olyanok is, akik csak rövidebb ideig (1-2 évig). Az is kiderült, hogy a népességben ez utóbbiaknak nagyobb a hányada. Magyarországon – ahol a Magyar Háztartás Panel programjában hat éven keresztül, 1992 és 1997 között követtük a háztartásokat – azt találtuk, hogy a népesség egy huszada tekinthető tartósan szegénynek, míg egy negyede egyik vagy másik évben, azaz átmenetileg (vö. 4.1. ábra).

4.1. ábra ♦ A tartósan és az átmenetileg szegények részaránya Magyarországon 1992 és 1997 között

10.1. Nemzetközi tendenciák

A világ országainak népessége olyannyira különböző körülmények és létviszonyok, eltérő gazdasági és társadalmi rendszerekben él az ezredforduló körül, hogy életfeltételeiket szinte lehetetlen összehasonlítani. Az éves rendszerességgel megjelenő *Human Development Report* ugyanakkor minden évben kísérletet tesz erre. E jelentésekben az elmúlt években két lényeges módszertani változást tapasztaltunk. Az egyik az, hogy ma már minden országra megpróbálják kiszámítani a vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó jövedelmet. Ez a számítási mód ugyanis figyelembe veszi, hogy ugyanannyi jövedelemből az eltérő árrendszerű országokban más-más javakhoz és szolgáltatásokhoz lehet hozzájutni. Ezt a mércét alkalmazva, a legszegényebb és a leggazdagabb országok között 2003-ban körülbelül hetvenszeres életszínvonalbeli különbség adódik. Siera Leonében 490 USD, Tanzániában 550 USD, az USA-ban 35 060 USD, Norvégiában 35 840 USD a vásárlóerő-paritáson számolt egy főre jutó nemzeti jövedelem (*Human Development Report* 2004). A másik változást az generálta, hogy az ezredfordulón az ENSZ úgynevezett millenniumi fejlesztési célokat tűzött ki a világszegénység enyhítése és az életkörülmények javítása céljából. Ezt a törekvést szolgálva olyan, döntően naturális mutatókkal mérik rendszeresen a szegénység mértékét, mint az alultáplált gyermekek aránya, az alapfokú oktatást elvégzők aránya, a gyerekehalandóság mértéke stb. Ezek az adatok szolgáltatnak alapot a nemzetközi segélyprogramok kialakításához. Nyilvánvaló tehát, hogy a világ országaiban igen eltérő egyenlőtlenségi problémákkal, életszínvonalbeli különbségekkel állunk szemben.

Az ismert jövedelemegyenlőtlenségi és szegénységi mutatók a fejlett piacokkal rendelkező országok összehasonlítása során használhatóak jól. A Förster-d'Ercole szerzőpáros 26 OECD-országot vetett össze egyazon elvek alapján kialakított egyenlőtlenségi és szegénységi mutatók alapján. A 4.8. táblázat a 90. és a 10. percentilis arányát ($P90/P10$),³ illetve a szegények – a mediánjövedelem felénél kevesebb ekvivalens jövedelemmel rendelkezők – arányát mutatja (Förster-d'Ercole 2005). Ahogy az a táblázatból jól kivehető, az ezredfordulón az észak-európai országokban sokkal kisebbek a jövedelmi egyenlőtlenségek, mint az Egyesült Királyságban vagy Dél-Európában. A kontinentális Nyugat-Európában pedig ezek a differenciák közepesnek mondhatók. A szegények részarányának mértéke az egyes országcsoportokban ugyanezeket a relációkat mutatja: a skandináv országokban a népesség egyhuszadának, Dél-Európában pedig több mint egytizedének kell a mediánjövedelem felénél kevesebből megélnie. A volt szocialista országok közül Lengyelországot és Magyarországot inkább közepes, míg Csehországot inkább alacsony egyenlőtlenségek jellemzik.

³ A $P90/P10$ arány azt mutatja meg, hogy a jövedelmek szerint vizsgált népességben milyen a leggazdagabb tized legalacsonyabb jövedelmével rendelkező, illetve a legszegényebb tized legmagasabb jövedelmével rendelkező személyek jövedelmeinek aránya. Magyarország vonatkozásában e jövedelmi rangsor egymilliomodik tagja 3,6-szor nagyobb jövedelemmel rendelkezik, mint a jövedelmi rangsor kilencmilliomodik tagja.

Törökországban és az Európán kívüli OECD-országokban a jövedelemegyenlőtlenségek szórása a fentieknél nagyobb. Míg Kanadában az egyenlőtlenségek „európai szintűek” ($P90/P10 = 3,8$), addig Japánban, az USA-ban, Törökországban igen magasak.

Az 4.8. táblázatban korcsoportos adatokat is találunk. Szembetűnő, hogy Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban a 18 év alattiak szegénységaránya az átlag másfélszeresénél is magasabb. Nem hiába kapott tehát több UNICEF-jelentésben is nagy publicitást, hogy a gyerekek a rendszerváltozás vesztesei. A gyermekszegénység ugyanakkor néhány nyugat-európai országban is átlag feletti (pl. Hollandia, Egyesült Királyság, USA, Ausztria), az alacsony egyenlőtlenséget mutató északi országokban viszont a gyerekek jóléti helyzete az általánosnál kedvezőbb. A szegénység generációs profilja, döntően a jóléti rezsimek működése szerint, számtalan típusba sorolható: a volt szocialista országokban a gyerekek hátrányos, az idősök relatíve előnyös helyzetben vannak; Belgiumot és kismértékben az északi országokat ennek fordítottja jellemzi; a többi európai országban a fiatalok és az idősök szegénységkockázata között nincsen számottevő különbség.

4.9. táblázat - 4.8. táblázat ♦ Az egyenlőtlenségek és a szegénység az OECD-országokban a teljes népesség és az egyes korcsoportokhoz tartozók arányában

Országok	Az egyenlőtlenség mértéke a teljes népesség körében		A szegénység részaránya	
	P90/P10	a szegények aránya	0–17 éves	65–74 éves
<i>Északi országok</i>				
Finnország	3,1	6,4	3,4	7,0
Svédország	2,8	5,3	3,6	4,6
Norvégia	2,8	6,3	3,6	5,5
Dánia	2,7	4,3	2,4	2,3
<i>Európai angolszász országok</i>				
Egyesült Királyság	4,2	11,4	16,2	11,4
Írország	4,4	15,4	15,7	31,1
<i>Kontinentális Nyugat-Európa</i>				
Hollandia	3,0	6,0	9,0	1,5
Belgium	3,2	7,8	4,1	10,7
Franciaország	3,4	7,0	7,3	9,9
Németország	3,5	8,9	10,9	9,7
Ausztria	3,3	9,3	13,3	7,6
Svájc	3,2	6,7	6,8	10,4

Luxemburg	3,2	5,5	7,8	3,8
<i>Dél-Európa</i>				
Portugália	5,0	13,7	15,6	25,4
Spanyolország	4,1	11,5	13,3	14,8
Olaszország	4,6	12,9	15,7	14,6
Görögország	4,8	13,5	12,4	22,2
<i>Közép-Kelet-Európa</i>				
Lengyelország	4,2	9,8	14,5	4,0
Csehország	3,0	4,3	7,2	1,3
Magyarország	3,6	8,1	13,1	5,5
További országok				
Törökország	6,5	15,9	21,1	16,6
Kanada	3,8	10,3	13,6	4,0
USA	5,4	17,1	21,7	16,7
Mexikó	9,3	20,3	24,8	24,1
Japán	4,9	15,3	14,3	19,5
Ausztrália	4,1	11,2	11,6	20,6
Új-Zéland	4,4	10,9	16,3	0,4
<i>Forrás:</i> Förster-d'Ercole 2005.				

Természetesen számtalan egyéb eltérés mutatható ki az európai országok egyenlőtlenségi viszonyaiban (vö. Förster-d'Ercole 2005; Whelan-Maitre 2005). Szelényiék 1999-2000-ben hat volt szocialista országot hasonlítottak össze (Szelényi 2001). A kutatási program az amerikai „underclass” koncepcióját kísérte meg adaptálni a volt szocialista országok társadalmi valóságához, és ezzel egyfajta kirekesztéselemzést is elvégzett. E kutatásból azt az eredményt emelhetjük ki, hogy Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban a szegénység bizonyos mértékig kötődik a foglalkozási rétegekhez (mezőgazdasági dolgozók, segédmunkások). Romániában, Oroszországban és Szlovákiában viszont a szegények élesen elkülönülő „lét alatti osztályt” alkotnak (Domanski 2001).

10.2. Hazai tendenciák

A rendszerváltozást követő időszakban minden kétséget kizáróan nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénység. A növekedés mértéke természetesen függ az alkalmazott mérési módszertől, ám minden esetben azt tapasztaljuk, hogy a legmélyebb jövedelmi átrendeződés a 90-es évek fordulóján és az évtized első felében következett be (vö. 4.9. táblázat). A népesség leggazdagabb és legszegényebb tizede közötti arány a 80-as évek végi négy és félszeresről az ezredfordulóra nyolcszorosra, a P90/P10 percen- tilisarány 2,8-ról 4-szeresre emelkedett. Tóth István átfogó monográfiájában – amelyben különben részletesen taglalja a jelenség mérésének

nehézségeit – az egyenlőtlenségek alakulásának három szakaszát különíti el (Tóth 2005). Az első szakaszban, a gazdasági recesszió és szerkezetátalakulás nyomán, a jövedelmi egyenlőtlenségek dinamikusan növekedtek és a jövedelmi pozíciók átrendeződtek. A szerkezetátalakulás, a gyárbezárások és a racionalizálás következtében 1991-92-ben hónapok alatt hatszázezerre nőtt a munkanélküliek száma, és az érintetteknek a munkajövedelmeket az alacsonyabb munkanélküli-segély váltotta fel. Az átalakulás második szakaszában, a 90-es évek közepén az egyenlőtlenségek – ha kisebb mértékben is – tovább nőttek. Ez két tényezőre vezethető vissza. Egyrészt a talpon maradt, sikeres piaci szereplők jövedelemtöbbletre tettek szert; az iskolázottsággal párhuzamosan növekvő jövedelmi előnyök erre utalnak. Másrészt az átlagost meghaladó mértékben csökkent az egyes társadalmi jövedelmek (munkanélküli-segély, családi támogatások) reálértéke, ami erőteljesen hozzájárult a fokozódó gyermekszegénységhez. A 90-es évek végére a jövedelmi pozíciók stabilizálódtak, az egyenlőtlenségek némi növekedése abból adódott, hogy a kibontakozó gazdasági prosperitás hozadékai az előnyös helyzetűeknél hamarabb jelentkeztek.

4.10. táblázat - 4.9. táblázat ♦ A jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegények részarányának alakulása Magyarországon, 1987–2003

	1987	1992	1996	2000	2003
Egy főre jutó jövedelmek					
P90/P10	2,8	3,1	3,9	3,9	3,9
A felső és az alsó decilis aránya (S10/S1)	4,6	6,0	7,5	7,6	8,0
Ekvivalens jövedelmek					
P90/P10	2,8	3,1	3,6	3,5	3,6
A szegények aránya (az átlagjövedelem 50%-a alattiak)	–	11,6	12,9	14,0	13,2

Forrás: MHP és Társi Háztartás Monitor

A 90-es években számtalan kutatás folyt (Ferge et al. 2002; Gábor-Szívós 2004; Havasi et al. 1999; Kapitány-Spéder 2004; Ladányi-Szelényi 2004), és folyamatos vita zajlott a szegénység mértékéről, alakulásáról, a szegény népesség összetételéről, az egyes társadalmi ismérvek szerint eltérő szegénységkockázatokról. E kutatások eredményeképpen tisztázódott – és erről konszenzus is kialakult –, hogy mely társadalmi csoportokat veszélyeztet leginkább a szegénység. A kutatások megerősítették Andorka Rudolf eredeti elképzeléseit: az alacsony iskolai végzettségűek, a betanított- és segédmunkások, a munkapiacról kiszorulóak (a munkanélküliek és az első állást keresők, a háztartásbeliek és az egyéb inaktívok), a roma etnikumhoz tartozók és bizonyos demográfiai jegyeket hordozók (a sokgyerekes családok tagjai, illetve a gyermeküket egyedül nevelők, az özvegyülés következtében egyedül maradók), és végül a hátrányos kistérségekben és településeken lakók lesznek a legnagyobb valószínűséggel szegények.

4.11. táblázat - 4.10. táblázat ♦ A jövedelmi szegénységbe kerülés esélyhányadosai (logisztikus regresszió); tisztítatlan hatások és többváltozós modell, 2002

Jövedelmi szegénység	Tisztítatlan hatások	Modell	

	Exp. (B)	sign.	Exp. (B)	sign.
Nem: nő	1,026		0,843	***
Korcsoport		***		***
18-29	0,846	**	0,924	
40-49	1,062		1,333	***
50-59	0,810	**	1,190	
60-69	0,513	***	0,888	
70-75	0,412	***	0,611	**
Régió és településtípus		***		***
Közép- és nyugat-magyarországi kisváros	1,070		0,942	
Dél- és kelet-magyarországi kisváros	2,323	***	1,542	***
Közép- és nyugat-magyarországi község	1,845	***	1,205	*
Dél- és kelet-magyarországi község	3,637	***	1,920	***

4.12. táblázat -

Jövedelmi szegénység	Tisztítatlan hatások		Modell	
	Exp. (B)	sign.	Exp. (B)	sign.
Etnicitás: roma származás	8,565	***	2,399	***
Iskolázottság		***		***
8 osztály alatt	2,243	***	1,998	***
8 osztály	1,804	***	1,413	***
Érettségi	0,530	***	0,687	***
Felsőfok	0,114	***	0,265	***

Gyerekszám		***		***
Nincs	0,576	***	0,537	***
2	1,099		1,197	*
3	1,839	***	1,296	*
4 vagy több	4,018	***	1,488	*
Partnerkapcsolati státus		***		***
Hajadon pár nélkül	1,069		1,377	***
Elvált pár nélkül	2,265	***	2,896	***
Özvegy pár nélkül	0,984		1,298	**
Élettárral élő	1,799	***	1,550	***
Munkapiaci és foglalkoztatotti státus		***		***
Vezető fehérgalléros	0,197	***	0,574	**
Egyéb fehérgalléros	0,854		1,186	
Betanított- és segédmunkás	1,936	***	1,345	**
Munkanélküli	12,073	***	8,527	***
Öregségi nyugdíjas	0,989		1,416	**
Rokkantnyugdíjas	4,234	***	3,602	***
Anyasági ellátás	4,825	***	3,605	***
Tanuló	1,616	***	2,233	***
Egyéb inaktív	10,307	***	8,444	***
A modell jóságának mértéke (Nagelkerke R ²)			0,29	

Referenciaszemély (akihez képest a modell együtthatói értelmezhetők) ismérvei: férfi, 30-39 éves, budapesti vagy megyei jogú városban lakó, nem roma, szakmunkás végzettségű, egygyermekes, házas, szakmunkás foglalkozású. Szignifikanciaszintek: * $<0,1$; ** $<0,05$; *** $<0,01$.

Az említett kategóriák között természetesen vannak átfedések: az alacsony végzettséggel rendelkezők például gyakran éppen végzettségük miatt rekednek kívül a munkapiacon, és közismert az is, hogy a roma népesség aluliskolázott és magas körökben a gyermekszám is. Ezért mindenképpen indokolt annak vizsgálata, hogy vajon

az említett tényezők mennyire jelentenek „önálló” szegénységkockázati tényezőt, vagy mennyire tartalmazzák egy másik ismerv közvetett hatását. Többváltozós elemzések teremtenek lehetőséget a hatások „elkülönítésére”, a szegénységkockázati tényezők erejének összemérésére (Kapitány-Spéder 2004). A 4.10. táblázatban egy ilyen többváltozós logli- neáris elemzés eredményét láthatjuk. Az első oszlop a szegénységbe kerülés esélyét egy-egy változó szerint, tisztítatlan formában, míg a második oszlop ugyanazon változók hatását modellbe építve, tisztítottan mutatja. Az együthetokról annyit kell tudni, hogy egy személy szegénységkockázatát (a szegénységbe kerülés esélyét) mindig a referenciaszemélyhez képest határozhatjuk meg. A tisztítatlan hatások mögöttes feltételezése az, hogy a személyeket csak egyetlen ismerv jellemzi. A többváltozós modell közelebb áll a valósághoz, amennyiben a személyek jelzett ismérveivel egyidejűleg és azok kölcsönhatását is felmérve számol

A két oszlopot összehasonlítva láthatjuk, hogy mekkora az egyes ismérvek tisztítatlan és tisztított (kontrollált) hatásának eltérése. Az arányszámokat a következőképpen értelmezzük: a 8 osztályt sem befejezők a szakmunkásképzőt végzettekhez képest több mint kétszer (2,24-szer) nagyobb eséllyel kerülnek a szegények közé, ám ha minden a modellbe bevont változót figyelembe veszünk, a hatás némileg csökken (1,998), ám továbbra is szignifikáns. A 8 osztálynál alacsonyabb és a felsőfokú végzettségűek között, a tisztítatlan hatásokat tekintve, hússzorosa a különbség, a tisztított modellben viszont hét és félszeres. A többváltozós számítási eljárás szerint a változók hatása ugyan gyengébb, de mindig szignifikáns.

A többváltozós elemzéseink két általános tanulsággal szolgáltak. Az egyik a hatások szignifikanciáját illeti. Nincsen egyetlen olyan lényeges ismerv sem, amely a tisztítatlan hatásokat illetően (4.10. táblázat, 1. oszlop) szignifikánsnak mutatkozik, ám a többváltozós modellben már nem. Ez alapot ad arra a következtetésre, hogy az egyszerűbb módszerek (például keresztátlalak) nyomán nyert lényeges összefüggéseket a többváltozós modellek is megerősítik. A másik a hatások intenzitását illeti: a legerősebb hatással az egyének iskolai végzettsége és munkapiaci státusa (aktivitás és foglalkozás) bír. Ezt követi az érintett etnikai hovatartozása (roma-e), illetve a demográfiai tényezők némelyike (valaki sokgyerekes-e, elvált-e). Végül a lakóhelynek sem tűnik el a hatása a többváltozós modellben: Budapesthez és a központi régióhoz képest a dél- és kelet-magyarországi kistélepeleéseken nemcsak a munkapiaci helyzet és foglalkozási szerkezet miatt hátrányosak a jövedelmi viszonyok, hanem azoktól függetlenül is. Az egymásra épülő modellek tanulmányozásával igen fontos, társadalompolitikai szempontból releváns összefüggések vonhatók le (lásd részletesebben a már említett munkát). A roma népesség magas szegénységkockázatát például döntően az alacsony iskolai végzettség magyarázza. Esélyeiket tovább rontja, hogy az azonos képzettség mellett is kisebb az esélyük a foglalkoztatásra, illetve alacsonyabb státusú munkát kapnak. Végül a magas gyerekszám a roma népességben csak elenyésző mértékben járul hozzá a szegénységkockázathoz. Több további összefüggésen túl arra is fény derült, hogy a gyermektelenség mindig csökkenti, a kettőnél több gyermek pedig növeli a szegénységkockázatokat, és ezt a hatást a munkapiaci státus közvetíti (vö. az anyasági ellátáson lévők magas szegénységkockázatát).

Az idézett kutatás párhuzamosan több szegénységközelítést alkalmazott: a jövedelmi szegénység mellett vizsgálta a hátrányos (és zsúfolt) lakáskörülményeket, az alapvető életkörülményekben mutatkozó depriváltságot, a szubjektív elemeket is tartalmazó, tág értelmezésű hátrányos életkörülményeket (kirekesztettség) és a segélyezeti helyzetet. A felépített modellek eredményei döntően egybevágóak, a vizsgált ismérvek eltérő mértékű, de többnyire hasonló irányú és szignifikáns hatást mutattak. Érdekes és fontos különbségek is mutatkoztak: a sokgyermekesek hátránya például lakáskörülményüket vagy háztartásuk alapvető anyagi életkörülményeit illetően jelentősebb volt, mint jövedelmük szerint. Ha a szubjektív elemeket is tartalmazó depriváltságot tekintjük mértéknek, akkor az idősök relatív előnye tűnik ki, illetve a falvakban lakók előnyöket élveznek a budapestiekkel szemben (i. m.). Vagyis a hátrányos helyzet értelmezésében vannak eltérő mozzanatok, ám az iskolai végzettséget, a munkapiaci státust, a gyermekszámot és a párkapcsolati státust, illetve a roma etnicitást minden modellben ugyanazon irányban látjuk szignifikánsnak.

Nem először hangsúlyozzuk, hogy az egyének és családok jövedelmi helyzete és szegénységpozíciója az időben változik. Eerre azért kell újra és újra felhívni a figyelmet, mert a szociológiai és statisztikai adatgyűjtések döntő többsége keresztmetszeti szemléletű, ez pedig azt a benyomást alakítja ki bennünk, hogy mind az előnyös, mind pedig a hátrányos (szegénységi) helyzetek tartósak, alig alakíthatóak. A szociológia uralkodó személete is ezt a képzetet erősíti, hasonlóképpen az egyenlőtlenségek újratermelődésének számtalan érzékelt mechanizmusa. A követézés vizsgálatok ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy az egyének és családok pozíciója nem feltétlenül konzerválódik. Vannak persze olyanok, akik sokáig foglyai maradnak egy-egy hátrányos helyzetnek, vagy megőriznek előnyös kondíciókat, de gyakori az egyének társadalmi pozíciók közötti cserélődése is. A hétköznapi példák közül gondoljunk a piaci sikert felmutató vállalkozásokra, a gyors karriert befutó munkavállalókra, de ne feledjük el a csődbe ment vállalkozásokat és a munkanélkülivé váló személyeket sem. A modern társadalom egyik alapjellemezője éppen e cserélődés, az a jellegzetesség, hogy a társadalom nem „kaszatosodik” (Duncan 1984, Leisering-Walker 1998a). A jelenség alapja a modern társadalmak dinamizmusa, a

folytonos gazdasági és társadalmi innováció és verseny, a gazdaság fluktuálása. A dinamizmus a magyar társadalomra is jellemző, sőt a rendszerváltozás első időszakában a szokásosnál is erősebb volt, hiszen a modern piac természetes következményein túl az igen gyors és mély gazdasági szerkezetátalakulás és intézményátépítés hatása is érvényesült. A rendszerváltozást tehát nemcsak a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése, de a jövedelmi pozíciók közötti igen intenzív cserélődés is jellemezte. Kutatási eredmények szerint egy öt éves periódusban (1992-1996) a magyar népesség átlagosan két és félszer, azaz minden második évben váltott jövedelmi osztályt (Spéder 2002, 206).

Mindez azt jelenti, hogy korábbi várakozásokkal ellentétben, a 90-es években egyidejűleg volt jelen az elszegényedés és a szegénységből való kilépés. 1992 és 1993 között a szegények fele, a 90-es évek közepén pedig valamivel kevesebb mint kétharmada cserélődött ki egyik évről a másikra. Noha mára a társadalmi pozíciók valamennyire stabilizálódtak, empirikus elemzéseink és a szakirodalom alapján biztosan állíthatjuk, hogy a szegénység ma sem „elvért” helyzet: szegénnyé válhatunk, de a szegénységből ki is lehet emelkedni. A 4.1. ábra azt is jelzi, hogy nem mindenki esetében várható kedvező fordulat, vannak a szegény népességnek tartós szegmensei: képviselőik azok, akiknél a szegénységkockázati tényezők koncentrálnak. De mi magyarázza a szegény és nem szegény helyzetek közötti mozgást? Az egyik cserélődési mechanizmusról már esett szó: a munkapiac közvetítette gazdasági dinamika révén a foglalkoztatott munkanélkülivé, a munkanélküli pedig (újra) foglalkoztatottá válhat. A másik mechanizmus az életút demográfiai eseményeihez köthető: a gyermekvállalás, a válás gyakran jár együtt átmeneti szegénységgel. A gyerekek növekedését követő munkába állás vagy a válás utáni újraraházasodás pedig véget vethet az anyagi szűkösségnek. A tartós és átmeneti szegénység-helyzetek megoszlása természetesen a jóléti ellátásoktól, azok súrlódásaitól is függ (Buhr 1995), ám ezek hatásának pontos mértékét Magyarországon még nem ismerjük.

A rendszerváltás nyomán lényeges változásokon esett át a szociális ellátás (Ferge 2000; Szalai 2005; Tóth 2005). A 90-es évek eleje óta mind a GDP-hez képest, mind pedig az államháztartási kiadásokon belül mérséklődött a jóléti újraelosztás terjedelme. Szalai számításai szerint 1991 és 2001 között 26,4 százalékról 21,3 százalékra, tehát 5 százalékponttal mérséklődött a szociális jellegű készpénzes kiadások aránya. A Kor-nai által „koraszülöttné” aposztrofált jóléti állam tehát visszahúzódnak a kényszerű. A csökkenéssel együtt szerkezeti átrendeződés is bekövetkezett. Egyik oldalról nőtt a keresetarányos társadalombiztosítási kifizetések, illetve az önkormányzati segélyek szociális összkiadáson belüli részaránya, másik oldalról csökkent a központi családtámogatások és a munkanélküli-segély relatív súlya. Ez egyben a központi kifizetésekkel szemben az önkormányzati kifizetések szerepének megerősödését jelentette, annak dacára, hogy a helyi kifizetések országos normatívákhoz kötődnek. A szükséges mozgásteret itt a helyi rendeltetelalkotás és segélyezési gyakorlat biztosítja. Végül lényeges változás következett be a különböző ellátások célzottságában. Tóth kimutatta, hogy a munkanélküli-járadék, az anyasági támogatások, és a szociális segélyek egyre nagyobb arányban jutnak el a legalacsonyabb jövedelműekhez (Tóth 2005, 174. skk.). Míg például 1992-ben a segélyek 21,3 százaléka került a legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozókhoz, addig 2003-ban az összes segély fele (49,3 százalék). Hasonló tendenciát látunk az anyasági támogatásoknál: 14,9 százalékról 37,2 százalékra emelkedett a legszegényebb ötöd részesedése. A nyugdíjakkal ilyen átrendeződés érthetően nem volt tapasztalható; azok szintje alapvetően az egyének kereseti életpályájához kell hogy kötődjen, így nem véletlen, hogy ezek a kifizetések a középső jövedelmi helyzetűeknél koncentrálnak. Természetesen jogosak azok az észrevételek, amelyek a szociális védőhálóból kihullókra irányítják a figyelmet, és a szociális ellátás további lehetséges módosításait mérlegelik, ám tagadhatatlan, hogy a rendszeren belüli elmozdulások a decentralizálás és a célzottság erősödésének irányába mutatnak.

11. VITAKÉRDÉSEK

1. Melyek a szegénység okai általában a világon, a fejlett országokban és speciálisan a magyar társadalomban?
2. Milyen jövedelemegyenlőtlenséget – a latin-amerikai, észak-amerikai, nyugat-európai, skandináv szintű egyenlőtlenséget, vagy a teljes egyenlőséget – tartunk kívánatosnak vagy elfogadhatónak a mai Magyarországon?
3. Melyek egyes különösen veszélyeztetett kategóriák – a romák, a gyermekek, a munkanélküliek – szegénységének okai, és milyen eszközökkel lehetne szegénységüket enyhíteni?
4. Milyen fokú és milyen jellegű reform szükséges a magyarországi jóléti rendszerben?
5. Melyek a szegénység generációs jellegzetességei Európában és Magyarországon?

6. Milyen időszakokat tudunk megkülönböztetni az egyenlőtlenségek alakulásában Magyarországon, a rendszerváltozást követően?
7. Hogyan alakítják az egyes társadalmi tényezők a szegénységbe kerülés kockázatait?
8. Miben különbözik a szegénység statikus és dinamikus értelmezése?
9. Milyen változások következtek be a 90-es években Magyarországon a szociális ellátás területén?

12. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

egyenlőség ♦ méltányosság ♦ igazságosság ♦ szegénység ♦ létminimum ♦ szegénységi küszöb ♦ deciliselozslás ♦ GDP ♦ munkanélküliségi arány ♦ jóléti állam ♦ jóléti programok

13. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1989. Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 12. sz. 30-40. p.

Andorka Rudolf – Spéder Zsolt 1994. Szegénység a 90-es évek elején. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest, Társi, 74-106. p.

Andorka Rudolf – Spéder Zsolt 1996. A szegénység Magyarországon 1992-1995. *Esély*, 4. sz. 25-52. p.

Andorka Rudolf-Anna Kondratas – Tóth István György 1995. A jóléti rendszerjellemezői és reformjának lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz. 1-29. p.

Bokor Ágnes 1987. *Szegénység a mai Magyarországon*. Budapest, Magvető.

Böhm Antal 1981. A Magyar Szociológiai Társaság tudományos ülészsaka „a többszörösen hátrányos helyzetű rétegek vizsgálatáról”. *Szociológia*, 3-4. sz. 279-332. p.

Csontos László-Kornai János-Tóth István György 1996. Az állampolgár, az adókés a jóléti rendszer fogalma. *Századvég*, 2. sz. 3-28. p.

Ferge Zsuzsa 1989. *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ferge Zsuzsa 1995. A magyar segélyezési rendszer reformja I. *Esély*, 6. sz. 43-62. p.

Ferge Zsuzsa 1996. A magyar segélyezési rendszer reformja II. *Esély*, 1. sz. 25-42. p.

Ferge Zsuzsa 1996. A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 51-74. p.

Ferge Zsuzsa 1996. Az adótudatosságról és az állam felelősségéről. (Hevenyészett első válasz Cson- tos-Kornai-Tóth cikkére). *Századvég*, 3. sz. 154-162. p.

Ferge Zsuzsa 2000. *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest, Hirschler Richard Szociálpolitikai Egyesület.

Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.) 1991. *A jóléti állam*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézete Szociálpolitikai Tanszék.

Gábos András – Szívós Péter 2004. A szegénység különböző metszetei. In Szívós-Tóth (szerk.): *Stabilizálódó társadalomszerkezet. Monitor jelentések 2003*. Budapest, Társi, 69-96. p.

KSH, 2004. *Társadalmi helyzetkép 2003*.

Ladányi János – Szelényi Iván 2004. *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Spéder Zsolt 1996. Ikertestvérek – A szegénység arcai a mai Magyarországon. *Századvég*, 2. sz. 29-58. p.

Spéder Zsolt 2002. *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.

Szalai Júlia 2005. A jóléti fogda. In Neményi-Szalai (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 43–93. p.

Tóth István György 1994. A jóléti rendszer az átmenet időszakában. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. 313–340. p.

Tóth István György 1994. A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest, Társi, 107–136. p.

Tóth István György 2005. *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltozástól az uniós csatlakozásig*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég

5. fejezet - 5. fejezet | TÁRSADALMI SZERKEZET ÉS RÉTEGZŐDÉS

A társadalmi szerkezet vizsgálata szorosan összekapcsolódik az egyenlőtlenség problémakörével. Közhelynek számít, de a társadalmi szerkezet kutatása szempontjából mégis igen fontos megállapítás, hogy az ember társadalmi lény. Ha őseink nem szerveződtek volna kis társadalmi csoportokba, majd az emberiség története folyamán nem alakultak volna ki egyre nagyobb társadalmak, az ember a maga nagyon korlátozott képességeivel sohasem tudott volna egymagában úrrá lenni a természet erőin. A társadalom tehát elengedhetetlenül szükséges az emberiségnek a jelenlegi feltételek közötti életéhez, fennmaradásához és fejlődéséhez. Az emberi társadalmak azonban nem egyszerűen az egyének formálatlan halmazai. A társadalmat alkotó egyének között többé-kevésbé állandó viszony alakul ki, ennek alapján az egyes személyek különböző társadalmi pozíciókat foglalnak el, és ezekben többé-kevésbé tartósan meg is maradnak, sőt pozíciójukat a gyermekeikre is átörökítik. Más szóval a társadalmaknak szerkezetük van. Ezek a pozíciók – és az őket betöltő személyek – egyáltalán nem egyenlők. Egyes pozíciókkal nagy hatalom és igen kedvező anyagi körülmények, további privilégiumok járnak, míg más pozíciók betöltőinek semmi hatalmuk sincsen és szegények. Tehát a társadalmat a mindenkinek hasznos együttműködés és ugyanakkor az egyenlőtlenség jellemzi.

Ezzel összefüggésben a kisebb vagy nagyobb emberi társadalmak (a törzsektől a nemzeti társadalmakig, sőt a világtársadalomig) távolról sem tekinthetők ideálisoknak, sok bajnak, szenvedésnek, konkrétan elnyomásnak, kizsákmányolásnak a forrásai.

A társadalmi szerkezet szociológiája a társadalmak legalapvetőbb természetét, szerkezetét, az egyenlőtlenségeket és azoknak igazságos vagy igazságtalan voltát vizsgálja. Ezért azt mondhatjuk, hogy a társadalmi szerkezet a szociológia tudományának egyik középponti kérdése.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Társadalmi szerkezet, státus és szerep

A társadalmi szerkezet és rétegződés, valamint a hozzájuk kapcsolódó társadalmi osztály, réteg, státuscsoport stb. fogalmakat távolról sem használják egységesen a világ szociológiai irodalmában. Ebben a tankönyvben a következő definíciókat alkalmazom:

A **társadalmi szerkezeten** a társadalmon belüli különböző pozíciók közötti viszonyokat értjük. A társadalmi pozíciókat egyes emberek, illetve csoportok foglalják el, tehát a szerkezet konkrétan a különböző pozíciókat betöltő egyének és csoportok közötti viszonyokat jelenti. Ilyen különböző pozíciók például a vállalatvezetők és a szakképzetlen munkások pozíciói. A közöttük lévő viszony azt jelenti, hogy egyebek között a vállalatvezető utasításokat adhat a munkásoknak, és a vállalatvezetőknek jóval magasabb a jövedelme, mint a munkásoknak.

Az amerikai szociológiában ezt némelykor úgy fogalmazzák meg, hogy a társadalmi szerkezeten belül **státusok** vannak, a státusok betöltői meghatározott **szerepek** szerint viselkednek, és ezek a szerepek meghatározott viszonyokat írnak elő az őket betöltők számára. A bér munkás például követni tartozik a vezetők utasításait. Ezek a meghatározott viszonyok alkotják a társadalmi szerkezetet.

A társadalmi szerkezet elmélete többnyire néhány kategóriába foglalja össze a különböző pozíciókat (például gazdasági vezető, munkás, paraszt). Ezek a kategóriák különböznek egymástól a vagyoni állapot (tőketulajdon), a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a szűkös javakhoz való hozzájutás módja és mértéke (bér, önálló jövedelmek, tőkejövedelem stb.) tekintetében. Ezért e kategóriák között enyhébb vagy élesebb érdekellentétek állnak fenn.

Az érdekellentét lehet csupán objektívan adott, vagy tudatosulhat is. A társadalmi szerkezet ezen tömbjei lehetnek osztályok, rétegek vagy más csoportok. A társadalmi szerkezet fogalmából nem következik, hogy ezek a tömbök (osztályok, rétegek) feltétlenül hierarchikus sorrendben helyezkednek el egymáshoz viszonyítva. Amikor a társadalmi szerkezetet vizsgáljuk, akkor a társadalom működésének mélyebb törvényszerűségeire kérdezzünk rá. Ezért a szerkezetfogalom erősen elméletigenyes.

1.2. Társadalmi rétegződés

A **társadalmi rétegződés** a különböző ismérvek – mint a foglalkozás, beosztás, munkahely, iskolai végzettség, lakóhely – alapján megállapított társadalmi kategóriák helyzetének eltérése, hierarchikus sorrendje az életkörülmények és az életmód különböző dimenzióiban. A rétegződés vizsgálatában megkülönböztetett kategóriák lehetnek az osztályok, a rétegek vagy más kisebb társadalmi csoportok. A rétegződésvizsgálatban általában több ilyen csoportot különböztetnek meg, mint a szerkezetvizsgálatban. Ezek azonban minden esetben hierarchikusan rendeződnek el, pontosabban ekkor mindig azt vizsgáljuk, melyik van kedvezőbb és melyik kedvezőtlenebb helyzetben. Ezért a rétegződés erősen empirikus fogalom.

A társadalmi szerkezet és a rétegződés vizsgálata azonban nem különül el egymástól élesen a szociológiában. Egyrészt a különböző társadalmi pozíciók közötti viszonyok, a közöttük meglévő egyenlőtlenség empirikus rétegződési vizsgálatokkal deríthető fel, a társadalmi szerkezet alapvető jellemzői a társadalmi rétegződésben tükröződnek. Másrészt a rétegződés empirikus vizsgálatában lehetőleg olyan kategóriákat – osztályokat, rétegeket stb. – próbálnak felhasználni, amelyek a társadalmi szerkezet elméletei szerint egymástól eltérő pozícióban vannak.

1.3. Társadalmi osztály, réteg, státuscsoport, elit

Társadalmi osztálynak nevezzük a termelőeszközökhöz való viszony alapján definiált társadalmi kategóriákat. A termelőeszközökhöz való viszony alapján az eredeti marxi értelmezés szerint három osztályt lehet megkülönböztetni: a termelőeszközöket nem birtokoló munkásokat, a csak saját maguk foglalkoztatásához elegendő termelőeszközzel rendelkező kispolgárokat vagy önállókat (kisiparosokat, kiskereskedőket, önálló parasztokat) és azokat a tőkéseket, nagybirtokosokat, akik annyi termelőeszközt birtokolnak, hogy azokkal bérmunkásokat foglalkoztatnak. Az osztályfogalmat az újabb szakirodalomban néhány szerző kiterjeszti egyrészt olyan módon, hogy a munkahelyi viszonyok alapján megkülönböztethető kategóriákat (például vállalati vezetőket, felsőszintű szakembereket és munkásokat) is osztályoknak nevezi, másrészt olyan módon, hogy nemcsak a termelőeszközök tulajdonosait, hanem az azok fölött rendelkezőket (vállalati vezetőket) is különálló, az egyszerű alkalmazottaktól megkülönböztetendő osztályként kezeli.

Társadalmi rétegnek nevezzük a foglalkozás, iskolai végzettség, lakóhely, a jövedelem nagysága stb. alapján definiált társadalmi kategóriákat. A magyar szociológiában a foglalkozás jellege (például értelmiség, szakmunkás) alapján megkülönböztetett kategóriákat szoktuk rétegeknek nevezni. Egyes szerzők szerint a társadalmi réteg olyan gyűjtőfogalom, amelynek egyik speciálisabb fogalma az osztály, amely a termelőeszközökhöz való viszony alapján megkülönböztetett réteg.

A **státuscsoport** fogalmát egyes szerzők az előbb megadott rétegfogalommal azonosan használják. Mi itt a fogalomnak *Kolosi Tamás* (1984) által bevezetett definícióját használjuk: a státuscsoport az olyan egyének vagy családok csoportja, akik az általa használt hét dimenzióban együttvéve hasonló helyzetben vannak.

Munkajellegcsoportnak nevezte *Ferge Zsuzsa* (1969) a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, konkrétan a foglalkozás jellege alapján megkülönböztetett kategóriákat. A jelen könyv fogalmai szerint ezek társadalmi rétegek.

Elitnek szokás nevezni a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő kis létszámú

– az uralkodó osztálynál szűkebb – csoportot. A szociológiában legtöbbször hatalmi elitről beszélünk, tehát a politikai és gazdasági hatalmat kezében tartó szűk csoportról. A szociológiában általában nem használjuk az elit fogalmát hétköznapi értelemben, vagyis mint a „legkiválóbbakat”.

2. MÓDSZEREK

A társadalmi szerkezet és rétegződés szociológiájának, központi jelentősége ellenére

– vagy talán éppen annak következtében –, nincs általánosan elfogadott egységes módszertana. A különféle elméleti irányzatok képviselői sok esetben nagyon változatos módszereket használtak fel. Az egyik véletlen van *W. L. Warner* (1960) és munkatársai módszere: egy-egy amerikai kisváros lakosait felkérték, hogy sorolják be a város többi lakóit, családjait a felső, középső vagy alsó rétegbe. A másik véletlen vannak azok, akik népszámlálási és más publikált statisztikai adatok másodelemzése alapján határolták körül a társadalmi osztályokat vagy rétegeket.

2.1. Survey-módszer

A társadalmi szerkezet- és rétegződésvizsgálat kitüntetett adatforrásai mégis a *survey* típusú adatfelvételek, amelyek sokféle adatot gyűjtenek össze a megkérdezett személyek vagy családok társadalmi helyzetéről, életkörülményeiről, életmódjáról, gondolkodásáról. Ezeknek az adatfelvételeknek alapján társadalmi kategóriánként lehet kimutatni a jövedelmek, a lakásviszonyok stb. átlagos értékét vagy a hátrányos, átlagos és kedvező helyzetben lévők arányát, így a társadalmi kategóriák közötti különbségeket sok dimenzióban lehet vizsgálni.

Az első ilyen rétegződés típusú *survey*-felvétel a *KSH 1963. évi* (1962. évi jövedelmekre vonatkozó) *rétegződésvizsgálata* volt (Ferge 1969). Ezt követően a KSH 1988-ig ötvenként adatfelvételt végzett az előző évi családi vagy *háztartási jövedelmekről*, ezekben vannak adataink a jövedelmek alakulásáról, de nincsenek adatok a rétegződés más dimenzióiról. *1981-1982-ben a KSH és a Társadalomtudományi Intézet* újabb sokdimenziós *rétegződésvizsgálata* végzett, ebben azonban nem írták össze részletesen a jövedelmeket. Ezt követően a Tárki több kisebb felvételt végzett, amelyeknek során az 1981-1982. évi kérdőív kérdéseit újra feltették, és a rétegződésre vonatkozó más adatokat is gyűjtöttek.

Az 1987-re vonatkozó családjövedelem-felvétel óta a KSH nem tette közzé hasonló újabb felvétel eredményeit. Helyette az úgynevezett *háztartási költségvetés-felvételek* jövedelmi és más eredményeit közölték. A háztartási költségvetésre (jövedelemre és kiadásra) vonatkozó adatfelvétel természete miatt (háztartási könyveket kell hosszabb ideig vezetni) a bennük való önkéntes részvételt a legjobb módú és legszegényebb háztartások az átlagosnál nagyobb arányban utasítják vissza, ezért az adatoknak az egész országra való kivetíthetősége kétséges.

1992 óta a BKE Szociológia Tanszéke és a Tárki által végzett *Magyar Háztartás Panel* adatfelvétel-sorozat a rétegződési adatok fő forrása. Az adatfelvételek viszonylag kis mintája miatt (2000 háztartás és annak felnőtt tagjai) a kapott adatok hibahatára nagyobb, mint a korábbi rétegződésvizsgálataiké.

2.2. Önbesorolós módszer, presztízsvizsgálat, társadalmi-gazdasági státus

A szerkezet- és rétegződésvizsgálatnak három speciális módszerét lehet még megemlíteni. Az úgynevezett *önbesorolós* módszer esetében a megkérdezetteket kérdezik meg, hogy milyen osztályba vagy rétegbe sorolják magukat. Ezt a módszert felhasználták Magyarországon *Kolosi Tamás*, *Papp Zsolt* és szerzőtársaik (1980) az 1970-es években négy kisebb helyi mintán végzett vizsgálatukban.

Az amerikai szociológiában elterjedt az úgynevezett **presztízsvizsgálat** módszere is. Ebben a megkérdezetteket arra kéri fel, hogy pontosan megnevezett foglalkozások „presztízst” nevezzék meg. Kétféle kérdezési módszert használnak: három- vagy ötfokozatú skálán értékelik a különböző foglalkozásokat, és az értékelések átlagát tekintik a presztízis mérőszámának; vagy sorba rendeztetik a foglalkozásokat valamilyen kritérium – a „presztízst”, a megbecsültséget, a jövedelmet, a befolyást vagy hatalom, a társadalmi hasznosság stb. – szerint, és a sorszámkok átlagát veszik a presztízis mérőszámának.

Magyarországon a KSH 1983. évi társadalmimobilitás-vizsgálatához kapcsolódva *Kulcsár Rózsa* (1985) végzett országos presztízsvizsgálata.

A presztízsvizsgálatokra támaszkodó szociológusok hangsúlyozni szokták, hogy a foglalkozások presztízsrangsora egy-egy társadalmon belül az idő folyamán meglehetősen nagy állandóságot mutat. Ezt azzal szokás magyarázni, hogy a foglalkozások presztízse az adott foglalkozás funkcionális fontosságát fejezi ki (például az orvos nagyon fontos, a takarító kevésbé fontos foglalkozás) a modern társadalomban. Sőt a különböző országokban végzett presztízsvizsgálatok eredményei is nagyon hasonlóak. E felismerés alapján *D. Treiman* (1977) különböző országok számos presztízsskálája alapján a presztízspontszámok átlagolása útján *nemzetközi presztízsskálát* szerkesztett. Ezt a nemzetközi presztízsskálát azóta gyakran használják nemzetközi összehasonlító elemzésekben, ahol a különböző társadalmi-foglalkozási kategóriákat egységesen kell mérni, számszerűsíteni.

A presztízsmódszernek jellemzője és sokak szemében előnye, hogy kisebb foglalkozási csoportok számára külön-külön presztízspontszámot lehet meghatározni, így sok réteget és alréteget lehet megkülönböztetni. Minden kis foglalkozási csoport presztízst azonban nem lehet ilyen presztízsvizsgálattal kutatni egyszerűen azért, mert túlságosan nagy az ilyen csoportok száma. Ezért jutott *P. Blau* és *O. D. Duncan* (1967) arra a gondolatra, hogy úgynevezett „**társadalmi-gazdasági státus**” (SES = socioeconomic status) pontszámokat határoznak meg minden kis foglalkozási csoport számára, és ezeket használják fel mobilitáselemzéseikben. Úgy

jártak el, hogy először megállapították az ismert presztízsű foglalkozási csoportok presztízspontszáma és a foglalkozási csoport átlagos jövedelme és átlagos iskolai végzettsége közötti regressziós kapcsolatot, majd a nem ismert presztízsű, de ismert átlagos jövedelmű és iskolai végzettségű foglalkozási csoport SES-pontszámát a regressziós egyenlet segítségével kiszámították. Kovách Imre és Róbert Péter (1984) hasonló módszerrel, a presztízs, az iskolai végzettség és a kereset adatai alapján 143 foglalkozási csoport mai és az 1930-as évekbeni társadalmi helyzetét jellemezte egy-egy pontszám segítségével.

3. ELMÉLETEK

3.1. Harmónia-, konfliktus-, csere- és kényszerelméletek

A társadalmi szerkezettel kapcsolatos legalapvetőbb elméleti, mondhatnánk filozófiai kérdés, hogy az emberi társadalmakat mi jellemzi inkább: a *harmónia* és az együttműködés vagy a *konfliktus*, más szóval a csere vagy a kényszer? Ettől már csak egy lépés kell annak a kérdésnek feltételéhez, hogy jó-e vagy rossz egy-egy társadalom.

A *harmóniaelméletek* szerint az emberi társadalmakat alapvetően a tagok együttműködése jellemzi, a konfliktus csak kivételes és diszfunkcionális jelenség. A *konfliktuselméletek* szerint minden emberi társadalmat alapvetően jellemez a konfliktus, és ez nem szükségképpen káros jelenség, mert a konfliktusok viszik előre a társadalmi fejlődést. Ha nem lenne konfliktus, a társadalom változatlan állapotban maradna.

A *csereelméletek* szerint a társadalom tagjai egymással javakat cserélnek, és pedig nemcsak anyagi, pénzben mérhető értékű javakat, hanem eszmei, szellemi javakat is, mint a megbecsülést, engedelmességet, szeretetet, segítséget. A *kényszerelméletek* szerint nem a mindenki számára hasznot hozó csere, sokkal inkább a hatalommal rendelkezők által az elnyomottakkal szemben alkalmazott kényszer jellemzi a társadalmakat, a javak átadása nem egyenrangú csere útján, hanem kényszer fenyegetése alatt történik. A csereelmélet nyilván a harmóniaelmélethez, a kényszerelmélet pedig a konfliktuselmélethez áll közel.

3.2. Konzervatív és radikális elméletek

G. Lenski (1966) a harmóniaelmélet híveit nevezi *konzervatívoknak*, a konfliktuselmélet híveit *radikálisoknak*, mert az előbbiek felfogásából a status quo fenntartásának kíváncsága, az utóbbiakéból pedig a társadalom minél előbbi – akár forradalom útján történő – megváltoztatásának törekvése következik.

A radikális és a konzervatív álláspont vagy a *konfliktus- és harmóniaelméletek* természetesen keverednek egyes tudósoknál, mégis szemléltetőbbé teszi a szerkezetre és az egyenlőtlenségekre vonatkozó felfogások áttekintését, ha ezt az ellentétpárt felhasználjuk.

Lenski szerint a két álláspont ellentéte már az emberiség történetére vonatkozó legrégebbi írott forrásokban megjelenik. A két ellentétes álláspont világosan kirajzolódik az Ótestamentumban: a zsidó királyok és a főpapság a konzervatív álláspontot képviselték, a próféták pedig (főleg *Ezsaiás*, *Amosz* és *Mikeás*) radikálisan bírálták a korabeli zsidó társadalom igazságtalanságait, különösen a gazdagokat és hatalmasokat.

A görög filozófusok közül *Platón* a radikális állásponthoz állt közelebb, egy ideális társadalom utópiáját vázolta fel, *Arisztotelész* viszont konzervatív volt, ezt különösképpen az mutatja, hogy helyeselte a rabszolgaság intézményét.

A középkori kereszténység történetében az egyik oldalon állt a többnyire konzervatív főpapság, a másik oldalon a vallási és egyházi megújulás követelését többnyire igen erős társadalomkritikával összekapcsoló újítók (köztük *Assisi Szent Ferenc* is), akiknek egy részét eretnekként üldözték.

A társadalomtudományoknak a filozófiától való különválása idején *Adam Smith* a harmóniaelmélet felé hajlott, mert azt feltételezte, hogy a piac mint „láthatatlan kéz” összhangba hozza a gazdasági élet minden szereplőjének érdekeit.

A konfliktuselmélet legegységesebb megfogalmazói *Marx* és *Engels* voltak. Szerintük a társadalmak története az osztályharcok története, minden társadalomban az uralkodó, kizsákmányoló osztály és az elnyomott, kizsákmányolt osztály harcolt egymás ellen. Az uralkodó osztály a kizsákmányoltak jövedelmének a létminimumra szorítása útján törekedett saját jövedelmét növelni, a kizsákmányolt osztály viszont azért harcolt, hogy a munka termékeiből minél több jusson neki. A kapitalizmusban például, hogy a bére minél nagyobb

legyen. Végso soron az osztályharc akörül folyik, hogy az uralkodó osztály fenn kívánja tartani az adott társadalmi-gazdasági rendszert, a kizsákmányolt osztály pedig meg akarja azt dönteni. Így az osztályharc a társadalmi változás, fejlődés mozgatóereje, s az osztályharc útján fog megvalósulni az igazságos társadalom.

Élesen konfliktuselméleti *Pareto* elmélete is az elitek körforgásáról, de ő Marxszal ellentétben nem az osztályok közötti harcban, hanem a hatalmon lévő *régi elit* és a hatalom megszerzésére törekvő *új elit* közötti harcban látja az alapvető konfliktust.

Az amerikai *strukturalista-funkcionalista* irányzat társadalmirétegződés-képe a harmóniaelmélet legjellegzetesebb megnyilvánulása talán a szociológia egész történetében. Bár alapvető gondolatai megtalálhatóak *Parsons* munkáiban is, a funkcionalista rétegződéselmélet iskolapéldájaként *K. Davis* és *W. E. Moore* (2004) tanulmányát szokás idézni. Eszerint a társadalomban különféle funkciók ellátásáról, munkafeladatok elvégzéséről kell gondoskodni. Ezek a funkciók eltérően fontosak a társadalom számára (például az orvos funkciója fontosabb, mint a segédmunkásé), továbbá eltérő színvonalú képességek és ismeretek szükségesek az elvégzésükhöz. Ahhoz, hogy a társadalom érdekében a legmegfelelőbb emberek kerüljenek a fontosabb és nagyobb képzettséget igénylő funkciókba, azokat jobban meg kell fizetni, jobban meg kell becsülni. Ezért a rétegek közötti jövedelemkülönbségek vagy tágabban értelmezve privilégiumkülönbségek indokoltak, „funkcionálisak”, a társadalom jó működéséhez szükségesek.

A harmóniaelmélet és a konfliktuselmélet közötti vita különösen a második világháború utáni évtizedekben jellemezte a szociológiát. A szociológusok nagy része, különösen a Max Webert követő szociológusok ebben a vitában valahol középen helyezkedtek el.

G. Lenski (1966) amerikai szociológus kifejezetten a radikális és konzervatív társadalmi elméletek közötti szintézisteremtés igényével írt könyvében a hatalmat mondja az egyenlőtlenségek alapvető forrásának. Szerinte a hatalmi különbségek következtében jönnek létre a privilégiumok különbségei (ide sorolja a jövedelmi, vagyoni és más életkörülményekbeni különbségeket) és a presztizskülönbségek. Így az egyenlőtlenség végső alapja minden társadalomban az erőszak alkalmazásának lehetősége. Ahhoz azonban, hogy a társadalom hatékonyan működhessen, és a konfliktus következtében ne omoljék össze, a hatalmat birtokló osztály kénytelen arra törekedni, hogy hatalmát legiti- mizálja. Ezért többek között a többlettermék egy részét is át kell hogy engedje a hatalom nélkülieknek, továbbá a nyílt erőszak helyére intézményesített (alkotmányos) hatalomgyakorlási formákat hoz létre, valamint propagandával és ideológiával próbálja hatalmát elfogadtatni. Ezek a folyamatok a középosztályok kialakulásához és megerősödéséhez vezetnek. A nyers erőszakon alapuló központosított hatalom, valamint a hatékony működés közötti ellentmondás különösen erősen jelentkezik az ipari társadalmakban: az elnyomó politikai rendszerű társadalom és gazdaság lemarad a gazdasági versenyben.

3.3. A társadalmi szerkezet kategóriáinak elméleti alapjai

A struktúraelmélet másik nagy elméleti kérdése, hogy *minek alapján definiálják a társadalmi szerkezet kategóriáit*, az osztályokat és a rétegeket.

Marx és *Engels* szerint a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely fő meghatározója *a termelőeszközökhöz való viszony*: a termelőeszközök tulajdonosai (rabszolgatartók, nagybirtokosok, tőkések) állnak szemben azokkal, akiknek nincs a tulajdonukban termelőeszköz (rabszolgák, jobbágyok, bér munkások). E két alapvető osztály mellett további kategóriákat különböztettek meg, amikor egy-egy társadalmat konkrétan vizsgáltak, például a *Forradalom és ellenforradalom Németországban* című munkában a feudális nemességet, a nagy- és középparasztságot, a szabad kisparasztokat, a jobbágyokat, vagy az *Osztályharcok Franciaországban* és a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* című művekben a kispolgárságot, a birtokos parasztságot és a lumpenproletariátust. Az osztályokon belül tehát megkülönböztettek olyan kategóriákat, mondhatnánk rétegeket, amelyek nem a termelőeszközökhöz való viszony, hanem más jellemzők tekintetében különülnek el egymástól.

Max Weber nem fejtette ki Marxhoz és Engelshez hasonló részletességgel társadalmi- szerkezet-elméletét, különböző műveiben megfogalmazott megállapításai között némelykor ellentmondásokat is találunk. Ez azonban nem akadály, sőt talán az oka annak, hogy igen nagy a hatása mind a mai napig a társadalmi szerkezet újabb és újabb szociológiai elméleteire.

Az egyik lényeges kérdés, ahol Marx szerkezetfelfogásától eltér (úgy is felfoghatjuk, hogy azt kiegészíti), hogy a társadalmi szerkezetben nem egy, hanem *három* lényeges meghatározó *dimenziót* nevez meg. Elsőként a Marx által alkalmazott *gazdasági dimenziót* különbözteti meg, ebben a termelőeszközökhöz való viszony mellett a munkaerő-piaci helyzetet (ahol egyebek közt a szakképzettek jobb helyzetben vannak a szakképzetleneknél)

látja differenciáló tényezőnek. Az utóbbi gondolata miatt mindazon társadalmi- szerkezet-elméletek első képviselőjének tekintik, akik nemcsak a termelőeszköz-tulajdon, hanem a foglalkozás alapján is definiálták a társadalmi kategóriákat. Ezt a dimenziót nevezte Weber osztálynak vagy gazdasági osztálynak.

A második dimenzió Weber szerint a *hatalom*. Marx úgy látta, hogy a hatalom egyszerűen a tőketulajdon függvénye. Weber szerint a politikai hatalom nem szükségképpen függ össze a tőketulajdonnal. A XX. században egyre erősödött az a gondolat, hogy a hatalom a gazdasági dimenzióhoz hasonló, sőt annál talán még lényegesebb dimenziója a társadalmi szerkezetnek. Max Weber vitathatatlanul a mai hatalomelméletek első képviselője.

Végül a harmadik dimenziót Weber rendnek nevezi. Ennek lényege a megbecsültség. Hozzáteszi, hogy a megbecsültségnek az előkelő életvitel, életmód az alapja. E dimenzió későbbi elméleti értelmezésénél bizonyos zavart okozott a szóhasználat. Weber a *rend* szót használta, a feudális társadalmak vizsgálatánál használt társadalmi rend (Stand) kifejezést. A német szaknyelvben és köznyelvben azonban a mai társadalmi kategóriák megnevezésénél is szokták ezt a rend szót használni, noha nyilván nem a feudalizmus korabeli rendekről van szó. Az angol nyelvben azonban a középkori rend megjelölésére használt szót (estate) sohasem használják a mai társadalomra. Ezért amikor Max Weber angolra fordították, helyett a státus kifejezést vezették be a Weber-féle rend megjelölésére. Ennek következtében azonban a weberi rendfogalom értelme némileg elhomályosult. Amikor az amerikai szociológiában státusról beszélnek, akkor nem mindig értik ezen azt, amit Weber nevezett rendnek. A jelen könyvben én is másképpen használok a státus fogalmát. A Weber-féle *megbecsültségfogalmat* angolul *presztízsnak* fordították, holott We- bernél a megbecsültségnek sokkal gazdagabb értelme van, mint a presztízsnak. Ennek ellenére Max Weber az előfutára annak az irányzatnak, amelyik a presztízis alapján különbözteti meg a társadalmi kategóriákat. Ettől a későbbiekben különvált a társadalmi kategóriáknak az életmód, életstílus, életvitel alapján történő megkülönböztetése, amely különösen az utolsó években hódított tért a társadalmi szerkezet szociológiájában.

A háromdimenziós szerkezetmodell szerint tehát a társadalom tagjainak a szerkezetben elfoglalt helyzete nemcsak a termelőeszköz tulajdonától vagy annak hiányától, továbbá a munkaerőpiacon elfoglalt előnyös vagy előnytelen helyzetétől, hanem ezek mellett a hatalom birtoklásától vagy hiányától, valamint a „finom” életviteltől és az ezzel összefüggő megbecsültségtől vagy annak hiányától, sőt a megvetettségétől is függ. Ennek a háromdimenziós felfogásnak a megértéséhez hozzátehetjük, hogy Max Weber a XX. század eleji Németországban három csoportot látott a társadalmi hierarchia csúcsán: a tőkéseket, a vezető állami hivatalnokokat, valamint a régi arisztokráciát.

A három dimenzió fontossága Weber szerint a történelem folyamán némileg változik. A rend természetesen inkább a feudális társadalomra, az osztály pedig a kapitalista társadalomra jellemző. Ugyanakkor azt is mondja, hogy az osztály a gyorsan változó társadalmakban, a rend pedig a megállapodottabb társadalmakban játszik nagyobb szerepet. A modern társadalmakban a bürokrácia erősödésével párhuzamosan nő a hatalom fontossága.

Másik művében Max Weber háromféle osztályt különböztet meg: a birtok szerinti osztályt (tőkés stb.), a jövedelem szerinti osztályt (nagyobb és kisebb jövedelműek) és végül a *társadalmi osztályt*, amelyet úgy definiál, hogy azon belül könnyű a társadalmi helyváltogatás, mobilitás, valamint azon belül szokásos a házasságkötés, de amelynek határát nehéz átlépni akár foglalkozási mobilitás, akár házasság útján.

Ezzel a részletesebben ki nem fejtett *társadalmi osztály* fogalommal Weber a társadal- miszerkezet-elméletek egy további irányzatát indította el. ♦ *Parkin* (1974) szerint

Weber fogalma, a „társadalmi kizárás”, vagyis az osztályhatáron való átlépés akadályozása az osztálystratégia egyik leglényegesebb része. A kívülállókkal szembeni kizárási stratégia párhuzamos fogalma az osztályon belül lévőkkel szembeni szolidarizálás. Erikson és Goldthorpe is azzal a gondolattal indították el nagy nemzetközi összehasonlításukat, hogy a mobilitásnak, pontosabban a mobilitás hiányának az osztályképződésre való hatását vizsgálják. A. *Giddens* (1973) a fejlett társadalmak osztályszerkezetéről írott munkájában szintén a társadalmi mobilitást, illetve kizárást tekinti az osztályviszonyokat strukturáló tényezőnek, ezáltal válnak valóságos osztállyá azok, akik azonos társadalmi pozíciót töltenek be.

A Max Weber által javasolt fogalmakkal nyilvánvalóan lényegesen bonyolultabb, több osztályból, hatalmi csoportból, rendből álló, de egyben kevésbé egyértelmű képet lehet egy adott társadalomról rajzolni. Hozzátehetjük, hogy maga Weber sohasem alkalmazta ezeket a kategóriákat egy adott társadalom szerkezetének leírására. A társadalmi szerkezet és rétegződés szociológusai azonban azóta igen sokszor használják Weber egyik vagy másik gondolatát, fogalmi megkülönböztetését. Ezért lehet egy lazán körülhatárolható weberiánus irányzatról beszélni.

3.4. Sokdimenziós társadalomszerkezet-elméletek

Az a Webertől származó felismerés, hogy a társadalmi szerkezet többdimenziós fogalom, igen fontos a szociológia további fejlődésében, mert kiindulópontját képezi a mai többdimenziós társadalmiszerkezet-modelleknek. Az utóbbiak némelykor további dimenziókat vesznek figyelembe, de a három Weber-féle dimenzió szinte mindig szerepel bennük.

Többdimenziós modell alapján állt *T. Geiger* (1949), a rétegződés fogalmának és elméletének kidolgozója. Szerinte az osztályfogalom elveszíti használhatóságát a fejlett társadalmak szerkezetének vizsgálatában. Helyette a rétegek fogalmának használatát javasolja. A rétegek az objektív életkörülmények tekintetében különböznek el egymástól, az egyik réteg jobb, a másik rosszabb helyzetben van. Az életkörülmények különbségeihez azonban életstílus- és gondolkodásmódok, tehát szubjektív elemek is kapcsolódnak. A réteghez tartozást meghatározó tényezők sokfajta lehetnek, mint a termelőeszközökhöz való viszony, a foglalkozás, a műveltség, a jövedelem stb. Egy adott társadalomban egyszerre többféle kritérium szerinti rétegződés érvényesül egymás mellett, ezek közül valamelyik az uralkodó rétegződési kritérium, a többiek alárendelt rétegződési kritériumok. Ilyen értelemben Geiger szerint rétegek minden történeti társadalomban voltak, a réteg mintegy a legáltalánosabb szerkezeti fogalom, az osztályok, a rendek és a kasztok konkrétabb változatai az általános rétegfogalomnak. A modern társadalomban Geiger szerint egyre nagyobb jelentőségűekké válnak a középrétegek. Tehát Geiger rétegződésemélete szerint a rétegek nemcsak a termelőeszközökhöz való viszony, nem is csak a három Weber-féle dimenzió tekintetében, hanem mellettük sok egyéb meghatározó tényező szerint is elkülönülnek. Geiger szerint ezért a rétegfogalom alkalmasabb a XX. századi társadalmak vizsgálatára, mint a gazdasági helyzeten alapuló osztályfogalom. Geiger óta a rétegfogalmat igen széles körben használják a szociológiában.

A marxista osztályfogalomnak az európai szocialista társadalmak, sőt általában minden társadalom elemzésében való felhasználását súlyosan bírálta *S. Ossowski* (1957) lengyel szociológus hosszabb ideig íróasztalfiókban lévő, majd az 1956-os lengyel politikai változást követő enyhülés hónapjaiban kiadott művében. Ezt a könyvet utóbb a többi szocialista ország hivatalos ideológusai antimarxistának minősítették. Ossowski szerint az olyan társadalmakban, ahol a társadalmi pozíciók jelentős része közvetlenül függ az államtól, tehát a hatalomtól, elhibázott az az elmélet, amely a termelőeszközök tulajdona alapján kívánja a társadalmi kategóriákat definiálni. Minél inkább távolodik valamely társadalom a klasszikus szabadversenyes kapitalizmustól, annál kevésbé használhatók az eredeti marxi osztálykategóriák. Ezek a társadalmak egyenlőtlen osztály nélküli társadalmakká válnak. A marxista osztályfogalom helyett azonban nem a réteg használatát javasolja, hanem valamilyen általánosabb osztályfogalomét, amely nemcsak a termelőeszközök tulajdonát, hanem a fogyasztási javak rendelkezésre álló mennyiségét és a hatalmat is figyelembe veszi. Ossowski munkáját az tette különösen fontossá, hogy – bármennyire bírálták is a hivatalos ideológusok – a szocialista országok szociológusainak a társadalmukról alkotott képét erősen befolyásolta azáltal, hogy feltárta az egyenlőtlenségek létét, és felhívta a figyelmet a jövedelmek, az életkörülmények különbségeire és különösen a hatalom fontosságára e társadalmak szerkezetében.

Lenski (1966) szerint ma az ipari társadalmakban hétféle osztályrendszer él egymás mellett. Ezek a

1. politikai-hatalmi,
2. vagyoni-tőketulajdonlási,
3. foglalkozási,
4. iskolai végzettségi,
5. faji, etnikai, vallási,
6. nemek szerinti (férfi és nő) és
7. életkori osztályrendszerek.

Közülük a foglalkozási osztályrendszert tartja a leginkább meghatározónak.

3.5. Pénztőke, kulturális tőke, szociális tőke

Újabban a Weberéhez hasonló, nagy háromdimenziós szerkezetelméletet fejtett ki *P. Bourdieu* (1979; 1980; 1983). Háromféle tőkét különböztet meg: a *pénztőkét*, a **kulturális tőkét** és a **szociális tőkét**. A kulturális tőkén a műveltséget érti, a szociális tőkén a társadalmi kapcsolatokat. Bourdieu szerint a társadalmi hierarchia csúcsához való feljutáshoz nemcsak pénztőke szükséges, hanem kulturális és szociális tőke is. Aki nem tud az uralkodó osztály kulturális követelményeinek megfelelően viselkedni, és aki nem rendelkezik megfelelő kapcsolatokkal az uralkodó osztályban, azt nem fogadják be, nem hagyja érvényesülni az uralkodó osztály. Másik fontos gondolata, hogy e különféle tőkék egymásba „*konvertálhatóak*”, azaz átválthatóak. Aki például jó kapcsolatokkal rendelkezik, az könnyen válik pénztőkéssé. Aki nagy kulturális tőkével rendelkezik, az – ha kívánja – könnyen jut jelentős vagyonhoz.

3.6. Hatalomelméletek

A második világháború utáni évtizedekben a *hatalmi elméletek* váltak egyre népszerűbbekké a szerkezetvizsgálatban. Ezek a kizsákmányoló vagy uralkodó osztály fogalma helyett általában a hatalmi elit fogalmát használják. Elsőként *C. W. Mills* (1962) *Az uralkodó elit* című könyvét emlitem, mert viszonylag korán megjelent magyarul, és így nagy hatása volt az újjászülető magyar szociológiára. Mills szerint egy szűk hatalmi elit uralkodik az Egyesült Államokban, amelyen belül három csoportot különböztetett meg: a gazdasági élet vezetőit és a nagyvállalatok menedzsereit, a vezető politikusokat és végül a hadsereg vezetőit. A három csoport szorosan összefonódik, gyakori ugyanannak a személynek a helycseréje az elit három alcsoportja között.

R. Dahrendorf korai műve (1953) szerint a modern társadalomban már nem a tőketulajdon, hanem a *gazdasági hatalom birtokosai állnak a hierarchia csúcsán*, a társadalmi konfliktus nem annyira a jövedelemért, mint inkább a hatalomért folyik. Persze a jövedelemből való részesedés a hatalmi pozíciótól függ.

A hatalmi elméletet *Az új osztály* című könyvében a szocialista országokra alkalmazta *M. Gyilas* (1957) jugoszláv kommunista politikus, miután súlyos konfliktusba került Titóval és kizárták a politikai vezetésből. Gyilas szerint a kelet-európai szocialista társadalmak ugyanolyan osztálytársadalmak, mint a kapitalisták, csak az a különbség, hogy a szocialista társadalmakban az állami és pártbürokrácia a termelőeszközök tényleges tulajdonosa és ezáltal az uralkodó osztály. Bár a szocialista országok hivatalos ideológiája minden más szerkezetelméletnél jobban elítélte Gyilas újosztály-elméletét, annak mégis igen nagy befolyása volt ezen országok szociológusaira, a hatalmi elméletek hallgatólagosan igen népszerűek voltak a szocialista országok szociológusai között.

3.7. Új marxista társadalomszerkezet-elméletek

A *termelőeszköz-tulajdonon* alapuló szerkezetelméletek továbbéltek, sőt egyes szerzőknél lényegesen továbbfejlődtek a második világháború után. Közülük *E. O. Wright* amerikai marxista szociológus elméletének változásait mutatom be. Korai művében *Wright* (1979) abból indul ki, hogy a kapitalista társadalom három dimenzió mentén differenciálódik, háromféle tőketulajdon játszik szerepet a differenciálódásban: a termelőeszközök tulajdona, a szervezeti tőke és a szakképzettségi tőke. Ezek közül a legfontosabb a termelőeszközök tulajdona, a termelőeszköz-tőke. Ennek alapján megkülönböztet

1. olyan termelőeszköz-tulajdonosokat, akik képesek bért munkásokat alkalmazni, és maguk így mentesülnek a munkától (burzsoázia);
2. olyan kisebb termelőeszköz-tulajdonosokat, akik bért munkásokat tudnak foglalkoztatni, de maguk is kénytelenek dolgozni (kisvállalkozók);
3. olyan termelőeszköz-tulajdonosokat, akiknek nincs elég tőkéjük bért munkások foglalkoztatásához, így maguk dolgoznak termelőeszközeikkel (kispolgárság);
4. végül a termelőeszközök birtokában nem lévő bért munkásokat.

A második dimenzió a „szervezeti tőke”, itt a szervezetben lévő vezetői hatáskör, hatalom alapján különböztet meg felsővezetőket, középvezetőket és nem vezetőket.

Végül a harmadik dimenzió, a „szakképzettségi tőke” alapján megkülönböztet magas képzettségűeket, félig szakképzetteket (a „félig” jelző az angol „semi” szó fordítása, ugyanez az angol fél szó szerepel a semi-skilled worker, vagyis a betanított munkás kifejezésben) és szakképzetleneket.

Ennek alapján a mai fejlett kapitalista társadalmakban három olyan osztályt definiált, amelyek helyzete egyértelmű: a burzsoáziát, a kispolgárságot és a proletariátust.

Rajtuk kívül azonban négy további, nem egyértelmű, hanem „közbenső” helyzetű kategóriát lát:

1. a felső- és középvezetőket és technokratákat (akiknek nincs termelőeszköz-tulajdonuk, de van szervezeti hatalmuk és szakképzettségi tőkéjük, ezért a burzsoázia és a proletariátus között helyezkednek el);
2. az alsóvezetőket, művezetőket (akiknek mind szervezeti hatalmuk, mind szakképzettségi tőkéjük az előbbieknél kisebb);
3. a kisvállalkozókat (akik a burzsoázia és a kispolgárság között helyezkednek el);
4. a munkájukat önállóan végző alkalmazottakat (akik a kispolgárság és a proletariátus között helyezkednek el).

Szembetűnő, hogy Wright a weberi elméletek egyes elemeivel gazdagította a marxista elméletet. Még inkább kitűnik ez későbbi munkájából (Wright 1985), amelyben egy új formációelméletet vázol fel. Eszerint a feudalizmussal kezdődően öt gazdasági-társadalmi rendszer követi egymást a történelemben: 1. a feudalizmus, 2. a kapitalizmus, 3. az állami társadalmi rendszer, 4. a szocializmus, 5. a kommunizmus. A közöttük lévő különbségeket az 5.1. táblázat mutatja be. Látható, hogy Wright a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele után létrejövő rendszert, így a kelet-európai szocialista rendszereket nem szocializmusnak nevezi, hanem állami rendszernek, és ebben a rendszerben a menedzsereket és bürokratákat tekinti uralkodó osztálynak, a tervszerű állami redistribúciót pedig kizsákmányolásként definiálja. Sőt a szocializmusban, ahol a szakemberek, mondhatnánk: az értelmiség, lesz az uralkodó osztály, még mindig lesz kizsákmányolás.

5.1. táblázat - 5.1. táblázat ♦ Öt gazdasági-társadalmi rendszer fő sajátosságai E. O. Wright szerint

Társadalmi gazdasági rendszer	Fő termelőerő, amely egyenlőtlenül oszlik el a társadalomban	A kizsákmányolás mechanizmusa	Fő osztályok	A forradalmi átalakítás fő feladata
Feudalizmus	Föld	Munkakényszer	Földesúr és jobbágy	Személyes szabadság
Kapitalizmus	Fizikai termelőeszközök	Piac	Tőkés és munkás	A termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele
Állami rendszer	Szervezeti hatalom	Tervszerű kisajátítás és újraelosztás	Menedzser, bürokrata és a hatalmuknak alávetettek	A szervezeti hatalom demokratizálása
Szocializmus	Tudás, szakismeret	A terméktöbblet tárgyalásos elosztása a szakemberek és munkások között	Szakember munkás és	Lényegi egyenlőség
Kommunizmus	Nincs	Nincs	Nincs	Önmegvalósítás

3.8. Presztíz, társadalmi helyzet és társadalmi miliő

A *presztízen* alapuló szerkezetelméletek elsősorban az empirikus szociológiai kutatásban játszottak szerepet, ugyanis sok országban számos presztízsvizsgálatot végeztek.

Újabban a szociológusok egy része nagy érdeklődéssel fordul a különböző osztályok és rétegek *életmódjának* eltérései felé, illetve egyre többször felmerül az a gondolat, hogy az életmód alapján lehetne vagy kellene a modern társadalomban a társadalmi kategóriákat megkülönböztetni.

Ehhez a hatásos indulást U. Beck (2003) tanulmánya jelentette, amelynek címe *Túl az osztályon és rétegen* volt. Ebben azt fejtette ki, hogy a modern társadalmak szerkezetének elemzésére sem a marxi osztály-, sem a Weberre visszavezethető és Geiger által kidolgozott rétegfogalom nem alkalmas. Azt, hogy osztály és réteg helyett milyen fogalmakkal lehetne ezeket a társadalmakat elemezni, S. Hradil (1987) dolgozta ki. Kétféle kategóriát javasolt. Az elsőt „*társadalmi helyzetnek*” nevezte. Egyrészt megkülönböztette azokat, akik az adott időszakban nem jelennek meg a munkaerőpiacon, mint az egyetemi hallgatókat, nyugdíjasokat. Másrészt a szegényeket, tartósan munkanélkülieket és marginalizáltakat különítette el. A „normálkeresőket” aszerint differenciálta, hogy mennyire fenyegeti őket a szegénység és munkanélküliség. Végül megkülönböztetett több elitcsoportot is. Ennek alapján a következő társadalmihelyzet-kategóriákat különítette el:

1. hatalmi elit,
2. gazdagok,
3. műveltségi elit,
4. gazdasági vezetők,
5. felsőszintű szakemberek,
6. egyetemi hallgatók,
7. olyan „normálkeresők”, akiket nem fenyeget munkanélküliség és elszegényedés,
8. olyan „normálkeresők”, akiket ezek közepesen fenyegetnek,
9. az ezek által erősen veszélyeztetett „normálkeresők”,
10. nyugdíjasok,
11. tartósan munkanélküliek,
12. szegények,
13. peremhelyzetben lévő, diszkriminációt szenvedő csoportok.

Ezeknek a kategóriáknak az alkalmazását az indokolja, hogy nemcsak helyzetük, hanem érdekeik is lényegesen eltérnek egymástól, ezért viselkedésük és gondolkodásuk is különbözik. Például a nyugdíjasok vagy a tartósan munkanélküliek másképpen viszonyulnak a legkülönbözőbb gazdasági-társadalmi kérdésekhez, mint a biztos munkahellyel rendelkezők.

A másik fogalom, amelyet S. Hradil javasolt, a „*társadalmi miliő*”. Ezek elsősorban az életmód, a kultúra, az értékek által meghatározott társadalmi csoportok, mint a magas szintű konzervatív, a hagyományos munkás vagy az alternatív-baloldali miliő. (Részletesebben bemutatom e miliőket a 15. fejezetben.) A miliőkategóriák alkalmazását Hradil szerint az indokolja, hogy a mai német társadalomban ezek sokkal inkább befolyásolják az egyes emberek viselkedését, attitűdjeit, egyebek között politikai preferenciáit, mint a hagyományos osztály- és rétegekategóriák.

3.9. A társadalmi helyzet hatása az egyén életére, nézeteire

A harmadik nagy elméleti kérdés a társadalomszerkezet elméletében, *hogyan befolyásolja a társadalmi szerkezetben elfoglalt pozíció, az osztályhoz, réteghez stb. tartozás az egyes emberek életét*. Valójában csak akkor van értelme a társadalmi szerkezetben elfoglalt pozíciót vizsgálni, ha annak nemcsak elméleti jelentősége van, hanem a társadalom tagjainak életében megfigyelhető hatása is.

Max Weber ezt úgy fogalmazta meg, hogy a társadalmi pozíció meghatározza az egyes emberek *életesélyeit*. Az életesélyek annak a valószínűségét jelentik, hogy az egyén élete folyamán magas vagy alacsony jövedelemhez jut, milyen iskolai végzettséget szerez, illetve gyermekei milyen iskolai végzettséget fognak szerezni, milyen

valószínűséggel kerül börtönbe (akár azért, mert társadalmi helyzetétől függ annak valószínűsége, hogy bűncselekményt követ el, akár azért, mert ettől függ az is, hogy bűncselekmény elkövetése esetén a rendőrség letartóztatja és a büntetőbíróság elítéli) stb.

Ténylegesen az életesélyeket még szűkebben és konkrétabban is értelmezhetjük, ugyanis a különböző társadalmi kategóriák tagjainak *várható élettartama* nagyon eltér egymástól, például egy 30 éves segédmunkás várható életéveinek száma lényegesen kevesebb, mint egy 30 éves értelmiségié. Lényegesek az osztályok, rétegek tagjainak fizikai és lelki egészségi állapotában mutatkozó különbségek is.

Ennél sokkal szélesebb körben is befolyásolja a társadalmi helyzet az egyéni életet. Amerikai szerzők (Caplowitz 1963) kimutatták, hogy a *szegények ugyanazokért a javakért gyakran magasabb árat fizetnek*, mint a jómódúak.

Nem igényel sok magyarázatot, hogy a társadalmi helyzet nagymértékben meghatározza, hogy az egyén *kikkel barátkozik, kivel házasodik* össze, Amerikában azt is, hogy melyik egyháznak a tagja. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a társadalmi helyzet igen nagy mértékben meghatározza az egyén életmódját, hogy mit olvas, milyen zenét hallgat, milyen sportot űz, hogy tölti évi szabadságát stb.

Végül, de nem utolsósorban a társadalmi helyzet egyes korszakokban és társadalmakban erősen befolyásolhatja a *politikai preferenciákat*. A problémát már Marx világosan megfogalmazta a magának való és a magáért való osztály fogalomparájával. A „*magának való osztály*”, elsősorban magának való munkásosztály objektív helyzete és ebből következő valóságos érdekei alapján különül el a többi osztálytól, de nincs erős osztálytudata és nem harcol kollektívan érdekei érvényesítéséért.

A „*magáért való osztály*”, különösen a magáért való munkásosztály viszont tisztán látja érdekeit és azoknak ellentétét a tőkésosztály érdekeivel, erős munkásöntudata van, ennek alapján kollektívan harcol érdekeiért és – az osztálytudat legmagasabb szintjén – forradalomra is hajlandó. A magáért való munkásosztály így Marx szerint a kommunista pártot támogatja, annak irányutatását fogadja el.

A XIX. század második felében és a XX. század első kétharmadában a demokratikus politikai rendszerű országokban meglehetősen következetesen érvényesült az a tendencia, hogy a hátrányos helyzetű osztályok, elsősorban a munkásosztály tagjai a szociáldemokrata vagy szocialista pártra, esetleg – ha volt ilyen legális párt az országban – a kommunista pártra szavaztak, míg a felsőbb rétegek és középrétegek tagjai, valamint egyes országokban a parasztság a konzervatív pártokra szavaztak. Ennek az összefüggésnek az erősségét újabban sokan kétségbe vonják.

3.10. A társadalmi kategóriák száma

Végül azzal az elméleti kérdéssel foglalkozom, hogy a különböző szociológusok *hány társadalmi kategóriát* különböztetnek meg, melyek ezek a kategóriák, és azokat osztályoknak, rétegeknek stb. nevezik-e. A kérdés triviálisnak látszik, de egyáltalán nem az: egészen más társadalomképhez kapcsolódik a dichotóm, vagyis kétkategóriás modell, mint a nagyszámú kis kategóriát feltételező modell, végül – a kettő között – az öt-tíz nagy társadalmi tömböt megkülönböztető modell. A dichotóm modell a kibékíthetetlen osztályellentétek létét sugallja, az öt-tíz kategóriás modell érdekkonfliktusok meglétét, de egyben az osztályok közötti szövetségek lehetőségét is sugallja, végül a nagyszámú kategóriát tartalmazó modell tulajdonképpen egy erősen atomizálódott társadalom képével párosul, ahol sok kis csoport együttműködik, verseng is egymással.

A *dichotóm modell* klasszikus példája Marx és Engels társadalomképe a *Kommunista kiáltványban*: két osztály, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak harcolnak egymás ellen. Mint fent láttuk, a konkrét társadalmak elemzésében Marx is több osztályt különböztetett meg. Hasonlóképpen teljesen dichotóm *Pareto* társadalomképe: az elit áll szemben a hatalmának alávetettekkel, legfeljebb az utóbbiak között már készülődik az ellenelit a hatalomátvételre.

A másik végletet a *presztízscsoportokon és a SES-en (társadalmi-gazdasági pontszámokon) alapuló modellek* jelentik, amelyekben 30-40 vagy akár száz kategóriát is megkülönböztetnek. Ilyen sok társadalmi kategória esetében az adatfelvételi eredmények táblázatok formájában történő bemutatásának már kevés értelme van, ezért e sokkategóriás társadalmi modellek alkalmazása többnyire összekapcsolódik a *matematikai-statisztikai módszerekkel* végzett elemzéssel.

A *neoweberiánus* szociológusok többnyire *öt-tíz kategóriát* tartalmazó modelleket használnak. G. Lenski például az alábbi foglalkozási osztályokat különböztette meg az ipari társadalmakban:

1. tőkés vállalkozók,
2. hivatásos politikusok,
3. menedzserek,
4. katonatisztek,
5. értelmiségi szakemberek,
6. irodai foglalkozásúak,
7. kereskedelmi foglalkozásúak,
8. munkásosztály,
9. parasztok,
10. munkanélküliek és rabszolgamunkások.

F *Parkin* (1972) a következő hat nagy foglalkozási kategóriát különbözteti meg: 1. menedzser, értelmiségi, felső adminisztratív, 2. félértelmiségi és alacsonyabb adminisztratív, 3. rutin fehérgalléros, 4. szakmunkás, 5. betanított munkás, 6. segédmunkás.

A mai empirikus kutatásban leggyakrabban használt szerkezetmodellt *R. Erikson* és *J. Goldthorpe* (1992) dolgozta ki. A megkülönböztetett tíz osztályt pontosan – foglalkozási kategóriák szerint – definiálták, ezért azok viszonylag könnyen előállíthatók a fejlett társadalmakban végzett adatfelvételek alapján. A tíz osztály a következő:

1. tőkések, felsővezetők, értelmiségiek,
2. középvezetők és középszintű szellemi szakemberek,
3. rutin szellemi foglalkozásúak,
4. alkalmazottakat tartó kisiparosok, kiskereskedők,
5. alkalmazottat nem tartó kisiparosok, kiskereskedők,
6. önálló parasztok,
7. művezetők és üzemtechnikusok,
8. szakmunkások,
9. szakképzetlen munkások,
10. mezőgazdasági munkások.

Ebben a modellben figyelembe veszik a termelőeszköz-tulajdont (a tőkéseket azonban gyakorlatilag nem tudják az adatfelvételek alapján különválasztani, mert azok többnyire valamilyen vezető beosztást mondanak be), a végzett munkajellegét (szellemi-fizikai), az iskolai végzettség és szakképzettség szintjét, a vezetői beosztást és az ágazatot (mezőgazdaság és nem mezőgazdaság).

Hozzá kell ehhez tenni, hogy a mobilitás nemzetközi összehasonlító vizsgálatában, mivel nem álltak rendelkezésükre minden országból a szükséges adatok, összevonták az 1-2., a 4-5. és a 7-8. kategóriákat, így végül is egy 7 osztályos modellel dolgoztak.

Ezt a modellt, amely előadások, majd folyóiratban megjelent tanulmányok alapján az 1970-es évek közepe óta ismert volt, kisebb-nagyobb módosításokkal sokan felhasználták. Közülük itt a lengyel rétegződéskutatókat említem meg. *W. Wesolowski* (1966) egyik első művében kifejtette, hogy a szocialista társadalmak szerkezetét egyre kevésbé lehet osztálykategóriákkal leírni. Ez nyilvánvalóan ellentétes volt a többi szocialista országban uralkodó ideológiai állásponttal, de Lengyelországban nem váltott ki kritikát. Majd a munkatársaival végzett

igen részletes rétegződésvizsgálatokban (Wesolowski 1974) az alábbi társadalmi-foglalkozási kategóriákat különböztették meg:

1. vezetők és értelmiségiek,
2. technikusok és irodai foglalkozásúak,
3. önálló kisiparosok, kiskereskedők,
4. a szolgáltatások területén dolgozó félig szellemi, félig fizikai foglalkozásúak (például jegykezelők),
5. szakmunkások,
6. szakképzetlen munkások,
7. parasztok.

Ezek a kategóriák, mint látjuk, lényegében alig különböznek az Erikson és Gold- thorpe által osztálynak nevezett kategóriáktól.

Az 1970-es és 1980-as években tehát kialakult egy olyan osztály- vagy rétegekategoriarendszer, amelyet az empirikus kutatásokban, a fejlett kapitalista és a szocialista országokban végzett empirikus kutatásokban egyformán jól használhatónak tekintettek, és ezért hallgatólagosan elfogadták mint a fejlett vagy iparosodott társadalom szerkezetének modelljét.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

Amennyire fejlett és változatos a társadalmi szerkezet és rétegződés szociológiájának elmélete, annyira kevés munkát találhatunk a nemzetközi szakirodalomban a fejlett országokban megfigyelhető tendenciák összehasonlító vizsgálatáról. Évtizedek óta nem volt a társadalmi mobilitás vagy az időmérleg nemzetközi összehasonlításához hasonlítható, egységes módszerekkel végzett nemzetközi rétegződés-összehasonlítás (Wright és munkatársai vizsgálatától eltekintve). Ezért a következőkben csak néhány fontosabb tendenciát emelhetek ki.

4.1. A társadalmi szerkezet változása

1. Nő a szellemi foglalkozásúak és csökken a fizikai foglalkozásúak aránya, különösen gyorsan nő a felsőfokú végzettségű szellemi foglalkozásúak, tehát – a magyar szóhasználat szerint – értelmiségiek aránya. Azt is meg lehet állapítani, hogy az értelmiség és a többi szellemi foglalkozású réteg közötti távolság általában nő.
2. Nő a tág értelemben vett szolgáltatások területén, a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya. Ezeket némely fejlett országban a szellemi és a fizikai foglalkozásúak közötti, sajátos köztes helyzetben lévő rétegeként kezelik.
3. Növekszik a munkáosztály belső differenciálódása, különösképpen a szakképzett és a szakképzetlen munkások közötti távolság. A szakmunkások helyzete javuló tendenciát mutat, egyes szakmákban a munkások előnyösebb társadalmi pozícióban vannak, mint a szakképzetlen irodai dolgozók. Ezzel szemben a szakképzetlen munkások helyzete romlik, a munkanélküliség elsősorban őket sújtja, fokozatosan leszakadnak a társadalom többi részétől.
4. Sok helyütt kialakulni látszik egy „új szegény réteg” a tartósan munkanélküliekből, krónikus betegekből és rokkantakból, a faji kisebbségek tagjainak és a vendégmunkásoknak egy részéből. Vitatott kérdés azonban az, hogy az új szegények mennyire tartósan maradnak ennek a rétegnek tagjai, vagyis mennyire átmeneti állapot ez.
5. A gazdasági szervezetek méretei nőnek, ezzel összefüggésben tovább bürokratizálódnak. Nő az állam bürokratikus apparátusa is. Ezzel párhuzamosan a bürokratikus szervezetekben és az államban elfoglalt vezető pozíciók hatalma és privilégiumai nő

nek. Egy ezzel ellentétes tendenciára is felhívjuk azonban a figyelmet: nő a kis gazdasági egységek száma, ezek sokszor dinamikusabban képesek fejlődni, újítani, alkalmazkodni a megváltozott gazdasági viszonyokhoz.

Megnő a háztartások és más kiscsoportok szerepe is különféle szükségletek kielégítésében, így megmarad, sőt talán még nő is a nagy szervezeteken kívül maradás lehetősége.

6. A korábbi várakozásokkal ellentétben nem tűnik el az úgynevezett kispolgárság, tehát az önálló – bér munkásokat nem vagy csak igen kis számban foglalkoztató – kisiparosok, kiskereskedők rétege.

7. Növekszik a társadalmi juttatásokból, elsősorban a nyugdíjból élők száma. Mivel érdekeik sok kérdésben ellentétesek az aktív keresők érdekeivel, szokás őket különálló társadalmi réteggént kezelni. Ugyanakkor az is világosan kitűnik, hogy a társadalmi juttatásokból élők kategóriája belsőleg erősen differenciált, az igen jómódúaktól az igen szegényekig a legkülönbözőbb helyzetben lévőket lehet köztük találni.

4.2. A „munkásosztály elpolgárosodása” és az „osztályok elhalása”

E nagy tendenciák mellett két tudományos vitát szeretnék kiemelni. Mindkettő a munkásosztállyal kapcsolatos. Az első vita az 1960-as években folyt arról, hogy vajon *elpolgá- rosodik-e a munkásosztály*. Az 1960-as években – a második világháborút követő időszak kivételes kedvező gazdasági konjunktúrája, gyors gazdasági növekedése következtében – Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a munkásoknak egyre nagyobb része érte el azt az életszínvonalat, amely korábban a középosztályokat, a polgárságot jellemezte: saját házában lakott, személygépkocsija, mosógépe, telefonja, televíziója volt. Marx jóslata a munkásosztály elnyomorodásáról tehát láthatóan megcáfolódott. A szociológusok által felvetett kérdés ebben a helyzetben az volt, hogy a „jómódban élő” munkás munkakörülményei, életmódja, gondolkodása és nem utolsósorban politikai véleménye, pártpreferenciája közeledett-e a középrétegekéhez. A kérdésnek konkrét politikai tartalma volt: ha ugyanis a munkásosztály valóban elpolgárosodik, akkor a szocialista és szociáldemokrata pártok programjának a politikai színpék közepe felé célszerű közelednie, hogy az elpolgárosodó munkások szavazatait megtarthassák.

Ellentétben az elpolgárosodó munkásosztály tételének képviselőivel, (Zweig 1961), *J. Goldthorpe* és *D. Lockwood* (1968; 1969) azt próbálták bizonyítani, hogy a magas bérű és közel irodai körülmények között dolgozó munkások sem válnak „polgárokká”. Az angliai Luton városában lévő üzemekben foglalkoztatott munkások három csoportjából vettek mintát: az igen magas és korszerű szakképzettségű szakmunkásokból, a hagyományos szakmunkásokból és a betanított munkásokból. E munkásokkal és családjakkal készítették interjúkat munkakörülményeikről, életmódjukról, aspirációikról, a szakszervezetekhez való viszonyukról és politikai nézeteikről. A kutatási kérdés az volt, hogy vajon a legmagasabb bérű és leginkább „fehérgalléros” munkát végző magas szakképzettségű munkások közelebb állnak-e a középrétegekhez, mint a hagyományos szakmunkások és betanított munkások, vagy e három csoportot továbbra is összekötik a tipikus „munkás”-jellemzők. Arra a következtetésre jutottak, hogy a munkások általában, és azokon belül a legmagasabb szakképzettségű munkások is, inkább munkások maradtak, mint elpolgárosodtak, tehát megcáfoltak látták a munkásosztály elpolgá- rosodásának tézisé. Következtetéseiket utóbb sokan bírálták, és mint az 1990-es években megindult második vita is mutatja, a tényleges fejlemények is megkérdőjelezték állításait.

S. M. Lipset és szerzőtársai az 1990-es évek elején az *International Sociology* folyóiratban felújították és határozottabban fogalmazták meg azt a már korábban mások által is képviselt véleményt, hogy az osztályok elhalnak vagy – enyhébben fogalmazva – jelentőségük csökken a társadalom tagjai viselkedésének, elsősorban politikai állásfoglalásainak meghatározásában (Clark-Lipset 1991; Clark-Lipset-Rempel 1993). Érvelésüket arra a fejlett országokban széles körben megfigyelt tényre alapozták, hogy a különböző pártok – elsősorban a jobbközép pártok és a szociáldemokrata pártok – *szavazótáborának társadalmi összetétele egyre kevésbé különbözik*. Egyre több munkás szavaz jobbközép pártokra, például Angliában a Konzervatív Pártra, és egyre több, a középrétegekhez tartozó személy, elsősorban értelmiségi és állami alkalmazott szavaz a szociáldemokrata pártokra, így például Angliában a Munkáspártra. Amennyiben ez a tendencia valóságos (amit egyes szociológusok vitatnak), Goldthorpe-nak és Lockwoodnak a 25 évvel ezelőtti a „jólétben élő munkás” vizsgálat alapján megfogalmazott következtetése tévedés volt.

Lipset és szerzőtársai a munkások egy része jólétének emelkedésén kívül több más magyarázatot adnak elő a munkásosztály fent leírt preferenciáira: 1. a jóléti állam juttatásai, azáltal hogy minden állampolgár megkapja őket, enyhítették az osztályellentéteket, 2. a családi származás fokozatosan kevésbé határozza meg a társadalmi-foglalkozási életpályát (a szociológusok egy része ezt is vitatja), 3. a mai technológia számos olyan szakmát, foglalkozást hozott létre, amely nem hasonlít a hajdani munkásfoglalkozásokhoz, ugyanakkor nem is tipikusan hagyományos középosztálybeli foglalkozás, 4. a szolgáltatások területén foglalkoztatottak számának növekedése olyan réteget vagy rétegeket hozott létre, amelyek sem a munkásosztályhoz, sem a középosztályhoz nem tartoznak, 5. a nagy gyárak mellett, ahol nagy tömegű munkás dolgozott együtt, nagyobb szerephez jutottak a

kis- és középvállalatok, ahol a munkások kisebb száma miatt kisebb az esély a munkástudat és összetartozás-érzés kialakulására, 6. az osztálytudat és az osztályharc középpontjában a materiális értékek álltak, ma azonban egyre fontosabbakká válnak a posztmateriális értékek (lásd a 16. fejezetet), amelyek nem a munkás-középosztály határvonal mentén választják szét a társadalmat, 7. egyre inkább értelmét veszíti a politikai nézetek és pártok jobboldal-baloldal szerinti különválása, amely a hagyományos középosztály-munkásosztály politikai differenciálódásának alapja volt.

Lipsetnek és szerzőtársainak ezek a tanulmányai nagy vitát váltottak ki, amelyben sem az „elhal az osztály”, sem a „megmaradnak az osztályok” álláspont nem kerekedett felül. Azt mindenesetre mindkét fél elismerte, hogy a hagyományos egydimenziós osztályfogalom nem alkalmas már a mai fejlett társadalmak szerkezetének elemzésére. Nem alakult ki többségi egyetértés abban a kérdésben, hogy a hagyományos osztályok helyett milyen kategóriákkal célszerű a mai társadalmakat vizsgálni. Így jelenleg különféle szerkezetmodelleket használnak, és közöttük az Erikson-Goldthorpe-féle séma alkalmazása a leggyakoribb.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. Társadalmi szerkezet a két világháború között

Az 1945 előtti magyar társadalom szerkezetéről és a fennálló egyenlőtlenségekről megközelítő fogalmakat alkothatunk abból az osztályonkénti és rétegenkénti évi egy főre jutó jövedelembecslésből, amelyet az 1930/31. gazdasági év adatai alapján *Matolcsy Máttyás* (1938) készített (5.2. táblázat). A táblázatban a korabeli forrásban szereplő megnevezéseket használom, azért, hogy az akkori magyar társadalomtudományoknak a magyar társadalom szerkezetéről alkotott képét szemléltethessem. Figyeljünk fel arra, hogy Matolcsy megkülönbözteti a gazdasági cselédeket (tehát azokat a föld nélküli mezőgazdasági munkásokat, akik egész évre szerződtek, legnagyobb részben nagybirtokokra, ezért nagyrészt majorokban laktak, nem saját házban és nem a faluban) és a mezőgazdasági munkásokat (akik rövidebb időre, fél évre, aratásra, cséplésre vagy napszámba szerződtek, rendszerint falvakban és saját házban laktak). A kisbirtokos parasztságon belül a 10 holdas birtoknagyságnál vonja meg az elválasztó vonalat a kisbirtokosok és a középbirtokosok között. Más korabeli források az 1-5 holdas parasztokat nevezték törpebirtokosoknak, ezeknek túlnyomó része kénytelen volt bér munkát is vállalni, az 5–10 holdasokat kisbirtokosoknak, a 10-25 holdasokat pedig középparasztnak nevezték.

5.2. táblázat - 5.2. táblázat ♦ A magyar társadalom szerkezete és az egyes osztályok és rétegek évi egy főre jutó jövedelme, 1930/1931.

Társadalmi osztály, réteg	Népességszám (ezer fő)	A népesség megoszlása %	Egy évre jutó jövedelem pengő
Mezőgazdasági munkások	1250	14,4	183,4
Gazdasági cselédek	600	6,9	204,6
1-10 holdas kisbirtokosok és kisbérlek	1750	20,1	227,2
10-100 holdas kisbirtokosok és kisbérlek	746	8,6	431,7
Bányászati és kohászati munkások	112	1,3	427,3
Az ipar, közlekedés stb. munkásai és egyéb segédszemélyzete	1903	21,9	376,4
Kis jövedelmű önálló kisiparosok	468	5,4	319,5

Napszámosok, véderő, ismeretlen	224	2,6	250,0
A lakosság többi része	1634	18,8	1587,1
Együtt	8688	100,0	533,6

A 25 vagy 30 hold fölött kezdődik az akkori fogalmak szerint a jómódú vagy gazdag parasztság, arányuk igen kicsi volt, 1949-ben a 25 és több holdas parasztbirtokosok aránya az összes birtokos paraszt között 3,5 százalék volt. Figyelmet érdemel az is, hogy Matolcsy – a korabeli országos statisztikáknak megfelelően – nem különbözteti meg a szakmunkásokat és a szakképzetlen munkásokat, viszont külön kategóriaként kezeli a bányászokat és kohászokat, akiknek egy főre jutó jövedelme a többi munkásénál magasabb volt. A „lakosság többi részén” belül a szöveges elemzésben különválasztja a lakosság 0,6 százalékát, 36 ezer személyt kitevő legmagasabb adófizető réteget és a tág értelemben vett középosztályt, ahova a tisztviselők túlnyomó többségét, a kereskedőket és a magasabb jövedelmű kisiparosokat sorolja. Az említett 0,6 százaléknál nagyobb adófizető réteg összetételéről nincs pontos adatunk, csak szemléltetésként jelzem, hogy a gyáripar és a bankok vezető nagytőkés családjainak száma 50 volt, az ezer holdnál nagyobb birtokú nagybirtokosok és bérlők száma a családtagokkal együtt 1000 körül volt, a 10–100 munkást foglalkoztató ipari és 3–20 alkalmazottat foglalkoztató kereskedő közép- és kistőkések száma körülbelül 12 ezer, a 100 és 1000 hold közötti birtokú középbirtokosok és bérlők száma 11 ezer körül volt. Ide tartozott ezenkívül a magas beosztású államhivatalnokok pontosan nem definiálható csoportja.

Az adatokból levonható számos következtetés közül a következőket emelném ki:

1. Az ország lakosságának fele a mezőgazdaságból élt, mivel az iparosodás még csak viszonylag kezdeti szakaszában volt.
2. A „középosztálynak” vagy középrétegeknek nevezhető rész viszonylag kicsi volt, legfeljebb az egész társadalom egyötödét alkotta.
3. A társadalom legszegényebb rétegei a mezőgazdasági munkások, a mezőgazdasági cselédek és a kisbirtokos parasztok voltak.
4. A jövedelemegyenlőtlenség igen nagy volt, Matolcsy Mátyás kimutatása szerint sokkal nagyobb, mint a korabeli Egyesült Államokban és Németországban.

A két világháború közötti magyar társadalom szerkezetére vonatkozó érdekes, de nem számszerűsített képet fogalmazott meg *Erdei Ferenc* (1980). Szerinte *kettős társadalom* létezett ekkor Magyarországon, egymás mellett élt egy „történelmi nemzeti” (ma azt mondhatnánk: rendies jellegű) társadalom és egy „modern polgári” társadalom. Az előbbiekhöz tartoztak az egyházak, az államhivatalnokok, a nagybirtokosok és a történelmi arisztokrácia, az úri középosztály és a nemzeti kispolgárság. Az utóbbihoz tartoztak a kapitalista vállalkozók, a polgári származású arisztokrácia, a kapitalista kispolgárság, a kisipar és kiskereskedelem, a szabad értelmiségiek, a polgári középosztály, valamint a munkásság. A parasztság és a mezőgazdasági munkásság Erdei felfogása szerint a „társadalom alatt” élt.

5.2. „Két osztály és egy réteg”

1945-től kezdve – húsz éven keresztül – a történelmi materializmus keretében kidolgozott „*két osztály és egy réteg*” modell uralkodott a magyar társadalomtudományokban. Ezt Sztálin fogalmazta meg, ezért szoktuk sztálini modellnek is nevezni. Eszerint a szocialista társadalmak szerkezetét és rétegződését úgy lehet leírni, hogy abban a termelőeszközökhöz való viszony alapján két osztályt lehet megkülönböztetni, a munkásosztályt (amely az állami tulajdonon keresztül részesül a termelőeszközök tulajdonában) és a termelőszövetkezeti parasztságot (amely a szövetkezeti tulajdonon keresztül részesül a termelőeszközök tulajdonában), és egy réteget, az értelmiséget vagy szellemi réteget.

Mellettük még olyan kisebb „maradék” kategóriákat határoltak el, mint a kisiparosokét, az 1950-es évek elején pedig a „kulákokat”. 1960 után a megmaradt egyéni gazdálkodó parasztság is ilyen kis „maradék” kategóriává vált.

A magyar társadalmi szerkezet ilyen leegyszerűsítő felfogása azonban nyilvánvalóan nem volt alkalmas az 1960-as évek magyar társadalmának vizsgálatára. Egyrészt azért, mert 1960-ban már a társadalomnak több mint a fele a munkásosztályhoz tartozott, és egy ekkora – ténylegesen erősen differenciált – tömeg együttes kezelése, átlagos jellemzőinek megragadása szükségképpen figyelmen kívül hagyott sok lényeges társadalmi különbséget. A társadalmi különbségek továbbá csak kisebb részben mutatkoznak e három nagy kategória között – valójában az egyenlőtlenség közöttük az 1960-as évek eleje óta csökkent –, sokkal inkább azokon belül, egyrészt a vezető és értelmiségi réteg, másrészt a többi szellemi foglalkozású között, valamint a szakmunkások és a szakképzetlen munkások között. Ezért a „két osztály és egy réteg” modellnek nyilvánvalóan apologetikus funkciója volt.

5.3. Rétegződésvizsgálatok

A „két osztály és egy réteg” modellnek a magyar társadalom reális elemzésére való alkalmatlanságát felismerve *Ferge Zsuzsa* (1968) egy másik modellt dolgozott ki a magyar szociológia újjászületése utáni egyik első rétegződési felvételéhez. Mivel ebben a társadalmi kategóriákat a munkajellege (fizikai-szellemi, a szükséges iskolai végzettség, mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munka) alapján definiálta, *munkajellegcsoportoknak* nevezte őket. A következőket különböztette meg:

1. vezető és értelmiségi,
2. középszintű szellemi (technikus stb.),
3. irodai,
4. szakmunkás,
5. betanított munkás,
6. segédmunkás,
7. mezőgazdasági fizikai (mindenki, aki mezőgazdasági fizikai munkát végez) vagy egyszerűbben paraszt,
8. nyugdíjas.

Szembevetendő a hasonlóság e munkajellegcsoportok és az 1960-as években és később a nyugati szociológiában általánosan használt „weberiánus” szerkezetmodellek között. Később a magyar szociológiában ezt a *Ferge Zsuzsa*-féle modellt és annak némileg továbbfejlesztett változatait, amelyek a foglalkozások jellege alapján különítették el társadalmi kategóriákat, *rétegmodellnek*, a kategóriákat pedig *rétegeknek* nevezték. Az elnevezés gyakorlati célja az volt, hogy ezt a fogalmat megkülönböztessék a marxista szociológiában használt osztályfogalomtól.

A munkajellegcsoport-, illetve rétegfogalmak bevezetése a magyar társadalom vizsgálatába kezdetben heves ellenállást váltott ki a hivatalos marxista társadalomtudósok, elsősorban a filozófusok oldaláról. A hivatalos ideológia támadásai nem annyira *Ferge Zsuzsát*, mint inkább *Hegedűs Andrást* (1977) érték, aki a *Ferge Zsuzsa*-éhoz hasonló szerkezetmodellt javasolt, empirikus adatok elemzése nélkül, de ezt a modellt a marxista osztálymodellel elméletileg egyértelműen szembeállította. A munkajellegcsoport- vagy rétegfogalmak azonban annyira nyilvánvalóan alkalmasabbak voltak az empirikus vizsgálatok céljára, hogy használatuk feltartóztathatatlanul elterjedt a magyar szociológiában.

Ferge Zsuzsa rétegződésvizsgálatából és a későbbi szociológiai adatfelvételekből, egyebek között a KSH családjövedelem-felvételeiből kitűnt (5.3. táblázat), hogy 1. a magyar társadalomban lényeges jövedelemegyenlőtlenségek vannak, 2. a szellemi foglalkozásúak kategóriáján belül lényegesek a különbségek a vezetők, az értelmiségiek és az irodai foglalkozásúak között, 3. a munkásságon belül lényegesek a különbségek a szakmunkások és a szakképzetlen munkások között, 4. a társadalmi rétegek hierarchikus sorrendje az egy főre jutó átlagos jövedelem terén nagyon hasonlít a Nyugaton megfigyelt jövedelmi hierarchiához, habár a rétegek közötti jövedelmkülönbségek Magyarországon valamivel kisebbek.

Ferge Zsuzsa további lényeges megállapítása ennek az adatfelvételnek az alapján az volt, hogy az egyéb dimenziókban megállapítható társadalmi egyenlőtlenségek nagyobbak voltak, mint a jövedelmi különbségek, és pedig minél inkább haladunk az anyagi jellegű dimenzióktól a nem anyagi, elsősorban kulturális jellegű dimenziók felé, annál nagyobbak ezek a különbségek. A lakásviszonyokban megfigyelt különbségek nagyobbak a jövedelmiéknél, a tartós eszközök (személygépkocsi, televízió) terén megfigyelhető különbségek nagyobbak a

lakásviszonyok különbségeinél, végül mindezeknél nagyobb egyenlőtlenségeket lehet megfigyelni a művelődés (például könyvek olvasása) terén.

A *Ferge Zsuzsa* által bevezetett rétegmodell jelentősége a létező egyenlőtlenségek kimutatása mellett az volt, hogy ezzel a magyar szociológia olyan társadalmiszerkezet- modell birtokába jutott, amelynek segítségével nemcsak a magyar társadalmat tudta elemezni, hanem a vizsgálati eredményeket olyan fogalmakkal írta le, amely a világ szociológusai számára érthető és teljesen elfogadható volt. Ez a modell tette mintegy „piacképessé” a magyar szociológiát a nemzetközi szociológiai fórumokon.

5.3. táblázat - 5.3. táblázat ♦ Az átlagos havi egy főre jutó jövedelem társadalmi rétegenként, forint

A háztartásfő társadalmi helyzete	1962	1967	1972	1977	1982	1987
Vezető és értelmiségi	1265	1597	2384	3321	4304	6568
Középszintű szellemi	1050	1389	1827	2523	3610	5844
Irodai	983	1260	1718	2266	3338	4909
Szakmunkás	899	1172	1588	2316	3344	5374
Betanított munkás	778	1050	1418	2171	3114	4625
Segédmunkás	678	974	1265	2001	2853	4241
Paraszt	719	1147	1672	2435	3214	4742
Nyugdíjas	689	921	1312	2132	3308	4965
Összesen	823	1138	1586	2333	3385	5262

5.4. táblázat - 5.4. táblázat ♦ Az intézményes kiutalás (tanácsi, szolgálati lakás kiutalása, öröklakás kiutalása) útján lakáshoz jutottak aránya társadalmi rétegenként, 1978

A háztartásfő társadalmi rétege	Első lakás	Jelenlegi lakás
Vezető és értelmiségi	25,8	29,3
Középszintű és egyszerű irodai	15,5	26,7
Szakmunkás	9,7	17,0
Betanított munkás	10,9	13,3
Segédmunkás	12,5	11,4

Mezőgazdasági fizikai	,0	7,0
Nyugdíjas	14,0	14,8
Együtt	13,6	16,8

A későbbi szociológiai vizsgálatok különösen nagy figyelmet fordítottak a lakáshoz jutás módjában mutatkozó egyenlőtlenségekre. *Szelényi Iván* (1972) kimutatta, hogy Magyarországon egymás mellett két lakáshoz jutási rendszer él: a magántulajdonú lakások vásárlásának és építésének piaca és az állami (tanácsi, vállalati) lakáskiutalás. Az állami lakáskiutalási rendszeren keresztül sokkal olcsóbban lehet lakáshoz jutni (mert kiutalás esetén egyáltalán nem kellett vételárat fizetni, az öröklakás-kiutalás is viszonylag alacsony áron juttatta lakáshoz a vásárlókat), mint a magánlakás-építésen és -vásárláson keresztül. Egy 1978. évi felvétel (Vajda–Zelenay 1984) pedig egyértelműen kimutatta, hogy a privilegizált helyzetű rétegek tagjai nagyobb arányban jutottak első és még inkább jelenlegi lakásukhoz az olcsóbb kiutalási rendszeren keresztül, mint a hátrányosabb helyzetű rétegek tagjai (5.4. táblázat). Még lényegesebbek a különbségek a főváros, a vidéki városok és a községek között. A falvakban az új lakáshoz jutásnak szinte egyetlen lehetséges módja volt a családiház-építés.

A szocialista rendszerben tehát számos rejtett mechanizmus működött, amely a privilegizált rétegeket még privilegizáltabbakká tette, a hátrányos helyzetűek hátrányait pedig növelte.

A rétegződésmodell egyik nem elhanyagolható előnye, hogy a korábbi népszámlálások közölt adatai alapján viszonylag könnyen ki lehet számítani a rétegekbe tartozók létszámát az aktív keresők között. Így több évtizedes tendenciákat lehet kimutatni a magyar társadalmi szerkezet alakulásában (5.5. táblázat).

A rétegek arányszámai első ránézésre a más fejlett országokban is megfigyelt tendenciákat mutatják. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan nő a szellemi foglalkozásúak, azokon belül különösen a vezetők és értelmiségiek aránya; nő a munkások, azokon belül elsősorban és különösen az utolsó évtizedekben a szakmunkások aránya, miközben előbb a segédmunkások, legújabban a betanított munkások aránya csökkenni kezd; végül a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya fokozatosan csökken.

Az arányszámok alaposabb elemzése azonban kimutat legalább két lényeges eltérést a fejlett piacgazdaságoktól: azoknál lényegesen kisebbre zsugorodott az önálló kisiparosok és kiskereskedők aránya, és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak túlnyomó többsége állami gazdasági munkás és termelőszövetkezeti paraszt volt, tehát a nem mezőgazdasági munkásokhoz hasonló társadalmi helyzetben volt, és csak egy elenyésző kisebbség maradt önálló paraszt. Mindkét jelzett különbség a szocialista rendszer azon ideologikus politikai célján alapult, hogy a magántulajdont visszaszorítsák. A rendszerváltás után ez a két anomália a magyar társadalom szerkezetében fokozatosan megszűnt.

5.5. táblázat - 5.5. táblázat ♦ Az aktív keresők százalékos megoszlása rétegek között 1949-1990

Társadalmi réteg	1949	1960	1970	1980	1990
Vezető és értelmiségi	1,8	3,0	5,1	7,8	11,0
Középszintű szellemi és irodai	8,0	13,7	20,7	22,5	22,4
Önálló kisiparos, kiskereskedő	8,1	2,4	1,6	1,5	4,2
Szakmunkás	11,2	15,5	19,5	23,2	25,7
Betanított	5,2	13,1	16,6	20,8	18,1

munkás					
Segéd munkás	12,1	14,0	13,0	7,7	5,9
Önálló paraszt	46,7	19,9	1,6	0,6	1,1
Mezőgazdasági munkás	6,9	18,4	21,9	15,8	11,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Noha a rétegmodellt széles körben használták és használjuk ma is a magyar társadalom elemzésére, az 1970-es és még inkább az 1980-as években egyre több kritika és fenntartás fogalmazódott meg vele szemben a magyar szociológusok részéről. Az alábbiakban röviden bemutatom a rétegmodellel kapcsolatos kritikákat, amelyek a magyar szakirodalomban előfordultak, valamint az ennek alapján kidolgozott módosítási és új-rafogalmazási kísérleteket.

A leghatározottabb bírálata a „vezető és értelmiségi” réteget érintette, mondván, hogy a két réteg együttes kezelése teljesen elhibázott, mert a vezetők (vagy hatalmi elit) egészen más társadalmi helyzetben vannak, mint a nem vezető beosztású értelmiségiek. Ez a kritika kifejezetten vagy hallgatólagosan a Gyilasz-féle újosztály-koncepcióra támaszkodott.

Nem kétséges, hogy a kisebb vagy nagyobb hatalom birtokában lévő vezetők társadalmi helyzete sok tekintetben eltért az értelmiségétől. Ennek bizonyítására az 1977. évi háztartásijövedelem-felvétel adataiból idézek, amely az egyedüli ilyen felvétel volt, ahol a vezetőket rétegekre bontva kimutatták:

5.6. táblázat -

Egy főre jutó háztartási jövedelem	
Felső szintű vezető	3976
Középszintű vezető	3580
Alsó szintű vezető	3194
Felső szintű irányító	3013
Alsó szintű irányító	2632
Felső szintű szakember	2847
(értelmiségi)	

Láthatjuk, hogy a felső szintű vezetők (főhatóságok vezetői főosztályvezető-helyettesig bezárólag, egyetemi tanszékvezetők, nagyvállalatok igazgatói, főkönyvelői stb.) és középszintű vezetők (főhatóságok osztályvezetői, főiskolai tanszékvezetők stb.) egy főre jutó jövedelme lényegesen magasabb az értelmiségiekénél. Ugyanakkor az ilyen beosztású személyek száma az adatfelvételekben szükségképpen kicsi, például az említett felvételben, amelyben a népesség fél százalékát, 17 ezer háztartást kérdeztek meg, 61 háztartást soroltak a felső szintű és 153 háztartást a középszintű vezetők közé. Ezek a számok olyan kicsik, hogy belőlük csak a legnagyobb óvatossággal szabad következtetéseket levonni. Ha a minták kisebbek – mint az a legtöbb szociológiai felvételnél történni szokott –, a felső és középszintű vezetők esetszáma olyan csekély, hogy egyáltalán nem szabad adataikból következtetéseket levonni.

A másik kérdés Konrád Györgynek és Szelényi Ivánnak (1989) a hetvenes évek közepén írt az *értelmiségnek az osztályhatalomhoz vezető útjáról* szóló könyvével kapcsolatban merülhet fel. Konrád és Szelényi szerint ugyanis – szemben a külföldi szakirodalomban elterjedt „újosztály”-elméletekkel, amelyek az állami bürokráciát

és a gazdasági vezetőket látták az „új osztálynak” – a magyar társadalomban az értelmiség közeledik afelé, hogy háttérbe szorítsa a bürokrátákat és uralkodó pozíciót foglaljon el. Ezáltal azokhoz a külföldi elméletekhez hasonló tételt fogalmaztak meg, amelyek a tudásban keresik a hatalom forrását a modern társadalmakban. Hangsúlyozni kell, hogy nem azt állították, hogy az értelmiség már ténylegesen a hatalmat birtokló osztály, csakhogy „úton van” ebben az irányban. Továbbá hozzá kell tenni, hogy *Szelényi Iván* (1990) később „önkritikájában” úgy fogalmazott, hogy ez az előrejelzésük nem következett be, mert a bürokráciának sikerült uralkodó pozícióját megőriznie. A rendszerváltás után (Szelényi 1996) azonban felvetette annak a lehetőségét, hogy mégis uralkodó pozícióba jut az értelmiség.

Egy másik kritika a *munkásság belső rétegzettségét* hangsúlyozta, azt, hogy a szakmunkások, betanított és segédmunkások megkülönböztetése nem képes ezt a belső rétegzettséget kimutatni. Ennek a kritikának első képviselője *Kemény István* volt, aki Csepelen, majd Pest-környéken végzett munkásságvizsgálatai alapján jutott arra a következtetésre, hogy a különböző szakmájú szakmunkáscsoportok és betanított munkások életkörülményei és életmódja lényegesen eltérőek. Ezt az eltérést egyszerűen abban lehet összefoglalni, hogy a különböző foglalkozási alcsoportok eltérő mértékben folytatnak *háztáji gazdálkodást*. Ez természetesen összefügg lakásviszonyaikkal, a falusias környezetben, családi házban élők sokkal gyakrabban és nagyobb mértékben gazdálkodtak, mint a városias környezetben bérházakban élők. Mélyebb oka azonban az, hogy a privilegizáltabb szakmákban lényegesen kevesebb a parasztszármazású munkás, mint az egyszerűbb és hagyományosabb szakmákban (Kemény 1972; Kemény-Kozák 1971).

Az 1981–1982. évi rétegződésvizsgálat eredményeit megkíséreltük egy, az eredeti rétegmódelnél lényegesen több réteget és alréteget megkülönböztető modell szerint feldolgozni. Az eredményekből ízelítőt ad az 5.6. táblázat. Látható, hogy nemcsak a szakmunkásokon, hanem az értelmiségen és a szakképzetlen munkásságon belül is nagyon eltérő helyzetű foglalkozási alrétegek különülnek el. Bár a különböző kiválasztott életkörülmény- és életmódmutatók az alrétegek némileg eltérő sorrendjét mutatják ki, óvatosan levonhatjuk például azt a következtetést, hogy az értelmiségen belül az orvosok, valamint a jogászok-közigazdászok, a szakmunkások között pedig a műszerészek, gép járműszerelők, valamint a nyomdászok-laboránsok a réteg átlagánál lényegesen jobb helyzetben lévőnek tűnnek.

5.7. táblázat - 5.6. táblázat ♦ A háztartások életszínvonalának és életmódjának kiválasztott mutatói a megkérdezett aktív kereső férfi társadalmi-foglalkozási helyzete szerint 1981-ben

Réteg, alréteg	A lakásban vízvezeték van,%	A családnak nyaralója, üdülőtelke van, %	A családnak személygépk ocsija van, %	A lakásban színes tv van,%	A lakásban 300 v. több könyv van, %	A megkérde tt az előző évben külföldön	3 T3 ;p
Vezető	96	26	76	25	87	35	
Orvos	100	14	94	44	81	78	
Jogász- közigazdász	100	31	79	17	90	28	
Mérnök	95	17	68	16	84	29	
Tanár	97	12	62	16	90	47	
Üzletvezető	86	14	79	29	29	21	
Szellemi irányító	92	8	40	12	56	20	
Termelésirá nyító	95	10	57	13	46	16	

Középszintű műszaki	96	14	51	13	55	30	
Tanító	69	15	38	15	77	8	
Irodai	89	11	50	11	57	21	
Műszerész, gépjárműsz erelő szakmunkás	84	8	53	9	38	13	
Nyomdász, laboráns, meős	83	11	56	6	39	11	
Kereskedel mi, szolgáltatási szakmunkás	84	7	57	13	39	12	
Közlekedési szakmunkás	75	2	55	8	36	10	
Vasas szakmunkás	75	5	35	7	31	9	
Bányász és más nehéz fizikai szakmunkás	78	3	33	7	30	7	
Könnyűipar i szakmunkás	68	3	32	4	21	4	
Építőipari szakmunkás	73	2	27	6	26	8	
Mezőgazdas ági szakmunkás	54	2	30	2	10	5	
Műszerész, gépjárműsz erelő betanított munkás	84	5	37	10	14	11	
Egyéb nem mezőgazdas ági betanított munkás	55	3	17	3	13	3	

Nem mezőgazdasági segédmunkás	51	4	19	3	14	5	
Mezőgazdasági betanított és segédmunkás	33	1	14	2	6	1	
Kisiparos, kiskereskedő	84	5	68	18	34	18	
Egyénileg gazdálkodó paraszt	38	0	14	5	2	1	

Ezt a részletes alrétegmódellet azóta nem alkalmazták, mert a hozzá szükséges nagy mintán alapuló adatfelvételre nem került sor, noha a rétegeken belüli differenciálódás minden bizonnyal nőtt.

Végül itt említem meg azt a magyar szociológiát és társadalomstatistikát évtizedek óta foglalkoztató, de megnyugtatóan meg nem oldott kérdést, hogy az egyéneket (aktív keresőket) vagy a családokat-háztartásokat soroljuk-e be különböző osztályokba, rétegekbe vagy más elnevezésű társadalmi kategóriákba. Elvileg minden bizonnyal indokoltabb a családok együttes besorolása. Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés, hogy a két vagy több aktív keresős családokat melyik kereső alapján soroljuk be. A statisztikában hagyományosan alkalmazott besorolási elv, amely a háztartásfő, legtöbbször (házaspárt tartalmazó háztartásokban) a férj alapján dönti el a háztartás réteghez tartozását, a nők foglalkoztatásának növekedésével és főképpen az értelmiségi és irodai foglalkozású nők számának növekedésével egyre kevésbé látszik elfogadhatónak. (Vajon indokolt a szakmunkás férjből és értelmiségi feleségből álló háztartást a szakmunkások közé sorolni?) A mindkét (vagy némely esetben még több) aktív kereső figyelembevételével történő besorolás viszont igen nagyra növeli a kategóriák számát.

Az 1981–1982. évi rétegződésvizsgálata alapján *Kolosi Tamás* a fentieknél sokkal nagyobb újítást vezetett be a társadalmi szerkezet kutatásába. Abból az elméleti alapállásból indul ki, hogy nemcsak és nem elsősorban a foglalkozás határozza meg az egyén vagy a család társadalmi helyzetét, hanem az *életkörülmények és az életmód nagyobb számú dimenziójában* elfoglalt együttes hely. Ezzel lényegében következetesen alkalmazta azt a szakirodalomban megtalálható véleményt, hogy a rétegződés sokdimenziójú jelenség. Az 1981–1982. évi adatfelvételtől rendelkezésre álló adatok alapján hét dimenzióban jellemezte minden megkérdezett személy (egy másik változatban család) helyzetét, 7-től (nagyon kedvező) 1ig (nagyon kedvezőtlen) terjedő pontszámmal. A hét dimenzió a következő:

1. *Fogyasztás*: a kedvező státuszpontszámhoz hozzájárult, ha a család gyakran fogyasztott húst, sajtot, különleges fűszereket, déligyümölcsöt, fodrászhoz, kozmetikushoz, étterembe járt, nem vásárolt használt vagy leszállított árú ruhát, a családtagoknak viszonylag újtelikabátjuk volt, vendéget hívtak, a gyermekek születésnapján összejövetelt rendeztek, a gyermekeket különórára járatták.

2. *Kultúra, életmód*: iskolai végzettség, kulturális intézmények látogatása, olvasási szokások, a házikönyvtár nagysága, üdülés.

3. *Érdekérvényesítés*: társadalmi és politikai szervezetekben betöltött funkciók, munkahelyi beosztás, munkahelyi jutalom, üdülés beutalóval, valamint annak szubjektív megítélése, hogy munkahelyi hátrányokat ki tudna-e védeni; elképzelhetőnek tartja-e, hogy munkahelyéről elbocsátják, és ebben az esetben mennyi idő után tudna elhelyezkedni.

4. *Lakás*: a lakás nagysága, komfortossága, lakberendezési tárgyak.

5. *Lakókörnyezet* vagy más néven terület: a település fejlettsége és a lakóövezet jellege (például városi zöldövezet), valamint ellátottsága kereskedelmi és más intézményekkel.

6. *Anyagi színvonal*: jövedelem és olyan vagyoni elemek, mint a nagy összegű takarékbetétkönyv, nyaraló, személygépkocsi, tartós fogyasztási eszközök.

7. *Munkamegosztás*: a foglalkozási kategóriák átlagos iskolai végzettségéből és keresetből, valamint a nemzetközi presztízsskálából számított foglalkozási pontszám, valamint a munkakörülmények különböző jellemzői, mint az egészségi ártalom, műszakbeosztás, a munka nehézségének, egyhangúságának, önállóságának stb. szubjektív megítélése.

Az egyes személyek és családok hét indexpontszáma alapján matematikai-statisztikai módszerek segítségével állapította meg, hogy mely egyének, illetve családok vannak hasonló helyzetben a hét index együttes figyelembevételével. Az így kapott „klasztereket” nevezte státuscsoportoknak. Az indexértékek alapján adott neveket nekik.

A családok 12 státuscsoportja a következőképpen jellemezhető:

1. Az *elit* családok életkörülményei minden tekintetben a legkedvezőbbek közé tartoznak, különösképpen kiemelkedik azonban kedvező munkamegosztási helyzetük, magas műveltségi indexük és az érdekérvényesítés terén elfoglalt kedvező helyzetük.

2. A *városias felső* réteg lakáshelyzete lényegesen rosszabb az eliténél, de más dimenziókban megközelíti azt.

3. A *falusias felső* réteg viszont a lakóhely környezete tekintetében marad el lényegesen az elitől.

4. A *fogyasztói magatartású középréteg* anyagi és érdekérvényesítési helyzete átlag alatti, viszont fogyasztása eléri az elit szintjét.

5. A *városias jómódú munkások* anyagi és lakáshelyzete, valamint lakóhelyi környezete kedvező, a fogyasztási és a művelődési mutatók terén azonban lényegesen lemaradnak az előző csoportoktól.

6. A *rossz anyagi helyzetű középcsoport* az anyagi színvonal és a fogyasztás tekintetében elmarad az átlagtól.

7. A *falusias középcsoport* viszont a lakásviszonyok és a lakáskörnyezet terén van az átlagosnál hátrányosabb helyzetben.

8. Az *érdekérvényesítő alsó* csoport minden más tekintetben viszonylag hátrányos helyzetben van, de meglehetősen kedvezően ítélte meg helyzetét az olyan kérdésekre adott válaszokban, amelyek azt tudakolták, hogy ki tudná-e védeni az esetleges munkahelyi stb. hátrányokat.

9. A *jó anyagi helyzetű falusias alsó* csoportba azok a nagyrészt községben lakó családok tartoznak, akik igen nagy többletmunkájuknak (elsősorban a háztáji és kisegítő gazdálkodásnak) köszönhetően viszonylag magas jövedelmet érnek el, ezért anyagi helyzetüket javítani tudták, de minden más tekintetben, különösen az érdekérvényesítés és az életmód terén az átlagnál jóval rosszabb helyzetben vannak, más szóval az igen nagy munkabefektetés egyelőre meggátolta, hogy annak anyagi eredményét kulturáltabb és több pihenést biztosító életmód alakítására használják fel.

10. A *városias alsó* csoport lakókörnyezete viszonylag kedvező, minden más vonatkozásban lényegesen átlag alatti körülmények között él.

11. Az *enyhén deprivált* családok lakókörnyezete is igen kedvezőtlen, fogyasztási színvonaluk viszont valamivel jobb, mivel a saját szükségletüket kielégítő mezőgazdasági kistermelésből az átlag körüli fogyasztást engedhetnek meg maguknak

12. A *deprivált* helyzetű családok minden státusdimenzió tekintetében lényegesen leszakadtak a többi csoporttól, náluk tehát a különféle hátrányok – az alacsony műveltség, rossz anyagi és lakáshelyzet, az érdekek érvényesítésére való képtelenség stb. – halmozódnak.

Végül Kolosi a 12 státuscsoportnak a hét dimenzióban mért átlagos pontszáma alapján többdimenziós skálázást végzett. Ennek alapján a mai magyar társadalomnak egy olyan képe rajzolódott ki, amelyben messze kiemelkedik a többi csoport közül az elit (7,2 százalék), és messze leszakad a többiektől a deprivált csoport

(14,4 százalék). A többi tíz csoport sem tömörül azonban az átlag körül, tehát nem lehet valamilyen „közép felé konvergálási”, egyes külföldi szociológusok által a tőkés országokra vonatkozóan feltételezett „középosztályozódáshoz” hasonló tendenciát látni, hanem egy viszonylag nagy tömb, a 2–5. státuscsoportok (28,8 százalék) lényegesen az átlag fölött, és egy másik még nagyobb tömb, a 8–11. csoportok (32,2 százalék) lényegesen az átlag alatt helyezkednek el, és csak viszonylag kevesen, a 6–7. csoportok (17,0 százalék) vannak többé-kevésbé középső helyzetben.

A státuscsoportmodellt eredetisége és a belőle nyerhető fontos új információk ellenére nem használták a továbbiakban a magyar szociológiában, elsősorban azért, mert igen részletes adatfelvételt igényel az életkörülményekről és életmódról, továbbá meglehetősen nagy minta szükséges hozzá. Ilyen méretű vállalkozásra a magyar szociológiának az 1980-as évek eleje óta nem voltak meg az anyagi erőforrásai.

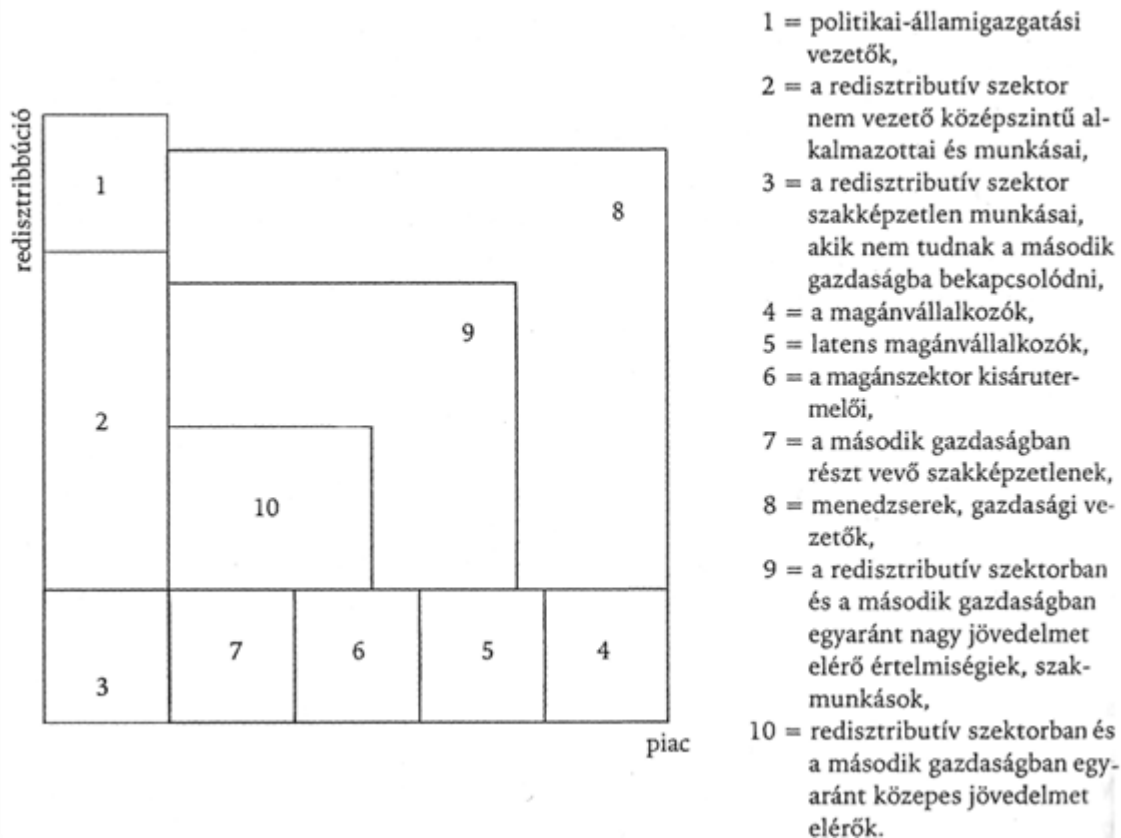
5.4. Elméleti modellek

Az 1980-as években két kifejezetten *elméleti modell* is született a magyar társadalom szerkezetéről (Szelényi 1990; Kolosi 1987). Mindkettő abból indul ki, hogy a *második gazdaság és a piac* fokozódó szerepe lényegesen megváltoztatta a magyar társadalom szerkezetét. Végül mindkét modellben visszacseng Erdei Ferenc hajdani „kettős társadalom”-konceptiója, Szelényi erre kifejezetten utal is.

Szelényi Iván, aki Konrád Györggyel közösen írt, már említett könyvében (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*) kifejezetten osztályfogalmakat használt, ezt követően a magyar társadalom szerkezetének egy olyan osztálymodelljét írta le, amely mintegy két egymás mellett lévő, egymást részben átfedő háromszögből áll: a nagyobb háromszög, amelynek csúcsa is magasabban van, az állami redistribúció elvei szerint működő gazdaságon alapul, a másik, kisebb háromszög pedig a piaci gazdaságon, ezen belül a második gazdaságon (5.1. ábra). Az előbbiben inkább rendi jellegű hierarchia érvényesül, csúcsán a káderburokrácia áll, az utóbbi inkább osztályjellegű hierarchiát mutat, csúcsán a magánvállalkozók állnak.

5.1. ábra ♦ A magyar társadalom szerkezetének „két háromszög”-modellje Szelényi szerint

5.2. ábra ♦ A magyar társadalom szerkezetének „L-modellje” Kolosi szerint

Kolosi Tamás ugyanezt a felismerést fogalmazta meg L-modelljében. Ebben a függőleges tengely mentén mérte a társadalmi kategóriák elhelyezkedését az állami redistribúció dimenziójában, a vízszintes tengely mentén pedig elhelyezkedésüket a piaci viszonyokban. Ezeket a kategóriákat strukturális csoportoknak nevezte, hogy megkülönböztesse őket a státuscsoportoktól, rétegektől, osztályoktól (5.2. ábra).

Mindketten utaltak arra, hogy a magyar társadalom fejlődése abban az irányban halad vagy haladhat, hogy a piaci „háromszög” vagy „dimenzió” fontossága megnő, viszont az állami redistribúcióé csökken.

Sem Szelényi, sem Kolosi nem kísérelte meg javasolt modelljét empirikus vizsgálatokban felhasználni. Ténylegesen nagyon nehéz is lenne az empirikus adatfelvételekben megvizsgált egyéneket vagy családokat valamilyen objektív kritériumok alapján akár a Szelényi-féle osztályokba, akár a Kolosi-féle strukturális csoportokba egyértelműen besorolni. Továbbá mindkét modell egy átmeneti állapotot írt le, amely a vártnál sokkal rövidebb ideig tartott. A mai magyar társadalom értelmezéséhez valószínűleg más elméleti modelleket kellene felhasználni.

5.5. A jövedelmi és életkörülmény-különbségek növekedése a rendszerváltozás óta

A rendszerváltás után a Társadalmi Rétegződésvizsgálatokat, közülük a BKE Szociológia Tanszékkal együttműködve a Magyar Háztartás Panel felvételeket. Ezek a felvételek a korábbiaknál sokkal kisebb mintákat használtak (az anyagi erőforrások hiánya miatt), továbbá a jövedelmi adatok kikérdezése és ellenőrzése valamivel kevésbé részletes, mint a KSH háztartásijövedelm-felvételeinél történt. Elhangzanak olyan kritikák is, hogy a bevallott jövedelmi adatok nem megbízhatóak. Kétségtelen, hogy a KSH makro- jellegű jövedelmi adatai (a lakosság összes jövedelme országos méretben) és a Magyar Háztartás Panel mikrojellegű jövedelmi adatai közül az utóbbiak alacsonyabbak. Más jövedelmi adat azonban egyelőre nem áll rendelkezésünkre a rendszerváltás utáni évekből. Úgy ítéljük meg tehát, hogy a társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított helyzetének vizsgálatára alkalmasak az adatok (Bede Kovács–Kolosi–Szívós 1994).

Az adatok elemzéséhez a korábbi rétegmodellt némileg módosítottuk és kibővítettük (5.7. és 5.8. táblázat). Mindenekelőtt különválasztottuk a vezetőket és az értelmiségieket; annak érdekében, hogy az alsóvezetők

mutatói ne húzzák le és torzítsák a vezetők átlagadatait, megkülönböztettük a felső- és középvezetőket, valamint az alsóvezetőket és művezetőket. Így sem tudjuk külön kimutatni a társadalmi hierarchia csúcsán álló nagy hatalmú és igen jó anyagi helyzetű szűk politikai és gazdasági vezető réteget, de legalább sikerült egy olyan felső- és középvezető réteget elkülöníteni, amely az adatok szerint egyértelműen jobb helyzetben van minden más rétegnél. Nem választottuk külön egyelőre az önálló parasztokat és a mezőgazdasági munkásokat, mert az előbbieket száma igen csekély volt a mintákban. Összevontuk a betanított és segédmunkásokat, mert az utóbbiak száma ma már igen alacsony. A kis módosítások ellenére ez a modell változatlanul nagyon közel áll az amerikai és nyugat-európai „weberiánus” modellekhez.

5.8. táblázat - 5.7. táblázat ♦ Az egy főre jutó átlagos évi háztartási jövedelem társadalmi rétegenként, 1993–1995

Társadalmi réteg		Egy főre jutó jövedelem az országos átlag ¹ százalékában	
	1993	1994	1995
Felső- és középvezető	162	184	211
Értelmiségi	140	156	163
Alsóvezető és művezető	114	138	137
Irodai	120	118	124
Önálló iparos, kereskedő	122	121	131
Szakmunkás	100	96	93
Szakképzetlen munkás	90	88	83
Paraszt, mezőgazdasági munkás	85	83	84
Öregségi nyugdíjas	96	101	95
Özvegyi nyugdíjas	96	78	75
Rokkantnyugdíjas	87	80	78
Gyermekgondozási díjon és segélyen lévők	83	70	76
Munkanélküli	78	74	68
Háztartásbeli	69	68	62
Egyéb eltartott	69	68	60
Összes 16 éves és idősebb	100	100	100

¹ A 16 éves és idősebb megkérdezettek átlagos egy főre jutó jövedelmének százalékában.

5.9. táblázat - 5.8. táblázat ♦ Lakásfelszereltség, egyes tartós eszközök birtoklása és külföldi utazás, 1994

		A lakásban nincs			A háztartás birtokában nincs				
Társadal- mi réteg	vízvezeté- k	vízöblítés es vécé	fürdőszob- a	telefon	autó	automata mosógép	színes tévé	személyi számítógé- p	Az elmúlt évben nem járt külföldön
Felső- és középvöz- ető	2,8	0,0	0,9	42,6	százalék 23,8	16,2	6,6	72,0	43,1
Értelmisé- gi	1,6	1,6	1,6	36,7	34,5	21,1	7,5	72,3	54,8
Alsóvezet- ő és művezető	3,2	0,0	3,6	65,0	32,4	35,2	2,3	84,8	64,8
Irodai	1,4	1,8	1,0	53,0	38,0	33,6	8,6	83,7	73,4
Önálló iparos, kereskedő	2,3	1,6	2,3	45,7	26,9	27,3	6,4	79,9	64,8
Szaktun- kás	7,1	6,4	7,1	71,4	44,7	51,9	14,9	87,6	76,7
Szakképz- etlen munkás	10,3	12,9	11,9	80,1	60,7	69,3	26,9	93,5	88,4
Paraszt, mezőgazd- asági munkás	19,5	20,9	18,4	83,0	41,0	77,1	24,5	95,3	93,3
Öregségi nyugdíjas	14,3	16,8	17,3	71,2	73,0	75,5	36,2	97,4	89,4
Rokkantt yugdíjas	16,5	15,0	20,2	78,0	63,4	74,2	35,7	95,2	91,5
Özvegyi nyugdíjas	22,9	25,2	29,8	83,1	85,8	85,0	51,5	100,0	96,6
Gyermek gondozási díjon és segélyen lévők	11,9	13,0	15,2	75,4	48,5	54,3	23,1	92,6	89,9
Munkanél- küli	15,8	15,5	19,7	77,8	65,5	66,5	32,6	91,2	81,7

Háztartás beli	31,0	18,7	29,4	81,2	67,7	80,9	33,5	95,1	89,2
Egyéb eltartott	21,5	16,5	21,1	81,7	65,4	73,6	36,5	93,5	86,4
Összes 16 éves és idősebb	11,5	11,1	12,9	68,4	55,9	59,1	25,0	90,0	80,4

Mivel a jövedelem és az életkörülmények adatait egyénenként (és persze háztartásonként is) dolgozzuk fel és mutatjuk be, valamilyen ésszerű kategóriákat kellett kialakítani a nem aktív keresők számára is, akiknek száma a népességben igen nagy. Megkülönböztettük a szabályos öregségi nyugdíjasokat, továbbá az özvegyi nyugdíjasokat és a rokkantnyugdíjasokat, mert az utóbbi két kategória lényegesen hátrányosabb helyzetben van az öregségi nyugdíjasok átlagához képest. Egy további inaktív kereső kategóriát alkotnak a gyermekgondozási díjban és segélyben részesülők, őket ugyanis indokolatlan lenne valamely másik kategóriába sorolni. Végül megkülönböztettünk három egyértelműen „hátrányos” kategóriát: a munkanélkülieket, a háztartásbelieket és az egyéb eltartottakat (akiknek sem keresetük, sem nyugdíjuk nincsen).

Mind a jövedelmi (5.7. táblázat), mind az életkörülmények adatai (5.8. táblázat) lényeges különbségeket mutatnak a rétegek között. Minél drágább a kérdéses lakásfelszereltségi elem és tartós eszköz, és minél újabb (minél távolabb áll a telítettségtől), annál nagyobbak a különbségek. Az egy főre jutó jövedelmi adatok azt is jól mutatják, hogy a jövedelem rétegek szerinti differenciálódása 1993-tól 1995-ig nőtt. Azt mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a magyar társadalmi szerkezetben jelenleg lényeges változások mennek végbe. A 19. fejezetben visszatérünk arra a kérdésre, hogy ezek a változások milyen irányúak.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

A társadalmi szerkezet alakulását egyrészt a gazdasági fejlődés határozza meg, másrészt a politika is lényegesen befolyásolja. A történelem folyamán több példát ismerünk, amikor a politika megpróbálta a társadalmi szerkezetet alapvetően átalakítani. Ennek legnyilvánvalóbb példája a kommunista pártok erőszakos kísérlete a szocialista társadalom létrehozására Közép-Európában és Kelet-Európában, valamint Kínában és néhány más ázsiai országban, továbbá Kubában. Ezek a kísérletek súlyos emberi szenvedéseket okoztak, és történeti távlatból nézve sikertelennek bizonyultak. A kommunista pártok azt ígérték, hogy a munkásosztályt fogják uralkodó osztállyá tenni, és létrehozzák a társadalmi egyenlőséget. Ténylegesen egy szűk elit kezébe került a hatalom. Ha a jövedelmi egyenlőtlenségek kisebbek is lettek, mint a piacgazdaságokban, az egyéb, nagyrészt rejtett társadalmi egyenlőtlenségek igen lényegesek maradtak. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a társadalmi szerkezet nagy átalakítási kísérleteitől ajánlatos tartózkodni, és a szociológiának őrizkednie kell attól, hogy ilyen kísérletekhez segítséget nyújtson, azoknak állítólagos tudományos megalapozást próbáljon nyújtani.

A politika azonban ennél lényegesen kisebb léptékkel és kevésbé erőszakos eszközökkel is befolyásolhatja a társadalmi szerkezet alakulását. Ez a politikai befolyás néha tudatos, de sok esetben nem tudatos és nem szándékolt. Erre csak néhány példát említenék:

- a szociálpolitikán keresztül befolyásolni lehet azt, hogy mekkora az adott társadalomban a szegénység, és hogy a szegények mennyire szakadnak le a társadalom többi rétegeitől;
- az adópolitikán keresztül, az adók progresszivitásán keresztül befolyásolni lehet a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségét és ezáltal a társadalmi osztályok és rétegek közötti jövedelemkülönbségeket;
- a kis- és középvállalkozások támogatásán vagy e támogatás meg nem adásán keresztül befolyásolni lehet a középrétegek erősödését, illetve gyengülését;
- az állami alkalmazottak bérén keresztül erősen befolyásolni lehet e rétegek (például a pedagógusok) helyzetét;
- az oktatáspolitikán keresztül messzemenően befolyásolni lehet a társadalmi mobilitást, vagyis az egyes osztályok, rétegek zártságát vagy nyitottságát.

A szociológia feladatai közé tartozik a különböző politikák hatásának kimutatása a társadalmi szerkezetre.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Az emberek társadalmakban élnek, ezek a társadalmak strukturáltak, tagjaik privilegizáltabb vagy hátrányosabb pozíciókat foglalnak el. Amikor a szociológia a társadalmi szerkezetet kutatja, végső soron azt vizsgálja, hogy mennyire igazságosak vagy igazságtalanok ezek a privilégiumok és hátrányok a különböző társadalmakban. Ehhez kapcsolódik az az alapvető kérdés, hogy a társadalmakat mennyire jellemzi az együttműködés vagy a konfliktus. A harmóniaelméletek szerint a társadalom lényegéhez tartozik a mindenki számára előnyös együttműködés, ezért a konfliktus csak kivételes és mindenképpen káros jelenség. A konfliktuselméletek szerint a társadalom lényegéhez tartozik, hogy a különböző társadalmi csoportok konfliktusban állnak, de ez a konfliktus nem feltétlenül káros, hanem a társadalmi fejlődés mozgatóereje lehet.

A társadalmi szerkezet kutatásának egyik alapvető kérdése, hogy a társadalmi kategóriák minek alapján különülnek el egymástól. Megkülönböztethetünk egydimenziós szerkezetelméleteket, amelyek szerint az osztályok egy dimenzió szerint különülnek el. A marxizmus szerint ez a termelőeszközök tulajdona. Más elméletek több dimenziót különböztetnek meg, mint a hatalmat, a megbecsültséget vagy presztízt, az életmódot.

A megkülönböztetett társadalmi kategóriákat a különböző elméletek eltérően nevezik: beszélnek osztályokról, rétegekről, státusokról vagy státuscsoportokról, presztízscsoportokról, társadalmi helyzetekről, miliókról. E fogalmak használata nem mindig következetes.

A társadalomban elfoglalt helyzet messzemenően befolyásolja az egyén életét, többek között a várható élettartamát, életmódját, társadalmi kapcsolatait (kit választ barátjául, házastársul), végül, de nem utolsósorban a politikai nézeteit, preferenciáit.

Az elmúlt évtizedekben két érdekes kérdés körül zajlott és zajlik nagy vita a társadalmi szerkezetet kutató szociológusok között: 1. elpolgárosodik-e a jólétben élő munkásság, 2. elhalnak-e az osztályok abban az értelemben, hogy az osztályhelyzet hatása az egyén helyzetére és viselkedésére, különösen politikai nézeteire elhalványul.

A magyar szociológia egyik legfontosabb tudományos teljesítménye a szocialista korszakban az volt, hogy kimutatta: a magyar társadalomban korántsem érvényesül az egyenlőség, a társadalmi rétegek jövedelme és életkörülményei között igen lényeges különbségek vannak, és ezek a különbségek nem csökkentek. A rendszerváltás után a rétegek közötti különbségek nőttek.

A szocialista korszakban többé-kevésbé rejtetten érdekes vita folyt arról, hogy kiből áll az uralkodó osztály. Az minden szociológus számára nyilvánvaló volt, hogy nem a munkásosztály az uralkodó osztály, mint azt a hivatalos ideológia hirdette. Általában a politikai és gazdasági vezetőket, bürokráciát tekintették uralkodó osztálynak. Konrád György és Szelényi Iván az 1970-es évek közepén írott könyvükben azt a tételt fogalmazták meg, hogy az értelmiség úton van, hogy uralkodó osztállyá váljék. Szelényi utóbb önkritikusan azt írta, hogy az értelmiségnek nem sikerült uralkodó osztállyá válnia. A mai magyar szociológiának egyik legérdekesebb vitakérdése, hogy a rendszerváltás után kik válnak uralkodó osztállyá: az értelmiségiek, a vállalkozók, tőkések, az állami bürokraták vagy a magán- és állami vállalatok, bankok menedzserei?

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Tóth István György)

1990 óta az átalakuló társadalmak viszonyainak értelmezése jelentette a legfőbb kihívást a rétegződéskutatás számára: a piaci viszonyokat is magában foglaló, ám mégis az állami tulajdonon alapuló és redistributív társadalmat a piac és a többpárti demokrácia intézményein alapuló társadalom váltotta fel. A társadalmi státusok rendszere átalakult, egyes státusok eltűntek (pártkáderek), mások megjelentek (munkanélküli, nagyvállalkozó), a státusokhoz kötődő előnyök és hátrányok megváltoztak. A nemzetközi tendenciákat illetően az átmenet értelmezésére fókuszálunk a 14. fejezetben, az életstílust is magában foglaló módosulásokkal pedig a 15. fejezetben foglalkozunk részletesebben. A hazai viszonyokat illetően ebben a fejezetben először áttekintjük az adatforrásokat, amelyek lehetővé teszik számunkra a magyar átmenet empirikusan alátámasztható értelmezését: a főbb tendenciák megrajzolását, és az új rétegződés modell-kísérleteket.

9. Hazai tendenciák

Elméleti modellek A gazdasági rendszerváltás időszakában alig születtek a társadalom szerkezetének átfogó leírását célzó elméleti modellek. Több olyan elemzés is született azonban, amelyek hipotéziseket és elméleti kereteket fogalmaztak meg a rendszerváltás társadalmi hatásaira vonatkozóan. A piaci átmenettel kapcsolatos korai szociológiai elméletalkotás egy markáns álláspontja szerint az átmenet kezdetben jövedelemeloszlást csökkentő hatással járhat. Abból a korábban Szelényi Iván munkásságához köthető megfogalmazásból kiindulva, miszerint az sajátságosan rá jellemző egyenlőtlenségeket létrehozó államszocialista újraelosztás korrigálása a piaci viszonyok térhódításától várható, Victor Nee (1989, 1991) azt a hipotézist fogalmazta meg, amely szerint a piacgazdaságra történő átmenet a jövedelemegyenlőtlenségek csökkenéséhez fog vezetni. Ez az elmélet azonban a gyakorlati eredmények és empirikus tapasztalatok fényében nyilvánvaló korrekciókra szorult. Szelényi és Kostello (1996, 1998) alapvetően ezért javasolták azt, hogy a piac terjedésének efféle egyenlőtlenség-csökkentő hatása attól függ, hogy a teret hódító piacok (a szó Polányi Károlyra visszavezethető értelmében) mennyire „beágyazottak”. Ha már a piacok válnak dominánssá, akkor a redisztribúció veszi át az egyenlősítés szerepét. Kolosi Tamás (2000) ezzel szemben arra a következtetésre jutott, hogy az átmenet lényegében a piac és a redisztribúció egy bizonyos arányával jellemezhető intézményi berendezkedés felől egy másik aránnyal jellemezhető intézményi berendezkedés felé történő elmozdulást jelent. Az átmenet társadalmi ebben az értelmezésben a teljes állami redisztribúció és a teljes piacgazdaság ideáltípusai közötti folyamatos átmenet bizonyos állomásain állnak. Legújabban Ferge Zsuzsa társadalomszerkezettel foglalkozó írásaiban (Ferge 2000, 2002) azt emeli ki, hogy a piacgazdaságban kulcskérdéssé a magántulajdonhoz és a szabad szerződéshez való jog, és az ezeken az alapokon kialakuló munkaerő-piaci és tulajdoni viszonyok lettek. Szerinte tehát az államszocializmusban jellemző hatalmi viszony helyét az „újkapitalizmusban” a tőkeviszony vette át. Mind a tőketulajdonnal nem rendelkezők csoportján belül, mind a tőketulajdonosok között jelentősekké váltak azonban az egyenlőtlenségek, és munkaerőpiaci kötődéseik erőssége szerint számos alcsoportra oszthatók. Végül a tőketulajdonlás léte/nemléte mentén létrehozott két csoport belsőleg tovább osztható a hatalom/tekintély, illetve a piacon értékesíthető tudás szintje mentén.

A rendszerváltásnak a társadalom szerkezetére gyakorolt hatásáról vita folyik a magyar szociológiában. Jól példázza ezt az a tény, hogy a Magyar Szociológiai Társaság 2002. évi kongresszusa „A magyar társadalom szerkezeti-működési sajátosságai és a szociális integráció” címet viselte és a plenáris ülés résztvevői (Ferge Zsuzsa, Kemény István, Kolosi Tamás és Szelényi Iván közreműködésével) a folyamatokat elméletileg leíró modelleket igyekeztek megfogalmazni.

Adatforrások A magyarországi társadalomszerkezet-kutatás forrásainak vonatkozásában számos változás állt be a kilencvenes években. Miközben korábban egy-egy nagyobb adatfelvétel segítségével lehetett képet formálni a társadalomszerkezet tendenciáiról, a későbbiekben több ok miatt sem jött létre átfogó társadalomszerkezet-vizsgálat. Ezért a források tekintetében több egymástól eltérő módszertannal végzett kutatás alapján alkothatunk képet a rendszerváltás időszakának társadalomszerkezeti változásairól. 1992 és 1997 között a BKE Szociológia Tanszéke, a Társi és egyes években a KSH közös kutatási programja volt az ún. Magyar Háztartás Panel vizsgálat. Ebben az időszakban ez volt a társadalmirétegződés-vizsgálatok forrása, majd amikor ez a longitudinális (ugyanazt a mintát évről évre nyomon követő) vizsgálat megszűnt, a Társi Háztartás Monitor vizsgálata szolgáltatott éves rendszerességgel adatokat a magyar társadalom jövedelmi, munkaerő-piaci rétegzettségéről (Szívós-Tóth 2004). Ezeknek az adatfelvételeknek a kis mintája (mintegy kétezer háztartást kérdeztek az egyes adatfelvételek során) miatt azonban a kapott adatok hibahatára nagyobb volt, mint a korábbi rétegződésfelvételeké.

A kilencvenes évek során a KSH 1993-ban az egyes társadalmi rétegek közötti felemelkedést és lesüllyedést a kutatás fókuszába állító társadalmimobilitás-vizsgálatot, 1995-ben jövedelemfelvételt, 1999-ben pedig a társadalom tagjainak időfelhasználását vizsgáló életmód- és időmérleg-vizsgálatot folytatott. Mindegyik vizsgálat számos kiegészítő információval szolgált a magyar társadalom rétegzettségével kapcsolatosan, átfogó rétegződésvizsgálat azonban nem történt a nyolcvanas évek óta. Fontos forrást jelentett azonban a szóban forgó időszakban a KSH által lefolytatott két népszámlálás (1990-ben és 2001-ben). A legfontosabb változásokat ezeknek a felvételeknek a segítségével tekintjük át.

Az egyenlőtlenségi rendszer átalakulása A piacgazdaságra történő átmenet időszakában a társadalom tagjai között nőttek, átalakultak és láthatóbbá lettek a vertikális különbségek, miközben a gazdasági rendszerváltás a nem hierarchikus (horizontális, csoportokon belüli vagy azokat átfedő) csoportképződések tekintetében erőteljesebb differenciálódáshoz vezetett. Az átalakulás alapvetően változtatta meg azokat a peremfeltételeket, amelyek között a társadalom szerkezeti jellemzői formálódnak. A legfontosabb ilyen változás a szó szélesebb értelmében vett privatizáció folyamata volt. Ennek csak egyik vonatkozását jelentette a korábban elsősorban többségben állami tulajdonnal jellemzett gazdaság tulajdonosi szerkezetének átalakulása azáltal, hogy privatizációban a termelő javak jelentős része szó szerint vett eladás révén került magánkézbe. Ezen kívül azonban számos területen teret nyert egyes szolgáltatások kiszervezése (állami szabályozás, esetleg tartós

koncesszió keretei között a szolgáltatási jog magánkézbe adása) is és az erőforrások igénybevétele, fogyasztási javak előállítása és kereskedelme tekintetében a döntési és rendelkezési jogok magánosítása. A munkaerő- és a tőkepiac szabályozott magángazdasági rendbe történő átalakulása az állam szerepvállalásán belül felértékelte a jóléti újraelosztási szerepvállalást is. Összességében a rendszerváltás folyamatában a piac és a redistribúció arányai megfordultak, a nyolcvanas évekre jellemző egyhar- mad-kétharmados arány nagyjából kétharmad-egyharmadosra alakult át (Kolosi 2000).

A piacgazdaság térnyerése a folyamat elején jelentős foglalkoztatottság-visszaeséssel járt együtt. Csökkent a foglalkoztatottság és növekedett a munkanélküliség, de a munkájukat elvesztők jelentős része nem munkanélkülivé vált, hanem tartósan elhagyta a munkaerőpiacot (inaktív lett vagy valamilyen szociális ellátórendszer keretei között részesedett az állami gondoskodás valamilyen formájából). A munkaerőpiacon maradók között számottevő ágazati átalakulás is végbement a foglalkoztatottság szerkezetében. Jelentősen nőtt a foglalkoztatottság a szolgáltatásokban, azon belül is elsősorban a pénzügyi és a humán szolgáltatások területén, míg drasztikusan esett a foglalkoztatottság a szocializmus idején hagyományosan preferált nehéziparban, illetve a mezőgazdaságban. Mindez a gazdasági szerkezet általános modernizációjával járt együtt, miközben egy viszonylag gyors ütemű termelékenységnövekedés (a foglalkoztatottakra jutó fajlagos kibocsátás-emelkedéssel) is bekövetkezett. A gazdaságban a korábban jellemző nagyvállalati szerkezetet felváltotta egy lényegesen több, kisebb szereplőből álló vállalatszerkezet, párhuzamosan azzal, hogy a külföldi tőkebeáramlás révén jelentősen megnőtt a nagy multinacionális vállalatok szerepvállalása is a magyar gazdaságban.

5.10. táblázat - 5.9. táblázat ♦ A magyar népesség összetétele a lakhely településtípusa, legnagyobb iskolai végzettség és munkaerő-piaci helyzet szerint 1990-ben és 2001-ben (%)

	1990	2001
Lakóhely településtípusa		
Budapesti	19	17
Városi	47	48
Községekben élő	33	35
Legmagasabb befejezett iskolai végzettség		
A 15 év fölöttiek között legalább alapfokút végzett	78	89
A 18 év fölöttiek között legalább középfokút végzett	29	38
A 25 év fölöttiek között legalább felsőfokút végzett	10	13
Munkaerő-piaci státus		
Foglalkoztatott	44	36
Munkanélküli	1	4
Inaktív kereső	26	32
Eltartott	30	27

Forrás: KSH Népszámlálási adatok

A foglalkoztatottak száma tartósan bizonyult és egy darabig még a gazdasági növekedés beindulása után sem visszaforduló csökkenése mélyreható következményekkel járt a társadalom szerkezetére vonatkozóan. A társadalmi rétegződés foglalkoztatotti státusra épülő modelljei egyre kevesebb embert tudnak leírni, hiszen megnövekedett a tartósan inaktívak és a munkanélküliek aránya. A gazdaságilag inaktívakon belül elsősorban a nyugdíjasok száma növekedett, de jelentőssé vált a (különösen az egyébként aktív korbalevő) nem kereső inaktívok száma is (5.9. táblázat). Ez önmagában is az alkalmazott társadalomszerkezeti kategóriák finomítását, kiegészítését tette szükségessé (Spéder 2000a, 2000b). Mindezt kiegészítette az a tény, hogy elsősorban az iskoláztatás kiterjesztése miatt fokozatosan kitolódott az az életkor, amikor a pályakezdők belépnek a munkaerőpiacra és így a népességen belül megnövekedett a tanulók aránya. A munkaerőpiacon bekövetkezett szelekció eltérő módon érintette a különböző iskolázottságúakat: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők lényegesen kisebb valószínűséggel váltak munkanélkülivé, vagy kényszerültek a munkaerőpiac elhagyására, mint az alacsony iskolázottságúak. Budapesten és az ország nyugati felében kisebb volt a munkanélküliségi kockázat, mint általában vidéken, különösképpen pedig az ország keleti/északkeleti részeiben (hozzátéve persze, hogy a nagy régiókon belül is számottevőkké váltak az egyenlőtlenségek).

A foglalkoztatási szerkezet átalakulása egyben azzal is járt, hogy jelentősen átalakult a társadalom foglalkozási csoportok szerinti rétegződése. A magángazdaság természetéből adódóan megnövekedett a vállalkozók és a szakképzett vezetői rétegek aránya, miközben jelentősen csökkent a szakképzetlen és mezőgazdaság munkások népességbeni aránya (5.10. táblázat).

Részben ennek az átalakulási folyamatnak a dinamikája, részben pedig a férfiak és nők közötti hagyományos szerepmegosztás következtében a női foglalkoztatottak között elsősorban a rutin szellemi és az alsó szintű hivatalnoki foglalkozások részaránya magasabb, míg a férfiak nagyobb arányban foglalják el általában a vezetői és a vállalkozói pozíciókat.

5.11. táblázat - 5.10. táblázat ♦ A foglalkoztatottak foglalkozási csoportok közötti megoszlása a nők és a férfiak körében (%)

Megnevezés	1973	1983	1992	2000
<i>Férfiak</i>	5,5	10,6	10,0	11,2
Felső- és középvezető, felső szintű értelmiségi, felső szintű hivatalnok				
Alsóvezető, alsó szintű értelmiségi, alsó szintű hivatalnok	8,5	9,3	10,2	11,4
Rutin szellemi	3,9	2,5	1,8	2,5
Nem mezőgazdasági vállalkozó	1,7	2,5	6,2	9,6
Mezőgazdasági vállalkozó	0,7	1,2	1,5	2,6
Szakmunkás	34,1	36,6	37,2	32,2
Szakképzetlen munkás	32,1	28,9	26,5	26,0

Mezőgazdasági munkás	13,6	8,5	6,6	4,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Nők Felső- és középfelső, felső szintű értelmiségi, felső szintű hivatalnok	2,3	6,0	5,6	8,1
Alsóvezető, alsó szintű értelmiségi, alsó szintű hivatalnok	9,9	20,3	23,4	26,4
Rutin szellemi	22,9	16,5	19,6	17,1
Nem mezőgazdasági vállalkozó	1,0	1,4	3,6	6,2
Mezőgazdasági vállalkozó	0,4	0,2	0,4	0,7
Szaktudás	8,9	14,5	11,7	11,9
Szakképzetlen munkás	37,6	32,2	31,6	28,2
Mezőgazdasági munkás	17,0	8,9	4,2	1,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1973–1992: KSH társadalmimobilitás-vizsgálatok, 2000: KSH Életmód- és időmérleg-vizsgálat alapján Bukodi–Harcsa–Vukovich 2004, 24. p.

A foglalkoztatottság szűkülése és a gazdaságban lezajlott ágazati-technológiai átrendeződés egyben a munkaerő iránti kereslet átrendeződését is eredményezte. Mivel gazdaságban növekedett a tudás- és technológiaiintenzív iparágak részaránya, erőteljesen növekedett a kereslet a magas iskolázottságúak iránt, ami különösen azoknak kedvezett, akik az előretörő szektorok által értékelt diplomákkal hagyták el a felsőoktatást. Ezáltal a munkaerőpiacon jelentős kor-kereseti átrendeződés ment végbe, az egyes generációkon belül megnövekedtek (alapvetően a képzettségi szint és a kompetenciák tartalmi elemei mentén) a kereseti különbségek és ezzel párhuzamosan az azonos iskolázottságúak körén belül leértékelődött a munkaerő-piaci tapasztalat szerepe (Kertesi-Köllő 2002; Kézdi 2002).

Mindezek a változások megmutatkoztak a társadalom vertikális differenciálódásában is. Kolosi Tamás és Róbert Péter (2004) arra tettek kísérletet, hogy a társadalmi státust

négy viszonylag jól mérhető vertikális dimenzióban (jövedelem, lakáskörülmények, vagyoni helyzet és életkörülmények) előállított indexek segítségével mérik. A jövedelmet az egy főre jutó háztartási jövedelem segítségével, a lakáskörülményeket a lakásűrűség, a lakás infrastruktúrális ellátottsága, a lakáshátrányok és a lakberendezés mérhető jellemzőivel mérték. Az anyagi-vagyoni helyzet indexébe a megtakarításokkal, ingatlan-vagyonnal, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot és az üdülési szokásokat vették tekintetbe. Minden egyes index kiszámításánál nem csak arra voltak tekintettel, hogy egy adott háztartás rendelkezik-e az adott

jellemzővel (pl. videomagnóval vagy mosogatógéppel) hanem azt is, hogy az adott jószág mennyire elterjedt a magyar társadalomban (így ha valaki videomagnóval rendelkezik, az kisebb súllyal került az indexbe, mint az, akinek mosogatógépe van). A vertikális differenciálódásra vonatkozó eredményeik szerint 2003-ban Magyarországon minden tekintetben a nagyvállalkozók és a közepes vállalkozók, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségiek társadalmi helyzete a legjobb. Vagyon és fogyasztás tekintetében az átlagnál sokkal jobb még a gazdálkodók, a felső- és középvezetők, valamint a beosztott értelmiségiek helyzete, lakáskörülményeiket illetően viszont a felső- és középvezetők, valamint az egyéni vállalkozók vannak az átlagosnál jobb helyzetben. Mindhárom dimenzióban a leginkább leszakadt rétegekhez az inaktívok, a nagyon rövid vagy semekkorra foglalkoztatási előtörténettel nyugdíjazottak, valamint a szakképzetlen és mezőgazdasági fizikai munkások tartoznak. A többi réteg esetében több-kevesebb státusinkonzisztenciát mutattak ki.

Ezek alapján Kolosi Tamás és Róbert Péter egy olyan összevont osztálysémát hoztak létre, amelyet egyfelől a foglalkozási pozícióra, másfelől pedig a társadalmi státushierarchiában elfoglalt helyre alapoztak. Elemzésükben a következő öt csoportot különböztették meg:

1. *Elit (3%)*. Ide tartoznak a nagy- és közepes vállalkozók, valamint státusindex felső tizedébe tartozó felsővezetők és értelmiségiek.
2. *Felső-középosztály (8%)*. Az előbbi kategóriából kimaradt felsővezetők, a státusindex felső tizedébe tartozó középvezetők, egyéni gazdálkodók és vállalkozók, valamint a státusindex 6-9. tizedébe tartozó értelmiségiek.
3. *Középosztály (31%)*. Ez a kategória az eddigiekbe nem sorolt középvezetőket, egyéni vállalkozókat, gazdálkodókat és értelmiségieket, valamint rajtuk kívül az alsóvezetőket és az egyéb szellemi foglalkozásúakat, továbbá a státusindex felső három tizedébe tartozó szakmunkásokat tartalmazza.
4. *Munkásosztály (38%)*. Az eddig be nem sorolt szakmunkások, valamint a szakképzetlen és mezőgazdasági munkások közül a státusindex 4. vagy annál magasabb tizedébe kerültek.
5. *Depriváltak (20%)*. A státusindex alsó három tizedébe tartozó szakképzetlen és mezőgazdasági fizikai munkások.

Az osztályozásból (mivel az erősen épít a foglalkozási pozícióra) kimaradtak azok, akiknek sohasem volt foglalkozásuk. A nagy- és közepes vállalkozók, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségiek az elitbe, a felsővezetők és az értelmiségiek elsöprő többsége pedig az elitbe és a felső középosztályba tartozik. A középosztályt az értelmiségiek előbbi kategóriákba nem sorolt 18 százaléka mellett a középvezetők, egyéni gazdálkodók és vállalkozók mintegy háromnegyede mellett a szakmunkások és az alsóvezetők és irodai dolgozók felső negyede alkotja. A munkásosztályba a szakmunkások háromnegyede, a szakképzetlen munkások fele és a mezőgazdasági fizikai dolgozók mintegy 40 százaléka tartozik. A depriváltak kategóriájába a szakképzetlen munkások fele és a mezőgazdasági fizikai munkások mintegy 60 százaléka tartozik.

Az életkor és a háztartási életciklus A rendszerváltás legfontosabb folyamatai történelmi léptékekkel mérve viszonylag rövid idő alatt játszódtak le Magyarországon és általában a kelet- és közép-európai országokban. Még akkor is, ha Magyarországon a rendszerváltás időszakát tágran értelmezzük és kezdetét a nyolcvanas évek harmadik harmadára (nagyjából 1987-88-ra, amikor a politikai változások felgyorsultak, a gazdaságban újtársasági törvény rakta le a piacgazdaság alapjait és új adórendszert vezettek be), végét pedig nagyjából az uniós csatlakozás idejére tesszük, mintegy tizenöt éves folyamatról beszélhetünk. Ez az időszak az emberi aktív életpályának csak egy szakasza és attól függően hogy az egyes társadalmi csoportok tagjai életpályájuk melyik szakaszában voltak, nagyon eltérő mértékben hathatott rájuk a gazdasági rendszer megváltozása.

Kolosi Tamás és Róbert Péter (2004) ebben az értelemben négy csoportot különböztetett meg a 2003-ban legalább 16 évesek között. „Elveszett nemzedéknek” nevezték azokat, akik 1988-ban már nem voltak aktívok a munkaerőpiacon (mintegy 16 százalékra becsülték az arányukat) és „kilépő nemzedéknek” azokat, akik az 1988 és 2003 közötti időszakban elhagyták az aktívok munkaerőpiacát (kb. 33 százalék). „Aktív nemzedéknek” azokat tekintették, akik (legalábbis életkoruk és az időszak kezdetén és végén betöltött munkaerő-piaci státusuk szerint) végig aktívok voltak (kb. 27 százalék) és „belépő nemzedéknek” azokat, akik a szóban forgó időszakban váltak aktívvá (kb. 18 százalék). Rajtuk kívül mintegy 6 százalék tartozott azoknak a körébe akik az adatfelvétel időszakában még tanulók voltak, így természetesen nem tudtak „aktivizálódni”. Eredményeik szerint társadalmi státusuk szerint a legjobb helyzetben az aktív nemzedék tagjai voltak, különösen azok, akik végig jelen tudtak lenni a munkaerőpiacon. Közöttük a munkaerőpiac széleire kerülés (hosszabb-rövidebb munkanélküliségi periódusok) egyben a depriváció megnövekedett veszélyét is jelentették. Az „elveszett nemzedék” tagjai zömmel folyamatos lecsúszást éltek meg, közöttük mintegy kétharmadnyian voltak azok, akik a társadalmi

státushierarchia alsó részében helyezkedtek el. A „kilépő nemzedék” tagjai közül sokan kerültek a depriváltak csoportjába, függetlenül attól, hogy demográfiai okokból (életkoruk előrehaladása miatt) vagy munkaerő-piaci okokból szorultak ki. A „belépők” élethelyzete nagyon heterogén képet mutat: összességében nem olyan jó a társadalmi státusindexük, mint a végig aktívaké, de ebben számos olyan ok játszhat szerepet, amelyek relatív súlyát csak később lehet majd meghatározni, hiszen csak később derül ki, hogy időleges lemaradásról vagy az életpálya egészében fennálló hátrányról beszélhetünk.

Korábban szó volt arról, hogy a rendszerváltás időszakában a munkaerőpiacon jelentős életkori-kereseti átrendeződés zajlott le. Mindez nyomon követhető volt a háztartások jövedelmi helyzetének alakulásában is (Tóth 2005). A háztartásfők jellemzői alapján három életkori csoportot és négy iskolázottsági kategóriát különböztethetünk meg. Ennek megfelelően vizsgálható, hogy az egyes életkori/iskolázottsági csoportok (például fiatal alacsony iskolázottságúak, idősebb középfokú végzettségűek stb.) átlaghoz mértjövedelmi helyzete miképpen változott 1987 és 2003 között. (5.11. táblázat). Megállapítható, hogy

1. az azonos életkori kohorszokon belül jelentősen nőttek az egyes iskolai végzettségi szintekkel elérhető jövedelmek különbségei;
2. az azonos iskolázottsági szinteken belül a változások eltérően érintették az egyes életkori kohorszokat;
3. az alacsonyabb iskolázottságúak között a fiatalok helyzete romlott, a magasabb iskolázottságúak között pedig éppen hogy a fiatalok helyzete javult a leginkább;
4. összességében mindez azzal járt, hogy az alacsonyabb végzettségű háztartásfők csoportjában meredekebb lett az életkor-jövedelem profil (két alacsony végzettségű háztartásfő között nagyobb különbség volt az idősebb javára 2003-ban, mint 1987-ben), a felsőfokú végzettségűek között pedig csökkentek az életpálya-különbségek (tehát kisebb lett a különbség az idősebbek és a fiatalabbak között).

5.12. táblázat - 5.11. táblázat ♦ A relatív jövedelmi pozíció változása 1987 és 2003 között a háztartásfők életkori és iskolázottsági kombinációival jellemzett háztartásokban

A háztartásfő életkora	A háztartásfő befejezett iskolai végzettsége			
	alacsony	szakmunkás- középfokú	felsőfokú képző	együtt
Az egyes csoportokba tartozók jövedelmeinek átlaga a népesség átlagának százalékában, 1987-ben $X = mt/m$				
35 év alatt	74	92	99 107	91
36-59 év	102	99	117 137	109
60 év és fölött	78	101	108 122	85
Összesen	91	96	111 129	
Az egyes csoportokba tartozók jövedelmeinek átlaga a népesség átlagának százalékában, 2003-ban $X = mk/m$				
35 év alatt	64	82	106 153	92
36-59 év	65	94	117 174	106
60 év és fölött	75	94	104 155	92
Összesen	68	91	112 168	

	Az adott csoportba tartozók átlagjövedelmeinek növekedése: a 2003. évi relatív érték az 1987-es érték százalékában			
35 év alatt	86	89	107 143	102
36-59 év	64	95	100 127	97
60 év és fölött	96	93	96 126	108
Összesen	75	95	102 130	

Megjegyzés: személyi ekvivalens jövedelmek, OECD ekvivalenciaskála alapján. *Forrás:* Tóth 2005, 202. p.

Fontos megjegyezni, hogy ehhez hasonló társadalmi osztályozási kísérleteket más adatok és módszerek alapján is lehetne készíteni, továbbá az így kapott osztályozás számos elemmel finomítható lenne. Ki kell itt még emelni azt is, hogy a társadalmi szerkezetvizsgálatok hangsúlyozni szokták, hogy a társadalom hierarchikus, vertikális tagolódása mellett egyre nagyobb jelentősége lesz a horizontális csoportképződéseknek. Ezekre a kérdésekre a könyv más fejezeteiben (különösképpen a társadalmi mobilitással és az életmóddal kapcsolatos részekben) még részletesen visszatérünk.

10. VITAKÉRDÉSEK

1. Inkább az együttműködés vagy a konfliktus jellemzi a társadalmakat?
2. Mely fogalmak alkalmasabbak a magyar társadalom szerkezetének elemzésére a szocialista korszakban és a rendszerváltás után: az osztályok, rétegek, státuscsoportok, társadalmi miliók, társadalmi helyzetek, az elit és a hatalomnak alávetettek?
3. Kik alkották az uralkodó osztályt a szocialista korszakban és kik alkotják a rendszerváltás után?
4. Elpolgárosodik-e a munkásosztály a fejlett országokban és Magyarországon?
5. Mennyire befolyásolja a társadalom tagjainak életesélyeit és gondolkodását az osztályhelyzetük a mai Magyarországon?
6. Milyen következményekkel járhat az, ha a felső társadalmi rétegek aránya lényegesen kisebb, mint a legalsó társadalmi rétegeké?
7. Miképpen érintette az egyes iskolázottsági és életkori csoportok esélyeit a gazdasági rendszerváltás?

11. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

társadalmi szerkezet ♦ státus ♦ szerep ♦ társadalmi rétegződés ♦ társadalmi osztály ♦ társadalmi réteg ♦ státuscsoport ♦ elit ♦ presztízsvizsgálat ♦ társadalmi-gazdasági státus ♦ kulturális tőke ♦ szociális tőke ♦ új osztály

12. AJÁNLOTT IRODALOM

Ferge Zsuzsa 1969. *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ferge Zsuzsa 2002. *Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban*.

Szociológiai Szemle, 4. sz. 9–33. p.

Kemény István 1972. A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1. sz. 36–48. p.

Kemény István – Kozák Gyula 1971. *A Csepeli Vas-és Fémművek munkásai*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

Kolosi Tamás 1984. *Státus és réteg*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat.

Kolosi T. 2000. *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kolosi T. – Róbert P. 2004. A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi-Tóth-Vukovich 2004.

Konrád György – Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat. Szelényi Iván 1990. *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa.

Szelényi Iván 1990. Polgárosodás Magyarországon: nemzeti tulajdonos polgárság és polgárosodó értelmiség. *Valóság*, 1. sz. 30-41. p.

Tóth István György 2005. *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

6. fejezet - 6. fejezet | VÁROS ÉS FALU

Az elsősorban foglalkozáson alapuló osztályokon és rétegeken kívül az egyenlőtlenség lényeges tényezője az egyén és a család lakóhelye is. A kedvező feltételekkel rendelkező lakóhelyen ugyanis nagyobb a munkahelykinálat, magasabb jövedelmeket lehet elérni, jobbak a lakásviszonyok, kellemesebb a művi és a természetes lakókörnyezet, jobb a kereskedelmi ellátás, több és jobb iskola és egészségügyi intézmény van a közelben, jobbak a közlekedési viszonyok stb. Azonos társadalmi rétegbe tartozók között tehát nagy különbségeket találhatunk aszerint, hogy hol laknak.

A lakóhelyek legegyszerűbb megkülönböztetése a városok és a községek vagy falvak szétválasztása. Ezt az egyszerű megkülönböztetést követve alakult ki külön a városszociológia és külön a faluszociológia. Valójában azonban nemcsak e két településkategóriát lehet megkülönböztetni, hanem a városokon belül is sok – eltérő életkörülményeket nyújtó – kategória van a világvárosoktól a kisvárosokig, hasonlóképpen a falvakon belül a városközeli fejlődő falvak, az üdülőtelepülések és az elmaradott és hanyatló községek között. Emellett a városokon belül is igen nagy különbségek fordulnak elő a különböző városrészek között.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Város és község

A **város** és a **község** fogalma teljesen egyértelműnek tűnhet, hiszen városnak szokás nevezni azokat a településeket, amelyeknek városi államigazgatási rangjuk van, községeknek vagy falunak pedig azokat, amelyeknek rangja községi. Rögtön belátjuk azonban, hogy ez a definíció nem felel meg teljesen a tudományos elemzés céljainak, mert országonként nagyon eltérő az, hogy milyen településeknek van városi rangja, továbbá Magyarországon is időről időre városi rangot kapnak egyes községek (a múltban az is előfordult, hogy a korábban városi rangú települések elvesztették a város rangot és községnek minősültek).

Ezért az urbanizáció szintjét és ütemét sem nemzetközi összehasonlításban, sem hosszú távú hazai vizsgálatokban nem szabad egyszerűen a városi rangú településeken élő népesség arányával mérni.

Nem sokkal jobb a *település népességszámának* kritériumként való felhasználása sem a város vagy a község definiálásánál. Azt mondhatjuk, hogy az egymilliónál nagyobb lakosságú települések valóban „metropolisok”, a 100 ezren felüli népességűek „nagyvárosok”, a 20-100 ezer lakosúak „középvárosok”, és megvonhatjuk 5 ezer lakosnál a „kisvárosok” és „községek” határát. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy 5000-nél kisebb népességű települések is lehetnek városias, több tízezres települések pedig falusias jellegűek. Az utóbbi fajta óriásfalvak éppen hazánkban fordulnak elő. Várossá nyilvánítása előtt Érd volt a „legnagyobb falu” Európában, és Érd városának ma is számos falusias jellemzője van.

A szociológiában azonban ennél lényegesen finomabb város- és falufogalmakat használunk.

Az egyik ilyen definíció szerint város az a település, amelynek lakossága és környezete, a környező falvak számára bizonyos *központi funkciókat* lát el, tehát ahol szaküzletek vannak, specializált orvosi ellátást lehet igénybe venni, ahol magasabb szintű iskolák vannak (gondoljunk arra, mennyire fontos egy-egy város számára, hogy valamilyen felsőoktatási intézmény legyen benne, hiszen akkor válik igazán nagyvárossá, ha egyeteme van), ahol művelődési intézmények működnek (nagyobb könyvtár, színház). Ezek a települések többnyire környékük államigazgatási központjai is.

A másik definíció ennél is mélyebbre megy, és azt emeli ki, hogy a városok lakossága minden szempontból (foglalkozás, műveltség, életszínvonal, gondolkodás szempontjából) *heterogénebb*, ezért az *emberi kapcsolatok személytelenebbek*, a szomszédság, sőt a család szerepe is meggyengül, ezért *gyengébb az egyén viselkedésének társadalmi kontrollja*, gyakoribb a deviáns viselkedés. Ezzel szemben a falut a társadalmi kapcsolatok szorosabb volta, a hagyományosabb gondolkodás, a társadalmi normákhoz való nagyobb fokú alkalmazkodás, általában a nyugodtabb életmód jellemzi.

1.2. Egyéb formák

A településszociológia használja az *agglomeráció* fogalmát. Azokat a községeket és kisebb városokat, amelyeknek lakossága szoros és mindennapos kapcsolatban áll a nagyvárossal, például ahonnan sokan ingáznak naponta a nagyvárosba, nevezzük a nagyváros agglomerációjának.

A magyar településhálózat vizsgálatánál különleges típusként szokás megkülönböztetni a *tanyákat*. Tanyának nevezték a magyar szakirodalomban a falvak és városok zárt beépítésű részén kívül fekvő, egyedül álló vagy csak kevés lakóépületből álló településeket és a hozzájuk tartozó gazdasági épületeket, amelyeknek lakói mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak.

A magyar hivatalos statisztikában a tanyákra vonatkozó adatokat nem találunk, hanem helyette az úgynevezett *külterületi lakott hely* kategóriája szerepel. Ez nemcsak a tanyákat, hanem mindenféle, a belterületeken kívül fekvő lakott helyeket magában foglal: például a bakterházakat, üdülőket stb. is.

1.3. Urbanizáció, városodás, városiasodás

A nemzetközi szociológiai szaknyelvben használt **urbanizáció** fogalomnak két magyar fordítása lehetséges: városodás és városiasodás. Érdemes e két szakkifejezést megtartani, mert az urbanizáció két különálló oldalát nevezik meg.

Városodásnak nevezi a magyar szakirodalom azt a tendenciát, hogy a városi népesség aránya nő. Ettől szokás megkülönböztetni a *városiasodás* fogalmát. Ezen azt értik, hogy a települések városias jellege emelkedik, például nő az emeletes épületek, a kemény burkolatú utak aránya, javul a kereskedelmi ellátás stb.

1.4. Szuburbanizáció, szegregáció, slum, invázió, szukcesszió, filtráció

Szuburbanizációnak nevezzük azt az újabb tendenciát, amikor a városok központi részeiben lakó népesség száma fogy, viszont a városok külső „kertes” kerületeinek népessége vagy a városhatáron túl elhelyezkedő kertes-családi házas területek népessége nő.

Szegregációnak nevezzük azt a jelenséget, ha egy-egy településen belül a különböző társadalmi rétegek, etnikai csoportok stb. lakóhelye erősen elkülönül egymástól. A szegregáció sokszor együtt jár a jövedelmi viszonyok és a települési infrastruktúra lényeges egyenlőtlenségeivel.

Az angol **slum** kifejezést használja a magyar szakirodalom is a városok, elsősorban nagyvárosok fizikailag leromlott állapotú és szegények által lakott városrészeinek megnevezésére. Használhatnánk a nyomornegyed elnevezést is, ez azonban lényegesen el- ítélt hangzik, mint a semlegesebb slum kifejezés.

Inváziónak nevezik a szociológiában azt a jelenséget, amikor egy településrészbe, városi kerületbe a korábbi népességtől eltérő népesség költözik be, és amikor a korábban szokásos tevékenységek, például a kiskereskedelem mellé újabb tevékenységfajták települnek, például nagy áruházakat építenek a környéken.

Szukcessziónak nevezzük, amikor egyrészt az invázió, másrészt a korábbi lakosság és tevékenységek kiköltözése következtében a településrész lakosságának és gazdasági tevékenységeinek összetétele megváltozik, kicserélődik.

A szukcesszióval rokon fogalom a lakásszociológiában használatos **filtráció**. Ezen azt értik, hogy az idők folyamán a lakások lakói kicserélődnek, azaz a lakásokba egyre szegényebb rétegek költöznek be, míg a korábbi lakók fokozatosan nagyobb és jobb minőségű lakásokba költöznek. A lakások tehát mintegy „lefelé”, a lakók pedig „fölfelé” mozognak a társadalmi, illetve a lakásstruktúrában. A jó minőségű lakások építése elősegíti a filtrációt, ebben az esetben a legszegényebb családok a lakások nagyság és minőség szerinti hierarchikus struktúrájának az alsó lépcsőfokára lépnek. Ha viszont olcsó bérházakat építenek a legszegényebb réteg számára, „luxus”-lakások pedig nem épülnek, akkor mindenki „marad a helyén”, nincs filtráció.

A városok és községek vizsgálatához hasonló kérdések merülnek fel a földrajzi *régiók* vizsgálatánál is: egyes régiók kedvezőbb helyzetben vannak, mint más régiók, eltér a régiók népességének összetétele, másfajta tevékenységek összpontosulnak az egyes régiókban, és nem utolsósorban ennek következtében egyes régiók az országos átlagnál gyorsabban fejlődnek, más régiók viszont az országos átlaghoz képest, némelykor pedig abszolút értelemben is hanyatlanak.

2. MÓDSZEREK

Az alapvető társadalomstatistikai adatok, különösképpen a népszámlálási adatok régóta rendelkezésre állnak város-község (többnyire Budapest – vidéki városok – községek) bontásban. A különböző időpontokra vonatkozó adatok összehasonlításakor azonban nem szabad elfelejteni, hogy minden időpontban az akkor érvényes államigazgatási beosztás szerint közzétették az adatokat, tehát különböző időpontokban más-más települések szerepelnek a város és a falu kategóriáiban. (Egyre több település került át a községek közül a városok közé.) A népszámlálási kötetekben találhatunk adatokat a külterületekről is. A kötetek egy része közli a város-község részletezésű adatokat az adott időszak államigazgatási beosztása szerint visszamenőleg is.

Finomabb elemzéseket tesz lehetővé a települések (esetleg külön a városok és külön a községek) népességszám szerinti kategorizálása. Különösképpen arra kell felhívni a figyelmet, hogy a kis lakosságú – ezer-kétezernél kevesebb lakosú – községek általában minden tekintetben lényegesen hátrányosabb helyzetben vannak, mint a nagyobb községek.

Egyszerűbb megoldás, ha a városokat valamilyen kritérium alapján két vagy több kategóriára osztjuk fel. Ilyen volt régebben a négy, később öt úgynevezett megyei város (Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged, később Győr) megkülönböztetése a többi várostól, mert ez a négy, illetve öt város Budapest után a legnagyobb és legvárosiasabb települések. Ez az öt város emellett egy-egy nagyobb régió központja is. Meghúzhatjuk a választóvonalat a városok két kategóriája között úgy is, hogy a megyeszékhelyeket és a nem megyeszékhely városokat választjuk szét azzal a megfontolással, hogy a megyeszékhelyeken több városi funkció összpontosul. A községek között nehezebb ilyen egyértelmű kritérium alapján különbséget tenni. Időről időre készülnek olyan összeállítások, amelyek meghatározzák, hogy mely községek vagy kistérségek különösen elmaradottak és szorulnak ezért speciális költségvetési támogatásra. Az e kategóriába tartozó községek kiválasztása a többi községtől lehetővé teszi a községek közötti egyenlőtlenségek vizsgálatát.

A tudományos vizsgálat céljára a legalkalmasabb lenne egy olyan településkategória-rendszer, amelyben minden várost és falut a funkciói és a különböző dimenziókban mért fejlettsége alapján lehetne osztályozni. Az 1981-82. évi társadalmi-iránytű-tervezési- adatfelvétel mintájában szereplő 245 város és falu számára Baráth Etele (1984) dolgozott ki egy ilyen tízkategóriás osztályozást. Az 1. kategóriába kerültek a legelmaradottabb községek, a 10. kategória Budapestet tartalmazta.

Szelényi Iván (1990) a központi támogatásban való részesülés és az ezzel összefüggő fejlődési lehetőségek, illetve hanyatlás alapján az alábbi öt falu és két város kategória megkülönböztetését javasolta: 1. sorvadó falu és tanya, 2. hanyatló falu, 3. stagnáló falu, 4. fejlődő falu, 5. gyorsan fejlődő, városiasodó falu, 6. kevésbé fejlődő, főleg kisebb és nem megyeszékhely város, 7. erősen fejlesztett város.

Ha Magyarországon regionális vizsgálatokat akarunk végezni, legegyszerűbb a 19 megyét és Budapestet megkülönböztetni. A megyék ugyanis bizonyos közös történeti múlttal és kulturális sajátosságokkal rendelkeznek. Ha nagyobb régiókat akarunk vagy tudunk csak összehasonlítani, akkor kézenfekvő az ország hagyományosan megkülönböztetett három nagy táját, a Dunántúlt, az Alföldet és az Északi-középhegységet egy-egy régióként tekinteni. A gazdasági fejlettség különbségei azonban indokoltabbá teszik a régiók határait másképpen megvonni, éspedig 1. Budapestet, 2. a főváros körüli központi megyéket (Pest, Fejér, Komárom), 3. az északnyugat-dunántúli megyéket, 4. a déli megyéket (Dél-Dunántúl és Dél-Alföld), végül 5. az északkeleti megyéket (az Északi-középhegység, valamint Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar) megkülönböztetni. Úgy látszik, hogy ez a durva regionális beosztás nagyjából tükrözi a régiók fejlettségi sorrendjét is.

3. ELMÉLETEK

3.1. Urbanizáció

Az elmúlt évszázadok európai és az elmúlt évtizedek világméretű rohamos városodási folyamatának korában a várososodás elméletének – de a várostervezésnek, az államigazgatásnak, a gazdaságpolitikának és a környezetvédelemnek is – *alapvető kérdése, hogy meddig folytatódhat ez az urbanizációs tendencia.* Az egyik szélső álláspontot többek között Arnold Toynbee (1971) angol történész fogalmazta meg: néhány évtizeden belül a fejlett országok népességének túlnyomó többsége néhány nagy „megalopoliszban”, azaz egymással összefüggő, sokmillió városok övezetében fog élni. Ilyen megalopolisz például az Egyesült Államok keleti partvidékének Boston és Washington közötti része.

Egy másik felfogás szerint a „szolgáltatási társadalomban” a technika lehetővé teszi a munkahelyek nagyfokú decentralizációját, emellett tökéletesedik a közlekedés és a távközlés, és ezek hatására a lakosság kisebb településeken fog szétszóródni, mert a nagyvárosi lakóhely jelenlegi előnyeit majd ugyanúgy élvezheti, viszont elkerülheti a nagyvárosok nyilvánvaló hátrányait. *Enyedi György* (1984) ezt a modern urbanizáció ciklikus elméletében fogalmazta meg. Eszerint a ciklus első, „városrobbanás” szakaszában rohamosan nő a városok népessége. A második szakaszát a *relatív dekoncentráció* jellemzi: a városnövekedés lefékeződik, a nagyvárosok központjaiban helyenként már csökken a népesség, viszont gyorsan fejlődnek az elővárosok, s a falvak között elválnak a dinamikus növekvők és a hanyatlók. A harmadik a dekoncentráció vagy *dezurbanizáció* szakasza. Ekkor a városnövekedés megáll, a falusi népesség száma és aránya nőni kezd. Hazánk jelenleg a második szakaszban van. A településfejlesztésnek azonban fel kell készülnie a minden bizonnyal bekövetkező harmadik szakaszra is. Ebből a szempontból különösen fontos azzal tisztában lenni, hogy teljesen elnéptelenedett falvak, továbbá olyanok, ahol már az alapvető ellátás is hiányzik, nem élednek újjá, ilyen helyre városi lakosok nem költöznek.

A városiasodás, illetve annak lelassulása és a dekoncentráció, vagyis a falvak újabb fejlődésnek indulása természetesen szorosan függ a városi és a falusi jövedelem-színvonal különbségétől, az életkörülmények egyenlőtlenségeitől is. Tisztázatlan kérdés, hogy van-e olyan törvényszerűség, hogy a város-falu különbségek e vonatkozásokban csökkennek-e a fejlődés során.

3.2. A városi és a falusi életmód különbségei

A másik alapvető elméleti kérdés, hogy miben különbözik egymástól a városi és a falusi életmód, továbbá a városi életmód jobb-e, mint a falusi.

A középkor óta uralkodott az a felfogás, hogy „a városi levegő szabaddá tesz”, mert a városi önkormányzatok többé-kevésbé függetlenedni tudtak a feudális földesurak elnyomó hatalmától. *Tocqueville* (1983) viszont az 1830-as években azt állapította meg az Egyesült Államokról, hogy a demokratikus intézmények fenntartását elsősorban az segíti elő, hogy nincs egyetlen nagy főváros, amely az egész országot befolyásolni tudná. *L. Mumford* (1985) könyvében, amelyben a városok több ezer éves történetét és jövő perspektíváit áttekinti, mindkét oldal érveit és meglátásait megtalálhatjuk: egyrészt a városoknak a műszaki, gazdasági és kulturális fejlődést előmozdító szerepét, másrészt a városi központok szerepét a politikai elnyomásban és a háborúk kiobbantásában.

A városi és falusi életmód megkülönböztetése terén klasszikusnak számít *Tönnies* (1983) 1887-ben megjelent könyve, amely szerint a falvakra a „közösség” (*Gemeinschaft*) a jellemző, a városokra a „társadalom” (*Gesellschaft*). A közösségben a személyes kapcsolatok uralkodnak, azok szabályozzák a társadalmi életet, a társadalmakban viszont a személytelen cserekapcsolatok uralkodnak, s szerződések szabályozzák a társadalmi életet.

A chicagói városszociológiai iskolához tartozó *L. Wirth* (1938) *Urbanizmus mint életmód* című munkájában a nagyváros lényegét találóan egy különleges életmódban látja.

A városi életre a kifinomultság, a változatosság, a szabadság és a tolerancia jellemző. Ennek okát abban véli felfedezni, hogy a városi lakosok sokféle életstílussal találkoznak, ezért elfogadóbbak, toleránsabbak az övéktől eltérő nézetekkel, életstílusokkal szemben, azaz kevésbé etnocentrikusak, mint a kisvárosok és a falvak lakói. A városi életmód ezen előnyeinek azonban nem jelentéktelen költségeit is látta: az emberi kapcsolatok elszemélytelenednek, a városi lakosok jellegzetes attitűdje a közömbösség, a csömör (a „blazírt” attitűd). A városi lakosok nem teljes személyiségükkel vesznek részt az emberi kapcsolatokban, hanem csak személyiségük egy részével, egy szeletével. Mereven elváló szerepek szerint érintkeznek egymással. Egy falusi boltban például a vevő és az eladó vásárlás alkalmával elbeszélget egymással, viszont a városi boltokban érintkezésük csak az adásvételre korlátozódik. Az ilyen részleges emberi kapcsolatok és a szerepek azért kell hogy uralkodjanak a nagyvárosokban, mert az egyes ember számára lehetetlen személyes kapcsolatot kialakítani azzal az igen nagyszámú emberrel, akivel a nagyvárosban érintkezésbe kerül. *S. Milgram* ezen továbbmenve úgy magyarázta a nagyvárosi kapcsolatok felszínességét, hogy a nagyvárosi emberre pszichológiai túlterhelés nehezedik a környezetből érkező nagyszámú kihívás miatt, és e túlterhelés ellen csak úgy tud védekezni, ha kapcsolatai felszínesek és rövid távúak. Más szociológusok azt emelték ki, hogy a városokban nagyobb fokú az elidegenedés, az anómia, ennek következtében gyakoribb mindenféle deviáns viselkedés és társadalmi dezorganizáció.

Egyes empirikus vizsgálatok azonban azt mutatták ki, hogy a nagyvárosi lakosság életmódja és életfelfogása korántsem egységes, és nem minden része mutatja a *Wirth* és mások által feltételezett sajátosságokat. *H. Gans*

(1962) amerikai szociológus például „etnikai faluszigeteket” („ethnic villagers”) mutatott ki az amerikai nagyvárosokban, amelyeknek lakói egy-egy etnikumhoz tartoznak (például olaszok), és a nagyvároson belül olyan személyi kapcsolataik vannak, amilyenek a falvak lakóira jellemzők.

A szuburbiákban, vagyis a nagyvárosok körül elhelyezkedő, nagyrészt a városban dolgozóknak lakóhelyeül szolgáló kertes-családirházas övezetekben szintén a családok, barátok, lakóhelyi közösségek közötti intenzív személyes kapcsolatok a jellemzők (Gans 1967).

3.3. Városökológiai elméletek

A városszociológia egyik klasszikusának számító, de ma is nagyon jól használható elméletét, az úgynevezett *humánökológiai vagy városökológiai elméletet* a chicagói szociológiai iskola dolgozta ki a két világháború között. Chicago rohamosan fejlődő nagyváros volt ebben az időszakban, de a gyors városnövekedéssel együtt súlyos urbanizációs problémák is jelentkeztek, mint a bűnözés, szegénység stb. Ezeknek felismerése ösztönözte a chicagói szociológusokat arra, hogy kifejlesszék a nagyvárosok szociológiai kutatását, és megpróbálják a városi bajok okait megtalálni, továbbá az orvoslás lehetőségeit megmutatni.

A városökológiai elmélet abból indult ki, hogy a növény- és az állatvilág területi elhelyezkedéséhez hasonlóan a nagyvárosokban is bizonyos városrészekhez kapcsolódnak különféle tevékenységek, és bizonyos városrészekben koncentrálódnak a lakosság különböző rétegei. Különösen a deviáns viselkedéseknek és bizonyos társadalmi problémáknak, mint a szegénységnek egyes városrészekbe koncentrálódása érdekelte őket. Azt találták, hogy Chicagóban mindezek a város meghatározott, úgynevezett átmeneti övezetében különösen gyakoriak.

Park és Burgess (1925) a Chicagóban és más amerikai városokban talált ökológiai elrendeződés alapján a *koncentrikus körök* elméletét fogalmazta meg. Eszerint a *városközpont az üzleti övezet*. Itt vannak a nagy áruházak, bankok, szállodák, művelődési és szórakoztató intézmények. Körülötte helyezkedik el az úgynevezett *átmeneti övezet*. Ez korábban viszonylag jó lakásokat magukban foglaló bérházak területe volt, de fokozatosan leromlott, és ezzel párhuzamosan egyre inkább a szegények, újonnan bevándorlók, Amerikában a színes bőrűek lakóhelyévé vált. Ezzel összefüggésben itt összpontosul az összes társadalmi probléma, mint a szegénység, a prostitúció, az alkoholizmus stb. Az amerikai nagyvárosokban az alkoholisták negyedének külön elnevezése van: Skid Row. A fizikai és társadalmi leromlás mechanizmusa világos: az üzleti negyed közelében lévő bérházakat a tulajdonos nem tartja érdemesnek restaurálni, mert az üzleti negyed fokozatos terjeszkedésével a telekárak hatalmas emelkedésére lehet számítani, viszont a lakóházak értéke minimális marad (mivel lebontják majd őket, hogy helyet adjanak a felhőkarcolóknak). A leromlott városrészeket és nyomornegyedeket nevezzük angol szóval „slum”-nak.

A harmadik gyűrűben valamivel *jobb helyzetű munkások élnek bérházakban*, a negyedik övezet a *munkások családi házainak* területe, az ötödik övezetben *új bérházak* állnak. Végül a nagyváros körül van az *ingázók lakásainak* övezete. Itt alakultak ki a kertes, *családirházas külvárosi* területek, a „szuburbiák”.

Egy másik városökológiai elmélet szerint nem koncentrikus körökre, hanem a központtól a város határáig kinyúló *szektorokra* lehet a városokat felosztani. Így vannak ipari szektorok, kereskedelmi szektorok és lakóterületi szektorok. A szektorok kialakulásában szerepet játszanak a fő közlekedési utak. Megfigyelték, hogy a nyugat-európai városokban a központtól északnyugat felé elhelyezkedő területen állnak a legjobb módú rétegek lakóépületei, mert – az uralkodó északnyugati szél következtében – itt a legjobb a levegő. A domborzat is befolyásolja a város szerkezetét: a dombokon és a nagyobb folyók partján jobb lakónegyedek helyezkednek el.

Egy harmadik városökológiai elmélet szerint a nagyvárosokon belül *több városmag van*, ezek köré egymástól többé-kevésbé független városrészek szerveződnek.

A városi övezetek elkülönülése együtt jár lakosságuk erős *szegregációjával*. Az amerikai városszociológia figyelmének középpontjában a bőrszín szerinti szegregáció áll, azaz elsősorban a szegény fekete lakosság elkülönülése egyes városrészekben, főképpen az átmeneti övezet egyes részeiben. A megismétlődő zavargások ezekben a városrészekben (legutóbb például Los Angelesben), az igen rossz közbiztonság, az „egy szülő – gyermek” összetételű családok igen magas aránya, a nagyon magas házasságon kívüli születési arány és más problémák egyre több gondot okoznak az amerikai társadalomnak. Az elmúlt évtizedek minden erőfeszítése ellenére sem sikerült ezeken a problémákon úrrá lenni. Ezekből a leromlott városrészekből ugyanis nemcsak a fehér lakosság menekül el, hanem a szegénységből kiemelkedő feketék is igyekeznek azokat elhagyni. Ezért leromlik bennük a kereskedelmi hálózat, az oktatás, az egészségi ellátás stb. Ezek a népmozgások inváziós és

szukcessziós folyamatokkal járnak: beáramlik a szegény lakosság, és elfoglalja a távozó jobb módú lakosság helyét. Közben maga az átmeneti övezet elhelyezkedése is lassan megváltozhat: a városközpont, ha növekszik, lassan kijebb szoríthatja az átmeneti övezet belső határát, viszont az átmeneti övezet is terjeszkedhet a munkások lakta bérházak felé.

Az invázió és szukcesszió kísérőjelensége a lakások vonatkozásában a *filtráció*. A filtráció következtében, de ettől függetlenül egyszerűen a fizikai elhasználódás következtében is, a lakások állapota és minősége többé-kevésbé szükségszerűen romlik. Így a régi lakóházak övezete lassan halad a „slumosodás” felé.

Végül a városok és falvak szociológiájának kérdésköréhez közel áll a *regionális különbségek* kérdése. Régóta felismerték, hogy egy-egy országon belül vannak az átlagosnál sokkal fejlettebb és gazdagabb régiók, és sokkal elmaradottabb, szegényebb régiók. A fejlett régiót szokás centrumnak vagy magnak (core) nevezni, a fejletlenekeket pedig, mivel többnyire a magtól távolabb helyezkednek el, perifériának. A centrum és a periféria között helyezkedik el a „félperiféria”.

Érdekes elméleti kérdés, hogy ezeknek a regionális egyenlőtlenségeknek a léte mennyire szükségszerű, illetve mennyire változik az egyenlőtlenség a gazdasági és társadalmi fejlődés során. Van a regionális szociológiában olyan hipotézis is, amely szerint a modern gazdasági fejlődés kezdeti szakaszában erősen megnőnek a regionális különbségek, mert a fejlődés a magrégióban indul meg, és a perifériális régiók csak lassan vagy egy ideig egyáltalán nem követik azt. A fejlődés későbbi szakaszaiban viszont feltételezik a regionális különbségek mérséklődését azzal párhuzamosan, hogy a gazdasági fejlődés az ország minden részére kiterjed.

Enyedi György (1996) szerint a tömegtermelés korszakát (1920-1970) felváltó poszt- fordista gazdaság korszakában (1970-től) a fejlett országok regionális különbségei megváltoznak. Egyes hagyományos ipari – jelentős részben nehézipari – régiók hanyatlásnak indulnak, viszont korábban elmaradott falusi körzetek sok esetben rugalmasan képesek az újfajta gazdasági fejlődés követelményeinek megfelelni, és így fellendülnek. Lehetővé válik a gazdasági tevékenységek földrajzi dekoncentrációja, ezáltal megerősödnek a kis- és középvállalatok. Mindez összefügg az előbbiekből tárgyalt dezurbanizációval. Ugyanakkor néhány nagyváros, főleg a nemzetközi metropolisek szerepe megerősödik, a metropolisek között szoros kapcsolatok alakulnak ki.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

4.1. Urbanizációs tendenciák

A város- és faluszociológiában felvetődő elméleti kérdésekre nem mindig tudunk egyértelmű válaszokat adni a fejlett országokban végzett szociológiai vizsgálatok alapján. Még az urbanizáció tendenciájának viszonylag egyszerű kérdésében is nagy a bizonytalanság. A fejlett országokban a városi népesség aránya körülbelül 1960-ig folyamatosan nőtt.

Az 1960 körül és után tartott népszámlálások azonban arra hívták fel a figyelmet, hogy a fejlett országok legtöbb nagyvárosának lakossága nem nőtt tovább, sőt sok helyütt csökkenni kezdett. Először a *szuburbanizáció* jeleit figyelték meg: a városközpontok lakossága, éspedig elsősorban annak jómódú része, kiköltözött a környező kertes, családiházak övezetekbe. Az utolsó 10–15 évben azonban új tendencia jelentkezett: nemcsak a nagyvárosok körüli falusias területek népessége növekedett gyors ütemben, hanem a távolabbiakban is megállt a lakosság csökkenése, sőt kisebb növekedés is mutatkozott, mert a korábbi nagyvárosi lakosok kezdtek ide is kiköltözni. Nem teljesen világos, hogy mik voltak ennek okai. A kiköltözők között vannak nyugdíjasok, gyermekes családok, akik a falusias környezetet kedvelik, a városi társadalomból „kihullott” marginális helyzetű emberek. Biztosnak csak az mondható, hogy e tendencia megjelenésének előfeltétele a falusi életkörülmények, az ellátás közeledése a városiakhoz, továbbá a személygépkocsi elterjedése (ezért a tendencia nyilván függ az üzemanyag árának alakulásától is).

Az 1980-as években viszont újra az urbanizáció megerősödésének jeleit vélük felfedezni Észak-Amerikában, sok nyugat-európai országban és Japánban is, bár a városok növekedésének üteme nem annyira gyors, mint az 1950-es években. Ennek a tendenciaváltozásnak okát még kevésbé tudjuk megmondani, mint az 1970-es évekbeni dezurbanizációs jelenségeket. Van olyan feltevés, hogy az 1970-es évekbeni dekoncentráció csak átmeneti jelenség volt. Mások szerint a városnövekedésnek egy hosszú, 55 éves ciklusa van (a **Kondratyev-ciklussal** párhuzamosan), és a gazdaság nagy depressziós szakaszaiban (a nagy világválság és az 1970-es évek olajválsága idején) visszaesik a városnövekedés. Ismét mások szerint a nagyvárosok növekedésének leállása azzal függött össze, hogy az ott megtelepedett hagyományos iparágak hanyatlásnak indultak, és a gazdasági struktúraváltás eredményes végrehajtása vezetett az urbanizáció újabb felgyorsulásához. Mivel nem tudjuk,

hogy melyik magyarázat közelíti meg legjobban a valóságot, azt sem tudjuk megmondani, hogy az urbanizáció tendenciája milyen lesz az elkövetkező években, és hogy ezek a tendenciák és váltások érvényesülnek-e minden fejlett országban, így például Magyarországon.

Ugyanakkor a *fejlődő országokban a városodás tendenciája egyértelműen folytatódik*. Ezeknek az országoknak a népessége gyorsan nő, a népsűrűség némelyik országban már igen magas, a mezőgazdaságban és a falvakban nem képes a növekvő népesség minden tagja munkát, jövedelemforrást találni, földhöz jutni, ezért a falusi szegénység elől sokan a városokba menekülést választják, ahol alkalmi munkákból remélnék megélni.

4.2. Szegregáció és slumosodás a nagyvárosokban

A városokba áramló népesség többnyire az európai és észak-amerikai állampolgárok számára elképzelhetetlen nyomor körülményei között él, kunyhókban, sátrakban, sokszor a városi utcákon, megfelelő ivóvíz és csatorna nélkül. Egyes fejlődő országbeli város lakossága már hatalmas méretűvé duzzadt. Jelenleg a világ 20 legnagyobb népességű városa közül 17 a fejlődő országokban van. A világ öt legnagyobb népességű városa ma sorrendben: Mexikóváros, São Paulo, Tokió, Kalkutta és Bombay.

A városokon belüli egyenlőtlenségek, a *szegregáció* és a *slumosodás* vonatkozásában meglehetősen nagy különbségek mutatkoznak a fejlett országok között. Az Egyesült Államok nagyvárosaiban különösen szemmel látható a szegregáció és a szegények lakta városrészek leromlása. Ennek okát sokan abban látják, hogy a városépítésben teljes mértékben érvényesülnek a piaci viszonyok. A nyugat-európai nagyvárosokban tudatos városépítési politikával próbálták elejét venni a slumosodásnak és a szegregációnak. Stockholmban például nem lehet slumosodó városrészt látni. Párizsban sikerült az átmeneti övezetbe tartozó Marais városrészt felújítani és vonzó lakóhellyé, sőt kulturális központtá tenni. (Ide építették például a Pompidou Központot.) Hasonlóképpen Rómában a korábban meglehetősen leromlott Trastevere városrész elsősorban értelmiségiek, művészek kedvelt lakóhelyévé vált.

A volt szocialista országokban a városi lakásállomány állami tulajdonban volt és elvben erélyes várostervezést alkalmaztak. Ez azonban elsősorban az olcsóság érdekében a nagy előre gyártott lakótelepi épületek építéséből állt a nagyvárosok egyes körülhatárolt, többnyire külső részeiben. Az ötven-száz évvel ezelőtt épült városrészek felújítására viszont, annak költségessége miatt, kevés gondot fordítottak, ezért azok leromlottak.

4.3. Az emberi kapcsolatok és a lelki egészség

A nagyvárosok anómiás viszonyairól, az *emberi kapcsolatok elszemélytelenedéséről* nincsenek megbízható vizsgálati bizonyítékok. Egyrészt közismert az, hogy egyes amerikai és nyugat-európai nagyvárosok slumövezeteiben (nyomornegyedeiben) súlyos társadalmi problémák koncentrálódnak, a szegénységtől a bűnözésen keresztül a kábítószer-fogyasztásig, másrészt amikor kérdőíves vizsgálatok segítségével próbálták mérni a nagyvárosi, kisvárosi és falusi lakosok elégedettségét, a hatalomnélküliség érzését vagy az elmagányosodás érzését, továbbá a lelki stresszek erősségét, nem találtak nagy és következetesen érvényesülő különbségeket, amelyek arra engedtek volna következtetni, hogy a kisvárosokban és a falvakban lakók ezekben a vonatkozásokban minden esetben jobb helyzetben lennének. Főképpen a hanyatló falvakban találták magasnak a különféle lelki problémák gyakoriságát.

A városi népesség lelki egészségi állapotának kutatásában úttörő Midtown-Man- hattan (Manhattan belvárosa New Yorkban) vizsgálatban (Langer-Michael 1963) azt találták, hogy a felnőtt lakosságnak 82 százaléka szenved valamilyen lelki betegségben (neurózisban vagy ennél súlyosabb betegségben). Srole (1972) hasonlóan igen magas arányokat mutatott ki amerikai falusi környezetben.

Mivel ezek a kutatások többnyire csak egy-egy városrészre vagy falura terjedtek ki, és eltérő módszerekkel mérték a lelki betegséget, nehéz az eredményeket általánosítani. Azt a következtetést azonban levonhatjuk, hogy nem annyira a városi és a falusi életmód között mutatkozik különbség, hanem egyes városok és községek, valamint városrészek között lehet meglehetősen eltérő életmódot megfigyelni, és ezzel összefüggésben nagy különbségeket felfedezni a lelki egészség terén is.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

1995. január 1-jén Magyarország népességének 18,8 százaléka lakott Budapesten, 44,0 százaléka más városi rangú településeken és 37,2 százaléka községekben. A települések népességszáma szerint részletezve a népesség már említett 18,8 százaléka lakott a metropolisnak tekinthető Budapesten, 11,6 százaléka 100 és 211 ezer

közötti lakosságú nagyvárosokban, 13,8 százaléka 30 ezer és 100 ezer közötti lakosságú középvárosokban, 9,1 százaléka 5 és 10 ezer közötti lakosú kisvárosokban és nagy falvakban, végül 30,7 százaléka 5000-nél kisebb lakosságú településeken, amelyek nagy többségükben községek.

5.1. Késleltetett városfejlődés

Ezeknek az adatoknak az alapján nehéz lenne azt eldönteni, hogy Magyarországon a városiasodás elmaradt-e más országokhoz képest vagy Magyarország gazdasági, iparosodottsági szintjéhez képest. A városi népesség aránya ugyanis nagymértékben függ attól, hogy az adott országban milyen kritériumok alapján dől el, hogy valamely település város-e vagy község. Például a Franciaországban használt városdefiníció szerint a jelenleginél lényegesen nagyobb lenne nálunk is a városi népesség aránya. A település népességszáma sem biztos kritérium, mert hazánkban – főleg az Alföldön – sok a meglehetősen nagy népességű falu.

Ha nem a városi népesség arányával, hanem a városias környezet arányával mérnénk az urbanizációt, tehát a városiasodottságot vizsgálánk, akkor hazánk valószínűleg meglehetősen elmaradott képet mutatna. Ugyanis még a vidéki városok egy része is, különösen egyes városrészek (gondoljunk például az alföldi városok lecsökkent, de még meglévő tanyavilágára!) kevésbé városias jellegűek. Ilyen irányú átfogó vizsgálatra azonban eddig nem került sor. Az alábbi néhány adat azonban érzékelteti, hogy mennyire hiányos még az alapellátás, amelyhez pedig elvben a falvak lakosságának is helyben kellene hozzájutnia. 1982-ben az ország felnőtt népességéből 19 százaléknak lakóhelyén nem volt gyógyszerár, 23 százaléknál nem volt helyben Patyolat-felvevőhely, 46 százalék lakókörnyezetében nem volt szervezett személyszállítás. A lakástól 10 perces gyaloglással elérhető távolságban nem volt élelmiszerüzlet 19 százaléknál, tömegközlekedési eszköz megállóhelye 23 százaléknál, bölcsőde 59 százaléknál, óvoda 39 százaléknál, általános iskola 41 százaléknál. Szilárd alapozás nélküli vályogházban lakott 9 százalék, vertföld- padlójú lakásban 4 százalék, 30 százalék lakásában nem volt vízvezeték, 30 százaléknál hiányzott a szennyvízelvezetés.

Hasonlóképpen problematikus az urbanizáció gyorsaságának megítélése is. Ha ugyanis az 1990. január 1-jei államigazgatási besorolás szerinti községek 1930. évi népességét vesszük összehasonlítási alapnak, akkor a községi népesség aránya 65 év alatt 51,9 százalékról 37,2 százalékra csökkent. Ha azonban az akkor községnek minősülő települések népességének arányát (66,9 százalék) hasonlítjuk a mai községek népességének arányához, akkor az urbanizáció gyorsabbnak látszik.

1990 óta a városodás üteme erősen lelassult, Budapest népessége pedig kissé csökkent. Ez összefügg a súlyos gazdasági depresszióval, továbbá az új lakásépítések nagyfokú visszaesésével.

Valószínűleg nincs értelme a városi népesség arányát valamilyen fejlettségi mutatóként kezelni, és pedig nemcsak a városdefiníciók összehasonlíthatatlansága miatt, hanem azért sem, mert a településszociológiának az utóbbi időben kialakult álláspontja szerint *nem feltétlenül előnyös és kívánatos, hogy a városokban lakó népesség aránya növekedjék*. Ennek az álláspontnak kialakulásában lényeges szerepet játszottak egyrészt az egyes amerikai országokban kialakult nyomornegyedekkel kapcsolatos súlyos problémák, másrészt azoknak a fejlődő országoknak a tapasztalatai is, ahol egyes nagyvárosok népessége igen gyorsan nőtt, és ahol ennek következtében a városi slumövezetekben tömegessé vált a nyomor, és megnőtt a deviáns viselkedések gyakorisága.

Ezzel szemben kívánatos célnak azt kell tekinteni, hogy az urbanizáció szintje minden településen növekedjék, illetve az *ország minden lakosa számára elérhetőek legyenek a városi élet nyújtotta előnyök*, hozzáférhetőek legyenek a városi funkciók (kereskedelmi, egészségügyi ellátás stb.).

Konrád György és Szélnyilván (1971) azt a tételt fogalmazták meg, hogy *a szocialista országokban a városfejlődés késleltetve ment végbe*, mivel a kormányzatok a termelő – elsősorban ipari – beruházásoknak adtak prioritást, ezekkel szemben mindig háttérbe szorultak az infrastruktúrát, ezen belül a városi infrastruktúrát fejlesztő beruházások, így többek között a lakásépítés is. Ennek következtében a városi népesség lassabban nőtt, a városban – az ipari üzemekben – foglalkoztatottak jelentős része nem a városokban, hanem a környező községekben lakott, és onnan ingázott naponta vagy annál ritkábban a városi munkahelyére. Még inkább megnyilvánult ez a politikai szándék a városokat igazán várossá tevő beruházások elhanyagolásában, ezért a meglévő városok is sok tekintetben falusiasak maradtak, nem voltak képesek a városi funkciókat ellátni. A falvakban viszont alig került sor infrastrukturális beruházásokra, a lakásépítés majdnem teljesen magánérőből valósult meg, így a községek falusias jellege alig változott.

5.2. Tanyák

Itt kell a *tanyákról* is beszélni. A XIX. század közepéig a tanyákat legtöbbször csak ideiglenesen lakták. A század második felében, az alföldi legelők feltörésekor, a homokos területek megművelésének kezdetekor nőtt meg hirtelen a tanyákat állandóan lakó népesség. Az 1945 utáni földreformot követően a szétosztott nagybirtokokon az új gazdák sok új tanyát építettek. A mezőgazdaság kollektivizálása után azonban rohamosan csökkenni kezdett a tanyai népesség: 1930-ban 1,9 millió, 1949-ben 1,6 millió, 1970-ben már csak 852 ezer, 1980-ban 443 ezer ember lakóhelye volt külterületen. (Meg kell jegyezni, hogy az úgynevezett külterületi népesség nemcsak a tanyán lakókból, hanem például a mezőgazdasági nagyüzemi épületek, gátörházak, bakterházak, erdészházak lakóiból is áll.) Egy ideig úgy gondolták, hogy a tanyák nem fejleszthetők, nem képesek a korszerű nagyüzemi mezőgazdaságba tartósan beilleszkedni, s nem nyújthatnak korszerű életkörülményeket az ott élők számára. Ez az elgondolás figyelmen kívül hagyta, hogy Európa északi részén és Észak-Amerikában a vidéki lakosság nagy része nem zárt falvakban, hanem szétszórt tanyás jellegű településeken lakik. Azóta világossá vált, hogy a tanyákon lévő háztáji és kiegészítő gazdaságok, 1990 óta pedig egyéni gazdaságok, jelentős mennyiségű mezőgazdasági terméket állítanak elő, és hogy egyes tanyás területeken a fejlődés szemmel látható jelei mutatkoznak (bekötőutak, jó közlekedési lehetőségek stb.). Úgy látszik, hogy míg az ország egyes részein a tanyák gyorsan fogynak, másutt, elsősorban a Duna-Tisza közén, meglehetősen sokáig fenn fognak maradni. Nem világos ma még, hogy a paraszti magángazdálkodásra való áttérés hosszú távon elő fogja-e segíteni új tanyák épülését, a régiók feléledését.

5.3. Városhiányos településhálózat

A különböző településkategóriákban lakó, tehát a városi és a községi, valamint a tanyai népesség arányánál fontosabb kérdés, hogy milyen az ország *településhálózata*, milyen a különböző nagyságú és funkciójú városok aránya, és van-e minden nagyobb és kisebb régiónak városközpontja. Ebből a szempontból az egyes települések alacsony urbanizációs szintjénél is nagyobb társadalmi problémát okoz, hogy még ma is vannak az országnak olyan „*városhiányos*” részei, amelyeknek lakossága nem tud viszonylag kis távolságon és időn belül a városok nyújtotta szolgáltatásokhoz hozzájutni. Ezt a helyzetet nagymértékben a múltból örököltük. A kiegyezés utáni Magyarországon ugyanis tudatos politikai megfontolások miatt elsősorban a fővárost fejlesztették. Az első világháború után a korábbi országhatárak majdnem összes olyan vidéki települése az országhatáron kívülre esett, ahol a városi fejlődésnek régi gyökerei voltak, és ahol az urbanizáció magasabb szintet ért el. Így a valóban metropolis jellegű főváros körül igen elmaradt és kevésbé városiasodott vidék terült el. Sem a két világháború között, sem az 1945 utáni első tíz-egynéhány évben nem történt sok ennek az ellentmondásos helyzetnek az enyhítésére. Ennek oka az előbbi időszakban a gazdasági stagnálás volt, az utóbbiban pedig az erőltetett iparosítással összefüggően az infrastrukturális beruházások háttérbe szorulása. Egyszerűbb és olcsóbb volt ugyanis a budapesti ipart fejleszteni, itt építeni új gyárakat, mert nem kellett azonnal infrastruktúrát is építeni. Budapest mellett néhány új szocialista városban (Dunaújváros, Komló, Oroszlány, Kazincbarcika) történtek nagy ipari beruházások, a többi vidéki város ipara azonban kevésbé fejlődött. Így alakult ki az a helyzet, hogy 1949-ben az ipari munkások 49 százaléka (1930-ban 60 százaléka) budapesti üzemekben dolgozott. Az életkörülmények, az életmód különbségeit pedig találóan jellemezte *Enyedi György* (1980) azzal, hogy az elmaradt kis faluban élő paraszt és a fővárosi tudós „mintha nem is egy kontinensen élne”. Az elmaradt falvakban élő lakosság súlyosan hátrányos helyzetét pontosan írták le az 1960-as és 1970-es években írt szociográfiák (Végh 1972; Moldova 1974).

Az 1950-es évek második felében azonban egyre világosabban kezdtek megmutatkozni a fővárosra koncentrált fejlesztés nehézségei és költségei: a fővárosi lakásállomány, közlekedési hálózat, vízművek és csatornák egyre kevésbé voltak képesek a növekvő iparban foglalkoztatottak szükségleteit kielégíteni. Ekkor fogalmazódott meg az a koncepció, hogy Budapest vonzásának ellensúlyozására néhány vidéki nagyvárosban (Miskolcon, Debrecenben, Szegeden, Pécsen, Győrön) „ellenpólusokat” kell kialakítani.

Ezek mintegy az ország öt nagy régiójának középpontját is alkották. Ennek nyomán ez az öt nagyobb vidéki város gyors fejlődésnek indult.

Hamarosan itt is jelentkeztek azonban – bár sokkal kisebb mértékben – a korábban a fővárosban észlelt problémák. Emellett a hat nagy tervezési régió (központi, északi hegyvidéki, északkelet- és dél-alföldi, dél- és észak-dunántúli régió) sem vált a gazdasági tervezés és irányítás valóságos egységévé. Viszont az 1960-as évek második felében a gazdasági reformokkal párhuzamosan nagyobb önállóságot kaptak a megyék, nagyobb pénzüsszegek felhasználásáról dönthettek. Ennek következtében szinte minden megye saját központjának erőteljes fejlesztéséhez kezdett. Ezekben az években váltak korszerű városi központokká az olyan, korábban elmaradt, álmos megyeszékhelyek, mint Nyíregyháza, Szolnok és Szekszárd.

A fejlesztési erőforrásoknak a megyeközpontokba történő összpontosítása azonban azzal járt, hogy a legtöbb megyében a többi város és nagyobb község alig fejlődött. Ezen a helyzeten kívánt változtatni az 1971-ben

elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió. Ugyanis a fővároson és a felsőfokú központi funkciót ellátó 23 felsőfokú központon kívül (ide tartoznak a megyeközpontok és még néhány nagyobb város, mint Baja, Dunaújváros, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Sopron) kiválasztott 106 középfokú központot. Ezeknek egyik része város, másik része község volt. Távlatilag a terv mindegyiknek várossá fejlesztését írta elő. Ezzel meg lehet valósítani *Erdei Ferencnek* és *Bibó Istvánnak* az 1945 utáni években kifejtett koncepcióját, hogy az országnak minden kisebb régiójában legyen egy városi központ, amely a környező falvak lakossága számára könnyen elérhetően (egynapos, félnapos oda-vissza utazással és ott-tartózkodással) biztosítja a városi szolgáltatásokat, tehát a kereskedelmi szakboltokat, középfokú iskolákat, egészségügyi szakellátást, művelődési intézményeket (Bibó 1986).

Az elgondolás csírái *Erdei Ferenc* híres trilógiájában, a *Magyar város* (1939), a *Magyar falu* (1940) és a *Magyar tanyák* (1941) című könyvekben találhatók meg. Erdei itt az alföldi mezővárosok és a környező tanyavilág közötti kapcsolatot mutatta be, kiemelve, hogy így biztosíthatóak a városi élet és a termelés színhelyén lakás előnyei. A városi lakos parasztagzádnak ugyanis a városi lakás mellett tanyájuk is volt. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez az Erdei-Bibó-féle koncepció nemcsak a településhálózat fejlesztését, hanem a közigazgatás teljes átalakítását, a megyerendszer megszüntetését és helyette e kisebb városkörnyékeknek öngazgatási egységgé való átalakítását is tervbe vette. A településhálózat-fejlesztési koncepciónak kétségtelen érdeme volt, hogy kimondta a de- centralizáltabb településfejlesztés szükségességét, és annak megvalósulását is elősegítette. Bírálhatjuk azonban ezt a koncepciót azért, mert az úgynevezett alsó fokú központoknak már a kiválasztása sem mindig volt sikeres (a 984 ilyen alsó fokú központot a megyék választották ki a községek közül). Még kevésbé sikerült őket a környező terület alapellátását biztosító központokká fejleszteni. Ennek következtében nagy részüknek lakossága is csökkent.

Még nagyobb problémák jelentkeztek abban a közel 2000 községben, amelyeket semmilyen központi funkcióra nem jelöltek ki. Lakosságuk 1980-ban 1,6 millió volt. A koncepció semmilyen elképzelést sem tartalmazott ezek jövőbeli sorsáról, és ez azzal járt, hogy sokan fejlesztésre alkalmatlannak tekintették őket. Ennek következtében ezeknek a községeknek jelentős része a korábbi fejlettségi szintet sem tudta tartani, hanem szegényedett, infrastrukturális ellátottsága is romlott. Ezért a lakosság fiatalabb és vállalkozó kedvű része igyekezett elköltözni, az ottmaradt idős és szegény népesség helyzete pedig ennek következtében még hátrányosabbá vált. Ezeknek a problémáknak következtében az 1970-es években a régi város-falu ellentétpár helyére olyan településszerkezet lépett, amelyben az éles választóvonalak a középfokú központok és az alsó fokú központok és még inkább az utóbbiak és a központi funkciókkal nem rendelkező, úgynevezett alapfokú települések közé tevődtek át.

Az 1980-as években a településhálózat fejlesztésében új elképzelések érvényesültek. A népgazdasági tervek célként tűzték ki a *községek népességmegtartó erejének fokozását* s azt, hogy a kisebb községek fejlesztésére, a helyi önkormányzat visszaállítására nagyobb figyelmet fordítsanak. Ugyanebben az időszakban azonban a gazdasági nehézségek következtében lényegesen csökkentek azok a pénzalapok, amelyeket településfejlesztésre lehetett fordítani. Ezért ezeknek a leszakadó községeknek a helyzete, népességüknek az országos átlaghoz képest megállapítható hátrányai nem csökkentek, hanem inkább tovább nőttek.

1990 után a települések önállósága nagymértékben megnőtt. Ezzel párhuzamosan a településhálózat központi kormányzati intézkedésekkel történő fejlesztésének lehetősége és az erre vonatkozó országos tervek kidolgozása nagymértékben visszaszorult. Ezáltal az elmaradt községek a korábbinál sokkal nagyobb mértékben magukra vannak utalva. A szegény községek esetében, amelyek nem tudnak jelentékeny helyi adókat szedni, ez igen súlyos problémákat okozhat. Igen alapos szociológiai vizsgálatok lennének szükségesek annak felméréséhez, hogy ilyen körülmények között az elmaradt és szegény községekkel mi történik majd.

5.4. Az életkörülmények különbségei

A különböző kategóriájú települések *életkörülményei közötti különbségek* lényeges társadalmi egyenlőtlenségeket jelentenek. Csökkentésük a magyar településpolitikának évtizedek óta hangoztatott célja. Nézzük meg, mennyire sikerült e cél felé közeledni!

A két világháború közötti korszak jövedelemkülönbségeit érzékeltetik a 4. fejezetben idézett társadalmi rétegenkénti jövedelemadatok az 1930-as évek elejéről: ekkor a falusi népesség túlnyomó részét alkotó mezőgazdasági munkások az országos átlagjövedelemnek 34 százalékát, a gazdasági cselédek a 38 százalékát és a 0–10 holdas kisbirtokos parasztok a 43 százalékát érték el.

A KSH háztartásijövedelem-felvételeiből ismerjük az egy főre jutó átlagos jövedelem alakulását Budapesten, a többi városban és községben 1962-től 1987-ig. Hasonló adataink vannak a Magyar Háztartás Panel felvételből

1992 óta (6.1. táblázat). Meg kell jegyezni, hogy a különböző évekre vonatkozó adatok nem teljesen összehasonlíthatóak, mert a község- és a városkategóriák mindig az adott évi községi és városi rangú települések jövedelmeit mutatják, és időközben egyre több község kapott városi rangot. Az adatok azonban ennek ellenére világosan jelzik azt a tendenciát, hogy míg 1962-től 1982-ig lassan csökkentek a főváros, a többi város és a községek közötti jövedelemkülönbségek, ezután a különbségek nőni kezdtek, és 1990 óta erőteljesen növekednek. Még élesebbek lennének a különbségek, ha a községeken belül különválasztanánk a különlegesen elmaradottakat, mert ezekben a jövedelem messze elmarad a községi átlagtól is.

6.1. táblázat - 6.1. táblázat ♦ Az egy főre jutó háztartási jövedelem átlaga az országos egy főre jutó jövedelem átlagának százalékában

Év	Község	Város	Budapest
1962	90	108	131
1967	95	99	119
1972	95	97	118
1977	96	98	116
1982	96	99	112
1987	94	100	114
1992	89	95	129
1995	85	93	145

A jövedelmi olló szétnyílásának messzemenő következményei vannak. A községi népességben sokkal nagyobb a szegények aránya, mint a városokban, és különösen Budapesten. Még nagyobb a községi népesség hátránya, ha a tartósan szegényeket vizsgáljuk. A községekben az országos átlagnál magasabb a munkanélküliségi arány, és átlagosan hosszabb ideig tart a munkanélküliség.

Noha az elmúlt évtizedekben a községekben lényeges infrastrukturális fejlődés ment végbe, és javultak a lakáskörülmények, mégis 1994-ben még mindig a községi népesség 21 százaléka lakott vízvezeték nélküli lakásban, míg országosan ez az arány csak 12 százalék. A községi lakások 88 százalékában nem volt telefon, míg országosan 60, Budapesten 38 százalék a telefon nélküli lakások aránya.

A Magyar Háztartás Panel felvételből vizsgáltuk a lelkiállapot problémáinak egyes lelki és testi tüneteit is. Ezek rendre gyakrabban fordulnak elő a községi népességben, mint a városokban, és a budapesti lakosság ebben a tekintetben is viszonylag a legelőnyösebb helyzetben van (6.2. táblázat).

5.5. Regionális különbségek

A *regionális különbségekről* rendelkezésünkre álló mutatók arra engednek következtetni, hogy a megyék közötti különbségek az 1960-as évek óta kissé csökkentek. Például az 1967. évi családjövedelem-vizsgálat idején a legalacsonyabb egy főre jutó jövedelmű megye, Szabolcs-Szatmár az országos átlag 88 százalékát, a legmagasabb jövedelmű Baranya megye pedig annak 107 százalékát érte el. Az 1987. évi felvétel szerint a legalacsonyabb jövedelmű megye, Borsod-Abaúj-Zemplén az országos átlag 90 százalékát, a legmagasabb jövedelmű Komárom megye pedig 104 százalékát érte el. (Természetesen mindkét időpontban Budapesten lényegesen magasabb volt a jövedelemátlag, mint a legmagasabb jövedelmű megyében.) Az infrastrukturális ellátottsági mutatók is a korábbi szélsőséges egyenlőtlenségek kiegyenlítésére engednek következtetni.

6.2. táblázat - 6.2. táblázat ♦ A lelkiállapot problémáinak testi és lelki megnyilvánulásai, településkategóriák szerint, 1993

A lelkiállapot problémáinak megnyilvánulása	Község	Kisebb város	Megyei város százalék	Buda pest	Össze sen
Gyakran kimerült	67,1	58,5	58,6	54,1	61,2
Sokszor van erős szívdobogása	40,5	30,0	30,6	30,5	34,4
Állandóan izgatott, ideges	36,6	27,7	27,6	22,9	30,5
Gyakran erősen fáj a feje	35,7	29,6	23,5	22,6	30,1
Gyakran előfordul, hogy mindene remeg	27,7	17,3	17,7	15,0	21,2
Többnyire úgy érzi, hogy nincs szerencséje	64,9	56,5	50,5	44,7	57,1
Sokat aggódik egészségi állapota miatt	47,6	39,1	36,2	33,5	41,2
Egészen összezavarodik, ha több dolgot kell rövid idő alatt elvégeznie	34,3	26,4	25,0	21,7	28,6
Félelmeitől, szorongásaitól nem tud szabadulni	24,3	16,9	17,2	16,2	19,8

Az 1990 óta eltelt időszokról – az adatfelvételek mintájának kisebb volta következtében – nincsenek hasonlóan pontos jövedelmi adataink regionális vagy megyei részletezésben. Úgy látszik azonban, hogy a messze kiemelkedően kedvező helyzetű főváros után a központi régió következik, ezt követi az északnyugat-dunántúli és a déli régió, és a jövedelem tekintetében a keleti-északkeleti régió messze elmarad ettől. Ennek következtében a szegénység is az utóbbi régióban a legelterjedtebb. Az évtizedeken keresztül fennálló és kissé mérséklődött jövedelemkülönbségek tehát ma ismét felerősödtek (Enyedi 1996). Annyi módosulást lehet sejteni, hogy a nyugati határszélhez közeli területek relatív jövedelmi helyzete javult. A munkanélküliségi arány is hasonlóan nagy regionális különbségeket mutat: 1996 februárjában a munkanélküliek aránya Budapesten csak 6 százalék, 7 százalék Vas megyében, 8 százalék Győr-Moson-Sopron megyében, viszont 21 százalék Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 19 százalék Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és 18 százalék Nógrád megyében.

Az ország különösen elmaradt régiói azonban nem követik a megyehatárokat. Ha finom módszerekkel településenként próbálják meghatározni különböző mutatók alapján az elmaradottságot, akkor az így meghatározott elmaradt régiók hátrányai még lényegesebbeknek látszanak. Ezek a különösen elmaradt mikrorégiók elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megye keleti részén, Borsod-Abaúj-Zemplén megye

északkeleti részén, Nógrád és Heves megye északi részén, Jász-Nagykun-Szolnok megye északkeleti részén, továbbá Baranya, Somogy és Zala megye határ menti kisfalvas részein találhatók meg. Összefoglalóan és hosszabb történeti korszakra visszatekintve kétféle regionális egyenlőtlenséget lehet Magyarországon megállapítani:

1. Budapest és a körülötte lévő megyék lényeges előnyét a központtól távol fekvő megyékhez viszonyítva. Ez tehát egy centrum-periféria jellegű egyenlőtlenség, és valószínűleg az iparosodás kezdetén alakult ki.
2. Az északnyugati országrész előnyét a keleti-délkeleti országrészekkel szemben. Azt gyaníthatjuk, hogy ez az egyenlőtlenség sokkal távolabbi múltban gyökerezik, és azzal függ össze, hogy a nyugat-európai hatások előbb érték el a Kisalföldet, és az Európával való kapcsolatok évszázadokon keresztül (amikor például az ország többi része a Török Birodalomhoz tartozott) erősebbek voltak, mint a keleti országrészekben.

5.6. Budapest városökológiai övezetei

Budapest kerületeinek összehasonlításakor azonnal szembetűnik, hogy mennyire lényeges különbségek vannak közöttük a társadalmi összetétel, az életszínvonal és az életkörülmények tekintetében. Elég utalni Józán Péter (1986) azon megállapítására, hogy 1980-1983-ban Budapestnek négy kerületében (I., II., XI., XII.) a férfiak születéskor várható élettartama 68 évnél hosszabb, ezzel szemben hat kerületben (VI., VII., VIII., IX., XVIII., XX.) 65 évnél rövidebb, tehát három évnél nagyobb volt a különbség. Józán Péter szerint a „legjobb” kerületekben a halandóság szintje eléri a nyugat-németországi férfiak átlagos halandóságát, míg a „legrosszabbakban” Szíria halandósági szintjén áll. Mivel a halandóságot felfoghatjuk az életszínvonal és életkörülmények összefoglaló mutatójaként, ezek az adatok szemléletesen érzékeltetik, hogy mekkora különbségek vannak az egyes kerületek lakosságának körülményeiben.

A szociológiai szakirodalomban leírt városökológiai mintákat azonban csak részben találhatjuk meg Budapesten. A budai kerületek nagy része a legjobb társadalmi helyzetű rétegek lakóhelye, így – elsősorban a domborzati viszonyok miatt – a más nagyvárosok külső övezeteiben megfigyelt kertvárosok, villás lakónegyedek, szuburbán övezetek szerepét töltik be. Az V. kerület, vagyis a Belváros kormányzati és üzleti központ szerepet játszik, de ma már nem a privilegizált rétegek preferált lakóhelye. A Belváros körül, a VI. kerülettől a IX. kerületig fel lehet ismerni a koncentrikus körök elméletének átmeneti övezetére jellemző sajátosságokat. A VII. és VIII. kerületben a legelterjedtebb a szegénység. A pesti oldalon lévő szuburbán övezetek, valamint Óbuda és Budafok-Albertfalva nagy része csak olyan értelemben szuburbán területek, hogy sok családi házat találunk bennük, ezekben azonban nagyrészt munkások laknak. A budai oldalon a városhatáron kívül fekvő települések egy része (például Budakeszi) az utolsó években kezd „előkelő” szuburbán övezetté válni.

Csanádi Gábor és Ladányi János (1992) több évtizedre visszamenően és a kerületeknél kisebb területi egységek adatai alapján vizsgálták Budapest városszerkezetét, és arra a következtetésre jutottak, hogy a kerületeken belül is lényeges különbségek vannak, a szegénység különösen egy-egy kisebb területen összpontosul. Míg a VI. kerületben például az Andrássy út és néhány annak közelében lévő utca a privilegizált rétegek lakóhelye, a messzebb fekvő mellékutcákban helyenként a szegénység tömörülését lehet megállapítani. Sőt, ennél is továbbmenve azt állapították meg, hogy hagyományosan még egy-egy lakóházon belül is meg lehet figyelni a szegregációt: az utcai oldalon lévő nagyobb és komfortos lakásokban a privilegizáltabbak, az udvarra néző kis és komfort nélküli lakásokban a szegény rétegek laktak.

Szirmai Viktória (1988) Dunaújvárosban végzett hasonló ökológiai vizsgálatot, és azt találta, hogy bár Dunaújváros igazi „szocialista” város volt abban az értelemben, hogy majdnem teljes mértékben 1950 után épült, tehát érvényesíteni lehetett a szocialista városépítési elveket, a társadalmi rétegek szegregációja az egyes városrészekben ott is kialakult.

5.7. Lakásviszonyok

Magyarországon az elmúlt évtizedekben igen alapos lakásszociológiai kutatásokat végeztek. Különlegessé tette a hazai lakásviszonyokat az a tény, hogy két élesen elkülönülő lakáshoz jutási rendszer élt egymás mellett: *a magántulajdonban lévő lakások vásárlásának és építésének piaca és az állami (tanácsi, vállalati) lakáskiutalás.*

Szelényi Iván (1972; 1990) a két rendszeren belül is megkülönböztetett *lakáosztályokat* a lakások jellege és minősége szerint. Az állami bérlakásokban lakók között megkülönböztette: az új állami bérlakásokban élőkét, továbbá a régi állami tulajdonú bérlakások lakóit. Mindkét bérlakás-kategóriában a lakók a reális piaci árnál sokkal alacsonyabb lakbéreket fizettek.

A magántulajdonban lévő lakásokban lakók között megkülönböztette: a nagyobb lakóépületekben lévő öröklakások tulajdonosait, az új családi házak tulajdonosait, továbbá a régi családi házak, parasztházak tulajdonosait.

A magántulajdonban lévő lakáshoz jutás az építés vagy vásárlás alkalmával egyszeri igen nagy kiadásokkal járt. Végül külön osztályba sorolta a lakással nem rendelkezőket.

A különböző társadalmi rétegeknek az ezekben a lakáosztályokban való megoszlása és a közöttük való mozgása nagyon eltérő. Az átlagosnál magasabb jövedelműek elsősorban az új állami bérlakás és az új öröklakás osztályba tartoznak. A legszegényebb rétegek viszont vagy a régi állami bérlakás-, vagy a parasztház-kategóriában laknak.

Ez már eleve jelzi, hogy az elvben az egyenlőséget megvalósítani kívánó lakáspolitikai oda vezetett, hogy a legjobb módú réteg élt legnagyobb arányban a legjobb minőségű és viszonylag alacsony lakbérű első lakáosztályban.

Még nagyobb egyenlőtlenségeket okoz a lakáshoz jutás módjainak társadalmi differenciálódása: a legjobb módú rétegek tagjainak van a legnagyobb esélyük arra, hogy új állami bérlakáshoz jussanak, tehát az első osztályba lépjenek be. Viszont a legszegényebb rétegek tagjai igen nagy arányban arra kényszerülnek, hogy magánérőből építsenek lakást.

Az egyenlőségi elven alapuló lakáspolitikai azért vezetett ilyen fokú egyenlőtlenséghez, mert az általános lakáshiány következtében (és mert az állami lakásépítés egyre inkább visszaesett) az új állami bérlakások elosztásánál kimondottan vagy ki nem mondva érvényesült a lakásigénylők „társadalmi hasznosságának” mérlegelése, és ennek keretében a nagyobb képzettségű, magasabb beosztást betöltő személyeket ítélték hasznosabbnak és ezért érdemesebbeknek az állami bérlakáshoz jutásra.

A szocialista korszak lakásviszonyainak és lakáspolitikájának ez az elemzése *Konrád György és Széleányi Iván* (1969) korábbi lakótelep-vizsgálatára támaszkodott, amely az 1960-as években újjászületett magyar szociológia egyik első korszerű szociológiai adatfelvétele volt. Négy magyar városban négy új lakótelepet vizsgáltak meg. Megállapították, hogy a lakótelepek egyáltalán nem felelnek meg azoknak a reményeknek, amelyeket hozzájuk fűztek, többek között, mert

1. a lakótelepeken élő népesség a társadalmi szerkezetben túlnyomórészt középső helyzetben van, tehát nem a leginkább rászorult rétegek jutottak ezen a viszonylag erősen támogatott módon lakáshoz;
2. a lakótelepek lakóinak nagy része elégedetlen a lakásával; ebben lényeges szerepet játszik, hogy a lakások kicsik, pontosabban a lakások nagyság szerinti megoszlása erősen koncentrált, így a nagyobb létszámú családok számára szükségképpen szűkek;
3. a lakótelepek ugyan viszonylag kényelmes életkörülményeket biztosítanak, de nem képesek a belső meggyökerezettségnek, a személyessé vált sokoldalú emberi kapcsolatoknak élményét nyújtani az ott lakóknak, ebben a tekintetben lemaradnak még az elavult városrészek mögött is;
4. ezért az új lakótelepeken lakáshoz jutottak jelentős része a következő években el akar onnan költözni.

A rendszerváltás gyökeresen megváltoztatta a lakásviszonyokat. Az állami tulajdonban lévő lakásállomány nagyobbra – minőségileg jobb – részét eladták a lakóknak, mégpedig igen kedvező áron. A vevők nagyrészt a társadalom magasabb jövedelmű rétegeihez tartoztak, mivel a jobb minőségű lakásokban már eleve a jobb módúak laktak, továbbá a magasabb jövedelműeknek volt annyi megtakarított pénzük, hogy lakásukat meg tudták vásárolni. Többnyire a nagyobb és régebbi bérházak maradtak önkormányzati tulajdonban. 1995-ben már csak a lakásállomány 9,1 százaléka volt állami (önkormányzati) tulajdonban. Ezek jelentős részben a városok leromlás felé tartó kerületeiben helyezkednek el. Az önkormányzatok a lakbéreket nem emelték fel a piaci ár színvonalára, mivel a nagyrészt alacsony jövedelmű lakók képtelenek lennének ezt a lakbért megfizetni. Ezáltal azonban a nagyobb bérházak építése nyilvánvalóan gazdaságtalan vállalkozás maradt. Ezért magánszemélyek nem építenek nagyobb többlakásos bérházakat, az önkormányzatoknak pedig nincsenek meg ehhez az anyagi eszközeik. Így a lakásépítés nagymértékben csökkent, és az épülő új lakások túlnyomó része családi ház vagy kisebb magántulajdonú társasház. Jelenleg 1996-ban még egyáltalán nem látszik, hogyan fog a lakás piac és a lakásépítés a jövőben alakulni.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

A városszociológia születése óta „alkalmazott szociológiaként” értelmezte önmagát, tehát a valóság megismerése és az elméleti általánosítások megfogalmazása mellett mindig nagy súlyt helyezett arra, hogy a városfejlesztéshez segítséget tudjon nyújtani. Hasonlóan a faluszociológia számára mindig az egyik központi kérdés volt, hogy mi lesz a falvak jövője, hogyan lehet a községek fejlődését úgy befolyásolni, hogy értékeik ne menjenek veszendőbe az elnéptelenedés következtében.

6.1. Településfejlesztési politika

Nem kétséges, hogy a települések fejlődését kormányzati és helyi államigazgatási döntésekkel erősen befolyásolni lehet. Nem teljes azonban az egyetértés abban a kérdésben, hogy milyen célok megvalósítására törekedjék a településfejlesztési politika, és hogy milyen eszközöket alkalmazzon. Gyakran megfogalmazzák azt a gazdasági célt is, hogy a településfejlesztés alkalmazkodjék a gazdasági fejlődés követelményeihez, tehát azokat a településeket fejlesszék, amelyeknek gazdasági, fejlődési adottságai a legjobbak.

A szociológusok viszont a különböző településeken és városrészekben lakó népesség helyzetében mutatkozó társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését és a szegregáció csökkentését szokták célul kitűzni. Az utóbbi célok mellett érvelve rá lehet arra mutatni, hogy a szélsőséges egyenlőtlenség és a szegregáció előbb vagy utóbb olyan társadalmi feszültségeket okozhat, amelyek magát a gazdasági fejlődést veszélyeztetik.

A politikában sok esetben mutatkozott hajlandóság arra, hogy az eszközök közül a legegyszerűbbnek látszó adminisztratív eszközöket alkalmazzák, például megtiltsák vagy megnehezítsék bizonyos településekre való beköltözést, illetve többé-kevésbé erőszakkal költöztessenek embereket egyes településekre. Az ilyen akciók tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy előbb-utóbb mindig több kárt okoznak, mint hasznot, mert az emberek erősen ragaszkodnak ahhoz, hogy lakóhelyüket szabadon válasszák meg.

Sokkal hatékonyabbak a gazdaságpolitikai eszközök, amelyek segítségével preferenciákat lehet biztosítani a fejleszteni kívánt területeken létesített vagy már működő munkahelyeknek, illetve pénzügyi ösztönzőkkel vissza lehet tartani a vállalatokat attól, hogy bizonyos településeken beruházzanak. A pénzügyi ösztönzők és ellenősztönzők teljesen igazolhatóak, ha a munkahelyek létesítésének, új beruházásoknak külső, gazdasági hatásai (külső költségek és hasznai) vannak, tehát a beruházás költségei (például a környezetszennyezés) vagy hasznai (például a kapcsolódó infrastrukturális fejlesztés) nemcsak a vállalatnál, hanem annál szélesebb körben is jelentkeznek.

Ennél is lényegesebb településpolitikai eszköznek mondható a fejlesztési források elosztása. Az infrastrukturális fejlesztés egy részét ugyanis az állami vagy helyi költségvetésből finanszírozzák. Már maga az a tény is, hogy ezeknek az összegeknek mekkora részét központosítják, azaz osztják el kormány szinten, erősen befolyásolja a településfejlesztést. Ha nagyobb részt osztanak el központosítva, akkor a kormánynak nyilvánvalóan nagyobb lehetősége van az elmaradottabb területek fejlesztésének támogatására. Sajnálatos módon azonban a történeti tapasztalatok szerint a központi elosztás sok esetben oda vezet, hogy a főváros és néhány kiemelt terület aránytalanul sokat, az elmaradott területek pedig aránytalanul keveset kapnak a fejlesztési erőforrásokból.

A decentralizált elosztásnak is vannak azonban veszélyei. Ezek a decentralizáció szintjétől függenek. Amikor a megyék például az 1970-es években nagyobb erőforrások felosztása fölött dönthettek, a megyeközpontok és egy-két kiemelt település részesült aránytalanul nagy mértékben a fejlesztési összegekből. Ezért látszik előnyösnek, hogy minél több erőforrás maradjon meg azon a szinten (tehát az adott településen), ahol azokat adók és más befizetések formájában előteremtik. A kormányzati szinten elosztott erőforrásokat pedig lehetőleg nagyobb arányban az elmaradott területek fejlesztésére kell fordítani.

A városfejlesztés terén az a dilemma merül fel, hogy milyen mértékben hagyják a várost spontán módon, a piaci erők hatására fejlődni, vagy mennyiben próbálják azt várospolitikai eszközökkel befolyásolni. A piaci erőkre hagyatkozó spontán fejlődés káros következményeinek példaként számos amerikai nagyváros igen súlyos problémáira, nyomornegyedeire szokás hivatkozni. Általában kívánatosnak látszik tudatos várospolitikával elejét venni annak, hogy ilyen nyomornegyedek kialakuljanak.

A városi slumosodást és az erős szegregációt a várostervezők korábban és főképpen az Egyesült Államokban úgy próbálták megállítani, hogy a leromlott városrészeket lebontották, és helyükre korszerű új lakótelepeket építettek. Magyarországon a leromlott városrészeket többnyire változatlanul hagyták, és addig beépítetlen területeken építettek fel új nagy lakótelepeket. A slumosodás megállításának másik lehetséges útja a régi városrészek fokozatos restaurálása, amelynek során a lehető legtöbbet próbálnak megőrizni a régi épületekből. Néhány évtizeddel ezelőtt az építészek nagy többsége a nagy lakótelepek, új városrészek építését pártfogolta, itt ugyanis meg lehetett valósítani a korszerűnek tartott város- és lakásépítési elveket. A szociológusok is szerepet

játszanak abban, hogy a lakótelepek iránti lelkesedés mérséklődött. Szociológiai vizsgálatok, többek között *Konrád György* és *Szelényi Iván* (1969) magyarországi lakótelep-vizsgálatai kimutatták, hogy a teljesen átépített vagy újonnan épített lakótelepi városrészekben mind a régi, mind az új lakosság idegenül érzi magát. Elég általános tapasztalat, hogy az új lakótelepekből hiányzik valami, ami a várost igazán „várossá” teszi, nincsenek igazi utcák és terek, „agorák”, ahol a városrész lakói – ha felszínesen is – egymással kapcsolatba kerülnek, sétálnak, vásárolnak, vagy csak egyszerűen nézelődnek. Ezzel kapcsolatban újra felmerült az a kérdés, hogy mi szükséges ahhoz, hogy a várost valóban „szeressék” a lakói.

Az amerikai nagy városrész-felújítások tapasztalatai arra is utalnak, hogy a slum régi lakosai nem képesek megfizetni a régi slum helyén felépült új lakóházakban a lakbéreket, ezért elköltöznak egy olyan városrészbe, ahol a lakberek alacsonyabbak, ezzel azonban éppen ezeknek a városrészeknek a slumosodását mozdítják elő, így a slumprobléma a város másik részében újratermelődik. Ezért szociológiai megfontolások alapján jobb megoldás a leromlásnak induló városrészek fokozatos és gondos építészeti restaurálása. Ez a megoldás kétségtelenül költséges, a városszociológusok azonban arra mutattak rá, hogy a városrészek leromlásából és a szegregációból származó társadalmi problémák közvetett társadalmi költségei (például a közrend fenntartásának költségei) a restaurálási költségeknél sokkal magasabbak. Ezért újabban erős a törekvés arra, hogy a régi városrészekben és lakóházakban lévő lakásokat folyamatosan felújítsák, még akkor is, ha ez jelentős építési költségekkel jár. Ha azonban ezek a leromló bérházak magántulajdonban vannak, akkor tulajdonosaik általában kevésbé érdekelték a felújításban, mert rövid távon kifizetődőbb a régen épült és viszonylag kicsi lakásokat viszonylag alacsony bérért kiadni, nem törődve a felújítással, továbbá arra várni, hogy a belváros lassú terjeszkedése elérje a városrészt és felhajtsa a telekárakat.

6.2. Lakáspolitikai

A lakáspolitikában három alternatíva különböztethető meg:

1. a magántulajdonban lévő családi házak és társasházak építésének előnyös hitelekkel történő ösztönzése;
2. a magántulajdonban lévő nagy bérházak építésének elősegítése, ehhez azonban teljesen szabaddá kell tenni a lakberek megállapítását, továbbá biztosítani kell a tulajdonosoknak a kilakoltatás jogát a nem fizető bérlőkkel szemben;
3. legalább minimális állami és önkormányzati lakásállomány és új lakásépítés fenntartása, azaz alacsony lakbérű lakások juttatása az arra rászorultaknak.

Ebben a pillanatban nem látszik még, hogy a következő évek magyarországi kormányai melyik politika mellett fognak dönteni, illetve a három alternatív politika milyen kombinációját fogják alkalmazni. A jelenlegi lakáspolitikai (pontosabban lakáspolitikai-hiány) fenntartása mindenképpen súlyosbíthatja a lakáshiányt, nagymértékben nehezítené az új családok lakáshoz jutását és élesítené a társadalmi egyenlőtlenségeket, mert a szegények lakáshelyzete tovább romlana.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Az első városok körülbelül 5500 évvel ezelőtt jelentek meg Mezopotámiában. Az ipari forradalom kezdetéig a népesség kis része élt városban. Az iparosodással párhuzamosan indult meg – először a mai fejlett országokban, az utolsó évtizedekben azonban a fejlődő országokban is – a gyors ütemű urbanizáció. A fejlett országokban az utolsó évtizedekben a városi népesség növekedése lelassult, a fejlődő országokban viszont tovább nőnek a városok, közöttük sok a 10 milliónál nagyobb város. A fejlett országokban 1960 után szuburbanizációs tendencia mutatkozott: a nagyvárosok lakosságának egy része, elsősorban a legjobban módú családok elköltöztek a városok központi részeiből, és a város körüli kertesi-családi házas övezetben telepedtek le. Ezzel együtt járt a belső városrészek infrastrukturális leromlása, lakosságuk elszegényedése.

A városokban, elsősorban a nagyvárosokban, övezeteket lehet megkülönböztetni a bennük összpontosuló tevékenységek (például üzleti negyed, kereskedelem, ipar, kultúra) és a lakosságuk összetétele szerint. A chicagói városszociológiai iskola különösképpen a belváros és üzleti negyed körül elhelyezkedő átmeneti övezetre hívta fel a figyelmet, amelyben a lakásállomány és az infrastruktúra leromlik, és amely a szegények lakóhelyévé válik. Ezt a folyamatot nevezik slumosodásnak. Ez a tendencia érzékelhető az amerikai nagyvárosokban, de kevésbé látható az európai nagyvárosokban, minden bizonnyal azért, mert Amerikában a piaci viszonyok teljes mértékben meghatározzák a városépítést, viszont Európában többnyire tudatos várospolitikával próbálják megállítani egyes városrészek leromlását.

A slumosodás kísérőjelensége a szegregáció erősödése. Mindenütt megfigyelhető az a tendencia, hogy a hasonló társadalmi helyzetű, életkorú, azonos etnikumhoz tartozó népesség egymás közelében keres lakóhelyet, részben mert anyagi lehetőségeik hasonlóak és így hasonló árú lakóhelyeket engedhetnek meg maguknak, részben azért, mert az emberek törekednek arra, hogy hozzájuk hasonlóak között éljenek. A szegregáció azonban, különösen ha nagyon élessé válik, igen súlyos problémákkal jár. A nagyvárosok szétszakadhatnak a jómódúak és a szegények, Amerikában például a fehérek és a feketék lakta városrészekre, s közöttük szinte megszakad az érintkezés. A szegények lakta városrészekben igen súlyos társadalmi problémák jelentkezhetnek, például elterjed a bűnözés, és az ilyen slumokban lakók számára igen nehézvé válik a szegénység és a slum elhagyása.

A városi, különösen a nagyvárosi és a falusi lakosság életmódja különbözik egymástól annak következtében, hogy a nagyvárosiak igen sok és változatos hatásnak vannak kitéve. Nem lehet azonban egyértelműen azt állítani, hogy a városi emberi kapcsolatok mindig személytelenebbek és a városokban mindig elterjedtebbek a lelki betegségek, mint a falvakban. Vannak olyan városrészek, elsősorban a szuburbiák és a városokon belüli etnikai faluszízigetek (egy adott etnikum, például Amerikában az olasz bevándorlók és leszármazottaik által lakott kerületek), amelyekben nagyon szorosak a személyes kapcsolatok. Sorvadó, hanyatló falvakban is igen magas a lelki betegségek gyakorisága.

Magyarországon több mint száz éve nagyon nagyok a főváros, a többi város és a faluk életkörülményei közötti különbségek. A jövedelmi különbségek 1960 óta kissé csökkentek, a rendszerváltás után azonban ismét nőni kezdtek.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Kapitány Balázs)

Mind a városszociológia, mind a falusi térségek szociológiája új lendületet kapott az ezredforduló éveiben. A gyorsan globalizálódó világ legnagyobb városai már nem Európában és az Egyesült Államokban találhatóak, viszont a XX. század nagyvárosai közül több, ha méretében nem is, de a világkereskedelemre gyakorolt befolyásában meg tudta őrizni vezető szerepét. Magyarországon Budapest lakossága nemzetközi összehasonlításban is egyedülállóan gyors tempóban veszített lélekszámából. Ebben a csökkenésben jelentős szerepet játszottak az agglomerálódási folyamatok. Miközben az országban egyre több település kapta meg a városi rangot, és bizonyos kiegyenlítődés figyelhető meg infrastrukturális téren, más tekintetben nőttek a településtípusok közötti különbségek.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Az ezredforduló környékén a fejlett nyugati országokban tovább zajlott a nagyvárosok környékén korábban is megfigyelhető szuburbanizációs folyamat. Joel Garreau (1991) megkülönböztetése alapján már a szuburbanizációs folyamat harmadik hulláma következett be, amikor is a lakó-, majd az ezeket kiszolgáló szolgáltatófunkcióknak az elővárosokba való kitelepülése után, immár igen nagy számban települnek munkahelyek egyes agglomerációs településekre. Ezeket a már maguk is ingázókat vonzó fiatal településeket nevezi Garreau **peremvárosnak** ('edge city').

Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az agglomerációs folyamatokkal szemben a kilencvenes években belső városrészek megújításával egyes európai nagyvárosok is képesek növelni lakosságvonzó szerepüket. Sok helyütt a hagyományos lakóterületek rehabilitációján kívül volt ipari övezetekben, épületekben alakítottak ki új lakó- és irodafunkciókat, szolgáltató és szórakoztató negyedeket (London, Bécs).

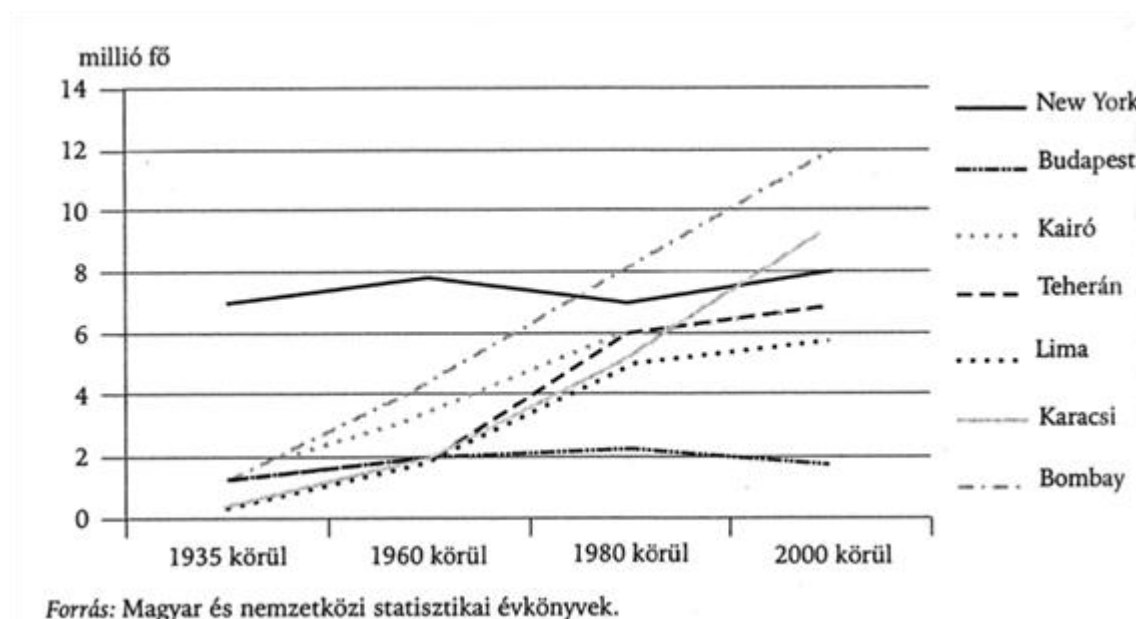
A hagyományos városrehabilitáció mellett a városok leginkább slumosodott területein hangsúlyosabbá váltak az olyan komplex rehabilitációs programok, ahol a lakosság jelentős része a megújult övezetben marad, kiegészülve új, magasabb státusú lakossággal. Ez lehetőséget biztosít arra, hogy a rehabilitált terület ne exportálja társadalmi problémáit további városrészekbe, településekre. Az ilyen, a helyi lakosság helyben maradását lehetővé tevő, az épített környezet felújításán túl munkalehetőséget biztosító, a közösségi funkciókat fejlesztő városfelújításokat nevezik **szociális városrehabilitációnak**.

Castells (2005) arra hívja fel a figyelmet, hogy az Egyesült Államokkal szemben jó néhány európai nagyvárosban (pl. Párizs, Róma, Madrid) a legmagasabb státusú társadalmi rétegek nem hagyják el a nagyvárosok belső területeit, hanem a történelmi városrészekben alakítanak ki exkluzív lakónegyedeket. Ennek köszönhetően, miszerint az európai nagyvárosok belső kerületeit nem engedik át az alacsony státusú

népességnek, valamint az Európában általában is jelentősebb szociális háló következtében a gettósodás, utcai bűnözés jóval kevésbé harapózott el Európa nagyvárosaiban, mint az Egyesült Államokban.

Ha azonban kitekintünk a globális folyamatokra, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az ezredforduló leglényegesebb trendje a városfejlődésben az, hogy a hagyományos európai és észak-amerikai, sőt még a japán nagyvárosok is népesedési szempontból háttérbe szorultak Kína, India és a harmadik világ metropoliszai mögött. (A nemzetközi városszociológiában az északi vs. déli nagyvárosok megkülönböztető elnevezés használatos.) Míg a fejlett világ nagyvárosaiban általában stagnál vagy csökken a lakosságszám, addig például Sanghaj, Bombay, Karacsi vagy Lima¹¹ népessége továbbra is gyorsan nő, annak ellenére, hogy összességében a harmadik világ nagyvárosainak a növekedési tempója is valamelyest lassult a 90-es években. Ennek a lassulásnak az a fő oka, hogy a harmadik világ sok nagyvárosában természetes vagy államilag szabályozott folyamatok következtében a korábbi évtizedekhez képest csökkent a faluból a városokba áramló tömegek mérete (Mexikóváros, Szöul).

A legnagyobb európai agglomeráció a londoni, amelynek 2005-ben mintegy 12 millió lakosa volt – ez jelenleg a világ 20. legnagyobb agglomerációja.

6.1. ábra ♦ Néhány nagyváros lakosságszáma (elővárosok nélkül)

Mivel pusztán népességszámuk alapján a fejlett országok nagyvárosai már egyértelműen elmaradtak a fejlődő világ nagyvárosaitól, a nyugati társadalomtudósok a 90-es években szívesebben kezdtek alkalmazni olyan komplex mutatókat, amelyek a világvárosok jelentőségét nem népességük, hanem egyéb jellemzőik alapján mérték. Ilyen például a **globális városok** ('Global Cities') fogalma (Sassen 1991, 2002), amely a városok jelentőségét a világgazdaságban betöltött szerepük alapján határozza meg. Ezt a definíciót használva a világ vezető városainak továbbra is New York, London és Tokió tekinthető.

8.2. Hazai tendenciák

Az ezredforduló magyarországi trendjeinek értékeléséhez először is szükséges két közigazgatási jellegű átalakulásra felhívni a figyelmet. A rendszerváltáskor kialakított közigazgatási hierarchia (település – megye – ország), részben az EU igényeinek való megfelelés miatt, lassan összetettebb rendszerré alakul át. A település és a megyeszint közé belépő új területi egység a kistérség, amely eleinte csak statisztikai, majd tervezési, területfejlesztési, és a tervek szerint egyre inkább közigazgatási szerepet is ellát. A valamennyire történelmi hagyományokra is támaszkodó (járások) rendszer a 2004. január elsejétől érvényes állapota szerint 168 kistérségre osztja az országot. A megyék fölé szerveződő szint a régiók szintje, amelyeket Magyarországon az európai uniós területfejlesztési elvárások miatt hoztak létre a 90-es évek második felében. Ezek a régiók létrehozásukkor tervezési, fejlesztési és statisztikai funkciókat kaptak, de az eredeti elképzelések alapján a

¹¹ Néhány kevésbé ismert nagyváros, amelynek a népessége az agglomeráció nélkül is meghaladta az 5 millió főt az ezredfordulón: Dakka, Dongguan, Kinshasa, Lahore, Madrasz, Lagos, Rangun, Senjang, Tienszin. (Forrás: *Nemzetközi Statisztikai Évkönyv*. 2004.)

jövőben önálló igazgatási funkciók is kerülnek majd, az akkor már választott vagy delegált önkormányzatokkal rendelkező régiókhoz.

Magyarországon 2005-ben hét önkormányzatiság nélkül működő régió volt, melyek megyékből épültek fel, vagyis egy megye kizárólag egy régióhoz tartozott. Miközben komoly szakmai és politikai viták zajlanak a regionális rendszer esetleges átalakításáról, a régiók számának és határainak módosításáról, már megkezdődött egyes állami szervek és intézmények regionális jellegű átalakítása.

A támogató, európai elvárásoknak való megfelelést hangsúlyozó többségi vélemény mellett megjelentek nagyon komoly, megalapozott ellenérvek is. Faragó (2004) úgy érvel, hogy a mai országterületen a gazdasági és társadalmi viszonyok nem indokolják a nemzeti szint alatti régiók kialakítását, hiszen a főbb határvonalak mind a valóságban, mind a lakosság elképzelései szerint nem régiós határok mentén húzódnak, hanem például főváros-vidék, Dunántúl-Alföld megkülönböztetés mentén. Faragó szerint a külső európai uniós elvárásokat hazánkban túlértékelik, nem veszik figyelembe azt, hogy az Unión belül egyre gyengül a regionális politika fontossága.

Akárhogy is alakul majd az ország regionális beosztása, a megyék és a régiók egymáshoz viszonyított szerepe mindenképp tisztázatlannak tűnik, és felveti a túl sok szintből álló, áttekinthetetlen igazgatási rendszer kialakulásának veszélyét. Míg a megyerendszer felszámolása mellett gyakorlati érvek szólnak, nem lehet elhanyagolni azt a tényt sem, hogy a megyei közigazgatás a magyar államiság legrégebbi, szinte folyamatosan létező intézménye, a régiós beosztásnak azonban hazánkban alig vannak történelmi előzményei, és azok is negatív jellegűek (az abszolutizmus területi rendszere).

1989. január 1-je óta, amikor egyszerre 41 település kapott városi rangot, gyorsan inflálódik a városi rang értéke. 2004. év végén immár 274 városi rangú település volt Magyarországon. A rendszerváltás óta várossá nyilvánított települések jelentős része funkcionális értelemben nem, vagy csak igen kevés tekintetben nevezhető városnak, lakosaik jelentős része nem él igazán városi körülmények között. Például ma már vannak olyan városok, amelyekben nincs semmiféle középiskola, oktatási intézmény, szakorvosi ellátás, de még kórház sem (pl. Cigánd, Tompa). 2004 júliusában a 274 város több mint felének (pontosan 141-nek) a lakossága nem érte el a 10 000 főt. 1990-ben még csak 42 ilyen kevés lakossal rendelkező város volt hazánkban. Az 5000 fő alatti lakosságú igen kis városok száma ebben az időszakban 5-ről 47-re nőtt. A városok számának felduzzadása miatt a városi és falusi adatok időbeli összehasonlításánál mindig óvatossá kell lennünk, mivel az összehasonlított kategóriákat alkotó települések jelentősen változtak az évek folyamán.

A településtípusok közötti egyenlőtlenségeket megvizsgálva a 90-es évek egyik fontos és ritkán hangsúlyozott eredménye, hogy a hagyományos infrastruktúra igen gyorsan fejlődött a vidéki települések jelentős részén, noha ezért a települések önkormányzatai sok esetben igen nagy terheket voltak kénytelenek vállalni. A hagyományos infrastrukturális fejlesztések közül mindenképpen kiemelendő a hálózati vízvezeték, a csatorna és a gázhálózat, ahol a községi lakások lemaradása lényegesen csökkent 1990 óta.

6.3. táblázat - 6.3. táblázat ♦ Infrastrukturális fejlesztések 1990-2003

	Hálózati vízvezetékkel ellátott lakások aránya		Csatornahálózatba bekötött lakások aránya		Vezetékes gázzal ellátott lakások aránya	
	1990	2003	1990	2003	1990	2003
Budapest	98,4	99,7	86,9	93,2	78,8	91,6
Megyeszékhely	92,6	97,5	76,1	87,3	67,8	83,2
Többi város	82,7	92,2	46,0	62,1	37,5	75,2
Község	56,9	85,9	3,7	36,2	8,7	63,7

Forrás: 1990: Népszámlálás; 2003: KSH lakásfelvétel.

A hagyományos infrastrukturális kiegyenlítődés mellett azonban újfajta területi egyenlőtlenségek alakultak ki. Például a szélessávú internetelés szűkös technikai lehetőségei, a mobiltelefonok egyes szolgáltatásainak korlátozott igénybevehetősége, a kábeltévé-hálózat egyenetlen kiépülése olyan tényezők, amelyek egy újfajta infrastrukturális szakadék kialakulását jelenthetik a városi és a falusi életforma között.

Vannak a szolgáltatásoknak olyan területei, ahol noha abszolút mértékben javult a kistelepülések ellátottsága, összességében a távolság mégis nőtt a város és a falu között. Például a városi nagyáruházak, hipermarketek által felkínált árubőség nem tudott lépést tartani a kis falusi boltok – egyébként szintén növekvő – árukínálata. Ennek a jelentőségét növeli, hogy a fogyasztásnak az egyes emberek életében való felértékelődésével párhuzamosan az egyes szolgáltatások meglétében, minőségében már korábban is meglévő különbségek jelentősége nőtt.

Végül, vannak olyan életterületek, ahol a kistelepülések lakóinak helyzete nemcsak relatív, de abszolút mértékben is romlott a rendszerváltást követő másfél évtizedben, ilyen elsősorban a kisebb települések kulturális intézményrendszerének leépülése (könyvtárak, mozik, művelődési házak) vagy a kistelepülési iskolák, posták felszámolása.

Az általános trendek vizsgálata sokszor elfedi, hogy a regionális különbségek jelentősen megnöttek a rendszerváltás után, ez a folyamat a rendelkezésünkre álló adatok szerint tovább folytatódott a 90-es évek második felében is. Szintén tovább erősödött, s aggasztó mértéket öltött az a jelenség, miszerint teljes mikrorégiók (például a Cserháton vagy Dél-Baranyában) esnek ki az ország vérkeringéséből, süllyednek reménytelenül tartós szegénységbe. Mivel ezek a sok esetben elcigányosodó falvak az ország periferikus helyzetű, szem előtt nem lévő települései, ezek a folyamatok nem látványosan, szinte a többségi társadalom és az elit tudta nélkül zajlanak.

A városi lét átalakulásnak kulcsa a rendszerváltás utáni lakásprivatizáció volt, amelynek keretében – igen olcsón – a bérlők megvehették állami tulajdonban lévő lakásukat. Ennek következtében nemzetközi összehasonlításban is igen alacsony szintre csökkent a bérlakások aránya, amivel egyfelől csökkentek a Magyarországon korábban is alacsony lakásmobilitás növelésének lehetőségei, másfelől viszont kis befektetéssel egy igen jelentős értékű, szabadon eladható, cserélhető vagyontárgy került sok család tulajdonába. Ez a szabadon forgalmazható vagyontárgy tette lehetővé azokat a szuburbanizációs és homogenizációs folyamatokat, amelyek meghatározták a főváros, és részben néhány nagyobb város helyzetét az ezredfordulón.

A főváros lélekszáma csökkent már a rendszerváltás előtt években is, azonban 1994-től felgyorsult ez a folyamat, és üteme azóta meghaladja az évi az 1 százalékot! Így 2004-re az 1990. évi 2 016 000 főről 1 705 000 főre csökkent Budapest lakossága. Noha más európai nagyvárosok lakossága is megfogyatkozott a kilencvenes évtizedben, ilyen arányú csökkenés másutt nem volt megfigyelhető. A 90-es évek második felétől az évi mintegy 20-28 000-es csökkenésben hozzávetőleg fele-fele arányban játszik szerepet a természetes népmozgalom és az elvándorlás. Ezekben az években az elköltözők száma meghaladta a 30 000 főt évente, míg csak évi 20 000 fő költözött Budapestre. A fővárosból távozóknak túlnyomó többsége az agglomerációba költözött, így Pest megye lakossága a természetes népességcsökkenés ellenére 175 000 fővel gyarapodott 1990 és 2004 között.

A budapesti népességcsökkenés nem egyenletesen érinti az egyes városrészeket. Az 1990-es és 2001-es népszámlálás adatainak összevetésével megállapítható, hogy míg ebben az időszakban a belső kerületek népességvesztése kiemelkedő volt (az V. kerület lakossága mintegy harmadával csökkent), addig egyes külső kerületek (funkcionálisan városon belüli agglomerációk) népessége enyhén gyarapodott a kerületbe történő bevándorlás miatt. Ilyen volt például a XVII. kerület.

A csökkenés mellett a kutatási eredmények szerint valamelyest homogenizálódott is az egyes budapesti területek lakossága: vagyis bizonyos városrészekben egyre inkább hasonló társadalmi státusú családok élnek. Egedy (2001) feltételezése szerint még az egyes lakótelepek is elkülönülnek egymástól, más-más lakosságot vonzanak. E feltételezés szerint, míg a szocializmus korszakában a lakótelepek társadalma vegyes volt, a rendszerváltást követően megindult egy társadalmi átalakulás, amely homogenizálódáshoz és egységes lakótelepi „lakásosztályok” kialakulásához vezet. A lakótelepet csak lakásmobilitási lépcsőnek tekintő fiatalok mellett, egyre inkább kialakul az egyes lakótelepeknek egy olyan törzslakossága, amely itt szándékozik (vagy kényszerül) leélni életét. Az egyes lakótelepek társadalmi státusát nagyban meghatározza építésük ideje és területi elhelyezkedésük. A legrosszabb helyzetben általában a 70-es években épült lakótelepek vannak.

Az alacsony státusú lakosság koncentrálódása a fővárosban – ellentétben a legtöbb európai nagyvárossal – jelenleg még nem a lakótelepeken, hanem a hagyományos, ún. bérházas övezet külső részein, illetve a volt ipari

területbe beékelődött zárványokban figyelhető meg. A hagyományos beépítésű területek egyes részeinek leromlása már a rendszerváltás előtt megkezdődött, de a folyamat felerősödése és tömegessé válása a 90-es évekre tehető. Egyes szerzők, például Ladányi János és Szelényi Iván az amerikaihoz hasonló nagyvárosi gettók kialakulásának veszélyeire hívják fel a figyelmet. A slumo- sodással párhuzamosan azonban rehabilitációs folyamatok is beindultak ezeken a területeken.

A legismertebb városrehabilitációs terület az úgynevezett Belső-Ferencváros, ahol a 90-es évek közepétől lebontott rossz állapotú házak helyén több ezer új lakás épült fel hagyományos soklakásos házakban. A lakásépítkezésekhez a közösségi terek teljes megújítása is társult (nagy közös zárt belső udvarok kialakításától a térburkolatokon, forgalomcsillapításon át az utcabútorokig), így összességében a városközponthoz közeli fekvése és viszonylag olcsó ára miatt ezen teljesen megújult lakóterület vonzóvá vált a fiatal középosztályi, alsó középosztályi családok számára.

Lényeges azonban, hogy a terület rehabilitációja itt valójában teljes társadalmi és fizikai megújulást jelent, vagyis többnyire új épületek és új lakosság került a területre. Noha a lakosságsere javította a kerület helyzetét, mert megszabadult szociálisan problémás lakóitól, társadalmi szempontból nem nevezhető pozitívnak, mivel valójában itt elsősorban a problémák más területekre történő exportja valósult meg. A belső-ferencvárosi rehabilitáció sikerességének a titka volt az is, hogy a rehabilitálandó területeken az önkormányzat a rendszerváltás után nem privatizálta a bérlakásokat, így aztán nagyobb eséllyel tudta kiüríteni a lebontandó házak lakásait.

A magyarországi szuburbanizációs folyamat több szempontból is eltér mind az eredeti amerikai, mind a nyugat-európai mintáktól. Az egyik jellegzetessége, hogy hazánkban a különböző szuburbanizációs szakaszok egymással párhuzamosan zajlanak, a lakosság, a szolgáltatások és a munkahelyek kitelepülése sok helyütt egy időben történik. Erre a folyamatra példa az autópályák mellett fekvő Budaörs, ahol bár a betelepülés miatt a lakosság is nőtt, de ennél sokkal lényegesebb változások is bekövetkeztek. 1990-ben a városban összesen 40 kiskereskedelmi üzlet működött, ezek összesített alapterülete 7000 négyzetméter volt. 2001-ben már 442 kiskereskedelmi üzlet működött, melyek közül több alapterülete önmagában is meghaladta a 7000 négyzetmétert. A városban több mint 14 000-en dolgoztak, és közülük csaknem 10 000-en más településről ingáztak ide.

Hazai agglomerációs jellegzetesség az is, hogy a szuburbán kiköltözésben a felső középosztály mellett igen nagy arányban vesznek részt az alsó középosztály képviselői is. Ok a privatizáció során olcsón megszerzett ingatlanuk eladása segítségével, a jobb lakáskörülmények reményében költöznek ki az agglomeráció kevésbé preferált övezeteibe. A kiköltözők társadalmi státusa jól meghatározza, hogy az agglomerációs településgyűrű melyik részén jutnak ingatlanhoz. Az agglomerációs övezet legmagasabb presztízsű része az északnyugati rész (Telki, Nagykovácsi). Az itt lakók társadalmi státusa, az ingatlanok ára – bár elmarad az elit budai kerületektől, de – lényegesen meghaladja a fővárosi átlagot. A rosszabb anyagi helyzetű kiköltözők elsősorban a körgyűrű keleti, délkeleti részén lévő településekre költöznek, itt lényegesen olcsóbbak az ingatlanárak, ugyanakkor rosszabbak az infrastrukturális körülmények és a Belváros megközelítésének a lehetőségei.

Mások mellett Csanádi és Csizmady (2002) is feltételezi, hogy a Budapestről kiköltözőknek van egy harmadik csoportja, akik esetében a kiköltözés fő oka immár nem az élet- és lakáskörülmények vélt javítása, hanem fővárosi lakásuk fenntartásának nehézségei voltak. Számukra budapesti lakásuk értékesítése arra teremtett lehetőséget, hogy vidéken olyan családi házba költözzenek, amelynek fenntartási költségei lényegesen alacsonyabbak. Ezek a csoportok sokszor nem is az agglomerációs területre költöztek ki, hanem az ország egyéb területeire, általában azokra a településekre, ahonnan az ötvenes-hatvanas években a fővárosba vagy környékére érkeztek.

Az újonnan felduzzadt agglomerációs települések jelentős része infrastruktúrahányosnak számít, az út- és tömegközlekedési viszonyok miatt évről évre nehezebb a Belváros megközelítése. A hiányos infrastruktúra nemcsak a legalacsonyabb presztízsű agglomerációs településekre jellemző, hanem az átlagos helyzetűekre is, ahol sok esetben úgy parcelláztak területeket, voltak belterületbe egykori zártkerteket, hogy azok infrastruktúrája, szolgáltatásokkal való ellátottsága igen alacsony maradt. A csatornázás, szilárd útburkolat, járdák stb. kiépítése mellett az új lakóterületek beköltözői által igényelt iskola, tömegközlekedés, orvosi rendelő kialakításának költségei pedig sok esetben nem állnak az önkormányzatok rendelkezésére. A kiköltözők egy része nincs felkészülve a hiányos ellátórendszer és az ingázás jelentette mindennapi problémákra, így ezekről a közepes státusú agglomerációs településekről jelentős visszaáramlás is megindult a főváros felé.

Az ellátási és infrastrukturális problémák mellett a másik kritikus pont az elővárosi terjeszkedés szabályozatlan és sok településen mértéktelen jellege, amely pont azokat a szabad zöldterületeket, egészséges környezetet,

kistelepülési életkörülményeket számolja fel, amelyek közelsége oly komoly vonzerőt gyakorolt a kiköltözőkre. Így paradox módon sok esetben a kiköltözők csoportjai, civil szervezetei a legnagyobb ellenzői annak, hogy a település újabb beköltözőket fogadjon.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Merre tart az urbanizáció a világon?
2. Elmaradt-e Magyarországon az urbanizáció az iparosodás mögött?
3. Melyek a leghátrányosabb helyzetű települések Magyarországon?
4. Mi lehet a falvak jövője Magyarországon?
5. Mi lenne ma Magyarországon a legjobb lakáspolitikai: a magántulajdonban lévő családi házak és társasházak építése, vagy a magántulajdonban lévő nagy bérházak építése, vagy a jelentékeny állami tulajdonú lakásállomány fenntartása és új állami lakásépítés, a piaci árnál olcsóbb lakbérek mellett?
6. Milyen értelemben beszélhetünk a város és a falu közötti különbségek csökkenéséről a kilencvenes években?
7. Melyek a főváros környéki agglomerálódási folyamatok fontosabb jellemzői?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

város ♦ urbanizáció ♦ szuburbanizáció ♦ szegregáció ♦ slum ♦ invázió ♦ szukcesszió ♦ filtráció ♦ Kondratyev-ciklus ♦ szociális városrehabilitáció ♦ globális város ♦ peremváros

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1979. *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest, Magvető.

Andorka Rudolf 1994. A falusi társadalom változásai. *Agrártörténeti Szemle*, 1-4. sz. 3–36. p.

Castells, Manuel 2005. *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora*. Gondolat-Infonia. 6. fejezet. 494-552. p.

Csanádi Gábor – Ladányi János 1992. *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest, Akadémiai.

Enyedi György 1984. *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Budapest, Akadémiai.

Konrád György – Szelényi Iván 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, Akadémiai.

Konrád György – Szelényi Iván 1971. A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12. sz. 19-35. p.

Kovács Imre 1994. A mezőgazdasági átalakulás társadalmi hatásai. *Agrártörténeti Szemle*, 1–4. sz. 204–243. p.

Szelényi Iván 1972. Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia*, 1. sz. 49–72. p.

Szelényi Iván 1990. *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai.

Timár Judit – Váradi Mónika Márta 2000. A szuburbanizáció egyenlőtlen területi fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA-RKK.

7. fejezet - 7. fejezet | TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS VÁNDORLÁS

A társadalmi mobilitás mintegy a társadalmi szerkezetnek, a vándorlás (migráció) pedig a népesség városok és községek, települések közötti megoszlásának dinamikáját jelenti. A társadalmi mobilitás ugyanis az egyének és családok mozgása a társadalmi osztályok és rétegek között, a belső vándorlás pedig az egyének és családok mozgása a települések között. Ezért egyes szociológia tankönyvek a társadalmi mobilitást a társadalmi szerkezetről és rétegződésről szóló fejezetben, a belső vándorlást pedig a népesedéssel vagy a városokkal és községekkel foglalkozó fejezetben tárgyalják. Ebben a könyvben külön fejezetben foglalkozunk velük, azon megfontolás alapján, hogy a két jelenségben sok hasonlóság van (például a községből városba költözést értelmezhetjük a társadalmi mobilitás egyik fajtájának is), és elemzési módszertanuk is közel áll egymáshoz.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Társadalmi mobilitás

Társadalmi mobilitásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor az egyén vagy a család társadalmi helyzete megváltozik, például parasztból munkás vagy munkásból értelmiségi lesz.

Az említett két példa a foglalkozás alapján definiált társadalmi kategóriák közötti mozgásra vonatkozik. A társadalmi helyzetet azonban meghatározhatjuk a jövedelem, az iskolai végzettség, a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb lakóhely, az egyéni megbecsültség vagy a presztízs stb. alapján is, ebben az esetben az ilyen kategóriák közötti mozgást is mobilitásnak tekintjük.

Amikor társadalmi mobilitásról beszélünk, általában a társadalmi hierarchiában történő fölfelé vagy lefelé mozgásra gondolunk. Ezt szokás *vertikális* mobilitásnak is nevezni. Elvben lehet azonban *horizontális* mobilitásról is beszélni, tehát mobilitásnak tekinthetjük azt a helyváltoztatást is, amikor például a gépkocsiszerelő foglalkozást változtat és gépkocsivezető lesz (ez a két foglalkozás nagyjából azonos szinten van a társadalmi hierarchiában). Sok esetben nehéz eldönteni, hogy valamely társadalmi mozgás *fölfelé* vagy *lefelé* irányuló mobilitásnak tekinthető-e. Ilyen például az az eset, amikor a mezőgazdasági munkásból vagy törpebirtokos parasztból segédmunkás lesz. Ezért a fölfelé és lefelé mobilitás elnevezéseket ajánlatos óvatosan alkalmazni, csak olyan esetekben használni, amikor egyértelmű, hogy az adott mobilitási lépés kedvezőbb helyzetbe (például betanított munkás fiából mérnök lesz) vagy kedvezőtlenebb helyzetbe (tanár fia segédmunkás lesz) hozza a mobil személyt.

Nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor valakinek a társadalmi helyzete a szüleihez képest változik meg, például a munkás fia mérnökké válik. **Nemzedéken belüli (intragenerációs vagy karrier-) mobilitásnak** pedig azt, amikor valaki foglalkozási életpályája folyamán lép át másik társadalmi helyzetbe, például egy termelőszövetkezeti paraszt kilépett a szövetkezetből, és segédmunkásként vállalt munkát egy ipari üzemben, vagy egy szakmunkás elvégzi a műszaki egyetemet és mérnök lesz. **Házassági mobilitás** fogalma alatt azt értjük, ha valaki házasságkötésével lép át másik társadalmi helyzetbe, például egy asszisztensnő házasságot köt egy orvossal.

Ebben a fejezetben a mobilitásra vonatkozó példákat legtöbbször az értelmiségi réteg mobilitásából vesszük, mert az egyetemi hallgatók mint jövőző értelmiségiek számára ezek a mobilitási példák a legkézzelfoghatóbbak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ugyanilyen mobilitás a parasztságból a segédmunkásságba, a segédmunkásságból a betanított munkásságba vagy szakmunkásságba, a szakmunkás rétegből az irodai foglalkozású rétegbe való átlépés is. Sőt tömegét tekintve a vezető és az értelmiségi rétegbe való belépés, illetve onnan való kilépés eltörpül a társadalmi mobilitás összes volumenén belül.

Az, hogy mit tekintünk társadalmi mobilitásnak, természetesen összefügg azzal, hogyan definiáljuk a társadalmi helyzetet, és hogy hány társadalmi helyzetet különböztetünk meg. A társadalmi mobilitás szociológiai vizsgálataiban hagyományosan a foglalkozás alapján definiált társadalmi kategóriák közötti mozgást tekintjük társadalmi mobilitásnak. Teljesen eltérő képet kapunk a társadalmi mobilitásról, ha csak három nagy társadalmi kategóriát, a szellemi, fizikai és mezőgazdasági foglalkozásúakat különböztetjük meg, mint amikor a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján megkülönböztetett hét társadalmi réteg közötti átlépéseket tekintjük

mobilitásnak, és ismét más képet, ha az ennél nagyobb számú kisebb társadalmi-foglalkozási kategória közötti mozgást kezeljük mobilitásként.

Lényegesen befolyásolja a mobilitásról kapott képet az is, hogyan definiáljuk a társadalmi kategóriákat, például – különösen Magyarországon – sokkal nagyobbban mutatkozik az elmúlt évtizedek mobilitása, ha az önálló parasztgazdákat és a mezőgazdasági munkásokat (és termelészövetkezeti parasztokat) külön kategóriának tekintjük, mint ha a mindkettőt egybefoglaló mezőgazdasági fizikai dolgozó kategóriát használjuk.

Róbert Péter (1986) úgy vizsgálta a magyar társadalmi mobilitást, hogy négy társadalmi dimenzióban vizsgálta mind a társadalmi származást, mind az elért társadalmi helyzetet. Ezek a foglalkozás, műveltség, az anyagi helyzet és a lakóhely.

Miután külön-külön tanulmányozta mind a négy dimenzióban az egyes emberek helyzetének változását, a négy dimenzióban elfoglalt pozíció alapján számított egy-egy státuszindexet a származás és az elért pozíció jellemzésére, és a két indexnek egymáshoz viszonyított eltérését tekintette státuszmobilitásnak. Ilyen módon azt is vizsgálni tudta, hogy az anyagi helyzet javulása, a lakóhelyváltozás, a műveltség (iskolai végzettség) emelkedése és a foglalkozási helyzet hogyan függték össze egymással, milyen gyakorisággal fordult elő, hogy ezeknek csak egyike vagy másika javult, míg a többi változatlan maradt, esetleg romlott stb. Vizsgálni tudta továbbá azt is, hogy a státuszmobilitást az említett négy dimenzió közül melyik befolyásolta a legerősebben. Így többek között arra a következtetésre jutott, hogy a kulturális „felemelkedés” csatornája szűkebb, mint a foglalkozási kategóriák szerinti mobilitásé, és hogy éppen a műveltség határozza meg legerősebben a státuszmobilitást.

1.2. Nyitott és zárt társadalom

A mobilitás vizsgálatában szokás a **nyitott és zárt társadalom** fogalompárt használni. Ezeket a fogalmakat különbözőképpen értelmezik. Legajánlatosabb azt a definíciót használni, amely szerint annál nyitottabb valamely társadalom, minél kisebb az eltérés a különböző rétegekből származók mobilitási esélyei, arányszámai közt. Például nyitottabb az a társadalom, ahol a vezetők és értelmiségiek fiainak 46 százaléka, a munkások fiainak 9 százaléka, a parasztok fiainak 5 százaléka lett vezető vagy értelmiségi, zártabb viszont az a társadalom, ahol a vezetők és értelmiségiek fiainak 55 százaléka, a munkások fiainak 2 százaléka, a parasztok fiainak 1 százaléka lett vezető vagy értelmiségi.

1.3. Vándorlás (migráció)

A vándorlás vagy lakóhely-változtatás, latinos nevén migráció, a demográfiai tudomány kutatási körébe tartozik. A vándorlás egyéni és társadalmi okai és következményei, valamint a tömeges vándorlásnak a kibocsátó és befogadó közösségre gyakorolt hatása azonban olyan jelenségek, amelyek a társadalom egészének és a helyi társadalmaknak a működését messzemenően érintik, ezért a szociológia tudományának érdeklődési körébe is beletartoznak. Jellegetesen szociológiai téma az eredeti otthlakó vagy „öslakosság” és a bevándorlók közötti viszony, amely egyes esetekben erősen konfliktusos.

A *vándorlás* definíciója a demográfiában a következő: olyan lakóhelyváltozás, amely településhatár átlépésével jár. Tehát az egy településen belüli lakóhelyváltozás nem számít vándorlásnak. Így az a némileg paradox helyzet áll fenn, hogy ha például valaki Budakeszről a Budakeszi útra költözik, akkor ez vándorlásnak számít, ha azonban a Budakeszi útról Csepelre, tehát sokkal messzebbre költözik, akkor az nem számít vándorlásnak.

1.4. Állandó és lakónépesség

A magyar vándorlási statisztika megértéséhez tisztában kell lenni azzal, hogy az ország lakosainak állandó lakóhelyük mellett lehet ideiglenes lakóhelyük is. A be-, illetve kijelentkezés az önkormányzati apparátusban benyújtott be-, illetve kijelentőlapon történik. Mivel azonban az ideiglenes lakóhely megszüntetésének semmilyen előnyös jogi következménye nincsen, a vándorlók egy része elmulasztja az ideiglenes lakóhelyről való kijelentkezését, amikor ideiglenes lakóhelyét feladja. Ez sok zavart okoz a települések tényleges népességszámának pontos megállapításánál és a népesség-nyilvántartásban is.

A települések kétféle népességszámát különbözteti meg a népszámlálás: az *állandó népességet*, azaz az ott állandó lakóhellyel rendelkező népességet; valamint a *lakónépességet*, amely az állandó lakóhellyel rendelkező népesség száma, plusz az itt ideiglenesen bejelentett népesség, mínusz az állandó lakóhellyel rendelkezők közül azok, akiknek máshol ideiglenes lakóhelyük is van.

Korábbi népszámlálások általában a jelen lévő népességet mutatták ki népességszámként, ez azokat jelenti, akik a népszámlálás időpontjában (pontosabban eszmei időpontjában, tehát a magyar népszámlálások nagy részénél az adott év január 1-jén hajnalban) az adott városban vagy községben tartózkodtak.

Az ideiglenes lakóhely megszüntetésének említett elmulasztása következtében (amelyre legtöbbször úgy kerül sor, hogy az ideiglenesen a városban bejelentett személy nem jelentkezik ki, amikor visszatér a községi lakóhelyére) a városok, különösen a nagyvárosok kimutatott lakónépessége nagyobb lehet a tényleges lakónépességüknél, ezzel szemben a kisközségek tényleges lakónépessége kisebb lehet a kimutatott lakónépességénél.

A kétféle lakóhely-kategória alkalmazása miatt a magyar statisztika megkülönbözteti: az **állandó vándorlást**, vagyis az állandó lakóhely megváltozását; továbbá az **ideiglenes vándorlást**, vagyis az új ideiglenes lakóhelyre való bejelentkezést és a korábbi ideiglenes lakóhely feladását.

1.5. Ingázás, nemzetközi vándorlás, vándorlási egyenleg

A vándorlás témaköréhez tartozik az **ingázás**. Ingázásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor az aktív keresőnek más településen van lakóhelye és munkahelye, tehát amikor lakóhelyéről a munkahelyére és onnan visszamegy, tehát amikor településhatárt lép át. Megkülönböztetjük a napi ingázást, amikor a személy naponta utazik a lakóhelyéről a munkahelyére és onnan vissza, és a heti vagy annál ritkább ingázást, amikor a személynek a munkahelyével azonos településen ideiglenes lakóhelye van (ahova elvben ideiglenesen bejelentkezett), és csak hetente, hétvégeken vagy annál ritkábban utazik haza állandó lakóhelyére.

Nemzetközi vándorlásnak nevezzük az országhatárt átlépő lakóhelyváltozást. A nemzetközi vándorlás is lehet ideiglenes és állandóbb jellegű. **Vándorlási egyenlegnek** pedig a településre való vándorlás és az onnan való elvándorlás különbségét, illetve a nemzetközi vándorlásban a bevándorlás és a kivándorlás különbségét.

2. MÓDSZEREK

A szociológiának talán nincs még egy olyan ága, amelynek módszertana, matematikai-statisztikai elemzési módszerei olyan fejlettek volnának, mint a társadalmi mobilitás vizsgálatáé. Szokás azt mondani, hogy a társadalmi mobilitás a szociológiának az az ága, amely a módszerek tekintetében a legközelebb áll a matematikai közgazdaságtanhoz vagy ökonometriához. Ebben az alfejezetben kivételesen részletesen foglalkozunk a módszertan fejlődésével, azért is, hogy érzékeltesük a szociológia módszertanának általános jellemzőit és problémáit is.

A társadalmi mobilitást általában a lakossági reprezentatív mintákon végzett kérdőíves adatfelvételekkel vizsgáljuk. A történeti mobilitáskutatásokban, amikor a vizsgált személyeket természetesen nem lehet megkérdezni, felhasználjuk a különféle dokumentumok elemzését is, például az apa és fia társadalmi helyzetét anyakönyvi bejegyzések vagy egymást időben követő népesség-összeírások alapján állapítjuk meg.

A kérdőíves adatfelvételek során megkérdezzük legalább az apa foglalkozását és a mintában szereplő személy első foglalkozását, továbbá az összeíráskori foglalkozását.

Ezenkívül szokás még a szülők és a megkérdezett születési helyét, iskolai végzettségét, a házastárs foglalkozását stb. kérdezni. Az alábbiakban említett négy magyarországi mobilitási adatfelvétel során a megkérdezettek teljes foglalkozási élettörténetét feljegyezték.

2.1. Az ISA-paradigma

A mobilitási adatfelvételek feldolgozásának első módszerét szokás *ISA-paradigmának* nevezni. Az ISA-rövidítés a Nemzetközi Szociológiai Társaság neve, amelynek keretében ezt a módszert az 1950-es években kidolgozták. A „paradigma” kifejezés azt jelenti, hogy nemcsak egyszerűen módszerről, hanem a jelenség vizsgálatának egy elméleti és módszertani megközelítéséről van szó.

Az ISA-paradigma szerint összeállítják a mobilitási kereszttáblázatokat. Ezekben 5-10 nagyobb osztályt, réteget különböztetnek meg. A táblázatok egyik dimenziójában az elért társadalmi kategóriákat mutatják ki, a másikon a származási kategóriákat. A táblázat minden egyes cellájába azoknak a száma kerül, akik a megfelelő társadalmi kategóriából „indultak” és a megfelelő kategóriába „érkeztek”. Tehát a mezőgazdasági fizikai apák sorának és a megkérdezett szakmunkások oszlopának kereszteződésénél lévő cellában szerepel azoknak a

megkérdezetteknek a száma, akiknek apja mezőgazdasági fizikai volt, és akik ezek közül szakmunkások voltak az összeírás idején.

Az ilyen táblázatokat azután „vízszintesen” és „függőlegesen” százalékolják (lásd 7.1. és 7.2. táblázat). A százalékos arányok azt fejezik ki, hogy egy-egy társadalmi kategóriából származók közül hányan kerülnek a különféle társadalmi kategóriákba, például azt, hogy a mezőgazdasági fizikai apák fiai közül hányan lettek szakmunkások. Ekkor *kilépési mobilitási arányszámokról* beszélünk. Amikor pedig a százalékos arányok azt fejezik ki, hogy az összeírás idején egy-egy kategóriába tartozók hogyan oszlanak meg származás szerint, például azt, hogy a szakmunkások közül hányan származnak mezőgazdasági fizikai apa családjából, akkor *belépési mobilitási arányszámokról* beszélünk.

2.2. Az összes mobilak aránya, strukturális és cirkuláris mobilitás

Az ilyen mobilitási táblázatból ki lehet számítani az *összes mobilak arányát*, vagyis azoknak százalékos arányát, akik a megkérdezettek közül mobilak voltak, azaz a táblázatban a „nagyátlón” kívüli cellákban helyezkednek el.

Nézzük például a 7.3. számú, leegyszerűsített mobilitási táblázatot, amelyben 10 ezer megkérdezett személyt helyeztünk el egy három-három származási és elért társadalmi kategóriát tartalmazó táblázatban (melynek adatai közel állnak az 1962-1964. évi magyarországi mobilitásfelvétel eredményeihez).

A „nagyátlóban” lévők száma $490 + 2160 + 3070 = 5720$, tehát az összes megkérdezettek közül immobil volt 57,2 százalék, mobil 42,8 százalék.

Az összes mobilitást szokás felosztani strukturális és cirkuláris mobilitásra. A **strukturális mobilitáson** azoknak az arányát értjük, akik szükségképpen mobilak voltak a származási és az elért társadalmi helyzetek megoszlása közötti eltérés miatt, más szóval azért kellett hogy mobillá váljanak, mert az „apák” nemzedékének összetétele eltér a „fiúk” nemzedékének összetételétől. (A társadalmi szerkezet változásán kívül az egyes társadalmi kategóriák eltérő gyermekszáma is a strukturális mobilitásban jelenik meg.

7.1. táblázat - 7.1. táblázat ♦ A kereső nőknemzedékek közötti társadalmi mobilitása 1992-ben

			A kereső férfi társadalmi helyzete 1992-ben						
	Vezető és értelmiségi	Irodai	Kisiparos	Szakmunkás	Betanított munkás	Segéd munkás	Mezőgazdasági	Összesen	n =
Vezető és értelmiségi	41,2	19,8	7,2	19,7	6,7	2,2	2,7	100,0	415
Irodai	25,6	24,0	5,6	32,6	6,3	2,6	3,3	100,0	583
Kisiparos	13,7	13,7	10,8	36,6	14,1	5,4	5,7	100,0	612
Szakmunkás	9,6	13,2	7,3	50,8	10,7	4,6	3,8	100,0	1735
Betanított munkás	6,3	10,0	4,8	45,2	20,1	6,0	7,6	100,0	1656
Segédmunkás	4,6	8,5	6,3	40,9	17,2	13,9	8,5	100,0	611
Mezőgaz	4,1	6,8	3,4	31,6	19,2	9,3	25,6	100,0	4121

dasági									
Összesen	9,0	10,6	5,3	37,7	16,1	7,3	14,0	100,0	9733
Vezető és értelmiségi	19,6	7,9	5,8	2,2	1,8	1,5	0,8	4,3	
Irodai	17,0	13,5	6,4	5,2	2,3	2,1	1,4	6,0	
Kisiparos	9,6	8,1	12,8	6,1	5,5	4,7	2,6	6,3	
Szaktun- kás	19,1	22,2	24,6	24,0	11,9	11,2	4,8	17,8	
Betanított munkás	12,0	16,0	15,5	20,3	21,2	14,1	9,3	17,0	
Segédmu- nkás	3,2	5,0	7,6	6,8	6,7	12,0	3,8	6,3	
Mezőgaz- dasági	19,5	27,3	27,3	35,4	50,6	54,4	77,3	42,3	
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

7.2. táblázat - 7.2. táblázat ♦ A kereső nők nemzedékek közötti társadalmi mobilitása 1992-ben

Az apa- társadalmi helyzete az összeírt 14-18 éves korában	A kereső nő társadalmi helyzete 1992-ben							Összesen	n =
	Vezető és értelmiségi	Irodai	Kisiparos	Szak- munkás	Betanított munkás	Segéd- munkás	Mező- gazdasági		
Vezető és értelmiségi	40,6	39,2	2,7	7,8	5,2	3,3	1,2	100,0	485
Irodai	19,0	46,8	4,7	12,6	10,8	4,6	1,5	100,0	657
Kisiparos	6,7	31,1	6,8	13,4	20,5	14,7	6,8	100,0	614
Szaktun- kás	8,3	36,0	3,8	22,3	19,2	8,6	1,8	100,0	1 985
Betanított munkás	5,1	25,6	3,1	14,2	28,3	16,6	7,1	100,0	1 759
Segédmu- nkás	4,0	21,7	3,6	15,5	28,1	20,0	7,1	100,0	605

Mezőgazdasági	3,0	14,6	2,7	9,7	27,2	19,1	23,7	100,0	4 139
Összesen	7,5	25,3	3,4	13,6	23,4	14,7	12,1	100,0	10 244
Vezető és értelmiségi	25,8	7,3	3,7	2,7	1,0	1,1	0,5	4,7	
Irodai	16,3	11,9	8,9	6,0	3,0	2,0	0,8	6,4	
Kisiparos	5,4	7,4	12,0	5,9	5,3	6,0	3,4	6,0	
Szakmunkás	21,6	27,6	21,4	31,7	15,9	11,3	2,9	19,4	
Betanított munkás	11,8	17,4	16,0	18,0	20,7	19,3	10,0	17,2	
Segédmunkás	3,1	5,1	6,3	6,8	7,1	8,0	3,4	5,9	
Mezőgazdasági	16,0	23,3	31,7	28,1	47,0	52,3	79,0	40,4	
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

7.3. táblázat - 7.3. táblázat ♦ Hipotetikus mobilitási adatok három társadalmi réteg megkülönböztetésével

Apa		Fiú		
	szellemi	munkás	paraszt	összesen
szellemi	490	200	30	720
munkás	770	2 160	300	3 230
paraszt	440	2 540	3 070	6 050
Összesen	1 700	4 900	3 400	10 000

Például ha a paraszt apáknak átlagosan kétszer annyi gyermekük volt, mint a munkásoknak, akkor ez a tény előhív bizonyos mobilitást a parasztságból a munkásságba.)

A strukturális mobilitást úgy számítjuk ki, hogy a két széleloszlást egymásból kivonjuk, és a pozitív (vagy az azzal egyenlő negatív) különbségek összegét vesszük strukturális mobilitásnak.

A fenti táblázat esetében:

7.4. táblázat -

Apák	Fiúk	Különbség

720	1 700	-980
3 230	4 900	-1 670
6 050	3 400	+2 650

Tehát a strukturális mobilitás 26,5 százalék. Az összes mobilitás és a strukturális mobilitás különbségét szokás **cirkuláris mobilitásnak** nevezni. Tehát $42,8\% - 26,5\% = 16,3\%$.

Ezek az elnevezések valójában nem egészen pontosak. A cirkuláris mobilitás elnevezés ugyanis a „helycserék” útján létrejött mobilitást jelentené, tehát azt, hogy például a szellemi apák 200 fia munkás lett, és ezek helyére 200 munkás apa fia lépett a szellemi rétegbe. A fentiek szerint számított cirkuláris mobilitás azonban tartalmazza a „lépcsőzetes” strukturális mobilitást is, vagyis azt, hogy a strukturális változás okozta mobilitás egy része úgy valósul meg, hogy „mindenki egyet előre lép”, a paraszt apák fiai közül munkások lesznek, és a munkások fiai közül szellemiek lesznek. Ezért pontosabb „minimálisan szükséges strukturális mobilitásról” és „egyéb mobilitásról” beszélni, a strukturális és cirkuláris kifejezés viszont egyszerűbb és szemléltetőbb.

Az ISA-paradigma szerinti elemzés ezekre a kilépési és belépési mobilitási arányszámokra, a globális mobilitásra, valamint annak strukturális és cirkuláris részére támaszkodik. Ezeket az arányszámokat hasonlítjuk össze országonként, ezeknek változását vizsgáljuk az időben.

2.3. Stratifikációs paradigma, útelelemzés

Az 1960-as évek második felében a mobilitásvizsgálatokban egy új módszer jelent meg. Ezt szokás *stratifikációs paradigmának* nevezni. Alapvető módszere a táblázatok helyett az úgynevezett *útmodellek elemzése*. Ez a stratifikációs paradigma a társadalmi szerkezetet is másképpen látja, mint az ISA-paradigma. Nem 5-10 nagyobb osztályt vagy réteget különböztet meg, hanem 50-100 vagy még ennél is több kis foglalkozási réteget. Egy százfokú skálán minden ilyen kis rétegnek meghatározott skálapontszámot adnak. Ennek alapja vagy egy presztízsskála, vagy a társadalmi-gazdasági státusz (SES) skála (lásd az 5. fejezetben). Mobilitásnak tekintjük ebben az esetben az elmozdulást ezen a skálán fölfelé vagy lefelé. A mobilitás ilyen definíciója nyilvánvalóan sokkal nagyobb volumenű mobilitást mutat ki, mint amikor 5–10 nagyobb társadalmi kategóriát különböztetünk meg.

A stratifikációs paradigmában azonban nem a táblázatok, hanem az úgynevezett út- modellek az elemzés fő eszközei. Az útmodellek több többváltozós regressziós egyenletből állnak. Ezek az egyenletek kifejezik, hogy különböző tényezők, amelyeket az egyéni mobilitást meghatározó okainak tekinthetünk, hogyan befolyásolják az egyén által elért társadalmi pozíciót, az egyén iskolai végzettségét stb.

A korrelációs és regressziós együtthatók fejezik ki a változók közötti kapcsolatokat. Előnyük, hogy a származási és az elért társadalmi helyzeten kívül több további változót is fel lehet a modellbe venni, például az apa és a fia iskolai végzettségét, az anya társadalmi helyzetét, a testvérek számát stb.

Az útelelemzésre példaként idézem *Róbert Péternek* (1986) az 1981-1982. évi rétegződésfelvétel alapján számított útmodelljét a férfiak mobilitására. Ez a modell három regressziós egyenletből áll:

$$/1/ F = a_{EFF} EF + a_{FI} I + a_{AFF} AF$$

$$/2/ EF = b_{IEF} I + b_{AFE} AF$$

$$(3) I = c_{AEI} AF + c_{AII} AI$$

ahol a jelölések:

F = az összeírt (fiú) elért foglalkozási pozíciója

EF = az összeírt kereső foglalkozási pozíciója,

I = az összeírt iskolai végzettsége,

AF = az összeírt apjának foglalkozása,

AI = az összeírt apjának iskolai végzettsége,

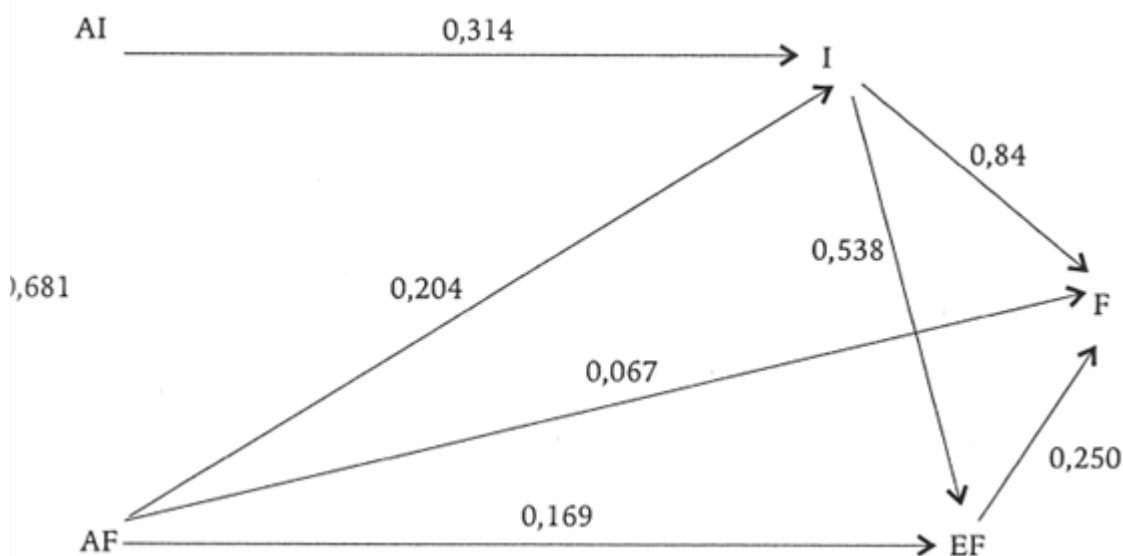
a, b, c = a kiszámítandó regressziós együtthatók, a melléklet írott indexek azt

jelzik, hogy melyik változónak melyikre való hatását fejezik ki.

Ez a három egyenlet tehát egy olyan modellt ír fel, amelyben

- (1) az összeírt foglalkozása függ az első foglalkozásától, az iskolai végzettségétől és az apja foglalkozásától,
- (2) az összeírt első foglalkozása függ az összeírt iskolai végzettségétől és az apa foglalkozásától,
- (3) az összeírt iskolai végzettsége függ az apa foglalkozásától és az apa iskolai végzettségétől.

A regressziós számítások eredményeit többnyire egy útmodellábrában mutatják be. Az 1981-1982. évi rétegződésfelvétel alapján számított útmodell az együtthatók kiszámított értékeivel a következő (Róbert 1986):

Az útmodellábrára a nyilak mellé felírt számok a regressziós béta-együtthatók. Az AF és AI közötti kétirányú nyíl mellé felírt szám nem regressziós együttható, hanem korrelációs együttható, mivel nem feltételez ok-okozati kapcsolatot a két változó között. A regressziós béta-együtthatók az ok-okozati kapcsolat erősségét fejezik ki. Például az F-hez vezető három nyíl mellé írt együtthatókból azt olvashatjuk le, hogy az összeírt elért foglalkozását közvetlenül legerősebben az iskolai végzettsége befolyásolja, ennél gyengébb az első foglalkozásának a közvetlen befolyása, és leggyengébb az apa foglalkozásának közvetlen hatása. Az apa foglalkozása azonban nemcsak közvetlenül, hanem az összeírt iskolai végzettségén és az összeírt elért foglalkozásán keresztül is hat (mint azt az ábrán látható nyilak jelzik). E háromféle hatás összege a modell együtthatói alapján kiszámítható.

Ennek az útmodellnek legfőbb mondanivalója az, hogy az elért társadalmi-foglalkozási pozíció elsősorban az iskolai végzettségtől függ. Az apa vagy a szülők társadalmi helyzete elsősorban az összeírt iskolai végzettségén keresztül befolyásolja az összeírt foglalkozási pozícióját.

Ez az egyszerű útmodell – és általában a legtöbb hasonló, sokszor lényegesen bonyolultabb útmodell – azt a konkrét társadalompolitikai következtetést sugallja, hogy ha valamilyen módon – például az oktatás demokratizálásával, a hátrányos társadalmi származású fiatalok tanulásához adott különleges segítséggel, például ösztöndíjjal, speciális előkészítő oktatással stb. – sikerül a szegényebb családok gyermekeinek iskolai végzettségét emelni, akkor társadalmi mobilitási esélyeik javulnak, a társadalom nyitottabbá válik. Így az útmodellek mintegy megalapozták az oktatási rendszer lehetőségeit illető amerikai optimizmust 1970 körül. Csakhogy a társadalmi mobilitás nemcsak az egyéni tényezőktől, az egyéni erőfeszítésektől függ, hanem a társadalmi struktúra adottságaitól, az egyes társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított nagyságától és a rétegek nagyságának változásától (például a parasztság csökkenésétől, az értelmiség növekedésétől) is. Ezeket a strukturális hatásokat azonban a stratifikációs paradigma elhanyagolta.

2.4. Loglineáris paradigma

Az 1970-es évek közepétől a stratifikációs paradigma mellett a *loglineáris paradigma* kezdett tért hódítani a mobilitásvizsgálatban, amely éppen ezeket a strukturális hatásokat domborítja ki.

Ez a módszer főképpen az összehasonlító elemzésekre alkalmas, mert arra a kérdésre lehet vele választ adni, hogy két ország vagy időszak mobilitási arányszámainak különbségeit csupán az eltérő strukturális adottságok okozzák-e, vagy pedig a származás és az elért helyzet közötti kapcsolat erőssége is különbözik. Konkrétan arra a kérdésre próbál választ adni, hogy a gazdasági fejlődés, a társadalom kultúrája, valamint – és talán elsősorban – a társadalompolitika képes-e a mobilitási esélyek alapvető egyenlőtlenségét módosítani, vagy csak a strukturális adottságok befolyásolják az országok közötti és történeti korszakok közötti különbségeket.

A loglineáris elemzés mint matematikai-statisztikai módszer bonyolultabb annál, hogysen itt részletesen ismertetni lehessen. Kiindulópontját és lényegét egy nagyon leegyszerűsített példán mutatom be: két országot hasonlítunk össze, a fejletlenebb A és a fejlettebb B országot. (A fejlettségi szintkülönbség abból látszik, hogy az előbbiben kisebb, az utóbbiban nagyobb a szellemi foglalkozásúak aránya.) Mindkét országban csak két társadalmi kategóriát különböztetünk meg: a fizikaiakat (F) és a szellemieket (SZ). Mindkét országban 100 férfit kérdeztek meg, és a következő mobilitási táblákat kapták.

7.5. táblázat - 7.4. táblázat ♦ Két összehasonlított ország hipotetikus mobilitási adatai két réteg, a szellemi és a fizikai foglalkozásúak megkülönböztetésével

A ország:				
		Fiú		
		SZ	F	Összesen
Sz		8	2	10
Apa	F	12	78	90
	Összesen	20	80	100

7.6. táblázat -

B ország:				
		Fiú		
		SZ	F	Összesen
Sz		20	5	25
Apa	F	20	55	75
	Összesen	40	60	100

A loglineáris elemzés kiindulópontja az úgynevezett esélyegyenlőtlenségi hányados, amely – ebben az igen egyszerű kétkategóriás táblázatban – azt fejezi ki, hogy a szellemi apák fiai szellemi rétegbe kerülésének esélye és fizikai rétegbe kerülésének esélye közötti viszony hogyan különbözik a fizikai apák fiai szellemi rétegbe kerülésének esélye és a fizikai rétegbe kerülésének esélye közötti viszonytól. Könnyebben megérthető az esélyegyenlőtlenségi hányados értelme és számításának módja a fenti két táblázat példáján.

A országban:

$$\frac{8/2}{12/78} = 26 \quad \text{vagy} \quad \frac{\frac{8}{2}}{\frac{12}{78}} = 26$$

B országban:

$$\frac{20/5}{20/55} = 11 \quad \text{vagy} \quad \frac{\frac{20}{5}}{\frac{20}{55}} = 11$$

Eszerint az A országban sokkal egyenlőtlenebbek a mobilitási esélyek, mint B országban. Más szóval A társadalom zártabb, B társadalom nyitottabb.

Az esélyhányadosok nagy előnye, hogy mindenféle más mobilitási mutatóktól eltérően nem függ az értékük a táblázat széleloszlásaitól. A loglineáris elemzés módszere úgy jár el, hogy meghatározza: azonos esélyegyenlőtlenségi hányadosok érvényesülése esetén (ezek az összehasonlított táblázatok megfelelő esélyegyenlőtlenségi hányadosainak átlagértékei) hány személy volna a táblázatok egyes celláiban, majd összehasonlítja ezeket a tényleges esetszámokkal.

Ha az eltérések csekélyek, akkor el lehet fogadni azt a hipotézist, hogy a két táblázatban (országban) az esélyegyenlőtlenségek valóban majdnem egyformák, a tényleges mobilitási esetszámok különbségeit csak a széleloszlások eltérései (az eltérő társadalmi szerkezet) okozzák, tehát a két ország egyenlően nyitott. Ha az eltérések nagyok, akkor az egyik ország nyitottabb, mint a másik, és az eredmények alapos elemzése segítségével ki lehet mutatni, hogy melyik és főképpen milyen vonatkozásokban nyitottabb.

A loglineáris elemzések – főként az első években végzetek – többnyire azt mutatták ki, hogy a fejlett országok nyitottsága, mobilitási esélyegyenlőtlensége között nincs nagy különbség, és egy adott országban történeti korszakonként sem nagyon változik a társadalom nyitottsága. Ugyanakkor az egyszerűbb összes mobilitási, valamint rétegen- kenti kilépési és belépési arányszámok a strukturális hatások következtében elég lényegesen különböznek. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy a társadalom tagjai számára és a társadalom egészének működése szempontjából nincs-e legalább akkora jelentősége annak, hogy az értelmiség fele vagy pedig csak egynegyede munkás- és parasztszármazású, mint annak, hogy a munkások és parasztok gyermekeinek mennyivel kisebb az esélye az értelmiségivé válásra, mint az értelmiségiek gyermekeinek.

A mobilitás elemzése három paradigmájának, valamint a stratifikációs és loglineáris paradigma által alkalmazott kifinomult matematikai-statisztikai módszereknek a bemutatásával azt próbáltam érzékeltetni, hogy ezek a módszerek ugyan nagymértékben segítik az eredmények számszerűsítését és ezáltal objektivitását, de mindegyik módszer valójában csak bizonyos kiinduló kérdésekre tud választ adni, más kérdések megvilágítását viszont elhanyagolja. Ebből azt a tanulságot lehet levonni, hogy célszerű egy adott jelenséget, egy adott vizsgálatban gyűjtött adatokat többféle módszerrel elemezni, hogy teljes képet kapjunk róla.

2.5. A belső vándorlás adatforrásai és arányszámai

A *belső állandó és ideiglenes vándorlásról* a bejelentkezések és kijelentkezések alapján folyamatosan gyűjtenek adatokat és évente közzéteszik ezeket. Ezekből az adatokból úgy lehet mutatókat számítani, hogy az odavándorlók, illetve az elvándorlók számát a település összes népességéhez viszonyítják és ezrelékben adják meg. Ez az odavándorlási és elvándorlási arányszám. Hasonlóképpen ezrelékes formában adják meg, hogy az ország összes népességére az adott évben hány állandó és hány ideiglenes vándorlási lépés jutott. (Aki kétszer változtatott lakóhelyet, az kétszer szerepel ebben a statisztikában.) Az odavándorlási és elvándorlási arányszám különbsége a vándorlási egyenleg. Ez tehát megmutatja, hogy egy adott település népessége valamely évben hány ezrelékkel nőtt vagy csökkent belső vándorlás következtében.

A vándorlási adatok alapján, ha ismerjük a vándorlást megelőző és követő lakóhelyet, össze lehet állítani a társadalmi mobilitási táblázatokhoz hasonló vándorlási keresztábrákat, és azokat a mobilitási táblázatokhoz hasonló módszerekkel lehet elemezni.

Valójában megbízhatóbb adatokat kapnánk a vándorlásról, ha a népszámlálások és szociológiai adatfelvételek alkalmával megkérdeznék a születési helyet és a korábbi (például az előző népszámláláskori) lakóhelyet. Ebben az esetben ugyanis nem okoz zavart a többszöri vándorlás és az ideiglenes lakóhelyről való kijelentkezés. Ezek a kérdések azonban nem minden népszámlálás kérdőívén szerepeltek.

Az ingázásról – ellentétben az állandó és ideiglenes vándorlással, amelyről folyamatosan gyűjtenek adatokat és azokat évente közlik – csak a népszámlálások és mikro- cenzusok, illetve egyes speciális szociológiai adatfelvételek során lehet adatokat gyűjteni. Mivel az ingázást abból állapítják meg, hogy a bemondott állandó vagy ideiglenes lakóhely és a munkahely, ahová az illető dolgozni jár, más-más településhez tartozik, az ingázók számára vonatkozó adatok a naponta ingázókra vonatkoznak. Nem tartalmazzák az úgynevezett heti ingázókat, akiknek ideiglenes lakóhelyük van (munkásszálláson vagy másutt) a munkahelyükkel azonos településen. Ezért ezeknek a hetente és még ritkábban ingázóknak, akik az ingázóknak valójában leghátrányosabb helyzetű részét alkotják, nem ismerjük a pontos számát.

2.6. A nemzetközi vándorlás adatforrásainak hiányosságai

A nemzetközi vándorlás volumene világszerte és különösképpen a fejlett országokban erősen megnőtt. A legtöbb ország mégsem rendelkezik akár csak megközelítően pontos adatokkal sem a nemzetközi kivándorlásokról és bevándorlásokról. Ennek egyik oka, hogy igen jelentős az úgynevezett illegális nemzetközi vándormozgalom, vagyis az engedély nélküli bevándorlás, különösképpen a szegényebb országokból a fejlett országokba. A legtöbb fejlett ország korlátozni próbálja a bevándorlók számát, és igyekszik megválogatni azokat, akiknek a bevándorlást engedélyezi. A határok őrzése azonban számos leküzdhetetlen nehézségbe ütközik, ezért sokan érkeznek az országba a határon történő útlevél-ellenőrzést kikerülve, vízum, bevándorlási vagy letelepedési engedély nélkül. Nagymértékben megnehezíti a nemzetközi bevándorlás statisztikai nyomon követését a nagy turistaforgalom is. Gyakorlatilag nem lehet megállapítani, hogy a turistaútlevéllel belépők közül hányan nem hagyják el a későbbiekben az országot, s telepednek le ott.

Magyarországon a szocialista korszak nagy részében minden határátlépéskor statisztikai adatlapot kellett kitölteni. Ennek alapján feltehetően pontos adatok álltak rendelkezésre nemcsak a nemzetközi be- és kivándorlásról, hanem azoknak személyi adatairól is, akik az országot elhagyták, és – noha külföldre való távozásuk engedélye meghatározott időre szólt – ennek az időnek lejártá után nem tértek haza. Őket nevezték „disszidáltaknak”. (A szónak külföldön egészen más értelme van.) Számukat azonban szigorúan titokban tartották. Közölték viszont annak a viszonylag kevés személynek a számát, aki engedéllyel vándorolt ki és aki engedéllyel vándorolt be. 1990 óta nincs ilyen határátlépési statisztika, ezért nem állapítható meg, hogy az országot elhagyók közül hányan maradnak hosszabb ideig vagy véglegesen külföldön. Megnőtt viszont az országba külföldről bevándorlók száma, és róluk részletes statisztikai adatokat közölnek.

3. ELMÉLETEK

Az a kérdés, hogy mitől függ a *társadalmi mobilitás*, azaz a társadalmi felemelkedés lehetősége vagy lehetetlensége, régóta foglalkoztatja nemcsak a szociológiát, hanem a közgondolkodást is. Csak a mesében fordulhat elő, hogy pásztorfiúból király lesz, vagy a valóságban is? Csak illúzió, hogy Amerikában az egyszerű mosogatóból milliomos lehet, vagy megtörténhet ez a valódi életben is?

3.1. A társadalmi rendszerek hatása a mobilitásra

A mobilitás nagyságát és irányát befolyásoló tényezők elméleteit két nagy csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba tartozó elméletek a gazdasági-társadalmi-politikai rendszer jellegében keresik a mobilitás fő meghatározó okát. A másik csoportba tartozó elméletek inkább a struktúrákra, a társadalmi-foglalkozási struktúrára és annak változásaira, valamint a demográfiai adottságokra (a társadalmi rétegek eltérő születési és halálozási arányszámára) helyezik a súlyt. A valóságban e kétféle tényezőnek – a társadalmi rendszernek és a strukturális adottságoknak – a hatása együtt jelentkezik, a kérdés az, hogy melyik hatás van túlsúlyban.

A *társadalmi rendszerek mobilitásra gyakorolt hatását* a következőképpen lehet összefoglalni. A kasztrendszerű társadalmakban alig volt átlépési lehetőség az egyik kasztból a másikba, mert a társadalom tagjai a kasztokba beleszülettek, más kaszt tagjaival általában nem házasodhattak, sőt társadalmi érintkezésük is sokszor

korlátozott volt, a kasztok tagjainak a foglalkozásai szigorúan elkülönültek, más foglalkozásokat nem folytathattak. Indiában ma is élnek a kasztrendszer nyomai. A rabszolgarendszerben szintén mérsékelt volt a társadalmi mobilitás, bár a rabszolgákat tulajdonosaik felszabadíthatták, így azok a szabad osztályokba léphettek át. A rendi társadalomban a rendek – arisztokrácia, közép- és kismanesség, polgárság, jobbágyosság, zsellérek – szintén nemcsak gazdasági, hanem jogi tekintetben is elkülönültek egymástól, sokszor öltözködési és más viselkedési szabályok vonatkoztak az egyes rendek tagjaira, de az uralkodók – a nekik tett szolgálatok fejében – viszonylag gyakran adtak magasabb rendi státust a társadalom egyes tagjainak, így lettek jobbágyokból (sokszor egész jobbágyfálvábokból) nemesek, vagy köznemesekből arisztokraták. A papság egy másik fölfelé irányuló mobilitási csatorna volt. (Bakócz Tamás esztergomi érsek jobbágyszármazású volt, és a pápaság elnyerésére is kísérletet tett.) A polgári társadalomban megszűntek az osztályokat elválasztó jogi határok, az osztályhoz tartozás alapja a tulajdon, illetve annak hiánya lett, ezáltal a mobilitás jogi korlátai eltűntek. A szocializmus ideológusai azt hirdették, hogy a szocialista társadalomban – mivel a vagyon jelentősége a társadalmi pozíció meghatározásában megszűnt – a mobilitási esélyek teljesen egyenlőekké váltak, sőt egyes korszakokban a „tőkés” vagy „kulák” származás egyenesen hátrányt jelentett a privilegizált társadalmi pozíciók elérésében.

3.2. A strukturális tényezők hatása a mobilitásra

A *strukturális tényezők hatását* hangsúlyozó elméletek arra mutatnak rá, hogy a gazdaságilag nem fejlődő társadalmakban a társadalmi-foglalkozási struktúra változatlan marad, ezért nincs arra lehetőség, hogy a kedvezőtlen helyzetű osztályok, rétegek, rendek tagjai a struktúraváltozás következtében növekvő osztályokban, rétegekben, rendekben megnyíló új pozíciókba tömegesen bejussanak. Sőt a demográfiai átmenet megindulásáig a kedvezőbb helyzetű rétegek demográfiai reprodukciója általában bővített volt, gyorsabban szaporodtak, mint a szegény rétegek, mert kedvezőbb volt a halandóságuk, több gyermekük született, és közülük többen maradtak életben a felnőttkor eléréséig. Ilyen körülmények között a lefelé irányuló mobilitás gyakoribb volt, mint a fölemelkedés. A nagybirtokok aprózódásával a főúri családok gyermekei fokozatosan lejjebb süllyedhettek, a kismanesek elparasztosodtak, a szegény osztályoknak azon gyermekei pedig, akik nem tudtak önálló jobbágybirtokhoz jutni, súlyos szegénységbe kerültek, csavargók lettek, koldulásból, némelykor bűnözésből éltek, nem tudtak családot alapítani, és a járványos betegségek, éhínségek elsősorban közülük szedték áldozataikat.

Az iparosodás megindulása után ezek a mobilitási tendenciák megváltoztak: a társadalmi-gazdasági struktúra gyorsan változni kezdett, csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya, nőtt a munkásosztály és a szellemi foglalkozású réteg. Ezzel a mobilitás alapvető iránya megfordult: a társadalmi hierarchia legalján lévő föld nélküli mezőgazdasági munkás és a törpebirtokos paraszti rétegek aránya csökkent, és ha tagjaik számára a proletarizálódás, az ipari munkássá válás évtizedekig igen nagy nyomorral járt is együtt, hosszú távon mégis javult a munkások helyzete. A szellemi foglalkozású és szakértelmiségi réteg növekedése pedig – igaz, kevesek számára – megnyitotta az alsóbb rétegekből a privilegizált rétegekbe való átlépés lehetőségét. Ugyanakkor a születéskorlátozás először a „felső” rétegekben terjedt el, így az „alsóbb rétegek” kezdtek gyorsabban szaporodni, és ez azzal járt, hogy a növekvő „felső rétegekben” lassan nőtt azoknak a pozícióknak száma, amelyek nyitva maradtak az alsóbb rétegekből érkező mobil személyek számára.

Lenski (1966) egy olyan tendenciát látott a mobilitás történetében, hogy a társadalmi rendszerek változása és a strukturális tényezők együttes hatására az agrártársadalmaktól az ipari társadalmakig a mobilitás volumene nőtt és iránya megfordult, a főképpen lefelé irányuló mobilitást a főképpen fölfelé irányuló mobilitás váltotta föl.

Az „évszázados” mobilitási tendenciáktól némileg eltérő kérdés, hogyan alakult a mobilitás a XX. században az iparosodott társadalmakban.

3.3. Az „amerikai álom”

Amerikában a XIX. század második felétől egészen a módszeres mobilitásvizsgálatok megkezdéséig, azaz a XX. század közepéig az a közmegegyezéses élt, hogy ott a fölfelé irányuló mobilitás lehetőségei sokkal nagyobbak, mint Európában. Példaképpen hivatkoztak Benjamin Franklinra, aki egy szappan- és gyertyakészítő fia volt, továbbá Abraham Lincolnra, aki egy fakunyhóban született. Horatio Alger múlt századi szépiro fogalmazta meg népszerű regényeiben azt a „mítoszt”, hogy Amerikában kellő szorgalommal bárki nagy karriert csinálhat. Ezt nevezték „amerikai álomnak”. Ez az álom nyilvánvalóan szerepet játszott abban, hogy Európából bevándorlókat vonzott Amerikába, és hogy az amerikai társadalom szegény rétegei személyes helyzetük javulásában bíztak. A XX. század közepén kezdett az a vélemény elterjedni, hogy Amerika már nem a korlátlan mobilitási esélyek országa.

3.4. Mobilitás a posztindusztriális társadalmakban

Elméletileg vitatott és empirikusan vizsgált kérdés az is, hogy vajon a gazdasági fejlődés előrehaladásával, a „posztindusztriális” társadalom eljövételével megnő-e a társadalom nyitottsága. A növekvő nyitottságot feltételezők szerint a posztindusztriális társadalomban egyre nagyobb szerephez jut a tudás, a műveltség, ez pedig kevésbé örökíthető át a családon belül, mint a vagyon. Minél nyitottabb egy posztindusztriális társadalom, annál sikeresebb az országok versenyében.

3.5. Környezet vagy öröklés

Hasonló kérdés, hogy társadalompolitikai eszközökkel, elsősorban az *oktatás demokratizálásával* növelni lehet-e a társadalom nyitottságát. Kormányra került szociáldemokrata pártok és az amerikai Demokrata Párt programjában sok esetben kitüntetett helyet foglalt el az esélyek egyenlőségének megteremtése, elsősorban a hátrányosabb helyzetű fiatalok közép- és felsőfokú tanulmányainak támogatása útján.

Ezek az iskolai esélyegyenlőséget elősegíteni hivatott erőfeszítések azonban az amerikai társadalom egyes köreiből erőteljes visszautasítással találkoztak. Ennek a közhangulatnak talaján élénkült fel a már több évszázada folyó vita arról, hogy az egyén képességeit, teljesítményét, *intelligenciáját az öröklés*, elsősorban a genetikai öröklés *vagy a környezet*, ezen belül az iskolai környezet határozza-e meg. Amerikában e vitának egy külön leágazása az a kérdés, hogy az amerikai feketék genetikusan kevésbé intelligensek-e, mint a fehérek. Ha ugyanis a képességek genetikai okok miatt különböznek, akkor reménytelen, sőt káros lehet – állítják ennek az álláspontnak képviselői – az oktatáson keresztül egyenlő ismeretszintre felhozni próbálni a különböző képességű fiatalokat. Hozzá kell tenni, hogy az intelligencia genetikai öröklődését elsősorban egyes pszichológusok hangsúlyozták, míg a szociológusok nagy többségükben a környezeti hatások, közöttük az oktatás hatását tekintik elsődlegesnek. A vitát eddig empirikus adatok alapján nem lehetett eldönteni. Bár nem vonható kétségbe, hogy a genetikai öröklés szerepet játszik a személyek tulajdonságaiban, egyáltalán nem világos, hogy ez a hatás – különösen az intelligencia esetében – mennyire erős. Az is kétségtelen, hogy a környezeti hatások – a magzati életszakasztól a csecsemőkori gondozáson keresztül a családi és az iskolai környezetig – igen fontos szerepet játszanak a tulajdonságok, különösen az intelligencia alakulásában (Eysenck-Kamin 1981).

3.6. Mobilitás a szocialista társadalmakban

Érdekes elméleti és empirikusan is vizsgált kérdés, hogy a szocialista társadalmakban, ahol a magántulajdon átörökítése az uralkodó ideológia szerint nem játszott szerepet a társadalmi pozíció átörökítésében, egyenlőbbek-e a társadalmi mobilitási esélyek, mint a kapitalista társadalmakban. Az európai szocialista társadalmakban a szocialista átalakulás után ténylegesen megnőtt a mobilitás. Vitatott azonban, hogy abban mekkora szerepe volt a társadalom vezető pozícióiban végbement „nagy őrségváltásnak”, az egyenlőségeszmény megvalósulásának vagy a meggyorsult gazdasági fejlődésnek. Ossowski (1957) lengyel szociológus szerint a kelet- és közép-európai szocialista országokban az utóbbinak, a meggyorsult iparosításnak volt döntő szerepe.

A szocialista társadalmakban uralkodó állítólagosan nagyobb egyenlőség nem játszott szerepet a mobilitás volumenének növekedésében. Ezért szerinte ha hasonlóan gyors iparosítás ment volna végbe kapitalista viszonyok között, mondjuk a Marshall- terv elfogadásának köszönhetően, a társadalmi mobilitás teljesen hasonló lett volna, mint az erőltetett szocialista iparosítás következtében.

3.7. A mobilitás társadalmi hatásai

A mobilitás okaihoz hasonlóan érdekes a mobilitás *társadalmi hatásainak* kérdése is. Már Marx rámutatott a mobilitásnak a társadalmi rendszert stabilizáló hatására: „Minél inkább képes egy uralkodó osztály arra, hogy az elnyomott osztályok legjelentékenyebb embereit befogadja magába, annál szilárdabb és veszélyesebb az uralma.” Az amerikai munkásmozgalom gyengeségét, a harcos osztálytudat hiányát pedig azzal magyarázta, hogy előbb-utóbb „... a bérmunkások független, önmagukat eltartó parasztokká válnak. A bérmunkásfunkció az amerikai nép igen nagy része számára csak a próbaidő állapota, amelyet hosszabb vagy rövidebb idő múlva biztosan otthagynak.”

A mobilitás ezen feltételezett rendszerstabilizáló, a forradalmi törekvéseket gyengítő hatása miatt a későbbi marxista szociológusok nagy része nem tartotta kívánatosnak a társadalom nyitottságának növekedését, sőt némelykor lényegtelenként kezelték a társadalmi mobilitás egész kérdéskörét.

Max Weber felfogása szerint a társadalmi osztálynak (megkülönböztetve a tulajdoni és a jövedelemszerzési osztálytól) egyik kritériuma, hogy azon belül az egyéni és a nemzedékek közötti mozgás könnyű és gyakori, kívülről bejutni vagy az osztályból kikerülni viszont nehéz és ritka. Az osztály egy kritériuma ezek szerint az, hogy másokat „kizár” (closure).

A mobilitás és az osztályképződés közötti ezen feltételezett kapcsolat miatt a későbbi weberiánus szociológusok általában nagy érdeklődést mutattak a mobilitás témaköre iránt.

3.8. Mobilitás és társadalmi egyenlőtlenség

Végül a társadalmi mobilitás elméletének harmadik kérdése annak összefüggése a *társadalmi egyenlőtlenségekkel*. A **mobilitási esélyek egyenlőtlenségeit** korábban a cirkuláris mobilitás nagyságával mérték: minél nagyobb a cirkuláris mobilitás, vagyis minél több a „helycsere” a társadalomban, annál egyenlőbbeknek tekintették a mobilitási esélyeket. Újabban a loglineáris elemzés esélyegyenlőtlenségi hányadosaival szokás az esélyegyenlőtlenséget mérni: minél kisebbek az esélyegyenlőtlenségi hányadosok, annál egyenlőbbek az esélyek.

Azt a tényt, hogy a különböző társadalmi helyzetű családok gyermekeinek eltérő esélyük van arra, hogy kedvezőbb társadalmi pozícióba kerüljenek, vagyis különbözőek a társadalmi mobilitási esélyeik, a társadalmi egyenlőtlenségek egyik fajtájának tekinthetjük. Van olyan felfogás, amely szerint kétféle társadalmi egyenlőtlenség különböztethető meg: a pozíciók közötti különbségek (például hogy a privilegizáltabb rétegek tagjainak magasabb a jövedelme, jobb a lakáshelyzete, nagyobb a befolyása) és a pozíciókba való bejutás esélyeinek különbsége (amely a mobilitási arányszámokban jut kifejezésre). A kérdés gyakran úgy vetődik fel, hogy a mobilitási esélyek egyenlőbbek volna (a valóságban azonban ezek az esélyek többnyire erősen egyenlőtlenek) elfogadhatóbbá teszi-e a jövedelmi és más különbségeket, más szóval az a lehetőség, hogy a társadalom minden osztályának és rétegének tagjai – pontosabban: gyermekei – viszonylag hasonló eséllyel remélhetik a magasabb jövedelmű rétegekbe való bejutást, csökkenti-e a jövedelmi egyenlőtlenségek miatti elégedetlenséget. Ebben a kérdésben különösen az amerikai szociológiában élénk a vita. *Talcott Parsons* (1970) szerint például a jobb mobilitási esélyek elfogadhatóvá teszik a nagy jövedelmi és vagyoni különbségeket, mások ezt erősen kétségbe vonják.

John Rawls (1972) nagy hatású politikai-filozófiai munkájában, *Az igazság elméletében* a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek elfogadhatóságának két feltételét fogalmazta meg: hosszú távon ezek az egyenlőtlenségek a leghátrányosabb helyzetűeknek is hasznára válnak (mert például elősegítik a gyorsabb gazdasági fejlődést), továbbá a kedvezőbb helyzetű pozíciók és munkahelyek az esélyek fair egyenlőségének megfelelően mindenki számára nyitva állnak. Rawls szerint tehát a mobilitási esélyek egyenlősége az igazságos társadalom egyik alapkritériuma.

A mobilitási esélyek egyenlőtlensége vagy egyenlősége kérdéskörében szokás használni a „*hozzárendelés*” (ascription) és „*teljesítmény*” (achievement) fogalom párt. A „*hozzárendelés*” elve azt jelenti, hogy a társadalom tagjának veleszületett tulajdonságai (neme, bőrszíne, kaszthoz tartozása, osztályhoz tartozása) jelölik ki a társadalmi pozícióját, a „*teljesítmény*”-elv viszont azt jelenti, hogy mindenkinek egyéni teljesítményétől függ, milyen társadalmi pozícióba kerül. Egyes szociológusok és kulturális antropológusok úgy vélik, hogy mindkét elv szerint működőképes lehet a társadalom (Linton 1936). Mások a teljesítményelvvel elengedhetetlen követelménynek tekintik a modern társadalomban, sőt – mint láttuk – a „jó társadalom” egyik ismérvének tartják.

Meritokráciának szokás nevezni az olyan társadalmat, ahol az egyén társadalmi pozíciója kizárólag a teljesítményétől, munkateljesítményétől, képességeitől, tudásától, egyszerűen „érdemeitől” függ.

M. Young (1961) angol szociológus *A meritokrácia felemelkedése 1970-től 2033-ig* című szociológiai sci-fi regényében szellemesen mutatta be, mennyire kevésbé lenne ideális és milyen társadalmi feszültségekhez vezetne a meritokratikus elvek (versenyvizsgák az iskolai előmenetel eldöntésénél, a munkakörök betöltésénél, az előléptetésnél, nagy kereseti különbségek a különféle teljesítményű dolgozók között) teljesen következetes érvényesítése. A regény egy 2033-ban írott fiktív szociológiai munka. Először elbeszéli, hogy a Munkáspárt által bevezetett meritokrácia milyen gyors gazdasági fejlődést segít elő Angliában 1970 után, azonban 2033-ban az alacsonyabb intelligenciájú és munkateljesítményű, ezért hátrányos helyzetű rétegek nem tűrik tovább hátrányaikat, és ezért forradalom készül kitörni az igazságtalannak tartott rendszer ellen. Ténylegesen a Munkáspárt viszonylag rövid kormányzási periódusaiban az 1960-as évek óta nem valósította meg a meritokráciát, így nem tudjuk tények alapján eldönteni, hogy a meritokráciának milyen társadalmi hatásai lennének.

3.9. Az ember mint vándorló lény

A *vándorlás* elméletének legalapvetőbb megállapítása, hogy az ember rendkívüli módon – sok állatfajnál nagyobb mértékben – vándorlásra kész élőlény.

Az emberiség történetét meg lehet írni a nagy vándorlások történeteként is. A *homo sapiens* vándorlások útján terjedt el az egész földön, viszonylag igen rövid idő alatt, mindenesetre gyorsabban, mint bármely állatfaj, és ellentétben a legtöbb állattal, benépesített minden földrészt a Déli-sarkvidék kivételével. Az ókori birodalmakat újra és újra meghódították külső támadók, akik bevándoroltak és uralkodtak a korábbi megtelepedett népességen. A népvándorlás, amelyet valószínűleg a belső-ázsiai legelők kiszáradása indított el, a nomád bevándorlók újabb és újabb hullámain zúdította az európai lakosságra. Először indoeurópai, majd török, végül mongol népességek özön- lötték el és részben hódították meg Európát. Ennek az (évszázadokon át tartó) hatalmas vándormozgalomnak a középső szakaszában érkezett meg a magyarság is a Kárpát-medence területére. Egyidejűleg arab népességek hódították meg a Földközi-tenger déli partját.

Az újkor kezdetén megfordult a nemzetközi vándorlások iránya: az európai népességek kezdtek kiáramlani más földrészekre és meghódítani azokat. A nyugat-európaiak elsősorban Amerika felé, az oroszok Szibéria felé áramlottak. Amerika gazdasági fellendülése az ipari forradalom után újabb, ezúttal már nem hódító jellegű vándormozgalmat indított Európából az Újvilág felé.

Végül a második világháború után Nyugat-Európa gazdasági fellendülése olyan munkaerő-szükségletet teremtett, amelyet csak az Európán kívülről, a fejlődő országokból jövő vendégmunkásokkal lehetett kielégíteni, ezek a vendégmunkások azonban részben európai lakosokká váltak.

E történeti perspektívára azért is érdemes emlékeztetni, hogy felismerjük: a nagy nemzetközi vándorlások nem kivételes folyamatok, hanem hozzátartoznak az emberiség történetéhez, ezért nem csodálkozhatunk azon, ha a következő évtizedekben is folytatódni fognak. Különösképpen valószínű, hogy ha az európai és észak-amerikai népesség alacsony termékenysége fennmarad, akkor a népesség fogyásának pótlására Európán és Észak-Amerikán kívüli területekről fognak nagy tömegek beáramlani. *McNeil* (1984) amerikai történész egyenesen azt állítja, hogy a gazdasági és kulturális fejlettségnek az adott korszakban legmagasabb szintjén álló népességek sok esetben nem voltak képesek a népesség egyszerű reprodukcióját biztosítani (az ókorban és a középkorban a városi központok nagy népsűrűségével összefüggő magas halandóság, járványok miatt, a XX. században – és talán a császárkori Rómában is – az alacsony gyermekszám miatt), ezért ezek az országok szükségképpen nagyszámú bevándorlót vonzottak. Az őslakosság és a bevándorlók részben külön etnikumokként éltek együtt (mint a mai Egyesült Államokban a különböző fehér etnikumok, továbbá a latin-amerikaiak és feketék), részben fokozatosan összekeveredtek, a keveredés következtében pedig újnépességek, új társadalmak, új kultúrák alakultak ki.

3.10. A belső vándorlás átmenetének elmélete

E sok ezer évet átölelő nemzetközi vándorláselmélet után említsünk meg egy elméletet, amely a belső vándorlást próbálja felvázolni a mai fejlett országok több évszázados történetében. Ezt nevezik a *belső vándorlás átmenete elméletének* (a demográfiai átmenet elmélete mintájára). Eszerint a vándorlás a következőképpen alakult a modernizálódás öt nagy szakaszában

1. A premodern társadalmakban a vándorlás csekély és cirkulációs jellegű, vagyis az oda- és elvándorlók mindenütt nagyjából kiegyenlítik egymást.
2. A korai átmeneti társadalomban erősen megnő a falvakból a városokba irányuló vándorlás és a falvakból a gyéren lakott határterületekre irányuló vándorlás (például az amerikai „nyugati határra” irányuló vándorlás).
3. A késői átmeneti társadalomban csökken a falvakból a városokba és a határterületekre irányuló vándorlás, viszont újra erősödik a cirkulációs vándorlás, tehát az egymással ellentétes oda- és elvándorlások.
4. A fejlett ipari társadalomban a gazdasági fejlettségi és életszínvonalbeli különbségek kiegyenlítődése következtében csökken a falvakból a városokba irányuló vándorlás, viszont megnő a városok közötti cirkulációs vándorlás, mert megfelelő munkahelyet keresve az emberek könnyebben vándorolnak. (Ez jellemzi a mai Amerikát.)

5. A posztindusztriális társadalomban a közlekedés és a hírközlés fejlődésével és a területileg egyenletesebben elosztott szolgáltatási szektor erős növekedésével lecsökken a cirkulációs vándorlás is. Az utóbbi szakasz jövőbeni bekövetkezése egyelőre csak hipotézis.

Viszont feltételezik azt is, hogy a közlekedés tökéletesedésével és az urbanizáció de- koncentrációs fázisának megjelenésével párhuzamosan növekedni fog az ingázás.

A vándorlások mindig *szelektívek*, vagyis a vándorlók nem és életkor szerinti és társadalmi összetétele nem egyezik meg sem a kibocsátó, sem pedig a befogadó ország vagy terület népességével. Ez a tény mindenféle súlyos társadalmi problémákat okozhat. Az elvándorlásban, különösen az elmaradt területeken és kisfaluokban, többnyire a magasabb képzettségű és tetterősebb fiatal felnőttek vesznek részt, és ez a helyben maradt közösség számára súlyos veszteségeket okozhat, gyorsíthatja a település hanyatlását. A bevándorlási ország vagy város szempontjából a bevándorlás jelenthet „fölvándor- lást” vagy „alávándorlást”. „Fölvándorlásnak” nevezik azt az esetet, amikor a bevándorló népesség az új lakóhely társadalmának legkedvezőbb helyzetű rétegeibe kerül, vagy oda emelkedik fel, például amikor tőkés vállalkozók vándorolnak be egy országba. Ebben az esetben társadalmi feszültségek léphetnek fel a régi privilegizált réteg és a bevándorlók közt. „Alávándorlásnak” nevezik azt az esetet, amikor a bevándorlók az újlakóhely társadalmának a legalacsonyabb szintjére kerülnek, például a fekete rabszolgák Amerikában, a vendégmunkások Nyugat-Európában vagy a latin-amerikai bevándorlók az Egyesült Államokban. Ebben az esetben a hátrányos helyzetű bevándorolt réteg előbb-utóbb erősen elégedetlenné válhat helyzetével és fellázadhat.

3.11. A nemzetközi vándorlások átmenetének elmélete

A demográfiai átmenet elméletével (lásd a 8. fejezetet) összefüggésben megfogalmazták a *nemzetközi vándorlások átmenetének elméletét* is (Chesnais 1986). Eszerint a demográfiai átmenet második és harmadik szakaszában, amikor a születési arányszám a halálozási arányszámnál lényegesen magasabb, és ezért a népesség gyorsan szaporodik, erős a kivándorlás az adott országból, a negyedik szakaszban, amikor a két arányszám kiegyenlítődik, és még inkább az esetleges ötödik szakaszban, amikor a népesség fogyni kezd, erős bevándorlás indul meg az adott ország felé. Mindenesetre alig elkerülhető, hogy ha egy fejlett ország népességszáma csökkenni kezd a halálozásoknak a születések fölötti többlete következtében, akkor a szegényebb és gyorsan szaporodó népességű országokból oda nagyszámú bevándorló érkezzék.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

4.1. Történeti vizsgálatok

A mobilitás kutatásának külön ága a mobilitás vizsgálata elmúlt *történeti korszakokban*. Ehhez olyan korabeli forrásokra van szükség, amelyek információkat tartalmaznak a vizsgált személyek foglalkozásáról, továbbá az apjuk, házastársuk, apósuk stb. foglalkozásáról, esetleg vagyoni állapotáról. Ilyen források lehetnek a népesség-összeírások, az anyakönyvek, a munkahelyek alkalmazottainak listái stb. Az egyik legalaposabban kutatott téma, hogy vajon igaz volt-e az „amerikai álom”, valóban nagyok voltak-e az amerikai munkások és farmerek esélyei arra, hogy sikeres karriert fussanak be, meggazdagodjanak és fölemelkedjenek a társadalmi hierarchiában. Egy atlanti-parti kisváros népesség-összeírásainak XIX. századi vizsgálata alapján Thernstrom (1978) arra következtetésre jutott, hogy a szakképzetlen munkások, közöttük új bevándorlók fölfelé mobilitási esélyei nem voltak különösen nagyok, és azok is, akiknek sikerült a társadalmi hierarchiában fölemelkedniük, többnyire csak egy-két lépcsőfokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek (például szakmunkások lettek, saját házhoz jutottak). A XX. század eleji amerikai vezető üzletemberek körében végzett vizsgálatok (Taussig-Joslyn 1932) pedig azt mutatták, hogy közöttük voltak ugyan a társadalmi hierarchia alsó rétegeiből származók, de többségük a jómódú rétegekből származott.

Az amerikai mobilitás időbeli tendenciáinak belső vizsgálata viszont, amely az india- napolisi házassági anyakönyveken alapult (Rogoff 1953), azt mutatta, hogy az amerikai társadalom a XX. században nem vált zártabbá, a felső rétegekbe való felemelkedés esélyei nem csökkentek.

Az első nagyigényű monográfia a társadalmi mobilitás elméletéről és tendenciáiról (Sorokin 1927) számos különböző adat összegyűjtése alapján azt a tételt fogalmazta meg, hogy a társadalmi mobilitás volumenének, a társadalom nyitottságának, illetve zártságának nincs valamilyen általános nagy tendenciája, hanem azok korszakonként ingadoznak.

4.2. Nemzetközi összehasonlítások

A második világháború után kezdődtek el a társadalmi mobilitás rendszeres vizsgálata az ISA-paradigma szerint, lakossági reprezentatív adatfelvételek segítségével. Ezeknek a felvételeknek kezdetekor erős volt a törekvés a nemzetközi összehasonlításra. Az első – angol, dán és svéd – kutatók elsősorban arra a kérdésre kerestek választ, hogy vajon az amerikai társadalom valóban „mobilabb-e”, „nyitottabb-e”, mint az európai társadalmak. Az első vizsgálatok a táblázatos módszerek segítségével azt mutatták ki, hogy nincs nagy különbség az amerikai mobilitási viszonyok és az említett három nyugateurópai társadalom mobilitási viszonyai között.

Lipset és Bendix (1959) amerikai szociológusok több ország mobilitási adatfelvételeinek együttes elemzése alapján az 1950-es években arra a következtetésre jutottak, hogy a társadalmi mobilitás minden fejlett, iparosodott társadalomban körülbelül egyforma, tehát a társadalmi rendszer és a nemzeti sajátosságok nem befolyásolják azt lényegesen.

Ezt a tételt kiegészítette az a másik megállapítás, hogy a társadalmi mobilitás nagyrészt a strukturális tényezőktől, a társadalmi szerkezet változásainak ütemétől függ, a cirkuláris mobilitás szerepe kisebb, és talán nem is nagyon különbözik az egyes országokban.

Lipset és Dobson (1973) ezt a tételt, utalva Ossowskira, később kiterjesztették a szocialista országokra is: a kapitalista és a szocialista országokban nagyjából hasonlóak a mobilitási viszonyok, a szocialista országokban nem egyenlőbbek az esélyek, mint a kapitalistákban, és mindkét társadalmi rendszerben a strukturális tényezők a mobilitás nagyságának és irányának fő meghatározói.

Connor (1979) később ezt a tételt úgy módosította, hogy az európai szocialista országokban 1945 után a strukturális változások, elsősorban az iparosodás hatására nagy tömegű társadalmi mobilitás ment végbe, és ez azáltal, hogy nagy tömegek társadalmi helyzetét, hacsak szerény mértékben is, javította, hozzájárult a szocialista társadalmi rendszer legitimációjához. Az 1970-es évektől azonban a strukturális változások lelassultak, ezért a társadalmi felemelkedés lehetőségei csökkentek, ez pedig – jóslata szerint – társadalmi egyenlőtlenséghez, a rendszer legitimációjának megrendüléséhez fog vezetni. Érdekes, de eddig empirikusan nem bizonyított kérdés, hogy a mobilitási viszonyok változása mennyiben játszott szerepet az európai szocialista rendszerek delegitimációjához és összeomlásához Connor könyvének megjelenése után alig egy évtizeddel.

Az ISA-paradigma módszereinek felhasználásával készült későbbi mobilitási adatfelvételekben az egyszerű kilépési és belépési mobilitási arányszámok nagymértékben különböztek egymástól. Tehát a Lipset szerint feltételezett hasonlóság nem igazolódott. Amikor egy-egy országban több egymást követő mobilitásfelvételre került sor, akkor is az tűnt ki, hogy korszakonként elég eltérőek ezek az arányszámok, különösen a belépési mobilitási arányszámok. Ennek oka elsősorban az egyes országok és korszakok társadalmi struktúrájának, illetve a struktúraváltozások eltérése volt. Ezért – elsősorban a loglineáris paradigma felhasználásával – nemzetközi összehasonlítások és az egymást követő amerikai mobilitási felvételek összehasonlítása alapján fogalmazta meg *Featherman, Jones és Hauser* (1975) az „FJH”-tételként idézett hipotézist, hogy ezek az egyszerű arányszámok különböznek ugyan, elsősorban a strukturális tényezők miatt, a mobilitási esélyek relatív egyenlőtlenségei azonban minden fejlett országban és minden korszakban nagyjából azonosak. Tehát – mint mondták – a mobilitás „fenotípusa” ugyan különbözik, de „genotípusa” mindenütt azonos. Más szavakkal, módosított formában ők is a Lipset-tételt fogalmazták újra.

Erikson és Goldthorpe (1992) az 1970-es évek első felének adatfelvételei alapján ezt a tételt akarták ellenőrizni. Tizenöt ország – közöttük Magyarország – mobilitási adatfelvételének adatait újrakódolással összehasonlíthatóvá tették, majd a loglineáris elemzés módszerével elemezték. Bár a vizsgálat indulásakor azt feltételezték, hogy az egyes országok gazdasági-társadalmi-politikai rendszerétől függően különbségeket fognak találni a nyitottság terén, tehát cáfolni fogják a Lipset-tételt és az FJH-hipotézist, végül is arra a következtetésre jutottak, hogy a mobilitási esélyek egyenlőtlensége mindenütt mindig közel egyforma volt, tehát az FJH-hipotézist igazolva látták. A mobilitási táblázatok egyes celláiban találtak csak eltéréseket, például Magyarországon a mezőgazdasági rétegekből a többiekbe irányuló átlépés könnyebb volt, mint a többi országban (köztük Lengyelországban). Mindenesetre sem a két szocialista ország és a kapitalista országok, sem a hosszú időn keresztül szociáldemokrata kormányzatú Svédország és az inkább jobbközép irányzatú pártok által kormányzott országok, sem az európai és a tengerentúli fejlett országok nyitottsága között nem találtak szisztematikus és lényeges különbségeket.

Treiman és Ganzeboom (1990) ezzel ellentétes következtetésre jutottak igen nagyszámú és sok országra vonatkozó mobilitási táblázatoknak a loglineáris elemzés módszerével történő összehasonlítása alapján: minél

fejlettebb a társadalom, annál nyitottabb, annál kisebb a mobilitási esélyek egyenlőtlensége. Ezt azzal magyarázták, hogy a gazdasági fejlődés megköveteli azt, hogy a társadalom tagjai ne származásuk, hanem képességeik és munkateljesítményük alapján nyerjék el társadalmi-foglalkozási pozíciójukat, vagyis a társadalomban meritokratikus elvek érvényesüljenek.

Azt lehet tehát összefoglalásképpen mondani, hogy noha a mobilitás nemzetközi összehasonlítására igen sok és módszertanilag kifogástalan empirikus adat áll rendelkezésre, és az elemzési módszertan igen fejlett, de az alapvető kérdést, hogy a társadalmi mobilitás függ-e a gazdasági-politikai rendszertől, és hogy a mobilitás nő-e a gazdasági-társadalmi fejlődéssel párhuzamosan, a mobilitás kutatói eddig nem tudták eldönteni. A sok kutatás azt azonban elérte, hogy az elméleti kérdések, amelyeket a valósággal való összevetés alapján tisztázni kell, világosan megfogalmazódtak.

4.3. Az iskolai végzettség hatása a mobilitásra

Az útelemzés és a loglineáris elemzés lehetővé teszi, hogy több tényezőnek az elért társadalmi pozícióra való hatását együtt vizsgálják. A szülői család társadalmi helyzete mellett elsősorban az egyén iskolai végzettségét vonták be második magyarázó tényezőként a vizsgálatokba. Minden fejlett országban azt találták, hogy az iskolai végzettség hatása az egyén társadalmi pozíciójára, foglalkozására, karrierjére igen erős, sőt a fejlődéssel párhuzamosan egyre erősebbé válik (Müller 1975). A szülői család társadalmi helyzetének hatása azonban nem gyengül, hanem egyre inkább közvetve, a gyermekek iskolai végzettségén keresztül érvényesül. Jobb társadalmi pozíciójú szülői családok magasabb és (ha ezt mérni lehet) jobb minőségű iskolai végzettséget tudnak gyermekeiknek biztosítani, és ezen keresztül képesek előnyös társadalmi helyzetüket átörökíteni. Ezek az eredmények alátámasztani látszanak azokat a törekvéseket, amelyek a hátrányosabb helyzetű fiatalok iskolai végzettségének emelésével próbálják mobilitási hátrányaikat mérsékelni. Tévedés lenne azonban ebből arra a következtetésre jutni, hogy ha egyre több fiatal szerez magas iskolai végzettséget, például egyetemi végzettséget, akkor ugyanilyen arányban nő a privilegizált társadalmi rétegekbe, például az értelmiségbe tartozók aránya. A különböző társadalmi pozíciók száma vagy aránya egy társadalmon belül ugyanis a gazdasági-foglalkozási struktúrától függ. Nem áll több értelmiségi pozíció „nyitva”, mint ahány iránt a munkaerőpiacon szükséglet jelentkezik, ez pedig elsődlegesen a gazdasági fejlettségtől függ. A mobilitási esélyek egyenlőtlenségének problémáját tehát enyhíti, de végérvényesen nem oldja meg az, ha mindenki vagy a fiatalok nagy része magas iskolai végzettséget szerez.

4.4. A belső vándorlás

Viszonylag kevés országnak van olyan belső vándorlási statisztikája, mint hazánkknak, egyszerűen azért, mert sem lakásbejelentési rendszer, sem népesség-nyilvántartás nem működik. Ezért a belső vándorlásra vonatkozó adatok forrásai csak a népszámlálások és a mikrocenzusok lehetnek, ha azoknak során feltesznek erre vonatkozó kérdéseket is. Ezeknek az adatoknak az alapján úgy látszik, hogy a belső vándorlás gyakorisága – legalábbis a fejlett országok egy részében – fokozatosan növekszik, de kiegyenlítettebbé válik, tehát nincs már túlsúlyban a falvakból a városokba irányuló vándorlás, mert városból faluba is költöznek, továbbá a városok közötti vándorlások száma is megnő. Úgy látszik továbbá, hogy a vándorlás mozgatóerői között a munkahelyszerzés mellett egyre nagyobb szerepet játszik, főleg a nyugdíjasok és talán a kisgyermekes családok esetében is, a kellemes lakóhelyi környezet (például az Egyesült Államok déli államaiban). Meg lehet fogalmazni azt a hipotézist, hogy ahogyan az életszínvonal emelkedésével a lakáshoz jutás és a lakáscsere kisebb problémát jelent, úgy nő a lakosság hajlandósága és képessége a lakóhely-változtatásra.

4.5. Nemzetközi vándorlások

A belső vándorlásoknál nagyobb figyelem fordul a fejlett országok nagy részében jelenleg a nemzetközi vándorlásra. Nyugat-Európában az EGK-n belüli nemzetközi vándorlást nagymértékben megkönnyítették. Ezzel szemben a vendégmunkások tömeges bevándorlását, amelyet az 1960-as években még ösztönöztek, az 1970-es évek közepe óta korlátozzák, az azóta tartósan fennálló, viszonylag nagy munkanélküliség miatt, sőt a visszavándorlást próbálják ösztönözni. Az Egyesült Államok évtizedek óta a bevándorlás korlátozására törekszik. Az EGK egyes országaiban és az Egyesült Államokban meglehetősen nagy az *illegális bevándorlás*. Ennek pontos méreteit egyáltalán nem lehet megállapítani, mert a határokat bevándorlási engedély nélkül, illegálisan lépik át, és a népszámlálások során sem lehet azokat összeírni, akik így tartózkodnak az országban. Nehezíti a bevándorlási problémát az úgynevezett menekültkérdés is. Számos fejlett ország jogszabályai előírják, hogy az ország a politikai menekülteket köteles befogadni. Elterjedt vélemény azonban, hogy sokan, akik politikai menekülteknek mondják magukat, egyszerűen jobb kereseti lehetőségekhez akarnak jutni, azaz a nyomor elől menekülnek. Az utolsó 10–15 évben a fejlett országok egy részében egyre növekvő létszámú

csoportok mutatnak erős ellenségességet a bevándorlókkal szemben. A kormányzatok némely esetben kénytelenek ezen kisebbségek nyomásának engedni, és a bevándorlást adminisztratív eszközökkel korlátozni.

7.7. táblázat - 7.5. táblázat ♦ A külföldi állampolgárságú személyek száma és aránya néhány európai országban az 1980-as évek közepén

Ország	Százezer fő	A népesség százaléka
Svájc	961	15,7
Belgium	879	8,9
NSZK	4379	7,2
Franciaország	3680	6,8
Svédország	389	4,7
Hollandia	559	3,9
Ausztria	272	3,6
Egyesült Királyság	1614	2,9

A bevándorlás méreteiről megközelítő fogalmakat ad a külföldi állampolgárságú népesség száma és aránya az 1980-as évek közepén néhány európai országban (a 7.5. táblázatban azokat az országokat sorolom fel, ahol ez az arány a legnagyobb).

Hozzá kell ehhez tenni, hogy ezek az adatok természetesen nem tartalmazzák azokat a külföldieket, akik már állampolgárságot kaptak.

Az Egyesült Államokban 1980-ban 6,2 százalékra tették az országon kívül született népesség arányát. A bevándorlásnak a népesség összetételére gyakorolt hatását ennél is jobban érzékelteti talán az a tény, hogy a latin-amerikai eredetű, tehát a spanyol (és portugál) anyanyelvű népesség száma ma már eléri, sőt talán meg is haladja a fekete népességét.

A Közép- és Kelet-Európában lezajlott 1989-1990. évi rendszerváltozás számos nyugati politikusban és a közvéleményben is azt az aggályt ébresztette, hogy igen nagy tömegű, sok millió bevándorló fog a nyugat-európai országok határain jelentkezni és bevándorlási engedélyt kérni. A várt nagy kelet-nyugati irányú vándorlási hullám okát a közép- és kelet-európai alacsonyabb életszínvonalban, az esetleges súlyos gazdasági depresszióban, sőt polgárháborúban, valamint a vízumkényszer (egyes kelet-közép-európai országokkal szembeni) eltörlésében látták.

E tankönyv megírásának idejéig nem valósultak meg a nagy tömegű kelet-nyugati vándorlásra vonatkozó előrejelzések, félelmek. Főképpen a volt Szovjetunió területéről nem került sor sokmillió kivándorlásra. Néhány országból azonban viszonylag nagyszámú (nem tudni, mennyire tartós) kivándorlás történt: Romániából főleg cigány etnikumú népesség vándorolt Nyugat-Európába; számos lengyel vállalt munkát Nyugat-Európában; továbbá a volt Jugoszlávia területéről a polgárháborúk következtében számos menekült távozott el elsősorban a szomszédos Magyarországra és Ausztriába.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. Történeti kutatások

Mindenekelőtt két történeti mobilitásvizsgálatot kell megemlíteni. *Fügedi Erik* (1974) a középkori – elsősorban a XV. századi – magyar arisztokrácia mobilitását vizsgálta. A középkori magyarországi arisztokrácia István királytól Zsigmondig sikeresen megőrizte társadalmi és hatalmi pozícióját, az „ország bárói”, vagyis

főtisztviselők nagyrészt ugyanazokból a családokból kerültek ki, viszont a Hunyadiak korában, majd Mohács körül kétszer is kicserélődött az arisztokrácia.

Lengyel György (1989; 1993) a második világháború előtti magyarországi gazdasági elit összetételét és annak változásait vizsgálta. Többek között megállapította, hogy az úgynevezett multipozicionális (tehát több vezető állást betöltő) elit tagjainak 23 százaléka államhivatalnok, 33 százaléka vállalati vezető, bankár és nagykereskedő, 16 százaléka értelmiségi és magántisztviselő, 14 százaléka földbirtokos, 11 százaléka kisiparos és kiskereskedő, és kevesebb mint egy százaléka munkáscsaládból származott.

Kivételesen gazdag adatokra támaszkodhatunk a XX. századi magyar társadalmi mobilitás vizsgálatánál. Ugyanis a Fővárosi Statisztikai Hivatal az 1920-as évek végén végrehajtott „rétegvizsgálatait” során feltette a szülők társadalmi helyzetére vonatkozó kérdést is, majd az 1930., 1941. és 1949. évi népszámlálás kérdőívén is szerepelt a szülő vagy eltartó foglalkozására vonatkozó kérdés, 1962-1964-ben, 1973-ban, 1983-ban és 1992-ben pedig a lakosság mintegy fél százalékának megkérdezése során igen részletes adatokat gyűjtött a KSH nemcsak a szülőkről, hanem a teljes foglalkozási élettörténetről, a lakóhelyváltozásokról és az iskolai végzettségről is. Így hat különféle időszakban,

1. a kapitalista társadalmi viszonyok között,
2. az 1945 utáni első nagy társadalmi változásokat közvetlenül követően,
3. az extenzív iparosítási időszak vége felé, a mezőgazdaság kollektivizálása után,
4. az első gazdasági reformokat követően,
5. az 1970-es évek vége után megnehezült gazdasági helyzetben és végül
6. a rendszerváltás után vizsgálhatjuk a társadalmi mobilitás változásait.

5.2. Nemzedékek közötti mobilitás

Bizonyára senki számára sem meglepetés az a megállapítás, hogy a társadalmi mobilitás volumene, a szüleiktől eltérő társadalmi rétegbe tartozók aránya a gyorsan iparosodó szocialista társadalomban lényegesen nagyobb volt, mint a gazdasági depresszióval küszködő és – különösen vidéken – sok feudális sajátosságot is felmutató tőkés Magyarországon. Nem ennyire kézenfekvő az adatokból levonható azon következtetés, hogy a *mobilitás volumene* nem az 1945 utáni első években nőtt meg (ekkor elsősorban a földreform okozott tömeges és rövid időn belül végbement mobilitást a mezőgazdasági munkásságból a kisbirtokos parasztságba), hanem az extenzív szocialista iparosítás időszakában. A mobilitás globálisan az 1970-es és 1980-as években sem csökkent, hanem kissé nőtt. A rendszerváltozás után a mobilitás globális volumene nem változott. Az 1960-as évek eleje óta végzett felmérések mindegyike azt mutatta, hogy a megkérdezett felnőttek kétharmada vagy ennél valamivel nagyobb része az apjától eltérő társadalmi rétegbe tartozott (7.1. és 7.2. táblázat).

A négy reprezentatív lakossági adatfelvételen alapuló mobilitásvizsgálatban az összes mobilak aránya és a minimálisan szükséges strukturális mobilitás aránya a következő volt.

7.8. táblázat - 7.6. táblázat ♦ Az összes és a strukturális mobilitás aránya Magyarországon, 1962–1992

	Kereső férfiak		Kereső nők	
Év	Összes	Strukturális	Összes	Strukturális
mobilitás				
1962-1964	58	34	58	33
1973	64	29	63	31
1983	72	33	74	37

1992	72	30	75	37

Ha azonban csak a fiatal keresők mobilitási arányszámait nézzük, akkor közöttük az 1980-as években már kevesebb a mobilak aránya, mint ugyanakkor az idősebbek között. Konkrétabban például a vezető és értelmiségi férfiak között csökkent a más rétegekből származók aránya, a munkás és mezőgazdasági rétegekből származó férfiaknak a korábnál kisebb része végzett egyetemet vagy főiskolát és lépett be az értelmiségi rétegbe. Mivel az érintett családokat elsősorban az foglalkoztatja, hogy pályakezdő gyermekeiknek milyen mobilitási lehetőségeik vannak, érthető, hogy a fiatal férfiak mobilitásának ez a csökkenése a közvéleményben azt a nézetet alakította ki, hogy a magyar társadalomban csökkent a mobilitás. Ez feltehetően hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalomban nagyfokú elégedetlenség alakult ki a szocialista rendszerrel szemben. 1992-ben viszont a 25-29 évesek mobilitása egy hajszállal nagyobb volt, mint a nyolcvanas években, tehát a társadalom zártabbá válása nem folytatódott.

Ha a mobilitás hosszú távú alakulásának okait keressük, elsősorban arra kell felhívni a figyelmet, hogy a mobilitás megnövekedésében csak kisebb szerepet játszott az „örségváltás”, a vezető réteg kicserélődése (mert ez a társadalom egészéhez viszonyítva aránylag kevés embert érintett), viszont a gazdasági fejlődés meggyorsulásának, az iparosításnak, majd a „szolgáltatási” társadalom irányában történt első lépéseknek volt döntő hatása. Gondoljunk arra, hogy 1930-ban még az aktív keresőknek 54 százaléka kisbirtokos paraszt vagy mezőgazdasági munkás volt, ma a termelészövetkezeti parasztság, az állami gazdasági munkásság és az egyénileg gazdálkodók együttes aránya alig 16 százalék, tehát a magyar társadalom közel kétötödének ennek következtében „helyet kellett változtatnia”. Más szempontból nézve 1930-ban 7 százalék volt a szellemi foglalkozásúak aránya, 1980-ban már 28 százalék. Az ilyen társadalmi-foglalkozási struktúramegváltozáshoz még hozzájárult a gyermekszám társadalmi rétegenkénti különbségeinek hatása: a mezőgazdasági munkásság körében a családonkénti gyermekszám az 1930-as években is még 6 körül mozgott, a szellemi foglalkozásúak családjában pedig a 2-t sem érte el. Az ilyen szerkezeti tényezők okozta mobilitást szoktuk strukturális mobilitásnak nevezni, míg az azoktól független „helycserék” útján megvalósuló cirkuláris mobilitásnak. Nos, ezekkel a fogalmakkal kifejezve Magyarországon a szocialista átalakulás után elsősorban a strukturális mobilitás növekedett meg, a cirkuláris viszonylag keveset változott.

Ossowski fent idézett tétele tehát, hogy a szocialista átalakulás után elsősorban a gyors iparosítás miatt nő meg a mobilitás, amelyet annak idején empirikus adatok nélkül fogalmazott meg, a magyarországi mobilitás-adatfelvételek alapján teljesen igazoltnak látszik. A mobilitás volumenének megnövekedését a strukturális változások felgyorsulása okozta, a mobilitási esélyek egyenlőbbé válása, tehát valamilyen „egyenlőbb” szocialista mobilitási modell nem mutatható ki az adatokból.

A rendszerváltozás után sem lehet valamilyen gyökeresen új mobilitási mintát felfedezni. Igaz, ennek kialakulásához még kevés volt az idő 1992-ben. A strukturális mobilitás csökkenésének jeleit lehet látni a férfiaknál, ez nyilván azzal függ össze, hogy a gazdasági fejlődés már az 1980-as években lelassult, szinte megállt, ezért a struktúraváltozás 1983-tól 1992-ig sokkal kisebb volt, mint az előző évtizedben. Ugyanakkor lényegesen megnőtt az önálló kisiparosok és kiskereskedők rétege, ez azonban – mivel a réteg ma is viszonylag kis létszámú – kevéssé érintette a globális mobilitási arányszámokat. 1992-ben még nem lehetett látni, hogy az egyénileg gazdálkodó parasztság száma mennyire fog megnőni, és azt sem, hogy a munkanélküliség hogyan fogja befolyásolni a mobilitási folyamatokat. Arra mindenképpen számítani lehet, hogy a következő években olyan gazdasági-foglalkozási struktúraváltozások indulnak el (például nő az értelmiségi réteg, csökken az ipari munkásság, nő a szolgáltatásokban dolgozók aránya, csökken a nők foglalkoztatása), amelyek a mobilitást hosszabb távon erősen befolyásolhatják. Nagyon kedvezőtlen tendencia lenne, ha a jövedelemkülönbségek növekedése, a tandíj bevezetése, az elitiskolák és tömegiskolák szétválása oda vezetne, hogy a mobilitási esélyek egyenlőtlenebbé válnának, a társadalom nyitottsága csökkenne.

5.3. Társadalmi mobilitás rétegenként

Ha nemeként és rétegenként vizsgáljuk az úgynevezett belépési (az adott réteghez tartozók megoszlása származás szerint) és kilépési mobilitási arányszámokat (az adott rétegből származók megoszlása jelenlegi helyzetük szerint), akkor bizonyos finom különbségeket, változási tendenciákat fedezhetünk fel.

A vezető és szakértelmiségi rétegben a munkás- és parasztszármazásúak aránya az 1960-as évek óta 50 százalék körül mozog. 1945 után először az ilyen társadalmi helyzetű férfiak között nőtt meg a munkás- és parasztcsaládok fiainak aránya, a leányok csak később kezdtek a felsőfokú oktatási intézmények és ezeken

keresztül az értelmiség felé áramlani. A mezőgazdasági fizikaiak gyermekeinek az aránya ma is valamivel kisebb az értelmiségi nők, mint az értelmiségi férfiak között.

Lényegesen különbözik az egyes értelmiségi foglalkozási csoportok összetétele is. A legnagyobb a munkás- és parasztszaládok gyermekeinek az aránya az általános és középiskolai tanárok között, valamint az agrárértelmiségben, legkisebb az írók, művészek, társadalomtudósok, valamint a jogászok és az orvosok rétegeiben. A mérnökök és közgazdászok ebben a tekintetben az értelmiség átlagához állnak közel. Feltűnő az is, hogy a munkás- és parasztszaladásuk aránya az egyetemet végzettek körében lényegesen kisebb, a más felsőoktatási intézményt (például főiskolát) végzettek körében viszont nagyobb, mint az értelmiség egészében. Sőt annak is vannak jelei, hogy arányuk az egyetemet végzettek között – elsősorban a férfiak esetében – az elmúlt két évtizedben csökkent, viszont éppen ebben az időszakban nőtt erősen a főiskolai hallgatók száma, és közöttük a munkás- és parasztszaládok leszármazottainak száma.

A nemzedékenkénti összehasonlítás pedig igazolja azt a népi kollégiumok fennállásának időszakára való visszaemlékezésekben és dokumentumokban olvasható véleményt, hogy a „fényes szelek” nemzedékének korában volt az értelmiség a legnyitottabb, legalábbis a férfiak vonatkozásában. A fiatalabb nemzedékben valamivel csökkent az értelmiségen belül a munkás- és különösen a parasztszaladásuk aránya. Ennek két oka van:

1. E nemzedéknek nagyobb része származik szellemi foglalkozású családokból és kisebb része paraszti családokból. Így az utóbbiak aránya az értelmiségben érthetően csökkent.
2. Magának az értelmiségnek számszerű növekedése is lelassult, ez fékezte a munkás- és parasztszaládok leszármazottainak beáramlását, mert a kiélesedett versenyben az értelmiségi családok gyermekeinek kulturális és anyagi előnyei nagyobb szerephez jutottak.

A felsőfokú végzettséget nem igénylő („egyszerű”) szellemi foglalkozásuk körében az értelmiségnél lényegesen nagyobb arányban találhatunk munkás- és parasztszaladásukat. Arányuk az utolsó tíz évben is tovább nőtt. Ez összefügg azzal, hogy ez a réteg erősen elnőiesedett, és a legfiatalabb nemzedékben egyre több munkás-, sőt mezőgazdasági foglalkozású család igyekszik leánygyermekét gimnáziumba járatni, és valamilyen „fehércöpenyes” munkakörbe juttatni.

A szakmunkások között viszont változatlanul nagy többségben vannak a férfiak. A szakmunkások fiainak közel fele maga is szakmunkás lesz, ők alkotják a magyar munkásság nagy szaktudású és erős munkáshagyományokkal rendelkező magját. A szakmaszerzés azonban a mezőgazdasági munkát végző családok fiai számára is igen gyakori és vonzó életpálya, a társadalmi felemelkedés legbiztosabb útja. A munkásság és a parasztság közötti határvonalnak az elmúlt évtizedekben végbemenő fokozatos elhalványulása egyik jele éppen az, hogy a mezőgazdasági munkát végző családok fiainak aránya folyamatosan nőtt a szakmunkásságban, viszont a sokkal kevésbé kedvező átlépés a szakképzetlen munkásságba, amely az 1960-as évek eleji felmérés szerint még a leggyakoribb mobilitástípus volt, háttérbe szorult a szakmaszerzés mögött. Érdekes, hogy az értelmiségi családok fiúgyermekének aránya is nőtt a szakmunkás rétegben, elsősorban annak következtében, hogy azok, akik nem jutnak be az egyetemre és a főiskolákra, az egyszerű szellemi foglalkozásokkal szemben egyre inkább a szakmát (a fizikai munkát) választják. Szakmánként is erősen eltérő a mobilitás. A gépjárműszerelők, műszerészek, villanyszerelők között a legtöbb a szellemi foglalkozásuk családjából és legkevésbé a mezőgazdasági munkát végzők családjából származó, viszont a közlekedési szakmunkások, bányászok és az építőipari, építőanyag-ipari szakmunkások között a legtöbb a mezőgazdasági munkát végzők leszármazottja, és alig fordul elő szellemi foglalkozású családból származó férfi.

A betanított munkások és a segédmunkások közel fele mezőgazdasági családokból származik. Az iparosodás első időszakában elsősorban ide léptek át a mezőgazdaságot elhagyó férfiak, majd őket követően a nők is, a szakképzetlen munkások leszármazottai közül pedig igen sokan szakmát tanultak. A legutóbbi években bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy a segédmunkás réteg önreprodukciója kissé nőtt, a segédmunkások gyermekei a korábbinál nagyobb mértékben öröklik szüleik társadalmi helyzetét. Végül a mezőgazdasági munkát végző családok gyermekei közül évtizedről évtizedre többen hagyják el a mezőgazdasági réteget. A mai mezőgazdasági rétegben ugyanakkor megnőtt azoknak az aránya, akik munkás rétegekből származtak. Ez utóbbiak elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemek ipari, közlekedési, kereskedelmi jellegű munkaköreiben dolgoztak, például géplakatosok, kőművesek, gépjárművezetők, kereskedelmi eladók voltak. Kérdés, hogy mennyire indokolt őket a mezőgazdasági rétegbe sorolni.

Ha külön társadalmi kategóriaként kezeljük az önálló parasztokat és a mezőgazdasági munkásokat (az utóbbiak közé sorolva a termelőszövetkezeti parasztokat is), akkor 1945 óta két tömeges és igen rövid időn belül lezajló

mobilitási folyamatot mutathatunk ki: a földreform következtében a mezőgazdasági munkások nagy része önálló parasztgazda lett, majd a mezőgazdaság kollektivizálása következtében 1960 körül az önálló gazdák – ha megmaradtak a mezőgazdaságban – majdnem kivétel nélkül termelőszövetkezeti parasztok lettek. A rendszerváltás után egy részük ismét önálló parasztgazda.

A mai magyar társadalomban tehát nagy számban találunk olyanokat, akik más társadalmi rétegből származnak, sőt a mezőgazdasági fizikai réteg kivételével minden rétegben többségben vannak a mobil személyek. Ez nyilvánvalóan hozzájárul ahhoz, hogy az egyes rétegek közötti ellentétek, gondolkodásbeli és szemléleti különbségek viszonylag csekélyek. Mivel az értelmiség fele munkás- és parasztszármazású, nyilvánvalóan közletről ismeri a fizikai munkát végzők életét, problémáit. Az ipari és más nem mezőgazdasági munkásság fele pedig a mezőgazdasági munkát végző családokból jött, így nyilvánvalóan nem érzi magától idegennek a parasztságot.

A rendszerváltástól az 1992. évi mobilitásfelvételig kevés idő telt el ahhoz, hogy rétegenként kimutathatók legyenek a mobilitás lényeges változásai. A korábbi változási tendenciák folytatódását lehet azonban látni: az értelmiségen belül csökken a nem értelmiségi származásúak aránya, a szakmunkásságon belül nő a többgenerációs munkások aránya. A parasztságban ellenkező tendenciát látunk: csökken a parasztszármazásúak aránya és nő a munkásszármazásúaké. Ezek a változások, amennyiben folytatódnak, abban az irányban hatnak majd, hogy az értelmiség és a munkásság jobban elkülönül egymástól, mint a szocialista korszakban. A parasztság viszont közeledik a munkás rétegekhez.

1990 után problematikusá váltak a mobilitás elemzésére a nemzetközi szakirodalomban és a korábbi magyarországi mobilitás elemzésénél is használt fogalmak és értelmezések is. Mindenekelőtt a korábbiaknál is egyértelműbb, hogy a vezető és az értelmiségi réteg mobilitását külön-külön kell vizsgálni, mert a vezetők és az értelmiségiek helyzete közötti távolság erősen megnőtt. Külön kellene választani a nagy- és középvállalkozókat a kisiparosoktól és a kiskereskedőktől, mert az említett vállalkozók helyzete a mai magyar társadalmi szerkezetben kedvezőbb, mint az értelmiség átlagának helyzete, ezért a vállalkozó rétegből az értelmiségbe történő átlépés nem tekinthető már „fölfelé” mobilitásnak, inkább az értelmiségi, aki vállalkozó lett, lépett „fölfelé” a társadalmi hierarchiában.

Nehéz megbecsülni, hogy a rendszerváltozás milyen változásokat hoz hosszú távon a mobilitás terén. Vannak olyan tényezők, amelyek várhatóan a mobilitás növekedése irányában fognak hatni, mint például a társadalmi szerkezet nagyfokú átalakulása, a magánszektor erős növekedése, a közép- és felsőfokú oktatás kiszélesedése. Ezzel szemben olyan folyamatok is jelentkezhetnek, amelyek a mobilitás csökkenése irányában hatnak, mint például a jövedelmi különbségek növekedése, a vagyon nagyobb szerepe a társadalmi pozíció átörökítésében, a magasabb tandíj bevezetése, az oktatási rendszer esetleges differenciálódása „elit”- és „tömeg”-oktatást nyújtó iskolákra. A magyar társadalom integrációja szempontjából mindenesetre kívánatos lenne, ha a magyar társadalom nyitottsága legalább az eddigi szinten maradna.

5.4. A mobilitási esélyek egyenlőtlensége

Noha a mobilitás globális megnövekedését elsősorban a strukturális mobilitás növekedése okozta, a különböző rétegekből származók mobilitási esélyei közötti különbségek is lényegesen csökkentek. Például 1945 előtt egy értelmiségi családból származó férfinak körülbelül negyvenszer akkora esélye volt értelmiségi pozíció elérésére, mint egy szakmunkás fiának, és körülbelül százszor akkora, mint egy mezőgazdasági munkát végző család fiának. Ezzel szemben az 1973. évi adatok szerint az előbbi esélykülönbség hatszoros, az utóbbi tizenötszörös. A leányok esetében az értelmiségi-szakmunkás esélykülönbség körülbelül ugyanakkora, mint a férfiak esetében (ami azt jelzi, hogy a szakképzett munkások leánygyermekai közül is viszonylag sokan tanulnak tovább felsőfokú iskolákban), viszont az értelmiségi és parasztcsaládok leányai közötti különbség közel harmincszoros.

Nem kétséges tehát, hogy 1945 után a magyar társadalom lényegesen nyitottabbá vált, de azt korántsem állíthatjuk, hogy a társadalmi származás hatása az életpályára megszűnt. Lényeges mobilitási esélykülönbségek maradtak fenn.

Annál a ténynél, hogy a szocialista átalakulások a mobilitási esélykülönbségek lényeges csökkenését hozták magukkal, talán érdekesebb számunkra az a kérdés, hogy az esélykülönbségek nem nőttek-e a szocialista rendszer egy-két évtizedében. Ha együttesen nézzük az esélyegyenlőtlenség alakulását, akkor nem mutatható ki annak növekedése. Bizonyos mobilitástípusoknál viszont látszanak ennek jelei. Így a „fényes szelek” nemzedékéhez képest kissé nőttek a vezető és értelmiségi pozíciókba való bejutás esélyének különbségei a férfiak esetében, viszont tovább csökkent az egyenlőtlenség a nőknél. Hasonlóképpen kissé emelkedett a

segédmunkás rétegbe jutás esélykülönbsége, mivel a segédmunkásság önreprodukciója kissé nőtt, más rétegekből viszont valamivel ritkábban kerülnek oda.

Némi meglepetést okozott az 1992. évi mobilitásfelvétel loglineáris elemzésének az az eredménye, hogy a mobilitási esélyek egyenlőtlensége nem változott lényegesen. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a gazdasági-társadalmi rendszer változása nagyon kevésbé befolyásolta a mobilitási esélyek egyenlőtlenségét. Egy másik magyarázat az lehet, hogy a rendszerváltás óta eltelt idő még kevés volt a hatások érvényesüléséhez, azok később fognak jelentkezni.

Az azonban világos, hogy a különböző társadalmi helyzetű családokból származó fiatalok mobilitási esélyei nagyon eltérőek. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a társadalom nyitottsága, vagyis a mobilitási esélyek egyenlő vagy közel egyenlő volta előnyös feltételeket teremt a gazdasági fejlődéshez és a társadalom integrációjához, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy az esélyegyenlőtlenség mérséklődése kívánatos, esetleges megnövekedése viszont hátrányos lenne.

5.5. A magyar mobilitás és a nemzetközi trendek

Kévszámú terület van a szociológiának, ahol az adatok gyűjtésének és elemzésének módszerei annyira fejlettek és egységesek a különböző országokban, és ahol annyi törekvés volt a nemzetközi összehasonlításra, mint éppen a társadalmi mobilitás vizsgálata. Mivel a magyar adatfelvételeket, elsősorban az 1973. évi mobilitási adatokat is bevonták a nemzetközi összehasonlításokba (Erikson-Goldthorpe 1992; Treiman-Ganzeboom 1990), meglehetősen pontosan meg tudjuk mondani, hogy a magyarországi mobilitási viszonyok miben hasonlítottak és miben különböztek a többi fejlett ország mobilitásától.

Hazánkban 1945 óta nagyobb volt a társadalmi mobilitás volumene, mint a legtöbb fejlett tőkés társadalomban. Az utóbbiak közül azonban azokban, ahol az iparosítás és gazdasági fejlődés okozta szerkezeti átalakulás különösen gyors volt, mint például Svédországban és Finnországban, a mobilitás hasonló nagyságrendű volt, mint nálunk. Talán meglepőnek tűnik az adatok összehasonlítása alapján levont azon következtetés, hogy a szellemi foglalkozású rétegekből a fizikaiakra irányuló mobilitás – amit néha „dek- lasszálódásnak” szokás nevezni – nem volt nagyobb arányú az elmúlt négy évtizedben nálunk, mint a tőkés országok többségében.

Mivel azonban 1945 után hazánk a gazdasági fejlettség alacsonyabb színvonalán állt, s így nagyobb volt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, és kisebb a szellemi foglalkozásúaké, különösen az értelmiségé, a mai Magyarországon a szellemi foglalkozású rétegekben nagyobb a fizikai rétegekből származók aránya, és a munkásságban nagyobb a parasztszármazásuk aránya, mint a legtöbb fejlett tőkés társadalomban.

A mobilitás elsősorban a nagyobb strukturális változások következtében, vagyis a gyors iparosítás miatt volt nagyobb hazánkban, mint a fejlett tőkés országok egy részében. A mobilitási esélyek egyenlőtlensége területén alig van különbség Magyarország és a kapitalista országok között. Magyarországon például ugyanúgy, mint Angliában és Svédországban, körülbelül hatszor akkora esélye van az értelmiségi fiának arra, hogy maga is értelmiségi legyen, mint a szakmunkás fiának.

A magyarországi mobilitás összehasonlítása más fejlett országok mobilitásával tehát szintén igazolni látszik Ossowski (1957) fent idézett tételét, hogy a szocialista országokban csak a gyors iparosítás miatt volt nagyobb a mobilitás volumene, mint a fejlett tőkés országokban, s a mobilitási esélyek nem voltak egyenlőbbek a szocialista országokban. A magyar adatok egyben alátámasztják az „FJH”-tételt is (Featherman-Jones-Hauser 1975), amely szerint a mobilitási esélyek egyenlőtlenségei minden fejlett országban nagyon hasonlóak. Ezek a megállapítások a gazdasági-társadalmi-politikai rendszerek összehasonlításának általánosabb kérdéseihez is elvezethetnek, nevezetesen ahhoz, hogy miben hasonlítottak (iparosítás) és miben különböztek (hatalmi viszonyok) a szocialista társadalmak és a gazdaságilag fejlett és demokratikus társadalmak. Ezekre a kérdésekre a 19. fejezetben fogunk visszatérni.

A magyarországi társadalmi mobilitás abban a tekintetben is hasonlított más fejlett országokéhoz, hogy az iskolai végzettség a foglalkozási életpályát legerősebben meghatározó tényező. A szülői család hatása az életpályára elsősorban úgy érvényesül, hogy a kedvezőbb társadalmi helyzetű családok gyermekei magasabb iskolai végzettséget szereznek.

5.6. Nemzedéken belüli mobilitás, elitcsere

A nemzedéken belüli mobilitásra általában kisebb figyelmet fordítottak a külföldi mobilitásvizsgálatokban, mint a nemzedékek közötti mobilitásra. Magyarországon 1945 után azonban a nemzedéken belüli mobilitás volumene

hasonló volt, mint a szülői család társadalmi helyzete és a pályakezdekori helyzet közötti nemzedékek közötti mobilitás. Elsősorban a parasztságból a munkásságba irányuló mobilitás valósult meg igen sokszor a foglalkozási életpálya közben: parasztok gyakran elhagyták parasztgazdaságukat, vagy a mezőgazdaság kollektivizálását követően menekültek el a mezőgazdaságból ipari munkahelyekre. Az 1970-es és 1980-as években az ilyen nemzedéken belüli mobilitás ritkábbá vált, a mobilitási lépés egyre inkább már az első foglalkozáskor megvalósult, és a továbbiakban nem változott a társadalmi helyzet.

A nemzedéken belüli társadalmi mobilitás különleges fajtája az, amikor az egyén először elhagyja származási rétegét, s később visszatér oda. Ez a típusú „visszatérő” mobilitás különösen gyakori volt az értelmiségi származásúak között az 1950-es években: értelmiségi családokból származó fiatalok nem jutottak be az egyetemekre, évekig munkásként dolgoztak, majd sikerült egyetemi felvételt nyerni, és a diploma megszerzése után maguk is értelmiségiek lettek. Előfordult az ilyen típusú mobilitás drasztikusabb formában is: kitelepítés révén, a börtönbüntetés letöltése után.

A nemzedéken belüli mobilitás különösen érdekes fajtája a rendszerváltozások alkalmából bekövetkező elitcsere. A társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő elit vagy elitek mobilitásának vizsgálatát megnehezíti, hogy az országos adatfelvételekben a kis létszámú elitből (amely a társadalom 0,5-1, esetleg 2 százalékát alkotja) szükségképpen kevesen kerülnek a felvétel mintájába, így a kis esetszámból nem lehet megbízható következtetéseket levonni. Magyarországon a szocialista korszakban az elit mobilitásának vizsgálatát majdnem lehetetlenné tette, hogy a hatalmi elit nem tűrte szociológiai vizsgálatát, mert az az ideológiával ellentétes, kellemetlen tényeket tárhatott volna fel.

Gazsó Ferenc (1990) vizsgálta először a káderbürokrácia összetételét származás szerint a körülbelül 6000 vezető adatait tartalmazó titkos vezetői statisztika alapján. A káderbürokrácia tagjainak nagy többsége munkás- és mezőgazdasági fizikai származású volt, de 1. 1981-től 1989-ig nőtt az értelmiségi és szellemi származásúak aránya, 2. nőtt azoknak az aránya is, akik egyetemi-főiskolai végzettséggel rendelkeztek, 3. az állami vezetők között lényegesen többen voltak értelmiségi származásúak és rendelkeztek felsőfokú végzettséggel, mint a pártkáderek között, 4. a központi pártapparátusban sokkal többen voltak felsőfokú végzettségűek és értelmiségi származásúak, mint az alsóbb szintű pártapparátusban. Ezeknek az adatoknak alapján kimutatható, hogy az 1980-as években a káderbürokrácia „elértelmiségiesedett”. Az 1989. őszi MSZMP-kongresszuson, amely a párt feloszlását kimondta, a küldöttek 82 százaléka értelmiségi volt.

1993 tavaszán *Szelényi Iván* (1986) vezetésével több volt szocialista országban elitcse-re-vizsgálatra került sor. Kiválasztották az 1988. évi gazdasági, politikai és kulturális elitnek, valamint az 1993. évi eliteknek egy mintáját, és megkérdezték, mi volt a foglalkozásuk 1988-ban, illetve 1993-ban. Az 1988-as elitnek egy része nem volt elitpozícióban 1993-ban, tehát „lecserélődött”, de legtöbbször nyugdíjba vonulás útján. A régi elit nem jelentéktelen része azonban megmaradt 1993-ban is elitpozícióban, sok esetben a politikai elitből a gazdasági elitbe lépett át. Az 1993-as elit három része meglehetősen eltérő képet mutat (7.7. táblázat): a gazdasági elitben vannak a legtöbben azok, akik már 1988-ban is elitpozícióban voltak, a politikai és a kulturális eliten belül azok vannak a legtöbben, akik 1988-ban értelmiségi pozícióban voltak. Szalai Erzsébet (1966) megfogalmazása szerint a Kádár-korszak végi techokrácia második vonala foglalta el az elitpozíciókat. Az elitcsere tehát a politikai rendszerváltás körülményei között sem volt radikális. Azt lehet mondani, hogy érvényesült a „társadalmi reprodukció vastörvénye”: aki a társadalmi hierarchia csúcsáról származik, az többnyire ott is marad, aki pedig a társadalom alsó rétegeihez tartozott, az nagyrészt nem tud onnan kitörni.

7.9. táblázat - 7.7. táblázat ♦ Az 1993. évi elitcsoportok összetétele tagjaiknak 1988. évi társadalmi helyzete szerint

Társadalmi helyzet 1988-ban	Elitcsoportok 1993-ban		
	Gazdasági elit	Politikai elit	Kulturális elit
Elit (felsővezető)	37,2	24,9	24,7
Középvezető	36,1	15,1	17,4

Egyéni vállalkozó	1,0	1,6	0,2
Értelmiségi	14,4	45,0	50,0
Munkás	9,5	10,1	4,2
Nem volt foglalkozása	1,8	3,3	3,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

Mielőtt a „statisztikai korszak” (1880 óta) vándorlási tendenciáival foglalkozunk, érdemes röviden utalni arra, hogy a Kárpát-medencében az elmúlt évszázadokban igen nagy tömegű belső vándormozgalmak fordultak elő: az Ottomán Birodalom hódításainak hatására a menekülő elvándorlás a megszállt területekről, majd az ottomán uralom alóli felszabadulás utáni bevándorlás (részben külföldről) az elnéptelenedett középső országrészekben. Ezeknek a vándormozgalmaknak a következtében Magyarország mai lakossága különböző eredetű népességek leszármazottaiból tevődik össze.

A belső vándorlás Magyarországon az iparosodás kezdetétől körülbelül az 1950-es évek végéig erősen emelkedett: 1880-ban az összeírt lakosságnak csak 26 százaléka élt a születési helyétől eltérő településen, 1949-re ez az arány már elérte a 43 százalékot. Azóta kissé csökkent az arány (1981-ben a 15 éves és idősebb népességből 44 százalék élt más településen, mint ahol született, a kevesebbet vándorolt 15 évesnél fiatalabbak figyelembevételével azonban lényegesen csökkentenél az össznépességen belüli arányt).

A lakásbejelentési rendszer alapján 1955 óta vannak adataink az állandó és ideiglenes vándorlások számáról. A vándorlás 1957-ig nőtt, azután csökkent. Az állandó lakó- hely-változtatások száma az 1960 körüli 330 ezres szintről az utolsó években körülbelül 210 ezerre esett vissza, az ideiglenes lakóhely-változtatások száma pedig (az ideiglenes- lakóhely-megszüntetésekkel együtt) 630 ezerről 1995-ben 150 ezerre csökkent. Az utolsó két és fél évtizedben tehát hazánkban *lényegesen csökkent a belső vándorlás*, bár az utolsó években az állandó vándorlás kissé újra nőtt.

Megváltozott a vándorlások iránya is. Míg korábban elsősorban a községekből a fővárosba irányult a vándorlás, majd a községekből a városokba, 1995-ben Budapest és a többi város állandó vándorlási egyenlege negatív volt, a községeké pedig pozitív, tehát többen vándoroltak a községekbe, mint ahányan onnan elvándoroltak. Az északkeleti elmaradott megyékből való elvándorlás azonban ma is folytatódik.

Miközben a lakóhely-változtatások száma csökkent, az ingázóké 1980-ig nőtt. Az 1930. évi népszámlálás még csak 141 ezer ingázót mutatott ki, 1960-ban már 613 ezer, 1970-ben 977 ezer, 1980-ban 1 millió 218 ezer aktív kereső ingázott naponta a munkahely és a lakóhely között, 1990-ben valamivel kevesebb, 1 millió 42 ezer ingázót mutatott ki a népszámlálás.

Az ingázás, illetve a lakóhely és a munkahely közötti hosszú utazás azonban nem azonosítható minden további nélkül. Az ingázóknak egy kisebb része viszonylag rövid idő alatt jut el a munkahelyére, ezzel szemben azon aktív keresők egy része is, akiknek lakóhelye és munkahelye azonos településen van, hosszú időt tölt a lakóhelye és a munkahelye közötti közlekedéssel (7.8. táblázat). Az ingázók aránya nagyobb a férfiak, mint a nők körében, és a társadalmi rétegek közül a szakképzetlen munkás rétegekben a leggyakoribb.

A belső vándorlás volumene valószínűleg magas szinten marad, esetleg nőni is fog, mivel a nálunk fejlettebb országokat általában az jellemzi, hogy a népesség viszonylag gyakran változtatja lakóhelyét. A belső vándorlás korábban uralkodó iránya, a falvakból a városok felé, azonban nem szükségképpen folytatódik a jövőben. Ha a városok és falvak életkörülményei közötti különbségek mérséklődnek, a munkahelyek kínálata kiegyenlítettebbé válik, és ha a közlekedési viszonyok javulnak, főképpen ha a személygépkocsi elterjed és az úthálózat is javul, akkor lehetséges, hogy a falvak elnéptelenedése megáll, vagy legalábbis a kedvezőbb földrajzi helyzetű és természeti feltételeket kínáló falvak népességének fogyása megáll, és az elmaradt régiókból a fejlettebbekbe irányuló elvándorlás is mérséklődik.

Hasonlóképpen befolyásolni fogja a vándorlások irányát a regionális különbségek alakulása is. Ha az ország régiói közötti egyenlőtlenség ismét megnő, akkor erős lesz a nyomás abban az irányban, hogy az elmaradó régiók lakossága megpróbáljon elköltözni a fejlődő régiókba.

7.10. táblázat - 7.8. táblázat ♦ Az összes és az ingázó aktív keresők átlagos oda- és visszautazási ideje a lakóhely és a munkahely között, 1990

Utazási idő a lakóhelytől a munkahelyre és vissza	Az összes aktív kereső	Ingázó aktív kereső
	százalék	
0-15 perc	17,4	1,9
16-30	29,9	14,7
31-45	10,6	9,2
46-60	19,5	26,5
61-90	7,1	11,4
91-120	10,1	21,7
121-150	1,3	2,8
151-180	2,7	8,0
181 és több perc	1,4	3,8
Összesen	100,0	100,0
Aktív keresők		
száma, ezer	4467,0	1042,0

A belső vándorlást nyilvánvalóan erősen befolyásolni fogják a lakáshoz jutás feltételei. Ha a lakáspiac állapota miatt nehéz az új lakóhelyen lakáshoz jutni, mert csekély a bérlakáskínálat, magasak a lakbérek, nehéz az ingatlanpiacon lakást, családi házat vásárolni, akkor ez nagymértékben megnehezíti az állandó lakóhely megváltoztatását.

Az ingázás növekedése egyrészt világjelenség, a közlekedés javulásával függ össze, másrészt annak a különleges magyarországi jelenségnek a következménye, hogy a mezőgazdaságot elhagyók és ipari munkát vállalók közül egyre többen megtartották községi lakóhelyüket. Ennek oka lehet a lakáshoz jutás nehézsége a városokban, továbbá a falusi lakosság ragaszkodása a lényeges jövedelemkiegészítést biztosító háztáji termeléshez. Valószínűnek látszik, hogy az ingázás a jövőben is igen elterjedt marad (bár a hosszú távú ingázás, különösen a hetenkénti ingázás a munkásszálláson lakással egybekötve, talán csökkenni fog). Ez a tény a közlekedés fejlesztését igényli, az ingázás körülményeinek, idejének mérséklése érdekében.

Az ingázásnak az utolsó évekbeni csökkenése azzal lehet összefüggésben, hogy a gazdasági depresszió körülményei közt a vállalatok elsősorban ingázó alkalmazottaikat és munkásaikat bocsátják el.

1994-ben 138 ezer külföldi élt Magyarországon egy évnél hosszabb ideje, nagyobb részük – mintegy 80 ezer ember – letelepedési engedéllyel. A legtöbb bevándorló 1990-ben érkezett, azóta csökkent a számuk. Nehéz megjósolni a bevándorlás jövőbeni alakulását, mert az nagymértékben függ egyrészt a szomszédos és közeli országok gazdasági és politikai helyzetétől (minél rosszabb a helyzet ezekben az országokban, annál többen fognak megpróbálni Magyarországra áttelepülni, polgárháborús és háborús konfliktusok esetén a menekültek száma is újra erősen megnövekedhet), másrészt függ Magyarország bevándorlási politikájától, attól, hogy könnyen vagy nehezen adunk letelepedési engedélyt, később pedig állampolgárságot.

Nem ismerjük azoknak a számát, akik Magyarországot a végleges kivándorlás szándékával elhagyták. Számuk nagyságrendjét egyszázazresre becsülik. Az 1994. évi Magyar Háztartás Panel adatfelvétel mindenesetre nem

enged arra következtetni, hogy a magyar állampolgárok tömegesen akarnák elhagyni az országot. A megkérdezett felnőtteknek csak 1,3 százaléka tervezte a külföldre költözést, ennél valamivel többen a néhány éves, még többen a néhány hónapos külföldi munkavállalást.

A Kárpát-medencében a magyarok bevándorlása, a honfoglalás előtt és azt követően is nagy tömegű nemzetközi vándorlások mentek végbe. A középkorban keletről bevándoroltak többek között a kunok és jászok, nyugatról érkeztek német, vallon telepesek. A török hódoltság után nagy tömegek érkeztek Nyugat-Európából, részben szervezett telepítés útján, számukat pontosan nem ismerjük. A XIX. században jelentős számú zsidó vallású bevándorló érkezett Galíciából.

A XIX. század második felében a mezőgazdasági túlnépesedés sokakat indított arra, hogy tengerentúltra vándoroljanak. Pontos számukat nem ismerjük. 1861 és 1913 között 1 millió 349 ezer magyarországi lakos vándorolt ki csak az Egyesült Államokba. Az úgynevezett kikötői statisztikák szerint 1873 és 1913 között összesen 2 millió kivándorló hagyta el az országot tengerentúli úti céllal. Nem tudjuk, hogy ezen kivándorlók közül hányan tértek vissza.

Az első világháború után 350 ezer menekült vándorolt be az országba a Magyarországtól elcsatolt területekről. A kivándorlás az első világháború előttihez képest lényegesen csökkent, a két világháború között 95 ezren vándoroltak ki, de ugyanennyien voltak a visszavándorlók és bevándorlók is. A második világháború végén Erdélyből 125 ezer, Kárpát-Ukrajnából 25 ezer, a Vajdaságból 40 ezer magyar menekült a mai országterületre. Közvetlenül a háború után 30 ezer magyar nemzetiségű személy kényszerült Szlovákiából Magyarországra költözni. A következő évek szlovák-magyar népességcseréje keretében körülbelül 70 ezer magyart telepítettek át kényszerrel Szlovákiából, és körülbelül 70 ezer szlovák hagyta el Magyarországot önként. A győztes nagyhatalmak döntése alapján ki kellett volna telepíteni az összes német nemzetiségű lakost, ténylegesen körülbelül 50 százalékuk, 250 ezer ember került kényszerkitelepítésre Németországba és Ausztriába. Mindezek a kényszervándorlások igen sok egyéni szenvedést és végső soron a kitelepítő országoknak súlyos károkat okoztak.

A második világháború utáni évtizedekben jelentős számú magyar állampolgár hagyta el az országot főképpen politikai okok miatt, az üldöztetés elől menekülve. 1944-ben és a következő években körülbelül 100-110 ezer ember hagyta el az országot, az 1956-os forradalom után pedig 200 ezren. A vasfüggöny leengedése után a határ illegális átlépése majdnem lehetetlenné vált, mindenesetre életveszéllyel járt. 1963 és 1988 között mégis 71 ezer ember hagyta el illegálisan az országot, jelentős részük oly módon, hogy legális útlevelemmel külföldre utazott és nem tért haza. Ezzel párhuzamosan körülbelül 50 ezren legálisan vándoroltak ki. 1953 és 1989 között összesen negyedmillió körül volt az ország kivándorlási vesztesége.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

Elvként elfogadhatjuk, hogy a gazdasági fejlődés, a társadalom jó működése és a társadalmi igazságosság érvényesülése szempontjából egyaránt előnyös, ha a társadalmi mobilitási esélyek különbségei minél kisebbek, más szóval, ha a mobilitási esélyek minél közelebb vannak az egyenlőséghez. Ugyanakkor a magyar és a nemzetközi mobilitási vizsgálatok eredményei alapján levonhatjuk a következtetést, hogy az esélykülönbségeket politikai eszközökkel csak bizonyos, viszonylag szűk határok közt lehet befolyásolni. Rossz hatásúak és hosszabb távon eredménytelenek voltak a mobilitási folyamatok adminisztratív eszközökkel (például származás szerinti megkülönböztetésekkel az egyetemi felvételeknél) történő befolyásolására tett kísérletek.

Ezzel szemben a különböző régiók, valamint a városok és községek iskolai ellátottságának és az iskolák minőségi színvonalának kiegyenlítése, a tanulók kollégiumi elhelyezése (és a népi kollégiumokban kidolgozottakhoz hasonló elvek szerinti nevelése, oktatása), a hátrányos művelődési környezetből származó fiatalok különleges oktatási támogatása, maga az ösztöndíjrendszer, továbbá az iskolarendszeren való áthaladás „fő útja” (általános iskola után nappali gimnázium és nappali felsőfokú oktatás) mellett különféle „mellékutak” (esti és levelező oktatás, felnőttképzés stb.) nyitva tartása elősegíti az esélyek kiegyenlítését. Sőt a hátrányos társadalmi helyzetű fiatalok láthatatlan hátrányának (például a nem iskolában elsajátítható, hanem otthonról hozott tudás, tájékozottság értékelése a vizsgákon) tudatos mérséklése is nagy előrelépés ebben az irányban.

A tandíj bevezetése a felsőfokú oktatásban szükségképpen megnöveli az eltérő anyagi és társadalmi helyzetű családok gyermekeinek felsőfokú továbbtanulási esélyei közötti különbségeket, ezért nagyon fontos, hogy ösztöndíjak és hallgatói hitelek segítsék elő, hogy a szerényebb helyzetű fiatalok ne legyenek kénytelenek lemondani az egyetemi és főiskolai tanulásról.

A város- és faluszociológiával foglalkozó 6. fejezetben már utaltam arra, hogy a belső vándorlás, a lakóhely-változtatás adminisztratív eszközökkel való befolyásolási kísérletei egyrészt általában kudarcot vallanak, másrészt igen nagy társadalmi feszültségeket idéznek elő.

A városok és a falvak, valamint az egyes régiók közötti gazdasági és ellátottsági különbségek mérséklése mindenesetre a belső vándorlás csökkenése irányában hat, ezért ha az egyirányú (faluról városba, az ország egyik régiójából a másikba irányuló) tömeges vándorlást problematikusnak ítéljük meg, akkor azt leginkább a fejlettségi különbségek hosszú távú csökkentésével lehet mérsékelni. A nem egy irányba haladó, hanem „csere” jellegű vándorlás intenzitásának növekedése viszont valószínűleg a gazdasági fejlődés szükségszerű velejárója, a fejlődésnek legalábbis bizonyos szakaszában. Ezért ennek visszafogása értelmetlen lenne.

A *nemzetközi vándorlást* sokkal inkább hajlamosak a fejlett országok adminisztratív eszközökkel szabályozni, mint a belső vándorlást. Valószínűnek lehet azonban mondani, hogy a következő évtizedekben az összes fejlett ország fokozatosan kénytelen lesz nemzetközi vándorlási politikáját liberalizálni. Az Európai Unió tagországai között ezen országok állampolgárai szabadon változtathatják lakóhelyüket. Ezért azt is valószínűnek lehet tartani, hogy hazánkban is a jelenleginél többen fognak kivándorolni, és még inkább többen fognak átmenetileg külföldön munkát vállalni, másrészt többen fognak menekültként és egyszerűen gazdasági okok miatt bevándorolni, illetve kivándorolni. A kivándorlás rövid távon csökkentheti a munkanélküliséget, hosszú távon azonban mindenképpen veszteséget jelent az adott társadalom számára, mert elsősorban fiatal felnőttek hagyják el az országot, akik – ha hazájukban maradnának – hozzájárulnának a nemzeti jövedelem előállításához. A bevándorlás – a közvélemény egy részének ellenérzéseivel ellentétben – kifejezetten hasznos az adott ország számára, mivel többnyire fiatal felnőttek vándorolnak be, és mivel sokan közülük olyan munkakörökben helyezkednek el, ahol a helyi lakosság nem kíván munkát vállalni. Mivel Magyarországon a következő évtizedekben a munkavállalási korú lakosság számának csökkenésére kell számítani, az esetleges munkavállalási korú bevándorlók hozzájárulnak az ebből fakadó gazdasági problémák enyhítéséhez.

A külföldről érkező bevándorlás természetesen problémákat is okoz, és pedig többnyire annál nagyobbakat, minél inkább eltérő, idegen kultúrából jönnek a bevándorlók. A különböző kultúrájú emberek együttélése könnyen sűrűdásokhoz vezethet. E problémának azonban nem az a megoldása, hogy a bevándorlást adminisztratív eszközökkel gátolják, hanem az, hogy a bevándorlóknak a hazai kultúrához való alkalmazkodását segítik elő, és a hazai lakosságnak az idegen kultúrájúakkal szembeni ellenérzéseit próbálják csökkenteni.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A társadalmi mobilitásnak messzemenő hatásai vannak a társadalom jellegére és működésére. A társadalmi mobilitási esélyek egyenlőtlensége a társadalmi egyenlőtlenségek egyik fajtája. Kisebb esélyegyenlőtlenség a mobilitásban feltételezhetően elviselhetőbbé teszi a jövedelmi viszonyok egyenlőtlenségeit. A nagy mobilitás fékezi az osztályok képződését és még inkább az osztályok közötti éles ellentétek kifejlődését, ezáltal elősegíti a fennálló rendszer stabilitását.

Vitatott kérdés, hogy a társadalmi mobilitás alakulását befolyásolja-e a gazdasági- társadalmi-politikai rendszer, például volt-e különbség a kapitalista és a szocialista társadalmak mobilitási viszonyaiban, és hogy magasabb gazdasági fejlettségi fokon na- gyobb-e a mobilitás, vagy pedig a társadalmi mobilitás elsősorban a társadalmi struktúrától, annak változásától függ-e. Az utóbbi felfogás szerint a társadalmi mobilitás nagyrészt attól függ, hogy a struktúra átalakulása következtében, például az értelmiségi réteg növekedése következtében, nyílnak-e új társadalmi pozíciók, ahova más rétegek leszármazottai és tagjai beléphetnek.

A szocialista korszakban végzett magyarországi mobilitásfelvételek egymással és külföldi felvételekkel összehasonlítva azt sugallják, hogy a strukturális változásoknak, az 1950-es és 1960-as évek gyors, sőt erőltetett iparosításának volt a legnagyobb hatása a mobilitásra, a mobilitási esélyek egyenlőtlensége hasonló volt a kapitalista országokban megfigyelt egyenlőtlenségekhez, tehát a szocialista rendszer nem hozott speciálisan egyenlőbb mobilitási modellt.

Az 1990. évi rendszerváltozás után végbement elitcsere vizsgálata arra enged következtetni, hogy nem történt radikális váltás. A régi elit egy része nyugdíjba vonult, és helyére a régi vezető réteg második szintjén lévők és értelmiségiek léptek. A régi politikai elit egy része a gazdasági elitbe lépett át.

Az ember különösképpen vándorló lény, az emberiség egésze története során igen nagy vándormozgalmak mentek végbe. Ezért nem meglepő, hogy ma is igen intenzívek a nemzetközi és a belső vándormozgalmak. A legfejlettebb országokban, ahol a népességszám már nem nő, sőt csökken a halálozások és születések számának különbsége miatt, szükségképpen jelentős a bevándorlás. Ez várható Magyarországon is.

Az iparosítással párhuzamosan jelentős belső vándorlás volt Magyarországon a községekből a városokba. Hasonlóképpen jelentős volt az ingázás, vagyis az a jelenség, hogy a munkahely és a lakóhely más településen helyezkedik el, és az egyén naponta vagy ritkábban ingázik lakóhelye és munkahelye között. Az utolsó években a vándorlás intenzitása – valószínűleg átmenetileg – csökkent, és a vándorlási egyenlegek kiegyenlítettebbekké váltak, már nem a községekből városokba irányuló vándorlás van nagy túlsúlyban.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Spéder Zsolt)

Az 1990-es években mind itthon, mind pedig külföldön a politika és a szélesebb nyilvánosság fokozott érdeklődését váltották ki a nemzetközi vándorlás kérdései. Ehhez minden bizonnyal hozzájárultak az időszak eseményei („a vasfüggöny” lebontása, a délszláv háború, majd az Európai Unió bővítése), az ezekhez köthető migrációs hullámok és az általuk generált lakossági félelmek. Minden bizonnyal szerepet játszott itt az is, hogy a globalizáció következtében a nemzetközi erőforrásmozgások (tőke és munka) intenzívebbé váltak, hogy több országban erősödtek a konfliktusok a migránsok és az őslakosok között, és valószínűleg az is, hogy az európai társadalmak öregedésére és fogyására reagálva a migráció komolyan szóba jött a népességszökkenés megállításának eszközeként. A társadalmi mobilitás nemzetközi kutatásában relatíve kevesebb történt. Nem csak azért, mert lanyhább volt a közérdeklődés, hanem azért is, mert ez a terület a szociológia legérettebb ága: rögzültek a mindenki által elfogadott kérdésfelvetései, módszerei, hagyományai. Erre nézve tehát inkább a kialakult eszköztár alkalmazásának lehettünk tanúi. Ezek a körülmények indokolják, hogy a következőkben a nemzetközi migráció kérdéseivel és hazai vonatkozásaival foglalkozunk részletesebben.

Klasszikus értelmezés szerint azok tekinthetők migránsoknak, akik lakóhelyüket elhagyva más országba költöznek, ott tartósan megtelepednek, a befogadó (vagy célország) állandó népességének részévé válnak. Ma e definíciónak az egyik eleme, a lakóhely- és országváltás tartóssága kérdésessé vált. Megnövekedett ugyanis azoknak az eseteknek a száma, amikor az érintettek (eredeti szándékuk szerint) csak átmeneti jelleggel választanak másik országot, ám ez az állapot – ha nem is minden esetben –, tartóssá válhat. Gondoljunk például arra, hogy a külföldön ösztöndíjjal tanulók közül nem kevesen helyben dolgozni is kezdenek, majd családot alapítanak, vagy arra, hogy egy adott célt (pl. otthoni lakásépítést) szolgáló külföldi munkát gyakran nehéz feladni, a helyzet állandósul, a végkimenet esetleg a kivándorlás lesz. Mindezekre tekintettel egy meghatározott országban, egy adott időszakban élők közül azok tekinthetők migránsnak, akik tartósan ott élnek, és nem az adott országban születtek. (A kritériumként kezelt időtartam országonként különbözhet, van, ahol három hónap, van, ahol egy év.)

8.1. Nemzetközi tendenciák

Közismert, hogy az európai államok évszázadokon keresztül kibocsátó országok voltak, és döntően az 1960-as évek gazdasági növekedése hozott ebben fordulatot, ekkor váltak befogadóvá. A bevándorlás első hullámaival érkezők az adott országok munkaerőhiányát voltak hivatva pótolni, majd a későbbiekben – ha sikeresen tudtak integrálódni – a háztársak és családtagok is követték őket. A gazdaságilag motivált migrációt tehát a családformálódás és egyesítés szándékával történt mozgások kísérték. A migráció motivációs keretét – nemek szerint erősen eltérő súllyal – ma is döntően e két tényező alkotja. Ugyanakkor politikai okok, háború vagy természeti katasztrófa is arra kényszerítheti az embereket, hogy átmenetileg vagy tartósan más országba vándoroljanak, ám részarányuk Európában az összes vándorlóhoz képest alacsony.

1990 és 2000 között Európában emelkedett a migránsok létszáma (Münz 2003; *World Migration Report* 2005). Ez a folyamat az 7.9. táblázatban számszerűleg is jól megmutatkozik: a vizsgált 18 országban 16 millióról 20 millióra növekedett az adott időpontban külföldiként tartósan ott tartózkodók részaránya. A számok alábecsülik a migráció mértékét, hiszen nem tartalmazzák a honosítottakat (azokat, akik külföldön születtek, de mára már új állampolgárságot szereztek), pedig a *World Migration Report* szerint 1992 és 2002 között 5,8 millió embert honosítottak az Európai Unió akkor 15 országában (*World* 2005, 141). Köztük igen nagy hányadot képviseltek a volt szocialista országokból Németországba visszatelepülő német nemzetiségűek.

A táblázatból az is jól látszik, hogy a külföldiek eloszlása nem egyenletes az egyes nyugat-európai országokban. A két törpeállamot nem számítva Svájcban, Németországban, Ausztriában és Belgiumban a legmagasabb az arányuk. A legtöbb külföldi pedig Németországban, az Egyesült Királyságban és Franciaországban él. Az elemzők szerint Nyugat-Európába irányuló migrációnak az 1990-es években bekövetkezett növekedése több forrásból táplálkozott. Az időszak elején a délszláv háború emberek százazeit üldözte el otthonukból, hazájukból. Úgyszintén szerepe volt a transzformációs országokban tapasztalható recesszióknak, a megélhetés

súlyos nehézségeinek is. Ugyanakkor az évtized második felében a gazdaságszerkezeti változások és a későbbiekben részletesen tárgyalandó mechanizmusok (családegyesítés) tartották fenn a migrációt. Érdekes jellegzetességeket vehetünk észre, ha megfigyeljük, hogy a kibocsátó országokból milyen célországokba vándorolnak leginkább (outflow), illetve hogy az egyes befogadó országokba milyen más országokból érkeznek (inflow) a legtöbben. Az 1990-es évek végének adatai szerint a volt Jugoszláviából kivándoroltak 60,2 százaléka, a török migránsoknak pedig 74,1 százaléka Németországot választotta. A volt jugoszlávok körében Svájc a második (15,5 százalék), Ausztria pedig a harmadik legnépszerűbb befogadó ország (10,1 százalék). A törökök esetében Franciaország (6,0 százalék) és Ausztria (4,9 százalék) áll a második és harmadik helyen. Az algériaiak 92,6 százaléka és a tunéziaiak 71,3 százaléka Franciaországba vándorol ki. Végül az Egyesült Királyság a befogadója a migráns indiaiak 59,3 százalékának, az irakiak 54,3 százalékának és a pakisztániak 45 százalékának (Salt 2001). Az egyes országok között tehát jellegzetes *migrációs csatornák* alakulnak ki, amelyekben folyamatos az áramlás, és ahogy azt Salt állítja, ezek a kapcsolatok és mozgások alig változnak. Természetesen egy-egy esemény megnövelte az adott országból egy adott időszakban elvándorlók számát (például délszláv háború), de a migráció iránya ekkor is leggyakrabban a korábbi gyakorlat szerint alakult.

7.11. táblázat - 7.9. táblázat ♦ A külföldiek száma és a teljes népességen belüli aránya 18 nyugat-európai országban, 1990–2000 (ezer fő)

Ország	1990 Összesen	%	1999–2001 Összesen	%
Ausztria	482	6,2	730	9,1
Belgium	903	9,0	853	8,3
Dánia	161	3,1	259	4,9
Finnország	26	0,5	88	1,7
Franciaország	3 607	6,3	3 263	5,6
Németország	5 338	8,4	7 297	8,9
Görögország	173	1,7	166	1,6
Írország	81	2,3	127	3,3
Olaszország	469	0,8	1 271	2,2
Liechtenstein	11	38,1	11	34,3
Luxemburg	109	28,2	153	35,6
Hollandia	692	4,6	652	4,1
Norvégia	143	3,4	179	4,0
Portugália	108	1,1	191	1,9
Spanyolország	279	0,7	801	2,0
Svédország	484	5,6	487	5,5
Svájc	1 127	16,7	1 459	20,1

Egyesült Királyság	1 904	3,3	2 298	3,9
Nyugat-Európa összesen	16 096	4,5	20416	5,2

Forrás: Münz 2003.

A nemzetközi vándorlás elméleteiről Massey és munkatársai adnak átfogó értelmező és értékelő elemzést (Massey et al. 2001). A kibocsátó ország taszító, illetve a befogadó vagy célország vonzó tényezői („push and pull factors”) mind a migráció megindulásában, mind pedig fenntartásában lényeges szerepet játszanak. A megélhetés hazai biztosításának kilátástalansága (magas munkanélküliség, alacsony bérek, a földtulajdon elvesztése, a krízishelyzetek gyakori ismétlődése) arra kényszeríti az érintetteket, hogy máshol keressenek boldogulást. Úgyszintén erre ösztönöz a munkaalkalom, a magas bérek ígérete a szóba jöhető célországokban. Nem hiába állítják tehát a klasszikus elméletek, hogy a két ország közötti jelentős bérkülönbségek a migráció *strukturális előfeltételét* képezik. Sok-sok ok miatt azonban nem mindenki hagyja el az alacsonyabb bérköltségű országot. Akinek otthon biztos munkahelye és elismert foglalkozása (társadalmi presztízse) van, az kevésbé érzi a kényszert. Az is gátja a vándorlásnak, hogy a migráció igen magas ráfordításokkal jár: itt nem csak a lakóhely-változtatás, az informálódás költségeit kell figyelembe venni, de a befogadó ország kulturális mintáinak (pl. nyelvismeret megszerzése, oklevelek tanúsítása stb.) elsajátításával járó anyagi terheket is. Ezek csökkentésében igen sokat segítenek a *kapcsolathálózatok*, amelyek a migráció fenntartásának igen fontos, láthatatlan intézményei. A célországban élő rokonok és ismerősök pontos információval látják el a potenciális migránsokat a számba jövő munkaalkalmakról, a letelepedési esélyekről, a lakókörnyezetről, és segítséget nyújtanak a befogadó ország jogrendjében való eligazodásban, vagyis egyfajta szociális infrastruktúrát létrehozva csökkentik a kivándorlás költségeit és kockázatát (Sík 2001; Gödri 2005). Nem véletlen, hogy azok körében nagyobb a vállalkozó kedv, akiknek rokona, közeli ismerőse él a célországban. Formális kormányzati és üzleti intézmények is segítik a vándorlást. A német vendégmunkásigény kielégítésére még az 1970-es években is 6-700 toborzóiroda működött Törökországban (Portes-Böröcz 2001). Ma pedig számtalan olyan cég létezik, főképpen a kibocsátó országokban, amelynek fennmaradása, illetve profitja attól függ, hogy tud-e elég munkaerőt külföldre irányítani. Ma a migráció „üzlet”, ahogy azt John Salt megállapítja. A folyamat fennmaradását, ahogy már említettük, az is segíti, hogy egyes országok között tipikus migrációs csatornák alakultak ki. Ezek kialakulásában szerepet játszik a földrajzi közelség, a tradicionális államközi kapcsolat (történelmi örökségek, gyarmati múlt), a kulturális közelség, etnicitás (a visszatelepülő- lők körében), a befogadó országok szelektív migrációs politikája, és a már említett kapcsolatháló önfenntartó és bővülést elősegítő mechanizmusa (Massey et al. 2001; Portes- Böröcz 2001).

Számtalanszor felmerül az a kérdés, hogy vajon a fogadó vagy a kibocsátó országnak előnyös-e a migráció? A kibocsátó országokban leggyakrabban az „agyelszívás” jelenségét említik hátrányként: a jól képzett emberek képzésének költségeit az ő közösségük finanszírozta, míg a migránsok által hajtott haszon a befogadó országot gazdagítja. A befogadó országokban pedig az a félelem fogalmazódik meg, hogy a bevándorlók növelik a versenyt a munkapiacra, ezzel „elveszik” az őslakosok elől a munkahelyet, lenyomják a béreket. Valójában igen nehéz meghatározni a költségek és a hasznok egyenlegét, illetve azt, hogy ezek hol jelentkeznek és milyen mértékűek. Mert igaz, hogy a migránsok képzését a kibocsátó ország fedezte, de az érintettek valószínűleg azért vándoroltak ki, mert megélhetésüket otthon nem tudták biztosítani (csak a munkanélküliek számát, a szociális kiadások mértékét növelték volna, esetleg alacsony bérért kellett volna dolgozniuk), vagy elképzeléseiket nem tudták valóra váltani (a hasznos hozó tervek az otthoni környezetben talán meg sem születtek volna). Ami pedig a befogadó országot illeti, ott nyilvánvalóan volt kereslet a bevándorló alacsonyabb bérigényű munkájára, hiszen ha van hazai munkaerő, akkor a munkaadók nem keresik azt külföldön. Ugyanakkor azt se felejtjük el, hogy legkésőbb a letelepedés második fázisában rendszerint a bevándorló családtagjai is megérkeznek, és ők a befogadó ország szociális rendszerét terhelik. Mérlegelendő az a konfliktus is, amelyek a bevándorlók és hazai lakosok között nemritkán kialakulnak. (A migránsok integrációjának nehézségeiről a 10. fejezetben a kisebbségi problémák tárgyalásánál lesz szó.) Számtalan további előny és hátrány is felsorolható, vagyis a bevándorlás/kivándorlás megítélésekor igen alaposan végig kell gondolni a hosszú és rövid távú költségeket és hasznokat.

8.2. Hazai tendenciák

Migráció Noha hazánk és nyugati szomszédai között a szocializmus időszakában „vasfüggöny” húzódott, és a szomszédos szocialista országok felé sem voltak nyitottak a határok, Magyarországról a becslések szerint évente 5-8 ezren telepedtek át véglegesen, főképpen nyugati államokba (Tóth 2003,447). A bevándorlás sem 1990-ben

indult el: a rendszerváltozást közvetlenül megelőzően, mintegy annak előszeleként egyre többen, főképpen a szomszédos országból érkezett magyar nemzetiségűek tartózkodtak hosszú ideig és letelepedési (családegysítési) céllal Magyarországon. A rendszerváltozást követő határnyitás és a személyek szabad áramlása természetesen új időszakot nyitott a nemzetközi vándorlásban, Magyarország fokozatosan részévé vált az európai migrációs térségnek. A nyugati államokhoz hasonlóan érintik a nemzetközi krízisek következtében kialakuló vándorlási hullámok (délszláv konfliktus). Mi is számba vehető célországgyá váltunk, és a külföldön megélhetést kereső vagy arra kényszerülő magyaroknak sem kell azzal számolniuk többé, hogy ennek következményeként nem térhetnek vissza az anyaországba. Igen nehéz megbecsülni a tőlünk kivándorlók és a bevándorlók számát és a kettő különbségéből adódó vándorlási egyenleget, illetve azonosítani azokat a mechanizmusokat és motivációkat, amelyek a nemzetközi vándormozgalom hazai szegmensét mozgatja.

Az eredeti és a szerzett állampolgárságú magyarok tartós külföldi tartózkodásáról, illetve új állampolgári státusok megváltozásáról a fogadó országok bevándorlási és statisztikai jelentéseit folyamatosan végigkísérve és standardizálva, juthatnánk számszerű ismeretekhez, de ez igen nehéz és néha megoldhatatlan feladat. (Ausztriára vonatkozóan például nem rendelkezünk ilyen rendszeres adatokkal, pedig ez az ország a magyar kivándorlásban mindig lényeges szerepet játszott.) A Tóth Pál Péter által végzett becslés szerint 80-100 ezer főre becsülhető az a népesség, amely a rendszerváltozás és az ezredforduló között hagyta el az országot és tartósan külföldön él. A magyar vándorlóknak is megvan a maguk, hagyományos migrációs csatornája: döntő többségük (50-60 ezer fő) Németországban él, és nem lehet elhanyagolható Ausztria szerepe sem. A magyarok kivándorlási hajlandósága a hozzánk hasonló helyzetű volt szocialista országokhoz (pl. Lengyelország, Csehország, Románia) képest viszonylag alacsony, akár a terveket, akár a gyakorlatot tekintjük.

Pontosabb ismereteink vannak az országunkba belépő és tartózkodási, illetve letelepedési (2001-ig bevándorlási) engedéllyel rendelkezőkről és arról is, hogy közülük hányan hagyták el Magyarországot (lásd 7.10. táblázat).

7.12. táblázat - 7.10. táblázat ♦ Azon külföldi belépők és kilépők száma és országcsoporthoz szerinti összetétele, akik tartózkodási, bevándorlási engedélyt kaptak, illetve egyéb állandó itt-tartózkodási státussal rendelkeztek az 1990-2000 közötti időszakban

Országcsoporthoz	Belépők		Kilépők	
Szomszédos országok	162 352	69,9	52 977	53,0
Az Európai Unió országai	21 625	9,3	14 509	14,3
USA és Kanada	6 027	2,6	4 293	4,2
Egyéb országok	42 401	18,2	29 464	29,1
Összesen	232 417	100,0	101 243	100,0

Forrás: Tóth 2003, 454. p.

Jól látszik, hogy a migráció fő forrását a szomszédos országok – és döntő mértékben az ott élő magyarok – képezik, és ebben országcsoporthoz az átlagosnál alacsonyabb a kilépők aránya. A Magyarországra érkezők több mint fele Romániából jött, ezenkívül két ország, Ukrajna és a volt Jugoszlávia részesedik még lényeges, 10 százalék körüli hányaddal. Az is kitetszik, hogy a tartósan Magyarországon élők egy része tovább- vagy visszaköltözik, tehát nem minden belépő marad végérvényesen az országban. Sőt tudjuk, hogy státusuk az itt-tartózkodás folyamán is változhat (átmenetiből tartóssá, illetve megfordítva).

Nyilvánvaló, hogy a Magyarországra irányuló vándorlás okai a különböző országcsoporthoz eltérőek. Az EU régebbi tagállamaiból érkezők többsége a globalizációnak és az európai integrációnak köszönhetően kialakuló gazdasági kapcsolatokat szándékozik kihasználni, munkát akar vállalni. A szomszédos országokból érkezők migrációját a munkavállalási, családi és etnikai vonatkozások együttesen motiválják. Erről átfogó képet ad egy

reprezentatív vizsgálat, amelyet a környező országokból érkezett, 2001-ben bevándorlási státust kapott személyek körében végeztek (Gödri-Tóth 2005). A kutatás megállapította, hogy a vándorlásban lényeges szerepet játszott a magasabb magyarországi életszínvonal („szívó hatás”), a kibocsátó ország kilátástalannak ítélt gazdasági és politikai helyzete, illetve az elszorított kisebbségi hátrányok („taszító erők”). Lényeges és egyre erősödő szerepet játszott a kapcsolatháló: az érintettek mindegyikének volt a kibocsátó országból Magyarországon letelepedett rokona és barátja, továbbá többségük Magyarországon született rokonnal és ismerőssel is tartott fenn kapcsolatot. Ne hagyjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a magyar nemzethez és kultúrához való tartozás, az anyanyelv hibátlan ismerete megkönnyítette a vándorlást, és a szokásostól eltérő értelmezéshez is teret engedett (nem hiába használják az érintettek az át- település fogalmát). Ezeknek a körülményeknek a költség- és kockázatsökkentő, az integrációt megkönnyítő hatása nyilvánvaló. (Érdekes itt megemlíteni az 1945 után kitelepített sváboknak azt a tapasztalatát, hogy archaikus, az irodalmi némettől jelentősen eltérő nyelvhasználatuk miatt Németországban „magyar cigányoknak”, „barbár» magyaroknak” nevezték őket. – Bindorfer 2001, 88. skk.) A vándorlás (át)értelmezésében (jelentéstudajdonítás) pedig az nyilvánul meg, hogy a lakóhely-változtatás egyfajta „belső vándorlásként”, és különösen Budapestre és környékére költözés esetén a centrumba irányuló társadalmi mobilitásként, „felemelkedésként” fogható fel, hiszen az érintettek körében Magyarország és Budapest sohasem szűnt meg releváns vonatkoztatási rendszerként működni.

Jóllehet az érintettek körében a „jövőbeli bizonytalanságok kiküszöbölése”, az „életszínvonal emelése”, a munkavállalás, a „menekülés a nehéz gazdasági körülmények és kisebbségi feszültségek közül”, a „családi kapcsolatok rendezése” mind a migráció megindulásakor (1987-1992), mind pedig az ezredfordulón megjelenik magyarázó faktorként, némi hangsúlyeltolódás bekövetkezett. A kezdeti időszakban nagyobb szerepet kaptak a kisebbségi feszültségek és a nemzeti azonosulás új lehetőségei, illetve a kilátástalan gazdasági körülmények, az ezredfordulón már a nemzetközi migráció mindenütt ismert mozgatórugói a – gazdasági és a családi okok – kerültek a középpontba.

A kutatók a klaszterelemzés módszerével az ezredforduló bevándorlóit motivációik szerint négy nagy típusba sorolták (vö. 7.11. táblázat). *Etnikai migránsnak* (18 százalék) nevezték azokat, akinél a kisebbségi helyzet jelentette a vándorlás kiváltó okát. (Az esetleges félreértést elkerülendő: a vizsgálat alanyai döntően a magyar etnikumhoz tartoztak.) A *gazdasági migránsok* alkották a legnagyobb csoportot (28 százalék), ide azok kerültek, akiket leginkább az életfeltételek javításának szándéka, a gyerekek jövője iránti aggodalom késztetett vándorlásra. A *karriermigránsokat* (25 százalék) a képességeik jobb kihasználásának, a szakmai előrelépésüknek a lehetősége motiválta leginkább; az ő esetükben tehát a felfelé irányuló mobilitás perspektívája lehetett a meghatározó készítő erő. A *családegysítő migránsok* (27 százalék) a szekunder migráció alanyai: követik a családból elvándorolt, a fogadó országba sikeresen integrálódott személyeket.

Társadalmi mobilitás Részben adathiány, részben elméleti problémák megoldatlansága gátolja, hogy pontos és átfogó képet adjunk az 1990-es években végbement mobilitási folyamatokról. Ami az előbbi illeti: az ezredforduló első éveiben elmaradt a társadalmi mobilitásról évtizedek óta elvégzett rendszeres társadalmi adatfelvétel, így a témával foglalkozó kutatóknak más célra kialakított, szempontunkból korlátozott érvényű adatgyűjtésekkel kellett beérniük. A megoldatlan elméleti problémák közül, itt legfőképpen arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a mobilitást feltáró elemzések a foglalkozási csoport szerinti hovatarozáson alapulnak. Ugyanakkor a foglalkozási státus a modern ipari társadalmakban („kockázati társadalom”) és még inkább az átmeneti társadalmakban a gyakori változások folytán egyre nehezebben azonosítható, hiszen a foglalkozási pályák gyakrabban törnek meg (vö. 5. fejezet). Emlékezzünk, arra a bevett eljárásra, hogy a munkahellyel nem rendelkezőket (munkanélküli, inaktív, nyugdíjas, háztartásbeli személyeket) az utolsó foglalkozás alapján soroljuk csoportokba, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy például egy tartós munkahellyel rendelkező, illetve egy másfél évtizede nem dolgozó betanított munkás helyzete milyen lényegesen különbözik. Amennyiben ezek a körülmények nem változnak, akkor a jövő egyik leglényegesebb kutatási feladata lesz a munkapiacról kiszorult, illetve a pozíciójukat gyakran változtató személyek státusának meghatározása. A fentiek ellenére sok tanulsággal szolgálnak és szolgálhatnak a klasszikus mobilitási elemzések, ám jelezni kell azon kísérleteket is, amelyek a jelenséget szélesebben értelmezik.

7.13. táblázat - 7.11. táblázat ♦ A migrációs motivációk megoszlása (említések aránya) az összes bevándorló, körében, illetve az egyes migrációs típusba tartozók körében

Migrációs motiváció	Teljes		Bevándorlótípusok	

	minta	Etnikai migráns	Karrier- migráns	Gazdasági migráns	Család egyesítő migráns
Magyarként így látta biztosítva a jövőjét	54,8	61,9	37,2	73,0	50,0
Saját, illetve a család életfeltételeinek javítása	50,2	25,4	45,6	77,3	44,0
A gyermekek jövője miatti aggodalom	48,3	30,9	30,4	85,5	38,3
Családegyesítés	35,2	41,4	13,2	5,0	81,9
A gazdasági helyzet kilátástalansága	35,6	47,0	33,6	55,7	11,3
Nem akart kisebbségben élni	29,6	67,4	19,2	19,5	24,8
Rokonok, barátok, ismerősök hatása	27,9	20,4	24,4	19,5	45,4
Magyarország vonzása, a róla kialakult kép	28,3	48,1	38,0	25,5	12,4
Saját ismeretek, képességek jobb felhasználása	25,7	9,9	84,4	7,1	2,1
A szakmai előrelépés lehetőségeinek hiánya	19,2	7,2	46,0	20,9	1,8
Házasságkötés	13,9	2,8	16,0	8,2	25,2
A magyar tantervű oktatási intézmények hiánya	12,3	6,6	21,2	19,5	0,7

A saját otthoni feltételei	10,6	10,5	8,8	17,0	5,3
Iskolai tanulmányok	11,1	0,0	32,0	7,4	3,5
Kilátástalan politikai helyzet	10,7	33,7	6,4	7,8	2,8
Konkrét egyéni/közösségi emberi jogi sérelem	6,1	20,4	2,4	5,3	1,4
Félelem (pl. etnikai problémák miatti félelem)	5,7	19,9	0,4	5,3	2,1
A bevándorlótípusok aránya az összes bevándorló között (%)	98,0	17,9	24,7	28,0	27,4

Forrás: Gödi-Tóth 2005, 101. p.

Az elmúlt évezred utolsó évtizedében érdemi fordulat állt be a *nemzedékek közötti* mobilitás trendjeiben (Bukodi 2001; 2002). A teljes mobilitási arányszám a teljes népesség és a fiatal férfiak körében egyértelműen csökkent, a fiatal nők körében viszont tulajdonképpen nem változott (vö. 7.12. táblázat). Ebből az következne, hogy az ezredfordulón a társadalom zártabbá vált. Ez részben így is van, ám árnyaltabb képhez jutunk, ha figyelembe vesszük a struktúra változása által generált mobilitás mértékét. A mobilitás ugyanis most alapvetően azért alacsonyabb, mert 2000-ben a gyerekek és a szülők foglalkozási szerkezete kevésbé tért el, mint 1992-ben. A cirkuláns mobilitás nem csökkent, sőt egyes esetekben valamelyest nőtt is. (Felhívjuk a figyelmet, hogy ezek az adatok nem vethetők össze a 7.6. táblázat adataival, mivel Bukodi EGP foglalkozási rétegekkel számolt, és ez nem felel meg az Andorka által alkalmazott munkajellegcsoportnak. Erről bővebben Andorka 1990.)

7.14. táblázat - 7.12. táblázat ♦ A teljes és minimálisan szükséges (strukturális) mobilitási arányszámok, 1992, 2000

	1992	2000
20–69 évesek		
Férfiak		
Teljes	72,7	65,8
Strukturális	25,3	15,1
Nők		
Teljes	76,1	73,9

Strukturális	40,0	32,7
20–34 évesek		
Férfiak		
Teljes	65,5	60,5
Strukturális	15,3	9,4
Nők		
Teljes	72,3	73,4
Strukturális	32,2	34,7

Forrás: Bukodi 2001 és saját számítás

Hogy a teljes mobilitási arányszám milyen mozgásokból áll össze, azt megkapjuk, ha részletesen elemezzük a belépési (honnan érkeznek az egyes társadalmi csoportba tartozók) és kilépési (mivé váltak egy adott foglalkozási csoportba tartozó apák gyermekei) mobilitási arányszámokat. Itt két olyan foglalkozási csoport, a vezető-értelmiségi- hivatalnokok és a nem mezőgazdasági önállóak (vállalkozók) belépési arányszámaira koncentrálnak, amelyek sokak számára a felemelkedés célcsoportjai. Az elsőt tekintve azt látjuk, hogy az újratermelődés gyakorisága emelkedett, hiszen míg 1992-ben az ide tartozó gyerekek 28,7 százalékának édesapja származott ugyanebből a csoportból, addig 2000-ben az arányuk négytizedes (41,1 százalék) volt (vö. 7.13. táblázat). A vállalkozók társadalmi csoportjának újratermelődése szintén erősödött, a részarányt tekintve 6,9-ről 12,1 százalékra, ám itt igen alacsony volt az indulási arány. A vállalkozók döntő többsége más társadalmi csoportból származik: legtöbbjük szülei szakmunkások és betanított munkások, de nem jelentéktelen a vezetői-értelmiségi háttérrel rendelkezők aránya sem (vö. 7.13. táblázat). A 90-es évek jellemző tendenciája, hogy növekedett a szakmunkás szülővel rendelkező vállalkozók részaránya. Az eredeti adatbázisok felhasználásával az Andorka által bemutatott loglineáris módszerrel kiszámíthatjuk, hogyan változott egy adott foglalkozási csoportból a vállalkozóvá válás esélye. A vezetőértelmiségi-hivatalnok, illetve a szakmunkás státusú szülői háttér következményeit összehasonlítva azt állapíthatjuk meg, hogy míg 1992-ben a két csoporthoz tartozók gyerekei közel ugyanolyan valószínűséggel váltak vállalkozóvá (1,07-es esélyhányados), addig 2000-ben az utóbbiak esélye az értelmiségiekhez képest másfélszeres (1,49) lett.

7.15. táblázat - 7.13. táblázat ♦ A vezető-értelmiségi-hivatalnok és a vállalkozó (nem mezőgazdasági önálló) rétegek rekrutációja (belépési mobilitási arányok) 1992; 2000; 20–69 éves férfiak

Az apa foglalkozási rétegek szerinti helyzete	Vezető-értelmiségi-hivatalnok		Nem mezőgazdasági önállóak (vállalkozók)	
	1992	2000	1992	2000
Vezető-értelmiségi-hivatalnok	28,1	41,1	13,8	12,8
Egyéb szellemi	4,0	2,6	1,6	1,3
Nem mg.-i önálló	8,4	5,8	6,9	12,1
Mezőgazdasági önálló	7,8	3,2	5,3	4,4

Szakmunkás	23,9	23,3	29,4	35,9
Szakképzetlen munkás	18,3	16,4	29,0	22,5
Mg.-i fizikai	9,5	7,6	14,0	11,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Bukodi 2001, 19. és 23. p.

Klasszikus módszereket használó átfogó elemzés a nemzedéken belüli (intragene- rációs) foglalkozási mobilitásról a vizsgált időszakot tekintve nem készült, pedig közismert tény, hogy a rendszerváltás során és annak következtében sokan kényszerültek foglalkozásváltásra, de ne feledkezzünk el arról sem, hogy sokan tudtak élni is a piac működése kínálta kedvező lehetőségekkel. Ha azonban a mobilitás kategóriáját az eddig alkalmazottnál szélesebb értelmezésben használjuk (pl. jövedelmi vagy anyagi helyzet szerinti mobilitás; belépés a munkaerőpiacra, kilépés, kivonulás a munkapiacról; nyertessé vagy vesztesé váls stb.), akkor számtalan részelemzéssel rendelkezünk (pl. Bukodi-Róbert 2002; Habich-Spéder 1998; Kolosi-Sági 1998). A 4. fejezetben már részletesen bemutatott Magyar Háztartás Panel adatrendszere ugyanis számtalan lehetőséget ad a tárgykör feltárására. A viszonylag rövid, 1991-1997 közötti időszakban az érintettek számtalan státusváltáson estek át. Közel egymillióan kerültek ki kényszerűen és véglegesen a munkapiacról (nagy részt nyugdíjba), akik ezt a fordulatot döntően státusvesztésként élték meg. Ha a munkaviszonyban állókra szorítunk, akkor az 1991-ben foglalkoztatottaknak és 1997-ben még nem nyugdíjazottak kevesebb mint egytizede (9,5 százalék) nem élt át státusváltást, közel egyötödük (23 százalék) mind a munkanélküliséget, mind pedig a foglalkozási mobilitást megtapasztalta, a csak munkahelyet változtató háromötöd közül igen keveseknek (8 százalék) nem módosult a státusa, a többiek többségének pedig a lefelé és felfelé irányú elmozdulásban is része volt (Bukodi-Róbert 2002). Ezek a mozgások pontosan leképeződnek a jövedelmi mobilitásban, hiszen egy öt éves időszakot tekintve az érintettek minden második évben jövedelmi osztályt váltottak.

A rendszerváltozás utáni időszak az ipari társadalmakban szokásosnál nyilvánvalóan intenzívebb mobilitási periódus volt: többen szenvedtek el végérvényes státusvesztést, kevesebben tudtak az új helyzetet kihasználva töretlenül emelkedni. A legtöbben lefelé és felfelé irányuló státusváltást is átéltek. A mobilitás és a státusváltás dinamikája a 1990-es évek végére minden bizonnyal mérséklődött, ám az intenzív munkapiaci fluktuáció és az új foglalkoztatási viszonyok (határozott idejű foglalkoztatás) terjedése vélhetőleg gyakorlattá teszi a státusok instabilitását, amellyel a jövőbeli intragenera- ciós/mobilitási vizsgálatoknak számat kell vetniük.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Különbözött-e és – ha igen miben – a magyar társadalom mobilitása az 1945 és 1990 közötti időszakban más fejlett országok mobilitásától, valamint az 1945 előtti magyar társadalom mobilitásától?
2. Milyen mértékű elitceserére került sor az 1990. évi rendszerváltás után?
3. Milyen szerepet játszik az iskolai végzettség a mobilitásban, és lehet-e a mobilitást az oktatási rendszeren keresztül befolyásolni?
4. Milyen szerepe van az öröklésnek és a környezetnek az intelligenciában és ezáltal a mobilitási életpályában?
5. Milyen tendenciák voltak a közelmúltban és milyenek várhatók a közeljövőben a belső vándorlásban és az ingázásban?
6. Várható-e nagyfokú kivándorlás Magyarországról a fejlett országokba, és hogyan lehet ezt értékelni?
7. Várható-e nagyfokú bevándorlás Magyarországra a környező országokból és az elmaradottabb távoli országokból, és hogyan lehet ezt értékelni?
8. Hogyan jellemezhetjük az ezredforduló európai migrációs folyamatait az ezredfordulón?
9. Milyen magyarázatípusok születtek a migrációs folyamatok értelmezésére?

10. Mi jellemzi Magyarország bekapcsolódását a nemzetközi migrációs áramlásokba?

11. Milyen okokkal magyarázhatjuk a szomszédos országokból Magyarországra történő bevándorlást, és a bevándorlók milyen főbb típusait különböztethetjük meg?

12. Hogyan alakult a nemzedékek közötti mobilitás a rendszerváltozást követően?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

társadalmi mobilitás ♦ nyitott és zárt társadalom ♦ belső vándorlás ♦ nemzetközi vándorlás ♦ ingázás ♦ nemzedékek közötti mobilitás ♦ nemzedéken belüli mobilitás ♦ házassági mobilitás ♦ strukturális mobilitás ♦ cirkuláris mobilitás ♦ meri-tokrácia ♦ a mobilitási esélyek egyenlőtlensége ♦ vándorlási egyenleg ♦ állandó és ideiglenes vándorlás ♦ migráns

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat.

Andorka Rudolf 1986. A magyar társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításának története. *Statisztikai Szemle*, 8-9. sz. 886-911. p.

Andorka Rudolf 1995. A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statisztikai Szemle*, 2. sz. 101–120. p.

Bindorffer Györgyi 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Bukodi Erzsébet 2002. Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983–2000. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest, Társi, 193–206. p.

Gazsó Ferenc 1990. A kádərbürokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle*, 11. sz. 1–12. p.

Gödri Irén – Tóth Pál Péter 2005. *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

Kutatási Jelentések 80. szám.

Kolosi Tamás – Sági Matild 1998. Hullámozó háztartások. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest, Társi, 40-71. p.

Lengyel György 1989. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, Magvető.

Luijk, Ruud-Róbert Péter-de Graaf, Paul – Ganzeboom, Harry B. G. 1995. A származástól a teljesítményig. A státusmegszerzés folyamata Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 3–28. p.

Örkény Antal 2003. *Menni vagy maradni?* Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont.

Róbert Péter 1986. *Származás és mobilitás*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Róbert Péter 2001. *Társadalmi mobilitás*. Budapest, Századvég.

Sík Endre 1990. Erdélyi menekültek Magyarországon. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport, 1990*. Budapest, Társi, 516–533. p.

Sík Endre (szerk.) 2001. *A migráció szociológiája*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium.

Szalai Erzsébet 1996. *Az elitek átváltozása*. Budapest, Cserépfalvi.

Szelényi Iván 1996. A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány*, 4. sz. 385–402. p.

8. fejezet - 8. fejezet | NÉPESSÉG, NÉPESEDÉS, EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS

Minden társadalom egy adott népesség tagjaiból áll. E népesség száma, összetétele messzemenően befolyásolja a társadalmi folyamatokat. Ugyanakkor a népesség alakulása nagymértékben függ a társadalmi tényezőktől. Ezért indokolt, hogy a szociológiai tankönyvek külön fejezetet szenteljenek a népesedési folyamatoknak, amelyek a népességszám változásait meghatározzák. Ez utóbbiak közül a születés és halálozás problémáival ebben a fejezetben foglalkozunk. A vándorlást a 7. fejezetben tárgyaltuk. A népesedés témakörébe szokás még sorolni a házasságkötést és válást, ezek nem a népességszámot, hanem a népesség családi állapot szerinti összetételét határozzák meg. A házasságkötést és a válást a családdal foglalkozó 11. fejezetben tárgyaljuk.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Demográfia

A népességszámmal és a népesedési folyamatokkal egy külön tudomány, a **demográfia** foglalkozik. A demográfia közel kétszáz évvel a szociológia előtt alakult különálló, saját kutatási területtel és módszerekkel rendelkező tudománnyá. Születését *John Graunt* 1662-ben megjelent könyvétől számítjuk, amelyben a londoni halálozási statisztikai adatok alapján a halandóság törvényszerűségeit és más népesedési folyamatokat vizsgált. A legtöbbet emlegetett demográfus *Robert Malthus* (1766–1843). Híres és sokat bírált művében egy leegyszerűsített elméleti módszert fogalmazott meg. Eszerint a népesség gyorsabban képes szaporodni, mint a termelés növekedni, különösen az élelmiszer-termelés. Ez – művének első kiadása szerint – szükségképpen halandósági katasztrófához vezet. Ez megvalósulhat éhínség, járvány vagy pusztító háború formájában. Műve későbbi kiadásában felvetette annak a lehetőségét is, hogy a születések számát korlátozzák. Úgy látszik, hogy ennek csak egy módját látta lehetségesnek: a késői házassodást és a házasságkötéstől való teljes tartózkodást. Már az ő életében megindult, majd az azt követő évtizedekben végbement demográfiai változás azt mutatta, hogy az európai népességek fokozatosan korlátozták a születések számát, kezdetben késői házassodással, később (és sokkal nagyobb mértékben) a házasságon belüli születéskorlátozással. Így a termelés és azon belül az élelmiszer-termelés a népességnél sokkal gyorsabban nőtt, az életszínvonal emelkedett, nem következett be a megjósolt halandósági katasztrófa.

A demográfiára azonban kevésbé Malthus, inkább Graunt megközelítése nyomta rá bélyegét. A demográfia tudományában viszonylag ritka a nagy elméletek építése, a demográfusok sokkal inkább a népesedésre vonatkozó adatok gyűjtésével, azok egyre kifinomultabb módszerekkel történő feldolgozásával foglalkoznak.

A demográfia tudományának hatalmas lendületet adott a második világháború után a világ népességének nagymértékben meggyorsult növekedése. Számos demográfiai intézet és tudós foglalkozik szerte a világon a népesség növekedésének, a népesedési folyamatoknak a mérésével, változásuk okainak kutatásával és a várható tendenciák becslésével. Rendszeresen kerül sor tudományos világkonferenciákra és az ENSZ által szervezett népesedési világkongresszusokra. Ezeken a demográfusok nemcsak a helyzet felmérésével, hanem – nem csekély viták közepette – politikai ajánlások kidolgozásával is foglalkoznak.

Ennél kisebb figyelmet fordítanak a világ demográfusai a mai fejlett országok alacsony gyermekszámára, amelynek következtében – ha ez a gyermekszám fennmarad – a fejlett országok mindegyikének népessége (erős bevándorlás hiányában) csökkenni fog. Hazánkban sem elég a születések száma ahhoz, hogy a népesség száma változatlan maradjon. 1982 óta Magyarországon többen halnak meg, mint ahányan születnek, így a népesség folyamatosan csökken.

A halálozásokkal szorosan összefüggő egészségi állapot, az egészséget befolyásoló társadalmi tényezők vizsgálatával a szociológiának egy külön ágazata, az *egészség szociológiája* (sociology of health) foglalkozik. Ettől megkülönböztethetjük az *orvosi szociológiát* (medical sociology), amely az orvos-beteg kapcsolatokra és az egészségügyi ellátás működésére összpontosítja a figyelmét. A mentális betegségek okai és megelőző-sükgyógyításuk számos különleges problémát vet fel, ezek vizsgálatára a szociológiának egy külön ágazata, a *pszichiátriai szociológia* szakosodott. (A mentális betegségek kérdéseivel a deviáns viselkedéseket tárgyaló 15. fejezetben foglalkozunk.)

1.2. Termékenység, halandóság, reprodukció, morbiditás

A születések és halálozások fogalma magától értetődő. A születések vizsgálatánál használjuk a **termékenység** fogalmát. Ezen a szülőképes korban lévő női népességre vagy annak egyes részeire jutó születések számát értjük.

A halálozások vizsgálatakor szokás a **halandóság** fogalmát használni. Ezen nem a halálozások számát, hanem valamilyen finomabb mutatóját, például korcsoportonkénti valószínűségét vagy még inkább a **halandósági tábla** mutatóit, elsősorban a születéskor várható átlagos élettartamot értjük.

A **reprodukció** a népesség „újratermelődését” jelenti, vagyis azt, hogy a halandóság és a termékenység együttes hatása alatt a népesség száma és összetétele hosszú távon hogyan alakul.

Morbiditásnak nevezzük a betegségek előfordulásának gyakoriságát. A morbiditásnak kétféle mutatója van: az incidenciamutatók azt fejezik ki, hogy hányan betegednek meg, a prevalenciamutatók pedig azt, hányan vannak beteg állapotban. Például inciden- ciamutató az adott évben tízezer lakosra jutó új tbc-s betegek száma, pervalenciamutató a nyilvántartott tbc-s betegek száma.

Alapvető kérdés az **egészség** definíciója. A Világ Egészségügyi Szervezet (WHO) alapokmánya szerint „az egészség a testi, szellemi és társadalmi jólét teljes állapota, és nem csak a betegség és rokkantság hiánya”. Ezt az igen nagyigényű egészségdefiníciót mozgósító jellege miatt fogadták el, hiszen eszerint minden társadalomban igen sok embert kell betegnek tekinteni. Így kell érteni a WHO 1977-ben meghirdetett „Egészséget mindenkinek 2000-re” programját is. Szociológiai értelemben egészségesnek azt az embert tekinthetjük, akinek életműködései az adott környezetben kiegyensúlyozottak, lelki élete harmonikus, és a társadalom vele szemben támasztott elvárásainak képes megfelelni. E definíció szerint beteg nemcsak a tbc-ben szenvedő, hanem az alkoholista és a neurózis miatt a társadalmi elvárásoknak megfelelni képtelen személy is.

2. MÓDSZEREK

A demográfiai adatoknak három forrása van: a népszámlálások; az éves, úgynevezett népmozgalmi statisztikák (az adott évi születések, halálozások stb. adatai); végül újabban egyre inkább alkalmazzák a szociológiában szokásos reprezentatív mintás, kérdőíves módszert.

Magyarországon 1784-1787-ben volt az első népszámlálás, azt követően hosszú ideig nem került sor népszámlálásra, lényegében a nemesség ellenállása miatt. 1851-ben, majd 1857-ben a centralizált abszolutista kormányzat végrehajtott népszámlálásokat, ezek adatait azonban a pontosságukkal kapcsolatos fenntartások miatt nem szokták használni. 1870 óta két kivétellel (1941 és 1949) tízévenként, a 0-ra végződő évszámú években került sor népszámlálásra.

Magyarországon 1876 óta közlik az évi születések, halálozások, házasságkötések adatait, egyre finomabb részletezésben. Az ezt megelőző időszakot lehet az egyházi anyakönyvek alapján vizsgálni, ahol minden egyes házasságkötést, születést, halálesetet bejegyeztek.

Ezeknek – és a reprezentatív mintás adatfelvételeknek – alapján sokféle és részben igen finom születési mutatót számítanak ki. Csak a leglényegesebbeket ismertetjük itt (8.1. táblázat).

8.1. táblázat - 8.1. táblázat ♦ A születések néhány mutatója, valamint a nyers halálozási arányszám és a természetes fogyás arányszáma Magyarországon, 1991^a

Nyers élveszületési arányszám, ezer fő népességre	11,3
Általános termékenységi arányszám, ezer 15-49 éves nőre	44,7
Teljes termékenységi arányszám, egy nőre	1,64
Nyers reprodukciós együttható	0,735

Tiszta reprodukciós együttható	0,721
Nyers halálozási arányszám, ezer fő népességre	14,3
Természetes fogyás, ezer fő népességre	-3,0

^a 2004-ben az alapvető népesedési arányszámok a következőképpen alakultak: nyers éves születési arányszám: 9,5 ezrelék; általános termékenységi arányszám 38,3 ezrelék, teljes termékenységi arányszám: 1,29; nyers reprodukciós együttható: 0,635; tiszta reprodukciós együttható: 0,626; nyers halálozási arányszám: 13,1 ezrelék; természetes fogyás: -3,5 ezrelék.

2.1. A születések mutatói

A *nyers éves születési arányszám*: az évi születések száma osztva az évközi népességgel. Az *általános termékenységi arányszám*: az évi születések száma osztva a 15–49 éves nők számával. A *korspecifikus termékenységi arányszámok*: az adott korcsoportba tartozó nők által szült gyermekek száma osztva az adott korcsoportba tartozó nők számával. Ezt és az előbbi két arányszámot ezrelékben szokás megadni.

A **teljes termékenységi arányszám**: a korspecifikus termékenységi arányszámok összege a 15 éves kortól az 50. születésnapig, tehát a hipotetikus gyermekszám, amelyet egy nő vagy ezer nő szülne élete folyamán, ha az adott évi gyakoriság szerint szülne élete folyamán.

A *bruttó vagy nyers reprodukciós együttható*: a teljes termékenységi arányszám, de csak a leány születések figyelembevételével, egy nőre vonatkozóan kiszámítva. Tehát például az 1,00 értékű együttható azt jelenti, hogy egy nő élete folyamán átlagosan egy leánygyermeket szülne.

A *nettó vagy tiszta reprodukciós együttható*: a bruttó reprodukciós együttható a 0-14 éves csecsemő- és gyermekhalandósággal és a 15-49 éves korú női halandósággal csökkentve. A jelenlegi magyar halandósági viszonyok között mintegy 2-2,5 százalékkal kisebb a bruttó együtthatónál.

Mindezek az éves adatokból számított mutatók nem teljesen pontosan mutatják a reprodukció tényleges állapotát. Ez ugyanis nem az évi születésszámtól függ, hanem attól, hogy egy női nemzedék (demográfiai szaknyelven: születési **kohorsz**) élete folyamán hány gyermeket hoz világra. Ezért a nemzedéki adatokból számított, úgynevezett kohorsz termékenységi és reprodukciós együtthatók sokkal alkalmasabbak a reprodukció vizsgálatára. Ahhoz, hogy ilyen adataink legyenek, igen pontos születési statisztikai adatokra van szükség, több évtizedre visszamenően. (Ahhoz, hogy az 50. életévüket betöltött nők kohorsztermékenységét kiszámíthassuk, a megelőző 35 év születéseiről kell hogy kor szerint részletezett adataink legyenek.)

Némileg megközelítik a kohorszegyütthatók információ tartalmát a népszámlálási termékenységi mutatók, amelyek azon alapulnak, hogy a népszámlálások alkalmával megkérdezik a nőktől (többnyire csak a házas, özvegy és elvált nőktől), hogy eddigi életük folyamán hány gyermeket szültek.

Kérdőíves vizsgálatok során meg szokás kérdezni ezen kívül a kívánt, tervezett, a továbbiakban várható és az ideálisnak tartott gyermekszámot.

2.2. A halálozás mutatói, a halandósági tábla

A halálozásokra vonatkozó adatok fő forrása az évi népmozgalmi statisztika. Ennek alapján számítjuk ki a szokásos halandósági mutatókat.

A legegyszerűbb mutató a *nyers halálozási arányszám*: az adott évi halálozások száma osztva az évközépi népesség számával. Ez az arányszám valóban nagyon „nyers”, mert a halálozások száma erősen függ a népesség korösszetételétől. Mivel az idős emberek körében természetesen nagyobb a halálozások aránya, egy olyan népességben, ahol nagyobb az idős emberek aránya, ebből következően magasabb a nyers halálozási arányszám. Ezért a halálozási arányszám szintjéből és változási tendenciájából nem lehet messzemenő következtetéseket levonni.

A korösszetétel hatását kiszűrjük az úgynevezett *korspecifikus* halálozási arányszámok. Ezek az egy-egy ötéves (vagy éves) korcsoporton belül meghaltak számát viszonyítják a kérdéses korcsoport létszámához. Mivel a férfiak halandósága lényegesen kedvezőtlenebb a nőkéénél, a két nemre vonatkozóan külön szokás ezeket a korspecifikus halálozási arányszámokat kiszámítani.

A halandósági viszonyok tömör jellemzésére a születéskor várható átlagos élettartamot szokás kiszámítani. Ez az úgynevezett *halandósági táblán* alapul (8.2. táblázat). A halandósági táblát úgy számítjuk ki, hogy az adott évi koréves halálzási adatokból indulunk ki, ezeket azonban nem az évközépi népességhez viszonyítjuk, hanem azt határozzuk meg, hogy az adott életkort megélők milyen valószínűséggel halnak meg a következő születésnapjuk előtt. Ez a q_x halálzási valószínűség. Ezeknek alapján meghatározzuk, hogy egy hipotetikus 100 ezer személyből álló nemzedék hogyan hal ki, ahogy életkora emelkedik, vagy megfordítva, a 100 ezer megszületett személyből hányan lesznek még életben 1, 2, 3... 100 stb. éves korukban. Ez az l_x továbbélési rend. Végül minden életkorban az azt követő továbbélési rend alapján ki lehet számítani, hogy az ilyen életkort megért személy átlagosan hány évig fog még várhatóan élni. Ez az e_x várható élettartam. Az utóbbi mutatók közül a leggyakrabban az e_x születéskor várható élettartamot használjuk, mert a halandósági viszonyok összességét jellemzi, és pedig a korösszetétel hatásától megtisztított módon. A 8.2. táblázat az 1993. évi magyar férfihalandósági tábla néhány sorát, a 0, 1, 20, 40, 60 és 80 évesek sorát mutatja be. (A teljes halandósági táblák 0 éves kortól 100 éves korig terjedő hasonló korévenkénti adatokat tartalmaznak.) Hangsúlyozni kell, hogy ezek az éves statisztikai adatokból számított halálzási mutatók nem egy tényleges (például az 1920-ban vagy 1990-ben született) nemzedék halálzási viszonyait fejezik ki, hanem egy hipotetikus nemzedékét, amely az adott évi halálzási viszonyok szerint halna ki. Lehetséges, de sokkal bonyolultabb valóságos nemzedékek (a demográfia szaknyelvén: születési kohorszok) halandósági tábláit kiszámítani. Mivel a férfiak és nők halandósága erősen eltér egymástól, külön-külön szokás a két nemre vonatkozóan halandósági táblát számítani, a halandósági táblának a két nemre összevontan számított mutatóit, például a két nemre együttesen vonatkozó születéskor várható átlagos élettartamot csak ritkán használjuk.

Halálzási arányszámokat számítanak halálokok (különböző betegségek stb.) szerint is. A haláloki halandósági statisztikák nemzetközi összehasonlíthatósága érdekében nemzetközileg egyeztetett haláloki névjegyzékeket határoztak meg, ezeket időnként korszerűsítik. Jelenleg a IX. nemzetközi haláloki névjegyzéket használjuk a magyar statisztikában.

2.3. Csecsemőhalandósági és természetes szaporodási arányszámok

A szokásos halálzási arányszámoktól különbözik a csecsemőhalandósági *arányszám*, mert ennek nevezőjében nem az évközépi 0 éves (vagyis 1 éven aluli) népesség szerepel, hanem az adott évi születések száma, tehát képlete:

az összes 1 éven aluli korban meghaltak száma az adott évben

az összes újszülöttek száma az adott évben

A nyers élveszületési és a nyers halálzási arányszám különbségét nevezték korábban *természetes szaporodási arányszámnak*. A természetes jelző arra utalt, hogy a „természetes” népesedési vagy népmozgalmi folyamatok, a születés és a halálzási különbségéről van szó. Ettől meg kell különböztetni a tényleges szaporodási arányszámot, amely a ki- és bevándorlások különbségét is számításba veszi, vagyis a népességszám tényleges változását fejezi ki. Mivel Magyarországon évek óta magasabb a halálzások száma a születések számánál, természetes fogyásról kell beszélnünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fogyást természetesnek tartjuk, csupán azt, hogy a két természetes népesedési folyamat különbségéből adódó fogyásról van szó.

A halandósági statisztikák gyűjtésénél és az ilyen mutatók számításánál sokkal bonyolultabb módszertani nehézségekbe ütközik a *morbidity* adatok gyűjtése és az arányszámok számítása. Csak néhány betegség (gümőkór, rosszindulatú daganatok, nemi betegségek, heveny fertőző betegségek, elmebetegségek) előfordulásáról gyűjtenek teljes körű adatokat a bejelentési kötelezettség alapján. Másfajta betegségek előfordulását a lakosság reprezentatív mintájának vizsgálata alapján lehet felmérni. Ilyen esetekben vagy a megkérdezettek mondják be, hogy milyen betegségben szenvednek vagy milyen megbetegedések fordultak náluk elő (ezek az adatok azonban szükségképpen pontatlanok), vagy sokoldalú orvosi vizsgálatot végeznek a megkérdezett személyeken (ez nagyon költséges eljárás). Ezért a megbetegedésekről és a krónikus betegségekről lényegesen kevesebb és pontatlanabb adatunk van, mint a halandóságról.

8.2. táblázat - 8.2. táblázat ♦ Az 1994. évi magyarországi férfihalandósági tábla részei

Életkor	Halálzási valószínűség, az adott életkort megéltek	Továbbélési rend (100 ezer újszülött közül a	Várható átlagos élettartam az adott életkorban, év

(kiválasztott korévek)	közül egy éven belül meghal, százezrelék	jelzett életkort eléri) lx	^e x
0	0,01278	100,000	64,84
1	0,00078	98,722	64,67
20	0,00112	97,904	46,12
40	0,00749	92,376	28,08
60	0,03030	65,938	14,66
80	0,11396	19,310	5,48

Az orvosok és a kórházi ágyak számára, valamint a kórházi betegforgalomra vonatkozó adatok képet adnak az egészségügy működéséről. Mindezek inkább az egészségügy „ráfordítási” oldalát, mint az eredményoldalt, még kevésbé a népesség egészségi állapotát mérik. A táppénzes napok száma is csak nagyon durva információt ad egy-egy ország egészségi állapotáról.

3. ELMÉLETEK

Mint arra fentebb utaltunk, *Malthus* (1902) népesedési elmélete szerint a halandóság javulása esetén a népesség növekedése meggyorsul, mert a termékenység változatlanul magas marad. Művének későbbi kiadásában megemlítette, hogy a termékenység csökkenhet is, ha a felnőttek önmegtartóztató életet élnek, főképpen ha egyáltalán nem, vagy csak idősebb korukban házasodnak meg. Arról nem szólt, milyen tényezők hatására lennének hajlandók az emberek termékenységüket korlátozni.

3.1. A demográfiai átmenet elmélete

A demográfusok azonban fokozatosan felismerték, hogy a fejlett országokban a valóságban ezzel ellentétes tendenciák érvényesültek a XIX. században: a halandóság javulását előbb-utóbb követte a termékenység csökkenése. Ezt a megfigyelést először *A. Landry* (1934) francia demográfus fogalmazta meg igényes elmélet formájában. A második világháború után többen (*Notestein* 1963) továbbfejlesztették ezt az úgynevezett **demográfiai átmenet** elméletet. A halandóság hosszú távú javulását és az azt követő termékenységszökkenést nevezzük demográfiai átmenetnek. Az elmélet szerint a demográfiai átmenetnek öt egymást követő fázisa van: 1. a halálozási és a születési arányszám egyaránt igen magas, 2. a halandóság javulni kezd, a termékenység egyelőre változatlanul magas marad, a népesség gyorsan nőni kezd, 3. a halálozási arányszám tovább csökken, de a születési arányszám is csökkenni kezd, a népesség növekedése továbbra is gyors, 4. a halálozási arányszám csökkenése lelassul, majd megáll, a születési arányszám tovább csökken, ezért a népesség növekedése lelassul, 5. a halálozási és a születési arányszám hasonlóan alacsony szinten stabilizálódik, a népesség növekedése megáll.

A demográfiai átmenet elmélete csupán nagy általánosságokban mozgó magyarázatot adott a demográfiai átmenet okaira. A halandóság javulásáról feltételezték, hogy az a gazdasági fejlődésnek, az életszínvonal emelkedésének a következménye. A termékenység csökkenésének okairól csak annyit mondtak, hogy a modern gazdasági és társadalmi fejlődéssel, tehát az iparosodással, városiasodással, az életszínvonal emelkedésével, az iskolai végzettség emelkedésével, a hagyományos gondolkodásmódról a „modernre” való áttéréssel párhuzamosan ment végbe. Nem lehet azonban megállapítani, hogy ezek közül melyik volt a leginkább alapvető ok, mert a különböző országokban a csökkenés a fent említett társadalmi mutatók eltérő szintjénél indult meg. A legszemléletesebb különbséget Franciaország és Anglia között lehet kimutatni. Franciaországban az 1780-as évtizedben indult meg a házasság termékenységének csökkenése, Angliában 1890 körül. A jelzett időszakban Franciaországban sokkal kisebb volt a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott népesség, a városiasodás, az írni-olvasni tudók aránya, és lényegesen magasabb volt a csecsemőhalandóság, mint Angliában, vagyis Franciaországban a gazdasági fejlettség sokkal alacsonyabb szintjén indult meg a csökkenés.

Még kevésbé lehet a demográfiai átmenet elméletével a fejlődő országokban a második világháború után bekövetkezett – az európaítól nagyon eltérő – átmenetet, illetve egyes országokban annak hiányát megmagyarázni. Ezekben az országokban ugyanis a halandóságesőkkenés a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén indult meg, és sokkal gyorsabb volt, mint Európában, viszont a termékenység csökkenése kevés országban viszonylag hamar megindult, más országokban csak nagy késéssel kezdődött meg, sőt egyes országokban ma is várat magára. Ezért a fejlődő országokban a demográfiai átmenet alatt bekövetkezett népességnövekedés általában sokkal nagyobb volt, mint Európában (Chesnais 1986).

Mára a demográfiai átmenet minden fejlett országban végbement, a halandóság már csak lassan javul, és a termékenység lesüllyedt egy olyan szintre, amely az adott halandóság mellett a legtöbb országban nem, vagy éppen csak biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját. Arról a demográfiai átmenet elmélete nem szól, hogy az átmenet után hogyan alakul a termékenység. A nyugati országok nagy részében a második világháború után ténylegesen emelkedett a termékenység, ezt nevezik gyermekhullámhegynek, utána az 1960-as évek közepétől azonban ismét visszaesett. Ezekkel a folyamatokkal összefüggésben érthetjük meg, hogy miért fogalmazták meg a termékenység alakulását magyarázni próbáló újabb elméleteket.

3.2. A termékenység közgazdaságtani és szociológiai elméletei

Ezen új elméletek közül A. Sauvy (1963) francia demográfus és közgazdász, a francia népesedéspolitikai kidolgozója fogalmazta meg a legátfogóbb keretet a termékenység változásainak megértéséhez a fejlett országokban. A franciaországi igen alacsony termékenység tényéből kiindulva olyan magyarázatot adott, hogy a fejlett országokban a házaspárok tág értelemben vett anyagi helyzetükből, továbbá a jövőre vonatkozó perspektíváikból és a társadalmi közhangulatból kiindulva döntenek gyermekszámukról: ha jövedelmüket az igényeikhez képest alacsonynak ítélik meg, ha a saját helyzetük jövőbeli alakulását illetően borúlátóak, és ha a társadalom egészének közhangulata gyermekellenes, a társadalom a fejlődés és újítás helyett az elért helyzet megőrzésére törekszik, akkor a házaspárok kevés gyermekre vállalkoznak. Ha az anyagi helyzet viszonylag jó és javulásra számítanak, és ha a társadalom egésze dinamikus, akkor több gyermekre vállalkoznak.

A mai **termékenységlelméleteket** két nagy csoportra oszthatjuk: a közgazdaságtani és a szociológiai elméletre. A *termékenység közgazdaságtani elmélete*, amelyet az úgynevezett chicagói iskola, elsőként G. Becker (1960) fogalmazott meg, abból indul ki, hogy a házaspár a gyermek számára vonatkozó döntésnél hasonlóképpen gondolkodik, mint amikor valamely tartós fogyasztási eszköz megvásárlásáról határoz. Figyelembe veszi a gyermekekből származó hasznokat és örömeiket, a gyermeknevelés költségeit, valamint a családi jövedelmet. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan emelkedik a család jövedelme, ezért több gyermeket „engedhet meg” magának, viszont nőnek a gyermeknevelés költségei (hosszabb iskoláztatás, magasabb igények), és esetleg csökkennek a gyermekektől várható hasznok (később válnak keresőkkel, az idős korú szülők a társadalombiztosítás következtében kevésbé vannak ráutalva gyermekeik támogatására). Különösen fontos szerepet tulajdonít ez az elmélet a nők kereső munkájának, pontosabban annak a keresetkiesésnek, amelyet az anya lekööttsége okoz. Mivel a nők kereseti lehetőségei (többek között iskolai végzettségük emelkedése következtében) javulnak, ez a keresetkiesés egyre lényegesebbé válik. Ez az elmélet feltételezi azt is, hogy a gyermekek száma és minősége között helyettesítési viszony áll fenn: kevesebb, de jobban iskolázott gyermek a szülők számára egyenértékű lehet több, de kevésbé iskolázott gyermekkel. Így végeredményben ebből az elméletből nem lehet levezetni, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődéssel párhuzamosan a jövedelememelkedés milyen hatással van a gyermekszámra. Az azonban egyértelműen következik belőle, hogy két, egyébként azonos helyzetű család közül a magasabb jövedelmű családnak lesz több gyermeke.

R. A. Easterlin (1978) amerikai gazdaságdemográfus lényegesen továbbfejlesztette ezt a közgazdaságtani elméletet azzal, hogy feltételezte: a házaspároknak az életszínvonalra és a gyermekszámra vonatkozó elképzelései, igényei, preferenciái nemzedékről nemzedékre változnak. Leegyszerűsített példával azt mondhatjuk, hogy 40-50 évvel ezelőtt egy házaspárnak aligha jutott eszébe, hogy egy következő gyermek felnevelési költségeinek vállalása helyett inkább egy személygépkocsi vásárlása mellett döntsön, míg ma esetleg ez a helyzet. Easterlin szerint a fiataloknak az elérni kívánt életszínvonalra vonatkozó elképzelései a gyermekkorban, a szülői családban tapasztaltak szerint alakulnak, ezt a színvonalat akarják házasságuk után a maguk számára is biztosítani. Ezért azokban az időszakokban, amikor a pályakezdő fiatalok munkavállalási és kereseti lehetőségei kedvezőek a körülbelül 20 évvel korábbiakhoz, vagyis gyermekkorukhoz viszonyítva, a fiatal házaspárok több gyermeket kívánnak, mint amikor a fiatalok helyzete a szüleik nemzedékéhez viszonyítva kedvezőtlen. A második világháború utáni „gyermekhullámhegy” eszerint az akkori kedvező gazdasági konjunktúrával magyarázható (amelynek előnyeit a pályakezdő fiatalok az átlagosnál nagyobb mértékben élvezték), az 1930-as évek hullámvölgye és az 1965-tel kezdődő csökkenés pedig a rosszabb konjunktúrával,

stagnáló reálbérekkel, munkanélküliséggel magyarázható (amelyek mind az átlagosnál nagyobb mértékben sújtják a pályakezdő fiatalokat).

A *termékenység szociológiai elméletei* szerint viszont a családok nem gazdasági kalkulációk alapján döntenek gyermekeik számáról, hanem követik azokat az értékeket és viselkedési normákat, amelyeket társadalmi környezetükben elfogadnak. Ha ezek sok gyermeket tartanak kívánatosnak, akkor a legtöbb család sok gyermekre vállalkozik. Ha viszont felelőtleneknek, maradi gondolkodásúaknak vagy egyszerűen ostobáknak tartják, mondjuk, a kettőnél több gyermekes szülőket, akkor igen kevesen fogják ennek ellenére vállalni a nagyobb gyermekszámot. A szociológiai elméletek azonban csak akkor adnának teljes magyarázatot, ha az értékek és normák változásának okait is ki tudnánk mutatni. Feltételezhetjük, hogy ezeket az okokat legalábbis nagy részben a gazdasági helyzet változásaiban kell keresni. A gazdasági prosperitás, a jövő kilátásának kedvező megítélése (és itt talán nem csak a szűken vett gazdasági perspektívákra gondolhatunk) fölfelé, a tartós depresszió és a jövő pesszimista megítélése viszont lefelé módosíthatja a társadalomban ideálisnak tartott gyermekszámot.

A szociológiai elméletek egyik alváltozata, amely az értékváltozások okait is magyarázza, a nők egyenjogúságra törekvésével, foglalkozási karrierambícióiknak növekedésével magyarázza a gyermekszám csökkenését. Nem kétséges, hogy a gyermekvállalás – a szülés körüli időszakban átmeneti kilépés a kereső munkavégzésből, valamint a gyermeknevelés időráfordításai – hátráltatják az anyák előmenetelét a foglalkozási karrierben. A házasság felbomlása esetén a gyermekek (akik többnyire az anyával maradnak) nemcsak az anya terheit növelik, hanem az új partnerkapcsolatok létesítésének esélyeit is csökkentik. Végül az anya-gyermek típusú (csonka) családok között az átlagosnál mindenütt nagyobb a szegények aránya. Hozzá kell azonban tenni, hogy szociálpolitikai eszközökkel és az apák szemléletének változásával (gyermeknevelésben való fokozott részvállalásukkal) a gyermekes anyák karrierhátrányai mérsékelhetők.

A *halandóság* hosszú távú javulásával kapcsolatos elméleti kérdés, hogy abban mekkora szerepe volt: az életszínvonal emelkedésének, az orvostudomány fejlődésének, továbbá a közegészségügyi állapotok javulásának (az egészséges ivóvíznek, a csatornázásnak stb.). A kutatások jelenlegi eredményei alapján általában feltételezik, hogy a közegészségügyi viszonyok javulása és az életszínvonal emelkedése (amely részben lehetővé tette a közegészségügy javulását is) játszotta a fő szerepet, és az orvostudomány fejlődésének egészen a XX. századig viszonylag kis hatása volt.

Manapság megnőtt az érdeklődés azon kérdés iránt, hogy meddig javítható a halandóság, van-e *az emberi élet tartamának valamilyen természetes határa*, mondjuk a 90 éves életkor, amely fölé a születéskor várható átlagos élettartam már nem fog emelkedni.

A fejlett országokat ma legjobban foglalkoztató elméleti kérdés azonban az, hogy mekkora szerepük van a halandóság és az egészségi állapot meghatározásában a *társadalmi tényezőknek*. Az orvostudományban uralkodó felfogás elsősorban a *biológiai tényezőket* hangsúlyozza. Ezek a biológiai tényezők maguk is lehetnek az egyén szervezetével összefüggő adottságok, esetleg öröklöttek, vagy származhatnak az egyént körülvevő emberi, művi és természetes környezetből. Az utóbbi típusú, elsődlegesen biológiai tényezők előfordulását befolyásolhatják a társadalmi körülmények. A szociológia viszont a megbetegedésben és a halálkozásban szerepet játszó közvetlen és közvetett társadalmi tényezőket hangsúlyozza, nem tagadva természetesen a biológiai (esetleg genetikai) adottságok szerepét sem. A társadalmi tényezők különféle típusúak lehetnek:

1. A környezetben előforduló egészségkárosító tényezők egy része lehet természeti adottság (például az éghajlat vagy a vizek nyomelemtartalma). Mivel azonban az emberi tevékenység a természeti környezetet nagymértékben átalakította, legalábbis a világ sűrűn lakta területein, a külső környezet ilyenfajta hatásainak is nagyobbra társadalmi gyökerei vannak (például az ipari környezet szennyezése).
2. Az életmód egészségkárosító elemei (dohányzás, szeszesital-fogyasztás, kábítószer-fogyasztás, egészségtelen táplálkozás, mozgásszegény életmód stb.) definíciójuk értelmében társadalmi eredetűek, a társadalomban elterjedt szokásoktól, viselkedési mintáktól, értékektől, normáktól függenek.
3. Az életmód és az életkörülmények számos egészségkárosító eleme annak a következménye, hogy az azok által érintett személyek szegénységük vagy más társadalmi hátrányaik miatt nem képesek azok megjavítására (éhezés, szegényes vagy egészségtelen táplálkozás, egészségtelen lakás és lakókörnyezet).

Az egészségi állapot és a halandóság társadalmi tényezőinek fontosságát azok társadalmi különbségeivel, a szegényebb társadalmi rétegek rosszabb egészségi állapotával, magasabb megbetegedési arányaival és rosszabb halandóságával szokás bizonyítani. Természetesen felvethető, hogy a különböző társadalmi rétegek biológiai

adottságai, esetleg öröklött génállománya eltérő, és ez lényeges szerepet játszik a megfigyelt különbségekben. Ilyen genetikai különbségeket azonban eddig sehol sem mutattak ki meggyőző módon.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

4.1. Népeségsszám

A népesedési tendenciák közül ma világszerte a világ népeségének igen gyors növekedése kelt figyelmet. Gyakran elhangzott és elhangzik, hogy a világ népeségsszáma a közeljövőben eléri azt a határt, amelyet a Föld még eltartani, élelmiszerral ellátni képes, vagy hogy a nagy és növekvő népeségsszám a természeti környezet lerontásához, sőt teljes pusztításához fog vezetni, továbbá hogy a gyors népeségssnövekedés igen súlyos nemzetközi konfliktusokat eredményez a közeljövőben.

Vitathatatlan, hogy az utolsó évtizedekben, elsősorban a második világháború óta a világ népeségének növekedése erősen felgyorsult. Nem tudjuk pontosan, mikor jelent meg a modern ember a Földön. Általában 100 ezer évvel ezelőtre teszik az időpontot. *R. Leakey* (1995) szerint azonban 200 ezer évvel ezelőtt született meg a modern ember Afrikában. Ennek a 100 vagy 200 ezer évnél, vagyis az emberiség történetének túlnyomó részében az emberiség száma igen alacsony volt és csak lassan nőtt. Feltételezik, hogy a népeségsszám első jelentősebb megnövekedése a körülbelül 10 ezer évvel ezelőtt, a mezőgazdálkodás megindulása idején, vagy ahogy mondani szokták, a mezőgazdasági forradalom után következett be. Számszerű becslések a Föld népeségéről azonban csak a jóval későbbi évszázadokra vannak. Kr. e. 200-ban 150 millió, Kr. u. 1000-ben 265 millió, 1500-ban 425 millió, 1700-ban 610 millió lehetett az emberiség száma. A XVIII. században indult meg a gyorsabb növekedés, elsősorban Európában. 1800-ban már 900 millió, 1900-ban 1625 millió, 1950-ben 2500 millióra becsülhető a Föld népeségsszáma. Hangsúlyozni kell, hogy mindezek csak megközelítő becslések. Ma sem ismerjük pontosan a Föld népeségsszámát, mert vannak olyan országok, amelyekből nem állnak rendelkezésre megbízható népszámlálási adatok. 1994-ben 5,6 milliárd lehetett ez a népeségsszám.¹ Ezekből a számokból láthatjuk, hogy míg korábban évszázadok alatt kétszereződött meg a népeségsszám, 1950 után kevesebb mint 40 év alatt nőtt kétszeresére a népeség.

Nem szükséges különösebb képzelőerő ahhoz, hogy belássuk, hogy ha a népeségsszám a jövőben is ilyen gyors ütemben nőne, akkor a nem is nagyon távoli jövőben elérkeznénk oda, hogy a Föld minden lakosára egy négyzetméter szárazföldi terület jutna. Tehát valamilyen módon a népeségssnövekedés szükségképpen le fog lassulni. Nem mindegy persze, hogy a népeségsszám 8 vagy 10 vagy 13 milliárdnál stabilizálódik.

A népeségssnövekedés gyorsulásának oka, hogy a halálozási arányszám csökkenését csak erős késéssel követte a születésszám csökkenése. Ezt jól szemléltethetjük a következő egyszerűsített számokkal. A demográfiai átmenet kezdete előtt az élveszületési és a halálozási arányszám egyformán 45 ezrelék körül volt, tehát a népeségsszám nem nőtt. Egy elképzelt országban az átmenet kezdeti szakaszában a halálozási arányszám 20 ezrelékre, az élveszületési arányszám azonban csak 40 ezrelékre csökkent, ennek következtében a népeségsszám évente 20 ezrelékkal, vagyis 2 százalékkal nő. A demográfiai átmenet befejeződése után mindkét arányszám 10 és 15 ezrelék között helyezkedik el, tehát a népeségsszám nagyjából stabilizálódik. Az átmenet kezdete és vége között azonban akár sokszorosára is nőhet a népeség.

Jelenleg úgy látszik, hogy majdnem minden országban elindult az élveszületési arányszám csökkenése, ezért a Föld népeségének növekedési üteme az 1970 körüli 2,2 százalékról az 1980-as években 1,7 százalékra csökkent.

Nézzük meg ezután részletesebben a nemzetközi népesedési tendenciákat. Először a halandósággal foglalkozunk, amely korábban kezdett csökkenni, és ahol a csökkenés magyarázata egyszerűbb, utána a termékenységgel.

4.2. Halandóság

Az emberiség történetének a földművelésre való áttérést megelőző szakaszát igen rossz halandósági viszonyok, a népeségscsoportok kihalásának állandóan jelen lévő veszélye jellemezte. Egyes népeségscsoportok minden bizonnyal ki is haltak, mások csak lassan nőttek. Ennek oka a születések számát majdnem elérő, sőt rossz időszakban lényegesen meghaladó halálozások száma volt. Ezt valószínűleg az élelem hiánya okozta. A születéskor várható átlagos élettartam sokéves átlaga azonban ebben a korszakban sem lehetett 20 évnél

¹ Becslések szerint a Föld népesége 2003-ban haladta meg a 6 milliárdot.

rövidebb, mert az ennek megfelelő nyers halálozási arányszám (50 ezrelék) nagyjából azonos a biológiai elvárható legmagasabb élveszületési arányszámmal.

A földművelésre való áttérés és letelepedés lehetővé tette a népességszám lényeges növekedését, mert ugyanakkora terület több embert tudott élelmiszerrel ellátni. Ekkor azonban egy másik tényező lépett fel, amely a halandóságot növelte: a sűrűbb népességben könnyebben terjedtek a járványos betegségek (McNeill 1996). A neolitikus mezőgazdasági forradalomtól a XVIII. századig terjedő időszakra az időnkénti hatalmas járványkatasztrófák nyomták rá bélyegüket. Az ismertek közül az 1347-től 1352-ig tartó európai pestisjárvány, a „fekete halál” volt a legnagyobb. Lehetséges, hogy Európa népességének egyharmada elpusztult. A XVII. század második felétől kezdve a pestis fokozatosan eltűnt, előbb Nyugat- majd Kelet-Európából is. Magyarországon az 1740-es években volt az utolsó nagy járvány. A pestisnek Európából való eltűnését a legkülönbözőbb hipotézisekkel magyarázzák. Talán az a legvalószínűbb, hogy a szigorú karanténrendszabályok következetes végrehajtása volt a leglényegesebb tényező.

A XIX. században a kolera okozta a legsúlyosabb európai járványokat, közöttük az 1872-1873. évi járvány az akkori magyar országterületen közel félmillió ember halálát okozta. A kolerajárványok megfékezésében az ivóvíz-fertőtlenítés játszotta a legnagyobb szerepet.

A XVIII. és XIX. században a fekete himlő is igen súlyos járványos betegség volt, elsősorban gyermekeket ölt meg. A tehénhimlő vírusával való oltás felfedezése és általános alkalmazása szorította vissza ezt a betegséget olyannyira, hogy ma már valószínűleg nem fordul elő a világban.

A földművelő társadalmakban a halálozási arányszám járványos években elérhette a 200, sőt 300 ezreléket is, de az ebből az időszakból már rendelkezésre álló (például a korabeli temetőben eltemetettek halálozási életkorának meghatározásán alapuló) adatok szerint a születéskor várható átlagos élettartam 20-30 év körül lehetett, és így a halálozási arányszám sokéves átlaga a legtöbb helyen és korban 33-50 között helyezkedhetett el. Ilyen halálozási körülmények között az újszülötteknek több mint egynegyede halt meg csecsemőkorban, további egynegyede 20 éves életkorának elérése előtt, tehát egy-egy nemzedéknek valamivel kevesebb mint fele érte el a felnőttkort, a szokásos házassági életkort. A felnőttkori halandóság ennél jóval kisebb, így a 60 éves életkort a megszületett nemzedéknek körülbelül egyötöde érte meg.

Nyugat-Európában valamikor a XVIII. században megindult a halandóság lassú, de folyamatos javulása. A járványos betegségek egymás után visszaszorultak, lassan csökkent a nem járványos fertőző betegségek (például a tbc) okozta halandóság is. A születéskor várható átlagos élettartam hosszabbodott, ma az egészségi állapot tekintetében legfejlettebb országokban – például Svédországban – a férfiaké eléri a 75, a nőké a 81 évet. Ilyen halandósági körülmények között a csecsemőhalandóság egy százalék alá csökken, további egy százaléknál kevesebben halnak meg a felnőttkor elérése előtt, és a megszületett nemzedékeknek négyötöde megéli a 60. születésnapját is. A halandóság javulása a gyermekkorban a legnagyobb fokú (a csecsemőhalandóság lassabban javult), és az életkor emelkedésével egyre mérsékeltebb.

Nem tudjuk pontosan, hogy az európai halandóságot befolyásoló tényezők közt e kétszáz év alatt melyik játszotta a főszerepet: a táplálkozás javulása, az egészségesebb lakásviszonyok, a gyakoribb tisztálkodás, az egészséges ivóvízellátás, a szennyvizek elvezetése, bizonyos közegészségügyi intézkedések (például a járványos betegek elkülönítése) stb. A demográfusok általában feltételezik, hogy egészen az utolsó évtizedekig (az antibiotikumok felfedezéséig) az orvostudomány fejlődésének viszonylag kicsi lehetett a szerepe.

A XX. század közepétől kezdve a fejlődő országokban is csökkent a halandóság. Sokkal gyorsabb volt a csökkenés, mint Európában; néhány évtized alatt következett be akkora javulás, mint Európában 150-200 év alatt. Ez okozta a „demográfiai robbanásnak” nevezett jelenséget, vagyis azt, hogy a világ népessége eddig soha nem tapasztalt ütemben nőtt, kevesebb mint 40 év alatt megkétszereződött. Minden valószínűség szerint a halandóság csökkenésében szerepet játszó különféle okok súlya is eltérő volt: az életszínvonal alig emelkedett, ezért nem játszhatott lényeges szerepet, viszont a fejlett országokban kidolgozott és kipróbált, viszonylag kevésbé költséges közegészségügyi intézkedések átvétele (a legjobb példa a maláriát okozó szúnyog irtása repülőről szórt DDT-porral), valamint az egészséges ivóvíz és csatornázás biztosítása voltak a legfontosabb tényezők.

Nem lehet biztosan állítani, hogy a halandóság javulása a jövőben folytatódni fog mindegyik fejlődő országban. Az AIDS-járvány rohamos terjedése figyelmeztető jel, hogy a halandóság terén nem zárhatjuk ki váratlan tendenciák megjelenését sem. Az AIDS természetesen a fejlett országok népesedését is erősen érinteni fogja a jövőben, bár ezekben az országokban jelenleg kevésbé rohamosan terjed. Bármennyire váratlan volt is az AIDS

megjelenése és terjedése, nem kétséges, hogy lényeges szerepet játszanak benne a társadalmi tényezők, mint a szexuális normák és szokások, a kábítószer-fogyasztás stb.

Mint látjuk, a halandóság alakulását befolyásoló tényezők közül a legtöbb társadalmi természetű. Tehát a halandóság erősen függött és függ szociológiai jellegű tényezőktől. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy – amióta csak adataink vannak – a halandóság nagymértékben különbözik társadalmi osztályonként és rétegenként. A jobb módú, ezért jobban táplálkozó, öltözködő, egészségesebben lakó és egészségesebb környezetben élő osztályok tagjai közül sokkal kevesebben haltak meg csecsemő- és gyermekkorukban, és lényegesen tovább éltek.

4.3. Termékenység

Közhelynek számít, hogy a modern gazdasági és társadalmi fejlődés megindulása előtti évszázadokban a családok gyermekszáma igen nagy volt, mára viszont a fejlett országokban erősen csökkent, továbbá hogy ez a csökkenés valamilyen módon a modernizációval függ össze. A születésszámot befolyásoló tényezők jobb megértése végett azonban a múltnak ezt a leegyszerűsített képét árnyaltabbá kell tenni.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy sem az európai népek történetében, sem a mai fejlődő országokban nem közelíti meg az átlagos gyermekszám a 12-t, amelyet egy jó egészségi állapotban lévő, teljes termékeny időszakában (15 éves korától 50. születésnapjáig) házasságban élő nő szülni képes lenne. Ennek egyik oka, hogy a 15-49 éves nők kisebb-nagyobb része nem házas, vagy később házasodik meg, vagy élete végéig hajadon marad (ez volt – mint a házassággal és családdal foglalkozó fejezetekben látjuk majd – a nyugat-európai „minta”), vagy mert megözvegyül, és nem házasodik újra. A másik ok, hogy egyes társadalmakban és csoportokban évszázadokkal ezelőtt is ismerték és alkalmazták a születéskorlátozás különféle módszereit, a csecsemőgyilkosságtól a művi vetéléstől a hosszú, néhol 2-3 évig is tartó szoptatási időig. Meg kell jegyezni, hogy a hosszú szoptatás szokásában nyilván szerepet játszott a csecsemő védelme is, de a régmúlt idők népei tisztában voltak azzal is, hogy a szoptatás – különösen szegényes táplálkozás körülményei között – csökkenti a megtermékenyülés valószínűségét. Végül egyes társadalmakban különféle tilalmak érvényesültek a házasságban is, például a bőjti időszakban vagy a csecsemő születése után hosszú ideig nem érintkezhetett a házaspár.

A korai születéskorlátozás egyik példája a magyarországi ormánsági és sárközi „egyke” a XIX. század elejétől kezdődően, tehát jóval az iparosodás megindulása előtt. A történeti-demográfiai és szociológiai kutatás feladata felderíteni azt, hogy milyen gazdasági és társadalmi feltételek indíthatták az egyes népességcsoportokat a késői házasságkötésre vagy a házasságon belüli születéskorlátozásra.

Országos méretekben először Franciaországban terjedt el a születéskorlátozás, és kezdett a termékenység csökkenni, a nagy francia forradalmat megelőző évtizedben. Más európai országokban később, eltérő időszakokban indult meg a termékenység csökkenése. Például Angliában, a skandináv országokban az 1880-1890-es évtizedben kezdődik meg a születési arányszám csökkenése, Romániában, Bulgáriában és a Szovjetunióban csak az első világháború után mutatkozik a csökkenés tendenciája (Chesnais 1986).

Hazánkban 1890 körül, tehát Angliával nagyjából egy időben indult meg az élve- születési arányszám csökkenése, minden tekintetben jóval alacsonyabb gazdasági és társadalmi fejlettségi szinten, sokkal magasabb halálozási arányszám és csecsemőhalandóság mellett. Viszont az összes nőre számított élveszületési arányszám lényegesen magasabb szintről kezdett csökkenni, mint Angliában. Északnyugat-Európában ugyanis a késői házassodás és a hajadon állapotban maradó nők magasabb aránya következtében az élveszületési arányszám már évszázadok óta lényegesen alacsonyabb volt, mint Kelet-Európában.

Mivel a halálozási arányszám csökkenésének kezdete és a születési arányszám csökkenésének kezdete között eltelt évtizedek száma eltérő volt, a demográfiai átmenetnek az az időszaka, amikor a népesség gyorsan nőtt, szintén eltérő hosszúságú volt. Ennek következménye, hogy a népességszám megnövekedése az átmenet időszakában, amelyet az „átmeneti szorzószámmal” mérhetünk, országonként nagymértékben különbözött: például Franciaországban körülbelül 2, Svédországban közel 4 volt ez a szám. Hazánkban a demográfiai átmenet időszakában (1880 és 1960 közt) nem egészen kétszeresére nőtt a népességszám a mai országterületen. (A népességszám tényleges növekedésében természetesen szerepet játszanak egyéb tényezők is, elsősorban a nemzetközi ki- és bevándorlás, továbbá a két világháború veszteségei.)

A termékenységszűkülés kezdetének és a csökkenés gyorsaságának okait illetően kétféle magyarázatot találhatunk a legújabb történeti-demográfiai irodalomban: az egyik a hagyományos gondolkodásmódtól való

eltérést, a szekularizációt tartja a fő oknak, a másik a gazdasági feltételek kedvezőtlen alakulását (például nálunk a kisparaszti birtokok fölaprózódását) emeli ki.

Az 1930-as válságos időszakban az elveszületési arányszám majdnem minden európai országban és Észak-Amerikában mélypontot ért el. A csökkenést általában a gazdasági és társadalmi fejlődés természetes következményének tartották, úgyhogy a következő évtizedekre vonatkozóan a népesség fogyását jósolták. Ezzel szemben a második világháború után a demográfusok számára teljesen váratlanul lényegesen megemelkedtek a termékenységi mutatók. Először azt hitték, hogy csak a háború után szokásos (az első világháború után is tapasztalt) rövid fellendülésről van szó, amelyet a háború miatt elmaradt házasságkötések és szülések egy részének pótlása okozott. A „gyermekhullámhegy” (baby boom) azonban a legtöbb nyugati országban tartósnak bizonyult. Ezért kezdtek olyan új elméleti hipotézisek megjelenni, hogy az életszínvonal emelkedése – legalábbis bizonyos fejlettségi szint fölött – a gyermekszám növelését segíti elő. 1965 körül azonban minden nyugati országban hirtelen meredek csökkenési tendencia kezdődött, majd az 1970-es évek második felében az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél lényegesen alacsonyabb szinten stabilizálódott a termékenység. A tiszta reprodukciós együttható 1,0-nál, a teljes termékenységi arányszám 2,1-nél alacsonyabb.

A kelet-európai szocialista országokban némileg eltérően alakult a termékenység szintje. Magyarországon, Romániában, Csehszlovákiában, Bulgáriában már az 1960-as években, az NDK-ban az 1970-es években az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél kisebbre csökkent a gyermekszám, különféle népesedéspolitikai intézkedések hatására azonban megállt a csökkenés, kisebb-nagyobb emelkedés, majd egyes országokban újabb visszaesés következett be. Ezekben az országokban az 1980-as években legfeljebb az egyszerű reprodukció szintjét érte el a termékenység. A volt Szovjetunióban, Jugoszláviában (elsősorban az elmaradottabb köztársaságok magas gyermekszáma miatt) és Lengyelországban viszont az 1960-as évek közepéig magas maradt a gyermekszám, azóta azonban itt is lecsökkent. A Szovjetunió európai területein éppen elérte az egyszerű reprodukció szintjét a termékenység, hasonló volt a helyzet Jugoszlávia gazdaságilag fejlettebb területein is. 1990 után a születésszám erősen csökkent a Szovjetunió utódországaiban. Ma Írország és Izland az egyedüli két fejlett ország a világon, ahol a gyermekszám lényegesen meghaladja a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges szintet. A jelenlegi alacsony termékenység fennmaradása esetén mindenütt máshol a népesség fogyására lehet számítani a közelebbi vagy távolabbi jövőben. (A „természetes” fogyást természetesen ellensúlyozhatja a bevándorlás a fejlődő országokból.)

A demográfusok és szociológusok világszerte meglehetősen tanácstalanul állnak szemben e csökkenés magyarázatával. Aligha lehet elfogadni azt az állítást, hogy a csökkenés oka az úgynevezett modern fogamzásgátlási módszerek (tabletta, méhen belüli fogamzásgátló, sterilizálás) elterjedése és a művi abortusz legalizálása. A csökkenés ugyanis ezeket megelőzően megindult, továbbá nemcsak a tényleges, hanem a kívánt és tervezett gyermekszám is lényegesen csökkent. Világosnak látszik, hogy a családok ma kevesebb gyermeket kívánnak, mint 25-35 évvel ezelőtt.

A jelenlegi hullámvölgyben biztosan szerepet játszik a házasságkötések számának az előzőekben leírt visszaesése, a gyermekek nagy része ugyanis a házasságok első éveiben születik. Nehéz lenne ma megjósolni, hogy csak a házasságkötések halasztásának vagyunk-e tanúi, vagy pedig sokan életük végéig tartózkodni fognak a házasságkötéstől, és hogy a házasságon kívüli tartós együttélésekből végül is hány gyermek fog születni

A termékenység elméletei két – ellentétes következtetésekre vezető – módon magyarázzák a jelenlegi alacsony termékenységet. A közgazdaságtani magyarázatok szerint a csökkenés oka, hogy a gyermekek költségei gyorsabban emelkedtek, mint a belőlük származó hasznok és mint a családok jövedelmei. Ebből a következik, hogy ha a fiatal házaspárok jövedelmei újra gyorsan emelkednek, akkor a gyermekszám újra megnövekszik. *Easterlin* pedig egészen határozottan azt jósolta, hogy a családok gyermekszáma az 1990-es években újra felemelkedik, mert a fiatal családok anyagi helyzete javul, egyebek közt annak a ténynek következtében, hogy az 1965 után született kisebb létszámú nemzedékek, éppen kisebb létszámuk következtében, kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetet találnak pályakezdésükkor.

Ezzel szemben a termékenység szociológiai elméleteiből inkább a gyermekszám alacsony szinten maradása, esetleg további csökkenése következik, mert – mint ennek az elméleti irányzatnak hívei mondják – az alacsony gyermekszámhoz vezető normák azzal függenek össze, hogy a nők emancipálódnak, megnöttek a foglalkozási karrierambíciók, a fiatal házaspárok fogyasztási igényei emelkedtek, továbbá egy olyan mozgékony, változatos, kötetlen életmód iránti igény alakult ki, amelynek megvalósítását a gyermekek akadályozzák. Általában arra számítanak, hogy ezek az új értékek és normák tartósak lesznek a modern társadalmakban. Persze elképzelhető az is, hogy hirtelen és váratlan irányban megváltoznak, és akkor a kívánt gyermekszám is megváltozik.

Az 1970-es és még inkább az 1980-as években majdnem minden fejlődő országban is megindult a termékenység csökkenése. Ma már csak a közép-afrikai országok többségében és néhány mohamedán kultúrájú országban fordul elő 40 ezreléknél magasabb élveszületési arányszám és 6,0-nál magasabb teljes termékenységi együttható. A leglényegesebb változást azonban az hozta, hogy a Föld két legnépesebb országában, Indiában és Kínában előrehaladt a termékenységsökkenés. 1991-ben Indiában 30, Kínában 22 ezrelék volt az élveszületési arányszám.² Vitatott kérdés, hogy mi a csökkenés megindulásának oka. Egyesek az életszínvonal emelkedésében, mások az iskolai végzettség felemelkedésében, ismét mások pedig a születéskorlátozás elterjesztése érdekében tett állami erőfeszítésekben látják a fő okot. Az vitathatatlan, hogy Kínában az igen erélyes, mondhatni erőszakos „egygyermek-politika” volt a gyors csökkenés egyik oka. E politika lényeges hátrányokkal sújtja azokat a városi családokat, ahol egynél több, és azokat a falusi családokat, ahol kettőnél több gyermek él.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET Népeségsszám

Csak az első magyar népszámlálás, azaz 1870 óta vannak pontos adataink hazánk népeségsszámáról. Azóta tízévenként került sor népszámlálásra egészen 1990-ig.³

A történészek véleménye meglehetősen eltérő arról, hogy mekkora volt a honfoglaló magyarság létszáma és mekkora népeségst találtak itt a Kárpát-medencében. *Fügedi Erik* (1981) 400 ezerre tette a honfoglalók számát és 200 ezerre az itt talált népeségst. Nem tudjuk, hogy az utóbbiak között hányan voltak a szlávok, az avarok és más etnikai csoportok. Úgy látszik, hogy a magyarság a Kárpát-medencében viszonylag kedvező életkörülmények közé került, mert a népeségst meglehetősen gyorsan nőtt: 900 körül 600 ezerre becsülhető a népeségsszám, 1200 körül már kétmillióra, majd – a tatárjárás és a XIV. század közepi pestisjárvány pusztításai ellenére – 1500-ban 3,5-4 millió lehetett.

A mohácsi vésztől a török hódoltság végéig, pontosabban a Rákóczi-szabadságharc végéig viszont lényegesen kedvezőtlenebbül alakultak a népesedési viszonyok. Az 1715-ben és 1720-ban végzett háztartás-összeírások alapján – attól függően, hogy mekkorának tekintették az összeírásból kimaradtak számát, és mekkorára becsülték a háztartások átlagos taglétszámát – korábban 2,5 millióra, újabban 4 millióra tesszük a népeségsszámot. Még ha a török hódoltság előtti és utáni népeségsszámot egyformán 4 millióra is tesszük, akkor is az a tény, hogy a népeségst 200 év alatt nem nőtt, jelzi a demográfiai katasztrófa súlyosságát. Nincs pontos képünk arról, hogy a népeségspusztulás hogyan érintette a különböző nemzetiségű népeségeket, majdnem biztos azonban, hogy a pusztulás a török megszállás alatt állott közép-szárgrészben volt a legnagyobb.

Úgy tűnik, hogy a XVIII. század békésebb viszonyai között a népeségst ismét gyorsan nőni kezdett. Nem tudjuk azonban, hogy a népeségstnövekedésben mekkora szerepet játszott a természetes szaporodás és mekkorát a bevándorlás.

Az első népszámlálásra II. József alatt, 1784–1787-ben került sor Magyarországon. Ez időben az akkori magyar országterületnek, tehát a Kárpát-medencének (Horvátország nélkül) a népeségsszáma körülbelül 8,1–8,2 millió volt. Ezen belül a mai országterület népesége 2,7 millió.

Ettől egészen az 1850-es évekig nem volt népszámlálás, csak úgynevezett nem nemesi összeírás, mivel a nemesség sikeresen állt ellen annak, hogy összeírják. Az 1850-es években két úgynevezett „osztrák” népszámlálás volt, ezeknek az adatait azonban általában megbízhatatlannak tartják. A kiegyezés után, 1870-ben indult meg a tízévenkénti népszámlálások sora. A mai országterület népesége 1870-ben 5,0 millió, 1910-ben 7,6 millió, 1941-ben 9,3 millió, 1949-ben 9,2 millió volt.

Ebben a korszakban több alkalommal súlyos emberveszteséget szenvedett az ország. Az első világháború előtt az akkori országterületről kivándoroltak becsült száma 2 millió volt. Az első világháború katonai embervesztesége az akkori országterületről 600 ezer ember, a második világháborús emberveszteség – az ország népeségsszámához viszonyítva – a legmagasabb volt történelmünk folyamán. Pontos adatokat nem tudunk, többek között nehéz különválasztani az akkori valamivel nagyobb országterület és a mai országterület veszteségét. Becslések szerint az akkori országterületen a háborús események, hadifogság és a zsidó holokauszt során elpusztultak száma 1 millió körül lehetett. Ebből a holokauszt során meggyilkolt és meghalt zsidók és a faji törvények értelmében zsidónak minősítettek számát az akkori országterületen 400-600 ezer közöttire becsülik (Braham 1990; Stark 1995). A második világháború végén, majd 1956 után az újabb kivándorlási hullámok következtében tömegek hagyták el az országot.

² 2000-ben Indiában 3,1, Kínában 1,7 volt a teljes termékenység arányszám.

³ Az utolsó népszámlálásra 2001-ben, február 1-jei eszmei időponttal került sor.

A második világháború óta a népességszám növekedése – a születésszám csökkenése következtében – erősen lelassult, 1980-ban 10,7 millió volt a népességszám, majd 1981-től a halálozások száma nagyobb a születésszámnál. Ezért az ország népessége folyamatosan csökken. Nincs pontos képünk arról, hogy az utolsó években mekkora a nemzetközi kivándorlás és a bevándorlás, mivel azonban a kivándorlás minden bizonnyal nagyobb, a nemzetközi vándorlás egyenlege is csökkenti az ország népesség- számát.⁴

Magyarországon – ugyanúgy, mint más országokban és a világ egészére vonatkozóan is – rendszeresen készülnek népesség-előreszámítások (Hablicsek 1994). Ezek az előreszámítások a termékenység és a halandóság valamilyen feltételezett jövőbeni alakulásán alapulnak. Semmi biztosíték sincs azonban arra, hogy a termékenység és a halandóság a jövőben ténylegesen úgy alakul, ahogy az előreszámítás feltételezi. Ezért a korábban végzett előreszámítások sok esetben téveseknek bizonyultak. Nem is lenne helyes az előreszámításokat pontos előrejelzéseknek tekinteni, inkább úgy kell őket értelmeznünk, hogy kimutatják, hogyan alakul a népesség száma és összetétele a termékenység és a halandóság bizonyosfajta alakulása esetén. A legújabb magyar előreszámítások szerint 2020-ban már 9,5 millióra csökken a népességszám, ha az 1992. évi termékenység és halandóság változatlan marad. 2020 után a népességszám csökkenése nemcsak folytatódna, hanem valamivel fel is gyorsulna, mert ekkorra már kilépnek a szülőképes korból az 1975 körül született nagyobb női nemzedékek.

5.1. Halandóság

Évszázados távon Magyarországon is nagymértékben javult a halandóság. A folyamatos javulás valószínűleg az 1873. évi nagy kolerajárvány után indult meg. A nyers halálozási arányszám 1876-ban 34,9 ezrelék volt, a legalacsonyabb értéket, 9,6 ezreléket 1961-ben érte el. Azóta újra felemelkedett, 1994-ben 14,3 ezrelék volt.⁵ Mivel a nyers arányszám alakulásában lényeges szerepet játszott a korösszetétel változása (az öregebb népességből többen halnak meg), pontosabb képet kaphatunk a születéskor várható átlagos élettartam alakulása alapján (8.3. táblázat). Körülbelül 1960-ig gyorsan javult a halandóság, az 1966. évi csúcspont elérése után azonban a férfiak születéskor várható átlagos élettartama lényegesen visszaesett (1993-ban 3 évvel kevesebb, mint 1966-ban). A nőknél is lelassult a javulás az 1970-es évek végén. Még látványosabb romlást mutat a férfiak 30 éves korban várható élettartama, mert 1993-ban az 1960-as évek közepéhez képest 4 évvel romlott, és ma az 1920-as évek közepének szintjén áll.

Ez a tendenciaváltozás azért különösen meglepő, mert a fejlett nyugat-európai és észak-amerikai országokban 1960 körül ugyan megtorpant a halandóság javulása, de az 1970-es években újra jelentős javulás kezdődött. Ezzel szemben – úgy látszik – majdnem minden európai szocialista országban a miénkhez hasonló romlási tendencia mutatkozott. Végeredményben a születéskor várható átlagos élettartam hazánkban az 1980-as években a fejlett országok között a legalacsonyabbak egyike volt.

8.3. táblázat - 8.3. táblázat ♦ A születéskor várható átlagos élettartam, kiemelt években^a

Év	Férfi	Nő
1870–1880	21,83	23,56
1880–1890	28,79	31,52
1890–1900	34,32	35,05
1900–1901	36,56	38,15
1910–1911	39,07	40,48
1920–1921	41,04	43,12
1930–1931	48,70	51,80

⁴ A 2001-es népszámláskor 10 983 315 volt az ország népessége, a vándorlást a 7. fejezetben tárgyaljuk részletesen.

⁵ 2004-ben 13,1 ezrelék.

8. fejezet | NÉPESSÉG,
NÉPESEDÉS, EGÉSZSÉGÜGYI
ELLÁTÁS

1941	54,95	58,24
1949	59,28	63,40
1960	65,89	70,10
1966	67,53	72,23
1970	66,31	72,08
1975	66,29	72,42
1980	65,45	72,70
1985	65,09	73,07
1990	65,10	73,20
1993	64,53	73,81
1994	64,84	74,23

* 2004-ben a születéskor várható élettartam a nőknél 76,9 év, a férfiaknál 68,6 év.

Ennek a felismerése ösztönzött széles körű egészségszociológiai vizsgálatok megindítására és az egészségmegőrzési nemzeti program meghirdetésére. Ezekkel a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

Előbb azonban röviden foglalkozni kell a csecsemőhalandóság alakulásával. Ezt részben más tényezők határozzák meg, mint a felnőtthalandóság alakulását. Ezt a tényt már az is jelzi, hogy miközben felnőtthalandóságunk romlott, a csecsemő- és gyermekhalandóság lassan tovább javult. 1891-ben, az első évben, amelyről adatunk van, még 272 ezrelék volt a csecsemőhalandósági arányszám, tehát több mint minden negyedik csecsemő meghalt, 1994-ben pedig 11,5 ezrelék, tehát kevesebb mint minden nyolcvanadik csecsemő halt meg. Mégsem lehetünk elégedettek az elért csecsemőhalandósági szinttel, mert vannak olyan fejlett országok, ahol a csecsemőhalandóság a miénknél felét sem éri el (az 1990-es évek első felében Finnországban 4,4, Svédországban 4,8, Svájcban 6,2 ezrelék, de a szomszédos Ausztriában is sokkal alacsonyabb, 7,4 ezrelék).

A viszonylag magas csecsemőhalandóság közvetlen oka az, hogy igen magas (8,5 százalék) a koraszülöttek (definíció szerint 2500 grammnál kisebb súllyal született csecsemők) aránya, és a koraszülöttek között az átlagnál sokkal nagyobb a csecsemőhalandóság. Hogy a magas koraszüléti arálynak mi az oka, nem tudjuk pontosan megmondani, fel lehet azonban tételezni, hogy egyrészt az életmód egyes elemei (munka- és életkörülmények, dohányzás stb.), másrészt a szülést megelőző művi abortuszok játszanak benne szerepet. Ezért kíváncsiak vagyunk, hogy a gyermeket váró asszonyok minél egészségesebb életmódot folytassanak (többek között a szülés előtt hosszabb idővel kezdjék meg szülési szabadságukat), és hogy minél kevesebb művi abortuszra kerüljön sor, különösen olyan nőknél, akik a későbbiekben még szülni kívánnak.

A halandóság közelmúltbeli romlásának okait vizsgálva először azt nézzük meg, melyik nemnél és korcsoportban következett ez be.

A férfiak halandósága a 25 éves életkortól fölfelé minden korcsoportban romlott az 1960-as évek közepe óta, a legnagyobb fokú romlás a 40-54 évesek körében mutatkozott. A nők halandósága összességében nem romlott, de a 30 és 64 éves életkor között is romlás jelentkezett, és pedig a 40-54 éves korcsoportokban a legnagyobb mértékben. (Ezt a romlást azonban kiegyenlítette a 0-29 éves és a 65 éves és idősebb nők halandóságának javulása.) Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy a romlás sokkal inkább a férfiak, mint a nők körében jelentkezett, és elsősorban a felnőttéletük derekán járó korcsoportokban volt nagy.

A halálstatisztikák alapján azt is ki lehet mutatni, hogy a romlásban mekkora szerepük volt a különböző halálokoknak. (A továbbiakban idézett megállapításokból kiszűrjük a korösszetétel változásának hatását.) A férfiak esetében a romlásnak körülbelül a fele magyarázható a szív- és érrendszeri betegségeinek (infarktus stb.) és az agyérbetegségeinek (agyvérzés stb.) a romló halandóságával, a fennmaradó részt a májzsugorodás, a tüdőrák, az

öngyilkosság és baleset okozta halálozás növekedése idézte elő. A legdrámaibb növekedést a májzsugorodás (ötszörös) és a tüdőrák (kétszeres) növekedése okozta.

A nők esetében az egyes halálokok hozzájárulása a romláshoz ettől kissé eltér: a szívkoszorúér-betegségek itt is a legnagyobb szerepet játszották, az agyérbetegségek okozta növekedés viszont jelentéktelen volt. A szívkoszorúér-betegségek után sorrendben a májzsugorodás, az emlő- és vastagbélrák, az öngyilkosság gyakoriságának növekedése rontotta leginkább a halandóságot (Józan 1988; 1994).

Ha halálokonként külön-külön vizsgáljuk a halandóság romlását, akkor kitűnik, hogy a romlásban főszerepet játszó halálokok okozta halandóság már az 1950-es években romlani kezdett, 1965-ig azonban az egyéb (elsősorban fertőző) betegségek okozta halandóság javulása elfedte a kezdődő romlást. A szívkoszorúér-betegségek, agyvérzés és az egyes daganatok okozta halandóság romlása azonban minden jel szerint már az 1950-es években megindult, a májzsugorodás és az öngyilkosság okozta halálesetek száma pedig 1955-ben kezdett növekedni. Hozzátehetjük azt is, hogy mindezek olyan halálokok, amelyeknek hosszú „előtörténetük” van, tehát a mélyebben fekvő okokat a megelőző időszakban kell keresni.

8.4. táblázat - 8.4. táblázat ♦ Ezer lakosra jutó halálozás a 40-59 éves korcsoportokban

Növénytermelő mezőgazdasági	18,2
Segédmunkás	16,1
Kohász	13,5
Kőműves	13,0
Bányász	12,9
Elektroműszerész	8,0
Mérnök	8,0
Közép- és alsófokú tanár	7,3
Orvos	5,9
<i>Összes fizikai</i>	<i>13,4</i>
<i>Összes szellemi</i>	<i>9,1</i>

A halandóság alakulásának megértéséhez tudnunk kell azt is, hogy társadalmi rétegenként igen nagyok a halandóság különbségei. Ezekre vonatkozóan nem könnyű megfelelő adatokat számítani, mert nemcsak a meghaltak társadalmi-foglalkozási helyzetét hanem az összes hasonló társadalmi-foglalkozási helyzetűek számát ismernünk kell ahhoz, hogy arányszámokat számíthassunk. Továbbá a társadalmi-foglalkozási rétegek korösszetétele is nagyon eltérő lehet, és ez erősen befolyásolhatja a halálozási arányszámokat. Az alábbiakban csak néhány foglalkozási csoport 40-59 éves tagjainak halálozási arányszámait mutatom be 1980-ra vonatkozóan (8.4. táblázat).

Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a rossz egészségi állapot és a korábbi halál elsősorban a fizikai foglalkozásúakat, azok között is a hátrányosabb helyzetűeket jellemzi.

Igen nagy halandósági különbségek vannak a területi egységek között is, elsősorban a lakosságuk társadalmi összetételével összefüggésben. Például Budapest kerületei között – mint már korábban említettem – akkorák a halandósági különbségek, hogy – Józan Péter (1986) megállapítását idézve – a jómódú lakosságú II. kerületi férfiak várható élettartama nagyjából olyan, mint az NSZK férfinépeességé, a szegény lakosságú VII. kerületi férfiak viszont a szíriai férfiakéhoz hasonló halandósággal néznek szembe.

Ha a halandóságromlás társadalmi okait próbáljuk feltárni, akkor a fent említett halálokok gyakoribbá válásának mélyebb okait kell kutatnunk. A májzsugorodás esetében az egy szinttel mélyebben fekvő ok minden bizonnyal elsősorban az alkoholfogyasztás növekedése. Hasonlóképpen a tüdőrák mögött nagyrészt a dohányzást sejtethetjük. Az agyvérzésnek és részben a szívkoszorúér-betegségek okozta halálozásnak hátterében legtöbbször a magas vérnyomás áll.

Milyen társadalmi tényezők járulhattak hozzá a magas vérnyomás elterjedéséhez, az alkoholizmus, a dohányzás növekedéséhez, az öngyilkosság gyakoribb válásához? Erre vonatkozóan jelenleg inkább csak hipotéziseket, mint egyértelműen bizonyított tudományos megállapításokat idézhetünk. A lehetséges tényezők a következők:

1. A nem megfelelő táplálkozás. Bár az átlagos kalóriefogyasztás Magyarországon viszonylag magas, és valószínűleg nem túlságosan nagy azoknak a száma, akiknek kalóriefogyasztása lényegesen kevesebb, mint amennyi az optimális létfenntartáshoz szükséges (bár erről nincs semmilyen ismeretünk), a táplálék összetétele a magyar társadalom többségénél távolról sem optimális, mert a szénhidrát (lisztkészítmények, cukor) és zsír fogyasztása az optimálisnál nagyobb, a zöldség és gyümölcs fogyasztása viszont az optimálisnál sokkal kisebb. Ennek az étel-miszer-fogyasztási összetételnek az oka minden bizonnyal inkább az alacsony jövedelmi szint, és kevésbé az a tény, hogy a magyar népesség, elsősorban a parasztság táplálkozásában hagyományosan a zsírok és szénhidrátok voltak az uralkodók (mivel így lehetett legolcsóbban a szükséges kalóriákhoz hozzájutni). 1990 után a jövedelemcsökkenés a táplálkozás minőségét tovább rontotta.

2. Munkahelyi egészségi ártalmak. Nincsenek teljes körű adataink arról, hogy hányan dolgoznak Magyarországon az egészségre ártalmas munkakörülmények között. A KSH és a Társadalomtudományi Intézet 1981-1982. évi adatfelvétele során megkérdezték az aktív keresőket, hogy milyen egészségi ártalmak fordulnak elő a munkahelyükön. Az aktív keresők 28,9 százaléka említett valamilyen ártalmat. A különféle konkrét ártalmakat említők aránya a következő volt:

8.5. táblázat -

hő vagy pára	5,1
por	7,9
rezgés	3,5
zaj	12,7
vegyi anyag	5,4
nagy fizikai erőlkifejtés	2,8
életveszély	4,5

Az ártalmakat említők aránya sokkal nagyobb a férfiak (34,6 százalék), mint a nők (21,6 százalék) közt. Különösen nagy az ártalmakat említők aránya az ipari munkások és a mezőgazdasági szakmunkások között.

3. Lakókörnyezeti ártalmak. Nincsenek pontos adataink arról, hogy az ország lakosságának mekkora része él olyan lakóhelyi környezetben, amelynek egyes elemei (például a levegő, a vizek szennyezettsége, a zajstb.) az egészségre ártalmas lehet. A levegőnek por-, korom-, kén-dioxid- és nitrogén-dioxid-szennyezettsége, amelyet egyes városokban mérnek, nagy szennyezettségre enged következtetni.

4. Hosszú munkával töltött idő, hajsolt munkavégzés. A 16. fejezetben bemutatott időmérleg-vizsgálatokból tudjuk, hogy a magyar társadalom felnőtt tagjai átlagosan viszonylag hosszú időt töltenek különféle munkajellegű tevékenységekkel (munka a főmunkahelyen, különféle mellékmunkák, amelyek pénzjövedelmet vagy természetbeni jövedelmet biztosítanak, háztartási munka, mindezekkel kapcsolatos közlekedés). Az összes munkával töltött idő legalább az 1970-es évek közepe óta nem, vagy csak alig rövidült, mert a kötelező főmunkahelyi munkaidő-rövidülést a lakosság nagy része arra használta fel, hogy a jövedelemkiegészítő munkára fordított idejét növelje, ezáltal kiegészítő jövedelemhez jusson, amelynek segítségével kivédheti az 1978 óta bekövetkezett reálbér-csökkenés hatásának legalább egy részét. Valószínűnek látszik az, hogy az aktív

keresők nagy többsége hajszoltan, feszült körülmények között dolgozik. Az összes munkával töltött idő hossza és a munka hajszoltsága is igen nagy társadalmi különbségeket mutatott, a hátrányosabb helyzetű rétegek tagjai hosszabb ideig és hajszoltabban dolgoznak.

5. A hosszú munkával töltött idő következménye, hogy a magyar társadalom felnőtt és főképpen munkavállalási életkorú tagjainak kevés a szabadideje. Ebben a szabadidőben is egyre kisebb helyet foglalnak el a különféle aktív tevékenységek, és egyre inkább uralkodik a televízió nézése. Ezt érthetővé teszi a hajszolt munka, amely már nem hagy erőt a szabadidőbeni aktivitásra. Különösen hátrányos az egészségi állapot szempontjából, hogy igen kevesen sportolnak, mozognak szabadban, jó levegőn. 1981-ben a 15 éves és idősebb népességből a férfiak 6,8 százaléka mondta, hogy rendszeresen, aktívan sportol. A nők között 2,2 százalék rendszeresen és 3,1 százalék alkalmasszerűen sportol. Biztosra vehetjük, hogy különösen a kevés mozgással járó munkát végzők és a nem friss levegőn dolgozók számára a testedzés fontos lenne. A sportolásban is igen nagyok a társadalmi különbségek.

6. A magyar társadalom tagjainak többsége egyáltalán nem megy üdülni. (1981-ben a megkérdezett 15 éves és idősebb népesség 63 százaléka nem üdült az otthonán kívül), ezért nincs módja arra, hogy az éves munkavégzés okozta fáradtságot kipihenje. Ennek fő oka az, hogy a munkahelyről kapott évi rendes szabadság idejét jövedelemkiegészítő tevékenységre fordítják. Továbbá a népesség nagy részének nincs hova menni üdülni, mert saját üdülni házzal nem rendelkezik, munkahelyi vagy szakszervezeti üdülni csupán igen ritkán kap beutalást. Az üdülni gyakoriságában nagyobbak a társadalmi különbségek, mint szinte bármely más életmódmutató terén.

7. Az összes említett tényező, valamint az emberi kapcsolatok feszültségterhes volta következtében a magyar lakosság jelentős részének *lelki egészségi állapota* is problematikus. Mint arról a *deviáns viselkedéssel* foglalkozó 17. fejezetben szó lesz, a felnőtt lakosoknak 34 százaléka tekinthető a neurózis által, és 25 százaléka a depresszió által veszélyeztetettnek. A lelki egészség hiánya a pszichológiában általánosan elfogadott felfogás szerint testi, szomatikus betegségeket okoz.

Kézenfekvőnek látszik, bár egyértelműen bizonyítani nem tudjuk, hogy mindezek a társadalmi okok, amelyek a magyar népesség egészségi állapotának romlásához hozzájárulhattak, végső soron az egész társadalmi rendszer sajátosságaiból, az elmúlt évtizedekben követett szocialista modernizációs út különleges nehézségeiből, kudarcából származnak. Ebben kereshetjük egyrészt az aránytalanul nagy munkaterhet, az ettől függetlenül is feszültségterhes mindennapi életet, a lelki egészségi állapot romlásának riasztó tüneteit, másrészt az infrastruktúra fejlesztésének, a munkahelyi egészség követelményeinek, a természeti környezetben okozott károknak az elhanyagolását az anyagi termelés növelésével szemben. Ezt a hipotézist alátámasztani látszik, hogy a halandóság romlása majdnem kivétel nélkül minden európai szocialista országban bekövetkezett.

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban az egészségügyi állapot romlásában lényeges szerepe lehet az egészségügyi ellátás rossz működésének. Ennek ismét több okát lehet feltételezni:

1. Az egészségügyre fordított kiadások aránya a nemzeti jövedelmen belül Magyarországon igen alacsony, 3-3,5 százalék körül helyezkedik el, miközben a fejlett országokban az utóbbi 20-30 évben gyorsan növekedett, és egyes országokban már elérte, sőt túlhaladta a 10 százalékot. Ennek oka elsősorban az, hogy az egészségügyi ellátás majdnem teljesen ingyenes társadalmi juttatásnak minősül, és az állami költségvetésből fedezik. Ennek következtében az egészségügyi kiadások – a többi nem termelő szféra kiadásaival együtt – a maradék alapján részesülnek a költségvetésből, tehát a többi terület igényeinek fedezése után fennmaradt összegeket osztják fel a nem termelő szféra egyes területei között.

Az amúgy is szűkös pénzforrások felosztásánál, objektív kritériumok és információk hiányában, nem feltétlenül érvényesülnek a lakosság tényleges szükségletei, helyettük területi (például főváros-centrikusság), szakmai (egyes orvosi szakmák erősebb pozíciója) és egyéni érdekek érvényesülhetnek. Ennek következtében az egészségügyi intézmények jelentős része erősen leromlott állapotban van, továbbá a felszereltség nem követi az egészségügyi ellátás világméretű fejlődését.

2. Az egészségügyi intézmények – kórházak, szakrendelők, körzetek – nem érdekeltek abban és nincsenek rákényszerítve arra, hogy a kapott pénzforrásokkal és a rájuk bízott eszközökkel hatékonyan gazdálkodjanak. Például a kórházi osztályok akkor is felvesznek betegeket, ha gyógyszer, műszer vagy műtő hiányában nem tudják őket ellátni, vagy akkor is benntartják a kórházban a betegeket, amikor erre már nincs szükség, mert a kórházak a teljesített ápolási napok alapján kapják éves pénzkereteiket, tehát abban érdekeltek, hogy az ágykihasználás minél teljesebb legyen. Jól szemlélteti ezt a tényt az az *Antal Z. László* által kimutatott tendencia, hogy ahogyan csökkent Budapesten a szülések száma, úgy nőtt meg a szülőnőknek az átlagos kórházban töltött ideje a szülés előtt és után. Ez ugyanis biztosította a magas ágykihasználási arány fenntartását,

amely jó érv volt a szülészeti ágyak száma fenntartására, holott a szülések számának csökkenése lehetővé tette volna, hogy a szülészeti ágyak egy részét más – égetőbb szükségleteket mutató – gyógyítási területeknek adják át.

3. A körzeti orvosok hajlamosak arra, hogy – túlterheltségük és a szükséges műszerek hiánya miatt, de a felelősség áthárítása céljából is – a szakrendelőkbe irányítsák betegeik egy részét, az ambuláns szakrendelők viszont – ismét a túlterheltség miatt – hajlamosak minél több beteget kórházi kivizsgálásra és kezelésre utalni. Ennek következtében a zsúfoltság és túlterheltség fokozatosan „fölfelé” tolódik, és betegek kezelése azon szintek felé csúszik el, ahol a személyes beteg-orvos kapcsolatoknak egyre kisebb tere van. Ezáltal a gyógyítás „elembertelenedik”, noha nyilvánvalóan kívánatos lenne, hogy a kezelőorvos behatóan ismerje a beteg személyiségét, szervezetét, életkörülményei egészét, és szükség esetén mindezek módosítását elő tudja segíteni.

4. Az orvosi fizetések viszonylag alacsonyok, viszont megengedett a hálapénz elfogadása. Ezért az orvosok arra kényszerülnek, hogy minél több hálapénzre törekedjenek. A hálapénzrendszer nemcsak az orvos-beteg kapcsolatokban és az orvosok egymás közötti viszonyában okoz súlyos nehézségeket, nem egyértelmű helyzeteket, hanem a hálapénzek erősen egyenlőtlen megoszlásán keresztül (egyes szakmák sokkal több hálapénzhez juthatnak, mint mások) indokolatlan jövedelmi különbségekhez is vezet.

5. Ugyancsak az alacsony fizetések okozzák az ápolónők és más középszintű egészségügyi személyzet nagyfokú hiányát. Ennek következtében az orvosok egy része olyan munkát is kénytelen elvégezni, amelyre ápolónők is teljes mértékben képesek lennének, az ápolónők pedig betanított fizikai munkát is végeznek (takarítanak stb.).

6. Mindezek következtében-mint *Losonczy Ágnes* (1986; 1989) kutatásai kimutatták – az egészségügyi ellátásban mindenki elégedetlen, kiszolgáltatottnak érzi magát. A beteg úgy érzi, hogy az orvosok és az egészségügyi személyzet többi tagja nem kellőképpen figyel panaszaira, nem foglalkoznak problémáival kellő gondossággal. Az orvosok úgy érzik, hogy ki vannak szolgáltatva az egészségügyi vezetőknek és irányító szerveknek, miközben a munkájukhoz szükséges alapvető feltételek is hiányoznak. Az egészségügyi irányítás pedig úgy érzi, hogy a kormányzat „mostohagyermek”, nem kapja meg az egészségügy működéséhez szükséges anyagi erőforrásokat.

7. A rendszer működésének másik következménye, hogy – ellentétben a „mindenkinek ingyenes és azonosan magas szintű egészségügyi ellátás” elvével – a társadalmi hierarchiában kedvezőbb helyzetben lévő rétegek tagjai nemcsak nagyobb arányban részesültek az egészségügynek adott állami támogatásból (mert több időt töltöttek kórházban, több gyógyszert vásároltak), hanem jobb ellátást is kaptak (mivel az ehhez szükséges informális személyi kapcsolatokkal rendelkeztek), sőt mindezt kevesebb hálapénzt is fizettek (mert tudták, hogy kinek és mennyi hálapénzt kell fizetni). Feltételezhető, hogy a társadalmi rétegek közötti igen nagy halandósági és egészségi állapotbeli különbségekben ennek is lényeges szerepe van.

5.2. Termékenység

A fentiekben már említettem, hogy Magyarországon már a demográfiai átmenet kezdete előtt, a XVIII. század vége óta voltak olyan kisebb népességcsoportok, ahol születéskorlátozást alkalmaztak, és ezért a termékenységi mutatók lesüllyedtek. Az élve- születési arányszám országos csökkenése azonban csak 1890 körül indul meg, mintegy 15 évvel a halálozási arányszám csökkenésének kezdete után. Az 1880-as években még viszonylag magas volt az élveszületési arányszám (45 ezrelék körül), a csökkenés azonban meglehetősen gyors volt, már az első világháború előtti években elérte a 34-35 ezreléket. Az első világháború után folytatódott a viszonylag gyors csökkenés, az 1930-as évek második felében egyes években már 20 ezrelék alatt volt az élveszületési arányszám, és a tiszta reprodukciós együttható 1,0 alá csökkent, tehát a népesség egyszerű reprodukciója az akkori kedvezőtlen halandósági viszonyok mellett nem volt biztosítva.

A második világháborút követően nem került sor a nyugat-európai és észak-amerikai gyermekhullámhegyhez hasonló hosszú és magas fellendülésre. S a kezdődő visszaesés megállítása érdekében megszigorított műviabortusz-tilalom ugyan egy évre, 1954-ben 23 ezrelékre emelte az élveszületési arányszámot, már a következő évben azonban újra elindult, sőt azt követően – a művi abortusz fokozatos liberalizálásával párhuzamosan – felgyorsult a csökkenés. 1962-ben 12,9 ezrelékkal a világ akkori legalacsonyabb élve- születési arányszáma hazánkban volt. Az 1960-as évek második felében kissé felemelkedett 14 és 15 ezrelék közé az arányszám, majd az 1973. évi műviabortusz-szigorítás hatására, három évre még tovább nőtt (1975-ben 18,4 ezrelék), 1977-től azonban újra visszaesett az arányszám. Az 1980-as évek elejétől 12 ezrelék körül helyezkedett el az arányszám, 1995-ben 11,0 ezrelékre csökkent. Nem lehet megmondani, hogy ez vajon egy újabb csökkenési tendencia kezdete-e.

Pontosabb képet adnak erről az éves adatokból számított termékenységi és reprodukciós mutatók. Ezek szerint a teljes termékenységi arányszám 1961 óta csak 1967- 1969-ben, majd 1974-1979-ben volt 2,0 fölött, a tiszta reprodukciós együttható pedig csak 1974-1977-ben volt 1,0 fölött; 1993-ban a teljes termékenységi arányszám 1,69, a tiszta reprodukciós együttható 0,804. Ha azonban kohorszarányszámokat nézünk, azt látjuk, hogy azok 1945 óta egyáltalán nem ingadoztak úgy, mint az élveszületési arányszámok, hanem egyenletesen és folyamatosan csökkentek. Tehát az említett ingadozásokat okozó tényezők, így a két kis hullámhegyet kiváltó műviabortusz-szigorítások egyáltalán nem befolyásolták a reprodukció folyamatát, nem állították meg a csökkenési tendenciát. Már az 1930-as évek közepén született női nemzedéknek sem született annyi gyermeke élete folyamán, amennyi az egyszerű reprodukcióhoz szükséges lenne.

Például az 1940-ben született nők befejezett teljes termékenységi arányszáma – ezer nőre számítva – 1,9 körül van. Figyelmet érdemel, hogy a kohorszarányszám valamivel magasabb, mint a fent említett éves adatokból számított teljes termékenységi arányszám. Ez a legtöbb fejlett országban így van, és azzal magyarázható, hogy majdnem mindegyik fejlett országban az utolsó években fokozatosan az idősebb életkorra tolódik el a gyermekek szülése (és ezek az „elhalasztott” születések hiányoznak az adott évi születésszámból).

A népesség egyszerű reprodukciójához (ahhoz, hogy a gyermekek nemzedékének száma azonos legyen a szülők nemzedékének számával) a mai magyar halandósági viszonyok közt körülbelül 2,1-2,2 teljes termékenységi arányszám lenne szükséges (figyelembe véve a fiúk kis többletét a leányokhoz viszonyítva a születések közt, valamint a csecsemő- és gyermekhalandóságot, valamint a szülőképes életkorú nők halandóságát). Ebből láthatjuk, hogy 10-15 százalékkal magasabb kohorsztermékenység lenne szükséges és elégséges a népesség egyszerű reprodukciójához, a fogyás elkerüléséhez.

A leírt csökkenési folyamatot azzal magyarázhatjuk, hogy a demográfiai átmenet 1945 óta gyors ütemben végigfutott a magyar társadalom minden rétegén. Míg az 1930-as években házasodott nemzedékben a nők mintegy nyolcadának 6 és több gyermeke, további hatodának 4-5 gyermeke született, az 1970-es, 1980-as években házasodó nőknek kevesebb mint 2 százaléka tervezett 4 vagy több gyermeket. Más szóval a föld nélküli mezőgazdasági munkásság (amely a magyar társadalomnak körülbelül egyötödét alkotta) egészen a földreformig alig korlátozta gyermekszámát, mivel ezzel helyzetén semmit sem segíthetett, ma viszont minden társadalmi rétegben átlagosan két gyermeket terveznek a házaspárok, mert tisztában vannak vele, hogy ennél nagyobb gyermekszám esetén lényegesen nehezebbé válik a lakáshelyzet javítása, a tartós eszközök vásárlása, a gyermekek iskoláztatása, általában a fölfelé irányuló társadalmi mobilitás. Ezek az életszínvonalcéllok szinte teljesen egységesen elterjedtek a mai magyar társadalomban. Így nem lehet csodálni, hogy a kívánt gyermekszám is majdnem egységessé vált minden rétegben.

8.6. táblázat - 8.5. táblázat ♦ A házas nők megoszlása a kívánt gyermekszám szerint

A házasságkötés éve	Időpont	Kívánt gyermekszám						Átlag
		0	1	2	3	4 és több	Összesen	
1966	Házasságkötéséskor	1,1	19,8	70,1	7,4	1,6	100,0	1,89
	6 év múlva	0,9	16,4	70,2	10,2	2,3	100,0	2,01
	14 év múlva	3,9	20,8	55,0	14,8	5,5	100,0	2,01
1974	Házasságkötéséskor	0,1	5,8	73,0	19,1	2,0	100,0	2,17
	6 év múlva	1,3	16,8	67,1	13,0	1,8	100,0	2,01
	10 év múlva	1,6	17,3	63,1	15,0	3,0	100,0	2,02

8. fejezet | NÉPESSÉG,
NÉPESEDÉS, EGÉSZSÉGÜGYI
ELLÁTÁS

	13 év múlva	2,1	18,0	58,8	17,0	4,1	100,0	2,05
	16 év múlva	4,0	10,9	57,0	16,0	4,0	100,0	2,01
1983	Házasságkötés	0,3	10,0	74,3	14,0	1,4	100,0	2,07
	3 év múlva	1,0	16,0	69,0	12,0	2,0	100,0	1,98
	6 év múlva	1,2	17,9	63,5	14,9	2,5	100,0	2,00
1991	Házasságkötés	0,9	15,0	61,1	18,9	4,1	100,0	2,12

A kétgyermekes családegyenlő elterjedését szemléltetik az 1992-1993-ban végzett magyarországi termékenység- és család-adatfelvétel eredményei. 18-41 éves nők és 20-44 éves férfiak reprezentatív mintáját kérdezték meg többek között a kívánt gyermekek számáról. Mindegyik női korcsoportban 2,0 és 2,2 között, mindegyik férfi korcsoportban 1,9 és 2,0 között volt a kívánt gyermekszám. A nők iskolai végzettsége szerint részletezve a felsőfokú diplomával rendelkezőknél 2,06, az érettségizetteknél 2,04, a szakmunkásiskolát végzeteknél 2,05 és a 8 általános iskolai osztály vagy annál alacsonyabb végzettségűeknél 2,31 volt az átlagos kívánt gyermekszám (Kamarás 1995).

A kívánt gyermekszámnak a két gyermekre összpontosulásával még pontosabb képet adnak a magyarországi úgynevezett házasságkohorszvizsgálatok (Kamarás 1988). Az 1966., 1974., 1983. és 1991. évben első házasságkötők közül kiválasztott mintát a házasságkötés, majd azt követően többször újra felkeresték, és többek között a kívánt (a már megszült és a még kívánt) gyermekek számáról kérdezték (8.5. táblázat). Mindegyik házasságkohorsz nőtagjai túlnyomó részben két gyermeket kívántak. Gyermektelen csupán elenyészően kevés kívánt maradni, 4 és több gyermeket is alig egy-két százalék kíván. Az egy gyermeket kívánók kissé többen vannak, mint a három gyermeket kívánók. A kívánt gyermekszámok a házasság folyamán kissé változnak, többnyire valamivel erősebben szóródnak, mert vannak, akik – részben talán biológiai okok miatt – kisebbre, mások viszont valamivel nagyobbra módosítják a gyermekszámot. A kétgyermekes családok túlsúlya azonban fennmarad. A kívánt gyermekszámok átlaga alig változott. Az 1966-os és 1974-es házasságkohorsz az 1970-es évek első felében kissé magasabb gyermekszámot kívánt, mint korábban, illetve később. Ezt talán az 1960-as évek végi családipótlék-emelések és a gyermekgondozási díj bevezetése hatásának tulajdoníthatjuk.

A kétgyermekes átlagos családnagyság nyilvánvalóan nem elég az egyszerű reprodukcióhoz, hiszen nem minden nő házasságköt meg (és a hajadon nők gyermekszáma, a házasságon kívüli születések számának emelkedése ellenére, messze elmarad a házasságkötőktől), és a megszületett gyermekeknek egy része meghal a felnőttkor elérése előtt.

Mindent figyelembe véve azt lehet mondani, hogy a családok átlagos gyermekszámának körülbelül 10-15 százalékos növekedése lenne szükséges ahhoz, hogy a népesség egyszerű reprodukciója biztosítva legyen. Ez egyrészt nagy hiány abban az értelemben, hogy azt jelenti, hogy a nemzedékről nemzedékre körülbelül 10-15 százalékkal csökken hosszú távon a népességszám. Viszont sokkal kisebb a hiány, mint amilyent ma a nyugat-európai országok nagyobb részében megfigyelnek. Másrészt azt mutatja, hogy az egyszerű reprodukcióhoz szükséges termékenységnövekedés nem drámaian nagy.

8.7. táblázat - 8.6. táblázat ♦ A száz házasságra jutó élveszületések száma kiemelt iskolai végzettségi rétegenként

A házasságkötő nő iskolai végzettsége	1960	1970	1980	1990
6-7 osztály	239	236	224	225

8. fejezet | NÉPESSÉG,
NÉPESEDÉS, EGÉSZSÉGÜGYI
ELLÁTÁS

8 osztály	141	152	171	193
Befejezett középiskola	129	118	138	157
Befejezett felsőfokú iskola	128	123	136	157
Együtt	232	205	188	188

Minek köszönhető az, hogy Magyarországon megállt a termékenység csökkenése az 1960-as évek vége felé, és ezért nem esett vissza olyan alacsony szintre, mint sok más európai országban? Vagy másképpen fogalmazva: volt-e hatása az 1965-tel kezdődően alkalmazott népesedéspolitikának?

Erre a kérdésre a népszámlálási termékenységi arányszámok alapján próbálkozhatunk meg válaszolni. Az 1960. és 1970. évi népszámlálások közt nagyon lényeges tendenciaváltozást lehetett kimutatni. Egyrészt megfordult az egygyermekes családoknak addigi sok évtizedes növekedési tendenciája, és az egygyermekesek aránya a kétgyermekesek javára újra csökkenni kezdett. Ez (és a gyermektelenek sok évtizedes csökkenési tendenciájának folytatódása) kiegyenlítette a négy- és többgyermekesek arányának további csökkenését, így az átlagos gyermekszám változatlan maradt a fiatalabb korcsoportokban.

A nők iskolai végzettsége szerint számított termékenységi arányszámok (8.6. táblázat) azt mutatják, hogy a legalacsonyabb iskolai végzettségű kategóriák kivételével minden szinten emelkedett a nők gyermekszáma, azonban a házas nőknek a magasabb végzettségű és valamivel alacsonyabb gyermekszámú kategóriák felé történt eltolódása ellensúlyozta ezt a hatást. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a családi pótlék emelése és a gyermekgondozási segély bevezetése a többi anyagi jellegű intézkedéssel együtt legalább megállította az egyébként valószínűleg érvényesülő csökkenési tendenciát.

Elfogadhatónak tartom azt a hipotézist, hogy mind a két tendenciaváltozás az 1965-től bevezetett fokozatos családpótlék-emelésnek és az 1967-től bevezetett gyermekgondozási segélynek (majd gyermekgondozási díjnak) köszönhető.

Ez egybecsengene a termékenység közgazdaságtani elméleteinek azzal a tételével, hogy a gyermekes családok relatív anyagi helyzetének javulása, vagy másképpen a gyermekekkel kapcsolatos kiadások csökkenésének a kívánt és megvalósított gyermekszámot növelő hatása van. Másrészt összeegyeztethető a termékenység szociológiai elméletével kapcsolatban említett azon megállapítással, hogy a gyermekszámra vonatkozó társadalmi normák nem egészen szigorúan egy bizonyos gyermekszámot kívánnak meg, hanem bizonyos „játéktér” engednek, amelyen belül a családok gyermekszámát befolyásolni lehet.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

Mind a halálozás, mind pedig a születések területén rendkívül kedvezőtlen a jelenlegi magyarországi helyzet. Ezért mindenképpen kívánatos lenne, hogy ezek a tendenciák megváltozzanak, és – ha erre lehetőség van – társadalompolitikai eszközökkel kellene elősegíteni a romlás megállítását, a javulás megindulását. Különböző okok miatt, de egyformán nehéz azonban a halandóság és a termékenység megváltozását társadalompolitikai eszközökkel elősegíteni.

Az egészségi állapot bemutatott romlását megállapítani és egy új javulási tendenciát megindítani nyilvánvalóan – az okok sokszínűsége miatt – csak egy komplex program segítségével lehet. Ebben helyet kell kapnia az egészségkárosító életmódelemek háttérbe szorításának, az egészségügyi ellátás fejlesztésének és azon általános gazdasági és társadalmi feltételek megváltoztatásának, amelyek az egészségi állapot romlásában közvetlenül vagy közvetve szerepet játszottak:

1. Különbőfé eszközökkel csökkenteni kellene az alkoholfogyasztást, a kábítószer-fogyasztást, a dohányzást, elő kellene segíteni az egészségesebb táplálkozást s a több testedzéssel járó életmódot, az üdülést. Mindezek a változások megvalósultak a fejlettebb országokban az utolsó 15-20 évben.

2. Ehhez szükség lenne arra, hogy az egészség a magyar társadalom tagjainak szemében fontosabb érték legyen, mint jelenleg, és ezért az emberek nagyobb gondot fordítsanak egészségük megőrzésére, az egészségkárosító

élelmódelemek csökkentésére. Ilyen szemléletváltozás végbement a nálunk fejlettebb nyugati országokban, és valószínűleg közvetett szerepet játszott a halandóság javulásában.

3. A jelenleginél lényegesen nagyobb gondot kellene fordítani a környezet védelmére és a munkahelyi higiéniére.

4. Az egészségügyre fordított kiadások lényeges növekedése szükséges ahhoz, hogy a hozzánk hasonló fejlettségű országokban elért arányt elérjük.

5. Ugyanakkor érvényesülnie kell – mind az egészségügyi intézmények, mind a lakosság szintjén – az egészségügyi kiadások felhasználásában és az egészségügyi ellátások igénybevételeiben a racionalitásnak. A gyógyszerárak korábbi nagyfokú szubvencionálása például ésszerűtlenül nagy fogyasztáshoz és otthoni felhalmozáshoz vezetett. A kórházak egyáltalán nem voltak érdekeltek abban, hogy adott pénzügyi támogatásból minél több beteget gyógyítsanak meg (ahelyett, hogy kevés betegnek igen költséges kezelést nyújtsanak).

6. Az egészségügyi ellátás működésében olyan mechanizmus kialakítására lenne szükség, amely a nyújtott ellátást jobban hozzáigazítja a lakossági szükségletekhez, a kínálatot nyújtó intézményeket és orvosokat abban teszi érdekeltté, hogy a lakossági igényeket minél inkább kielégítsék.

Mint láttuk, a jelenlegi termékenységi szint fennmaradása esetén a népességszám szükségképpen fogy. Még a halandóság lényeges javulása is csak időlegesen csökkentené a fogyást, mert ha a mai felnőtt nemzedékek gyermekeinek száma például 90 százaléka a szülő nemzedék létszámának, akkor elkerülhetetlen, hogy nemzedékről nemzedékre 10 százalékkal csökkenjen a népességszám. Kiszámítható, hogy a jelenlegi termékenységi szint fennmaradása esetén mikor (valamikor a harmadik évezred második felében) fogy el teljesen a népesség. Ez a perspektíva azonban nemcsak a magyar népességet illetően áll fenn, hanem majdnem minden európai népességet illetően is.

Fel lehet vetni természetesen azt a kérdést is, hogy miért bajaz, ha egy adott népesség elfogy, kihal. Ha azonban egy társadalom azt kívánja, hogy fennmaradjon, akkor ezt a perspektívát nem nézheti öltre tett kézzel, hanem keresnie kell annak módját, hogy az egymást követő nemzedékek létszáma biztosítsa az egyszerű reprodukciót, tehát a változatlan számban való fennmaradást.

Az alacsony gyermekszám másik középtávú hatása a népesség előregedése. Ez azt jelenti, hogy mivel a gyermekek és a munkaképes életkorban lévő felnőttek száma csökken, a munkaképes életkoron túli idős nemzedék százalékos súlya a népességen belül megnő.

Ennek messzemenő gazdasági és társadalmi hatásai lehetnek, amelyeket eddig nem tisztáztak kellőképpen. Mindenképpen előáll azonban olyan helyzet, amikor az idős korú népességnek fizetett nyugdíjak összege a nemzeti jövedelmen belül lényegesen megnő, kivéve ha a nyugdíjkorhatárt felemelik, vagy a nyugdíjak relatív értékét leszállítják. Valószínű továbbá, hogy az öregebb népesség gazdasági és társadalmi alkalmazkodó- és újjáépítőképesége kisebb, mint a fiatalabbaké. Ezek a hatások részben vagy egészben ellensúlyozhatók külföldről (fejlődő országokból) származó bevándorlók és vendégmunkások tömeges befogadásával. Viszont az ilyen politikának is vannak problémái, mint azt a nyugat-európai országok közelmúltbeli története mutatja.

Ezért mindenképpen kívánatos lenne az egyszerű reprodukcióhoz szükséges, tehát a jelenleginél mintegy 10-15 százalékkal magasabb termékenységszintet vagy családonkénti átlagos gyermekszámot elérni. Ehhez arra lenne szükség, hogy a kétgyermekes család általánossá válása mellett (tehát a gyermektelenek és egygyermekesek további csökkenése mellett) a családok egy kisebb részében három, esetleg több gyermek szülessék. El lehet-e ezt érni, és milyen módon?

A fent leírt tapasztalatok mindenképpen azt javallják, hogy a művi abortusz szabadságát adminisztratív intézkedésekkel ne korlátozzuk. Ugyanakkor kívánatos lenne, ha minél kevesebb művi abortuszra kerülne sor, különösen a gyermek születését megelőzően, mert a művi abortusz, főképpen ha többször történik, növeli a későbbi koraszülések esélyét és ezen keresztül a csecsemőhalandóságot.

Viszont a családi pótlék és más pénzbeli és közvetett támogatások növelése, amelyek a gyermekes családok anyagi helyzetét könnyítik, elősegítenék a termékenység emelését. Fontos e társadalmi juttatások reálértékének megőrzése, továbbá annak elkerülése, hogy a személyi jövedelemadó aránytalanul nagy terheket rakjon a gyermekes családok vállára (tehát az eltartott gyermekeket valamilyen formában mindenképpen számításba kellene venni az adó megállapításakor). Érdemes megemlíteni, hogy abban a két európai országban, ahol a termékenység csökkenési tendenciája megállt, sőt bizonyos emelkedés is bekövetkezett, Franciaországban és

Svédországban (Franciaországban minden női kohorsz termékenysége 2000-nél valamivel magasabb, Svédországban pedig az utolsó néhány évben az éves adatokból számított teljes termékenységi együttható emelkedett 2000 körüli szintre), a gyermekes családokat támogató jelentős intézkedéseket vezettek be.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Az emberiség történetének túlnyomó részében a Föld *népességszáma* alacsony volt és igen lassan nőtt. 1750 után a halandóság fokozatos javulása következtében Európában és az európai népeiségek által lakott tengerentúli országokban a népesség növekedése felgyorsult. A halandóság csökkenését azonban hosszabb-rövidebb idő múlva követte a termékenység csökkenése. Ma ezekben az országokban a születések száma alig nagyobb, mint a halálozások száma, egyes országokban azonban már alacsonyabb a születések száma, mint a halálozásoké. 1950 után a fejlődő országokban a halandóság igen gyorsan javulni kezdett. Mivel a termékenység csökkenése a legtöbb országban hosszabb ideig nem indult meg, évtizedeken keresztül igen gyorsan nőtt ezeknek az országoknak a népessége és ezáltal a Föld népessége is. Mivel azonban már a legtöbb fejlődő országban, különösen a két legnagyobb népességű országban, Kínában és Indiában megindult a termékenység csökkenése, a Föld népességének növekedési üteme a közelmúltban lassulni kezdett. Nem mindegy azonban, hogy a Föld népességszáma végül valamikor a jövő évszázad első felében hány milliárdon stabilizálódik. Abban sem lehetünk biztosak, hogy a Föld népességszáma valóban stabilizálódni fog-e. Elképzelhető nemcsak a további növekedés, hanem a zérus növekedés után a népességszám csökkenésének megindulása is.

Magyarországon a *halandóság* az 1960-as évek közepéig javult, ezt követően azonban romlási tendenciák jelentkeztek. A halandóság romlása a férfiak között sokkal lényegesebb volt, mint a nők között, és a 40-54 éves korcsoportokban volt a legnagyobb fokú. Ismerjük a halandóság romlását előidéző halálokokat. Ezek a férfiaknál: az infarktus, az agyvérzés, a májzsugorodás, a tüdőrák, az öngyilkosság és a balesetek, a nők esetében: az infarktus, az emlő- és vastagbélrák, a májzsugorodás, az öngyilkosság. Nem tudjuk pontosan, milyen háttértényezők miatt nőtt ezen halálokok következtében a halandóság. Elképzelhető okok: a magas vérnyomás (és az azt előidéző tényezők), az egészségtelen táplálkozás, az alkoholfogyasztás, a dohányzás, a mozgásszegény életmód, az igen feszültségterhes mindennapi élet, végül az egészségügyi ellátás hiányosságai. Az említett tényezők felsorolása érzékelteti, hogy csak igen összetett és szívós megelőző-gyógyító tevékenységgel lehet a halandóság javulását elérni.

A *termékenység* Magyarországon az 1960-as évek eleje óta alacsonyabb annál, ami a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges lenne, vagyis a felnőtt nemzedékek gyermekszáma kisebb a szülői nemzedékek létszámánál. Az egyszerű reprodukció szintjéhez viszonyított hiányt – attól függően, hogy milyen termékenységi mutatókat veszünk alapul – 10-15 százalékra tehetjük. Az 1970-es években a legtöbb európai országban hasonlóan alacsonyra csökkent a termékenység. Az alacsony termékenységet a közgazdaságtani elméletek a gyermeknevelés költségeinek emelkedésével, a szociológiai elméletek a kívánt és az ideálisnak tartott gyermekszám csökkenésével magyarázzák. Úgy látszik, hogy a gazdasági és társadalmi feltételek változása, többek között a családtámogatások bevezetése, illetve emelése elő képes segíteni a termékenység 10-20 százalékos emelkedését, viszont a feltételek romlása további csökkenést indíthat el.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Spéder Zsolt)

Jóllehet a népességszám és -szerkezet csak lassan változhat, hiszen az ezeket alakító folyamatoknak, a születésnek, a halálozásnak és a vándorlásnak igen nagy a tehetetlensége, az elmúlt közel másfél évtizedet érdemi fordulatok jellemezték. A vándorlással a 7. fejezetnél már foglalkoztunk, itt csak említeni fogjuk néhány következményét, most a két másik komponensről esik majd részletesebben szó.

A *második demográfiai átmenet* koncepcióját mint a tárgykör ma legnépszerűbb paradigmáját az európai országokban a hatvanas évek közepétől meginduló, a demográfiai magatartás számos összetevőjét érintő változássorozat értelmezési keretként alakította ki *Lesthaeghe* és *van deKaa*. Elképzeléseik szerint az új jelenségek: egyfelől az alacsony termékenység, a házasságon kívüli születések megszorodása, másfelől a válások magas száma, az élettársi kapcsolat elterjedése, a házassági kedv csökkenése mögött alapvető értékváltozások, elsősorban a mindent átható individualizálódás, a nemi szerepek különbségeinek oldódása, a nonkonformizmus terjedése és a fogyasztási aspirációk fokozódása áll. A magas válási arányszámok arra utalnak, hogy az egyének a partnerkapcsolatok minőségével szemben magasabb igényeket támasztanak, és széles körben elterjedt az a nézet, hogy a közös gyermek nem lehet akadálya a válásnak. Úgyszintén erőteljesen nőnek a fogyasztási igények, amelyeket korlátoz a gyermekvállalásból eredő „kötöttség” és „költség”.

Technológiai és gazdasági folyamatok segítik elő az értékváltozást. Annak nyomán, hogy hozzáférhetővé válnak a fogamzásgátlás újabb, biztonságosabb és egészséget kevésbé károsító módszerei, teret hódíthatnak a szexualitás új formái, tovább lazulhat a gyermekvállalás és szexualitás kölcsönviszonya, megújulhat a nők iskolai képzésének időtartama, a női foglalkoztatás terjedése pedig kitolja a gyermekvállalási karrier kezdetét. Ez utóbbi körülmény átformálja a párválasztás korábbi logikáját: kevésbé szigorúvá válnak az időbeli kényszerek, hosszabb „egyeztetési” szakasz előzi meg a párkapcsolat rögzítését. Végül lehetővé teszi önálló női életciklusfázisok kialakulását, sőt egyes esetekben tartósítja a szingli életformát, amely leggyakrabban gyermektelenséggel jár. Ezekkel a jelenségekkel párhuzamosan a halandóság területén fokozatos javulás tapasztalható. A csökkenő gyermekszám és a kedvezőbb halandósági viszonyok folyamánként egyrészt Európa minden országában öregszik a népesség, megnő az idős korcsoportok össznépességen belüli aránya; másrészt – mértékét tekintve a termékenység-visszaesés és a halandóságjavulás arányaitól függően – (kevés kivétellel) negatívvá válik a természetes szaporodás, azaz a népesség fogy. Az ebből eredő hátrányok kezelésére az 1990-es évek végén egyre gyakrabban jött szóba a migráció. Konkrétan: a „helyettesítő migráció” a népességfogyás ellensúlyozásának egy lehetséges megoldásként került szóba. Mint minden koncepciót, így a második demográfiai átmenet elméletét is élénk kritikával fogadta a tudományos közvélemény. A leggyakrabban hangoztatott ellenérv az volt, hogy Európán belül fennmarad a sokféleség, és hogy a magyarázat érvényessége a mi földrészünkre korlátozódik.

8.1. Nemzetközi tendenciák

A föld népességét az ENSZ 2000-ben 6 milliárd 57 millióra becsülte, ezen belül a tág értelemben vett Európa népessége, amely az Uráltól nyugatra fekvő volt szovjet köztársaságok és Oroszország, továbbá az EU-hoz csatlakozni kívánó Törökország teljes lakosságát is magában foglalja, 727 millió fő. Bár a lélekszám – ha csökkenő ütemben is – globálisan növekszik, Európában a stagnálás (vagy csökkenés) a jellemző, így a kontinens demográfiai súlya egyre alacsonyabb (vö. 8.7. táblázat). A világ és Európa népességének eltérő dinamikája alapvetően a gyermekszám (termékenység) különbségének a következménye. Míg a gyermekszám (teljes termékenységi arány) világátlagosan az ezredfordulón 2,82 volt, addig Európában 1,37. A 2050-re vonatkozó előrebecslések a mutató csökkenését várják (közepes becslés 2,1) ám Európát tekintve növekedésre számítanak, 1,81-es értéket megadva. Ezekkel az „optimista” feltételezésekkel számítva földrészünk lélekszáma 2050-ben a világ népességének 6,5 százalékát fogja kitenni.

Meglepő eredményeket kapunk, ha az Európai Unió 25 tagállamának népesedési viszonyait összevetjük 25 (Pakisztántól Marokkóig terjedő) nyugati iszlám országgal, amelyeket *Demény Pál* demográfiai szempontból, a várható migrációs nyomásokat tekintve Európa „keleti hátszárnyának” nevez. Az előrebecslés szerint az 1990 körül még azonosnak mondható népességarány radikális fordulatot vesz, hiszen a 25 „iszlám ország” az európai népesség 3,24-szeresét fogja kitenni (Demény 2004, 38). Ez az arányeltolódás demográfiai szempontból két „extrém” ország, Oroszország és Jemen népesedési folyamataival szemléltethető (vö. 8.1. ábra). Azt láthatjuk, hogy míg 1950-ben Oroszország lakossága a jemeninek 24-szerese volt, addig 2000-re a különbség 8-szorosra csökkent. Figyelembe véve, hogy Oroszországban a termékenységi arányszám 2000-ben 1,14 volt, Jemenben pedig 7,6-re becsülték, továbbá feltételezve, hogy Oroszországban ez a mutató másfélszeresére nő (1,7), Jemenben pedig 2050-re 3,35-re csökken, az eltérő termékenységre és a jemeni népesség fiatal korösszetételére alapozva az ENSZ előrejelzése szerint 2050-ben mindkét ország lakossága 100 millió körül lesz. Ha Európa és a világ más térségeinek népességfejlődése között nincsenek is ilyen szélsőséges különbségek, az ábra jól szemlélteti az eltérő gyermekvállalási hajlandósággal (termékenység) jellemezhető országok demográfiai perspektíváit.

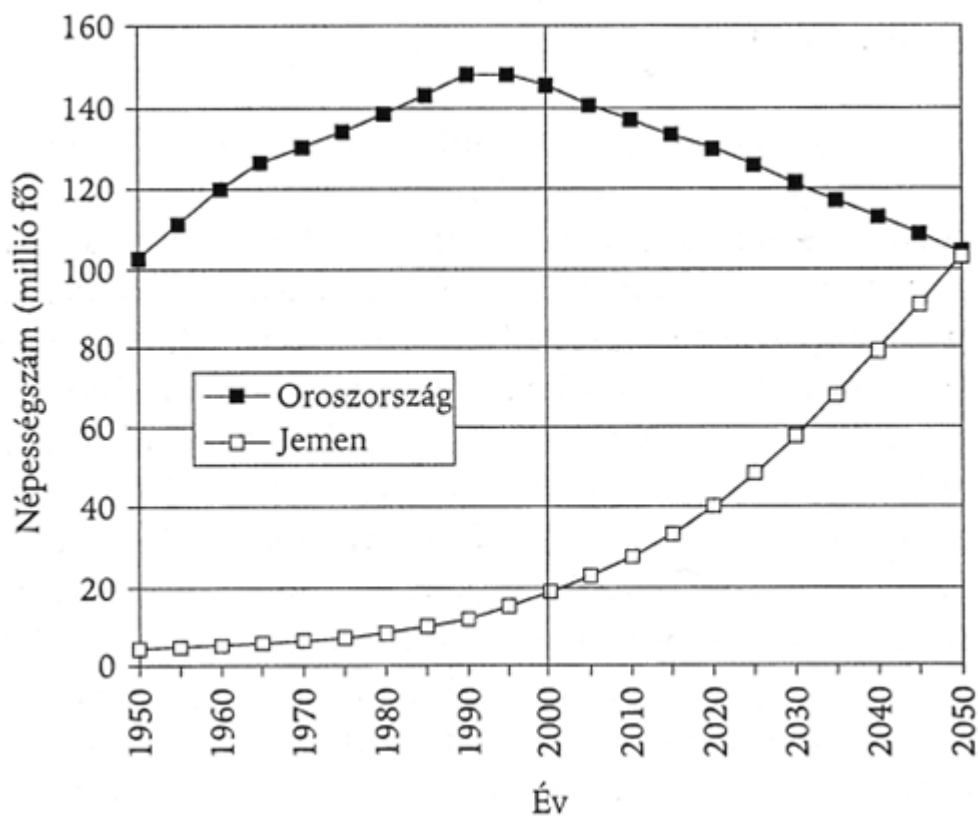
Noha a gyermekvállalási hajlandóság visszaesése egész Európában általános, annak mértéke és időzítése eltérő, így ma a termékenység szintjében jelenős különbségek mutatkoznak (vö. 8.2. ábra). A skandináv országokban, Franciaországban, az Egyesült Királyságban és Hollandiában 1,7 feletti, a dél-európai országokban pedig 1,3 alatti a teljes termékenységi arányszám jellemző értéke. A nyugat-európai államokban a termékenység az 1970-es években kezdett csökkenni. A volt szocialista országokban viszont a rendszerváltozás, az 1990-es évek fordulója jelenti a cezúrát, ezt követően valamennyi érintett országban radikálisan, 15-40 százalékos mértékben visszaesett a gyermekszületések száma, az ezredfordulón a teljes termékenységi arány általában az 1,1-től 1,3-ig terjedő sávba esett.

8.8. táblázat - 8.7. táblázat ♦ A világ és Európa népessége, 1800–2050

Év	Világ	Európa Európa részaránya % millió fő

1800	900	180	20,0
1850	1200	265	22,1
1900	1625	390	24,0
1950	2519	548	21,8
1975	4066	676	16,6
2000	6057	727	12,0
2050	9322	603	6,5

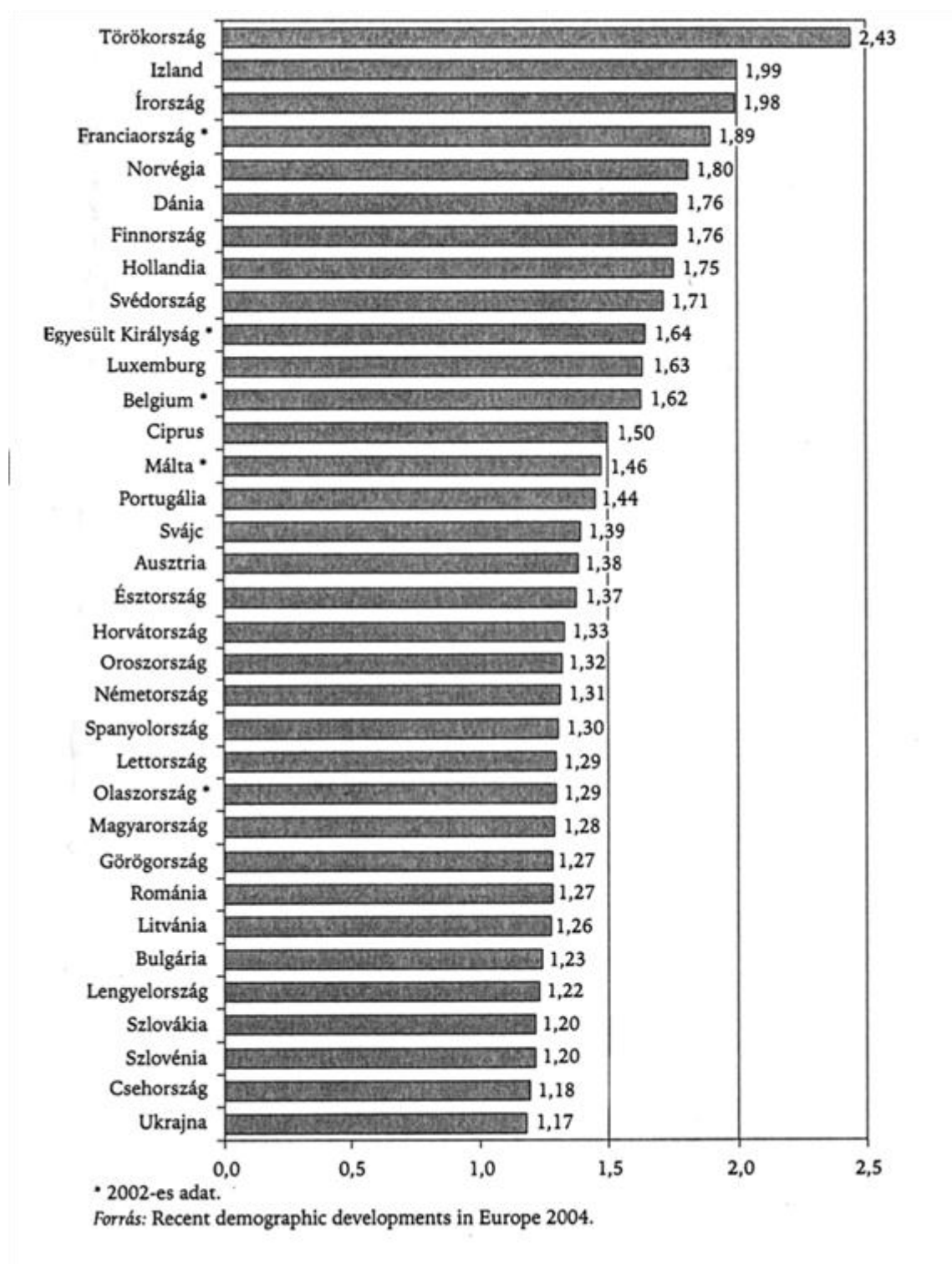
Forrás: Demény 2004, 32. p.

8.1.ábra ♦ Oroszország és Jemen, 1950–2050

A termékenység Európában tapasztalt csökkenésének leginkább elfogadott értelmezése a bevezetőben említett „második demográfiai átmenet” koncepcióján nyugszik. Eszerint a nők munkavállalása, érték- és életmódváltozások állnak a jelenségek háttérében. A termékenységi magatartásnak (gyermekvállalási hajlandóságnak) a külön tendencia dacára létező különbségei ugyanakkor az országspecifikus jellemzők (pl. a jóléti állami ellátások típusa, lakásrendszer, kultúra) szerepének jelentőségére hívják fel a figyelmet. A magyarázatot mára kiterjesztették a volt szocialista országokra is. Sokan a nyugati értékvilág robbanásszerű megjelenését és magatartás-befolyásoló szerepét tartják meghatározónak. Úgy vélik, hogy az individualizálódás, a fogyasztásorientáltság stb. következtében veszített értékéből a gyermek és a család. Más értelmezés szerint a nagyarányú anyagi visszaesés mellett vállalt gyermek a szülők helyzetét az átlagosnál is jobban rontja, és ez megfontolásra készteti a potenciális szülőket („krízishipotézis”). Nem szabad figyelmen kívül hagyni az oktatás expanzióját, amely ha csak átmenetileg is, a gyermekvállalás életútbeli halasztásához vezet. Sokan emelik ki az átmenetből fakadó általános bizonytalanságot, amely az olyan hosszú távú döntésekhez, mint a gyermeknevelés,

előnytelen környezetet jelent. Májig nem alakult ki konszenzus arról, hogy a volt szocialista országok 1990 után önálló utat járnak-e be, vagy valamelyik európai modellhez közelítenek. Az azonban egyértelmű, hogy a „korai házasság és korai gyermekvállalás” mintája egy évtized alatt szinte eltűnt, a „kétgyermekes család” gyakorlata pedig visszaszorulóban van ezekben a társadalmakban.

8.2.ábra ♦ Teljes termékenységi arányszám Európában egy nőre (2003)

A halandósági viszonyok is lényegesen változtak Európában. Mint ismeretes, az 1960-as évek közepéig a földrész valamennyi országában emelkedett a várható élettartam. A javulás a nyugati országokban ezután is folytatódott, a volt szocialista országokban viszont a stagnálás hosszan tartó időszaka következett. Részletesebb

elemzés azt is megmutatná, hogy Nyugat-Európán belül milyen országcsoportosulások különíthetők el ebből a szempontból (vö. Daróczy 2004). A rendszerváltozást követően megfogalmazódott az a remény, hogy a volt szocialista országokban is emelkedni fog a várható élettartam, és így az életesélyek ollója összezáródik. E várakozások azonban maradéktalanul nem teljesültek. Egyes volt szocialista országokban (Csehország, Lengyelország, Szlovénia) viszonylag rövid idő alatt jelentős javulás állt elő, míg máshol (Magyarország) alig valami. Néhány országban (Bulgária, Románia) a stagnálás, a volt szovjet köztársaságokban pedig az 1990-es évek közepén számottevő romlás volt tapasztalható, és csak ezt követően mutatkozott némi javulás. A volt szocialista országok halandósági viszonyait tehát inkább a széttartó tendenciák jellemezték. Ma Európában a születéskor várható élettartammal mért életkilátások mind a nőket, de különösképpen a férfiakat tekintve igen jelentősen szóródnak. Az utóbbiak esetében a legelőnyösebb helyzetben lévő Svédországban és Svájcban 2002-ben meghaladta a 77 évet, a szomszédos Ausztriában 75,4, Szlovéniában 72,3, Szlovákiában 69,6, nálunk 68,1, Ukrajnában 63,0, Oroszországban 59,0 év. Vagyis a két szélső érték különbsége 18 év!

Mi áll az eltérő tendenciák mögött? A nyugat-európai országok előnyös és javuló adatai az egészségügyi ellátás fejlődésének, döntően a szív- és érrendszeri betegségek gyógyítására kifejlesztett új technológiáknak és eljárásoknak, illetve az életmódváltásnak (a dohányzás, a mértéktelen alkoholfogyasztás visszaszorításával) köszönhetők (Va- lin-Meslé eredményeit idézi Daróczy 2004). A kelet-európai epidemológiai válság mögött pedig nagyon leegyszerűsítve a fentiek hiánya, továbbá az alkohollal kapcsolatos és az erőszakos eredetű halálozások számának emelkedése húzódik meg.

8.2. Hazai tendenciák

A rendszerváltozás a demográfiai magatartásban is mélyreható változásokat hozott magával. Ezek az 1990-es évtizedek elején kezdődtek, de máig sem fejeződtek be. Az induló évben a teljes termékenységi arányszám még alig maradt 2 alatt (1,84), 2003-ban viszont már 1,28-ra süllyedt. A tiszta reprodukciós együttható ugyanebben a periódusban 0,889-ről 0,609-re csökkent. A születéskor várható élettartam a férfiak körében 65,1-ről 68,3 évre, a nők esetében 73,7-ről 76,5 évre emelkedett.

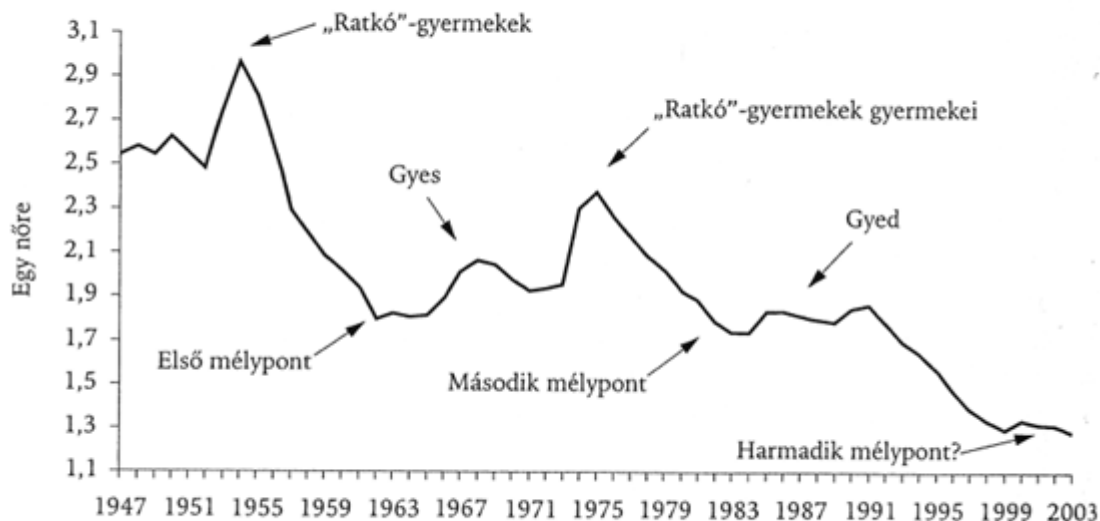
A magyarországi tendenciák igen erőteljesen kötődnek a volt szocialista országokban általánosnak mondható fejleményekhez. A termékenységet (gyermekvállalást) illetően nagy biztonsággal állapítható meg, hogy a magyar népesség is egyértelműen elfordult a „korai házasság és korai gyermekvállalás” mintájától, hiszen míg 1990-ben a nők átlagosan 23 évesen születték első gyermeküket, addig 2004-ben több mint három évvel idősebb 26,5 éves korukban. Noha elképzelhető, hogy ilyen halasztást követően is megszületnek a további gyermekek, de az általános tapasztalat szerint az esély mindenképp csökken. Így várható, hogy a jelenség terjedése nyomán kevesebb gyermek születik Magyarországon, a családmodell pedig differenciálódni fog. A differenciálódás abban is megmutatkozik, hogy a gyermekek több mint egyharmada házasságon kívül jön világra (vö. S. Molnár-Pongrácz 1998), többségük élettársi kapcsolat keretei között, de nem elhanyagolható (az összes gyermekszületéshez viszonyítva mintegy egytizedes) a gyermeküket egyedül vállaló anyák aránya.

A változásokat a már említett okok motiválják:

- a) az oktatás expanziója, hiszen – úgy tűnik – a nappali képzés mellett a gyermek alig vállalható, így a felsőfokú képzésben részt vevők arányának növekedése egyértelműen az első szülés halasztásával jár;
- b) a gazdasági szűkösség és a gyermekvállalás megnövekedett költségeinek (pl. oktatás, kieső jövedelmek) együttes hatására fokozódó anyagi áldozatok;
- c) az általános bizonytalanság, ami kedvezőtlen körülményeket teremt a hosszú távú döntésekhez, miközben a gyermekvállalás mindenképpen annak számít;
- d) az individuális, fogyasztásorientált értékek terjedése ami konfliktusban áll a gyermekvállalással;
- e) a házasságkötések visszaszorulása, ami a gyermekvállalási hajlandóság visszaesésével jár;
- f) a család és a munka összeegyeztetése a szocialista időkben sem volt könnyű, de az új piaci körülmények közepe tette még nehezebbé vált;
- g) végül a családpolitikai rezsimváltások gyakori volta, a családpolitikai intézményrendszer instabilitása inkább gátolta mint ösztönözte a gyermekvállalást.

A családpolitikának a magyarországi megélhetési viszonyokban évtizedek óta jelentős a szerepe, és a családpolitikai intézkedések már az 1960-as években arra irányultak, hogy megállítsák a termékenység (8.3. ábrán bemutatott) csökkenését, elősegítsék a népesség egyszerű reprodukciójának fennmaradását (vö. Kamarás 2001, Tár- kányi 1998, Gábos 2005). A gyes és a gyed bevezetése, a lakáspolitikai kedvezmények stb. ilyen törekvésként értelmezhetők. Ezek nyomán általában növekedésnek indult a termékenység, ebben azonban egyéb (ciklikus) hatások is bizonyosan szerepet játszottak.

Az 1990-ig életbe léptetett társadalompolitikai intézkedések hatékonyságát nem könnyű megítélni. Első látásra úgy tűnhet, hogy nem jártak igazi eredménnyel, hiszen csak késleltetni tudták a gyermekvállalási hajlandóság visszaesését. Másképpen: az érintettek a későbbre tervezett szülésüket az intézkedések hatására előre hozták, viszont nem vállaltak több gyermeket. Kamarás ugyanakkor határozottan amellett száll síkra, hogy a népesedéspolitikai eszközöknek volt hatása (Kamarás 2003). Állítását arra alapozza, hogy ha az egyes kohorszok befejezett termékenységét, azaz azt vizsgáljuk, hogy az érintettek termékeny éveik végéig hány gyermeket hoztak világra, akkor kiderül, hogy ez a szám az 1950 után született női korcsoportok esetében egyértelműen magasabb, mint az 1940-es években születettek körében, sőt a mutató kohorszról ko- horszra emelkedik, és az 1960 körül születetteknél tetőzik. Az utóbbiak azok, akik általában az 1980-as évek közepén indították szülői pályájukat, és 40 éves korukra majd megközelítik az átlagos gyermekszámot (befejezett termékenységet) (1,96). Gábos pedig ökonometria elemzéssel azt mutatja ki, hogy a készpénzes családpolitikai ellátások szignifikánsan növelték a teljes termékenységet, tehát azok nélkül alacsonyabb lett volna a gyermekszám (Gábos 2005). Az intézkedések leginkább a második és harmadik gyermek megszületését segítették elő.

* Élete folyamán egy nőre jutó születések száma az adott év termékenységi viszonyai mellett

Forrás: Kamarás 2003.

8.3. ábra ♦ A teljes termékenységi arányszám alakulása és néhány fontosabb családpolitikai intézkedés időzítése 1947-2003 között

Az 1995-ben bevezetett Bokros-csomagnak nem volt demográfiai indíttatása, talán nem is gondoltak annak lehetséges népesedési mellékhatásaira. A trendadatokra tekintve úgy tűnik, hogy a termékenység tendenciáit nem befolyásolta (biztosan nem javította, de mintha nem is rontotta volna). Részletesebb elemzéssel azonban kimutatható, hogy szerkezeti következményei voltak. Egyrészt visszaesett a gyeden/gyesen lévő gyermekvállalási kedve, nevezetesen a második és további gyermek megszületésének esélye csökkent. Másrészt a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők termékenysége lett kimutathatóan alacsonyabb. Az ok világos: a keresetfüggő gyed megszüntetése és az ellátások jogosultságának megállapításához bevezetett jövedelmi teszt őket érintette hátrányosan. 1998-ban részben visszaállítottak egyes ellátásokat, részben újakat (adókedvezmény) vezettek be. Mindeközben a családi pótlék, a legismertebb családpolitikai juttatás értékállandósága folyamatosan csökkent. Összefoglalva: az áttekintett időszakban a népesedési folyamatokat előnyösen, illetve

hátrányosan érintő intézkedések váltakoztak, ám a kiszámíthatóság hiánya, a családpolitika kormányzati ciklusok szerinti

instabilitása vélhetőleg nem volt képes érdemben mérsékelni a termékenység csökkenő tendenciáját.

Ahogy a korábbiakban már jeleztük, a halandóság Magyarországon nem javult olyan mértékben, mint Csehországban vagy Lengyelországban, de az életésélyek az 1990-es évek második felétől érzékelhetően jobbak. 1994 után mérsékeltén csökkent a szívkoszorúér-betegségek és az erőszakos halálokok (baleset, öngyilkosság, gyilkosság) szerepe. Változatlanul kimagaslóan magas viszont a középkorú férfiak halandósági kockázata, illetve vezető halálok maradt a dohányzás és az alkoholfogyasztás. Nálunk elmaradt a „szív- és érrendszer betegségeinek kezelésében alkalmazott technológiák forradalma”, ezért radikálisan nem változtak az egyes korcsoportokra jellemző halálokok. Tudjuk továbbá, hogy Magyarországon lényeges területi és iskolázottsági különbségek mutatkoznak az életésélyekben. A magas halandósággal sújtott térségek az ország északkeleti és délnyugati peremvidékein koncentrálódnak, míg az átlagost meghaladó élettartam főként északnyugaton jellemző (Klinger 2003). Jelentősek a különbségek a fővárosi lakosságon belül is. Az iskolai végzettség szerint – különösen a férfiakat tekintve – szintén lényeges differenciák tapasztalhatóak: a magasan képzettek várható élettartama meghaladja az alacsony végzettségűekét (Daróczi-Kovács 2004).

Nincsen még átfogó magyarázat arra, hogy nálunk miért lassúbb a javulás, mint néhány szomszédos országban. A halálozás haláloki, területi, iskolai végzettség és korcsoportok szerinti elemzése arra utal, hogy az Andorka Rudolf által azonosított, döntően társadalmi tartalmú kockázati tényezők továbbra is érvényesülnek (vö. 307-311. oldalak).

A demográfiai folyamatok törvényszerűségeinek ismerete, a demográfiai változások időbeli determináltsága lehetővé teszi, hogy a népesség jövőbeli nagyságáról és összetételéről becsléseket végezzünk. Minden előreszámítás egy adott népesség (általában ország) korösszetételéből indul ki, és kohorszontként számol azzal, hogy milyen a termékeny korban lévő nők gyermekvállalási hajlandósága, mekkora a halandóság, továbbá milyen mértékű (és szerkezetű) a vándorlási egyenleg (a belépő és a kilépő népesség különbsége). Minden előreszámítás keretfeltételeket is megfogalmaz arról, hogy a népesség fenti három komponense hogyan változik: nőni vagy csökkeni fog-e a gyermekvállalási kedv, konkrétan mikor és mennyivel; stagnálni vagy emelkedni fog-e a várható élettartam, mikor és mennyivel; változni fog-e a vándorlási egyenleg, mikor és mennyivel? Lévén, hogy a különböző feltételezések eltérő népességszámhoz és -összetételhez vezetnek, az a gyakorlat, hogy a megfogalmazott hipotézisek szerint altelter- natív „scenáriókat” (alap-, fiatal és idős változatokat) publikálnak.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetében a 2001-es népszámlálás adataiból kiindulva elkészültek a legújabb forgatókönyvek. Az alapváltozat feltételezése szerint 2050-re a teljes termékenységi arányszám a mai 1,3 gyermekről 1,6-ra nő, a férfiak születéskor várható élettartama 67,5 évről 76,6 évre, a nők 76,0 évről 82,6 évre emelkedik; a vándorlási egyenleg pedig évi 12 ezres többlettel számol. A 2001-es népesség korösszetételéből kiindulva, a fenti feltételezések alapján az ország lakossága 2050-ben 8 741 545 fő lesz, a 20 évesnél fiatalabbak aránya a mai 23,6-ról 18,7 százalékra csökken, a 60 évesnél idősebbek hányada pedig 20,1-ről 33,6 százalékra emelkedik. Ez az arányeltolódás az ország várható öregedésének mértékét jelzi (Hablicsek 2004)

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Mikorra várható, hogy a Föld népességének száma stabilizálódik, és az ekkorra elért népességszám okoz-e gazdasági és politikai problémákat?
2. Milyen okai lehetnek a felnőtt férfiak halandóságromlásának Magyarországon az 1960-as évek közepe óta?
3. Mi lehet az oka a halandóság nagy társadalmi különbségeinek Magyarországon?
4. A családok gyermekszáma inkább gazdasági tényezőktől függ, vagy inkább a család értékeitől, normáitól, gondolkodásmódjától?
5. Indokolt-e, hogy a társadalom politikai eszközökkel próbálja a családokat egy olyan gyermekszám megvalósítására ösztönözni, amely a társadalom egészének hosszú távú fejlődése szempontjából kívánatos?
6. Lehet-e társadalompolitikai eszközökkel a családokat a gyermekszámra vonatkozó döntéseikben befolyásolni?

7. Hatnak-e a családi pótlék és a hasonló anyagi juttatások a családok átlagos gyermekszámára?

8. Hat-e a művi abortusz megengedettsége vagy tilalma, valamint a fogamzásgátló szerek hozzáférhetősége a születésszáma?

9. Melyek a második demográfiai átmenet koncepciójának alapvető jellemzői?

10. Miben különbözik az 1990 előtti és azt követő termékenységsökkenés Magyarországon?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

demográfiai átmenet ♦ termékenységtelméletek ♦ demográfia ♦ termékenység f

halandósági tábla ♦ születéskor várható átlagos élettartam ♦ teljes termékenységi

arányszám ♦ reprodukciós együtthatók ♦ csecsemőhalandóság ♦ morbiditás f

kohorsz

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1987. *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest, Gondolat.

Andorka Rudolf 1988. A magyarországi népesedési tendenciák gazdasági és társadalmi következményei és a népesedéspolitika lehetőségei. *Szociológiai Műhelytanulmányok*, 10. sz.

Andorka Rudolf 1990. Érvek a családbarát szociálpolitika mellett. *Társadalmi Szemle*, 8. sz. 61-71. p.

Andorka Rudolf 1994. Népesedési problémák – világméretekben, Európában és Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 8. sz. 944-958. p.

Andorka Rudolf 1997. Család és népesedés. *Valóság*, XL. évf. 7. sz. 15-36. p.

Andorka Rudolf 2003. *Gyermek, család, történelem*. Szerkesztette Faragó Tamás. Budapest, Századvég Kiadó.

Andorka Rudolf et al. 1988. A társadalmi környezet, életmód, interperszonális kapcsolatok hatása a lakosság egészségi állapotára. *Szociológiai Műhelytanulmányok*, 11. sz.

Antal Z. László 1995. A gyógyítás társadalmi beágyazottsága. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 3-24. p.

Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.) 2001. *Népesedés és népességgpolitika*. Budapest, Századvég Kiadó.

Daróczi Etelka – Kovács Katalin 2004. *Halálozási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Kutatási Jelentések 77.

Demény Pál 2004. Európa népességgpolitikai dilemmái a huszonegyedik század kezdetén. *Demográfia*, XLVII. évf. 1-2. sz. 4-40. p.

Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In *KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19-64. p.

Gyárfás Iván – Kishegyi Júlia – Makara Péter 1986. Szívbetegség – kockázat – társadalom. *Társadalomkutatás*, 3-4. sz. 15-36. p.

Józan Péter 1986. A budapesti halandósági különbségek ökológiai vizsgálata. 1980-1983. *Demográfia*, 3. sz. 193-240. p.

Józan Péter 1988. *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon. 1945-1985*. 1. köt. Budapest, KSH.

Józan Péter 1994. *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1980-1992*. Budapest, KSH.

Józan Péter 2001. A századvég halandósági viszonyainak néhány jellegzetessége Magyarországon. In Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.) 2001. *Népesedés és népességgazdaságpolitika*. Budapest, Századvég, 293-309. p.

Kamarás Ferenc 1988. *Tizenhárom évvel a házasságkötés után*. Budapest, KSH.

Kamarás Ferenc 1995. Európai Termékenységi és Családvizsgálat Magyarországon. *Demográfia*, 4. sz. 309-339. p.

Kamarás Ferenc 2004. A termékenység irányzatai és jellemzői Európában. In Spéder (szerk.) 21-64. p.

Klinger András 1992. Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. *Statistikai Szemle*, 4-5. sz. 325-348. p.

Losonczy Ágnes 1986. *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető.

Losonczy Ágnes 1989. *Artó-védő társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné 1998. Az 1995-ben házasságon kívül szült nők életforma-választásainak vizsgálata. In S. Molnár-Pongráczné-Kamarás-Hablicsek: *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések 61. 55-156. p.

Spéder Zsolt (szerk.) 2004. *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, Századvég Kiadó.

Spielmann József 1984. *Betegség, orvoslás, társadalom. Az orvosi szociológia vázlata*. Bukarest, Kriterion.

Szalai Júlia 1986. *Az egészségügy betegségei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Tomka Béla 2000. *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, Osiris Kiadó.

Valkovics Emil 2002. *Demográfia I*. Budapest, Osiris Kiadó.

9. fejezet - 9. fejezet | KIEMELT DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK: NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS GYERMEKEK

A demográfiai ismérvek – nem és életkor – alapján megkülönböztetett csoportok ugyanolyan egyértelműen elkülönülnek egymástól az életkörülmények és az életmód tekintetében, mint a társadalmi osztályok és a rétegek. Korábban a szociológia viszonylag mégis kevés figyelmet fordított ezekre a problémákra. Sok régebbi szociológia-tankönyvben nem is foglalkozik külön fejezet e demográfiai csoportokkal. A közelmúltban, legalábbis egyes demográfiai csoportok tekintetében, a helyzet megváltozott, sőt a szociológia figyelmének a középpontjába kerültek.

Különösen érvényes ez a nőkre. A nők helyzetével foglalkozó tudományterület, különösképpen annak feminista irányzata, a szociológia egyik olyan részdiszciplínájává vált, amelyre a szociológiai kongresszusokon a legnagyobb figyelem fordul, ebben a témakörben igen sok könyv és tudományos tanulmány születik. A szociológiai érdeklődés megnövekedése összefügg azzal, hogy a fejlett társadalmakban erős feminista mozgalmak jöttek létre, amelyek a nők helyzetének hátrányait erősen hangsúlyozzák, és azok megszüntetésére törekcszenek.

Az idős emberek helyzete iránti szociológiai érdeklődés megnövekedésének oka az, hogy részben a halandósági viszonyok javulása, részben a születésszám csökkenése következtében az idős emberek aránya erősen megnőtt a fejlett társadalmakban. Az idős korosztályok általában a fiataloknál sokkal eredményesebben tudták érdekeiket védelmezni (például a nyugdíjak emelése terén), ma azonban a nyugdíjak finanszírozása maga is súlyos problémákat vet fel a legtöbb országban; emellett az idős emberek gondozásával, megfelelő életkörülményeinek biztosításával kapcsolatban más természetű problémák is felmerülnek.

A fiatalság szociológiájának alakulását az ösztönözte, hogy az 1960-as években sok fejlett, magas életszínvonalú országban jelei mutatkoztak a fiatalság nagyfokú elégedetlenségének, a társadalom egészét elutasító ifjúsági szubkultúrák kialakulásától a nyílt lázadásokig (például Franciaországban 1968-ban). Az 1970-es évektől a jelenségeket tetézte a gazdasági konjunktúra kedvezőtlenebbre fordulása, amelynek terheit elsősorban a fiatalok voltak kénytelenek viselni.

A szakirodalomban a gyermekek szociológiája iránti érdeklődésnek egyelőre csak elszórt nyomait lehet felfedezni. Az a tény azonban, hogy a legtöbb fejlett országban a gyermekek átlagos életszínvonala egyre inkább lemarad a társadalom átlagától, arra figyelmeztet, hogy a gyermekek helyzete sok tekintetben problematikus és egyre problematikusabbá válhat. Ezért a szociológiai elemzésekben a gyermekek társadalmi helyzetét érdemes lenne alaposabban kutatni; a ma többnyire szokásos felfogással ellentétben nem a szüleik „tartozékaiként” kellene kezelni őket.

A nők, még inkább az idősek, fiatalok és gyermekek szociológiája más szociológiai ágazatoknál erősebben alkalmazott jellegű, kisebb súlyt helyez az elméletekre és inkább a tényleges helyzetük felmérése alapján javaslatokat fogalmaz meg e problémák megoldására.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Az időskor alsó határa

A nők és férfiak megkülönböztetésétől eltérően az életkori csoportok pontos definiálása korántsem egyszerű kérdés. Az időskorúakat sokszor úgy definiálják, mint egy bizonyos korhatár, 60 vagy 65 év fölöttieket, máskor a nyugdíjkorhatár fölötti népességet tekintik idősnek. Ez utóbbi definíciónak problémája, hogy a nyugdíjkorhatár országonként különbözik és egy-egy országon belül is változhat, s a mai fejlett társadalmakban többnyire emelkedik. E definíció másik problémája, hogy a nők nyugdíjkorhatára sok országban, így Magyarországon is alacsonyabb a férfiakénál, noha – ha egyáltalán van különbség a két nem öregedése között – a nők biológiailag lassabban öregcszenek, mint a férfiak. További probléma, hogy szociológiai értelemben meg kellene különböztetni a „fiatal öregeket”, akik ugyan többnyire már nyugdíjban vannak, de aktivitásuk még alig csökkent, és az „idős öregeket”, akiknek aktivitása erősen lecsökkent. Az aktivitás csökkenése, amely az egészségi állapottal függ össze, egyénenként különböző életkorban indul el. Az egyszerűség kedvéért a 70 vagy

75 évnél idősebbeket szokás „idős öregeknek” tekinteni. Ebben a könyvben a 60 év fölöttieket tekintem öregnek, és megkülönböztetem a 70 éven felülieket, akiket a magyar viszonyok között (ahol más fejlett országokkal összehasonlítva rosszabb az idős emberek egészségi állapota) az „idős öregek” kategóriájába sorolok.

1.2. A fiatalkor határai

Még problematikusabb a fiatalkor felső korhatárát meghatározni. Fiatalnak általában azokat tekintik, akik már nem gyermekek, de még nem felnőttek, vagyis nem kezdték el a rendszeres kereső munkát, nem alapítottak családot, vagy egyszerűbben nem rendelkeznek a felnőttek összes jogával. A legegyszerűbb a nagykorúság életkorát, vagyis nálunk a 18 éves kort a fiatalság felső korhatárának tekinteni. Az iskolába járás meghosszabbodása, a kereső munkavállalás későbbi megkezdése, a családalapítás kitolódása, a szülői családtól való függetlenülés elhúzódása azonban azzal jár, hogy a fenti értelemben vett teljes felnőtttség, a felnőtt szerepek teljes vállalása későbbi életkorban következik be. Ezért ebben a könyvben a 30 évesnél fiatalabbakat tekintem fiatalnak.

1.3. A gyermekkor és serdülőkor

A fiatalság alsó határát sem egyszerű meghatározni. A külföldi szakirodalomban némelykor a kamaszkortól számítják a fiatalságot. A serdülőkor kezdetét az egyszerűség kedvéért a nemi érettséggel azonosítják. Ez a lányoknál az első menstruációkor következik be. Az első menstruáció azonban a fejlett társadalmakban az elmúlt évszázadokban korábban következik be, például Amerikában az 1800-as évek közepén 16-17 év volt, ma körülbelül 12 év. Szokás a fiatalkor kezdetét a középiskolába lépés életkorával is azonosítani. Ebben a könyvben gyakorlati szempontok miatt a 17-18. életévet tekintem a serdülőkor és ezzel a gyermekkor felső határának, egyben a fiatalkor alsó határának.

A gyermekkoron belül is meg kellene különböztetni a csecsemőkort, amikor a gyermek még többé-kevésbé magatehetetlen, a szülők által állandó gondozásra szorul, valamint a kisgyermekkort és a serdülőkort. A statisztika az 1 évesnél fiatalabb gyermekeket tekinti csecsemőnek. Ebben a könyvben többnyire együtt vizsgálom a csecsemők, gyermekek és 18 éven aluli fiatalok helyzetét, tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy ez nagyon durva leegyszerűsítés.

2. MÓDSZEREK

2.1. Népszámlálások

A demográfiai csoportok vizsgálatának módszertanával kapcsolatban kevés speciális kérdés merül fel. A népszámlálások és szociológiai adatfelvételek adatai ugyanis általában rendelkezésre állnak részletes nem és korcsoport szerinti bontásban, ezért ezek mind a nők, mind a fiatalok és az idősek életkörülményeinek vizsgálatához alapvető források (Czibulka-Lakatos 1986). Emellett voltak speciális adatfelvételek a fiatalokról és az idős emberekről.

2.2. Szociológiai adatfelvételek

A KSH 1984-ben, majd 1995-ben a 15-34 évesek reprezentatív mintáján felvételt végzett, ebből részletes adataink vannak ezeknek a korcsoportoknak az életkörülményeiről, életmódjáról (Harcsa et al. 1986; Harcsa 1996). Az 1980-as években az ifjúságkutatás a kiemelt társadalomtudományi kutatási témák közé tartozott, az első kutatási időszak eredményeit foglalta össze *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című kötet (Ancsel et al. 1984).

Az 1960-as években több szociológiai adatfelvételre került sor a nyugdíjasok és általában az idős emberek életkörülményeiről, életmódjáról és problémáiról. Ezek közül a legnagyobb és legrészletesebb a KSH 1969. évi felvétele (Andorka et al. 1972). Ennek során Budapesten és 5 megyében az 1913-ban és korábban született nők és az 1908-ban és korábban született férfiak reprezentatív mintáját, összesen 1829 személyt kérdeztek meg.

3. ELMÉLETEK

3.1. A nemek közötti különbségek okai

A férfiak és nők szociológiájának egyik legtöbbet tárgyalt elméleti kérdése a nemek közötti különbségek okai. Két elméleti felfogás áll egymással szemben. Az egyik szerint a különbségek gyökere a biológiában, a genetikai eltérésben rejlik és ezért szükségszerű, a másik szerint a különbség elsősorban pszichológiai és szociológiai természetű, a gyermekkori szocializációban a társadalmi környezet hatására alakul ki, ezért egyáltalán nem szükségszerű. Az angol szociológiai szaknyelvben a „nem” szónak két megfelelőjét használják: a „sex”-en a genetikailag meghatározott nemet, míg a „gender” szón a nő és férfi pszichológiai-szociológiai különbségeit értik. Megkülönböztetik továbbá a nemi (gender) szerepeket és a nemi (gender) identitást. A nemi szerepeken azokat a társadalmi szerepeket, tevékenységeket, magatartásokat értik, amelyeket a társadalom a két nem tagjaitól elvár. A nemi identitás azt jelenti, hogy az egyén melyik nemhez tartozónak tekinti magát. Sem a nemi szerepek vállalása, sem a nemi identitás nem egyértelmű ugyanis homoszexuálisok esetében.

Közismert, hogy a férfiak és nők közötti genetikai különbség abból adódik, hogy a sejtek huszonharmadik kromoszómapárjában a nők esetében XX kromoszómák, a férfiak esetében XY kromoszómák vannak. A hím ivarsejtben is XY, a női ivarsejtben pedig XX pár található, a születendő gyermek neme attól függ, hogy a hím ivarsejtből az X vagy az Y kromoszóma egyesül-e a női ivarsejtből származó egyik X kromoszómával. Ennek a kromoszómapárnak hatására alakulnak ki a magzatban a férfira vagy a nőre jellemző testi sajátosságok. Nem kétséges tehát, hogy a nők és a férfiak közötti különbségeknek van genetikai alapjuk, csak az a kérdés, hogy ezek a genetikai különbségek mekkora szerepet játszanak abban, hogy a nők és férfiak lelkialkata, képességei, társadalmi szerepei eltérnek egymástól.

A szociológiában uralkodik az az álláspont, hogy ez utóbbiak, vagyis a „gender” fogalmkörébe tartozó tulajdonságok túlnyomórészt a társadalmi környezet hatására, a szocializáció során alakulnak ki. Hogyan történik mindez? A fiú- és a leánysecsemőkkel születésüktől kezdve eltérően bánnak. Más-más színű ruhákat adnak rájuk (például rózsaszínű öltözékeket a leányokra), a leánysecsemőket jobban „babusgatják”, a fiúsecsemőkhöz gyakrabban nyúlnak erőteljesebb mozdulatokkal. Később másféle – a nemeknek megfelelőnek tartott-játékokat kapnak, a fiúk kis gépkocsit, esetleg játék fegyvert, a leányok babákat. A mesekönyvek egészen eltérő szerepekben mutatják be a fiúkat és leányokat. Az iskolában folytatódik a fiúk és leányok eltérő kezelése. A tanárok például feltételezik, hogy a fiúk matematikai és általában természettudományos képességei jobbak a leányokénál. A testnevelésórakon másféle sportokra ösztönzik őket.

Ennek eredményeképpen az európai kultúrájú társadalmakban a fiúk és férfiak agresszívebbek, a leányok és nők több érzelmet nyilvánítanak ki, szelídebbek. Kulturális antropológusok találtak azonban olyan népeket, kultúrákat, ahol a nemi szerepelvárások eltérnek az európai kultúrában megfigyeltektől. Ezek közül a leghíresebbek *Marga- ret Mead* (1970) kutatásai az új-guineai arapes és mundugumor társadalmakban. Az arapes törzsben a fiúkat és leányokat egyformán nem agresszív, kooperatív, másokkal törődő viselkedésre szocializálták, ennek következtében mind a férfiak, mind a nők úgy viselkedtek, ahogyan az európai kultúrájú társadalmakban a nőktől elvárják. A mundu- gumor törzsben viszont mindkét nemű gyermekeket agresszivitásra, kíméletlenségre, a másokkal szembeni közömbösségre szocializálták, ennek megfelelően a férfiak és a nők egyformán az európai kultúrában a férfiakkal szembeni elvárásoknak megfelelően viselkedtek. Margaret Mead ezen kutatásaira sokan hivatkoztak a későbbiekben, akik a két nem egyenlőségét, egyenjogúságát tartották kívánatosnak. Hozzá kell azt is tenni, hogy mások – olyanok is, akik e törzseket később újra felkeresték – cáfolták Mead megállapításait.

3.2. A férfiak és a nők közötti munkamegosztás

A *funkcionalista* iskola szerint a **nemek közötti különbségek** azért fordulnak elő a legtöbb társadalomban, mert a nemek közötti munkamegosztás és a szerepek ebből fakadó eltérései előnyösek az emberi társadalmak számára. A férfiak nagyobb testi ereje következtében alkalmasabbak a vadászatra, a nehéz földművelési munkákra (szántás, kaszálás, általában a nagy állatok tenyésztése), viszont egyedül a nők képesek gyermekeket szülni és csecsemőket gondozni (szoptatni), így a demográfiai reprodukció érdekében szükséges, hogy idejük jelentős részét a gyermekekre és a házimunkára fordítsák. *T. Parsons* és *R. Bales* (1955) ezen túlmenően azt állították, hogy minden családban, így a modern családokban is szükség van egy felnőttre, aki az „instrumentális” szerepet (a megélhetés biztosítását stb.), és egy másikra, aki az „expresszív” (érzelmi, támogató) szerepet vállalja.

A férfi-női munkamegosztást illetően kézenfekvő az a gondolat, hogy a fejletlenebb társadalmakban, régebbi történeti korszakokban, ahol a fizikai erőnek nagy szerepe volt a termelésben és a társadalmi életben (egyebek

között a háborúban, és ahol sok gyermek megszületése volt szükséges a demográfiai reprodukcióhoz), a férfi és a női munkafeladatok és szerepek erősen elkülönültek. A modern gazdaságban és társadalomban viszont, ahol egyre kevesebb az olyan munkakör, amelynek ellátásához nagy fizikai erőfeszítés szükséges, és ahol a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása következtében sokkal kevesebb számú gyermek születése elégséges az egyszerű reprodukcióhoz, a nemek közötti munkamegosztás és a nemi szerepek elkülönülése sokkal kevésbé szükségszerű. Ezekben a társadalmakban kevés olyan foglalkozás és munkakör van, amelyet a nők nem tudnak ugyanolyan jól ellátni, mint a férfiak. Kérdés persze, hogy a hagyományos női feladatokat és szerepeket (például ápolónő) a férfiak ugyanolyan jól el tudják-e látni, mint a nők.

A *konfliktuselméleti* irányzatok a munkamegosztás helyett a férfiak hatalmi pozíciójára helyezik a hangsúlyt. Eszerint a férfiak dominanciája, *a nőknek a férfiak általi elnyomása* az emberiség történetének legáltalánosabb egyenlőtlenségi viszonya, fontosabb és általánosabb, mint az uralkodó osztályok és az alávetett osztályok közötti konfliktus. A modern társadalmakban a többi fajta elnyomási viszonyok élessége csökkent, az osztályok közötti konfliktus is elhalványult, ellenben a férfiaknak a nők fölötti elnyomó uralma fennmaradt, ezért a modern társadalmakon belüli harc legfontosabb formája a nők harca a felszabadulásért, az egyenjogúságért. Ez az irányzat közel áll a feminista politikai mozgalmakhoz.

3.3. Az egyén életciklusának szakaszai

Az idősök, fiatalok és gyermekek szociológiai vizsgálatának másik elméleti kérdése, hogy az emberi **életciklus** milyen életszakaszokra osztható fel. A következő életszakaszokat különböztetjük meg:

1. csecsemőkor, a születéstől az 1 éves korig;
2. gyermekkor, az 1 éves kortól körülbelül 12 éves korig;
3. a serdülőkor, 12 éves kortól körülbelül 14-16 éves korig;
4. az ifjúság, 14-16 éves kortól az iskolai tanulmányok befejezéséig, a kereső munkavállalásig, családalapításig;
5. felnőttkor, a nyugdíjkorhatár eléréséig;
6. időskor, a nyugdíjkorhatár fölött.

Ezek az életszakaszhatárok nem teljesen pontosak. Vannak, akik további szakaszok megkülönböztetését javasolják. Így rámutattak arra, hogy a modern társadalmakban az ifjúkor és a felnőttkor közé kezd beékelődni egy sajátos életszakasz, amelyet **posztado- lescenciának** (utóserdülőkornak) neveztek el. A 18 éves korban nagykorúvá, tehát jogi értelemben felnőtté vált fiatalok közül ugyanis egyre kevesebben kezdik el a kereső munkát, ezáltal egyre többen szorulnak rá a szülők anyagi támogatására, tehát gazdasági-társadalmi értelemben gyermekstátusban maradnak. Ezért sajátos ellentmondásos élethelyzetben vannak.

P Laslett (1989) angol történeti szociológus újabban azt javasolta, hogy az időskort két szakaszra osszuk fel: a gazdasági aktivitás megszűnése utáni első időszakra, amikor az idős ember még testi erőinek és szellemi képességeinek többé-kevésbé teljesen birtokában van, továbbá az igazi időskorra, amelyben a testi egészség és a szellemi képességek hanyatlanak. Ezzel arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyugdíjba vonulás után még egy sokéves időszak következhet, amikor az idős ember aktivitása és ennek következtében igényei nem csökkennek.

Mindegyik életszakaszban más-más az egyén státusa, más-más szerepek betöltését várják el tőle. Az egyes szakaszokat némely társadalmakban bizonyos ünnepélyes ceremóniák is elválasztották egymástól, ezeket szokás „**átmeneti rítusoknak**” (rites de passage) nevezni. Egy bizonyos fokig ilyen szerepet játszik a mai magyar társadalomban az érettségi bizonyítvány kiadásának (és az érettségi bankettnak) vagy az egyetemi diplomaosztásnak az ünnepsége. Mindkettő a felnőttkorba lépés szimbóluma.

3.4. A felnőttkor előtti és utáni életszakaszok elkülönülése és meghosszabbodása

A fejlett társadalmakban – úgy látszik – jobban *elkülönülnek* egymástól az egyes életszakaszok, és különösen *meghosszabbodnak a felnőttkor előtti és utáni egyes szakaszok*. Az iparosodás előtti társadalmakban, sőt az iparosodás kezdeti szakaszában is (amikor még elterjedt volt a gyermekmunka), a fiatalok, sőt a serdülők is szorosabban együtt éltek a felnőttekkel, korábban kezdtek munkát végezni, mint jelenleg, amikor is iskolába

járnak. Aries (1987) szerint a korábbi évszázadokban valójában nem is volt elkülönülő fiatalkor, ifjúság, sőt már a serdülők is a felnőtt társadalom részeivé váltak. Újabban viszont az iskoláztatás meghosszabbodásával a fiatalkor felső korhatára is egyre inkább kitolódik. Ennek következtében felnőtt, munkaképes és szexuálisan teljesen érett fiatal emberek hosszú ideig egy olyan szakaszban élnek, amelyben nem állnak előttük nyitva a felnőttkorral járó lehetőségek (önálló munka, kereset, az ezzel járó döntési szabadság), és nem vállalhatják a felnőttkori kötelezettségeket (nem tudnak családot eltartani). Ez lehet a fiatalok között tapasztalható elégedetlenségek egyik lényeges oka.

Az idős emberek a korábbi évszázadokban, például a parasztgazdaságokban sokkal később és fokozatosabban váltak ki a jövedelmet biztosító munkából, mint ma, amikor a nyugdíjazással többé-kevésbé egy csapásra abbahagyják az aktív kereső munkát. Ugyanakkor a várható élettartam meghosszabbodása következtében a nyugdíjazás után egyre hosszabb életszakaszra számíthatnak. A korosodó (de sok esetben idősnek még nem tekinthető) emberek életében ezért a nyugdíjazással járó hirtelen szerepváltás lényeges problémákat okozhat, és az is új feladatok elé állítja őket, hogy nyugdíjas éveiket olyan tevékenységekkel töltsék ki, amelyek számukra örömet szereznek, életüket értelmessé teszik.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

4.1. A nők hátrányai a világ különböző országaiban

Világszerte sok vizsgálatot végeznek a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenségről, a „patriarchátusról”. Walby (1992) szerint Angliában az elmúlt 150 évben a következő öt területen nyomták el és zsákmányolták ki a férfiak a nőket: 1. háztartási munka, 2. kereső munka, 3. fizikai erőszak, 4. szexuális kapcsolatok, 5. kulturális intézmények. A háztartási munka nagyrészt a nők feladata, a férfiak igen kevésbé vesznek benne részt. A kereső munkában a férfiak azonos munkáért is nagyobb bérben részesülnek, továbbá a nők a rosszabbul fizetett foglalkozásokban, munkakörökben dolgoznak, végül a férfiaknak sokkal nagyobb esélyük van vezető pozíciókba kerülni, mint a nőknek. A férfiak némelykor kihasználják fizikai erőfölényüket a nőkkel szemben, a házassági kapcsolatokban gyakran előfordul a fizikai bántalmazás. A szexuális kapcsolatokban a férfiak igényei érvényesülnek. A kulturális életben a legnagyobb presztízsű pozíciókban igen alacsony a nők aránya.

Chafetz (1990) szerint a férfiak és nők közötti egyenlőtlenség gyökerei a makrotársadalmi struktúrákban vannak: minél élesebb a férfiak és a nők közötti munkamegosztás, annál inkább képesek a férfiak a nőkhöz viszonyítva nagyobb jövedelmekhez jutni, és minél magasabb a férfiak jövedelme a nőkéhez képest, annál inkább vannak uralkodó pozícióban a mikroszintű kapcsolatokban, a házasságban, a családban. Blumberg (1991) szerint is a nők gazdasági hatalmától, jövedelmétől függ, hogy mennyire vannak alávetett pozícióban a férfiakkal szemben.

Ezért a kereső munkavállalás és általánosabban a nők részvétele a háztartáson kívüli munkában elősegíti a nemek közötti egyenlőtlenség mérséklését. Ennek érdekes példája a gazdaságilag elmaradt országok viszonyai között Észak-India és Dél-India különbsége ebben a tekintetben. Észak-Indiában gabonát termelnek, a szántás és az aratás jellegzetesen férfimunka. Dél-Indiában rizst termelnek, a gyomlálás és a rizsaratás viszont, mivel hajlva kell végezni és kisebb fizikai erőt kíván, női munka. Ezzel összefüggésben Dél-Indiában a nők és férfiak közötti egyenlőtlenség kisebb, mint Észak-Indiában. A fejlett országokban a szolgáltatások és az állami szektor kiterjedése azzal jár, hogy nő azoknak a munkaterületeknek, foglalkozásoknak az aránya, ahol a nők a férfiakhoz hasonló munkát végeznek és így nagyobb esélyük van hasonló kereset elérésére. Ezzel szemben a fejlődő országokban, ahol az informális gazdasági szektor kiterjedt, a nők az abban való részvételük nagyobb aránya miatt hátrányos helyzetbe kerülnek, mivel az informális szektor alacsonyabb béreket és bizonytalanabb foglalkoztatást nyújt, mint a formális szektor, ahol a férfiak vannak többségben.

A férfiak és nők egyenlőtlenségének okait (illetve következményeit) mások a gazdaságon kívüli területeken keresik. Ilyen elsősorban az adott társadalom kultúrája. Egyes kultúrákban ugyanis a férfiak uralma és a nők alávetettsége a legalapvetőbb és megkérdőjelezhetetlen normák közé tartozik. A nőnek a családban szolgálnia kell a férjét, a közéletben nem játszhat szerepet. A férfi kezdeményezheti a válást, a nő nem. A férfinak megengedett a házasságon kívüli szexuális kapcsolat, a nőnek nem, sőt – szélsőséges esetben – a nők házasságtörését halállal büntetik. Itt kell megemlíteni a vallás hatását is. Vannak, akik szerint lényeges, hogy az istent férfi vagy nő alakjában képzelik el, illetve hogy – többistenhit esetén – a férfi vagy a nőistenek vannak uralkodó pozícióban. Az árja népek vallásaiban általában férfiak voltak a főistenek, a közel-keleti eredetű monoteista vallásokban – a zsidó, keresztény és mohamedán vallásban – az istent férfinak mondták („atya”), férfiként ábrázolták. Voltak azonban olyan vallások, ahol a főisten nő volt (például termékenység-istennő).

A nemek közötti hatalmi viszonyok vizsgálatának speciális területe a nők alacsony fokú részvétele a politikai hatalomban, a kormányzati pozíciókban, a parlamentekben.

Ezt szokás „közéleti patriarchátusnak” nevezni. A nőmozgalmak megerősödése hozzájárulhat ennek mérsékléséhez, mivel politikusok és pártok fokozottabban kénytelenek a nők támogatásának elnyerésére törekedni.

A skandináv országokat szokás példaképpen felhozni a nők és a férfiak közötti egyenlőség előrehaladására, a mohamedán kultúrájú társadalmakban viszont általában ma is erős a férfiuralom.

4.2. A nyugdíjrendszerek problémái

Az *idős népesség* helyzetével kapcsolatos szociológiai kutatási problémák elsősorban a népesség **öregedésével**, azaz azzal függnek össze, hogy az idősek aránya a fejlett társadalmakban erősen megnőtt, és a következő évtizedekben várhatóan még tovább fog növekedni. A jelenlegi tendenciák folytatódása esetén például a volt NSZK területén a 65 éves és idősebb népesség aránya 2035-ben eléri a 30 százalékot.

Az idősebb népesség arányának növekedése minden országban – bár különböző élességgel – felveti azt a perspektívát, hogy a jelenleg érvényben lévő nyugdíjrendszerek össze fognak omlani. Ezek ugyanis a legtöbb országban azon elv alapján működnek, hogy az adott évben az aktív népesség által befizetett nyugdíjjárulékból fizetik ki a nyugdíjakat. Ezt nevezik kirovó-felosztó nyugdíjrendszernek. A generációk közötti társadalmi méretű szolidaritáson alapul. Ez a rendszer mindaddig jól működik, amíg az egymást követő nemzedékek létszáma egyre nagyobb, mert ilyen esetben viszonylag sok nyugdíjjárulékot fizető aktív keresőre jut a nyugdíjban részesülő népesség. Ha azonban az egymást követő nemzedékek egyre kisebb létszámúak, ami a jelenlegi alacsony gyermekszámnak szükségszerű következménye, akkor egyre kevesebb aktív keresőre jut egy-egy nyugdíjas.

Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés, hogy hogyan alakul az idős emberek életszínvonala. Némileg meglepő, hogy noha az idős emberek számának növekedése azt sejtetné, hogy relatív életszínvonaluk csökken, mert eltartásuk költsége nagyobb terhet jelent a társadalom számára, ténylegesen a legtöbb fejlett országban az idős embereknek az aktív kereső népességhez viszonyított anyagi helyzete fokozatosan javult, sőt az idős emberek átlagjövedelme egyre közelebb került az aktív életkorúakéhoz, továbbá az idős népességen belül csökkent a szegények aránya. (Miközben a fiatalok, különösen a gyermekek között nőtt a szegénységi küszöb alatti jövedelemből élők aránya.)

Igen sok probléma merül fel az idős emberek egészségi ellátásával kapcsolatban is, különösen mivel az igen idős, 80 vagy 85 éven felüli népesség aránya is lényegesen emelkedik. Szociális intézetekben vagy egészségügyi intézményekben való elhelyezésük esetében az ellátás igen drága. Ennek alternatívája az otthonukban való ellátás, viszont ez nagy munkaterhet ró a családtagokra. Minden erre vonatkozó adatfelvétel szerint elsősorban a közvetlen család tagjai, elsősorban a gyermekek és házastársaik gondozzák az idős embereket, ha betegség vagy időskori gyengülés miatt fokozódó gondoskodásra van szükségük. A generációk közötti szolidaritás tehát egyéni és családi szinten is érvényesül. Mindenütt keresik az olyan intézményi megoldásokat, amelyek a családtagoknak közösségi segítséget tudnak adni a házi gondozásban.

A nyugdíjazás után nagymértékben megváltozik az emberek napi időmérése, több szabadidejük marad. Országokként lényegesek az eltérések a nyugdíjba vonulási életkor tekintetében és a nyugdíjazás utáni időfelhasználásban. A magyarországi nyugdíjkorhatár a legalacsonyabbak közé tartozik, ugyanakkor hazánkban különösen gyakori a nyugdíjazás után végzett jövedelemszerző munka, részben csökkentett munkaidőben, a korábbi munkahelyen vagy ahhoz hasonló munkakörben, részben a második gazdaságban.

A nyugdíjazási életkornak és a nyugdíjazás után végzett munkának nemcsak az idős emberek jövedelmi helyzete szempontjából van jelentősége, hanem azért is, mert a munka az egyik formája annak, hogy az időskorúak ne szakadjanak ki a társadalomból. A társadalmi integráció fenntartásának másik fontos útja a különféle közösségi tevékenységekben, társas összejöveteleken való részvétel. Bár az életkor előrehaladtával a szabadidő egyre inkább az otthonra összpontosul, társadalmanként lényeges különbségek vannak az otthonon kívüli közösségi és társas élet gyakoriságában. A nemzetközi szociológiai irodalomban általánosnak mondható az a vélemény, hogy az intézményekben (szociális otthonokban) való elhelyezés siettetni az idős emberek kiszakadását a társadalomból.

4.3. Az ifjúság problémái

A második világháború utáni első húsz-egynéhány évben az *ifjúság* helyzete a fejlett társadalmakban nem látszott problematikusnak. Az akkori fiatal nemzedékek az oktatás kiterjedése következtében hosszabb ideig jártak iskolába, magasabb iskolai végzettséget szereztek, a kedvező gazdasági konjunktúra következtében nem kellett munkanélküliséggel számolniuk felnőtt életpályájuk kezdeti szakaszán, sőt magasabb iskolai végzettségüknek és szakképzettségüknek köszönhetően könnyebben találtak munkahelyet, mint az idősebb felnőtt nemzedékek, továbbá viszonylag kedvező keresettel rendelkeztek. A viszonylag kedvező anyagi helyzetük következtében korábban házasodtak, és – különösen Észak-Amerikában és Nyugat-Európában – több gyermekre vállalkoztak, mint az előttük járó nemzedékek. Úgy látszott, hogy a fiatal nemzedék helyzete nem ad okot gondokra, és hogy maguk a fiatalok is zökkenőmentesen találják meg a helyüket fiatal felnőttként a fejlett társadalmakban.

1968 után a már említett ifjúsági megmozdulások hatására kezdték a fiatalok helyzetét alaposabban vizsgálni. Kitűnt, hogy az ezekben és a következő években a fiatal felnőttkorba lépő nemzedékek helyzete sok tekintetben hátrányosra fordult. Az 1968 után felgyorsult infláció, majd az 1973. évi olajárrobbanást követő recesszió és a megnövekedett munkanélküliség, valamint a következő években beálló stagfláció (stagnáló gazdaság magas infláció mellett) terheit elsősorban a fiatalok viselték. A közép- és felsőfokú iskolákból kikerülő fiatalok lényeges elhelyezkedési nehézségekkel néztek szembe. A munkanélküliség következtében a fiatal felnőttek körében volt a legmagasabb. Ebből adódóan következtében a fiatalok kereseti lehetőségei is lényegesen elmaradtak a náluk idősebb felnőtt korosztályokétól, ami elbizonytalanodást okozott a még iskolába járó fiatalok körében. Tetézte ezt az oktatás színvonalának sok fejlett országban megfigyelt romlása is.

Az anyagi problémák megnövekedése miatt a fiatalok nagyobb nehézségekkel néztek szembe, ha megházasodtak és gyermekeik születtek. Ennek következtében megfordult a házasságkötési életkor fiatalodásának tendenciája, és újra egyre idősebb korban kötöttek első házasságot.

Ezzel összefüggésben a fiatalok gondolkodásmódja, normái és értékei kezdtek eltávolodni a felnőtt társadalométól. Kialakultak speciális fiatal szubkultúrák, amelyeknek tagjai különböző formákban elutasították a társadalom életcéljait és viselkedési szabályait. Ez élesítette a nemzedékek közötti konfliktusokat.

1968-ban és a következő években a fiatalok elégedetlensége jól látható politikai demonstrációkban nyilvánult meg, és ezeknek során az oktatásnak, sőt a társadalom sok más jellemzőjének radikális megváltoztatását követelték. Később ezek a mozgalmak lecsendesedtek. Ma a legtöbb fejlett országban az egyetemeken és általában a fiatalság körében majdnem „minden csendes”. Sok jele van annak, hogy ezen társadalmak fiatalsága, legalábbis jelentős része feladta a társadalom megváltoztatására irányuló törekvéseit, és inkább visszahúzódik, sőt egyes csoportjai kivonulnak a társadalomból. A fiatalok másik része viszont – legalábbis egyes szociológusok szerint – a társadalmi normákhoz való teljes alkalmazkodással próbál a megnehezült körülmények ellenére magasabb iskolai végzettséget és munkahelyet szerezni, minél gyorsabb karriert csinálni, minél jobb anyagi helyzetbe jutni. Ez a hozzáállás nyilvánul meg az amerikai „yuppie” csoportban. „Yuppie” a rövidítése a „young upwardly mobile professional” (fiatal felfelé törekvő értelmiségi) megnevezésnek. A yuppie-k felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, nagy részük olyan új értelmiségi munkaterületen dolgozik, mint a reklám, a bankok, a marketing, a jogi pályák, általában a szolgáltatási szektor. Sokat dolgoznak, erősen törekednek a gyors karrierre, magas a jövedelmük, jómódjukat szívesen mutogatják „hivalkodó fogyasztással”, a belvárosban laknak (nem a kertvárosokban), nem házasodnak, hanem inkább együtt élnek, és házasságkötés után is gyermektelenek maradnak, gazdasági kérdésekben neokonzervatívan gondolkodnak (az állami gazdaságirányítást és a szociálpolitikát ellenzik), más kérdésekben (például a művi abortusz engedélyezése kérdésében) néha „avantgárd” álláspontot fogadnak el.

A fejlett társadalmakban ma általában a fiatalság erős belső differenciálódása figyelhető meg: a kábítószer-fogyasztó szubkultúráktól a yuppie-kig. Nagyon nehéz megmondani, hogy ezeknek a különböző csoportoknak mekkora az aránya az egyes társadalmakban, és még nehezebb megjósolni, hogy milyen irányban fog az ifjúság helyzete és gondolkodásmódja változni.

4.4. A gyermekek relatív elszegényedése a fejlett országokban

Viszonylag kevés szociológiai kutatás történt a fejlett országokban a gyermekek helyzetéről. Legtöbbször csak a család szempontjából foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Amerikában a Carnegie Alapítvány hozott létre egy speciálisan a gyermekek, különösképpen a hátrányos helyzetű gyermekek problémáival foglalkozó bizottságot, amely alapos elemzésben mutatta ki mindazokat a hátrányokat, amelyek a gyermekeket az amerikai társadalomban érik, valamint ezeknek nemcsak a gyermekekre, hanem az egész amerikai társadalom jövőjére vonatkozó következményeit (Keniston 1978). Nyugat-Németországban tanulmánykötetet szenteltek a

„szociálpolitika a gyermekekért” témának, hangsúlyozva, hogy a gyermekek helyzetének javítása érdekében átfogó politikát kell folytatni a jövedelmek, a lakásviszonyok, az oktatás, a szülői szerepre való felkészítés területén (Lüscher 1979). Legújabbán két kutatóintézet kezdett a gyermekek jövedelmi helyzetével, életkörülményeivel behatóan foglalkozni. A Luxembourg Income Study kutatás összegyűjti Luxembourgban a fejlett országokban végzett háztartásijövedelem-felvételeket. Ezek alapján több tanulmány mutatta ki azt a majdnem általánosnak mondható, de országonként nagyon eltérő erősségű tendenciát, hogy a gyermekek, a gyermekes családok fokozatosan elszegényednek, lemaradnak az átlagos jövedelműek mögött (Smeeding 1988; Smeeding-Torrey 1988). Az UNICEF Firenzében létesített egy nemzetközi kutatóintézetet, amely a gyermekek helyzetét sokoldalúan elemzi, és kimutatja a gyermekek világszerte hátrányos életkörülményeit (Cornia 1995). Ezekből a vizsgálatokból le lehet vonni azt a következtetést, hogy a gyermekek helyzete világszerte hátrányos, különösen figyelemreméltó, hogy – mint Smeeding és Torrey tanulmányuk címében kifejezték – a gazdag országokban is sok a szegény gyermek, és különösen hátrányos helyzetben vannak a volt szocialista országok gyermekei.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. Nők

A nők és a férfiak helyzetének különbségei már az egyszerű foglalkoztatási arányszámoknál is kitűnnek. A szocialista korszakban majdnem teljes körűnek volt mondható a munkavállalási életkorban lévő (15-54 éves) nők foglalkoztatása, közülük ugyanis 1984-ben 73,8 százalék volt aktív kereső, 10,9 százalék inaktív kereső (gyermekgondozási segélyen lévő, valamint nyugdíjas), 8,3 százalék tanuló és csak 7,0 százalék nem tanuló eltartott. Ezzel szemben a férfiak között még alacsonyabb, mindössze 0,9 százalék volt a nem tanuló eltartottak aránya. Hozzá kell ehhez azonban tenni, hogy a nőknél 55 év, a férfiaknál 60 év volt a munkavállalási életkor felső határa.

A rendszerváltás után valamivel megnőtt a nem tanuló eltartottak aránya, 1993-ban a nők között 6,3, a férfiak között 4,9 százalék. A munkavállalási életkorú nők között ennek megfelelően az aktív keresők (és munkanélküliek) aránya 69,4 százalékra csökkent, nőtt az inaktív keresők (6,3 százalék nyugdíjas és 9,0 százalék gyermekgondozási segélyen és díjon), valamint a tanulóké (9,6 százalék). Más országokkal ellentétben a munkanélküliségi ráta a férfiak között magasabb (1995 decemberében 11,5 százalék), mint a nők között (9,7 százalék). Nem lehet tehát azt állítani, hogy a rendszerváltozással járó foglalkoztatáscsökkenés erősebben sújtotta a nőket, mint a férfiakat. Ezzel függhet össze az is, hogy a nők aránya a szegények között körülbelül azonos a férfiakéval.

Nagyobb különbségeket látunk a nők és a férfiak foglalkozások és ágazatok közötti megoszlásában. A nők többségben vannak a szellemi foglalkozásúak, a férfiak a fizikai foglalkozásúak között. Többségben vannak a nők továbbá a kereskedelem és a szolgáltatásokban, kisebbségben vannak viszont az építőiparban, a közlekedésben és a mezőgazdaságban, szintén kisebbségben az iparban is. A nők között igen kevés a szakmunkás, viszont sok a betanított munkás. A nők között lényegesen kevesebb a vezető beosztású szellemi foglalkozású, mint a férfiak között (Nagy 1993).

Foglalkozási csoportonként vizsgálva alig van bányász, kohász, kőműves és járművezető nő, viszont alig van ápoló, gondozó és egészségügyi asszisztens férfi. Nagy a nőtöbbség az óvónő, tanító, általános és középiskolai tanár, gyógyszerész, számviteli és pénztáros foglalkozási csoportokban. Megközelítette a nők száma a férfiakét az orvosok között, nem marad el szélsőségesen az egyetemi és főiskolai oktatók között (a nők aránya több mint egyharmad), viszont még messze elmarad a férfiak mögött a mérnökök között.

A nők és férfiak eltérő foglalkozási összetételének hátterében eltérő iskolai pályafutásuk áll. Az általános iskola befejezése után a fiúk közül többen mennek szakmunkásképző iskolába, a lányok közül többen mennek középiskolákba és többen fejezik be a tanulást az általános iskola befejezése után. Az egyetemeken és a főiskolákon körülbelül azonos számú fiatal férfi és nő tanul, de képzési területenként eltérő a férfi-nő arány. Nagy többségben vannak a nők a tanárképző és tanítóképző főiskolákon és az óvónőképzésben, kis többségben a bölcsészettudományi, közgazdasági és jogi képzésben. Nagy többségben vannak a férfiak a műszaki képzésben, kis többségben az orvostudományi képzésben.

A foglalkozási összetétel különbségei következtében nem meglepő, hogy a nők átlagos keresetei alacsonyabbak a férfiakénál. 1994-ben a teljes munkaidőben foglalkoztatott nők havi átlagos nettó keresete 21 314 Ft, a férfiaké 25 400 Ft volt. Az azonos foglalkozási csoportba tartozó nők keresete is elmarad a férfiaké mögött.

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

A férfiak és nők közötti különbségek annál világosabban mutatkoznak meg, minél árnyaltabban vizsgáljuk őket foglalkozás, munkakör és beosztás szerint. *Hadas Miklós* (1996) a zenei foglalkozásokat vizsgálta. Itt a zeneszerzők, a zeneesztéták és zenekritikusok túlnyomó részben férfiak. A karmester is tipikus férfifoglalkozás, a kórusvezető karnagyok között viszont sok a nő. A zongoraművészek túlnyomó része férfi. A nők inkább a vonósok, fuvolások, hárfások. Az énekesek között viszont a nők a legünnepelettebbek. A férfiak a hatalommal járó, virtust igénylő foglalkozásokat töltik be, míg a nők az alávettességgel járó és lágy érzelmeket kifejező foglalkozásokban találhatók.

A nők hátrányai azonban nemcsak a foglalkoztatás és a jövedelmek területén nyilvánulnak meg, hanem a mindennapi élet más területein is. Jól érzékeltetik ezt az időmérleg-vizsgálatok eredményei (9.1. táblázat).

A nap 24 órájából (1440 percéből) a nők több időt töltenek úgynevezett társadalmilag kötött tevékenységekkel, vagyis tág értelemben vett munkával. Feltűnő az is, hogy bár mind a nők, mind a férfiak társadalmilag kötött ideje csökkent, a nők és a férfiak közötti különbség 1966-tól 1993-ig kissé nőtt. A nők nagyobb munkaterhelésének fő oka, hogy a háztartási munka terhe elsősorban rájuk hárul. Ennek következtében kevesebb idejük marad szabadon választott tevékenységekre, elsősorban tévénézésre és társas kapcsolatokra. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a társadalom létfeltételeinek megteremtése és reprodukciója nagyobb mértékben nehezedik a nők vállára, mint a férfiakéra.

9.1. táblázat - 9.1. táblázat ♦ A férfiak és nők napi időmérlege, 1977–1993

Tevékenység	A tevékenységgel töltött átlagos napi idő, perc					
		Férfiak			Nők	
<i>Társadalmilag kötött tevékenységek</i>	1977	1986	1993	1977	1986	1993
1. Kereső-, termelőtevékenység	347	346	287	224	211	176
1.1. Főfoglalkozású munka	284	255	209	176	161	139
1.2. Nem mezőgazdasági jövedelmileg	3	16	5	1	9	2
1.3 Mezőgazdasági jövedelmek kiegészítés (ill. jöv.-pótlás)	60	75	73	47	41	34
2. Tanulás, önképzés	10	7	7	6	6	5
3. Háztartási munka	83	73	82	242	221	225
4. Vásárlás,	13	16	19	24	26	28

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

szolgáltatás igénybevétele						
5. Gyermeknevelés- és-, gondozás	13	14	17	28	41	49
6. Közlekedés	69	67	62	51	51	49
7. Személyes fiziológiai szükségletek	677	668	681	680	666	673
Szabadon végzett tevékenységek 8. Társas szabadidőtölté s	61	62	63	44	47	46
9. Kulturális intézmény látogatása	5	5	3	3	2	2
10. Újság- és folyóirat- olvasás	22	29	19	9	17	13
11. Könyvolvasás	16	11	9	10	11	14
12. Tévézés, videózás	95	117	161	83	107	135
13. Szabad mozgás, testedzés	13	11	15	9	6	7
14. Egyéb (rádió, hobbi)	14	14	14	27	29	16
Együtt	1440	1440	1440	1440	1440	1440
Ebből: Társadalmilag kötött idő	536	522	474	574	555	532
Szabadon felhasznált idő	227	250	286	186	219	235
Fiziológiailag kötött idő	677	668	681	680	666	673

Elgondolkoztató, hogy ennek ellenére a nők halandósága kedvezőbb a férfiakénál, a nők átlagosan körülbelül 9 évvel tovább élnek, mint a férfiak, és ez a különbség az elmúlt évtizedekben tovább nőtt, mert a felnőtt férfiak halandósága sokkal nagyobb mértékben romlott, mint a nőké (lásd a 8. fejezetet). A nőknek a férfiakénál kedvezőbb halandóságának alapvető oka, hogy a nők az „erősebb nem”. Az olló közelmúltbeli szétnyílásának oka pedig az lehet, hogy a nők jobban tudtak alkalmazkodni az elmúlt évtizedek megpróbáltatásaihoz, mint a férfiak.

5.2. Idősek

Az *időskorú népesség* aránya hazánkban állandóan nő. A 60 évesek és idősebbek aránya 1930-ban még csak 9,8 százalék, 1960-ban 13,8 százalék, 1990-ben 19,0 százalék. A jelenlegi termékenység fennmaradása és a halandóság várható javulása esetén arányuk 2020 körül eléri a 25,0 százalékot, 2050 körül pedig a 31,0 százalékot.

Az idős népesség aránya növekedésének egyik oka a halandóság javulása, a születéskor várható átlagos élettartam hosszabbodása. A közvéleményben az az elképzelés él, hogy ez az öregedés egyetlen oka. Ténylegesen ez – mint már szó volt róla – a kevésbé fontos ok. Hatása az öregedésre jelenleg azért is csökkent, mert a férfiak halandósága 1965 óta romlott, a születéskor várható átlagos élettartamuk közel három évvel rövidült (1994-ben 64,8 év), a nők halandóságának javulása pedig megállt (egyres felnőtt korcsoportokban romlott), és a születéskor várható átlagos élettartam az utolsó években nagyjából azonos szint körül ingadozik (1994-ben 74,7 év). Az időskorú népesség aránya növekedésének másik – az előbbinél lényegesebb oka – az alacsony születésszám. Ennek következtében ugyanis az egymást követő korosztályok létszáma csökken, így a fiatalok kisebb aránya következtében az idősek aránya megnő. Az alacsony születésszám és az öregedés közötti ezen összefüggésre azért kell felhívni a figyelmet, mert *az öregedés felborulással fenyegetheti a nyugdíjrendszert*.

Az idős emberek jövedelmi helyzete, életszínvonala számos problémát vet fel. Ez a közvéleményben többnyire olyan leegyszerűsített megfogalmazás formájában jelenik meg, hogy az idős emberek vagy a nyugdíjasok szegények. Azonban már az 5.2. táblázatban láthattuk, hogy a nyugdíjas háztartásfőjű családokban az átlagos egy főre jutó jövedelem 1982-ben már nem maradt el lényegesen az országos átlagtól, mindenesetre magasabb volt a segédmunkás, a betanított munkás, a paraszt és az irodai foglalkozású háztartások egy főre jutó jövedelménél. Ez annak a következménye, hogy 1962 óta a nyugdíjas háztartások egy főre jutó jövedelme fokozatosan közeledett az országos átlaghoz. Ennek oka az, hogy a nyugdíjrendszer fokozatosan kiterjedt az idős népességre egyre nagyobb részére, a legtöbb idős házaspárnak mindkét tagja nyugdíjas, továbbá a nyugdíjrendszer viszonylag bőkezűen állapítja meg a kezdő nyugdíjat, az azt megelőző keresethez viszonyítva. Végül a nyugdíjba vonuló személyeknek módjuk volt részdíj munkavállalással vagy a második gazdaságban végzett munkával jövedelmüket kiegészíteni.

A nyugdíjas réteg átlagos jövedelme viszonylag kedvező alakulásának a fentiekén kívül az is oka, hogy a nyugdíjas réteg demográfiai állandóan cserélődik. Az alacsonyabb nyugdíjú idős nyugdíjasok meghalnak, és helyükre magasabb nyugdíjú személyek lépnek a nyugdíjkorhatár elérésekor. (Az utolsó években ez a tendencia módosult, mert az alacsonyabb keresetű és kevesebb szolgálati évvel rendelkező idős emberek nagyobb arányban mentek nyugdíjba, mint a magasabb kezdő nyugdíjra jogosultak.) Így állt elő már az 1980-as években az az ellentmondásos helyzet, hogy miközben a nyugdíjas réteg átlagos jövedelme közeledett az országos átlaghoz, a legtöbb nyugdíjas egyéni jövedelmi helyzete évről évre romlott.

Ennek oka, hogy *a nyugdíjak nincsenek „indexálva”*, vagyis nem emelkednek automatikusan az árszínvonal emelkedése esetén. Az utolsó években egyre nagyobbá váló évi inflációs ütemet így nem követte a nyugdíjak hasonló százalékos emelkedése, kivéve a legalacsonyabb nyugdíjakat, amelyeknek az árakkal párhuzamos emelkedéséről a kormányzat igyekezett időről időre nyugdíjemelésekkel gondoskodni, valamint legújabbban a 70 évesek és idősebbek nyugdíjait, amelyek az árakkal arányosan növekednek. A magasabb nyugdíjak emelkedése nem tartott lépést az inflációval, ezért reálértékük évről évre csökkent.

Az 1990-es években az átlagnyugdíj reálértéke is csökkent, mert – főképpen 1995-ben – a nominálérték emelkedése elmaradt az inflációtól. A nyugdíjak emelése és az átlagbér emelkedése nem mozgott párhuzamosan, egyes években a nyugdíj, másokban az átlagbér emelkedett nagyobb mértékben, de több év távlatában mindkettő elmaradt az inflációtól. Ezt szemléltetik az alábbi adatok:

9.2. táblázat -

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

	Infláció	Nominális nettó kereset emelkedése	Központi döntésen alapuló nominális nyugdíjmelés
		százalék	
1992	23,0	21,3	20,0
1993	22,5	17,7	18,0
1994	18,8	27,1	24,8
1995	28,2	12,6	15,4

A nominális átlagnyugdíj emelkedése lassulásának elsősorban az az oka, hogy számos, főleg alacsony keresetű személy ment kordedzvémmel nyugdíjba vagy vált rokkantnyugdíjassá annak érdekében, hogy a munkanélküliséget elkerülje. Ezeknek a kordedzvémmes és rokkantnyugdíjasoknak a nyugdíjazás előtti keresete az átlagosnál alacsonyabb, némelykor szolgálati éveik száma is kevés volt, így alacsony kezdő nyugdíjat állapítottak meg számukra. Ezáltal lenyomták az összes nyugdíjas átlagnyugdíjának és átlagjövedelmének a szintjét.

Ezeknek a bonyolult és ellentmondásos tendenciáknak eredményeképpen a nyugdíjasok összességének jövedelmi szintje nem különösképpen alacsony, a nyugdíjasoknak viszonylag kis része szegény, viszont a nyugdíjas rétegen belül vannak olyan alrétegek (rokkantnyugdíjasok, özvegyi nyugdíjasok, idős nyugdíjasok), akiknek jövedelmi szintje igen alacsony, és akik között sok a szegény (9.5. táblázat). Továbbá a nyugdíjas réteg egészének viszonylag kedvező jövedelmi helyzete mellett majdnem minden egyes nyugdíjas jövedelmi helyzete évről évre romlik, ezért érthető a nyugdíjasok nagyfokú elégedetlensége és a jövőt illető borúlátása.

Az idős emberek életében lényeges probléma az elmagányosodás. A nyugdíjazással és a mozgékonyság csökkenésével meglazulnak a munkatársi és baráti kapcsolatok, gyérül a távolabb lakó rokonokkal való kapcsolat. Ennél is problematikusabb az idős ember számára, ha házastársa meghal és egyedül marad a háztartásban. Az egyedül élők aránya az életkorral együtt emelkedik, és különösen az idős nők között gyakori (9.2. táblázat). Az idős nők gyakoribb magányosságának több demográfiai oka van: a nők körülbelül 9 évvel tovább élnek, mint a férfiak, továbbá a férj többnyire néhány évvel idősebb a feleségénél, végül az előzegegyülő és elvált férfiak sokkal könnyebben találnak maguknak új házastársat, mint az özvegy és elvált nők. Fokozza az idős nők helyzetének problematikus kusságát az, hogy a nők nyugdíja rendszerint alacsonyabb a férfiakénál, így az özvegyülés azzal jár, hogy az egy főre jutó jövedelem csökken.

Az idős emberek súlyos problémái közé tartozik az egészségi állapot romlása. A testi egészség gyengülésével párhuzamosan fokozottan jelentkeznek a lelki problémák is. Ezek tünetei kimutathatóan sokkal gyakoribbak az idős népesség körében, mint a népesség átlagában (9.3. táblázat).

9.3. táblázat - 9.2. táblázat ♦ Az egyedül, házastárssal és másokkal egy háztartásban élő idős emberek aránya, 1995

Az idős ember háztartásának típusa		Férfi		Nő
	60-69 éves	70 éves és idősebb	60-69 éves	70 éves és idősebb
Egyedül él	13,2	25,9	34,9	51,8
Házastársával él	52,4	52,1	37,9	16,5
Egyéb háztartásban	34,4	22,0	27,2	31,7

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

él				
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A lelkiállapot problémáinak tüneteiÖsszes felnőtt60-69évesek

közül az említett tünet előfordulását említette, százalék

9.4. táblázat - 9.3. táblázat ♦ A lelkiállapot problémáinak testi és lelki megnyilvánulásai a felnőtt népesség egészében és az idős népességben, 1993

Gyakran kimerült, letört	61,2	68,0
Sokszor van erős szívdobogása	34,2	50,2
Állandóan izgatott, ideges	30,5	38,3
Gyakran erősen fáj a feje	30,0	39,3
Gyakran előfordul, hogy mindene remeg	21,1	30,7
Többnyire úgy érzi, hogy nincs szerencséje	57,3	66,1
Sokat aggódik egészségi állapota miatt	40,8	63,8
Egészen összezavarodik, ha több dolgot kell rövid idő alatt elvégeznie	28,8	35,6
Félelmeitől, szorongásaitól nem tud	19,8	27,6

megszabadulni

Az idős emberek és gyermekeik közötti kapcsolatokat vizsgáló adatfelvételek azt mutatják, hogy a felnőtt gyermekek nagy erőfeszítéseket vállalnak annak érdekében, hogy idős szüleiket anyagilag támogassák, gondozzák, velük minél szorosabb személyes kapcsolatokat tartsanak fenn, még akkor is, ha tőlük távol laknak. Az idős emberek helyzete akkor válhat igen súlyossá, ha nincs élő gyermekük, vagy ha gyermekeik nem Magyarországon élnek.

5.3. Fiatalok

Az *ifjúság* kutatása nálunk azért került a kiemelt tudományos témák közé, mert az utolsó években, nagyjából az 1978-tól kezdődő gazdasági nehézségekkel összefüggésben, az ifjúság helyzetében több, egyértelműen hátrányos tendencia jelentkezett. Úgy fogalmazhatunk, hogy a gazdasági fejlődés leállása, a reálbér csökkenése a fiatal felnőtteket nagyobb mértékben sújtotta, mint az idősebbeket.

Ennek legegyszerűbben kimutatható megnyilvánulása az, hogy miközben általános törvényszerűségnek lehet mondani, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődésnek velejárója, sőt előfeltétele az egymást követő nemzedékek iskolai végzettségének emelkedése, hazánkban az 1970-es évek első fele óta ez a tendencia megállt. Ezt egyértelműen jelzik az 1990-ben 45 évnél fiatalabb korcsoportok iskolai végzettség szerinti megoszlását kifejező adatok (9.4. táblázat). A 25-29, 30-34 és 35-39 éves férfiak között ugyanis mind a felsőfokú végzettségűek, mind a középfokú iskolai végzettségűek aránya kisebb, mint a 40-44 évesek közt. A nők között valamivel emelkedett a felsőfokú végzettségűek aránya. Középszinten mind a fiatal férfiak, mind a nők

között csak a szakmunkásképző iskolát végzettek aránya emelkedett. Nem lehet kizárni azt sem, hogy a 30 éven aluliaknak egy része a későbbiekben magasabb iskolai végzettséget szerez az esti és levelező oktatási formák keretében, mivel azonban ezek az oktatási formák fokozatosan visszaszorulnak, nem valószínű, hogy ezek a felnőtt nemzedékek végül is magasabb iskolai végzettséget érnek el, mint a náluk 10-15 évvel idősebbek.

Ennek oka, hogy a felsőfokú oktatásban részt vevők száma 1980 után nem emelkedett, sőt kissé visszaesett; már körülbelül 1970 óta nem nőtt az egyetemi oktatásban részt vevők száma (miközben az egyéb felsőfokú iskolákban tanulók száma az 1980-as évekig még kissé nőtt); továbbá a gimnáziumi képzésben részt vevők aránya hosszabb idő óta nem nőtt, az 1980-as években pedig a szakközépiskolai képzésben részt vevők arányának növekedése is megállt (1990-ben ezek az arányok ismét nőni kezdtek).

9.5. táblázat - 9.4. táblázat ♦ A fiatal felnőtt nemzedékek megoszlása iskolai végzettség szerint, 1990 (százalék)

Nem és életkor		Befejezett			Összesen
		8 általános iskolai osztály, vagy kevesebb	szakmunkás- középiskola képző és szakiskola	felsőfokú iskola	
Férfi 25-29 éves	24,0	42,7	22,1	11,2	100,0
30-34	26,5	41,9	20,0	11,6	100,0
35-39	27,6	39,0	20,6	12,8	100,0
40-44	30,5	33,1	21,7	14,7	100,0
Nő 25-29 éves	28,7	23,2	32,4	15,7	100,0
30-34	35,6	18,2	31,4	14,8	100,0
35-39	40,4	13,7	32,2	13,7	100,0
40-44	44,8	10,4	31,8	13,0	100,0

A felsőfokú és középiskolákban oktatottak számának stagnálása elsősorban annak volt a következménye, hogy ezek az iskolák kötött számú tanulót, hallgatót vehettek fel. A közép- és felsőfokon képzettek számának korlátozása azon a megfontoláson alapult, hogy ne képezzünk ki több fiatalot, mint ahány biztosan munkahelyet talál, mivel a közép- és felsőfokú végzettségük elhelyezkedési gondjai esetleg súlyos elégedetlenségeket okoznak. Jelenleg azonban azt látjuk, hogy a fiatalok közül elsősorban az alacsony iskolai végzettségűek nem találnak maguknak munkahelyet, illetve válnak munkanélküliekké.

Az iskolai végzettség szerinti összetétel nemzedékről nemzedékre való javulásának megállása azonban feltehetően szintén nagyfokú kiábrándulást okoz. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a fiatal nemzedékek, amikor saját életperspektíváikat megítélik és azokkal elégedettek vagy elégedetlenek, egyrésztől a szüleik életperspektíváival, másrészt a náluk valamivel idősebb nemzedékek életperspektíváival hasonlítják össze a sajátjukat. Ha pedig egy fiatal nemzedék iskolai végzettsége magasabb a náluk idősebbekénél, akkor indokoltan számíthatnak arra, hogy egész foglalkozási életpályájuk, az életük folyamán elért jövedelmük is magasabb lesz, ezért valószínűleg elégedettebbek a saját helyzetükkel, mint ha ennek az ellenkezőjét tapasztalják.

Már az 1980-as évek végén megváltozott az érettségit nyújtó közép- és a felsőfokú iskolákban tanulók száma alakulásának tendenciája, ugyanis a létszámok növekedni kezdtek. A létszámnövekedésnél valamivel kisebb a felsőfokú iskolákban beiskolázottak arányának növekedése a megfelelő életkorúak közt, mert az 1990-es évek közepe körül kezdtek a felsőfokú oktatás szokásos életkorába belépni a 1970-es évek közepén született nagyobb létszámú nemzedékek. Egyre nagyobb létszámok jelentkeztek egyetemi és főiskolai felvételre, és a

kormánypolitika elvben ösztönözte az egyetemeket és a főiskolákat a hallgatói létszám emelésére. 1996-ban azonban már kevesebben jelentkeztek egyetemi és főiskolai felvételi vizsgákra. Nem világos, hogy ez mennyiben tulajdonítható a tandíj bevezetésének és a gyermekes családok anyagi helyzete romlásának.

A fiatal keresők foglalkozási összetétele is kedvezőtlenebb képet mutat az idősebbekénél. 1990-ben a fiatal keresők között több volt a fizikai és kevesebb a szellemi foglalkozású, mint a 30-59 évesek között. Különösképpen éles volt ez a fordulat a férfiaknál: a 15-29 éves kereső férfiaknak csupán 15 százaléka szellemi foglalkozású, míg az ilyen korú nők között 47 százalék az arányuk. Ez részben abból adódik, hogy a fiatal férfiaknak több mint a fele szakmunkásként dolgozik, tehát az érettségizettek jelentős része is így kezdi életpályáját. Részben azonban az is közrejátszik, hogy megnőtt az érettségizettek aránya a szakképzetlen munkások között is. Nehéz eldönteni, hogy az utóbbiak számára a szakképzetlen munka csupán átmeneti szakasz lesz-e a később felfelé ívelő pályán. Vitatják a szakirodalomban, hogy az érettségi megszerzése később a szakképzetlen dolgozók esetében „vesztésesnek”, „túlképzésnek” tekinthető-e az egyén és a társadalom számára. A szociológusok többségével együtt nem tekintem ezt indokolatlan túlképzésnek, mert hosszabb távon kívánatosnak tartom, hogy a magyar társadalom minden arra képes fiatal tagja középfokú végzettséget szerezzen. Azt azonban elfogadhatjuk, hogy az érintettek számára, különös tekintettel az egy nemzedékkel korábbi, lényegesen jobb elhelyezkedési lehetőségekre, a szakképzést nem igénylő munka vállalása bizonyos feszültségekkel jár, kudarcélményt okozhat.

A felsőfokú diplomásoknak más problémájuk van. Mindenekelőtt jelentősen megváltozott az összetételük: a 30 éven aluli egyetemi és főiskolai diplomásoknak több mint a fele nő, míg korábban – még 1970-ben is – lényeges többségben voltak a férfiak. Továbbá – ismét a korábbiakkal ellentétben – a fiatal diplomások között többségben vannak a főiskolai (a 25-29 évesek között 46 százalék) és egyéb felsőfokú végzettségűek (12 százalék), kisebbségben az egyetemi végzettségűek (42 százalék). Ennek oka, hogy az 1980-as években az egyetemeken képzettek száma nem emelkedett, viszont a főiskolai oktatás lassan kiterjedt. Szakterületenként eltérőnek látszik az egyetemi és a főiskolai diploma egymáshoz viszonyított értéke. Általánosságban azt lehet mondani, hogy az utóbbi kisebb előrejutási esélyeket biztosít a foglalkozási életpályán. Már ez a tény is azt eredményezi, hogy a felsőfokú diplomát szerzett fiatalok ma lassabban haladnak előre, mint 15-25 évvel ezelőtt.

Egy, az elmúlt évtizedekben a közgazdaság-tudományi egyetemet végzettek életpályáját összehasonlító vizsgálat (Hrubos 1985) azt mutatta, hogy az ötvenes-hatvanas években végzettek karrieresélyei jobbak voltak, mint a hetvenes években végzetteké. Ez érthetően elégedetlenséget szült. Fokozta a fiatal diplomások elégedetlenségét, hogy sokan úgy ítélték meg, szakmai ismereteiket nem hasznosítják a munkahelyükön. A rendszerváltás után a fiatal közgazdászdiplomások karrieresélyei lényegesen megjavultak. Ez azonban nem mondható el a legtöbb más egyetemi és főiskolai diplomával rendelkező fiatalról.

A fiatal pályakezdekők foglalkozási életpályáját negatívan befolyásolja a munkanélküliség megjelenése. A munkanélküliségi arányszám (a munkanélkülieknek a gazdaságilag aktívakhoz viszonyított aránya) a 15-19 évesek között különösen magas, de a 20-24 évesek között is lényegesen magasabb az országos átlagnál. A munkanélküliség lényegesen gyakoribb az alacsonyabb iskolai végzettségű, csak 8 általános iskolai osztályt és szakmunkásképzőt végzett fiatalok, mint a magasabb végzettségűek között. Ezért is különösen fontos lenne, hogy a fiatalok minél nagyobb része szerezzen magasabb iskolai végzettséget.

Nem meglepő, hogy az életkorral párhuzamosan emelkedik az aktív keresők átlagos havi jövedelme is, mivel a munkaviszonyban eltöltött idővel párhuzamosan nő a munkához szükséges ismeretek, tapasztalatok mennyisége, továbbá mert némely foglalkozásban formálisan előírt követelmény, más foglalkozásokban pedig informálisan érvényesül az a gyakorlat, hogy a szolgálati idővel, illetve az életkorral együtt emelkedik a kereset is. Ennek azonban természetes következménye, hogy a fiatal keresők viszonylag hátrányosabb helyzetben vannak.

Az életkor és az átlagos jövedelem közötti összefüggés társadalmi rétegenként nagyon eltérő (9.5. táblázat). Az 1987-es adatok szerint az értelmiségiek átlagkeresete a foglalkozási életpálya korai szakaszaiban meglehetősen alacsony volt, de a nyugdíjba vonulási életkor eléréséig meglehetősen meredeken emelkedett.

9.6. táblázat - 9.5. táblázat ♦ Az aktív keresők kiemelt három rétegének havi átlagos munkajövedelme életkor szerint, a réteg átlagához viszonyítva, 1987

	Értelmiségi	Szakmunkás	Segédmunkás
,			

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

átlagos munkajövedelem a réteg átlagában, százalék			
-24 éves	57	71	93
25-29	73	95	109
30-34	96	107	102
35-39	104	106	100
40-44	114	113	98
45-49	110	114	97
50-54	113	109	100
55 és több éves	129	116	112
Összesen	100	100	100
Átlagos havi munkaövedelem, Ft	9881	7990	5666

A szakmunkások munkajövedelme megközelítőleg a 40-44 éves korig emelkedett, utána nagyjából stabilizálódott, majd az 55. év után újra emelkedett (részben azért, mert ekkor már az alacsonyabb jövedelmű szakmunkásnők nyugdíjba vonulnak). A segédmunkások munkajövedelme a 30. életév után csökkenni kezdett, majd az 55. év után újra emelkedett (a szakmunkásoknál már említett ok miatt). Tehát minél kisebb iskolai végzettséget és szakképzettséget igénylő társadalmi rétegbe tartozik valaki, annál inkább kedvező a pályakezdő kereset a réteg átlagához viszonyítva, de annál kevésbé kedvező a nyugdíjba vonulás előtt elért kereset. Figyelembe véve azt, hogy az utolsó évek keresete határozza meg a nyugdíj összegét, azt mondhatjuk, hogy a magasabb iskolai végzettségű és szakképzettségű rétegek tagjainak az egész élet folyamán elért összes keresete lényegesen magasabb, mint az alacsonyabb végzettségűeké és szakképzetleneké, de *a pályakezdetkor a magasabb végzettségűek és szakképzettségűek előnye viszonylag csekély*, sőt – ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbiak hosszú ideig tanulnak, és így később válnak keresőkkel – *a halmazott életkeresetük hosszú évekig alacsonyabb a szakképzetlen munkásokénál és a mezőgazdasági fizikaiakénál*. Mivel a foglalkozási életpálya kezdetén a lakáshoz jutással kapcsolatban lényeges kiadások merülnek fel, a magasabb iskolai végzettség megszerzésére, különösen a felsőfokú iskolai végzettség megszerzésére csak azok a fiatalok vállalkozhatnak, akik vagy lényeges anyagi támogatást kapnak a szülőktől, vagy nagy lemondásokat hajlandók több évig vállalni. Mindez természetesen befolyásolja a foglalkozási ambíciókat és ezeken keresztül a társadalmi mobilitást. A leírt tényeknél kevésbé ismert valószínűleg az a tendencia, hogy a fiatalabb aktív keresők viszonylagos hátránya 1962-től 1987-ig lényegesen emelkedett. 1990 után egyes értelmiségi foglalkozásokban lényegesen javultak a pályakezdők keresetei, másokban azonban lényegesen romlottak.

9.7. táblázat - 9.6. táblázat ♦ A népesség megoszlása az egy főre jutó jövedelem kvintilisei között életkor szerint, 1994

Nem, életkor, lakóhely	Legalsó	2	3	4	Legfelső	Összesen
			kvintilis			
0-2 éves	38,1	25,3	16,5	12,8	7,3	100,0
3-6 éves	29,2	24,7	18,9	17,5	9,6	100,0

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

7-14 éves	31,4	20,6	19,5	14,6	13,9	100,0
15-19 éves	29,9	19,7	17,3	16,1	17,1	100,0
20-29 éves	18,8	20,4	19,7	19,3	21,8	100,0
30-39 éves	24,7	21,3	18,4	17,6	17,9	100,0
40-49 éves	18,4	17,2	16,0	23,8	24,6	100,0
50-59 éves	13,8	17,9	18,3	20,8	29,3	100,0
60-69 éves	7,6	18,2	27,5	25,5	21,2	100,0
70 és több éves	10,2	21,5	24,8	24,0	19,6	100,0
Összesen	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0	100,0

Nemcsak a fiatalok alacsonyabb keresete, hanem a háztartásaikban eltartott gyermekek nagyobb száma is hozzájárul ahhoz, hogy a fiatal felnőttek egy főre jutó háztartási jövedelme lényegesen alacsonyabb a náluk idősebbekénél, akik magasabb munkajövedelmeket érnek el, és akiknek háztartásából már eltávoztak a kiskorú gyermekek (9.6. táblázat). A gyermekvállalásnak a háztartás életszínvonalára gyakorolt hatását érzékelteti az a tény, hogy a 20-29 évesek egy főre jutó jövedelme magasabb, mint a 30-39 éveseké, ugyanis a 20-29 éveseknek egy része még nem házasodott meg és még nem vállalt gyermeket.

A fiatalok életében a legsúlyosabb anyagi problémát a lakáshoz jutás okozza. A magyarországi lakásviszonyok között a rendszerváltás előtt az önálló lakáshoz jutás két leggyakoribb módja volt: a viszonylag alacsony lakbérű állami bérlakáshoz jutás, továbbá a magántulajdonú lakás építése vagy vásárlása. Az állami bérlakáshoz jutás lehetősége a fiatalok számára az 1980-as években fokozatosan csökkent, mivel az állami lakásépítés visszaesett. Így egyre több fiatal kényszerült arra, hogy saját erőből, saját anyagi eszközökkel építsen vagy vásároljon lakást. A rendszerváltás után az állami bérlakáshoz jutás esélye a minimálisra csökkent. A magántulajdonban lévő bérlakások lakbére a legtöbb fiatal számára kifizethetetlenül magas. A vásárlás és építés költségeit pedig növelte az építőanyag-költségeknek a nominális kereseteknél sokkal gyorsabb emelkedése.

Ebben a helyzetben döntő szerepe van a *szülőktől kapott pénzbeli segítségnek*. Az 1984. évi ifjúságfelvétel szerint a 20-34 éves házas fiataloknak 35 százaléka kapott anyagi segítséget a szülőktől lakásépítéshez és -vásárláshoz. Figyelembe véve azt, hogy a fiataloknak mintegy kétötöde lakott magánérőből szerzett lakásban, ez azt jelenti, hogy majdnem minden fiatal, aki magánérőből szerzett (épített vagy vásárolt) lakásban lakik, ehhez a lakáshoz csak szülői segítséggel tudott hozzájutni. A pénzbeli segítségen kívül a szülők sok esetben fizikai munkával is részt vesznek a fiatalok családház-építésében.

A fiatalok helyzetének ezek a súlyos terhei megmutatkoztak az időmérleg-felvételeknek a fiatalokról gyűjtött adataiban, amelyeknek alapján a fiatalok életmódjáról képet kaphatunk. Természetesen lényegesen eltér az iskolába járó fiatalok és a dolgozó fiatalok életmódja. De már az iskolás fiatalok körében is elég gyakran előfordul a kereső munka, továbbá a mezőgazdasági kistermelésben való részvétel. Mégis azt mondhatjuk, hogy a nappali oktatásban való részvétel mintegy „türelmi időt” ad a fiataloknak, mert a tanulást beszámítva sem éri el kötött idejük az aktív kereső fiatalokét. Ennek következtében a középiskolába és felsőoktatási intézménybe járó fiataloknak nemcsak több a szabadon beosztható ideje, hanem azt lényegesen változatosabban is töltik ki, mint az aktív keresők: többet olvasnak, többet vesznek részt különféle otthonon kívüli kulturális tevékenységekben, több időt fordítanak társas kapcsolatokra és testedzésre. A fordulópontot nem is annyira a munkavállalás, mint inkább a családalapítás, különösen a gyermekek születése jelenti. Ekkor egyszerre jelentkeznek a gyermekgondozás, a megnövekedett családi létfenntartás költségei és a lakásszerzés igényei, ennek következtében lényegesen meghosszabbodik a különféle munkatevékenységekkel (köztük a kiegészítő jövedelemért végzett munkával) töltött idő, és összezsugorodik a művelődésre, társas életre, testedzésre fordított idő. Ezek az adatok is jól szemléltetik tehát, mekkora terhelést vállal a család a gyermekek nevelésével, és érthetővé teszik, hogy miért olyan minimálisan csekély azoknak a fiatal házaspároknak az aránya, amelyek a

házaságkötéskor három (az 1982-1983-ban házaságot kötők 14 százaléka) vagy ennél több gyermeket (mindössze 2 százalék) kívánnak, és miért esnek vissza ezek az arányok a későbbiekben, amikor a fiatal házaspárok az első vagy a második gyermek születése után konkrétan megtapasztalják a nehézségeket. Így áll elő az a helyzet, hogy a fiatal házaspárok kívánt gyermekszáma sem elég az egyszerű reprodukcióhoz, és a ténylegesen megvalósuló gyermekszám még inkább elmarad attól, ami a népességszám változatlanul maradásához szükséges lenne.

5.4. Posztadoleszcencia Magyarországon

A fiatal felnőttek számára sokfajta segítséget nyújtanak a szülők. Ezeknek a 18-29 éves fiataloknak és a szüleiknek kapcsolatairól végeztünk 1989-ben kisebb összehasonlító nemzetközi vizsgálatot magyarországi, kelet- és nyugat-németországi adatfelvétel alapján (Vaskovics et al. 1996). A kutatás alapkérdése az volt, hogy megjelent-e mind a három társadalomban a posztadoleszcencia életszakasza abban az értelemben, hogy a fiatal felnőtt gyermekeknek a szülői háztartásról történő leválása, önállósulása lassan és fokozatosan következik be. A fiatal felnőtt gyermekek ugyanis a nagykorúság elérése után még sokáig kapnak különböző fajta segítséget a szülőtől. Magyarországon különösen gyakori volt a szülői segítségnek az a formája, hogy a fiatal felnőttek sokáig, némelykor a házaságkötés és a gyermekek születése után is a szülői háztartásban éltek mindaddig, amíg saját lakáshoz jutottak (9.7. táblázat). Nyugat- és Kelet-Németországban ez sokkal ritkábban fordult elő, a fiatalok korábban külön költöztek, és csak a legritkább esetben fordult elő, hogy a családalapítás után is egy ideig a szülői háztartásban éltek. Ez azzal függött össze, hogy mindkét Németországban könnyebb volt bérlakáshoz jutni. Igaz, Nyugat-Németországban a lakbérek sokkal magasabbak voltak, de a lényegesen magasabb jövedelmekből – sokszor szülői segítséggel – meg tudták a lakbért fizetni.

9.8. táblázat - 9.7. táblázat ♦ A 18–28 éves férfiak és nők lakása és háztartása, 1989

Lakás- és háztartásforma	Életkor						
	18-19	20-21	22-23	24-25	26-27	28	Együtt
Férfi	91	93	80	49	44	29	63
A szülői lakásban és háztartásban él							
Külön él, de nem saját lakásban	7	4	7	13	6	6	9
Saját lakásban, háztartásban él	2	3	13	38	50	65	28
Nők	76	66	61	29	23	19	44
A szülői lakásban és háztartásban él							
Külön él, de nem saját lakásban	8	15	5	8	13	12	11
Saját	16	19	34	63	64	69	45

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

lakásban, háztartásban él							

A nyugatnémet szülők viszont gyakrabban adtak rendszeres pénzbeli támogatást fiatal felnőtt gyermekeiknek; ez azzal függött össze, hogy ott többen tanultak tovább felsőfokon, és az iskola elvégzése után sem azonnal álltak munkába, végül hogy nem jelentéktelen ifjúsági munkanélküliség volt és van. Magyarországon viszont gyakori volt az egyszeri nagy összegű anyagi segítség (lakáshoz jutáskor, tartós eszközök vásárlásakor), valamint a vidéken lakó szülők részéről az élelmiszer-adományok a szülők mezőgazdasági kistermeléséből. Végeredményben mind a három társadalomban lényeges támogatást kaptak a huszoneves gyermekek a szülőktől

5.5. Gyermekek

A gyermekek közül az átlagnépességnél jóval többen tartoznak az alacsony jövedelmi kategóriákba és jóval kevesebben a magas jövedelmi kategóriákba (9.6. táblázat). Más szóval a gyermekek közül az átlagosnál lényegesen többen élnek a szegénységi küszöbnél kisebb egy főre jutó jövedelemből. Ez a megállapítás érvényes bármilyen szegénységi küszöb esetén, továbbá akkor is, ha a gyermekek szükségleteit a felnőtteknél kisebbnek vesszük (4.5. táblázat). Más szóval a gyermekek a magyar társadalom hátrányos helyzetű, a szegénység által az átlagosnál jóval nagyobb mértékben veszélyeztetett csoportjai közé tartoznak.

Ennek az az oka, hogy ha a családban gyermekek vannak, akkor a család keresőinek a jövedelme több személy között oszlik meg, több személy létfenntartására szolgál. A családnak a gyermekek címén kapott jövedelme, a családi pótlék pedig messze elmarad nemcsak a gyermekek átlagos költségei, hanem a létminimum mögött is.

Minél több gyermek van ugyanis a családban, annál rosszabb a család jövedelmi helyzete. Külön ki kell emelni, hogy a gyermeküket egyedül nevelő szülőből és gyermekből vagy gyermekekből álló családok jövedelmi helyzete különösen hátrányos (9.8. táblázat).

Mióta háztartási jövedelmi felvételeink vannak, tehát 1962 óta megfigyelhető az a tendencia, hogy a *gyermekek között nő, az idősek között pedig csökken a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozók aránya*. Más szóval a gyermekek középtávon szegényednek. Különösen erőssé vált a gyermekek szegényedésének, hátrányaik növekedésének tendenciája 1990 óta. Ezért vonta le az UNICEF (1993; 1994; 1995) firenzei kutatóintézete (amely a gyermekek helyzetét világméretben vizsgálja) azt a következtetést, hogy a volt szocialista országokban a gyermekek, a gyermekes családok a rendszerváltás legnagyobb vesztesei közé tartoznak. Ennek oka részben a jövedelmek általános csökkenése, de ezen túlmenően a gyermekes családoknak nyújtott támogatások reálértékének csökkenése, továbbá egyes országokban e támogatások leépítése is. A romló jövedelmi helyzet természetesen számos más területen is kedvezőtlenül befolyásolja a gyermekek életkörülményeit: rosszabb minőségű a táplálkozásuk, romolhat az egészségügyi ellátásuk, az iskolai előmenetelük, a szülők kevesebb időt fordíthatnak gondozásukra, nevelésükre.

9.9. táblázat - 9.8. táblázat ♦ A háztartások megoszlása az egy főre jutó jövedelem kvintilisei között a családban élő gyermekek száma és családtípus szerint, 1995

A családban élő		Az egy főre jutó jövedelem kvintilise					
gyermekek száma	Legalsó	2	3	4	Legfelső	Összesen	
1	23,6	16,0	19,4	20,7	20,3	100,0	
2	17,6	24,3	21,7	21,0	15,4	100,0	
3	33,7	24,3	17,4	13,4	11,1	100,0	
4 és több	75,9	16,1			8,0	100,0	

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

Családtípus	40,1	16,6	11,8	19,9	11,5	100,0
Gyermekek egyedül nevelő szülő						
Házaspár és gyermek	25,8	23,6	18,0	17,1	15,5	100,0

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy elfogadhatja-e a társadalom a gyermekek helyzetének ilyen romlását. Egyet kell értenünk *Samuel Preston* (1984) amerikai demográfussal, aki az Amerikai Demográfiai Társaság konferenciáján tartott „elnöki” előadásában azt mondta: El kell döntenünk, hogy csak saját egyéni jövőnkkel törődünk, vagy a közösség jövőjével is. Ha csak egyéni jövőnk a fontos, akkor természetesen nem szükséges a gyermekek, a gyermekes családok hátrányainak növekedésével foglalkoznunk, mert ebben az esetben csak saját nyugdíjunk a lényeges. De ha fontos a közösség jövője is, akkor végig kell gondolnunk, hogy a társadalmi közösségnek milyen mértékben és hogyan kellene átvállalnia a gyermeknevelés terheinek lényeges részét, hogy a gyermekek elszegényedésének tendenciáját megfordítsuk.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

6.1. A nők hátrányai mérsékelésének lehetőségei

A *nőknek* a férfakkal szembeni hátrányait nem könnyű mérsékelni, mert azok részben abból a tényből következnek, hogy a nők szülik a gyermekeket és csak az anyák képesek a csecsemők gondozását ellátni. Ahogy azonban a gyermekek felnőnek, az apák fokozottabban tudnak részt vállalni a gyermekek gondozásából és neveléséből.

A nők foglalkozási és jövedelmi helyzetének javítására a legkézenfekvőbb út a leányok iskolai végzettségének emelése a fiúkéhoz hasonló szintre. Ez megvalósult Magyarországon. Az iskolai végzettség típusok szerinti összetétele azonban ma is erősen eltérő. A csak a középfokú oktatásig eljutó fiúk közül sokkal többen szereznek szakmunkásképzettséget, ezért a fiúk között több lesz szakmunkás, míg a leányok közül többen maradnak betanított munkások. Az egyetemek és főiskolák szintjén még inkább mutatkozik olyan tendencia, hogy a leányok elsősorban az alacsonyabb keresetet ígérő képzettséget nyújtó egyetemekre és főiskolákra járnak.

Nehezebb társadalompolitikai eszközökkel elérni, hogy az azonos foglalkozású nők a férfakkal azonos fizetést kapjanak, és hogy a nők előmenetele a férfiakéhoz hasonló legyen.

A nők helyzetét alapvetően javítja minden olyan eszköz, amely megkönnyíti számukra a foglalkozási és az anyai funkció párhuzamos ellátását. Ezeknek az eszközöknek köre igen tág és változatos: az óvodai ellátástól a részmunkaidős foglalkoztatáson keresztül a háztartási munkát könnyítő eszközökig.

6.2. A magyar nyugdíjrendszer problémái

Az *idős emberek* anyagi helyzetének kulcskérdése a nyugdíjrendszer. A Magyarországon kialakult nyugdíjrendszer sok tekintetben rendkívül rosszul működik. Tömören úgy lehet jellemezni a hiányosságait, hogy túlságosan sokaknak, túlságosan korán, túlságosan kevés nyugdíjat ad. A „túlságosan sokaknak és korán” azt jelenti, hogy a nyugdíjkorhatár – e tankönyv megírása idején, 1996 végén a férfiaknál 60, a nőknél 55 év – más fejlett országokhoz viszonyítva alacsony. A fejlett országok nagy részében a nyugdíjkorhatár ennél magasabb (férfiaknál 65 év, a nőknél 60 és 65 év között), sok helyütt, például Németországban, a férfiak és nők nyugdíjkorhatára azonos. Továbbá a legtöbb országban időről időre emelik a nyugdíjkorhatárt. A magasabb nyugdíjkorhatár indoka az, hogy az idős emberek munkaképessége legalább 65 éves korig nem vagy csak alig csökken, az idős nők egészségi állapota, ezzel kapcsolatban a munkaképessége jobb, mint a férfiaké. Magyarországon már a rendszerváltozás előtt is, azóta pedig még inkább sokan mennek nyugdíjba a nyugdíjkorhatár előtt, részben kordedvezményes nyugdíjazási lehetőségek útján, részben pedig rokkantnyugdíjasként. Mindennek következtében Magyarországon kivételesen kevés – 1,9 – aktív kereső jut egy nyugdíjasra. Más szóval 1,9 aktív kereső társadalombiztosítási járulékaiból kell egy nyugdíjas nyugdíját kifizetni. „Túlságosan kevés” pedig azt jelenti, hogy a nyugdíjba vonuláskori nyugdíj kiszámításának képlete

ugyan kedvező, ezért a kezdő nyugdíjas viszonylag magas nyugdíjat kap, annak összege azonban nincs „indexálva”, tehát nem emelkedik automatikusan az inflációval párhuzamosan, ezért mindig fennáll annak a veszélye, hogy a nyugdíj évről évre értéktelenedik. A parlament, illetve a kormány döntéseitől függ, hogy az adott évben mennyire emelik a nyugdíjakat, tehát hogy azoknak reálértéke megmarad-e vagy csökken. A legtöbb nyugdíj reálértéke ténylegesen csökkent az elmúlt években. Mivel a legalacsonyabb nyugdíjakat általában valamivel nagyobb mértékben emelik, mint az átlagos nyugdíjemelés, a legalacsonyabb – a létminimumhoz közeli vagy annál is alacsonyabb – nyugdíjak reálértéke általában kevésbé csökken, mint a magasabb nyugdíjaké.

A nyugdíjrendszer problémáinak gyökere azonban az a demográfiai változás, hogy – elsősorban az 1960 óta született nemzedékek alacsony létszáma következtében – a járulékot fizető aktív keresők száma nem nő, sőt az utolsó években (a munkanélküliség következtében) csökkent, viszont a nyugdíjasoké folyamatosan nő. Ebben a helyzetben a nyugdíjrendszer pénzügyi egyensúlyát csak úgy lehet fenntartani, ha emelik a nyugdíjkorhatárt, vagy emelik a társadalombiztosítási járulékot, vagy csökkentik a nyugdíjakat. Mind a három megoldás nyilvánvalóan nagyon fájdalmas következményekkel jár az érintettekre nézve.

A problémát nem oldja meg a **kirovó-felosztó nyugdíjrendszerről** a tőkefedezeti nyugdíjrendszerre való teljes vagy részleges áttérés sem. Az átmenet éveiben ugyanis egyszerre kellene a befizetett járulékokból tőkefedezetet teremteni – tehát azok nem használhatóak arra, hogy belőlük folyó nyugdíjkifizetéseket teljesítsenek – és valamilyen más forrásból a fennálló rendszer szerinti nyugdíjkifizetéseket teljesíteni.

Megfogalmazódott az a javaslat is, hogy háromszintű nyugdíjrendszert kellene bevezetni. Eszerint minden magyar állampolgár kapna bizonyos minimális nyugdíjat, amely a létminimumhoz közeli megélhetését biztosítja, és amelyet adókból fedeznének; az eddigi kötelező nyugdíjbiztosítási rendszerben a nyugdíjra jogosultak kapnának viszonylag szerény összegű (a korábbi befizetésekkel arányos) nyugdíjat, amelyet a korábbinál alacsonyabb kötelező társadalombiztosítási járulékokból fizetnének; továbbá mindenki köthetne tetszése szerint magán-nyugdíjbiztosítást, amely a tőkefedezeti elv szerint működne. Ettől lényegesen eltér az a javaslat, hogy a magánpénztárakba történő nyugdíjjárulék befizetése kötelező legyen. Az ilyen rendszerre való áttérés szintén jelentős átmeneti többletkiadásokkal járna.

Az idős emberekről való gondoskodásnak a nyugdíjon kívül számos más eszköze van, házi gondozásuktól az idősök napközi otthonán keresztül a szociális otthonokig. A szocialista időszakban létrehozott szociális otthonok többnyire rossz színvonalúak voltak. Elképzelhető lenne az idős emberek számára különleges lakásokat, lakótelepeket építeni, ahol önállóan lakhatnak, de rendszeres gondozásban részesülnek. Igen súlyos problémákat okoz a rossz egészségi állapotú, elesett idős emberek egészségügyi ellátása is. A várható élettartam növekedésével párhuzamosan számítani kell az ilyen egészségügyi ellátásra szoruló idősök számának lényeges növekedésére.

Az idős emberek gondozásában jelenleg is lényeges szerepet játszik a család és a rokonság. Kíváncsú lenne olyan formákat kialakítani, amelyekben keresztül az állam támogatja az idős tagjaikról gondoskodó családokat, mert az ilyen gondoskodás az idős emberek számára sokkal emberségesebb, mint az állami gondoskodás, azonkívül feltehetően sokkal kevésbé lenne költséges az állam számára, mint az igen drága kórházi ellátás.

6.3. Családpolitika

A gyermekek és gyermekes családok anyagi helyzetét befolyásolja a családpolitika, az, hogy a jóléti rendszer keretében milyenfajta és mekkora anyagi támogatást kapnak. Magyarországon a közelmúltig a családi támogatások fő formái a következők voltak: 1. a családi pótlék, 2. a gyermekgondozási díj, amely a gyermek két éves születésnapjáig járt, és a korábbi fizetés meghatározott százalékával volt egyenlő, 3. a gyermekgondozási segély, amely a gyermek harmadik születésnapjáig járt, és a minimális bérhez hasonló fix összeg volt (időnként a gyermek sorszáma szerint differenciálva), 4. a szülési szabadság, amelynek idején az anya teljes fizetését megkapta, 5. a gyermeknevelési támogatás, amelyet az egy bizonyos igen alacsony jövedelemszint alatt élő családokban a 3 vagy több gyermekét otthon nevelő anya kapott a legkisebb gyermek 8 éves életkoráig.

Ezek a családi támogatások az 1970-es és 1980-as években lényeges segítséget jelentettek a családoknak. Az utolsó években, a gazdasági válsággal és az állami költségvetés hiányának növekedésével párhuzamosan vesztek értékükből. A kétszülős-kétgyermekes családok 1994 januárjában havi 3750 Ft családi pótlékot kaptak. 1991 óta, figyelembe véve a három év alatti összesen 79 százalékos inflációt, a családi pótlék reálértéke 24 százalékkal csökkent. A családi pótlék értéke a teljes munkaidőben foglalkoztatottak nettó keresetéhez

viszonyítva is csökkent. A kétszülős-kétgyermekes családokban egy gyermekre jutó családi pótlék 1991-ben a nettó kereset 14,5 százalékával, 1994-ben 11,2 százalékával volt egyenértékű.

1996 tavaszától pedig a családi pótlékot csak egy meghatározott, egy főre jutó jövedelemhatár alá eső családoknak fizetik. Ezt a változtatást a pénzügyi kormányzat azzal indokolta, hogy a családi pótlékot elsősorban a legjobban rászorulóknak, a legszegényebbeknek kell fizetni. Az első adatok szerint viszonylag kevés gyermekes család (körülbelül 20 százalék) nem kap 1996-ban családi pótlékot. A családi pótlék jövedelmi határhoz kötésének legnagyobb veszélye az, hogy ha nem emelik a jövedelmi határt évről évre az inflációval vagy a keresetekkel arányosan, akkor egyre több gyermekes család fog kiesni a támogatási rendszerből. 1996-tól megszűnt a gyermekgondozási díj.

Elfogadható az az érvelés, hogy a jelenlegi családi támogatási rendszert célszerű megreformálni. Például, hogy a jelenlegi igen nehéz gazdasági helyzetben valóban a szegény gyermekes családokra kell összpontosítani a támogatást. Ennek azonban jobb technikái is vannak (például a családi pótlék gyermekszám szerinti differenciálása vagy a személyi jövedelemadó-alapba való bevonása), mint a jövedelmi határhoz kötés, amely a jövedelemigazolások miatt adminisztratív munkával és költségekkel is jár. Nem lehet azonban egyetérteni azzal a nézettel, hogy a családi támogatásokat le kell építeni. Ez ugyanis a jelenleginél is nagyobb mértékben veszélyeztetné a gyermekes családokat a szegénységbe süllyedéssel, továbbá minden valószínűség szerint tovább csökkentené a már amúgy is igen alacsony gyermekszámot, ezáltal fokozná hosszú távon a népesség korösszetételének öregedését és az ebből adódó problémákat (többek között a nyugdíjrendszer egyensúlyhiányát), végül növelné a népességszám fogyásának ütemét.

A gyermekes és a fiatal családok helyzetét a családok pénzbeli támogatásán kívül számos más eszközzel is lehet javítani. Ide tartozik ma a fiatalok munkanélküliségének csökkentése, munkába állásuk segítése. Mivel a munkanélküliség az alacsonyabb iskolai végzettségű fiatalok között sokkal magasabb, a fiatalok magasabb iskolai végzettséghez való hozzásegítése (nyitott felvételi politikával, ösztöndíjakkal) lényegesen javítja jövedelmi helyzetüket. A lakáshoz jutás elősegítése kedvezményes kölcsönökkel a fiatalok lakásproblémáinak megoldását segítené elő.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Az emberiségben belül az egyik legalapvetőbb különbség a nemeknek, a férfiaknak és a nőknek a megkülönböztetése. Vitathatatlan, hogy ennek a különbségnek van genetikai alapja, ennek következtében csak a nők képesek gyermekeket szülni, és elsősorban a nők képesek a csecsemőkről és kisgyermekéről gondoskodni. A férfiak és nők helyzetének ezen túlmenő – foglalkozási, jövedelmi, életmódbeli, lelki – különbségei nagyrészt a fiúk és lányok eltérő szocializációjából származnak. A férfiak és nők említett különbségei azzal járnak, hogy – társadalmanként eltérő mértékben – a férfiak uralkodó pozícióban vannak a nőkkel szemben. Feminista mozgalmak töreksenek a nők egyenlőtlenségét megszüntetni vagy legalábbis mérsékelni. Magyarországon is megtalálhatjuk a nők és a férfiak helyzetének más fejlett országokban megtalálható különbségeit, a nők olyan típusú iskolai végzettséget szereznek, amelynek alapján kisebb jövedelmet ígérő foglalkozási csoportokba juthatnak csak be. A háztartási munka túlnyomó része rájuk hárul, ezért a nők munkával töltött összes ideje lényegesen hosszabb a férfiakénál. A gyermekek gondozása és nevelése is nagyrészt az ő feladatuk. Azt lehet mondani, hogy a társadalom létfeltételeinek megteremtése és reprodukciója nagyobb részben a nők vállára nehezedik. Ennek ellenére a nők születéskor várható átlagos élettartama kilenc évvel hosszabb a férfiakénál. Ennek az az oka, hogy a nők az erősebb nem biológiai értelemben, és hogy az elmúlt évtizedek megpróbáltatásaihoz is jobban tudtak alkalmazkodni.

A modern társadalmakban a népesség fokozatosan öregszik, azaz az idős emberek aránya nő. Ennek oka elsősorban az, hogy a születésszám csökkent, ezért a fiatalabb nemzedékek létszáma alig nagyobb, sőt sok helyütt már kisebb, mint az előttük járó nemzedéké. Így az idősebb korosztályok aránya a népesség egészében megnő. Hozzájárul ehhez a várható átlagos élettartam hosszabbodása is. Az öregedés számos problémát vet fel az idős emberek anyagi ellátásában. A fejlett társadalmak ezt a nyugdíjrendszerek létrehozásával próbálták megoldani. A nyugdíjrendszerek túlnyomó részben a kirovó-felosztó elv alapján működnek. Ezek a nyugdíjrendszerek problémamentesen működnek mindaddig, amíg az egymást követő nemzedékek létszáma egyre nagyobb, a gazdaság és ezzel a jövedelem gyorsan nő. Amikor azonban a népességnövekedés megáll és a gazdaság növekedése lelassul, a befizetett nyugdíjjárulékok egyre kevésbé képesek a kifizetendő nyugdíjakat fedezni, így a nyugdíjrendszerek deficitesekké válnak. Ez a helyzet különösen élesen jelentkezik ma Magyarországon, mert nálunk – a többi fejlett országhoz képest – a születésszám körülbelül 15 évvel korábban csökkent igen alacsony szintre. Magyarországon ez a helyzet lehetetlenné tette a nyugdíjnak az

árszínvonalhoz való igazítását, vagyis nominálértéküknek az inflációval arányos növelését. Ezért a legtöbb nyugdíjas évről évre kisebb reáljövedelemre számíthat. Ugyanakkor a nyugdíjas réteg egészének átlagos jövedelmi helyzete egészen a közelmúltig közeledett az országos átlaghoz, mert a nyugdíjas réteg demográfiaiilag kicserélődik: az alacsony nyugdíjú idős nyugdíjasok meghalnak, és helyükre viszonylag magas nyugdíjú új nyugdíjasok lépnek. A nyugdíjrendszer alapvető reformokat igényel, hogy deficitjének állandósulása elkerülhető legyen, és hogy a nyugdíjasoknak ne kelljen szembenézni egyéni elszegényedésükkel.

A gyermekek a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok közé tartoznak, a gyermekes családokban az átlagos egy főre jutó jövedelem alacsonyabb, mint a gyermektelenekben. Különösen érvényes ez a többgyermekes családokra. A gyermekek helyzete már az 1960-as évek óta fokozatosan romlott, a romlás azonban a rendszerváltás után felgyorsult. Így a gyermekek és a gyermekes családok a rendszerváltás fő vesztesei közé tartoznak.

A fiatal felnőttek jövedelmi helyzete szintén hátrányos. Különösképpen megnehezíti anyagi helyzetüket az, hogy lakáshoz többnyire csak nagy anyagi áldozatok árán tudnak jutni, mert saját erőből kénytelenek lakást építeni vagy vásárolni. Ez játszik szerepet abban, hogy Magyarországon is kialakult a „posztadoleszcencia” életszakasza, körülbelül a 18 éves kortól a húszas életek végéig, amikor a fiatalok jogilag már nagykorúak, de még nem rendszeres keresők, illetve szüleik anyagi támogatására szorúlnak, még nem költöztek el szüleik háztartásából. A posztadoleszcencia azt jelenti, hogy a gyermeknevelés költségei megnövekednek, mert a szülőknek posztadoleszcens életkorú gyermekeiket is támogatniuk kell.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Spéder Zsolt)

A nem és az életkor a szociológiai elemzés minden területén releváns tényező, ma valamennyi empirikus elemzésben a kötelezően megvizsgálandó „kontrollváltozók” közé tartoznak. Nem véletlen tehát, hogy ezekről a faktorokról és az általuk meghatározott csoportokról más fejezetekben is részletesen esik szó. Önálló és kiemelt kezelésüket az indokolja, hogy az ide kapcsolódó kérdésekkel ma már önálló szakszociológiai foglalkoznak, továbbá hogy a társadalompolitikai intézkedések középpontjában állnak, és éppen emiatt rendszeresen készülnek ezekről tárgyaló ún. társadalmi jelentések (Zapf 2004). Különösen nagy visszhangja volt például az UNICEF jelentéseinek az átalakuló társadalomban élő gyermekek gyors szegényedéséről (UNICEF 1993, 1994, 1995, 2001), Magyarországon pedig az 1997-től a nők (és férfiak) helyzetéről kétévente publikálásra kerülő *Szerepváltozások* című köteteknek (Lévai-Tóth 1997). Az említett szakszociológiai átfogóan tárgyalják az így megkülönböztetett társadalmi csoportok helyzetét, sőt a nemek szerinti hovatartozás problémáit tárgyaló kutatások egyes képviselői a társadalom újratermelődésének, szerkezetének mechanizmusait is ebből a perspektívából kívánják átfogóan megvilágítani. Mi itt sokkal szerényebb célt követünk: azt kívánjuk néhány szempontból – a munkapiachoz való kapcsolódás, az anyagi helyzet, a belső tagolódás stb. – bemutatni, hogy az 1990-es években milyen lényeges változások következtek be ezen a téren.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Európában az elmúlt évtizedekben a nők foglalkoztatottsági szintje folyamatosan emelkedett és megközelítette a férfiakét. A volt szocialista országokban az extenzív iparosításból következően szinte kielégíthetlenné vált a kereslet, ezért a nyugati országokhoz képest igen rövid idő alatt a nők hatalmas tömege lépett a munkaerőpiacra, nem feltétlenül személyes érdekektől vezéreltetve. Nyugaton a szolgáltatási szektor fokozatos bővülése, a jóléti állam kiterjedése volt a fő mozgatóerő, így maga a folyamat sokkal mérsékeltebben zajlott le. Ugyanakkor mindennek előfeltétele Keleten és Nyugaton egyaránt a gyermekeket ellátó intézményrendszer bővülése volt és marad. Ma tehát Európában – a világ más térségeihez viszonyítva – magas és általános a nők foglalkoztatottsági szintje, ám a konkrét mértéket és a jellegzetességeket illetően kontinensünk e tekintetben is sokszínű (vö. 9.9. táblázat). Egyrészt vannak olyan országok, amelyekben szinte alig van különbség a férfiak és nők foglalkoztatási arányszámai között (pl. skandináv országok), máshol (pl. déli országok) viszont szignifikánsan alacsonyabb a nők részvétele a munkapiacra, Törökországban pedig atipikusan csekély. Másrészt jelentős eltérés van részfoglalkozásuk elterjedtségében: míg Hollandiában a nők több mint fele (58,8 százalék), Dániában pedig egyharmada (32,4 százalék), addig Olaszországban egyötöde (23,5 százalék) Magyarországon pedig egyhuszada (4,3 százalék) vállal munkát ilyen formában. A részfoglalkoztatás különösen fontos szerepet játszik abban, hogy az érintettek összehangolhatják a munkahelyi és a családi feladataikat.

A sokszínűség azonban nem homályosíthatja el azt a tagadhatatlan tény, hogy a nők és a férfiak munkapiaci esélyei nem egyenlők, bár ezen a téren is jelentős az országok szerinti szóródás. A nőknek nem csak a foglalkoztatásra kisebb az esélyük, de a vezetői pozícióra is (Nagy 2005), és kereseteik is elmaradnak a férfiakétól. Az Európai Közösség Háztartás Panel (ECHP) adatai szerint az 1990-es évek végén az EU akkori 15 országában a nők (egy órára jutó) keresete átlagosan 16 százalékkal maradt el a férfiakétól, szoros összefüggésben azzal, hogy az előbbieket alacsonyabb bérszínvonalú szektorokban, ágazatokban és foglalkozási ágakban koncentrálnak (többet dolgoznak az állami szektorban, a személyes szolgáltatási ágazatokban, kevesebb közöttük a vezető) (vö. Social Situation in Europe 2003).

A munkapiacra mutató nemek szerinti különbségekre számtalan magyarázat létezik, amelyről a fejezet elején Andorka beszámol. Azokat kiegészítendő érdemes még értelmezni azt a fenn említett jelenséget, hogy a nők nagy tömegben a szolgáltatói szektorba és foglalkozásokba áramlottak, és koncentrációjuk ténye erőteljes szerepeltetésre – „női és férfi foglalkozások” – fordult át (Nagy 2005). Ostner mellett érvelt, hogy a nőknek otthoni, háztartási, ellátó-gondozó tevékenysége nyomán olyan speciális tudástökéjük alakult ki, amely a szolgáltatói munkák elnyerését segítette (Ostner 1982). A konfliktuselméleti és még inkább a feminista megközelítések természetesen arra helyezik a hangsúlyt, hogy a nők hátrányos helyzete egyfajta társadalmi méretű „patriarchátus” következménye, amelyben a nemek közötti hatalmi különbségek jutnak kifejezésre. A nemek szerinti szegregáció koncepciója pedig latens mechanizmusokban látja annak akadályát, hogy a nők magasabb keresettel járó pozíciókat szerezzenek meg, illetve ugyanazért a munkáért ugyanazt a bért kapják. A közgazdasági logikát képviselő Fuchs ezzel azt állítja szembe, hogy ha az alacsony bér a női minélthoz lenne köthető, akkor a többségében férfiakat foglalkoztató vállalkozóknak érdemes lenne dolgozóikat nőkkel felváltania, hiszen így extraprofita tennének szert (Fuchs 2003). Fuchs szerint a különbségek oka az, hogy a nők életcéljai között a családi értékek, a „gyermek iránti vágy” erősebb, és ennek realizálása érdekében hajlandók az adott, a családi teendőkkel jobban összeegyeztethető foglalkozásokban alacsonyabb bérért is munkát vállalni.

A keresőmunkán kívül a háztartási (és fizetetlen) munkákat illetően is mutatkoznak nemek szerinti különbségek. Közismert, hogy a nők által végzett otthoni munka mennyisége sokkal kevésbé csökkent, mint ahogy részvételük és aktivitásuk a munkapiacra nőtt. A foglalkoztatott nők összességében több időt töltenek munkával, mint a foglalkoztatott férfiak, és a kereső- és otthoni fizetetlen munka összegegyeztetése néha

9.10. táblázat - 9.9. táblázat ♦ A 15-64 éves nők és férfiak foglalkoztatottsága és a női részmunkaidős foglalkoztatás aránya Európában 2002-ben

Ország	Foglalkoztatottsági ráta		Részmunkaidős foglalkoztatás	
			a foglalkoztatott nők százalékában	
	férfi	nő	férfi	nő
Ausztria	75,9	61,1	3,1	26,2
Belgium	68,1	51,1	6,0	32,4
Csehország	74,2	57,1	1,4	4,9
Dánia	80,2	72,6	10,3	23,0
Egyesült Királyság	79,3	66,3	8,9	40,1
Finnország	69,2	66,1	7,5	14,8
Franciaország	68,6	55,8	5,2	24,1
Görögország	71,7	42,7	2,9	10,0
Hollandia	82,9	65,9	14,7	58,8

9. fejezet | KIEMELT
DEMOGRÁFIAI CSOPORTOK:
NŐK, IDŐSEK, FIATALOK ÉS
GYERMEKEK

Írország	74,7	55,2	7,2	33,2
Izland	85,7	79,8	10,2	31,2
Lengyelország	57,0	46,4	7,5	16,7
Luxemburg	75,5	51,5	2,3	28,1
Magyarország	62,9	49,8	1,7	4,3
Németország	71,7	58,8	5,5	35,3
Norvégia	80,2	73,9	9,2	33,4
Olaszország	69,2	42,0	4,9	23,5
Portugália	75,7	60,8	5,7	14,4
Spanyolország	73,9	44,9	2,4	16,3
Svájc	86,1	71,6	7,7	45,3
Svédország	76,3	73,4	7,5	20,6
Szlovákia	62,5	51,4	1,0	2,3
Törökország	66,9	26,6	3,8	13,5
<i>Forrás:</i> OECD Employment Outlook 2004.				

szinte megoldhatatlan feladat számukra, nem beszélve arról, hogy a magasabb munkaterhek miatt kevesebb szabadidővel rendelkeznek.

Minderről az időmérleg-vizsgálatok alapján tudunk olyan átfogó képet adni, amely egyidejűleg számol a foglalkoztatottként végzett, és az otthoni munkákkal (Falussy

.2003) Ezekre nézve külön-külön és összesítve is végeztünk számításokat (9.10. táblázat). Ahogy az várható volt, a férfiak keresőmunkára, a nők pedig a háztartásra (és a kisgazdaságra) fordítottak több időt. A megállapítás egyformán érvényes minden vizsgált országra, jóllehet közülük némelyikben (például a volt szocialista országokban vagy Angliában) nagyobb a specializáció, másokban pedig (pl. Dániában) kisebb. Az összes munkával töltött időt tekintve egyértelmű különbség mutatkozik a hat nyugat-európai ország és a volt szocialista országok között. Az utóbbiakban a nők több mint egy órával (59-83 perccel), átlagosan 15-20 százalékkal több időt fordítanak munkavégzésre, mint a férfiak. A vizsgált nyugat-európai országokban a nemek szerinti differenciák csekélyebbek: létezik olyan ország is (pl. Norvégia, Anglia), ahol a nők kicsit kevesebb időt töltenek munkával, míg máshol (pl. Dánia) csak kevéssel többet, és csupán két országban (Franciaország és Finnország) dolgoznak sokkal többet, mint a férfiak.

Az egyes országok közötti különbségek magyarázataként az eltérő jóléti berendezkedésre (bölcsődék és óvodák elterjedtsége és jellege, adózási formák, az újraelosztás jellege stb.) és a nemi szerepeket illető elképzelésekre és elvárásrendszerekre kell gondolnunk. Az országokon belüli differenciákat illetően érdekes eredmény, hogy a magasabb iskolai végzettség általában együtt jár a kiegyenlítettebb családon belüli munkamegosztással (Huber-Spitze 1988). A háztartási munka technicizálódásától – azt feltételezve, hogy a férfiak technikaszeretete a háztartási kisgépek iránt is megnyilvánul majd – sokan várták a terhek nemek szerinti kiegyenlítését (Gershuny 1983), ami azonban a vártnál kisebb mértékben valósult meg. Hochchild nagy hatású művében, melynek címéül – a háztartási munka helyzetére utalva – a *Second shift* [Második műszak] címet adta, a nemi

szerepekre vonatkozó elvárásoknak a központi szerepét emeli ki. Kétkeresős, főképpen középosztályi párkapcsolatokat mélyinterjúk és a részt vevő megfigyelés eszközeivel vizsgálva fogalmazza meg, hogy noha a tanulmányozott párok strukturális helyzete igen hasonló, a nemek közötti munkamegosztás és főképpen a háztartási munka elvégzésének gyakorlata nagyon is eltérő (Hochschild 1997). Arra a következtetésre jut, hogy a szerepelvárások, pontosabban a nők és férfiak (házastársi) szerepükre vonatkozó elvárásai és ezek kölcsönös megfeleltetése, konfliktus esetén pedig ennek feloldási gyakorlata dönt arról, hogy egy párkapcsolatban milyen munkamegosztás alakul ki.

Az Európai Unióban a nemek egyenlő esélyeinek (Equal Opportunity for Women and Men) a megteremtése az ezredforduló egyik legfontosabb társadalompolitikai célja. E program keretében a tagországokban javaslatok készülnek arról, hogy miként fokozható a nők részvétele a döntéshozatalban, a politikában (pl. fokozatosan bevezetett kvótarendszer), hogyan lehet törekedni a nők munkavállalásának megkönnyítésére (pl. a gyermekellátó intézmények kiterjesztésével), hogyan oldható a foglalkozási szegregáció, és hogyan lehet mérsékelni a nők és férfiak keresetének különbségét.

9.11. táblázat - 9.10. táblázat ♦ A nők és a férfiak munkával töltött ideje (perc) és a nők által végzett munka aránya (százalék) egyes európai országokban az ezredfordulón, napi átlagos idő

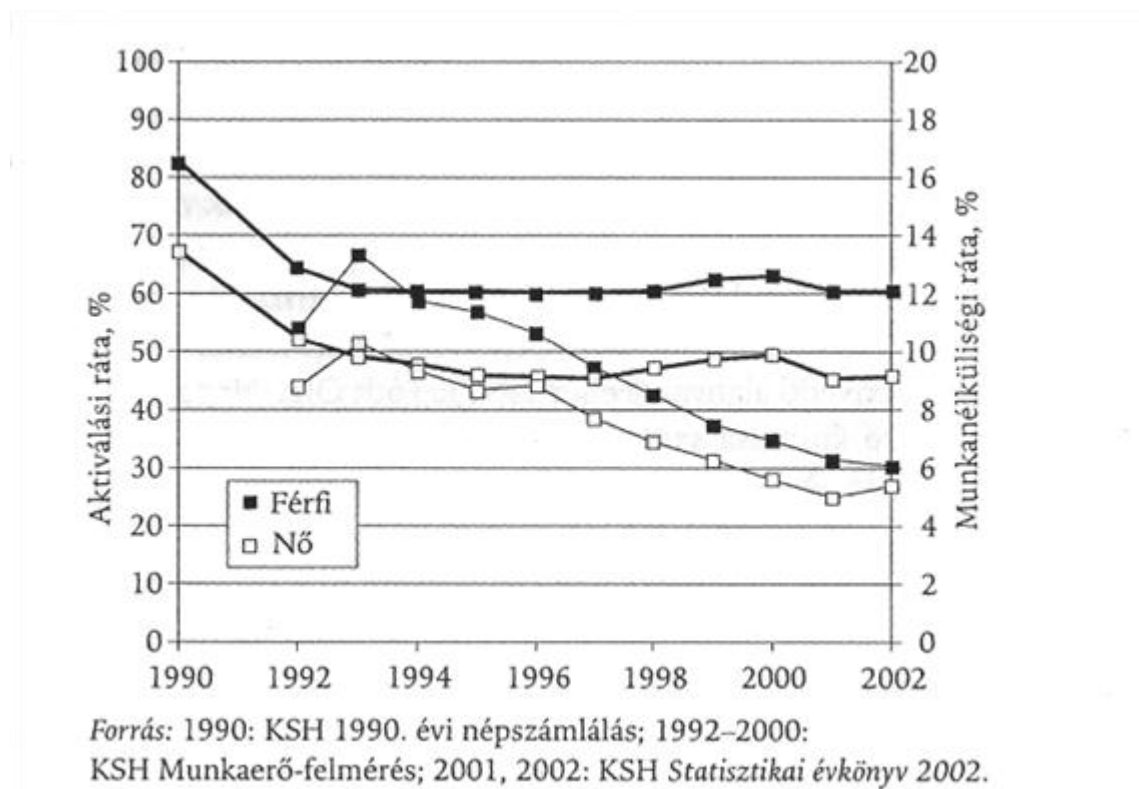
Országok	Keresőmunka			Háztartásban, kisgazdaságban végzett munka			Összes munka		
	Férfi Perc	Nő Perc	Nő/Férfi %	Férfi Perc	Nő Perc	Nő/Férfi %	Férfi Perc	Nő Perc	Nő/Férfi %
Anglia	334	233	69,8	112	205	183,0	446	438	98,2
Dánia	324	269	83,0	134	193	144,0	458	462	100,9
Finnország	324	247	76,2	119	201	168,9	423	448	105,9
Franciaország	342	270	78,9	113	220	194,7	455	490	107,7
Svédország	312	238	76,2	144	213	147,9	456	451	98,9
Norvégia	302	219	72,5	132	199	150,7	434	418	96,3
Észtország	295	249	84,4	136	241	177,2	431	490	113,7
Magyarország	319	275	86,2	129	233	180,6	448	508	113,4
Románia	286	203	70,1	126	292	231,7	412	495	120,1
Szlovénia	328	279	85,0	132	250	189,4	460	529	115,0

Forrás: Falussy 2004, saját számítás.

8.2. Hazai tendenciák

Nők és férfiak Az 1990-es évek közepén a nyilvánosságban gyakran felmerült, hogy a nők a rendszerváltozás vesztesei (Neményi-Tóth 1998). A munkapiacra tapasztalt változások kevésbé támasztják alá ezt a feltételezést. A munkahelyek radikális (1,1 milliós) csökkenése mindkét nem tagjait hasonlóan érintette (Frey 2001). A munkavállalási korú férfiak foglalkoztatottsági rátája 22,8 százalékkal, a nőké pedig 21,9 százalékkal csökkent (vö. 9.1. ábra). A munkanélküliség a férfiakat sújtotta inkább: rátája esetükben folyamatosan magasabb volt, mint a nők körében. Mindezek ellentétesek a többi volt szocialista országban tapasztaltakkal. Döntően erre vezethető vissza az a tény is, hogy a szegények között a nők aránya Magyarországon körülbelül azonos a férfiakéval, és így a „szegénység feminizálódásáról” sem beszélhetünk. Az egyszülős családok körében ugyan találunk egy a szegénységtől erőteljesen veszélyeztetett női csoportot, a hajléktalanok között viszont a férfiak hányada a magasabb.

Hogy miért sikerült a nőknek megtartani munkapiaci pozícióikat és miért nem szorultak ki onnan nagyobb arányban, arra a gazdaság szerkezeti változások jellege ad magyarázatot. A rendszerváltozás ugyanis legérzékenyebben az ipari üzemeket, és a mezőgazdaságot érintette, ezek az ágazatok viszont többségében férfiakat foglalkoztattak. A nők térszámának számító szolgáltatási szektor messze nem zsugorodott olyan mértékben, mint az ipar, és 1997 után a foglalkoztatás bővülése is ezen a területen következett be. (Arra is mutatnak jelek, hogy e szektorban növekszik a férfi foglalkoztatottak aránya.)

9.1 ábra ♦ A nők és a férfiak foglalkoztatottsági rátájának és munkanélküliségi rátájának alakulása, 1990–2002

A részletesebb vizsgálatok szerint a nőknek a férfiakénál alacsonyabb foglalkoztatottsági szintje ma elsősorban a gyermeknevelés feladatainak ellátásához köthető (Galasi 2001). Míg a férfiak körében növeli, addig a nők esetében csökkenti a munkavállalás valószínűségét, ha kis- vagy iskoláskorú gyermekük van. A magasabb gyermekszám pedig egyenes arányban csökkenti a női munkavállalók arányát. (1990 előtt, a „túlkeresletes” munkaerőpiacra jobb volt a sokgyermekes nők helyzete!) 2002-ben a teljes munkaidőben foglalkoztatott nők havi átlagos nettó keresete 72 185 Ft, a férfiaké 83 121 Ft volt. Anők keresete, tehát a férfiakénak 86,8 százalékát tette ki. Ugyanakkor az 1990-es években a kereseti olló záródásnak indult, hiszen az évtized elején még 80 százalék körül volt ez a hányados (Galasi 2001).

A nemzetközi tendenciák tárgyalása során bemutattuk, hogy a volt szocialista országokban, így Magyarországon is, nagyon alacsony hányadot tesz ki a nők részmunkaidős foglalkoztatása. Pedig egy 1999-ben végzett vizsgálat szerint a nők közel fele (48,8 százalék) ebben a formában is dolgozna, és háromötödük (58 százalék) ezt azért

preferálná, mert így több ideje jutna családjára (Frey 2001). Egyharmaduk viszont csak jobb híján vállalna részfoglalkoztatást.

A háztartási munkából, ahogy már láttuk, Magyarországon, a volt szocialista országokhoz hasonlóan, a férfiak kevésbé vesznek ki részüket. Ugyanakkor az 1990-es években, ha csak minimális mértékben is – 18 százalékkal –, nőtt a férfiak aktivitása, és így az összes munkavégzést tekintve is valamelyest mérséklődtek a nemek szerinti különbségek.

Az 1990-es évek végén néhány olyan területen is megindult a nemek közötti egyenlőtlenségek vizsgálata, amelyekre eddig kisebb figyelmet fordítottak, tabutémának számítottak, és mely tárgykörökben kevesebb empirikus kutatást végeztek. Különösen nagy érdeklődés kísérte a házasságon belüli erőszak problémáját (Tóth 1999), a nők áldozattá válását (Fehér 1997) és a nők politikai részvételét (Lévai-Kiss 1997) taglaló munkákat. Részben a piaci logika kiterjedése következményeként értékelik, hogy a nők védtelenebbé váltak, és nemcsak mint a munkahelyi sérelmek vagy a kriminalitás elszenvedői, hanem mint az árucikkek „reklámhordozói” is (Neményi-Tóth 1998). Az áldozattá válást illetően ismert, hogy a sértettek többsége férfi, ugyanakkor vannak olyan bűncselekménytípusok – szexuális erőszak, családon belüli erőszak –, amelyeknek szinte kizárólag nők a szenvedő alanyai (Fehér 1997). Tóth Olga alapos, módszertanilag és tematikailag is úttörő kutatása szerint a családon belül, a (házas)társak között nem szűnt meg az agresszió. A 18 évesnél idősebb nők közel egyötöde (18,1 százalék) félt már attól, hogy „partnere/házastársa megveri”, és az összes megkérdezett 13,4 százaléka mondta azt, hogy „előfordult, hogy férje, élettársa, udvarlója megverte” (Tóth 1999, 195). Nem meglepő, hogy arányuk az elváltak között a legmagasabb. Nem könnyű magyarázatot találni a nőkkel/házastársakkal szembeni agresszióra. Két közelítést jelzünk ezek közül. Az egyik szerint a nőkkel szembeni agresszió tanult viselkedés – nagyobb valószínűséggel követik el azok, akik származási családjukban láttak ilyet, illetve akiket gyermekkorukban vertek –, és az agresszióban a férfi társadalmi dominanciája jut kifejezésre. Egy másik közelítés szerint az agresszió az általános frusztrációból eredeztethető.

Azok, akik céljaikat nem tudják elérni, feszültségeiket másokon, a gyengébb nemén kitöltött agresszióval oldják fel (vö. Cherlin 2002, 407. skk.).

A nemek közötti egyenlőtlenségek feltárása és magyarázata további kutatásokat igényel, és fenntartással kell kezelni azokat a magyarázatokat, amelyek az egyes jelenségeket egy mindent átfogó sémával kívánják értelmezni.

Idősek, nyugdíjasok A félreértések elkerülése végett különbséget kell tennünk idősek és nyugdíjasok között. Időseknek tekintjük azokat, akik meghaladtak egy meghatározott életkort, nyugdíjasnak pedig azokat, akik folyamatosan részesednek a társadalombiztosítási jövedelmekből, nyugellátást vesznek igénybe. A két kategória tagjai között persze igen nagy, de nem teljes az átfedés. Egyrészt számtalan ötvenes évekbeli rendelkezik nyugdíjjövedelemmel, másrészt a hatvan évesnél idősebbek között is találunk szép számmal munkapiaci értelemben aktívakat. S. Molnár Edit és munkatársai az idősek életmódjának és életminőségének elemzésekor fogalmazták meg, hogy az öregedés során három nagy, „sorsfordító veszteséget” szenvedünk el (S. Molnár 2004, Dobossy et al. 2003). Ezzel párhuzamosan általános visszahúzódnak tapasztalható a mindennapi aktivitást, az igény szintet, és az életstílust illetően egyaránt.

Az első veszteség a foglalkoztatotti státus megszűnése. Jóllehet a nyugdíjkorhatárhoz közeledve az érintettek többsége (63,3 százalék) nyugállományba vágyik – mert „elfáradt” (39,6 százalék), végre „szeretne családjával foglalkozni” (23,8 százalék), mert „egészsége megromlott” (8 százalék) –, a nyugdíjba vonulás azonban aktivitás- és jövedelemcsökkenéssel jár együtt, ami sokakban utólag tudatosul. Azok számára persze, akik már középkorúként elvesztették munkájukat, a nyugdíjba vonulás bizonyos egzisztenciális biztonságot hoz magával. A munkapiacról való kilépésről azt kell tudnunk, hogy ez az érintettek többsége esetében a hivatalos nyugdíjkorhatár elérése előtt következik be. Egyik változata ennek a rokkantnyugdíjasi státus, a másik a korengedményes és az előnyugdíjazás. A másik veszteség a családi együttélés szerkezetében következik be: a házas/élettárs halála következtében lezárul a párkapcsolati életszakasz. A várható élettartam nemek szerinti különbségei következtében általában a nő marad egyedül (9.11. táblázat). A társ elvesztése lelki, anyagi és gyakorlati terhekkel jár. Egyszerre kell feldolgozni a pszichikai hiányt, pótolni a kieső (nyugdíj)jövedelmet, és olyan gyakorlati feladatok sokaságát kell ellátni, amelyet eddig a házastárs végzett. Az idősödés harmadik nagy traumája az egészségi állapot romlása. A hatvanadik életévtől kezdődően növekszik a kisebb-nagyobb szervi betegségek gyakorisága, és azt is megállapíthatjuk, hogy ezzel párhuzamosan sokasodnak a lelki problémák is. E folyamatot jól szemléltetik a testi akadályoztatás mérésére szolgáló, a nemzetközi gyakorlatban is folyamatosan feltett kérdésre – *Mindennapi tevékenységei ellátásában gátolja-e valamilyen egészségi probléma, betegség?* – kapott válaszok, valamint a gyógyszeresedés gyakorlata (9.2. ábra). A nőknél tapasztalható

magasabb arány a betegeskedés nemspecifikus normáival lehet kapcsolatban: a társadalom kevésbé tűri, illetve várja el a férfiaktól, hogy betegek legyenek, betegségről panaszkodjanak. A fenti folyamatokkal párhuzamosan a „napi rendszerességgel végzett tevékenységek” területén az aktivitáscsökkenés, az igényszintet tekintve pedig a lemondás válik jellemzővé, vagyis általános „visszahúzódnak” lehetünk tanúi (S. Molnár 2004).

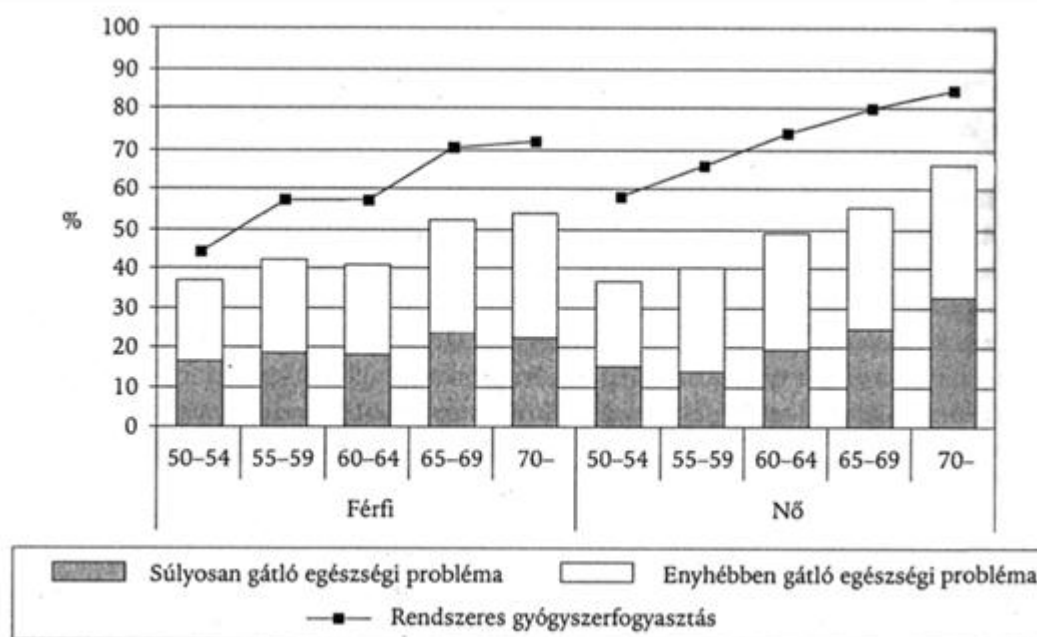
9.12. táblázat - 9.11. táblázat ♦ A családi együttélés típusai a 60-75 éves válaszadók között korcsoport és nemek szerint, 2001-2002-ben

A családi együttélés típusai	60-64 éves		65-69 éves		70-75 éves	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Egyszemélyes háztartás	10,2	25,9	11,6	33,9	16,9	47,4
Párkapcsolatban házastárssal	52,0	42,4	60,1	39,2	62,1	27,3
Párkapcsolatban, három vagy több személyes háztartásban	31,3	17,4	22,6	10,7	17,2	4,7
Párkapcsolat nélkül, többszemélyes háztartásban	6,5	14,3	5,7	16,2	3,8	20,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	(504)	(682)	(462)	(623)	(407)	(702)

Forrás: Dobossy-S. Molnár-Virág 2003.

Az idős emberek életkörülményeinek, anyagi és jövedelmi helyzetének társadalmi megítélése számos problémát vet fel. A közvéleményben makacsul tartja magát az a leegyszerűsítés, hogy az idősek vagy a nyugdíjasok szegények. Hogy ez mennyiben volt a múltban igaz vagy hamis, és mennyiben az ma, azt az idősek anyagi helyzetének részletesebb áttekintésével tisztázhatjuk.

A rendszerváltozást követően az idősek relatív anyagi helyzete egyértelműen javult (Medgyesi et al. 1999; Spéder 2000). Ebben kulcsszerepet játszott, hogy a nyugdíjak jobban tartották reálértéküket, mint bármelyik más társadalmi jövedelem. Ezt többek között az magyarázza, hogy az érintetteket a politikai döntéshozók köztudottan fontos szavazói réteggént tartják számon, minthogy erős a részvételi hajlandóságuk és domináns érdekeik egyöntetűek. Így az 1990-es évek elején a nyugdíjak az infláció alakulásának megfelelően, majd 1997-től a „svájci indexálás” (az infláció és a béremelkedések átlaga) szerint emelkedtek. Ennek következtében reálértékük 1990-ben az átlagos nettó nominálkeresetek 66,1, 1995-ben 61,9, 2000-ben 59,1, 2002-ben pedig 57,3 százalékát tette ki. Természetesen érzékelhető a nyugdíjak értékvesztése, de ez a családi támogatások vagy a munkanélküliségi-ellátások területén sokszorosan erősebb volt.

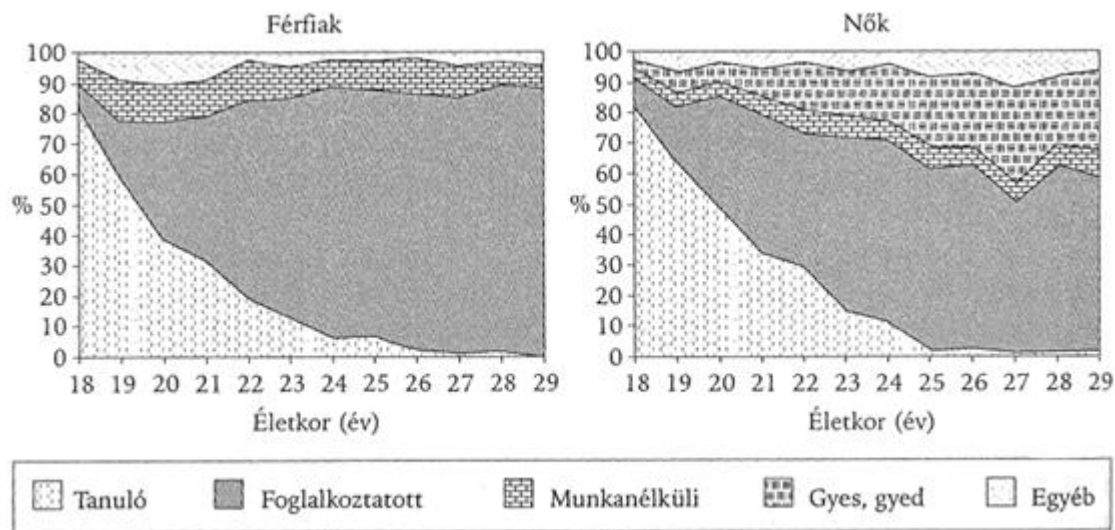
9.2. ábra ♦ A mindennapi tevékenységben egészségi állapotuk által gátolt személyek és (az orvos által felírt) gyógyszerek rendszeres fogyasztóinak aránya nemek és korcsoportok szerint, 2001

Gyakran elfelejtjük azt, hogy az idős és/vagy nyugdíjas népesség életkörülményeit tekintve semmiképpen nem tekinthető homogénnek. Noha a hatvan évesnél idősebbek száma alig több kétmilliónál, a nyugdíj jellegű ellátásban részesülők száma a hárommilliót is meghaladja. 2002-ben 1 654 ezren kaptak öregségi nyugdíjat, majdnem nyolcszázezren rokkantsági nyugdíjat (ebből 445 ezren voltak a nyugdíjkorhatár alattiak) és sokan más egyéb nyugdíj típusú ellátásban részesültek. Indokolt tehát megvizsgálni a csoport belső differenciáltságát. Szűkebben a nyugdíjasokat tekintve három tényezőt kell kiemelnünk. Egyrészt fontos, a korábbi munkapiaci karrier kifutása, az ennek lezárásáig elért foglalkozási státusz. Minél előnyösebb az utóbbi, annál kedvezőbb jóléti pozíció várható nyugdíjaskorban. (Ez a státusz erősen korrelál az iskolai végzettséggel.) Másrészt lényeges annak a szerepe, hogy a nyugdíjas milyen háztartásban, egyedül vagy másokkal él együtt: hátrányos anyagi helyzetben az egyedül élők vannak. Harmadrészt a lakóhely településtípusának a hatása az előbbi két tényező kontrollálása után is számít: a budapestiek előnyösebb helyzetben vannak, mint a falusiak. Az időseket vizsgálva, nyilvánvalóan erősen különbözik a még aktívak (foglalkoztatottak) és a nyugdíjból élők anyagi jóléte, az előbbiek javára. Mindent összevetve: noha az idősek és/vagy nyugdíjasok relatív helyzete a rendszerváltást követően javult, vannak közöttük olyan csoportok, amelyek tagjainak igen kedvezőtlenek az anyagi viszonyai: tipikusan ilyenek az alacsony végzettségű, faluban és kisvárosban lakó nők, akik megözvegyültek és egyedül élnek.

A magyar nyugdíjrendszer problémái döntően abból fakadnak, hogy egy ellátottra kevés kereső jut (2002-ben 1:1,25 volt az arány), és a fedezet ma a keresők befizetéseiből származik. Ha csak az öregségi, illetve korbetöltött rokkantsági nyugdíjasokat tekintjük, akkor sem éri el ez az érték a 2,0-t. A gondok fokozódásában egyaránt szerepe van a nyugdíjrendszernek, a foglalkoztatási rendszernek és a népességfejlődésnek.

Fiatalok Noha a rendszerváltozás révén bekövetkező intézményi és szerkezeti változások a társadalom minden csoportját érintették, számtalan mechanizmus eltérő módon és mértékben gyakorolt hatást a különböző generációkra, és talán a fiatalok életét határozzák meg legerősebben az új feltételek, lehetőségek és kényszerek. Gábor (2004) nem hiába fogalmaz úgy, hogy az új ifjúsági korszak hozzánk is elérkezett.

Meghatározó mozzanat az oktatási rendszer átalakulása, azon belül is a felsőoktatási rendszer expanziója. (Erről részletesen a 12. fejezet szól.) Ma sokkal több fiatal és sokkal hosszabb ideig tanul, azaz a 18-28 évesek között sokkal magasabb a tanuló státusúak aránya, mint a rendszerváltozás előtt. Az iskolai végzettség általános emelkedése ellenére azonban a korosztályban számottevően maradnak alulképzettek is.

Forrás: Életünk fordulópontjai 2001. KSH NKI.

9.3. ábra ♦ A fiatalok (18-29 évesek) megoszlása gazdasági aktivitásuk szerint, nemenként, 2001

A *munkapiac* radikális átrendeződése is a fiatalokra hatott ki a leginkább, integrálódásuk ma több súrlódással jár. Így általánossá vált, hogy a munkavállalók elsőként megszerzett állása instabil, a munkaszerződések határozott időre szólnak. A munkanélküliség is különösen érzékenyen érintette őket: a 20-24 éves férfiak munkanélküliségi rátája 1992-től négy éven keresztül 20 százalék körül mozgott, 2002-ben pedig 11,9 százalék volt, képzettség szerint erős szórással. Például a 8 általános végzettséggel rendelkező, iskolába nem járó 15-28 éves fiataloknak 44 százaléka volt csak foglalkoztatott 2000-ben (Gábor 2002). Ezzel egy időben a munkapiac felértékelte a jól képzett fiatalokat, ami a korszpecifikus bérekben egyértelműen megmutatkozik (Köllő 2000). Míg a rendszerváltozást megelőzően a bérek nagysága az életkorhoz kötődött, azzal párhuzamosan emelkedett, addig az 1990-es évek második felében a bérkülönbségek sokkal erősebben kapcsolódtak a végzettséghez és a képzettséghez. A fiatalok (25-32 évesek) közül is különösen a felsőfokú végzettségűek, de még a középfokú végzettséggel rendelkezők is jelentős kereseti előnyt könyvelhettek el az idősebbekhez viszonyítva (Köllő 2000). Az elemzések szerint a jelenség hátterében termelékenységi különbségek és a munkaerő rek- rutációja során az időseket hátrányosan érintő szelekció áll.

A rendszerváltást követően a lakásszerzés módjai is megváltoztak. A privatizációs program nyomán gyakorlatilag megszűnt a bérlakásszektor, így az ezredfordulón csak vásárlással és építéssel lehet új otthonhoz jutni. Az 1990-es évek elején megszűnt, illetve összezsugorodott a fiatalok lakáshoz jutását támogató rendszer, az ezredfordulóra viszont újra központi kérdéssé vált (Székely 2002). Általánosságban úgy fogalmazhatunk, hogy a fiataloknak a szóban forgó érvizedben a korábbiaknál nagyobb anyagi erőre volt szükségük ahhoz, hogy belépjenek a lakáspiacra.

A tanulás időszakának megnyúlása, a munkapiaci integráció súrlódásai és a lakáshoz jutás megnehezülése következtében a fiatalok ma tovább maradnak a szülői házban, mint ahogy az tizenöt évvel korábban jellemző volt, de az sem elhanyagolható tényező, hogy sokan kényelmesnek tartják az „otthonmaradást”. Ugyanezek az okok játszanak döntő szerepet abban is, hogy később vállalják első gyermeküket (erről részletesen szoltunk a 8. fejezetben). Nehéz pontosan megmondani, hogy ma mikor válik teljesen önállóvá a fiatal. Egészen biztosan előfeltétele ennek az iskolai tanulmányok lezárása, az anyagi önállóság, az önálló jövedelem és az önálló lakhatási körülmények megteremtése. Mindez hosszú, súrlódásokkal teli, differenciált folyamat eredménye. Valószínű tehát, hogy ez idő szerint a fiatalok szülőiktől való (anyagi) függése tartósabb. Ugyanakkor olyan motivációk is érvényesülnek, amelyek a fiatalok önállóságát, szülőiktől való függetlenségét előrébb hozzák, illetve hangsúlyozzák. Például az első szexuális kapcsolatot – ami a felnőtté válásnak úgyszintén lényeges eleme – ma valamivel korábban létesítik (Tóth é. n.) A felnőtté válás egyes eseményeinek előrehozatala, illetve mások halasztása önálló életszakaszt hív életre. Ezt az elkülönítést erősíti a fogyasztói piacnak és a szórakoztatóiparnak az a törekvése is, hogy a fiatalokat önálló fogyasztói (cél)csoport- ként erősítse meg. Ennek érdekében hangsúlyozza függetlenségüket, megkülönbözteti őket mind a gyerekektől, mind pedig a felnőttektől. Egy relatíve hosszú életszakasz ékelődik tehát a gyermeki lét és az önálló felnőtt lét közé – Vaskovics László ezt a periódust nevezi posztadoleszcenciának -, amelynek strukturális jellemzője a *függés és a függetlenség*. A

„fiatalkort” a fejezet fogalmai között korhatárokkal definiáltuk. A bemutatott összefüggések folytán azonban ezek a határok elmozdulnak, aminek következtében a posztadoleszcencia egyes személyek életútjában hosszabb, más személyek életútjában rövidebb időszakot tesz ki. Ezeket a megszorításokat tekintetbe véve is fiatalnak leginkább a húszas éveikben járókat szokás tekinteni.

Már a fentiek alapján is kézenfekvő azt leszögezni, hogy a fiatalok társadalma ma tagolt, és ebben bizonyára lényeges szerepet játszik az aktivitási státus: a tanulói/hallgatói, foglalkoztatotti, munkanélküli és inaktív pozíciók különböző helyeket jelölnek ki, illetve tesznek elérhetővé a társadalmi hierarchiában. Minthogy a szórakoztató- és a szabadidőipar termékeinek fogyasztása a fiatalok életében kitüntetett szerepet játszik, gyakran vizsgálják ennek alapján az életmódbeli különbségeket. A kulturális fogyasztás differenciáló hatása különösen a tanuló/hallgató státusúak között lényeges, és tagadhatatlan a szerepe a szubkulturális „mi” tudat kialakulásában. Mégis úgy látjuk, hogy a fiatalok életlehetőségeinek különbségei elsősorban a jól ismert, „klasszikus” tényezőkre vezethetők vissza. Az a meghatározó körülmény, hogy a fiatal milyen hosszan maradhat az iskolarendszerben, milyen végzettséget tud elérni, erőteljesen függ a szülői erőforrásoktól (lásd az oktatásról szóló fejezetben). Bauer és társai ennél tágabban fogalmazznak, amikor azt mondják, hogy a tudástőkéhez való viszony (iskolai végzettség, különóra, számítástechnikai ismeretek, nyelvtudás, szülők iskolai végzettsége) erőteljesen determinálja a fiatalok életlehetőségeit, az előnyös munkaerő-piaci pozíció megszerzését (Bauer et al. 2004). Természetesen ez nem úgy értendő, hogy az egyéni képességeknek és erőfeszítéseknek nincsen ebben szerepe, de tudnunk kell, hogy a hátrányból indulóknak számtalan – leginkább latens mechanizmusok képezte – akadályt kell leküzdeniük, hogy előnyös társadalmi helyzetbe kerüljenek. Az idézett elemzés, amelyet 2000-ben felvett adatokon végeztek, a fiatalok körében 22 státust különít el, három nagy csoportba – nyertesek, köztesek és vesztesek – sorolva őket. A szülői erőforrások és az iskolai végzettség meghatározó szerepén kívül érdemes kiemelni azt a tényt, hogy a vesztes csoportokba tartozók szinte kizárólag a vidéki Magyarországról (falvak) rekrutálódnak, a nyertesek pedig elsősorban budapestiek és nagyvárosiak.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Milyen tényezőkre vezetik vissza a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségeket?
2. Mennyiben vannak a nők a férfiakhoz képest hátrányos helyzetben a mai magyar társadalomban, és melyek ennek okai?
3. Lehet-e teljes egyenlőség nők és férfiak között?
4. A gyermekek, a fiatal felnőttek vagy az idősek problémái súlyosabbak a mai magyar társadalomban?
5. Melyek a nyugdíjrendszer felborulása veszélyének okai, és hogyan lehet azokat kezelni?
6. Hogyan jellemezhető a nyugdíjasok általános helyzete és belső tagolódása ma Magyarországon?
7. Mi jellemzi a felnőtté válást ma Magyarországon?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

nemek közötti különbségek ♦ életciklus ♦ öregedés ♦ átmeneti rítusok ♦ poszt-adoleszcencia ♦
kiváló-felosztó nyugdíjrendszer

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Ancsel Éva et al. 1984. *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Budapest, Kossuth.

Andorka Rudolf et al. 1972. *Az öregek helyzete és problémái*. Budapest, KSH.

Aries, Ph. 1987. *Gyermek, család, halál*. Budapest, Gondolat.

Balázs János – Lengyel György 1983. Fiatal közgazdászok a gazdasági szervezetben. *Szociológia*, 4. sz. 375-388. p.

Czibulka Zoltán – Lakatos Miklós 1996. Az időskorúak életkörülményei és egészségi állapota. *Statisztikai Szemle*, 2. sz. 143-165. p.

Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf 1965. A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái. *KSH Népeségtudományi Kutató Csoport Közleményei*, 6. sz. Budapest, KSH.

Dobossy Imre – S. Molnár Edit – Virágh Eszter 2003. *Öregedés és társadalmi környezet*. Életünk fordulópontjai Műhelytanulmányok 3. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 160. p.

Ezüstkor. Időskorúak Magyarországon 2002. KSH – Egészségügyi Szociális és Családügyi Minisztérium.

Frey Mária 2001. Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In Nagy et al. (szerk.): *Szerepváltozások*. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. Budapest, Társas – Szociális és Családügyi Minisztérium, 9-29. p.

Gábor Kálmán 2004. Ifjúsági korszakváltás. *Új Ifjúsági Szemle*, 3. sz. 5-24. p.

Gál Róbert Iván (szerk.) 2003. *Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között*. Budapest, Osiris Kiadó – Társas.

Gazsó Ferenc 1995. Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 24. p.

Gervai Judit 1995. A nem közötti biológiai és pszichológiai különbségek: irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik. *INFO-Társadalomtudomány*, 32. 13-24. p.

Hadas Miklós (szerk.) 1994. *Férfiuralom*. Budapest, Replika.

Hadas Miklós 1996. A testet öltött lét különös kettőssége. *Holmi*, 2. sz. 229-238. p.

Harcza István 1996. *Az ifjúság életkörülményei. Gyermekek a családban. Családok közötti együttműködés*. Budapest, KSH.

Harcza István – Molnár Györgyné – Sándorfi László – Újvári József 1986. *Életkörülmények, életmód fiatalok körében*. Budapest, KSH.

Hrubos Ildikó 1985. Közgazdász kohorszok pályafutásának összehasonlítása. *Az Ifjúságpolitika Tudományos Megalapozását Szolgáló Kutatások MTA Tárcaszintű Főirány. Információs Bulletin*, 7. sz. 5-118. p.

Hrubos Ildikó 1994. A férfiak és nők iskolai végzettsége és szakképzettsége. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest, Replika, 196-208. p.

Ifjúságszociológia 1969. (vál. és szerk. Huszár Tibor és Sükösd Mihály) Budapest, KJK.

Koncz Katalin – Tamási Erzsébet (szerk.) 1995. *Felnőttek*. Budapest, BKE.

Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.) 1997. *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1997*. Budapest, Társas – Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága.

Mead, M. 1970. *Férfi és nő*. Budapest, Gondolat.

Nagy Beáta 1993. Nők a vezetésben. *Szociológiai Szemle*, 3-4. sz. 147-166. p.

Nagy Beáta 1995. Nők a gazdaságban: az „elfelejtett” szereplők. In Temesi József (szerk.): *Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben*. Budapest, BKE, 718-724. p.

Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) 2001. *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, Társas – Szociális és Családügyi Minisztérium.

Nők és férfiak Magyarországon, 2003. Budapest, KSH.

S. Molnár Edit 2004. Életmód és közérzet az idősödés korában. In Kolosi-Tóth-Vukovics (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest, Társas, 152-164. p.

10. fejezet - 10. fejezet | FAJ, NEMZET, ETNIKAI CSOPORT, KISEBBSÉGEK

Ha néhány évvel vagy évtizeddel ezelőtt írott szociológia-tankönyvet, különösen amerikai tankönyvet olvasunk, minden esetben találunk benne egy alapos fejezetet a faj szociológiai kérdéseiről; többnyire foglalkoznak ebben a fejezetben az etnikai kisebbségekkel, viszont nem szólnak a nemzetről és a nemzeti kisebbségekről. A nemzettel kapcsolatos szociológiai kérdések elhanyagolásának hátterében egyrészt a marxista szociológiának az a tétele, mely szerint a nemzet történeti kategória, a kapitalista társadalomban jelent meg, és a jövőben, különösképpen a szocializmusban el fog tűnni, mivel a munkások és a szocialista társadalom tagjai internacionalisták. Másrészt az amerikai szociológiában is sokáig uralkodott az a felfogás, hogy a nemzet és a nemzeti érzés többé-kevésbé elavult fogalmak. A világpiac csökkenti a nemzeti ellentéteket, egy-egy modern társadalom, különösképpen az amerikai társadalom pedig „olvasztótégelyként” egységesíti az adott társadalom különböző nemzeti, kulturális vagy etnikai hátterű tagjait. Az amerikai szociológusok ugyanakkor felismerték, hogy a különböző fajokhoz tartozóknak az „olvasztótégelyben” történő ilyenfajta homogenizálása kevésbé könnyen megy végbe.

A szociológia egyik legnagyobb hiányossága volt, hogy elhanyagolta a nemzeti problémakört. Pedig fel kellett volna ismernie egyebek között az évtizedek óta megoldatlan észak-írországi és baszkföldi nemzeti konfliktus láttán is. Az 1989-1990. évi kelet-európai rendszerváltozásokat követően némelyik országban, elsősorban a többnemzetiségű szovjet birodalomban és a volt Jugoszláviában elemi erővel törtek felszínre a nemzeti és nemzetiségi ellentétek.

Jellemző, hogy T. R. Gurr (1993) amerikai politológus a közelmúltban az 1945 és 1989 közötti időszakra vonatkozóan a világon 37 tartós és 42 rövid etnikai alapú polgárháborút és gerillaháborút számolt össze, továbbá 12 tartós és 23 rövid konfliktust, ahol háborúra ugyan nem került sor, de erőszakot alkalmaztak. Jelenleg 230 olyan nemzeti és etnikai kisebbséget (többek között a Szlovákiában és Romániában élő magyarokat) számolt össze, amely az állam által fenyegetett helyzetben van, és ezért potenciális konfliktusforrás vagy azzá válhat. Ezek a konfliktusok sok helyütt a belső és nemzetközi biztonságra nézve nagy veszélyforrások, mivel a kisebbségek ma az emberi jogok ellen elkövetett sérelmek leggyakoribb áldozatai. A kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása után fogalmazta meg S. P. Huntington amerikai politológus azt a tételt, hogy az ideológiai alapú világméretű konfliktusok ugyan véget értek, de helyettük a nemzethez hasonló, de annál nagyobb méretű civilizációk (vagy a könyv szóhasználatára szerint kultúrák) közötti világkonfliktusok kora jön el, például a nyugati keresztény és a mohamedán civilizáció között (Huntington 1995). Kíváncos lenne tehát, hogy a nemzetközi és a magyar szociológia is nagyobb figyelmet fordítson a nemzetre és a kisebbségekre.

Ebben a fejezetben foglalkozom az egy társadalmon belül együtt élő fajok közötti konfliktusokkal és a nemzeti-nemzetiségi-etnikai, valamint a vallási kisebbségekkel és konfliktusokkal abból a meggyőződésből kiindulva, hogy ezek hasonló jelenségek. Mindegyik esetben az a probléma lényege, hogy a társadalom többsége kirekeszti a kisebbséget, amelyet bőrszín, anyanyelv, kultúra vagy vallás alapján definiál, és ez a kisebbség a kirekesztettség érzése következtében megpróbál védekezni, egyebek között meg akarja tartani saját identitását, amely némileg eltér a többség identitásától.

1. ALAPFOGALMAK

Mivel a nemzet problémakörével foglalkozó szociológia a legutóbbi évekig meglehetősen fejletlen állapotban maradt még, az alapfogalmak definíciója sem teljesen tisztázott. Kezdjük a szociológiában legrégebb óta használt fogalommal, a fajjal.

1.1. Faj, rassz

Fajnak nevezik az emberek olyan csoportját, amelyet biológiailag örökölt – vagy biológiailag örökölnék gondolt – testi jellemzők, elsősorban a bőrszín alapján különítenek el. Hozzá kell ehhez tenni, hogy a faj elnevezés megtévesztő, mert a magyar nyelvben két egymástól lényegesen eltérő fogalom megnevezésére szokás használni, ezek az angol „species”, a biológiai értelemben vett faj(amelynek tagjai a fajon belül

szaporodóképesek) és a „race”, amelyet helyesebb lenne magyarul rassznak vagy fajtának mondani. Ebben az értelemben az ember és a csimpánz különböző fajok, de minden ember ugyanannak a fajnak (species) a tagja, bár megkülönböztetünk az emberi fajon belül különböző rasszokat (races). Fajnak szokás tekinteni a köznap szöhasználatban a feketét, a sárgákat és a fehéreket. A fizikai antropológia nem a bőrszín, hanem több testi jellemző alapján különböztet meg három nagy emberi rasszt: a kaukázoid, a mongoloid és a negroid rasszt. Ezekben belül több alrassz van, például a kaukázoid rasszon belül a nordikus, az alpesi, a mediterrán és a hindu (továbbá a Japánban élő ainu) alrasszok. E rasszok között nincsenek nagy biológiai különbségek, például egy vérminta alapján nem lehet megállapítani, hogy a véradó melyik rasszhoz tartozik. A történelem folyamán a rasszok igen erősen keveredtek. Különösen a faji ellentétekkel foglalkozó szociológia figyelmének a középpontjában álló amerikai feketék ősei között lehetne sok fehér embert találni. Ezért azt lehet állítani, hogy bár a fajok megkülönböztetésében szerepet játszanak látható testi eltérések, valójában a faj társadalmi konstrukció, az adott társadalom – a többség és a kisebbség is – definiálja, hogy ki melyik fajhoz (rasszhoz) tartozik.

1.2. Nemzet

A **nemzet** legésszerűbb definíciója szinte tautológiának tűnik: a nemzet azokból áll, akik egy nemzet tagjának tartják magukat s akiknek közös a nemzeti identitásuk. Ez a definíció azonban mégsem annyira semmitmondó, mert minden, a családnál nagyobb emberi közösség azokból áll, akik az adott közösség tagjainak vallják magukat, vagy más szemszögből, akiket a közösség tagjaként elfogad, befogad. A nemzeti identitás ideáltípusa magában foglalja a közös nyelvet vagy nyelvjárást, a közös kultúrát, a szokásokat, a közös történelemre vonatkozó emlékeket (amelyek nem szükségképpen felelnek meg a tényeknek), továbbá a közös lakóterületet. A nemzet fogalmához általában hozzátartozik, hogy létezik egy állam, amely ennek a nemzetnek az állama. Nem szükséges azonban mindegyik, az ideáltípusban említett sajátosság megléte: a lengyel nemzetnek a XIX. század nagy részében nem volt állama, a horvátok és a szerbek ugyanazt a nyelvet beszélik, de külön nemzet tagjainak tekintik magukat.

Meg szokás különböztetni az állampolgárságon alapuló „francia” nemzetfogalmat és a „német” kulturális nemzetfogalmat. Az előbbi szerint a nemzet tagja mindenki, aki az adott állam polgára. A kulturális nemzet fogalma szerint a nemzet tagja az, aki a nemzet nyelvét beszéli, a nemzeti kultúrához tartozónak vallja magát. Politológusok szoktak arról vitatkozni, hogy melyik nemzetfogalom a jobb, a modernebb. A szociológus azonban nem előírásokat, normákat fogalmaz meg, hanem társadalmi tényekből indul ki, tehát azt kell alapul vennie, hogy az adott ember melyik nemzet tagjaként definiálja magát, melyik nemzeti identitást vallja. Más szóval az identitásválasztás szabadságából kell kiindulnia (Bíró 1995).

1.3. Nemzeti és vallási kisebbség, etnikai csoport

A **nemzeti kisebbség** definíciója még ennél is bizonytalanabb. Úgy definiálnám, mint egy adott társadalom azon tagjainak csoportját, akik nem a többségi nemzettel identifikálódnak, hanem vagy egy olyan másik nemzettel, amelynek van állama, vagy egy olyan nemzet tagjainak tartják magukat, amelynek nincs ugyan állama, de saját állam létrehozására törekszik.

Etnikai csoportnak nevezzük az adott társadalmon belül azoknak a csoportját, akik olyan közös kulturális identitás tudatával rendelkeznek, amely elkülöníti őket a többségtől vagy a többi etnikai csoporttól. Az etnikai csoport kevésbé különül el a többségtől, mint a nemzeti kisebbség.

Nem csak nemzeti és etnikai ismérvek alapján különülnek azonban el kisebbségek. Mivel a vallás a kultúra része, némely esetben nagyon is meghatározó része, *vallási* alapon is elkülönülhet valamely *kisebbség* a társadalmon belül. A mai példák között különösen szemléletes a szunnita és a síita mohamedánok elkülönülése több mohamedán országban, például Irakban. Európa történetében egyes országokban bizonyos korszakokban erősen elkülönültek a katolikusok és a protestánsok.

Egészen különleges kérdés a zsidóság definíciója. Ma a zsidók alapvetően a vallás és az annak erős hatása alapján álló kultúra tekintetében különböznek a többségi társadalmaktól Európában és Észak-Amerikában. Ugyanakkor többnyire a többségi nemzet tagjainak tartják magukat, tehát vallási kisebbségnek tekinthetők. Ha azonban a magát zsidóként definiáló személy Izrael állammal azonosul, akkor emellett nemzeti kisebbség tagjának is tekinthetjük. Nyilvánvaló, hogy ebben a tekintetben lényeges különbségek vannak egy-egy európai ország zsidó identifikációjú lakosai között is, vannak, akik vallás és kultúra, és vannak, akik az Izraellel való identifikáció alapján definiálják zsidó voltukat.

A fentiekben a nemzet, a nemzeti kisebbség és az etnikai csoport definíciójában az egyén identitásválasztására helyeztem a súlyt. Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy a definícióban adott esetben nagy szerepe lehet a többségi társadalom vagy az állam által megfogalmazott definíciójának is, vagyis annak, hogy kit tekint a többségi nemzet vagy a kisebbség tagjának. Ennek a leglátványosabb és egyben tragédiához vezető példái a nemzetiszocialista korszakban hozott zsidótörvények, amelyek meghatározták, hogy kit tekintenek zsidónak, teljesen függetlenül attól, hogy a kérdéses személy miként definiálta önmagát.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy egyáltalán nem zárható ki az, hogy az embernek *több identitása* legyen, vagyis nem szükségszerű, hogy csak egyetlen nemzethez, nemzeti kisebbséghez, etnikai csoporthoz vagy vallási csoporthoz tartozónak tartsa magát. Például az Amerikába kivándorolt nagyszülők unokája identifikálhatja magát egyszerre amerikainak és magyarnak. A többes állampolgárság lehetőségének elterjedése különösképpen kedvez az ilyen többes identitások kialakulásának.

1.4. Rasszizmus, etnocentrizmus, nacionalizmus

Rasszizmusnak nevezzük azt a felfogást, amely szerint az a faj, amelyhez az adott ember tartozik, vagy pontosabban amelyhez tartozónak vallja magát, magasabb rendű, mint a többi faj, például intelligensebb, erkölcsösebb stb. Bár igen sok – elsősorban nem szociológiai – kutatást végeztek a fajok közötti genetikai különbségekről, sohasem bizonyították, hogy ilyen tulajdonságok tekintetében a fajok között genetikai, tehát öröklődő különbségek lennének.

A szociológiában régóta használják a rasszizmus analógiájaként az **etnocentrizmus** fogalmát is. Azt a felfogást értik rajta, hogy a saját etnikai csoport vagy nemzet magasabb rendű, mint a többiek.

Sokkal kevésbé elterjedt a szociológiában a nacionalizmus fogalma. Ez azzal is összefügg, hogy a nacionalizmusnak nincs elfogadott definíciója, pontosabban különböző szerzők eltérő attitűdökre gondolnak, amikor nacionalizmusról beszélnek. Az alábbiakban megpróbálok ezek között különbséget tenni. Ehhez érdemes visszanyúlni a szociológiában évtizedekkel ezelőtt gyakran használt fogalom-párhoz: a csoporton belüliek (in-groups) és csoporton kívüliek (out-groups) megkülönböztetéséhez. Az embert alapvetően jellemzi, hogy a csoporton belüliekkel szimpatizál, a csoporton kívüliekkel szemben viszont legalábbis közömbös. A csoporton belüli szimpátia alapján nagyon erős szolidaritási kapcsolatok is kialakulhatnak, amelyek nagy segítséget nyújtanak a csoporttagoknak. A csoporton belüliség érzése kisebb vagy nagyobb mértékben létezik a nemzeti közösségen belül is. Jó példa erre, hogy az izraeli állampolgárok milyen áldozatokat hajlandók vállalni (például adók formájában) azért, hogy a világ más országaiból bevándorló zsidók letelepedését és beilleszkedését megkönnyítsék. Végső soron a nemzet tagjai közötti „csoporton belüliség” érzése, a nemzeti összetartozás, a patriotizmus, vagy – Gáll Ernő (1994) kifejezését használva – a **nemzettudat** nélkül aligha lehetett volna a modern államok jóléti szolgáltatásait kiépíteni. Sőt a nemzeti összetartozás érzése lényeges tényező volt a politikai demokrácia létrehozásában Nyugat-Európában (Smelser 1994). A nemzeti összetartozás érzésének ez a típusa tehát – nevezhetjük patriotizmusnak vagy liberális nacionalizmusnak is – számos előnnyel jár a nemzeti társadalom számára. Ez a fajta békés nemzettudat hasonló a más (rokonsági, vallási, kulturális) közösséghez tartozás érzéséhez.

Súlyos veszélyekkel jár azonban az, ha a nemzeti összetartozás érzéséből a más nemzetekkel, nemzeti kisebbségekkel, etnikai csoportokkal szembeni ellenségeség érzése válik. A XIX-XX. századi Európában sok helyi háború és két világháború tört ki az **agresszív nacionalizmus** talaján. Ez ma Kelet-Közép-Európában és a volt Szovjetunió területén a békét és a fejlődést fenyegető egyik legveszélyesebb erőnek látszik. Az agresszív nacionalizmus a demokráciát is fenyegeti, mert egyeduralomra törekvő vezetők hajlamosak arra hivatkozni, hogy a nemzet érdekeit jobban tudják szolgálni, mint a demokratikus intézmények, sőt – veszélyhelyzetre hivatkozva – azt állíthatják, hogy csak ők képesek a nemzetet megmenteni. Elrettentő példaként áll előttünk a nemzetiszocializmus hatalomra jutása Németországban, mivel Hitler és társai – a német társadalom meggyerése érdekében – messzemenően használták a szélsőséges, agresszív nacionalista retorikát. A nemzetiszocialista rendszer azután a „csoporton kívüliekkel” szembeni legrettenetesebb diszkriminációt alkalmazta az európai zsidóság elpusztítása során. Hozzá kell tenni, hogy a zsidó holokauszt tényleges motívumai között a szélsőséges agresszív nacionalizmus mellett szerepet játszott a rasszizmus (azzal a propagandával, hogy a zsidók alacsonyabb rendű fajhoz tartoznak, ami minden tudományos megállapítással ellentétes), végső soron azonban a totalitárius rendszer belső logikájából következett, hogy ellenséget kerestek, akit elpusztítandónak tekinthettek.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a XVI. és XVII. században Európában véres vallásháborúk is voltak, és a XX. században a szocialista országokban embertömegeket pusztítottak el osztályhoz tartozás alapján. Mégsem állíthatjuk, hogy a vallási identitás minden esetben veszélyes, és az osztályhoz való tartozás tudatát sem tekinthetjük károsnak. Ezért nem lenne indokolt „a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiönteni” (Smelser 1994),

és a nemzeti összetartozás érzésének minden szelíd formáját is sommásan elítélendőnek és üldözendőnek tartani.

Érdemes továbbá különbséget tenni a kisebbségben lévő és kisebb-nagyobb mértékben üldözött kisebbség nemzeti érzése és a többség elnyomásra hajlamos nacionalizmusa között.

1.5. Előítélet, sztereotípa, diszkrimináció

A rasszizmus és agresszív nacionalizmus témakörének vizsgálatában sokan használják az előítélet, a sztereotípa és a diszkrimináció fogalmát. **Előítéletnek** szokás nevezni a valamely csoport tagjaival szembeni negatív érzelmi viszonyulást, amely azon alapul, hogy ezek az emberek a csoport tagjai. Egyes szociológusok pozitív előítéleteket is látnak. A **sztereotípa** torzításon, túlzáson és leegyszerűsítésen alapuló negatív elképzelések, előítéletek együttese valamely csoporttal szemben. A **diszkrimináció** pedig egyes emberek hátrányos kezelése azon az alapon, hogy azok valamely meghatározott csoport tagjai. Például a többségi csoport piszkosnak, erkölcstelennek, megbízhatatlannak tarthatja valamely kisebbség tagjait (sztereotípa), ezért nem kíván velük érintkezni (előítélet), ennek következtében nem alkalmazza őket munkásként az irányítása alatt álló munkahelyeken (diszkrimináció).

2. MÓDSZEREK

Nincsenek standardizált szociológiai módszerek a nemzeti érzés kutatására. A legkülönbözőbb szubjektív jellegű kérdéseket szokták feltenni a nemzeti büszkeség, a nemzeti tulajdonságok, a nemzettel való azonosulás témakörében. Nyilvánvaló azonban, hogy a kapott válaszok nagymértékben függenek attól, hogyan fogalmazták meg a kérdést (sőt attól is, ki teszi fel a kérdést), ezért csak a legnagyobb óvatossággal lehet az eredményekből következtetéseket levonni.

Az előítéleteket attitűdkérdésekkel szokás vizsgálni. Az ilyen attitűdkérdések klasz- szikus példája az, amikor amerikai fehér állampolgároktól azt kérdezték, hogy mit szólnának hozzá, ha munkatársuk, lakószomszédjuk fekete lenne, és ha fekete személy házasodna be a családba.

A sztereotípiákat az egyes csoportok tagjainak pozitív és negatív tulajdonságaira vonatkozó nézetek alapján szokás vizsgálni.

A kisebbségekkel szembeni diszkriminációnak vagy egyszerűen csak hátrányaiknak kutatására a rétegződéskutatás módszereit lehet felhasználni: ki lehet mutatni, mennyivel alacsonyabb a jövedelmük, mennyivel rosszabbak a lakásviszonyaik, mennyivel kevesebben szereznek közülük magasabb iskolai végzettséget. E hátrányok meglete nem szükségképpen bizonyítja a diszkriminációt. A diszkrimináció tényleges fennállását attitűdkérdésekkel lehet kutatni, de igen nehéz egyértelműen kimutatni.

3. ELMÉLETEK

3.1. A nemzettudat kialakulása

Vitatott szociológiai és történettudományi kérdés, hogy a *nemzettudat mikor alakult ki*. A marxizmus szerint a nacionalizmus a kapitalizmus terméke, és az indokolja, hogy a nemzeti burzsoázia ezzel az ideológiával teremti meg az egységes nemzeti piacot termékei számára, továbbá a nacionalizmus a szocializmusban el fog tűnni, mert a proletárok internacionalisták. Ez a tétel azonban több ponton nem bizonyított. A munkásság jelentős része már az első világháború idején kifejezetten támogatta a háborús erőfeszítéseket, ma pedig úgy látszik, hogy a fejlett országokban a tőkés- és managerosztály, valamint az értelmiség sokkal inkább kozmopolita, mint a munkásosztály. Nem ismerjük természetesen, hogy a társadalom nagy tömegeinek, elsősorban a parasztoknak és munkásoknak milyen volt a gondolkodása a megelőző évszázadokban, de legalábbis az írott forrásokban és a társadalmak felső rétegeiben a nemzettudat megjelent már a Karoling Birodalom hanyatlása idején, tehát a IX-X. században. A török fenyegetettség, majd hódoltság pedig a magyar társadalomban váltotta ki a nemzettudat megerősödését. Nem tudjuk persze, hogy ezekben az évszázadokban a nemzettudat mennyire terjedt túl a nemességen és esetleg a polgárságon. A XVIII. század végétől Európában és az Egyesült Államokban – a polgárjogoknak a társadalom minden tagjára történő kiterjesztésével – a nemzettudat a társadalom minden rétegében kisebb-nagyobb mértékben megjelent. Erőssége és megjelenési formái korszakonként és társadalmanként nagyon eltérőek, de semmi jele annak, hogy a nemzettudat eltűnőben lenne a fejlett társadalmakban.

3.2. Az agresszív nacionalizmus kialakulásának okai

Égetőbb kérdés, hogy *mikor megy át a nemzettudat agresszív nacionalizmusba*, idegengyűlöletbe, a kisebbségek kirekesztésébe. Az idegen állam általi elnyomatás vagy annak fenyegetése egyértelműen erősíteni látszik a nacionalizmust, és ez a védekező nemzettudat könnyen átcsap agresszív nacionalizmusba. Ennek példája a kurd nacionalizmus. A nagy nemzeti kudarcok – háborús vereségek, gazdasági válságok – sejtetően szintén elősegítik az agresszív nacionalizmus megerősödését. Ilyenkor ugyanis az ellenséges nemzet vagy a valamely belső kisebbség bűnbakká nyilvánítása könnyen kinyitható szelepet nyújt a frusztrációérzések levezetésére. A kisebbséggel szembeni agresszió érzésének megerősödését segíti elő, ha az adott társadalmon belül valamely kisebbség privilegizált helyzetben van, gazdagabb, sikeresebb, mint a társadalom többségét alkotó csoport. Mindezek azonban csak feltételezések, valójában eddig nem tisztázták egyértelműen, mi vezetett az agresszív nacionalizmus nagy történelmi fellángolásaihoz, közöttük különösen a nácizmushoz Németországban. Csupán azt állíthatjuk majdnem teljes biztonsággal, hogy az egyik nemzet agresszív nacionalizmusa az ellenségnek tekintett nemzet vagy kisebbség hasonló agresszív reakcióit erősíti. Ennek példája a közelmúltbeli boszniai polgárháború.

Négy szociálpszichológiai elmélet van arról, hogy mi okozza *egyéni szinten* az előítéletes gondolkodást és a diszkrimináló viselkedést. Ezek:

1. Az előítélet és a diszkrimináció olyan egyéneknél erősödik meg, akik súlyos *frusztrációkat* szenvedtek, sikertelenek voltak, és a sikertelenség okát másokra akarják hárítani. *Dollard* (1939) szerint például a németek között azért erősödött meg az antiszemitizmus az 1920-as és 1930-as években, mert az első világháborús vereség a megaláztatás érzését erősítette meg, és mert a gazdasági válság, infláció sokakat tönkretett közülük.
2. Az *autoritárius személyiségű* emberek hajlamosak az előítéletes gondolkodásra és az agresszív viselkedésre a más csoportba tartozókkal szemben. Az autoritárius személyiség típus meghatározott nevelési gyakorlatok terméke.
3. Az előítéletek és a diszkrimináció egyszerűen *hatalmi és anyagi érdekeket* szolgálnak. Azok hirdetnek negatív előítéleteket és azok követelnek vagy alkalmaznak diszkriminációt kisebbségek ellen, akik hatalmukat akarják növelni vagy gazdasági helyzetüket akarják javítani a kisebbség elnyomása révén. Ez a motívum nagyon világosan megmutatkozott a zsidóság elleni diszkriminációban, lényegében évszázadokon keresztül sok európai országban, így a második világháború előtt és alatt Magyarországon is. A zsidó ügyvédek arányszámának korlátozása azt jelentette, hogy a zsidónak nem minősülő ügyvédek kereseti lehetőségei javultak. A zsidó egyetemi hallgatókkal szembeni numerus clausus azt jelentette, hogy a nem zsidó egyetemi hallgatók kilátásai javultak. A deportált zsidók vagyonának elcsatolásával számosan javítottak anyagi helyzetükön stb.
4. Az előítéletek, a sztereotípiák és a diszkriminációs viselkedés mélyen be vannak ágyazva a társadalom kultúrájába, és a *szocializáció* útján sajátítja el őket az egyén (Allport 1977). Az előítéletek és sztereotípiák, a diszkriminációs viselkedés tehát nem természetből adottak, velünk születettek, hanem tanuljuk őket, továbbá a társadalom kultúrájától függ, kikkel szemben vannak előítéleteink, és kikkel szemben alkalmazunk diszkriminációt.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK A feketék helyzete az Egyesült Államokban

Az *Egyesült Államokban a feketék* hátrányos helyzete, a velük szembeni diszkrimináció és előítéletek a szociológia kezdeteitől, különösképpen *Park* munkássága óta az érdeklődés középpontjában állnak. Még inkább megnőtt a szociológusok érdeklődése a Kennedy-féle „harc a szegénység ellen” és a Johnson által meghirdetett „nagy társadalom”-programok, valamint a polgárjogi mozgalmak megindulása után. Ezeknek ugyanis az volt egyik legfontosabb céljuk, hogy a feketék évszázadok óta hátrányos helyzetét felszámolják vagy legalábbis mérsékeljék. Kezdetben számos sikerről számoltak be a szociológiai kutatások: kialakult egy fekete középosztály, csökkent a foglalkozási szegregáció, több fekete került vezető politikai és gazdasági pozícióba, emelkedett a feketék egy részének iskolai végzettsége. Az újabb vizsgálatok ennél sokkal borúlátóbban ítélik meg a feketék helyzetét. Nem vonna kétségbe a fenti empirikus megállapításokat, rámutatnak arra, hogy miközben valóban kialakult egy fekete középréteg, amely a fehér középrétegekhez hasonló iskolai végzettséggel rendelkezik, hasonló foglalkozásokat folytat, hasonló körülmények között (kertes elővárosokban) lakik, ez a feketék tömegei számára inkább hátrányokat, mint előnyöket hozott. A középrétegbe került feketék ugyanis elköltöztek a nagyvárosok fekete lakónegyedeiből, ezáltal az ott maradt szegény feketék helyzete még

reménytelenebbé vált. Nem csak azért, mert a jobb módúak távozásával távozik a kereskedelmi hálózat egy része is, leromlanak az iskolák, az infrastruktúra, s mivel csökkennek a fenntartására fordítható helyi adóbevételek, egyre nehezebb munkahelyet találni. Ezen kívül a fekete közösségek így elveszítik vezetőiket, szövvivőiket, sőt eltűnnek azok az életstratégia-minták, amelyek a szegénységből való kiutat példázták (Wilson 1987). Egyre több fiatal nevelkedik fel egyszülős családban, egyre nagyobb résznek igen alacsony a műveltsége, és egyre többen foglalkoznak – más kereseti forrás hiányában – bűnözéssel. Így a nagyvárosok fekete lakónegyedeiben élők helyzete valójában reménytelenebbé vált.

4.1. A multikulturális társadalom

Az amerikai szociológia figyelme fokozottan a többi kisebbség felé is fordul, mivel ezeknek aránya – az utolsó évtizedek legális, de még inkább illegális bevándorlása következtében – erősen megnőtt. 1987-ben az Egyesült Államok népességének már csak 75 százaléka fehér, 12 százalék fekete, 9 százalék latin-amerikai, 6 százalék egyéb (főként kelet-ázsiai). E kisebbségek helyzete nagyon eltérő. A kelet-ázsiaiak közül sokan sikeresek, a latin-amerikaiak szegények, de erős családi kapcsolataik segítik őket az elnyomó-rodás elkerülésében, ugyanakkor láthatóan meg akarják őrizni saját spanyol nyelvű kultúrájukat. A feketék igen jelentős részének helyzete viszont reménytelennek látszik. Ma az amerikai szociológiában már nem szokás az „olvasztótégelyről” beszélni, amely egységes társadalommá formálja a különböző kultúrákból jött bevándorlókat. Ezért került előtérbe a multikulturális társadalom fogalma, amely azt sugallja, hogy el kell fogadni, hogy a modern társadalmakban különböző kultúrákhoz tartozók élnek együtt és kell hogy békésen együttműködjenek.

Hogyan lehetséges a különböző kultúrájú, nemzetiségű, vallású állampolgárok békés együttélése a modern társadalmakban? Smelser (1994) négy olyan külső feltételt említ, amely ezt elősegíti: a nemzetállam politikai hatalmának *decentralizációját*, a régiók és helyi közösségek politikai szerepének erősítését; a kisebbségi *nemzeti identitás megőrzésének nemzetközi jogi garantálását*; az egyes emberek *többes identifikációjának* elterjedését, vagyis azt, hogy ne a nemzet legyen az egyetlen uralkodó identitás (hanem mellette létezzék regionális, helyi, vallási, világnézeti, esetleg nemzet feletti, például európai identitásérzés); végül a nemzetközi civiltársadalom kialakulását.

4.2. Az autoritárius személyiség

A szakirodalom előítélet- és diszkriminációvizsgálatai közül a leghíresebb – és egyben leginkább vitatott – „*autoritárius személyiség*”-kutatást mutatom be (Adorno et al. 1950). Ez az *antiszemitizmus társadalmi és lélektani gyökereit* próbálta feltárni. A Frankfurti Iskola tagjai több mint kétezer amerikai fehér, nagyrészt középosztálybeli személyt kérdeztek meg részletes interjúterv szerint. A válaszokat először három attitűdskálával mérték, ezek: az antiszemitizmus-skála, az etnocentrizmus-skála, végül a politikai és gazdasági konzervativizmus skálája. Nyolcvan személlyel klinikai mélyinterjút is készítettek, továbbá pszichológiai tesztekkel vettek fel. A fent említett három attitűdskála mellett azután egy „F” (fasiszmus)-skálát készítettek, amely azt volt hivatva mérni, hogy a kérdezett személy mennyire hajlamos fasiszta és antiszemita nézeteket magáévá tenni, tehát hogy mennyire „potenciálisan fasiszta”. Az F-skála szerint a potenciálisan fasiszta személyiséget a következők jellemzik: 1. elfogadja a konvencionális értékítéleteket, 2. kritikátlanul alárendeli magát a vezetőknek, 3. agresszív azokkal szemben, akik nem hajlandók magukat kritikátlanul alávetni a vezetőknek, 4. idegenkedik a gazdag érzelmi élettől, a képzelettől, a személyességtől, a gyengédségtől, 5. hajlamos a merev gondolkodásra, 6. nagyra értékeli a férfiaságot, az erőt, a hajthatatlanságot, 7. embergyűlölő, az embert alapvetően rossznak tartja, 8. hajlamos azt hinni, hogy a társadalomban vad és veszélyes erők, összeesküvések uralkodnak, 9. igen nagy figyelmet fordít a szexualitásra, más emberek szexuális „kilengéseire”. A kutatók azt találták, hogy ezek az attitűdök szoros korrelációt mutatnak az antiszemita nézetekkel és az etnocentrizmussal.

Eszerint az antiszemitizmus alapja egy bizonyos személyiségtípus, amelyet az F-skála mér. Ezt nevezték autoritárius személyiségnek. A megkérdezett személyek gyermekkori emlékei alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az autoritárius személyiség kifejlődésének oka a gyermekkori család sajátos, autoritárius nevelési stílusa. Az ilyen családban kevés az érzelmi melegség, főként az apa rideg, követelő és büntető személyiség, merev elveket fogalmaz meg és azoknak maradéktalan követését várja el gyermekétől. A gyermek egyrészt idealizálja az apát és ezt az idealizálást átviszi a politikai és más vezetőkre is, másrészt tudat alatt ellenséges az apjával szemben, és ezt az ellenségességet hajlamos kivetíteni bizonyos kisebbségekre is.

Eszerint az antiszemitizmus gyökere nem vagy nemcsak az antiszemita hatalmi vagy anyagi érdeke, hanem a személyiség típusa, amely a gyermekkori nevelés hatására alakul ki. Minden társadalomban, ahol autoritárius nevelési elvek és gyakorlat érvényesülnek, élnek potenciális fasiszták, antiszemiták.

A vizsgálat fogalmait, módszereit és következtetéseit sokan bírálták. Kétségbe vonták többek között, hogy a potenciálisan fasiszta személyiség és a konzervativizmus között korreláció lenne. Itt mindenesetre döntő kérdés, hogy mit neveznek konzervativizmusnak. Ha a demokratikus intézmények megőrzésére való törekvést konzervativizmusnak mondják, akkor azzal aligha függ össze a potenciális fasiszta. Bírálták azt is, hogy a vizsgálat egyáltalán nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen személyiségtípus (netalán a potenciális fasiszta személyiség?) hajlamos a kommunista totalitarizmus kritikátlan támogatására. A bírálatok ellenére az autoritárius személyiség vizsgálatának gondolatai ma is hatnak a szociológiában, mert ma is égető kérdés, hogy kik válhatnak totalitárius mozgalmak támogatóivá, kik hajlandók más embercsoportok üldözésében, elpusztításában közreműködni.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. A nemzettudat Magyarországon

A nem tudományos publicisztikában két szélsőségesen ellentétes véleménnyel találkozhatunk a magyarországi társadalom *nemzettudatáról*, a nemzeti összetartozás érzéseiről. Az egyik szerint a magyar társadalomban széles körben elterjedt az agresszív nacionalizmus, a másik szerint a magyar társadalomból messzemenően kiveszett a nemzeti identitás érzése. Mivel nagyon kevés empirikus adat áll rendelkezésünkre, nehéz állást foglalni e két ellentétes állítás igazságtartalmáról. Egy 1991-ből származó, több országra kiterjedő adatfelvételben négy kérdést tettek fel, amely ezt a problémakört járta körül (10.1. táblázat). A kapott válaszok egyik szélsőséges állítást sem látszanak alátámasztani. A „nagyon hazafias vagyok” kijelentéssel egyetértők aránya tekintetében nagyjából középső helyet foglalunk el. Az Egyesült Államokban például sokkal nagyobb a „hazafiak” aránya, viszont Oroszországban és Ukrajnában kisebb. Az agresszív nacionalizmus vagy kritikátlan nacionalizmus elterjedtségét fejezik ki a „harcolnunk kell országunkért, akár igaza van, akár nincs” (a múlt századi angol nacionalista mondásnak, a „right or wrong, my country” megfelelője) kijelentéssel kapcsolatos vélemények. Az ezzel egyetértők aránya Magyarországon a legalacsonyabbak közé tartozik, az Egyesült Államokban és Angliában viszont a legmagasabb. A bevándorlás szigorúbb korlátozásának követelése, tehát a bevándorlókkal szembeni ellenségesség tekintetében középen állunk a vizsgált országok között. Egyedül a szomszédos országok területének egy részével szemben jogosnak tartott elvi igény az a tétel, ahol a magyar társadalomban az egyetértők aránya az élen áll. Ez a szerző, K. von Beyme (1994) szerint Trianon következménye, mert egy európai országot sem értek hasonlóan igazságtalan határmódosítások, mint hazánkat.

10.1. táblázat - 10.1.táblázat ♦ A nacionalizmusra utaló közvélemény-kutatási adatok Amerikából és európai országokból, 1991

	70	88	72	64	70	69	74	69	70	75	75	60	62
Harcolnunk kell országunkért, akár igaza van, akár nincs	30	55	56	37	46	39	31	16	28	47	53	42	36
A szomszédos országok egyes részei valószínűleg a	68	-	20	12	48	29	43	25	39	60	52	22	24

miein k													
Jobban korlát oznun k kellen e a beván dorlást	68	-	79	86	66	84	70	70	65	58	38	45	31
Öt negatív vélem ény a zsidók ról	11	6	14	-	-	-	26	-	14	34	9	22	22

5.2. A roma kisebbség helyzete

A mai magyar társadalom legnagyobb és a diszkrimináció által leginkább veszélyeztetett csoportja a *cigányság* vagy a *romák*. Igen nehéz a cigány etnikumhoz tartozókról adatokat gyűjteni, mert a magyar társadalomban közvetlen rákérdezés útján aligha lehet megállapítani, hogy ki cigány és ki nem. A népszámlálások alkalmával az anyanyelvre és nemzetiségre vonatkozó kérdést tesznek fel, a cigány etnikumhoz tartozóknak azonban csak egy töredéke mondja magáról azt, hogy cigány anyanyelvű. Ténylegesen a cigány etnikumhoz tartozók jelentős része magyar anyanyelvű. A Magyar Háztartás Panel felvételben a kérdező írta fel az adatlapra, hogy megítélése szerint a megkérdezett személy, illetve háztartás cigány-e (lásd a cigányok jövedelmi adatait a 4. fejezetben).

Magyarországon az elmúlt évtizedekben két jelentős cigányvizsgálatra került sor: 1971-ben (Kemény et al. 1976) és 1993-1994-ben (Havas-Kemény 1995). Ezekben a vizsgálatokban azokat a személyeket tekintették cigánynak, akiket a környezetük annak mondott. Meglehetősen bonyolultan választották a vizsgálat mintáját, mert először azokat a településeket, városrészeket határozták meg, ahol nagyobb számú cigány etnikumú népesség él, s az ezek közül választott települési mintánál a helyi társadalom néhány tagját kérdezték meg, kik cigányok az adott településen.

A roma népesség számáról is ezekből az adatfelvételekből vannak a legmegbízhatóbbnak látszó becslések. 1971-ben 320 ezerre, 1994-ben 434 ezerre becsülték a népességet, vagyis 1971-ben az ország lakosságának valamivel több mint 3 százaléka, 1994-ben közel 5 százaléka tartozott a cigány etnikumhoz.

Mindkét vizsgálat azt állapította meg, hogy *a cigány etnikumhoz tartozók az átlagnépességnél jóval hátrányosabb helyzetben vannak. A hátrányuk 1971-től 1994-ig tovább nőtt.*

A hátrányok növekedésének egyik fő oka az, hogy a romák közül sokkal kevesebben rendelkeznek kereső foglalkozással, sokkal többen veszítették el a munkahelyüket. A 15-59 éves roma férfiak közül csupán 31 százalék, a 15-54 éves nők közül csupán 18 százalék volt foglalkoztatott. Az ilyen korú romáknak csupán 24 százaléka rendelkezik rendszeres munkából származó jövedelemmel és 42 százalék kap valamilyen rendszeres nem munka jellegű jövedelmet. A rendszeres munkával nem rendelkezők egy része munkanélküli, másik része munkahelye elvesztése után visszahúzódott a munkaerőpiacról, vagy korábban sem rendelkezett munkahellyel. Mivel a cigány etnikumhoz tartozó háztartásokban így az átlagosnál jóval kevesebb a rendszeres munkahelyi keresettel rendelkezők aránya és mivel a gyermekszám magasabb a roma családokban, az egy főre jutó jövedelem átlaga szükségképpen messze elmarad az országos átlagtól, és a cigány etnikumnak sokkal nagyobb része él a különböző szegénységi küszöböknel alacsonyabb jövedelmű háztartásokban. Mind a munkanélküliség, mind a szegénység az átlagosnál jóval tartósabb a cigány etnikumhoz tartozók között. A romák súlyosan hátrányos helyzete már ma is a magyar társadalom egyik legsúlyosabb problémája, és a jövőben a probléma súlyossága tovább növekedhet.

Egy kelet-alföldi falu cigány lakosságának vizsgálata (Gyenei 1993) az országosnál is súlyosabb hátrányokat mutatott ki. A megkérdezett roma háztartások 12 százaléka mondta, hogy gyakran az élelmiszer-kiadásokra sincs elég pénzük, 14 százalék pedig ennél is rosszabbnak, kétségbeejtően kilátástalannak mondta a helyzetét. A tárgyi életkörülmények (lakás minősége, állapota, rendezettsége) a roma lakosság 35 százalékánál elhanyagolt, 29 százalékánál igen rossz és nagyon elhanyagolt volt. Mivel a helyi munkalehetőségek korlátozottak, a településen kívüli munkavállalás pedig a tömegközlekedés ritkulása, drágulása miatt alig lehetséges, a hátrányos helyzetből való kiemelkedés esélyei igen rosszak.

Minden korábbi szociológiai elmélet szerint rosszabbodó gazdasági körülmények, növekvő munkanélküliség, elszegényedés körülményei között a kisebbségekkel szembeni *előítéletek*, sztereotípiák és diszkrimináció erősödnek. A mai magyar társadalom felszínes megfigyelője is valószínűleg arra a következtetésre jut, hogy a korábban is jelentős előítéletek, sztereotípiák megerősödtek, legalábbis gyakrabban és élesebben nyilvánulnak meg. K. Postma (1996) kutatása azonban nem igazolta ezt a hipotézist. A vizsgálat módszere az volt, hogy 16 jó tulajdonságról és 16 rossz tulajdonságról (közülük 13 jól értelmezhető rossz tulajdonságot sorol fel a 10.2. táblázat) kérdezték meg a meginterjúvált személyeket, hogy azok mennyire jellemzik a cigányokat. Az első, 1987. évi adatfelvételtől 1992-re és 1993-ra (a második és harmadik adatfelvételig) a jó tulajdonságok említése rendre nőtt, a rossz tulajdonságoké rendre csökkent.

Ugyanakkor a cigányoknál sokkal gyakrabban említették a rossz tulajdonságokat, mint jellemzőket, és sokkal ritkábban a jó tulajdonságokat, mint a magyaroknál (tudományosan helyesebb lenne nem cigányokról beszélni, mert a cigányok is a magyar társadalom tagjai), tehát nagyon jól kimutathatóak a cigányokkal szembeni erős negatív vélemények (10.2. táblázat).

10.2. táblázat - 10.2. táblázat ♦ A magyarok, cigányok és zsidók rossz tulajdonságai, az adott rossz tulajdonságot jellemzőnek mondók aránya, százalék, 1994

Rossz tulajdonság	Magyarokra	Cigányokra	Zsidókra
	jellemző, százalék		
Anyagias	70	35	67
Barátságtalan	12	31	3
Buta	9	43	2
Antipatikus	7	40	4
Agresszív	22	70	12
Élősködő	11	59	15
Felszínes	23	42	5
Képmutató	29	48	13
Lusta	10	68	6
Megbízhatatlan	12	60	6
Műveletlen	10	61	1
Önző	30	33	22
Piszkos	5	56	5

Nem igazolódott viszont az az egyéni szinten megfogalmazott hipotézis sem, hogy azok, akik 1992-ben és 1993-ban helyzetük romlásáról számoltak be, a cigányoknak több rossz tulajdonságát említették. Tehát az egyéni helyzet romlása nem vezetett az előítéletek erősödéséhez.

Ez a kutatási eredmény, hogy tudniillik a cigányokkal szembeni előítéletek társadalmi méretekben nem erősödtek, hanem gyengültek, annyira ellentmond a közvélekedésnek, hogy érdemes gondosan megvizsgálni, nem okozhatta-e valamilyen hiba vagy adatközlési torzítás. Az 1987. és az 1992-1993. évi adatfelvételek mintáit azonos módszerrel választották, tehát az eredményt nem okozhatta a mintavétel sajátossága. Hozzá kell tenni, hogy 1992-ben és 1993-ban ugyanazokat a személyeket kérdezték meg, és ugyanazon személyek előítélete ssége is kissé csökkenni látszott. A kérdéseket teljesen azonosan fogalmazták meg mindegyik adatfelvételnél. Nem feltételezhetjük azt sem, hogy 1987-ben kevésbé féltek a cigányokról negatív véleményt mondani, mint 1992-1993-ban. Az egyetlen nyitott kérdés az, hogy a rossz és a jó tulajdonságokra való rákérdezés megfelelő módszer-e az előítélete sség mérése-re. Ezt a módszert azonban számos külföldi előítélete sség-vizsgálatban felhasználták, a szociológiai szakirodalomban elfogadott módszer. A vizsgálat eredményét tehát csak akkor vonhatjuk kétségbe, ha az attitűdvizsgálatokat a maguk egészében megkérdőjelezzük. Le lehet tehát vonni azt a következtetést, hogy ez a vizsgálat váratlan új eredményt mutatott ki: *a cigányokkal szembeni előítéletek az utolsó években némileg csökkentek, bár ma is igen erősek.*

5.3. A zsidó vallási kisebbség és az antiszemitizmus

A két világháború közötti korszakban Magyarország legnagyobb létszámú kisebbsége a *zsidóság* volt. Az akkori zsidóságot vallási kisebbségnek vagy vallási alapú kulturális kisebbségnek tekinthetjük, ugyanis az izraelita vallásúak túlnyomó többsége a magyar nemzet tagjaként identifikálta magát, tehát nem nemzeti kisebbséget alkottak. 1941-ben a népszámlálás alkalmával a mai országterületen 401 ezer izraelita vallású személyt írtak össze, az akkori nagyobb országterületen 725 ezret. A zsidótörvények értelmében a mai országterületen 90 ezer, az akkori nagyobb területen 100 ezer nem izraelita vallású személy minősült zsidónak.

A mai országterületen 1945 végén egy korabeli kimutatás szerint 191 ezer zsidó eredetűnek mondott személy élt. Az 1949. évi népszámláláskor 134 ezer izraelita vallású személyt írtak össze. Az igen nagy létszámcsökkenés fő oka az ország 1944. márciusi német megszállása után megindított deportálás és a koncentrációs táborokban történt tömeges gyilkosság volt. A fent idézett adatok érzékeltetik, hogy nem tudjuk pontosan megmondani, mekkora volt a zsidó holocaust halálos áldozatainak száma. A mai országterületen 200 és 300 ezer között, az akkori országterületen 400 és 600 ezer között lehetett az áldozatok száma (Braham 1990; Stark 1995). Megállapíthatjuk, hogy ilyen méretű demográfiai katasztrófa a magyar nemzetet történelme folyamán máskor sohasem érte. Ugyanakkor azt is jelzik az adatok, hogy – a környező országokhoz képest – nem jelentéktelen számú izraelita vallású és zsidó kulturális háttérű személy élte túl a második világháborút, ennek következtében a kelet-közép-európai országok közül ma Magyarországon él a legnagyobb zsidó kisebbség. Pontos létszámát nem tudjuk megmondani, mert 1949 óta a vallásra vonatkozó kérdés nem szerepelt a népszámlálási kérdőíveken, a szociológiai adatfelvételek mintái pedig többnyire annyira kicsik voltak, hogy azok alapján nem lehet egy, a népességnek egy-másfél százalék körüli csoportjára vonatkozó pontos adatot becsülni. Ennél is nagyobb probléma, hogy nyilvánvalóan eltérő az izraelita közösségekkel aktív vallási kapcsolatban állók száma, valamint a kultúrájuk alapján zsidó identitásúak száma, nem is beszélve arról, hogy a zsidó kulturális identitás és a magyar nemzettudat igen sokaknál együtt járhat.

Karády Viktor kutatásaiból (1984; 1988) tudjuk, hogy a XIX. század második felétől a zsidó kisebbség az átlagosnál magasabb iskolai végzettségű volt, és a társadalmi struktúra egyes kedvező helyzetű rétegeiben országos arányánál nagyobb részben foglalt helyet. A zsidók arányát a nagytőkések között sokszor eltúlozzák ugyan, de vitathatatlan, hogy az országos arányuknál nagyobb volt a részük a magyar tőkések között. Hasonlóképpen „túl voltak reprezentálva” a kereskedői és egyes értelmiségi foglalkozásokban. A cigánysággal szemben, amely mindig erősen hátrányos helyzetű kisebbség volt, a zsidóságot inkább az országos átlagnál kedvezőbb társadalmi helyzet jellemezte. Ez a jellemzője valószínűleg a második világháború után is fennmaradt, mert elsősorban a budapesti gettóban élő zsidók éltek túl a háborút, a fővárosi zsidók pedig az ország egész zsidóságának magasabb iskolai végzettségű és jobb módú részét alkották.

A második világháborús pusztulás érthetővé teszi, hogy a magyar társadalmat különösen foglalkoztatja az a kérdés, hogy milyen mértékű az *antiszemitizmus*, a zsidókkal szembeni negatív előítélet és diszkrimináció. Semmi megbízható szociológiai információnk nincs arról, hogy a 30-as években és a második világháború alatt mennyire volt elterjedt az antiszemitizmus. Az egyedi személyes emlékek és dokumentált tények szerint előfordultak szélsőségesen antiszemita megnyilvánulások, de az üldözött zsidókkal szembeni szolidaritás példái is. Az antiszemita előítéletek mai elterjedtségéről sincsenek megbízható adataink.

A fentiekben ismertetett, cigányokkal szembeni előítélet vizsgáló kutatásban (Post- ma 1996) 1992-ben és 1993-ban az interjúvoltakat arról is megkérdezték, hogy szerintük az említett jó és rossz tulajdonságok mennyire jellemzőek a zsidókra. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalom nem zsidó tagjai többségében nem él a zsidókkal szemben erős negatív előítélet, mert váltakozva egyes jó és rossz tulajdonságokat a zsidókra, másokat a magyarokra (nem zsidó magyarokra) találtak jellemzőbbeknek.

A 10.1. táblázat utolsó sorában idézett közvélemény-kutatási eredmények is arra engednek azonban következtetni (lásd azoknak arányát, akik a zsidókról szóló legalább öt negatív véleménnyel egyetértettek), hogy Magyarországon ma nem gyakoribbak, hanem ritkébbek az antiszemita előítéletek, mint például Nyugat-Németországban, Angliában, Oroszországban, Lengyelországban.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

A nemzettudat, a más nemzetekkel és a kisebbségekkel szembeni előítéletek befolyásolása kormányzati eszközökkel nehéz és kockázatos vállalkozás. Az eredmény sok esetben a szándékoltak az ellenkezője lehet. A nemzeti összetartozás érzése elősegíti az adott társadalom konfliktusmentesebb működését, de a rá való kritikátlan hivatkozás könnyen odavezethet, hogy az érzés agresszív nacionalizmusba csap át. A más nemzetekkel és a társadalmon belüli kisebbségekkel szembeni előítéletek politikai célú felszítása pedig végzetes következményekhez vezet.

A nemzeti, vallási, etnikai kisebbségekkel szembeni előítéletek és diszkrimináció annyira veszedelmes jelenségek, és az elmúlt évszázadokban, különösen a XX. században annyi súlyos tragédiát okoztak, hogy alakulásukat mindenképpen figyelemmel kell kísérni, és a szociológiának is mindent meg kell tennie indokolatlanságuk bizonyítására.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A világ szociológiájának súlyos mulasztása volt, hogy a nemzet problémakörének kutatását elhanyagolta. Most a XX. század legvégén rá kell döbennünk, hogy a nemzettudat egyáltalán nem halványodik el, még a fejlett társadalmakban sem. A nemzettudat tartó- sabbnak és erősebbnek látszik az osztálytudatnál.

A nemzettudat vagy a nemzeti összetartozás tudata az embernek azon a tulajdonságán alapul, hogy különböző csoportok, közösségek tagjaként definiálja magát, és ezeknek többi tagja iránt kisebb-nagyobb szolidaritást érez. A nemzettudat tehát hasonló jelenség, mint a vallási közösséghez való tartozásnak, a világnézeti közösséghez, kulturális közösséghez vagy egyszerűen helyi közösséghez való tartozás tudata.

A nem agresszív nemzettudattól meg kell különböztetni az agresszív nacionalizmust, amely a más nemzetek, a társadalmon belüli kisebbségek elleni harcra sarkallja a nemzet tagjait. Az agresszív nacionalizmus jelenleg sok helyütt, többek között Kelet-Euró- pában a külső és a belső béke egyik legsúlyosabb veszélyeztetője. Alapját a más közösségek tagjaival szembeni előítéletek, sztereotípiák alkotják.

A mai Magyarországon a legnagyobb etnikai kisebbség a roma etnikumhoz tartozó népesség. Létszáma körülbelül félmillió. Többsége súlyosan hátrányos helyzetben él. A romákkal szembeni előítéletek erősek, de úgy látszik, nem nőttek, hanem inkább csökkentek a rendszerváltozás óta.

A két világháború között a legnagyobb létszámú kisebbség a zsidóság volt. A zsidóságot vallási vagy valláson alapuló kulturális kisebbségként definiálhatjuk. A holokauszt során a magyarországi zsidóság nagy része elpusztult, de így is ma Kelet-Közép-Európá- ban Magyarországon él a legnagyobb létszámú zsidóság. Nincsenek részletes adataink az antiszemitizmus elterjedtségéről, de a rendelkezésünkre álló gyér információk szerint a zsidókkal szembeni negatív előítéletek nem elterjedtebbek a magyar társadalomban, mint más európai országokban.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Spéder Zsolt)

Az 1990-es évek elejéhez hasonlóan ma is komoly jelentősége van annak, hogy az államszervezeti keretek között élő népességnek milyen a nemzeti, etnikai összetétele, hogyan jellemezhető a kisebbség és a többség viszonya. A globalizáció, a nemzeti keretek fölötti együttműködés (pl. EU) nem oldja fel a nemzeti hovatartozás és a kisebbségi azonosság tudatát, sőt inkább azt mondhatjuk, hogy a világ kitágulása, a tágabb közösségekhez

való kapcsolódás erősíti ezt a korábban természetesnek tartott kötődést (Hondrich 1999), és nem egységesíti Európa népességét. A mindent átfogó piac sem szünteti meg a különböző csoportok közötti egyenlőtlenségeket. A modern társadalmaknak tehát feltétlenül pontos képpel kell rendelkezniük a kisebbségek fennmaradásáról és (új)raképződéséről, a kisebbségi lét objektív körülményeiről (a kisebbségek strukturális helyzetéről) és szociálpszichológiai jellemzőiről (kisebbségi azonosságtudat, többségi előítéletek stb.). A következőkben elsősorban a kisebbségek objektív körülményeivel fogunk foglalkozni, és csak érinteni tudjuk a szociálpszichológia folyamatok olyan aspektusát, mint az előítéletekesség.

Helyzetük értelmezése céljából az Európában ma élő kisebbségeket három nagy csoportba érdemes sorolni. Egyesek közülük évszázadok óta ugyanazon térségben élnek, ám történelmi változások (nemzetállamba szerveződés, háborús konfliktus folytán megváltozó államhatárok stb.) következtében, de akár tudatos választás nyomán is kisebbségi helyzetbe kerültek (svédek Finnországban, tiroliak Olaszországban, magyarok Romániában, illetve németek Magyarországon stb.). Más kisebbségek az elmúlt évtizedek, évek vándormozgalmi nyomán alakultak ki, lévén Európa az 1960-as évek óta befogadó kontinens. Végül külön kutatás tárgyát képezi a zsidó és roma kisebbség. A nemzetközi tendenciákat illetően a migránsokra (első, második generációs migránsokra) összpontosítunk, a magyarországi viszonyokat illetően a roma népesség helyzetét tárgyaljuk részletesen. Néhány az idegenellenességgel kapcsolatos változási tendenciát is jelezni fogunk.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Az elmúlt évtizedek bevándorlói alkotta etnikai kisebbségek integrációja és beilleszkedése ma Európa legtöbb országának égető társadalmi és politikai problémája. Mind eltérő nemzeti, etnikai, vallási hovatartozásuk, mind különböző létszamarányuk folytán a kisebbségek más-más tennivalókat generálnak Európa különböző államaiban. Franciaországba főképpen a Maghreb-országokból (Algéria, Tunézia, Marokkó), Németországba és Ausztriába Törökországból és a volt Jugoszláviából, az Egyesült Királyságba, Indiából és Pakisztánból, Svájcba a volt Jugoszlávia országaiból és Olaszországból érkezett a legtöbb bevándorló. E kisebbségek helyzetének alakulását korábban az asszimiláció fogalomkészletével, annak egyes fokozataival írták le, ma azonban az új szempontú megközelítés megnyilvánulásaként az *integráció* dimenziói (gazdasági, kulturális, civil, identifikációs) és problémái (konfliktusok) uralják mind a szakmai diskurzust, mind pedig a politikai programok kimunkálását. Az integráció ugyanis magában foglalja a kölcsönösséget, azt, hogy a többségi társadalom elfogadja a kisebbségi létezés egyes önálló elemeit (szokások, vallás) és nem kívánja meg a teljes azonosulást (Heckman 2000). Az önállóság és az alkalmazkodás határai természetesen nem adóttak, sőt éppen ezek kijelölése (pl. csadorhasználat, ünnepek) okoz éles konfliktusokat egyes országokban.

Az európai országokba bevándorolt kisebbségek tagjainak ma általában az átlagosnál alacsonyabb az iskolai végzettsége, hátrányosabb a munkapiaci helyzete, főképpen alacsonyabb jövedelemmel járó és bizonytalanabb pozíciókat foglalnak el, magasabb körükben a munkanélküliség. Ez részben annak következménye, hogy munkavállalóként elfogadják a többségi társadalom tagjai által üresen hagyott, marginális státusokat. Ezek a munkahelyek nem csak alacsony presztízsűek, de kevés mobilitási lehetőséget is kínálnak. Foglalkoztatási szintjük alacsony, ami abból adódik, hogy a munkavállalókat időközben családtagjaik is követték, akik körében viszont igen magas az inaktív aránya. Az első generációs migránsok gyenge, illetve féloldalas integrációja érthető jelenség. Igen sokan csak ideiglenesen, átmeneti céllal érkeztek a fogadó országba, felnőttként tanulták meg annak nyelvét, és lehetőségeik is korlátozottak voltak a kulturális minták elsajátítására. Az „idegen környezetben” végzett munka után otthonukban tehát a kibocsátó országban élt életüket vitték tovább. Mindez elégséges magyarázat arra, hogy az elfogadható gazdasági integrációjuk mellett, mind azonosságtudatuk, mind társadalmi részvételük elégtelen.

Ma a kutatások döntően azokra a második generációs migránsokra koncentrálnak, akiknek szülei még külföldön, de ők a fogadó országban születtek. Ez a nemzedék ugyanis már születésétől fogva a befogadó ország intézményrendszerében él, azt használva nő fel, így elvben lehetősége van arra, hogy a többségi társadalom tagjaihoz hasonló státusokat szerezzen meg. Az erre irányuló vizsgálatok még nem fejeződtek be, így csak néhány részeredmény ismert. A második generációs migránsok általában jobb helyzetben vannak, mint szüleik, de létfeltételeik az eredeti népességétől általában elmaradnak (Seifert 1999). Hoffmann-Novotny és kutatócsoportja hasonló eredményre jutott, amikor török és olasz második generációs migránsok iskolai végzettségét és munkapiaci státusát hasonlította össze svájci szülők gyermekeinek státusával (Hoffmann-Novotny et al. 2001). Elemzésük az integráció egy igen fontos mechanizmusát tárta fel: a hátrányos helyzet (relatív depriváció) az olasz és török interjúalanyok körében deprivációs és orientációs anómiát, frusztrációt vált ki. Az érintettek erre a konfliktusra háromféle módon reagálnak: erősödik bennük a diszkrimináltság érzése, saját etnikai csoportjuk felé fordulnak (befelé forduló szegregálódás) és felmerülhet bennük a visszavándorlás

gondolata. A törökök között inkább az első kettő, az olaszoknál a harmadik lehetőség kerül előtérbe. Egy etnikai kisebbség hátrányos helyzete következtében tehát olyan adaptációs mechanizmusok alakulhatnak ki, amelyek révén erősödhetnek az etnikai különbségek (reethnicizálás).

Természetesen számos egyéb tényezőtől függ az, hogy a kisebbségi etnikum tagjai milyen módon kapcsolódnak be a többségi társadalomba; teljesen átveszik-e a befogadók mintáit, nyelvét, kultúráját vagy bizonyos téren megtartják etnikai különbségeiket. Bizonyára szerepet játszanak ebben a többségi társadalomban uralkodó előítéletek, a kisebbségi etnikum azonosságtudatának összetevői, az országokként eltérő befogadási politikák, a többségi és kisebbségi kultúrák távolságának következményei, a kisebbségi motivációk (Heckmann 2001). Ez utóbbira az ázsiai etnikumok gyors amerikai integrációját, foglalkozási karrierjüket szokás példaként említeni. És nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a törökök németországi integrálódása konfliktusokkal sokkal inkább terhelt folyamat, mint a volt Jugoszláviából bevándoroltaké.

8.2. Hazai tendenciák

Nemzettudat, előítéletesség Magyarországon Az 1990-es évek elején Magyarországon több olyan kutatás folyt, amely átfogóan mérte és értékelte a népesség előítéletességét, xenofóbiáját, cigányellenességét, nemzettudatának alkotóelemeit. E felmérések többségét az ezredfordulón megismételték, így képet kaphatunk arról, hogy a rendszerváltozást közvetlenül követő időszakban jellemző beállítódások, tudattartalmak mennyire formálódtak át. Az eredmények többsége állandóságot jelez. Csepeliék megállapítják, hogy a nemzettudat alapvető szerkezete, alkotóelemei alig változtak, esetleg némi modernizálódásról beszélhetünk (Csepeli et al. 2004). A nemzetközi összehasonlításból pedig az derül ki, hogy a magyarok nemzettudatának szerkezete összhangban van azzal, amit más közép-kelet-európai népeknél tapasztalhatunk (Csepeli-Örkény 1998).

Az idegenekkel szembeni ellenérzés Sik vizsgálatai szerint az 1990-es években hullámmozó volt, amire a kutatók nem találtak magyarázatot. Azt viszont ki tudták mutatni, hogy az idősebbek, az alacsonyabb végzettségűek és a munkaerőpiacról kivonulók között erősebb a xenofóbia. E társadalmi csoportok ugyanis jobban tartanak attól, hogy a bevándorlók veszélyeztetik jóléti helyzetüket, veszélyt jelentenek számukra a munkapiacra. Ezt a jelenséget szokták „jóléti sovinizmusnak” nevezni.

Lényegesen visszaszorult ugyanakkor az előítéletes attitűd. A magyar társadalmat az

1. es évek elején jellemző cigányellenesség – Enyediék kutatásai szerint – az elmúlt évtizedben egyértelműen mérséklődött (Enyedi et al. 2004). A szerzők negatív, pozitív és semleges állítások segítségével szondázták a jelenséget. Megszerkesztettek egy összevont, 0-tól 100-ig terjedő skálát is, amelyen mérve 1994 és 2002 között a cigányellenesség 56-ról 44 pontra csökkent. Ugyanakkor az egyes állításokkal egyetértők arányát tanulmányozva természetesen kitűnik, hogy élnek még olyan képek a népességben, amelyek cigánysághoz (mint etnicitáshoz) negatív tulajdonságokat kötnek, ugyanakkor örömdetes ezek térvesztése (vö. 10.3. táblázat).

Az antiszemitizmus ugyanezen időszak alatt kevesebbet változott: nyílt formája az adatok szerint némileg csökkent, de ez alig járt együtt a jelenséget elítélők részarányának növekedésével. A kutatók azt is megállapítják, hogy hat nemzetiséget/etnikumot összevetve – ezek: arab, cigány, kínai, romániai magyar, romániai román, zsidó – a cigányokkal szemben a legnagyobb a társadalmi távolság. Legkevésbé őket szeretnék a kérdezettek munkatársnak, szomszédnak, közeli rokonnak.

A roma népesség helyzetének alakulása Magyarországon A romák népességen belüli arányairól nincsenek pontos adataink, így becslésekre kell hagyatkoznunk. A népszámlálásokban viszonylag kevesen, így 1991-ben 143 ezren, 2001-ben pedig 190 ezren vallották magukat cigány nemzetiségűnek. Más számok adódnak a gondos mintavételen alapuló adatfelvételekből. Ezek során azokat tekintik romának, akiket egyrészt a környezetük annak tart, másrészt akik nem utasítják vissza, hogy egy romavizsgálatban részt vegyenek. Eszerint 1993-ban 455 ezer, míg 2003-ban 570 ezer volt a roma népesség nagysága (Kertesi-Kézdi 1999; Kemény et al. 2005). Lélekszámuk növekedése döntően magasabb gyermekvállalási hajlandóságuknak köszönhető, becslések szerint a 2003-ban született gyermekek 15 százaléka a roma etnikumhoz tartozott. Regionális és települések szerinti elhelyezkedésük egyenetlen. 2003-ban vélhetően négy megyében volt tíz százalék fölötti a népességen belüli arányuk (Békés: 10,9 százalék; Borsod: 13,3 százalék; Heves: 16,0 százalék; Nógrád: 14,0 százalék), a Dunántúlon pedig két déli megyében (Baranya: 7,1 százalék; Somogy: 8,8 százalék) haladta meg az átlagot. Területi sajátosság még, hogy a roma népesség az aprófalvas területeken koncentrálódik (Havas 1999).

10.3. táblázat - 10.3. táblázat ♦ A romákkal kapcsolatos lakossági vélemények – az adott állítással egyetértők aránya az összes megkérdezett körében, 1994–2002 (%)

Állítások	1994	1997	2000	2002
A cigányok minden szempontból érettek arra, hogy saját dolgaikban dönthessenek	37	-	38	44
A cigányoknak több segítséget kellene adni, mint a nem cigányoknak	15	10	15	12
A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre	33	-	25	18
A cigányok gondjai megoldódának, ha végre elkezdenének dolgozni	89	-	85	88
A cigányok ne akarjanak úgy tenni, mintha nem lennének cigányok	76	-	68	64
A cigányokat rá kell szoktatni arra, hogy ugyanúgy éljenek mint a magyarok	78	-	81	82
Csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be	46	47	38	33
A cigány lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát	70	-	63	55
A cigányok között ugyanannyi a bűnöző, mint a hasonló	-	59	-	46

10. fejezet | FAJ, NEMZET,
ETNIKAI CSOPORT,
KISEBBSÉGEK

körülmények között élő nem cigányok között				
A bűnözési hajlam a cigányok vérében van	64	-	55	53
Esetszám	988	3857	1521	1022

Forrás: Enyedi et al. 2004, 393. p.

Minden szempontból hátrányos helyzetük egyik kulcseleme az alacsony iskolai végzettségük. Az ezredfordulón végzett vizsgálatok szerint (Havas et al. 2002; Kemény- Janky 2004) a roma fiatalok egyötödének általános iskolai végzettsége sincs. Az 1990-es években az iskolai férőhelyek növekedése és a csökkenő gyerekszám folytán – a 8 osztályt végzettek körében – erőteljesen növekedett a továbbtanulók hányada, ám a középiskolát elvégzők aránya igen alacsony (5 százalék). A roma fiatalok közül ugyanis igen sokan (kétharmadnyian) hagyják abba középfokú tanulmányaikat. Felsőfokú végzettséget száz roma fiatal közül egy szerez. A kutatók szerint az alacsony iskolai teljesítményt több tényező is magyarázza. A 3-5 éves roma gyereknek háromötöde nem jár óvodába, és így sokuk életéből kimarad az iskolára szocializálás időszaka, ami megnehezíti intézményi integrációjukat. Hátrányos számukra a szabad iskolaválasztáson alapuló versenyző iskolarendszer is, amely az intézményeket abban teszi érdekeltté, hogy a jó teljesítményre képes gyermekeket megszerezzék és megtartsák, az elvárásoknak megfelelni nem képeseket pedig kisegítő osztályokba és kisegítő iskolákba „tereljék”. (Erről részletesebben a 12. fejezetben lesz szó.) A szelekciós folyamatok következménye, hogy a roma fiatalok 18-22 százaléka csökkentett tananyagot oktató kisegítő iskolákban végzi általános iskolai tanulmányait, illetve túlkorosan, 16-17 évesen fejezi be azt. Ilyen feltételekkel nehezen indítható sikeres középiskolai pálya. Mindez közvetlenül befolyásolja az érintettek munkapiaci integrálódását, hiszen általános iskolai végzettséggel nem könnyű elhelyezkedni.

A romák foglalkoztatási szintje az 1990-es években folyamatosan igen alacsony volt: az aktív korú férfiaknak alig több mint a negyedére (28 százalék), az aktív korú nőknek pedig az egyhatedére (15-16 százalék) terjedt ki (vö. 10.4. táblázat). Az okokat Kemény és Kertesi négy tényezőre vezeti vissza: az érintettek iskolázatlanságára, regionális elhelyezkedésükre, jellegzetes foglalkozásaik piaci sajátosságaira és diszkriminációjukra. Az iskolai végzettség problémaköréhez – az eddig elmondottakon túl – azt kell hozzáfűzni, hogy a szocializmusban (hiánygazdaságban) jellemző munkapiaci túlkéréslet a tanulatlan munkaerőt minden mennyiségben felszívta és ezzel konzerválta a cigányok elégtelen tudástökéjét. Ami a roma népesség regionális elhelyezkedését illeti, az erős átfedést mutat a leépülő kistérségekkel. Ahogy a táblázatunk is mutatja, az ország keleti és északi megyéiben az aktív korú romáknak sokkal alacsonyabb a foglalkoztatási aránya, mint a budapesti régióban vagy a Dunántúlon. Vegyük azt is észre, hogy az ország különböző régióiban élő cigányok elhelyezkedési esélyei és munkanélküliségi kockázatai közötti különbségek fokozódtak: a Budapesten élők helyzete egyértelműen javult, az északi és keleti területeken élők romlott. A szektorális hatás abban érhető tetten, hogy a romák főképpen az építőiparban voltak foglalkoztatva, és a leépülés ebben az ágazatban volt a legerőteljesebb. Végül Kemény és Kertesi úgy látja, hogy a munkapiaci hátrányokhoz a diszkrimináció is hozzájárul, azaz feltételezik, hogy ha ugyanarra a munkahelyre egy roma és egy nem roma jelentkezik, akkor az előbbinek kisebb az esélye az állás megszerzésére.

Az 1993-as és a 2003-as romafelvétel számtalan igen lényeges megállapításából még két jelenségcsoportot emelünk ki: az egyik a roma identitás és nyelvvisszaváltás, a másik a szegregáció. Míg az 1970-80-as években csökkent a cigány anyanyelvűek aránya, addig Keményék az 1990-es években ezzel ellentétes tendenciát mutattak ki: hányaduk 4,4-ről 7,7-re nőtt. Eszerint egyfajta nyelvi visszaváltásnak lehetünk tanúi. A fentiekkel párhuzamosan visszaszorult a roma népességben belül magukat kizárólag magyarnak vallók aránya (56,2 százalékról 37,8 százalékra) és nőtt a kettős identitást („magyar cigány”), illetve a cigány identitást választók aránya. Ebben negatív oldalról szerepe lehetett annak, hogy a többségi társadalom kevesebb integrációs lehetőséget, mobilitási esélyt tudott számukra felkínálni, pozitív oldalról pedig annak, hogy a roma politikai és civil szervezetek és kisebbségi önkormányzatok léte nagyobb teret nyitott az etnikai azonosulásának.

10.4. táblázat - 10.4. táblázat ♦ A roma foglalkoztatottak aránya nemek, régiók, és iskolai végzettség szerint 1971, 1987, 1993, 2003

10. fejezet | FAJ, NEMZET,
ETNIKAI CSOPORT,
KISEBBSÉGEK

	1971	1987	1993	2003
Nemek				
Férfiak	85	74	29	28
Nők	30	49	16	15
Régiók				
Budapest és környéke	90	74	40	58
Dunántúl	89	74	37	31
Alföld	82	72	24	24
Észak-Magyarország	91	81	23	20
Kelet-Magyarország	75	68	18	14
Iskolai végzettség				
0-7 osztály	-	68	17	17
8 osztály	-	86	35	35
Magasabb	-	88	48	44

Forrás: Kemény et al. 2004.

Végül azt a kérdést kell feltennünk, hogy jellemző-e, illetve erősödött-e a roma népesség szegregációja (Kemény), kirekesztettsége (Kertesi) vagy gettósodása (Ladányi-Szelényi). Keményék önbevalláson alapuló válaszok alapján (a közvetlen környezetben „kizárólag”, „túlnyomórészt” romák élnek stb.) arra a megállapításra jutottak, hogy az etnikum térbeli elkülönültsége, szegregáltsága növekedett. Havas Baranya megye aprófalvas településeinek közelmúltbeli történelmét és népesség-összetételét vizsgálva azt a következtetést vonta le, hogy a cigány többségű aprófalvak létrejötte („elcigányosodás”) az elmúlt évtizedek olyan politikai intézkedéseinek a következménye, mint a kitelepítés, lakosságcsere, telepek felszámolása, a tsz-ek és iskolák körzetesítése. Ladányi és Szelényi a borsodi Csernyéte társadalomtörténetét elemezve és részben Havas munkájára alapozva állítja, hogy az aprófalvak elcigányosodása a centralizált településfejlesztés – körzetesítés – révén indult el. E politika ugyanis létfontosságú közösségi funkciókat (oktatás, helyi gazdaságirányítás) vont el a kistelepülésektől, elvándorlásra készítette, kényszerítve a falvak elitjét és középrétegeit. A rendszerváltozást követő recesszió is e kistelepüléseket érintette leginkább: az itt élők megélhetése került leghamarabb veszélybe, hiszen a leépítések a vidéki üzemek innen kikerülő ingázó munkavállalóival kezdődtek. A belső vándorlás – a még anyagi forrásokkal rendelkezők elköltöztése, „elmenekülése” – pedig tovább fokozta a szegénység koncentrálódását ezeken a területeken. Ladányiék szerint ez a mechanizmus igencsak hasonlatos az amerikai nagyvárosokban megismert, Wilson (1987) által leírt gettósodáshoz, és csak annyiban különbözik, hogy itt vidéki jelleget ölt, aprófalvakra összpontosul. A szegregáció tehát strukturális okokra (településfejlesztés, munkapiaci lehetőségek megszűnése, vándorlás) vezethető vissza, ám Szelényiék szerint ez mára egyes vidékeken a „szegénység kultúrájának” kialakulásához vezetett, rontva a helyzet felszámolásának helyi esélyeit. (E feltételezés értelmezéséhez tanulságosak azok az esettanulmányok, amelyek a kutatás által elindított gazdaság- és közösségfejlesztési programok kudarcairól szólnak.)

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Mikor, milyen tényezők hatására erősödik meg az agresszív nacionalizmus?
2. Mi az oka a kisebbségekkel szembeni diszkriminációnak, például az Egyesült Államokban a feketék elleni diszkriminációnak és egyes európai országokban a zsidóüldözésnek?
3. Melyek az antiszemitizmus gyökerei?
4. Hogyan lehetne Magyarországon a roma etnikumhoz tartozók hátrányos helyzetét enyhíteni?
5. Milyen tényezők hátráltatják a migránsok integrációját Nyugat-Európában?
6. Hogyan alakult az 1990-es években a roma népesség társadalmi helyzete, és mely tényezők játszottak szerepet e változásokban?
7. Milyen tényezők játszanak szerepet a cigányok növekvő szegregálódásában?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

faj ♦ nemzet ♦ nemzeti kisebbség ♦ etnikai csoport ♦ rasszizmus ♦ etnocentrizmus ♦ nemzettudat ♦ agresszív nacionalizmus ♦ előítélet ♦ sztereotípiák ♦ diszkrimináció

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Allport, G. W. 1977. *Az előítélet*. Budapest, Gondolat.

Enyedi Zsolt – Fábán Zoltán – Sík Endre 2004. Nőtt-e az előítéletek Magyarországon. In Koltai-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, Társ, 375-399. p.

Gáll Ernő 1994. *A nacionalizmus színváltozásai*. Nagyvárad, Literator.

Gyenei Márta 1993. A létminimum alatt – Jajhalom. *Statistikai Szemle*, 1-2. sz. 16-31., 130-145. p. Havas Gábor 1999. A kistelepülések és a cigányok. In Kemény (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, MTA, 163-204. p.

Havas Gábor – Kemény István 1995. A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 3-20. p. Karády Viktor 1988. Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. *Mozgó Világ*, 8-9. sz. 26-49., 44-57. p.

Karády Viktor et al. 1984. *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, Magyar Füzetek.

Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Kemény István – Rupp Kálmán – Csálgó Zsolt – Havas Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete.

Kertesi Gábor 1995, 2005. Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 1995. 4. sz. 425-469. p. (Másodszor megjelent: Kertesi Gábor: *A társadalom peremén*. Budapest, Osiris.)

Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) 2005. *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, UMK

11. fejezet - 11. fejezet | CSALÁD

Az emberi társadalmakban nem a „nagy” vagy „makrotársadalmi” struktúrák állnak szemben az egyes emberekkel, hanem közöttük mintegy közvetítő szerepet játszva a **társadalmi intézmények** helyezkednek el. A szociológia társadalmi intézménynek nevezi a normák és értékek valamilyen egymással összefüggő tevékenységekre vonatkozó elfogadott rendszerét, amelyek a társadalmi életet szervezik olyan módon, hogy a társadalom tagjai a társadalom számára szükséges funkciókat ellássák. Ilyen társadalmi intézmények: a család, az oktatási rendszer, a gazdasági rendszer (vállalatok stb.) és a kormányzat, a politikai intézmények. Némelykor ide sorolják a vallást is. Az intézmények lényegét tehát a normák és a mögöttük álló értékek alkotják.

Ezek a normák **szerepeket** definiálnak, amelyeket a különböző státusokat betöltő személyek mintegy el kell hogy játsszanak. Ilyen **státus** például az anya, a gyermek, a munkás, a diák, a tanár stb. státusa. Egy személy egyidejűleg több státust tölt be, több szerepet játszik. A társadalom tehát intézményekre támaszkodik, ezek az intézmények státusokat határoznak meg, és hozzájuk kapcsolódó szerepelvárásokat definiálnak. Mint az 5. fejezetben már tárgyaltuk, a státus és szerep fogalmát némelykor a társadalmi struktúra szociológiájában is használják.

Az emberi társadalmak intézményei közül a legfontosabb a **család**. Minden általunk ismert társadalomban létezett család. A családok a társadalom számára létfontosságú feladatokat látnak el. Ezért érthető, hogy a család a szociológia érdeklődésének egyik kitüntetett tárgya, és a családszociológia a szociológia egyik legfejlettebb ága.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Csoportok

A család a társadalmi kiscsoportok egyike. *Csoportnak* nevezzük az egyéneknek olyan együtteseit, amelyeket bizonyos közös ismérvek jellemeznek, kötnek össze. Ilyen értelemben a csoport az osztálynál és rétegnél általánosabb fogalom, más szóval az osztály és a réteg is csoportok, a csoportokról szólva azonban legtöbbször a kiscsoportokra gondolunk.

Kiscsoportnak nevezzük azokat a csoportokat, amelyeknek tagjai olyan kis létszámúak, hogy egymást személyesen ismerik és egymással többé-kevésbé szoros kapcsolatban vannak. Ilyenek tehát a munkahelyi és lakóhelyi (szomszédsági) közösségek, iskolai osztályok, kis egyesületek, körök, klubok, baráti közösségek, a rokonság és a család.

Meg szokás különböztetni elsősorban a szervezetszociológiában a formális és informális csoportokat. *Formális csoportnak* nevezzük azokat a csoportokat, amelyeket a szervezeti szabályok definiálnak. Ilyen például a vállalat egy-egy osztálya. *Informális csoportnak* nevezzük azokat a csoportokat, amelyeket nem formális szabályok definiálnak, hanem személyes kapcsolatok, szimpátiák, közös érdekek és azok képviselője tart össze. Ilyen például egy baráti csoport vagy klikk a vállalaton belül.

A kiscsoporttal rokon, de azzal nem teljesen azonos, annál szűkebb fogalom az *elsődleges csoport*. Az elsődleges csoport olyan kiscsoport, amelyben a csoporttagok teljes személyiségükkel (tehát például nem csak mint munkatársak vagy mint szomszédok) vesznek részt, ezért a kapcsolatok sokoldalúak (például nemcsak a munkára, hanem a szabadidő eltöltésére is kiterjedjenek), továbbá érzelmileg színezettek. Az elsődleges csoportokban az egyes csoporttagok érzelmi biztonságot, segítséget várnak és kapnak, ezek a kapcsolatok elősegítik személyiségük fejlődését, gazdagodását. Az elsődleges csoportokban megy végbe a gyermekek szocializációja, személyiségük fejlődése. Az elsődleges csoportok tagjai közötti kapcsolatok nyújtanak segítséget a felnőtt embernek lelki egészsége fenntartásában, a felnőtt élettel járó feszültségek, lelki problémák megoldásában. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az elsődleges csoportok többi tagjától kapott pozitív visszajelzések, szerető elfogadás és elismerés szükséges ahhoz, hogy az egyénben saját magáról reális énkép alakuljon ki. A legfontosabb elsődleges csoportok a család, a tágabb rokonság és a baráti, közöttük a kortársi kiscsoportok.

1.2. Család, családmag, háztartás

Családnak nevezzük a szociológiában az olyan együtt élő kiscsoportot, amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy leszármazás, más szóval vérségi (kivételes esetben örökbefogadási) kapcsolat köti össze. A statisztika családefiníciója ennél valamivel szűkebb: csak a szülőket (vagy egyedülálló szülőt) és velük együtt élő nem házas gyermekeiket számítja a családhoz. Ennek alapján három családtípust különböztet meg: a házaspárt, a házaspárt gyermekkel, továbbá egy szülőt gyermekkel.

Ezt szokás **családmagnak** vagy nukleáris családnak is nevezni. A néprajztudomány viszont a szociológiánál is tágabb családfogalmat használ: nem csupán az együtt lakó, együtt étkező családtagokat számítja a családhoz, hanem azokat is, akik – bár külön laknak, esetleg külön háztartást vezetnek, sőt külön is gazdálkodnak – egymással szoros kapcsolatban élnek. Továbbá családhoz számítják a családjukkal együttélő nagyszülőket és más rokonokat.

A családtól meg kell különböztetni a **háztartás** fogalmát. Ez az együtt lakó és a megélhetési költségeket megosztó, együtt fogyasztó (étkező, tartós javakat közösen használó) emberek csoportja, akik általában, de nem szükségképpen rokonok.

Attól függően, hogy kik élnek együtt a háztartásban, különféle *háztartástípusokat* szokás megkülönböztetni. A különféle tipológiák közül itt a *Peter Laslett* (1972) angol társadalomtörténész által kidolgozottat ismertetjük. Eszerint vannak:

1. **nukleáris családi háztartások**, ezekben egyetlen nukleáris család tagjai élnek együtt;
2. **kiterjesztett családi háztartások**, ezekben egy nukleáris család tagjain kívül más, ehhez a családmaghoz nem tartozó rokonok (leggyakrabban az özvegy szülő vagy egy nem házas testvér) élnek együtt;
3. **több családmagból álló háztartások**, ezekben több családmag él együtt, legtöbbször a szülők és házas gyermekük házastársával; ezen belül megkülönböztethetünk több sajátos típust: a törzscsalád-háztartást, ezen belül a szülők egyetlen házas gyermekükkel (legtöbbször a legidősebb, néha a legfiatalabb házas fiúgyermekükkel) élnek együtt; a házas szülőkből és több házas gyermekükből álló háztartást, általában erre gondolnak, amikor „nagycsaládról” beszélnek; végül a házas testvérek együttélését egy háztartásban. E három főtypuson kívül ritkábban még másfajta többcsaládos háztartás is előfordul. A kiterjesztett és a többcsaládos típust szokás együtt összetett háztartásnak nevezni;
4. olyan háztartások, amelyeknek tagjai közül senki sem tartozik ugyanazon családmaghoz, például két egyedülálló, nem házas unokatestvér együttélése egy háztartásban;
5. egyszemélyes háztartás.

Ezeknek a típusoknak a definíciója egyértelmű, a konkrét adatfelvételekben azonban – különösen, ha történeti forrásokat, régi összeírásokat dolgoznak fel – nem könnyű eldönteni, hogy ténylegesen milyen típusú háztartásról van szó, például nehéz eldönteni, hogy az egy telken lévő, két különálló házban lakó idős szülők és házas gyermekük egy többcsaládos háztartást vagy két külön nukleáris családi háztartást alkot-e, vagy hogy a két szomszédos telken álló házban lakó, de együtt gazdálkodó házas testvérek egy több családmagból álló háztartást vagy két külön nukleáris családi háztartást alkotnak. Az együttlakásnak, együttes fogyasztásnak és az együttes gazdálkodásnak ugyanis különböző fokozatai fordulnak elő.

A fent említetteken kívül a háztartásokhoz tartozhatnak szolgák, gazdasági vagy háztartási cselédek és más lakók. Őket a fenti tipológiában nem vesszük figyelembe, csupán kimutatják, hogy a háztartások mekkora részében élnek ilyen helyzetű személyek.

Ennél egyszerűbb a háztartások azon tipológiája, hogy hány nemzedék tagjai (nagyszülők, szülők, gyermekek) élnek együtt, így meg lehet különböztetni egy, két, három és több nemzedék tagjaiból álló háztartásokat.

1.3. Házasságtípusok

Házasságkötésnek mondjuk a szociológiában azt a cselekményt, amellyel felnőttek házastársi-családi kapcsolatot létesítenek egymás között. Házasságon értik sok esetben nemcsak a kapcsolat létesítését, hanem magát a kapcsolatot, tehát annak egész folyamatát a létesítéstől a megszűnéséig. A magyar és más fejlett országok társadalomstatistikájában házasságnak nevezik azt a jogi cselekményt, amelynek során egy férfi és egy nő a jogszabályoknak megfelelően házastársi kapcsolatot létesít („elmege az anyakönyvvezetőhöz”).

Szociológiai értelemben házasságnak lehet mondani az említett jogi cselekmény nélküli tartós családi együttélést is. Ezt szokás élettársi kapcsolatnak nevezni.

A házasságnak – és ennek következtében a családnak – igen sok fajtáját lehet az emberiség történelme folyamán és a mai társadalmakban is megkülönböztetni. *Monogám* házasságnak nevezik egy férfi és egy nő házasságát. *Poligám* házasságnak nevezik azokat, ahol egy férfinak vagy nőnek több házastársa van. *Poliginiának* nevezik azt az esetet, amikor egy férfinak több felesége van, *poliandriának* pedig azt, amikor egy nőnek több férje van. *Csoportházasságnak* nevezik azt az esetet, amikor több férfi és több nő él együtt közösen házasságban.

A legutóbbi időben egyes fejlett országokban felmerült az a kérdés, hogy *azonos nemű felnőttek házasságszerű együttélését* nem kellene-e házasságként jogilag is elismerni. Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolat számos emberi társadalomban elfogadott volt, de nem tekintették házasságnak, illetve családnak. Mivel az egyeneműek házasságszerű együttélése ellátja a család az alábbiakban felsorolt funkcióinak egy részét, a családszociológia témakörébe értelemszerűen beletartoznak ezek az együttélések is.

Az emberi társadalmak általában meglehetősen szigorúan szabályozták, hogy tagjaik kivel házasodhatnak, és még inkább, hogy kivel nem házasodhatnak. A házassági tilalmak közül a leghatározottabb a vérrokonok házasságkötésének tilalma. A vérrokonok tiltott házasságát, illetve a vérrokonok közötti tiltott szexuális kapcsolatot nevezik incestusnak. Az incestustilalom ismereteink szerint teljesen általános az emberi társadalmakban (a ritka kivételek közé tartozott a fáraók és leánytestvéreik közötti – különben szintén ritka – házasság). A tilalom azonban társadalmanként és korszakanként a rokonok eltérően széles körére terjed ki (például csak az első unokatestvérekre, vagy a második unokatestvérekre is, vagy még szélesebb körre).

Endogámiának nevezik a csoporton (törzsön, klánon, falun) belüli házasságkötést, *exogámiának* a csoporton kívülivel kötött házasságot. Az endogámiára és exogámiára vonatkozóan kevésbé szigorú szabályok érvényesültek az emberi társadalmakban, de némelykor határozottan előnyben részesítették vagy az endogámiát, vagy az exogámiát. Ennek szabályozásában szerepet játszott az a tény, hogy a házasság a különböző csoportok közötti szövetségek kötésének eszköze is volt.

Homogámiának nevezik az egy adott társadalmi osztályon, rétegen, felekezeten, etnikumon belüli házasságkötést, *heterogámiának* azt az esetet, amikor a vőlegény és a menyasszony más-más osztály stb. tagja.

A *válás* a házasság felbontása, a két házastárs különválása. A magyar és más fejlett országok társadalomstatisztikájában válásnak tekintik azt, amikor a bíróság a fennálló jogszabályok értelmében kimondja a válást. Ettől meg kell tehát különböztetni a *tényle*

ges különélést, a különválást. A házasság megszűnhet az egyik házastárs halála, vagyis özvegyülés következtében is.

A statisztikában négyféle *családi állapotot* különböztetnek meg:

1. 1. nőtlen, illetve hajadon
2. 2. házas
3. 3. elvált
4. 4. özvegy.

Mivel azonban a tényleges helyzet nem szükségképpen azonos a jogi helyzettel, amelyet a statisztika általában figyelembe venni képes, az alaposabb szociológiai vizsgálatokban, ha lehetséges, célszerű az alábbi részletesebb családi kategóriákat megkülönböztetni:

1. nőtlen, hajadon
 1. 1. egyedül él
 - 1.2. élettárssal él
2. házas
 - 2.1. együtt él házastársával

2.2. külön él házastársától, egyedül él

2. 3. külön él házastársától, élettárssal él

3. elvált

3.1. egyedül él

3. 2. élettárssal él

4. özvegy

4.1. egyedül él

4.2. élettárssal él.

2. MÓDSZEREK

A családszociológia a szociológia tudományának egyik legfejlettebb ága. Érdeklődése, kutatási területe is a legtagabbak közé tartozik, a történeti családkutatásoktól a házastársi konfliktusok kutatásáig terjed. Ennek megfelelően módszerei is igen változatosak, a történeti dokumentumok (például több évszázados népszéssésszeírások) elemzésétől a megfigyelésig, mélyinterjúig és a pszichológiai tesztek alkalmazásáig. Itt csak néhány lényeges módszertani kérdésre hívom fel a figyelmet.

A házasságkötések és válások adatait évente gyűjti és közli a *népmozgalmi statisztika*. A legegyszerűbb arányszámok az összes népessésszámmal osztják ezeknek számát, és ezer főre adják meg a házasságok és válások arányát. Ez a *nyers házasságkötési és válási arányszám*. Mivel a gyermekek és házas családi állapotúak nem köthetnek házasságot, továbbá csak házas személyek válhatnak el, a finomabb arányszámok korcsoportonként adják meg, hogy ezer nem házas nőre, illetve férfira (még árnyaltabban: ezer hajadon, elvált és özvegy nőre külön-külön) hány megfelelő állapotú és megfelelő korú férfi és nő házassága jutott az adott évben, és ugyancsak korcsoportonként adják meg az ezer házas családi állapotúra jutó válások számát. Ezeket nevezzük *korspecifikus házasságkötési és válási arányszámoknak*.

A családi állapotra, a családok és a háztartások összetételére vonatkozó másik fontos adatforrás a *népszámlálás*. A nőtlenek, illetve hajadonok, a házasok, az özvegyek és az elváltak korcsoportonkénti arányszámai a fent említett házasságkötési és válási arányszámoknál pontosabb információkat adnak például arról, hogy a népességnek mekkora része nem házasodik meg egész élete folyamán.

3. ELMÉLETEK

3.1. A családfejlődés evolucionista elmélete

A családszociológiában sokféle és sokszor egymásnak ellentmondó elméleteket találhatunk. A XIX. századi szociológiában erős volt az az ambíció, hogy a gazdasági-társadalmi rendszerek fejlődésére vonatkozó nagy elméletekhez (például a marxizmus formációelméletéhez) hasonló „nagy” elméletet fogalmazzanak meg a család történeti fejlődéséről is. Ilyen a *családfejlődés evolucionista elmélete*, amely *Bachofen* (1861) és az ő nyomán *Morgan* (1871) nevéhez fűződik. Eszerint az emberiség történetének kezdetén, a fejlődés első szakaszaiban a szexualitás a törzsön belül teljesen szabályozatlan volt, tehát csoortházasság létezett. Később fokozatosan korlátokat vezettek be a lehetséges nemi partnereket illetően (először a szülők és a gyermekeik és a testvérek közötti nemi kapcsolatokat tiltották). Ezt követően a többnejűség (egyes helyeken többférjűség) vált általánossá, majd a fejlettség magasabb szintjén a monogámia. Ezt az elméletet *Engels* is átvette, és megtoldotta azzal, hogy a burzsoá monogám házasság sem a fejlődés végső állomása, hanem a szocialista, illetve a kommunista társadalomban valamilyen közelebből nem részletezett családforma fog uralkodóvá válni, amelyben *Engels* szerint megszűnik a nőknek a férfiakkal szembeni alárendelt helyzete, így a nők és férfiak egyenrangúak lesznek.

Az azóta végzett nagyszámú történeti és különböző fejlettségi szinteken lévő társadalmakra vonatkozó kulturális antropológiai vizsgálatok az evolucionista elméletet megcáfolták.

G. Murdock (1957) összegyűjtötte 575 különböző társadalomra vonatkozó, nagyrészt kulturális antropológiai vizsgálatok eredményeit, és ennek alapján megállapította, hogy a monogámia a leggyakoribb házasságtípus az emberiség történetében, de a megfigyelt társadalmak jelentős részében előfordult a poliginia is. A poliginia azonban – a nemek kiegyenlített aránya miatt – csak egy kisebbségnél valósulhat meg. Egészen ritka (Tibet-ben és az indiai toda népességnél fordult elő) a poliandria. Még ritkább a csoportházasság, ténylegesen egy társadalmat sem lehet találni, ahol ez volt a többségi házasságtípus.

Annyit lehet megállapítani a történeti fejlődésről, hogy a fejlettség alacsonyabb szintjén lévő társadalmakban gyakoribb volt a poliginia, mint a modern társadalmakban. A mohamedán kultúrájú társadalmakban, ahol a többnejűséget a Korán engedélyezi, szintén csökkenni látszik a poliginia, ahogyan gazdaságuk és társadalmuk modernizálódik.

Azt lehet tehát mondani, hogy a család *valamilyen formája minden emberi társadalomban létezett, de ezek a formák nagyon változatosak voltak*. Továbbá nincs olyan egyenes vonalú fejlődési törvény, amely szerint a különböző családtípusok – a csoportházasságtól a monogámiáig – egymást szükségszerűen követik. Sokkal inkább arra lehet következtetni, hogy a család alapvető funkcióit különböző típusú családok is el tudják látni, és részben a külső gazdasági és társadalmi körülményektől, részben az adott társadalom kultúrájától függ, hogy melyik családtípus válik uralkodóvá.

3.2. A háztartások történeti változásai Európában

A háztartások összetételének történeti változásaira vonatkozóan is fogalmaztak meg elméleteket. Némelykor ezeket is családfejlődési elméleteknek nevezik, azonban célszerű a családokra és házasságra, valamint a háztartásokra vonatkozó elméleteket megkülönböztetni.

LePlay (1871) nevéhez fűződik annak az elméletnek első megfogalmazása, amely szerint a háztartás a többcsaládos és törzscsaládos típus uralma felől a nukleáris háztartástípus túlsúlya irányában változik a fejlett társadalmakban. Mivel ő a társadalom és a család stabilitása szempontjából a törzscsalád háztartásformát tartotta előnyösnek, ezt a tendenciát károsnak ítélte. Parsons (1955) viszont azt állapította meg, hogy a modern gazdaság és társadalom követelményeinek a családmag tagjaira korlátozódó háztartás felel meg, mert ennek a háztartásnak tagjai mozgékonyabbak, könnyebben változtatnak lakóhelyet, munkahelyet, továbbá mert bennük kevésbé érvényesül a szülők konzervativizmusa. Ennek az elméletnek egy újabb változata szerint görbe vonalú fejlődés érvényesült: a gyűjtögető- és vadásztársadalmakban a nukleáris családtípus volt az uralkodó, mert nagy mozgékonyaságra volt szükség, az agrártársadalmakban a többcsaládos együttélés és együttműködés vált uralkodóvá, a modern ipari társadalmakban viszont újra a nukleárizálódási tendencia érvényesült.

P Laslettnek (1972) és munkatársainak a több évszázadra visszamenő népességösszeírásokon alapuló kutatásai azonban azt mutatják, hogy legalábbis Nyugat-Európában már legalább a XVII. századtól, de valószínűleg a középkortól kezdve a nukleáris családi háztartás volt számszerű túlsúlyban. Laslett feltételezi, hogy ennek az volt az oka, hogy általában csak akkor lehetett családot alapítani, amikor az önálló háztartás létesítésének előfeltételei (saját birtok, műhely vagy más kereseti forrás) megvoltak. Nyitott kérdés, hogy Európa más részein és más földrészekén milyen háztartástípus volt túlsúlyban. Egy oroszországi történeti kutatás arra enged következtetni, hogy ott a jobbágyok közt sokkal nagyobb volt a többcsaládos háztartások aránya.

3.3. A család funkciói

Ennél átfogóbban próbálta leírni a család változásait az az irányzat, amely szerint a családnak öt fontos funkciója volt. Ezek közül lényeges volt korábban a *termelési funkció*, mert a legtöbb esetben maga a család volt a termelőegység (parasztagazdaság, kisipari műhely). A családnak ezek a termelői funkciói lényegesen csökkentek a nagy termelőszervezetek elterjedésével. Hasonlóképpen régebben a második funkció, a *fogyasztás* túlnyomó része a családban történt, a fejlett társadalmakban a fogyasztás növekvő része kerül a családon kívülre (például munkahelyi étkezés). A harmadik, a *reprodukciós* funkció, vagyis a gyermek születése, a népesség fenntartása nemzedékről nemzedékre nagyrészt a család körében maradt, bár itt is fel szokták hívni a figyelmet a házasságon kívüli születések számának növekedésére egyes társadalmakban. Végül a család negyedik és ötödik funkciója, a *felnőttek pszichés védelme* és a *gyermekek szocializációja* vonatkozásában eltérő elméleti tételeket találhatunk a szakirodalomban. (A szocializációval részletesen foglalkozunk a 17. fejezetben.) Egyesek szerint az iskola átvette a szocializációs funkciók egy részét, a mentálhigiénés és hasonló intézmények pedig a felnőttek lelki védelmét.

B. Berger és P. Berger (1984) szerint viszont a polgári családnak nincs semmilyen alternatívája, amely képes lenne a gyermekeknek felelős és autonóm személyiségekké nevelését biztosítani, továbbá amely képes lenne a felnőttek lelki egészségéhez szükséges biztonságos és elfogadó-szerető környezetet nyújtani. Ezért nevezte Ch. Lasch (1977) a családot „menedéknek egy szívtelen világban”. Ezen azt érti az idézett szerző, hogy a modern társadalomban az emberi kapcsolatok egyre felszínebbekké válnak, elhidegülnek, csak a család marad meg olyan elsődleges csoportként, közösségként, ahol érzelmgazdag kapcsolatok vannak az egyes családtagok között. Giddens (1992) ezt elméletileg kifejezésekkel úgy fogalmazta meg, hogy a modern társadalomban eluralkodnak az instrumentális, vagyis csak meghatározott célt szolgáló kapcsolatok, ugyanakkor az embernek változatlanul szüksége van *intimitásra*, amelyet csak a párkapcsolatokban és a családban találhat meg.

Másként megfogalmazva: a családok termelési és fogyasztási funkcióinak csökkenése azzal járt, hogy megerősödött a családtagok egymás közötti érzelmeinek a fontossága. E felfogás szerint a korábbi évszázadokban a házasságkötésnél is döntő szerepet játszottak a gazdasági szempontok, ma viszont a házastársak egymás iránti érzelmei játszanak szerepet a párválasztásnál. Ennek hatása van magára a házasságkötésre és a házasság felbontására nézve is: a múltban a legtöbb család különálló gazdasági egység volt, amelynek működéséhez egy-egy felnőtt férfira és nőre volt szükség, ma viszont könnyebben meg tud élni egy magányos felnőtt (különösen a nők kereső munkavállalási lehetőségeinek növekedése következtében) vagy egy szülő és gyermeke, ezért a házasságkötés sokkal kevésbé gazdasági kényszerűség, és a házasság felbomlása sem teremt szinte leküzdhetetlen gazdasági problémákat (elsősorban a nők számára). Ezért az érzelmeik jelentősége megnőtt. Viszont az érzelmeik könnyebben változnak (különösen a meghosszabbodott, potenciálisan 45-50 évi házasság alatt), így gyakrabban gyengülhet meg a házasságot összetartó leglényegesebb tényező.

3.4. A szerelem és a szexualitás történeti változásai

Újabban divatos kutatási témává vált a *szerelm és a szexualitás története*. Shorter (1975) „a modern család kialakulásáról” írott történeti-szociológiai munkájában azt a hipotézist állította fel, hogy a hagyományos társadalomban az érzelmeik teljesen alárendelt szerepet játszottak a párkapcsolatokban, a szexualitás is többé-kevésbé érzelmentes volt, elsősorban az utódok biztosítását, a család reprodukcióját szolgálta. Az 1700-as évek második felében indult meg szerinte Nyugat-Európában az első „szexuális forradalom”.

Ennek során az érzelmeik egyre nagyobb szerephez jutottak a párválasztásban, és a szexualitásban is egyre fontosabbá vált az örömszerzés. Ezt nevezi a „romantikus szerelem” térhódításának. Feltételezi, hogy az 1960-as években újabb „szexuális forradalom” ment végbe, ennek során a fiatalok már teljesen függetlenítték magukat a szexuális kapcsolatokat korlátozó korábbi társadalmi előírásoktól, a házasság előtti szexuális kapcsolatok teljesen általánossá váltak, de változatlanul – sőt a korábbinál is hangsúlyozottabban – igen intenzív érzelmekkel kapcsolódtak össze. Míg azonban a romantikus szerelem időszakában az érzelmmel töltött szexuális kapcsolatok a házastársra, illetve a házasság előtt a jövőbeni házastársra korlátozódtak, az 1960-as évek óta szokásossá vált, hogy a fiataloknak (köztük a fiatal nőknek ugyanúgy, mint a férfiaknak) több egymást követő, érzelmmel teli monogám kapcsolata van a házasság előtt.

Nem annyira a tudományos családszociológiai irodalomnak, mint inkább a szenzációt kereső újságírásnak népszerű témája a „szexuális forradalom”. Eszerint az európai kultúrájú társadalmakban az 1960-as évek óta a felnőtt emberek szexuális viselkedése, szokásai alapvetően megváltoztak. A változásokat leginkább abban látják, hogy sokkal gyakoribb a nemi közösülés, sokkal több partnerrel van az átlagos felnőttnek kapcsolata élete folyamán, és sokkal fiatalabb életkorban kerül sor az első szexuális kapcsolatra. Néhány szerző feltételezi a homoszexuális kapcsolatok gyakoriságának nagyfokú növekedését is. A szexualitásra vonatkozó szociológiai adatfelvételek megbízhatóságát azonban mindig nagyon óvatosan kell kezelni. A feltételezett szexuális forradalom előtti korszakból – az 1940-es évek elején Amerikában végzett interjúkon alapuló híres Kinsey-jelentések kivételével – egyáltalán nincsenek adataink. Azt a következtetést mégis le lehet vonni, hogy a szexualitás változása a tudományos módszerekkel végzett adatfelvételek szerint sokkal kisebb fokúnak látszik, mint azt sokszor feltételezik.

3.5. Háború a család körül

A családszociológiai tudományos szakirodalom mellett – részben családszociológusok részvételével – az elmúlt évtizedekben kialakult egy heves vita a családról és annak jövőjéről. B. Berger és P. Berger (1984) a vitáról beszámoló könyvüknek azt a találó címet adták, hogy *Háború a családról*. Három tábort különböztettek meg a vitában:

1. A *kritikus* tábor szerint a család a nők elnyomásának és a gyermekek személyiségfejlődése eltorzításának intézménye. Ennek az álláspontnak legszélsőségebb feminista képviselői szerint (Firestone 1970) a nemek közötti kapcsolatok lényege a harc, a heteroszexuális kapcsolat egyenértékű az erőszakkal, az anyaság egyenértékű a rabszolgasággal. Az antipszichiátriai irányzathoz tartozó elmegyógyászok (Laing 1960; Cooper 1971) szerint a lelki betegségek, pszichiátriai problémák legfőbb okai a családban találhatóak meg. Ezért kívánatos lenne a család teljes eltűnése az emberi társadalomból.

2. A *neotradicionalista* tábor az előbbi tábor reakciójaként jött létre: ellenzi a családok felbomlását, a két szülő és gyermek típusú családtypustól eltérő formák elterjedését, a homoszexualitás tolerálását. Mindezen elveiknél sokkal közismertebb a művi abortusz engedélyezése elleni igen harcos fellépésük.

3. A „*szakmai*” (professional) tábor azokból a szakemberekből (családgyógyászokból, pszichológusokból stb.) áll, akiknek munkája a problematikus helyzetű családok segítése. Az ilyen foglalkozású személyeknek az az érdekük, hogy a család helyzetét úgy definiálják, hogy szolgálataikra nagy szükség van. Ezért a családok problémáit súlyosaknak és igen elterjedteknek mondják, és a családok segítségét e problémák megoldásában égetően szükségesnek tartják.

B. Berger és P. Berger – mint könyvük alcímében is jelzik – a „középső területet” szeretnék képviselni a vitában. Elfogadják, hogy a családok sok tekintetben változnak a modern társadalomban és a családformák pluralizálódnak, mégis nagyon határozottan kiállnak a hagyományos – vagy ahogy ők nevezik: „polgári” – család mellett. Azon kívül, hogy ez biztosítja a gyermekek egészséges szocializációját és a felnőttek lelki egészségének, egyensúlyának védelmét a modern társadalom sok tekintetben kíméletlen körülményei között, ez a család képes volt a szabadság és annak korlátai, az egyéni önmegvalósítás és a társadalmi felelősségvállalás közötti egyensúlyt megteremteni, amely a modern gazdaság és a demokrácia alapja. Ezért olyan családpolitikát látnak kívánatosnak (az Egyesült Államokban köztudottan lényegében nincs családpolitika, mert a családdal kapcsolatos kérdéseket szigorúan magánügynek tekintik), amely elismeri, hogy a család a társadalom számára fontos intézmény, elfogadja, hogy többféle családforma létezhet, nem szól bele a családok magánügyeibe, például a házastársak szexuális viselkedésébe, anyagilag támogatja a családokat az eltartottakról való gondoskodásban, és korlátozza az állami beavatkozást a családba.

3.6. A gyermekek helyzete a családban

A családszociológia egyik álgazata a *gyermekek családon belüli helyzetét* kutatja. Aries (1987) a szülő-gyermek kapcsolatokban vélt történeti változásokat felfedezni: egészen a reneszánsz korszakig a szülők nem sok szeretetet éreztek gyermekeik, különösen a csecsemők és egészen fiatal gyermekeik iránt. Ezt azért sem tehették, mert a csecsemőknek és kisgyermeknek közel fele meghalt, mielőtt a fiatal felnőttkort elérte volna, és nagyon szeretett kisgyermek sorozatos elvesztése igen nagy érzelmi terhet jelentett volna a szülők számára.

Aries ennek bizonyítására többek között Montaigne XVI. századi híres felvilágosult francia gondolkodót idézi: „két vagy három gyermekemet vesztettem el csecsszopó korában, nem sajnálat, de keserűség nélkül”. A XIV. században láthatóak Aries szerint az első jelei annak, hogy a kisgyermek a család számára értékke válik, de csak a XVIII. század folyamán, amikor Nyugat-Európa legfejlettebb országaiban megindul a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása, kezdett ez az érzés a társadalom szélesebb rétegeiben elterjedni.

A gyermekek értékének, az irántuk érzett szeretetnek megnövekedésével párhuzamosan Aries szerint kialakult a gyermekkor fogalma. Míg korábban a gyermekeket a csecsemőkor és az egész fiatal kisgyermekkor után mindjárt felnőttként kezdték kezelni, öltöztetni, sőt a háztartás munkájába is bevonták, a XVIII. századtól kezdve a kisgyermekkor után egy külön életszakasz alakult ki, amikor a gyermek iskolába járt, ezért nem vehetett részt a háztartás munkáiban, gyermekruhákat és gyermekjátékokat kapott.

A modern korban egyrészt a gyermek igen nagy értékke, Aries szerint „királlyá vált” a családban, másrészt a gyermekkor fokozatosan meghosszabbodott, ahol a felnőttkor kezdete egyre idősebb életkorra tolódott el. A „gyermek királlyá válása” paradox módon azzal járt, hogy a családok kevesebb gyermeket vállaltak, mert egyrészt gyermekeiknek minél kedvezőbb anyagi feltételeket akarnak teremteni, másrészt a kedvező anyagi feltételek biztosítása egyre költségesebbé vált. (A gyermekszám kérdéseivel a 8. fejezetben foglalkoztunk részletesen.)

3.7. A felnőttek és idős szüleik közötti kapcsolat

A családszociológia figyelme újabban fordult a *felnőttek és az idős szüleik közötti kapcsolatokra*. A család fent leírt nuklearizálódási elméletéből azt a következtetést lehet kiolvasni, hogy a felnőtt gyermekek és a külön

háztartásban, tehát külön nukleáris családban élő szüleik közötti kapcsolatok meggyengülnek. Hasonlóképpen elhalványulni látták a testvérekkel és távolabbi rokonokkal fenntartott kapcsolatokat is. Már *Young és Willmott* (1957) kutatásai a kelet-londoni Bethnal Green városrészben arra engedtek következtetni, hogy az ilyen nagyvárosi környezetben is fennmarad a rokonsági kapcsolatok fontossága, különösen az anyák és házascsaládos leányaik közötti rendszeres, kölcsönös segítségnek van igen nagy jelentősége a mindennapi élet problémáinak megoldásában.

Újabb kutatások is azt igazolták, hogy a felnőtt házas gyermekek és idősebb szüleik között sok esetben eléggé intenzív marad a kapcsolat. A szülők meglehetősen sokáig nyújtanak anyagi támogatást gyermekeiknek, a felnőtt gyermekek viszont az idős emberek számára a legfontosabb emberi kapcsolatot jelentik, és a szülők sok esetben tudnak gyermekeik gondozására is támaszkodni, amikor erre rászorulnak. Megnehezíti ezt, ha a népesség vándorlásai igen gyakoriak és nagy távolságra kiterjednek, mint az Egyesült Államokban, megkönnyíti viszont a személygépkocsi-tulajdon elterjedése és a telefon általánossá válása a legfejlettebb társadalmakban.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

Az előbbieken leírt elméletek gazdagságához és változatosságához nem ér fel a család változásaira fényt derítő empirikus adatbázis. Ezért a fent leírt elméletek jelentős részét eddig se nem igazolták, se nem cáfolták. A következőket tudjuk biztosan elmondani a fejlett országokban megfigyelhető tendenciákról:

1. Az első házasságkötés átlagos életkora Északnyugat-Európában a XIX. században lényegesen magasabb (a nőknél 25 év körül) volt, mint Kelet-Európában (20 év körül vagy alatt). E **nyugat-európai „késői” házasságkötési mintát** és a kelet-európai fiatal házasságkötési mintát a *Hajnal János* által felfedezett Trieszt-Szentpétervár határvonal választotta el. Hozzá lehet ehhez tenni, hogy a határvonaltól nyugatra és keletre egyaránt voltak lényeges különbségek az egyes országokban megfigyelhető átlagos házasságkötési életkor tekintetében, továbbá a határvonalak mindkét oldalán voltak olyan kisebb szigetek, amelyek a határvonal másik oldalán lévő mintát követték. Úgy látszik továbbá, hogy a nyugat-európai minta területén magasabb volt az életük végéig hajadon, illetve nőtlen családi állapotban maradók aránya, mint a kelet-európai minta területén.

A későbbi házasságkötés és a nőtlenek magas aránya Északnyugat-Európában azzal függött össze, hogy az írott jog vagy a szokásjog azt írta elő, hogy a fiatal felnőtt férfi akkor köthet házasságot, ha önálló gazdasággal (földtulajdonnal, műhellyel) vagy keresetforrással rendelkezik. A Trieszt-Szentpétervár vonaltól keletre viszont a szülői háztartások befogadták házasságukat, sőt házasságukat. Ennek következtében itt sokkal több volt a kiterjesztett család és a több családmagból álló háztartás. *Macfarlane* (1993) szerint a késői házasság és az önálló háztartás elve szorosan összefüggött az individualizmus korai (középkori) kialakulásával Angliában, és ezáltal szerepet játszott abban, hogy a modern gazdaság és társadalom először Angliában alakult ki. Bár ez az állítás vitatott, azt mindenképpen érzékelteti, hogy a család és háztartás sajátosságai összefüggnek az egész társadalom jellemzőivel.

2. Az átlagos *első házasságkötési életkor* a második világháború utáni időszakban a nyugat-európai és észak-amerikai országokban határozottan fiatalodott, és lényegesen lecsökkent a hajadon családi állapotban maradók aránya. Az 1960-as évek közepe táján azonban megfordult ez a fiatalodási tendencia, és az első házasságkötéskori életkor ismét emelkedni kezdett. Nem egészen világos még, hogy ez a tendencia azt jelenti-e, hogy megnő azoknak az aránya, akik életük végéig nőtlenek, illetve hajadonok maradnak, vagy azoknak többsége, akik húszas éveik elején nem kötnek házasságot, később azonban kötnek. Az sem világos, hogy a házasságkötési életkor emelkedésében mekkora szerepet játszik az, hogy gyakoribbá válik a házasságkötés előtti házasságszerű együttélés.

3. Megnőtt – országonként nagy különbségekkel – *a házasságon kívül együtt élők* aránya. Nem egészen világos azonban, hogy ezek a házasságon kívül együtt élők milyen arányban házasodnak meg néhány évi együttélés után, és hogy ezek az együttélések mennyire tartósak (vajon nem ugyanolyan tartósak-e, mint a házasságok?), és hogy a nem házas együttélés esetében mennyivel alacsonyabb a születő gyermekek száma, mint a házasságok esetében. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy vitatott kérdés, hogy a nem házas együttélések és a házasságok között lényeges különbség van-e.

4. Az 1960-as évek közepének fordulatával egyidejűleg megnőtt (országonként nagyon eltérően) a házasságon kívüli születések aránya, Svédországban és Dániában az utolsó években az összes születések 40 százaléka fölé emelkedett.

A házasságon kívüli születések között két erősen eltérő típust lehet megkülönböztetni: fiatal egyedülálló nők szülnek gyereket, mert nem törődnek vele, hogy a megtermékenyülést elkerüljék, vagy nincsenek meg az

ehhez szükséges ismereteik (a tizenévesek házasságon kívüli születési Amerikában); továbbá házasságszerűen együtt élő párok tudatosan tervezett gyermekei (Skandináviában). Szociológiai szempontból indokolatlan megkülönböztetni a házasságban született és a házasságszerű együttélésben született gyermekeket.

5. Egyidejűleg emelkedett a *válási* arányszám. Az országok közötti különbségek nagyok, egyes országokban – elsősorban Skandináviában és az Egyesült Államokban – a jelenlegi tendenciák érvényesülése esetén minden harmadik házasság válással végződik. A korábbi évtizedekben az elváltak (főleg az elvált férfiak) nagy része újrահázasodott.

Ezért vetették fel az egyes családszociológusok azt a gondolatot, hogy talán az „egymást követő monogám házasságok” túlsúlya felé haladunk. Legújában csökkenni látszik az elváltak újrահázasodása, helyett tartós együttélést létesítenek.

6. A *házasságon kívüli születések* és a válások számának növekedése következtében megnőtt az „egy szülő és gyermek(ek)” típusú háztartások aránya. Ezekben legtöbbször az édesanya az „egy szülő”, aki gyermekével él. Az ilyen háztartások körében általában az átlagosnál gyakoribb a szegénység és némely más társadalmi probléma is.

7. Megnőtt az *egyszemélyes háztartásban* élők aránya. Ennek egyik oka, hogy az idős házaspárok önálló háztartásban élnek, és az egyik fél halála után az özvegy egyedül marad a háztartásban. Másik oka az, hogy elváltak nem házasodnak újra és fiatal felnőttek még nem házasodnak meg, de anyagi erőforrásaik megengedik nekik, hogy önálló lakásuk legyen. Az utóbbiakat szokták „single”-nek nevezni. Azokban az országokban, ahol sok az ilyen „single”, a helyzetük, jövő terveik, életmódjuk, a társadalomhoz való viszonyuk újabban érdekes kutatási témává vált. Hradil (1995) németországi vizsgálatai szerint ezeknek az egyedül élő felnőtteknek az egy főre jutó háztartási jövedelme magasabb a házasokénál, életmódjuk változatosabb, és a Hradil által megkülönböztetett társadal- mimilió-típusok közül az átlagosnál többen tartoznak a „hedonista” és az „alternatív” milióbe, és kevesebben a „hagyományos munkás” és a „kispolgár” milióbe.

8. Csökkent a családok átlagos gyermekszáma. (Ezzel a 8. fejezetben foglalkoztunk részletesen.)

Nincs egyetértés a családdal foglalkozó szociológusok, demográfusok és közgazdászok körében, hogy egyirányú és végérvényes változásoknak vagyunk-e tanúi vagy csak ciklusoknak. Easterlin amerikai gazdaságdemográfus például azt tartja, hogy a házasságok későbbre halasztása, a házasságon kívüli születés gyakoribbá válása, a családok gyermekszámának csökkenése, a válási arányszám növekedése mind csak *ciklikus jelenség*, és azzal függ össze, hogy az utolsó 15-20 évben a munkába állás előtt álló és a házasulandó korba lépő fiatalok lényegesen nehezebb körülményekkel (munkanélküliséggel, stagnáló, helyenként csökkenő reálbérszínvonallal) találják magukat szembe, mint a második világháborút követő, körülbelül húszéves időszakban.

G. Becker (1981) szerint, aki a család és a gyermekszám közgazdaságtani elméletét alkotta meg, a fenti tendenciák alapvető oka a *nők munkavállalási és kereseti lehetőségeinek javulása* és ennek következtében a házasságra való kisebb rátaatltságuk, ezért ezek a tendenciák visszafordíthatatlanok.

Roussel és Festy (1979) ennél sokkal mélyebb *értékváltozásokban* látják a tendenciák gyökerét: az erős érzelmi kapcsolaton alapuló házasság és párkapcsolat helyére fokozatosan a rövid távú hasznokon alapuló felszínebb kapcsolat lép. Ez az individualizációnak és az érzelmegazdag szoros emberi kapcsolatok háttérbe szorulásának egyik megnyilvánulása, amelyet a modern társadalmakra jellemzőnek gondolnak.

Hoffmann-Novotny (1987) hasonlóképpen a modern társadalom legalapvetőbb sajátosságaiban, a Tönnies (1983) által definiált „*közösség*” típusú *kapcsolatok háttérbe szorulásában* és a „társadalom” típusú személytelenebb kapcsolatok eluralkodásában, ezzel összefüggésben az *anómia* terjedésében látja a család megfigyelt változást, ahogy ő mondja: gyengülési, törékennyé válási tendenciáinak okait.

Egy közelmúltban megjelent német áttekintő kötet a családszociológiai kutatásokról (Vaskovics 1994) ennél kevésbé drámai megfogalmazásban és empirikus vizsgálatokra támaszkodva két nagy változási tendenciát tárgyal: az egyéni és családi életpályák „szabványtalanítását” (Entstandardisierung) és a családi életformák pluralizálódását. Az *egyéni életpálya szabványosságának* megszűnése azt jelenti, hogy a társadalom tagjainak már nem nagy többsége járja végig a következő életpályaszakaszokat: 1. gyermekkor,

2. fiatalkor, 3. munkavállalás, családalapítás, 4. gyermekes családban szülő, 5. a gyermekek elköltözése után idősebb házaspár és – a házastársát túlélő esetében – 6. özvegyiség. A családi életciklusban ez a következő szakaszokat jelenti: 1. házasság, majd gyermekek születése, 2. a gyermekek felnevelkedése, majd távozásuk a

szülői házából, 3. a korosodó házaspárból álló családmag, 4. özvegyülés. Ma egyrészt más életesemények (válás, újraházasodás) és más életszakaszok (együttélés házasságkötés nélkül, single életforma) fordulhatnak elő, továbbá az életszakaszok nem követik egymást minden esetben a fenti sorrendben, mert például válás és újraházasodás után egy újabb kisgyermekes családi életszakasz következhet.

A *családi életformák pluralizálódása* azt jelenti, hogy a két házasszülőből és gyermekeikből álló családtípus mellett számos más típus is előfordul a társadalomban, mint a házasságszerű együttélés gyermekek nélkül vagy közös gyermekekkel, második házasságkötés után az első házasságból származó gyermekekkel való együttélés stb.

Mind az életpályák szabványosságának megszűnését, mind a családi életformák pluralizálódását szokás a *posztmodern család* jellemzőjének mondani, ahol is az egyén meglehetősen szabadon választhat különböző családformák között (Lüscher et al. 1988).

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET Háztartásnagyság és háztartástípusok

Csak az 1960. évi népszámlálás óta vannak Magyarországon népszámlálási adatok a háztartásokról. (Korábban nem volt úgynevezett háztartási adatfelvétel a népszámlálások alkalmával.) Azóta a háztartások nagysága, átlagos taglétszáma lassan csökken: 1960-ban az átlag 3,10, 1970-ben 2,96, 1980-ban, 2,79, 1990-ben 2,60.¹

A II. József által elrendelt első magyarországi népszámlálás alkalmával is sor került háztartás-összeírásra, ennek alapján tudjuk, hogy az akkori egész országban átlagosan 5,28 személy élt egy háztartásban. Ennek alapján két évszázados távlatban az átlagos háztartásnagyság lényegesen csökkent.

A magyar háztartásoknak a Laslett-féle tipológia szerinti megoszlását a 11.1. táblázat mutatja be.

Az 1990-ben Magyarországon összeírt 3 millió 890 ezer háztartásnak és a bennük élő 10 millió 124 ezer személynek (további 251 ezer ember úgynevezett intézeti háztartásban élt) megoszlása mutatja, hogy a háztartásban élők 19,2 százaléka, közel 2,0 millió ember él ma is olyan háztartásban, ahol több rokon családmag (legtöbbször szülők és házasság gyermekek) található, vagy a családmagon kívül más rokon (legtöbbször egyedülálló idős szülő) is él. Ennek oka, hogy a fiatal házasságok – lakáshoz jutási nehézségeik miatt – sok esetben évekig az egyik házasság szüleivel közös lakásban élnek, és hogy a megözvegyült szülő elég gyakran egyik házasság gyermekeihez költözik. A háztartásoknak 11,8 százaléka a Laslett-féle „kiterjesztett” és 10,1

„többcsaládmagos” típusába tartozik.¹

11.1. táblázat - 11.1. táblázat ♦ A háztartásokban élő népesség és a háztartások megoszlása háztartástípusok szerint, 1990

Háztartástípus	Személyek	Háztartások
	százalékos megoszlása	
Egy személyből álló háztartás	9,3	24,3
Többszemélyes háztartás, amelyben nincs egy család sem	3,2	3,9
Egy család rokon nélkül	68,3	60,0
Egy család rokonnal	13,8	9,2

¹ A 2001-ben összeírt 3 millió 863 ezer háztartásban 9 millió 945 ezer személy élt, további 250 ezer személy intézeti háztartásban élt, illetve fedél nélküli hajléktalan volt. 1990-hez képest a leglényegesebb változás, hogy nőtt az egyszemélyes háztartások aránya (26,2 százalék), amelyben a teljes népesség 10,2 százaléka élt.

Két család egyenes ági kapcsolatban	4,9	2,4
Két család oldalági kapcsolatban	0,2	0,1
Három család	0,3	0,1
Összesen	100,0	100,0

A XVIII. század közepéről, második feléről és a XIX. század elejéről szórványosan fennmaradt népességszámok, amelyek lehetővé teszik a Laslett-féle tipológia szerinti csoportosítást, falvanként és városokként nagy eltéréseket mutatnak, de mindenesetre előfordultak olyan falvak, ahol a kiterjesztett és több családmagos háztartások együttes aránya sokkal nagyobb volt, az 50 százalékot is megközelítette. Évszázados és évtizedes távon is ezeknek a háztartástípusoknak a csökkenése az átlagos háztartásnagyság csökkenésének egyik összetevője.

A háztartásnagyság csökkenésének másik összetevője, hogy csökkent a három- és annál több gyermekes családok aránya (6,5 százalék), és hosszú távon nőtt a „háaspár gyermek nélkül” típusúaké (34,3 százalék). Az utóbbinak azonban nem az az oka, hogy több az élete végéig gyermektelen házaspár (ténylegesen kevesebb, mint régen), hanem az, hogy az élettartamuk meghosszabbodása és a szüléseknek a fiatal évekre összpontosulása következtében egyre több az olyan család, amelyből már eltávoztak a felnőtt gyermekek.

Nyugat-Európával és Észak-Amerikával összehasonlítva mégis a kiterjesztett és a több családmagos háztartások viszonylag nagy arányával tűnünk ki, és ennek következtében az átlagos háztartásnagyság is valamivel nagyobb Magyarországon, mint Nyugat-Európában és Észak-Amerikában.

5.1. Házasságkötés

A nyers házasságkötési arányszám, az ezer fő népességre jutó házasságkötések száma a második világháború utáni első tíz évben általában 10 fölött volt, azóta lassan csökkent, 1995-ben már csak 5,2 volt.² Ez az arányszám azonban még mindig a közepesek közé tartozik a fejlett országok közt. Ha családi állapot szerint és életkoronként vizsgáljuk a házasságkötési arányszámokat, akkor azt látjuk, hogy elsősorban az elvált nők házasságkötésének gyakorisága csökkent, bár a hajadonok és a (kisszámú) fiatal özvegyek arányszámai is csökkentek.

Ugyanakkor a nők első házasságkötésének átlagos életkora ma is meglehetősen alacsony (1995-ben 22,2 év). Ez az életkor 1950-ben még 23 év fölött volt, a XVIII. század végén és a XIX. század elején azonban – legalábbis az ország egyes részeiben – 20 év körül lehetett.

Az első házasságot kötő férfiak átlagos életkora 25 év, a férjek és feleségek közötti átlagos korkülönbség 2,8 év.³

A 40-44 éves nők között a hajadonok aránya alapján vizsgálhatjuk meg, hogy a hajadon nők mekkora része nem házasodik meg szülőképes életkora végéig. Ez az arány a két világháború közötti népszámlálások idején még 7-8 százalék volt, 1970-re lecsökkent 5,1 százalékra, 1990-ben 4,5 százalékra.⁴ Ez az arány meg sem közelíti az egyes északnyugat-európai országokban megállapított és ott a mai fiatalabb női nemzedékek 50 éves életkorára előrebecsült sokkal magasabb arányokat.

Nem tudunk pontos adatot mondani arról, hogy milyen gyakorisággal fordul elő hazánkban a házasságon kívüli tartós együttélés. Fel lehet ugyanis tételezni, hogy az 1990. évi népszámlálás során kimutatott 116 ezer nőnél (a 15 éves és idősebb nők 2,7 százalékánál) többen élnek ténylegesen élettársi kapcsolatban, de ezt nem közölték a népszámlálási összeírás alkalmával. A nyugat-európai tendenciáktól eltérően, ahol a házasságkötés előtti együttélés gyakori, Magyarországon elsősorban elvált és özvegy nők élnek élettárssal. A hajadon nők élettársi kapcsolatainak kimutatott alacsony aránya a lakáshiány következménye is lehet, a fiatal élettársak ugyanis csak nagy nehézségek árán tudnak önálló közös lakáshoz jutni.

² 2004-ben a nyers házasságkötési arányszám 4,3 volt.

³ 2004-ben a nők átlagos életkora első házasságkötésükkor 26,5 év volt, a férfiaké pedig 29 év.

⁴ Ezt követően némileg emelkedett, a 2001-es népszámláláskor 6,1 százalékra állt.

5.2. Válás

A nyers válási arányszám, vagyis az ezer lakosra jutó válások száma a válásra vonatkozó jogszabályok és joggyakorlat változásával párhuzamosan először 1945 után emelkedett fel 1,0 fölé, majd az 1950-es évek közepétől újra emelkedni kezdett, és az 1970-es évek közepe után 2,6-2,8 között ingadozott, az utolsó években csökkent (1995-ben 2,4).⁵ Mivel az utolsó években a házasságkötési arányszám visszaesett, a válások és házasságok egymáshoz viszonyított aránya nőtt, 1995-ben $2,4/5,2 = 0,46$. Ennek alapján lehet azt a durva becslést megkockáztatni, hogy a házasságoknak 46 százaléka előbb-utóbb felbomlik.

A válások gyakoriságának pontosabb mutatója az ezer fennálló házasságra jutó válások száma, ez 1995-ben 10,5 volt. Ebből – ismét igen durva becsléssel – arra lehet következtetni, hogy a házasságkötéstől számított 40 éven belül a házasságok 42 százaléka ($40 \times 10,5 = 42,0$) bomlik fel válás következtében.

A válások száma azonban nem mutatja pontosan a ténylegesen felbomló házasságok számát, hiszen feltehetően elég nagy számban vannak az olyan házaspárok, amelyek ténylegesen külön élnek (külön lakásban vagy esetleg egy lakáson belül), de jogilag nem váltak el. A ténylegesen különélők száma a múltban is elég nagy lehetett.

Mindennek következtében a válások arányszámának növekedése lehet egyszerűen annak a következménye is, hogy a tényleges különválást a korábbinál nagyobb arányban követi a válás jogi aktusa. A válási arányszám növekedéséből még kevésbé vonhatjuk le minden további nélkül azt a következtetést, hogy ma több a rossz házasság, mint régen. A növekedés oka lehet az is, hogy megváltozott a válások jogi szabályozása (könnyebbé vált a válás), és az is, hogy a korábbinál kevesebb kötelék (anyagi szempontok, a közvélemény rosszállása) tartja össze az elromlott házasságokat. A válások gyakoriságának megítélésekor azt is figyelembe kell venni, hogy a régebbi múltban a nagyobb halandóság miatt a házasságok átlagos tartama lényegesen rövidebb volt. Ma az első házasságkötés átlagos életkorában lévő (25 éves) férfi átlagosan 44 évnyi további átlagos élettartamra, egy, az első házasságkötés átlagos életkorában lévő (21 éves) nő pedig 55 évnyi további átlagos élettartamra számíthat, így az első házasság átlagos időtartama 40 év körül lehet.⁶ 40 év alatt pedig nyilvánvalóan kétszer akkora a válás előfordulásának valószínűsége, mint korábban, amikor a házasság átlagos tartama 20 év lehetett.

5.3. Házasságon kívüli születés

A házasságon kívüli születések aránya az összes élveszületések között 1945 után először lecsökkent a két világháború közötti időszakhoz képest (1960-ban 5,5 százalék), majd lassan növekedni kezdett, és 1995-ben 20,7 százalékot ért el.⁷ Tehát az utóbbi években erősen nő, de még mindig sokkal alacsonyabb, mint egyes észak-európai országokban. Úgy látszik, hogy a magyar társadalomban elsősorban az alacsony iskolai végzettségű nők körében fordul elő a házasságon kívüli szülés. Alig látszik annak jele, hogy ez a jelenség olyan mértékben elterjedne a magasabb iskolai végzettségű nők között, mint Nyugat-Európa egyes országában.

Összefoglalva a fenti tendenciák alapján levonható következtetéseket: nem állíthatjuk, hogy a magyar társadalomban a házasság általános válságba jutott. Az elmúlt 10-15 évben mutatkoznak ugyan bizonyos változások abban az irányban, hogy a házasságban élés valamivel kevésbé válik általánossá, de ezek a változások meg sem közelítik az egyes más fejlett országokban a közelmúltban megfigyelteket. Nem tudjuk megmondani, hogy ennek az-e az oka, hogy bizonyos időbeni késéssel jelentkeznek nálunk a változások Nyugat-Európaéhoz viszonyítva; vagy hogy mások nálunk a gazdasági feltételek (a lakáshoz jutás), mint Európa más országában; végül hogy a magyar társadalomban mások a családdal és a házassággal kapcsolatos normák és értékek, mint az említett országokban.

5.4. A családok életciklusának változásai

Alapvető változások történtek a családok életében. Ezek közül a legkézenfekvőbb és legegyszerűbben bizonyítható a családi életciklus változása a demográfiai változások következtében. Meghosszabbodott ugyanis a várható élettartam. Ebből következik, hogy egy 20-25 éves korban házasságot kötő pár – ha nem válik el – 40-45 évig élhet együtt házasságban, szemben a 100-200 évvel ezelőtti átlagosan 20-30 évig tartó házasságokkal. A házasságok nagy többségében a házasság első öt évében megszületnek a gyermekek (az átlagosan két gyermek), ezek tehát a házasság 25. éve körül elhagyják a szülői családot. Tehát 15-20 évig tart az „üres fészek” időszaka, vagyis a házaspár együttélése a gyermekek eltávozása után. Végül, mivel a férfiak átlagos első házasságkötési

⁵ 2004-ben a nyers válási arányszám 2,4 volt.

⁶ 2004-ben az első házasságkötés átlagos életkorában (29 év) lévő férfi átlagosan 40,8 évnyi további élettartamra, egy, az első házasságkötés átlagos korában (26,5 év) lévő nő pedig 51,2 évnyi további élettartamra számíthat.

⁷ 2004-ben a házasságon kívüli születések aránya 34,05 százalékot ért el.

életkora 3 évvel magasabb a nőkéénél, és mivel a férfiak átlagosan 9 évvel korábban halnak meg, a nők átlagosan 12 évi özvegy életre számíthatnak.

5.5. A házastársak kiválasztása

Bár teljesen bizonytalanok azok a hipotézisek, hogy az elmúlt évszázadokban az érzelmek teljesen alárendelt szerepet játszottak a párválasztásban, mégsem lehet tagadni azt, hogy ma a gazdasági és általában tágabb értelemben vett anyagi-vagyoni szempontok kisebb szerepet játszanak a házastárs kiválasztásánál, legalábbis a népesség egyes rétegeiben, mint 1945 előtt.

Ebben lényeges szerepet játszik az a tény, hogy régebben a családok jelentős része – legalábbis az egyénileg gazdálkodó parasztcsaládok és az önálló kisiparosok és kiskereskedő-családok – különálló gazdasági egységek voltak, amelyeknek működéséhez majdnem mindenképpen szükséges volt egy-egy felnőtt férfi és nő, ezzel szemben ma a felnőttek túlnyomó többsége a háztartási kereteken kívül végzi keresőtevékenységét, továbbá a nők nagy része is kereső munkát végez, ezért egy egyedülálló felnőtt férfi vagy nő, valamint az „egy szülő gyermekkel” típusú háztartások sokkal könnyebben képesek megélni, mint a korábbi időszakokban. Ezért a házasságkötés és a házasságban való élet sokkal kevésbé gazdasági szükségszerűség, a házasság felbomlása nem teremt szinte megoldhatatlan gazdasági problémákat (elsősorban a nők számára). Ennek következtében az érzelmek jelentősége valószínűleg megnőtt mind a házasságkötésnél, mind a házasság fenntartásában. Mivel az érzelmek a gazdasági adottságoknál lényegesen változékonyabbak, a 40-45 évig tartó házasság folyamán a korábbinál gyakrabban állhat elő olyan helyzet, amikor az érzelmek már nem képesek a házastársakat együtt tartani, ezért különélésre vagy válásra kerül sor.

Nem egyértelmű a homogámia csökkenésének tendenciája, azaz az azonos társadalmi helyzetű vőlegények és menyasszonyok összeházasodásának csökkenése. A hetero- gámia elsősorban azokban a rétegekben nagy, ahol lényeges férfitöbbség (például szakmunkás férfiak) vagy nőtöbbség (egyszerű szellemi foglalkozású nők) alakult ki. Csökkent a homogámia a mezőgazdasági fizikai férfiak és nők körében, elsősorban azért, mert a községi népességben erősen megnőtt a nem mezőgazdasági munkások száma. Ezzel szemben az értelmiségi férfiak és még inkább nők között igen magas és tovább növekszik a homogámia.

5.6. A család funkcióinak változásai

Ha azokat a funkciókat vizsgáljuk, amelyeket a család korábban és a mai társadalomban betölt, a kétségtelen változások mellett erősebben kidomborodik néhány fontosabb *családi funkció* változatlansága.

Az iparosodás előtti társadalmakban a *termelés túlnyomó részben családi keretben* (például a feudalizmusban jobbágygazdaságokban, kisipari műhelyekben) történt. Ma a termelés túlnyomórészt a családon kívül, nagyvállalatok, termelő- és szolgáltatóegységek keretében folyik. Nagy tévedés lenne azonban a családok mai termelő funkcióit lekicsinyelni. A mezőgazdasági termékek körülbelül egyharmadát ma is családi gazdaságokban (háztáji és kisegítő gazdaságokban a főmunkahelyen töltött munkaidőn túl végzett munka segítségével, kis részben egyéni gazdaságokban) állítják elő. Igen jelentős a családi keretben „háziagasan” végzett lakásépítés, továbbá a mindenféle „csináld magad” alapon végzett munka értéke. Újabbban terjed az a szemlélet, hogy a háztartási munkát is figyelembe kellene venni a nemzeti jövedelemben (hiszen például a vendéglőben elfogyasztott étel elkészítését vagy a mosodában végzett mosatást beleszámítják a nemzeti jövedelembé). Mindezek a tételek együttesen már igen lényeges részben hozzájárulnak a lakosság anyagi jólétéhez. Van olyan felfogás is, hogy ez a rész a jövőben növekedni fog.

A *fogyasztás* (étkezés, tartós eszközök használata stb.) ma is túlnyomó részben családi keretek között történik, a néhány évtizeddel ezelőtti várakozások a közétkeztetés terjedéséről, általában a közösségi fogyasztás szélesedő köréről nem valósultak meg.

A család szerepe a gyermek *szocializációjában*, úgy látszik, egyáltalán nem csökkent, talán még nőtt is. A pedagógiai szakirodalomban lépten-nyomon olvashatunk arról, hogy a mai iskolák mennyire kevésbé nevelnek. A régebben a nevelésben részt vevő más társadalmi intézmények – a tágabb rokonság, szomszédsági csoportok, különféle ifjúsági egyesületek – szocializációs szerepe pedig inkább gyengült, mint erősödött. Ahol a család nem tud a helyükre lépni – és ennek éppen a családra minden oldalról nehezedő terhek az okai -, ott sokszor az „utcasarki csoportok” negatív szocializáló hatása érvényesül. A család szocializációs szerepének jelenleg szinte pótolhatatlan voltát igazolja, hogy a kényszerűségből állami gondozásba vett gyermekek mennyi hátrányt szenvednek a család hiánya miatt.

A különböző deviáns viselkedéseket mutató fiataloknál és felnőtteknél is gondos vizsgálattal általában ki lehet mutatni, hogy gyermekkorukat megkeserítették a szülői család különféle problémái, konfliktusai, amelyek szocializációjukat megzavarhatták.

Hasonlóképpen inkább nőttek, mint csökkentek a család másik hasonló fontos funkciója, a *felnőttek lelki támogatásával* szemben támasztott igények. A mindennapi életben felmerülő feszültségek és kudarcok elviselésére a család nyújtja a legjobb segítséget azáltal, hogy az egyén számára biztos szerető és megbecsülő háttérrel nyújt. Az *idős emberek és betegek gondozása* terén nem sikerült a családot szükség esetén pótló egyenértékű társadalmi intézményeket kifejleszteni. Mivel a többi elsődleges csoport az utolsó évtizedekben hazánkban erőteljesen háttérbe szorult, a családok szinte egyedül kénytelenek e feladatok ellátását vállalni.

A családok ilyen testi és lelki gondozó, támogató szerepének jelentőségét bizonyítja, hogy mindenféle társadalmi szempontból problematikus viselkedés (bűnözés, alkoholizmus, mentális betegség, öngyilkosság) gyakoribb a nem házások, mint a házások körében. A Magyar Háztartás Panel felvételben kérdezett szorongás- és anómiaszimptómák (gyakran ideges, levert, gondjai vannak, tehetetlennek érzi magát stb.) gyakoribbak a 30 éves és idősebb nem házások, mint a velük egykorú házások között. A magyar társadalomban a család tehát igen fontos feladatokat lát el még a termelés és a fogyasztás területén is, még inkább a gyermekek szocializációjában és a felnőttek lelki egészségének védelmében.

5.7. A családra vonatkozó társadalmi normák

Az 1990-es években két adatfelvétel volt Magyarországon, amely a családdal kapcsolatos értékeket kutatta. 1993-ban a szülőképes korú női népesség és hasonló korú férfiak mintájától kérdezték meg, hogy nyolc állítás közül melyikkel ért egyet (Cseh-Szombathy 1995). A két állítás közül az egyik a XX. század elején elterjedt normát fejezte ki, a másik az utolsó évtizedekben a fejlett országokban elterjedő („posztmodern”) normát. Többnyire a hagyományos értéket és normát tükröző állítást helyeslők voltak többségben: a családtagok egymásért hozott áldozatát fontosnak tartották, egyetértettek a tekintély szerepével a gyermeknevelésben stb. Az egyes kérdéseknél a posztmodern állítást elfogadók általában nem nyilatkoztak hasonlóképpen a posztmodern álláspontot kifejező más kérdéseknél, ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a posztmodern értékek és normák a család vonatkozásában jelen vannak, de még nem rendeződtek össze következetes ideológiává.

1991-ben egy nemzetközi adatfelvétel keretében kisgyermekes anyákat és apákat kérdeztek meg a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökről, normákról és értékekről (Pongrácz-Molnár 1994). Nyolc különböző családi életformáról kérdezték az értékítéleteket. 1-től (nagyon elítélő) 5-ig (nagyon helyeslő) terjedő skálán lehetett választ adni. A válaszok átlagát 0-100 fokú skálára számították át az egyszerűbb bemutatás érdekében (11.2. táblázat). Messze a legpozitívabb értékelést kapta a „házastárral és gyermekkel élni” családforma. Közepes az életjátszár kapcsolat gyermek nélkül és gyermekkel családformák értékelése. Igen negatívan értékelték az egyedül élést és a tényleges együttélés nélküli partnerkapcsolatot, amelyben gyermek van

11.2. táblázat - 11.2. táblázat ♦ Kisgyermekes anyák és apák átlagos véleménye arról, hogy mennyire tartanak pozitívnak különböző családi életformákat (100 = igen pozitív, 0 = igen negatív)

Családi életformák	Anyák véleménye	Apák véleménye
Házasságban élni gyermekkel	98	99
Élettársi kapcsolatban élni gyermek nélkül	49	60
Élettársi kapcsolatban élni gyermekkel	54	52
Egyedül élni gyermekkel	31	31
Egyedül élni	16	16

Lakóközösségben élni barátokkal	41	41
Partnerkapcsolatban élni, de nem együtt lakni, a gyermekek nevelését megosztva végezni	17	16
Szülőkkel lakni, partnerrel vagy partner nélkül, gyermekkel	20	10

Sokatmondó az is, hogy a megkérdezett fiatal gyermekes szülők nagy többsége (az anyák 89 százaléka, az apák 84 százaléka) azt mondta, hogy a gyermekeseknek jobb az életük, mint a gyermekteleneknek. Ugyanakkor a megkérdezetteknek valamivel több mint a fele (az anyáknak 58 százaléka, az apáknak 53 százaléka) úgy nyilatkozott, hogy a dolgozó nőnek jobb az élete, mint a nem dolgozó nőnek. A megkérdezettek többsége tehát a gyermekvállalást és az anya munkavállalását kombináló életstratégiát tartotta előnyösnek.

Figyelmet érdemel, hogy a család- és gyermekbarát válaszok gyakorisága a legnagyobb volt a vizsgált országok (Oroszország, Lengyelország, volt Nyugat- és volt Kelet-Német- ország) között. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar társadalomban a hagyományos családi értékek erősebben élnek, mint számos más európai társadalomban.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

A családok vonatkozásában a társadalompolitika több tekintetben ellentmondásos helyzetben van. Egyrészt minden magyarországi társadalompolitikai koncepcióban megfogalmazódott, hogy a magyar társadalomban alapvető jelentősége van a családnak, és a család funkcióit az állami intézmények nem kívánják, de nem is képesek átvenni. Másrészt a magyar társadalomban az utolsó évtizedekben számos olyan változás ment végbe, amely megnehezíti a családok számára azt, hogy e funkcióikat megfelelően elláthassák. Ilyen mindenekelőtt a munkavállalási életkorú házasságok majdnem teljes foglalkoztatása. Ez legnagyobb mértékben annak a következménye, hogy a magyar társadalomban jelenleg igen nehéz anyagi helyzetbe kerül az a család, amely egyetlen aktív kereső keresetéből próbál megélni. A házasságok majdnem teljes körű foglalkoztatása nyilvánvalóan nehézségeket okoz a gyermekek, különösen a kisgyermekes családok ellátásában, nevelésében, továbbá az idősek számára (a kereső nők szüleinek, valamint házastársuk szüleinek) gondozásában. Noha elvben megvolna arra a lehetőség, hogy társadalmi intézmények átvégyék a család funkcióinak egy részét, vagy legalább megkönnyítsék azoknak a családok ellátását, jelenleg azonban sem az óvoda, sem az iskola, sem az egészségügyi intézmények, sem pedig a szociális gondozás nem képes a családdal egyenértékű vagy azt legalább megközelítő ellátást, gondoskodást nyújtani a gyermekek és az idősek számára.

A csecsemők esetében a szülési szabadság, a kisgyermekesek 2 éves életkoráig pedig a gyermekgondozási segély nyújt segítséget a családoknak az ilyen kisgyermekes gondozásában. Az óvodai ellátás többé-kevésbé megoldja az óvodáskorú gyermekek nagy részének gondozását a szülők munkaideje alatt – azokon a településeken természetesen, ahol az óvoda a lakóhelyektől viszonylag rövid időn belül elérhető. Lényegesen több probléma merül fel a napközis iskolák nyújtotta szolgáltatásokkal kapcsolatban. A beteg idősek gondozása a családi kereteken kívül csak egészen kis töredékükönél tekinthető megnyugtatóan megoldottnak.

A családpolitika körébe számíthatjuk a családok anyagi helyzetével kapcsolatos politikát is. Elsősorban két problematikus helyzetet kell kiemelni:

1. A fiatal házaspárok számára a lakáshoz jutás igen súlyos és egyre növekvő problémákat, anyagi terheket jelent.
2. A családok életszínvonalát erősen differenciálja az eltartott gyermekek száma. Ezek az életszínvonal-különbségek nagyobbak, mint a felnőtt családtagok iskolai végzettsége, foglalkozása, munkahelye következtében létrejövő életszínvonal-különbségek.

Mindenképpen kívánatos a gyermekszámból adódó életszínvonal-különbségek mérséklése. Ennek kitüntetett eszköze lehet a családi pótlék. Ennek népesedési hatásairól a

1. fejezetben volt szó.

Ugyancsak a családpolitika körébe sorolhatjuk az olyan intézmények – például családsegítő központok – létrehozását, amelyek a családoknak mindenféle problémahelyzetben segítséget tudnak nyújtani. Ez a segítség kiterjedhet az alkalmi anyagi támogatástól a betegség okozta akut nehézségek áthidalásán keresztül a családi konfliktusok kezelésében nyújtott segítségig. A családsegítő központokra visszatérünk még a deviáns viselkedéssel foglalkozó 17. fejezetben.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Minden ismert emberi társadalomban létezett a családnak valamilyen formája. Ezek a családformák azonban meglehetősen változatosak. Ez azt jelzi, hogy az embernek és a társadalomnak szüksége van a család intézményére, de nagyon sokféle családforma képes a család funkcióit ellátni.

A családnak öt fő funkcióját szokás megkülönböztetni: 1. a termelést, 2. a fogyasztást, 3. a népesség reprodukcióját, 4. a gyermekek szocializációját, 5. a felnőttek pszichés védelmét. A korábban nagyon fontos termelési funkció a modern társadalmakban háttérbe szorult a háztartás és a munkahely szétválása következtében. A fogyasztás a modern társadalmakban is nagyrészt családi keretben történik. A népesség reprodukciójában a családoknak döntő szerepük van, a gyermekek nagy része házasságban vagy házasságszerű együttélésben születik. A gyermek szocializációjában semmilyen intézmény sem képes a családot megfelelően helyettesíteni, a családi szocializáció hiánya és zavara súlyosan veszélyezteti a gyermekek személyiségfejlődését. A modern társadalomban talán még inkább, mint korábban rendkívül fontos az a pszichés támogatás, védelem, amelyet a családok a felnőtt családtagoknak nyújtanak.

Nyugat-Európában és Észak-Amerikában emelkedik az első házasságkötési életkor, gyakoribb a házasságon kívüli együttélés, országonként eltérő mértékben emelkedik a válási arányszám és a házasságon kívüli születések aránya, nő az egyszemélyes háztartások aránya, csökken a családok gyermekszáma. Vitatott kérdés, hogy mindezek a változások a család válságát jelzik-e, vagy csupán átalakul a család.

Az utolsó években Magyarországon is jelentkeznek hasonló tendenciák, mint Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, azonban általában – a gyermekszámcsökkenés kivételével – kisebb mértékben, mint ott. A családi értékek vizsgálata azt mutatják, hogy a magyar társadalom többsége a családra vonatkozó hagyományos értékeket fogadja el.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Spéder Zsolt)

A családokat formáló folyamatok – a házassodás, a válás, az élettársi kapcsolat alapítása és felbontása, a gyermekvállalás, a gyermekek elköltözése, a szétköltözés, az özvegyülés az ezredforduló körüli időszakban sem voltak mentesek fordulatoktól. A rendszerváltozás ezen a téren is cezúrát jelentett: 1990 után számtalan új jelenséggel találkoztunk ilyen például a házasságkötések elodázása, a késői elköltözés a szülői háztól, a „szingli” életvitel terjedése, a házasságon kívüli születések terjedése stb. –, továbbá néhány lényeges folyamat – pl. az élettársi kapcsolatok térhódítása – felgyorsulását is tapasztalhattuk. Ezek a változások az 1990-es évtizedben folyamatosan zajlottak, és 2004-ig nem jutottak nyugvópontra. Közülük a következőkben a párkapcsolatokra, azok formálódására, dinamikájára és felbomlására koncentrálunk. A családon belüli másik relációt, a gyermek-szülő kapcsolatot is ennek következményeit szem előtt tartva tekintjük át. Előrebocsátjuk, hogy az itt tárgyalt területeken a hazai történések alapvetően egybeestek az európai tendenciákkal.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Vitathatatlan, hogy a párkapcsolatok formálódásának alapvető tendenciáit az ezredforduló Európájában az **élettársi kapcsolatok** terjedése és a házasságkötési hajlandóság visszaesése határozta meg. Minden országban nőtt az élettársi kapcsolatban élők száma és az első párkapcsolatként ezt a formát választók hányada. Ugyanakkor az adatok országonkénti szóródása igen erős: a leginkább érintett 25-34 éves nőket tekintve a szőben forgó arány Szlovákiában és Lengyelországban 3, illetve 4 százalék, a skandináv államokban (és Franciaországban) viszont a köziedelemnek megfelelően magas, 40 százalék feletti (vö. 11.3 táblázat). A volt szocialista országok nem alkotnak homogén tömböt: jóllehet európai összehasonlításban a legtöbbjükben kevésbé elterjedtek az élettársi kapcsolatok, Észtország (34,5 százalék) egyértelműen a magas arányt felmutató országok közé tartozik, Szlovénia (21,1 százalék) és Magyarország (16,7 százalék) pedig inkább a közepes értékkel rendelkezők közé sorolható. Néhány kiugró adat dacára tény, hogy a házasságban élők hányada minden általunk vizsgált európai országban magasabb, mint az élettársi kapcsolatot választóké (11.3. táblázat), még

abban a korcsoportban is, amelyben a leggyakoribb az utóbbi együttélési forma. Ha pedig az idősebb korosztályokat is bevonjuk a vizsgálatba, még egyértelműbbé válik a házasság dominanciája. Ez abból következik, hogy az idősebbek között sokkal többen vannak, akik számára az élettársi kapcsolat nem jelentett alternatívát, de annak is jelentős szerepe van, hogy az élettársi kapcsolatban élők közül idővel sokan összeházasodnak. Ez a „metamorfózis” nem véletlen, hiszen az európaiak többsége ideális párkapcsolati formának ma is a házasságot tekinti (Spéder, 2005).

Az élettársi kapcsolatban élők gyakori házasságkötése a két párkapcsolati forma komplementer jellegére utal. Ám *Heuveline és Timberlake* nemrégiben elkészült munkája óvatosságra int. Ok arra hívják fel a figyelmet, hogy az élettársi kapcsolatok funkciója az egyes európai országokban más és más. Van, ahol szerepük marginális (Olaszország, Lengyelország), van, ahol a házasság megelőző fázisa (Ausztria, Németország), van, ahol a házasság alternatívája (Franciaország) és van, ahol a két forma megkülönböztethetetlen (Svédország) (Heuveline-Timberlake 2003). A szerzőpáros a fentieknél részletesebben definiált típusokat implicit módon egy terjedési folyamat egymást követő szakaszainak tekinti, de nem zárja ki azt az értelmezést sem, hogy az élettársi kapcsolat mint párkapcsolati forma az egyes országokban és esetleg az egyes emberek életében is eltérő funkcióval bír majd.

A „próbaházasság” jellegű élettársi kapcsolatok elterjedésétől a kutatók azt várták, hogy fokozza a házasságok stabilitását. Az erre irányuló elemzések a feltételezést nem igazolták. Ezek szerint az első párkapcsolatot közvetlenül házasságként létesítők kapcsolata tartósabb, mint azoké, akik megelőzően próbaházasságban éltek. A jelenséget általában a szelekcióval magyarázzák: azok választják a próbaházasságot, akik kevesebb kötöttséget tudnak magukra vállalni, individualizmusuk erősebb. Ok házassági krízis esetén értékékeiket és beállítódásukat követve könnyebben válnak.

Az élettársi kapcsolat tehát mára a legtöbb európai országban bevett párkapcsolati formává vált. Ugyanakkor még tisztázásra szorul, hogy milyen a viszonya a házassághoz; szintén keveset tudunk arról, hogy miként befolyásolja a gyermekvállalási magatartást, pedig a házasságnak, ahogy korábban említettük, egyik legfontosabb funkciója a reprodukció. A tartós élettársi kapcsolatban élők családi funkciókat töltenek be (szülői szerep, házastársi szerepek). Ezzel szemben az élettársi kapcsolatot gyakran mind az érintettek, mind a kívülállók a partnerkeresés folyamatának részeként értelmezik, amelyben – ahogy azt Waite és Gallagher megállapította – a házassághoz képest alacsonyabb az egymás iránti „elköteleződés” szintje (Waite-Galagher 2000).

A válások száma annak dacára sem csökkent, hogy gyakoribbá váltak az élettársi kapcsolatok, „próbaházasságok”, sőt egyes országokban növekedett is az alacsonyabb házasságkötési arányok ellenére. Jóllehet a folyamat dinamikája nem volt mindenütt azonos, különösen a dél-európai katolikus államok képeznek kivételt, az ezer főre eső válások száma sok országban 2 ezrelék fölé emelkedett. A teljes válási arányszámnak (TVA)

11.3. táblázat - 11.3. táblázat ♦ A házasságban és élettársi kapcsolatban élők aránya az összes megfelelő korú nő százalékában, és az élettársi kapcsolatban élők aránya az összes párkapcsolaton belül, 25-34 éves nők (2000-2002)

Ország	Házasságban	Nők Élettársi kapcsolatban	Élettársi kapcsolat az összes párkapcsolatban
Ausztria*	45,8	20,1	30,5
Belgium*	45,7	18,3	28,6
Csehország	57,7	4,5	7,2
Dánia	39,9	30,3	43,1
Egyesült Királyság	41,9	20,3	32,6
Észtország	40,4	21,2	34,4

Finnország	40,4	26,7	39,8
Franciaország*	37,9	28,3	42,8
Görögország	56,7	3,3	5,4
Hollandia	48,0	24,5	33,8
Írország*	43,8	12,9	22,7
Lengyelország	60,2	2,1	3,4
Lettország	40,6	4,3	9,6
Liechtenstein	51,0	9,5	15,6
Litvánia	61,0	5,7	8,6
Luxemburg*	51,1	18,2	26,2
Magyarország	56,9	11,5	16,8
Németország	52,8	15,2	22,4
Norvégia	38,2	27,2	41,5
Olaszország	49,8	4,2	7,8
Portugália	61,0	7,4	10,8
Románia	68,6	7,1	9,4
Szlovákia	60,3	2,0	3,2
Szlovénia	45,2	12,1	21,1

Forrás: Saját számítás Eurostat népszámlálási adatok, *EB és CC Barométer 2000-2002.

könnyebben adhatunk köznapit értelmezést: azt jelzi, hogy a házasságok korábbi generációjának ismert válási gyakorlata szerint a ma kötött házasságok milyen arányban bomlanak fel. E szerint Európában jelentősek a különbségek, hiszen míg a déli mediterrán országokban (Olaszország, Spanyolország, Görögország) a házasságkötések tizede-hatoda, addig Svédországban több mint fele (55 százalék), Dániában pedig majdnem fele (45 százalék) végződik válással.

Széles körű vizsgálódások folytak és folynak mind a mai napig arról, hogy milyen tényezők következtében nőtt meg a válások száma. Közmegegyezés van abban, hogy az anyagi feltételt a nők munkavállalása teremti meg, de túlzás lenne ezt kizárólagos okként kezelni. Ennek az elemi tények is ellentmondanak. A számtalan motívumra kiterjedő kutatások végül is a párkapcsolatok felbomlásának olyan magyarázó sémájához vezettek, amelyben a nők munkapiaci szerepe is megjelenik, de egy soktényezős modell egy olyan változójaként, amely a párkapcsolatot fenntartó *kényszereket (gátakat)* feloldja (Cseh-Szombathy 1985; Gödri 2001; Philips 2004). A párkapcsolat fennmaradása azonban a gátakon vagy külső kényszereken kívül több más körülménytől függ. Elsősorban attól, hogy milyen a házasság (párkapcsolat) minősége. Fontos továbbá, hogy az érintetteknek milyenek az elvárásai a másik, illetve a párkapcsolat iránt, és hogyan értékeli kapcsolataikat. A házasság minőségét gyakran a vonzó elemek (az együttlét boldogsága, elégedettség a közös státussal stb.) és a feszültséget indukáló elemek (viták az együttélés során, azok gyakorisága, intenzitása stb.) egyenlegével írják le. Ha sok a feszültség és kicsi a vonzás, akkor meginog a házasság. Hogy végül felbomlik-e, az függ a már említett

kényszerektől vagy gátaktól, amelyek nemcsak anyagiak lehetnek (képes vagyok-e önállóan egzisztenciát alakítani), hanem morálisak is (mennyre tartom a házasságot öröknek, felbonthatatlannak). Végül igen fontos annak ismerete, hogy a fennálló házassággal szembeni *alternatívának* (az önálló életnek vagy pedig – és ez a gyakoribb – egy új partnerkapcsolatnak) milyen a vonzása. A válásnak a valószínűsége tehát akkor a legnagyobb, ha a házasságban nagyok a feszültségek, ugyanakkor gyengék a fennmaradást szolgáló kényszerek, miközben gyenge a létező, viszont erős a potenciális kapcsolat vonzása.

Noha a válás a nyugati társadalmakban általános jelenség, meghatározott társadalmi csoportokra mégis inkább jellemző. Amerikai vizsgálatok szerint gyakoribb az alacsonyan képzettek, az alacsony jövedelműek és a feketék között. Az értékek szerepe is kimutatható: a szocializációs nehézségeket (elvált szülők) megtapasztalók, a nem vallásosak és a liberális nézetűek nagyobb eséllyel válnak el (Bumpass 2002).

Az élettársi kapcsolatok megszakadása, a házasságok felbomlása (szétköltözés és válás), a házasságot követő élettársi kapcsolat és az újránházasodás szakaszossá, tarkává teszi az érintettek párkapcsolati pályáját. Ugyanakkor mindez a szülői státusra és szerepekre is hatással van. A gyermekvállalással ugyanis a (házas)társak ezeket is magukra veszik, míg a partnerkapcsolat megszüntetésével kénytelenek újradefiniálni. A hagyományos nukleáris családban a biológiai és jogi szülői szerep egybeesik a funkcionálissal, a válások és újránházasodás révén keletkező családi kontextusok révén azonban újfajta, időben és térben eltérő szülői szerepek jönnek létre (Vaskovics 2000). Az egyszülős család nevében jelzi, hogy a gyermeket egy szülő neveli. És ez így is van, ha a gyermek a másik szülővel nem tart fenn kapcsolatot. Ha viszont azzal is rendszeresen találkozik, akkor a távol lévő biológiai szülő is közreműködik a nevelésben és gondoskodásban. Az elvált szülők új partnerkapcsolataik révén a gyermek új szülőt és testvért, esetleg nagyszülőket is kap(hat), ezért a párkapcsolatok változékonysága és az érintettek viselkedése a szülői és gyermeki szerepek újraértelmezését és újraformálását is igényli. (Hadd emlékeztessünk azonban itt az arányokra: a gyermekek többsége ma is hagyományos családban él, és két szülő neveli őket.)

A fentieket gondolta végig több kutató, amikor az elmúlt években a gyermek perspektívájából tette vizsgálata tárgyává a párkapcsolatokat, és vette számba, hogy milyen eséllyel kerülnek meghatározott életkorukig (15. életév) különböző (pl. egyszülős) családtípusba és mennyire tartós az adott státusuk (Andersson 2004; Bumpass-Lu 2000; Heuveline-Timberlake-Fürstenberg 2003; Heuveline-Timberlake 2004). Az adatok tanúsága szerint Európában erősen szóródik az egyszülős családba kerülés kockázata, és jóllehet kisebbek, de mégis lényegesek az eltérések az ott eltöltött idő hosszában (vö. Andersson 2004). Olaszországban és Spanyolországban volt a legkisebb (9, ill. 13 százalék), az egykori NDK-ban, illetve Lettországon (46 százalék, illetve 44 százalék) pedig a legnagyobb annak esélye, hogy egy gyermek 15 éves koráig megtapasztalja az egyszülős családi létet. Magyarország a maga 24 százalékos adatával Finnországgal és Norvégiával együtt a középmezőnyben helyezkedett el. Ha pedig onnan közelítjük a problémát, hogy egy gyermek 15 éves koráig átlagosan mennyi időt töltött egyszülős családban, akkor ez átlagosan Olaszországban a gyermekeké 3, Lettországon pedig 15 százalékát teszi ki. Nem nyugtathatjuk magunkat azzal a ténnyel, hogy a gyermekek adott életszakaszuk döntő hányadát nem egyszülős családban töltik: a várható társadalmi problémák szempontjából ugyanis magának az esemény bekövetkezésének is messzeszemenő következményei lehetnek (vö. McLanahan 1985).

Andersson azt állapítja meg, hogy az egyes országok nehezen csoportosíthatók a gyermekek családdemográfiai tapasztalatainak jellege szerint, hacsak azt nem tekintjük mérvadónak, hogy a katolikus vallás erős hagyománya és dominanciája esetén a családok ebben az értelemben stabilabbnak bizonyulnak (i. m. 321). A családtípusok szerinti differenciákat tekintve tudjuk, hogy az egyszülős családba kerülés esélye – az adott párkapcsolatból származó gyermekekre értve – sokkal nagyobb az élettársi kapcsolatban, mint a házasságban születettekben (vö. Andersson 2004). Bumpass és Lu amerikai adatokon kimutatta az etnikumnak és az anyák iskolázottságának befolyását is. Ha ez utóbbi alacsony, emelkedik a gyermek egyszülős családban eltöltött ideje (i. m. 38).

A család körül dúló vita („háború”) az ezredfordulón sem szűnt meg. Olyan újhelyzetek és életszakaszok (szinglik, posztadoleszcencia) bukkantak fel, illetve olyan jelenségek váltak tömegessé, mindennapivá (élettársi kapcsolat, válás) amelyek sokak szerint a család válságának indikátorai. Kétség sem fér ahhoz, hogy a párkapcsolatok, továbbá a gyermekvállalás és -nevelés keretei átalakulóban vannak. Mára a hagyományosnak tekintett nukleáris család – két szülő gyermekekkel – társadalmi elterjedtsége (aránya az összes háztartás között) csökkent, és az életúton belül lerövidült az az időszak, amíg az egyének ilyen keretek közt élnek. Egyben megszokasodtak az együttélési formák (Somlai 1999), nőtt ezek életútbeli variabilitása. Ezeket a folyamatokat a családkutatók az *individualizálódás* (az egyéni életúton belüli növekvő változatosság) és a *pluralizálódás* (eltolódás a társadalmi arányokon belül) tendenciájával szokták azonosítani (Kuijsten 1996; Schneider 2001). Ugyanakkor felfoghatók a család mint együttélési és reprodukív intézmény változóképesége és túlélőképessége jeleként is.

8.2. Hazai tendenciák

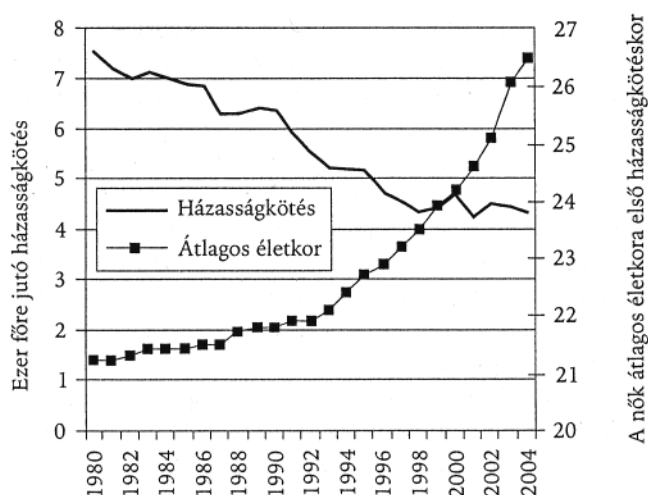
Párkapcsolatok: élettársi kapcsolat, házasság, válások Már 1990 előtt elkezdődött, de a rendszerváltozást követően felgyorsult és átfogóvá vált a párkapcsolatok átalakulása. A legszembetűnőbb megnyilvánulása ennek, hogy míg korábban az érintettek túlnyomó hányadának a házasság volt az első (és egyetlen) párkapcsolata, addig az ezredforduló idején az első párkapcsolatot létesítők között már többen vannak az élettársi kapcsolatot (36,6 százalék), mint a közvetlenül a házasságot választók (32,3 százalék). A változás a normák szintjén is megmutatkozik, hiszen a teljes népesség közel háromötöde (58,2 százalék), a fiatalok háromnegyede (74,5 százalék) vallotta, hogy „a fiatalok először éljenek élettársi kapcsolatban, és azt követően házasodjanak meg”.

Az élettársi kapcsolatok Magyarországon gyakran vezetnek házassághoz. Az 1990-es évek végéről származó adatok szerint az élettársi kapcsolatként induló párkapcsolatok egyharmada (32,7 százalék) két éven belül, fele öt éven belül formálódott házassággá. Harmaduk-negyedük azonban öt évnél tovább is megmaradt az eredeti keretek között, míg egy kisebbik, egyötöd körüli hányaduk öt éven belül felbomlott.

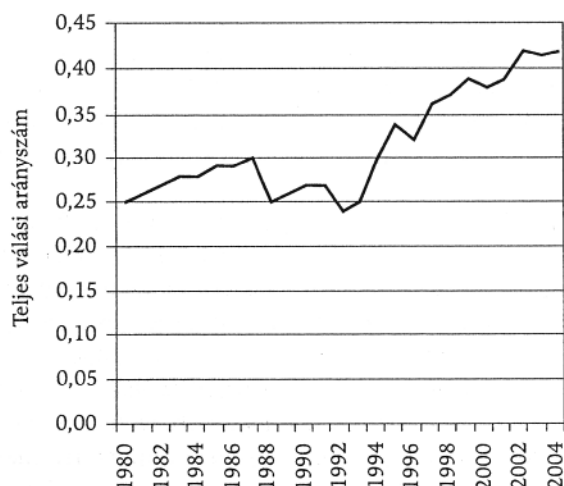
Az élettársi kapcsolatok terjedésének nyomán csökkent a házasságkötések száma, és emelkedett a házasodók életkora (vö. 11.1. ábra). 1990-ben még 66 405 házasságot kötöttek, 2004-ben viszont csak 43 791-et, pedig az érintett korcsoport létszáma az utóbbi időpontban magasabb volt. A házasodók átlagos életkorát tekintve pedig azt tudjuk, hogy a nők esetében 1990-ben ez 21,8 év, 2004-ben pedig 26,5 év volt, a férfiak körében pedig 24,7, illetve 29 év.

A kutatások szerint több körülmény is szerepet játszik abban, hogy a fiatalok között Magyarországon is terjed az élettársi kapcsolat. A strukturális változások közül a felsőfokú képzés expanzióját és az első munkahely megszerzésének bizonytalanságait kell kiemelni. A nem szükségszerűen élethosszig tervezett élettársi kapcsolat az új körülményekhez inkább köthető, mint a tartós elkötelezettséget és anyagi önállóságot is feltételező házasság (Bukodi 2004). Gondolni kell az értékváltozások következményeire is. A „holtomiglan-holtodiglan” tartó házasságba vetett hit elvesztése, kapcsolódva a válások tömeges számához, nyilvánvalóan segítette az élettársi kapcsolatok terjedését. Úgyszintén az individualizálódás újabb és újabb hullámai, illetve a jelenorientált viselkedés terjedése. A nem vallásosak, a függetlenséget kiemelt értéknek kezelők, a szocializáció során nehézségekkel küzdők inkább választják az élettársi kapcsolatot, mint a házasságot (Bukodi 2004; Pongrácz-Spéder 2003).

Az ezredforduló idején Magyarországon sem látszik még világosan, hogy a két párkapcsolati forma relációja hogyan fog alakulni. Nálunk az élettársi kapcsolat mint házasság utáni életforma terjedt el, ma viszont leginkább mint a házasságot megelőző párkapcsolati forma funkcionál. Ugyanakkor nem minden élettársi kapcsolatból lesz házasság: van, amelyik felbomlik, és van, amelyik tartósan megőrzi eredeti formáját. Ismeretes viszont, hogy a házasság mint „végső cél” dominál a köztudatban. Ez arra utal, hogy Magyarországon az élettársi kapcsolatok valószínűleg nem fogják helyettesíteni a házas együttélést.

11.1. ábra ♦ A nyers házasságkötési arányszám és a nők átlagos életkorának alakulása az első házasságkötéskor 1980 és 2004 között

Forrás: Népmozgalmi adatok, KSH.

11.2.ábra ♦ Teljes válási arányszámok Magyarországon, 1980–2004

Magyarország a John Hajnal által a Trieszt-Szentpétervár egyenessel elkülönített késői (nyugati) és korai (keleti) házassági modellek határán helyezkedik el. 1945 után – mint a többi államszocialista országban – a korai házasságkötés modellje vált általánossá. A rendszerváltást követően az új strukturális viszonyok között a házasságkötések egyre magasabb életkorra tolódtak (és tolnak mindmáig) el. A változások a párkapcsolat-formálódás területén még nem jutottak nyugvópontba, de biztosak lehetünk benne, hogy a formálódó új minták jól elhelyezhetőek lesznek a nyugat-európai modellek között.

Noha a válások száma az 1990-es évek elejéhez képest alig változott – például 1990-ben 24 888-at, 2004-ben pedig 24 638-at tett ki –, a válási hajlandóság erősödött, hiszen a házasságkötések száma mindeközben visszaesett, azaz kevesebb házasságra jut hozzávetőlegesen ugyanannyi válás. A válási hajlandóság egyik legérzékenyebb mutatója a teljes válási arányszám, amely azt is figyelembe veszi, hogy egy adott évben bontóperrel zárult házasságok milyen hosszú idő után bomlottak fel, illetve a mai válások milyen arányban állnak a korábbi házasságkötésekkel (11.2. ábra). Ez az arányszám az 1980-as években előbb emelkedett, majd csökkent, az 1990-es évek elejétől viszont folyamatosan nőtt, és ma a 40 százalékos körüli szinten áll. A 2000-ben kezdődő évtized elejének házassági és válási gyakorlat alapján tehát a megkötött házasságok negytedede valószínűleg válással fog megszűnni.

A válás az elmúlt évszázadban mindig is ismert jelenség volt a magyar társadalomban, ám csak „periferiális” jelleggel (Lőcsei 1978; Csernák 1996). Terjedése, majd expanziója Lőcsei Pál szerint az erőltetett iparosításhoz, a mobilitáshoz, a család anyagi-gazdasági funkcióinak kényszerű megszűnéséhez, a nők munkába állásához, a nagy társadalmi kataklizmákhoz kötődik (Lőcsei 1978). A folyamatot elősegítette a válási jog liberalizálása, a „vétkesség” bizonyításának megszüntetése. Ennek nyomán a válások száma növekedett, ám csak átmenetileg. A szakértők szerint a jog inkább csak követi a társadalmi gyakorlatot, s nem oka a tömeges reakciónak. Az ezredforduló válási viszonyainak kialakulásában a mentális tényezőknek is lényeges a szerepük. Nagy súllyal esik a latba, hogy megszűnt a válás társadalmi elítélése, a házasság felbontása a házassági konfliktusok legitim megoldási módjává vált. Másfelől növekedett a párkapcsolatok minősége iránti igény; az emberek nem csak „kevesebbet tűrnek el egymástól”, de többet is várnak.

Milyenek a magyar „szinglik”? A „szingli” lét a posztmodern világ fiatal középkorúinak („harmincasok, negyvenesek”) a tartós párkapcsolatot mellőző, választott életformája, melyben egyidejűleg érvényesül az érintettek erőteljes munka-, fogyasztás- és szabadidő-orientáltsága. Előfeltétele az anyagi jólét, hiszen egyedül, önállóan kell megteremteni a saját lakás és önálló életvezetés finanszírozását. Az 1990-es években az átalakulást követően a növekvő egyenlőtlenségek Magyarországon is teret nyitottak azoknak a szűk, ám jómódú csoportoknak, amelyek tagjai számára reális lehetőséggé válik ez az életmód (Utasi 2004). Nem hanyagolhatók el azonban mindennek mentális tényezői sem: szükséges, hogy az érintettek az ideiglenes partnerkapcsolatokat részesítsék előnyben, azaz a tartós párkapcsolatok kötöttségeitől mentesen akarjanak élni. A népességnek és a fiataloknak azonban igen kis aránya (5 százaléka) tekinti az önálló, független életet ideálisnak. Utasi vizsgálati eredményei egyértelművé teszik, hogy tudatos választásról a tartós párkapcsolat nélkül élők egy kisebb hányada (egyötöde) esetében beszélhetünk (i. m. 75). A többség vagy öntudatlanul, egyéb életcéljait követve,

karriertörekvéseinek, munkacentrikusságának engedve belesodródik a szingli élethelyzetbe vagy korábbi partnerkapcsolata felbomlását követően (még) nem tudott újat kialakítani.

11.4. táblázat - 11.4. táblázat ♦ Különböző életkorú gyermekek megoszlása Magyarországon a szülők száma, párkapcsolati típusa és szülői helyzete alapján, 2000

Szülői helyzetek	Gyermek életkora			
	1 év alatti	5	10	14
Kétszülős családok				
Mindkét szülő vér szerinti				
Házasságban	67,1	68,6	68,5	66,8
Élettársi kapcsolatban	18,0	7,1	3,2	2,0
Egyik szülő vér szerinti				
Házasságban	1,7	4,1	5,5	5,7
Élettársi kapcsolatban	1,0	3,0	3,8	4,0
Két mostohaszülő	1,0	3,4	3,2	4,1
Egyszülős családok				
Vér szerinti szülő				
Anya	10,4	11,9	13,2	14,9
Apa	0,4	0,9	1,4	2,0
Mostohaszülő	0,5	0,9	1,2	1,5
Összesen (%)	100	100	100	100
N=	96 128	108 475	122 401	119 360

Forrás: Saját számítás a 2001. évi magyarországi népszámlálás adatai alapján.

Utasi kvalitatív vizsgálataiban több olyan motivációs kört is feltárt, amely predesztinál a szingli életvitelre (i. m. 50. skk.). Az egyik ilyen a már említett karrierorientáltság. Ennek képviselője érzelmi életét (és partnerkapcsolatát) alárendeli a sikernek, a pénznek. A sikerei révén meggazdagodva bizalmatlanul tekint a világra, tart attól, hogy ő „csak vagyona miatt akarják”. Másokat a túlzott óvatosság akadályoz meg abban, hogy partnerkapcsolatot alakítson ki. Esetleges negatív szocializációjuk (viták veszekedések, válás a származási családban) azt a képzetet alakítja ki bennük, hogy mindent nagyon meg kell gondolni, és ez a magatartás a „tartós párkapcsolatot hárító” attitűdbe torkollhat. Végül a partnerkapcsolatban (általában élettársi kapcsolatban) való csalódás is járhat hasonló következménnyel.

A magyar szinglik hajlanak látogató jellegű „LAT” (Living Apart Together) kapcsolat fenntartására, és életük egy későbbi fázisára tartós partnerkapcsolatot is terveznek. Ugyanakkor sikerre törő magatartásuk, karriercéljaik dominanciája, kötöttségeket és önfeláldozást nem vállaló individualizmusuk korlátozza ezeket a törekvéseiket. Talán ezért is nevezi Utasi életüket ambivalensnek, hiszen közülük többen keresik a tartós, kiegyensúlyozott párkapcsolatot, mint ahányan önként választották a szingli életet.

Párkapcsolatok a gyermekek perspektívájából A 2000. évi magyarországi népszámlás alapján – ha csak statikusan is – képet kaphatunk a gyermekek családdemográfiai helyzetéről. Megtudhatjuk, hogy egy vagy két szülővel élnek-e, de azt is, hogy azok vér szerinti vagy mostohaszülei. Az ismertetéshez négy életkort választottunk ki (egyévesnél fiatalabbak, 5, 10 és 14 évesek), és az ő szülei párkapcsolati státusával közelítjük az általános viszonyokat (11.4. táblázat). Az közismert, hogy a válások nem csökkenő száma és az élettársi kapcsolatok házasságnál nagyobb bomlékonysága következtében növekszik az egyszülős családi helyzetet megtapasztaló gyermekek aránya. Az érintettek hányada 2000-ben az 5 éves gyerekek körében 13,5 százalékat, a 14 évesek között 18,4 százalékat tett ki. A táblázat azt a közismert tényt is megerősíti, hogy az egyszülős helyzet szinte kizárólag az anyával való együttélést jelenti. Sajnos arról nincsen adatunk, hogy a gyermekeknek milyen a viszonya a különélő szülővel – hányszor találkozhatnak, hogyan töltik idejüket, ha együtt vannak, milyen a kapcsolatuk. Nyomon tudjuk követni a két- szülős családok szerkezetében bekövetkező változásokat is. Látjuk, hogy a kisgyermekek kicsi, de nem elhanyagolható arányát élettársi kapcsolatban élő szülők nevelik. De azzal is szembesülünk, hogy a 10 éves gyermekek több mint egytizede (12,5 százalék) mostohaszülővel (is) él. Ehhez vegyük hozzá, hogy csökken a két vér szerinti szülővel együtt élő gyermekek aránya, párhuzamosan emelkedik a mostohaszülős helyzeteké. Ez arra utal, hogy a kétszülős családokban élő gyermekek is megtapasztalták hosszabb-rövidebb ideig az egyszülős állapotot. Életkereteik változása folytán egyre többüknek kell új gyermeki szerepeket megtanulniuk. Alkalmazkodniuk kell az újpartner(ek)hez (új házastárs, annak gyermekei), továbbá át kell alakítaniuk viszonyukat az elköltözött vér szerinti szülővel, esetleg hozzászokni annak új társához és az ő gyermekeihez. Míg az egyévesnél fiatalabbak 2,7 százaléka ráruhá ez a feladat, addig az 5 éveseknek 7,1 százalékra, a 14 éveseknek, pedig közel egytizedére (9,7 százalék). Mindent összevetve – kerülve bármilyen sugalmazást – azt állapíthatjuk meg, hogy a 14 éves gyermekek alig több mint kétharmada (68,8 százalék) él vér szerinti szüleivel.

A családra vonatkozó társadalmi normák a rendszerváltozást követően A párkapcsolati formák átalakulása és a családi viszonylatok pluralizálódása átrendezte az ehhez kötődő érték-, és normavilágot. Sokan viszont megfordítják az összefüggést. Szerintük az értékvilág átalakulása – leginkább az autonómia és a párkapcsolatok minősége iránti igénynek (Lesthaeghe-van de Kaa), illetve a nemek közötti egyenjogúság eszméjének a terjedése (Thornton) – játszott döntő szerepet a családi életformák átalakulásában.

Domináns kutatói vélemény szerint a népesség döntő többsége az általános életcélok között továbbra is központi jelentőséget tulajdonít a családnak (Füstös é. n.), ugyanakkor érzékelhető, hogy megnőtt más, ezzel részben versenyző, részben kiegészítő életcélok (anyagi biztonság, munka, iskolázottság) fontossága (Füstös-Szakolczai 1994;

S.Molnár-Dobossy 2000; H. Sass 2002). A párkapcsolatokra koncentráló újabb vizsgálatok megerősítették, hogy a magyar lakosság megengedő az alternatív életformákat (élettársi kapcsolat), a házasság felbonthatóságát (válás) illetően, ugyanakkor határozottan szembeszáll a házasságot, a hagyományos családformákat idejétműltnek tartó elképzelésekkel (Pongrácz-S. Molnár 2000; Pongrácz-Spéder 2003). Másképpen: általában toleráns az új életformák iránt, ugyanakkor saját életében nem ezeket tekinti végső célnak. Szintén nem gondolja, hogy az élettársi kapcsolat a házasság alternatívája, de többségi véleményként vallja, hogy a fiatalok a házasság előtt válasszák ezt a formát.

G. Sass Judit kvalitatív kutatása – 1999-ben ismételte meg a tizenévesekre irányuló húsz évvel korábbi felmérését, amelyben a minta alanyai „Egy napom tíz év múlva” címmel írtak fogalmazást – érzékelhető változásokat mutat ki a kamaszok családi értékeiben (H. Sass 2002). Az ezredforduló 14, illetve 17-18 évesei gondolataikban jóval kisebb teret szentelnek a családnak, mint kortársaik húsz évvel korábban. Most a munka, a karrier és főképpen a képzés – felsőfokú végzettséget szeretne a 800 gyerek 72 százaléka -, továbbá a külföldi továbbképzés és tapasztalat kerül előtérbe. Kevesebb szó esik ma a jövőbeli házastársáról, gyermekeiről is, és a fiatal interjúalanyok egytizede a házasság helyett az élettársi kapcsolat (a baráttal, barátnővel élés) megnevezést használja. H. Sass azt a következtetést vonja le, hogy „az élettervek, és ezen belül az élet legfontosabb területeinek és értékeinek egymáshoz viszonyított aránya és tartalma van változóban” (i. m. 383).

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Melyek a család funkciói és mennyiben változott a család e funkciók betöltésében?
2. Változott-e az érzelmek szerepe a házasságkötésben az évszázadok folyamán?
3. Válságban van-e a házasság és a család a fejlett országokban és Magyarországon?
4. Mely tényezők járultak hozzá a modern világban a válások terjedéséhez?
5. Mi jellemzi a párkapcsolatok alakulását az 1990-es rendszerváltozás után Magyarországon?
6. Mi jellemzi a magyar társadalom háztartások szerinti összetételét, és melyek a második világháború utáni leglényegesebb tendenciák?
7. Milyen társadalompolitikai eszközökkel lehet segíteni a családokat feladataik ellátásában?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

társadalmi intézmény ♦ szerep ♦ státusz ♦ család ♦ család funkciói ♦ családmag ♦ háztartás ♦ nukleáris családi háztartás ♦ kiterjesztett családi háztartás ♦ több családmagból álló háztartás ♦ nyugat-európai házasságkötési minta ♦ élettársi kapcsolat

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Aries, Ph. 1987. *Gyermek, család, halál*. Budapest, Gondolat.

Bukodi Erzsébet 2004. *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest, Századvég Kiadó – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.

Cseh-Szombathy László 1978. *A változó család*. Budapest, Kossuth.

Cseh-Szombathy László 1979. *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest, Gondolat. Cseh-Szombathy László 1985. *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest, Gondolat. Cseh-Szombathy László 1995. A társadalmi normák változása és a családi élet alakulása. *Magyar Tudomány*, 5. sz. 521-531. p.

Hernádi Miklós 2001. *Családbomlás az ezredfordulón: angolszász adatok és álláspontok kritikai értékelése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Lőcsei Pál (szerk.) 1971. *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Neményi Mária (szerk.) 1988. *A család*. Budapest, Gondolat.

Phillips, R. 2004. *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó.

Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 1994. *Kisgyermekes apák és anyák szülői, családi attitűdjei négy európai országban*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései, 52. Budapest, KSH.

Somlai Péter 1986. *Konfliktusok és megértés*. Budapest, Gondolat.

Somlai Péter 1999. A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, XLII. évf. 38-47. p.

Spéder Zsolt 2005. Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég, Új folyam*, 3. sz. 3-48. p.

Utasi Ágnes (szerk.) 1991. *Társas kapcsolatok*. Budapest, Gondolat.

Utasi Ágnes 2004. *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest, Új Mandátum.

Tomka Béla 2000. *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, Osiris Kiadó.

Vaskovics László 2000. A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései. In *Székhoglalók. Magyar Tudományos Akadémia, 1995-1998. V. köt.* Budapest, MTA.

12. fejezet - 12. fejezet | OKTATÁS

Az iparosodást, a modernizációt megelőző évszázadokban és évezredekben az iskolai oktatás kis szerepet játszott a társadalmakban. A gyermekek és fiatalok családjukban, rokonságuk körében és a helyi közösségben sajátították el azokat az ismereteket, tanulták meg azokat a viselkedési normákat, tették magukévá azokat az értékeket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy felnőttkorukban társadalmi szerepeiket elláthassák, tehát eredményes munkát végezzenek, és a társadalmi közösségekbe integrálódjanak. A fiataloknak csak kis része vett részt iskolai oktatásban, jelentős részük még olvasni és írni sem tanult meg. A fejlődő országokban ma is magas az írni-olvasni nem tudók aránya. Az iparosodás kezdete után, a modernizáció előrehaladtával az írni-olvasni tudás és az iskolában elsajátítható ismeretek egyre fontosabbakká váltak, ezek nélkül sem az ipari és más nem mezőgazdasági munkahelyeken nem lehetett hatékonyan munkát végezni, sem a társadalmi életben nem lehetett eligazodni. Minél magasabb az egyén iskolai végzettsége, minél szélesebb körűek az ismeretei, annál jobb a foglalkozási életpályáján és a keresetben az esélyei, annál jobban tudja érdekeit képviselni és érvényesíteni. Így az oktatási intézmények a modern társadalom döntő fontosságú intézményeivé váltak. A gyermekek és fiatalok egyre nagyobb része vesz részt egyre hosszabb ideig az iskolai oktatásban, az iskolákkal szembeni elvárások mind a családok, mind pedig a gazdaság és az állam részéről erősen megnöttek. A megnövekedett elvárások azonban azzal jártak együtt, hogy egyre több kritika fogalmazódik meg az oktatási rendszerrel szemben. Így vált az oktatásszociológia a szociológia egyik jól definiált és erősen intézményesült ágává. A legtöbb országban oktatásszociológiai intézetek működnek, és az UNESCO nemzetközi szinten foglalkozik az oktatás kutatásával. Az oktatás nemzetközi összehasonlításához az UNESCO oktatási világhíradói az alapvető források (UNESCO 1995).¹

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Oktatás, nevelés, a társadalom integrációja

Oktatásnak nevezzük általánosságban a társadalomban felnőttkorban betöltendő szerepekhez szükséges ismeretek átadását a gyermekeknek és fiataloknak. Oktatásra minden társadalomban szükség van. A modern társadalmakban az oktatásban egyre nagyobb, sőt túlnyomó szerepet játszanak az iskolák vagy oktatási intézmények.

Nevelésnek szokás nevezni a viselkedési normák megtanítását, a mögöttük álló értékek átadását, másképpen fogalmazva a személyiség fejlesztését. A nevelés fogalma rokon a szocializáció fogalmával (lásd a 16. fejezetet). Végül az oktatás azáltal, hogy nagyjából egységes ismereteket ad át a fiataloknak, egységes kultúrába vezeti be őket, hozzájárul ahhoz, hogy a fiatalokban megerősödjön az az érzés, hogy egy nagyobb – többnyire nemzeti – társadalmi közösség tagjai, vagyis *integrálódnak a társadalomba*.

Az oktatási intézmények funkciói tehát: az ismeretek átadása, vagyis a szűk értelemben vett oktatás; a nevelés, vagyis a személyiség fejlesztése; továbbá a fiatal nemzedékek integrációja a társadalomba.

1.2. Emberi beruházás

A közgazdaságtan egyik irányzata az emberi beruházások elmélete (Schultz 1983). **Emberi beruházásnak** tekintik mindazokat a ráfordításokat, amelyek az egyén munkájának termékenységét közvetlenül – a tárgyi termelőeszközöktől függetlenül – emelik. Ide tartoznak elsősorban az oktatási és egészségügyi ráfordítások.

2. MÓDSZEREK

2.1. Iskolai végzettségi arányszámok

Az oktatás legegyszerűbb mutatói kifejezik, hogy a népességnek mekkora része ért el különböző *iskolai végzettségi* szinteket, hány százaléka van felsőfokú, középfokú (pél

¹ Igen fontos forrást jelentenek az OECD főbb világnyelveken megjelenő évkönyvei is (pl. Regards sur l'éducation. 2004), melyek összefoglalói magyar nyelven is elérhetőek. A magyar oktatási rendszerről a legfontosabb forrás az Oktatókutatási Intézet által háromévente kiadott Jelentés a magyar közoktatásról című kiadvány.

dául gimnáziumi, szakközépiskolai, szakmunkás-iskolai végzettsége), alapkú végzettsége. A megfelelő végzettségűek arányát az olyan életkorú népességhez célszerű viszonyítani, amely ezt a végzettséget elérhette, például az általános iskola 8 osztályát elvégzettek számát a 15 éves és ennél idősebb népességhez. Ezeket az adatokat a népszámlálások és mikrocenzusok alapján ismerjük.

Ezeknek az adatoknak összehasonlításánál ajánlatos óvatosan eljárni, mert a különböző országok iskolarendszerei meglehetősen eltérőek, például eltérő hosszúságú az alapkú oktatás, különféle középiskolai és felsőfokú iskolai típusok működnek, az alapkú, középfokú és felsőfokú oktatás megkezdésének és befejezésének szokásos koréve eltérő lehet.

Egy adott országban is nehézségekbe ütközik némelykor hosszabb idősorok elemzése. Például a hároméves iskolai szakmunkásképzést Magyarországon a második világháború után vezették be. Előtte a tanoncképzés keretében tanították a jöendő szakmunkásokat. A tanoncok számát és az így szerzett iskolai végzettséget az oktatási statisztikák nem mutatták ki. Továbbá a második világháború végéig léteztek az úgynevezett polgári iskolák, amelyek az általános (akkor elemi) iskola 4. osztályát elvégzett tanulókat oktatták négy éven keresztül, továbbá a gimnáziumi oktatás nyolcéves volt, és szintén az általános iskola 4. osztályának elvégzése után kezdődött. A mai iskolai végzettségi statisztikák az általános iskola 5-8. osztályát, a polgári iskolát és a hajdani gimnázium 1-4. osztályát azonosnak veszik, tehát az általános iskola 8. osztályát elvégzettek számában szerepelnek azok is, akik a polgári iskola 4. osztályát és a hajdani gimnázium 4. osztályát végezték el.

2.2. Beiskolázási arányszámok

Az egész népesség iskolai végzettségét bemutató adatok több évtizedes oktatási folyamatok eredményét tükrözik. Az adott évi oktatást jobban jellemzik az úgynevezett **beiskolázási arányszámok**. Ezek azt fejezik ki, hogy a különféle szintű és fajtájú iskolákban hányan tanulnak, illetve – még pontosabban – mekkora a tanulók száma az adott típusú iskolai oktatásban való részvétel szokásos életkorában lévő összes népesség számához viszonyítva. Ezeket az arányokat az adott évi folyamatos statisztikai adatokból lehet kiszámítani. A magyarországi oktatást a következő beiskolázási arányszámokkal szokás leírni:

- az óvodába járó gyermekek száma a 3-5 éves népességhez viszonyítva,
- az általános iskolában tanulók száma a 6-13 éves népességhez viszonyítva,
- a hároméves szakmunkásképző iskolákba járók száma a 14-16 éves népességhez viszonyítva,
- a gimnáziumi és szakközépiskolai képzésben nappali tagozaton részt vevő tanulók száma a 14-17 éves népességhez viszonyítva,
- a felsőfokú oktatási intézmények (egyetemek és főiskolák) nappali hallgatóinak száma a 18-22 éves népességhez viszonyítva.

Ezeknek a beiskolázási arányszámoknak több problematikus pontja van: csak a nappali tagozaton tanulókat veszik figyelembe (az esti és levelező tagozaton tanulók idősebb életkorúak, ezért nem lenne indokolt például az esti és levelező hallgatókat a 18-22 éves népességhez viszonyítani); továbbá a nappali tagozatokon tanulók kisebb része is „túlkoros”, mert később kezdte meg tanulmányait (például katonai szolgálat miatt), vagy mert évet ismételt.

A valamilyen típusú oktatási intézetben való tanulás nem jelenti természetesen azt, hogy a tanuló megszerzi az adott típusú iskolai végzettséget, mert megbukhat, kimaradhat az oktatásból. Ezért szokás az *oklevéllel, diplomával rendelkezők számát* a megfelelő korú – többnyire több korcsoport – népességéhez viszonyítani.

3. ELMÉLETEK

3.1. Az iskola szerepe

A fentiekben egyszerűen definiáltam az oktatás három funkcióját a társadalomban. Az oktatásszociológiában nincs teljes egyetértés e funkciókat illetően. Az iskola fontosságát hangoztató és szerepét pozitívan megítélő álláspontot a következőképpen lehet összefoglalni. Bár az antik és a feudális társadalomban is voltak iskolák, ezekben a társadalmakban a család és a rokonság, a faluközösség voltak azok a társadalmi intézmények, amelyek a fiatalokat megtanították a felnőttkori szerepek ellátására, a szűkebb és tágabb társadalmi környezet

normáira, az eredményes munkavégzéshez szükséges ismeretekre. Az iparosodás előrehaladásával az ezen ismeretek átadásának funkcióját majdnem teljesen átvette az iskola, és a gyermek szocializációjában, a társadalmi normák és értékek elsajátításában is megnőtt a szerepe. Úgy látszik, hogy minél jobban előrehalad a műszaki és gazdasági fejlődés, annál inkább nő az iskolák ezen funkciójának a jelentősége. A szülők egyre kevésbé képesek gyermekeiknek a munkavégzéshez az adott időszakban és a közeljövőben szükséges tudást átadni, egyszerűen azért, mert az általuk a saját gyermekkorukban, két-három évtizeddel korábban az iskolában megtanult ismeretek kisebb-nagyobb mértékben idejétmúltakká váltak. Ugyanakkor már nem is csak egy-egy munkakör betöltéséhez, hanem a modern társadalomban való eligazodáshoz, személyes ügyek eredményes elintézéséhez (például egy, a hatósághoz intézett kérvény megfogalmazásához) is speciális ismeretek szükségesek. A posztindusztriális társadalomban még fontosabbá válik az iskolai oktatás, mert ebben a fejlődési szakaszban a tudás válik a gazdasági és társadalmi fejlődés fő hajtóerejévé. Ezért az új tudás alkotása (tudományos alap kutatás), felhasználása (alkalmazott tudomány) és átadása (oktatás) válnak a legfontosabb és leggyorsabban fejlődő gazdasági ágazattá.

Ezzel összefüggésben egyre inkább tért hódít az egész életen át történő tanulás gondolata, a felnőttképzés. Az utóbbi a foglalkozási karrier átmeneti megszakításával történik nappali oktatás formájában, továbbá esti és levelező képzésben, valamint az egyre jobban terjedő távoktatásban. E felfogás szerint az oktatás legfőbb feladata a gazdasági és társadalmi fejlődés előmozdítása.

Ez a szociológiai elmélet rokonságban áll a közgazdaságtan *emberiberuházás*-iskolá- jának elméletével. Ezen iskola szerint a *gazdasági növekedés* egyre növekvő fontosságú, ugyanis a posztindusztriális társadalomban egyenesen a legfontosabb *tényezője* az emberi beruházások nagysága, elsősorban az oktatás kiszélesítése és hosszabbítása. A gazdasági fejlődéshez az szükséges, hogy minél többen minél magasabb iskolai végzettséget és szakképzettséget szerezzenek. Ez az előfeltétele annak, hogy a foglalkoztatott népesség hatékonyan legyen képes használni az egyre bonyolultabb termelőeszközöket, gépeket, műszereket. A magas szintű ismeretekkel rendelkező népesség képes továbbá a modern gazdaságban elsőrendű fontosságú újításokat, innovációkat létrehozni, a változó gazdasági feltételekhez gyorsan és rugalmasan alkalmazkodni. Végül magas ismeretszint szükséges a modern társadalmak demokratikus politikai rendszerének működéséhez is. Figyelmet érdemel, hogy az utolsó évtizedben a Világbank fejlesztési stratégiájában is elsőrendű helyre került az oktatás kiterjesztése. Bizonyítékként hivatkozni szokás Japán és a kelet-ázsiai „kistigrisek” nagy oktatásfejlesztési erőfeszítéseire, mint ezen országok gazdasági fejlődésének döntő tényezőjére (World Bank 1993).

Ezt az optimista felfogást kétségbe vonja P. Bourdieu (1978) a francia iskolarendszer működésének vizsgálata alapján. Szerinte ugyanis az iskolák csak látszólag végzik a legtehetségesebb és legszorgalmasabb tanulók kiválogatását, a valóságban a vizsgaeredményekkel és a továbbtanulás irányításával, valamint az azonos szintű oktatási intézmények közötti igen erős differenciálódás révén (ugyanis az úgynevezett „nagy iskolák” a társadalmi elitbe emelkedés útjai, viszont a tömegiskolák sokkal rosszabb karrierperspektívákat határoznak meg) rejtetten *kijelölik a tanulók helyét a társadalomban*, és a látszólag objektív követelményeik révén be is láttatják a tanulókkal, hogy csak arra alkalmasak, amire az iskolai eredményeik őket predesztinálják. Ténylegesen, mondja Bourdieu, az iskolák a vizsgákon, az osztályozásnál a műveltségnek olyan elemeit értékelik, amelyeket a privilegizáltabb családok gyermekei otthonról hoznak magukkal, de amelyeket a hátrányosabb helyzetűek semmiképpen sem sajátíthatnak el az iskolában.

Így az iskolák a társadalmi mobilitást csatornázzák, a privilegizált családok gyermekeinek hasonlóan privilegizált társadalmi elhelyezkedését támogatják, viszont a társadalom többi rétegéből származó tanulók nagy részét visszatartják attól, hogy az elitbe emelkedjenek. Tehát a látszólag objektív kritériumok alapján (nagy számú vizsga segítségével) igazságosan értékelő iskolák valójában *rejtett társadalmi diszkriminációt* érvényesítenek, és ezzel elősegítik a társadalmi pozíciók nemzedékről nemzedékre való átörökítését. Ezt nevezi a *társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének*. Ilyen értelemben szokás társadalmi mobilitás helyett (lásd a 7. fejezetet) *társadalmi reprodukcióról* beszélni. Ezzel azt hangsúlyozzák, hogy valójában nem a társadalmi struktúrában való helyzetváltozás, hanem az öröklött társadalmi pozíció nemzedékről nemzedékre való átörökítése a társadalomban érvényesülő alapvető törvényszerűség. A társadalmi reprodukció természetesen nem azt jelenti, hogy mindenki a szülei foglalkozási pozícióját örökli, hanem azt, hogy a változó társadalmi-foglalkozási struktúrában elfoglalt magas vagy alacsony, előnyös vagy hátrányos pozíciót örökli. Eszerint az oktatás legfőbb rejtett funkciója a társadalmi struktúra reprodukciója.

Bourdieu kritikájához közel áll S. M. Miller és P. Roby (1974) bírálata a „*papírkórsággal*” vagy credentializmussal szemben. Ezen azt értik, hogy bizonyos *munkakörök, beosztások betöltéséhez egyre inkább szükséges bizonyos iskolai bizonyítványokkal rendelkezni*. A bizonyítványhoz való ragaszkodás ugyanis megakadályozza a hátrányos helyzetű rétegek tagjainak társadalmi felemelkedését, éspedig éppen a

legtehetségesebbekét. Miller szerint számos munka elvégzéséhez valójában nincs szükség a megkívánt iskolai végzettségre.

Ivan Illich (1971) kritikája még ennél is élesebb. Szerinte az iskola, más szolgáltatóintézményekhez, például a kórházakhoz és a szociális gondozó központokhoz hasonlóan, a személyi, családi és kisközösségi *autonómiát ássák alá*, az egyes emberek *kezdeményezőképességét csökevényesítik* el. Ezért a formális iskolai oktatás teljes megszüntetése mellett érvel. Illich szerint a jelenlegi kötelező tanterves és vizsgáztató rendszert a saját motivációra épülő tanulásnak kell felváltania. Ennek az oktatási rendszernek három feladata lenne: oktatási eszközöket bocsátani azok rendelkezésére, akik tanulni akarnak; elősegíteni a kommunikációt a tanulni vágyók közt, valamint azok közt, akik szívesen átadják tudásukat; végül lehetőséget biztosítani azoknak, akik valamilyen társadalmi ügyben tudatni akarják a közvéleménnyel a saját álláspontjukat.

Az oktatás szerepével kapcsolatos vitával párhuzamosan másik erősen vitatott kérdés az oktatás lehetősége és tényleges szerepe a *társadalmi egyenlőtlenségnek*, és különösen a *műveltségbeli hátrányoknak a kiegyenlítésében*.

Az 1950-es és 1960-as években a szociológusok nagy része körében világszerte az az optimista nézet uralkodott, hogy az oktatás kiterjesztése és demokratizálása (a különböző társadalmi osztályokból és rétegekből származó fiatalok továbbtanulási esélyeinek egyenlővé tétele) révén nagymértékben csökkenteni lehet majd a társadalmi különbségeket, vagy legalábbis egyenlő mobilitási esélyeket lehet biztosítani, hogy kellő tehetséggel és szorgalommal mindenki elérhet a legmagasabb iskolai végzettséget megkívánó legelőnyösebb társadalmi pozíciókba, foglalkozásokba.

E felfogás tudományos és empirikus megalapozását a híres Coleman-jelentés (1966) szolgáltatta. Coleman amerikai szociológus munkatársaival a kormány megbízásából nagy adatfelvételt készített az amerikai iskolákról és azok tanulóiról. Arra a következtetésre jutottak, hogy a családi háttér és az iskola erősen befolyásolja az iskolai teljesítményt és azon keresztül a későbbi foglalkozási életpályát, mobilitást, életjövendelmet. A különböző családi háttérű gyermekek, többek között a fehér és a fekete gyermekek erősen szegregálódnak az iskolákban. A jobb módú fehér gyermekek jobb oktatást nyújtó, jobb infrastruktúrával rendelkező, jobb tanárokat alkalmazó iskolákba járnak, mint a szegény és fekete gyermekek, és ez egész későbbi életüket döntően befolyásolja. Ezért az iskolák színvonala közötti különbségek kiegyenlítését, valamint a különböző családi háttérű és a fehér és fekete gyermekek „összekeverését” javasolták az iskolákban. Ettől azt remélték, hogy a gyermekek közötti egyenlőtlenség későbbi felnőttéletükben lényegesen csökkenni fog. Tehát az amerikai iskolarendszer súlyos kritikájával párhuzamosan azt az optimista álláspontot képviselték, hogy az oktatási reformok révén lényegesen csökkenteni lehet a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez a felfogás jellemezte nemcsak az oktatásszociológia nagy részét, hanem az észak-amerikai és nyugat-európai oktatáspolitikát is.

Az 1970-es években lényeges fordulat következett be az oktatás ilyen lehetőségeinek megítélésében, sok szociológus úgy látja, hogy az oktatás nemcsak ténylegesen tesz keveset a társadalmi különbségek kiegyenlítésében, hanem elvileg is csak igen keveset tehet.

3.2. Kulturális tőke és nyelvi készségek

Ennek egyik magyarázata szerint a *szülői házban és baráti csoportokban elsajátított kultúra* olyannyira meghatározó erejű tényező, hogy az iskolai oktatás képtelen változtatni rajta. Kimutatták, hogy a társadalmi különbségek a gyermekek nyelvhasználatában is erősen megmutatkoznak, ez pedig lényeges tényezője az iskolai sikernek. A nyelvhasználaton túl azonban az iskolában oktatott és megkövetelt „magas műveltséggel” való ritkább vagy gyakoribb érintkezés a családban (a lakásban lévő könyvek, a kulturális intézmények látogatása, a különórák, sőt a szűk családon belüli beszélgetési témák is) lényegesen befolyásolja a gyermek iskolai teljesítményét.

Ezt a kulturális örökséget nevezte P Bourdieu (1978) kulturális tőkének. Szerinte a kulturális tőke átörökítése a fejlett tőkés társadalmakban egyre inkább a pénztőke, a vagyon átörökítéséhez hasonló, sőt ezeknél nagyobb fontosságú szerepet játszik a privilegizált társadalmi helyzet átörökítésében. A kulturális tőke azt a célt is szolgálja, hogy az egyes rétegek, elsősorban a privilegizáltak, megkülönböztessék magukat a többiektől. Mivel mindezt nagyon nehéz elsajátítani azok számára, akik nem tanulták meg szinte észrevétlenül a családban és a baráti körben, az iskola nagyon keveset tehet a kulturális különbségek kiegyenlítése érdekében, és ezért nem tudja a társadalmi származásból eredő esélykülönbségeket sem lényegesen csökkenteni.

B. Bernstein (1964) a *nyelvi készségekre* helyezte a fő hangsúlyt az iskola által újratermelt egyenlőtlenségek okai között. Különböző társadalmi rétegek gyermekei családjukban eltérő nyelvi készségeket sajátítanak el

(Angliában például sokan nem az „oxfordi” angolt beszélik), szinte azt mondhatnánk, hogy sok tekintetben eltérő nyelven beszélnek. Például különböző mértékben használnak elvont fogalmakat. A használt nyelv pedig erősen befolyásolja a gyermekek egész gondolkodását. Az iskolák viszont középosztályi, sőt felső középosztályi nyelvet használnak az oktatásban, ezt követelik meg a tanulóktól is, akik ennek természetesen nem tudnak megfelelni. Még súlyosabb hátrányt jelent az, ha a tanuló nem az anyanyelvén oktató iskolába jár.

3.3. Öröklés

A másik magyarázat nem a kulturális, hanem a *genetikai öröklés* hatását hangsúlyozza. Eszerint a családból hozott hátrányok kiegyenlítésének eredménytelenségét az magyarázza, hogy a hátrányosabb helyzetű családok gyermekei genetikai öröklés következtében alacsonyabb intelligenciájúak, ezeket a genetikai hátrányokat pedig lehetetlen kiegyenlíteni. Az e körüli vita sokszor az intelligenciahányados (IQ) öröklött és környezeti hatásokból, ezek között az oktatásból és nevelésből származó része körüli vitára szűkül le.

A vita története összekapcsolódik az Egyesült Államokban az 1960-as években a hátrányos családi helyzet oktatási eszközökkel történő kiegyenlítésére bevezetett kísérletekkel, mint a „buszozással” (a városok különböző övezeteiben lakó gyermekek utaztatásával, hogy „keveredjenek” a más-más övezetekben lévő iskolák gyermekeivel, hogy a hátrányos helyzetű gyermekek ne szükségképpen a környékükön lévő rosszabb iskolában tanuljanak), a „head start” programmal (a hátrányos helyzetű gyermekeknek speciális előképzése az általános iskola előtt) stb. Ezek a törekvések nyilvánvalóan azon a felfogáson alapultak, hogy a nevelés és oktatás sokat tehet a hátrányos helyzetűek képességeinek fejlesztése érdekében. Az ellentábor érvelése, amely különösen 1970-től kezdődött meg, arra hivatkozott, hogy az intelligencia nagyrészt – egyes szerzők szerint 80 százalékban – genetikailag öröklődik, így a környezeti hatások révén azon nem sokat lehet változtatni, javítani, tehát a „buszozásnak” és más hasonló – a privilegizált rétegek körében elég népszerűtlen – programoknak semmi értelmük sincsen.

A vita egyik legtöbb szenvedélyt kiváltó mellékága a *fajok közötti állítólagos öröklött intelligenciakülönbségek* körül folyt és folyik. Amerikában az etnikai és nemzeti kisebbségek egy részének – elsősorban a feketéknek és a mexikóiaknak – gyermekei átlagosan alacsonyabb pontszámokat érnek el az intelligenciatesztekben. A. Jensen (1969) pszichológus ezeket az intelligenciakülönbségeket, elsősorban a feketék alacsonyabb intelligenciáját az öröklődéssel magyarázta.

A vitával összefüggő nagyon konkrét és mindennapi kérdések teszik érthetővé annak hevesességét, a prekoncepciók és előítéletek érvényre jutását a tudományos igényű irányzatban is. Bizonyították például, hogy Cyril Burt angol pszichológus (1958) híres intelligenciaöröklődési vizsgálatai, amelyekre a fent említett 80 százalékos intelligenciaörök- lődési tétel hivatkozott, egyszerűen hamisítások voltak.

A közelmúltban Amerikában a vita újra fellángolt *Herrnstein és Murray* (1994) *A haranggörbe* című könyve körül, amely ismét azt állította, hogy az intelligencia megoszlása a népességben a harang- (vagy Gauss-) görbéhez hasonló, tehát szükségszerűen van a népességnek egy, az átlagosnál jóval alacsonyabb intelligenciájú része, és hogy ez az alacsony (ugyanúgy, mint a magas) intelligencia nagy részben genetikai tényezőktől függ, ezért nem sokat lehet tenni az alacsony intelligenciájú gyermekek és fiatalok érdekében. Továbbá megismételték a korábbi vitának egyik legvitatottabb tételét, hogy a feketék intelligenciája örökletesen alacsonyabb a fehérénél.

A vitát némileg kívülről szemlélő szociológus azt a következtetést vonhatja le, hogy semmi biztosat sem tudunk arról mondani, hogy az öröklésnek és a környezetnek mekkora szerepe van az intelligenciaszint meghatározásában. Kétségek már azzal kapcsolatban is felmerülhetnek, hogy az intelligenciatesztek valóban az intelligenciát, az intellektuális képességeket mérik-e, vagy azoknak csak valamilyen felszíni megnyilvánulását, bizonyos feladatok megoldására való képességet (Kamin 1974). Ezzel még nem vonjuk kétségbe az intelligenciatesztek hasznosságát arra a praktikus célra, hogy megbecsüljék a vizsgált személy képességét bizonyos helyzetekben, például az iskolákban vagy munkahelyeken való megfelelő teljesítményre.

De még ha pontosan lehetne is mérni az intelligenciát (a gyermekét és a szüleit is), akkor sem lehetne eldönteni, hogy azon belül mekkora részt határoz meg az öröklés és mekkorát a társadalmi környezet. A környezet hatása ugyanis már a magzati korban megkezdődik például az édesanya táplálkozásán, dohányzásán, a szülés körülményein stb. keresztül. Ha tehát a ma született csecsemő intelligenciaszintjét mérni lehetne, már abban is szerepet játszanának a környezeti tényezők. Pszichológiai vizsgálatok bizonyították, hogy a csecsemő gondozása, a vele való bánásmód milyen nagy mértékben befolyásolja annak fejlődését. A gyermek- és a fiatalkorban a családi környezet, az abban kapott kulturális hatások (például olvasnak-e a gyermeknek mesét) döntően alakítják az intelligenciáját. Ezért akár hatéves korban, akár később már nem lehet az intelligencián

belül az öröklés és a környezet hatását különválasztani. Ha korreláció mutatkozik a szülők és gyermekek intelligenciaszintje között, akkor sem tudjuk pontosan megmondani, hogy ebben mekkora szerepet játszik a genetikai értelemben vett öröklés és a „*társadalmi öröklés*”

Ezért érthető az oktatásszociológusoknak az a józan álláspontja, hogy mivel a genetikai öröklés szerepét nem ismerjük és a genetikai adottságokon alig lehet változtatni, az oktatásszociológus a környezeti tényezőkre, ezeken belül az iskolára összpontosítja a figyelmét, azokat próbálja olyan irányban befolyásolni, hogy a hátrányos társadalmi helyzet minél kevésbé örökítődjék nemzedékről nemzedékre.

3.4. A meritokratikus társadalom

A harmadik sokat vitatott kérdés, hogy vajon jó lenne-e egy olyan társadalom, amelyben a társadalmi hierarchiában való elhelyezkedés teljes mértékben az „érdemtől”, konkrétan a tudástól és a munkateljesítménytől függene, tehát nem befolyásolná a társadalmi származás, a vagyon vagy bármilyen más, a teljesítménytől független tényező (például a nem vagy a bőrszín). Az ilyen társadalmat szokás *meritokráciának* nevezni (lásd a 7. fejezetet is).

A magyar olvasó feltehetően felismeri, hogy a szocialista korszakban sokat hangoztatott „mindenkinek munkája, teljesítménye szerint” elvnek és a rendszerváltás óta hasonlóképpen sokat hangoztatott elvnek, hogy „a magasabb képességeket, teljesítményeket magasabb jövedelemmel kell a társadalomnak jutalmaznia”, milyen meritokra- tikus kicsengése van.

A szociológusok körében sokáig általános volt az a felfogás, hogy egy meritokratikus elveken felépülő társadalom mindenképpen kívánatosabb lenne a jelenlegi társadalmaknál, ahol az érdemen kívül más tényezők is jelentős szerepet játszanak abban, hogy ki hol helyezkedik el a társadalmi hierarchiában. Ezért a meritokrácia irányában történő előrehaladást pozitív változásnak tartották.

Újabban a meritokrácia egyértelműen előnyös voltát illetően egyre több kérdőjel fogalmazódott meg. A kritikák rámutatnak arra, hogy az érdem a konkrét érvelésekben sokszor leegyszerűsödik az iskolai végzettségre és az iskolai osztályzatokra. Kétséges, hogy a társadalom számára valóban a „tisztá jeles” tanuló lesz-e a legértékesebb. A másfajta teljesítményeket, az egyes ember „értékességét” a társadalom számára nagyon nehéz, szinte lehetetlen objektívan mérni. Így a meritokrácia sokszor leegyszerűsödik arra az érvre, hogy a magasabb iskolai végzettségük magasabb fizetést kapjanak. Még ha ezt az elvet el is lehet fogadni, arról semmit sem lehet mondani, hogy mekkora jövedelemkülönbség indokolt.

Ehhez kapcsolódik a kritikák másik fő vonala. Sokan azt kérdőjelezik ugyanis meg, hogy valóban kívánatos-e egy olyan társadalom, amely az állítólagos érdem, konkrétan azonban az iskolai végzettség alapján nagy társadalmi egyenlőtlenségeket fogad el. *M. Young* (1961) angol szociológus *A meritokrácia felemelkedése 1870–2033* című szociológiai tudományos-fantasztikus regényében elképzelte, hogy a kezdetben a társadalomtudósok és politikusok által lelkesen fogadott meritokrácia hogyan vezetett széles körű elégedetlenséghez a nagy tömegek körében.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK Az iskolai végzettség és a beiskolázási arányszámok növekedése

A fejlett országokban az 1950-es évektől az 1970-es évekig valóságos „oktatási robbanás” következett be. A közép- és felsőfokú iskolába járó tanulók addig lineáris növekedési tendenciája exponenciálisba ment át. Ez csak részben volt annak a következménye, hogy a háború utáni „gyermekhullámhegy” nagy létszámú nemzedékei kerültek a középiskolás, majd a felsőfokú iskolás életkorba. Ennél lényegesebb szerepet játszott az, hogy erősen megnöttek a beiskolázási arányszámok. Az 1980-as években egyes országokban és iskolatípusoknál a növekedés lelassulása látszik, a következő években a tanulólétszámok esetleges csökkenésére is számítanak. Ez azonban elsősorban annak a következménye, hogy az 1965 utáni „gyermekhullámvölgy” nemzedékei kerülnek a megfelelő életkorba. A beiskolázási arányszámok nem csökkentek, sőt nőttek, habár lassabban, mint azt megelőzően.

A fejlett országokban az általános iskolák szintjén lényegében 100 százalékot ér el a beiskolázás, a középfokú oktatásban Nyugat-Európában és Észak-Amerikában 85 százaléknál magasabb, a felsőfokú oktatásban – országonként jelentős eltérésekkel – 20 és 40 százalék között helyezkedik el, egyes országokban – többek között Dániában, Svédországban, Belgiumban, Japánban – 50 százaléknál magasabb.

E. Denison (1967) kimutatta, hogy az *iskolai végzettség emelkedése lényegesen hozzájárult a fejlett országok gazdasági fejlődéséhez*, nemzeti jövedelmének emelkedéséhez. Az amerikai gazdaságnak 1929 és 1957 közötti átlagosan évi 2,93 százalékos növekedéséből 0,67 százalék, tehát a teljes növekedésnek majdnem az egynegyede volt annak köszönhető, hogy a munkaerő iskolai végzettsége emelkedett. Hasonló nagyságú hatást becsült előre az 1960-1980 közötti időszakra, illetve amikor a gazdasági növekedés meggyorsítására tett konkrét javaslatot, azon belül is az iskolai végzettség emelésére helyezte a hangsúlyt.

4.1. Az iskolai végzettség hatása az életpályára

A társadalmi *mobilitási* adatfelvételek (lásd a 7. fejezetet) minden fejlett országban azt állapították meg, hogy az elért *iskolai végzettség hatása a foglalkozási életpályára* egyre erősebbé válik. Ebben az értelemben a fejlett társadalmak egyre meritokratikusabbakká válnak.

Ez azonban a legtöbb országban nem jelenti azt, hogy a társadalmi származás meghatározó ereje csökkent, csupán azt, hogy a társadalmi származás nem közvetlenül, hanem az elért iskolai végzettségen keresztül befolyásolja az elért társadalmi helyzetet. Az elért iskolai végzettség ugyanis változatlanul erősen függ a szülők társadalmi helyzetétől.

Az oktatás magas fokú kiterjesztése egyébként sem járt azonban minden tekintetben a várt kedvező eredményekkel. Ezért egyre inkább hangot kapott a szociológiában is a csalódás és a kritika.

Kimutatták ugyanis, hogy a fejlett országokban lényegében minden gyermek részt vesz az alapfokú oktatásban és így – népszámlálási értelemben – senki sem analfabéta, ténylegesen azonban a fiatal felnőtteknek nem jelentéktelen része nem képes olvasni, illetve az olvasott szöveget megérteni. Ezt nevezik **funkcionális analfabetizmusnak**.

Az Egyesült Államokban, ahol hosszú idő óta rendszeresen méri – standardizált tesztek segítségével – a tanulók képességeit (olvasási, írási, matematikai stb. képességeit), 1965-ig folyamatos emelkedést lehetett kimutatni, azóta viszont *romlanak a teszteredmények*. T. Husén (1979) svéd oktatáskutató szerint a legtöbb fejlett országban *nem* lehet ilyen romlást kimutatni. Azt sem lehet tudni, hogy mi lehet a romlás oka az Egyesült Államokban. Vannak, akik az oktatás színvonalának süllyedését okolják, mások viszont a televízió-műsorok nézésére fordított idő erős növekedésében látják az okot.

Amikor a közelmúltban nyilvánvaló volt, hogy Japán gyors ütemben éri utol az Egyesült Államokat gazdasági fejlettség tekintetében, és a nemzetközi gazdasági versenyben sok területen felülmúlja Amerikát, amerikai társadalomtudósok ennek okait kutatva a japán és az amerikai oktatás különbségeire is rámutattak. A japán tanulók rendszeresen jobb eredményeket érnek el az ismeretek felmérésére szolgáló nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban. Ezt egyesek azzal magyarázták, hogy a *japán iskolákban sokkal nagyobb a verseny, a teljesítménykényszer* vagy a motiváció a kiváló iskolai teljesítményre. Különösen éles a verseny a felsőfokú oktatási intézményekben való bejutást eldöntő felvételi vizsgáknál. A japán családok nagy anyagi és időbeli áldozatokat hoznak annak érdekében, hogy gyermekeiket minél jobban felkészítsék ezekre a felvételi vizsgákra. Mások szerint azonban az ezáltal okozott lelki stressz súlyos károkat is okoz a japán fiatalok körében.

Az *oktatás eredményességének romlása* és az oktatással kapcsolatos lakossági elégedetlenség különböző okaira mutattak rá. Az oktatásra fordított költségvetési kiadások nem tartottak lépést a létszámok növekedésével. Az igen nagy tanulólétszámok oda vezettek, hogy a hagyományos tanár-diák viszony elszemélytelenedett, egy-egy tanulóra kevesebb időt lehetett fordítani, az oktatás színvonala romlott. Ugyancsak a tömeges iskolázással függ össze az oktatás elburokratizálódása.

A felsőoktatás problémáira, az egyetemi hallgatók elégedetlenségére különösen drámain mutattak rá az 1968-ban és a következő években Amerikában és Nyugat-Európában jelentkező egyetemi hallgatói mozgalmak, közöttük is leglátványosabban az *1968-as párizsi diáklázadás*. R. Boudon francia szociológus (1969; 1973) ezeknek a tapasztalatoknak befolyása alatt fogalmazta meg azt a matematikai modellel alátámasztott elméletét, hogy a beiskolázási arányszámok emelkedése – elsősorban a felsőoktatásban – nagy csalódást okozhat a felsőoktatásban részt vettek számára, ha a gazdaság fejlődése nem biztosítja a felsőfokú végzettséget igénylő munkahelyek számának azonos ütemű növekedését. Ebben az esetben ugyanis hiába jár egyre több munkás- és parasztszármazású fiatal középiskolába és egyetemre, mégsem csökkennek a származás szerinti egyenlőtlenségek a foglalkozási életpályán, mert ezeknek a fiataloknak nem jut kellő számú magas társadalmi pozíciót biztosító munkahely, kénytelenek olyan munkahelyekkel megelégedni, amelyekhez korábban alacsonyabb iskolai végzettség is elég volt, miközben a felső rétegekből származó fiatalok – a magasabb presztízsű főiskolák elvégzése révén és társadalmi kapcsolataikon keresztül – náluk sokkal nagyobb arányban

kerülnek kedvező társadalmi-foglalkozási pozíciókba. Ez lényeges elégedetlenséget, sőt kudarcérzést okozhat a tanulók és a pályakezdő fiatalok körében, mert *nagyobb iskolai erőfeszítéseik ellenére sem változik relatív helyük a társadalmi hierarchiában*. Arra is rámutat, hogy az oktatott létszámok erős emelkedésének következtében értéküket veszthetik a kérdéses iskolai végzettségi szintek (például az érettséginek megfelelő középiskolai diplomák).

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET A magyar népesség iskolai végzettsége

Ha a népesség iskolai végzettség szerinti összetételét hosszú távon vizsgáljuk, akkor úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség igen látványosan emelkedett (lásd 12.1. táblázat). Az általános iskolai oktatás meghosszabbítása a második világháború után 8 évre, az érettségivel végződő középiskolákba járó tanulók számának növelése, a hároméves szakmunkástanuló-képzés felvétele az oktatási rendszerbe (a korábbi tanoncképzés helyett), valamint az egyetemi és főiskolai hallgatói létszámok emelkedése következtében a felnőttkorba lépő nemzedékek iskolai végzettsége lényegesen magasabb volt, mint az előző nemzedékeké. A demográfiai kicserélődés ma is a népesség egésze iskolai végzettségének emelkedését hozza magával.

A beiskolázási arányszámok vizsgálata (12.2. táblázat) azonban megmutatja, hogy az *oktatás kiterjesztése lelassult, sőt megállt* az 1970-es évek végén. A gimnáziumba és szakközépiskolába járók aránya a megfelelő életkorú népességben azóta alig nőtt, egészen csekély volt a felsőfokú oktatásban részesülők arányának növekedése is.²

12.1. táblázat - 12.1. táblázat ♦ A népesség iskolai végzettsége a megfelelő korú népesség százalékában, 1941–1990

Korcsoport és iskolai végzettség	1941	1949	1960	1970	1980	1990
			százalék			
A 15 éves és idősebb népességből legalább 8 osztályt végzett	15,1	20,6	32,8	51,4	66,1	78,1
A 18 éves és idősebb népességből legalább befejezett középiskolai végzettségű	5,1	5,5	8,8	15,5	23,4	30,1
A 17 éves és idősebb népességből szakmunkásképző iskolai végzettségű	-	-	-	-	-	14,2
A 25 éves és idősebb népességből befejezett	1,8	1,7	2,7	4,2	6,5	9,4

² A 90-es évek közepétől ez a helyzet gyökeresen megváltozott, részletesen lásd a Változások az ezredfordulón című alfejezetben.

felsőfokú végzettségű						

² A 2001. évi népszámlálás adatait lásd a Változások az ezredfordulón című fejezetben.

12.2. táblázat - 12.2. táblázat ♦ A megfelelő életkorú népességből beiskolázottak aránya, 1950 és 1995

Korcsoporthatár és iskola típusa	1950	1980	1990	1995
	százalék			
A 14-16 éves népességből szakmunkásképzésben részesül	12,8	40,2	39,0	35,3
A 14-17 éves népességből gimnáziumi és szakközép-iskolai képzésben részesül	16,2	40,1	42,4	58,3
A 18-22 éves népességből felsőfokú oktatásban nappali tagozaton részesül	3,4	9,2	10,4	14,9

Még világosabban megmutatkozik a közép- és felsőfokú oktatás kiterjedésének lelassulása, sőt megállása az 1990. évi népszámlálás korcsoportos iskolai végzettségi adataiban (12.3. táblázat). Az 1990-ben 40-44 éves népességben nagyobb volt mind az érettségizettek, mind pedig az egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezők aránya, mint a náluk fiatalabb nemzedékekben. Ennek oka elsősorban az, hogy mind középfokon, mind felsőfokon a minisztérium által szigorúan érvényesített **numerus clausus**, vagyis zárt szám érvényesült: ezek az iskolák csak annyi tanulót, illetve hallgatót vehettek fel, amennyit a munkaerőtervek alapján a kormányzat engedélyezett számukra. A 14-18 éves fiatalokat a gimnáziumok és szakközépiskolák helyett inkább a szakmunkásképzésbe irányították. Az érettségizetteknek csak kevesebb mint felét engedték a felsőfokú oktatási intézményekbe felvenni. Ezen oktatáspolitikai ki nem mondott célja valószínűleg az volt, hogy a hatalmi elit félt attól, hogy az érettségi és még inkább az egyetem és főiskola szintjén túlképzés alakul ki, és az állástalan vagy elvárásaiknak meg nem felelő munkahelyhez jutó felsőfokú diplomások és érettségizettek körében nagyfokú politikai elégedetlenség alakul ki. Ennek a félelemnek kialakulásában szerepet játszhattak az 1968. évi és azt követő amerikai és nyugat-európai diáklázadások is.

12.3. táblázat - 12.3. táblázat ♦ A népesség iskolai végzettsége korcsoportonként, 1990

Életkor	Legalább 8 általános iskolaosztály	Legalább érettségi	Egyetemi és főiskolai diploma
	százalék		
20-24	97,3	41,1	-
25-29	97,0	41,9	13,3
30-34	96,5	39,7	12,5

35-39	96,7	41,1	12,5
40-44	95,5	42,6	13,4
45-49	90,6	33,5	11,7
50-54	81,8	25,6	7,6
55-59	67,0	20,2	7,7
60-64	50,3	17,7	6,4
65-69	36,3	13,4	5,0
70-74	33,5	12,9	4,0
75 +	22,5	7,9	3,0

Ennek következtében az 1980-as évek végén az iskolai végzettségi és beiskolázási mutatók tekintetében messze elmaradtunk nemcsak a fejlett észak-amerikai és nyugat-európai országoktól, hanem a szocialista országoktól is, ahol ezek alacsonyabbak voltak, mint a fejlett kapitalista országokban. A rendszerváltás után a kormányzat felismerte, hogy az Európához való csatlakozáshoz szükséges az iskolai végzettség szintjének az európai uniós átlagszinthez való közelítése, és szabad kezét adott az iskoláknak, egyetemeknek, főiskoláknak a létszámemeléshez. A létszámok a gimnáziumokban és szakközépiskolákban, még inkább az egyetemeken és főiskolákon gyorsan emelkedni kezdtek, de a beiskolázási arányok még így is messze elmaradnak az európai átlagtól. A szakmunkásképző iskolákba járók aránya viszont némileg csökkent, mert az egész szakmunkásképzés válságos helyzetbe került. Egyrészt a nagyvállalatok megszüntették oktatóműhelyeiket, ahol a szakmunkásképzés gyakorlati részét korábban végezték. Másrészt kitűnt, hogy a szakmunkásképzés szakma szerinti struktúrája nem felel meg a munkaerő-piaci keresletnek, ezért sok szakmunkástanuló olyan szakmát tanult meg, amelyet nem tudott a munkaerőpiacon hasznosítani.

A lakosság részéről is megnőtt az oktatással szembeni kereslet, a korábbinál is több család igyekezett gyermekeit érettségit nyújtó közép- és felsőfokú iskolákba járatni. Ennek az a nagyon reális felismerés az alapja, hogy minél magasabb iskolai végzettséget szerez a fiatal ember, annál jobb a foglalkozási karrierlehetőségei, annál magasabb jövedelmet tud elérni, és annál kisebb annak az esélye, hogy munkanélkülivé válik.

A GDP-ből *oktatásra fordított állami kiadások* aránya azonban az 1990 utáni emelkedést követően (1992-ben 7,1 százalék) az utolsó években *csökkenni kezdett* (1994-ben 6,4 százalék). Mivel időközben a GDP csökkent, a kisebb részarány azt jelenti, hogy az oktatásra fordított összegek reálértéke lényegesen csökkent. Az oktatási intézmények így nehéz anyagi helyzetbe kerültek. A felsőoktatásban bevezetésre került az – egyelőre alacsony összegű – tandíj. Nem lehet még látni, hogy mindez nem állítja-e meg a beiskolázási arányszámok növekedését a felsőfokú oktatásban, és nem vezet-e az oktatás minőségének romlásához.³

Az a kevés ismeret, amellyel az *oktatás minőségéről* rendelkezünk, arra enged következtetni, hogy Magyarországon viszonylag kevés tanulót és hallgatót viszonylag jó színvonalon képeztek. Huszonhárom országban mérték fel 13 éves tanulók matematikai és természettudományos ismereteit, s közöttük a magyar tanulók a második legjobb helyre kerültek (a japán diákok után). A 27 országra kiterjedő olvasási vizsgálat szerint a 13 éves magyar tanulók a 11. helyre kerültek. Ugyanakkor azt találták, hogy az általános iskolát befejezőknek 20 százaléka nem volt képes olyan színvonalon olvasni, amely az önálló tanuláshoz a továbbiakban szükséges lett volna (OECD 1995). Az oktatás viszonylag jó színvonalát támasztják alá a magyar diákok jó helyezései a nemzetközi tanulmányi versenyeken is. Az 1990-es években ismételtén végzett tudásszintvizsgálatok azonban azt mutatták, hogy mind az olvasási, mind a matematikai ismeretszint romló tendenciát mutat (Halász-Lannert 1995).

5.1. Iskolázottság és társadalmi helyzet

³Az oktatási kiadások aránya a GDP-hez viszonyítva 2004-ben 5,4 százalék volt, az általános felsőoktatási tandíjat eltörölték. Az 1996-óta bekövetkezett változásokról lásd a *Változások az ezredfordulón* című alfejezetet.

A társadalmi réteghelyzet és az iskolai végzettség népszámlálási adatok alapján történő összehasonlítása azt mutatja, hogy az *iskolai végzettség egyre inkább meghatározza az elérhető társadalmi helyzetet*. Bár a vezető rétegbe soroltunk olyan vezető pozíciókat (például mezőgazdasági termelőszövetkezeti elnökök) is, amelyekhez nem szükséges a felsőfokú végzettség, a vezetők között mégis egyre nőtt a felsőfokú végzettségűek aránya. Az értelmiségi réteg definíciója szerint ide azokat a foglalkozásokat soroljuk, amelyekhez elvben szükséges a felsőfokú végzettség. Míg azonban az 1960-as években még viszonylag nagy számban fordultak elő értelmiségi foglalkozásúak (például mérnökök), akiknek nem volt felsőfokú végzettségük, ma ez már lényegében nem fordul elő.

A szakmunkás réteghez való tartozásnak egyre inkább előfeltétele a szakmunkásképzettség (bár ma is vannak olyanok, akiket a munkahelyük szakmunkás-kategóriába sorol, noha nem rendelkeznek megfelelő szakképzettséget igazoló bizonyítvánnyal).

Az 1981-1982. évi társadalmi rétegződési vizsgálat szintén azt mutatta, hogy az iskolai végzettségi és műveltségi színvonalnak igen fontos szerepe van az egyének és családok társadalmi helyzetének, életkörülményeinek kijelölésében.

Azonos társadalmi-foglalkozási helyzetű vagy azonos jövedelmű személyek és családok közül azok érték el kedvezőbb pozíciót a többi státusdimenzióban, amelyeknek magasabb volt az iskolai végzettségük és műveltségük. Az alacsony iskolai végzettségű családok például legtöbbször nem tudják az igen megfeszített munkával szerzett, némely esetben viszonylag magas jövedelmet az életkörülmények más elemeinek javítására „átváltani”. A halmozottan hátrányos társadalmi helyzet kialakulásában pedig döntő része van az alacsony iskolai végzettségnek.

A rendszerváltással párhuzamosan megnőtt annak a lehetősége, hogy valaki magasabb iskolai végzettség nélkül, üzleti vállalkozás útján érjen el sikereket. A rendelkezésünkre álló töredékes információk szerint azonban a sikeres magánvállalkozók nagy része felsőfokú végzettséggel rendelkezik.

A rendszerváltás után a jövedelmi egyenlőtlenségek megnöttek a társadalmi-foglalkozási rétegek között, és mivel a réteghelyzet szorosan összefügg az iskolai végzettséggel, az iskolai végzettségi csoportok között is. A szegények aránya és a munkanélküliség az átlagosnál lényegesen nagyobb az alacsony iskolai végzettségűek, elsősorban a legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végzetek között, viszont a jómódban élők aránya az átlagosnál sokkal nagyobb és a munkanélküliség sokkal ritkább a magasabb iskolai végzettségűek, elsősorban az egyetemet vagy főiskolát végzetek között. Az iskolai végzettségnek a társadalmi pozíciót meghatározó szerepe tehát lényegesen erősödött.

A szocialista korszakban a szociológiai vizsgálatok egyik sokat kutatott témája volt a *család társadalmi helyzetének hatása a gyermekek iskolai végzettségére*, továbbtanulására, iskolai eredményeire, általánosabban megfogalmazva, hogy az iskola mennyiben termeli újra a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Azt már a társadalmi mobilitásról végzett vizsgálatokból is tudtuk, hogy a közép- és felsőfokú iskolákba járó munkás- és parasztfiatalok számának igen nagy növekedése ellenére meglehetősen lényeges különbségek vannak az értelmiségi családok, valamint a munkás- és parasztcsaládok gyermekeinek továbbtanulási arányaiban. Például az 1945 után született nemzedékben – az 1973. évi mobilitásvizsgálat szerint – 16 éves korában középiskolába vagy szakmunkásképzőbe járt a vezető és értelmiségi családok gyermekeinek 90 százaléka, a szakmunkások gyermekeinek 69 százaléka, a betanított munkásokénak 50, a segédmunkásokénak 42, a mezőgazdasági fizikai munkások gyermekeinek már csak 34 százaléka. Még lényegesebbek a különbségek a 20 éves korukban felsőfokon továbbtanulók arányaiban, mert ez a vezető és értelmiségi családokban 38, a mezőgazdasági fizikai családokban azonban mindössze 2 százalék.

Az 1969/1970. tanévre vonatkozóan gyűjtött adatok alapján *Ferge Zsuzsa* (1972; 1976) és *Gazsó Ferenc* (1976) ennél sokkal részletesebben mutatta be a szülők hatását a tanulás folyamatára. Egyrészt a különböző társadalmi helyzetű családok gyermekeinek osztályzatai közötti különbségek már az általános iskola második osztályában jelentkeztek, és a nyolcadik osztályig nem csökkentek (amire akkor számíthatnánk, ha az általános iskola kiegyenlítené az otthonról hozott műveltségi különbségeket), hanem lényegesen nőttek. Az általános iskolai tanulmányi eredmények természetesen lényegesen befolyásolják a középiskolai továbbtanulás irányát, ezenfelül az azonos osztályzatú gyermekek továbbtanulásában is lényegesek a különbségek. Azonos tanulmányi eredménnyel az értelmiségi család gyermeke inkább a gimnázium felé irányul, a munkások gyermekei inkább a szakközépiskolák és a szakmunkásképző iskolák felé, a mezőgazdasági családból származó gyermekek pedig leginkább a szakmunkásképző felé, de sokszor nem is tanulnak tovább. Sőt a különböző gimnáziumok között és egy-egy gimnáziumon belül a különböző tagozatos osztályok között is nagy különbségek voltak: azokban a

gimnáziumokban, ahonnan általában sokan kerültek egyetemekre és főiskolákra, lényegesen nagyobb volt a jobb helyzetű gyermekek aránya, mint ahonnan a felsőszintű továbbtanulás ritkább. A „divatos” vagy „nagy presztízsű” tagozatos osztályokban (matematika és nyugati nyelvek) több értelmiségi gyermek tanult, mint a többiekben.

Gazsó Ferenc és munkatársai (1979) utóbb a különböző *szakmunkásképző* iskolákban is határozott sorrendet találtak: a nyomdász- és műszerészképző iskolákban viszonylag igen kevés mezőgazdasági családból származó tanult, túlsúlyban voltak a szakmunkások gyermekei, és ide járt az a kevés szellemi foglalkozású családéból származó fiatal, aki nem gimnáziumba vagy szakközépiskolába került. Ezzel szemben a mezőgazdasági gépszerelő szakmát adó iskolákban már többségben vannak a mezőgazdaságban foglalkoztatott szülők gyermekei, emellett a kohász, építőipari, bőripari és élelmiszer-ipari szakirányú iskolákban is egyharmadnál kisebb a szakképzett apák gyermekeinek az aránya.

A társadalmi háttér szerinti szelekció a felsőoktatási intézményekben is folytatódik. Az orvosi, jogi és bölcsészettudományi egyetemeken közismerten sokkal nagyobb a szellemi foglalkozású családok gyermekeinek az aránya, mint – a másik végleten – a tanárképző és más főiskolákon, ez utóbbiakba jut be sok munkás- és parasztszármazású fiatal. Egy *egyetemen belül is vannak a különböző szakok között különbségek*.

A társadalmi egyenlőtlenségeknek az oktatási rendszer általi újratermelése, illetve az iskolai előmenetel esélyeinek egyenlősége összefügg azzal, hogy a gyermekek és fiatalok hány éves korukig járnak azonos vagy egységes képzést nyújtó iskolákba, más szóval *hány éves életkorban válnak szét az iskolai életutak*. 1945 előtt a gyermek 10 éves életkorában dőlt el, hogy milyen iskolai életutat fog követni, ekkor vált ugyanis szét a gimnáziumi, a polgári iskolai továbbtanulás, illetve az elemi iskola 5-6. osztályában való továbbtanulás. 1945 után a 8 osztályos általános iskolai oktatás bevezetése a 14 éves életkorra tolta el a választást. Szociológiai vizsgálatok szerint ez egyenlőbbé tette a különböző iskolai végzettségek megszerzésének esélyeit (Andorka-Simkus 1983). Ebből a szempontból nézve problematikus a 6 és 8 osztályos gimnáziumok létesítése a rendszerváltás óta, mert ez oda vezethet, hogy a választás ismét fiatalabb életkorra, a 10. vagy 12. életévre tolódhat vissza. Különösképpen problematikus lenne az, ha egyes általános iskolák, például a kisebb falvakban egyetlen iskolaként működő általános iskolák eddigi 8 éves oktatási programjukat 6 évre rövidítenék, mert félő, hogy a gyermekek egy része a 6. osztály elvégzése után nem tanulna tovább egy másik településen lévő másik általános is- kolában.⁴

5.2. Az oktatásból kimaradtak helyzete

Az 1980-as években a szociológusok figyelme fokozottan fordult azokra a gyermekekre, akik az *általános iskola 8 osztályát sem tudják elvégezni*. Igaz, hogy arányuk igen kicsi, 4-5 százalékra csökkent, de sok vizsgálat jelezte, hogy következő életpályájuk szinte szükségszerűen rendkívül hátrányosan alakul. Szinte esélyük sincs arra, hogy a szakképzetlen rétegekből felemelkedjenek, azon belül is a legrosszabbul fizetett és a legnehezebb munkával járó munkaköröket töltik be. Igen nagy arányban szegények (vagyis a létminimumnál kisebb jövedelmekből élnek), az országos arányszámuknál sokkal nagyobb arányban szerepelnek a deviáns viselkedésűek, különösen a börtönbüntetésre ítélték, az alkoholisták és újabban a fiatal kábítószer-fogyasztók (szipuzók) között.

Laki László (1988) vizsgálta ezeknek az általános iskolából kimaradtaknak társadalmi származását és további életútját egy országos minta alapján. Ezeknek a fiataloknak túlnyomó része községi lakos, alig fordul elő közöttük olyan, akinek szülei szakmunkások vagy szellemi foglalkozásúak voltak, iskoláskorukban igen rossz lakásviszonyok közt éltek (például 48 százalékuk olyan lakásban lakott, ahol nem volt villany). A mintába került fiataloknak 43 százaléka volt *cigány*, ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a cigány etnikumú lakosságon belül az átlagnál sokkal nagyobb az általános iskola 8 osztályát el nem végzők aránya, de a probléma nem szűkíthető le a cigányproblémára, mert többségben vannak a nem cigányok.

Ezek a fiatalok elég érthetően majdnem mind szakképzetlen fizikai munkát végeztek néhány évvel az iskolából való kimaradás után. Túlnyomó többségük községi lakos maradt, legtöbbjüknek családi jövedelme alacsony volt. Mindezt figyelembe véve Laki László azt a következtetést vonta le, hogy ez az alacsony iskolai végzettségű és nagyrészt szegény réteg nagy valószínűséggel egész életében hátrányos helyzetben marad, és a hasonlóan alacsony iskolai végzettséget és jövedelmi színvonalat a következő nemzedékre is *át fogja örökíteni*.

A rendszerváltás óta ezeknek az általános iskola 8 osztályának elvégzéséig el nem jutott fiataloknak a helyzetét tovább súlyosbította, hogy közöttük különösen magas a munkanélküliség.

⁴ Ez a veszély az oktatási rendszer azóta lezajlott átalakulása és a tankötelezettség kiterjesztése miatt nem fenyeget.

5.3. A kiségitő iskolák

Az általános iskolákból lemorzsolódók problémájától el kell különíteni az úgynevezett *kiségitő* (korábban gyógypedagógiai nevezett) *iskolába* járókat. Ilyen iskolába vagy az általános iskolákon belül működő ilyen tagozatra járt 1994-ben 42 ezer tanuló, az összes általános iskolai tanuló 4,3 százaléka. Ide kerülnek azok az iskolaköteles életkorúvá váló gyermekek, akikről az iskolaérettségi vizsgálatot végző nevelési tanácsadók véleménye alapján erősen feltételezhető, hogy nem fognak tudni megfelelni a rendes általános iskola követelményeinek, ezért speciális oktatásra van szükségük. Továbbá áthelyeznek ide hasonló szakvélemény alapján a rendes általános iskolákból olyan tanulókat, akikről kitűnik, hogy nem tudnak megfelelni a követelményeknek. Az ilyen iskolában, illetve osztályban való elhelyezésnek az oka lehet az átlagnál lényegesen alacsonyabb intelligenciaszint és valamilyen viselkedési probléma. Az ilyen iskolát végzett gyermekek későbbi életpályájának vizsgálata azt mutatta, hogy jelentős részük az általános iskola (kiségitő tagozatának) elvégzése után szakmát tanul, és többé-kevésbé jól meg tud felelni a felnőttéletben felmerülő követelményeknek, elvárásoknak. Ezért óvatosan meg lehet fogalmazni azt a következtetést, hogy ezek a fiatalok – feltehetően a különösen gondos iskolai képzésnek megfelelően – nagy részben nem kerülnek később olyan súlyosan hátrányos helyzetbe, mint az általános iskolából lemorzsolódott fiatalok.

Az 1970-es évek második felében hazánkban is fellángolt az öröklés vagy nevelés szerepe körüli vita a kiségitő iskolába járókkal kapcsolatban. *Czeizel Endre* (1977; 1979) genetikus álláspontja szerint a kiségitő iskolát igénylő, átlagosnál alacsonyabb intelligenciájú gyermekek száma aggasztóan nőtt, e gyermekeknek nagy többsége a családban örökölte a fogyatékossgot, az öröklés elsősorban genetikai természetű (nem pedig kulturális), számuk növekedésének oka pedig az, hogy az alacsony intelligenciájú szülőknek több gyermekük születik.

A szociológus álláspont többek között *Ladányi János* és *Csanádi Gábor* (1983) könyvében fogalmazódik meg a legélesebben. Eszerint a kiségitő iskolákba történő beiskolázásnál lényeges szerepe van a szülők társadalmi helyzetének, a szakképzetlen munkások gyermekei azonos adottságok mellett sokkal gyakrabban kerülnek ilyen iskolába, mint a szellemi foglalkozású szülők gyermekei. Tehát nemcsak az intelligenciától függ, ki milyen általános iskolába kerül.

Hozzátehetjük ehhez, hogy az átlagosnál alacsonyabb intelligenciájú gyermekek arányának növekedéséről sincs semmilyen adatunk, ténylegesen csak azt tudjuk, hogy a kiségitő iskolai férőhelyek száma emelkedett, így oda több gyermeket vettek föl (Andorka 1980). A budapesti kiségitő iskolások vizsgálata (Illyés 1984-1986) kimutatta, hogy az ide fölvettek egy részének intelligenciája ezt nem tette volna szükségessé. Az iskolai végzettség szerinti gyermekszámkülönbség is annyira csökkent, hogy az alacsony iskolai végzettségű réteg bővített újratermeléséről valójában nem beszélhetünk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a fogyatékossg kérdése elhanyagolható, vagy hogy az alacsony műveltségű családok gyermekeivel nem kell törődni. A szociológiai vizsgálatok éppen arra hívták fel a figyelmet, hogy az ilyen családok fokozott szociálpolitikai figyelmet és törődést igényelnek.

Hazánkban is megjelentek olyan vélemények, hogy a *tanulók általános ismereteinek és kultúrájának színvonala igen alacsony*. Mások azt bírálták, hogy az iskola tevékenysége leszűkül az ismeretek átadására és *elhanyagolja a nevelést*. A szociológia nyelvén ezt úgy fogalmazzák meg, hogy miközben a fiatalok iskolába járnak, nemcsak a felnőttkori munkavégzéshez és a társadalomban való eligazodáshoz szükséges ismereteket sajátítják el, hanem a szocializáció folyamatában kifejlődik személyiségük is. Ezért fontos kérdés, hogy hogyan alakul életmódjuk az iskolai években. Az 1960-as évek végén a *középiskolások* körében végzett *életmódvizsgálat* alapján *Gazsó Ferenc*, *Pataki Ferenc* és *Várhegyi György* (1971) arra mutattak rá, hogy ezeknek a diákoknak tanulmányi túlterhelésük következtében szabadidejük igen kevés, ezért a változatosabb életmód, a széles körű tájékozódás, az egyéni képességeknek és érdeklődésnek megfelelő intenzívebb elmélyülés lehetőségei erősen korlátozottak. Ezek alapján egyoldalú és beszűkült életvitelű személyiségképek alakulnak ki.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

A fentiekben elmondottakból is látszik, hogy az oktatás politikai eszközökkel való befolyásolási lehetőségei még vitatottabbak, mint a társadalompolitika más területein.

A korábbi általános igenlés után az oktatás kiterjesztésével és demokratizálásával kapcsolatos javaslatokat a rendszerváltás előtt sokan megkérdőjelezték. Megfogalmazódott egy olyan álláspont, hogy a *középiskolai túlképzésnek* káros hatásai lesznek, mert túlzott foglalkozási ambíciókat ébreszt, pedig a magyar gazdaságnak

még évtizedekig nagyszámú szakképzetlen munkásra lesz szüksége. Leegyszerűsítve a kérdés úgy merül fel, hogy szükség van-e érettségizett munkásokra. A *felsőfokú túlképzésnek* két hátrányára szokás hivatkozni:

1. A felsőfokú képzés igen drága (az egy felsőfokú hallgatóra jutó állami költségvetési kiadás nagyon magas), ezért gazdasági veszteséget jelent, ha a végzettek nem tudnak diplomájuknak megfelelő munkakörbe jutni.
2. Azok a fiatal felsőfokú végzettségűek, akik nem jutnak értelmiségi munkakörbe, potenciális társadalmi elégedetlenség forrásai lehetnek.

Ezzel szemben vitathatatlan tény, hogy Magyarországon – különösen az 1970-es és 1980-as években – *erősen elmaradtunk a nálunk* valamivel fejlettebb országok iskolai végzettségi színvonalától, továbbá a fejlettebb országoktól való gazdasági leszakadás elkerülésének egyik előfeltétele minden bizonnyal az iskolai végzettség emelése, különösen a fiatal nemzedékek magas szintű képzése. Azok a társadalmak, ahol még a szakképzetlen munkások nagy többsége is középiskolai végzettséggel rendelkezik, és ahol nálunk lényegesen több a felsőfokú végzettségű fiatal, a közelmúlt tapasztalatai szerint hatékonyabban működnek mind gazdasági, mind társadalmi téren.

Korábban az előrelépés egyik újaként azt jelölték meg oktatásszociológusok, hogy az általános iskolai képzést hosszabbítsuk meg 10 évre, tehát a 16 éves életkorig, vagyis a munkavállalási életkor kezdetéig. Az mindenképpen indokolt, hogy a tankötelezettség a 16 éves életkorig terjedjen ki, mert a 14 éves életkorukban az iskolákat elhagyó fiatalok nem vállalhatnak munkát, így két éven keresztül valójában nincs elfoglaltságuk. A 10 éves általános iskolát ebben az esetben 2 éves gimnázium vagy szakközépiskolai oktatás követte volna.⁵

Egy alternatív, ma követhetőbb út lenne az érettségivel végződő négyéves középiskolai képzés kiterjesztése a fiatal nemzedékek összes vagy közel összes tagjára. Ez azzal is járna, hogy a középfokú oktatás tartama a különböző középfokú iskolákban közeledne egymáshoz, tehát megszűnne az elkülönült hároméves szakmunkástanuló-képzés. Egyben azt is jelentené, hogy a továbbtanulást és a foglalkozási életpályát meghatározó döntésre a 18 éves életkorban kerülne sor. Ez elősegítené a foglalkozási életpálya későbbi szakaszaiban is a pályakorrekciót, mert csak azt tenné szükségessé, hogy az egyén felnőttkorában beiratkozzon egy felsőfokú iskolába, és munkája mellett vagy azt időlegesen megszakítva diplomát szerezzen. Jelenleg annak, aki szakmunkásképző iskolát végzett, alig van lehetősége élete későbbi részében pályát módosítani, mert ehhez érettségi bizonyítványt is kellene szereznie.

A szakmunkásképzésre is négyéves középiskolákban kerülne sor, lehetőleg a gimnáziumi és szakközép-iskolai képzéssel együtt, egy fedél alatt. A szakmunkásképzés tartalmában is nagyobb helyet kapnának az általános ismeretek és kisebbet a specializált szakismeretek. Ez elősegítené azt, hogy a szakmunkásoktatásban szerzett ismeretek ne avuljanak el, hanem adjanak módot arra, hogy a szakmunkások foglalkozási életpályájuk folyamán el tudják sajátítani a műszaki fejlődés által megkívánt új szakismereteket.

A középfokon oktatottak létszámának emelése egyesekben aggályokat ébresztett, hogy ez a *hallgatók átlagos intelligencia-színvonalának* és ezáltal az oktatás minőségének romlásához fog vezetni. Az elég természetes, hogy ha csak az évfáratoknak legtehetségesebb kisebbsége kerül be a középfokú vagy a felsőfokú oktatásba, akkor az ott tanulók átlagos ismeretszintje magasabb lesz, mint ha az évfáratoknak közel minden tagját, közöttük az átlagos vagy ennél kissé kevésbé tehetségeseket is beiskolázzák. Ezért szokás az *elitiskolák* létesítését is javasolni. Sok országban ténylegesen végbemegy bizonyos ki- válogatódás a különböző színvonalú iskolák között, például – ahol ilyen kettősség létezik – az állami és a magániskolák között. *T. Husén* (1979) szerint a korai szelekció előnye a kiválogatott szűk csoport jobb képzése, ez azonban az egyes évfáratok átlagos képzettségi színvonalának rovására történik. A kérdés szerinte is az, hogy az elitiskolák tanulói számára mekkora veszteséget jelent, hogy korosztályuknak csak erősen szelektált tagjait ismerik meg, így társadalmi tapasztalataik egyoldalúakká válnak.

Végül, de nem utolsósorban feltétlenül szükséges a felsőfokú oktatásban részt vevő, felsőfokú diplomát szerzők arányának lényeges, a jelenlegihez képest legalább másfélszeres emelése úgy, hogy az elérje egy-egy nemzedéknek több mint 20 százalékát, a későbbiekben megközelítse a 30 százalékát. A modern gazdaság kifejlesztésének előfeltétele a magas képzettségű szakemberek nagy száma. Természetesen alaposan meg kell vizsgálni, hogy milyen területeken szükséges a hallgatók létszámát erősen növelni, és melyeken kevésbé. Jelenlegi ismereteink szerint elsősorban a közgazdász és jogász képzettségűek száma marad el messze a nálunk

⁵ A tankötelezettség határának felemelése megtörtént, azonban a középfokú oktatás terjedésével az általános iskolai képzés meghosszabbítása lekerült a napirendről.

fejlettebb országokban megfigyelt arányoktól. Nagyon fontos, hogy az oktatás mennyiségi kiterjesztése ne járjon a felsőfokú képzés minőségének hanyatlásával.

A rendszerváltás előtt az egyetem utáni vagy posztgraduális *tudósképzés* a Magyar Tudományos Akadémia keretében történt a kandidátusi képzés formájában. A rendszerváltás után ez „PhD-képzés” néven az egyetemek feladatává vált. Ezzel kapcsolatban korábban a tudományos kutatás túlnyomó részben az akadémiai és más kutatóintézetekre összpontosult, az egyetemeken kevés kutatásra volt lehetőség. Ennek indoka feltehetően az volt, hogy a hatalmi elit akadályozni kívánta azt, hogy az egyetemi hallgatók tudomást szerezzenek a hivatalos ideológiával esetleg ellentétes új tudományos eredményekről, irányzatokról. Nyilvánvaló azonban, hogy a megfelelő színvonalú felsőfokú szakemberképzést elősegíti, ha az egyetemeken tudósképzés és tudományos kutatás folyik. A rendszerváltás óta az egyetemek nagyobb részt végeznek a kutatásokból.

Ide tartozik az a kérdés is, hogy az egyetemek és főiskolák szűken *specializált szakembereket* képezzenek-e, vagy inkább „*kiművelt emberfőket*”, akik felnőttkorukban különféle foglalkozások, munkakörök betöltéséhez szükséges ismereteket tudnak majd könnyen elsajátítani. Újabban az általános műveltség fontossága ismét előtérbe került, különös tekintettel arra, hogy a két-három évtized múlva szükséges szakismereteket nem lehet pontosan előre látni, ezért azokat úgyis a felnőttkorban kell állandó továbbtanulással elsajátítani.

Az oktatás kiterjesztése és minőségének javítása természetesen „pénzkérdés” is. Az egy tanulórajutó évi költségvetési kiadás a különböző iskolatípusokban 1994-ben a következő volt:⁶

12.4. táblázat -

Óvoda	93	417	Ft
Általános iskola	99	332	Ft
Szaktanulmányi képzés	121	503	Ft
Gimnázium	106	034	Ft
Szakközépiskola	113	469	Ft
Felsőfokú oktatás	377	474	Ft

Ezeket az egy tanulóra jutó költségeket természetesen nem lehet úgy értelmezni, hogy egy további tanuló felvétele ennyivel növeli az állami költségvetés kiadásait, ezeknek a költségeknek jelentős része ugyanis fix jellegű (a tanárok bére, az épületek és a berendezések fenntartásának költségei).

Kétségtelen azonban, hogy a tanuló- és hallgatólétszámok növelése többletráfordításokat igényel, ellenkező esetben az infrastrukturális feltételek (az épületek zsúfoltsága) és az oktatás minősége (több hallgató jut egy oktatóra) romlanak.

Az utolsó években mind az oktatási intézmények állami költségvetési támogatása, mind pedig az oktatói fizetések reálértékben csökkentek. A fejlett országok nagy részében magasabb kereseteket lehet elérni az üzleti szférában, mint az oktatás területén, de ma Magyarországon ezek a jövedelemkülönbségek sokkal nagyobbak, mint más országokban.

Az oktatás, azon belül különösen a felsőoktatás minden fejlett országban kisebb-na- gyobb mértékben finanszírozási problémákkal küszködik. Az 1970-es évek közepe óta a gazdasági növekedés lelassult, és ennek következtében az állami költségvetésben mindenütt kisebb-nagyobb hiányok léptek fel, ezért a kormányzatok kénytelenek kiadásait, közöttük az oktatási kiadásokat visszafogni. A felsőoktatás finanszírozási problémáinak egyik megoldási lehetősége a *tandíj* bevezetése. A különböző fejlett országok gyakorlata a tandíj kérdésében eltérő és az idők folyamán is változott. Amerikában meglehetősen magas tandíjakat kell fizetni. Nyugat-Európa nagy részében a felsőoktatás tandíjmentes. A tandíj bevezetése mellett azzal lehet érvelni, hogy az egyetemi és főiskolai hallgatók aránya a jobb módú családokban sokkal magasabb, mint a szegényebb családokban, tehát az oktatási költségeknek az állam általi átvállalása valójában a társadalom jobb módú

⁶ 2004-es értékek: óvoda 519 000, általános és középiskola átlagos értéke: 467 000, felsőoktatás 881 000 forint.

részének támogatását jelenti. A tandíj ellen szól viszont az, hogy a magasabb tandíjakat a szegények és a többgyermekes családok egyáltalán nem képesek megfizetni, így gyermekeik kizorulnak a felsőoktatásból. Ez nemcsak egyénileg jelent számukra nagy hátrányt, hanem a társadalom egészét is károsan érinti, ha tehetséges fiatal tagjainak egy része nem tanulhat felsőfokon, mert ez a gazdaság újító- és alkalmazkodóképességét, a társadalom kulturális színvonalát rontja.

Tandíj-kötelezettség mellett – és annak hiányában is – a szegényebb családok gyermekeinek felsőszintű tanulását az ösztöndíjak és a hallgatóknak adott kedvezményes hitelek segítik elő.

Egyes országokban (például az Egyesült Államokban) az *állami egyetemek mellett magánegyetemek*, közöttük egyházi egyetemek működnek, másokban (például Franciaországban) csak állami egyetemek léteznek. Ha a magánegyetemek saját bevételeikből tartják fenn magukat, ezzel csökkentik az állami költségvetésre nehezedő kiadások terhet. Ha azonban az államiakhoz hasonló költségvetési támogatásban részesülnek, akkor létük nem csökkenti az állami költségvetési kiadásokat.

Azt azonban minden finanszírozási nehézség mellett is le kell szögezni, hogy az *oktatás finanszírozásából az állam nem vonulhat ki*, és a fejlett országok egyikében sem látszik olyan tendencia, hogy az állam teljesen kivonulna. Az oktatás területén nem valósítható meg a teljes piacosítás, annak a közrend biztosításához és ország védelméhez hasonlóan elsőrendűen állami feladatnak kell maradnia.

Ugyanakkor a fejlett országok gyakorlatát követve szükséges az oktatási intézmények *autonómiáját* megtartani az oktatás, kutatás és a személyi döntések kérdéseiben. Az ezekbe a kérdésekbe történő állami-kormányzati beavatkozás ugyanis rontja az oktatási intézmények színvonalát.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Az oktatás funkciója az, hogy átadja azokat az ismereteket, amelyek szükségesek az egyén számára ahhoz, hogy a gazdaságban és a társadalomban be tudják tölteni szerepüket; nevelje őket, vagyis személyiségüket fejlessze; végül integrálja őket a társadalmi közösségekbe. A hagyományos társadalmakban az oktatási feladatokat nagyrészt a család, a rokonság és a helyi közösségek látták el. Ezek azonban a modern társadalmakban nem képesek mindazoknak az ismereteknek az átadására, amelyek az ilyen társadalmakban szükségesek. Ezért jutott egyre nagyobb szerephez az iskolai oktatás.

Az országok gazdasági fejlődése és a népesség iskolai végzettsége között szoros és a modern társadalmakban erősödő kapcsolat van. Magas és emelkedő iskolai végzettségű társadalmak képesek legjobban megfelelni a modern gazdaság követelményeinek.

A társadalomnak azok a tagjai, akiknek magasabb az iskolai végzettségük, lényegesen magasabb jövedelmeket érnek el, jobbak a foglalkozási életpályán az esélyeik, ritkábban válnak munkanélküliekké.

Mivel a magasabb iskolai végzettség lényeges előnyöket biztosít az egyén számára, lényeges kérdés, hogy a társadalom minden fiatal tagja, a szülők társadalmi helyzetétől, a nemzetiségtől függetlenül, azonos eséllyel rendelkezik-e a magasabb iskolai végzettség megszerzésére. Szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy az esélyek korántsem egyenlőek, a privilegiáltabb helyzetű családok gyermekei közül sokkal többen szereznek magasabb iskolai végzettséget, mint a szegényebb családok gyermekei közül.

Nagy vitakérdés, hogy mi okozza a különböző társadalmi származású, nemzetiségű fiatalok eltérő esélyeit a magasabb iskolai végzettség megszerzésére. Genetikusok és egyes pszichológusok hajlamosak azt állítani, hogy ebben az örökölt intelligencia játszik nagy szerepet. Az intelligencia nagyfokú öröklődése azonban legalábbis nehezen bizonyítható. Szociológusok a társadalmi öröklés szerepét szokták hangsúlyozni, vagyis azt, hogy a gyermek és fiatalember milyen kultúrát örököl a szülői családban.

Ha a társadalmi öröklésnek nagy a szerepe az intelligenciaszintek és ezáltal az iskolai előmenetel különbségeiben, akkor fel lehet tételezni, hogy az oktatási rendszer nagy szerepet játszhat a gyermekek és fiatalok iskolai előmeneteli esélyeinek kiegyenlítésében, ezért érdemes olyan oktatási reformokat bevezetni, amelyek a szegényebb családokból származó gyermekek támogatásával ezeknek a hátrányait kiegyenlítik, fölhozzák őket a jobb módúak kulturális színvonalára. Az ilyen irányú konkrét reformok körül éles viták bontakoztak ki.

Magyarországon az oktatás 1945 utáni kezdeti gyors kiterjesztését 1970 körül egy olyan politika váltotta fel, amely az érettségit nyújtó középiskolákba és az egyetemekre, valamint főiskolákra felvehető tanulók, illetve

hallgatók számát központilag korlátozta. Ennek következtében azóta a fiatal nemzedékek iskolai végzettsége alig emelkedett. Így

Magyarország azon fejlett országok közé tartozik, ahol az érettségivel záruló középiskolákba és a felsőfokú iskolákba beiskolázottak arányszáma a legalacsonyabb. A rendszerváltás után ezek a beiskolázási arányszámok gyorsan emelkedni kezdtek, az utolsó években azonban az oktatási intézmények súlyos anyagi gondjai, a tandíj bevezetése stb. azzal fenyegetnek, hogy ez a tendencia megtörik.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Kapitány Balázs)

A fejlett országokban a kilencvenes években tovább folytatódott az oktatási expanzió, és egyre nagyobb hangsúly került a hagyományos iskolarendszeren kívüli képzésre. Magyarországon a 90-es évek második felétől alapvető és igen gyors változások zajlottak le a hagyományos oktatási rendszeren belül. A középfokú oktatás szerkezete átalakult, felsőfokon a beiskolázási arányszámok nemzetközi összehasonlításban is igen gyors tempóban nőttek, az oktatási rendszerben egyre többen, egyre hosszabb ideig vesznek részt.

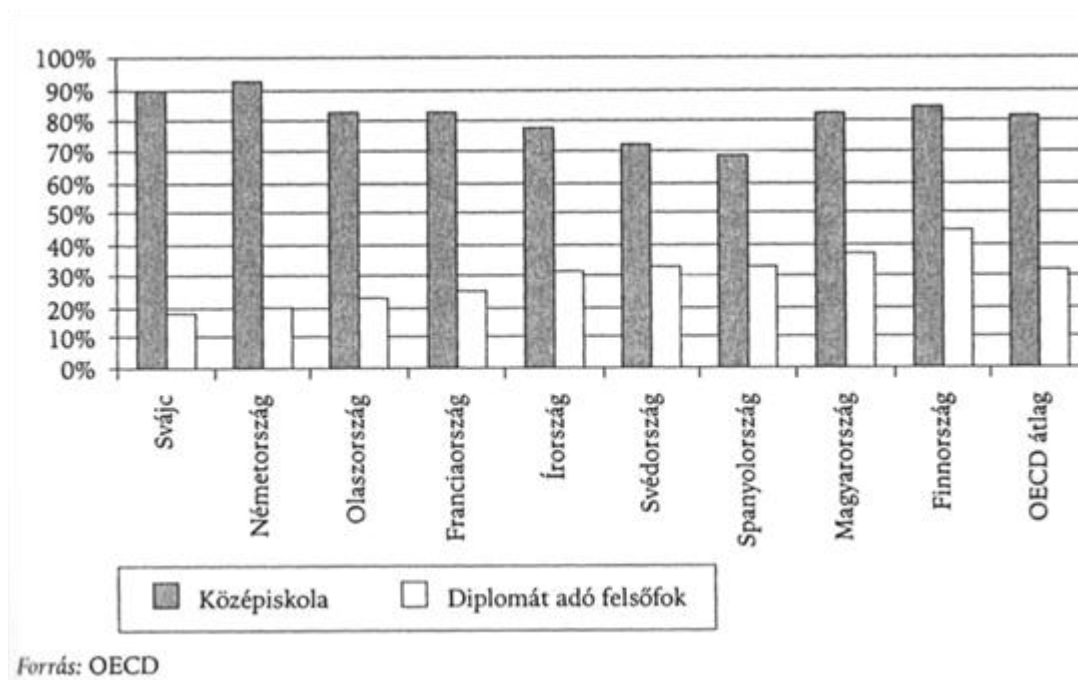
A szociológusokat azonban a számszaki, mennyiségi átalakulás leírásán túl az a kérdés foglalkoztatja: vajon átalakult-e az oktatásnak a társadalomban betöltött szerepe is, és ha igen milyen irányban és mértékben. Az átalakuló oktatási rendszer növelte, vagy csökkentette a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének esélyét? A nők iskolázottságának növekedése átalakítja-e a családokat? A felnőttkorban történő tanulás, átképzés új módjainak kialakulása, ezek támogatása hatásvos módszer-e a munkanélküliség csökkentésére? Stb.

A következőkben egy rövid nemzetközi kitekintés után vázlatosan áttekintjük az oktatás elmúlt évtizedben hazánkban lezajlott átalakulását, majd kiemeljük az oktatásszociológia néhány lényeges eredményét.

8.1. Nemzetközi tendenciák

A fejlett piacgazdaságokban tovább folytatódott az a már több évtizedes tendencia, mely szerint az egyes emberek életükben egyre több időt töltenek az oktatási rendszerben. 2002-ben az EU-ban és az USA-ban egy ötéves gyermek arra „számíthatott”, hogy a következő 14-17 évet kizárólag az iskolapadban fogja tölteni. 1995-höz képest átlagosan 1-2 évvel hosszabbodott meg ez az életszakasz.

Az ezredfordulót követő években a fejlett országokban a diákok több mint háromnegyede szerzett középfokú végzettséget, és az érintett korosztályokban a 30 százalékot meghaladta azok aránya, akik diplomát szereztek. Az ezredfordulót követő években a fejlett országokkal összehasonlítva az érintett hazai korosztályok középfokú és felsőfokú oktatásban való részvétele valamivel átlag felettinek tekinthető. Hasonló képet kapunk, ha az érettségizők és a diplomát szerzők arányát figyeljük meg (12.1. ábra). Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az oktatás mennyiségi mérőszámai nem sokat mondanak annak minőségéről.

12.1. ábra ♦ A tipikus életkorig az adott végzettséget megszerzők aránya, 2002

Nyelvi és kulturális akadályok miatt igen nehéz annak az összemérése is, hogy hogyan alakul az egyes országok tanulóinak a tudásszintje. Attól függően, hogy hány éves diákok tudását, milyen tudásterületről, milyen módszerekkel hasonlítjuk össze, különböző eredményeket kaphatunk. A 2000-ben végzett a 15 éves tanulók tudását három tudásterületen (olvasás-szövegértés, matematika, természettudományok) összehasonlító, 32 országra kiterjedő PISA vizsgálat adatai szerint a magyar diákok tudásszintje a vizsgált három tudásterületből kettőben (olvasás-szövegértés, matematika) jelentősen elmaradt a fejlett országok átlagától. A vizsgálatok eredményei, azok értékelése nemcsak Magyarországon, de több más „rosszul teljesítő” országban (így például Németországban) is komoly szakmai vitát váltott ki.

A kilencvenes évek főbb újdonságának azonban nem az oktatás további expanziója, hanem az számít, hogy egyre nagyobb figyelem fordul a hagyományos oktatási rendszeren kívüli tanulás felé. A kizárólag tanúlással töltött fiatalkor további meghosszabbodásának, a hagyományos oktatási expanzióknak a vizsgálata helyett inkább az élethosszig tartó tanulás jelensége kerül az előtérbe (*Jelentés...* 2003).

Az **élethosszig tartó tanulás** (angolul lifelong learning) egy meglehetősen tág fogalom, amelynek része az iskolarendszerben zajló formális tanuláson kívül minden egyéb tervszerű tanulási tevékenység. Egyrészt ide sorolható a szervezett módon zajló nem formális oktatás (pl. munkahelyi továbbképzés, nyelvtanfolyam stb.), másrészt az informális jellegű tanulás is (pl. szakmai folyóiratok olvasása). Valójában mindig is ismert jelenségről van szó, csak régen Magyarországon felnőttoktatásnak, vállalati továbbképzésnek, tudományos ismeretterjesztésnek, önképzésnek hívták az ide tartozó jelenségeket.

Az élethosszig tartó tanulás fogalmának előtérbe kerülését a munkaerőpiac és a társadalom szerveződésének vált vagy valós átalakulása indokolja. E szerint a gyorsan változó technika következtében egyre gyorsabban változó munkaerő-piaci igényekhez való

alkalmazkodás szempontjából létfontosságú, hogy a munkavállalók képzése ne fejeződjön be a húszas életévek végére, hanem folyamatosan tartson a teljes életpálya folyamán. Így az élethosszig tartó tanulásban való részvétel a versenyképesség előfeltétele.

Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok arra hívják fel a figyelmet, hogy az élethosszig tartó tanulás elterjedése nem feltétlenül jelenti az oktatási esélyek egyenlőbbé válását, ugyanis több országban megfigyelhető, hogy az élethosszig tartó tanulásba a már eleve iskolázottabb, versenyképesebb tudással rendelkező csoportok kapcsolódnak be nagyobb arányban.

A KSH 2003. évi élethosszig tartó tanulásra koncentrált vizsgálata szerint (*Az élethosszig...* 2004) ez az egyenlőtlenség Magyarországon is fennáll, miközben az adatok nemzetközi összehasonlításban arra utalnak, a

magyarok hagyományos iskolai karrierjük befejezése után valamivel az európai átlag alatti arányban vesznek részt az élethosszig tartó tanulásban.

8.2. Hazai tendenciák

Magyarországon a szinte teljes körűvé váló középfokú oktatáson belül egyre nagyobb szerepet kapnak az érettségit adó iskolafajták (gimnázium, szakközépiskola), 2003-ra már a tanulók csaknem háromnegyede ilyen iskolát (vagyis középiskolát és nem szakiskolát vagy speciális szakiskolát) választott középfokon. Mivel a középiskolákban a lemorzsolódás alacsony, ezeknek a diákoknak a túlnyomó többsége le is érettségizik. Azonban a kutatások és a statisztikai adatok is azt mutatják, hogy a középfokon érettségit nem szerző szakiskolások jelentős része néhány éven belül szintén érettségit szerez (a nem nappali képzésben érettségizők száma eléri az évi 15-20 000 főt). Ezek a folyamatok azt valószínűsítik, hogy az érettségizettek aránya a 80 százalékot meg fogja haladni ez egyes évfolyamokon belül, így az érettségi egyre inkább nem a továbbtanulás esélyét megnyitó lehetőség, hanem a munkaerő-piaci elhelyezkedéshez szükséges minimum szerepét fogja betölteni.

A hibás szabályozás, a nagyvállalati rendszer radikális átalakulása és az érettségi szerepének ártértékelődése válságba sodorta a hagyományos középfokú szakoktatást (az egykori szakmunkásképzést), amely a kifejezetten erre a célra létrehozott ún. speciális szakiskolák mellett egyre inkább a tanulási nehézségekkel küzdő diákok gyűjtőhelyévé vált. Az utóbbi években ezt a helyzetet elismerve, külön felzárkóztató tanterveket vezettek be a tanulási nehézségekkel küzdő szakiskolások számára. A szakmai képzésben a középfokú, érettségit nem adó szakiskolák mellett egyre jelentősebb szerepet játszanak a szakközépiskolák érettségi utáni évfolyamai és a felsőoktatási intézmények által indított felsőfokú szakképzések.

A gyermekek csökkenő száma és a szabályozás átalakulása kínálati piacot hozott létre a középfokú – és részben már a felsőfokú – oktatásban, amely piacon az iskolák versengenek a jobb képességű tanulókért. Az intézmények finanszírozásának módja olyan, hogy minden iskolának létérdeke a tanulólétszám biztosítása. Az intézmények így horizontális és vertikális terjeszkedésbe kezdtek. A jobb gimnáziumok egy része „lefelé” terjeszkedik (6 és 8 osztályos gimnáziumok), a közepes presztízsű intézmények plusz évfolyamokat (pl. nyelvi előkészítő évfolyamok) indítanak, a szakközépiskolák az érettségi utáni képzéseket fejlesztik. Egyes intézmények „horizontálisan” is terjeszkednek, egyre több helyen folyik több képzési forma: gimnáziumi és szakközép-iskolai stb. A szakiskolák egyre és egyre gyöngébb képességű tanulókat iskoláznak be. A felsőfokon hasonló terjeszkedő tendenciák figyelhetők meg.

A felsőoktatásban tanulók száma 1990 és 2004 között négyszeresére nőtt (nappali tagozaton a háromszorosára). Míg az 1990/91-es tanévben 108 000-en tanultak felsőfokú intézményekben, a 2004/05-ös tanévben már 422 000-en. Ha a hagyományos felsőfokú beiskolázási arányokat tekintjük a növekedés még nagyobb, 1990 és 2004 között mintegy ötszörös. Valójában ez utóbbi arányszám pontatlan, mivel a növekedés forrását jelentős részben a túlkoros, korábban érettségizett, de akkor a felsőfokra bekerülni még nem tudó diákok jelentették. Azonban ez a tartalék kimerül, a frissen érettségizettek száma pedig a demográfiai krízis miatt a növekvő beiskolázási arányok mellett sem növelhető jelentős mértékben. Így az ezredforduló után középiskolába járó korosztályok többsége bekerül a felsőfokú képzésbe, hacsak a meghirdetett helyek száma jelentősen nem csökken.

A felsőoktatási expanzió közben átalakult a felsőoktatás szerkezete, nőtt a nem nappali tagozaton tanulók, illetve a költségtérítési hallgatók aránya, 2004/05-ben már a tanulók csaknem fele költségtérítési képzésben vett részt. A főiskola és az egyetem mellett 1998-tól új képzési formaként kialakult a korábban már említett kétéves felsőfokú szakképzés.

A felsőfokon tanuló hallgatók közül egyre többen szerzik meg a diplomát a hagyományos képzési időnél hosszabb idő alatt, és nő azok aránya is, akik a tanulmányaik végzése közben vagy az után újabb szakot vesznek fel. Így például 2004-ben a felsőfokra felvett 125 000 hallgató mintegy ötöde (24 000 fő) felvétele előtt már folytatott felsőfokú tanulmányokat.

A fiatalabb korosztályok iskolázottságának növekedése és az idősebb, alacsonyabb átlagos végzettségű generációk kihalása miatt a teljes népesség átlagos végzettsége is jelentősen növekedett. A 2001-es népszámlálás adatai szerint a megfelelő életkorú lakosság 89 százaléka elvégezte a 8 osztályt, 38 százaléka leérettségizett és 13 százaléka diplomát szerzett. (Az 1990-es adatokat lásd a 12.1. táblázatban.) A munkaképes korú népesség átlagos iskolai végzettsége értelemszerűen magasabb, mint a teljes népességé.

A Magyarországon lezajlott oktatási expanzió alapvetően nem egyedi jelenség, a jelentős eltérések ellenére sok szempontból hasonló a Nyugat-Európában évtizedekkel korábban lezajlott folyamathoz, amelynek komoly

szociológia szakirodalma alakult ki. Ezen elméletek és gyakorlati eredményeik segítik a hazai változások értelmezését.

Az oktatási expanzió szociológiája azonban maga sem egységes, hanem több társadalomelméleti irányzathoz is kapcsolódhat.

A *konfliktuselméleti* alapra építő oktatásszociológia talán legfontosabb kutatási kérdése az oktatáshoz való hozzáférés különbségei társadalmi csoportok szerint, illetve az, hogy mi is az oktatás szerepe a társadalmi egyenlőtlenségek kialakításában és átörökítésében. Ezen elképzelés szerint a társadalom egyes csoportjai között versengés folyik a hatalomért, és a hatalom megszerzésének, elosztásának és egyben gyakorlásának egyik legfontosabb eszköze az oktatási rendszer. A hazai oktatási rendszer ilyen megközelítését illusztrálja Gázsó Ferenc véleménye, mely szerint a mai magyar oktatási rendszer „semmi másra nem jó és nem képes, mint a tudás szélsőségesen egyenlőtlen elosztására és a tudásszerzés esélykülönbségeinek folytonos és bizonyos értelemben bővülő újratermelésére” (Gázsó 2000, 12).

A konfliktuselméleti megközelítés kereteibe beilleszthető az oktatási expanzió jelensége is. Az alávetett, rossz társadalmi pozíciójú csoportok tagjai arra törekednek, hogy iskolázottságuk növelésével helyzetüket javítsák, míg a hatalmat birtokló csoportok számtalan eszközzel hatástalanítják ezeket a törekvéseket. Így ilyen eszköz az egyes képzettségi szintek elinflálása, amikor az iskolázottsági szint olyan módon emelkedik meg, hogy a feltörekvő csoportok tagjai által elért végzettség leértékelődik. Például, ha az oktatási expanzió során minden csoport átlagos végzettségi szintje megemelkedik, ez a konfliktuselméleti paradigma szerint nem módosít a hatalomelosztás rendszerén. Hiába lesz a betanított munkás gyermeke szakmunkás, ha közben a szakmunkások gyermekei leérettségiznek. Hiába fejezi be már egyre több roma az általános iskolát, ha közben már szinte mindenki továbbtanul középfokon.

Magyarországon – más országokkal összevetve – a szülők iskolai végzettségének szintje jóval átlag feletti mértékben határozza meg a tanulók teljesítményét. A hatás azonban közvetett, azt az iskolarendszer közvetíti, ugyanis a különböző társadalmi csoportok gyermekei jó eséllyel más-más iskolákba kerülnek. A különféle iskolák színvonala pedig igencsak eltér. Így aztán Magyarországon igen nagyok az egyes iskolák közötti különbségek, mind a diákok származását, mind teljesítményét, mind későbbi esélyeit tekintve. Ez a társadalmi csoportok szerinti elkülönülés már az általános iskolák szintjén megkezdődik, de a középfokon teljesebbé válik.

Andor és Liskó (1999) könyvében a középfokú iskolaválasztása kapcsán érzékletesen mutatja be ezt a folyamatot. A legjobb helyzetű családok jelentős része már 10-12 éves korban gimnáziumba küldi gyermekeit. Elérve a 14 éves korhoz, megfigyelhető, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegből származó gyermekek rosszabb osztályzatokat hoznak az általános iskolából, kevesebb és más jellegű különórákra járnak, mint az iskolázottabb csoportok gyermekei. Ehhez járul, hogy szüleik kevésbé ambíciózusak, bizonytalanabbak, meddig is akarják iskoláztatni gyermekeiket, ráadásul nem is ismerik annyira a szóba jöhető iskolákat. Gyermekeik így nagyobb arányban jelentkeznek alacsonyabb státusú iskolatípusba, illetve egy típuson belül is gyengébb iskolába.

Magyarországon az alapfokról a középfokra való továbblépést nagyobb mértékben meghatározza a szülők származása, mint a középfokról a felsőfokra való továbblépés esélyét. Ennek a több kutató által is bemutatott jelenségnek minden valószínűség szerint az az oka, hogy a szülők származása szerinti szelekció már annyira „sikeresen” lezajlik a középiskola kiválasztásáig, hogy ezután már az iskolák, iskolatípusok közötti különbségek hordozzák tovább a szelekciós hatást.

Egy átlagos 6 vagy 8 osztályos gimnáziumból mintegy négyszer akkora esélye van továbbtanulni felsőfokon egy diáknak, mint egy átlagos szakközépiskolából. Míg van jó néhány olyan gimnázium, ahonnan a diákok több mint 90 százaléka az érettségi után közvetlenül továbbtanul a felsőfokon, addig több mint száz szakközépiskola esetén ez az arány a 10 százalékot sem éri el. Ha figyelembe vesszük a felsőoktatási intézmény típusát, presztízsét még nagyobb eltéréseket figyelhetünk meg.

De hogyan is működik ez a szelekciós folyamat? Mi befolyásolja a továbbtanulási döntések meghozatalát? A kritikus befolyásoló pontok az időben és társadalmanként változnak.

A rosszabb helyzetű csoportok iskolázási lehetőségeit szűkre szabó hagyományos kemény korlátokat – például, hogy nincs elég iskolai férőhely, a szegény származású szülők nem bírják vállalni az iskoláztatás költségeit – egyre inkább puhább, nehezebben vizsgálható szelekciós tényezők váltják fel a fejlett országokban.

A 70-es, 80-as években a szociológusok az iskolai teljesítménymérés, osztályozás társadalmi csoportok szerinti szelekciós szerepére mutattak rá. A teljesítménymérésben a szelekció oka az, hogy az osztályzatban a

képességek helyett jelentős részben a gyermekek kulturális tőkéje stb. tükröződik. (Lásd a fejezet korábbi részében.)

A 90-es években újabb szelekciós pont került a figyelem középpontjába, ez pedig a diákok és szüleik „önkéntesen” meghozott továbbtanulási döntése.

Vizsgálatok sora igazolta, hogy a hasonló osztályzatokkal rendelkező gyermekek közül az alacsonyabb státusú családokból származók továbbtanulási tervei mérsékeltebbek. Az összefüggés a szülői háttér és a továbbtanulási döntés között természetesen nem determinisztikus, sok egyéb tényező is nagyban befolyásolja. Lannert (2003) például úgy találta, hogy a jó tanulók, szüleik származásától függetlenül, érettségit adó középiskolában kívánnak továbbtanulni, a különbség a jó tanulók esetén ott figyelhető meg, hogy az érettségivel nem rendelkező apák gyermekei magasabb arányban terveznek szakközép-iskolai továbbtanulást. A közepes és rossz tanulók esetén azonban az érettségizetlen apák gyermekei kisebb arányban szándékoznak érettségit adó középiskolában továbbtanulni, mint hasonló tanulmányi eredményű, de érettségizett apától származó társaik.

Annak feltérképezésben, hogy mi húzódhat meg a döntésekben megnyilvánuló ilyen és ehhez hasonló különbségek mögött a közgazdaságtanból származó racionális döntésemélet (RDE – lásd a 2. fejezetben) nyújthat segítséget a szociológusoknak. Ez az elmélet azt feltételezi, hogy az érintettek az előnyöket és a hátrányokat mérlegelve, racionálisan választanak a lehetséges alternatívák közül. Igen fontos azonban, hogy ki-ki más-más tényezőket mérlegel a döntése meghozatalakor. Figyelembe kell venni, hogy a döntési helyzetbe kerülők nem egyenlő mértékben rendelkeznek információkkal a döntéseik következményeiről, különböző mértékben tudják elviselni az egyes döntésekkel járó kockázatokat, illetve mások a viszonyítási pontjaik. Soroljunk fel néhány ilyen különbséget!

Az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők kevesebb információval rendelkeznek a szóba jöhető iskolák színvonaláról, az egyes szakmák lehetőségeiről. Az is ismert, hogy az alacsonyabb státusú szülők hajlamosak olyan „biztonságos” döntéseket hozni, amelyek a saját magukhoz viszonyított státusvesztés kockázatát minimalizálják. Így például egy szakmunkás szülő inkább küldi átlagos képességű gyermekét szakközépiskolába, mint gimnáziumba, mint egy diplomás, hiszen az utóbbi számára ez státusvesztési kockázattal jár. A gimnáziumi továbbtanulás választása nagyobb kockázattal jár a szegényebb családok számára, hiszen a gimnáziumi érettségi igazából csak egy lépés a diploma megszerzése irányába, sikertelen felvételi esetén önmagában nem nagyon hasznosítható, míg a szakközépiskola elvégzése az érettségin kívül a munkaerőpiacon közvetlenebbül felhasználható tudást nyújt stb. (pl. Goldthorpe 1996, Becker 2000).

Azonban a racionális döntések elméletének alkalmazása olyan eredményeket is produkál, amelyek nehezen egyeztetethetők össze a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének konfliktuselméleti megközelítésével. Így például magyar adatokon is bizonyított (*Munkaerőpiaci...* 2004), hogy a szerkezeti hatások kiszűrése után a munkanélküliségi arány befolyásolja a továbbtanulási döntéseket. Minél nagyobb egy térségben a munkanélküliség, annál inkább tanulnak tovább a gyermekek középfokon gimnáziumban. Hiszen, ha nő a munkanélküliség veszélye, annál inkább megtérülő befektetésnek tűnik a gimnáziumi továbbtanulás. Egyfelől mert aki nem tanul, egyáltalán nem biztos, hogy talál munkát, másfelől a magasabb végzettség növeli a későbbi elhelyezkedés esélyét. Az ilyen és ehhez hasonló empirikus eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy az oktatás vizsgálatakor érdemes a konfliktuselméleti megközelítésen kívül más elméleteket is alkalmazni.

Ilyen konkurens paradigma az oktatás *funkcionalista* megközelítése, amely elsősorban az oktatási rendszernek a társadalom rendszerén belül betöltött szerepével foglalkozik, így vizsgálja szerepét a kultúra átadásában, az új ismeretek elterjesztésében, és a társadalmi pozíciók elosztásában.

Alapvetően Parsonsra és a funkcionalizmusra vezethető vissza az a felvetés, mely szerint a hatalmi viszonyok gyakorlása más módon zajlik egy iskolázottabb társadalomban. Az iskolázottság növekedésével általánosabbá válik mind a munkahelyeken, mind a társadalomban a konfliktusok érvekkel, és nem pedig parancsokkal és erőszakkal való megoldása. A foglalkozási szerkezet átalakulásával ugyanis egyre inkább elterjednek az olyan állások, amelyek betöltéséhez engedelmesség és fizikai erő helyett együttműködési készség, kommunikációs kompetencia és önálló döntések meghozatalára való képesség szükséges.

Így azokon a munkahelyeken, illetve egy olyan társadalomban, ahol már a beosztottak végzettsége magasabb, a tőlük elvárt képességek összetettebbek, a hatalmat gyakorlók csupasz utasítási jogkörét felváltják a beosztottak munkahelyi autonómiáját, emberi és polgári jogait elismerő szerződéses viszonyok. Ennyiben tehát az oktatási expanzió a társadalmi alávetettség csökkentésének és a demokratizálódásának is eszköze, így szerepe pozitív.

Ezt a pozitív szerepet azonban az oktatási expanzió csak akkor töltheti be, ha a magasabb végzettségű személyekre ténylegesen igény van a munkaerőpiacon. Ha az oktatási rendszer feleslegesen képi a társadalom tagjait, demokratizáló szerepén túl nem tudja betölteni elsődleges szerepét a társadalmi pozíciók elosztásában sem, mert nem tudja biztosítani, hogy a magasabb iskolai végzettség tényleges társadalmi előnyökkel – magasabb jövedelem, alacsonyabb munkanélküliségi kockázat, jobb munkakörülmények stb. – járjon.

Polónyi István *Tudásgyár vagy papírgyár* (2001) című vitát generáló könyvében fogalmazódott meg az a feltételezés, hogy a hazai felsőoktatási expanzió társadalmi és gazdasági szempontból diszfunkcionális jellegű. E feltételezés szerint jelenleg – a munkaerőpiac igényeinek nem megfelelően – felsőfokon túl alacsony színvonalon túl sok diákot képeznek, a munkaerőpiac képtelen lesz felszívni a sok rosszul képzett diplomást.

A helyzetet súlyosítja a felsőoktatáson belüli aránytalanság is. A magyar felsőoktatás szerkezete ugyanis jelentősen eltér a többi fejlett országtól, itthon igen magas az 5-6 éves képzésben részt vevők aránya, míg a rövid szakmai jellegű képzések aránya elhanyagolható.

Közgazdasági alapozású kutatások azonban arra utalnak, hogy 2004-ig nem beszélhetünk jelentős diplomás túltermelésről, hanem inkább csak arról, hogy addigra valamelyest csökkent az a hiány, ami a 90-es években jelentkezett a friss diplomás, nyelveket beszélő munkavállalók piacán. 2003-ban a diploma Magyarországon még mindig nagyobb arányban véd a munkanélküliségtől és nagyobb relatív bérrelőnyt jelent az alacsonyabb végzettségűekhez képest, mint az EU-ban általában.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Magyarországon az oktatás inkább csökkenti a szülői családból hozott társadalmi különbségeket, vagy inkább újratermeli, megerősíti az örökölt különbségeket?
2. Mekkora szerepe van a genetikai tényezőknek az intelligenciában?
3. Mennyiben felel meg, illetve nem felel meg a mai magyarországi oktatási rendszer, különösen a felsőoktatás azoknak a követelményeknek, amelyeket az ország modernizációja és az Európához való integrálódás támaszt?
4. Hogyan értékelhető a 90-es években lezajlott oktatási expanzió?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

oktatás ♦ nevelés ♦ emberi beruházás ♦ beiskolázási arányszám ♦ intelligenciahányados (IQ) ♦ funkcionális analfabetizmus ♦ numerus clausus (zárt szám) ♦ élethosszig tartó tanulás

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Bourdieu, P. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat.

Ferge Zsuzsa 1972. A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1.sz. 10-35. p.

Ferge Zsuzsa 1976. *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Ferge Zsuzsa-Háber Judit (szerk.) 1974. *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Gaszó Ferenc 1976. *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest, Kossuth.

Gaszó Ferenc – Laki László – Molnár Péter 1984. *Pályakezdők az iparban*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

Gaszó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György 1971. *Diákéletmód Budapesten*. Budapest, Gondolat.

Gaszó Ferenc et al. 1979. Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. In *Társadalmi struktúrák fejlődése*. 1. köt. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 85-164. p.

Halász Gábor – Lannert Judit 1995. *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.

Ladányi János – Csanádi Gábor 1983. *Szelekció az általános iskolában*. Budapest, Magvető.

Laki László 1988. *Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

Lannert Judit 2004. A társadalmi kirekesztődés folyamata az oktatásban. In Monostori Judit (szerk.): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata*. Budapest, KSH.

OECD 1995. *Oktatáspolitikai felmérések Magyarországon*. Paris, OECD

13. fejezet - 13. fejezet | GAZDASÁG

Minden társadalom életének egyik legfontosabb területe a gazdálkodás, vagyis a társadalom tagjai szükségleteinek kielégítését szolgáló javak és szolgáltatások előállítása. Ezért azt várhatnánk, hogy a szociológiának mint a társadalom egész működését vizsgáló tudománynak egyik legfőbb és egyben legfejlettebb kutatási területe a gazdaságszociológia. Noha a klasszikusok, elsősorban Marx és Weber munkásságában fontos helyet foglalnak el a gazdaságra vonatkozó gondolatok, mégis számos szociológusnak az a véleménye, hogy a gazdaságszociológia jelenlegi állapota sok kívánnivalót hagy maga után (Swedberg 1987). Ennek két lehetséges okát említhetem meg. Az egyik, hogy a gazdálkodás vizsgálatára még a szociológia megszületése előtt száz évvel külön tudomány jött létre, a közgazdaságtan. A mai napig nem tisztázott a közgazdaságtan és a gazdaságszociológia egymáshoz való viszonya. A másik ok pedig az, hogy a gazdasági életben felmerült igények hatására a gazdálkodás számos jelenségének, részterületének kutatására létrejöttek gazdasági szakszociológiák, mint az agrárszociológia vagy a munkaszociológia, ezek sok fontos és a gazdálkodás gyakorlatában jól használható eredményt hoztak, de ezekből a részterületekre vonatkozó eredményekből nem állt össze a gazdálkodás egészének szociológiai elmélete és magyarázata.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. A közgazdaságtan és a gazdaságszociológia viszonya

A gazdaságszociológia viszonya a közgazdaságtanhoz nem volt mindig teljesen problémamentes. A közgazdaságtan előbb fejlődött önálló tudománnyá, ezért amikor a XIX. század végén és a XX. század elején a szociológia is önálló tudományként jelentkezett az egyetemi és tudományos életben, a közgazdászok egy részében megfogalmazódott egy olyan nézet, hogy a szociológia ne foglalkozzék a gazdasági jelenségekkel, hanem csak azokkal a társadalmi jelenségekkel, amelyekkel a közgazdaságtan és a többi, már kialakult társadalomtudomány nem foglalkozik, tehát legyen a „maradékok” (leftovers) tudománya. A szociológia ezzel szemben az összes társadalmi jelenség tudományaként definiálta önmagát, és ezek között helyük volt a gazdasági jelenségeknek is. Nehéz lenne elképzelni azt, hogy a szociológia úgy vizsgáljon bármely társadalmat, hogy közben ne legyen tekintettel a gazdaság működésére.

A közgazdaságtan és a szociológia közötti időnkénti nézeteltérésekben a XX. században lényeges szerepet kapott az is, hogy a közgazdaságtan neoklasszikus irányzata abból az alapfeltevésből indult ki, hogy az egyén vagy a gazdasági egység (tervhivatal, vállalat, háztartás stb.) minden gazdasági döntésnél racionálisan jár el, azaz maximalizálni kívánja hasznát, vagyis minél kisebb ráfordítással minél nagyobb eredményt kíván elérni. A szociológia társadalmicselekvés-elméletei viszont éppen azt emelik ki, hogy a döntéseknél a rövid távú profitmaximalizáláson kívül más motívumok is szerepet játszanak.

A közgazdaságtan és a szociológia ezen szemléleti különbsége ellenére számos nagy közgazdász és szociológus próbálta egyesíteni a két tudomány nézőpontjait munkásságában.

Adam Smith munkásságát a közgazdaság-tudományhoz szokás sorolni, de abban sok helyütt megjelennek szociológiai kérdésfeltevések is. *Smith* egyrésztől igyekezett kimutatni, hogy a szabad verseny a társadalom egésze és minden egyes tagja számára optimális (vagy legalábbis az állami beavatkozásoknál jobb) végeredményhez vezet el, másrészt azt vizsgálta, hogy milyen intézmények szükségesek ahhoz, hogy a piac ilyen eredményhez vezessen, vagyis hogy az egyének önérdéke és a társadalom egészének érdeke egybeessen, az önérdék a társadalom számára optimális gazdasági eredményhez vezessen el.

Marx munkásságában a politikai gazdaságtani és szociológiai nézőpontok és gondolatok szorosan összekapcsolódnak, mivel a gazdaság és társadalom fejlődését a termelőerők és a termelési viszonyok, vagyis a társadalmi intézmények közötti ellentmondások és kölcsönhatások eredményeként értelmezte. Hangsúlyozta, hogy ezek a termelési viszonyok változnak, és pedig nagyrészt forradalmak útján, és a megváltozott termelési viszonyok, vagyis társadalmi intézmények között a gazdaság működése is alapvetően megváltozik.

Max Weber párhuzamosan oktatta egyetemi tanárként a szociológiát és a közgazdaságtant, írásainak a halála után kiadott *Gazdaság és társadalom* című gyűjteménye már címével is jelzi, hogy elsősorban a gazdasági élet társadalmi feltételei érdekelték. E feltételek között a termelési viszonyok mellett igen nagy súlyt helyezett a tudati viszonyokra.

A termelési viszonyok területén a bürokrácia, a tudati viszonyok területén a racionalizálódás állt kutatásainak középpontjában.

J. Schumpetert (1975) közgazdászként tartjuk számon, de mind a konjunktúraciklus és a gazdasági fejlődés elmélete, mind a kapitalizmus jövőjéről írott munkája egy szociológiai elemre, a **vállalkozók** osztályára helyezi a hangsúlyt. Véleménye szerint a gazdaság fejlődésének mozgatóereje a vállalkozók osztálya, mert ez a réteg hozza össze a termelési tényezők új kombinációit, ez vezeti be a fejlődéshez szükséges újításokat a gazdaságba. A konjunktúraciklusok fellendülő ágát az újítások időbeni felhalmozódása okozza, a hanyatló ágat pedig annak szükségessége, hogy a vállalkozók újításai révén létrejött új gazdasági egységek mintegy „teremtő rombolás” útján kiszorítsák a piacról az elavult gazdasági egységeket. Azért jósolja meg a kapitalizmus átmenetét a szocializmusba, mert a vállalkozói osztály az egyre ellenségesebbé váló társadalmi környezet (többek között az értelmiség oldaláról érkező éles kritika) miatt háttérbe szorul, s vállalkozó kedve csökken.

Polányi Károly fő tétele, hogy a gazdaság nem a társadalomtól függetlenül, hanem a társadalomba „beágyazottan” működik. A piaci rendszer és a kapitalizmus jövőjét azért látta veszélyeztetve, mert úgy ítélte meg, hogy ezek fokozatosan megsemmisítik a társadalom emberi és természetes szubsztanciáját.

Parsons és Smelser (1956) gazdaságszociológiájában a gazdaság mint a négy társadalmi alrendszer (gazdaság, politika, kultúra, személyiség) egyike a másik hárommal kölcsönhatásban működik.

Az elmúlt években a közgazdaságtanban is jelentkezett egy olyan irányzat, a neoinstitucionalista vagy új intézményes közgazdaságtan (North 1990), amely a gazdaságszociológiai szemlélethez közeledett. Ez az iskola abból indul ki, hogy a neoklasszikus feltevések a gazdálkodó emberek viselkedéséről – a haszon vagy profit maximalizálására való törekvés mint egyetlen motívum feltevése – hasznosak a piaci viselkedés elméleti modelljeinek megfogalmazásához, de távol állnak az emberek valóságos viselkedésétől. Ennek oka, hogy a gazdálkodó személyek információi hiányosak, tehát nem tudják biztosan felmérni döntéseik gazdasági következményeit, továbbá hogy a termékek és szolgáltatások költségei nemcsak a felhasznált termelési tényezők (tőke, munka, természeti erőforrások) költségeiből állnak, hanem a gazdasági ügyletek létrehozásának és érvényesítésének költségeiből is. Az utóbbiakat nevezik tranzakciós költségeknek. Ide tartoznak többek között a bankügyi, biztosítási, kereskedelmi költségek vagy például a könyvelési és a jogász kiadások. Az információhiány okozta bizonytalanság és a tranzakciós költségek csökkentése érdekében a társadalmak és szervezetek intézményeket hoznak létre. Az intézmények azok a játékszabályok, amelyek szerint a gazdasági ügyleteket lebonyolítják. Ezek a szabályok megkönnyítik a döntést olyan helyzetekben, amikor az alternatívák racionális összehasonlítása nem lehetséges az információhiány és a tranzakciós költségek miatt. Az intézmények tehát formális és informális szabályokból állnak, amelyek meghatározzák a gazdasági szereplők viselkedését. Ezeket a szabályokat a helyes viselkedésre, az értékekre vonatkozó elképzelések támasztják alá. Az intézmények (például a tulajdonjog) társadalmanként eltérőek lehetnek, ez a magyarázata annak, hogy az egyik társadalom miért gazdálkodik sikeresebben, mint a másik.

A szociológiában is megjelent egy új elméleti irányzat, a racionális választás elmélete (Coleman 1990; Elster 1995), amely a társadalmi jelenségek, ezeken belül a gazdálkodás magyarázatában a közgazdaságtanhoz hasonló eszközöket, elsősorban az egyén racionális döntéseinek feltevését használja.

A fent említett társadalomtudósok munkássága alapján megfogalmazhatjuk azt a tanulságot, hogy a gazdaságot és társadalmat nem helyes egymástól elszakítva vizsgálni, mert a gazdaság működésének és változásának megértéséhez látni kell a társadalmi környezetét és annak változását, a társadalom megértéséhez pedig ismernünk kell a gazdaság működését.

1.2. Informális, második, szürke- és feketegazdaság

Az ennek a felismerésnek alapján kifejlődött makroszintű gazdaságszociológia az egész gazdaság működését vizsgálja a különböző társadalmakban. A közelmúltban különös figyelmet fordított arra, hogy a „hivatalos” vagy „első” gazdaság mellett az egyes társadalmakban különböző mértékben és formákban működnek további gazdaságok is. Az ezekre alkalmazott fogalmak átfedik egymást, de nem teljesen azonosak, ezért pontosan definiálnunk kell őket. Magam az alábbi definíciókat használom ebben a könyvben, de meg kell jegyezni, hogy nem mindenki fogadja el őket.

Informális gazdaságnak szokás nevezni a szociológiai szakirodalomban azokat a többnyire kismértékben folytatott gazdasági tevékenységeket, amelyek nem jelennek meg a nemzetijövedelem-számításokban, de növelik a társadalom jólétét. Ilyenek például a törpegazdaságokban, háztáji kertekben előállított mezőgazdasági termékek, amelyeket a háztartások maguk fogyasztanak el vagy a piacon értékesítenek, a kis javítási munkák,

továbbá tágabb értelemben a háztartási munka és az altruista alapon (azonnali ellenszolgáltatás nélkül) nyújtott kölcsönös segítség, például a betegápolás.

Magyarországon az 1980-as években vezették be a **második gazdaság** fogalmát (Gábor-Galasi 1981). Ebben a könyvben a második gazdaságon a jövedelemkiegészítés céljából végzett legális melléktevékenységeket értem, amelyek a társadalom jólétét növelik. Ide sorolom tehát a háztáji és kisegítő gazdálkodást, a főmunkaidőn kívüli kisipari és szolgáltatási munkát, a magánlakás-építésbe és -karbantartásba fektetett családi, továbbá a vállalati gazdasági munkaközösségekben és más hasonló formákban végzett munkát. Nem sorolom ide a főfoglalkozású magánszektor, a háztartási munkát, a borraalóból származó jövedelmet és az illegális tevékenységeket. Meg kell jegyezni, hogy a rendszerváltás után ez a fogalom már nem alkalmazható.

Szürkegazdaságnak nevezem azokat a gazdasági tevékenységeket, amelyek nem kifejezetten tiltottak, de a személyi jövedelemadó alól való kibújás miatt nem is teljesen legálisak. A nemzeti jövedelemből ezért többnyire kimaradnak (vagy csak megbecsülik globális értéküket). Értéket termelnek, a társadalom tagjainak jólétét növelik.

Feketegazdaságnak nevezem a jólétet nem növelő, kifejezetten illegális, bűnözés jellegű haszonszerző tevékenységeket.

1.3. Szervezet, intézmény, bürokrácia

A gazdaság működésének egészét vizsgáló erős elméleti igényű makrogazdaság-szociológia mellett kialakultak a gazdálkodás egyes részterületeivel, jelenségeivel foglalkozó, kifejezetten alkalmazott jellegű gazdasági szakszociológiák. Ezek: 1. a munkaszociológia, amely a munkatermelékenységet meghatározó tényezőket vizsgálja és a termelékenység emelésének lehetőségeihez ad tanácsokat; 2. az ipari és az agrárszociológia, amely az ipari, illetve a mezőgazdasági termelés speciális sajátosságaival foglalkozik, például a gépesítés, az automatizálás hatásával, az agrárstruktúra átalakulásával; 3. az üzemszociológia, amely a munkahelyen, a vállalatban belüli társadalmi kapcsolatokat, azoknak gazdasági hatásait kutatja; 4. a háztartás-szociológia, amely a háztartáson belüli termelő- és fogyasztó tevékenységeket vizsgálja. Mindezek a szakszociológiák sok tekintetben átfedik egymást, ezért ebben a kötetben kutatási eredményeiket együtt tárgyalom. Végül a gazdaságszociológiához közel áll a szervezetszociológia, amely minden (nem csak gazdasági) szervezet szociológiai sajátosságait vizsgálja. Közel áll a szervezéstudományhoz, amely a jó szervezet kialakításához és vezetéséhez ad tudományos tanácsokat.

A **szervezet** az emberek többé-kevésbé személytelen kapcsolatokra felépülő nagyobb csoportja, amelyet konkrét cél megvalósítására hoznak létre. A szervezetnek struktúrája van, tehát szabályozza tagjai tevékenységét; a feladatokat felosztják egymás közt, pontosan meghatározott hierarchikus viszonyok alakulnak ki közöttük, vagyis világos, hogy ki kinek a fölrendeltje, alárendeltje, ki kinek adhat utasításokat. Az ilyen csoportosulást némelyek formális szervezetnek nevezik, és megkülönböztetik az informális szervezettől, ahol a tagok közötti kapcsolatokat nem formálisan szabályozzák, hanem íratlan szabályok, normák irányítják. A modern ember egész életében szervezetekkel találkozik, szervezetekben (kórházban) születik, tanul (iskolákban), keresi jövedelmét (vállalatok stb.), szervezetektől szerzi be a létfenntartásához szükséges javakat stb.

A szervezettől meg kell különböztetni az *intézményt*. A köznyelvben ugyanis a szervezetet és az intézményt sokszor egymás szinonimájaként használják. A szociológia definíciója szerint a szervezet egy konkrét csoport, például a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Az intézmény viszont az emberi tevékenységek bizonyos területére vonatkozó normák és értékek együttese, amelyek előírják, milyen viselkedést várnak el a társadalom tagjaitól e tevékenységekben. Intézmény például az egyetem mint olyan, az egyetemi oktatóktól, hallgatóktól elvárt viselkedési normák együttesen.

A modern társadalmakra jellemző nagy szervezetek bürokratikusak. A **bürokrácia** olyan szervezet, amelyben az ügyintézés pontosan meghatározott szabályok szerint történik.

2. MÓDSZEREK

A gazdasági rendszerek, mechanizmusok szociológiai vizsgálatának nincs kialakult sajátos módszertana. Mint minden más társadalmi jelenség vizsgálatánál, használják itt is a survey típusú adatfelvételeket (például megkérdezik, hogy részt vett-e az interjúalany az elmúlt két évben valamilyen magánvállalkozásban). Egy-egy nagyobb gazdasági egység vizsgálatára gyakran használják az esettanulmány módszerét is. Az utolsó években –

a racionális választási irányzat keretében – elterjedt a közgazdaságtanban szokásos deduktív módszerek, matematikai modellek használata. Különösképpen használatosak ebben az irányzatban a játékelméleti modellek.

A második gazdaság vizsgálatára hazánkban többféle lakossági megkérdezésen alapuló adatfelvételt alkalmaztak, többek között a családjövedelem-vizsgálatokat, az időmérleg-vizsgálatokat és a rétegződésvizsgálatokat. Minden eddigi adatfelvételi módszerrel kapcsolatban felmerül azonban az a kétely, hogy nem volt képes a második gazdaságba tartozó tevékenységek teljes körét megragadni.

Az alkalmazott gazdasági „mikro”-szociológiák legtöbbször egy-egy kisebb, viszonylag áttekinthető munkahelyet vizsgálnak, a survey-módszer mellett lehetőség van a mélyinterjú és a megfigyelés módszereinek alkalmazására is. Előfordul az is, hogy a kutató „rész vevő megfigyelőként” hosszabb ideig, hónapokig, vagy akár egy évig a vizsgált munkahelyen fizikai munkásként dolgozik. Mivel legtöbbször egymást személyesen ismerő kiscsoportokat vizsgálnak, felhasználható a szociometria módszere is. A szociometria segítségével fel lehet tárnai a munkahelyeken lévő informális csoportokat.

Végül érdekes lehet – különösen egy olyan gyorsan változó időszakban, mint amilyenben jelenleg élünk – a gazdasági változásokkal kapcsolatos véleményeknek, a feltételek változásával kapcsolatos attitűdöknek (például a magánvállalkozásra való hajlandóságnak) a vizsgálata a közvélemény-kutatáshoz és attitűdvizsgálatokhoz hasonló módszerekkel. Ilyen felvételt végzett a BKE Szociológia Tanszéke 1988 és 1990 tavaszán, s ilyen kérdések voltak a Magyar Háztartás Panel kérdőíveken is.

3. ELMÉLETEK

3.1. A gazdasági élet szereplőinek motivációi

A gazdaságszociológiában a szociológia egyéb ágainál is aktuálisabb kérdés, hogy az egyén milyen motivációk alapján dönt és cselekszik, más szóval melyek a „*gazdasági élet szereplőinek motivációi*”, közérthetőbben: milyen indítékok, megfontolások alapján dönt és cselekszik a gazdálkodó ember mint munkavállaló, vállalkozó, fogyasztó. A kérdést a gazdaságszociológiában különösen érdekessé teszi az, hogy ezen a területen nyilvánul meg a leghatározottabban a közgazdaságtan és a szociológia emberképe, a „homo oeconomicus” és a „homo sociologicus” közötti különbség (lásd az 1. fejezetet).

A homo oeconomicus teljes mértékben individualista, csak a saját hasznát keresi, senki mással nem törődik. A homo sociologicus közösségi ember, mert egyetlen célja, hogy megfeleljen közössége elvárásainak, normáinak.

Adam Smith politikai gazdaságtani elméletének alapja a homo oeconomicus modellje. Meg kell azonban jegyezni, hogy *Az erkölcsi értékek elmélete* című, 17 évvel *A nemzetek gazdasága* előtt írott munkájában erősen hangsúlyozta az erkölcsi törvények – elsősorban az igazságosság és a szeretet – fontosságát a társadalom és gazdaság jó működéséhez.

A nem az önérdék, hanem a normák által vezérelt ember gondolata *Durkheim*re megy vissza. A második világháború után *Dahrendorf* (1958) fejtette ki a legrészletesebben a „homo sociologicus”-modell alapfeltevéseit. *Max Weber* a cselekvés mindkét motívumát figyelembe vette, mert a „*célracionális*” viselkedés fogalma megfelel a homo oeconomicus feltételezett viselkedésének, az „*értékracionális viselkedés*” viszont az értékeket megvalósítani kívánó és ebből fakadó normákat követő viselkedés leírása, a „*tradicionális*” viselkedés pedig egyszerűbben a hagyományos normákat követő viselkedés. Weber szerint a kapitalista gazdasági fejlődés a célracionális viselkedés túlsúlyba jutása irányában halad.

A mai közgazdaságtanban és a szociológiában két ellentétes irányzatot lehet látni: egyes társadalomtudósok megpróbálják a homo oeconomicus modell alapján magyarázni a nem gazdasági viselkedést, például a házasságkötési és gyermekvállalási döntéseket is a haszon maximalizálására törekvő racionális motívumokkal magyarázzák (chicagói iskola, *G. Becker* 1981), vagy a választási és általában a politikai magatartást is a haszon maximalizálására való törekvésre vezetik vissza; mások a gazdasági viselkedésben is kimutatják a nem racionális motívumok érvényesülését; az utóbbiak között a legismertebb *H. Simon* (1982) „*korlátozott racionalitás*”-elmélete. Eszerint a gazdasági döntéseknél a racionalitás nem érvényesül teljes mértékben, hanem csak bizonyos korlátok között, és ezeket a korlátokat a társadalmi feltételek határozzák meg. Mások elkezdtek az *ízlések vagy preferenciák* alakulásának társadalmi hátterét vizsgálni, tehát egy olyan problémakört, amelyet a közgazdaságtanban hagyományosan adottnak vettek, mondván, hogy „az ízlésről pedig nem vitatkozunk” (de gustibus non est disputandum).

A közelmúltban Max Weberéhez hasonló szintézist próbált megfogalmazni A. Sen (1982) indiai-amerikai közgazdász és filozófus. Háromféle indítékot különböztet meg az emberek viselkedésében: az önzést; a szimpátiát (mások ezt altruizmusnak nevezik), amikor az egyén haszonfüggvényében nemcsak a saját jövedelme, fogyasztása stb. szerepel, hanem azon más embertársai is, akik iránt szimpátiát érez (ez lehet végső soron az egész emberiség is); végül az elkötelezettséget, amikor az egyén úgy dönt valamilyen cselekvés mellett, hogy nincs tekintettel arra, hogy annak következményei hogyan befolyásolják a saját egyéni hasznát, hanem kizárólag bizonyos elvek, értékek megvalósítása vezet.

A szociológiában a racionális választás elméleti irányzatához tartozó S. Lindenberg (1990) fogalmazta meg a „homo socio-oeconomicus” emberkép hipotézisét. Eszerint az egyén racionálisan választ (mint azt a racionális választás elmélete feltételezi) bizonyos döntéshelyzetek-tartományon belül, de ennek a tartománynak a határait az adott társadalomban elfogadott és az egyén által követni kívánt normák és értékek határozzák meg. Más szóval nem kívánja hasznát, nyereségét olyan cselekvésekkel növelni, amelyek ellentétben állnak a normákkal és értékekkel.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy az ember bizonyos tevékenységeiben (elsősorban a gazdálkodásban) és bizonyos határok között homo oeconomicusként viselkedik, más területeken (például a családban) általában messzemenően félre teszi az individualista racionalitást, és erkölcsi értékek, elsősorban a más emberek iránt érzett szolidaritás alapján dönt. A gazdaságsszociológia számára érdekes elméleti és empirikus kutatási kérdés, hogy egy adott társadalomban és kisebb közösségben, egy meghatározott tevékenységi területen és egy adott korban milyen súllyal jutnak szerephez a racionális haszonmaximalizálási motívumok, valamint a norma- és értékkövetési motívumok.

3.2. Gazdasági mechanizmusok: reciprocitás, redisztribúció, piac

A gazdasági aktor motivációinak elméleti kérdésével mintegy párhuzamosan merül fel az a „makroszintű” elméleti kérdés, hogy milyen *mechanizmusok* alapján működik a gazdaság. Polányi Károly (1976) három ilyen mechanizmust különböztetett meg. Ezek: a kölcsönös adományok, ajándékok (reciprocitás), a termékek központi begyűjtése és elosztása (redisztribúció), és végül a piac.

A reciprocitás példaként többek a Trobriand-szigeteknek Malinowski által leírt kulakereskedelmét említi, a redisztribúció példaként a XVIII. századi Dahomey-i Királyságot. A piaci gazdaság mintapéldája a kapitalista gazdaság. Mindhárom forma érvényesül azonban a mai társadalmakban egymás mellett. Családtagnak és barátok között nagy szerepe van az ajándékozásnak, a kölcsönös, azonnal ellenszolgáltatás nélküli segítségnek. A jóléti rendszer redisztribúciót valósít meg. A piac érvényesült egy bizonyos fokig még a legszigorúbb központi tervezés idején is (ha másképpen nem, a feketepiacon).

Hasonló kérdéseket kutatnak azok, akik az anyagi ellenszolgáltatás nélküli segítségnyújtás, a tág értelemben vett informális gazdaság jelentőségét emelik ki a modern társadalmakban a jólét megteremtésében. W. Zapf (1984) német szociológus szerint bizonyos területeken a piac, más területeken a jóléti állam mondott csődöt, nem képes a társadalom tagjainak szükségleteit megfelelően kielégíteni. Ennek következtében egyrészt a család és háztartás, másrészt a kis informális csoportok szerepe nőtt meg (például a házilagos javításban, a betegápolásban stb.).

3.3. Vita a szocialista gazdaságról

A különféle gazdasági mechanizmusok egymáshoz viszonyított szerepével és működésük összehasonlításával kapcsolatos szakirodalom egyik leágazása a központi tervezésen alapuló *szocialista gazdaság működőképességéről folyó vita* az elmúlt évtizedekben, melyben elsősorban elméleti közgazdászok vettek részt. A vita a két világháború közötti korszakban, mindjárt a szovjet forradalom után megkezdődött. Az osztrák közgazdásziskolához tartozó Mises (1935) azt állította, hogy központi tervezés esetén lehetetlen a racionális gazdálkodás. O. Lange (1936-1937) viszont azt, hogy elképzelhető olyan központi terv, amely a szűkös erőforrásokat racionálisan osztja el a különböző javak és szolgáltatások előállítására között.

Az 1940-es években J. Schumpeter (1975) *Kapitalizmus, szocializmus, demokrácia* című könyvében azt mondja, hogy a kapitalizmus gazdasági szempontból nagyon is sikeres rendszer, a szocialista gazdaság is működőképes, a kapitalizmus azonban önmaga társadalmi bázisát ássa alá, ezért fog megszűnni, a szocializmus viszont nagy valószínűséggel a demokráciát ássa alá, és az meglassítja a gazdasági fejlődést.

E. von Hayek (1944) volt *Út a szolgáshoz* című könyvében a legerélyesebb képviselője annak az álláspontnak, hogy a központosított tervgazdálkodás gazdaságilag működésképtelen és szükségképpen elvezet a diktatúrához, a szolgáshoz.

A vita a második világháború utáni évtizedekben és a kelet-közép-európai rendszerváltások után is folytatódott. A. Nove (1990) úgy érvelt, hogy megvalósítható lenne egy működőképes szocialista gazdaság, vegyes tulajdoni formákkal és demokratikus politikai rendszerrel. Kornai János 1980-ban bizonyította, hogy a szocialista tervgazdálkodásban szükségképpen hiány van mind a lakosság által megvásárolható áruk piacán, mind a munkaerőben és a beruházásokra felhasználható tőkében. Újabb munkájában (Kornai 1993) pedig nemcsak azt bizonyította, hogy a hiány szükségszerű következménye a központi tervgazdálkodásnak, hanem azt is, hogy a központi tervgazdálkodásról nem lehet áttérni a racionálisabb gazdálkodást lehetővé tevő piaci gazdálkodásra, amíg a termelőeszközök állami tulajdonban vannak; a termelőeszközök állami tulajdonát pedig nem lehet leépíteni, amíg fennáll az egypártrendszerű diktatúra és amíg uralkodik a hivatalos marxista ideológia. Kornai János érvelése az új intézményes közgazdaságtan fogalmait és szemléletét használja, ezáltal igen közel kerül a szociológiai gondolkodáshoz. Munkáinak nagy hatásuk volt a magyar gazdaságszociológiai kutatásokra.

3.4. A „menedzserek forradalma”

A kapitalista gazdaság működésével kapcsolatos sok évtizedes elméleti kérdés, hogy a *nagy bürokratikus gazdasági szervezetek*, a „korporációk” (részvénytársaságok) növekvő súlya megváltoztatja-e a gazdasági mechanizmus működését. A XIX. századi egyéni és családi tulajdonban lévő tőkésvállalatokat a XX. században egyre inkább ezeknél nagyobb társaságok váltják fel. E társaságok tulajdonosai a részvényesek, adott esetben igen sok részvényes, akik nem vagy csak kevésbé vesznek részt a vállalati politika meghatározásában. A részvénytársaságok sokkal nagyobb méretűekké képesek válni, mint az egyéni vagy családi tulajdonban lévő vállalatok. Az utolsó évtizedekben kialakultak az úgynevezett multinacionális vállalatok, amelyek több országban működtetnek termelőüzemeket, és az egész világra kiterjesztik értékesítésüket, ezáltal világméretben alakítják ki üzleti politikájukat. Egyes multinacionális vállalatok ma már olyan méretűek, hogy termelésük értéke nemcsak sok fejlődő ország GDP-jét haladja meg, hanem a kisebb fejlett országokét is.

Az ilyen nagyvállalatokat, részvénytársaságokat ténylegesen a vállalati vezetők, a menedzserek vezetik, ők hozzák meg az üzleti döntéseket (Berle-Means 1968). A menedzserek számára nem a vállalat nyereségének a maximalizálása a legfontosabb cél, hanem a vállalat növelése, hatalmának, gazdasági befolyásának erősítése (Burnham 1962). Ezáltal, állítják ennek az elméletnek a képviselői, a kapitalizmus működési mechanizmusa alapvetően megváltozott. Ezt nevezik a „menedzserek forradalmának”. Mások kétségbe vonják ezt az elméletet, és azt állítják, hogy a menedzserek (mivel legtöbbször maguk is lényeges tőketulajdonosok) a tőkések érdekeit képviselik, a klasszikus korszak tőkéseihez hasonlóan vezetik vállalataikat.

3.5. A bürokratikus szervezetek

A gazdaságszociológián kívül a szervezéstudománynak is egyik központi elméleti kérdése a bürokrácia, a *bürokratikus szervezetek* sajátosságai, a bürokrácia előnyei és hátrányai. Max Weber fogalmazta meg azt a tézist, hogy a modern fejlődés egyik legfontosabb jellemzője a szervezetek fokozódó bürokratizálódása. Ez azt jelenti, hogy a szervezetek méretei nőnek, a nagy szervezeteket egyre inkább bürokratikusán igazgatják, és egyre több ember dolgozik bürokratikus szervezetekben, sőt a modern ember életének egyre nagyobb része telik el bürokratikus szervezetekben.

Mit jelent a bürokrácia?

1. A bürokrácia mindenekelőtt azt jelenti, hogy a munka szakismereteken alapuló munkamegosztás szerint szerveződik.
2. Másrészt, hogy a bürokratikus szervezetben egyértelmű uralmi hierarchia van, pontos szabályok mondják meg, hogy ki kinek adhat utasítást, ki kinek tartozik engedelmességgel.
3. A bürokratikus szervezetben pontos szabályok szerint történik az előrelépés.
4. Az ügyeket pontosan megfogalmazott szabályok szerint intézik.
5. Az ügyintézésről írásos dokumentumok készülnek.
6. A bürokrata teljes munkaidős állásban és kereset fejében dolgoznak.

7. A bürokratikus ügyintézésben a kapcsolatok személytelenek.

Ezek a jellemzők megkülönböztetik a bürokratikus ügyintézészt például a feudális monarchiák ügyintézésétől. Ott az államhatalom képviselői többnyire nem fizetésért dolgoztak (ezért az ügyfelektől próbáltak jövedelmeket kicsikarni), tetszésük szerint döntöttek, így személyi szempontjaikat messzemenően érvényesítették (ezért elterjedt a protekció), a munkakör ellátásához nem feltétlenül volt szükséges speciális szaktudás. Ezért Weber szerint a bürokrácia fejlettebb, racionálisabb szervezési és ügyintézési forma, mint a korábbiak.

Ugyanakkor Weber már látta és az azóta végzett szociológiai kutatások még inkább feltárták a bürokrácia hátrányait. Ezek a következők:

1. A bürokrácia természetében rejlő alapvető tendencia, hogy növekedésre törekszik: minél nagyobb a beosztottak száma, annál nagyobb a bürokratikus vezető tekintélye.
2. Az előléptetési szabályok ahhoz a képtelen helyzethez vezethetnek, hogy mindenki addig emelkedik a hierarchiában, míg olyan szintre nem jut, ahol már nem tud megfelelni a feladatnak.
3. A bürokrácia a szervezet eredeti célja helyett saját bürokratikus céljait követi, maga a működés válik céllá.
4. A bürokráciában „benne van” az oligarchizálódási tendencia.
5. Mindezekért a bürokratikus szervezetek merevekké válnak.

A bürokratikus szervezetekkel kapcsolatos további szociológiai probléma, hogy hogyan lehet a bürokrácia előnyeit biztosítani úgy, hogy a hátrányait elkerüljük. A bürokrácia hátrányos jellemzőinek ellensúlyozását a gazdaságszociológusok egy része a **munkásönkormányzattól**, annak kiterjesztésétől reméli.

3.6. A gazdasági fejlődés társadalmi korlátai

Végül a makrogazdaság-szociológia által felvetett újabb elméleti kérdések közül az egyik legérdekesebb, hogy *meddig mehet a gazdasági fejlődés*. Közismertek – elsősorban a Római Klub írásaiból – a *gazdasági növekedés* ökológiai korlátai. F. Hirsch (1976) angol közgazdász ezeken túl néhány *társadalmi jellegű korlátozó tényezőre* hívta fel a figyelmet. Ezek közül itt hármat említek meg:

1. Ahogyan a társadalom kiemelkedik szegényes állapotából, egyre több jószág válik „pozicionális jószággá”, tehát olyan jószággá, amelynek haszna nem vagy nemcsak önmagában van, hanem attól is függ, hogy mások birtokolják-e. Minél többen tudnak valamely pozicionális jószághoz hozzájutni, az annál inkább veszít az értékéből. A pozicio- nális jószág példája a kiváló márkájú drága személygépkocsi. Amíg csak néhány személy tulajdonában van ilyen személygépkocsi, addig igen nagy a szubjektív értéke, amint azonban a nagy többség a birtokába jut, elveszíti azt a jelentőségét, hogy a tulajdonos kivételezett helyzetét demonstrálja, és ezzel csökken szubjektív értéke.
2. A gazdasági fejlődéssel, különösen piaci viszonyok közt, együtt jár a kommer- cializálódás, vagyis az a jelenség, hogy mindent meg lehet vásárolni, és egyre inkább vásárlás útján kívánnak mindenhez hozzájutni. A kommercializálódás és a vele együtt járó időhiány pedig lerontja az élet sok elemének értékét, példaként Hirsch az emberi kapcsolatokat említi.
3. A piaci rendszerű gazdaság fejlődése azon alapul, hogy a gazdaság minden szereplője önértékét követi, a saját hasznát kívánja maximalizálni. Ez háttérbe szorít minden más erkölcsi normát. Pedig semmilyen társadalom sem, egy fejlett társadalom pedig a legkevésbé képes bizonyos erkölcsi normák széles körű elfogadottsága nélkül úgy működni, hogy tagjainak jólétét emelkedő szinten biztosítsa. Hirsch példaként az igazságszolgáltatást említi: ha a bírák nem becsületesek, hanem az önérték elve által vezettetve megvásárolhatóak, akkor ez az egész társadalom jólétére nézve súlyos károkat okoz.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK A tudományos munkaszervezés és az emberi kapcsolatok irányzat

Míg a gazdaságszociológia elméleteiben a makrogazdaság-szociológia kérdései vannak túlsúlyban, addig az empirikus kutatások elsősorban konkrét és jól körülhatárolt mikroszociológiai kérdésekre, a szakszociológiák

kutatási területeire összpontosultak. A munkaszociológia egyik ilyen központi kérdése, hogy mitől függ a *munka termelékenysége*, hogyan lehet azt növelni.

A századforduló körül az Egyesült Államokban ♦ *W. Taylor*, aki mielőtt mérnök lett, munkásként és művezetőként dolgozott, kidolgozta a *tudományos munkaszervezés* módszerét. Ennek lényege, hogy az ember és a gép együttesét úgy kell kialakítani, hogy a munkásnak minden munkatevékenységét, szinte minden mozdulatát tudományosan kell megtervezni, hogy minél kevesebb legyen a fölösleges munkaelem, -mozdulat, így minél kevesebb legyen a munkatevékenységek közötti üres idő. Másrészt a gépeket és szerszámokat hasonlóképpen gondos tanulmányozás alapján úgy kell kialakítani, hogy kezelésük, használatuk a lehető legkönnyebb legyen. Ennek eredményeképpen a lehető legtöbb munkaterületen szalagrendszerű termelést alkalmaztak. Ezzel a módszerrel a munka termelékenységét lényegesen sikerült növelni, ennek következtében a béreket emelni lehetett. Henry Ford az autógyáraiban teljes mértékben bevezette a tudományos munkaszervezést. Köztudott, hogy Lenin is nagyra értékelte a taylorizmust. A Sztálin idején bevezetett Sztahanov-mozgalom is a taylori elveknek – kétségtelenül túlhaltott – alkalmazására támaszkodott.

Az 1920-as évek végén Mayo (1933) a Western Electric hawthorne-i üzemében a vállalat felkérésére a munkatermelékenység javítását alátámasztani kívánó vizsgálatokat végzett. Az ezekből a vizsgálatokból kiindult emberi kapcsolatok („*human relations*”) irányzat lényegének megértéséhez röviden ismertetem ezeket a kísérleteket. A kiinduló kísérlet azt kívánta megállapítani, hogy a műhely világításának megváltoztatása hogyan befolyásolja az apró villamos készülékek szerelési munkáinak termelékenységét. Ezért kiemelték egy kísérleti munkacsoportot, külön műhelyben helyezték el őket, és ott a világítást időről időre a félhomálytól az éles világításig változtatták. Egy másik munkacsoport, amely a kontrollcsoport szerepét töltötte be, a régi helyen, változatlan világítás mellett dolgozott. Mind a kísérleti csoport, mind a kontrollcsoport munkateljesítménye nőtt. Valamilyen tényező tehát a munka termelékenységének növekedését okozta, de ez nem lehetett a világítás megváltoztatása.

Ezt követően egy kísérleti munkacsoportnál körülbelül egy-három havonként a munka időbeli beosztását változtatták: rövidebb és hosszabb szüneteket iktattak be, megrövidítették a munkaidőt, időnként visszaálltak az eredeti munkaidő-beosztásra. A kutatók meglepetésére a termelékenység szinte minden változtatás után nőtt, még akkor is, amikor visszaálltak a korábbi időbeosztásra.

Ebből a többéves vizsgálatsorozatról Mayo azt a következtetést vonta le, hogy a munka termelékenysége nem annyira a tárgyi munkakörülményektől (például a világítástól) és a munka megszervezésétől (például a szünetek beiktatásától) függ, mint inkább attól, hogyan érzik magukat a munkások a munkahelyen. A meglepő teljesítményemelkedések magyarázata Mayo szerint elsősorban az volt, hogy a munkások úgy érezték: odafigyelnek rájuk, a kívánságaikra, törődnek velük, ennek következtében csoportöntudatuk is erősödött. Mayo szerint tehát az üzemvezetés és a munkások közötti emberi kapcsolatok, továbbá a munkacsoporton belüli emberi kapcsolatok határozzák meg a munkateljesítményt. Különösen fontosnak mondta a munkatársak közötti informális csoportkapcsolatokat, mert ezekben alakulnak ki a munkavégzésre vonatkozó normák. Ezek a normák előírják, hogy milyen intenzitással kell és szabad dolgozni, ezért némelykor lényeges teljesítmény-visszatartást okozhatnak. Az emberi kapcsolatok javításának programja keretében Mayo többek között javasolta a „tanácsadók” alkalmazását az üzemekben, akikkel a munkások szükség szerint megbeszélhetik problémáikat. A Taylor és Mayo nézeteiből levezethető gyakorlati javaslatok a munka megszervezésére vonatkozóan nyilván erősen különböznek. Jellemző, hogy az előbb említett Ford unokája, a harmadik Henry Ford a Ford-autógyárakban alkalmazta Mayo módszereit. A munkaszociológiai vizsgálatok egyik témája azóta a munkahelyi informális csoportok megismerése és a munkahelyek emberi kapcsolatainak javítása.

4.1. Gépesítés és automatizálás

Míg Taylor és Mayo inkább a vállalati vezetés oldaláról vizsgálta a modern üzemekben végzett munkát, egy másik irányzat a dolgozó ember oldaláról próbálja tisztázni, hogy mit jelent számára az iparosodással párhuzamos *gépesítés*, majd az *automatizálás*, végül mit jelent majd a közeljövőben a *mikroelektronika* felhasználása.

A szociológusok egy része, közöttük különösen a francia *Friedmann* (1956) abból indult ki, hogy a munkának nemcsak az a szerepe a mai ember életében, hogy jövedelmet biztosít, tehát nemcsak instrumentális szerepe van, hanem értelmet is ad az ember életének, örömet szerez. Az egyre fokozódó gépesítés viszont a munkának az utóbbi funkcióját szüntette meg, a szétaprózott vagy „felmorzsolts munkát” (*travail en miettes*) semmilyen örömet nem szerez, mert monoton, és a munkás nem látja munkájának eredményét, nem úgy, mint ahogyan a parasztgazda vagy a kisiparos, aki számára munkájának eredménye jól látható alkotásban testesül meg. Ezért az *ipari munkás „elidegenedése”* fokozódik. Ez a szociológiai irányzat a munka felaprózódásának megállítását,

nagyobb munkafeladatok kiadását, önálló munkacsoportok együttes munkáját javasolja. Ezzel a munka „humanizálását” kívánják előmozdítani.

Kevésbé világos, hogy hogyan hat az automatizálás az ilyen gépek és üzemek mellett dolgozó munkásokra, és még kevésbé lehet előre látni, hogy a mikroelektronika térhódítása hogyan fogja átalakítani a munkafeltételeket és ezzel összefüggésben a dolgozók attitűdjeit és megelégedettségét.

Mind a gépesítés, mind az automatizálás felvetette a tömeges munkanélküliség veszélyét. A mikroelektronika ugyenezt jelentheti a szellemi munka területén. Tisztázatlan kérdés, hogy ezek a folyamatok valóban feleslegessé teszik-e nagyszámú ember munkáját, vagy – mint egyesek állítják – az így felszabaduló munkaerő foglalkoztatást talál a szolgáltatások területén.

Jellemző, hogy a nyugatnémet szociológiai társaság az 1980-as években egyik éves tudományos konferenciáját *Válságban a munka társadalma?* címen szervezte. A konferencián egyrészt a tartósnak látszó munkanélküliséget, a gépesítés, automatizálás és más technológiai változások hatását, másrészt a korábbi évtizedek, sőt évszázadok „protestáns munkaetikájának” eltűnését vizsgálták.

4.2. Autonóm munkacsoportok és a munkás-önigazgatás

Mivel sok országban, ahol erre vonatkozóan hosszabb időszakra vonatkozó adatok állnak rendelkezésre, tapasztalták, hogy az ipari munkásoknak a munkájukkal való *elégedettsége csökkent*, és ennél is több mindennapi tapasztalat mutatta a gépmunkával, különösen a szalagszerűen szervezett munkával szembeni elégedetlenséget, több helyütt, elsősorban Svédországban kísérletek történtek más munkaszervezési formák bevezetésére. Ilyen például az **autonóm munkacsoport**. Itt a feladatot nem az egyes munkások kapják, hanem egy teljes munkacsoport, annak tagjai saját elgondolásaik alapján osztják szét és szervezik meg a munkát. Az ilyen kísérletek szociológiai vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy az autonóm munkacsoport bevált, a munkások nemcsak elégedettebbek, hanem a munka termelékenysége legalábbis nem csökkent, inkább nőtt (Héthy-Makó 1981).

Ellentmondóbbak a munkásönkormányzat működéséről végzett szociológiai vizsgálatok eredményei. Egy 1970-ben az NSZK-beli „munkásrésztételről” (tudniillik arról, hogy egyes vállalatokban a vállalati tanácsoknak munkás tagjai vannak) készült elemzés szerint ez a vállalati vezetési és döntési újítás sehol sem csökkentette a vállalatok teljesítményét és a döntéshozatalra való képességet, sőt hosszú távon javultak ezek. Az 1980-as években Lengyelországban megjelent elemzés az önigazgatást bevezető reformokról viszont arra a következtetésre jutott, hogy azokat nem sikerült megvalósítani. Nem rendelkezünk alapos szociológiai elemzéssel a hosszú ideig működött és legkiterjedtebb jugoszláviai munkás-önkormányzati modell működéséről.

4.3. A munkaerőpiacok

Az empirikus gazdaságszociológiai kutatások másik ága a *munkaerőpiacok működésére* összpontosult. Kimutatták, hogy a munkaerőpiac többnyire erősen *szegmentált*: külön munkaerőpiaca van a férfiaknak és a nőknek, az előbbin csak vagy túlnyomó részben férfiak iránt van kereslet. A szegmentáció olyan értelemben is létezik, hogy némelyik országban – például a fejlett országok közül Japánban – külön munkaerőpiaca van a rendszeres teljes munkaidős foglalkozásokat kínáló nagyvállalatoknak és egy másik munkaerőpiaca a részmunkaidős, részben alkalmi és sokszor bedolgozó jellegű munkát kínáló vállalatoknak, amelyek kiszolgálják a nagyvállalatokat, és amelyek jóval alacsonyabb béreket fizetnek. A szegmentáció olyan formában is megnyilvánul, hogy elkülönül a hazai munkaerő iránti kereslet és a külföldi, vendégmunkások és részben illegálisan az országban tartózkodó és ott munkát vállaló külföldiek iránti kereslet. Ennek az a következménye, hogy a munkásosztály egyik része viszonylag magas béreket ér el és nem veszélyezteti munkanélküliség, míg másik részének foglalkoztatása állandóan bizonytalan, és sokkal alacsonyabb béreket képes csak elérni. Ennek a „második” munkaerőpiacnak a megléte nagymértékben megkönnyíti a vállalatok számára a rugalmas foglalkoztatáspolitikát megvalósítását. Ha a vállalat gazdaságilag nehezebb helyzetbe kerül, kevesebb a megrendelés, akkor az ezen a második munkaerőpiacon keresztül felvett munkásokat bocsátja el, viszont amikor több a megrendelés és általában megnő a munkaerő-szükséglete, akkor erről a második munkaerőpiacról könnyen tud munkásokat felvenni.

4.4. Munkanélküliség

Az 1930-as években az első empirikus szociológiai adatfelvételek sokat foglalkoztak a *munkanélküliséggel*. Az empirikus szociológia születése ugyanis időben egybeesett a nagy világgazdasági válsággal (1929-től),

amelynek következtében Észak-Amerikában és Európában a munkanélküliség hirtelen igen nagyra nőtt. A munkanélkülivé váltak és családjaik nehéz anyagi helyzetbe kerültek. A szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a nehéz anyagi helyzet mellett további súlyos következményei is vannak a munkanélküliségnek: a munkanélkülivé vált ember, elsősorban a férfiak valójában elvesztik azt a tevékenységet, amely életük közvetlen célja, életük értelmét adja, ezáltal elvesztik önbecsülésüket, családon belüli helyzetük is megrendülhet. Ez a nagy anyagi és lelki válság különféle deviáns viselkedések kialakulásához vezethet, vagy szélsőséges politikai mozgalmak támogatására indíthatja a munkanélkülieket.

A második világháború alatt és után a munkanélküliség iránti szociológiai érdeklődés nagymértékben lecsökkent. A **keynesi gazdaságpolitika** és a **beveridge-i szociálpolitika** látszólag megoldotta a tömeges munkanélküliség problémáját: a fejlett tőkés országokban az 1970-es évekig csekély volt a munkanélküliség, és a munkanélküli-segély biztosította, hogy a munkanélküliek ne nyomorodjanak el.

Az 1980-as években a munkanélküliség újra megnőtt a fejlett kapitalista országokban. A keynesi gazdaságpolitika már szemmel láthatóan nem volt képes a közel teljes foglalkoztatást biztosítani. A megnövekedett számú munkanélküli segélyezése pedig súlyos terhet kezdett jelenteni az állami költségvetésnek vagy a társadalombiztosításnak (attól függően, melyik fizette a segélyeket). Nincs általánosan elfogadott közgazdaságtani vagy szociológiai magyarázata a munkanélküliség megnövekedésének. Azt meg lehet állapítani, hogy a szakképzetlen munkások, az alacsony iskolai végzettségűek, a vendégmunkások, a kisebbségek tagjai között az átlagosnál lényegesen nagyobb a munkanélküliség. Egyes országokban igen magas a fiatal felnőttek munkanélkülisége is. Fontos, de nem kellőképpen tisztázott kérdés, hogy az emberek munkanélkülisége mennyire tartós. Ha ugyanis tartós a munkanélküliség, akkor azzal a következménnyel járhat, hogy az érintettek nemcsak súlyosan elszegényednek, hanem ki is szakadhatnak a társadalomból és reményvesztettekké válhatnak.

4.5. Az informális gazdaság

Nyitott kérdés az is, hogy az informális gazdaság mekkora szerepet játszik a munkanélküliség okozta problémák enyhítésében. Nagy feltűnést keltett De Soto (1989) könyve a perui informális gazdaságról, mert amellett érvelt, hogy az informális gazdaság sokkal hatékonyabb, kreatívabb, továbbá itt sokkal intenzívebben dolgoznak, mint a hivatalos gazdaságban. Az informális gazdaság sokkal közelebb áll az igazi piacgazdasághoz, mint a hivatalos gazdaság, mert az utóbbiba az állam folyamatosan beleavatkozik, a hivatalos gazdaságban való részvétel engedélyét privilégiumként adja azoknak, akik közel állnak a hatalomhoz.

A fejlett országokban is nagy, sőt egyre növekvő szerepet játszanak olyan tevékenységek, amelyek fogalmilag az informális gazdaság körébe tartoznak, bár lényegesen különböznek a fejlődő országokra jellemző informális gazdaságtól. Gershuny (1978) szerint a fejlett országokban egyre drágábbakká válnak bizonyosfajta szolgáltatások, mint a mosás, a lakások karbantartása, tartós eszközök javítása, a gyermekekről és az idősekről való gondoskodás. Ezért ezek a tevékenységek a piacról egyre inkább visszakérülnek a háztartások tevékenységi körébe. Kialakul a „szolgáltatási” társadalom helyett vagy mellett az „önmagának szolgáltató” (self-service) vagy „önmagát kiszolgáló” társadalom.

Empirikus kutatások (Glatzer-Berger 1993) bizonyították, hogy a fejlett országokban a háztartások jelentős mennyiségű munkát végeznek saját szükségleteik kielégítésére. Nem jelentéktelen a háztartások egymás közötti segítségnyújtása sem.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. Üzem- és munkaszociológiai vizsgálatok

Már az első üzem- és munkaszociológiai vizsgálatok (Héthy-Makó 1970; 1972) azt mutatták ki, hogy a magyar vállalatok és az egész magyar gazdaság teljesen másképpen működik, mint ahogyan azt a hivatalos ideológia és propaganda állította, vagy mint ahogyan az a neoklasszikus közgazdaságtan elméleteiből következett volna. A sztálini korszakban igen nagy hangsúlyt kapott a munkások lelkesedésére, a szocializmus iránti elkötelezettségére való hivatkozás, amelytől a munkateljesítmények növelését várták. Emellett a háttérben igen széles körben alkalmaztak kényszereszközöket, fegyelmi és büntetőjogi felelősségre vonást a teljesítmény kikényszerítésére. Az úgynevezett „tervgazdaság elleni büntett” fogalma lehetővé tette, hogy bárkit elítéljenek, aki nem az elvárásoknak megfelelő munkateljesítményt nyújtotta. Ténylegesen a lelkesítő propaganda és a kényszer nem volt képes a munka termelékenységét a kívánt szintre emelni. Az 1968-as gazdasági mechanizmus reformja után a lelkesítés és a kényszer helyére az anyagi ösztönzés lépett. Ehhez egyrészt „feszés”

munkanormákat kellett megállapítani, másrészt a béreknek szigorúan arányosaknak kellett volna lenniük a munkateljesítménnyel. Abból a feltételezésből indultak ki, hogy ha a bérek arányosak a munkateljesítménnyel, akkor a munkások és alkalmazottak törekedni fognak minél nagyobb teljesítményt nyújtani, hogy ezáltal jövedelmüket növeljék.

Héthy Lajos és Makó Csaba (1970) az 1970 körüli időszak egyik sikeres „mintavállalatánál”, a győri Rába egyik vagonygyártó üzemében végzett vizsgálat alapján kimutatták, hogy a vállalati vezetőknek, mérnököknek és közgazdászoknak az a korábbi elképzelése, hogy az üzemek munkateljesítménye egyrészt a munka megszervezésétől, a munkanormák megfelelően „feszés” voltától, másrészt a munkások anyagi ösztönzésétől függ, nem felel meg a valóságnak. A normákat évről évre mechanikusan emelték, függetlenül attól, hogy azok valóban mennyire voltak „lazák”. *A munkások nagy része ezt átlátva „taktikázott”, teljesítményét egyes időszakokban visszatartotta.* Ezáltal ki tudta kényszeríteni, hogy az üzem vezetése olyan időszakokban, amikor a termelés növelése a vállalat számára nagyon fontos volt, a béreket kiegészítse. A vezetés és a munkások közötti rejtett harcban nagy szerepet játszottak a *munkások informális csoportjai*. Ezek a csoportok több, egymással bizonyos fokig ellentétes érdekű csoportra osztották az üzem munkásait, az idős munkásokra, akik a hosszú távú fix keresetszintben voltak érdekelték, és a fiatalokra, akik hajlandók voltak a rövid távon nagyobb bér érdekében erősen „hajtani”.

Számos más magyarországi üzemvizsgálat is kimutatta, hogy a munkások jelentős mértékben képesek ellenállni a vállalat és az üzemszervezés törekvéseinek és utasításainak. Ebben szerepet játszik egyrészt, hogy a munkaerőpiacon hosszabb időn keresztül nagyobb volt a kereslet, mint a kínálat, így a vállalatnak igyekeznie kellett munkásait megtartani. Másrészt szerepe volt annak is, hogy a vállalatok anyag- és alkatrészellátásának zavarai miatt a termelésben fennakadások fordultak elő, ezeket alkalmi megoldásokkal, rohammunkával kellett elhárítani vagy később bepótolni, ehhez pedig a munkások közreműködésére volt szükség.

A vezetéssel szembeni pozíció vonatkozásában nem minden munkás van hasonló helyzetben. Vannak az üzemben „kulcsmunkások”. Ők a legszakképzetebbek, ők ismerik a legjobban az üzem működését, ezért elsősorban az ő közreműködésük szükséges az üzem termelési feladatainak teljesítéséhez. Így magasabb béreket és egyéb anyagi előnyöket tudnak maguknak kiharcolni. Ennek következtében érdemes tartósan a vállalat alkalmazásában maradniuk és a vállalaton belüli bérnövelést állítani stratégiájuk középpontjába. Egy másik csoport viszont, amely többnyire szakképzetlen és rövid ideje dolgozik a vállalatnál, lényegesen gyengébb pozícióban van a vezetéssel szemben. Ezért sokkal kisebb esélye van arra, hogy magasabb béreket harcoljon ki. Ezért stratégiája elsősorban abból áll, hogy – kihasználva a munkaerőhiányt – munkahely-változtatások útján próbál magasabb bérhez jutni.

A tényleges munkateljesítmény tehát nem vagy nemcsak az anyagi ösztönzés megfelelő alkalmazásától függ, hanem az üzemben belüli hatalmi viszonyoktól is.

Héthy és Makó (1972) egy gyenge gazdasági teljesítményt nyújtó építőipari vállalatnál a szervezetlenség okait és ezek között a vállalati alsó vezetés működését vizsgálták. Megállapították, hogy az alsóvezetők, közöttük a művezetők kiválasztása ténylegesen nem a teljesítményük alapján történik, hanem jelentős részben politikai megbízhatóságuk, vagyis párttagságuk, a pártszervezethez való kapcsolataik alapján. A pártszervezethez való tartozás informális kapcsolatokat hoz létre a vállalaton belül. A párttagok ugyan elvben ellenszolgáltatás nélkül, „társadalmi munkában” végzik a pártmunkát, ténylegesen azonban a pártszervezetek az előléptetésekhez való hozzászólási jogukon keresztül honorálják a párttagokat.

Több vizsgálat a szocialista magyar és a fejlett tőkésvállalatok munka- és bérvizzonyait hasonlította össze. *M. Burawoy és Lukács János (1987)* egy-egy amerikai és magyarországi gépipari üzemet hasonlított össze. Ellentétben a közkeletű és a szakirodalomban is előforduló felfogással, hogy a magyar gyárakban a munkások nem kell hogy intenzíven dolgozzanak, megállapították, hogy *a munkások legalább olyan intenzitással dolgoztak a magyar üzemben, mint az amerikaiban.* Lényeges különbséget láttak viszont abban, hogy az amerikai munkásokat fenyegette a munkanélküliség, a magyar munkásokat viszont nem. A külső piaci viszonyok változása okozta munkanélküliség-veszélyt ellensúlyozta az amerikaiaknál a bérrendszer, ez ugyanis a 100 százalékos teljesítménynek megfelelő bért mindenképpen garantálta, és csak az afölötti teljesítményt jutalmazta darabbér formájában. Ezzel szemben *a magyar munkás munkahelyének biztonságával bérének bizonytalansága állt szemben, az ugyanis garantált bérminimum nélküli darabbér volt.* Ennek következtében az anyagellátás zavarai és a munka szervezetlenségéből származó munkateljesítmény-csökkenés is lenyomta a magyar munkás bérét.

Több magyar vizsgálata alapján *David Stark (1988)* is rámutatott arra, hogy az amerikai vállalatoknál pontosan meghatározott előléptetési szabályok érvényesülnek, tehát a vállalatnál maradó munkás a szolgálati idő

növekedésével számíthat bére emelkedésére, ezzel szemben a magyar vállalatoknál ilyen nem találtak, a vállalat az átlagbérrendszer miatt amúgy is kis lehetőségekkel rendelkezik a béremelésre, ezért *túlórával, prémiummal, mozgóbérrel, a normák lazán tartásával fizeti meg a kulcsmunkásokat.*

Stark megfogalmazása szerint tehát Amerikában a vállalatok kívüli munkaerőpiacon érvényesülnek a munkanélküliség miatti „kemény” piaci viszonyok, a vállalatok belül viszont pontos szabályok garantálják a biztonságot, ezzel szemben Magyarországon *a munkavállalók a külső munkaerőpiacon nincsenek erős versenynek kitéve, mert munkaerőhiány van, viszont a vállalatok belül kénytelenek állandóan aludni bérük és munkafeltételeik javítása érdekében.*

5.2. A vállalatok és a kormány közötti alku

A vállalatok gazdálkodására vonatkozó gazdaságszociológiai vizsgálatok az 1980-as években indultak meg. Ezek azt mutatták ki, hogy *a vállalatok a gazdasági mechanizmus reformja után sem nem a központi tervezés elvei, sem nem a piac logikája szerint működtek.* Gazdálkodásuk megértéséhez Kornai János (1980) „puha költségvetési korlát” fogalmát lehet jól felhasználni. Eszerint a szocialista rendszerben a vállalatok költségvetési korlátja, vagyis a felhasználható erőforrások, pénz mennyisége „puha”, vagyis a vállalatok pénzbevétele nem szab „kemény” korlátot a kiadásoknak. A vállalat, főleg a nagyvállalat ugyanis mindig képes a kormányzattól, az állami költségvetéstől pótlólagos erőforrásokat kialkudni állami szubvenciók, hitelek formájában. Ezért *a vállalati vezetés fő célja nem a nyereség maximalizálása a hatékony gazdálkodás útján, hanem a kormányzattal szembeni előnyös alkupozíció.*

Minden ilyen kutatás nagy eltéréseket mutatott ki a reformcélok és a mechanizmus tényleges működése közt. Kornai János és Matits Ágnes (1987) valamennyi állami vállalat 1976 és 1982 közötti mérlegbeszámolóját feldolgozták ökonometriai módszerekkel, és megállapították, hogy az állami vállalatok nyeresége csak kevésbé és csak közvetett módon függött a tevékenységüktől és a piaci helyzetüktől, helyzetüket sokkal inkább a pénzügyi újrafelosztás és az állami szektorban érvényes árak határozták meg. A pénzügyi újrafelosztás során a nagy nyereségeket elvonták a vállalatoktól, a veszteségeket pedig kompenzálták. Ezért a vállalati dolgozók nyereségérdekeltsége illuzórikus volt. Tehát az 1968-as reform szándékai nem valósultak meg.

Laky Teréz (1982) nyolc vállalat esettanulmány-szerű vizsgálata alapján kimutatta, hogy a vállalatoknak mindig voltak a népgazdasági szintű céloktól eltérő érdekeik, továbbá a vállalati vezetők ezeket az érdekeket érvényesíteni tudták a központi szervek és a vállalatok közötti alkuban. Ezért a vállalatok helyzete és fejlődése nem a piaci viszonyoktól, az ott elért nyereségtől függött, hanem az alkuban való sikerességtől.

Szalai Erzsébet (1981) hét nagyvállalatnál végzett esettanulmány alapján arra a következtetésre jutott, hogy az 1960-as évek közepére olyan nagyvállalatok jöttek létre, amelyek *hatalmi pozíciójuk következtében képesek voltak a gazdaság többi területeiről a maguk számára jövedelmeket elszívni, és a piaci viszonyok fokozottabb érvényre jutását akadályozni.* Az 1980-as években a nagyvállalatok hatalma, ezáltal alkupozíciója egyre erősödött (Szalai 1989).

Sajátos kettős folyamat zajlott le. Egyrészt a kormányzat szorgalmazta a vállalatok összevonását, a nagyvállalatok kialakulását, mert – függetlenül attól, hogy a vállalatok méreteinek növelése gazdaságilag előnyös volt-e – a közvetett minisztériumi irányítást megkönnyítette az, ha kevesebb nagyvállalattal kellett tárgyalni (Laki 1983), másrészt a nagyobb vállalatok vezetőinek hatalmi pozíciója egyre erősebbé vált a minisztériumi vezetőkéhez viszonyítva. Hozzá kell tenni, hogy a párt- és kormányzati elit és a vállalati vezető réteg közötti személyi összefonódás erős volt, tehát a minisztériumi vezető számíthatott rá, hogy kormányzati funkciója megszűntével vállalati területen fog magas vezetői pozíciót kapni.

Ide kapcsolódnak azok a kutatások is, amelyeket a gazdaságszociológia egyik klasszikus témakörében végeztek Magyarországon: *kik a gazdasági vezetők*, milyen rétegekből származnak, milyen foglalkozásokat töltöttek be, mielőtt vezetők lettek (Lengyel 1989; 1992). Az 1980-as években a gazdasági vezetők iskolai végzettsége jóval magasabb volt a hatalmi eliten belül, és jóval nagyobb arányban származtak a társadalom privilegizált rétegeiből. Kialakulóban volt egy szűk és zárt **gazdasági elit**, amely nagyobb hatalomhoz jutott nemcsak a magyar gazdasági életben, hanem fokozatosan a politikában is.

5.3. A második gazdaság

A gazdasági mechanizmus reformja utáni évtizedekben a magyar gazdaságszociológia figyelmét egyre nagyobb mértékben keltette fel a tág értelemben vett *második gazdaság*, vagyis a szocialista gazdaság mellett működő és egyre erősödő félig-meddig magánjellegű és piaci elvek szerint működő gazdaság. Sokaknak úgy tűnt, hogy

Magyarországon kialakulóban van egy sajátos „kettős gazdaság”, amelyben a szocialista szektor együtt él egy kis gazdálkodó egységekből álló magánszektorral. A kormányzat a második gazdaságot kezdetben eltűrte, majd 1972 után rövid ideig próbálta visszaszorítani, végül az 1980-as években kifejezetten ösztönözte, mert tőle várta a válságjelenségek enyhítését.

A második gazdaság először a mezőgazdaságban alakult ki, pontosabban maradt fenn a mezőgazdaságnak az 1960 körüli kollektivizálása után is. A kollektivizáláskor ugyanis – a szovjet modelltől eltérően – viszonylag nagy (néhánykor 1-2 hektáros) háztáji földeket hagytak a háztartások használatában, továbbá magánhasználatban maradtak a parasztudvarokon lévő gazdasági épületek (istállók stb.). A községekben élők háztartásának túlnyomó többségében volt ilyen kis gazdaság. A gazdasági mechanizmus reformja után ezeknek a kis gazdaságoknak a termelése fokozatosan növekedett. A magyar társadalomnak közel fele olyan háztartásban élt, amelyeknek volt ilyen háztáji gazdasága. E háztartások tagjai a szocialista szektorban végzett munkájuk után meglehetősen sok időt fordítottak ezeknek a háztáji gazdaságoknak művelésére. Az 1970-es évek végétől a hasonló – munkaidőn túl végzett – második gazdaságbeli tevékenység kezdett elterjedni az ipar és a szolgáltatások területén is.

Ezek a jövedelemkiegészítő tevékenységek átlagosan meglehetősen alacsony óránkénti jövedelmet eredményeztek, de a nagy időráfordítás miatt mégis lényegesen hozzájárultak a családok jövedelmeihez.

A második gazdaságból származó jövedelmeket nehéz pontosan mérni (egyebek között azért is, mert a második gazdaság definíciója sem teljesen egyértelmű). Az ötévenkénti háztartásijövedelem-felvételek eredményei alapján azonban arra lehet következtetni, hogy ezek a jövedelmek 1967-től egy ideig lassan csökkentek, majd az 1980-as években ismét nőttek, és 1987-ben legalább a családi jövedelmek egyötödét érték el (13.1. táblázat). A változások oka az, hogy egyrészt a mezőgazdasági második gazdaságból származó jövedelem aránya lassan csökkent, másrészt viszont az 1980-as években a nem mezőgazdasági második gazdaságból származó jövedelemé nőtt. Az időmérleg-felvételek alapján arra lehet következtetni, hogy a második gazdaságban felhasznált összes munkaidő aránya ennél is nagyobb az összes munkaidőn belül. Azt lehet mondani, hogy az 1980-as évek második felében a nemzeti jövedelemnek legalább egyötöde, esetleg egynegyede a szocialista szektoron kívül képződött.

13.1. táblázat - 13.1. táblázat ♦ A különféle „második gazdaságbeli” tevékenységekből származó jövedelmek aránya a háztartások összes jövedelmén belül, 1967-től 1987-ig

Év	Háztáji és egyéni gazdaságból	Nem mezőgazdasági önálló tevékenységből -	Egyéb munkából	Együtt második gazdaságból
1967	17,3	1,6	1,5	20,4
1972	14,4	2,0	1,4	17,8
1977	13,3	1,5	1,9	16,7
1982	10,3	2,7	1,9	14,9
1987	10,5	7,0	2,9	20,4

* A nem munkából származó egyéb jövedelmekkel együtt

Egy 1980-ban végzett közvélemény-kutatás alapján *Tardos Róbert* kimutatta, hogy a magyar lakosság többségének (60 százalékának) az lenne a válasza a család anyagi helyzetének romlására, hogy megpróbálna többletmunkát vállalni. Amikor az 1980-as évek folyamán sok családnál ténylegesen bekövetkezett a romlás, ezek valójában a második gazdaságban végzett munka fokozásával védték ezt ki. Leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a magyar lakosság többségénél, elsősorban a mezőgazdasági kistermelést folytató vidéki lakosságnál a *Csajanov* orosz közgazdász által az 1920-as években leírt stratégia érvényesült: a parasztok saját gazdaságukban nem kezelik költségként a saját munkaidejüket, tehát viszonylag igen csekély jövedelememelkedés érdekében is hajlandók igen sok többletmunkát vállalni.

Az 1980-as évek közepéig a második gazdaság a jövedelemegyenlőtlenségek csökkenéséhez járult hozzá, mert a szegényebb háztartások nagyobb arányban vettek részt benne (elsősorban a mezőgazdasági kistermelésben). Az 1987. évi jövedelemfelvétel ezen összefüggés megváltozásának jeleit mutatta: a magasabb jövedelmű családok nagyobb arányban részesültek a második gazdaságból (elsősorban a nem mezőgazdasági második gazdaságból) származó jövedelmekből, mint a szegényebbek.

A második gazdaságnak azonban a családi jövedelmek kiegészítésén és a jövedelemegyenlőtlenségek mérséklésén túlmenő hatásait is lehetett feltételezni. *Szelényi Iván* (1990) az 1980-as években úgy látta, hogy a mezőgazdasági második gazdaságban elsősorban azok a családok vesznek részt sikeresen, amelyek a mezőgazdaság kollektivizálása előtt a jómódú és a középparasztsághoz tartoztak, tehát a mezőgazdasági második gazdaság fejlődése a kollektivizálás által megtört paraszti polgárosodás folytatása volt, ezért tőlük lehet majd egy vállalkozó és polgári középréteg kialakulását várni (Szelényi 1990).

5.4. Vállalati gazdasági munkaközösségek

A második gazdasághoz hasonló jelenség volt az úgynevezett vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk-k) tevékenysége. Ezek létrehozását a kormányzat az 1980-as évek első felében engedélyezte azzal a megfontolással, hogy a súlyosbodó gazdasági válságjelenségek közepette ezek a vgmk-k segíteni fogják a vállalatok alkalmazkodását a piaci viszonyokhoz, ugyanakkor kiegészítő jövedelmekhez juttatják a munkavállalók egy részét, ezáltal mérséklődik a reálbérek csökkenése miatti elégedetlenség. A vgmk-k a vállalatok alkalmazottainak és munkásainak kisebb-nagyobb csoportjai voltak, akik szerződést kötöttek a vállalatokkal bizonyos munkafeladatok elvégzésére, melyeket munkaidőn kívül, de többnyire a vállalat gépeivel, az üzem épületeiben végeztek. A vgmk-k ezért a vállalattól szerződés szerinti jövedelmet kaptak, amelynek egymás közötti elosztása a vgmk belső ügye volt. *D. Stark* (1989) szerint a vgmk-k bevezetése újabb lényeges lépés volt a munkahelyeken belüli viszonyok átalakulása felé; nyolc magyarországi nagyvállalatnál vizsgálta a vgmk-kat 1984-ben és 1985-ben. A vgmk létrehozásánál a kormányzat célja Stark szerint egyrészt az volt, hogy a magas szakképzettségű munkásoknak, akiknek nem volt módjuk addig a második gazdaságba kapcsolódni, lehetőséget adjon többletjövedelem szerzésére, másrészt az, hogy a kisméretű „háttéripari” egységek hiányának körülményei közt a nagyvállalatok számára rugalmas alkalmazkodási lehetőséget biztosítson azáltal, hogy bizonyos „háttérmunkák” elvégzését a vgmk-knak mint alvállalkozóknak adjanak ki.

A vgmk-k létrehozása, a munkafeladatokban és az értük járó kifizetésekben való megállapodás a vállalatvezetés és a munkáscsoportok közötti alku tárgya volt. Ezáltal erősítette a munkások helyzetét. Viszont a munkásságon belüli differenciálódást fokozta. A vgmk-kban ugyanis egyrészt a kulcsmunkások, másrészt az informális csoportokon belül jó pozícióban lévő munkások vettek részt, így ők jutottak többletjövedelmekhez, a kívülrekedteknek a munkahelyről származó jövedelme ettől lényegesen elmaradt, így számukra, ha a jövedelmüket növelni akarták, csak a vállalaton kívüli második gazdaságban való jövedelemszerzés vagy a munkahely-változtatás maradt.

A vgmk-k ugyanakkor autonóm munkacsoportok voltak. Képviselőik és a vállalati vezetés megegyezett az elvégzendő munkáról, a tagok egymás közt osztották fel a feladatokat, nem volt „főnök”, messzemenően együttműködtek, a közöttük lévő munkamegosztás nagyon rugalmas volt. Stark szerint a vgmk-kban sok műszaki újítás is született, tehát jó feltételeket teremtettek a munkások kezdeményező- és alkotókészsége érvényesüléséhez.

A rendszerváltás előtti utolsó években részben spontán módon, részben a kormányzat ösztönzésére megindult a többé-kevésbé magánvállalkozási formák szaporodása is. Gazdaságszociológusok előtt ezzel kapcsolatban az a kérdés merült fel, hogy ki fog-e ebből fejlődni egy valódi magánszektor.

Az 1982. január 1. óta engedélyezett különféle *kisvállalkozási* formákról (gazdasági munkaközösség, vállalati gazdasági munkaközösség, ipari és szolgáltató szakcsoportok stb.) *Laky Teréz* kimutatta, hogy ugyan meglehetősen sokan dolgoztak bennük (1986 végén 450-500 ezer személy, az aktív keresők 10 százaléka), de az eredetileg elérni kívánt célt, a vállalkozás elterjedését alig segítették elő, mert nagy részük igen kis létszámmal működött (2-6 személyt foglalkoztatott), nem is kívánt növekedni, továbbá tőkeszegény volt, jövedelmeiből alig ruházott be. Ennek Laky Teréz szerint az volt az oka, hogy tanulmánya megírásának idejéig korántsem volt egyértelmű, hogy a központi gazdaságpolitikai irányítás tartósan milyen feltételeket teremt a kisvállalkozások számára (Laky 1984; Laky-Neumann 1990).

5.5. A privatizáció

A rendszerváltás után a gazdálkodás külső feltételei, a gazdálkodást szabályozó jog alapvetően megváltoztak. A kormányzat kapitalista piaci viszonyokat próbált teremteni, az állami tulajdonban lévő vállalatokat privatizálni kezdték, a kisvállalkozások működésének korábbi korlátait megszüntették. Voltak olyan elképzelések mind a politikusok, mind a társadalomtudósok körében, hogy néhány év alatt a magyar gazdaság a fejlett kapitalista országok gazdaságához hasonlóan fog működni. Az azóta végzett gazdaságszociológiai vizsgálatok legalábbis megkérdőjelezik ezeket a várakozásokat.

D. Stark (1994) a *privatizáció* eredményeképpen létrejövő vállalati tulajdoni struktúrát vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy *nem tisztán magántulajdonban lévő vállalatok jönnek létre, hanem olyan keverék vagy „rekombináns” tulajdoni formák, amelyekben az állami és a magántulajdon egyaránt szerepet játszik*, mert a magánvállalatok részvénytulajdonának jelentős része állami vállalatok és állami bankok kezében van, sőt az állami vállalatok kisebb magánvállalatokat létesítenek, amelyekkel gazdaságilag szorosan együttműködnek. Így nehéz élesen elkülöníteni az állami és a magántulajdonban lévő vállalatokat, és hasonlóképpen nehéz eldönteni, hogy a vállalati vezetés az állam vagy a magántulajdonosok érdekeit képviseli-e. D. Stark szerint Kelet-Közép-Európában így a kapitalizmusnak egy különleges formája fog kialakulni, amely sem az amerikai, sem a nyugat-vagy a dél-európai, sem a távol-keleti kapitalizmushoz nem fog nagyon hasonlítani, de működőképes lesz.

Hasonlóképpen ellentmondásosnak találta a privatizáció lefolyását *Tellér Gyula* (1991), aki arra a következtetésre jutott, hogy ebből a folyamatból nem fog az elképzeléseknek megfelelő hatékony piacgazdaság kialakulni.

5.6. Az új gazdasági elit és a magánvállalkozók

Nyilvánvalóan érdekes kérdés az, hogy *kikből áll az új gazdasági elit*, az új menedzserréteg, amely a piacgazdaság feltételei között vezeti vállalatát. Egy 1993. évi felmérés szerint a menedzserek túlnyomó része 1989-ben is gazdasági csúcsvezető vagy középső vezető pozícióban volt, tehát a szocialista korszak végének menedzserei jelentős részben megőrizték pozíciójukat a gazdasági elitben, új vezetők nehezen törtek be (Sági

1994).

Hasonlóan érdekes az a kérdés, hogy a lakosság mekkora része lesz magánvállalkozó és hogy kikből lesznek kis- és középvállalkozók. *Szelényi Iván* (1992) a rendszerváltás előtt az 1987. évi jövedelmi és mobilitási adatok együttes elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a második gazdaságban azok a személyek a legsikeresebbek, akiknek családjá a mezőgazdaság kollektivizálása előtt legalább közepes nagyságú gazdasággal rendelkezett. Feltételezte, hogy a családi hagyományok, az önálló gazdálkodás családi kultúrája lényeges tényező lesz abban is, hogy a magántulajdonon alapuló piacgazdaság kiterjedése után kik lesznek sikeres vállalkozók, kikből jön létre a polgárság.

A BKE Szociológiai Tanszékének 1988. évi felvétele során feltettük azt a kérdést, gondol-e arra, hogy önálló vállalkozásba kezd. Majd megismételtük a kérdést a Magyar Háztartás Panel adatfelvétel mindegyik hullámában (Lengyel 1990; Lengyel-Tóth 1993). 1988-ban a megkérdezett felnőttek 25 százaléka állította, hogy szívesen lenne vállalkozó, ez az arány 1990-ben 44 százalékra nőtt, azóta azonban 20 százalékra csökkent. Az önálló vállalkozásba kezdést illető derűlátás és hajlandóság tehát erősen visszaesett. A fiatalabb felnőttek inkább hajlamosak a vállalkozásra, mint az idősebbek, a férfiak inkább, mint a nők, az iskolai végzettségi rétegek közül pedig a szakmunkás-végzettségűek állították a legtöbben, hogy szívesen lennének vállalkozók.

Nem látszik azonban olyan összefüggés, hogy a korábban a második gazdaságban, különösen a mezőgazdasági kistermelésben részt vevő személyek és háztartások lesznek sikeres kis magánvállalkozók. A mezőgazdaságban működő második gazdaság eddig nem alakult át az önálló parasztságból álló agrárszektorrá. Fennmaradt a korábbi háztáji gazdaságok jelentős része mint jövedelmet kiegészítő forrás, sőt a munkanélküliek háztartásában sok esetben mint a jövedelmek egyik lényeges forrása. Ezeknek a korábbi háztáji gazdaságoknak a piacra, értékesítésre történő termelése azonban visszaszorult. Ennek egyik oka a mezőgazdaság egészét sújtó válság, amely a mezőgazdasági termékek iránti belföldi kereslet csökkenésének és a kelet-európai exportpiacok elvesztésének a következménye.

5.7. A munkanélküliség

A rendszerváltás után a gazdaságszociológia érdeklődésének középpontjába került a *munkanélküliség* (Simonyi 1995; Köllő 1993). A nyilvántartott munkanélküliek száma 1992 végén érte el csúcspontját, 663 ezer személyt. Azóta kismértékben csökkent a szám, 1994 végén 520 ezer volt. A nyilvántartott munkanélküliek közül 1994-

ben 192 ezren részesültek munkanélküli-ellátásban, 34 ezren pályakezdesi segélyben, 207 ezren jövedelempótló (lényegében szociális) támogatásban, 121 ezren semmilyen ellátást nem kaptak.

Ezek az adatok azonban csak hozzávetőleges képet nyújtanak a munkanélküliségről. A munkanélküliségnek többféle definíciója létezik ugyanis. A nemzetközi definíció szerint csak az számít munkanélkülinek, aki a megelőző hónapban egyáltalán nem (egy órát sem) végzett kereső tevékenységet, aktívan keresett munkát és készen áll arra, hogy azonnal munkába lépjen. E definíció szerint a munkanélküliek száma alacsonyabb, 1994-ben 451 ezer, 1995-ben 416 ezer. A Magyar Háztartás Panel felvételekben a munkanélküliség kevésbé szigorú kritériumát alkalmazták, az minősült munkanélkülinek, aki a megelőző hónapban csak 15 vagy annál kevesebb napon keresztül végzett kereső munkát és aki azt állította, hogy munkát keres. E definíció szerint a felvételen megkérdezett 16 éves és idősebb népességnek 11,8 százaléka volt munkanélküli 1995 tavaszán. A munkanélküliek aránya a fiatal felnőttek, az alacsony iskolai végzettségűek, a községi lakosok, a roma etnikumhoz tartozók között volt az átlagosnál lényegesen nagyobb. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megyében az országos átlagnál sokkal nagyobb, Budapesten, Győr-Moson-Sopron és Vas megyében sokkal kisebb a munkanélküliség.

13.2. táblázat - 13.2. táblázat ♦ A 16 éves és idősebb népesség foglalkoztatása és munkanélkülisége 1994-ben és 1995-ben

Foglalkoztatási helyzet 1994 márciusában	Foglalkoztatási helyzet 1995 márciusában			Összesen
	Foglalkoztatott Munkanélküli		Inaktív	
Foglalkoztatott	89,2	3,7	7,1	100,0
Munkanélküli	36,2	41,4	22,5	100,0
Inaktív	5,8	3,0	91,2	100,0
Összesen	47,8	6,5	45,7	100,0
Foglalkoztatott	88,3	27,1	7,3	47,4
Munkanélküli	6,3	52,6	4,1	8,3
Inaktív	5,4	20,4	88,6	44,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A munkanélküliség következményei és megítélése szempontjából döntő kérdés a *munkanélküliség tartóssága*, időtartama. Az 1995. tavaszi Háztartás Panel felvétel alkalmával összeírt munkanélküliek átlagosan 83 hete voltak munkanélküliek. 56 százalékuk már egy évnél hosszabb ideje volt munkanélküli, 22 százalékuk fél és egy év közötti idő óta, és másik 22 százalékuk fél évnél rövidebb ideje. A munkanélküliség az adott időpontban mért időtartamánál is érdekesebb információt adnak azok az adatok, amelyek összehasonlítják az összeírtak foglalkoztatási helyzetét az egy évvel korábbi helyzetükkel (13.2. táblázat). Ezek szerint az 1994. tavaszi munkanélkülieknek alig több mint egyharmada talált magának munkahelyet, több mint kétötödük munkanélküli maradt, több mint egyötödük viszont inaktívvá vált, vagyis részben nyugdíjas lett, részben háztartásbeli. Az 1995. tavaszi munkanélkülieknek pedig több mint a fele egy évvel korábban is már munkanélküli volt.

Az inaktívvá válás mint a munkanélküliségből való kilépés egyik útja felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a keresetet biztosító munkahellyel rendelkezők száma 1990-től sokkal nagyobb mértékben csökkent, mint amennyivel a munkanélküliség nőtt. A csökkenés másik tényezője, pontosabban levezetőcsatornája az inaktívvá válás, a nyugdíjkorhatárnál fiatalabb nyugdíjasok, a tanulók és nem tanuló eltartottak számának növekedése volt.

A munkanélküliség jelenségének megítélésénél nyilván a legaktuálisabb és legsúlyosabb kérdés, hogy a munkanélküliek és a munkanélkülieket tartalmazó háztartások anyagi helyzete mennyire súlyos, milyen

mértékben szegényednek el. A szegénység elemzésénél (4. fejezet) láttuk, hogy a munkanélkülieknek egy jelentős része, de nem minden munkanélküli szegény.

Hogy a munkanélküli szegénységbe süllyed-e, a legnagyobb szerepe annak van, hogy van-e a háztartásban munkahellyel és rendszeres keresettel rendelkező személy. Ha van, a szegénység általi veszélyeztetettség kisebb. Ebből következik az, hogy a háztartás számára az az igazán súlyos probléma, ha a háztartásfő, a háztartás fő keresője válik munkanélkülivé. Különösen súlyossá válik a háztartás helyzete, ha a fő kereső tartósan munkanélküli.

5.8. A háztartások alkalmazkodása a gazdasági nehézségekhez

A háztartás-szociológia számára a jelenlegi helyzetben nyilvánvalóan az a legaktuálisabb kérdés, *hogyan alkalmazkodnak a háztartások* jövedelmeik csökkenéséhez és a szegénységhez. Az 1995. évi Háztartás Panel felvétel szerint a megkérdezett háztartásoknak 25 százaléka havonta, 10 százaléka kéthavonta, 24 százaléka ritkábban, 41 százaléka sohasem került hó végi pénzzavarba. 13 százaléknál előfordult, hogy nem jutott elég pénz ennyire, 12 százaléknál, hogy nem volt elég pénzük a lakbért, a fűtés-, villany- és gázzámlát kifizetni, 27 százaléknak pedig pénzhány miatt kevesebbet vagy csak a lakás egy részét fűtötte. A hó végi pénzzavar előfordulása esetén az ilyen háztartások 15 százaléka tudta korábbi megtakarításait felhasználni, 37 százalék rokonaitól vagy szomszédaitól kapott segítséget, 42 százalékuk kiadásait csökkentette. Azoknak a háztartásoknak az aránya, akik nem tudták problémamentesen fedezni kiadásait vagy egyáltalán nem költöttek a kérdéses célra, a különböző kiadásfajtáknál a következő volt: élelmiszerek 40, ruházat 70, szolgáltatások 66, lakáskarbantartás 57, könyvek, kultúra 76, szórakozás 85, szabadság, utazás 82 százalék. A magyar háztartásoknak a többsége tehát lényeges anyagi problémákkal küszködik (Spéder 1996).

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

A sztálini szocializmus korszakában a hivatalos ideológiában és a politikai gyakorlatban az a nézet uralkodott, hogy az államnak kell a központi gazdasági tervet meghatározni és tervutasításain keresztül az egész gazdaságot irányítani. A gazdasági mechanizmus 1968. évi reformja után némileg csökkent az állam közvetlen beavatkozása a gazdaságba, de továbbra is lényeges maradt. A magyarországi társadalomtudományokban szinte általánosan elfogadott vélemény szerint ez az állami beavatkozás akadályozta azt, hogy hatékony piacgazdaság alakuljon ki. A rendszerváltás után az ellentétes, általában neoliberalisnak nevezett felfogás vált uralkodóvá, hogy az állam tartózkodjék a gazdasági életbe való beavatkozástól.

Nem vonom kétségbe, hogy a magántulajdonon alapuló piacgazdaság hatékonyabban működik, mint a részben vagy teljesen állami tulajdonon alapuló tervgazdaság. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az államnak, a politikának semmilyen szerepe sincs vagy legyen a gazdasági életben. Mindenekelőtt csak az állam képes jogszabályaival a magántulajdonban lévő gazdasági egységek működéséhez elengedhetetlenül szükséges keretfeltételeket megteremteni és fenntartani. Ezekről a jogszabályokról függ, hogy a magántulajdonban lévő vállalatok milyen szabályok, elvek szerint gazdálkodnak. Különösképpen kiemelném a mai magyar viszonyok között a privatizációra, a külföldi vállalatok magyarországi beruházásaira és a magyar állampolgárok által létesíthető vállalatokra vonatkozó jogszabályokat. Nem kétséges, hogy a magyar gazdaságban a fentiekben leírt „rekombinációs” tulajdoni struktúra az érvényes jogszabályok adta lehetőségek következménye.

Minden állam, akár központi gazdasági tervezést folytat, akár kapitalista piacgazdaság mellett működik, folytat bizonyos gazdaságpolitikát. A kibocsátott pénzmennyiségen, a devizaárfolyamon, az állami költségvetés hiányán és a költségvetési kiadások elosztásán, végül az adókon keresztül befolyásolja a gazdaság egészét és az egyes gazdasági egységeket. Az elmúlt évtizedekben az állami gazdaságpolitika egyik nagy vitakérdése az volt, hogy a magasabb munkanélküliség, lassabb gazdasági növekedés árán az árstabilitás, vagy pedig nagyobb infláció árán kisebb munkanélküliség, gyorsabb gazdasági növekedés alternatíva közül melyiket próbálják a gazdaságpolitikával elősegíteni. Míg az 1950-es és 1960-as években a teljes foglalkoztatást és gyorsabb növekedést, az 1970-es évek második fele óta inkább az árstabilitást tartották a fontosabb célnak. Legújabbban egyre többen vonják kétségbe azt, hogy a mérsékelt infláció elősegíti a munkanélküliség csökkenését. Az Egyesült Államokban úgy látszik sikerült alacsony infláció mellett viszonylag alacsony szinten tartani a munkanélküliséget, igaz csökkenő reálbérszint mellett. Nyugat-Európa nagy részében tartósan látszik a magas munkanélküliség, viszont nem csökkent a reálbér. A munkanélküliség okozta anyagi problémák súlyossága nyilvánvalóan erősen függ attól, hogy az állam a szociálpolitikáján keresztül mekkora összegű és milyen hosszú támogatást nyújt a munkanélkülieknek.

Nem lenne helyes megfélekezni a szociológusok hagyományos javaslatairól a munkahelyek „humanizálását” illetően. Ez a törekvés sokszor látszólag összeütközésbe kerül a gazdaságosság követelményeivel. A fentiekben bemutatott szociológiai vizsgálatok azonban arra engednek következtetni, hogy a munkavégzés feltételeinek és a munkahelyi légkörnek a javítása, a dolgozók bevonása a munkafeltételek kialakításába, a munkacsoportok önállóságának növekedése, általában a munkahelyi viszonyok demokratizálása azon kívül, hogy a munkával való elégedettséget növeli, rövidesen vagy hosszabb távon a munkateljesítményeket is emeli.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A gazdaságszociológia szerint a gazdálkodást nem lehet a társadalomtól elszigetelve vizsgálni, mert a gazdasági tevékenységek „be vannak ágyazva” a társadalomba, összefüggenek a társadalom intézményeivel, szerkezetével, kultúrájával.

A piac mellett a redisztribúció (központi újraelosztás) és a reciprocitás (kölcsönös ajándékozás) is olyan mechanizmusok, amelyek szerint a gazdaság működhet. Mindhárom mechanizmus szerepet játszik a mai fejlett gazdaságokban.

Több évtizedes és máig eldöntetlen vita folyik a társadalomtudományokban arról a kérdéssel, hogy a szocialista típusú központi tervgazdaság hatékonyan képes-e működni. Kornai János szerint nem lehetséges a hatékony piacgazdaság a termelőeszközök magántulajdona nélkül, a termelőeszközök magántulajdona pedig nem valósítható meg az egypárti diktatúra és a marxista ideológia körülményei között.

Sem az állami tulajdonban lévő vállalatok, sem a vállalatok, munkavállalók nem úgy gazdálkodtak, tevékenykedtek, ahogyan azt akár a klasszikus szocialista központi tervezés elmélete vagy – a gazdasági mechanizmus 1968. évi reformja után – a piacgazdaság elmélete feltételezte. A vállalatok a nyereség piaci eszközökkel való maximalizálása helyett alkudoztak a kormányzattal, a munkavállalók pedig bérüknek nagyobb teljesítmény útján való növelése helyett alkudoztak a vállalati vezetéssel, hogy kedvezőbb feltételeket érjenek el. Az alkuban lényeges szerepük volt a hatalmi viszonyoknak.

A gazdasági mechanizmus reformja után a kormányzat kezdetben eltúrte, később kifejezetten ösztönözte a második gazdaságot, vagyis a főmunkahelyen végzett munka mellett jövedelemkiegészítő tevékenységeket, amelyek értéket állítottak elő. Úgy látszott, hogy a második gazdaság idővel egy magángazdasági szektorra nőheti ki magát és ezáltal vegyes tulajdonú gazdaság alakul ki. A rendszerváltás után azonban ez a várakozás nem valósult meg.

A privatizáció folyamán eddig többnyire nem tisztán magántulajdonú gazdasági egységek alakultak ki, hanem az állami és a magántulajdon különféle vegyes vagy „re- kombináns” formái. Kérdés, hogy az ilyen tulajdoni viszonyok között a gazdasági egységek a hatékony piacgazdaság követelményeinek megfelelően fognak-e működni.

A rendszerváltás után váratlanul magas munkanélküliség hozta nehéz helyzetbe a társadalom jelentős részét. Különösen nagy a munkanélküliek aránya a fiatal felnőttek, az alacsony iskolai végzettségűek, a községi lakosok, az északkeleti régió lakossága és a roma etnikumhoz tartozók között. A munkanélküliek jelentős része tartósan munkanélküli. Az érintett háztartások elsősorban akkor kerülnek súlyos anyagi helyzetbe, ha a háztartás főkeresője válik tartósan munkanélkülivé.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Lengyel György – Szántó Zoltán)

8.1. Nemzetközi tendenciák

A beágyazottság fogalma és típusai Ha létezik a modern gazdaságszociológia (Smelser- Swedberg 1994, 2005, Guillén-Collins-England-Meyer 2002, Swedberg 2003) különböző irányzatait összekapcsoló fogalom, akkor az bizonyára a gazdaság társadalmi beágyazottsága (Szántó 1994). A kifejezés Polányi Károlytól, a szubsztantív szemléletmód vezéralakjától származik (Polányi 1975). Szerinte a gazdaság integrációs mechanizmusai meghatározott társadalomszerkezeti, illetve intézményi feltételekhez kötődnek: a primitív és archaikus társadalmak domináns gazdaságintegrációs formái – a reciprocitás és a redisztribúció – nem gazdasági viszonyokba, társadalmi kapcsolatrendszerekbe, a kultúra vagy a politika „szövedékébe” (vallási, erkölcsi, jogi vagy politikai szankciókba, rokonsági-ismeretségi viszonyokba stb.) ágyazódnak. A harmadik integrációs

forma, az árucserre mögött viszont elkülönült gazdasági intézményrendszer, az árszabályozó piacok rendszere húzódik meg. Ezt az álláspontot nevezte Mark Granovetter az erős beágyazottság tételének, s egyúttal ő dolgozta ki a gyenge beágyazottság koncepcióját (Granovetter 1985, 1990, 2002, 2005). Ennek során részben bírálta, részben továbbfejlesztette Polányi elképzeléseit. Egyrészt Granovetter a gazdasági jelenségek három eltérő formáját – az intézmények mellett a gazdasági cselekvések és gazdasági eredmények beágyazottságát is – vizsgálta. Másrészt külön értelmezte a beágyazottság relációs és strukturális aspektusát. Az első a gazdasági szereplők személyes kapcsolatainak (Énkapcsolathálójának), a második a teljes kapcsolatháló szerkezeti sajátosságainak hatására utal. Felfogásában a gazdaság társadalmi beágyazottságának mértéke nem változik meg alapvetően a kapitalizmus kialakulásával. Amellett érvel, hogy a társadalmi kapcsolathálóknak a gazdasági cselekvésekre, intézményekre és eredményekre gyakorolt hatását bármilyen típusú gazdasági berendezkedés elemzésekor számításba kell venni.

Az új gazdaságszociológia egyes irányzatai külön definiálják a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának kognitív, kulturális és politikai aspektusát (Zukin- DiMaggio 1990, 14-23), utalva a gazdasági cselekvések, intézmények és rendszerek kognitív, kulturális és politikai tényezőktől való függésére.

A kognitív beágyazottság a mentális folyamatoknak azokat a szabályszerűségeit jelöli, amelyek szisztematikusan befolyásolják a racionális gazdasági kalkulációt. E korlátozó hatásokat a kognitív pszichológia, a behaviorista közgazdaságtan és a leíró döntésmélet tárta fel, rámutatva, hogy a közgazdaságtani modellek szereplőire megfogalmazott feltevések (tökéletes racionalitás, teljes informáltság, korlátlan problémamegoldó- és számítási képesség, egycélúság stb.) a valóságban nem állják meg a helyüket. A bizonytalanság, a döntési szituációk bonyolultsága, az információszerzés és -feldolgozás költségei, az emberi elme korlátai, s lehetne még sorolni azokat a tényezőket, melyek a gazdasági szereplők – kognitív beágyazottságából fakadó – korlátozott racionalitása mellett szólnak.

A gazdasági cselekvések kulturális beágyazottságával a gazdasági célokat és stratégiákat alakító társadalmi értékek (normák) hatására utalhatunk (DiMaggio 1994). A kultúra korlátozza a gazdasági racionalitást: megtilthatja bizonyos dolgok adásvételét, meghatározhatja a csere – gazdaságilag racionálístól eltérő – arányait, előírhat bizonyos gazdasági tranzakciókat. A társadalmi normák szabályozhatják a piaci cserét vagy a pénzhasználat módját, arra késztetve az embereket, hogy intézményesült és kulturálisan elfogadott módon viselkedjenek, még akkor is, ha módjukban állna opportunista módon viselkedni, szabályszegéssel előnyökhöz jutni. A kultúra tehát kettős hatást gyakorol a gazdaságra: a) alakíthatja az önérdekű gazdasági cselekvések feltételeit; b) korlátozhatja a piaci erők szabad játékát.

A társadalom hatalmi viszonyai, jogi berendezkedése, a kollektív alku elfogadott rendszere, az állam és a politikai szféra szereplői szintén közvetlenül hatnak a gazdaságra. A gazdasági cselekvések politikai kontextusa kölcsönös kapcsolatok és várakozások összetett rendje, a kollektív célok elérésére irányuló intézmények kialakult rendszere. Az iparági gazdasági stratégiák kialakításakor az érdekeltek például nem pusztán az árakat, a béreket, a keresletet és a versenyt veszik figyelembe, hanem az országos és helyi politikai koncepciókat, a helyi munkaerő társadalmi egyensúlyát és változás iránti toleranciáját. A politikai beágyazottság a gazdasági cselekvés azon forrásaival és eszközeivel függ össze, amelyek a hatalmi egyenlőtlenségeket és a politika rendszert tükrözik (Fliegstein 1996). A nemzeti és nemzetközi gazdaságsszabályozó politikai szervezetek szerepét vizsgáló kutatások például rámutattak arra, hogy a magyarországi privatizáció alakulásában az államnak, valamint a Nemzetközi Valutaalapnak és az Európai Uniónak egyaránt kiemelkedő szerepe volt. Az államszocializmus összeomlását követő időszakban az állami szereplők a hazai tőkefelhalmozást támogatták oly módon, hogy az állami vállalatokat kedvezményekkel kínálták fel a potenciális hazai tulajdonosoknak. 1995 után – részben éppen az említett szupranacionális szervezetek elvárásainak megfelelően – a politikai szereplők feladták ezt a stratégiát, s ekkor vált Magyarországon meghatározóvá az a gazdaságpolitika, amelyik megnyitotta az utat a közvetlen külföldi tőkebefektetések előtt (Hanley-King-Tóth 2002).

Társadalmi és kulturális erőforrások, bízalom A gazdasági cselekvők társadalmi kapcsolataikat és kulturális jellemzőiket sajátos módon, erőforrásként is hasznosíthatják (Orbán-Szántó 2005). Az ilyen értelemben vett „társadalmi és kulturális tőkéjük” megkönnyítheti gazdasági célok elérését. A bizonytalanság csökkentését például szavatolhatják olyan gazdasági tranzakciók, amelyek egymáshoz meghatározott társadalmi vagy kulturális szálakkal (pl. ismeretség, bízalom, etnikum) kötődő üzletfelek között zajlanak. A gazdasági cselekvők társadalmi és kulturális erőforrásai épp olyan fontosak lehetnek a gazdasági intézmények működésében, mint tárgyi, pénzügyi vagy emberi tőkéjük. A magyarországi privatizációról szóló esettanulmányok például rámutattak arra, hogy az új tulajdonos könnyebb helyzetben van, ha a privatizálni kívánt vállalatban belül a vezetők között, a vezetők és beosztottak között, ill. a beosztottakon belül konfliktusok vannak. Ezek a konfliktusok egyfelől akadályozhatják mind a vezetői, mind pedig a munkavállalói tulajdonszerzési törekvéseket, másfelől megkönnyíthetik a külső befektetőt céljainak elérésében (Fogarassy-Szántó 1996). Sőt

arra is fény derült, hogy a személyes kapcsolathálók alkalmasint nem csak a privatizációs cél elérése, hanem annak megakadályozása során is hasznosíthatók erőforrásként (Gyukits-Szántó 1988).

Bourdieu a gazdasági, a kulturális és a **társadalmi tőke** fogalmát, valamint az egyes tőkefajták egymásra történő átváltásának („rekonverziójának”) folyamatait definiálta (Bourdieu 1998). Tüллépve a közgazdaságtan tőkefogalmán, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőkéről értekezett. A közvetlenül anyagi tőkévé váltható gazdasági tőke, valamint a bizonyos feltételek mellett gazdasági tőkévé konvertálható társadalmi és kulturális tőke fogalmából kiindulva jut el a tőkeátváltások elemzéséhez. Felfogásában a társadalmi tőke azokat az erőfeszítéseket foglalja magában, amelyeket az egyének a társadalmi kapcsolathálók kialakítása céljából fejtenek ki. A társadalmi tőke magánvagyon, aminek révén az érintettek erősíthetik társadalmi státusukat, sőt hatalomra tehetnek szert. Coleman (1990, 1998) az emberi viszonyok széles körére kiterjesztette a társadalmi tőke fogalmát. A társadalmi tőke erőforrásként hasznosítható kapcsolatrendszer, amelynek három alaptípusa: kötelezettségek/elvárások, információs csatornák és normák/szankciók. Például a szülők és a gyermekek közti viszonyok, valamint az iskolát övező közösségek egyaránt nagy jelentőségűek az oktatás eredményessége, vagyis az emberi tőke felhalmozása szempontjából.

A társadalmi tőke fogalmát Fukuyama (1997) nyomán a társadalmi együttműködés összefüggésében a következőképpen határozhatjuk meg: *az emberek közti társadalmi együttműködést (kooperációt) elősegítő, „mozgósított” informális társadalmi normák és értékek együttese*, kezdve a reciprocitástól a bizalmon át egészen a valláserkölcsig. A hangsúly két kulcsszón van: együttműködés és mozgósítás. Társadalmi tőkéről, vagyis felhasználható és bővíthető erőforrásról ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha a potenciális társadalmi normákat adott társadalmi kapcsolatban (legyen az mondjuk a kölcsönösség normája egy baráti kapcsolatban, vagy a szolidaritás normája egy társadalmi mozgalomban) életre hívjuk a kölcsönösen előnyös együttműködés céljából.

A bizalom – annak feltételezése, hogy az emberek és intézmények a kölcsönös elvárásoknak és normáknak megfelelően, jóhiszeműen járnak el – a társadalmi tőkével foglalkozó szakirodalom fontos aspektusa (Coleman 1998, Fukuyama 1997). A szociológiában vita zajlik arról, hogy csökken-e a társadalmi tőke, s ha igen, ennek mi a hatása. Robert Putnam (2000) adatai szerint az amerikai civil szervezetekben való részvétel jelentősen csökkent az elmúlt húsz-harminc évben. De csökkent, éspedig számottevően az általános bizalmi szint, a templomba járás gyakorisága és a politikai választásokon való részvételi hajlandóság is. A csökkenés valószínű okaiként Putnam a kétkeresős családi modell elterjedését, a migrációval járó gyökértelenséget, s a generációs váltást jelölte meg, valamint egy passzív időtöltési forma, a televíziózás elterjedését. Más szociológusok vitatják Putnam érveit, s azt mondják, nem bizonyított, hogy a civil szervezetek sűrűsége oksági kapcsolatban állna a jó kormányzással és életminőséggel. Lehetséges, hogy olyan közös okokra vezethetők vissza, mint az iskolázottság, a gazdasági szerkezet, vagy az egyenlőségért és befogadásért folytatott korábbi küzdelmek (Portes- Mooney 2003).

Diego Gambetta (1998) a szicíliai maffiát értelmezte a hiányzó bizalmat helyettesítő formációként. A maffia kialakulásának okait kutatva három mozzanatot emelt ki. Dél-Olaszország tartós idegen megszállása következtében az emberek hagyományosan nem bíztak az igazságszolgáltatás hatékonyságában és pártatlanságában. Ezzel párhuzamosan gyökeret vert a csalárd üzletelés normája, amellyel szemben védelmet a helyi erőforrásokat monopolizáló maffiózók adhattak. Mivel a társadalmi mobilitásnak sem a közélet, sem az üzleti élet nem kínált a helyi normák szerint elfogadható teret -sa maffia azokon a területeken vert gyökeret, amelyeken a politikai és a gazdasági bizalom hiányzott, ám a mobilitásra igény volt -, a mobilitási mintát a védelmet és igazságot erőszak árán biztosító helyi koalíciókban való részvétel és előrejutás kínálta. A közhatalomba vetett bizalom hiánya, az üzleti becsület alacsony szintje, s a gyors kiemelkedés vágya egymással összefonódva vezetett tehát a maffia kialakulásához. Fennmaradásához pedig egyebek közt az járult hozzá, hogy a – gyakran önmaga által generált – veszélyekkel szemben erőszakos védelmet kínált.

A bizalom szempontjából a vállalatok közötti szerződéses viszonyokon belül megkülönböztethetők a távolságtartó szerződéses viszonyok (Arms'-Length Contractual Relations) és az obligációs szerződéses viszonyok (Obligational Contractual Relations) (Sako 1992). A távolságtartó típust az alacsony kölcsönös függés, a rövid távú kötelezettségek, az árra és a részletes szerződésre való összpontosítás, a fogyasztók jó hírnevébe és a szállítók kompetenciájába vetett alacsony hit jellemzi, valamint alacsony szintű technológia- és kockázatmegosztás. Az utóbbi a hosszú távú kölcsönös kapcsolatokat és bizalmat, a számottevő információ-, technológia- és kockázatmegosztást kombinálja. Az ACR inkább az angolszász, az OCR inkább a japán gazdaság sajátja volt a vizsgálatok tanúsága szerint. Tíz magyar nagyvállalat vizsgálata a kilencvenes évek első felében arra az eredményre vezetett, hogy ezen nagyvállalatok felhasználókkal való szerződéses viszonyai közelebb álltak a kötelezettségeken és bizalmon alapuló japán, mint a rövid távú terminusokra és távolságtartó kapcsolatokra építő angolszász mintához. A magyar vállalatok esetében a kölcsönös függés szintje alacsony volt

ugyan, ám annak gyakorisága, hogy a gyártást már a szóbeli megállapodás megkötése után, de még az írásos szerződés aláírása előtt megkezdik, gyakoribb volt mint a japán esetben. Hasonlóan magas volt a szállítói kompetencia bizalomindexe, mivel az esetek többségében a szállítások kevesebb mint felét ellenőrizték. A fogyasztókkal való kapcsolattartás gyakorisága ugyancsak inkább a japán, mint a brit példához állt közel (Whitley et al. 1996). A magyar vállalati panelvizsgálat eredményei arra világítottak rá, hogy a cégek kétötödét jellemezte magas fokú bizalom, s az obligációs kapcsolatok különösen a kisvállalatok körében voltak jelentősek (Lengyel-Janky 2005; Csabina-Kopasz-Leveleki 2001).

Yamagishi és szerzőtársai a személyes elkötelezettségek és a bizalom közötti összefüggéseket egy japán-amerikai összehasonlítás keretében állították (Yamagishi 1998). A vizsgálat szerint a társadalmi bizonytalanság arra ösztönöz, hogy személyes elkötelezettségeket létesítsünk, s hogy a magasabb bizalmi fokkal rendelkezők kevésbé hajlamosak ilyen személyes elkötelezettségeket létrehozni, mint az alacsony általános bizalmi szintűek. A japánok esetében a személyes kötelezettségeken alapuló családi és csoportviszonyok gátolják az általánosabb bizalom kifejlődését. Az ilyen stabil társadalmi és szervezeti kötődések csökkentik a bizonytalanságot, s ez az, ami bizalomnak tűnik. Idegenekkel szemben azonban ez nem működik, s ezért jóval nagyobb a bizalmatlanság.

Információs társadalom és globalizáció Az információs társadalom kialakulásának feltételeit Daniel Bell fogalmazta meg elsőként elméleti igénnyel a posztindusztriális társadalomról írott könyvében (Bell 1973). Ebben Bell úgy érvelt, hogy a munkaerő szektorok közötti áramlása az iparral és a mezőgazdasággal szemben a szolgáltatói szektort hozta domináns helyzetbe. Ez a termelékenység és a technológia olyan változásainak következtében állt elő, melyek az energiahordozókkal szemben az információt, a tőkejavakkal szemben a tudást állították a középpontba.

Manuel Castells háromkötetes művében (1996,1997,1998) az új információs kor kialakulását három független forrásra vezette vissza. Az egyik az információs-kommunikációs technológia (ICT) forradalma, a másik a gazdasági válság, a harmadik pedig a kulturális és társadalmi mozgalmak felvirágzása. Ezek egy kapcsolatháló alapú társadalom kialakulását, egy új gazdaság kialakulását és egy új kultúra, a „reális virtualitás” kultúrájának kialakulását eredményezték. Az informacionalizmus az új társadalom anyagi alapja. A vagyoni, hatalmi és a kulturális kódok az információs technológiai kapacitáson nyugszanak. A gazdasági válság újrastrukturálta a 70-es évek közepétől a gazdaságokat: a flexibilis munka iránti igény növekedett és a szervezett munka és a jóléti állam meggyöngyült. A tőke, a munka, az információ és a piacok kapcsolathálói kizárják azokat a lokalitásokat, népeket és államokat, amelyek szempontjukból nem fontosak, s így egy negyedik világ jön létre.

13.3. táblázat - 13.3. táblázat ♦ A számítógép és az internet, valamint az otthoni internet hozzáférés elterjedése néhány európai országban, 2002, 2003 (százalék)

	Számítógépezett az elmúlt 4 hétben	Internetezett az elmúlt 4 hétben	Van otthoni internet-hozzáférése
Svédország 2002	70	66	66
Nagy-Britannia 2002	66	61	58
Németország 2002	59	53	50
Franciaország 2002	44	36	30
Portugália 2002	33	28	21
Észtország 2003	55	52	27
Szlovénia 2003	49	37	34
Szlovákia 2003	42	25	9
Lengyelország 2003	26	20	13

Románia 2003	22	13	4
Ny-Eu 15 2002	53	46	44
K-Eu 10 2003	29	25	13
Magyarország 2003	28	18	11

Forrás: SIBIS, empirica 2002, 2003, BKÁE, 2003.

Az innovációk elterjedése egy nyújtott S-görbére emlékeztet: kezdetben kevés a felhasználók aránya, s lassan indul növekedésnek, majd többé-kevésbé meredeken ível fel, s végül a telítettségi szint közelében a görbe ismét ellaposodik (Rogers 1995). Az ICT-eszközök közül leggyorsabban a televízió terjedt el, az Egyesült Államokban egy évtized alatt elérte a telítettségi szintet. A számítógép és az internet terjedése követi ezt a trendet, s hasonló meredekséggel ível fel, noha az ezredfordulón a kelet-európai országok a folyamatnak még csak első szakaszánál tartottak. Míg a fejlett nyugati országokban az aktív internetezés és az otthoni internet-hozzáférés adatai általában egymáshoz közeliak voltak, addig a kelet-európai országokban számottevőbb volt azoknak az aránya, akik nem otthon, hanem iskolában, munkahelyen vagy közösségi elérési pontokon jutottak a világhálóra. Érdemes utalni arra is, hogy az internetezés tekintetében a magyar adatok nem csupán a nyugati, hanem a kelet-európai átlagtól is elmaradtak.

Pippa Norris (2001) arra hívta fel a figyelmet, hogy az új információs és kommunikációs technológiák elterjedése, miközben jelentősen növeli a tudáspotenciált, új típusú különbségeket eredményezhet a társadalmak között és az egyes társadalmakon belül is. Amennyiben e társadalmi különbségek tartósak és mélynek bizonyulnak az információs technológiákhoz való hozzáférés, a használatukhoz szükséges tudás és a tényleges használat tekintetében, joggal beszélhetünk **digitális szakadékról**. A digitális szakadék indexe azt vizsgálja, hogy a számítógépezés, az internetezés és az otthoni internethozzáférés súlyozott aránya miként alakul egyes rizikócsoportokban az átlagnépességhez viszonyítva. A rizikócsoportokból négyet vesz figyelembe: a nőket, az ötven év felettieket, az elemi iskolai végzettségűeket és az alsó jövedelmi kvartilisba tartozókat. A mutató 0 és 100 közé esik, minél közelebb van 0-hoz, annál kisebb a rizikócsoporton belüli arány az átlagnépességhez képest. Vizsgálatok tapasztalata szerint a nemek tekintetében nem beszélhetünk digitális szakadékról Európában, s Magyarországon sem: az arányok kiegyenlítettek.

13.4. táblázat - 13.4. táblázat ♦ A digitális szakadék indexe (DDIX) rizikócsoportonként az Európai Unióban, Kelet-Európában és Magyarországon, 2002, 2003

	Ny-Eu15 2002	K-Eu10 2003	Magyarország 2003
Nők	89	91	86
50 év felettiek	54	41	27
Legf. általános iskolai végzettségűek	34	8	16
Alsó jövedelmi kvartilisba tartozók	41	33	19
DDIX együtt	53	42	37

Forrás: SIBIS, empirica 2002, 2003, BKÁE 2003.

Nagyobb eltérések vannak a második rizikócsoport, az idősek tekintetében (Magyarországon különösen), de az igazán jelentős különbségek az iskolázottság és a jövedelem dimenziójában mutatkoznak. Magyarországon ebben a tekintetben is rosszabb a helyzet mint a tíz kelet-európai ország átlagában.

A globalizáció egyik legfontosabb jelensége a nemzetközi információs hálózatok kialakulása. További ilyen jellegzetesség a pénzpiacok nemzetközivé válása, valamint az, hogy e keretben a kihelyezések révén növekvő szerephez jutnak a transznacionális vállalatok. A globalizációs elméletek előfutára a világrendszer-elmélet volt (Wallerstein 1983), mely szerint az egyes nemzetgazdaságok a centrum, a félperiféria és a periféria nemzetközi hierarchiájába illeszkednek. Ez az elmélet a centrumtól való függést állította középpontba, de nem tette lehetővé, hogy megmagyarázzuk, ha két azonos strukturális pozíciójú ország eltérő modernizációs utat választott.

Az új kutatások ezért nem a strukturális pozíció rekonstruálására irányulnak, hanem empirikusan azonosítják azokat a nemzetközi munkamegosztási tendenciákat, amelyek a globális iparágakat strukturálják. Ezek a vizsgálatok (Gereffi 1994, 2005) azt mutatják, hogy a világgazdaság valóban hierarchikus, de a nemzetek gazdasági szerepe függ a kérdéses iparágak technológiai jellemzőitől és termelési ciklusaitól, valamint az országok ipari stratégiáitól, attól, hogyan akarnak nagyobb hozzáadott értéket kivívni a **globális áruláncokban** (Global Commodity Chains). Ezeknek az áruláncoknak két fő típusa van: a termelő által orientált és a fogyasztó által orientált típus. A japán autógyárak egy sor beszállítót, alkatrészgyártó vállalatot vonnak üzletkörükbé, ez példa az első típusra. A márkaneves nagykereskedelmi cégek viszont példát nyújtanak a fogyasztó által orientált áruláncra. Ezek a nagy cégek gyakran nem gyártanak semmit, csak specializált üzemek tengerentúli hálózatát működtetik. A két típus a tömegtermelés, illetve a flexibilis specializáció termelési ipari formáihoz is kapcsolható. A tömegtermelés a termelő által orientált, míg a flexibilis specializáció a fogyasztó által orientált típussal hozható összefüggésbe. A termelő által orientált láncok tőke- és technologiaigényesek. Megjegyzendő, hogy a nemzetközi tőkemozgások túlnyomó hányada a fejlett országokon belül bonyolódik.

A globalizáció egyik fő problémáját a kutatók abban látják, hogy míg a tőkemozgások, az áruláncok, az információs hálózatok és az illegális üzletek nemzetközi mértékűvé váltak, a politikai irányítás és ellenőrzés döntően nemzetállami keretekben maradt. A globalizáció ellenőrzésében növekvő szerepre tesznek szert a nemzetközi szervezetek és civil mozgalmak. Ezért is fontosak azok a kutatások, amelyek a szupranacionális intézmények kialakulásával, így egyebek közt az európai integráció társadalmi feltételeivel és hatásaival foglalkoznak (Lengyel-Nagy 2000).

Piaci átmenet és társadalmi átalakulás A gazdaságszociológiai irodalomban széles körű vita bontakozott ki arról, hogy a tervgazdaságokban megjelenő piaci mechanizmusok milyen típusokba rendezhetők, s milyen társadalmi hatásokkal járnak. Victor Nee (1989) a következő tézist fogalmazta meg: ahogyan a piac felváltja a redisztributív mechanizmust, a hatalom forrásai is áttolódnak a piacra, a piac több ösztönzőt és lehetőséget biztosít. E váltással kapcsolatban feltételezte továbbá, hogy az átmenet folyamán csökken a politikai erőforrások szerepe és a kádereknek jelentéktelen vagy semmiféle előnyük nem lesz a vállalkozóvá válás során. Kínai falusi mintán végzett kutatásának eredményei cáfolták ezt a hipotézist. A kádereknek – akik a vizsgálat jellegéből következőleg főként alsó szintű vezetők voltak – nagyobb esélyük volt a vállalkozóvá válásra, mint a nem kádereknek, noha természetesen a vállalkozó háztartások döntő többsége nem káderháztartás volt. Mások arra figyelmeztettek, hogy már a tervgazdaság feltételei között is különbséget kell tenni aszerint, hogy mennyire lokális és mennyire átfogó a piacok jelenléte, mennyire terjednek ki a fogyasztási cikkek, illetve a termelési tényezőkre (Szelényi-Kostello 1997).

A rendszerváltással, a politikai-intézményi változásokkal pedig új dimenziót kapott az elemzés. Attól függően, hogy a piaci intézmények miként kerültek bevezetésre, több típus határolható el. Van egy átalakulási típus, ahol a piaci intézmények alulról építkeznek, de nem érintik érdemben a politikai struktúrát, hibrid formákhoz vezetnek. Erre példa a kínai eset. A második változatban a piaci intézmények felülről kerülnek bevezetésre, a politikai változásokkal együtt, a patrónus-kliens viszonyok erősnek bizonyulnak, teret nyer a korrupció, s a volt káderelit jelentős előnyökhöz juthat, mint például az orosz esetben. A harmadik típus esetében a domináns ideológia neoliberalis jellegű, s a helyi tőke hiányának következtében a külföldi tőke, a multinacionális vállalatok jutnak domináns szerephez, amint erre a magyar eset kínál példát (King-Szelényi 2005).

Egy alternatív tipizálási kísérletben az esetek a rendszerváltás mértéke és a vagyonszerzés szabályozott, vagy szabályozatlan volta szerint különülnek el. A gazdasági szereplők lehetőségeit ugyanis mind a rezsimváltozás mértéke, mind pedig a tőkeisajátítás jogi és gazdaságpolitikai korlátai befolyásolják (Walder 2003). Ahol a rezsimváltozás mélyreható volt és a tőkeisajátítás is rendezett keretek között zajlott, ott az elitcsere mértéke magas volt, s a káderelit beáramlása az üzleti és a vagyoni elitbe mérsékeltebb. Ahol a politikai változások jelentősek voltak, de a privatizáció rosszul szabályozott körülmények között zajlott, ott az elitcsereélődési ráta magas volt, s extenzív lehetőségek nyíltak a vagyonos és üzleti elitbe való beáramlásra. Ahol a rezsimváltozás mértéke jelentéktelen volt, de a gazdaságpolitikai korlátok jelentősek, ott a káderelit megtartotta hatalmát, fluktuációs rátája viszonylag alacsony maradt. Ahol pedig a rezsimváltozás elmaradt, s ugyanakkor a

kisajátítás korlátai is jelentéktelenek voltak, ott az államszocialista elit túlélte a változást, s irányította a privatizációt, kevés korlátot állítva saját vagyonszerzése elé.

8.2. Hazai tendenciák

Vállalkozói hajlandóság, vállalkozók és gazdasági elit A nyolcvanas évek végén a felnőtt népesség egynegyedét tette ki azoknak az aránya Magyarországon, akik úgy gondolták, hogy szívesen lennének vállalkozók. A többség nem akart vállalkozó lenni, de az elutasításban nem ideológiai okok játszottak szerepet, s nem is az objektív gazdasági feltételek, hanem a személyes adottságok: az életkor, a családi kötöttségek, a készségek vélt vagy valós hiánya (Lengyel 1996). A kilencvenes évek elején a potenciális vállalkozók aránya kétötöd fölé ugrott, azt követően azonban jelentősen csökkent, és másfél évtized múltán az induló szinten állt be. Nőtt azoknak az aránya, akik a körülményektől tették függővé választásukat.

A vállalkozói hajlandóság alakulásában több ok is szerepet játszott. Egyrészt behatárolta a potenciális vállalkozói kört az, hogy a tényleges vállalkozói osztály kibővült: azok, akik ki akarták próbálni képességeiket, az elmúlt másfél évtizedben megtehették. Komoly megfontolásra készítette az embereket a kilencvenes évek derekáig elhúzódó recesszió. Ekkor azok, akik nem akartak vállalkozni, többségükben már az objektív körülmények miatt utasították el a vállalkozás gondolatát, és csak egy kisebbség említette a személyes rátermettség hiányát. Befolyásolta a lakosság önállósodási hajlandóságát az is, hogy megváltozott a vállalkozó alakjának reprezentációja a médiában. Másrészt egy társadalmi tanulási folyamat is lezajlott, amelynek eredményeként reálisabban lehetett mérlegelni a vállalkozás előnyeit és hátrányait, valamint a személyes lehetőségeket.

A kilencvenes években kialakult egy magyar vállalkozói osztály (Czakó 1993, Kuczi 2000, Laki-Szalai 2004). Az ezredfordulón a bejegyzett vállalkozások száma meghaladta az egymilliót. Megjegyzendő azonban, hogy csak háromnegyedük működött ténylegesen, s a cégek döntő többsége egyéni mikrovállalkozás volt. A működő cégek többsége a kereskedelembe és a szolgáltatásba tevékenykedett. A vállalkozói osztály mind karriermintáit, mind pedig lehetőségeit és aspirációit tekintve belsőleg tagolt. A társas vállalkozások vezetői közt felülreprezentáltak voltak a szakértelmiségiek, míg az egyéni vállalkozók között a szakmunkások. A vállalkozók több mint felének a kilencvenes évek derekán nem volt önálló irodája, háztartása és vállalkozása nem vált szét. Többségük csak korlátozottan tudta kihasználni kapacitását, s ha szükséges volt, a finanszírozás során nagyobb arányban támaszkodott baráti, rokoni kölcsönre, mint bankhitelre. Nagyobb részük pusztán megélhetést, vagy családi jövedelemkiegészítést keresett a vállalkozásban, s nem kívánta érdemben fejleszteni azt. 1993 és 1996 között a vállalkozások egyharmada szűnt meg. A vállalkozói osztályon belül önmagában is tagolt réteg volt a kényszervállalkozóké. Egyik csoportját azok alkották – köztük sokan értelmiségiek –, akiket munkaadóik bűjtött alkalmazotti pozícióba kényszerítettek. A másik csoport azoké, akik munkanélkülivel lettek vállalkozók, s végül a harmadik azoké, akik nem várták meg, hogy munkanélkülivé váljanak, hanem előremenekülve választottak vállalkozói stratégiát. Ez utóbbiak minden más vállalkozói csoportnál – így a piaci lehetőséget kipróbálóknál is – nagyobb eséllyel tartották fenn vállalkozásukat az évek során.

13.5. táblázat - 13.5. táblázat ♦ A vállalkozói hajlandóság alakulása, 1988-2003 (százalék)

Szívesen lenne vállalkozó?	1988	1990	1992	1994	1997	2003
Igen	25	44	27	23	20	25
Attól függ	4	*	10	11	10	16
Nem	71	56	63	66	70	59
N	2941	986	4073	3902	1405	1466

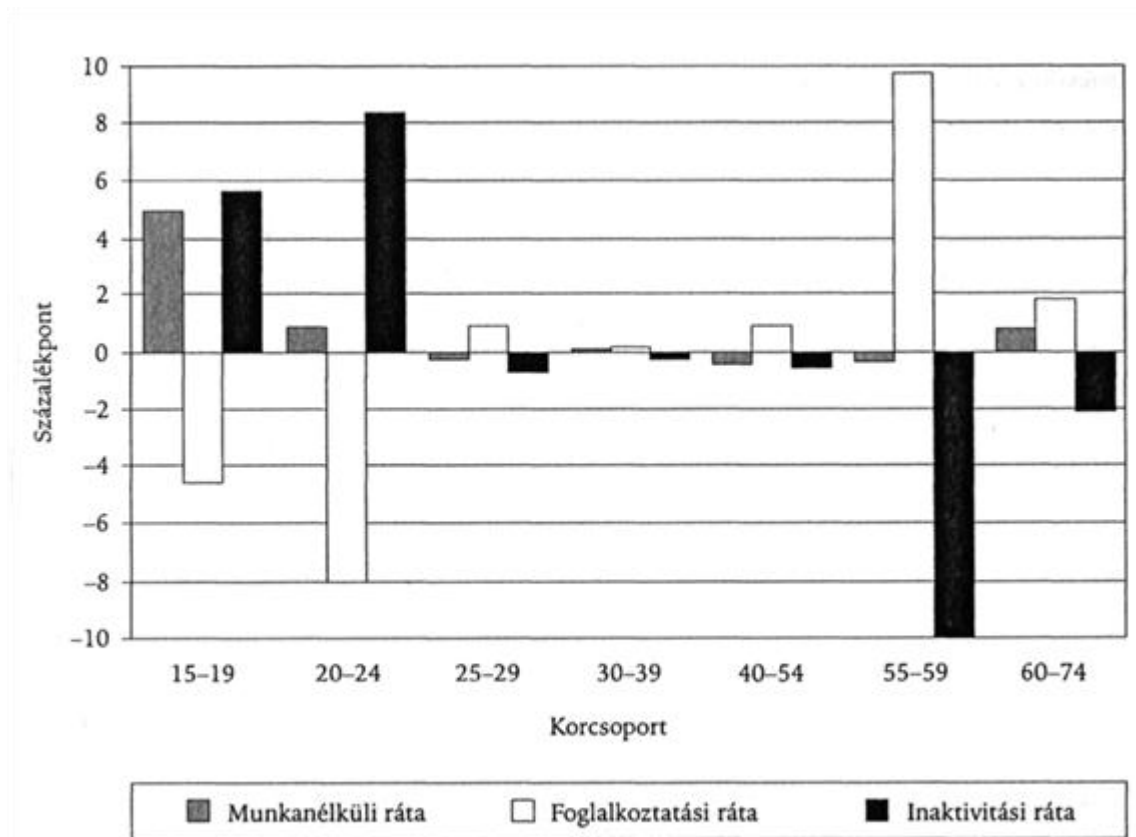
* A válaszok ekkor dichotom szerkezetűek voltak.

A gazdasági elit azokból áll, akik az üzleti életben és a gazdaságpolitikában a nemzetgazdaságot befolyásoló fontos döntéseket hozzák. A gazdasági elit cserélődése már a nyolcvanas évek végén megindult, s ez hozzájárult ahhoz, hogy az intézményi átalakulás konszolidált keretek között zajlott le. A fluktuáció különösen jelentős volt a minisztériumokban és a bankszférában, ahol – egy 1990 elején készült felmérés tanúsága szerint – a felsővezetők mintegy fele egy évnél nem régebben került pozíciójába. Az ilyenek aránya korábban egynegyed körüli volt (Lengyel 1997). Egy, a vállalati és a politikai elitre vonatkozó reprezentatív felmérés tapasztalatai azt mutatják (Szelényi-Glass 2003), hogy az 1993-as nagyvállalati vezetők mintegy háromnegyede volt már valamiféle vezetői pozícióban 1988-ban is, az új politikai elitnek pedig kevesebb mint hatvan százaléka. Egy másik felmérés tapasztalata szerint (Kolosi 2000) a kilencvenes évek derekán a piaci elit több mint kétötöde rekrutálódott a korábbi redisztributív elitből. A kilencvenes években a fluktuációs ráta fokozatosan visszaállt a korábban tapasztalt szintre, s a gazdasági elit a társadalmi bezáródás jeleit mutatta: növekedett körében a felső-középosztályi származásúak, a több diplomával rendelkezők és az intézményen belüli karriert befutók aránya.

Stark és Vedres (2006) a legnagyobb magyar vállalatok tulajdonosi szerkezetének sajátosságait vizsgálta a kapcsolatháló-elemzés és a szekvenciaelemzés módszereivel. Adatbázisuk az 1987 és 2001 közötti időszakra vonatkozó tulajdonszerkezeti adatokat tartalmazta, havi bontásban, a fent említett vállalatokra vonatkozóan. A vállalatok mind a gazdasági és politikai bizonytalanság csökkentése, mind a legitimáció- és információszerezés, mind pedig a tőkejavak megszerzése és átalakítása céljából a tulajdonosi kapcsolathálóik dinamizálásából fakadó erőforrásokat használták fel. A vizsgált periódusban a „hálózatosított” tulajdon (networked property) aránya nőtt, stabilizálódott és jelentős mértékben kibővült egy külföldi tulajdonosi szegmessel.

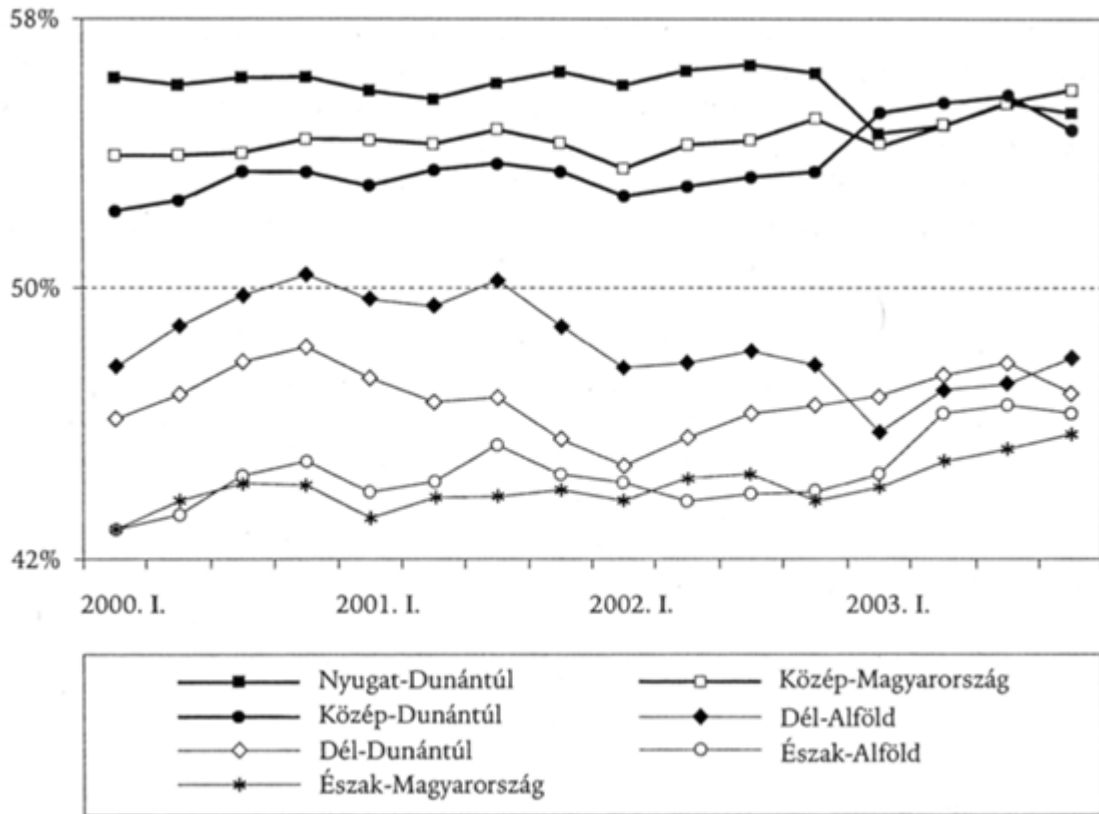
A kilencvenes években jelentősen nőtt a magyar gazdaságban a külföldi tulajdon súlya. A külföldi vállalkozások száma 1990-ben meghaladta az ötezret, s egy évtized múltán több mint négyszeresére nőtt. Az ezekben realizálódó tényleges külföldi befektetés pedig több mint harmincszoros növekedést mutatott. Az ezredfordulón a nagyvállalatok és bankok körében a részben vagy egészben külföldi tulajdonban lévő cégek aránya mintegy kétharmadot tett ki. A külföldi cégek hatékonyabban működtek, s menedzsereik juttatásai magasabbak voltak, mint a tisztán hazai tulajdonú vállalatok vezetőié. Döntési jogosítványaik azonban korlátozottabbnak bizonyultak, mivel a stratégiai döntéseket a transznacionális cégek központjában hozták.

Munkaerő-piaci tendenciák és rejtett gazdaság A magyar munkaerőpiacot az ezredfordulón sajátos kettősség jellemzi (Kézdi-Horváth-Hudomiet 2004): míg a regisztrált munkanélküliek aránya nemzetközi összehasonlításban is viszonylag alacsonynak tekinthető, addig a foglalkoztatottság mértéke kirívóan alacsony. A különböző (képzettségi, földrajzi, egészségügyi stb.) okokból munkát nem kereső és nem regisztrált munkanélküli népesség magas aránya vált a legfontosabb munkaerő-piaci problémává. A foglalkoztatottsági szint ugyan kis mértékben nőtt az elmúlt években Magyarországon, 2003 végén a felnőtt népesség 51 százalékára terjedt ki, ami jóval elmarad a 60 százalékos EU-át- lagtól. A munkanélküliségi ráta 5-6 százalék között mozgott ugyanebben az időszakban (szemben az EU 7-8 százalékos átlagával). Az inaktív népesség nagysága szintén csökkent némileg, de így is meghaladta a 3,5 millió főt 2003-ban. Az inaktív népességben belül a legnagyobb munkaerő-piaci problémát a reményvesztett munkanélküliek, a rokkantnyugdíjasok, a korkedvezményes nyugdíjasok, valamint a szürke- és feketegazdaságban dolgozók jelentik. Korcsoportonként vizsgálva a jelenséget megállapítható, hogy a növekvő foglalkoztatottság és a csökkenő inaktivitás elsősorban az 55 év felettieket érinti.

Forrás: Kézdi-Horváth-Hudomiet 2004, 213. p.

13.1. ábra ♦ A foglalkoztatás, inaktivitás és munkanélküliség változása korcsoportonként, 2000-2003 (%)

Forrás: Kézdi–Horváth–Hudomiet 2004, 214. p.

13.2. ábra ♦ A foglalkoztatási arány Magyarország hét régiójában, 2000–2003 (%)

Újjelenségként megjelent a pályakezdő, sőt diplomás pályakezdő munkanélküliség is, amely hosszabb távon válhat nagyobb gondná. A pályakezdő munkanélküliség egy részének oka azonban továbbra is elsősorban az alacsony vagy a munkaerő-piaci igényeknek nem megfelelő iskolai végzettség. További súlyos gondot jelent, hogy a munkaerő-piaci kilátásokban egyre nagyobb regionális egyenlőtlenségek tapasztalhatók: a főváros és környéke, valamint a nyugat- és közép-dunántúli régiók továbbra is minden tekintetben sokkal kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetben vannak mint Magyarország más régiói.

A keresetek 2000 és 2003 között jelentősen, a GDP-t meghaladó arányban nőttek. Évi átlagban 8 százalékos emelkedés volt tapasztalható reálértéken. A keresetek növekedésének egyik fontos meghatározója a közszféra kereseteinek jelentős emelkedése volt (3 év alatt kb. 50 százalék reálértéken). A minimálbér emelésére kétszer is jelentős mértékben sor került a vizsgált időszakban. Ezek az emelések egyrészt csökkentették a kereseti egyenlőtlenségeket, másrészt némileg növelték a munkanélküliséget.

A munkaerő-piaci tendenciák – mindenekelőtt az alacsony foglalkoztatottsági szint jelenségei – felvetik a rejtett gazdaság magyarországi súlyának és szerepének kérdését. Az elmúlt időszakban az *Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről* című kutatássorozat kísérletet tett a rejtett gazdaság mértékének becslésére és összetevőinek empirikus vizsgálatára. A kutatások szerint a gazdasági átmenet első szakaszában a rejtett gazdaság mértéke jelentősen nőtt. Ennek okait a gazdasági visszaesésben, a piaci és szabályozási intézményrendszer kialakulatlanságában, valamint a szerződéses kapcsolatok szétzilálódásában jelölhetjük meg. A gazdasági visszaesés következtében például csökkent az adóellenőrzésre fordítható kormányzati kiadások mértéke, a vállalkozások adóterhelése magas szinten stabilizálódott, az adószabályozás és -igazgatás pedig még csak kialakulóban volt. Mindezek a tényezők növelték az adóelkerülés és adócsalás mértékét. A gazdasági visszaesés ugyanakkor megingatta a vállalkozások pénzügyi helyzetét is, szétzilálta üzleti kapcsolataikat. Ez szintén ösztönzőleg hatott az adózási fegyelem lazulására, a számla nélküli értékesítésre, valamint a szürke- és feketefoglalkoztatásra. A háztartások romló jövedelmi kilátásai pedig a rejtett gazdaságban történő olcsóbb vásárlások mértékének növekedését eredményezték. A transzformációs visszaesést követő gazdasági növekedés megindulása viszont alapvetően megváltoztatta a gazdasági szereplők rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartását. A becslések azt mutatják, hogy a rejtett gazdaság egyes szegmenseinek vonzereje fokozatosan

csökken a gazdasági növekedés felgyorsulásával. A háztartások áramfogyasztásán alapuló becslések szerint (Laczkó 2000) például Magyarországon, a hivatalos GDP százalékában kifejezve a rejtett gazdaság aránya 1989 és 1993 között folyamatosan nőtt (25,3 százalékról 33,1 százalékra), míg 1994 és 1998 között folyamatosan csökkent (20,8 százalékra). Hasonló folyamatokat tapasztalhatunk a vizsgált időszakban az adózási magatartás (Semjén-Szántó-Tóth 2001, Szán- tó-Tóth 2001) és az illegális munkavállalás területén (Sik 2001). Az 1996 és 2001 közötti periódusban folytatódott ez utóbbi tendenciák: a vállalati vizsgálati eredmények szerint például tovább nőtt az adózási és a szerződéses fegyelem. A vállalatok a számla nélküli értékesítések csökkenését észlelték, és 1998-hoz képest a becslések az adócsaló vállalatok arányának csökkenésére engednek következtetni. Végül utalunk arra, hogy ebben az időszakban jelentősen javult a vállalatok véleménye az adóigazgatásról: a megkérdezett vállalatok az adórendszer egyszerűsödéséről, átláthatóságáról számoltak be (Semjén- Tóth 2004). A rejtett gazdaság visszaszorulását a vizsgált időszakban ajavuló hosszú távú gazdasági kilátások magyarázzák, valamint az a tény, hogy a magyar gazdaság egyre jobban integrálódik az európai gazdaságba, ahol alacsonyabb a rejtett gazdaság mértéke.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Milyen szerepe van a mai magyar gazdaságban a piacnak, az állami redistribúciónak (újraelosztásnak) és a reciprocitásnak (a kölcsönös ingyenes segítségnek, ajándékozásnak)?
2. Melyek a bürokrácia előnyei és hátrányai, szükségszerű-e a bürokratizálódási tendencia?
3. Hatékony kapitalista piacgazdaság alakul-e ki Magyarországon?
4. Milyen különbségek vannak a gazdaság társadalmi beágyazottságának „erős” és „gyenge” koncepciója között? Hasonlítsa össze a gazdaság beágyazottságának különböző típusait!
5. Milyen módokon hasznosíthatják a gazdasági élet szereplői társadalmi és kulturális erőforrásaikat? Miért fontos a bizalom szerepe gazdasági intézmények és rendszerek működésében?
6. Milyen értelemben beszélhetünk információs társadalomról és digitális szakadékról? Hogyan mérjük ezeket?
7. Melyek a globalizáció gazdaságszociológiai értelmezésének főbb kategóriái és tendenciái?
8. Milyen álláspontok alakultak ki a piaci átmenet társadalmi hatásainak kérdésében?
9. Hogyan alakult a vállalkozói hajlandóság, valamint a vállalkozói osztály és a gazdasági elit összetétele a kilencvenes években Magyarországon? Milyen szerepet játszik a külföldi tőke a magyar gazdaságban?
10. Milyen társadalmi problémákat idéz elő a magyar munkaerőpiac állapota az ezredfordulón? Miért jelent problémát a foglalkoztatás alacsony szintje? Miért csökken a rejtett gazdaság súlya Magyarországon?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

informális gazdaság ♦ második gazdaság ♦ szürkegazdaság ♦ feketegazdaság ♦ szervezet ♦ bürokrácia ♦ munkásönkormányzat ♦ autonóm munkacsoport ♦ key- nesi gazdaságpolitika ♦ beveridge-i szociálpolitika ♦ puha költségvetési korlát ♦ rekombináns tulajdoni formák ♦ beágyazottság ♦ társadalmi tőke ♦ bizalom ♦ információs társadalom ♦ digitális szakadék ♦ globális áruláncok ♦ piaci átmenet ♦ vállalkozók ♦ vállalkozói hajlandóság ♦ gazdasági elit

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Galasi Péter (szerk.) 1982. *Munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Haraszi Miklós 1989 [1979]. *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest, Téka Kiadó.

Janky Béla 1996. Övé a gyár – magadnak építéd! *Szociológiai Szemle*, 3-4. sz. 223–248. p.

Juhász Pál 1978. Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, 1. sz.

Kemény István – Kozák Gyula 1971a. *Csepel Vas és Fémművek munkásai*. Társadalomtudományi Intézet.
Kemény István – Kozák Gyula 1971b. *Pest megye munkásai*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
Kemény István 1992. *Szociológiai írások*. Szeged, Replika Kiadó.

Kovács Imre (szerk.) 2002. *Hatalom és társadalmi változás. A posztoszocializmus vége*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Köllő János 1981. Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben. Kétségek és próbálkozások egy szövöde leírása közben. *Közgazdasági Szemle*, 7-8. sz.

Köllő János 1993. Munkában és munka nélkül – a fordulat után. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 15-20. p.
Köllő János 1998. Regionális bérkülönbségek, 1989-95. In Fazekas K. (szerk.): *A munkaerőpiac az átmenet időszakában*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Köllő János – Nagy Gyula 1995. Bérek munkanélküliség előtt és után. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz.

Kuczai Tibor 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest, Replika Kiadó.

Laki Mihály 1998. *Kisvállalkozások a szocializmus után*. Budapest, *Közgazdasági Szemle* Alapítvány.

Laki Mihály 1993. Vállalati viselkedés elhúzódó gazdasági visszaesés idején. *Külgazdaság*, 11. sz. 23-34. p.

Laki Mihály – Szalai Júlia 2004. *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, Osiris Kiadó.

Laky Teréz (szerk.) 1997. *Atipikus foglalkoztatási formák*. Európai tükrök. No. 25. Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

Laky Teréz 2004. *A magyarországi munkaerőpiac, 2004*. Budapest, Foglalkoztatási Hivatal.

Lengyel György 1995. A kelet-európai gazdaságszociológiáról: problémák és kihívások. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 29-46. p.

Lengyel Gy. – Nagy B. (szerk.) 2000. *Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai*. Budapest, Aula Kiadó.

Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) 1994. *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó.

Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) 1997. *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó.

Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) 1998. *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó.

Lengyel György – Tóth István János 1993. A vállalkozói hajlandóság terjedése. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 35–58. p.

Leopold Lajos 1984 [1917]. Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 2-3. sz. 321-355. p.

Leveleki Magdolna 1999. *A bomlás virágai. Gazdaságszociológiai írások (1988-1998)*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi K.

Litván György (szerk.) 1974. *Magyar munkásszociográfiák, 1888-1945*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Litván György – Szűcs László (szerk.) 1973. *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Medgyesi Márton – Róbert Péter 1998. *A munka-attitűdök időbeli változása 1989-1997 között*. Budapest, Társi.

Nagy Beáta 2001. *Női menedzserek*. Budapest, Aula Kiadó.

Nove, A. 1990. *A megvalósítható szocializmus*. Budapest, *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*.

Rézler Gyula 1938. *A magyar nagyipari munkásság kialakulása, 1867–1914*. Budapest, Rekord Kiadó.

Rézler Gyula (szerk.) 1942. *Magyar gyáripari munkásság. Szociális helyzetkép.* Budapest, M. Közgazdasági Társaság K.

Sik Endre 1982 [1988]. A munkacsere a mai magyar gazdaságban. In Major Iván (szerk.): *Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet.* Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Simonyi Ágnes 1995. Munka nélkül. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 55–70. p.

Simonyi Ágnes 1997. Szezonális foglalkoztatás. In Laky Teréz (szerk.): *Atipikus foglalkoztatási formák.* Európai tükr. No. 25. Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

Spéder Zsolt (szerk.) 1993. *A mindennapi élet ökonómiája.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Stark, D. 1994. Új módon összekapcsolódott rendszer elemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. és 12. sz. 933–948. és 1053–1069. p.

Swaan, Wim 1994. Tudás, tranzakciós költségek és a transzformációs válság. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 845–858. p.

Szántó Zoltán (szerk.) 2005. *Kortárs magyar gazdaságszociológia. Tematikus válogatás a Szociológiai Szemlében megjelent írásokból.* www.uni-corvinus.hu/szoc/hallgatóinknak/tananyag

Szántó Zoltán – Vedres Balázs (szerk.) 2002. *Kapcsolatháló, szervezeti kultúra, pénzügyi teljesítmény.* Budapest, Aula Kiadó.

Szelényi Iván 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Tardos Márton (szerk.) 1978. *Vállalati magatartás – vállalati környezet.* Budapest, KJK.

Vági Gábor 1982. *Versengés a fejlesztési forrásokért.* Budapest, KJK.

Voszka Éva 1997. *A dinoszauruszok esélyei: nagyvállalati szerkezetváltás és privatizáció.* Budapest, Pénzügykutató Rt.

14. fejezet - 14.fejezet | ÁLLAM, KORMÁNYZAT, POLITIKA

Minden társadalomnak van egy többé-kevésbé elkülönülő alrendszere, ahol a társadalom működését szolgáló döntéseket meghozzák, és ezeknek a döntéseknek a végrehajtását biztosítják, szükség esetén kikényszerítik. Ez az alrendszer a politika, s a döntések végrehajtásáról a modern társadalmakban az állam gondoskodik.

1. ALAPFOGALMAK

A politikai szociológia mellett két másik tudomány foglalkozik a politika vizsgálatával: a politikai történetírás és a politikatudomány vagy politológia. A politikai szociológia elsősorban abban különbözik a politikai történetírástól, hogy nem az egyedi politikai események, döntések kerülnek érdeklődésének középpontjába, hanem a politikai életben megnyilvánuló törvényszerűségek, továbbá a politika társadalmi háttere, összefüggése a társadalmi szerkezettel és folyamatokkal. A politikai szociológia elsősorban abban különbözik a politikatudománytól, hogy főképpen empirikus adatgyűjtések alapján próbálja a politikai élet eseményeit magyarázni, és nem tesz kísérletet az ideális politikai rendszerek kidolgozására. E különbségek ellenére az átfedés a három tudományág között meglehetősen nagy.

Ebben a fejezetben a politikai szociológia nézőpontjából foglalkozom az állam, a kormányzat és a politika kérdéseivel, más szóval nem próbálok sokoldalú összképet adni az egész problémakörrel.

1.1. Állam, kormányzat, politika

A mai társadalmak nagy része államban él. Az **állam** Max Weber definíciója szerint az a politikai intézmény, amely egy pontosan körülhatárolt területen egyedül alkalmazhat kényszert. Az állam vethet ki adókat, börtönözhet be bűnözőket, üzenhet hadat más államoknak stb. Ma is előfordul a Föld egyes részein, hogy az állam mellett vagy helyett más intézmények is alkalmaznak erőszakot. Ez azonban az állam hiányának vagy gyengeségének egyértelmű jele.

A **kormányzat** azokból az egyénekből áll, akiknek joguk van állami hivataluk folytán erőszakot alkalmazni. A különbség az állam és a kormányzat között az, hogy az állam tartósan fennmarad, míg a kormányzatban részt vevő személyek előbb-utóbb kicserélődnek.

A **politika** a társadalom tagjainak és csoportjainak arra irányuló tevékenysége, hogy az állami döntések meghozatalára feljogosító pozícióba jussanak, ezeket a pozíciókat megtartsák, vagy legalábbis ezeket a döntéseket befolyásolhassák, vagyis hatalomhoz jussanak, illetve a hatalmat megtarthassák.

1.2. Hatalom és uralom

A politikai élet és a politikai szociológia központi fogalma a **hatalom**. A hatalom olyan viszony, amelynek keretében a hatalmat birtokló személynek módja van arra, hogy a hatalmának alávetett személyeket arra bírja, hogy szándékainak megfelelően viselkedjenek, akár egyetértéssel az utóbbiak ezen szándékkal, akár nem.

Nagy különbség természetesen, ha a hatalom birtokosa csak a hatalomnak alávetettek akarata ellenére, végső soron kényszerrel tudja keresztülvinni a szándékát, vagy pedig a hatalmának alávetettek elfogadják azt, hogy ezt a szándékot szolgálniuk kell, a hatalmat birtoklónak az utasításait végre kell hajtaniuk. Az utóbbi esetet nevezik jogos vagy *legitim hatalomnak*, másképpen **uralomnak**.

1.3. Tradicionális, karizmatikus és racionális-legális uralom

Weber a legitim hatalomnak vagy uralomnak három típusát különböztette meg: **Tradicionális uralom** esetében a hatalomnak alávetettek azért fogadják el legitimként a hatalmat birtokló személy hatalmát, mert az a hagyományokon alapul. Ilyen volt általában a királyok hatalma a középkorban. Az alattvalók elfogadták, hogy a király, akit megválasztottak, vagy aki legtöbbször meghatározott öröklési rend szerint örökölte királyi méltóságát, jogosan uralkodik. Ezt némelykor az a hit is alátámasztotta, hogy a király „Isten kegyelméből”, Isten akarata következtében uralkodik. Ennél még egy lépéssel továbbmentek azok az uralkodók, akik magukat

istenként tiszteltették, elfogadtatták az alattvalókkal, hogy ők isteni lények (mint ezt egyes római császárok tették). A modern társadalmakban egészen csekély a tradicionális uralom szerepe.

Karizmatikus uralom esetén a legitimitás alapja az uralkodó személyisége, az alattvalóknak az a meggyőződése, hogy az uralkodó annyira bölcs, bátor, jó vagy igazságos ember, hogy ennek alapján teljesen jogosult arra, hogy alattvalóit vezesse. Karizmatikus uralomnak és uralkodóknak, politikusoknak nagyon sok változatát ismerjük a történelemből Gandhitól Kossuth Lajoson, Julius Caesaron és Napóleonon keresztül Adolf Hitlerig és Sztálinig. A felsorolt példák érzékeltetik, hogy a karizmatikus politikai vezetők némelykor nagy szolgálatokat tettek alattvalóiknak, azoknak mozgósításával olyan célokat értek el, amelyekre más vezetőkkel képtelenek lettek volna, máskor azonban a karizmatikus vezetők súlyos katasztrófákba vitték alattvalóikat.

Racionális-legális uralom esetén az uralkodó hatalma azon alapul, hogy az adott társadalomban elfogadott alkotmányjogi szabályok szerint került uralomra, és az érvényes jogszabályoknak megfelelően, azokat semmilyen esetben sem sértve gyakorolja uralmát. A többpártrendszerű demokratikus társadalmakban egymást követő miniszterelnökök és kormányok uralma ebbe a racionális-legális típusba tartozik. A racionális-legális uralomnak történeti példák szerint sok korlátja van, nagyon sok kívánatos célt nem képes elérni, de nagyobb valószínűséggel teszi lehetővé a katasztrofális hibák elkerülését, mint a karizmatikus uralom.

1.4. Demokrácia, totalitarizmus, autoritarizmus

A politikai rendszerek két szélsőséges típusa a demokrácia és totalitarizmus. A **demokráciának** sokféle definíciója van. Először Karl Popper igen egyszerű definícióját idézem: demokratikus a politikai rendszer abban az esetben, ha a társadalom tagjai, az állampolgárok erőszak nélkül leválthatják, kicserélhetik az uralmon lévőket, ha többségük nincs velük megelégedve. Azokban a politikai rendszerekben, ahol meghatározott időnként olyan parlamentáris választásokra kerül sor, ahol több párt indulhat, és ahol a választáson többséget kapó párt vagy koalíció alakít kormányt, demokrácia van. Érdemes azonban megemlíteni R. Dahrendorfnak azt a gondolatát, hogy a politikai demokrácia akkor tekinthető teljesen megszilárdultnak (az autoritárius rendszerből a demokráciára való áttérés után), ha már két alkalommal került sor ilyen parlamenti választás következtében kormányváltásra, kétszer sikerült az adott ellenzéknek a parlamenti választást megnyernie és kormányt alakítania. (Egészen konkrét példával: az NSZK-ban akkor vált teljesen szilárdra a demokrácia, amikor az 1949-től hosszabb ideig kereszténydemokraták vezette kormányok, majd az őket felváltó szociáldemokrata vezetésű kormányok után 1983-ban ismét a Kereszténydemokrata Párt nyerte meg a választásokat és alakíthatott kormányt.) Más szóval a demokrácia fogalmához hallgatólagosan hozzátartozik, hogy a kormánypárti és az ellenzéki szerep a pártok között időnként felcserélődik. A demokráciának ezek a definíciói az eljárásokra, a működési mechanizmusokra helyezik a súlyt.

Smelser (1994) a demokráciának olyan definícióját adta, amely az eljárások mellett tartalmi elemeket is magában foglal. Eszerint demokratikusnak nevezhetjük azt a politikai rendszert, amelyben a döntéshozók formalizált versengési mechanizmus útján, vagyis választások útján kerülnek hatalomra; a döntéseket állandó versenyhelyzetben hozzák, pártok és nyomást kifejtő csoportok folyamatosan próbálják befolyásolni a döntéseket; a hatalom gyakorlása alá van vetve a társadalom egyetértésének különféle intézményi mechanizmusokon, például a parlamenten keresztül; végül a hatalmat intézményes korlátok (alkotmány, a jog uralma) között gyakorolják, amelyek védik az egyént, a magánérdekeket, a kisebbségeket. Hozzáteszi, hogy a demokrácia létrejöttéhez és stabilitásához szükséges az, hogy a társadalom tagjai közösségnek érezzék magukat.

Totalitáriusnak nevezzük azt a diktatórikus politikai rendszert, amely nem tűri a nyílt politikai ellenzéki tevékenységet, és ezen túlmenően az állampolgárok magánéletébe is bele kíván szólni, gondolkodásukat is ellenőrizni és szabályozni kívánja. A totalitárius politikai rendszer ennek érdekében egypártrendszert vezet be, hivatalos ideológiát fogalmaz meg, ezzel ellentétes gondolatokat, világnézetet nem tűr el, monopolizálja a kommunikáció csatornáit, a sajtót, a televíziót és rádiót uralma alatt tartja, közvetlen beleszólással kormányozza az egész gazdasági életet, uralma alatt tartja a fegyveres testületeket, és végül a politikai rendőrségen keresztül terrorizálja a társadalmat, ennek során politikai pereket rendez, bebörtönöz, megkínztat, kivégeztet minden tényleges vagy potenciális ellenzékít, sőt sok esetben olyanokat is, akiknél az ellenzéki gondolatok gyanúja sem merül fel, többek között az állami és pártbürokrácia egyes tagjait is (Arendt 1992; Friedrich-Brzezinski 1956). A totalitárius politikai rendszer tipikus XX. századi jelenség, legfőbb példái: a nemzetiszocialista Németország és a sztálini Szovjetunió.

Autoritáriusnak nevezzük azt a diktatórikus politikai rendszert, amely nem tűri a nyílt ellenzékét (egypártrendszer vagy az egy uralkodó párt mellett csak látszatra független „társutas” pártok vannak), de az állampolgárok magánéletébe és gondolkodásába való beleavatkozástól többé-kevésbé tartózkodik, tehát például nem szól bele abba, hogy valaki a vallását gyakorolja-e vagy nem, milyen nem politikai egyesületnek tagja,

mivel tölti szabadidejét, mit olvas, milyen rádiót hallgat stb. A dél-amerikai diktatúrák és a Kádár-rendszer nagyjából 1963-tól kezdve autoritáriusnak tekinthetők. A totalitárius és az autoritárius politikai rendszerek között nincs éles határ. A szelídebb autoritárius rendszerektől a keményebbeken keresztül a totalitárius rendszerekig nagyjából kontinuuusan helyezkednek el a konkrét diktatórikus történelmi rendszerek, és egyes konkrét rendszerek is korszakokként csúsznak az egyik vagy másik irányba.

A demokráciának is több fajtája van. Elsősorban a közvetlen és a képviseleti demokráciát kell megkülönböztetni. A közvetlen demokráciában minden polgár részt vesz vagy legalábbis részt vehet a döntések meghozatalában. Ilyenek voltak az ókori Görögország városi demokráciái, a közvetlen demokrácia sok vonatkozásban ma is érvényesül a svájci kantonokban. A népszavazás, amelyet időnként ma is több demokratikus országban alkalmaznak, szintén a közvetlen demokrácia intézménye. A képviseleti demokráciában, amely a legtöbb mai fejlett demokráciában érvényesül, az állampolgárok képviselőket választanak, akik a döntéshozatalban részt vesznek. Ezt a fajta demokratikus rendszert nevezte *R. Dahl* (1989) poliarchiának.

1.5. Párt, nyomást kifejtő csoport, mozgalom

A képviseleti demokráciában az állampolgárok szabadon hozhatnak létre érdekeik érvényesítésére pártokat, nyomást kifejtő csoportokat, mozgalmakat stb. **Pártnak** nevezzük az olyan szervezett csoportokat, amelyeknek kifejezett céljuk a politikai hatalomra jutás, illetve a hatalom megtartása. **Nyomást kifejtő csoportnak** (pressure group) nevezik az olyan szervezett csoportokat, amelyek célja nem a politikai hatalomra jutás, hanem a politikai döntések befolyásolása, saját érdekeiknek megfelelően. Tipikus példája a nyomást kifejtő csoportnak a valamely iparág érdekeinek védelmére létrehozott lobbizás. Hasonló az érdekcsoport fogalma is: ez a társadalom valamely részének, például a nyugdíjasoknak képviseli az érdekeit. A **mozgalom** kevésbé szervezett társulás, amelynek megszületése nem valamilyen részecssoport érdeke, hanem a társadalom valamilyen súlyosnak tartott problémájának felismerése és az ennek orvoslására, legtöbbször a társadalom alapvető megváltoztatására való törekvés. Ezért a mozgalmak kifejezetten mozgósítani próbálják az egész társadalmat, minél több hivat akarnak szerezni céljaik, eszményeik megvalósítása érdekében. Tipikus példája a zöldmozgalom. A mozgalmak sokszor nem a demokrácia hagyományos eszközeit alkalmazzák, hanem a tiltakozás különböző formáit, például a tüntetést.

Az állampolgárok, a mozgalmak, érdekcsoportok nyomást kifejtő csoportok, pártok különféle módszerekkel, különböző utakon próbálják a politikai döntéseket befolyásolni. A kézenfekvő módszeren, a szavazásokon való részvétel mellett folyamodhatnak lobbizáshoz, vagyis érdekeik „kijárása”, a döntésben részt vevők meggyőzése, befolyásolása útján történő érvényesítéséhez, a békés tiltakozáshoz (aláírásgyűjtéshez, tüntetéshez), erőszakos akciókhoz (útblokádk, vandalizmus), terrorcselekményekhez, végső soron forradalomhoz. A demokrácia szabályai megengedik a békés módszerek felhasználását, de nyilvánvalóan ellentétes velük az erőszak alkalmazása.

Az alkalmazott módszerek, eszközök kérdésköréhez tartozik *A. O. Hirschman* (1970) igen szellemes megkülönböztetése a *kivonulás* és a *kritika* vagy *jobbító felszólalás* alternatívájáról. A kivonulás azt jelenti, hogy az elégedetlen személy egyszerűen elhagyja azt a közösséget, amelynek működésével, elveivel, teljesítményével elégedetlen. A legegyszerűbb példa a fogyasztó, aki felhagy a nem megfelelő minőségű terméket előállító cég árujával, például mosóporjával vagy személygépkocsijával vásárlásával és helyette másik cég termékéhez fordul, vagy a munkás, aki munkahelyet változtat. Hirschman szerint hasonló annak az állampolgárnak a magatartása is, aki „kivonul” a társadalomból, akár a szó szoros értelmében, vagyis kivándorol, akár szimbolikusan, például nem vesz részt a választásokon. A kritika (a könyv magyar fordításában – helytelenül – tiltakozás) alternatívája viszont azt jelenti, hogy az elégedetlen személy kinyilvánítja véleményét, megpróbálja a munkahely, párt, állam működését megváltoztatni. A demokrácia számára nyilvánvalóan kívánatos, hogy az állampolgárok „kivonulás” helyett bíráljanak, jobbító szándékkal szólaljanak fel.

1.6. Civil társadalom

Bár már Hegel és Marx is használta a kifejezést, a **civil társadalom** fogalma a legutóbbi években hódított tért a társadalomtudományokban. Definíciója nem teljesen pontos, s nem minden szerzőnél azonos. A civil társadalom alatt értik a társadalomnak mindazokat az autonóm szervezeteit – az egyesületeket, köröket, egyházakat, némelykor a magánvállalatokat is –, amelyek nem függnek az államtól. Más szerzők kiterjesztik a fogamat, és beleértik egyrészt azt a magatartást, amikor az állampolgárok részt vesznek a közügyekben, nemcsak saját hasznukat keresik, hanem a közösség javát is igyekeznek előremozdítani. Beleértik másrészt a demokráciában

szükséges mentalitást: az udvariasságot és toleranciát a közösség többi tagjával szemben, még azokkal szemben is, akikkel nem értenek egyet, a vitára való készséget, a többségi döntés elfogadását, az erőszak alkalmazásától való tartózkodást stb. A civil társadalom fogalmát használó szerzők általában feltételezik, hogy a demokratikus politikai rendszer működéséhez erős civil társadalom szükséges, vagyis egy atomizált társadalom, amelyben mindenki csak önmagát próbálja érvényesíteni, és ahol az önmagát érvényesítését nem korlátozzák bizonyos általánosan elfogadott erkölcsi szabályok és értékek, nem képes tartósan demokratikus maradni.

1.7. Jóléti állam

A demokratikus rendszer lényegéhez tartozik, hogy az *állampolgároknak jogaik* vannak. T. H. Marshall (1973) háromféle jogot különböztet meg: a polgári jogokat, vagyis a szabadságjogokat; a politikai jogokat, vagyis a választásnak és a politikai hivatalra választhatóságnak a jogát; végül a szociális jogokat, vagyis az állampolgárnak azt a jogát, hogy a társadalom biztosítja számára az életszínvonalnak és a szociális biztonságnak valamilyen elfogadott minimumát. A polgári jogok a XIX. század végi forradalmak vívmányai, utóbb fokozatosan elterjedtek minden fejlett demokratikus társadalomban; a politikai jogokat a XIX. század folyamán és a XX. század első felében terjesztették ki fokozatosan minden állampolgárra a demokratikus társadalmakban; a szociális jogok pedig a második világháború alatt és után terjedtek el különböző mértékben a fejlett társadalmakban.

A szociális jogokhoz kapcsolódik a **jóléti állam** fogalma. Jóléti államnak nevezzük az olyan államot, amely a jóléti juttatások széles körét biztosítja állampolgárai számára, vagyis messzemenően gondoskodik polgárai jólétéről.

2. MÓDSZEREK

Mint azt már említettem, a politikai szociológiát többek közt az különbözteti meg a politikai történetírástól és a politikatudománytól, hogy szociológiai módszereket használ. A politikai szociológiában – ugyanúgy, mint a szociológia más ágaiban – a leggyakrabban használt módszer a survey típusú adatfelvétel. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert ahhoz, hogy a politikai szociológia megállapításai megbízhatóak legyenek, szigorúan érvényesíteni kell a survey típusú felvételek követelményeit (kellő nagyságú és véletlenszerűen választott minta, az adatszolgáltatás-megtagadás okozta hiba kezelése stb.).

A politikai szociológiában gyakran használják forrásként a *politikai közvélemény-kutatások* eredményeit. Ezek a közvélemény-kutatások elvben és általában reprezentatív lakossági mintákon alapulnak, tehát véletlenszerűen választják ki a vizsgálni kívánt sokaságból (legtöbbször az ország egész felnőtt népességéből) a megkérdezendő személyeket. Mégis ajánlatos, hogy a szociológus, aki másodelemzést végez a közvélemény-kutatások adatain, mindig szemmel tartsa a mintanagyságot és a válaszadás megtagadását. A közvélemény-kutatásokat ugyanis többnyire kis mintán végzik, és nagy a válaszmegtagadás aránya. Előfordul a kvótaminta használata is (ilyenkor a megkérdezettek több ismérv, például nem, életkor és iskolai végzettség szerinti összetétele megegyezik a vizsgált sokaságéval, de nem véletlenszerűen választották ki őket a teljes sokaságból), az ilyen adatfelvételen alapuló vizsgálatok eredményei sokkal kevésbé megbízhatóak, mint a véletlenszerű mintán alapulók.

Minden politikai szociológiai vizsgálatnál, de különösen a politikai vélemények kérdezésénél nagyon „puha” adatokat kapunk, más szóval a kapott válaszokat befolyásolja a kérdés megfogalmazása, a kérdező személye, a megkérdezett elképzelése arról, hogy mit „illik” válaszolnia, mit vár tőle a kérdező stb. Ezért az eredmények értelmezésénél különösképpen ajánlatos az óvatosság. (Elég, ha arra gondolunk, hogy hány közvéleménykutatás jelzett előre tévesen a rá következő parlamenti választás eredményét illetően!)

Speciális módszereket, mélyinterjúkat, írásos dokumentumok vizsgálatát szokás használni, amikor valamely helyi társadalom, település hatalmi viszonyait kutatják és amikor egy-egy meghatározott politikai döntés meghozatalának körülményeit kutatják.

3. ELMÉLETEK

3.1. Az állam

Az állam és a kormányzat szociológiájával kapcsolatos alapvető elméleti kérdés, hogy mi az *állam és a kormányzat funkciója*. Két szélsőséges álláspont található a szociológiai irodalomban. Karl Marx és a marxisták szerint az állam és a kormányzat egyszerűen az *uralkodó osztály érdekeit* szolgálja ki, a fennálló társadalmi

rendszer fenntartására törekszik, éspedig akár a szegényebb rétegeket támogatja a szociálpolitikán keresztül, akár pedig az elégedetlen tüntetők közé lövet. Az ellentétes felfogás szerint az állam messzemenően *független a gazdasági uralkodó osztálytól*, annak érdekeitől. Az állam arra törekszik, hogy a társadalom tagjai minél nagyobb részének megelégedésére kormányozzon, az érdeellentéteket kiegyenlítse, a közrendet biztosítsa, a társadalomnak a külső erőktől való függetlenségét elősegítse és a külső beavatkozástól megvédje. A valóságos helyzet – országokként és korszakokként nagy eltérésekkel – a két szélső álláspont között van. Minél demokratikusabb a politikai rendszer, annál inkább kell, hogy az állam és a kormányzat figyelembe vegye a többség érdekeit és kívánságait.

Abban a kérdésben, hogy *kinek a kezében van a hatalom*, ki határozza meg vagy befolyásolja az állami döntéseket, szintén két elmélet áll egymással szemben. A *pluralista* elmélet szerint (Riesman 1968) sok különböző érdekcsoport közötti vitában és versenyben alakul ki a végső döntés. Az *elitelmélet* szerint (Mills 1962) viszont egy szűk elit hozza meg a döntéseket, ez az elit szoros személyi kapcsolatban áll, hasonlóan gondolkodik, hasonló érdekeket képvisel. Emlékeztet ebből a szempontból a leköszönő Eisenhower amerikai elnök nyilatkozata, amelyben arról beszélt, milyen veszélyt jelent az amerikai társadalomra nézve a „katonai-ipari komplexumnak”, vagyis a hadsereg és a hadiipari vezetés erősen összefonódott csoportjának növekvő hatalma.

C. Offe (1972) és J. Habermas (1973) fejtették ki a *késő kapitalista állam legitímációs* válságának elméletét. A kapitalizmus késői szakaszában az állam az osztálykonfliktus mérséklése érdekében egyre nagyobb jóléti feladatokat vállalt magára, azaz létrehozta a jóléti államot. A jóléti állam szolgáltatásai azonban egyre többbe kerülnek, ugyanakkor a gazdasági növekedés lelassulása következtében az állami költségvetés és a társadalombiztosítás bevételeinek növekedése lassul, így az állam és a társadalombiztosítás nem képes korábbi jóléti kiadásai vállalásának maradéktalanul eleget tenni. (Az állami költségvetés a legtöbb országban garantálja a társadalombiztosítási juttatások kifizetését, tehát a társadalombiztosítási pénztárak hiányát magára vállalja.) Ez az állampolgárok körében az állam legitímációjának csökkenéséhez vezet, súlyos politikai konfliktusok alakulnak ki a gazdaság érdekében a jóléti kiadások csökkentésére törekvő állam és kormányzatok, másrészt a jóléti juttatásokban részesülők között, akik ellenállnak azok csökkentésének. Vitathatatlan, hogy Habermas és Offe írásainak megjelenése óta egyre akutabbá válik az a probléma, hogy a jóléti kiadásoknak a népesség öregedése és a tartósan magas munkanélküliség miatti növekedése egyre nehezebben finanszírozható, ezért a fejlett országoknak szinte mindegyikében kísérletek történtek azok csökkentésére vagy legalább növekedésük megállítására, de ennek következtében eddig még nem alakultak ki súlyos politikai válságok.

3.2. A nemzetállam

Az állam szerepével kapcsolatos másik elméleti kérdés, hogy a *nemzetállam* változatlanul fennmarad-e vagy *fokozatosan háttérbe szorul*, veszít hatalmából, hatásköréből egyrészt a nemzetállam fölötti szervezetekkel, Európában elsősorban az Európai Unióval, másrészt a nemzetállamnál kisebb regionális egységekkel szemben. Míg a nemzeti összetartozás érzése, a nemzettudat, mint a „mi-tudat” egyik fajtája, valószínűleg már évszázadokkal ezelőtt kisebb-nagyobb intenzitással létezett és nem mutatja az eltűnés jeleit, a nemzetállam eszméje a XVIII. században, legkorábban a XVII. században jelent meg a történelemben. A nemzetállam eszméjén azt az elképzelést, politikai célt értjük, hogy egy nemzetnek minden tagja legyen egy adott nemzetállam alattvalója, és hogy egy állam minden polgára legyen az államalkotó nemzet tagja. E két célból következik, hogy a nemzetállam ki kívánja kiterjeszteni fennhatóságát, területét minden, az adott nemzet tagjának tekintett személyre, továbbá az állam minden polgárát akár erőszak árán is az államalkotó nemzet tagjává akarja tenni, be kívánja olvasztani a többségi nemzetbe. Az ilyen típusú nemzetállam változatlan fennmaradását a jövőben több szociológus kétségbe vonja. Egyrészt Közép- és Kelet-Európában, nem is beszélve más világrészekről, fennmaradtak olyan államok, amelyekben több nemzet és nemzetiség él együtt. Ezeknek teljes egységesítése, a többségi nemzetbe történő asszimilációja illuzórikusnak tűnik. Másrészt elsősorban Európában, az Európai Unió fokozatos erősödése és kiterjeszkedése következtében egy nemzetállam fölötti politikai egysége jön létre, így a tagállamok szükségképpen egyre több hatáskört engednek át az Európai Uniónak. Másrészt a nemzetállamokon belül megerősödik a régiók szerepe. A régiók némelykor több állam területére terjednek ki (például a Bázeli környéki régió). Egyetérthetünk Smelserrel (1994), hogy a társadalomtudósoknak fel kell adniuk azt az illúziót, hogy az ország, a nemzet és a kultúra fogalmi természetesen azonos egységekre vonatkoznak. Egy másik kritika szerint a modern társadalmakban *mind a piac, mind az állam csődöt mondott* bizonyos problémák megoldásában, ezért a jólét megteremtésében ismét egyre nagyobb szerephez jutnak a különféle kisebb-nagyobb közösségek (a családtól és rokonságtól az egyesületekig és szomszédsági közösségekig).

3.3. Demokrácia és gazdasági fejlettség

S. M. Lipset (1995) *Homo politicus* című könyve óta élénken foglalkoztatja az a kérdés a szociológusokat, hogy a *demokrácia és a gazdasági fejlettség* szintje között van-e – mint Lipset állítja – és ha igen, milyen szoros a kapcsolat. Más szóval lehet-e arra számítani, hogy a gazdasági fejlettség magasabb szintjének elérése után minden totalitárius és autoritárius rendszer demokratikussá alakul át.

Ezzel rokon másik kérdés az, hogy vajon van-e a világ társadalmában egy *általános tendencia a demokrácia és a piacgazdaság* irányában. Az 1970-es években három európai autoritárius rendszer – a spanyol, a portugál és a görög – változott át demokratikussá. Az 1980-as években több latin-amerikai országban történt hasonló politikai rendszerváltozás. Végül 1989-ben és 1990-ben Kelet-Közép-Európában a korábbi autoritárius és totalitárius szocialista rendszerekben következett rendszerváltozás a demokrácia irányába. Ez indította F. Fukuyama (1994) amerikai politikatudóst annak a tételnek a megfogalmazására, hogy „itt a történelem vége”, nem lesznek többé a különféle rendszerek és ideológiák közötti harcok, mert a politikai demokrácia és a piacgazdaság egyértelműen és visszafordíthatatlanul bebizonyította felsőbbrendűségét, és visszafordíthatatlanul győzött. Tétele nagy vitát váltott ki, sokan ellentmondtak neki.

3.4. Állampolgári kultúra

A demokrácia létrejöttének és fennmaradásának másik fontos elmélete a demokratikus vagy *állampolgári kultúra* meglétében látja a legfontosabb tényezőt (Almond-Verba 1963). Ez a politikai kultúra azt jelenti, hogy az állampolgárok tájékozottak és elkötelezettek a politikai kérdésekben, aktívan részt vesznek a politikai vitákban, racionálisan gondolkodnak a politikai kérdésekről. Az elithez nem tartozó állampolgárnak ellenőriznie kell a politikai elit tevékenységét, ezért ki kell hogy fejezze a véleményét, adott esetben kritikai véleményét, és ki kell tudnia kényszeríteni, hogy az elit vegye figyelembe szempontjait. Ugyanakkor az sem előnyös, ha az állampolgárok túlságosan aktívak minden politikai kérdésben, az aktivitás mellett érvényesülnie kell a kormányzati intézkedések elfogadásának is. Az állampolgárok tehát egyrészt érvényesíthessék érdekeiket, másrészt szükség van bizonyos fokú érzelmi kötődésükre a politikai rendszer iránt.

3.5. Totalitarizmuselméletek

A demokrácia feltételeire vonatkozó kérdés ikerpárja az a kérdés, hogy *milyen feltételek segítik elő a totalitárius és az autoritárius rendszerek létrejöttét* és fennmaradását, még élesebben fogalmazva: milyen erők, körülmények okozzák a demokratikus rendszerek bukását és autoritárius, sőt totalitárius rendszer által való felváltásukat. Ez a kérdés különösen a második világháború után foglalkoztatta a társadalomtudósokat azzal a konkrét kérdéssel kapcsolatban, hogy miért váltotta fel Németországban a náciizmus, Olaszországban a fasiszmus a megelőző többé-kevésbé demokratikus politikai rendszert. A kérdést 1945 után különösen aktuálissá tette az az aggodalom, hogy a második világháború után a győztes hatalmak által létrehozott demokratikus rendszerek ebben a két országban nem fognak-e újra elbukni szélsőséges autoritárius mozgalmak nyomása alatt.

Ma a kérdés hasonlóképpen aktuális a rendszerváltozás után a közép- és kelet-európai országokban: megerősödnek és fennmaradnak-e a demokratikus politikai rendszerek, vagy milyen erők hatására következhet be a visszatérés valamilyen félig-meddig autoritárius rendszerhez, a Gurr (1991) és Beyme (1994) által „*anokráciának*” nevezett „*keverék*” rendszerhez, amelyben a demokrácia és az autokrácia elemei egyaránt megtalálhatók, sőt – a legrosszabb szcenárió esetén – a visszatérés a totalitárius rendszerhez.

A legegyszerűbb *totalitarizmuselméletek* – elsősorban a nemzetiszocialista Németország története alapján – a piacgazdaságokban bekövetkezett súlyos *gazdasági válsággal*, igen nagy tömegek munkanélküliségével és gazdasági lecsúszásával magyarázzák a totalitárius rendszerek hatalomra jutását. Az elkeseredett, a piacgazdaságból és a demokráciából kiábrándult emberek számára a totalitárius rendszer anyagi biztonságot, munkahelyet ígért, ezért támogatták azt legalább ideig-óráig. Ehhez kapcsolódik az a magyarázat is, amely a gazdasági válság mellett a *nemzeti kudarc*- és megaláztatásélmény, például háborús vereség szerepét emeli ki. Ezek a kudarcok hozzájárulnak ahhoz, hogy a társadalom számos tagja hajlandó legyen egy erős vezetőt támogatni, aki a kudarc leküzdését helyezi kilátásba.

Elméletileg igényesebb az a magyarázat, amely a totalitárius rendszert a sikertelen vagy a *megkésett modernizációval* hozza összefüggésbe azokban az országokban, ahol nem volt kellőképpen erős a polgárság ahhoz, hogy a modernizációt demokratikus politikai rendszerben valósítsa meg. Barrington Moore (1967) szerint a megkésett diktatórikus modernizációnak két változata lehetséges. (Moore nem használja a totalitarizmus fogalmát.) Az első változatban az uralkodó földbirtokos osztály koalíciót köt az ipari és kereskedelmi tőkészekkel, és plebejus antikapitalista retorika alkalmazása mellett lényegében a társadalmi struktúra megváltoztatása nélkül kísérli meg a konzervatív modernizációt. Ez a nemzetiszocialista Németország

útja. A második változatban egy forradalmi hatalmi elit a nagy tömegű parasztság segítségével összetöri a korábbi társadalmi szerkezetet, elsöpri az uralkodó földbirtokos osztályt, utóbb azonban a parasztság ellen fordulva próbálja az erőltetett iparosítást kikényszeríteni. Ez a Szovjetunió és Kína útja.

A két világháború között elterjedt volt az a gondolat, hogy a totalitarizmus a *tömegtársadalom* következménye. Az eltömegesedés, az elgyökeretelenedés kétféleképpen is érthető, egyrészt úgy, hogy az iparosodás és városiasodás következtében nagy tömegű parasztszármazású és vidéki lakos költözik be a nagyvárosokba, ahol társadalmi értelemben atomizálódnak. H. Arendt (1958) egyenesen azt állítja, hogy a gyökeretelenedés egyik következménye a *hagyományos munkásosztály meggyengülése*. Ezért ezek a tömegek nem a hagyományos munkáskötődések szerint foglalnak állást politikai kérdésekben. A gyökeretelenedés másik értelme az, hogy a gyors gazdasági és társadalmi változások következtében a társadalom nagy része elveszíti hagyományos közösségi kapcsolatait, értékeit, normáit, ezért különösen fogékonyá válik a totalitárius eszmék iránt.

Közel állnak ehhez azok a totalitarizmusmagyarázatok, amelyek a *marginalizálódott értelmiségiek* teljes értékvesztésére, *nihilizmusára* hivatkoznak.

Végül ott vannak a *pszichológiai* magyarázatok. Ezek közül az egyik legkorábbi és egyben ma is sokat hivatkozott elmélet szerint a totalitarizmus – elsősorban az eredeti elmélet szerint a fasiszmus – iránt egy különleges személyiségtípus, az *autoritárius személyiség* fogékony (lásd a 10. fejezetet). Szintén a második világháború alatt fogalmazta pszichológiai jellegű totalitarizmusmagyarázatát E. Fromm (1941). Eszerint a modern társadalomban megnövekedett szabadság és individualizmus a társadalom tagjainak egy része számára súlyos lelki problémákat okoz. A múlt gyakorlatával ellentétben ugyanis nem tudnak a hagyományos kulturális sémák alapján dönteni életük kérdéseiben. „A szabadság elől menekülnek” egy olyan mozgalomhoz, vezérhez, ideológiához, amely leveszi a vállukról a terhet és helyette biztos, egyértelmű útmutatást ad arról, hogyan kell viselkedniük, mit kell gondolniuk.

3.6. Demokrácia és piacgazdaság

A rendszerváltás előtt elsősorban Kelet-Közép-Európában, de a világ más részein is égető kérdés volt a *demokrácia és a piacgazdaság összefüggése*. A kérdést két részletre bonthatjuk fel:

1. Szükséges-e a piacgazdaság működéséhez a demokrácia, vagy pedig autoritárius politikai rendszer mellett is képes a piacgazdaság működni? Vagy másképpen fogalmazva: a központilag tervezett gazdaságból a piacgazdaságba való áttérésnek demokratikus vagy autoritárius politikai rendszer mellett van-e nagyobb esélye a sikerre? Több példa van arra, hogy a piacgazdaság autoritárius politikai rendszerben is működni képes. A totalitárius politikai rendszer azonban Kornai János szerint nem egyeztethető össze a piacgazdasággal.

2. Szükséges-e a politikai demokrácia működéséhez a piacgazdaság, vagy egy központilag tervezett és/vagy legalább részben a termelőeszközök állami tulajdonán alapuló gazdaságban is működhet demokratikus politikai rendszer, más szóval lehetséges-e szocialista demokrácia? Erre a kérdésre nincs egyértelmű válasz a szakirodalomban.

Végül mindig érdekes, de a mai napig eldöntetlen kérdés maradt, hogy a társadalom egyes tagjai milyen indítékok alapján *támogatják a különböző pártokat*. A magyarázatoknak három nagy csoportját lehet megkülönböztetni: az objektív, elsősorban gazdasági érdekek, a társadalomban elfoglalt helyzet határozzák meg a politikai állásfoglalásokat; a világnézet befolyásolja legerősebben a pártok támogatását; végül pedig az egyéni személyiség pszichológiai jellemzői döntenek el, hogy az egyén milyen típusú pártokat támogat.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

A politikai szociológiai elméletek gazdagságához képest viszonylag kevés empirikus vizsgálati eredményekkel megbízhatóan alátámasztott nemzetközi tendenciáról számolhatunk be.

4.1. A demokráciák számának változása

Az egyik a már fent említett tendencia: az utolsó két évtizedben a *demokratikus politikai rendszerű országok számának növekedése* és a totalitárius és autoritárius rendszerű országok számának csökkenése. A modern demokráciák első példája az Egyesült Államok volt a XVIII. század végén. A XIX. század folyamán a demokrácia kritériumai fokozatosan valósultak meg egyes nyugat-európai országokban, majd az első világháború után Németországban is. A két világháború közt azonban megfordult a demokratikus országok

számának növekedési tendenciája: Németországban, Olaszországban egypárti diktatúra valósult meg, a Szovjetunióban még azt a kevés demokratikus kezdeményezést is felszámolták, ami a cárizmus utolsó éveiben kialakult, Kelet-Közép-Európában és Kelet-Európában a legtöbb országban, köztük Magyarországon szintén erősödtek az autoritárius és gyengültek a demokratikus jellemzők. A második világháborúban a nyugati demokráciák győztek (a totalitárius Szovjetunióval együtt) a totalitárius nemzetiszocialista Németország fölött. A háborút követően több országban – elsősorban Németországban, Olaszországban, Japánban, továbbá az ismét függetlenné vált Ausztriában – demokratikus rendszer jött létre. A demokratizálódás azonban nem vált világméretű tendenciává, a fokozatosan függetlenné váló gyarmatok túlnyomó részében (India kivételével) nem vált tartóssá a demokratikus politikai rendszer, a dél-amerikai országokban hosszabb-rövidebb demokratikus időszakokat diktatúrák váltották fel. Az új demokratizálódási hullám – eléggé paradox módon – az 1974. évi portugáliai katonai puccsal kezdődött el, amelynek eredménye néhány év múlva a demokratikus rendszer bevezetése volt a több évtizedes mérsékelt diktatúra helyett. Portugáliát követően két másik dél-európai országban, Spanyolországban és Görögországban is demokrácia váltotta fel a diktatúrát, az 1980-as években Latin-Amerikában – különösen a két legnagyobb dél-amerikai államban, Brazíliában és Argentínában – szintén demokratikus rendszerek születtek és stabilizálódnak, végül 1989-től a kelet-európai szocialistatotalitárius rendszerek összeomlása után demokráciák látszottak létrejönni. Noha az országok száma alapján ez a tendencia vitathatatlan, és elég nagyszámú ország ment át totalitárius és autoritárius rendszerből demokratikus rendszerbe, nem merném azt állítani, hogy ez a tendencia törvényszerű és feltartóztathatatlan, különösképpen mivel a tendencia általánosan elfogadott szociológiai magyarázata még hiányzik.

Ezzel ellentétes tendencia is látható a fejlett és régebb óta demokratikus országok egy részében: az állampolgárok érdeklődése a politikai kérdések iránt alábbhagyott, a *választásokon való részvételi arány sok helyütt csökkent*, néhány országban egyértelműen ki lehet mutatni, hogy az állampolgárok bizalma megrendült a politikai intézményekben. Ezt szokás a politikából való általános kiábrándultságnak nevezni.

4.2. A pártok támogatottsága

Lehetséges, hogy ehhez kapcsolódik az a másik – a legutóbbi években észlelt – tendencia, hogy a *hagyományos politikai pártok támogatottsága*, valamint szavazataik száma egyaránt csökken a választásokon. Egyesek mélyebb társadalmi összefüggésekről beszélnek, a pártokhoz való kötődés lazulását az individualizáció jelenségével magyarázzák. Mások a hagyományos pártokat hibáztatják. Volt olyan szerző, aki ezeket a „dinoszauruszokhoz” hasonlította, mert túl nagyok és túl rugalmatlanok. A tőlük elforduló állampolgárok vagy egyáltalán nem mennek el szavazni, vagy új – sokszor szélsőséges – pártokra adják szavazataikat. Ugyanakkor ezek az új pártok többnyire rövid életűek.

Kérdés azonban, hogy a hagyományos *jobbközép konzervatív-liberális és balközép szociáldemokrata kettősség fennmarad-e*. Annál is inkább kétségek merülhetnek fel eziránt, mert e két nagy párt vagy pártcsoport társadalmi szavazóbázisa megváltozott. Hagyományosan a felső középrétegek (és egyes országokban a parasztság) támogatta a jobbközép pártokat, és a munkásság a balközép pártokat. Legalábbis egyes országokban ez a kapcsolat a társadalmi helyzet és pártpreferencia között megváltozott: az értelmiség elég jelentős része a balközép pártokra szavaz, a munkások elég jelentős része ma már a jobbközép pártokra szavaz.

Felmerül a kérdés, hogy a hagyományos, elsősorban gazdasági érdekeken alapuló, jobboldal-baloldal megosztottságot nem fogja-e felváltani egy inkább valamilyen világnézeti alapon álló megosztottság. Kérdés azonban, hogy ebben az esetben van-e egyáltalán értelme még jobboldalról és baloldaltól beszélni.

4.3. Kiábrándulás a politikából

E. O. Hirschman (1982) egy rendkívül eredeti magyarázatot adott a politikai kiábrándultságra, amelyet az 1970-es és 1980-as években lehetett megfigyelni. Magyarázatának tapasztalati alapja nyilvánvalóan egyrészt az 1968 körüli diáklázadások idején tapasztalható rendkívül intenzív politikai aktivitás az egyetemi hallgatók között, majd ezt röviddel követően a körükben tapasztalható nagyfokú politikai passzivitás. Szerinte nemcsak a javak és szolgáltatások vásárlásánál, hanem tevékenységeink és életcéljaink megválasztásánál is a megelégedettség, az öröm maximalizálására törekszünk. Az örömök nemcsak anyagi, hanem lelki természetűek is. Mind az anyagi javak és a szolgáltatások fogyasztása, mind a különféle magasztos életcélok alapján végzett tevékenységek idővel bizonyos kiábrándulást okoznak. A tartós cikkek megszerzése, a magas jövedelemmel elérhető javak és szolgáltatások idővel sokkal kisebb örömet szereznek, mint amennyit tőlük vártunk, amikor nagy erőfeszítéssel próbáltunk hozzájuk jutni. Hasonlóképpen a legtöbb magasabb cél érdekében végzett tevékenység, beleértve a közéletit is, idővel kijózanodáshoz, sőt frusztrációhoz vezet, mert kiderül, hogy a magasztos politikai célokat nem lehet elérni, illetve részleges megvalósításuk érdekében elvtelennek látszó kompromisszumokat kell kötni,

a politikai korrupció csapdáiba eshetünk, s kétes szövetségeket kell kötni. E *kétféle kiábrándulás hosszú ciklusokat* hoz létre. Vannak korszakok, amikor a társadalom tagjainak többsége anyagi jólétét akarja növelni, visszahúzódik a magán életbe, nem törődik a politikával. Az anyagi jóléttel szembeni kiábrándulást követően viszont megnő a politikai tevékenység, a társadalom tagjainak jelentős része politikai reformokat kíván, sőt egy részük alapvetően meg akarja változtatni a gazdasági és politikai rendszert, új értékeket akar társadalmi méretekben elfogadtatni. Idővel a politikai tevékenységből újra kiábrándulnak, és a társadalom tagjainak többsége ismét visszahúzódik a magánéletbe, és anyagi jólétének növelésére összpontosítja erejét. A magyar olvasó elgondolkozhat azon, hogy hazánkban az 1980-as évek második felében mekkora volt a politika iránti érdeklődés és mennyire volt intenzív a politikai életben való részvétel, és hogy az 1990-es években ezt milyen kiábrándulás és passzivitás követte.

4.4. Helyi hatalmi viszonyok

A *helyi hatalmi viszonyok* klasszikusnak számító vizsgálatát R. Dahl (1961) végezte el New Havenben. Arra a következtetésre jutott, hogy a városi önkormányzat különféle döntéseinek meghozatalában más-más csoportnak volt a legnagyobb befolyása, másrészt csoport szava volt a meghatározó az oktatási, a közútépítési, a jóléti kérdésekben. Domhoff (1978) utóbb új dokumentumok alapján újravizsgálta a helyi hatalom kérdését és arra a következtetésre jutott, hogy a felső osztálynak igen nagy hatalma van New Haven város önkormányzata lényeges döntéseinek meghozatalánál, s ez a hatalmi elit el tudja érni, hogy a leglényegesebb döntéseket zárt ajtók mögött, a választott testületek kikapcsolásával hozzák meg. Kevesebb empirikus kutatás készült arról, hogy országos szinten kinek mekkora befolyása van a döntésekre, mekkora szerepet játszanak az elitek, az érdek- és nyomást gyakorló csoportok, a választott testületek.

4.5. A jóléti juttatások

Korábban a szociológusok egy része lényeges szerepet játszott a *jóléti juttatások* rendszerének kiépítésében, a jóléti állam konkrét elemeinek kidolgozásában. Ma talán még nagyobb az érdeklődés a szociológiában a „jóléti állam leépítésének” konkrét lefolyása és hatásai iránt.

A fejlett országok népességének öregedése és a sok országban tartósan magas munkanélküliség szinte automatikusan a jóléti kiadások növekedése irányában hat. Ha pedig a jóléti kiadások aránya a GDP-n belül tovább nő, akkor az vagy költségvetési deficitet okoz (a társadalombiztosítási juttatásokat többnyire az állam garantálja, akkor is, ha a társadalombiztosítási pénztár elvben független az állami költségvetéstől), vagy az adók növelésével kell a költségvetési bevételeket növelni. Az állampolgárok által fizetett adók ellen viszont a lakosság egy része erősen tiltakozik, a munkaadók által fizetett adók és társadalombiztosítási járulékok növelése pedig a vállalatok versenyképességét rontja, és ezáltal közvetve a munkanélküliség növelése irányában hat. Ennek ellenére a jóléti kiadások összegét, pontosabban a GDP-n belüli részét alig egy-két országban csökkentették, legfeljebb a növekedésüket állították meg. Ehhez is korlátozni kellett egyes konkrét juttatások reálértékét és a benne részesülők körét.

A korlátozás azonban mindenütt nagy óvatossággal és szelektíven valósult meg. Az olyan pénzbeli és természetbeni juttatásokat korlátozták elsősorban, ahol nagy megtakarításokat lehetett elérni, és nem okoztak súlyos hátrányokat a rászorulóknak. Nyugat-Európában ugyanis elterjedt az a felfogás, hogy a társadalom egy részének elszegényedése középtávon olyan súlyos társadalmi problémákat okoz, amelyeknek kezelése sokkal nagyobb költségekkel járhat (például a közrend fenntartása területén), mint amennyit a jóléti kiadások csökkentésével rövid távon meg lehet takarítani. A mai napig vitatott kérdés, hogy azok az országok, ahol a jóléti kiadások aránya a GDP-n belül kisebb (például az Egyesült Államok), közép- és hosszú távon sikeresebbek-e a gazdasági versenyben, mint azok, például Hollandia, ahol a jóléti kiadások sokkal nagyobbak.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

A szocialista korszak utolsó éveit nem rendelkezünk politikai szociológiai adatfelvételekkel Magyarországról. Ennek az az oka, hogy a politikai viszonyok vizsgálata tilos volt, vagy pedig az eredményeket titkosították.

Az 1980-as évek második felében készült adatfelvételek arra engedtek következtetni, hogy a rendszerrel való elégedetlenség gyorsan nőtt és magas szintet ért el. Egy 1986. évi felvétel alapján *Vásárhelyi Mária* (1988; 1989) szerint a felnőtt lakoságnak még 39 százaléka inkompetensnek mutatta magát a reformokat illetően, nem tudott vagy nem akart a feltett kérdésekre felelni. Csúpan egynegyed rész tartozott a radikális gazdasági és politikai reform hívei közé. Ezzel szemben egy azonos kérdéseket feltevő 1988. évi felvételen a megkérdezettek 76 százaléka gyökeres gazdasági változásokat látott szükségesnek, a politikai rendszer reformját

40 százalék nagyon szükségesnek és 44 százalék szükségesnek mondta, és hasonló arányban tartották szükségesnek a szociálpolitika reformját. Tíz százaléknál kisebb volt azok aránya, akiknek nem volt véleményük ezekről a reformokról és 10 százalék körül volt azoknak az aránya, akik egyik területen sem látták nagyon szükségesnek a változást, a reformot. Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyar társadalom nagy többsége változást kívánt, a korábbi rendszer elvesztette legitimitását (Andorka 1990).

5.1. A piacgazdaság és a demokrácia támogatottsága

A rendszerváltás után lehetőség nyílt politikai szociológiai adatokat gyűjteni, az adatfelvételek száma gyorsan nőtt. Ezeknek egyik legaktuálisabb kérdése az volt, hogy mekkora az 1990 után létrejött *piacgazdasági rendszer és a demokratikus intézmények támogatottsága* a társadalomban. Azt tudjuk, hogy az egyéni jövedelemmel, életkörülményekkel szembeni elégedetlenség igen nagy (lásd a 19. fejezetet). Kérdés az, hogy ez mennyire függ össze az ország gazdasági és politikai rendszerével való elégedetlenséggel. A rendelkezésre álló adatok némileg ellentmondóak. Az ÚjDemokráciák Barométer adatfelvétel sorozat (Rose-Haerpfer 1996) során számos kérdést tettek fel tíz kelet-közép-európai és kelet-európai országban a rendszer megítéléséről (14.1. táblázat). Amikor +100 és -100 közötti skálán értékeltették a rendszerváltás előtti, a jelenlegi és az öt év múlva várható gazdasági és politikai rendszert, Magyarország azon kivételes esetek közé tartozott, ahol nemcsak a jelenlegi gazdasági rendszer megítélése volt kedvezőtlenebb a rendszerváltás előttinél, hanem a szocialista politikai rendszert is valamivel pozitívabban értékelték, mint a jelenlegit. Igaz, az öt év elmúltával várható gazdasági és politikai rendszert a jelenleginél kedvezőbben ítélték meg. Nem tudunk meggyőző magyarázatot adni arról, hogy miért ilyen nagyfokú éppen Magyarországon az elégedetlenség a jelenlegi rendszerrel, hiszen más volt szocialista országokban a piacgazdaság és a demokrácia lényegesen rosszabbul működik, mint Magyarországon.

14.1. táblázat - 14.1. táblázat ♦ A demokrácia és a piacgazdaság társadalmi támogatottságára utaló adatok, Magyarország és néhány kiválasztott kelet-közép-európai ország, 1995. ősz

A támogatottságra utaló kérdés	Magyarország	Bulgária	Csehország	Szlovákia	Lengyelország	Románia	Szlovénia	Horvátország
A szocialista gazdasági rendszer átlagos értékelése	25	38	-3	31	-14	4	6	-5
A jelenlegi gazdasági rendszer átlagos értékelése	-22	-40	19	-9	14	-12	8	-3
Az 5 év múlva várható gazdasági rendszer átlagos értékelése	7	26	45	25	38	27	33	13
A szocialista politikai rendszer	11	11	-24	7	-34	-23	-5	-11

átlagos értékelése								
A jelenlegi politikai rendszer átlagos értékelése	0	19	29	13	24	17	18	-2
Az 5 év múlva várható politikai rendszer átlagos értékelése	20	47	48	36	42	33	34	24
Egyetértén e a kommunist a uralomhoz való visszatérés sel, százalék	19	29	11	19	8	12	12	6
Helyeselné a parlament feloszlátás át és a pártok betiltását, százalék	26	22	16	22	32	12	20	18

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar társadalom többsége vissza akarna térni valamilyen totalitárius vagy autoritárius rendszerhez. A kommunista rendszerhez való visszatéréssel csak a megkérdezettek 19 százaléka értene egyet, a *parlament feloszlátását és a pártok kiiktatását pedig csak 26 százalék helyeselné*. Ezek nem jelentéktelen arányok, de mégis kisebbségek. Emlékeztetni lehet arra, hogy 1939-ben a szélsőjobboldali pártok és 1947-ben a Kommunista Párt a szavazatoknak körülbelül 20 százalékát kapta. Ezek voltak a legnagyobb szavazati arányok, amelyeket Magyarországon viszonylag szabad választáson totalitárius pártok értek. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy a magyar társadalomban évtizedek óta létezik egy nem jelentéktelen kisebbség, amelyet megfertőztek a totalitárius eszmék, de a társadalom többsége a XX. században eddig nem volt hajlandó totalitárius pártokat támogatni.

5.2. A pártok szavazótáborának összetétele

Sokan foglalkoztak a politikai szociológia legközkeletűbb kutatási kérdésével, hogy *ki melyik pártra szavaz*, melyik pártot támogatja. Kevés azonban a megbízható adatforrás, mert a rendszeresen végzett politikai közvélemény-kutatások nem közlik a különböző pártokra szavazni kívánók társadalmi összetételét. Az 1992. évi Háztartás Panel adatfelvétel során tudakolták, hogy a megkérdezett személy 1990-ben az országgyűlési választáson kire szavazott (14.2. táblázat). Az ilyen visszatekintő adatokat azonban mindig többféle hibaforrás torzíja. Ez ebben az esetben már abból is látszik, hogy a megkérdezettek visszatekintő pártpreferenciái erősen eltérnek a választások első fordulójában ténylegesen megnyilvánult szavazati arányoktól. Ennek ellenére néhány következtetést le lehet vonni az adatokból: a választáson részt nem vettek aránya, valamint azok aránya, akik nem emlékeztek vagy nem akartak emlékezni, hogy kire szavaztak, nagyon határozottan összefüggött a társadalmi helyzettel: a privilegizáltabb rétegek tagjai sokkal nagyobb arányban vettek részt a választáson és emlékeztek, hogy melyik pártra szavaztak; továbbá a parlamentbe bejutott pártok szavazóinak összetétele nem

különbözött lényegesen. Az MDF szavazói között az értelmiségiek és parasztok, az SZDSZ szavazói között a vezetők, a Kisgazdapárt szavazói között a parasztok, az MSZP szavazói között a felsővezetők, a Fidesz szavazói között az értelmiségiek és alsóvezetők voltak némileg „felülreprezentálva”.

Szelényi Iván és Szelényi Szonja (1991) az 1990. évi parlamenti választás után végzett kisebb adatfelvétel alapján próbálta a pártok szavazóbázisát elemezni. Az adatok azt mutatják, hogy ez a szavazóbázis a különböző szociológiai ismérvek szerint nem mutatott lényeges különbségeket. A Kisgazdapárt és a Kereszténydemokrata Néppárt az átlagosnál valamivel alacsonyabb iskolai végzettségű és szegényebb (munkás és paraszt) szavazóbázissal rendelkezett. A Magyar Szocialista Párt szavazói mögött voltak a legkisebb arányban munkások és parasztok. A Szabaddemokraták Szövetségének és a Fiatal Demokraták Szövetségének szavazói között az átlagosnál valamivel többen voltak az értelmiségiek és magasabb iskolai végzettségűek. A Magyar Demokrata Fórum szavazóbázisa volt a legközelebb az országos átlaghoz, ők voltak a legkevésbé „osztálypárt”. A leghatározottabb kimutatható különbség azonban az volt, hogy a parlamenti szavazáson részt nem vevők lényegesen alacsonyabb iskolai végzettségűek és szegényebbek voltak, mint a résztvevők. Tehát a nyugat-európai választásokon többnyire szociáldemokratákra szavazók közül sokan nem vettek részt a választásokon. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy Magyarországon az 1990. évi választásokon a szociáldemokrata szavazóbázist hitelesen képviselő párt nem volt.

Magasabb elméleti szinten ezt azzal magyarázták, hogy a magyar társadalomban három világosan elkülönülő osztály kezd kialakulni: az értelmiségi elit, a vállalkozók, végül a bérből élő munkások; és három politikai pártcsoport alakult ki: a nemzeti-keresztény, a liberális, a szocialista. A három osztály és a három politikai csoport azonban nem kapcsolódott egymáshoz. A nemzeti-keresztény csoport egyrészt a vállalkozókra, másrészt a munkásokra, a liberális csoport egyrészt az értelmiségre, másrészt a vállalkozókra, a szocialista pártok egyrészt a régebbi káderértelmiségre, másrészt (de csak retorikában) a munkásságra próbált támaszkodni. Végső következtetésük, hogy e három politikai pártcsoport próbáljon a jövőben egy-egy osztályra támaszkodni, sokan erősen vitatták.

Ugyanezen adatfelvétel alapján *Kolosi Tamás* (1990) és munkatársai a különböző pártokra szavazóknak a konkrét politikai kérdésekről, programokról alkotott véleményét és kíváncsúnak tartott általános társadalomképét elemezték. Fő következtetésük, hogy a pártok szavazóinak véleményei nagyon kevésbé térnek el. Ennek egyik példája, hogy a demokratikus szocializmus társadalomképét a kereszténydemokrata szavazóknak alig kisebb része mondta kíváncsúnak, mint a szocialista szavazóknak.

Az 1993-ban végzett kelet-európai rétegződésvizsgálat ad lehetőséget arra, hogy a pártpreferenciák háttérét alaposabban megvizsgáljuk, mert számos rétegződési és attitűdváltozóval kombinálva lehet elemezni az arra a két kérdésre adott válaszokat, hogy ha jövő vasárnap lenne parlamenti választás, elmenne-e szavazni, továbbá ha biztosan vagy valószínűleg elmenne szavazni, akkor kire szavazna (Andorka-Lehmann 1996). Az adatok elemzésénél figyelembe kell venni, hogy a bemondott pártpreferenciák messzemenően eltérnek az egy évvel későbbi 1994. évi parlamenti választás szavazati arányaitól (1993 tavaszán még a Fidesz volt a legnépszerűbb párt). Csak négy parlamenti párt híveinek száma volt elég nagy ahhoz, hogy összetételüket elemezzük (14.3. táblázat). A szavazáson való részvételi szándék ebben a felvételben is igen erős összefüggést mutatott a társadalmi helyzettel, jövedelemmel, iskolai végzettséggel. A privilegizáltabb rétegek tagjai sokkal nagyobb arányban állították, hogy részt vesznek a választáson. Tehát változatlanul nagyszámú választópolgár volt Magyarországon, aki nem kötődött erősen valamely párthoz, másképpen fogalmazva nem látott olyan pártot, amelyet egyértelműen támogatna. A társadalmi réteghelyzet és az iskolai végzettség szerinti összetétel adatai azt mutatták, hogy az MSZP potenciális szavazói között voltak a legtöbben, akik felsővezetők voltak és akik felsőfokú végzettséggel rendelkeztek, és akik nagy könyvtárral (több mint 200 könyvvel) rendelkeztek. A munkás szavazók ekkor még nem az MSZP mögé sorakoztak fel.

14.2. táblázat - 14.2. táblázat ♦ Visszatekintő információ az 1990. tavaszi országgyűlési választáson való szavazásról társadalmi rétegenként, 1992

	Nem vett részt a választáson	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	Más párt	Nem emlékszik, nincs információ	Összesen
listájára adta szavazatát, százalék										

Felsővezető	12	22	25	2	18	4	2	4	11	100
Értelmiségi	15	28	18	2	8	13	5	4	5	100
Alsóvezető	22	18	21	5	9	13	1	3	8	100
Irodai	21	26	18	5	4	12	4	5	5	100
Önálló	23	26	14	5	5	11	2	7	7	100
Szakmunkás	33	21	16	5	2	9	2	4	8	100
Szakképzetlen munkás	39	16	13	6	2	8	1	3	12	100
Paraszt	26	25	6	15	1	9	0	5	13	100
Nyugdíjas	21	24	8	10	7	3	5	8	14	100
Munkanélküli	42	13	17	4	2	8	0	4	10	100
Eltartott	42	12	8	8	3	5	2	5	15	100
Tanuló	89	2	3	0	0	4	0	0	2	100
Összesen	30	20	12	7	5	7	3	4	12	100
Tényleges szavazatarányok a pártlistákra választás első fordulójakor	37	16	13	7	7	6	4	10		100
A parlamenti képviselők megoszlása 1990-	–	43	24	11	9	5	5	2	–	100

ben										

	Teljes minta	Szavazáson részt vevők	Teljes minta	Szavazáson részt vevők	Teljes minta	Szavazáson részt vevők	Teljes minta	Szavazáson részt vevők	Teljes minta	Szavazáson részt vevők
	1990	1990	1992	1992	1993	1993	1994	1994	1995	1995
MDF	23	35	8	14	7	12	7	10	5	10
SZDSZ	14	21	5	10	5	8	14	19	9	17
FKgP	8	11	5	10	5	8	8	11	10	20
MSZP	5	8	6	12	11	18	29	41	14	27
Fidesz	8	12	21	41	23	38	6	8	5	10
KDNP	4	6	4	8	3	6	4	6	4	8
Egyéb pártok	5	7	3	6	6	11	4	6	5	9
Nem szavazók	35		48		41		28		47	
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

14.2. táblázat ♦ Visszatekintő információ az 1990. tavaszi országgyűlési választáson való szavazásról társadalmi rétegenként, 1992

Az életkori összetétel azt mutatta, hogy a Fidesz választói között van a legtöbb fiatal és az MDF választói között a legtöbb idős ember. Az MSZP támogatói között voltak a legtöbben és az MDF támogatói között viszonylag a legkevesebben, akik azt mondták, hogy a rendszerváltás után nehezedtek az életkörülményeik. Tehát az MSZP maga mögé állította az elégedetleneket. A legvilágosabb összefüggés azonban a korábbi párttagság és az MSZP iránti szimpátia között mutatkozott. Viszont az aktív vallásos személyek túlnyomó részben az MDF-et és az akkori másik két kormánypártot támogatták.

Gazsó Ferenc és Stumpf István (1995) elemezték az 1994. évi parlamenti választás eredményeit a különböző pártok szavazóinak összetétele szempontjából. Közismert, hogy a választások előtti körülbelül hat hónapos időszakban a pártpreferenciák erősen módosultak, a Fidesz támogatottsága erősen lecsökkent, az MSZP támogatottsága viszont erősen megnőtt. Ennek okait kutatva Gazsó és Stumpf arra a következtetésre jutottak, hogy ezekben a hónapokban a munkások, elsősorban a szakképzetlen munkások jelentős része (akiknek 1993 tavaszán még nem volt világos pártpreferenciájuk) az MSZP választói közé állt. Felhívták a figyelmet arra, hogy így az MSZP választói táborában két egymástól eltérő érdekekkel rendelkező nagy tábor van: a vezető réteg, ezen belül a gazdasági vezetők jelentős része, továbbá a szakképzetlen munkások. Az előbbieket a gyors piacosiásban érdekelték, az utóbbiak viszont abban, hogy a piacosiítás veszteségeit az állam megvédje. A választott párthoz való kötődés erősségére és az 1990. évi választáson támogatott pártra vonatkozó kérdések alapján a választáson részt vettek egy csoportba sorolták attól függően, hogy erősen vagy gyengén kötődtek az 1994-ben támogatott párthoz, és attól függően, hogy ugyanarra a pártra szavaztak-e 1994-ben (konzekvens) vagy nem. A szavazáson részt vevőknek csak 10 százaléka tartozott az „erősen kötődő konzekvens szavazó” csoportba, hasonlóképpen 10 százaléka az „erősen kötődő, nem konzekvens szavazó” csoportba, 27 százaléka a „gyengén kötődő konzekvens” és 53 százaléka a „gyengén kötődő nem konzekvens” csoportba. A választás előtti hónapokban bekövetkezett pártpreferencia módosulást az okozta, hogy a korábban a FIDESZ-t támogató „gyengén kötődő nem konzekvens” választók jelentős része átállt az MSZP oldalára. Hozzá lehet tenni, hogy ez utóbbi csoport nagy részétől a következő években sem lehet stabil pártpreferenciára számítani.

1994-es szavazat	Kire szavazott volna 1995 tavaszán									N
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	Egyéb párt	Nem szavazó	Összesen	
MDF	63	2	6	2	5	2	1	19	100	212
SZDSZ	1	59	4	1	5	1	3	27	100	419
FKgP	0	1	72	0	1	3	1	17	100	265
MSZP	1	3	4	49	2	1	3	38	100	917
Fidesz	2	3	9	0	58	1	5	21	100	179
KDNP	0	0	3	3	1	76	2	16	100	140
Egyéb párt	3	0	3	1	0	1	70	23	100	130
Nem szavazó	2	1	5	1	4	0	2	84	100	994

14.4. táblázat ♦ Pártpreferenciák alakulása 1990 és 1995 között

A pártpreferenciák ingadozásának mértékéről még részletesebb képet nyújtanak a Magyar Háztartás Panel évről évre végrehajtott adatfelvételei (Fábián-Tóth 1995; Fábián 1996). 1992-ben, 1993-ban és 1995-ben megkérdezték az aktuális pártpreferenciát, 1992-ben visszatekintőleg az 1990. évi választáson támogatott pártot és 1995-ben az 1994. évi parlamenti választáson támogatott pártot. Így öt különböző időpontból vannak pártpreferencia-adatok (14.4. táblázat). Kitűnik mindenekelőtt, hogy a választásokon ténylegesen többen vettek részt, mint ahányan a választások között azt állították, hogy részt fognak venni. Ez a bizonytalan részvételi szándékú – vagy bizonytalan párt- preferenciájú -, de a választásokon mégis részt vevő csoport elég nagy ahhoz, hogy a választás eredményét erősen befolyásolja. Látható, hogy az egyes pártok támogatóinak aránya évről évre erősen ingadozott. Az ingadozók igen nagy aránya még világosabban kitűnik, ha azonos személyeknek két egymást követő évben bementett pártpreferenciáját hasonlítjuk össze (14.5. táblázat). Az egyes pártok 1994. évi tényleges szavazóinak jelentős része 1995 tavaszára már nem ugyanazt a pártot jelölte meg. Az elpártolók nagy része a „nem szavazó” csoportba lépett át. A vizsgált személyeknek mind az öt vizsgált időpontban pártpreferenciáját összehasonlítva kitűnt, hogy a szavazópolgároknak alig néhány százaléka jelölte meg mind az öt alkalommal ugyanazt a pártot. Mindez arra enged következtetni, hogy a politikai vélemények a magyar társadalomban még kevésbé kristályosodtak ki, ezért a következő években nemcsak a pártok szavazóinak száma, hanem általában a politikai vélemények alakulása is nagy meglepetéssel szolgálhatnak.

1994-es szavazat	Kire szavazott volna 1995 tavaszán									N
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	Egyéb párt	Nem szavazó	Összesen	
MDF	63	2	6	2	5	2	1	19	100	212
SZDSZ	1	59	4	1	5	1	3	27	100	419
FKgP	0	1	72	0	1	3	1	17	100	265
MSZP	1	3	4	49	2	1	3	38	100	917
Fidesz	2	3	9	0	58	1	5	21	100	179
KDNP	0	0	3	3	1	76	2	16	100	140
Egyéb párt	3	0	3	1	0	1	70	23	100	130
Nem szavazó	2	1	5	1	4	0	2	84	100	994

14.5. táblázat ♦ Az 1994-es pártpreferencia módosulása: 1995-ös „kilépési” arányok

A mozgalmakat és a tiltakozásokat Szabó Máté (1993; 1995) vizsgálta Magyarországon. Az 1980-as években az egypártrendszer idején a megszülető politikai mozgalmak lényeges szerepet játszottak a rendszerváltozás előkészítésében, a pártok későbbi megalakításában. Nyugati típusú mozgalmak, mint a környezetvédő, a béke-, az antinukleáris vagy a nőmozgalom viszont nem vagy alig jöttek létre Magyarországon, és ma sem játszanak lényeges szerepet. A viták és tiltakozások ma elsősorban gazdasági és hatalmi kérdések köré szerveződnek.

5.3. Közvélemény a jóléti juttatásokról

A jóléti juttatások reformjának kérdései a rendszerváltás óta nemcsak a hazai társadalomtudományok, hanem a közvélemény érdeklődésének is középpontjába kerültek. A szocialista korszakból örökölt szociálpolitika jóléti szolgáltatási rendszere nagy összegeket osztott el, ezek az összegek jelentős részben nem a leginkább rászorulóknak jutottak, és a rendszer számos eleme pazarlásra ösztönzött vagy legalábbis nem állta útját a pazarlásnak. A jóléti szolgáltatások korlátozásának gondolata két egymástól nagyon eltérő forrásból táplálkozott:

1. A nyugati társadalmakban az 1980-as években megerősödött neoliberális felfogás szerint a társadalom tagjai felelősek saját sorsuk alakulásáért, ezért az állami újraelosztás minél kisebb számú állampolgárnak nyújtson juttatásokat, az állampolgárok a piacon vásárolják meg az egészségügyi ellátást, fizessenek tandíjat, kössenek magánpénztárakkal nyugdíjbiztosítást. Bár sokan képviselik ezt az álláspontot mind a politikában, mind a társadalomtudományokban, korántsem lehet ezt általánosan elfogadottnak tekinteni.

2. A szociális kiadások, azokon belül a jóléti kiadások aránya a GDP-n és az állami költségvetésen belül (amelybe itt beleszámítjuk a társadalombiztosítást is) olyan mértékben megnőtt, hogy finanszírozásuk nagy nehézségekbe ütközik. Ez különösképpen érvényes Magyarországra, mert a rendszerváltást követő gazdasági válság, a munkanélküliség megnövekedése és a nagy tömegű nyugdíjazás következtében megnöttek a kiadások, miközben az állami költségvetés és a társadalombiztosítás bevételei csökkentek. Ezért, tetszik vagy nem tetszik, szükségesnek látszik a jóléti szolgáltatások csökkentése vagy legalábbis növekedésük megállítása.

Korántsem világos azonban, hogy a magyar társadalom tagjai mit kívánnak a jóléti szolgáltatások vonatkozásában. Ezeknek a kívánságoknak a felmérésében játszhat szerepet a szociológia. Könnyen belátható, hogy ha a lakosságtól azt kérdezik meg, hogy fenn kívánja-e tartani a jelenlegi nyugdíjrendszert vagy az ingyenes egészségügyi ellátást, akkor a nagy többség igennel fog válaszolni. Csontos László, Kornai János és Tóth István György (1996) abból indultak ki, hogy az állampolgárok nincsenek tisztában azzal, mibe kerülnek a jelenlegi juttatások, ezért másképpen fognak válaszolni, ha közlik velük, hogy minden magyar adófizető állampolgártól mekkora jövedelmet kell elvonni a jelenlegi jóléti juttatások fenntartásához. Az 1996 elején végzett adatfelvétel mindenekelőtt megállapította, hogy a társadalom tagjai kevéssé vannak azzal tisztában, hogy a különböző állami szolgáltatásoknak mekkora az „adóára”, mennyi adót kell ezért fizetni. Amikor a megkérdezettekkel közölték a különféle szolgáltatások (ingyenes felsőoktatás, ingyenes egészségügyi ellátás, nyugdíj) „adóárát”, akkor a megkérdezetteknek egy része kíváncsian mondta azok korlátozását (azzal a feltételezéssel, hogy az így megtakarított összeggel nőnek az egyéni keresetek). De az „adóárak” közlése után is sokan úgy foglaltak állást, inkább vállalják a magasabb adókat és társadalombiztosítási járulékokat annak érdekében, hogy a jóléti juttatások ne csökkenjenek vagy legalább részben megmaradjanak. A magyar társadalom többsége tehát nem támogatná az állam teljes kivonulását a jóléti szolgáltatások területéről és azoknak teljes piacosítását, privatizálását.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

Egyrészt el kell fogadnunk, hogy a politikai demokrácia alakulása nagymértékben függ a társadalom demokratikus kultúrája és a civil társadalom fejlődésétől, ezért illúzió lenne azt várni, hogy egy-egy alkotmányjogi szabállyal meg lehet teremteni a szilárd demokratikus társadalmi viszonyokat. Szemléletesen fejezi ezt ki R. Dahrendorf a keleteurópai forradalmakról 1990-ben publikált könyvében: a politikai rendszerváltozást meg lehet valósítani 6 hónap alatt, ennyi idő alatt meg lehet írni és el lehet fogadtatni egy új alkotmányt; a gazdaság talpra állításához 6 év lehet elég; a demokratikus társadalmi viszonyok megteremtéséhez és megszilárdításához azonban 60 év is szükséges lehet.

Másrészt azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy konkrét jogszabályok egy adott időszakban erősen befolyásolhatják a politikai viszonyok alakulását, és az utóbbiakban megindult jó vagy rossz fejlődést később nem lehet már visszafordítani. Csak példaként említek ilyen jogszabályokat: a parlamenti választási rendszer (van-e százalékos küszöb, amely a listás képviselői mandátumok elnyeréséhez szükséges; listás vagy egyéni szavazóköri választás vagy ezek milyen kombinációja) a kormány, a parlament és a köztársasági

elnök egymáshoz viszonyított hatásköre stb. Ezeknek az alkotmányjogi kérdéseknek tisztázása a politikatudomány témakörébe tartozik.

Teljes mértékben a konkrét jogszabályoktól függ az állam szerepe a jóléti szolgáltatások területén. Az utolsó évtizedekben a szociológián belül, sőt attól némileg már elkülönülve új tudományág kezdett kialakulni, amely a szociálpolitikát kívánja tudományos eszközökkel vizsgálni és döntéseit megalapozni. Ennek a könyvnek a társadalompolitikával foglalkozó alfejezetei utalnak a szociálpolitika tudománya által vizsgált kérdésekre, teljes körű tárgyalásuk azonban külön „szociálpolitika”-tankönyv feladata lesz.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Minden társadalomban szükség van kollektív döntések meghozatalára és végrehajtására, ez a funkciója a politikai alrendszernek. A politika az a tevékenység, amely e döntések befolyásolására, konkrétan amely a döntéshozó hatalom megszerzésére és megtartására irányul. A politikával a politikai szociológia mellett külön tudomány, a politológia vagy politikatudomány is foglalkozik.

A döntések meghozatalának, a hatalom megszerzésének és megtartásának módja szempontjából megkülönböztethetünk demokratikus és diktatórikus politikai rendszereket. A diktatúrákon belül megkülönböztethetjük az autoritárius és a totalitárius rendszereket. Az előbbiek csak a nyílt ellenzékiiséget nem tűrik el, az utóbbiak az állampolgárok magánéletébe, gondolkodásába is bele kívánnak avatkozni. A politikai szociológiának egyik alapvető kutatási kérdése, hogy milyen tényezők, feltételek járultak hozzá, hogy a XX. században a fejlett országokban totalitárius rendszerek (a nemzetiszocialista Németország és a Szovjetunió) jöttek létre, illetve milyen tényezők és feltételek segítik elő a demokratikus rendszerek létrejöttét és fennmaradását. Különösen aktuális ez a kérdés ma Kelet-Közép-Európában és Kelet-Európában, amelyeknek legtöbb országa 1989- 1990-ben szabadult fel a totalitárius vagy autoritárius rendszer alól. Szociológiai adatfelvételek arra engednek következtetni, hogy bár a rendszerváltás utáni gazdasági és politikai viszonyokkal szembeni elégedetlenség igen megnőtt, a magyar társadalom nagy többsége nem helyeselné a visszatérést valamilyen autoritáriánus rendszerhez.

A politikai szociológia egyik legtöbbet vizsgált kérdése, hogy a különböző politikai pártok támogatói, szavazói kik közül kerülnek ki. A rendszerváltás óta végzett magyarországi adatfelvételek arra engednek következtetni, hogy a parlamenti pártok stabil szavazóbázisa igen kicsi, az ingadozó szavazók aránya viszont nagy. A pártok szavazótáborának társadalmi összetétele nem mutat nagy különbségeket. Erősebb hatása van a világnézeti tényezőknek (vallásosságnak, korábbi kommunista párttagságnak), mivel azonban az ezek szerint határozottan körülhatárolható csoportok a társadalomnak csak egy kisebbségét alkotják, a szavazók nagy többsége egyik évről a másikra is hajlamos pártpreferenciáját megváltoztatni.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Tóth István György)

8.1. Nemzetközi tendenciák

Ebben a fejezetben három olyan nemzetközi témát emelünk ki, amelyek közvetlenebbül is befolyást gyakoroltak az átalakuló országok, közöttük Magyarország politikai környezetére: nemzetközi konfliktusok, a nagy gazdasági-társadalmi átmenetek lezárulta és az Európai Unió kibővülése.

Geopolitikai változások A Szovjetunió szétesése után a korábbi kétosztatúság helyett egypólusúvá vált a világ. Ebben a nemzetközi rendben (amely Kína és India várható és folyamatban levő megerősödéséig tart), két, az egyes országok politikai berendezkedésére közvetett vagy közvetlen is hatással levő konfliktus zajlott le. Európában a Jugoszláv köztársaság helyén létrejött vagy újjáalakult államalakulatok (Horvátország, Szlovénia, Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró, Macedónia) és ma még meglehetősen instabil közigazgatási területek (Kosзовó, Boszniai Szerb Köztársaság) formálódása a második világháború után Európában bekövetkezett legnagyobb véráldozatot követelő etnikai konfliktusok, polgárháborúk és nemzetközi konfliktusok között zajlott le. 1991 és 1995 között Szlovénia, Horvátország és Bosznia, 1996 és 2001 között pedig Szerbia, Kosзовó, Macedónia területén voltak fegyveres harcok, amelyek végül a Kosзовói háborút követően Szerbia elleni NATO-beavatkozással értek véget. Mivel az Európai Uniónak nem volt önálló külpolitikája és védelmi rendszere, kiderült, hogy csak az Egyesült Államokkal együtt tud az Európában közvetlenül a határai mentén fellépő nemzetközi konfliktusokon úrrá lenni. A háború egyik következménye a háborús bűnökkel vádolt szereplők felkutatását és felelősségre vonását végző hágai Nemzetközi Törvényszék

létrehozása lett. Ennek erejét jelzi, hogy Horvátország uniós csatlakozási folyamatát is gátolni volt képes azzal, hogy elérte, késleltessék a tárgyalásokat a háborúban kulcsszerepet játszó egyik horvát tábornok kézre kerítéséig.

Amerikában a 2001. szeptember 11-én öngyilkos merénylek által elkövetett, mintegy háromezer áldozatot szedő merénylet az Egyesült Államok belső biztonsági rendszerének és nemzetközi szerepvállalásának átalakítását váltotta ki és két közel-keleti katonai beavatkozás indoka lett (Afganisztánban és Irakban). Később két, a háborúban tevékenyen részt vállaló európai országban is merényletek történtek, amelyek véget vetettek annak a hitnek, hogy itt csak az Egyesült Államok és az arab világ közötti konfliktusról van szó és rámutattak arra, hogy Európában is újra kell gondolni az Európán kívüli (elsősorban muzulmán) országokból származó bevándorlókkal kapcsolatos politikát, szükség van a kulturális és etnikai diverzitás és az integráció fogalmainak újragondolására is. Hollandiában egy a nők iszlám országokban történő elnyomásáról filmet készítő rendezőt gyilkoltak meg iszlám fundamentalisták, amit kulturális és etnikai alapú összecsapások követtek 2004-ben. Franciaországban 2005 őszén a nagyobb városok bevándorlók által lakott, általában szegregált, külvárosi negyedeiben törtek ki etnikai alapú zavargások. Ez az eseménysor lényeges hatással járt az egyes európai országok belpolitikai viszonyaira és várhatóan az Európai Unió bevándorlási politikájának átalakulását is magával hozza majd. A szociológia számára is új kihívásokat jelent ez a helyzet. Sokan vették ismét elő Samuel Huntington 1995-ös művét a civilizációk harcáról (Huntington 2000). A kulturális és etnikai viszonyok kutatása valószínűleg a következő évtizedek egyik legfontosabb szociológiai és politikatudományi kutatási területe lesz.

A nagy átalakulás és a gazdasági-politikai átmenet vége A korábbi szocialista világrendszer országainak társadalmi-gazdasági átalakulása nagyon változatos formákat öltött. Több helyen az államhatárok erőszakos megváltozásával illetve újraépítésével járt (volt szovjet tagköztársaságok, volt Jugoszlávia), másutt az országhatárokon belül zajlott le. Csehország és Szlovákia alkotmányos keretek között, népszavazással megerősítve vált szét. Számos átmenet etnikai feszültségek éleződését hozta (a balkánon vagy a közép-ázsiai köztársaságokban), másutt mindez egyáltalán nem okozott gondokat (Szlovéniában vagy Lengyelországban). Nagy változékonysággal, de jellemző volt a külpolitikai és kereskedelmi orientáció megváltozása is (keletről nyugat felé). Egyes országokban a korábbi hatalmi elit politikai szerepvállalását jogi és politikai eszközökkel korlátozták (a volt NDK megszűnése után Németországban vagy Csehországban), másutt ilyen korlátozások egyáltalán nem történtek (Magyarországon vagy Szlovéniában). Bizonyos esetekben a szovjet hatalom összeomlása sem a piacgazdaság térnyeréséhez, sem pedig a demokratizálódáshoz nem vezetett el (Fehéroroszország, Türkmenisztán, Kazahsztán).

Az EU-taggá vált nyolc Közép-Kelet-Európai ország viszonylag homogén utat járt be. Kornai János (Polányi Károly nyomán, a kapitalizmus korábbi térhódításainak analógiáit használva) a régió „nagy átalakulásának” nevezi ezt a folyamatot (Kornai 2005) és a nyugati civilizációban bekövetkezett politikai változások fő irányát tekintve a nyugat-európai városi polgári és egyházi önkormányzatiság kiépülése, ezt követően a parlamentarizmus és a választójog kiterjesztése, majd a demokratizálódás dél-európai, ázsiai és latin amerikai terjedése utáni negyedik nagyobb hullámnak tekinti a szovjet és kelet-európai rezsimek összeomlását követő átalakulásokat. Kornai szerint a változások (1) a nyugati civilizáció fejlődési irányának megfelelően a kapitalista rendszer kifejlődése irányába történtek és (2) a politikai struktúrában a demokrácia intézményrendszerének térhódításával jártak együtt. Az átalakulás totális volt, minden szférában (gazdaság, politika, jogrendszer, társadalom) párhuzamosan zajlott (3), erőszakmentesen zajlott le (4), békés körülmények között ment végbe (5), történelmi léptékekkel mérve nagyon rövid idő alatt következett be (6) (Kornai, 2005).

Az Európai Unió kibővítése A 2004 májusában az Európai Unió tagjává vált államok már az átalakulás periódusában átvettek számos jogszabályt és intézményt az uniós országok gyakorlatából, mert meg kellett felelniük a csatlakozási tárgyalások során velük szemben támasztott jogi, gazdasági és politikai követelményeknek. Ezen túl formálisan is alkalmazniuk kellett az uniós joganyagot, az ún. *acquis communautaire*-nek nevezett sok ezer oldalas szabálygyűjteményt. Mindez lényegileg változtatott a politikai rendszereken.

Az Európai Parlament képviselőinek megválasztása az Unió országaiban nagyjából egy időben zajlik. Ekkor a tagországokban regisztrált pártok jelölnek tagokat az adott országok lélekszáma alapján meghatározott kvóták szerinti helyekre. (Magyarországnak a 2004. májusi választásokon az összesen 732 európai parlamenti képviselő közé 24-et lehetett delegálnia.) A képviselők nagyobb pártcsaládok szerint tömörülnek frakciókba, amelyek sokszor az országok vagy országcsoportok eltérő érdekei szerint szavaznak, máskor pedig természetesen az egyes országok belpolitikai életében is megszokott frakciófegyelemnek megfelelő gyakorlatot követik.

A csatlakozók kormányzati tevékenységére és törvényhozásaira a csatlakozásról szóló tárgyalási folyamat során a gazdaságpolitikai és intézményépítési kritériumnak való megfelelés kényszere mellett politikai elvárások is

nyomást gyakoroltak. Néha egyes belpolitikai fordulatok a tárgyalási folyamat lassulásához vagy megakadásához vezettek (ez történt például Szlovákiával a nemzeti populista Meciar kormányzat idején). Az integrációs folyamat lényege azonban a makrogazdasági kritériumok megfogalmazásához és a szociálpolitikai menetrendhez kötődik. Az ún. *konvergenciakritériumok* az egyes országok fontosabb makrogazdasági mutatóinak szem előtt tartását, közösségi szintű nyomon követését tartalmazzák. A foglalkoztatáspolitikai, a szociálpolitikai és az oktatás területén ennél valamivel „puhább” kritériumok érvényesülnek. Az ún. *nyitott koordináció* eszközrendszerének keretében a tagok számára közös vezéreelveket, ajánlásokat és alkalmazásra ajánlott eszközrendszereket fogalmaznak meg, majd éves vagy kétéves nyomon követési, jelentési folyamat révén ellenőrzik a kitűzött célok teljesülését.

Ezek az intézkedések a nemzeti szinten folytatott gazdasági és szociális politikák tekintetében szűkítik a helyi elitek mozgásterét és ezáltal némiképpen a nemzeti szuverenitás bizonyos mértékű feladását is jelentik. Az egész folyamat iránya azonban egyelőre kérdéses, hiszen nem dőlt el, hogy egy közepes időtávon belül az Unióból egyfajta Európai Egyesült Államok, vagy pedig mindössze egy európai szintű szabad kereskedelmi övezet alakul majd ki. A szkepszt növelte a francia kezdeményezésre létrejött alkotmányozási folyamat 2005-ös franciaországi elutasító népszavazás után nyilvánvalóvá vált kudarca.

8.2. Hazai tendenciák

A magyarországi politikai rendszer és a választói viselkedés kutatásának számos kiemelkedő teljesítménye született meg az elmúlt években (lásd az ajánlott irodalmak között a legfrissebbeket), amelyek mellett, hogy a politikatudomány szempontjából elemzik a fejleményeket, számos, a politikai szociológiát érintő jelenségre világítanak rá. Ebben a fejezetben négy részkérdéssel: a magyar pártrendszer átalakulásával, a szavazókorú népesség társadalmi demográfiai szerkezetének átrendeződésével, a politikai aktivitás mértékével és az egyes pártok szavazótáborainak összetételével foglalkozunk.

A pártrendszer szerkezetének átalakulása, a pártok számának csökkenése A magyar pártrendszer karakterét az 1989-es ún. Nemzeti Kerekasztal tárgyalások során kötött megállapodássorozat jelölte ki. Az ekkor körvonalazódott választójogi törvény eredményeképpen a magyar pártrendszer az átmeneti országokhoz képest kiemelkedően stabilnak mutatkozott. 1990-ben, 1994-ben, 1998-ban és 2002-ben is leváltották az éppen hatalmon levő kormányt, megtörtént a békés hatalomátvétel-átadás. Egyszer sem voltak országos időközi választások, még akkor sem, amikor egyébként (2003-ban, a szocialista-szabad demokrata kormánykoalíció idején) magának a kormányfőnek a leváltására sor került és mindez jelentős kormányátalakítással járt. Ez a stabilitás lényegében két fontos közjogi elemnek a következménye: a parlamentbe bejutást a választásokon leadott szavazatok bizonyos minimális arányának (ez előbb 4 százalék volt, majd 5 százalékra emelték) megszerzéséhez kötötték és a kormány ellen csak ún. konstruktív bizalmatlansági indítványt lehet tenni (csak a kormányfővel lehet bizalmatlanságot bejelenteni és egyben meg is kell nevezni és megszavazni utódjelöltet).

E két szabály mellett, hogy elősegítette a kormányzati stabilitást, a magyarországi pártrendszer nemzetközi mércével mérve is jelentős mértékű tömbösödéséhez és koncentrálódásához is hozzájárult. Tömbösödésnek azt a folyamatot nevezzük, amelyben a politikai pártok a politikai tér két eltérő oldalára tömörülnek, majd végbemegy közöttük egyfajta ideológiai, programokban is nyomon követhető hasonulás. Angelusz és Tardos (2005a) kiemelik, hogy a tömbösödés folyamán a pártok (többnyire a kormányzat-ellenzék megosztottság mentén) többé-kevésbé formalizált integrációkba tömörülnek, amelyet bizonyos mértékben követ a pártok szavazótáborának összehangolódása is. A magyar pártrendszerben a tömbösödés koncentrálódást is magával hozott, hiszen a blokkok kialakulásával a pártok száma is csökkent. Ebben a koncentrálódási (végső soron inkább kétpártosodási) folyamatban szintén fontos szerepet tölthetett be a parlamentbe kerülési küszöb bevezetése és a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye (Tóka 2005b). A tömbösödést jól mutatja, hogy az egymást követő választásokon a leadott szavazatok mind nagyobb hányada koncentrálódott mind kevesebb számú párt kezében (14.6. táblázat).

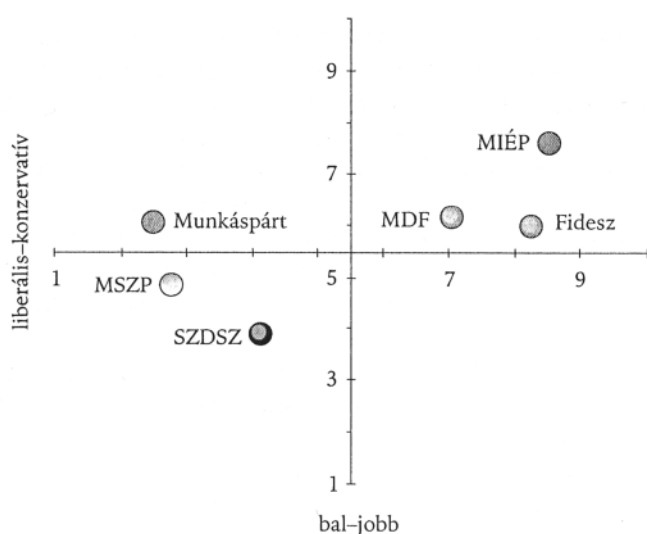
14.3. táblázat - 14.6. táblázat ♦ Politikai koncentráció a magyar pártrendszerben, 1990-2002

	A két legnagyobb párt szavazatainak aránya	A két legnagyobb párt által elnyert mandátumok aránya	A parlamentbe bejutott pártok száma
1990	46	67	6

1994	53	72	6
1998	60	73	5
2002	83	89	4

Forrás: Angelusz-Tardos 2005a.

A folyamatot befolyásolták, bár nem mindig ugyanabba az irányba, a parlamenti választások közötti időpontokban rendezett önkormányzati választások és a különböző ügyekben rendezett népszavazások. Ezek a köztes választások hol „ráerősítettek” a parlamenti eredményre (például a 2002-es önkormányzati választások a tavaszi parlamenti választások eredményére), hol pedig „korrekció” természetű volt (például 1990-ben, amikor a tavaszi MDF győzelmet egy őszi erőteljes szabaddemokrata áttörés követte). A koncentrálódás folyamata azonban megállíthatatlan volt, a magyar pártrendszer nagyon hasonlónak vált a kétpárti berendezkedésű politikai rendszerekéhez.

14.1. ábra ♦ A pártok percepciója a bal-jobb és liberális-konzervatív dimenzió mentén: átlagos bal-jobb és liberális-konzervatív skála pontszámok

Nehéz lenne megmondani, hogy a kétpártosodásban – közgazdasági analógiával – a kereslet (a választói preferenciák) vagy a kínálat (a pártok és az általuk kínált programok) alakulása játszott a vezető szerepet. Valószínűleg mindkettő (Tóka 2005b). A nagyobb pártokban is volt a törekvés arra, hogy két alternatívára egyszerűsítsék le a politikai teret és ezen belül igyekezzenek elfoglalni az egyik térfelet és a választókban is lehetett vágy a leegyszerűsített politikai paletta iránt. A pártok mozgása mindenesetre jelentős volt ebben a folyamatban. Körösi-Tóth-Török (2005, IV. fejezet) szerint az első szakaszban (1989–1990) a pártok közötti fő törésvonal a posztkommunisták (MSZMP és MSZP) és az antikommunisták (többiek) között volt, ez utóbbi csoporton belül szétválasztva egymástól a kulturális-ideológiai baloldalt (SZDSZ és Fidesz) és a kulturális-ideológiai jobboldalt (MDF, FKGP, KDNP). Ezután az SZDSZ és a Fidesz között mind nagyobb mértékben növekedett a távolság és elhalványulni látszottak a szocialisták és a szabaddemokraták közötti távolságok, miközben a Fidesz fokozatosan elfoglalta a kulturális-ideológiai jobboldali térfelet az antikommunista póluson. A negyedik kormányzati ciklusban (a 2002-es választásokat követően) már gyakorlatilag két blokk áll szemben egymással, egy-egy nagyobb (MSZP illetve a Fidesz) és egy-egy kisebb (SZDSZ illetve az MDF) párttal a két oldalon, a parlamenten kívüli pártok közül pedig egy-egy kisebb erő foglalja le a bal-, illetve jobboldali politikai tér szélső értékeit.

A politikai-ideológiai paletta „kínálati” oldalát illusztrálva a 14.1. ábra azt mutatja, hogy hol helyezkedtek el 2003-ban a parlamenti pártok a politikai-ideológiai bal-jobb skála és a liberális-konzervatív mező mentén kijelölt koordináta-rendszerben, ahogy a választópolgárok (az adott vizsgálatokban a mintában szereplő választadók) „látták” őket. A liberális-konzervatív dimenzióban a MIÉP-et és az SZDSZ-t értékelik a szélső pártként, a bal-jobb dimenzió mentén az egyik oldalon a munkáspárt a másik oldalon pedig a MIÉP található.

Politikai demográfia: a választókorú népesség összetételének változása Az egymással párhuzamosan lezajlott gazdasági és politikai rendszerváltás kölcsönösen hatott egymásra és a társadalom szerkezetére. Először is lezajlott egy cserélődés. A választásra jogosult népesség száma 1990 és 2005 között alig változott (7 800 ezerről 8 050 ezerre emelkedett), de azoknak, akik 1990-ben szavaztak, csaknem harminc százaléka időközben meghalt, a 2006-ban szavazóképes állampolgároknak viszont több mint harminc százaléka még nem szavazhatott 1990-ben, hiszen fiatalabb volt 18 évesnél. Ez utóbbi csoportnak tehát már nincsen a felnőtt életéhez köthető tapasztalata a rendszerváltás előtti Magyarországról. Másodszor, míg 1990-ben a választókorú népesség körülbelül 70 százalékának nem volt középfokú végzettsége és mindössze 9 százalék volt a diplomások aránya, 2005-re a diplomások aránya 13 százalék fölé, a középiskolát végzettké 43 százalékra nőtt, az alacsonyabb végzettséggel rendelkezők aránya viszont 44 százalékra csökkent. Ezen túl 1990 és 2005 között a 18 év fölöttiek között gazdaságilag aktívak aránya hatvanról ötven százalék alá esett, a nyugdíjasoké viszont egyharmadról negyven százalék fölé emelkedett. A gazdasági struktúra átalakulása és az iparszerkezet modernizálódása révén a szocialista időszakot jellemző nagyvállalati szerkezet, az erőteljes ipari dominancia, a magas fokú szakszervezeti lefedettség átalakult, a vállalatméret csökkent, a magántulajdon vált dominánssá, a szakszervezeti lefedettség nemzetközi összehasonlításban is rendkívül alacsony szintre csökkent. Ez szűkítette a baloldali pártok mozgásterét abban, hogy megszervezzék magukat és a politikai napirend is átalakult, mintegy igazodva a szavazókorú népesség összetételének változásaihoz.

A politikai aktivitás és a választási részvétel alakulása A demokratikus intézményrendszer legitimitásának egyik legfontosabb bázisa az állampolgárok politikai aktivitása. A társadalomban vett, képviselői demokrácia intézményein kívüli, a civil szerveződésekben és az *ad hoc* politikai érdekérvényesítési akciókban való részvételt is magában foglaló aktivitás Magyarországon a nyugati országokhoz és az Unió új tagországhoz képest is rendkívül alacsony (Angelusz-Tardos 2005b). A régebbi tagországok 18 év feletti népességén belül szakszervezethez 24 százalék, környezetvédelmi mozgalomhoz mintegy 7 százalék kötődik, nálunk viszont az előbbi csoportba mintegy 6 százalék tartozik, az utóbbiba tartozók aránya pedig 1 százalék alatt van.

A helyi részvétel szintén alacsonyabb a Magyarországon, a parlamenti választásokon mutatott aktivitás viszont, úgy tűnik, konvergenciát mutat a nyugat-európai országokéval. A hazai részvétel szintje elmarad az európai átlagtól, de az utóbbi évtizedekben az európai országokban némi csökkenés, a magyar választásokon viszont emelkedő trend mutatkozott. Az eddigi négy választásból egyszer nem érte el az elsőfordulós részvétel az 57 százalékot, a legutolsó (2002-es) választáson viszont a 70 százalékot is meghaladta (14.7. táblázat). Miközben 1990-ben és 1994-ben a második fordulóban az elsőhöz képest lényegesen kevesebben vettek részt a választáson, 1998-ban és 2002-ben a két forduló között jelentős választói mobilizáció történt. Ez összefügghet a kétpártosodással is: ha a politikai képlet két alternatíva közötti választásra egyszerűsödik, kiegyenlített politikai erőviszonyok mellett felértékelődnek a bizonytalanok szavazatai, aminek van mozgósító ereje.

A demokrácia működése szempontjából fontos lenne annak ismerete, hogy a választásoktól való távolmaradás a különböző társadalmi-gazdasági dimenziók mentén szisztematikusan alakul-e. Ha ugyanis ez a helyzet, akkor bizonyos társadalmi érdekek reprezentációja csorbát szenvedhet. Erről azonban sajnos nagyon keveset tudunk. A választások napján végzett úgynevezett *exitpoll* vizsgálatok célja az, hogy a média az aznap esti műsorokban gyorsan tudjon eredményeket közölni az urnazárás és a végleges választási eredmények ismertetése előtt. Az *exit poll*okban általában nincs elég háttérváltozó a távolmaradók jellemzőinek becsléséhez. A választások *előtti közvélemény-kutatásokban*, ahol számtalan háttérváltozó is szerepel, ugyan rákérdeznek „egy most vasárnapi” választási részvétel szándékára, ám a válaszok előre jelző ereje bizonytalan (Kolosi-Tóth 2005). A választások után végzett úgynevezett *post election* vizsgálatokban viszont a visszaemlékezéseket sokszor inkább a kulturális közeg által determinált „helyes válaszok” vezérlik, nem feltétlenül a tényleges viselkedés (Fábián 1996, Angelusz-Tardos 1998).

14.4. táblázat - 14.7. táblázat ♦ Magyarországi választások részvételi eredményei 1990 és 2002 között (százalék)

Év	Parlamenti választások	Önkormányzati választások	Népszavazások és egyéb
1989			„négyigenes”: 58,0
1990	I. ford: 65,1	40,2	Köztársaságielnök-választás:

	II. ford: 45,5		13,9
1993			Tb-választás: 39,0
1994	I. ford: 68,9 II. ford: 55,1	43,4	
1997			NATO: 49,2
1998	I. ford: 56,1 II. ford: 57,0	45,7	
2002	I. ford: 70,5 II. ford: 73,5	51,1	
2003			EU: 45,6
2004	(Európa-parlament) 38,5		Kettős népsz.: 37,5
Forrás: www.valasztas.hu.			

A választási statisztikákból azt tudjuk biztosan, hogy a részvétel Budapesten és Észak-Dunántúlon magasabb, Kelet-Magyarországon pedig alacsonyabb, mint másutt. A legkevésbé torzító, választások utáni felvételek adataiból az derül ki, hogy a részvételt leginkább az egyének kulturális és anyagi erőforrásai (praktikusan: iskolázottsága és jövedelmi-vagyoni helyzete) befolyásolják. A magas iskolázottságúak általában nagy arányban választanak, az összességében magasabb választási részvétel pedig akkor jön létre, ha a kampányok során kialakuló politikai izgalom eléri az alacsonyabb iskolázott-ságúakat is (Angelusz-Tardos 2005b). Az első négy választás tapasztalatai szerint inkább erősödött az anyagi-kulturális erőforrások részvételt magyarázó ereje, tehát a távolmaradás növekvő mértékben függött össze a rossz anyagi körülményekkel.

A részvétel azonban azoktól a normáktól is függ, amelyek a közösségen belül a politikai aktivitást szabályozzák. Angelusz és Tardos (2005b) szerint azok, akik társadalmi elismertségük szempontjából fontosnak értékelik a politikai részvételt, nagyobb arányban mennek el választani. Az alacsonyabb státusúak között a konvencionális, az adott kisebb közösség normái növelhetik a részvétel esélyét. Valószínűleg részben szintén szocializációs okokra vezethető vissza az, hogy az idősebbek általában aktívabbak a választásokon való részvétel tekintetében, mint a fiatalok.

A pártok szavazótáborainak összetétele A pártrendszer tömbösödése és koncentrálódása a pártpreferenciák stabilizálódásával is együtt járt. 1990 és 1998 között nagyon változékonyak voltak a választók preferenciái. Az úgynevezett rendszerváltó pártok (MDF, SZDSZ, Fidesz) történetében egyaránt előfordultak hirtelen szárnyalások és zuhanások, néhány hirtelen nagyra nőtt párt szinte teljesen eltűnt a politikai rendszerből (FKGP, KDNP), míg a jelenlegi két legnagyobb párt mindegyike megélt olyan mélypontot, amikor a parlamentbe kerülése sem volt teljesen biztosított. A nagyfokú változékonyság az 1998-as választások után lecsökkent, különösen, ha a szavazatvándorlást nem az egyes pártok, hanem az adott pártokat tömörítő „blokkok” vagy „oldalak” közötti mozgásként definiáljuk. Mivel a két meghatározó blokk az idők folyamán mind nagyobb mértékben kapcsolódott két párthoz, a szavazatok pártok közötti változékonysága a 2002 és 2006 közötti választási ciklusban gyakorlatilag egybeolvadt a pártok közötti változékonysággal (Körösi-Tóth-Török 2005, 214-215. skk.).

Az új magyar pártrendszer formálódásának időszakának kezdetén nehéz volt beazonosítani azokat a társadalmi-gazdasági jellemzőket, amelyek mentén az egyes pártok szavazói tömörültek. A pártokkal való azonosulást a gazdasági struktúrában elfoglalt helyhez kötő hagyományosabb felfogás (amely szerint például a szakszervezetek által jól megszervezett nagyipari munkásság adja a baloldali pártok szavazótáborának bázisát) a gazdasági rendszerváltás következményeképpen lényegileg alapját veszítette. Az elemzők ezért viszonylag kevés, a szavazótáborokat világos dimenziók mentén megosztó „törésvonalat” találtak és e megosztottságok

nem is a gazdasági-társadalmi szerkezethez kapcsolódtak. Körösi András (1996) szerint két markáns törésvonalat, a volt állampárt tagjait a társadalom többi részétől és a rendszeres vallásgyakorlókat a többi szavazópolgártól elválasztó választóvonalat lehetett felfedezni. E metszetek azonban nagyjából 10-10 százaléknyi embert sorolnak egybe, míg a többi 80 százalék viszonylag homogén kategóriát alkot. A hagyományos társadalomszerkezeti törésvonalak közül csak az agrár-ipari ellentétéhez kapcsolható megosztottság maradt meg a magyar politikai rendszerben (Körösi-Tóth-Török2005, IV. 2. fejezet). A társadalmi-demográfiai törésvonalak (különösen a demográfiai jellemzők, mint a nem, az életkor, a lakóhely) szerepe a kilencvenes évek során lényegesen csökkent a pártpreferenciák meghatározódásában (Tóka 2005a). A pártosság (az egyes pártokkal való azonosulás) mértéke ugyanakkor jelentősen nőtt, az ideológiai önbesorolás (a politikai bal- és jobboldalhoz történő azonosulás) és a blokkhovatartozás közötti összefüggés pedig erősödött (Anger-Tardos 2005a). Ennek az összefüggésnek a pontos oksági irányát azonban nehéz megmondani. Akik az egyik oldalra sorolták magukat, növekvő mértékben választottak maguknak olyan pártot, amelyik magát az adott oldallal azonosította és fordítva: egy párttal való szimpatizálás előbb vagy utóbb esetleg az adott politikai-ideológiai oldallal való szimpátiával is összekapcsolódott (Tóka 2005a).

A pártrendszer koncentrálódásával a szavazótáborok hagyományos társadalmi demográfiai jellemzők menti tagolódása egymáshoz is közeledett: a nagyobb „néppárti” jellegű képződmények már nem korlátozódhatnak egy kisebb társadalmi szubkultúra érdekeinek képviseletére. Az egyes pártok szavazótáborában jelentős mértékű hasonlóság található és ez az idők folyamán (a pártok számának csökkenésével) tovább homogenizálódott.

14.5. táblázat - 14.8. táblázat ♦ Társadalmi-strukturális tényezők hatása a pártpreferenciákra: többváltozós modellek összefoglaló eredményei

	MSZP-szavazók felülreprezentáltak	között	Fidesz-szavazók felülreprezentáltak	között
Életkor	Idősebbek (45 év felett)		Fiatalabbak (45 év alatt)	
Nem	-		-	
Családi állapot	-		-	
Háztartás mérete	-		Nagyobb háztartásokban élők	
Iskolai végzettség	Legfeljebb általános iskolai végzettség		-	
Lakóhely	-		Vidék (nem fővárosi lakóhely)	
Gazdasági aktivitás	Nyugdíjas státus		-	
Vallásosság	Individuális vallásosság, ateizmus		Egyház tanítása szerinti vallásosság	
Osztályazonosulás	A munkásosztályi identitással rendelkezőkhöz viszonyítva az MSZP szignifikánsan népszerűtlenebb az alsó osztállyal azonosulók körében		A munkásosztályi identitással rendelkezőkhöz viszonyítva a Fidesz szignifikánsan népszerűbb a(z) alsó középosztállyal azonosulók körében	
Nómenklátúra (MSZMP-tagság)	Volt MSZMP-tagság		„Pártonkívüli” státus	

Forrás: Fábián 2005.

A pártpreferenciák meghatározódását és a politikai törésvonalakat többváltozós eljárással elemző kutatási beszámoló szerint (Fábián 2005) összességében a párhovatartozást a hagyományos gazdasági-társadalmi tényezők csak kismértékben magyarázzák (14.8. táblázat). A fiatalabbak és a vidékiek inkább a jobboldali pártokkal szimpatizálnak, az idősebbek, az alacsonyabb iskolázottságúak és a nyugdíjasok között a baloldali szimpátiák vannak többségben. A korábbi nomenklatúrához tartozás a baloldali szavazást valószínűsíti, míg azok, akik a szocializmus idején pártonkívüliek voltak és a vallásosak, hozzájuk képest nagyobb mértékben választják a Fideszt. A munkásosztályi azonosságtudat inkább a szocialista szavazatot jelez előre, miközben hozzájuk képest inkább az alsó középosztállyal azonosulók körében tűnik magasabbnak a Fidesz támogatottsága (Stumpf 2004, Fábián 2005). A városokon belül a zöldövezeti kertes családi házak lakói illetve a falvak lakói inkább a jobboldali pártokra szavaztak, míg a városi lakótelepek és hagyományos bérházak körében a baloldali pártok látszanak erősebbnek. Az egymást követő választásokon mindinkább az vált jellemzővé, hogy a Nyugat-Dunántúlon a jobboldali pártok szereztek több szavazatot, míg a baloldali pártok bázisa Budapesten és Észak-Magyarországon volt erősebb (Angelusz-Tardos 2005a). Összességében azonban azt láthatjuk, hogy az eltelt másfél évtizedben a társadalmi háttér szerepe csökkent a pártválasztás meghatározódásában.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Lehet-e azt állítani vagy remélni, hogy a gazdasági fejlődés elősegíti a demokratikus rendszer létrejöttét és fennmaradását, vagy pedig vannak olyan politikai kultúrájú társadalmak, amelyekben a gazdasági fejlődés mellett is fennmarad vagy visszatér a totalitárius vagy autoritárius rendszer?

2. Mi befolyásolja azt, hogy a társadalom tagjai melyik pártot támogatják, illetve hogy a demokráciát vagy a totalitárius-autoritárius rendszert támogatják: a társadalmi helyzetük, a világnézetük vagy a személyiségük?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

állam ♦ kormányzat ♦ politika ♦ hatalom ♦ uralom ♦ tradicionális uralom ♦ karizmatikus uralom
♦ racionális-legális uralom ♦ demokrácia ♦ totalitárius rendszer

autoritárius rendszer ♦ párt ♦ nyomást kifejtő csoport ♦ mozgalom ♦ civil társadalom ♦ jóléti állam

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Almond, G. A. – Powell, G. B. 1996. *Összehasonlító politológia*. Budapest, Osiris.

Andorka Rudolf – Lehmann Hedvig 1996. Az átmenet politikai következményei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi, 501-527. p.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.) 2005. *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

Csontos László – Kornai János – Tóth István György 1996. Az állampolgár, az adó és a jóléti rendszer fogalma. *Századvég*, 2. sz. 3-28. p.

Enyedi Zsolt – Körösi András 2004. *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó.

Fábián Zoltán 1996. Szavazói táborok és szavazói hűség. *Századvég*, 1. sz. 95-111. p.

Fábián Zoltán – Tóth István György 1995. Szavazói táborok és szavazói mobilitás, 1990-1995. In Sik Endre – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi páternoszer*. Budapest, BKE Szociológia Tanszék- Társi, 152-165. p.

Gazsó Ferenc – Stump István 1995. Pártbázisok és választói magatartástípusok. In Kurtán Sándor – Sándor Péter-Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 567-580. p.

Gyurgyák János (szerk.) 1996. *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, Osiris.

Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Western Bruce 1991. Politikai mezők a posztkommunistaátmenet korszakában. A pártok és a társadalmi osztályok a magyar politikában, 1989-90. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 5-34. p.

Körösenyi András – Tóth Csaba-Török Gábor 2005. *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó.

15. fejezet - 15.fejezet | ÉLETMÓD

Az életmóddal kapcsolatos kérdések kutatásának régi hagyományai vannak a szociológiában. Max Weber az életvitelt tekintette a rendek elkülönülése egyik alapjának (lásd az 5. fejezetet). Ennek ellenére az életmód szociológiája korántsem olyan kikristályosodott ága a szociológiának, mint például a városszociológia vagy a társadalmi mobilitás szociológiája. Ezt jól érzékelteti az a tény, hogy a legtöbb külföldi szociológiai tankönyvben, kézikönyvben, olvasókönyvben nem találunk az életmóddal vagy azzal rokon témakörrel foglalkozó külön fejezetet. Sőt a jelenségnek egységes elnevezése sincs a szociológiában. A magyar szaknyelvben használják az életmód mellett az életstílus, az életvitel és az életvilág fogalmát is. A német szaknyelvben leginkább a „Lebensstyl” kifejezést használják, de ezzel rokon a „Milieu” és a „Lebenswelt” fogalma is. Az angol nyelvterületen a „way of life” és „lifestyle” kifejezésekkel találkozhatunk. A francia szociológiai irodalomban a „genre de vie” kifejezés fordul elő, praxisról (gyakorlat), habitusról, kultúráról és ízlésről beszélnek, amikor az életmód különböző oldalait, megnyilvánulásait kutatják (Bourdieu 1979).

Az életmód empirikus kutatásának kezdetei a „szabadidő szociológiájához” nyúlnak vissza. A szociológiának ez a részterülete az 1960-as években vált divatossá, a szabadidő megnövekedésével és az életszínvonal emelkedésével összefüggésben, amely lehetővé tette a szabadidő felhasználásának egyéni megválasztását és a nem jelentéktelen pénznek a szabadidős tevékenységek keretében való felhasználását. Ez érthetően felkeltette a szabadidős javakat és szolgáltatásokat kínáló gazdasági vállalatok érdeklődését is. A szabadidő eltöltése szociológiájának egy mellékága volt a rádió- és televízió-műsorok hallgatottságának, illetve nézettségének kutatása, amellyel ebben az időben a legtöbb nemzeti rádió és televízió foglalkozni kezdett. A műsorok nézettségének és általában a szabadidő eltöltésének vizsgálatához jó módszerek kínálkoztak az időmérleg-felvétel, amelyben a nap 24 órájának eltöltését jegyezték fel. Az időmérleg azonban nemcsak a szabadidőnek, hanem a mindennapi tevékenységek gyakoriságának és időtartamának vizsgálatához is kínálkozott. A tevékenységstruktúrát nevezték el egyes szociológusok életmódnak. Az időmérlegmódszer nemzetközi elterjesztésében és standardizálásában kiemelkedő szerepe volt Szalai Sándornak. Az általa vezetett nemzetközi időmérleg-vizsgálat óta (Szalai 1972) számos országban került sor ismételt időmérleg-adatfelvételre.

Az 1970-es években az életmód kutatásának alaphangját sajátos értékek adták meg. Egyrészt a volt szocialista országokban működő marxista szociológusok és még inkább filozófusok abból indultak ki, hogy a szocialista országok gazdaságilag ugyan (egyelőre) fejletlenebbek, mint a legfejlettebb kapitalista országok, ezért alacsonyabb az életszínvonaluk, a szocialista életmód viszont magasabb színvonalú, jobb minőségű, mert a társadalom tagjai nemcsak vagy nem elsősorban minél nagyobb anyagi fogyasztásra fordítják idejüket, hanem magas színvonalú kulturális tevékenységekre, társas életre, sőt a közösség érdekében végzett tevékenységekre is. A fejlett országok szociológusainak egy része is hajlott arra, hogy a „fogyasztói társadalommal” egy olyan életmódot állítson szembe, amely a tartalmas emberi kapcsolatokra és az önmegvalósításra helyezi a hangsúlyt.

A csak a műszaki fejlődést és az anyagi javakat értékelő „egydimenziós emberrel” a sokoldalúan és harmonikusan fejlett ember eszményét állították szembe (Marcuse 1990). A társadalmi háttérre ehhez az elméletben megjelent felfogáshoz az 1960-1970-es évek hippimozgalmai adták: a hippik egy, az uralkodótól eltérő, alternatív életmódot próbáltak megvalósítani.

Az utolsó két évtizedben az életmód jelenségekörének kutatása visszatért a Max Weberre visszanyúló, erősen elméleti kérdésfeltevéshez: *milyen szerepet játszik az életmód a társadalmi struktúra alakításában?* Bourdieu (1979) szerint az életmód nemcsak egyszerűen a társadalmi szerkezetben elfoglalt pozíció függvénye, hanem nagyon lényeges szerepet játszik abban is, hogy kijelölje az egyénnek a társadalmi struktúrában elfoglalt pozícióját. Értelmiséginek csak azt tartja például a társadalom, aki értelmiséginek tekintett életmódot folytat.

A német szociológiában pedig olyan irányzat jelentkezett, amely a munkamegosztásban elfoglalt pozíció helyett vagy mellett az életmódnak és az azt meghatározó értékeknek tulajdonít elsőrendű jelentőséget a társadalmi helyzet meghatározásában (Hradil 1987). Az életmód és értékek alapján meghatározott társadalmi kategóriákat nevezik társadalmi miliónek.

Az 1970-es és 1980-as években fellendült fenomenológiai szociológia érdeklődése elfordult a nagy társadalmi struktúráktól, és kifejezetten a mindennapi életet tekintette a szociológia fő kutatási területének (Schütz-Luckmann 1975; Grathoff 1989).

Egyszóval az életmód jelenségekőre iránti érdeklődés erősen megnőtt az utolsó időben a szociológiában, a fogalmak, módszerek és elméletek azonban távolról sem kristályosodtak még ki.

1. ALAPFOGALMAK

Az életmód-szociológia kevésbé kikristályosodott állapota következtében a használt fogalmak többféle definícióját találhatjuk meg a nemzetközi szakirodalomban.

A magyar szociológiában használt definíció szerint az **életmód** a szükségletek kielégítése érdekében végzett tevékenységek rendszere, tehát konkrétabban az, hogy a társadalom tagjai mindennapi életükben milyen tevékenységeket végeznek, hol végzik ezeket, kik vesznek részt ezekben, miért végzik ezeket, mit jelentenek számukra ezek. A tevékenységek körébe beletartozik a munka, a művelődés, a társas együttlét, a fogyasztás stb.

Ezzel rokon fogalom az **életstílus**. Ez az adott társadalmi körülmények között viszonylagos szabadsággal megválasztott tevékenységeket, ezekkel kapcsolatos preferenciákat helyezi vizsgálatának középpontjába. Tehát ebben az értelemben felfogható az életmód egy részének.

Az **életvitel** fogalom a Max Weber műveiben szereplő „Lebensweise” fogalom fordítása, nagyjából az életstílus előbb definiált fogalmának felel meg.

A fenomenológiai szociológia által használt **életvilág** fogalma a mindennapi életnek mindazokat az elemeket jelenti, amelyeket a társadalomban élő ember adottnak vesz: az embertársakat, azoknak a mienkhez hasonló tudatát, a velük való kapcsolat létesítésének lehetőségét, környezetünk tárgyait.

Bourdieu-nél a **praxis** jelenti a mindennapi tevékenységeken kívül ezeknek a tevékenységeknek a cselekvő egyének számára megnyilvánuló értelmét, továbbá a gyakorlatban megnyilvánuló értékeket, „ízléseket” is. A **habitus** pedig a mindennapi tevékenységek és ízlésválasztások mögött meghúzódó alapvető beállítódásokat, attitűdöket jelenti, vagyis például azt, hogy az egyén a XIX. századi vagy a modern irodalmat kedveli, vagy hogy évi szabadságát a tengerparti strandolással vagy vitorlázással vagy golfozással tölti-e, vagy hogy lakását hagyományos stílusú bútorokkal vagy modern bútorokkal rendezi be.

2. MÓDSZEREK

2.1. Időmérleg

Az életmód kutatásának sokféle módszere lehetséges: az utolsó húsz évben különösen tért hódított az **időmérleg-technika**. Bár már régebben is voltak ilyen vizsgálatok, a módszer kidolgozása és elterjedése a *Szalai Sándor* vezette 1965-1966. évi nemzetközi időmérleg-felvételhez fűződik. Lényege, hogy a megkérdezett személyek mintegy naplót vezetnek a megelőző napról vagy hétről, azaz feljegyzik, hogy a nap különböző szakaszaiban milyen tevékenységeket végeztek, hol tartózkodtak, kivel voltak együtt. Ennek alapján össze lehet állítani a „nap 24 órájának” időbeosztását, időmérlegét, és az egyes emberek adatai alapján ki lehet számítani a férfiak, nők, fiatalok és idősebbek; munkások, parasztok, szellemi foglalkozásúak stb. átlagos időbeosztását.

Az időmérleg-adatfelvételek feldolgozásánál három alapvető mutatót szokás kiszámítani:

1. a megkérdezettek által az adott tevékenységgel töltött idő, tehát a napi 24 óra átlagos felosztása különféle tevékenységek (például a háztartási munka átlagos ideje) és helyszínek, tartózkodási helyek közt,
2. az adott tevékenységben a kérdezettek közül naponta részt vevők aránya (például a vizsgált napon moziban jártak aránya),
3. azoknak átlagos ideje, akik az adott tevékenységben a vizsgált napon részt vettek (például azoknak átlagos tömegközlekedési ideje, akik a vizsgált napon tömegközlekedési eszközön utaztak).

A megkülönböztetett tevékenységek száma az időmérleg-felvételekben 30 és 80 között szokott mozogni. Az elemzéshez a tevékenységeket némelykor nagyobb kategóriákban vonják össze. Az időmérleg nemzetközi szakirodalmában három nagy összevont kategóriát szokás megkülönböztetni, ezek: a fiziológiai szükségleteket szolgáló tevékenységekkel töltött idő (alvás, étkezés, testi higiénia, öltözködés, passzív pihenés); a társadalmilag kötött tevékenységekkel, tág értelemben vett munkával töltött idő (beleértve a háztartási munkát, bevásárlást, gyermeknevelést, tanulást és az ezekkel kapcsolatos közlekedést); végül a szabadon megválasztható tevékenységek időtartama (kulturális tevékenységek, társas élet, testedzés stb.).

Az életmód vizsgálata keretében szokás a tárgyi környezetet, tehát a lakásban lévő könyvek, festmények, hangszerek stb. számát és minőségét is vizsgálni. Sok információt adhat az életmódról a fogyasztás hosszabb időtartamra kiterjedő vizsgálata.

2.2. Háztartás-statisztika

A fogyasztási szokások vizsgálatának módszere az úgynevezett *háztartás-statisztika*. Ennek keretében a statisztikai hivatalok nagyobb számú háztartásból, amelyek lehetőleg az összes háztartás reprezentatív mintáját alkotják, arra kérnek fel személyeket, hogy hosszabb időn – egy éven, néhány hónapon – keresztül naplószerűen vezessék a háztartás összes jövedelmét és kiadását. Ez a háztartás-statisztika a forrása a fogyasztás összetételére vonatkozó ismereteinknek, tehát annak, hogy a lakosság – és annak különféle rétegei – mennyi pénzt fordítanak például élelmiszerre, kultúrára, közlekedésre, azon belül is különböző kisebb tételekre, mint húsrá, tejre, zöldségre, gyümölcsre, könyvvásárlásra, tömegközlekedésre, benzinre stb. Mindezek az adatok – az időmérleghez hasonlóan – alapvetően szükségesek, hogy az életmódot, vagy legalábbis annak keretfeltételeit vizsgáljuk. Hozzá kell tenni, hogy a háztartás-statisztikai adatokat általában kevésbé tartják a lakosság jövedelmi helyzetének, sőt a fogyasztás egyes összetevőinek vizsgálatára alkalmasnak. Ennek fő oka, hogy azok a háztartások, amelyek önként vállalkoznak a háztartási napló vezetésére, valószínűleg nem tekinthetők a népesség egészére nézve jellemzőeknek, más szóval a háztartási napló vezetésére nem vállalkozó háztartások jövedelme és fogyasztási szokásai feltehetően eltérnek az adatokat szolgáltató háztartásokétól. A sokat említett példa, hogy a háztartás-statisztika alapján az alkoholfogyasztás sokkal kisebbnek látszik, mint a makrostatisztikai adatok alapján.

Sem az időmérleg, sem a háztartási kiadások statisztikája nem ad árnyalt képet arról, hogy a különféle javak és szolgáltatások fogyasztása, a különféle tevékenységekkel eltöltött idő valójában mit jelent az egyén számára. Például egészen más életmódot fejez ki egy detektívregény, mint Tolsztoj *Háború és békéjének* olvasása és megvásárlása. Ezért az árnyaltabb életmódvizsgálatokban az időmérlegnél és a háztartás-statisztikánál sokkal részletesebben kérdezik a tevékenységek tartalmát, továbbá hogy azok a megkérdezett számára mit jelentettek. Bourdieu (1979) például megkérdezte, hogy a vizsgált személy melyik könnyűzenei énekessel rokonszenvez, milyen filmeket kedvel (történeti, háborús, bűnügyi, drámai, zenés, vígjáték stb.), milyen zeneszámokat szeret (az Istenek alkonyától a Magyar rapszódiaikon keresztül a Kék Duna keringőig), melyik festőt kedveli (Raffaellótól Renoiron keresztül Picassóig), milyen sportokat űz (labdarúgás, sielés, vitorlázás stb.). Ilyen adatok alapján el lehet különíteni a különböző ízlésű embereket, és ezen keresztül meg lehet határozni a különböző habitustípusokat.

2.3. Megfigyelés és élettörténet

Az életmód, életstílus és különösen az életvilág kutatásában lényeges szerepet játszik a *megfigyelés* módszere, továbbá a kötetlen élettörténetek feljegyzése. A megfigyelésre példák E. Goffman (1971; 1981) vizsgálatai a mindennapi élet szociálpszichológiájáról, arról, hogyan viselkednek az emberek a mindennapi életben, hogyan próbálnak viselkedésükkel társaikra hatást gyakorolni. Az élettörténeti módszerre példa Lewis (1968) szegénységvizsgálata Mexikóban. Az utóbbi példa is érzékelteti, hogy az életmód szociológiai kutatása igen közel áll a néprajz és a kulturális antropológia kutatásainak egyes témáihoz és módszereihez.

3. ELMÉLETEK

3.1. Az életmód szerepe Max Webernél

A szociológia tudományában a klasszikusok óta él az a gondolat, hogy az életmód különbségei lényegesen differenciálják a társadalmakat, befolyásolják a társadalmi szerkezetet. Max Weber háromdimenziós szerkezeti modelljében (lásd az 5. fejezetet) az *életmód*, amelyet az „életvitel” kifejezéssel fordítottak magyarra (és amelyet más nyelveken némelykor „életstílusnak” neveznek), a *megbecsüléssel*, *presztízzsel* együtt a harmadik dimenzió lényeges eleme. Más szóval a társadalom tagjai nemcsak a gazdasági helyzet (jövedelem stb.) és a hatalom szerint rendeződnek a társadalom hierarchiájában, hanem az életmódjuk és az ennek az életmódnak következtében kialakuló megbecsültségük szerint is. Aki „finomabb”, „előkelőbb” életmódot folytat, azt jobban megbecsülik, függetlenül attól, hogy mekkora a jövedelme vagy vagyona és mekkora a hatalma.

3.2. A hivalkodó fogyasztás

Az amerikai társadalomtudományok nagy „kívülállója”, az erősen társadalomkritikus *Thorstein Veblen* (1975) szerint a gazdagoknak a társadalom nagy tömegeitől való elkülönülésében szintén nagy szerepet játszik az életmód és a fogyasztás. Ezt a gazdag osztályt „dologtalannak” (leisure, vagyis szabadidős osztálynak) nevezte el, és azt hangsúlyozta, hogy tagjait a „**hivalkodó fogyasztás**” (conspicuous consumption) jellemzi, mert nagyon is meg akarják mutatni, hogy megengedhetik maguknak a fényűzést, hogy ezzel is kifejezésre juttassák, mennyivel fölötte állnak a dolgozó tömegeknek.

3.3. Az időfelhasználás szociológiája

A szabadidő szociológiája iránti elméleti érdeklődés az 1960 körül Nyugat-Európában és Amerikában elterjedt optimizmusból származott. *J. Fourastié* (1965) *40 000 óra* című munkájában egy olyan jövőképet vázolt fel, amelyben a társadalom tagjai heti 30 órát töltenek kereső munkával, ez – az ünnepek és szabadság leszámításával – évi 1200 órát jelent, és mivel az emberek huszoneves koruk első felében kezdenek dolgozni és 65 éves korukban mennek nyugdíjba, ez egy emberi élet során (leszámítva a felnőttkori átképzéssel, tanulással töltendő éveket) 40 000 óra munkaidőt jelent. Mivel az emberek átlagosan 80 évig, tehát durván 700 ezer órát élnek, a munkaidőn felül (leszámítva a napi 10 órányi, fiziológiai szükségletekre fordított időt) körülbelül 370 ezer óra szabadidejük lesz életük folyamán. A nagy kérdés tehát az, hogyan fogják ezt a szabadidőt felhasználni, eltölteni. Fourastié felhívta ugyan a figyelmet az ebből adódó problémákra, de igen optimista jövőképet vázolt, hatalmas kulturális, tudományos fejlődésre számított.

Az időmérleg-vizsgálatok konkrét eredményei viszont arra hívták fel a figyelmet, hogy a háztartáson kívüli kereső munka mellett az egyének és családok jólétének megteremtésében lényeges szerepet játszik és sok időt vesz igénybe a *háztartási munka*, a háztartás körüli különböző szolgáltatások saját erőből történő elvégzése, a családok, rokonok, barátok, szomszédok közötti kölcsönös segítség. *Gershuny* (1978) szerint az ipari társadalom után nemcsak a szolgáltatási társadalom következik (ahol a foglalkoztatottak nagy része a szolgáltatások területén dolgozik), hanem az *önmagunkat kiszolgáló* (self-servicing) *társadalom* is, amelyben egyre több szolgáltatási munkát a háztartások tagjai maguk végeznek el, tehát maguk végzik a lakás körüli karbantartási munkákat, a tartós eszközök javítását stb. Erre módot ad egyrészt a megnövekedett szabadidő, másrészt a megnövekedett szaktudás, végül az ilyen munkák elvégzésére használható kisgépek elterjedése. *Pahl* (1984) munkanélküliek és szegények körében vizsgálta a különféle alkalmi munkák, a kistermelés, a kölcsönös munkasegítség jelentőségét a gazdasági problémák enyhítésében. *Zapf* (1984) a *jólét „termelésének” új elméletét* fogalmazta meg, amely szerint abban részt vesznek a *piacok*, az *állami* intézmények, a *háztartások* és végül a társadalom tagjainak *egyesületei*. A háztartások és az egyesületek, informális csoportok, baráti együttműködés jólétként nem lehet a hivatalos statisztikán, a nemzetijövedelem-számításon keresztül lemérni. Erre az időmérleg-vizsgálatokat lehetne felhasználni. A nemzetijövedelem-számítás régi problémája, hogy a háztartási munkát nem veszi számba. (A régi, sokat idézett paradoxon szerint a nemzeti jövedelem csökken, ha valaki feleségül veszi a szakácsnőjét, mert a szakácsnő munkája, mivel fizetéssel jár, belekerül a nemzeti jövedelembe, a feleség ugyanolyan munkája azonban nem kerül bele.) Javaslatok hangoztak el, hogy az időmérleg-felvételekből kimutatható háztartási munkaidőt valamilyen fiktív órábról sorozva számítsák be a nemzeti jövedelembe. Az a gondolat is felvetődött, hogy az időmérleg-felvételek alapján egy teljes, de a GDP-nél tágabb körű gazdasági-társadalmi elszámolási rendszert lehetne felépíteni (Juster-Stafford 1985). Az időmérleg- és életmódvizsgálatok ezen a ponton összekapcsolódnak a mindennapi élet vagy a háztartás gazdaságtanának kutatásával (Spéder 1993). Ezekben azt mérik fel, hogy a háztartás tagjai hogyan használják fel idejüket különböző tevékenységekre, milyen pénzbeli és természetbeni jövedelmeket szereznek és azokat hogyan használják fel.

3.4. Munkáséletmód és a szegénység kultúrája

Az időmérleg-vizsgálatoknak az időfelhasználásra, annak társadalmi különbségeire koncentráló elemzése mellett tovább élt és az utolsó években ismét megerősödött az életmód és a társadalmi szerkezetben elfoglalt hely közötti összefüggés vizsgálata. Itt az egyik fő kérdés az volt, hogy *van-e a munkásosztálynak sajátosság munkáséletmódja*. *R. Hog- gart* (1975) igen alapos és sokoldalú vizsgálatot végzett az angol munkásosztály hagyományos kultúrájáról, életmódjáról.

Az 1960-as évek első felében a szociológia egyik sokat vitatott kérdése az volt, hogy *elpolgárosodik-e a fejlett országokban viszonylagosan magas jövedelmű és ezért jólétben élő munkásosztály* („affluent worker”). *J. H. Goldthorpe*, *D. Lockwood* (1968; 1969) és munkatársaik ezt többek között úgy vizsgálták, hogy az életmód egyes elemeire kérdeztek rá hagyományos munkát végző szakképzetlen munkások, modern szakmákban dolgozó szakmunkások és irodai foglalkozású szellemiek körében. Azt találták, hogy az említett modern szakmunkások magas keresetük és életszínvonaluk mellett is megtartják a hagyományos munkásosztályra

jellemző életmód számos jellemzőit, tehát nem polgárosodnak el. Megállapításait sokan kétségbe vonták, a vita máig nem dőlt el.

Oscar Lewis a szegénység szociológiájával kapcsolatosan (lásd 4. fejezet) már említett kutatásaiban a mexikói szegény családok, pontosabban egy kiválasztott család életmódját vizsgálta. Azt bizonyította, hogy ennek a rétegnek egészen speciális életmódja van (különböleg alkalmi munkákból élnek, háztartási gazdálkodásuk kevésbé ésszerű, a holnapra kevésbé gondolnak, nem takarékoskodnak, családi kapcsolataik meglehetősen zavarosak és gyakran változnak). Ezt nevezte a „szegénység kultúrájának”. Mások ezt továbbgondolva arra a következtetésre jutottak, hogy az ilyen életmód a réteg társadalmi felemelkedésének döntő akadály, tehát a szegénység újratermelődésében lényeges szerepet játszik. Ezt a tételt sokan vitatták, mondván, hogy a „szegénység kultúrája” a társadalom legszegényebb rétegének teljesen ésszerű alkalmazkodása az objektív helyzetéhez, a társadalmi felemelkedés lehetetlenségéhez.

3.5. Praxis és habitus Bourdieu-nél

P. Bourdieu az életmóddal kapcsolatos fogalmakat használta fel az osztályok közötti különbségek feltárására. Egyik könyvének a *La distinction* (Bourdieu 1979) címet adta. Ez a kifejezés jól szemlélteti alapvető gondolatát. A „distinction” szót ugyanis egyrészt a „kifinomultság”, másrészt a „megkülönböztetés” szóval fordíthatjuk magyarrá. Bourdieu ebben a könyvében azt fejt ki, hogy a társadalmi hierarchiában magasabb helyzetű osztály – és a többi osztály is – különleges életmódjával, különleges szabadidős tevékenységeivel és ízléssel önmagát definiálja és különíti el más osztályoktól. Azzal, hogy milyen sportot űz, milyen zenészerzőket kedvel, hogyan rendezi be a lakását, sőt azzal is, hogy mit eszik, hogyan öltözködik, milyen kozmetikumokat használ stb., önmagát definiálja, így az egyes ember egy-egy társadalmi osztályhoz, réteghez való tartozását juttatja kifejezésre.

A mindennapi életmódnak ezeket az elemeit a praxis fogalmában foglalja össze. A praxis, vagyis a mindennapi gyakorlat- és ízlésválasztások háttérében áll az egész társadalmi élettel és kultúrával szembeni következetes attitűd, amelyet habitusnak nevez. Ez a habitus jellemzi és egyben definiálja a társadalmi osztályokat.

Az életmód tehát Bourdieu felfogása szerint nemcsak a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciót tükrözi, annak mintegy függvénye, hanem meg is határozza, hogy az egyén milyen társadalmi osztályhoz tartozik, mintegy alakítja, definiálja is a struktúrát.

Ennek következtében Bourdieu nemcsak a hagyományos társadalmi osztályokat különbözteti meg, hanem azok mellett vagy még inkább azokon belül az életmód alapján definiált osztályokat is. Az uralkodó osztályon belül például megkülönbözteti a tőkések és a magyar szociológiai nyelvben értelmiségnek nevezett csoportot. A tőkéseket az jellemzi többek között, hogy Párizsban a Szajna jobb partján laknak és oda járnak szórakozni, a jobbközép pártokat támogatják, a napilapok közül a *Figarót* olvassák, Watteau festészetét, Bizet zenéjét kedvelik, továbbá vitorlásjachtjuk van. Az értelmiség a Szajna bal partján lakik és az ottani színházakba, kávéházakba jár, a Szocialista Pártot és más balközép pártokat támogatja, a *Le Monde*-ot olvassa, Kandinszkij festészetét és Webern zenéjét kedveli, hegymászással és kirándulással tölti nyári szabadságát. Ezek az életmódelemek természetesen az 1963. évi francia társadalom osztályaira voltak jellemzőek, az ízlések és az életmód az idő folyamán változik. Bourdieu kifejezetten hangsúlyozza az ízlések és a habitus divatszerű változását, ezek a változások azonban többé-kevésbé egyidejűleg következnek be egy-egy társadalmi osztályban. Ilyen divathullám az értelmiség körében például a barokk zene kedveltségének megnövekedése.

3.6. Társadalmi miliók

Még tovább mentek egyes nyugatnémet rétegződéskutatók, mert azt állítják, hogy a társadalmi osztály és réteg hagyományos meghatározói – a tőkés vagy bér munkás pozíció, a jövedelem, az iskolai végzettség stb. – már nem a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció fő kritériumai. „Túl vagyunk az osztályokon és rétegeken” (lásd 5. fejezet). Ehelyett az életmód és az azt befolyásoló értékek alapján javasolnak a társadalmi struktúrában belül **társadalmi miliókat** megkülönböztetni. A 80-as évektől kezdve egyre több német társadalomkutató kezdi alkalmazni a heidelbergi SINUS Intézet által kialakított társadalmi miliókat a társadalom vizsgálatakor (Hradil 1987, 1995). Ez a csoportosítás a következő miliókat látja megkülönböztethetőnek az 1980 körüli nyugatnémet társadalomban (zárójelben a becslült százalékos arányok).

1. konzervatív felső milió (9%)
2. kispolgári milió (26%)

3. tradicionális munkásmiliő (9%)
4. tradíciók nélküli munkásmiliő (10%)
5. felemelkedésorientált miliő (24%)
6. technokrata-liberális miliő (10%)
7. hedonista miliő (10%)
8. alternatív miliő (3%)

Ezek a társadalmi miliők természetesen változnak az idők folyamán, régiek sorvadnak el, újak tűnnek fel és terjednek el.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK A szabadidő növekedése

Az időmérleg-adatfelvételek fogalmai és módszerei az 1960-as évek óta standardizálódtak, és egy-egy országon belül több adatfelvételt is lebonyolítottak. Így mód van az időbeli tendenciák elemzésére és a nemzetközi összehasonlításra.

Az egymást időben követő időmérlegekből kikövetkeztethető tendenciák valójában meglehetősen közismert tényeket mutattak ki. Lassan nő a szabadidő mennyisége. Hozzá kell tenni, hogy egyes kutatók szerint valójában az ipari forradalmat megelőzően nem kevesebb, hanem több szabadideje volt a társadalom tagjainak, mert kevesebb volt a munkaalkalom. Például a parasztság télen, nagyrészt kényszerűségből, tétlen volt. Ez ellen fel lehet vetni, hogy a munka és a szabadidős tevékenységek nem különültek el olyan határozottan, mint a modern társadalmakban. Például kérdés, hogy a kukorica-fosztás vagy -morzsolás, vagy a fonóban végzett közös tevékenység munkának vagy szabadidőnek, társas együttlétnek tekinthető-e. Hosszabb távon a szabadidő növekedésével ellentétes hatása volt a nők növekvő háztartáson kívüli munkába állásának.

A szabadidő növekedése azonban nem szükségképpen jár együtt annak változatos és igényes felhasználásával. Az emberek a megnövekedett szabadidő nagy részét ugyanis a televízióműsorok nézésére fordítják. A televíziónézés növekedése a fejlett társadalmakban, sőt újabban a fejlődő országok egy részében is, az utolsó évtizedek uralkodó tendenciája. Más, hagyományosabb szabadidős tevékenységek némileg háttérbe szorultak a televíziónézés idejének hosszabbodása következtében.

Újabban észrevehető egyes társadalmakban olyan tendencia is, hogy a lakosság növekvő része igyekszik úgy alakítani szabadidejét, hogy az egészségének fenntartását elősegítő tevékenységekre több időt fordít, többet sportol, több időt tölt szabad levegőn

A megnövekedett szabadidő és a megnövekedett jövedelem együttes hatásának következménye a belföldi és külföldi turizmusra fordított idő növekedése.

A háztartási munka tendenciáját két ellentétes tényező befolyásolja: a háztartások gépesítése rövidíti az egyes háztartási munkák elvégzéséhez szükséges időt; továbbá az életszínvonal emelkedése és a lakások alapterületének növekedése növeli a háztartási munka iránti igényeket.

Számos fejlett országban látszik az utolsó 10-15 évben olyan tendencia, hogy a „jóléti állam és a piac csődjé” következtében (vagyis mert sem a jóléti állam, sem a piac nem képes megfelelően biztosítani bizonyos alapvető emberi szükségletek, különösen a szolgáltatások iránti szükségletek megfelelő színvonalú kielégítését) megnőtt a családok, háztartások, barátok, szomszédsági csoportok és egyéb kisközösségek szerepe a jólét előállításában, és ezzel megnőtt az ilyen típusú munkára fordított idő. Számos tevékenység, mint a lakáskarbantartás, a tartós eszközök javítása, az idős és beteg emberek gondozása, ápolása visszakерült ezeknek a kis csoportoknak a feladatkörébe.

Elősegíti ezt az egyre bonyolultabb háztartási gépek hozzáférhetősége az átlagos, sőt szegény háztartások számára is. Az automata mosógép elterjedése következtében például a háztartások ismét maguk végzik a mosást, mert ez egyszerűbb, mint a szolgáltatóüzemekbe vinni a szennyeszt. Másik oldalról ugyanebben az irányban hat az a tény is, hogy a szolgáltatások piaci igénybevétele egyre drágábbá válik, mert a szolgáltatások

területén sokkal lassabban vagy egyáltalán nem nő a munka termelékenysége. Így lassan haladunk a „csinálna magad” társadalom és életmód irányába.

Egyes országokban, különösen ahol tartósan nagy a munkanélküliség és ahol a jövedelmi színvonal viszonylag alacsony, a társadalom egy része sok időt tölt a „második gazdasághoz”, „árnyékgazdasághoz” vagy „szürke gazdasághoz” tartozó munkatevékenységekkel.

A munkával kapcsolatos közlekedési idő és az egyéb közlekedéssel töltött idő nem mutat egyértelmű tendenciát, mert két ellentétes tényező hat rá: a közlekedési feltételek javulnak, különösen a személygépkocsi elterjedésével gyorsul a közlekedés, továbbá ezzel párhuzamosan sok országban növekszik a munkahely és a lakóhely közötti távolság.

A férfiak és nők életmódja közötti különbségek lassan tűnőben vannak, elsősorban azért, hogy a férfiak munkaideje lassan csökken, a nők foglalkoztatása és ezzel az egy nőre jutó átlagos kereső munkával töltött idő viszont nő, és azért, hogy a férfiak részvétele a háztartási munkákban és a gyermekek gondozásában kissé emelkedik.

A különböző társadalmi rétegek időmérlegének korábbi különbségei is fogyóban vannak, egyrészt annak következtében, hogy csökken az önálló foglalkozási viszonyúak, azokon belül is elsősorban az egyénileg gazdálkodó parasztok aránya (akik hagyományosan több időt töltenek munkával), ezáltal az aktív keresők egyre nagyobb többsége dolgozik pontosan megszabott és többnyire azonos munkaidőben, másrészt mert a korábban csak egy szűk, privilegizált réteg számára hozzáférhető tartós fogyasztási javak, mint a személygépkocsi, a színes televízió stb. elterjedtek a társadalom széles rétegeiben, végül mert a város és falu közti különbségek mérséklődtek.

Mindent egybevetve a legtöbb fejlett országban nő a szabadidő (de korántsem olyan mértékben, mint azt korábban várták), és ezzel nő a különféle életmódminták közötti választás lehetősége. Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az egyes ember eldöntheti, hogy egy adott napon szabadidejét mivel tölti, például otthon olvas, színházba megy, a televízióműsört nézi, kertjét műveli vagy sportol, hanem abban is, hogy munkaidején kívül milyen életstílust valósít meg.

4.1. Időmérleg-vizsgálatok

Az 1965-1966-ban végzett, 12 ország – közöttük akkori kapitalista, szocialista országok és egy fejlődő ország, Peru – városi és városkörnyéki népességére kiterjedő első nemzetközi időmérleg-vizsgálat (Szalai 1978) némileg meglepetésszerű eredményekhez vezetett. Kítűnt, hogy az iparosodás mindháromfajta vizsgált társadalomban sok hasonlóságot hozott létre az életmódban. Ez az ipartársadalom-elméletet látszott igazolni. Mindenesetre ellentétben állt a szovjet filozófusoknak azzal az állításával, hogy létezik valamilyen szocialista életmód, amely magasabb rendű a kapitalista életmódnál. Egy lényeges különbség mégis mutatkozott a fejlett kapitalista és a szocialista társadalmak között: az utóbbiakban lényegesen hosszabb volt az egy felnőttre jutó átlagos napi munkával töltött idő. Szalai Sándor ebből azt a következtetést vonta le, hogy a szocialista társadalmak a „munka társadalmak”. Egyszerűbben úgy is mondhatjuk, hogy a szocialista társadalmak tagjainak igen sokat kellett dolgozniuk. Hosszabb volt a kereső munkával töltött átlagos idő, mert hosszabb volt a kötelező munkaidő, továbbá a nőknek igen magas háztartáson kívüli foglalkoztatása következtében a nők átlagos munkaideje különösképpen hosszabb volt, mint a kapitalista országokban. Hosszabb volt a háztartási munkaidő is, elsősorban a háztartások alacsonyabb gépesítettsége következtében. Ennek következtében a szocialista társadalmak tagjai kevesebb szabadon felhasználható idővel rendelkeztek.

Későbbi kétoldalú nemzetközi összehasonlítások, mint a magyar- finn (Andorka et al. 1983) és a magyar-lengyel (Andorka et al. 1984) időmérleg-összehasonlítás alátámasztották ezt a megállapítást: *a szocialista társadalmakban különösen hosszú a munkával töltött vagy társadalmilag lekötött idő*. Ezekben az 1970-es és 1980-as években Magyarországon lényeges szerepe volt a második gazdaságban végzett jövedelemkiegészítő tevékenységekkel töltött munkaidőnek.

Mindennek következtében a szocialista társadalom tagjai többségének igen kevés szabadideje maradt azokra a tevékenységekre – a magas szintű és aktív művelődésre, a közösségi életre –, amelyeknek pedig állítólag a szocialista életmódot jellemezniük kellett volna.

4.2. Egyéb vizsgálatok

Az időmérleg-felvételek mellett a legkülönbözőbb más adatokat és módszereket is használtak a tág értelemben vett életmód leírására. V.Fuchs (1983) a *Hogyan élünk* címet viselő könyvében nagyrészt statisztikai adatok alapján és a gazdasági lehetőségek, jövedelmek figyelembevételével vizsgálta, hogyan élnek az amerikai csecsemők, gyermekek, fiatalok, fiatal és idős felnőttek, valamint az idősek.

Az osztrák életmód- és értékvizsgálat (Haller-Holm 1987) egy 1986-ban végzett reprezentatív adatfelvételre támaszkodott, amelyet figyelemre méltó módon Dél-Tirolban is elvégeztek, és arra a kérdésre kereste a választ, hogy különböznek-e az osztrákok más nyugat-európai országok állampolgáraitól. Fő megállapításuk, hogy a munka és a család változatlanul központi szerepet játszik az osztrákok életében, ehhez képest a szabadidő és barátok fontossága csökken. Az osztrákok egyébként csak kevésbé különböznek más európai nemzetektől, tehát nem felel meg a valóságnak az az elképzelés, hogy egy különleges osztrák embertípus létezik, aki különösen szeretetreméltó, udvarias, érdeklődik a művészet iránt, barátságos az idegenekkel szemben.

Németországban legújabbán háztartáspanel-adatfelvételek alapján hasonlították össze a hajdani nyugatnémetek és keletnémetek életmódját. Meglehetősen lényeges különbségeket találtak (Spellerberg 1995). Kilenc életmód- (és értékorientációs) típust különböztettek meg, ezeknek aránya a két országrészben meglehetősen eltérő volt. A típusokat kétdimenziós koordináta-rendszerben helyezték el, amelynek két tengelye: a különböző kultúrákhoz való viszonyt és az otthon ülés, illetve otthonon kívüli szabadidő-eltöltés alternatíváját képviselték. A kilenc típus (mellettük a Nyugat-Németországban megállapított százalékos arányok) a következők:

A) Az elfogadott magaskultúra iránt érdeklődők:

1. kreatív, nagy társadalmi és természeti-környezeti érdeklődés, családszerető (10%),
2. karrierközpontúság, magas életszínvonal, nagy igény a tájékozottságra (13%),
3. posztmaterialista, hedonista, a szabadidő otthonon kívüli otthonon kívüli eltöltése, élményorientált (10%),

B) Élmény- és változatosságorientáltak:

4. otthonülő, könnyű és modern szórakozás, csinos külső (14%),
5. munka- és sportorientált, a gyakorlat, a politika, a gazdasági kérdések érdeklik, a kultúra iránt kevésbé érdeklődik (15%),
6. a nagyon változatos életet élők (4%),
7. a változatosság, öröm, társaság fontos, viszont a szakismeretek és tájékozottság nem érdekli (13%),

C) A populáris kultúra iránt érdeklődők:

8. egyszerű, szerény, nem érdeklődő, biztonságorientált (11%),
9. az „aktív barkácsolók” vagy „kertészek”, populáris ízlés (11%).

A külföldi életmódkutatásokból vett fenti példák azt érzékeltetik, mennyire sokoldalúak és változatosak, de egyben mennyire kevésbé standardizáltak ezek a vizsgálatok.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. Időmérleg-vizsgálatok

Az említett nemzetközi időmérleg-vizsgálaton kívül, amelyre nálunk Győrben és környékén került sor, négy részletes országos felvételünk van: a Központi Statisztikai Hivatal 1963., 1976-1977., 1986-1987. és 1993. évi felvétele. Ezeknek alapján az életmód változásának tendenciáira is következtethetünk. Továbbá az 1976-1977. évi felvétel eredményeit összehasonlítottuk a közel egy időben végzett lengyel és finn időmérleg-vizsgálattal, így bizonyos nemzetközi összehasonlításra is módunk van.

Ezeknek az adatfelvételeknek alapján egyrészt azt látjuk, hogy a magyar társadalom életmódja sok hasonlóságot mutat a többi fejlett társadaloméval, másrészt vannak a magyar társadalom életmódjának bizonyos különleges

sajátosságai, amelyek az utolsó négy évtized magyarországi gazdasági és társadalmi viszonyaival függnek össze.

Ha egyetlen mondatban akarjuk összefoglalni a magyar társadalom nagy többségének életmódját az 1970-es és 1980-as évekre vonatkozóan, akkor azt mondhatjuk: *az emberek Magyarországon igen sokat dolgoztak, azaz sok időt foglaltak le a különféle munkajellegű, vagyis társadalmilag kötött tevékenységek.* Ide soroltuk a főfoglalkozású munkahelyen végzett munkát, a különféle jövedelemkiegészítő tevékenységeket, amelyeket a mindennapi szóhasználatban a „második gazdasághoz” soroltak, továbbá a háztartási munkát és vásárlást, a különféle házilagos építési és javítási-szerelési munkákat, minden egyéb munkajellegű tevékenységet, a tanulást, végül a gyermekek, idős emberek, betegek gondozását, ellátását, a gyermekekkel való tanulást (15.1. táblázat). Ezeknek együttes időtartama Magyarországon kivételesen hosszú volt, lényegesen hosszabb, mint például Finnországban. Ez az idő az 1970-es évek második felétől az 1980-as évek második feléig csak kissé rövidült.

Viszonylag hosszú volt az az idő is, amelyet az „átlagos magyar felnőtt” a munkahelyén végzett munkával töltött. Ennek csak egyik oka, hogy a törvényes munkaidő viszonylag hosszú volt. Hozzájárult az is, hogy egyes rétegek sokat túlóráztak, másutt – például a mezőgazdaságban és a közlekedésben – a rendes munkaidő hosszabb volt a népgazdaság többi részeiben érvényesnél. A nők esetében ennél is lényegesebb szerepe volt annak, hogy a háztartáson kívül dolgozó, szaknyelven „aktív kereső” nők aránya magas volt, és viszonylag kevesen dolgoztak közülük részmunkaidőben.

Ezzel az időmérlegeken alapuló megállapítással szemben fel lehet vetni, hogy a munka intenzitása esetleg nem volt különösen nagy. Erről az időmérleg-vizsgálatok nem tudnak információkat adni, más vizsgálatok azonban arra engednek következtetni, hogy legalábbis a munkahelyek nagy részén – különösen az ipar és mezőgazdaság fizikai munkaköreiben – igen aktív munka folyt. Úgy látszik tehát, hogy el kell vetni minden olyan feltételezést, hogy a társadalom tagjai általában „lógtak” vagy „lusták” voltak. Ennek éppen az ellenkezőjét mutatják a szociológiai adatfelvételek.

A munkával kapcsolatos közlekedés időtartama is viszonylag hosszú volt, naponta több mint átlagosan egy óra. Ebben szerepet játszott, hogy az ingázó aktív keresők aránya igen magas volt (1984-ben 22 százalék), és 1980-ig állandóan nőtt. Emellett az ingázás körülményei is kedvezőtlenek voltak: a tömegközlekedési eszközök általában lassúak és zsúfoltak. Ezért nemcsak a falvakból a városokba „ingázók”, hanem a nagyobb városokon, elsősorban Budapesten belül lakhelyük és munkahelyük között utazók is sok időt töltöttek közlekedéssel.

Hosszú volt – a nőknél napi 4 óra, a férfiaknál napi 1 óra – a háztartási munkával töltött idő. Ez okozta azt, hogy a felnőtt nők naponta összesen több mint fél órával többet töltöttek különféle munkatevékenységekkel, tehát – azt mondhatjuk – a létfenntartással és a népesség (és munkaerő) reprodukciójával kapcsolatos munkateherből nagyobb részt vállaltak. Noha háztartási munkaidejük 1963 és 1986 között körülbelül egy teljes órával rövidült, a nők és férfiak közötti különbség az összes kötött időben nem mérséklődött, mert ugyanakkor nőtt a nők kereső munkavállalása és így kereső munkával töltött ideje.

15.1. táblázat - 15.1. táblázat ♦ A 18-69 éves népesség átlagos napi időmérlege 1976/77-ben, 1986/87-ben és 1993-ban, perc

Tevékenység	Férfi			Nő		
	1976/77	1986/87	1993	1976/77	1986/87	1993
Munka a főfoglalkozásban	184	255	209	176	161	139
Nem mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munka	3	16	5	1	9	2

Mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munka	60	75	73	47	41	34
Tanulás, önképzés	10	7	7	6	6	5
Háztartási munka	66	51	62	240	219	222
Vásárlás	13	16	19	24	26	28
Építési munkák	9	12	8	2	2	2
Szerelés, javítás	8	10	12	0	0	1
Gyermeknevelés, -gondozás	13	14	17	28	41	49
Közlekedés	69	67	62	51	51	49
Fiziológiai szükségletek	677	668	681	680	666	673
Társas kapcsolatok	61	62	63	44	47	46
Vallási tevékenység	3	4	2	2	3	2
Kulturális intézmények látogatása	5	5	3	3	2	2
Olvasás	38	40	28	19	28	27
Televíziónézés, rádiózás	103	125	168	87	110	137
Egyéb otthoni szabadidő	3	3	5	21	23	12
Testedzés, mozgás szabad levegőn	13	11	15	9	6	7
Összesen	1440	1440	1440	1440	1440	1440
Ezen belül: társadalmilag	536	522	474	574	555	532

kötött						
fiziológiailag kötött	670	668	681	680	666	673
szabadon végzett	227	250	286	186	219	235

5.2. Jövedelemkiegészítő munkák

Más országokhoz viszonyítva a hosszú kötött időnek leginkább az volt az oka, hogy a magyar társadalom tagjainak nagy többsége a munkahelyen végzett munkát követően különféle munkákkal próbált kiegészítő jövedelemhez jutni. E jövedelemkiegészítő tevékenységek között a leggyakoribb a mezőgazdasági kistermelés volt. A lakosságnak mintegy kétharmada élt olyan háztartásban, amely kisebb-nagyobb mértékben gazdálkodott. Így érthető, hogy az 1986-1987. évi felmérések szerint egy felnőtt férfi átlagosan napi 75 percet, egy nő 41 percet töltött kistermeléssel. Azoknál, akik ténylegesen gazdálkodtak – különösen akik nagyobb mértékben foglalkoztak vele –, az ezzel töltött idő ennek kétszeresét is elérte. Ezt a munkát részben a főfoglalkozású munkahelyen töltött idő előtt, reggel és utána, este végzik, részben pedig a hétvégi munkaszüneti napokon.

Különösképpen figyelemreméltó, hogy a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő 1963 óta folyamatosan növekedett. Ez a tendencia annak ellenére érvényesült, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség aránya időközben lényegesen csökkent. A két tendencia ellentétes irányának oka, hogy nemcsak a parasztság, hanem minden falusi háztartás, sőt a kisebb vidéki városok háztartásainak is lényeges része foglalkozott kistermeléssel. A mezőgazdasági kistermelés elterjedésének, a ráfordított idő növelésének egyik oka, hogy az 1968 körüli gazdasági reformok kifejezetten ösztönözték a mezőgazdasági kistermelést. Bár a reformok 1972 utáni visszafogása a mezőgazdasági kistermelés feltételeit is megnehezítette, az mégsem szorult vissza.

A mezőgazdasági kistermelés vitathatatlan sikerei indították a kormányzatot arra, hogy 1978-tól kezdődően a gazdaság más ágaiban, másféle termelési és szolgáltatási tevékenységek területén is fokozatosan kiszélesítették a jövedelemkiegészítő tevékenységek legális végzésének lehetőségét. Az 1970-es évek második felének és az 1980-as évek második felének időmérlegadatait összehasonlítva láthatjuk, hogy tíz év alatt ténylegesen megnőtt a nem mezőgazdasági fizikai és szellemi jellegű jövedelemkiegészítő tevékenységekre fordított idő.

A jövedelemkiegészítő tevékenységek további elterjedése annak is következménye volt, hogy a társadalom nagy része – szinte mindenki, aki tehette – az ilyen kiegészítő jövedelmekre való törekvéssel próbálta az 1978 óta tartó reálbércsökkenés következményeit kivédeni. Jól érzékelteti ezt egy 1980 nyarán végzett közvélemény-kutatás, amelyben a megkérdezett munkavállalási életkorú személyek arra a kérdésre, hogy miként reagálnának, ha a család egy időre nehezebb anyagi helyzetbe kerülne, a következő válaszokat adták: 33 százalék többletmunkát vállalna, 37 százalék a családi kiadásokat próbálná csökkenteni, 27 százalék többletmunkát is vállalna és a kiadásokat is csökkentené (2 százalék nem tudott válaszolni).

Az időmérleg-vizsgálatok két további olyan munkatevékenység előfordulásáról adnak információkat, amelyek ugyan nem eredményeztek pénzbeli jövedelmet, de lényegesen hozzájárulnak a családok életszínvonalának emeléséhez. Ezek: lakásépítés és -karbantartás, továbbá a tartós fogyasztási eszközök szerelése, javítása, karbantartása (ezen belül a személygépkocsi-karbantartással kapcsolatos munkák).

Minden tizedik felnőtt férfi előző napi időmérlegében szerepelt valamilyen *lakásépítési* vagy *-karbantartási* munka. Hogyan lehet ezt magyarázni? Egyrészt az 1970-es években épült lakásoknak közel a fele (és az utolsó években növekvő része) magánérőből, legtöbbször jelentős bankkölcsönrel épült; másrészt a „magánérő” nemcsak a család pénzét jelentette, hanem legtöbbször, különösen a falusi és városszéli családi házak építésekor, a család saját, továbbá a távolabbi rokonok, szomszédok, barátok, munkatársak munkaerejének a felhasználását is. Ezeknél a „kalákában” történő lakásépítéseknel minden segédmunkát és lehetőleg minél több szakmunkát ilyen kölcsönös munkacsere formájában, pénzbeli ellenszolgáltatás nélkül végeznek el, tudva azt, hogy az adott segítséget szükség esetén (amikor a család valamely tagja maga fog építkezni) vissza fogják kapni.

Még gyakoribb volt, de naponta kevesebb időt foglalt le a különféle tartós eszközök, közöttük a személygépkocsi *javítása, karbantartása*.

Az eddig elmondottak együttesen azt eredményezték, hogy a magyar társadalom tagjainak a munkatevékenységek és fiziológiai szükségletek (alvás, étkezés stb.) után fennmaradó, többé-kevésbé *szabadon*

beosztható ideje viszonylag rövid volt. Továbbá az összes munkával töltött időnek 1965 óta történő kisebb mértékű rövidülésével (elsősorban a törvényes munkaidő rövidülése, a szabad szombatok bevezetése következtében) párhuzamosan elterjedt a televízió (ma a népességnek alig néhány százaléka él olyan háztartásban, ahol nincs televízió), következésképpen erősen megnőtt a televízió nézésre fordított idő. Az 1980-as évek második felében egy magyar felnőtt átlagosan napi 111 percet töltött a televízió előtt. Ezt az időt részben a munkaidő rövidülésével, de emellett majdnem minden más szabadidős tevékenység háttérbe szorulása árán „nyerte”. A hatvanas évek eleje óta nemcsak a mozilátogatás csökkent (kevesebb mint felére), hanem kisebb mértékben a színházlátogatás is, továbbá valamivel kevesebb a könyvek, újságok, folyóiratok olvasására fordított idő is (noha a vásárolt példányok száma emelkedett). Csökkent az otthoni és azon kívüli társas együttlétre, összejövetelekre fordított idő is. Végül csökkent és más országokhoz viszonyítva igen rövid a sportolásra, kirándulásra, testedzésre fordított idő.

A szabadidőnek ezt a viszonylagos „elszegényedését” különféleképpen értékelhetjük. Egyrészt a televíziózás elterjedésének kétségtelenül pozitív hatása, hogy a magyar társadalom kultúrája egységesebbé vált, kisebbek a társadalmi rétegek – vagy a városi és falusi népesség – közötti műveltségbeli különbségek. A televízió azoknak a falusi és szegény családoknak is „lakásába hozta” az egyetemes magyar kultúrát, akik annak hiányában csak nagy nehézségekkel juthattak hozzá. Sok külföldi szociológus ugyanakkor a televízió eluralkodásának negatív művelődési hatásait hangsúlyozza. Mindenképpen sajnálatos az olvasás háttérbe szorulása (még akkor is, ha ez nem különösen nagymértékű) és a társas-közösségi kapcsolatok ritkábbá válása. Azt is látnunk kell azonban, hogy mindez végső soron összefüggött a fent leírt erősen munkacentrikus életmóddal: ennyi munka után alig marad energia az igényesebb kulturális tevékenységekre és a társas kapcsolatokra.

5.3. Újabb tendenciák

Az 1993. évi időmérés-felvétel egyrészt a korábbi tendenciák folytatódását, másrészt a rendszerváltással összefüggésben bekövetkezett lényeges változásokat mutatta ki. A főfoglalkozásban végzett munka idejének erőteljes csökkenése nemcsak a munkaidő rövidülésének és a szabadidő növekedésének nagy tendenciáját tükrözi, hanem ezenkívül a munkahellyel rendelkező népesség arányának erős csökkenését is. E csökkenés oka egyrészt a munkanélküliség megjelenése és jelentős megnövekedése (az adatfelvétel idején 13 százalék), másrészt a foglalkoztatás ennél is nagyobb csökkenése, a foglalkoztatott népesség jelentős részének nyugdíjba vonulása (részben a nyugdíjkorhatár előtti nyugdíjba vonulása) és egy másik részének egyszerűen a háztartásba való visszavonulása. Így a ténylegesen főfoglalkozású munkahellyel rendelkezők aránya az összes népességben az 1989. évi 46 százalékról 1993-ban 38 százalékra csökkent. Ez nyilvánvalóan csökkentette az egy felnőttre jutó átlagos főmunkahelyi munkaidőt.

Várakozásainkkal ellentétben azonban *a főmunkahelyek elvesztése, az ott töltött átlagos idő megrövidülése nem vezetett az egyéb jövedelemkiegészítő munkatevékenységek idejének növekedéséhez.* Ezeket a rendszerváltozás után helyesebb „második gazdaság” helyett „informális gazdaságnak” nevezni. A nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenységek ideje határozottan csökkent, tehát a nem mezőgazdasági informális gazdaság visszaesett. Ennek egyik oka az lehet, hogy azoknak egy része, akik korábban a második gazdaságban végeztek ilyen munkákat, átmentek az első gazdaságba, ilyen típusú munkájuk a főfoglalkozásukká vált. A másik lehetséges ok, hogy a nem mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenységek feltételei kedvezőtlenebbeké váltak. Míg a tevékenységek a szocialista időszak hiánygazdaságának viszonyai között kielégítően maradt szükségleteket fedeztek, a piacgazdaság körülményei között nem maradt kielégítően a fizetőképes kereslet. Egyszerű példa erre a taxizás: míg a szocialista korszakban a munkaidején túl személygépkocsijával magántaxizást végző személy rendszerint talált ügyfeleket, a rendszerváltás után a főfoglalkozású taxikok száma annyira megnőtt, hogy a mellékjövedelemért végzett magántaxizás iránti kereslet lecsökkent.

Lecsökkent a mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenységekre, a korábban háztájinak nevezett gazdálkodásra fordított idő is. Ennek oka, hogy a mezőgazdasági termékek iránti kereslet lényegesen csökkent, részben a mezőgazdasági export visszaesése, részben a belső kereslet csökkenése következtében, ugyanakkor a háztáji termelés ráfordítási árai (takarmány, műtrágya) drágábbakká váltak, így piacra termelni többnyire kevésbé kifizetődőbbé vált. A mezőgazdasági kistermelés így elsősorban a háztartások saját szükségleteinek fedezésére szorult vissza. Így is nagyon lényeges szerepet játszik abban, hogy a falusi lakosság védekezni tud egyéb jövedelmeinek csökkenésével szemben.

Visszaesett az építési munkára – házépítésre és -karbantartásra – fordított idő is, mivel a magánlakás-építés erősen csökkent. Kissé nőtt viszont a szerelésre és javításra fordított idő, feltehetően a személygépkocsik számának növekedésével összefüggésben. Továbbá kissé nőtt a gyermekekre fordított idő.

A munkatevékenységek által lekötött idő megrövidülése következtében kissé több időt fordítunk a fiziológiai szükségletekre (alvás, táplálkozás, testi higiénia, pihenés).

Lényegesen megnőtt a szabadon végzett tevékenységekre fordítható idő. Ezt elvben kedvező változásnak kellene tekinteni, ténylegesen azonban ennek a megnövekedett időnek csak kis részét fordították olyan tevékenységekre, amelyek az életmódot gazdagítják. Az olvasásra, kulturális intézmények (mozi, színház stb.) látogatására fordított idő tovább csökkent. Kissé nőtt a testedzésre, a szabad levegőn való mozgásra, sétára stb. fordított idő, s ez az egészségi állapot szempontjából kedvező változás. A megnövekedett szabadidő nagy részét azonban a televízió műsorainak nézése töltötte ki.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy az 1993. évi időmérleg-felvétel számos eleme egy válságos állapotban lévő társadalom képét mutatja.

5.4. A férfiak és nők életmódja közötti különbség

Az időmérlegadatok azt is jelzik, hogy a magyar társadalomban igen erősen különbözik a *férfiak és a nők életmódja*, továbbá igen lényegesek a társadalmi rétegenkénti különbségek (15.1. és 15.2. táblázat).

15.2. táblázat - 15.2. táblázat ♦ A társadalmilag kötött napi idő nemenként és társadalmi rétegenként, 1976/77, 1986/87 és 1993, perc

Társadalmi réteg		Férfi			Nő	
	1976/77	1986/87	1993	1976/77	1986/87	1993
Felsővezető és értelmiségi	553	531	555	623	601	591
Irodai	571	571	532	616	605	625
Önálló iparos, kereskedő	-	-	551	-	-	604
Szaktmunkás	571	568	564	617	623	511
Betanított munkás	563	568	528	632	615	624
Segédmtmkás	576	560	508	658	612	622
Mezőgazdasági fizikai	625	581	558	631	644	638
Aktív életkorú inaktív	334	327	345	530	540	507
Nyugdíjas	353	369	325	436	433	412

1993-ban a nők összes kötött tevékenységének ideje 58 perccel hosszabb volt, mint a férfiaké. Más szóval azt mondhatjuk, hogy a társadalom felnőtt nőtagjai naponta közel egy órával több munkát fordítottak a társadalom egésze jólétének előteremtésére, mint a férfiak. Joggal állíthatjuk tehát, hogy jólétünk biztosításának terhe nagyobb mértékben nehezedik a nők, mint a férfiak vállára. Ezen nem változtat az a tény sem, hogy a nők hosszabb kötött ideje elsősorban a hosszabb háztartási munkaidőnek a következménye. A korszerű közgazdaságtani felfogás szerint ugyanis a háztartási munkát ugyanúgy produktív munkának lehet tekinteni, mint a háztartáson kívüli keretek között végzett kereső munkát. Továbbá a háztartási munka hasonló kötöttséget és megterhelést jelent, mint bármilyen más – akár a főfoglalkozású munkahelyen, akár a „második gazdaságban” végzett – munka. Hozzátehetjük, hogy 1963-tól 1976/77-igaférfiakésanők közötti különbség nőtt,

azóta 1986/87-ig kissé csökkent, tehát kismértékben előreléptünk a fejlett országokat jellemző, a nemek közötti nagyobb egyenlőség irányába. 1993-ra viszont újra erősen megnőtt a különbség, tehát visszaléptünk a nemek közötti egyenlőtlen terhelés irányába.

5.5. A társadalmi rétegek életmódjának különbségei

Még nagyobbak voltak az 1970-es és 1980-as években a *társadalmi rétegek közötti különbségek*. A kötött idő hossza és a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely közötti kapcsolat nagyon határozott és egyértelmű volt: a vezetők és értelmiségiek kötött ideje a legrövidebb volt, a mezőgazdasági fizikaiaké pedig a leghosszabb. A vezető és értelmiségi férfiak és nők mintegy egy és egynegyed órával kevesebb időt fordítottak munkára, mint a paraszt férfiak és nők. A hosszabb kötött idő nyilvánvalóan lényeges társadalmi hátrányokkal jár, egyrészt nagyobb kimerültséget eredményez, másrészt a szabadon beosztható időnek, ezzel összefüggésben a művelődés, a társas kapcsolatok lehetőségeinek beszűkülését okozza. Az összes kötött idő társadalmi rétegenkénti különbségeinek egyik oka volt a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő eltérése rétegenként. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az ilyen tevékenységek még a vezetők és értelmiségiek átlagos időmérlegében is jelentős helyet foglaltak el, és a mezőgazdasági kistermelés minden társadalmi réteg (a paraszt nők kivételével) napi időráfordításában növekedett az 1970-es évek második fele óta.

1993-ra a társadalmilag kötött idő különbségeinek képe némileg összezavarodott. A felsővezető és értelmiségi férfiak összes munkával lekötött ideje erősen megnőtt, a betanított és segédmunkás férfiaké viszont erősen lecsökkent. A nők között az irodai foglalkozásúak kötött idejének növekedése változtatta meg az egyértelmű társadalmi hierarchiát. Ennek fő oka a főmunkahelyen töltött idő meghosszabbodása az értelmiségi férfiak körében, míg a többi rétegekben ez az idő csökkent. Csak találgatni tudjuk jelenleg, hogy vajon az Amerikában ismeretes „munka-alkoholista” (workalcoholic) menedzser életmódjának magyarországi megjelenése tükröződik-e az időmérleg adatokban.

A társadalmi rétegek eltérő kötött idejének természetesen az a következménye, hogy – mivel a fiziológiai szükségletekre fordított idő mindegyik társadalmi rétegben nagyjából egyformán 11 óra – az 1970-es és 1980-as években nagymértékben eltérő az egyes rétegek tagjai által többé-kevésbé szabadon beosztható idő. Ezért is érthető, hogy nagyon különbözik a művelődésre, társas kapcsolatokra, testedzésre, egyszerűen pihenésre fordított idejük átlaga. A különbségekben természetesen szerepet játszhatnak az eltérő igények, minták, értékek is, de ezeknek teljes azonossága esetén sem lenne a különböző rétegek tagjainak egyforma lehetőségük a szabadidő hasonló felhasználására.

Különösen figyelemreméltó ez a tény annak fényében, hogy sem Lengyelországban, sem Finnországban nem mutatkoztak hasonló nagyságú különbségek, továbbá az 1963. évi magyarországi vizsgálat is alig mutatott ki különbségeket az egyes rétegek összes munkaideje között. Miközben tehát az egy főre jutó jövedelem rétegek közötti különbségei a hatvanas évek eleje óta némileg csökkentek, az életmódkülönbségek nőttek.

Mintegy azt mondhatjuk, hogy az alacsony jövedelmű rétegek a rendes munkaidőn túli intenzív jövedelemkiegészítő tevékenységek segítségével közelítették meg a magasabb jövedelműek életszínvonalát. 1993-ra az alacsony jövedelmű rétegek ezen jövedelemkiegészítő lehetőségei, a második gazdaság visszaszorulása miatt, erősen mérséklődtek, ezért csökkentek a rétegek közötti kötött időkülönbségek. Ugyanakkor erősen megnöttek a rétegek közötti jövedelemkülönbségek. Magyarországon is sor került olyan vizsgálatokra, amelyek az életmód alapján különböztettek meg típusokat, társadalmi csoportokat.

5.6. Életstíluscsoportok

A társadalmi rétegződésről 1981-1982-ben végzett adatfelvétel során gyűjtött adatok alapján, a Kolosi Tamás által a státuscsoport-vizsgálatban felhasználtakhoz hasonló matematikai-statisztikai módszerek segítségével *Utasi Ágnes* (1984) életstíluscsoportokat különített el a magyar társadalom felnőtt tagjai közt.

Utasi az *életstílusnak 9 dimenzióját* definiálta, és ezekben a dimenziókban határozott meg minden egyes megkérdezett személy számára indexpontszámokat. A 9 dimenzió és a megfelelő index megszerkesztésénél felhasznált alapinformációk néhány példája a következő:

1. háztartási (étkezési, öltözködési és testápolási) fogyasztási szokások,
2. lakásberendezés (könyvespolc, függöny, szőnyeg, festmény stb. a lakásban),
3. lakáskultúra (a lakás komfortossága, telefon),

4. tárgyi környezet (bútorok állapota, könyvek, hanglemezek, kulturális eszközök, háztartási gépek száma),
5. második gazdaságbeli tevékenység,
6. intellektuális tevékenységek (televízió nézés, mozilátogatás, olvasás, könyv- és hanglemezvásárlás),
4. rekreáció (üdülés, kirándulás, testedzés, szabadidős tevékenységek, járműtulajdon),
8. szokások (különórák, születésnapok, karácsony, ebéd- és vacsoravendég),
9. az emberi kapcsolatok intenzitása.

Az ezekben a dimenziókban meghatározott pontszámok alapján az alábbi *tíz életstíluscsoportot* különböztette meg:

1. elit (5,5%),
2. intellektuális orientáció (10,7%),
3. családorientált (7,5%),
4. a hierarchiában magasabb helyzetű rétegek mintáját követő (10,3%),
5. tárgyorientált, a lakásberendezés és tartós fogyasztási javak megszerzésére törekvő (10,4%),
6. emberi kapcsolatokban gazdag (11,1%),
7. emberi kapcsolatokban szegény, elmagányosodott (3,2%),
8. a hátrányos helyzetét a második gazdaságban tett nagy erőfeszítésekkel kompenzáló (17,1%),
9. robotoló (13,1%),
10. elesett, szegény (11,1%).

Tehát az életstílusra vonatkozó adatok alapján is kimutatható volt, hogy a magyar társadalom jelentős részének életére a második gazdaságban végzett nagy erőfeszítések és a mindennapos robot nyomta rá a bélyegét, továbbá hogy a magyar társadalom több mint egytizede súlyosan elesett, szegény volt. Másrészt az is kitűnik a vizsgálatból, hogy az anyagi szempontból legkedvezőbb helyzetű „elit” és a magas szintű intellektuális érdeklődésű csoport elkülönült egymástól.

5.7. A szegények és a romák életmódja

Két társadalmi csoport – amely egymást részben átfedi – életmódját különlegesen vizsgálták Magyarországon. Ezek: a szegények és a romák vagy cigányok.

Magyarországon is történt egy „Sanchez család”-típusú szegénységvizsgálat: *Fábián Katalin* (1977) végezte Budapest egyik külső kerületében egy barakklakásokból álló kis telepen. A leírt család sok tekintetben hasonlít az említett mexikói családhoz: a jövedelmek igen alacsonyak, a lakás és lakókörnyezet szegényes, a háztartási gazdálkodás kevésbé ésszerű, a családtagok nagy része szakképzetlen munkás, munkahelyüket viszonylag gyakran változtatják, többségük falusi, szegényparaszti környezetből származott. Az 1971-től 1975-ig végzett beszélgetéssorozat azonban úgy fejeződik be, hogy legalábbis feltételezni lehet a fiatalabb nemzedék egyes tagjainak kiemelkedését ebből a „szegénységkultúrából”.

A közvélemény azt tartja, hogy a *cigányság* jelentős részének életmódja is lényegesen eltér a magyar társadalom többségétől. A szociológiai vizsgálatok ezt nem bizonyítják ennyire egyértelműen. Az 1971-ben végzett első országos cigányvizsgálat alapján *Kemény István* (1976) arra a következtetésre jutott, hogy az akkor körülbelül 320 ezerre becsülhető cigány etnikumú lakosságnak mintegy kétharmada élt alacsony (havi 800 Ft-nál kisebb egy főre jutó) jövedelemből. Ennek a résznek életkörülményei és életmódja valóban különböztek a magyar társadalom átlagától, de nem lényegesen nagyobb mértékben, mint a hasonló jövedelmű nem cigány családoké. Tehát nem a cigány népesség, hanem a szegény népesség életkörülményei és életmódja különböztek el a

társadalom többi részétől, és bár valóban ebbe a rétegbe tartozott a cigányság kétharmada, mégis e réteg nagy többsége nem cigányokból állott.

Ezzel szemben *Szokolczai Árpád* (1982) a *Hankiss Elemér* vezette értékvizsgálatok keretében külön tanulmányozta az azon belül megkérdezett cigány etnikumúak értékválasztásait, és azt találta, hogy azok különböztek nemcsak az átlagtól, hanem a hasonló helyzetű nem cigány népesség által legfontosabbnak tartott értékektől. Míg a nem cigány szegények elfogadni látszanak a társadalom egészében vezető szerepet játszó értékeket, különösen a munkát, a cigányok a munkát mint értéket elutasítják, és az örömeikben gazdag életet tekintik a legfőbb értéknek. Ezek az értékkülönbségek feltehetően lényegesen befolyásolják életmódjukat is.

Diósi Ágnes (1988) szociográfiája a magyarországi cigányokról sok egyéb információ mellett érzékelteti, hogy mennyire változatos a cigány etnikum egyes alcsoportjainak helyzete és kultúrája.

Az összes, ebben a fejezetben bemutatott vizsgálat alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a magyar társadalom életmódjáról és különösen az életmód különbségeiről viszonylag keveset tudunk. Az időmérleg-felvételek az életmód keretfeltételeiről adnak képet, a rétegek és csoportok életmódjának és az azonos társadalmi rétegeken belül is esetleg megkülönböztethető életstíluscsoportoknak a pontos és finom megismeréséhez további részletes vizsgálatokra lenne szükség. Sajnos az utóbbi években az életmód-szociológia kutatása visszaszorulni látszik.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

Az életmód társadalompolitikai befolyásolásával kapcsolatos alapvető kérdés, hogy lehet-e és szabad-e állami politikákkal az életmódot irányítani. Le kell szögezni, hogy utópisztikus és ezért káros lenne arra kísérletet tenni, hogy a társadalom életmódját valamilyen spekulatív módon meghatározott és kívánatosnak tartott állapot felé vezéreljék. Mind a külföldi, mind pedig a hazai tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az életmód nagyrészt spontán módon alakul. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az állami politikának hatása lehet az életmódra, még akkor is, ha e politika bevezetésekor ezeket a hatásokat nem tervezték, sőt előre nem is látták. Ezért mindenképpen törekedni kell arra, hogy különféle gazdaságpolitikai és társadalompolitikai intézkedéseknek az életmódra való hatását előre becsüljük, és ne vezessünk be olyan politikákat, amelyek az életmódot súlyosan, károsan befolyásolják.

Fuchs (1983) a politika számára a következőképpen foglalta össze az amerikai életmódra vonatkozó könyvének mondanivalóját: „Az üzenet a politika számára világos. Hagyjuk, hogy a piac megtegye azt, amit egyedül ő tud jól megtenni: ossza szét az emberi, a természeti és ember készítette erőforrásokat a termelők között, továbbá ossza szét a javakat és szolgáltatásokat a fogyasztók között. Tegye a kormányzat azt, amit csak ő tud jól megtenni: tartsa fenn a jogi és pénzügyi keretet, amely a versenyző piacok egyszerű működéséhez szükséges, alakítsa úgy a jövedelem-újraelosztást, hogy egy igazságosabb társadalom létrejöttét segítse elő, használja fel az adókat és támogatásokat olyan módon, hogy megszüntesse a magán- és a társadalmi költségek és hasznok közötti eltéréseket. A családok, vallási, emberbaráti és kulturális intézmények tegyék azt, amit egyedül ők képesek jól megtenni: szocializálják a fiatalokat, becsülik meg az időseket, adják át az értékeket, adják meg az élet szövetét és értelmét, tanítsanak szeretetre, oltás be azt a hitet az emberekbe, hogy lehetőség van az emberiség javítására.”

A magyar társadalom mai életmódjának leglényegesebb sajátossága az igen hosszú munkával töltött idő. Ez elsősorban a jövedelemkiegészítő tevékenységekre fordított idő hosszúságából származik.

A második és informális gazdaságban végzett munka nagy intenzitásának vannak pozitívan és negatívan értékelhető következményei az életmódra. Hátrányosnak mondható mindenekelőtt a rendkívül nagy munkaterhelés. Ennek következménye nemcsak az, hogy kevés idő és energia marad művelődésre, társas kapcsolatokra, pihenésre, testedzésre, hanem valószínűleg a felnőtt halandóság romlása, esetleg a deviáns viselkedés egyes formáinak gyakoribbá válása, általában a magyar társadalom nagy része életmódjának „feszített” volta.

A jövedelemkiegészítő tevékenységek – a mezőgazdasági kistermelés, az ipari és szolgáltatási munka a hajdani „második gazdaságban”, a magánerővel végzett lakásépítés – az 1970-es és 1980-as években lényegesen hozzájárultak ahhoz, hogy az életszínvonal kezdetben emelkedett, később pedig a gazdasági stagnálás és visszaesés körülményei között sem csökkent lényegesen. A rendszerváltás után pedig ezek a jövedelemkiegészítő tevékenységek bizonyos fokig visszaestek, de változatlanul erősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a bennük részt vevő háztartások életszínvonala ne süllyedjen, vagy legalábbis kevésbé süllyedjen, mint a

főmunkahelyekről, a nyugdíjból és más társadalmi juttatásokból származó jövedelmeik, más szóval bizonyos védelmet nyújtson a szélsőséges elszegényedés ellen.

Ezért kívánatos lenne ezeknek a főfoglalkozású munkahelyen végzett munka melletti jövedelemkiegészítő tevékenységeknek a feltételeit javítani, könnyíteni. Ezt elő lehet segíteni foglalkoztatáspolitikával (rugalmas és részmunkaidős munkahelyek), adópolitikával és hitelpolitikával.

Emellett elő kellene segíteni azt is, hogy a családok és más kis közösségek egyre több olyan tevékenységet vállalhassanak magukra, amely a népesség jólétéhez hozzájárul, és amelyet az állami szektorhoz tartozó nagyméretű intézmények és az állam nem képes egyáltalán vagy megfelelő színvonalon elvégezni.

Összefoglalóan: arra kellene törekedni, hogy a magyar társadalom tagjainak minél több olyan idejük legyen, amelynek felhasználásáról maguk dönthetnek, és minél több választási alternatíva álljon előttük.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Az életmód kutatása, annak összefüggése a társadalmi struktúrával, a struktúrában elfoglalt pozícióval Max Weber óta felkeltette a szociológusok figyelmét. Ennek ellenére az életmód szociológiájának fogalmai, elméletei és módszerei sokkal kevésbé kifejezettek és egységesek, mint más szociológiai ágazatokéi. A hatvanas évek óta elterjedt az időmérleg-felvétel módszere, ez azonban csak az életmód keretadatait, a különféle tevékenységekre fordított napi időt tudja kimutatni, az életmód valódi tartalmának kutatásához finomabb módszerek szükségesek. Az életmód kutatásának az ad jelentőséget, hogy az egyénnek és a családnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzete erősen meghatározza az életmódját, többek között azt, hogy mennyi a szabadon beosztható ideje, ezért az életmód társadalmi különbségei nagyok. Másrészt maga az életmód meghatározza az egyén társadalmi helyzetét, például csak azt tekintik értelmiséginek, aki ennek megfelelő életmódot folytat. Van olyan elmélet is, amely szerint az életmód a fejlett társadalmakban erősebben tagolja a társadalmat, mint a munkamegosztásban elfoglalt pozíció, a jövedelem, az iskolai végzettség alapján definiált osztályok és rétegek.

Az időmérleg-felvételek szerint a magyar társadalmat a különféle munkatevékenységekkel töltött idő – az időmérleg-technika szakkifejezésével élve: a társadalmilag kötött idő – hosszú volta jellemezte az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig. Ennek fő oka a második gazdaságban jövedelemkiegészítő tevékenységekkel töltött igen hosszú idő. A rendszerváltás után a foglalkoztatás csökkenése, a munkanélküliség elterjedése, a korábban második gazdaságnak, most helyesebben informális gazdaságnak nevezett tevékenység megnehezülő feltételei miatt a társadalmilag kötött idő rövidült. Ez azonban nem járt a megnövekedett szabadidő változatosabb és igényesebb eltöltésével. Elsősorban a televíziónézés korábban is hosszú ideje hosszabbodott meg még jobban.

A szabadon beosztható idő hossza és annak felhasználása társadalmi rétegenként erősen különbözik, ebben is nagyon lényegesen társadalmi egyenlőtlenség mutatkozik meg. A nők társadalmilag kötött ideje jóval hosszabb a férfiakénál, ezért kevesebb a szabadidejük. Ez elsősorban annak a következménye, hogy a nők végzik a háztartási munka túlnyomó részét.

Vitatott kérdés, hogy a szegények és a romák átlagostól eltérő életmódja csak a szegénység következménye-e, vagy szerepet játszik benne valamilyen speciális „szegénységkultúrájuk”, amely akadály lehet annak, hogy a szegénység körülményei közül kiemelkedjenek.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Kapitány Balázs)

A kilencvenes évek változásai kapcsán ismételten fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az életmód esetén alapvetően a hazai szociológiához kapcsolódó fogalomról van szó, az életmód szociológiája hazánkon kívül nem tekinthető önálló szakszociológiának, tárgyalt témái országonként és korszakonként a szociológia más-más területéhez kapcsolhatóak.

A következőkben két, az életmód kérdéséhez kapcsolható nemzetközi szociológiai irányzatot említünk meg, (a fogyasztásszociológiát, és a társadalomszerkezet életstílus alapú megközelítést), ezután néhány friss hazai kutatási eredményt tekintünk át. A hazai időmérleg-vizsgálatok eredményeinek ismertetésekor egy kitekintés erejéig visszatérünk majd európai összehasonlító adatokra is.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Nagy-Britanniából és Skandináviából kiindulva angolszász nyelvterületen a 90-es évekre a fogyasztás szociológiája (Sociology of Consumption) egy önálló, és sokat vitatott szociológiai irányzattá vált. A fogyasztásshociológia tárgya az anyagi javak fogyasztási és használati módjainak vizsgálata. Az irányzat az egyéni fogyasztásnak elsősorban azért tulajdonít nagy jelentőséget, mivel úgy véli, hogy a modern jóléti társadalmakban a fogyasztás az egyéni identitás és önmeghatározás egyre fontosabb formáját jelenti. A fogyasztás identitásteremtő ereje értelemszerűen nemcsak a termékek kiválasztásán és magán a vásárláson keresztül teremtdik meg, hanem ennek kapcsán előtérbe kerül a megvásárolt javak használata (az életmód kérdése) is.

Ez a szakszociológia, noha természetesen nem előzmények nélküli, azonban több szempontból is szakít sok szociológiai hagyománnyal, illetve radikálisan újraértelmezi azokat. A szociológia klasszikusai (részben a marxi tradícióra támaszkodva) az anyagi javak előállításának társadalommeghatározó jelentőségét hangsúlyozták, és úgy vélték, hogy a termelési és az ehhez kapcsolódó foglalkoztatási viszonyok alapvetően meghatározzák az egyes egyének helyzetét. Így a fogyasztás általában csupán mint egy mellékes, más területek által meghatározott jelenség került előtérbe, a fogyasztó pedig passzív (és sok esetben manipulált) személyként került bemutatásra.

Ezzel szemben a fogyasztásshociológia azt állítja, hogy a tömegkultúra fogyasztója egyáltalán nem passzív szereplő, és közelebbről szemügyre véve láthatóvá válik, hogy mennyire kreatív szerep a fogyasztóé, aki – például a megvett tárgyak használati módján keresztül – képes identitásformáló eszközökként használni a tömegtermelés különböző tárgyait. A használati módok vizsgálatán át fény derül például arra, hogy mennyire cso- portfűgően töltenek be funkciókat tipikusan személytelennek gondolt nagyvárosi terek (pl. gyorséttermek), vagy hogy hányféleképpen nézhető egy szappanopera. Sőt, egy akár sokezres sorozatban gyártott mobiltelefon vagy egy autó is átalakítható, illetve használható olyan egyéni módokon, amelyek nagyon finom társadalmi jelzéseket adhatnak. Gondoljunk például a csengőhangokra vagy arra, hogy mi mindent jelezhet az autóra ragasztott országjelző matrica. Ezek a vizsgált fogyasztói „praktikák” persze többféleképpen értelmezhetőek, például úgy is, hogy a gyakorlatban rámutatnak a „mindennapi ember” ellenállására, arra, hogyan képes éppen a fogyasztáson keresztül ellenállni a fogyasztói társadalom kényszereinek. Ennyiben tehát a fogyasztáskutatás éppen úgy hordoz társadalomkritikai potenciált, mint a társadalmi viszonyokat más alapon vizsgáló irányzatok.

Vizsgálataiban a fogyasztásshociológia értelemszerűen elsősorban kvalitatív módszereket használ (megfigyelés, interjú), és kevésbé támaszkodik kvantitatív kérdőíves adatgyűjtésekre. Részben e módszerek, részben a „hagyományos” szociológia elutasító magatartása miatt ez az irányzat (pl. Daniel Miller) egyre inkább az antropológiához kötődik, illetve egy interdiszciplináris tudomány, a fogyasztáskutatás (Consumption Studies) megalapítására tesz kísérletet (Miller 2001).

A fogyasztásshociológia részben újszerű megközelítési módjai ellenére azonban értelemszerűen támaszkodik is a szociológia klasszikus szerzőinek munkásságára, bár részben újraértelmezi, újraértékeli életművüket. A fejezet korábbi részében már tárgyalt Weber, Bourdieu, és Veblen mellett nagy figyelemmel fordul Simmel (lásd a 2. fejezetben) munkássága felé. A hagyományos szociológusokon kívül a fogyasztásshociológia több szálon kötődik a globalizáció és a posztmodern a 90-es években a szociológiában is divatosá váló témaköréhez is. (Jelen könyvben a Társadalmi változás című fejezetben lesz ezekről szó.)

A német nyelvterületen az előbbiitől alapvetően eltérő megközelítés került előtérbe. Itt az életmód vizsgálatához kapcsolható életstílus-kutatás a 90-es években a társadalmi struktúra új elméletévé próbálta kinőni magát. Ez az irányzat alapvetően hasonló alapokból indult ki, mint a fogyasztásshociológia (az életmód társadalmilag kevésbé kötött elemeinek felértékelődése a jóléti társadalmakban), de az életstílus-vizsgálatok immár a társadalom makrostruktúráját kívánták az életmód segítségével leírni, mondván napjainkban az életmód kérdései váltak a legfontosabb társadalmi differenciáló tényezővé. Ennyiben tehát az életstílus-vizsgálatok egyértelműen konkurenciát jelentenek a hagyományos foglalkozásalapú osztály- és rétegelméletekkel szemben. (Lásd 5. fejezet.)

Míg tehát a fogyasztásshociológia a különböző társadalmi csoportok eltérő (vagy éppen egységesülő) fogyasztói magatartásával, életmódjával foglalkozik, az életstílusvizsgálatok alapfeltevése szerint a rendek, osztályok, foglalkozási csoportok helyett, maguk a közös életstílussal jellemezhető életstíluscsoportok váltak a társadalom alapvető rétegeivé. Ennyiben tehát ezen vizsgálatok célja nem az életmód, hanem a társadalmi szerkezet leírása, és a társadalmi szerkezet leírásához használják fel az életmódot magyarázó változóként. Ennek ellenére – a fejezet korábbi felépítésének logikáját követve – nem a rétegződéssel foglalkozó 5. fejezetben, hanem itt, az életmódnál foglalkozunk ezekkel a kérdésekkel.

A 90-es években Németországban tucatszámra készültek ilyen, a társadalmat életstíluscsoportokra vagy miliőkre bontó vizsgálatok (a két fogalom viszonya tisztázatlan, mi nem teszünk különbséget közöttük, a témához lásd Hradil 1995), amelyek különbségeik ellenére több lényegi hasonlóságot mutattak. A fejezet korábbi részében ismertetésre került már két ilyen modell az elsősorban politikai és piackutatási igényekből a 80-as évek elején kifejlesztett SINUS miliőtípológia, illetve Anette Spellerberg életstíluscsoportjai. Az ezredforduló után jelentős mértékben módosított (immár nemcsak a volt nyugatnémet területekre érvényes) SINUS miliőtípológia jól bemutatja ezeknek a vizsgálatoknak azt a jellegzetességét, miszerint társadalomképük nem hierarchikus, nagy hangsúlyt fektetnek a horizontális társadalmi különbségekre. A hagyományos vertikális különbségek mellett (társadalmi rétegződés) ezzel egyenértékű hangsúlyt kapnak más jellegű különbségek, például a SINUS típológia esetén az értékrend, Spellerberg esetén a kulturális beállítódások. Így az egyes kialakított csoportok a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyük alapján nem rendezhetők egyértelműen sorba.

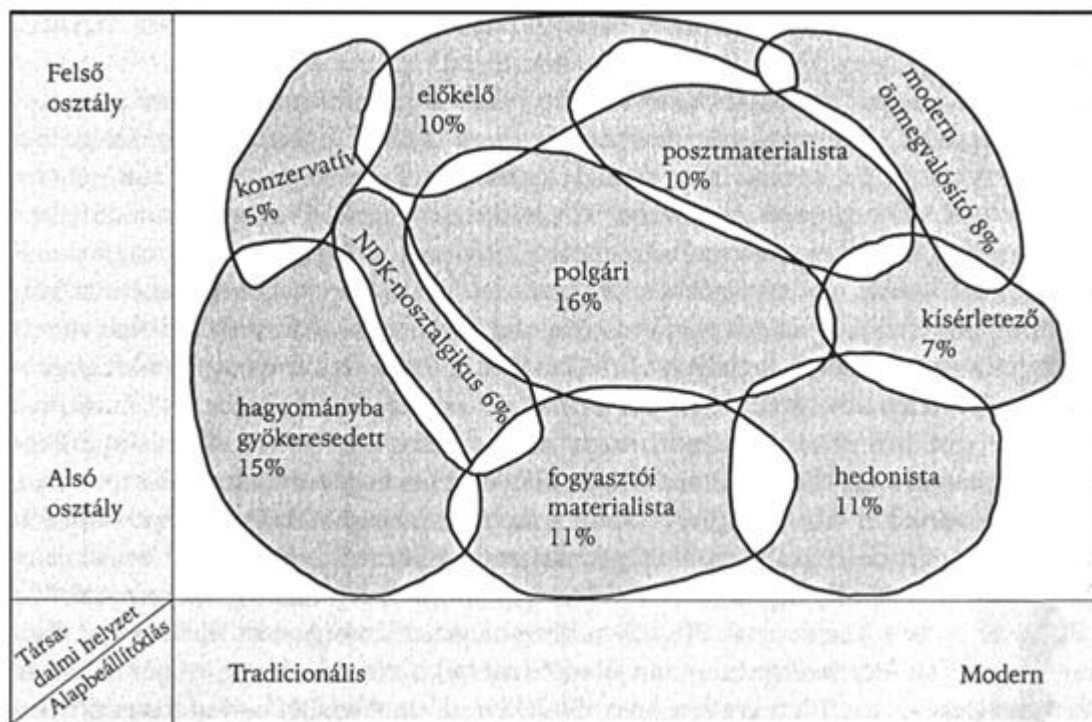
Az életstílus-kutatások másik jellegzetessége, hogy a modellek képzésében általában igen nagy szerepet kapnak az úgynevezett puha változók. (Például a SINUS miliők képzése kizárólag érték- és attitűdkérdések segítségével történik, míg Spellerberg attitűdkérdések, médiahasználati, szabadidő-eltöltési, lakás és ruházkodási szokások alapján képezte csoportjait.)

A létrehozott társadalmi nagycsoportok kapcsán továbbá sok esetben lényeges az a feltevés, hogy az életstíluscsoportok nem csupán mesterségesen létrehozott statisztikai aggregátumok, hanem „valós” társadalmi nagycsoportok, ahol az egyes csoportokon belül sűrűbbek a társadalmi kapcsolatok, ahol az életstílus része az egyes személyek identitásának, ahol az egyes csoportok között társadalmi törésvonalak, konfliktusok figyelhetők meg stb.

A 90-es évek második felétől a hagyományos, a teljes társadalmat leíró életstílus- modellek mellett egyfelől egyre több speciális életstílus-típológia készült (egy-egy területre, korcsoportra, egy-egy speciális társadalmi jelenség magyarázatára) másfelől több, egy modell leírásán túllépő szintetizáló igényű munka született (pl. Hartmann 1999).

Az ezredfordulót követően egyre több megalapozott kritika merült fel az irányzattal kapcsolatban, amely német nyelvterületen sem tudott uralkodó paradigmává válni. A felmerülő kritikák többek között az életstílus-alapú megközelítések jelentős módszertani hátrányaira mutattak rá, arra, hogy a csoportok képzése összetett, sok változót igénylő feladat, a különböző vizsgálatok eredményei nehezen vethetők össze. A különféle modellek empirikus magyarázóerejét összevető vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a sok, gyakran több tucat változó alapján (általában klaszteranalízis segítségével) létrejött életstílus-alapú társadalmi nagycsoportok (miliők) magyarázóereje nem feltétlenül nagyobb, mint a hagyományos rétegződési megközelítéseké. Ráadásul a létrehozott életstíluscsoportok sok esetben igen erősen kötődnek kemény demográfiai változókhoz, elsősorban a nemhez és az életkorhoz (Otte 2005).

Forrás: www.sinus.de.

Forrás: www.sinus.de.

15.1. ábra ♦ Sinus miliotipológia 2005

Mindezen jogos kritikák ellenére jelenleg úgy tűnik, hogy a német társadalomkutatásban tartósan fennmaradhat a hagyományos rétegződésalapú és az életstílus-alapú megközelítés kettőssége, egymást részben kiegészítő, egymással részben konkuráló együttélése.

8.2. Hazai tendenciák

Valójában – bár az életstílus-alapú társadalmi nagycsoportok hazánkban is megjelentek a társadalmi struktúra kutatásában (pl. Fábián et al. 2000, Bukodi et al. 2005) – a két fentebb vázolt irányzat közül semelyik sem kapcsolódik a rendszerváltás előtt komoly teljesítményekkel rendelkező hazai életmód-szociológia két irányzatához, a „hagyományos” életmódkutatásokhoz, és a részben magyar „találmánynak” számító időmérleg-vizsgálatokhoz. A kilencvenes évek hazai szociológiájában a hagyományos életmódkutatás visszaszorult, a társadalmi rétegek változó életmódjának leírásában más társadalomtudományok elsősorban a kulturális antropológia és a néprajz jeleskednek. A Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor szerzőpáros (2000) például a középosztály változó lakáskultúráját kulturális antropológusként a résztvevő megfigyelés segítségével vizsgálta, lakásvásárlóként térképezve fel több száz lakás felszerelését, a benne élők térhasználatának módját.

A rendszerváltás előtti évtizedeket jellemző olyan szociológiai kutatások helyett, melyek kizárólagos céljukként az életmód vizsgálatát tűzték ki maguk elé, előtérbe kerültek az egyéb célból készülő sok esetben alkalmazott kutatások (fogyasztáskutatások, az információs társadalom vizsgálata stb.) melléktermékeként készülő életmódvizsgálatok.

Természetesen a hagyományos szociológiai vizsgálatok is sok érdekes információt képesek adni a lakásvizonyok átalakulásáról. Például a KSH lakásvizsgálata hagyományos kérdőíves formában is gyűjtött anyagokat, elsősorban az életmód témakörébe sorolható témákról (lakberendezési elképzelések, lakáshasználati módok) (*Lakáskultúra...* 2002). Ez a felmérés mutatott rá arra, hogy falun és városban mindmáig eltér a domináns lakáshasználati mód. Míg a falvakban sok esetben a családi együttlét legfőbb helyszíne a megfelelően nagy alapterületű konyha, és a szobák társas használata ritkább, addig a városokban ezt a funkciót szinte kizárólag a szoba – ahol van, ott –, elsősorban a nappali tölti be.

A legjelentősebb adatforrás az ezredforduló életmódviszonyairól azonban az 1999/ 2000-ben a KSH-ban végzett Életmód-időmérleg vizsgálat. Ez módszertanában illeszkedik az 1986-os időmérleg-vizsgálathoz, így lehetőséget nyújt az időfelhasználás változásainak az áttekintésére, ugyanakkor nemzetközi összehasonlításokra

is lehetőséget ad. A vizsgálat megfelelően nagy elemszáma, és a felvételhez kapcsolódó életmódra vonatkozó adatgyűjtés lehetőséget teremt részletes vizsgálatokra is. Az adatokat átfogó módon már többen feldolgozták (pl. A népesség. 2002; Falussy 2004; Altorjai et al.

2003).

Az időmérleg-vizsgálat eredménye megmutatja, hogy a rendszerváltás után össztársadalmi szinten jelentősen csökkent ugyan a keresőmunkával töltött idő, de ez a csökkenés nem egyenletes módon következett be az egyes társadalmi csoportokban. A csökkenés mögött az áll, hogy lényegesen kevesebben dolgoznak, de akinek van munkája, az gyakorlatilag ugyanannyit dolgozik, mint 1986-ban.

Az adatok szerint 1986 óta kevesebb mint felére csökkent a mellékállásokban eltöltött idő és ugyanilyen mértékben esett vissza a saját gazdaságban végzett mezőgazdasági munkával töltött idő mennyisége is! Ezek az eredmények arra utalnak, hogy az ezredfordulóra felszámolódott a szocialista társadalom egyik legfontosabb jellemzője: miszerint az emberek a hagyományos foglalkozásuk mellett igen sok időt és erőfeszítést fordítottak egyéb jövedelemszerző tevékenységekre (háztáji munka, „maszekolás” stb. lásd az 5. fejezetet is). Hasonló arányban, szintén kevesebb mint felére csökkent a másoknak nem pénzért végzett munka mennyisége.

A mellékes jövedelemforrások visszaszorulása nem jelentette azonban a túlzott munkaidőben önmagát kizsákmányoló csoport megszűnését. Az időmérleg-vizsgálat adatai szerint, a foglalkoztatottak ötöde csaknem 12 órát tölt naponta keresőmunkával! A több munka azonban egyáltalán nem biztos, hogy kedvezőbb anyagi helyzetet eredményez.

Az igen sokat dolgozó csoportban ugyanis mindenféle foglalkozású, korú, lakhelyű és anyagi helyzetű emberek találhatók, bár valamennyivel átlag feletti arányban vannak alacsonyabb iskolai végzettségűek, szakmunkások, akik – minden valószínűség szerint – a túlmunkával próbálják kompenzálni gyöngébb munkaerő-piaci helyzetüket. Ezen rétegspecifikus különbségek ellenére Harcsa István arra hívja fel a figyelmet (*A népesség...* 2002), hogy a munkaidő hossza az ezredforduló Magyarországon olyan önálló rétegtképző tényezőnek fogható fel, amely keresztülmetszi a hagyományos rétegződési dimenziókat.

A munkával töltött idő ilyen egyenlőtlen eloszlása rányomja bélyegét a szabadidő eltöltésének a módjára is. A sok szabadidővel rendelkezők között jelentős arányt alkot az a két csoport (munkanélküliek és idősök), amelynek tagjai anyagi és egyéb okokból csak egyoldalúan tudják felhasználni a felszabadult szabadidőt: tévézéssel. A 15-74 éves népesség „átlaga” egy „átlagos” napon 1999/2000-ben 162 percet töltött fizetett munkával és 161 percet tévézéssel! Persze az átlagos értékeknek önmagukban nincs sok értelme, a két tevékenység eloszlása jóval egyenlőtlenebb, míg fizetett munkát kevesen – és ők sem a hét minden napján – végeznek, addig a társadalom túlnyomó többsége a hét minden napján tévézik valamicskét. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy társadalmi szinten a televíziózás dominálja a szabadidőt. Az ezredfordulón immár a szabadidő 58 százalékát a televíziókészülékek előtt töltik a kérdezettek. A szabadidőn belül a „nagy vesztes” az olvasás, amely az alacsonyan iskolázottak és a fiatalok körében csökkent igen nagy mértékben.

A háztartási munkában a nemek közötti különbség csökkent, a férfiak a 80-as évekhez viszonyítva többet, míg a nők kevesebb időt töltenek háztartási munkával. A különbség azonban továbbra is jelentős, a nők több mint 3,5-ször annyi időt töltenek a szűken vett háztartási munkával, mint a férfiak! (Részletesen lásd a 9. fejezetben.)

Érdekes megfigyelni, hogy a háztartások modernizációja nem minden területen vezetett a háztartási munkával töltött idő csökkenéséhez. Egyértelmű időnyereséget az automata mosógépek elterjedése jelentett, így a mosással töltött idő mintegy negyedével csökkent, ugyanakkor főzésre, mosogatásra, takarításra gyakorlatilag ugyanannyi időt fordítottunk 2000-ben, mint 1986-ban.

A gyerekszám csökkenése ellenére nőtt a gyermekekre fordított idő, de lényegesen több időt szánunk testi higiéniaira (pl. fürdés, öltözködés), sétára, testedzésre és a háziállatokra is.

Altorjai et al. (2003) cikke megmutatja, hogy az időmérlegadatok elemzése az életmód átalakulásának milyen apró, de igen jellemző következményeinek feltérképezésére is alkalmas. Olyasmiket is megfigyelhetünk, hogy mely csoportokra jellemző a délutáni szieszta, vagy általában hogyan alakultak át alvási szokásaink a kilencvenes években, hogy mennyivel többet vagyunk egyedül 2000-ben, mint 1986-ban.

Az EUROSTAT koordinálásban összehangolták az ezredforduló környékén Európában zajló időmérleg-kutatásokat. Az ebben az időszakban időmérleg-vizsgálatot folytatott 21 államból tíznek, köztük Magyarországnak a leglényegesebb adatai már hozzáférhetőek (*How Europeans...* 2004; *Comparable...* 2005).

Ez a harmonizált adatforrás gazdag információkat nyújt nemcsak az európai életmódról, de a hazai jellegzetességekről is.

15.3. táblázat - 15.3. táblázat ♦ 20–74 évesek átlagos szabadidős tevékenységei az ezredforduló környékén tíz európai országban (óra és perc naponta)

	Magyar ország	Belgium	Észt ország	Finn ország	Nagy-Britannia	Német ország	Szlovénia	Svéd ország
NŐK Tévé és videó	2:37	2:09	2:11	2:02	2:09	1:41	1:44	1:40
Társas időtöltés	0:40	0:50	0:37	0:54	1:00	1:09	0:57	1:07
Olvasás	0:22	0:26	0:38	0:47	0:25	0:38	0:23	0:35
Sportolás	0:13	0:15	0:17	0:28	0:11	0:28	0:26	0:25
Pihenés	0:22	0:28	0:18	0:20	0:23	0:20	0:30	0:25
Hobbi és játék	0:08	0:14	0:06	0:13	0:15	0:25	0:07	0:19
Önkéntes munka	0:08	0:10	0:13	0:16	0:14	0:15	0:06	0:12
Ka és segítség Kultúra és laká-	0:03	0:09	0:05	0:05	0:06	0:14	0:04	0:06
son kívüli szórakozás Egyéb	0:07	0:09	0:10	0:11	0:10	0:09	0:10	0:09
Összesen	4:40	4:50	4:35	5:16	4:53	5:19	4:27	4:57
FÉRFIAK Tévé és videó	2:49	2:23	2:39	2:25	2:37	1:59	2:12	1:58
Társas időtöltés	0:49	0:42	0:36	0:50	0:50	1:03	0:59	0:57
Olvasás	0:27	0:31	0:39	0:44	0:26	0:37	0:23	0:30
Sportolás	0:21	0:22	0:28	0:37	0:18	0:29	0:36	0:32
Pihenés	0:25	0:26	0:22	0:24	0:17	0:17	0:38	0:22
Hobbi és	0:14	0:25	0:09	0:20	0:24	0:41	0:16	0:30

játék								
Önkéntes mun-	0:13	0:11	0:17	0:16	0:10	0:17	0:11	0:12
ka és segítség Kultúra és laká-	0:04	0:11	0:06	0:06	0:07	0:14	0:05	0:05
son kívüli szórakozás Egyéb	0:08	0:12	0:13	0:13	0:11	0:09	0:12	0:11
Összesen	5:30	5:23	5:29	5:55	5:20	5:46	5:32	5:17

Forrás: *How Europeans...* 2004.

Megjegyzések: A hobbi és játék kategória része a nem munka célú számítógép-használat.

A nemzetközi összehasonlításban feltűnő egyik ilyen jellegzetesség a női fizetett munka különösen egyenlőtlen eloszlása Magyarországon. Ha a 20-74 éves korosztályokat általában nézzük, függetlenül attól, hogy a kérdezett státusa milyen (tanul vagy dolgozik stb.), akkor Magyarországon az egy fő által egy napra jutó fizetett munkavégzés az európai átlagnak felel meg. Mivel azonban Magyarországon kevesen dolgoznak, egy foglalkoztatottra vetítve már az átlagosnál több időt töltenek pénzkereső munkával a magyarok. Mivel nálunk a női részmunka csaknem ismeretlen, különösen jellemző ez a női munkaidő esetén, így a foglalkoztatott nők munkával töltött ideje Magyarországon a legmagasabb a vizsgált tíz országban.

Magyarországon a szabadidő eltöltése is speciális mintát mutat: az összes szabadidő mennyisége átlagos, de ezen az időszakon belül a magyarok tévéznek, videóznak a legtöbbit, így egyéb szabadidős elfoglaltságokra nagyon kevés jut. A közvélekedéssel ellentétben már nem jellemző az, hogy a magyarok sokat olvasnak, az olvasással (ideértve mindenféle olvasást) töltött átlagos napi 24 perc (ebből 9 percnyi könyvolvasás) a 20-74 évesek körében alacsony értéknek számít. De nemzetközi összehasonlításban kevesen és kevés időt töltenek a magyarok házon kívüli kulturális tevékenységekkel is (színház, mozi, múzeum).

Az előbbi adatokkal összefüggésben megfigyelhető az is, hogy a magyarok számítanak a leginkább otthonülőnek az e tekintetben vizsgált nyolc országot tekintve. A nap 24 órájából a 20-74 éves magyar nők csaknem 19, a férfiak több mint 16 és fél órát a lakásukban töltenek. Ez például napi 2-2 órával több annál, mint amennyit a finn nők és férfiak lakásaikban tartózkodnak.

Ezek az eredmények is rámutatnak a nemzetközi összehasonlítások jelentőségére az életmód vizsgálatokor. Sok hazai társadalmi jelenség ugyanis csak akkor válik feltűnővé, ha más országok eredményeivel összevetve vizsgáljuk őket.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Mi a magyarországi életmód fő jellemzője az elmúlt évtizedekben?
2. Mekkora az életmód magyarországi társadalmi különbségei, és mi okozza őket?
3. A magyarországi cigányság hátrányos helyzetének elsőrendű oka az alacsony jövedelem vagy a cigányság életmódjának különleges elemei?
4. Melyek a német életstílus-vizsgálatok jellegzetességei?
5. Hogyan változott a munkával töltött idő mennyisége a 90-es években?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

életmód ♦ életvilág ♦ időmérleg ♦ társadalmi miliő ♦ életstílus ♦ életvitel ♦ élettörténet ♦ hivalkodó fogyasztás ♦ praxis ♦ habitus

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Altorjai Szilvia – Giczi Johanna – Sik Endre 2003. Etűdők az élet üteméről. *Századvég*, 2. sz. 3-40. p. Andorka Rudolf – Falussy Béla – Harcsa István 1982. *Időmérleg. Részletes adatok*. Budapest, KSH.

Diósi Ágnes 1988. *Cigányát*. Budapest, Szépirodalmi.

Fábián Katalin 1977. *A Makoldi család*. Budapest, Szépirodalmi.

Falussy Béla 1990. *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976-77. évi és az 1986-87. évi időmérleg felvételek alapján*. Budapest, KSH.

Falussy Béla – Zoltánka Viktor 1994. A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976-77., az 1986-87. és az 1993. évi életmód időmérleg felvételek alapján. In *A társadalmi idő felhasználása*. 1. k. Budapest, KSH. 5-24. p.

Farkas János – Vajda Ágnes 1989. *Időgazdálkodás és munkatevékenységek. Az 1986/87. évi időmérleg felvétel adatai*. Budapest, KSH.

Gábor R. István – Galasi Péter 1981. „A második gazdaság”. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Hradil, Stefan 1995. Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf et al. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó, 347-387. p.

Kemény István 1976. A magyarországi cigányok helyzete. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 7-67. p.

Losonczy Ágnes 1977. *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Gondolat.

Spéder Zsolt (szerk.) 1993. *A mindennapi élet ökonómiája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szakolczai Árpád 1982. A cigányság értékrendjének sajátosságai. *Szociológia*, 4. sz. 521-534. p.

Szalai Sándor 1978. *Idő a mérlegen*. Budapest, Gondolat.

Tardos Róbert 1988. *Meddig nyújtózkodjunk?* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Utasi Ágnes 1984. *Életstíluscsoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

16. fejezet - 16.fejezet | KULTÚRA, ÉRTÉKEK ÉS NORMÁK, SZOCIALIZÁCIÓ

Számos szociológiai tankönyv nem a társadalmi egyenlőtlenség és szerkezet tárgyalásával kezdődik, mint ez a könyv, hanem a kultúra tárgyalásával. Ez a tény érzékelteti, hogy a szociológia egészét nemcsak abból kiindulva lehet kifejteni, hogy a társadalomnak struktúrája van, a társadalom tagjai különböző – egyenlőtlen – pozíciókat foglalnak el a struktúrában, hanem abból is ki lehet indulni, hogy minden társadalomnak szükségképpen van saját kultúrája, amely meghatározza, hogy a társadalom tagjai a társadalmi érintkezésben, együttműködésben hogyan kell hogy viselkedjenek. A kultúra tehát a szerkezethez hasonlóan központi fogalma a szociológiának.

1. ALAPFOGALMAK

A szociológiában használt kultúrafogalom a hétköznapi fogalomnál sokkal tágabb. A szociológia – a kulturális antropológiához hasonlóan – a **kultúra** fogalmába tartozónak tekinti nemcsak és nem is elsősorban az irodalmi, művészeti, zenei alkotásokat, azok ismeretét és élvezetét, hanem egyrészt az emberek alkotta tárgyakat (például épületeket, bútorokat), másrészt és főképpen a társadalom viselkedési szabályait, normáit, az azokat alátámasztó értékeket, a hiedelmeket, a vallást, továbbá a hétköznapi és tudományos ismereteket, végül magát a nyelvet. Tehát a kultúra anyagi, kognitív és normatív elemekből áll, vagyis tárgyakkból, tudásból, továbbá értékekből, normákból. Fontos különbség a mindennapi gondolkodás és a szociológiai fogalomhasználat közt az is, hogy a hétköznapi beszédben szokás egy-egy népről azt mondani, hogy műveletlen vagy művelt, ezzel szemben a szociológiai felfogás szerint minden emberi közösségnek van kultúrája, mert szükségképpen vannak ismeretei, használ bizonyos tárgyakat és követ bizonyos viselkedési szabályokat. Ebből a szemléletből az következik, hogy például az afrikai pigmeusok ugyanannyira „kulturáltak”, mint az amerikai társadalom tagjai.

Noha a szociológus minden emberi közösséget kulturáltnak tekint, mégsem mondhatjuk azt, hogy közömbös, hogy valamely társadalom kultúrája milyen. Ellenkezőleg, a kultúra a külső környezethez való alkalmazkodás eszköze, és ha a kultúrában az alkalmazkodásnak előnytelen mintái alakulnak ki, akkor az alkalmazkodás sikertelenné válhat, és ez végeredményben a közösség elpusztulásához, széteséséhez, eltűnéséhez vezethet.

1.1. Kultúra, szubkultúra, kulturális pluralizmus

Minden emberi társadalomnak van kultúrája, de ezek az emberi kultúrák nagyon eltérőek, ugyanazon emberi szükséglet kielégítésének más-más módját írják elő. Elég arra utalni, hogy a népességreprodukció, a gyermekekről való gondoskodás, a szocializáció alapvető emberi szükségleteinek ellátására szolgáló *család* intézményének mennyi különféle formája fordult elő a történelem folyamán különböző társadalmakban, s mennyire különböznek ma is. A család jó példa arra is, hogy a kultúra folyamatosan változik. Ahogy a szükségletek változnak, úgy módosul lassan a kulturális alkalmazkodás is. A konkrét szükségletek, a természeti-gazdasági-társadalmi körülmények változása általában gyorsabb, mint a kultúra, más szóval a kultúra elmaradhat a külső feltételek változása mögött. Ilyenkor szokás **kulturális késésről** (cultural lag) beszélni. A mai világból vett példa erre: a nukleáris energia felszabadításának és felhasználásának módját évtizedekkel ezelőtt felfedezték, de az emberiség, azon belül a nukleáris energiát felhasználó, a nukleáris fegyverekkel rendelkező társadalmak még távol állnak egy olyan kultúra kialakításától, amely a felhasználást szabályozná és a nukleáris katasztrófák (nukleáris háború, erőmű-katasztrófák) elkerülését biztosítaná.

A korábbi évszázadokban és évezredekben egy-egy társadalom kultúrája többé-kevésbé egységes volt. A mai egyre nagyobb társadalmakban, főképpen ha a történelem folyamán népességük erősen keveredett vagy ha a nagy nemzetközi vándorlások miatt nagy tömegű más kultúrából származó személy él egy társadalomban, a kultúra távolról sem egységes. A társadalmakon belül többé-kevésbé különálló **szubkultúrák** élnek. A szubkultúra a társadalom többségének kultúrájától eltérő kultúra. A legegyszerűbb esetek a különböző anyanyelvű, különféle etnikumokhoz tartozó, különböző vallású társadalmi csoportok szubkultúrái. A mai fejlett társadalmakban más elválasztó vonalak mentén is differenciálódnak a különböző csoportok kulturálisan: például életkor szerint (kialakulnak ifjúsági szubkultúrák), nemek szerint (például egy női szubkultúra kialakulásának jelei látszanak). Egészen különlegesek a deviáns szubkultúrák (a bűnözők bizonyos csoportjai, a kábítószer-

fogyasztók stb.). Több kultúrának egy társadalmon belüli együttélését nevezik **kulturális pluralizmusnak**, az ilyen társadalmat pedig multikulturális társadalomnak.

A különféle kultúrákhoz tartozó emberek között az emberiség kezdetei óta voltak enyhébb vagy súlyosabb ellentétek. Az adott kultúra tagjai önmagukat a „mi” kategóriába sorolták, a másik kultúra tagjait pedig az „ők” kategóriába, és „minket” sokszor jobbnak, erkölcsösebbnek, okosabbnak tartottak „őnélük”. A kultúrák közötti összeütközések szélsőséges esetekben a kisebbségek üldözéséhez (például pogromokhoz, polgárháborúkhoz), sőt országok közötti háborúkhoz vezettek (gondoljunk a keresztes háborúkra). A mai nagyméretű fejlett társadalmakban, ahol több szubkultúra él a többségi kultúra mellett, a konfliktus lehetőségei még nagyobbak és gyakoribbak. A közelmúltban S. Huntington (1995) amerikai politológus azt jósolta, hogy miután a nagy ideológiai konfrontációk véget értek, a jövő nagy háborúi, világháborúi a különféle kultúrák között fognak lezajlani. Mindenképpen megfogalmazhatjuk azt a következtetést, hogy a jövőben az egyes társadalmak és az egész emberiség meg kell hogy tanulja a különféle kultúrájú, szubkultúrájú emberek békés együttélését.

1.2. Normák

A kultúrának a szociológia szempontjából különösen fontos elemei a normák és értékek. Ahhoz, hogy egy kisebb társadalmi közösség vagy egy nemzeti társadalom, sőt az egész emberiséget átfogó világtársadalom működőképes legyen, tagjainak követniük kell bizonyos viselkedési szabályokat, **normákat**, máskülönben viselkedésük a társadalom többi tagja számára kiszámíthatatlanná válik, és ezáltal lehetetlenné válik az együttműködés. A norma megszegését mindig valamilyen szankció bünteti.

A társadalomban nagyon sokféle norma érvényesül egymás mellett. Vannak jogi normák, amelyeknek megtartásáról az állam végső esetben kényszerrel gondoskodik, illetve amelyeknek megszegését kényszereszközökkel torolja meg. Vannak erkölcsi szabályok, amelyeknek megszegését a társadalom többi tagja többé-kevésbé egyöntetű és erős rosszallással, megvetéssel bünteti. Ezeken belül vannak valláserkölcsi normák, amelyeknél a szankció nemcsak a többi ember ítélete, hanem valamilyen természetfeletti, esetleg halál utáni életben bekövetkező negatív következmény is. Vannak továbbá szokások, illemszabályok, divatszabályok, ezek megszegésének büntetése a társadalom többi tagja részéről megnyilvánuló erősebb-gyengébb helytelenítés.

A normákkal kapcsolatban öt nagyon fontos tényre kell felhívni a figyelmet:

1. Egy adott társadalomban is ellentmondásban lehetnek a normák. Előfordul például, hogy a büntetőjog büntet olyan cselekményeket, amelyeket a népesség többsége nem helytelenít erkölcsileg. Továbbá ellentétbe kerülhetnek a különböző osztályok és más (például vallási vagy etnikai) csoportok által elfogadott normák.
2. A normák a társadalmak történeti fejlődése során változnak. Egyszerű példája ennek a homoszexualitás büntetőjogi és erkölcsi megítélésének változása az európai társadalmakban.
3. A különböző társadalmakban egymástól eltérő normákat fogadnak el. Jó példája ennek a vérbosszú, amelyet egyes társadalmakban kötelezőnek tartanak vagy tartottak, más társadalmakban viszont a legsúlyosabban büntetnek.
4. Az a tény, hogy valamilyen normát egy társadalomban elfogadnak, nem jelenti azt, hogy ez a norma feltétlenül előnyös az adott társadalom fennmaradása és fejlődése szempontjából. Nagyon egyszerű példa erre a tehenek levágásának tilalma a hindu vallásban.
5. A társadalmi fejlődés egyik fontos összetevője az, hogy a normák változnak. Ezért a szociológusnak mindig óvakodnia kell attól, hogy minden további nélkül negatívan értékeljen valamilyen jelenséget vagy viselkedést csak azért, mert az adott társadalom normáival ellentétes, vagy egyszerűen azért, mert a büntetőjog szabályaiba ütközik.

Mégis felmerülhet a kérdés, hogy nincsenek-e olyan normák, amelyek minden társadalomban és minden korszakban érvényesek. Ilyen például az adott közösséghez tartozók megölésének és súlyos bántalmazásának tilalma, vagy a szülői és gyermeki szeretet. Vannak olyan erkölcsi normák, amelyeket legalábbis minden világvallás magáénak vall. Például a híres aranyszabály: „Amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanezt cselekedjétek velük” (Máté 7,12).

1.3. Értékek

A normakövető viselkedés létrejöhet egyszerűen annak következtében, hogy az egyes emberek félnek normaszegésük hátrányos következményeitől, a társadalmi szankcióktól. Nyilvánvalóan sokkal előnyösebb azonban, ha a társadalom tagjai állandó külső ellenőrzés hiányában is értékesnek tekintik a normákat, s ennek megfelelően élnek. Az **értékek** olyan kulturális alapelvek, amelyek kifejezik azt, hogy az adott társadalomban mit tartanak kívánatosnak és fontosnak, jónak vagy rossznak. Az értékek és azok sorrendje társadalmanként és korszakonként eltérő lehet. Európában például a feudalizmus évszázadaiban a nemesség a kézitusában való ügyességet, erőt, bátorságot igen magasra értékelte. Az iparosodás és a kapitalizmus kifejlődése után a harciasság értéke háttérbe szorult, és az üzleti ügyesség vált az egyik leginkább értékelt tulajdonsággá. Társadalmi osztályonként is nagy különbségek lehetnek. Például a műveltség vagy a művészi tehetség a korábbi évszázadokban csak egy szűk rétegben számított nagy értéknek.

1.4. Szocializáció, szerep, státus

A **szocializáció** fogalmát a szociológia és a pszichológia egyaránt használja. Azon az empirikus megfigyelésen alapul, hogy tartós és intenzív emberi kapcsolatok hiányában a csecsemők és kisgyermek nem fejlődnek teljes mértékben emberi személyiségekké és nem képesek felnőttkorukban a társadalmi életben részt venni. Ezt igazolja az a néhány eset, amikor egy-egy gyermek csecsemő- és kisgyermekkorában el volt zárva az emberi kapcsolatoktól, és később a szokásos emberi környezetbe kerülve már nem volt képes elsajátítani azokat az ismereteket, viselkedési formákat, amelyeket az ember lényegéhez tartozónak tekintünk, például nem vagy alig tanult meg beszélni, nem tudott másokkal szeretetteljes emberi kapcsolatokat létesíteni (Kipling Maugli-története a legismertebb, amelynek valóságalapja volt, az indiai őserdőből előjött valódi Maugli azonban nem vált igazán emberi személlyé). A csecsemőkben tehát megvannak a képességek, hogy emberré fejlődjenek, de ezek a képességek csak akkor bontakoznak ki, ha megfelelő emberi környezetbe kerülnek.

A szocializációt többféleképpen definiálhatjuk. Az egyik definíció szerint az a folyamat, amelynek során az *emberi személyiség kialakul*. Ezt a definíciót inkább a pszichológia használja. A másik definíció szerint a szocializáció az a folyamat, amelynek során a gyermekek megtanulják, hogyan lehetnek társadalmuk hasznos tagjai, hogyan kell a társadalomban élniük. Ebben az értelemben a szocializáció során a gyermek *megtanulja a környező társadalom kultúráját, normáit, értékeit*.

A szocializációt úgy is lehet értelmezni, hogy annak során az egyén elsajátítja azokat a társadalmi szerepeket, amelyeket élete folyamán be kell töltenie. A **szerep** viselkedési mintákból, jogokból és kötelességekből áll. Különböző státusokhoz különböző szerepek tartoznak. A **státus** egy, a társadalomban elfoglalt pozíciót jelent. Státus például a tanár, az apa és az anya, az egyesületi tag pozíciója. Egy embernek természetesen több státusa van párhuzamosan. A tanártól elvárják, hogy diákjait lelkiismeretesen és magas színvonalon oktassa, az órákon pontosan megjelenjen, igazságosan osztályozzon stb. Meg lehet említeni olyan tanári szerepelvárásokat is, amelyek kevésbé kézenfekvőek és általánosan elfogadottak, de a környezet egy részében legalábbis élnek. Ilyen például az az elvárás, hogy a tanár ne létesítsen szerelmi kapcsolatot diákjával. A társadalom e felfogás szerint úgy épül fel, hogy különböző státusokból áll, a társadalom tagjai kiválogatódhatnak ezekre a szerepekre, és a státusok betöltői nagy részben megfelelnek a státusokból adódó szerepeknek (Linton 1936). Ha a társadalom valamely tagja nem felel meg a státusából eredő szerepeknek, ebből komoly konfliktusok származnak, és ezek végső soron azzal járnak, hogy az egyén elveszti adott státusát, például válás útján elveszíti házastársi státusát, fegyelmi eljárás útján elveszíti foglalkozási státusát.

Pszichológusok szerint a szocializáció szempontjából döntő életszakasz a gyermekkor. Bizonyos különbségek vannak a különböző pszichológiai iskolák között. A pszichoanalitikusok, Freud tanításait követve, a csecsemőkorra helyeznek nagy súlyt, a gyermek kognitív fejlődését, tehát gondolkodásának fejlődését kutató iskola Piaget nyomán a gyermekkor későbbi szakaszait látja döntő fontosságúnak, amikor a gyermek elsajátítja a fogalmakat, a gondolkodás szabályait. Ismét mások a serdülőkort tartják döntő szakasznak.

Bár a gyermekkor vitathatatlanul döntő a szocializáció szempontjából, sok pszichológus és szociológus rámutatott arra, hogy a szocializáció az egész élet folyamán folytatódik, például szocializálja az egyént a munkahelye, a felnőttkori családja. Beszélnek arról is, hogy a felnőttkorban reszocializáció következhet be, a gyermekkorban elsajátított normák és értékek helyére a felnőttkori szocializáció során más értékek és normák léphetnek, vagy a gyermekkorban nem kellőképpen elsajátított normák megerősítést kaphatnak a felnőttkorban. Különösképpen a deviáns viselkedést mutató fiataloknál és felnőtteknél, például bűnözőknél, alkoholistáknál szokás a reszocializáció lehetőségéről beszélni. Szociológusok sokszor rámutattak arra is, hogy a büntetés-végrehajtási intézetekben elzárva töltött évek egyáltalán nem kedveznek a reszocializációnak.

A szocializáció legfontosabb intézménye a gyermekkorú család. A gyermek elsősorban a szüleitől, továbbá testvéreitől és más rokonaitól sajátítja el a normákat és értékeket, a társadalom kultúráját. Egyes szociológusok

felhívják a figyelmet, hogy a modern társadalomban, ahol a gyermekeknek a szülőkkel együtt töltött ideje, a közöttük végbemenő interakció csökken, a szocializáció más színterei növekvő szerephez jutnak. Ilyen mindenekelőtt az *iskola*. Nagy kérdés azonban, hogy az iskola képes-e a szülői család szocializációs szerepének akár csak egy kisebb részét átvállalni. Az iskola mellett az azonos életkorú *barátok* játszhatnak nagy szerepet. Ez a szerep lehet negatív, ha ez a baráti csoport galéri jellegű, vagyis deviáns értékekre és normákra szocializálja a gyermeket vagy serdülőt. Szocializálnak a modern társadalmakban a tömegkommunikációs eszközök is, különösen a *televízió*.

A szocializációval összefüggő fogalom az **internalizálás**. Az internalizálás azt a folyamatot jelenti, hogy az egyén olyan mértékben sajátítja el, teszi magáévá az értékeket és normákat, hogy akkor is azoknak megfelelően viselkedik, ha nem számít külső negatív szankcióra a norma megszegése esetén, más szóval ha valaki belső meggyőződésből viselkedik a normáknak megfelelően, mert a normakövető viselkedést igen értékesnek tartja.

A társadalomtudományokban több, a normákkal és értékekkel rokon fogalmat használnak. A *szükséglet* fogalmát újabban a fejlődő országokra vonatkozó szegénységkutatásban alkalmazzák, mondván, hogy vannak az embernek bizonyos alapvető szükségletei, mint az élelmiszer, a ruha, a lakás, az ivóvíz stb. Emögött a társadalomstatisztikában az az utolsó 15-20 évben elterjedő felismerés húzódik meg, hogy az életszínvonal sokdimenziós fogalom, nem lehet egyszerűen az egy főre jutó jövedelemmel mérni. Ha az életszínvonal vagy a jólét különböző dimenzióit együttesen vizsgáljuk, akkor rögtön felmerül az értékek kérdése, ugyanis a különböző dimenziókhoz értékek kapcsolódnak, és összevetésük esetén óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy melyik dimenziót értékeli többre vagy kevesebbre az adott társadalomban. (Egy kézzelfogható példával: a száz főre jutó személygépkocsi-állomány vagy a csecsemőhalandóság szintje fontosabb?)

1.5. Az élet minősége

Azon a felismerésen, hogy az embernek nemcsak anyagi szükségletei vannak, alapul az *élet minősége* fogalmának bevezetése a szociológiai kutatásba az 1970-es években. Ez azt jelzi, hogy az anyagi szükségletek kielégítettségének magas szintje még nem jelenti szükségképpen, hogy a társadalom tagjai „jól élnek”, a javakkal való ellátottság tekintetében is jól érzik magukat. Ehhez kapcsolódik a „jólét” (welfare) és „jóllét” (wellbeing) megkülönböztetése. A *jóléten* általában az anyagi javakkal való ellátottságot értik, míg a *jólléten* azt, hogy a társadalom tagjai nemcsak az anyagi javak tekintetében, hanem a különböző szellemi – pénzben nem mérhető – javakkal való ellátottság tekintetében is jól érzik magukat. A jólléthez hasonló a *boldogság* fogalma, ezt is szokás vizsgálni szociológiai adatfelvételekkel.

1.6. Kulturális szakszociológiák

A világ szociológiájában eddig nem alakult ki olyan egységes kutatási terület, amely lefedi az ebben a fejezetben tárgyalt jelenségeket. A kultúra szociológiájáról mint konkrét kutatási területről nem beszélhetünk. Inkább a kulturális antropológia képviselőinél látszik egy olyan igény, hogy ne csak a nem modern társadalmak, hanem a modern társadalmak kultúráját is kutassák (Niedermüller 1994).

Az utolsó években megerősödött az empirikus *értékszociológia*. A konkrét kérdőíves adatfelvételekben ez sokszor *összekapcsolódik az életminőség-vizsgálatokkal*. Az életminőség kutatása azonban kérdésfeltevésében közelebb áll az életszínvonal kutatásához, mint az értékek kutatásához.

A társadalom tagjainak műveltségi színvonalát, művelődési szokásait vizsgálja a *művelődésszociológia*. Elsősorban azt kutatja, hogy milyen televízió-műsorokat néznek, rádióműsorokat hallgatnak, könyveket olvasnak, filmeket néznek, múzeumokat látogatnak stb. A szociológia ezen ágának van piackutató célja is, hiszen a kulturális javakat előállító és szolgáltatásokat nyújtó intézmények számára fontos annak ismerete, hogy mi iránt van kereslet, és a társadalom mely rétegei részéről jelentkezik ilyen kereslet. A műveltség fent említett fontossága miatt azonban a gazdaság és társadalom egészének fejlődése számára ennél sokkal általánosabb jelentősége van a vizsgálatoknak.

A szociológiának külön ágazatai az *irodalom*, a *művészet és a zene szociológiája*. Ezek a műalkotások létrejöttének és befogadásának társadalmi meghatározó tényezőivel foglalkoznak. Az ilyen irányú szociológiai kutatások egyik legkiemelkedőbb képviselője a világon a magyar *Hauser Arnold* (1980; 1982) volt.

Meg kell említeni a *divatszociológiát* is. Egyrészt a divat is a szociológiai értelemben vett kultúra alkotórésze (bár a kultúra más elemeinél gyorsabban változik), másrészt a divat szociológiai megismeréséhez még több üzleti érdek fűződik.

2. MÓDSZEREK

2.1. Rokeach, Inglehart és Kohn módszere az értékek vizsgálatára

Az ebben a fejezetben tárgyalt jelenségek a szociológia azon területeihez tartoznak, amelyekről – a gyakori szóhasználat szerint – „puha” információkat lehet csak szerezni, szemben az olyan „kemény” információkat lehetővé tevő társadalmi jelenségekkel, mint például a foglalkozás, a jövedelem, a lakás stb. jellemzői. Ezt a megkülönböztetést azonban nem helyes túlságosan élesnek tekinteni, mert még a legkeményebb adatok is tartalmaznak „puha” elemeket, ha a vizsgált személyek válaszain vagy a kérdező megfigyelésein alapulnak.

A normák, értékek, attitűdök vizsgálatának legelterjedtebb módszere az, hogy a kérdőíves vizsgálatban konkrétan megfogalmazott kérdéseket tesznek fel ezekre vonatkozóan. A kérdések megfogalmazásának két elterjedt módja van: felsorolnak (vagy kis kártyákon bemutatnak) különféle értékeket, és ezeket fontosság szerint sorba rendeztetik, továbbá megfogalmaznak bizonyos kijelentéseket, amelyek értékeket vagy normákat tartalmaznak, és a kérdezett személyt arra kéri, hogy mondja meg, mennyire ért egyet a kijelentésekkel (például: egy ötfokozatú skálán a „teljesen egyetérték”-től az „egyáltalán nem értek egyet” alternatíváig választva a válaszok közt).

A nemzetközi szakirodalomban több, széles körben alkalmazott értékskálát találhatunk. Közülük az egyik legismertebb a *Rokeach* (1968) által kidolgozott értékrendszer. Ebben 18 terminális (cél-) érték és 18 instrumentális (eszköz-) érték fontossági sorrendjét állapítatják meg a megkérdezett személlyel. Célerérték például az érdekes élet, a béke, az egyenlőség. Eszközérték például a hatékonyság a munkában, az önfegyelem, a türelem.

Inglehart (1977; 1990) egy négyteteles és egy tizenkét teteles értékvizsgálati kérdéssorozatot dolgozott ki. A négyteteles változatban a megkérdezett személynek a négy alábbi fő társadalompolitikai cél közül azt a kettőt kellett kiválasztania, amelyet a legfontosabbnak tart:

1. a közrend fenntartása,
2. az infláció leküzdése,
3. az állampolgárok nagyobb beleszólása a fontos politikai döntésekbe,
4. a szólásszabadság.

A tizenkét teteles változatban további két esetben kell négy cél közül a két legfontosabbat kiválasztani. Ezek a célok:

1. gyors ütemű gazdasági növekedés
 2. erős honvédelem,
 3. az embereknek nagyobb beleszólásuk legyen abba, hogyan döntenek el a kérdéseket munkahelyükön és lakóhelyükön,
 4. a városokat és tájat szebbé tenni; és
1. stabil gazdaság,
 2. küzdelem a bűnözés ellen,
 3. előrehaladás egy emberségesebb, kevésbé személytelen társadalom felé,
 4. előrehaladás egy olyan társadalom felé, ahol a gondolatok, eszmék fontosabbak a pénznél.

Mind a három négyteteles kérdésben az első két érték képviseli a materiális értékeket, az utóbbi kettő a posztmateriális értékeket.

A 12 tételes változat belekerült az Európai Közösség 1973. évi vizsgálatának és az 1990-1991. évi *Világérték-vizsgálat* kérdőívébe is.

Az utóbbi sok országra, köztük Magyarországra is kiterjedő érték-adatfelvétel az értékek összehasonlító kutatásának egyik legfontosabb adatforrása.

Melvin Kohn (1969) úgy próbálta az értékeket vizsgálni, hogy azt kérdezte, a gyermekek nevelésénél milyen tulajdonságok kifejlesztését tartják fontosnak, a gyermekek milyen tulajdonságait értékelik. Tizenhárom ilyen tulajdonságot sorolt fel (például becsületes, engedelmeskedik a szüleinek, tekintettel van másokra stb.), és az adott válaszok alapján a szülők autoritáriánus konzervativizmusára, illetve (annak ellentétéként) önálló életvezetési és ítéletalkotási készségére következtetett.

2.2. Az attitűdök vizsgálata

A végső értékek helyett sok esetben **attitűdöket** vizsgálnak. Attitűdnek nevezik az egyénnek azt a lelki és szellemi készségét, hogy bizonyos tárgyakra, személyekre, helyzetekre meghatározott módon reagáljon. Az amerikai szociológiában például igen gyakori a színes bőrűekkel szembeni attitűd vizsgálata. Az attitűdök hátterében nyilvánvalóan értékek állnak. A két fogalom között az a különbség, hogy az attitűd inkább valamely konkrét helyzetre vonatkozik, az érték inkább az általános kérdésekre. Értéket vizsgálnak, mikor az emberek közötti alapvető egyenlőségre kérdeznek rá, attitűdöt, amikor azt kérdezik, hogy mit szólna, ha a gyermeke színes bőrűvel kötne házasságot.

2.3. Az élet minőségének vizsgálata

Az „*élet minősége*” adatfelvételek során egyrészt rákérdeznek a „jóllét” (wellbeing) nem anyagi elemeire, mint az emberi kapcsolatok gyakoriságára, melegségére és az önértékelésre, olyan kérdésekkel, mint például: „Úgy érzi-e, hogy olyan munkát végez, amely megfelel képességeinek?”, vagy „Úgy érzi-e, hogy fontos a barátai számára?”. Másrészt adatokat gyűjtenek (többnyire a „nagyon elégedett”-től a „nagyon elégedetlenéig” terjedő skálákkal) az életkörülmények anyagi dimenzióival (például jövedelem, lakás, lakókörnyezet) és a „jóllét” nem anyagi elemeivel (például családdal) való elégedettségre. Ezen túlmenően némelykor feltesznek egy-egy kérdést az étellel való általános megelégedettségről és/vagy a boldogságról.

A művelődésszociológiai adatfelvételek során legtöbbször a különféle kulturális tevékenységekben (mozilátogatás stb.) való részvétel gyakoriságát kérdezik. Az irodalom, művészet és zene szociológiai kutatásában inkább a részletes interjúkra támaszkodnak, amelyek során azt próbálják felderíteni, hogy az adott mű olvasása, megtekintése, hallása milyen gondolatokat, érzéseket váltott ki a megkérdezett személyben.

Az ebben a fejezetben tárgyalt jelenségek kutatásánál a szokásosnál is nagyobb mértékben befolyásolja a kapott válaszokat a kérdés feltevésének módja, megfogalmazása. Továbbá az ilyen „puha” kérdéseknél – sokkal inkább, mint a „kemény” kérdéseknél, amelyek például a lakás szobáinak vagy az évi szabadságnapok számát vagy a jövedelmet tudakolják – mindig kétséges, hogy valóban a megkérdezett személy véleményét tükrözi-e a válasz, és nem csupán a megkérdezettnek azt a szándékát, hogy megfeleljen a kérdező és ezen keresztül a társadalmi környezet elvárásainak. Ezért a kapott eredmények értelmezésénél igen óvatosan kell eljárni.

3. ELMÉLETEK

3.1. A gazdasági alap és a kultúra kölcsönhatásai

Az értékiszociológia alapvető elméleti kérdése, hogy a gazdálkodás anyagi viszonyai és az értékek milyen szerepet játszanak a társadalom fejlődésében, milyen a viszonyuk egymáshoz. *Marx* szerint a gazdaság az alap, és a tudati viszonyok mind a felépítményhez tartoznak, amely az alap változásának hatására változik meg. Hozzá kell tenni, hogy *Marx* is elismerte, hogy a felépítmény visszahat az alapra. Ezzel szemben *Max Weber* a tudati viszonyoknak, különösen a vallásnak a gazdasági viszonyokra gyakorolt hatását tanulmányozta, és ezzel mintegy azt sugallta, hogy a tudati viszonyoknak nagyon fontos szerepük van a gazdasági-társadalmi fejlődés előremozdításában vagy hátráltatásában.

R. Münch (1993) a közelmúltban megjelent munkájában azt bizonyította, hogy a vallás, a tudomány, a mindennapi társadalmi kultúra különbségei következtében az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és Németország némileg másfajta modernizációt valósított meg.

3.2. Értékek változásának elméletei

Amikor a modernizáció fogalma előtérbe került a társadalomtudományokban, közöttük a szociológiában az 1950-es és 1960-as években, akkor néhány amerikai szociológus azokat az értékeket kezdte vizsgálni, amelyek szerintük a *modern embert* jellemzik. Elsősorban a „teljesítménymotívum” uralkodó szerepét, a „teljesítményorientáltságot” tekintették a modern ember jellemzőjének, ebben látták a gyors gazdasági fejlődés, a modernizáció hajtóerejét. Nyilvánvalóan nagyon érdekes kérdés, hogy a teljesítménymotívum és a modern gondolkodás más jellemzői mennyire vannak jelen a különböző elmaradt társadalmakban, sőt azokban a közép-európai és kelet-európai társadalmakban is, amelyek a szocialista gazdasági-társadalmi-politikai rendszerről (ahol a teljesítményorientáltság egyáltalán nem vagy egészen más formában jelentkezett) jelenleg térnek át az egyéni vállalkozó szellem meglétét feltételező piaci rendszerre.

Nagyjából az 1960-as évek közepe-vége óta az *értékek változására* figyeltek fel a szociológusok. Vannak, akik a munkaerőkölcs háttérbe szorulásáról és az élet élvezetét legnagyobb értéknek tekintő, egyesek által hedonisztikusnak nevezett értékrendszer térhódításáról beszélnek. Mások szerint a modern értékek helyére „posztmodern” értékek, vagy a „materialista” értékek helyére „posztmaterialisták” lépnek. Elsősorban a fiatalok között egyre kisebb értéke van az anyagi javaknak, a jövedelem növekedésének, a foglalkozási karriersikereknek, és egyre fontosabbá válnak a tartalmas és bensőséges emberi kapcsolatok, a kulturális értékek, a külső kötöttségektől való függetlenség, a szabadság. Meg kell azonban mondani, hogy ezekben az elméletekben egyetlen közös pont van, az értékek változásának felismerése, de mind a változások iránya, mind azok értelmezése tekintetében a legteljesebb mértékben ellentétes nézeteket olvashatunk a szakirodalomban.

3.3. A nevelés dilemmái

A szocializációkutatásoknak a nevelési gyakorlattal szorosan összefüggő fő elméleti kérdése, hogy milyen tényezők segítik elő a gyermekek sikeres szocializációját, azt, hogy egészséges, érett személyiséggé váljanak, a társadalomba jól beilleszkedni képes, a társadalom számára hasznos, értékes emberekké váljanak. Itt egészen konkrét kérdések merülnek fel, mint az, hogy a *szigorú vagy az engedékeny gyermeknevelés* a helyesebb.

A szocializációval kapcsolatban felmerül azonban egy teljesen alapvető kérdés, nevezetesen az, hogy az-e a *kíváncsi, hogy a társadalom tagjai tökéletesen beilleszkedjenek a társadalomba, teljesen konformak legyenek* minden értékkel és normával szemben. A teljes konformitás ugyanis a társadalom teljes megmerevedéséhez vezet. A társadalmi változások úgy következnek be, hogy a társadalom tagjainak egy kisebbsége nem konform módon kezd viselkedni, esetleg egyetlen nagy újító kétségbe vonja a társadalom normáit, esetleg értékeit is, és helyükre más – szerinte magasabb rendű – normákat javasol állítani, új értékeket hirdet. A társadalom tagjainak azután egyre nagyobb része fogadja el ezeket a normákat és értékeket, míg azok végül uralkodó normákká és értékekké válnak. A legkézenfekvőbb példája ennek a kereszténység megjelenése, majd elterjedése, végül római államvallássá válása az ókorban. A teljes konformitás tehát káros lehet az adott társadalom számára.

Ehhez nagyon hasonló problémát vetett fel *D. Riesman* (1968) *A magányos tömeg* című, a maga idejében rendkívül sikeres könyvében. Megkülönbözteti a *belülről irányított embert*, aki saját meggyőződéseit, értékeit szerint cselekszik, és a *kívülről irányított embert*, aki cselekedeteivel a társadalmi környezet elismerését kívánja elnyerni, ezért a környezet elvárásait tekinti irányadóknak. Riesman szerint a modern tömegtársadalomban egyre inkább eluralkodik a kívülről irányított típus, de ezt láthatóan káros tendenciának tartja.

3.4. Az élet minőségének három dimenziója

Az *életminőség*-vizsgálatok két fő elméleti kérdésének az látszik, hogy hogyan lehet az emberi szükségleteket vagy jóléti értékeket rendszerezni; továbbá hogyan függ össze az egyes emberek objektív helyzete és az azzal való megelégedettségük.

E. Allardt (1975) finn szociológus – *A. Maslow* amerikai pszichológus szükségletelméletét továbbfejlesztve – az emberi szükségletek és a jólét három szintjét különböztette meg: a „birtoklást”, a „szeretetet” és a „létezést” vagy „önmegvalósítást”.

Birtoklás az emberi élet külső feltételeit, mint az étkezést, lakást stb., a szereteten az emberi kapcsolatok iránti igényt, létezéssel pedig az elidegenedés ellentétét, az egyéni élet értelmének érzését értette. A birtoklás szintjét méri az életszínvonal, a szeretet és létezés szintjét pedig az élet minősége. Mind a három szinten lehet objektív és szubjektív indikátorokkal mérni a szükségletek kielégítését. Az objektív indikátorokkal mért jelenséget nevezte jólétnek, a szubjektív indikátorokkal mért megelégedettséget pedig boldogságnak.

Az említett második probléma azért merül fel, mert a legtöbb ilyen vizsgálat azt mutatta, hogy az objektív helyzet és a szubjektív megelégedettség, különösen az általános megelégedettség és a boldogság között nem túlságosan szoros a korrelációs kapcsolat, más szóval nem az a leginkább megelégedett és boldog, akinek objektív életkörülményei a legkedvezőbbek. Ugyanezt a jelenséget az időben vizsgálva azt lehet mondani, hogy az emberi társadalmakban az életszínvonal-emelkedéssel párhuzamosan nem emelkedik a megelégedettség vagy a boldogság szintje. Nem véletlen, hogy az élet minőségének és a megelégedettségnek a problematikája éppen az 1968 körüli egyetemi hallgatói megmozdulások és a társadalmi elégedetlenség más kirobbanásai után került hirtelen a szociológia érdeklődésének előterébe, mert ezek döbbséget keltettek rá a fejlett országok szociológusait a széles körű elégedetlenségre, amely a megelőző húsz év gyors gazdasági fejlődése ellenére fennmaradt.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

4.1. Az értékek változása

Mivel a szociológiai érték-adatfelvételekre csak a legutóbbi évtizedekben került sor, nem lehet megmondani, hogy hogyan változott a különböző értékek fontossága a mai fejlett társadalmakban az elmúlt évszázadokban, így az iparosodás kezdetén és későbbi szakaszaiban. Csupán a mai fejlett és fejlődő országokban nagyjából egy időben végzett érték-adatfelvételek alapján lehet azt a következtetést levonni, hogy a fejlett országokban valóban nagyobb fontosságot tulajdonítanak az *egyéni teljesítményeknek*, társadalmi felemelkedésnek, sikernek, meggazdagodásnak, mint az iparosodás előtt vagy annak alacsony szintjén lévő társadalmakban.

Azt már csak sokkal több fenntartással lehet állítani, hogy a szolidaritásérték háttérbe szorult, esetleg a közösségek kevésbé fontosakká váltak a modern ember számára.

Empirikus adatok alapján vizsgálni lehet viszont azt a kérdést, hogy az utolsó 20-25 évben végbement-e az értékek valamilyen változása a fejlett nyugati országokban, mert az 1970-es évek eleje óta ismételtelen feltették az Inglehart által megfogalmazott értékkérdéseket, többnyire a négytényezős változatot. A négytényezős változat esetében Inglehart definíciója szerint materialista az a megkérdezett személy, aki az első két helyre tette a materialista értékeket, posztmaterialista, aki a két posztmaterialista értéket tette az első két helyre, míg „vegyesnek” mondta azokat, akik egy-egy materialista és posztmaterialista értéket tettek az első két helyre. Abramson és Inglehart (1995) legújabb munkája szerint a hetvenes évek eleje óta a *posztmaterialisták aránya minden nyugat-európai országban emelkedett*. Hozzáteszik, hogy a posztmaterialisták aránya következetesen magasabb a fiatalabb nemzedékekben. A posztmaterialisták arányának növekedése megmagyarázható lenne egyszerűen a nemzedékek kicserélődésével, a posztmaterialisták fiatal nemzedékek belépésével és a materialisták idős nemzedékek kihalásával. Rövid távon azonban egy-egy nemzedék posztmaterializmusmutatója is változott, az infláció emelkedése például a materialisták arányának átmeneti növekedését okozta. A gazdagabb országokban általában magasabb a posztmaterialisták aránya. Feltűnő azonban, hogy Magyarországon a legnagyobb a materialisták és a legkisebb a posztmaterialisták aránya; Indiában és Kínában, sőt Nigériában is többen választottak posztmaterialista értékeket, mint nálunk. Németország keleti tartományaiából évről évre állnak rendelkezésre adatok és arra engednek következtetni, hogy ott a rendszerváltás, vagyis Németország egyesülése után csökkent a posztmaterialisták aránya (Abramson-Inglehart 1995).

Inglehart tételét más szociológusok megkérdőjelezték, vagy azt állítva, hogy nincs ilyen tendencia, vagy azt, hogy az értékválasztások ciklikusan változnak. (Utalni lehet a „hippi” nemzedék után a „yuppie” nemzedék megjelenésére, amely utóbbi ismét sokkal nagyobb értéket látszik tulajdonítani az anyagiaknak. Egyes megfigyelők szerint az utolsó években a „yuppie” gondolkodás és életmód is divatjamúlttá válik, és ismét előtérbe kerülnek a szellemi értékek.)

Melvin Kohn és munkatársai az értékvizsgálatokat és a szocializációs vizsgálatokat érdekes módon kapcsolták össze. Abból indultak ki, hogy a *végzett munka jellege erősen befolyásolja az egyén értékeit*, gondolkozását, személyiségét. Kétféle személyiséget különböztettek meg: az Adorno-féle antiszemitizmusvizsgálatban (lásd 10. fejezet) leírt *autoritárius, tekintélyelvű személyiséget*, aki mások nézeteivel szemben türelmetlen, ragaszkodik a hagyományos felfogáshoz, gyanakvó a változásokkal szemben, intellektuálisan merev, és a *nyitott személyiséget*, aki ellenkezőleg, nyitott az újítások iránt, alkalmazkodik a változásokhoz, intellektuálisan rugalmas és türelmes az övétől eltérő nézetekkel szemben. Kohn szerint annak a személyisége, aki munkájában nagyobb önállósággal rendelkezik, maga tudja azt irányítani (self-direction), vagyis aki bonyolultabb munkát végez, akinek munkáját kevésbé felügyelik fölérendeltek, és akinek munkafeladatai kevésbé rutinszerűek, az – e munkafeltételek következtében – nyitottabbá válik. Ilyen munkát végeznek a vezetők, az értelmiségiek és a magánvállalkozók. Viszont aki egyszerű és rutinszerű munkát végez szigorú felügyelet alatt, az hajlamosabb

autoriter jellemzőket mutatni. Az utóbbi fajta munkát végzik a szakképzetlen munkások. Ez az elméleti hipotézis valójában a *munkahelyen történő felnőttkori szocializáció erős hatását* tételezi fel. Kohn hozzáteszi, hogy a kétféle személyiség gyermekeit is a saját értékei szerint szocializálja, tehát ezek a személyiségtípusok a *gyermekkori szocializáción keresztül is átadódnak*. Ennek az elméletnek az az érdekessége, hogy nemcsak Amerikában, hanem több más országban, többek között Lengyelországban is végeztek megfelelő empirikus vizsgálatokat, és az összefüggéseket mindegyik országban kimutatták (Slomczynski-Kohn 1988). A lengyelországi adatfelvételt a rendszerváltás után megismételték, hogy megnézzék: történt-e valamilyen változás a lengyelek értékeiben, és hogy az értékek és a személyiségtípus összefügg-e a rendszerváltás támogatásával. Nem találtak lényeges változást a lengyelek értékválasztásaiban. Az értelmiségben és az önálló vállalkozók között több olyan személyt találtak, akit a „nyitott személyiségtípusba” lehet sorolni, és aki ezáltal feltehetően jobban tud és inkább hajlandó a rendszerváltozás új körülményeihez alkalmazkodni, és ezek a „nyitott személyiségek” nagyobb arányban támogatják a piacgazdaságra való áttérést (Slomczynski et al. 1996).

4.2. A szocializációt befolyásoló körülmények

A szocializáció kutatásának igen nagy empirikus szakirodalma van a nyugati országokban. Az egyik alapvető kérdés, amellyel ezek a kutatások foglalkoznak, hogy a családban ma végbemenő változások – az egyszerűs családok számának emelkedése, a válások gyakoribbá válása, az anyák háztartáson kívüli kereső munkavállalása stb. – hogyan befolyásolják a gyermekek szocializációját. A vizsgálatok eredményei némileg ellentmondóak, abban azonban egyetértés van, hogy a gyermekek – különösen a fiúgyermekek – szocializációja szempontjából hátrányos, ha apa nélkül nőnek fel, vagyis ha gyermekkori családjukból hiányzik az édesapa vagy más férfi (mostohaapa), aki az apa szerepét be tudja tölteni.

Egy elkülönült kutatási irányzat azt a kérdést vizsgálja, hogy a *televízió-műsorok* nézése mekkora szerepet játszik a gyermekek szocializációjában, és hogy ez a szerepe pozitív vagy negatív-e. Van olyan vélemény is, hogy egy bizonyos időtartamon (például heti tíz órán) felül a televízió-műsorok nézése károsan befolyásolja a szocializációt. Különösen károsnak tartják egyes kutatók az erőszakos, rémületet keltő (horror) és pornográf műsorok nézését a gyermekek részéről.

Egy másik, még többet vizsgált kérdés, hogy a szigorú vagy az engedékeny nevelés – a családban, az iskolában – kedvezőbb-e a gyermek személyiségfejlődése szempontjából. Általános az a megállapítás, hogy az engedékeny nevelés az elmúlt évtizedekben erősen tért hódított. Ezt jól szemlélteti az a tény, hogy Benjamin Spock híres könyvét a csecsemők gondozásáról és neveléséről milyen nagy számban adták ki újra és újra. Spockhoz hasonlóan a legtöbb szociológus és pszichológus is azt tartja, hogy az engedékeny nevelés jobb, mint a szigorú nevelés. Az utolsó években jelentkeztek kritikai hangok, amelyek szerint a túlságosan engedékeny, követelményeket nem támasztó nevelés hátrányos lehet, tehát a szeretetteljes, de ugyanakkor követelményeket támasztó nevelés a legjobb.

Korábban sokat kutatott téma volt, hogy a *különböző társadalmi osztályokhoz, rétegekhez tartozó családok* más módszereket alkalmaznak-e a gyermeknevelésben és így más szocializációs eredményeket érnek-e el. Van olyan felfogás (Kohn 1969), hogy a munkáscsaládok lényegesen szigorúbban, érzelmszegényebben nevelik gyermekeiket, ezért leszármazottaik közül felnőttkorukban többen mutatnak autoritárius személyiségvonásokat, mint az értelmiségiek gyermekei közül. Ezzel szokás magyarázni, hogy a fizikai foglalkozásuk miatt hajlandók nagyobb arányban támogatni autoritárius pártokat. Sem a munkáscsaládok autoritáriusabb nevelési módszerei, sem az autoritárius pártok nagyobb támogatása a fizikai foglalkozású rétegekben nem tekinthetők egyértelműen bizonyítottaknak.

A felnőttkori reszocializáció különleges eseteivel foglalkozott Goffman *Asylums*, vagyis *Elmeintézetek* című könyvében (Goffman 1961). Egy elmegyógyintézetben végzett munkájának tapasztalatai alapján írta le, hogy a gyógyintézetbe bekerülő páciens milyen eljárásoknak vetik alá, amelyek mind azt eredményezik, hogy személyisége megváltozik: bezárják, rokonainak látogatását korlátozzák, pontosan megszabják az időbeosztását, elveszik civil ruháit és betegruhába öltöztetik, sokszor elveszik személyes tárgyait is. Így beletanul, beletörlik az elmebetegszerepbe. Goffman szerint hasonló folyamatok történnek más totális intézményekben is az oda bekerülőkkel. **Totális intézménynek** nevezi azt, amely a bekerülő személy teljes személyiségének uralására törekszik. Ilyen szerinte az elmekórházon kívül a börtön, a hadsereg és egyes szerzetesrendek. A legszélsőségesebb formában ilyenek voltak a nemzetiszocialista koncentrációs táborok és a szovjet Gulag táborai. Érdekes irodalma van annak, hogy a koncentrációs táborok és a Gulag rabjai milyen személyiségváltozásokon mentek keresztül. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez utóbbiakban sem mindenkinek a személyisége változott meg, sőt sokak képesek voltak ellenállni a szélsőséges reszocializációnak, átnevelésnek. Azt is meg kell jegyezni, hogy Goffman erősen általánosít a totális intézmények fajtáinak felsorolásánál. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha valaki önként lép be valamely totális intézménybe, például önkéntes (zsoldos)

katona vagy egy szerzetesrend tagja lesz, akkor elfogadja az ott uralkodó értékeket, tehát nem kényszerítik a reszocializációra, hanem maga is kívánja az intézmény értékeinek és normáinak internalizálását, ennek pedig egészen más hatásai vannak a személyiségére, mint a kikényszerített reszocializációnak.

4.3. Az élet minőségének vizsgálata

Az élet minőségére vonatkozó vizsgálatok annyira újak a világ szociológiájában, hogy nehéz lenne bebizonyítottak tekinthető tendenciákról vagy országokénti általános különbségekről beszélni. Egyelőre csak találgathatjuk, hogy a kimutatott országokénti különbségekben és időbeli változásokban mekkora szerepet játszik az objektív körülmények eltérése, az igények és az értékrendszerek különbsége vagy esetleg az, hogy ugyanaz a kérdés vagy ugyanaz a fogalom különböző kultúrákban, más-más nyelven némileg mást jelent. Például elképzelhető, hogy a feltett kérdésekben szereplő magyar „boldog” szó kicsit mást jelent, mint a német „glücklich” vagy az angol „happy”. Az sincs kizárva, hogy a különböző kultúrákban némileg eltérő hallgatolagos elvárások vannak azt illetően, hogy „illik-e” az embernek magát boldognak vagy boldogtalannak, elégedettnak vagy elégedetlennek mondani.

Úgy tűnik azonban, hogy a fejlett országokban általában a *családdal a legelégedettebbek az emberek, és a közállapotok különböző elemeivel, a közintézményekkel a legelégedetlenebbek*. Nem látszik olyan tendencia, hogy az objektív életkörülmények javulásával hosszú távon nő a velük való elégedettség, rövid távon azonban elég gyorsan reagálnak a társadalom tagjai az életkörülmények változására (például a reálbér emelkedésére vagy stagnálására, a munkanélküliség növekedésére stb.). Ezért az életminőség-vizsgálatok, legalábbis egyes országokban, például Németországban, kezdenek a rendszeresen végzett szociológiai adatfelvételek körébe kerülni.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. A tradicionális értékek uralma

Magyarországon az 1970-es évek óta több *értékvizsgálatra* került sor, részben önállóan, részben más kérdések vizsgálatával összekapcsolva. A kérdések megfogalmazása és a feldolgozás módszerei meglehetősen változatosak voltak.

Először a minta nagysága (több mint 15 ezer felnőtt) és országosan reprezentatív volta miatt legmegbízhatóbbnak tekinthető 1981-1982. évi, a Társadalomtudományi Intézet által végzett vizsgálatnak adatait mutatom be (Utasi 1984). Tíz életcél fontosságát osztályoztatták a megkérdezettekkel egy hétfokozatú skálán. A 16.1. táblázatban ezeknek az értékeknek a sorrendjét aszerint adom meg, hogy hányan nevezték meg a közepesnél fontosabb értékek között (zárójelben röviden jellemezve a kérdés megfogalmazását is):

Ezek az adatok egy meglehetősen tradicionális értékrend uralmára engednek következtetni. A legfontosabb érték egyrészt a család és a nyugalom, másrészt az anyagi gyarapodás. Sokkal kevésbé fontos a siker, a szabadság, a hedonizmus és az érdekes munka, tehát a modern és az önmegvalósítással összefüggő értékek.

Hankiss Elemér, Manchin Róbert, Füstös László (1978; 1982) és munkatársaik 1973 óta több, kisebb mintás adatfelvétellel, de sokkal részletesebb értékválasztási lehetőségekkel és több külföldi értékskála átvételével vizsgálták az értékeket a magyar társadalomban. Az eredményeket összehasonlították más országok azonos módszerekkel kapott eredményeivel. Az alábbiakban bemutatom a Rokeach-féle értékvizsgálati módszerrel kapott magyar és amerikai eredményeket. Kétszer 18 értéket rangsoroltattak a megkérdezett személyekkel. A választott értékek fontossági sorrendjét és a rangsorolás medián-értékét a 16.2. táblázat mutatja be

16.1. táblázat - 16.1. táblázat ♦ A különböző értékeket fontosnak tartók aránya, 1982

Érték, életcél	A megjelölt értéket a közepesnél fontosabbnak rangsorolók aránya, százalék
Család („az ember életében a legfontosabb”)	79
Nyugalom („a békés, rendezett, nyugodt élet a legfontosabb”)	74

Megbecsülés („másoknak jó véleményük legyen róla, becsületes, tisztességes embernek tartsák")	51
Anyagi előrejutás, szerzés („töreksem arra, hogy én is megszerezsem mindazt, ami elérhető")	39
Hit („fontos, hogy az ember higgyen valamiben, legyen olyan eszme, hit, aminek szolgálatát legfontosabbnak tartja")	38
Szabadság, kötöttség („fontos, hogy saját elképzeléseim szerint, minél kevesebb kötöttséggel élhessek")	33
Hedonizmus („az ember életében az a legfontosabb, hogy jól érezze magát; minden perc szépségét ki kell élvezni")	32
Siker („fontos, hogy az ember sikeres legyen, előtérbe jusson, elismert ember legyen")	30
Fatalizmus („nem hiszek a nagy elvekben, nem tőlem függ, mi történik")	22
Munka („szeretek dolgozni; hajlandó lennék alacsonyabb fizetésért is olyan munkát végezni, amit fontosnak tartok és szeretek")	16

Az értékek fontosságát és annak a két ország közötti különbségeit igen alaposan és részletesen lehet vizsgálni. Hankiss Elemér és munkatársai erre a célra többféle bonyolult matematikai-statisztikai módszert alkalmaztak. Itt csupán néhány feltűnő jellegzetességre hívom fel a figyelmet.

Mindkét országban a béke és a család a két legfontosabb célérték. Feltűnő, hogy Magyarországon a haza, a munka és az anyagi jólét mennyire fontos célérték, ezzel szemben a szabadság, az egyenlőség és még inkább a bölcsesség és az üdvözülés mennyivel kevésbé fontos, mint Amerikában. Az eszközértékek közül mindkét országban nagy fontosságot tulajdonítanak a szavahihetőségnek és a felelősségvállalásnak, valamint a segítőkészségnek, viszont a magyar társadalomban lényegesen fontosabbnak tartják az értelmességet és fegyelmezettséget, lényegesen kevésbé fontosnak a megbocsátást, az előítélet-mentességet, az önérzetet, az önmegbecsülést és a hatékonyságot, mint Amerikában.

Ezek az egyszerű eredmények is arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalmat nem annyira valamilyen szocialista értékek előtérben állása különböztette meg az amerikai társadalomtól (elég, ha arra utalunk, hogy az egyenlőséget mennyire nem tekintették fontos értéknek Magyarországon), mint inkább az, hogy hazánkban az életkörülmények biztosításához, javításához szükséges értékek vannak előtérben, ezzel szemben Amerikában az önmegvalósítással összefüggő értékek és a nem anyagi életcélok látszanak fontosabbaknak.

A fenti vizsgálatok alapján fogalmazta meg *Hankiss Elemér* azt a négy értékrendtípust, amelyet ma a magyar társadalomban megkülönböztethetőnek lát:

1. a hagyományos keresztény,
2. a puritán-felhalmozó,
3. a fogyasztói hedonista, és végül
4. a XIX. századi és korai XX. századi munkásmozgalmi értékrend.

Hankiss úgy látja, hogy különösen a fogyasztói értékrend terjedt el, némileg keveredve a felhalmozóval. Ennél is érdekesebb az a következtetés (Hankiss 1983), hogy hazánkban az értékrend „felemás” vagy „negatív” modernizációja ment végbe, bizonyos vonatkozásokban túlszaladt az értékek modernizációja (különösen a közösségekből való kiszakadás, az individualizáció terén), más vonatkozásokban viszont messze elmaradt a gazdasági fejlettség jelenlegi szakaszának követelményei mögött (a hatékony munka, az önállóság, az újítási készség terén).

1990-ben és 1993-ban újra vizsgálták az értékeket a Rokeach-teszt segítségével. *Füstös László és Szokolczai Árpád* (1994) bizonyos változásokat mutattak ki a rendszerváltás előtti felvételekkel összehasonlítva. Tovább erősödött a magyarországi értékrendszer individualizált és intellektualizált volta. Csökkent a korábban sem sokra értékelt szociális és közösségi értékek fontossága. Az eszközértékek között viszont még inkább előtérbe került az értelmesség, megelőzve a morális értékeket. Csökkent a munka hasznosságának, viszont nőtt az anyagi jólétnek a fontossága.

16.2. táblázat - 16.2. táblázat ♦ Az értékek választásának sorrendje és mediánértéke Magyarországon és Amerikában

Magyarország		USA	
1. Béke	2,54	1. Béke	3,30
2. Család	4,09	2. Szavahihető	3,30
3. Felelősségteljes	5,74	3. Család	3,81
4. Szavahihető	5,87	4. Szabadság	5,53
5. A haza biztonsága	5,90	5. Törekvő	6,48
6. Boldogság	6,26	6. Felelősségteljes	6,69
7. Bátor	6,58	7. Megbocsátó	7,17
8. Munka, hasznosság	7,45	8. Előítélet-mentes	7,47
9. Anyagi jólét	7,59	9. Boldogság	7,57
10. Segítőkész	7,66	10. Önértzet	7,68
11. Értelmes	7,89	11. Bátor	7,82
12. Társadalmi megbecsülés	8,40	12. Bölcsesség	8,01
13. Szabadság	8,45	13. Segítőkész	8,20
14. Belső harmónia	8,42	14. Egyenlőség	8,51
15. Fegyelmezett	9,06	15. Tiszta	8,71
16. Önértzet	9,32	16. Üdvözülés	8,75
17. Barátság	9,39	17. Anyagi jólét	9,00
18. Törekvő	9,40	18. Munka, hasznosság	9,00
19. Önálló	9,43	19. Barátság	9,31
20. Egyenlőség	9,53	20. Hatékony	9,52
21. Jó kedélyű	10,01	21. A haza biztonsága	9,53

22. Tiszta	10,20	22. Fegyelmezett	9,61
23. Szerelem	10,28	23. Szeretetteljes	9,70
24. Előítélet-mentes	10,82	24. Jó kedélyű	9,93
25. Udvarias	11,23	25. Belső harmónia	10,46
26. Szeretetteljes	10,23	26. Önálló	10,51
27. Alkotó szellemű	11,43	27. Udvarias	10,78
28. Engedelmes	11,48	28. Szerelem	12,45
29. Logikus	11,63	29. Értelmes	13,04
30. Megbocsátó	11,63	30. Engedelmes	13,28
31. Hatékony	12,03	31. A szépség világa	13,55
32. Kellemes élet	12,75	32. Logikus	14,15
33. Érdekes élet	12,76	33. Társadalmi megbecsülés	14,40
34. Bölcsesség	13,99	34. Kellemes élet	14,64
35. A szépség világa	14,91	35. Érdekes élet	15,34
36. Üdvözülés	17,70	36. Alkotó szellemű	15,40

Mint már korábban említettem, az 1991. évi nemzetközi értékvizsgálat szerint – az Inglehart-féle kérdések alapján – Magyarországon vannak a legtöbben, akik a materialista, és a legkevésbé, akik a posztmaterialista típusba tartoznak. A Magyar Háztartás Panel adatfelvétel sorozat harmadik hullámában feltettük az Inglehart-féle négyteteles érték kérdéseket (16.3. táblázat). A válaszok ismét határozottan megmutatták, hogy a magyar társadalomban mennyire fontosnak tekintik a materiális értékeket és mennyire kevésbé fontosnak a posztmaterialista vagy szellemi értékeket. Az Inglehart-féle osztályozás szerint a megkérdezettek 58 százaléka bizonyult materialistának, mindössze 3 százaléka posztmaterialistának és a fennmaradó 39 százalék vegyesnek.

16.3. táblázat - 16.3. táblázat ♦ A 16 éves és idősebb népesség véleménye négy érték fontosságáról, 1994

Érték	Legfontosabb	2	3	Legkevésbé fontos	Nem tudja	Összesen
Megőrizni a rendet az országban	49,1	28,8	12,5	5,9	3,9	100,0
Küzdeni az áremelkedések ellen	35,4	38,7	16,1	5,1	3,7	100,0

Több beleszólást adni az embereknek a kormány döntéseibe	9,9	18,1	39,6	27,7	4,7	100,0
Megvédeni a szólásszabadságot	3,4	10,0	27,2	54,7	4,6	100,0

A rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet eldönteni, hogy a materialista értékek ilyen túlsúlya régóta jellemzi-e a magyar társadalmat, vagy az 1980-as évekbeni stagnálás, majd az 1990-es években bekövetkezett életszínvonal-süllyedés, az infláció felgyorsulása, a közbiztonság romlása, általában a biztonságérzet csökkenése okozta-e a materiális értékek ilyen fokú előtérbe kerülését.

5.2. Normák és életminőség a magyar társadalomban

Az értékeknel sokkal ritkábban vizsgálták a normákat a magyar szociológiában. A Magyar Háztartás Panel második hullámában feltettük azt a kérdést, hogy egyetért-e a megkérdezett azzal, hogy „aki vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”. 39 százalék teljesen egyetértett, másik 39 százalék részben egyetértett, 12 százalék inkább nem értett egyet, 10 százalék szerint pedig egyáltalán nem igaz a fenti kijelentés. Ez arra enged következtetni, hogy a magyar társadalomban széles körben elterjedt az a meggyőződés, hogy a siker, előrejutás, karrier, meggazdagodás érdekében meg kell szegni bizonyos normákat. Ezek az adatok természetesen nem adnak választ arra, hogy a megkérdezettek maguk is megszegik-e a normákat, és hogy milyen normák megszegését tartják szükségesnek.

Az *életminőség* témakörében a Magyar Háztartás Panel minden eddigi hullámában kérdeztük a megelégedettséget az egyéni és közélet kiválasztott dimenzióival (16.4. táblázat). Az elégedettséget 11 fokozatú skálán mértük 0-tól (nagyon elégedetlen) 10-ig (nagyon elégedett). A táblázat a válaszok átlagértékeit mutatja be. Ezek szerint a magyar társadalom meglehetősen elégedetlen jövedelmével, életszínvonalával és saját jövőbeni kilátásaival, ennél is elégedetlenebb az ország gazdasági helyzetével és az állampolgároknak a politikai döntésekbe való beleszólási lehetőségével, vagyis a demokrácia működésével, viszont meglehetősen elégedett munkájával, lakásával és lakókörnyezetével. A saját élete eddigi alakulásával való elégedettség is kissé magasabb a skála középponti értékénél.

16.4. táblázat - 16.4. táblázat ♦ Az elégedettség általános szintje és az elégedetlenek aránya a 16 éves és idősebb népesség körében, 1992–1995

Az elégedettség dimenziói	Átlagos elégedettség			
	1992	1993	1994	1995
Saját életének eddigi alakulása	5,75	5,53	5,83	5,57
Életszínvonal	4,58	4,49	4,88	4,57
Jövedelme	3,62	3,69	3,99	3,62
Saját jövőbeni kilátásai	4,20	4,20	4,85	4,40
Munkája (akinek volt)	7,43	7,37	7,27	6,52

Lakása	7,14	7,01	7,13	6,59
Lakókörnyezete	7,32	6,91	7,01	6,66
Az ország gazdasági helyzete	x/	2,30	x/	1,89
Az állampolgároknak a politikai döntésekbe való beleszólási lehetősége	x/	3,77	x/	3,62

x/ Ebben az évben ezt a kérdést nem tették fel

Az Allardt által javasolt három életminőség-dimenzió közül csak a „birtoklásról”, vagyis az életszínvonalról vannak részletes adataink, ezeket a 4. fejezetben részletesen tárgyaltuk. A „szeretet” vagy *emberi kapcsolatok* dimenziójában ellentmondásos helyzetre utalnak a szórványos adatok. *Utasi Ágnes* (1991) az interperszonális kapcsolatok és támogatási rendszerek témakörében végzett nemzetközi vizsgálat magyar adatai alapján azt a következtetést vonta le, hogy *a családon, rokonságon és baráti körön belüli kapcsolatok igen szorosak*, ebből a körből a magyar társadalom legtöbb tagja jelentős segítségre számíthat, ha arra rászorul. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a segítség elsősorban instrumentális jellegű, vagyis anyagi támogatást, munkavégzést jelent. Az érzelmi kapcsolatok a családon belül is ridegebbek, mint a többi vizsgált országban.

Ugyanakkor nagymértékben *hiányzik a tágabb társadalmi környezet iránti bizalom*. Egy 1988. évi adatfelvételben a megkérdezettek 6 százaléka teljesen, 22 százaléka részben egyetértett azzal, hogy „az emberek általában aljasak, önzők, ki akarják használni a másik embert”. Az általános bizalmatlanság oka minden bizonnyal az 1990 előtti totalitárius rendszerekben szerzett tapasztalat, amikor minden idegen, minden munkatárs, lakóhelyi szomszéd potenciális ellenség, besúgó lehetett, vagy egyszerűen az egyén kárára próbálhatott előnyökhöz jutni.

A „létezésnek”, önmegvalósításnak vagy az élet értelmének dimenziójában szintén kevés adattal rendelkezünk. Az a tény azonban, hogy 1990-ben a megkérdezett felnőttek 45 százaléka azt állította, hogy állandóan, gyakran vagy legalább időnként az az érzése, hogy életének semmi értelme, és 24 százalék azt mondta, hogy állandóan, gyakran vagy legalább időnként az az érzése, hogy teljesen haszontalan ember, arra enged következtetni, hogy ebben a dimenzióban különösen rossz az élet minőségének állapota. Feltételezhetjük, hogy ennek az oka is az előző évtizedek totalitárius rendszereiben, a hatalomnak való kiszolgáltatottságban keresendő.

A normák megrendülése, az emberi kapcsolatok és az értelmes élet terén mutatkozó negatív jelenségek arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalomban anómia- és elidegenedésválság alakult ki. Erről a 17. fejezetben lesz részletesen szó.

5.3. Könyvolvasás, televíziózás

A művelődésszociológiai vizsgálatok közül példaképpen kiemelném *Horváth Ádámné-* nak és *Kemény Istvánnak* (1965) az 1962. évi rétegződésvizsgálathoz kapcsolódó könyvolvasási adatfelvételét, mert annak idején meggyőzően cáfolta az akkor elterjedt propa- gandisztikus állítást, hogy a magyar társadalom „olvasó nép”, és hogy messzemenően olvassa az új szocialista irodalmat. Kítűnt ugyanis, hogy a megkérdezést megelőző három hónap alatt a megkérdezett 8 éven felüli családtagoknak csupán 38 százaléka olvasott legalább egy könyvet. Mindössze 6,6 százalék említett 6-nál több olvasott könyvet. Durva megközelítéssel őket tekinthetjük a magyar társadalom intenzíven művelődő részének. Az utóbbiak aránya az iskolai végzettséggel párhuzamosan nőtt, de még az egyetemet végzettek között is 17 százalék mondta, hogy három hónap alatt egyetlen könyvet sem olvasott.

Az olvasott könyvek szerzői között toronymagasan kiemelkedett Jókai Mór, őt követte a magyar szerzők között Móricz, Mikszáth és Gárdonyi, a külföldiek közül Verne és Dumas műveit említették legtöbbször. Egy 1930-ban végzett magyar olvasási adatfelvételhez képest az első négy legtöbbet olvasott magyar szerző vonatkozásában mindössze annyi változás következett be 1962-ben, hogy az 1930-ban említettek közül kikerült Herczeg Ferenc, viszont bekerült Móricz Zsigmond, a másik három legjobban olvasott magyar szerző azonos

volt. Ez a tény az olvasói ízlés nagyfokú állandóságára engedett következtetni. Fel lehet tételezni, hogy más művelődési területeken is hasonlóan lassan változik a közízlés.

Azóta minden bizonnyal lényeges változások következtek be az olvasási szokásokban. Az időmérlegadatok arra engednek következtetni, hogy a könyvolvasásra fordított idő lényegesen lecsökkent. Sejtethetjük azt is, hogy már nem azok a legtöbbet olvasott szerzők, akik 1962-ben voltak.

A *televízió* megjelenésével párhuzamosan egyre több adatfelvételt végeztek a televízió-műsorok nézéséről és az ezzel párhuzamos rádióműsorok hallgatásáról is (Tomka 1978). A televízió nézése minden társadalmi rétegben kitöltötte a szabadidő mérsékelt növekedését. A felső- és középfokú végzettségűek körében az egyéb művelődési tevékenységeket bizonyos fókig vissza is szorította, az ennél alacsonyabb végzettségűek között, ahol az egyéb művelődési tevékenységek már a televízió megjelenése előtt is ritkán fordultak elő, ilyen tendencia nem mutatkozott. Tehát a televízió bizonyos *egyenlősítő hatással* volt a művelődésre.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

Amikor a társadalom értékeivel kapcsolatos lehetséges társadalompolitikán gondolkodunk, furcsa dilemmával állunk szemben. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a társadalomban széles körben elfogadott értékek lényegesen befolyásolják a gazdaság és a társadalom működését, hosszú távú fejlődését. Másrészt keserű történeti tapasztalataink vannak arról, hogy mennyire sikertelenek voltak azok a társadalompolitikai eszközöket alkalmazó kísérletek, amelyek egy-egy társadalom értékeit gyorsan meg kívánták változtatni. Amikor ezek a kísérletek a büntetőjog és általában az állami kényszer eszközeit alkalmazták, a következmények egyenesen végzetesek voltak.

Azt lehet mondani, hogy az értékek és az élet minősége is a civiltársadalom intézményeiben formálódnak ki és ott módosulnak. Az államnak általában kerülni kell a társadalom értékrendszerébe való közvetlen beavatkozást.

Ugyanakkor nem lenne helyes szemet hunyni afölött, hogy az állam közvetve messzemenően – és többnyire negatívan – tudja az értékrendszert és az életminőséget befolyásolni. Elfogadhatónak látszik az a hipotézis, hogy a fent leírt problémának gyökerei az értékek és normák, valamint az életminőség „szeretet” és „létezés” dimenzióiban a szocialista rendszer totalitárius és (később) autoritárius jellegében (illetve az 1945 előtti rendszernek, legalább egyes korszakainak hasonló jellegében) keresendők.

Az állam demokratikus és toleráns jellege, az alapvető emberi (az egyetemes európai kultúrához tartozó) értékek tiszteletben tartása ezért valószínűleg szükséges, de nem elégséges előfeltétele a társadalom értékrendszere és életminősége egészséges alakulásának.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A kultúra fogalmába tartoznak az ember alkotta tárgyi környezet, a hétköznapi és tudományos ismeretek, az irodalom, művészet és zene, végül, de nem utolsósorban a társadalom viselkedési normái és az azokat alátámasztó értékek. Minden társadalomnak van kultúrája, vagyis minden társadalomban vannak viselkedési szabályok és értékek, amelyeket a társadalom tagjainak többsége elfogad. Ezeknek hiányában a társadalmi együttélés lehetetlenné válna.

A társadalmi környezet kultúráját, azon belül a normákat és értékeket a szocializáció során sajátítja el az egyén. A szocializáció nagy része a gyermekkorban történik meg, de folytatódik a felnőttkorban is, sőt a felnőttkorban reszocializáció következhet be.

Az értékvizsgálatok sokszor összekapcsolódnak életminőség-vizsgálatokkal. Az életminőség jelenti az ember anyagi jólétét, valamint az élet nem anyagi dimenzióiban való „jólétét”. Allardt az élet minőségének három dimenzióját különböztette meg: a birtoklást, vagyis az anyagi életszínvonalat; a szeretetet, vagyis a jó emberi kapcsolatokat; és végül a létezést vagy önmegvalósítást, vagyis az egyéni élet értelmességének érzését.

Vitatott kérdés, hogy a fejlett társadalmakban tért hódítanak-e a posztmaterialista értékek a materialista értékek rovására.

Hankiss Elemér szerint Magyarországon „negatív modernizáció” ment végbe, mert bizonyos vonatkozásban (elsősorban az individualizáció terén) túlszaladtuk a többi modern társadalmakat, más vonatkozásokban (hatékony munka, önállóság, újítási készség) viszont elmaradtunk a modern társadalmaktól.

Úgy tűnik, hogy Magyarországon a társadalom tagjainak nagy többsége a materialista értékeket tartja fontosnak, a posztmaterialista értékek kevésbé elterjedtek.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

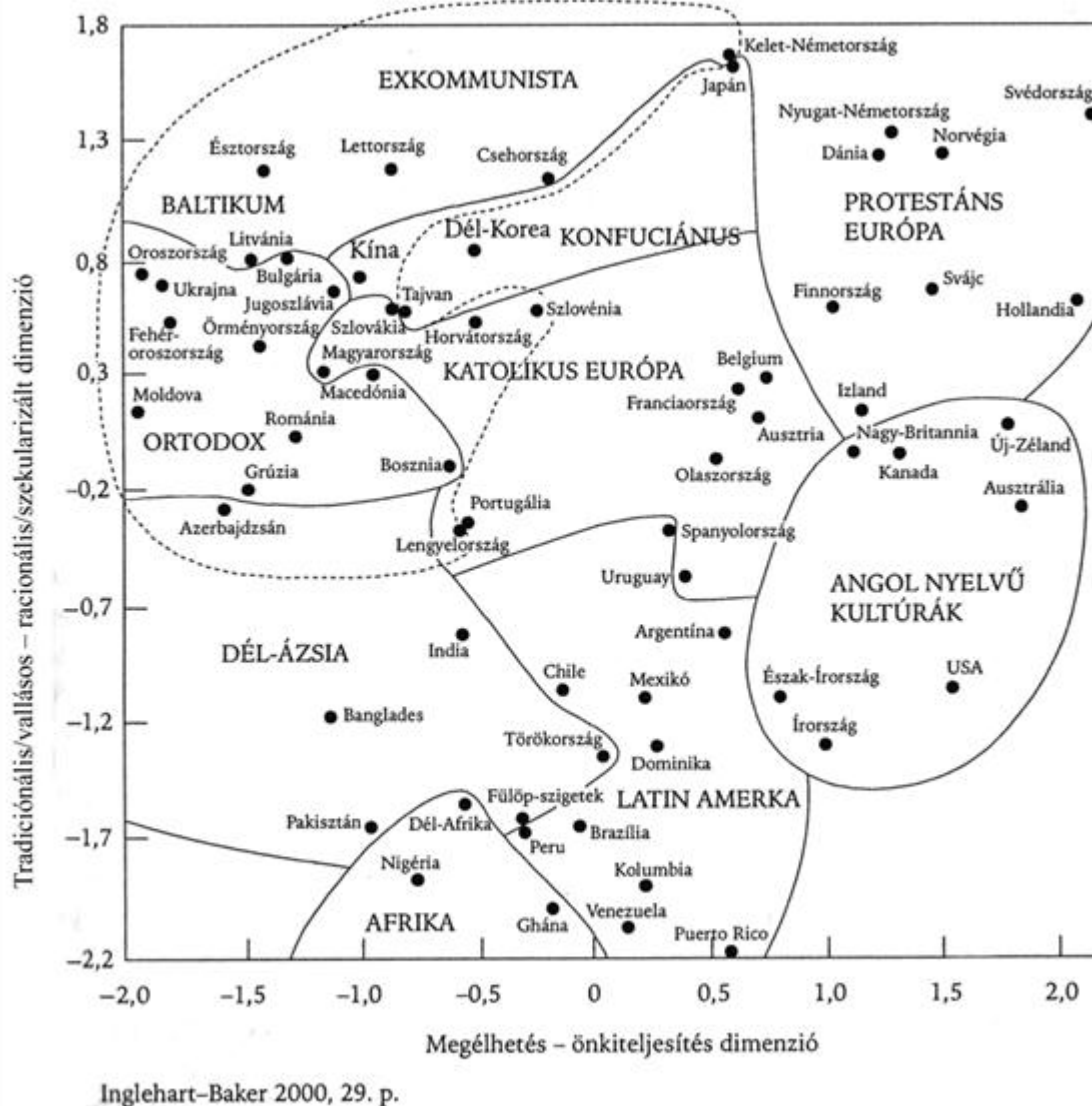
(Spéder Zsolt)

A kultúra területére minden másnál inkább érvényes, hogy csak néhány kiválasztott tendenciát van módunk ismertetni. A kultúrát ugyanis önmagukban is komplex elemek alkotják, olyanok, mint az anyagi és nem anyagi objektívációk, az értékek, a normák, a szimbólumok, a nyelv, a tudás és az ismeretek. Az elmúlt tíz év tendenciáit taglalva mind a nemzetközi, mind a hazai vonatkozásban az értékekre és az életminőségre koncentrálnunk. Az előbbiit illetően annyit kell előrebocsátanunk, hogy az érték, attitűd, beállítódás, hit, tulajdonság, norma fogalmát nagyon gyakran szinonimaként használják. Ebben a könyvben az a megkülönböztetés szerepel, hogy az értékek általános orientációk, az élet alapvető kérdéseire irányulnak, míg az attitűdök egy konkrét attitűdtárgyra. Sajnos a bemutatásra váró kutatási elemzési eredmények nem mindig teszik lehetővé, hogy ehhez a megkülönböztetéshez ragaszkodjunk. Az említetteken túl külön felhívjuk a figyelmet a „szelekció” és „adaptáció” mechanizmusának egyre erőteljesebb szakirodalmi jelenlétére.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Ertékek Az 1990-es évek második felében az értékutatások újhullámának voltunk tanúi. Számptalan ország kapcsolódott be újonnan a világ-értékfelvételbe (World Value Survey) és egyben az európai értékvizsgálatba is, illetve a program korábbi résztvevői tíz év elteltével újra felmérték a társadalmukat jellemző értékorientációkat, attitűdöket. Mára ez a kutatás vált a világ egyik legkiterjedtebb empirikus összehasonlító programjává. Mindez lehetőséget adott arra, hogy az egyes országok adatait az eddigieknél is tá- gabb összehasonlításban viszonyítsák, és értelmezzék a változások mibenlétét. A következőkben elsősorban *Inglehart és Baker* kutatásainak eredményeire összpontosítunk. Ok 65 ország adatainak elemzése nyomán rajzoltak meg egy „értéktérképet” (vö. 16.1. ábra) és módosították a széles körben elterjedt ingleharti koncepciót is (Inglehart-Baker 2000).

Hasonlóan más átfogó értékvizsgálatokhoz Ingleharték célja is az volt, hogy feltárják, azonosítsák a szubjektív tényezők, tudattartalmak mögött fellelhető alapvető értékdimenziókat. Az ehhez alkalmazott eszköz jól ismert: az attitűd- és értékkérdésekre kértek válaszokat, és faktoranalízis felhasználásával keresték ezek mögöttes tartalmát. E munka eredményeképp végül tíz képzett változó segítségével tudtak két alapvető értéktengelyt szerkeszteni. (A korábban elemzéseikben használt 22 képzett változó ugyanezt a két értéktengelyt adta ki.)

16.1 ábra ♦ 65 társadalom elhelyezkedése a kulturális kétdimenziós térben. Világérték-felvétele (WVS) 1990–1991 és 1995–1996

Az egyiket „tradicionális/vallásos – racionális/szekularizált”, a másikat „megélhetés – önkitaljesítés” tengelynek nevezték el. Az első – ábránkon a vertikális – a vallásosság, a tekintély elfogadása, a fegyelmezett mint fontos gyermeknevelési cél, a nemzeti büszkeség, a hatalomgyakorlás módja szerinti országonkénti különbségeket kalibrálja. A második – ábránkon a horizontális tengelyen – az anyagiak fontosságát, a bizalom, a tolerancia, a politikai döntésekben való részvétel, a nemi szerepekről vallott megengedő elképzelés szerinti eltéréseket méri fel. (A definíciós önkényességét felvetők számára jelezzük, hogy az erre irányuló európai vizsgálat is két értéktengely talált: 1. a szabálykövetés fontossága 2. autonómia-szabadság. Ezek – a kontinensünkre nézve – az Inglehartéhoz hasonló térkép körvonalait generálják. Tegyük ehhez hozzá, hogy vizsgálata során Schwartz is két igen hasonló értékdimenziót tárt fel.) A két értéktengely alkotta koordináta-rendszerre kerülnek fel az egyes országok lakosságát jellemző átlagértékek.

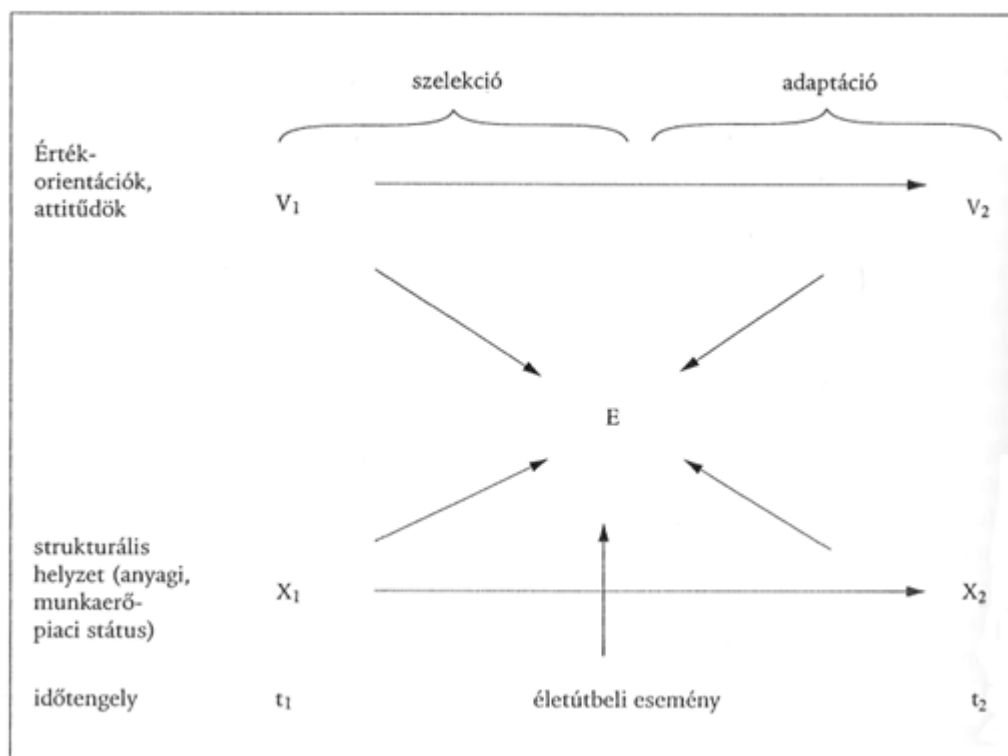
A térkép megrajzolásához, az országcsoporthoz elhatárolásához Ingleharték a „civilizációs zónák” huntingtoni elképzelését használták fel, illetve fejlesztették tovább. A civilizációs vagy kulturális zónák a következők: protestáns, katolikus, ortodox, konfuciánus hagyomány, koloniális angol nyelvű kultúra, dél-ázsiai, afrikai és latin-amerikai hagyomány. Emellett elkülönítették a volt kommunista országok csoportját, hiszen a 40 évig fennálló parancsuralmi rendszer, az intézményes antiklerikalizmus és a redisztri- butív gazdasági rend, vélhetőleg nem maradt hatástalan az egyének és csoportok értékvilágára. A civilizációs zónák fenti

elhatárolásának érvényessége mellett szól, hogy a különböző kulturális világokhoz tartozó országok nem keverednek (pl. nem találunk posztkommunista államokat sem az afrikai, sem az angolszász kultúrájú országok között), továbbá hogy az egyes országcsoportokhoz való tartozásnak a többváltozós modellekben szignifikáns magyarázó ereje van.

Az értékorientáción túl vajon milyen objektív körülményekkel függ össze, az egyes országoknak a térképen elfoglalt pozíciója? A legfontosabb tényező a gazdasági fejlettség (egy főre jutó GNP), amely az ábra bal alsó szegmensétől a jobb felső szegmensének az irányában nő. A vertikális különbségeket az ipari foglalkoztatottak, a horizontális eltéréseket a szolgáltatói szektorban foglalkoztatottak eltérő részaránya magyarázza a leginkább. Ez megerősíti Inglehart azon korábbi elképzelését, hogy a „gazdasági fejlődés, iparosodás bizonyos szempontból előre látható, megbecsülhető kulturális, politikai, társadalmi változásokkal jár együtt” (i. m. 29). Ugyanakkor a térkép a kulturális/civilizációs zónákat is feltünteti, és statisztikai elemzések tanúsága szerint az ezekhez való tartozás befolyásolja, hogy az egyes országoknak milyen a minősítése a két tengelyt alkotó értékdimenzió szerint. Az értelmezés szempontjából fontos tudnunk, hogy nem az adott ország protestáns vagy ortodox voltának jelenlegi mértéke a fontos, hanem az, hogy milyenek a hagyományai, és ezek hogyan csapódtak le a nemzeti kultúrában. (Ezt az értelmezést erősíti az a körülmény, hogy az egyes országok vallási csoportjai között mutatkozó különbségek kisebbek, mint az országok, nemzeti kultúrák közötti). A fentieket figyelembe vevő elemzésnek az a végkövetkeztetése, hogy a kulturális változás útfüggő, a társadalmak tág értelemben vett kulturális öröksége tartósan nyomot hagy az emberek értékvilágán. Ingleharték tehát az eredendően gazdasági magyarázatot kitágították, érvrendszerükben a gazdaság és a kultúra együtttestet alkot.

Inglehart és más kutatók feltételezése szerint az értékek az egyének számára állandóak, a társadalom ilyen szintű elmozdulásai az átlagosnál modernebb értékeket valló új generációk belépésével következnek be. Az európai értékutatások az időbeli változásokat is vizsgálták. Hagenaars és szerzőtársai (2004) kimutatták, hogy az 1980-as évek értékváltozásai két hatás eredőjére vezethetők vissza: egyfelől a felnőtt népesség tagjaivá váló fiatalok modernbb/liberálisabb értékeket vallottak, másfelől az emberek élethosszuk emelkedésével (öregedésükkel) mintha konzervatívabbá (szabálykövetőbbé) váltak volna.

Végül arra is felhívják a figyelmet, hogy a különböző országokban az értékek változása nem szükségszerűen ugyanazt a sémát követi. Bár a gazdasági fejlettség és a kulturális örökség erőteljes befolyása érvényre jut, és ez mint lehetőség és korlát egyaránt értendő, a további kutatásokig érdemes azt vallanunk, hogy az értékváltozásokat nem írhatjuk le egyirányú elmozdulásként (Hagenaars et al. 2004, 47).

Forrás: Lesthaeghe-Moors, 2000 alapján.

16.2 ábra ♦ Az értékek szelekciós hatásának és adaptálódásának modellje

Széles körben ismertek azok a szociológiai elemzések, amelyek „bebizonyítják”, hogy a szülői háttér, az iskolai végzettség, az aktuális vagyoni helyzet stb. milyen erőteljesen befolyásolja az egyén által elért társadalmi pozíciót. Ezzel a strukturális determinizmussal szemben vagy azt kiegészítendő folyamatosan felvetődik, hogy az érintettek beállítódásának az értékvilágában hangsúlyos elemeknek (teljesítményorientáltság, önállóság stb.) is szerepük van ebben, noha ezeket a tényezőket empirikusan nehezebb megragadni. Az életút eseményeinek magyarázatáról számtalan olyan új és érdekes publikáció született, amelyek az értékek és attitűdök jelentőségének újraértékelését készítik elő. Lesthaeghe a munkatársával szerkesztett modelljébe az értékorientációkat úgy építi be, hogy kibékítse a kultúra, illetve a struktúra elsőbbségének ellentmondását (vö. 16.2. ábra). Azt feltételezi, hogy az értékeknek (és a strukturális helyzetnek) egyrészt *szelekciós* funkciója van az életút eseményeit, döntéseit illetően, másrészt az életútban bekövetkezett események (döntések) nyomán az értékorientációk *adaptálódnak* (megerősítést nyernek vagy megváltoznak).

Ezek a mechanizmusok csak követéses adatrendszerekkel vizsgálhatóak, hiszen pontosan ismernünk kell a kutatás alanyainak egy adott eseményt megelőző és követő attitűd- és értékorientációját, valamint strukturális helyzetét. Ezeket nem alapozhatjuk visszaemlékezésekre. Az ilyen longitudinális vizsgálatok már számtalan olyan eredménnyel szolgáltak, amelyek alapján mindkét hatás feltételezhető: bebizonyosodott például, hogy azok választják inkább az élettársi kapcsolatot, akik ezt az életformát előnyösnek tartják, azoknak születik inkább több gyermekük, akiknek pozitív elképzelésük van a nagycsaládról (Barber et al. 2001), de az is, hogy a válaszokkal szemben eredendően megengedőbb nézeteket vallók -minden egyéb tényezőt kontrollálva – nagyobb eséllyel válnak el ténylegesen is, mint az azt negatívan megítélők (Bumpass 2001). Az adaptációra szintén számtalan példát találunk: legjellemzőbb, hogy a férfiak/apák gyerekekkel szembeni attitűdjé a gyermekvállalást követően pozitívabbá válik (Beets et al. 1997).

A szelekciós és adaptációs folyamatok erősségéről, kiterjedtségéről és működéséről természetesen további vizsgálódásokat kell folytatni. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a kapott eredmények és a feltételezett mechanizmusok szemben állnak azzal a közkeletű, a világ- és európai értékvizsgálatokban is elterjedt feltételezéssel, hogy az értékek stabilak, a kialakulásuk után alig változnak. Az ellentmondás feloldásának egyik módja az a megszorítás lehet, hogy az értékorientációk, az attitűdök csak korlátozott szegmensekben, esetleg csak a konkrétabb viszonyokat (attitűdtárgyakat) tekintve változnak, míg a mélyen húzódó, általános értékek változatlanok maradnak. Az értékorientációk és attitűdök állandóságának, illetve változékonyságának, valamint az értékorientációk cselekvésbefolyásoló szerepének megértése tehát további elemzéseket igényel.

Életminőség Nem véletlen, hogy az élet minőségének kutatása a fejlett országokban válik releváns kérdéssé: nem mintha a gazdaságilag gyengén fejlett országokban a boldogság, az elégedettség, az embereket körülölelő társadalmi kapcsolatok nem lennének fontosak, de a mindennapi megélhetésért, túlélésért folytatott küzdelem, az alapvető létfeltételek (lakhatás, élelmezés, ruházzkodás) biztosítása háttérbe szorítja ezt a szempontot. Az anyagi jólét meghatározott szintjét és stabilitását tapasztalva szembesülhetünk azzal a problémával, hogy vajon a társadalom tagjai, boldogabbak, kiegyensúlyozottabbak, elégedettebbek, gondtalanabbak lettek-e a gazdasági fejlődés révén? Azt, hogy az anyagi biztonság az elégedettségre és a boldogságra esélyt teremt, mindannyian sejtjük, mint ahogy azt is, hogy az elégedettség mértékének kialakulásában sok más tényezőnek szerepe van még. Az élet minőségének mérésére kialakított módszerek (kérdések és skálák) és az eredményeket értelmező okfejtések (magyarázatok) ezekre a kérdésekre kívánnak választadni (vö. Hegedűs 2001b). Veenhoven (1996) számtalan indikátort gyűjtött össze és bocsát rendelkezésre (vö. Veenhoven honlapját <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/>) a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban is egyre elterjedtebbé válik a boldogság mértékének, az élettel és annak egyes területeivel (egészség, család, munka, lakókörnyezet stb.) való elégedettség szintjének mérése, az aggodalmak és a magányosság értékelése.

2003-ban egy adatfelvétel az Európai Unió 25 (ma már) tag- és három csatlakozni kívánó országában mérte az általános elégedettség és a boldogság szintjét (Keck-Delhey 2004), és szignifikáns különbségeket mutatott ki, amelyekben ha nem is determinisztikus, de mértékadó szerepet játszik a gazdasági fejlettség. A skandináv országokban – Dánia, Finnország, Svédország – észlelték a legmagasabb szintű elégedettséget, a kelet-európai országokban pedig a legalacsonyabbat. A gazdagabb európai országokbantehát az emberek elégedettebbek. Szintén az anyagi helyzet jelentőségére utal az a tény, hogy a nagyobb elégedettség egy adott országon belül is az előnyösebb anyagi körülményekhez kapcsolódik. Ugyanakkor nem ez a kizárólagos motívum, hiszen pl. nem Luxemburgban mérték a legmagasabb értéket, másfelől a jómódúak között is találunk elégedetleneket. Az országok közötti eltérésekre a kutatók még nem találtak átfogó magyarázatot, minden bizonnyal számtalan kulturális tényezőnek is szerepe van itt. Érdemes felhívni a figyelmet néhány új okfejtésre. Az egyik azt fogalmazza meg, hogy az életminőség egyes szubjektív komponenseinek viselkedése különböző

mechanizmusokkal értelmezhető. Az élet bizonyos szegmenseinek (lakás, életszínvonal, család, környezeti állapot) minősítése erősen kötődik a konkrét/objektív körülményekhez, másoké pedig kevésbé. Természetesen ez a jelenség is összefügg a gazdasági fejlettséggel, hiszen az újonnan csatlakozott országokban az érintettek az anyagi körülményeket, míg a fejlett európai országokban az emberi kapcsolatokat, a szabadidő eltöltését (a „loving” és „being” relációt) tartják fontosabbnak az életminőség javításához (Delhey 2004). Az étellel való általános elégedettség (boldogság) pedig az egyes szegmensekre vonatkozó elégedettség összegződéseként áll elő (Buhlman 1996). Az értékek és a beállítódások szerepét illetően Spellerberg azt mutatja ki, hogy a részvételen és az orientációkon alapuló életstílus is befolyással bír az étellel való általános elégedettségre (Spellerberg 1996).

Az általános elégedettség megértésének másik gondolati sémája a merton elképzeléshez visszanyúló „többszörös diszkrepancia” elmélete, amely szerint az egyének helyzetüket másokhoz képest (a referenciacsoportjukhoz viszonyítva) értékelik. Ha eszerint hátrányt érzlelnék, akkor elégedetlenebbek, boldogtalanabbak lennének. A többszörös jelző arra utal, hogy az emberek egyszerre több referenciacsoporthoz is mérik magukat: ilyen lehet a szomszédság, a rokonság, a baráti kör, a munkatársak, esetleg a foglalkozási csoport mintaadó személye vagy önmaguk múltbeli helyzete. E mechanizmus működésére a legjobb a német példa. Ismert, hogy az egyesülést követően a keletnémet polgárok anyagi helyzete (autóval, háztartási cikkekkel való ellátottságuk) ugrásszerűen javult, jövedelmeikkel való elégedettségük viszont alig emelkedett. Ennek az az alapvető oka, hogy az egyesüléssel radikálisan átalakult referenciarendszerük: saját anyagi helyzetüket a nyugati tartományok lakosaihoz mérték, és azoktól – a javulás ellenére – jelentősen elmaradtak.

Az élet minőségének mérésére számtalan további próbálkozás ismeretes, rögzített paradigmáról azonban semmiképpen nem beszélhetünk, és abban sincsen közmegegyezés, hogy milyen mechanizmusok formálják az általános és a csoportspecifikus elégedettséget.

8.2. Hazai tendenciák

Értékek Az ismertetett nemzetközi összehasonlító kutatások egyöntetűen arra az eredményre jutottak, hogy az érintett országok lakosságának értékvilágán az államszocializmus negyven (illetve 70) éve egyértelmű és mély nyomokat hagyott. Kézenfekvő feltételezni ugyanakkor, hogy az egypártrendszer alóli felszabadulás, a demokratikus intézményrendszer és a piacgazdaság kiépülése új kereteket kínál nemcsak a megélhetéshez, hanem a korábban esetleg rejtett értékvilágok manifesztálódásához is, illetve kedvez új értékorientációk kialakulásának. Másfelől ne feledkezzünk meg az Andorka Rudolf által oly gyakran idézett dahrendorfi vízióról sem, mely szerint az intézményrendszer gyorsan átalakítható, ám az attitűdök, a magatartásformák esetében ugyanehhez talán 50 évre is szüksége lesz. Vajon az empiria melyik feltételezést támogatja inkább?

Az MTA Értékszociológiai Műhelyében az elmúlt évtizedben több felvételt is végeztek a Rokeach-féle értékesztet alkalmazásával, és kísérletet tettek a tendenciák értelmezésére (Füstös é. n.). Az eredményeket az 1982. évi rangsor szerint rendezve, cél- és eszközértékek bontásban közöljük (16.5. táblázat). (Ne felejtjük, minél kisebb átlagponttal – a rangsorban előbb – szerepel egy érték, annál fontosabbnak tartották azt a megkérdezettek.) Az adatokból a 25 éves időtávban tapasztalható kontinuitás tűnik ki. Változás, lassú, ám egyértelmű elmozdulás csak a célértékekben tapasztalható, az eszközértékek rangsorbeli különbségei kicsik, szórásuk inkább csökkent, mint növekedett az 1982 és 2003 közötti időszakban. A Füstös által leírt tendenciák közül a következőket emeljük ki. Egyrészt nyilvánvalóan veszítettek fontosságukból a korábban hivatalosnak számító szocialista (béke, a haza biztonsága, egyenlőség), illetve a kutatók által szociáldemokráciának tekintett értékek (a munka öröme, társadalmi megbecsültség, emberi önérték). Másrészt teret nyert néhány személyes érték (családi biztonság, belső harmónia, igaz szerelem). Harmadrészt hangsúlyosabbá vált az „anyagi jólét” mint elérendő cél. Ugyanakkor ez utóbbi fejleménnyel nem járt együtt az eszközértékek (pl. törekvő) lényeges változása.

Összességében azt fogalmazhatjuk meg, hogy ha látszik is némi elmozdulás, a Rokeach-teszt mégis az értékvilág egyfajta stabilitására, a változás lassúságára utal. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a radikális strukturális változások – mert az áttekintett két évtizedet semmiképpen nem tekinthetjük a változatlan időszaknak – egyik napról a másikra nem „realizálódnak” az emberek motivációiban, értékvilágában. Vajon mi lehet ennek az oka, hiszen a mai (tömeg-) kultúra világa lényegesen eltér a 1980-as évektől. Több feltételezést is megfogalmazhatunk. Elképzelhető, hogy az értékpreferenciák olyan általános emberi értékekhez kötődnek, amelyek csak alig függenek társadalmi rendszerektől. Esetleg feltételezhetjük, hogy az értékváltozások az attitűdök szintjéről indulnak, és csak akkor érik el az általános értékeket, ha előbbi formájukban kellőképp megerősödtek. Ez indokolná a folyamat időigényességét is. Végül nem zárható ki az sem, hogy az értékváltozás megelőzte a rendszerváltozást, vagyis számtalan elemében már az államszocializmus időszakában jelentkezett,

esetleg még a szocializmus előtti időkből eredeztethető, így a rendszerváltozásnak erre nem lehetett lényeges befolyása.

Életminőség Az 1990-es évek eleje óta Magyarországon is folyamatosan mérik az életminőség összetevőinek alakulását. Az *individuális jólét* mértékének megállapítására az elégedettség 0-10-ig terjedő skálája általánosan elfogadott eszközzé vált, és ritkábban az aggodalom számszerű kimutatására is sor kerül. A *társadalmi együttélés minőségét* az anómia szubjektív értékelése útján, a bizalom-bizalmatlanság, a biztonság-bizonytalanság, a barátság, a magányosság különböző indikátoraival szokás mérni. Az időbeli változások értelmezésére az elégedettségadatok alkalmasak a leginkább, mivel a többi kérdés konkrét megfogalmazásának gyakori változása azt lehetetlenné teszi. Az empirikus vizsgálatok alapján azt emelhetjük ki, hogy az 1990-es évek végén szinte minden összetevőjét tekintve nőtt az elégedettség. Eszerint az érintettek többsége addigra szubjektíven is feldolgozta az átalakulás traumáit; a társadalmi stabilizálódás és a gazdasági növekedés az egyéni elégedettségi mutatókban is megjelent. Noha tapasztalható némi közeledés az egyes életterületek megítélésében, továbbra is maradtak lényeges különbségek: a felnőtt népesség tagjai szűk személyes környezetükkel (család, lakás, munka, egészség) elégedettek leginkább, legkevésbé pedig jövedelmeikkel és az országos ügyekkel („az állampolgárok politikai döntésekbe való beleszólásával”).

16.5. táblázat - 16.5. táblázat ♦ A Rokeach-tesztben szereplő cél-és eszközértékek rangsora Magyarországon

Értékek	1982	1990	1996 Célértékek	2003
Béke	3,9	4,9	4,8	5,3
Családi biztonság	5,3	3,9	3,8	4,2
Haza biztonsága	6,8	8,1	8,0	9,2
Munka öröme	8,2	8,7	9,7	9,7
Belső harmónia	8,7	7,5	7,6	7,4
Anyagi jólét	8,7	6,8	6,5	7,6
Szabadság	8,8	9,1	9,4	8,9
Igazi barátság	8,9	9,2	9,0	8,5
Egyenlőség	9,1	11,2	11,0	10,7
Társadalmi megbecsültség	9,2	11,1	10,6	11,1
Emberi önérték	9,6	9,9	10,0	10,3
Igazi szerelem	10,7	9,7	10,0	8,7
Élvezetes élet	11,9	11,6	11,9	12,4
Változatos élet	11,9	11,7	10,0	12,3
Bölcsesség	12,7	12,2	11,4	10,1

Szépség világa	13,6	14,2	14,1	14,3
Üdvözlés	15,5	15,4	15,2	15,1
		Eszközértékek		
Szavahihető	6,4	6,5	6,4	6,8
Felelősségteljes	7,4	7,3	7,8	7,9
Bátor	7,4	7,3	7,8	7,9
Értelmes	7,6	7,4	7,4	8,7
Fegyelmezett	8,2	9,1	9,3	8,8
Segítőképz	8,7	9,0	9,1	9,1
Tiszta	9,2	9,4	8,8	10,0
Udvarias	9,8	9,7	9,6	10,7
Előítélet-mentes	9,9	10,7	10,4	10,2
Jókedélyű	10,3	9,8	9,6	9,6
Logikus	10,3	10,2	10,9	10,5
Engedelmes	10,5	11,1	11,0	10,8
Törekvő	10,8	10,5	10,8	11,4
Alkotó szellemű	10,9	10,7	10,9	11,0
Szeretettel teljes	11,0	10,0	10,3	9,1
Megbocsátó	11,2	11,2	11,1	9,6
Hatékony	11,6	11,4	11,3	10,8

Forrás: Füstös é. n., 175. p.

16.6. táblázat - 16.6. táblázat ♦ Az elégedettség általános szintje a felnőtt népesség körében 1992–2002

Az elégedettség dimenziói	1993	1996	1999	2001/2002
Életének eddigi alakulása	5,5	5,7	6,2	6,5
Jövőbeli kilátásával	4,2	4,6	-	6,3

Életszínvonalával	4,5	4,6	4,9	5,6
Jövedelmével	3,7	3,6	3,8	-
Munkájával	7,4	6,8	-	7,3
Lakásával	7,0	6,8	6,7	7,1
Egészségével	6,2	-	6,3	7,0
Családjával	8,5	-	-	-
Az ország gazdasági helyzetével	2,3	2,4	-	-
Az állampolgárok politikai döntésekre való beleszólásával	3,8	3,8	4,5	-

Forrás: MHP Társi-Monitor, NKI Életünk fordulópontjai.

Több elemzés született az életminőség egyes komponenseinek, így a jövedelemmel való elégedettség (Sági 2000), a bizalom (Utasi 2004), az aggodalom (Lengyel-Viczek

2004) és az étellel való általános elégedettség (Spéder-Kapitány 2002) magyarázatára. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy Magyarországon az objektív életkörülményeknek továbbra is meghatározó szerepe van az életminőség megítélésében: a jómódúak, vagyosak elégedettebbek életükkel, kevésbé aggódnak. Ugyanakkor – a nemzetközi tapasztalatokhoz hasonlóan – a relatív helyzet, a státuszfeszültség (a jogosnak véltnél kedvezőtlenebb helyzet) általános elégedettséget befolyásoló szerepe az anyagi körülményekéhez mérhető. Eszerint az elvárások, aspirációk és a referenciacsoport kijelölése is befolyásolja az étellel való elégedettség mértékét. Úgyszintén bebizonyosodott, hogy akik a társadalom állapotát anomikusnak ítélik (vö. 17. fejezet), azok életminőségüket a másokénál kedvezőtlenebbnek gondolják.

A társadalmi, a családi és baráti kapcsolatok, ahogy az várható, pozitív hatással vannak az étellel való elégedettségre, mérsékelni tudják az életminőség negatív komponensét, az aggodalmakat. Végül a többváltozós elemzésekből az is kiderült, hogy a széles értelemben vett életminőség, az étellel való általános elégedettség generálásában az egyes létszférákkal (pl. az egészségi állapottal) való elégedettség is szerepet játszik.

Az életminőség empirikus kutatása azonban Magyarországon még éppen csak elkezdődött. A várható gazdasági növekedés, továbbá a fejlett európai országokhoz való integrálódás a jövőben bizonyosan nagyobb teret nyit ezeknek a munkáknak.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Változtak-e az értékek a magyar társadalomban az elmúlt évtizedekben?
2. Miben különböznek a magyar társadalomban legfontosabbnak tartott értékek és az amerikai társadalom értékei?
3. Milyen értelemben lehet Magyarországon negatív modernizációról beszélni?
4. Valóban annyira elterjedt a materializmus a magyar társadalomban, mint azt az értékvizsgálatok mutatják?
5. Valóban különösen rossz-e a magyar társadalomban az élet minősége az emberi kapcsolatok és az élet értelme dimenziójában?
6. Értelmezze az országok elhelyezkedését Ingleharték értéktérképén!

7. Mit mondhatunk az értékek és attitűdök cselekvésbefolyásoló szerepéről?
8. Az objektív körülmények mennyiben határozzák meg az életminőséget?
9. Milyen tényezők befolyásolják az élettel való általános elégedettséget Magyarországon?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

kultúra ♦ kulturális késés ♦ szubkultúra ♦ kulturális pluralizmus ♦ norma ♦ érték ♦ szocializáció ♦ szerep ♦ státus ♦ internalizálás ♦ életminőség ♦ attitűd ♦ totális intézmény

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Füstös László – Szakolczai Árpád 1994. Értékek változásai Magyarországon 1978-1993. Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép-európai átmenetben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 57-90. p.

Hankiss Elemér 1983. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető.

Hegedüs Rita 2001b. Szubjektív társadalmi indikátorok-szelektív áttekintés a téma irodalmáról. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 58-71. p.

Lesthaeghe, R. – Moors, G. 2000. Életpálya-változások és értékorientációk: szelekció és adaptáció *Demográfia*, XLIII. évf. 4. 406-444. p.

Losonczi Ágnes 1974. *Zene – ifjúság – mozgalom*. Budapest, Zeneműkiadó.

Utasi Ágnes 1984. *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

Utasi Ágnes 2002. A társadalmi integráció és a szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*, Új Folyam 24. szám. 3-26. p.

Somlai Péter 1997. *Szocializáció*. Budapest, Corvina Kiadó.

17. fejezet - 17.fejezet | DEVIÁNS VISELKEDÉS

Az emberek társadalmi együttélése azért lehetséges, mert nagy többségük alkalmazkodik az adott társadalomban elfogadott normákhoz, viselkedési szabályokhoz. Ugyanakkor minden társadalomban előfordul, hogy egyes tagjai ezeket a normákat megszegik. A normaszegést nevezik devianciának, a normaszegő viselkedést **deviáns viselkedésnek**. Mint a továbbiakból kitűnik, nem teljesen egyértelmű, hogy mit tekintünk egy adott társadalomban deviáns viselkedésnek. A deviáns viselkedések mindig nagy érdeklődést váltanak ki az egész társadalomban, a szociológia kezdetei óta – elsősorban Durkheim (2003) klasszikus öngyilkossággönyvével kezdődően – nagy figyelmet fordított rájuk.

A deviancia kérdésköre a konkrét problémákon kívül elméleti szempontból azért különösen érdekes, mert segíthet megérteni azt, hogy egy adott társadalom tagjainak többsége miért *nem* viselkedik deviáns módon, tehát miért lehetséges a társadalmi együttműködés annak alapján, hogy a többség megtartja a hozzá feltétlenül szükséges viselkedési szabályokat.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Deviáns viselkedés

Deviáns viselkedésnek azokat a viselkedéseket nevezzük, amelyek eltérnek az adott társadalomban elfogadott normáktól. Ilyenek az ebben a fejezetben tárgyalt bűnözés, öngyilkosság, **alkoholizmus**, **kábítószer-fogyasztás** és a lelki betegségek. A szociológiai kézikönyvek néha itt tárgyalják a prostitúciót, a homoszexualitást és esetleg más viselkedésformákat is.

A szociológia tudományában szinte születésétől fogva érvényesült az a felfogás, hogy ezeknek a normaszegő viselkedéseknek van valamilyen közös sajátosságuk, ezért azokat mindig együtt tárgyalták. Kezdetben mindegyiket a társadalom betegségének tüneteként kezelték, és ezért az egész jelenséggörzt szociálpatológiának nevezték. Később a társadalmi problémák gyűjtőfogalmát vezették be, és ezzel azt kívánták hangsúlyozni, hogy az adott társadalomban problematikusoknak tekintik őket. Végül bevezették a deviáns viselkedés fogalmát, és ezzel azt a sajátosságot emelték ki, hogy ezek eltérnek az adott társadalomban elfogadott normáktól.

Ebben a gondolatban az is benne foglaltatik, hogy ezek a normák társadalmanként eltérőek lehetnek, és korszakonként változhatnak (például a homoszexualitásra vonatkozó büntető jogszabályok és a társadalmi értékítélet eltérő volt a különböző társadalmakban és korokban), és hogy a deviancia nem mindig szükségszerűen káros a társadalom egésze számára.

A devianciafogalom használata mindenesetre azzal járt, hogy a szociológia óvatosabbá vált ezeknek a viselkedésfajtáknak sommás erkölcsi elítélésével szemben. A szociológia továbbá arra ösztönöz, hogy minden egyes deviáns viselkedésfajta okait és következményeit alaposan és tárgyilagosan elemezzük, és elfogadjuk, hogy bizonyos mennyiségű devianciával együtt kell élni a társadalomban, a modern társadalmakban talán még inkább, mint a korábbi korszakokban.

Kérdés, hogy milyen fajtájú és súlyosságú normaszegést tekintünk deviáns viselkedésnek. A szociológiában többnyire csak a súlyosabb normaszegést tárgyalják a deviáns viselkedésről szóló munkákban. További problémát okoz, hogy a különféle normák egymással ellentétben állhatnak, például előfordulhat, hogy bizonyos büntetőjogi normákat (például vám-bűncselekményeket) a társadalom erkölcsileg nem ítélt el. Eltérő lehet egy-egy társadalom különböző etnikai, vallási stb. csoportjainak felfogása is a követendő normákról (például az abortusz kérdésében). Még súlyosabb ellentét lehet a társadalom uralkodó osztályának és tömegeinek felfogása között.

Ezekből a dilemmákból kiutat jelenthet az, ha azt mondjuk: azt a normaszegő viselkedést tekintjük deviáns viselkedésnek, amely az egyén és a társadalom számára káros vagy súlyosan káros. Elfogadhatjuk például, hogy az ebben a fejezetben tárgyalt ötfajta deviáns viselkedés károkat okoz az egyéneknek és családoknak, végső soron a társadalom egészének működésében is zavarokat idézhet elő, ha igen nagy gyakorisággal fordul elő. Hozzá kell azonban tenni, hogy a károsság mint a deviancia kritériuma elméletileg távolról sem kifogástalan definíció, mert tisztázatlan marad az a kérdés, hogy mit jelent az egyén és a társadalom kára. Sok olyan

viselkedés van, amelyet ebben a fejezetben nem tárgyalunk, amelyről nehéz megmondani, hogy káros-e (például az utóbbi időben sok vitát kiváltó szcientológia nevű szekta tevékenységei).

2. MÓDSZEREK

2.1. Statisztikai mutatók

A deviáns viselkedések vizsgálatánál az alapvető módszertani probléma gyakoriságuk mérése. Egy részükről vannak statisztikai adatok, ezek azonban nem biztosan tartalmazzak minden ilyen deviáns esetet, másik részükről semmilyen statisztikai adatunk nincsen, sőt még az sem teljesen egyértelmű, hogy milyen viselkedést kell a kérdéses deviancia körébe tartozónak tekinteni. Az alábbiakban az öngyilkosságtól – amelyről a legmegbízhatóbb információink vannak – haladunk azon deviáns viselkedések felé, amelyekről a legkevesebbet tudjuk, tehát a lelki betegségekig.

Az *öngyilkossági arányszámot* a statisztikai és a demográfiai évkönyvek évente közlik. A statisztika alapja a halálozási statisztikai lapon szereplő halálok. Felmerülhet a kérdés, hogy nem fordul-e elő, hogy a ténylegesen öngyilkosság következtében meghalt személyeknél valamely más halálokot írnak be, akár információhiány, akár az öngyilkosság tényének leplezési szándéka miatt. Jellegzetes példa erre Marilyn Monroe halála: a mai napig vitatják, hogy öngyilkosság, az élet befejezésének szándéka nélküli túlzott gyógyszereszedés, vagy esetleg gyilkosság történt-e. A magyar öngyilkossági statisztikai adatokat általában meglehetősen pontosaknak tartják, mert nem fűződnek erős érdekek az öngyilkosság tagadásához, ezzel szemben számos külföldi országban sokkal nagyobb kétségek vannak az adatok pontosságát illetően, mert például az életbiztosítás miatt letagadják az öngyilkosság tényét.

Sokkal bizonytalanabbak az öngyilkossági kísérletek adatai. Csak azok a kísérletek kerülhetnek a statisztikába, amelyekről az egészségügyi intézmények vagy más intézmények tudomást szereztek.

A *bűnözésről négyféle statisztikai adatot* közölnek a statisztikai kiadványok:

1. az ismertté vált közvédas bűncselekmények száma, ez azoknak a cselekményeknek a száma, amelyeket a rendőrség nyilvántartásba vett,
2. az ismertté vált elkövetők száma,
3. a vádlottak száma,
4. az elítéltek száma.

Az utóbbi fajta statisztika a legrészletesebb. A négy adat értelemszerűen erősen eltér egymástól. Többek között azért, mert nem minden bűncselekmény elkövetőjét derítik fel, egy elkövető több bűncselekményt követhet el, és megfordítva, több elkövető vehet részt egy bűncselekmény elkövetésében, többféle ok miatt nem minden ismertté vált elkövetőt állítanak vádlottként a büntetőbíróság elé, végül a bíróságok nem minden vádlottat ítélnak el.

Hozzá kell mindehhez azt is tenni, hogy ezeket az adatokat maguk az intézmények – a rendőrség, az ügyészség, a bíróság – állítja elő, és nem lehet kizárni, hogy érdekeik befolyásolják az előállított adatokat. Például egyes korszakokban a rendőrségnek az lehet az érdeke, hogy kevés bűncselekményt mutasson ki, hogy ezáltal jó munkáját bizonyítsa, máskor abban lehet érdekelt, hogy a bűnözést nagyon elterjedtnek mutassa, mert ezáltal nagyobb költségvetési támogatást igényelhet.

Ezért nem lehet egyértelműen megmondani, hogy a fent említett négyfajta adat közül melyik mutatja a bűnözés „igazi” alakulását. A szociológus jól teszi, ha mindegyik fajta adatot vizsgálja, annál is inkább, mert némelykor eltérő tendenciákat mutatnak, és az eltérések lehetséges okait így alaposan mérlegelheti.

2.2. Viktimológiai felvételek

Némely esetben úgy próbálják a bűnözés elterjedtségét felderíteni, hogy a lakosság reprezentatív mintáját kérdezik meg, hogy követtek-e el ellene egy meghatározott időn belül (például múlt évben) bűncselekményt vagy valamilyen meghatározott fajta bűncselekményt. Ezeket nevezik **viktimológiai felvételeknek**. A bűnözés

az ilyen adatfelvételek alapján általában nagyobbban látszik a statisztikai adatok által kimutatottnál, de a különbség elsősorban a kisebb súlyú cselekményekből (lopásokból) adódik.

Érdekességgént meg lehet jegyezni, hogy külföldön néha úgy is vizsgálják a bűnözést, hogy egy reprezentatív minta tagjait kérdezik meg, hogy ők követtek-e el életük folyamán vagy meghatározott időn belül valamilyen bűncselekményeket. Ilyenkor általában kitűnik, hogy majdnem mindenki bevallja kisebb súlyú cselekmények elkövetését.

A bűnözés időbeli és nemzetközi összehasonlításánál alig leküzdhető módszertani problémákat okoz, hogy a büntetőjog korszakonként és országonként eltérő, továbbá a bíróságok ítélkezési gyakorlata is változik, végül a bűncselekmények felderítése (a felderítetlen cselekmények aránya) is változó.

2.3. Az alkoholizmus becslési módszerei

Az *alkoholizmus* mérésének módszertanában az első bonyolult kérdés magának az alkoholizmusnak a definíciója. Kétféle definíciót ismer a szakirodalom. Az orvosi definíció szerint az az alkoholist, akinél már kialakult az úgynevezett dependencia vagy függőség, tehát nem tud uralkodni az ivásán. Az uralkodásra való képtelenségnek is legalább két változata van: van, aki nem képes lemondani arról, hogy mindennap – az alkoholizmus előrehaladt szakaszában minden reggel – szeszes italt fogyasszon, és van, aki nem képes a teljes lerészegedésig megállni az ivásban, ha egyszer hozzákezdett.

Az utóbbinak is legalább két alváltozata van, mert vannak alkoholisták, akik nagyjából hetente-kéthetente, többnyire hétvégén részegednek le súlyosan, és vannak olyanok is, akik hosszabb ideig, néha hónapokig is képesek elkerülni a lerészegedést, amikor azonban hosszabb időszak után inni kezdenek, akkor több napig isznak, és igen súlyosan, a teljes öntudatvesztésig lerészegednek, és többnyire súlyos károkat okoznak maguknak és környezetüknek.

A szociológiai definíció szerint az az alkoholist, akinek életében – családjában, munkahelyén, lakókörnyezetében, egészségi állapotában – az alkohol fogyasztása súlyos problémákat okoz. A kétféle definíció nem minden esetben esik egybe, például jelentkezhetnek súlyos családi vagy munkahelyi problémák már a függőség kialakulása előtt is. Ezért szokás újabban a szociológiai definíció szerinti értelemben alkoholizmus helyett „alkohollal kapcsolatos problémákról” beszélni. A legtöbb esetben azonban a függőség kialakulásával (amely a rendszeres nagy mennyiségű alkoholfogyasztásnak szükségszerű következménye) együtt jelentkeznek ezek a problémák, és megfordítva: amikor a súlyos problémák megjelennek, a háttérben már ott van a függőség.

Nem tudjuk természetesen megszámlálni, hogy az országban hány alkoholist van. Az alkoholistákat gondozó intézetekben nyilvántartott alkoholisták száma csak töredéke a tényleges alkohol okozta problémákkal küszködő népességnek. A gondozóintézetekben nyilvántartottak számának emelkedése csupán az ezen intézetek tevékenységének kiterjedését, munkájának javulását jelzi. Szokás viszont reprezentatív mintákon végzett kérdőíves vizsgálatok során olyan kérdéseket feltenni a fogyasztás mennyiségére és az alkohol okozta problémákra vonatkozóan, amelyeknek alapján következtetni lehet arra, hogy a megkérdezett személy alkoholist-e. Ezeket nevezzük epidemiológiai vizsgálatoknak.

Az alkoholológia nemzetközi gyakorlatában két közvetett módszerrel becslik az alkoholisták számát egy-egy országban vagy ennél kisebb népességcsoportban. Az úgynevezett *Jellinek-képlet* (1960) az adott évben májzsugorodásban meghaltak számából indul ki, ennek 60 százalékát tekinti alkohol okozta májzsugorodásnak. Ezt a számot szorozza meg 144-gyel, és ezt tekinti az adott népességcsoportban élő súlyos alkoholisták számának. A képlet alapja az a megfontolás, hogy a májzsugorodás okozta haláleseteknek meghatározott részét az alkoholizmus okozza (újabbban a halálóki statisztika kiválasztja az alkohol okozta májzsugorodást), és a súlyos alkoholistáknak meghatározott százalékos része hal meg egy adott évben májzsugorodás következtében. Az úgynevezett *Ledermann-módszer* (1956) az egy főre jutó összes alkoholfogyasztásból indul ki, annak alapján becsüli, hogy a népesség mekkora része súlyos fogyasztó (tehát nem az alkoholisták, hanem a súlyos fogyasztók számát becsli). Mindkét becslési módszer nyilvánvalóan több erősen hipotetikus feltevésre támaszkodik, ezért a becsült számok bizonytalanok. Az időbeli tendenciák vizsgálatára és az országok közötti összehasonlításra azonban alkalmasnak tartják mindkét módszert.

2.4. Epidemiológiai vizsgálatok

A *kábítószer-fogyasztók* számának mérésénél hasonló problémák merülnek fel, de még nagyobb a bizonytalanság. Bizonytalan a kábítószer-fogyasztó definíciója, mivel sokféle, különféle veszélyességű kábítószer létezik (például léteznek gyógyszer-dependenciák), és nagyon eltérő gyakorisággal és mennyiségben

fordul elő kábítószer-fogyasztás. Becslési módszerek egyelőre nem állnak rendelkezésre, többek között azért sem, mert az összes fogyasztásról semmiféle adat nincsen. A lakosság megkérdezésén alapuló **epidemiológiai felvételeket** lehet végezni, de a letagadás esélye minden bizonnyal még nagyobb, mint az alkoholfogyasztás esetében.

A *mentális vagy lelki betegségek* mérése hasonlóan nehéz problémákba ütközik. Az adott évben az elme- és ideggyógyintézetekből elbocsátott betegek száma és az ambuláns pszichiátriai gondozóintézetekben gondozott (nyilvántartott) betegek száma nyilvánvalóan csak töredéke a teljes létszámnak. Problémát okoz a mentális és lelki betegség definíciója is, mert ebbe a kategóriába a súlyos elmebetegségektől (például skizofrénia) a neurotikus panaszokig igen változatos viselkedési zavarokat lehet besorolni. Az elmebetegség a legszűkebb fogalom, a mentális betegséget általában tágabb értelemben használják, a lelki betegségek fogalmába pedig ebben a könyvben beleértjük a neurózist is. Epidemiológiai vizsgálatokat lehet végezni a lakosság megkérdezése útján, ebben az esetben a különféle tünetekre szokás rákérdezni. Ezeknek a tüneteknek előfordulása alapján skálákat szoktunk szerkeszteni, és a megkérdezett személyt skálapontszáma alapján soroljuk be a lelki egészség és betegség különböző fokozataiba. Magyarországon használjuk a Juhász Pál pszichiáter professzor által kidolgozott neurózisskálát, a nemzetközi Beck-féle depresszió-kérdőív alapján készített skálát és egy, a konfliktusok megoldásának módszereire vonatkozó kérdőívet stb. (Kopp-Skrabski 1992).

3. ELMÉLETEK

3.1. A deviancia funkciói és diszfunkciói

A devianciával kapcsolatos legáltalánosabb elméleti kérdés, hogy milyen szerepet játszik a deviancia, *milyen funkciói vagy diszfunkciói* vannak a devianciának a társadalomban. Köznapi gondolkodással nyilván minden deviancia kisebb vagy nagyobb mértékben károsnak, diszfunkcionálisnak látszik a társadalomra nézve. Ettől a gondolattól könnyen el lehet jutni arra a következtetésre, hogy legjobb lenne, ha nem fordulna elő semmilyen deviáns viselkedés, és – még egy lépéssel továbbmenve – leghelyesebb lenne mindenféle deviáns megnyilvánulást erőlyesen elfojtani. A szociológia szemlélete a deviáns viselkedésről ennél lényegesen összetettebb.

Durkheim (1978) rámutatott arra, hogy a deviancia nem az adott viselkedés lényegéből következik, hanem az adott társadalom ítéletéből, a társadalomban elfogadott normákból, amelyek társadalmanként és korszakonként eltérőek lehetnek. Képzeljünk el egy csupa szentből álló társadalmat, mondja Durkheim, ebben a társadalomban a mi szemünkben bocsánatosnak és lényegtelennek tűnő hibákön megbotrátkoznának, sőt azokat esetleg bűncselekményeknek is minősítenék. (Emlékezzünk arra, hogy amerikai puritán közösségek a házasságtörő nőt milyen szigorúan büntették!) Durkheim a bűnözésnek azt a társadalmi hasznát látja, hogy alkalmat ad a közösségnek a bűnöző elítélésén keresztül arra, hogy viselkedési normáit szimbolikusan szilárdítsa és a közösségi összetartozás érzését erősítse (Coser 1962).

A deviancia funkcióját illető legfontosabb, már Durkheimnél megtalálható és azóta is a szociológusok által gyakran hangoztatott szempont azonban az, hogy a teljesen konform társadalomban, ahol senki sem térne el az elfogadott normáktól, minden változás, minden fejlődés leállna.

A maga korában deviánsként kezelt a társadalom sok forradalmárt, a tudományos gondolkodás úttörőit, a vallás és az erkölcs megújítóit. A deviánskénti kezelés némelykor odáig ment, hogy bebörtönözték, sőt kivégezték őket. Sokszor devianciának tekintették a divat, az ízlés, a szokások, a kultúra újítóit is, őket is büntették, de többnyire kevésbé súlyosan. (Jó példa erre a farmernadrággal szembeni ellenállás Magyarországon az 1960-as években.) Ugyanakkor bizonyos deviáns viselkedésfajták (például a kemény kábítószeres fogyasztása) gyakoriságának nagyfokú megnövekedése vitathatatlanul súlyos társadalmi zavarokhoz vezethet.

A szociológiának a deviancia társadalmi szerepét illető fő következtetését így abban lehet összefoglalni, hogy meg kell találni egy olyan szabályozást, olyan társadalmi állapotot, amely elég toleráns ahhoz, hogy bizonyos mennyiségű devianciával együtt éljen, viszont elejét veszi annak, hogy a deviancia annyira elhatalmasodjék, hogy a társadalom dezintegrációját, felbomlását idézze elő.

3.2. A szociológiai elméletek jellemzői

A szociológiában különböző elméleti hipotéziseket fogalmaztak meg a *deviáns viselkedések okairól*. Más tudományok is foglalkoztak ugyanezzel a kérdéssel. Így a deviancia okaira vonatkozóan vannak biológiai, pszichológiai, közgazdaságtani és szociológiai elméletek. Osztályozhatjuk az elméleteket aszerint is, hogy

vannak elméletek, amelyek az egyén, a család és más elsődleges csoportok szintjén, továbbá olyanok, amelyek a társadalom egészének szintjén keresik a deviancia okait.

A szociológiai elméletek (kulturális elmélet, anómiaelmélet, minősítési elmélet) közös jellemzője, hogy elsősorban nem az egyén deviáns viselkedésének okait kutatják, hanem a deviáns viselkedés társadalmi gyakoriságának magyarázatát keresik, továbbá hogy nem az egyénben, hanem a társadalomban gyökerező okokat kívánják feltárni. Ez a szemlélet igen fontos következményekkel jár, ugyanis azt sugallja, hogy nem vagy nemcsak az egyént kell megváltoztatni, meggyógyítani, hanem a társadalomban kell a túlzott devianciát csökkenteni. A szociológiai elméleteknek közös jellemzőjük az is, hogy nem egy-egy deviáns viselkedésfajta előfordulását, hanem általánosságban mindenfajta devianciát próbálnak megmagyarázni. Az alábbiakban bemutatunk néhány nem szociológiai elméletet is, mert a deviáns viselkedés egész problémakörének megértéséhez és a deviancia kezeléséhez ezeket is hasznos ismerni.

3.3. Biológiai elméletek

A deviancia, elsősorban a bűnözés *biológiai* elméleteivel kezdem. C. Lombroso olasz orvos a testi jellemzők, elsősorban a koponyaalkat és a bűnözés között látott összefüggést. A bűnözők szerinte jobban hasonlítanak az emberszabású majmokra és az ősemberekre, mint a mai modern emberre. Ezt az elméletet megcáfolták, ma már senki sem fogadja el.

A közelmúltban foglalmazták meg azt az elméletet, amely az erőszakos bűnözést egy speciális kromoszóma-rendellenességgel hozza kapcsolatba. Kiindulópontja az volt, hogy a bűnözők körében gyakran találtak az XYY kromoszómakombinációt, vagyis azt, hogy a normális XY kombinációt egy további Y kromoszóma egészíti ki. Eddig azonban nem bizonyították meggyőzően, hogy ez a kromoszóma-rendellenesség valóban hajlamossá tesz-e, és ha igen, milyen mértékben az erőszakos viselkedésre.

Az elmebetegségek okainak kutatásában, mivel azok egyértelműen az orvostudomány területére tartoznak, különösen gyakran jelennek meg olyan elméletek, amelyek ezeknek a betegségeknek az öröklődését és biológiai, genetikai alapját tételezik fel. Bár nagy jelentősége lenne, ha sikerülne az egyes elmebetegségek biológiai okait feltárni, eddig nem sikerült egyértelműen bizonyítani egyik biológiai elméletet sem. Azt azonban nem lehet kizárni, hogy bizonyos genetikai vagy más biológiai adottságok hajlamossá tesznek meghatározott elmebetegségekre.

Ugyanezt mondhatjuk el az alkoholizmus genetikai és biológiai elméleteiről is. Az alkoholizmus biológiai alapja egyszerűbb kérdés, mint az elmebetegségeké: az alkoholizmus kialakulásához ugyanis szükséges, hogy az egyén szívesen fogyasszon szeszes italt (ennek, pontosabban a szeszes ital elutasításának lehet biológiai alapja), továbbá az is szükséges, hogy az alkoholfogyasztás hatására létrejöjjön a dependencia (ami összefügghet az alkohol lebontásával a szervezetben, így szintén összefügghet biológiai adottságokkal). Egyértelműen bizonyított biológiai elmélet az alkoholizmus okairól azonban jelenleg nincs a szakirodalomban. Azt is meg kell jegyezni, hogy a biológiai alapú hajlam sem teszi az egyént alkoholistává, ha nem vagy csak minimálisan fogyaszt szeszes italt.

3.4. Pszichológiai elméletek

A *pszichológiai elméletek* vagy akut feszültséghelyzetekre, vagy az egész személyiségfejlődésre helyezik a hangsúlyt. A *frusztráció-agresszió elmélet* (Dollard 1939) szerint a személyi szükségletek kielégítésében való sikertelenség, frusztráció agresszív viselkedést eredményez. Az agresszió irányulhat más személyek ellen (emberölés, testi sértés, nemi erőszak) vagy önmaga ellen (öngyilkosság) is.

Amikor az egyes emberek életében azokat az okokat keressük, amelyek a deviáns magatartás kialakulásában szerepet játszottak, akkor szinte minden esetben fel lehet fedezni valamilyen *akut feszültséghelyzetet*, például öngyilkosság esetében az elmagányosodást, családi vizslyt, az alkoholisták körében a férfi-nő kapcsolatok problémáit, konfliktusait, a foglalkozási életpályával kapcsolatos feszültségeket, kábítószer-fogyasztó „aluljárós” fiataloknál az iskolai kudarcokat és konfliktusokat. A deviáns magatartású személy a feszültségek szorításában mintegy „belemenekül” a devianciába. Az öngyilkosság esetében a megoldhatatlannak látszó helyzetből való menekülés szándéka egyértelmű. A mértéktelen alkoholfogyasztás motívuma is az alkohol közismert átmeneti feszültség- és szorongásoldó hatásával függ össze. A kábítószer fogyasztó fiatalok azért csatlakoznak ilyen közösségekhez és nyúlnak kábítószerhez, mert így átmenetileg elfelejtik a családban és iskolában őket ért kínos élményeket. Az antiszociális magatartású, agresszív fiatalok magaviseletének hátterében az érzelmi, indulati élet kielégítetlensége és önérzeti sérülések állnak.

A szociológusok számára természetesen felmerül a kérdés, hogy a vizsgált társadalomban vagy társadalmi csoportban mennyire gyakoriak az akut feszültséghelyzetek, és ezeknek gyakorisága hogyan függ össze a társadalom vagy a csoport általános jellemzőivel.

A *pszichoanalitikus elméletek* a személyiségfejlődésben keresik a deviáns viselkedés, elsősorban a mentális betegségek, azok között is különösen a neurózisok okát. Ezek a kora gyermekkori élményekben, különösképpen a szülő-gyermek kapcsolatokban látják a felnőttkori deviancia gyökerét. Az egyik ilyen pszichoanalitikus elmélet az orális dependenciában, az anyamellről való infantilis függésben látja az alkoholizmus mély okát. Eszerint az alkoholista férfi nem tud függetlenül az anyától, egyrészt az anya uralma alatt marad, másrészt felnőttkorában is „anyai” kényeztetésre vágyik. Az ivás mintegy az anyamell pótléka. A lerészegedés hátterében az a vágy áll, hogy a felnőtt férfival magatehetetlen gyermekként bánjanak (Jones 1963). Más pszichoanalitikus elméletekhez hasonlóan ezt az anyától való függőség elméletét is csak klinikai mintákon, tehát egyes betegeknél mutatták ki, a népesség egészére kiterjedő mintákon végzett vizsgálattal nem bizonyították. Az egyetlen, nagy esetszámú mintákon talált közvetett bizonyíték az, hogy az alkoholista férfiak az átlagosnál sokkal gyakrabban élnek együtt náluk idősebb házastárssal. Egy másik mélypszichológiai elmélet (Menninger 1938) szerint az alkoholizmus valójában lassú öngyilkosság, gyökere pedig a halálvágy.

Bár az eredeti freudi pszichoanalízistől messze eltávolodott, ide sorolhatjuk E. Fromm (1974) elméletét a destruktív agresszivitásról. Ennek mélylélektani gyökereit keresi. Példaként Hitler és Sztálin személyiségét elemzi. Hitlernél a halott iránti beteges vonzódás, a nekrofilia, Sztálinnál a nem szexuális indíttatású szadizmus a különösen nagyfokú kegyetlenség és destruktivitás mély oka. Ezek kialakulását részben gyermekkori élményekkel, de ezen kívül – az eredeti pszichoanalitikus elméletektől eltérően – az embertelen társadalmi rendszerben is látja.

Ezeknek az elméleteknek a körébe sorolhatjuk azt a gondolatot is, hogy létezik az úgynevezett pszichopata személyiség. Az ilyen személyiségű emberben nincsenek morális gátlások, nincs megértés és együttérzés más emberek iránt, ezért hajlamosak a más emberekkel szembeni agresszióra, bűnözésre.

Van olyan elmélet is, amely szerint az alkoholisták bizonyos személyiségtypusba tartoznak, vagy – lazább megfogalmazásban – bizonyos személyiségtypusok hajlamosak az alkoholizmusra. Ilyenek: az éretlen, az önmagát kényeztető személyiség, a szexuális problémákkal küszködők, az önmagukat büntetni kívánók, végül a feszültségekkel küszködő személyiség.

3.5. A szocializáció zavarai

A szocializáció fogalmát a pszichológia és a szociológia egyaránt használja. A 16. fejezetben tárgyaltuk részletesen a szocializáció szerepét az egyén és a társadalom életében. Itt csak arra utalok, hogy mindkét tudomány képviselői felhasználják azt az elméletet, amely a *szocializáció zavarai*ban, hibáiban látja a deviáns viselkedés kialakulásának mélyen fekvő okát. Eszerint az akut stresszhelyzet csak a közvetlen kiváltó, „precipitáló” tényezője a deviáns viselkedés kezdetének. Meg kell keresnünk mögötte a mélyebben rejlő okokat, amelyeknek következtében a deviáns magatartást tanúsító személy nem képes a feszültségeket elviselni, az azt okozó helyzeteket megoldani. E feszültségek elviseléséhez, megoldásához egészségesen fejlődött, érett személyiség szükséges. Az egészséges személyiségfejlődéshez, szocializációhoz harmonikus családi háttér és a kortárs csoportokkal való jó kapcsolatok kívánatosak. Ha ezek hiányoznak, szocializációs és személyiségfejlődésbeli zavarok léphetnek fel. A szociológiai kutatásoknak a legtöbb esetben sikerül kimutatniuk a személyiségfejlődésnek olyan korai, többnyire gyermekkori zavarait, amelyeknek következtében a kérdéses személy kevésbé teherbíró, ellenállóképese a felnőttkorban többé-kevésbé szükségszerűen fellépő feszültségekkel szemben.

A szociológust természetesen az is érdekli, hogy valamely társadalomban vagy társadalmi csoportban mennyire gyakoriak a szocializációs zavarok, és ennek mi lehet az oka.

3.6. A bűnözés magyarázata a racionális választás elmélete alapján

A közelmúltban a racionális választás általános szociológiai elméletének térhódításával megjelent a *bűnözésnek a racionális választás elmélete* szerinti magyarázata. Ez szinte közgazdaságtani fogalmakkal, a várható haszonnal és költségek kockázatával magyarázza a vagyon elleni bűnözést. Korábban is elő-előfordult olyan felfogás, hogy a vagyon elleni bűnöző racionálisan jár el, mérlegeli a cselekményből várható anyagi nyereséget és a lebukás kockázatát, valamint a várható büntetést. A racionális választás elmélete (Cornish-Clarke 1986)

ezt a megközelítést pontosan megfogalmazott elméletté fejlesztette. Valószínű azonban, hogy még a vagyoni elleni bűncselekmények elkövetőinek is csak egy kisebbsége kalkulál teljesen racionálisan, és még az utóbbiak körében is gyakori a kockázat irreális lebecsülése. A vagyoni elleni bűncselekményeket elkövetők jelentős része és a legtöbb egyéb bűncselekmény elkövetői valószínűleg egyáltalán nem gondolják át cselekményük következményeit.

3.7. Kulturális elméletek

A *kulturális elméletek* abból a 16. fejezetben tárgyalt szociológiai felfogásból indulnak ki, hogy minden társadalomban kulturális normák és értékek szabályozzák a társadalom tagjainak viselkedését. Ezek a normák kultúránként meglehetősen eltérőek lehetnek. Ilyenek az ebben a fejezetben a deviáns viselkedések címszó alatt tárgyalt viselkedések is.

Különösképpen érvényes ez a szeszital- és a kábítószer-fogyasztásra vonatkozó normákra. Azt lehet mondani, hogy szinte minden társadalomban engedélyeztek és használtak olyan szereket, amelyek az ember lelkiállapotát befolyásolják. A hasis használata a közel-keleti társadalmakban hozzátartozott a mindennapi élethez, a mexikói amerikai indiánok peyotl kaktuszból készített szerrel idéztek elő hallucinációt, délamerikai indiánok a kokacserje leveleit rágták stimulálás céljára. A különböző társadalmak más, hasonló hatást kiváltó szereket viszont szigorúan tiltottak, mint például a szesz italokat a mohamedán vallású társadalmakban. Ezzel szemben az európai kultúrájú országokban az ókortól szokásos a szeszital-fogyasztás, legfeljebb a súlyos lerészegedést és alkoholizmussal járó viselkedést ítélték el. Tehát az egyes kábítószeres és az alkohol fogyasztása egyes társadalmakban nem minősül deviáns viselkedésnek, más társadalmakban viszont igen.

A kábítószer- és a szeszital-fogyasztás módjára, körülményeire és a megengedett mennyiségre vonatkozó normák is eltérőek a különböző kultúrákban. Az ilyen normák különbségeit fő magyarázó tényezőnek tekintő vizsgálatok korai klasszikusa az Egyesült Államokban élő zsidók és írek ivási szokásainak és alkoholizmusának összehasonlítása (Bales 1962; Snyder 1962). A zsidó vallásuk ősidők óta fogyasztottak szesz italokat, de nagyon szigorúan szabályozott keretek között. A lerészegedést viszont igen súlyosan elítélték. Ezzel szemben Írországból az volt a közhely, hogy előnyös, ha a fiatal nőtlen emberek a kocsmákban isznak, akár le is részegedhetnek, mert így veszélytelen módon levezetik a XIX. század közepe óta magas házasságkötési életkor, a hosszú, sokszor életre szóló nőtlen állapot okozta feszültségeket. A kutatók ezeknek az eltérő ivási normáknak tulajdonították azt, hogy az amerikai írek körében sokkal gyakoribb az alkoholizmus, mint az amerikai zsidók körében.

Hasonló kulturális magyarázatokat lehet megfogalmazni az erőszakos bűnözés különbségeire is. Gondoljunk a vérbosszú és a párba nem is olyan régen még majdnem kötelező voltára bizonyos helyzetekben. De a mai európai kultúrájú társadalmak között is nagy különbségek vannak abban a tekintetben, hogy konfliktus esetében megengedett-e, a férfias viselkedéshez tartozik-e az erőszakos fellépés, a sérelem megtorlása.

Az öngyilkosságot illetően is eltérő normák élnek a különböző társadalmakban. A Japánban egészen a második világháború végéig uralkodó szamurájerkölcst szokás példaként idézni, amely szerint bizonyos helyzetekben a szamurájférfinak kötelessége öngyilkosságot elkövetnie.

Végül még az elmebetegségeket illetően is felmerült az a gondolat, hogy az adott társadalom kultúrája szerepet játszhat abban, hogy a különböző elmebetegségek milyen gyakorisággal fordulnak elő. Példaként szokás említeni azt, hogy a századforduló körül Európában gyakori volt a hisztéria, mára viszont igen ritkává vált. Egyes kutatók feltételezik azt, hogy száz évvel ezelőtt a hisztérikus viselkedés mintegy elfogadott volt, ma viszont másfajta elmebeteg-viselkedések, például a depresszió váltak hallgatólagosan elfogadottakká.

A kulturális elméletek szerint tehát azokban a társadalmakban gyakoribb valamely deviáns viselkedésforma, amelyek azt engedélyezik vagy hallgatólagosan elfogadják, eltűrik, kevésbé szigorúan szabályozzák, korlátozzák. A deviáns viselkedésre vonatkozó normák egy társadalmon belül társadalmi rétegenként is eltérőek lehetnek, továbbá helyi különbségek is előfordulnak (egyik faluban szokásos a kocsmai lerészegedés és verekedés, más faluban sokkal kevésbé). Egy-egy család és kiscsoport körében is eltérő normák élhetnek a deviáns viselkedést illetően. Az egyik helyen például súlyosan elítélik a lerészegedést, máshol nemcsak elnézik, hanem bizonyos helyzetekben szinte előírják. Az alkoholizmus kifejlődésének nyilvánvalóan nagyobb az esélye az utóbbi típusú kiscsoportok tagjai között. Az öngyilkosság családi halmozódásának hátterében is feltételezhetjük az azt elősegítő családi légkör hatását, az öngyilkosság következtében meghalt tisztelt és szeretett családtagok, rokonok példájának befolyását. A szociálpszichiátriai szakirodalom szerint a különböző fajta elmebetegségek és neurózisok családon belüli ismétlődésében is szerepe van az ilyen viselkedési minták

kulturális átörökítésének, el- tanulásának. Végül fiatalkori kábítószer-fogyasztás és agresszív bűnözés szinte sohasem fordul elő egy azt nagyon határozottan támogató, hasonló viselkedésű kiscsoporton kívül.

A kulturális elméletek körébe sorolhatjuk a chicagói iskola bűnözéstudományát, az úgynevezett differenciális asszociáció elméletét (Sutherland-Cressey 1978). A különleges elnevezés mögött az az egyszerű gondolat rejlik, hogy azok, akik gyakrabban kerülnek kapcsolatba bűnözőkkel (mert a családjukban, kiscsoportjaikban, lakóhelyi környezetükben sok a bűnöző), nagyobb valószínűséggel válnak bűnözőkké, mint azok, akik ritkán találkoznak bűnözőkkel. Ennek az elméletnek gyökere a chicagói városökológiai iskolának (lásd a 6. fejezetet) az a megfigyelése volt, hogy a bűnözés a nagyváros egyes kerületeiben összpontosult, és hogy az e kerületekbe beköltözők is átvették a régi lakosság nagyobb bűnözési hajlandóságát.

A szociokulturális elméletnek egy bővített változatát fogalmazták meg Jessor és munkatársai (1968). Eszerint a szociokulturális rendszernek három része van, amely a deviáns viselkedés gyakoriságát befolyásolja: a hozzáférési lehetőségek (például a szeszes ital ára és beszerzési lehetőségei), a normák, amelyek a viselkedést szabályozzák, és végül a társadalmi kontroll gyenge vagy erős volta.

3.8. Anómiaelméletek

A szociológia klasszikus devianciaelméletei az *anómiaelméletek*. Ezek magyarázzák ugyanis a makrotársadalom jellemzőivel, struktúrájával, ellentmondásaival a deviáns viselkedés gyakoriságát. Egyben ezek azok az elméletek, amelyek a legkövetkezetesebben alkalmazzák azt a szemléletet, hogy a deviáns viselkedéseknek közös gyökereik vannak.

Durkheim (2003) már a századforduló körül nagyon világosan leszögezte, hogy egy- egy öngyilkosság okait kereshetjük a kérdéses személy lelkialkatában vagy a közvetlen környezetében, de az öngyilkosságnak az adott társadalmon belüli gyakoriságát csakis a társadalom egészének jellemzőivel lehet megmagyarázni. Az ilyen magyarázat céljára fogalmazta meg az anómia elméletét. Eszerint az anómia a társadalmi normák meggyengülésének állapota. Ez többek között a gyors és nagy társadalmi változások hatására erősödik fel. A nagyobb fokú anómia pedig az öngyilkosság gyakoribbá válását okozza, mert a világos viselkedési szabályok hiánya megnöveli az egyes emberek életében előforduló feszültségeket.

Némileg kiterjesztve a Durkheim-féle anómiafogalmat azt mondhatjuk, hogy a gyors – vagy inkább a nagy megváltoztatásokkal járó – társadalmi változások akut feszültséghelyzeteket teremtenek, növelik a szocializációs zavarok gyakoriságát, általában norma- és értékzavart, válságokat okoznak. Ezt nevezhetjük anómiás állapotnak. Ilyen állapotban a társadalom tagjai nagyobb gyakorisággal reagálnak deviáns viselkedéssel.

Még általánosabban szokás az anómiát a társadalmi dezorganizációval vagy dezintegrációval azonosítani.

Merton (1980) az 1930-as évek végén újánómiafogalmat vezetett be. Abból a megfigyelésből indult ki, hogy az amerikai társadalomban a deviáns viselkedések gyakorisága a társadalmi hierarchiában lefelé haladva növekszik: a jómódúak között ritka, de a szegények között gyakori mindenfajta deviáns viselkedés. Feltételezve, hogy a deviancia oka az anómia, olyan anómiafogalmat dolgozott ki, amely érthetővé teszi, miért gyakoribb az anómia az alsó rétegekben. Merton szerint az anómia nem egyszerűen a normák meggyengülése az adott társadalomban, hanem a társadalomban elfogadott célok és megengedett eszközök közötti ellentmondás. Feltételezte, hogy az amerikai társadalomban általánosan elfogadott cél az anyagi siker, a meggazdagodás, a karrier. Az ehhez vezető megengedett eszközök: a tanulás, a munka, a takarékoskodás. Nyilvánvaló azonban, hogy a szegényebb rétegek tagjai, az abból származók a megengedett eszközök segítségével nem vagy alig képesek a fenti célokat megvalósítani. Ezért ezekben a rétegekben gyakori az anómia. Erre az anómiás helyzetre Merton szerint három-, illetve négyféleképpen lehet reagálni attól függően, hogy az egyén a célokat, a megengedett eszközöket vagy mindkettőt elutasítja. Ezt a négy anómiás reakciót a konformitással együtt a következő sémával lehet ábrázolni:

17.1. táblázat -

Az egyén viselkedésének típusai	Célok	Megengedett eszközök

1. Konformitás	+	+
2. Újítás	+	-
3. Ritualizmus	-	+
4. Visszahúzóadás	-	-
5. Lázadás	±	±

A + jelek az elfogadást, a-jelek az elutasítást jelentik. A ± jel azt fejezi ki, hogy a lázadó személy elutasítja a célokat és az eszközöket is, de a saját új céljait és eszközeit akarja azok helyére állítani.

A típusoknak Merton általi elnevezései különlegeseek. A köznap nyelv lefordítva az újítás a bűnözést jelenti (a bűnöző meg akar gazdagodni, de illegális eszközökkel), a ritualizmus a társadalmi normák lélektelen követését jelenti, és nem számít deviáns viselkedésnek, a visszahúzóadás típusába tartozik a csavargás, az elmebetegség és neurózis, az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás és a legszélsőséesebb esetben az öngyilkosság (ezek az emberek már nemcsak nem hajlandók vagy nem képesek a társadalmilag elfogadott normák szerint élni, hanem arról is lemondtak, hogy a társadalom többi tagja által kívánatosnak tartott célokat elérjék). Merton tipológiájának különlegessége, hogy a lázadó, vagyis a forradalmár és szabadságharcos magatartást is beépíti rendszerébe.

Merton után mások további anómiafogalmakat dolgoztak ki. *Srole* (1956) a mentális betegségek vizsgálatában az anómia következő dimenzióit különböztette meg (és vizsgálta konkrét kérdésekkel):

1. az a meggyőződés, hogy a közösség vezetői közömbösek a közemberek igényei iránt,
2. a társadalom működése érthetetlen, kiszámíthatatlan,
3. az életcélok megvalósíthatatlanok és ezért nem fontosak,
4. az egyén hiábavalónak, haszontalannak érzi magát,
5. nem várható segítség az embertársaktól.

Az anómiához hasonló fogalom az **elidegenedés**. E fogalmat Marx óta nagyon sokféle értelemben használták a szociológiában. Ebben a tankönyvben azt a marxizmustól már távol álló elidegenedésfogalmat használom, amelyet *Seeman* (1959) javasolt. Ennek dimenziói: a hatalomnélküliség, az élet értelmetlensége, az elmagányosodás, az önmagától való elidegenedés, az önértékelés elvesztése, végül a normanélküliség. Látható, hogy ez az elidegenedésfogalom nagyon közel áll az újabb anómiaértelmezésekhez (Andorka 1994).

A. *Cohen* (1955) vizsgálata a fiatalok bűnelkövetők bandáiról érdekes példája az anómiafogalom empirikus felhasználásának. Az alsó osztálybeli fiatalok nincsenek felkészülve arra, hogy az iskolában sikeresek legyenek, mert az iskolák a középosztálybeli készségeket, tulajdonságokat értékelik, mint a jó szóbeli kifejezőkészséget, a jó tanulást, a tisztaságot, az illedelmességet és az azonnali szükségletkielégítésről való lemondás képességét. Mivel az iskolában annak értékei és normái keretében sikertelenek, szembefordulnak ezekkel, és olyan közösségeket alakítanak ki, ahol az ő saját normáik és értékeik érvényesülnek, a kíméletlenség, a merészség, a destruktív magatartás. Ezért előbb-utóbb szükségképpen összeütközésbe kerülnek a bűnüldöző hatóságokkal.

Az anómiaelméletekből adódó fontos következtetés, hogy a deviáns viselkedést mutató személyek a társadalmi viszonyok áldozata, nem (vagy csak kis részben) hibázat- hatók viselkedésükért, megsegítésük a társadalom egészének mintegy kötelessége.

3.9. Minősítési elmélet

Az 1960-as években a deviáns viselkedésnek egy újfajta szociológiai elmélete jelent meg, az úgynevezett **minősítési** vagy címkézési (labelling) elmélet (Becker 1963; Lemert 1967). Ezen elmélet szerint nem magán a viselkedésen, hanem a társadalomnak, valamint egyes erre kijelölt társadalmi intézményeknek (rendőrségnek, bíróságnak, pszichiátriai intézményeknek stb.) válaszreakcióján múlik, hogy valamilyen viselkedés vagy

személy deviánsnak minősül-e. Egyszerűbben fogalmazva, az elmebeteg például nem annyira a viselkedése különbözteti meg a társadalom többi tagjától, mint inkább az, hogy a pszichiáterek elmebetegnek minősítik. Ezt a minősítést nevezte *Goffman* (1963) „stigmának”, vagyis megbélyegzésnek. Ezzel azt érzékeltette, hogy akire rásütötték a stigmát, az nem tud tőle szabadulni, sőt idővel maga is azonosul vele, azaz elmebetegnek tekinti magát. Ennek a felfogásnak a Magyarországon is jól ismert szépirodalmi kifejezését láthattuk Ken Kesey *Száll a kakukk fészkére* című regényéből készült filmben.

Fontos eleme ennek az elméletnek, hogy a fenti társadalmi intézmények reakciója nagymértékben függ a deviáns viselkedésű személy társadalmi helyzetétől. Leegyszerűsítve: ugyanazért a cselekményért Amerikában az alsó osztályba tartozó fekete bőrű fiatal sokkal nagyobb valószínűséggel minősítik bűnözőnek, mint a fehér középosztálybeli fiatal.

Az utóbbi években erősen bírálták a minősítési elméletet. Kétségtelen, hogy az első deviáns cselekmény elkövetésekor sok más tényező játszik szerepet, amelyekkel a deviancia szociológiájának többi irányzata foglalkozik. Bizonyítottak lehet azonban tekinteni, hogy a deviánssá minősítés a társadalmi intézmények és a szűkebb környezet részéről megerősíti az adott személy késztetését további hasonló cselekmények elkövetésére, mert végül elfogadja ezt a minősítést, ő maga is alkoholistának, bűnözőnek, elmebetegnek stb. tekinti magát, és ennek megfelelően viselkedik. Példaképpen elég a fiatalok bűnelkövetők szabadságvesztésének letöltésére szolgáló intézetek bűnözésre „nevelő” hatására utalni.

A minősítési elméletből – minden vitathatósága ellenére – biztosan le lehet vonni azt a fontos következtetést, hogy a deviáns viselkedés gyakorisága okainak kutatásakor nem szabad megfedkezni a devianciával foglalkozó intézmények működésének vizsgálatáról, és ha a deviancia gyakoriságának mérséklésére törekszünk, gondolkodni kell ezeknek az intézményeknek megreformálási lehetőségeiről.

A deviancia okaira vonatkozóan tehát sokféle elmélet létezik a társadalomtudományokban. Tekintettel a deviancia kérdéskörének bonyolultságára, többféle elméletet együttesen kell figyelembe venni e jelenségek megértéséhez. A fenti elméletek szintézisét úgy fogalmaznám meg, hogy az egyén deviáns viselkedésének gyökere legtöbbször valamilyen szocializációs zavar. Az ennek következtében nem teljesen érett vagy erős személyiség nem képes a felnőttéttel együtt járó feszültségeket elviselni. Ezek elől valamilyen devianciába menekül. A társadalom és a közvetlen környezet kultúrája befolyásolja abban, hogy milyen devianciát választ. Mind a feszültséghelyzetek gyakorisága és élessége, mind a szocializációs hibák előfordulása, mind a kulturális értékek és normák nagymértékben függenek a makrotársadalom állapotától, az anómia és az elidegenedés fokától.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

4.1. Öngyilkosság

A deviáns viselkedések előfordulásának nemzetközi összehasonlítása a fent említett módszertani nehézségekbe ütközik. Ezért minden nemzetközi összehasonlítás esetében óvatosságnak kell lenni a következtetések levonásánál.

Egyenként vizsgálva az itt tárgyalt deviáns viselkedéseket a következőket mondhatjuk: a statisztika által kimutatott öngyilkossági arányszám nagyjából 1960 óta Magyarországon a legmagasabb a világon. Azért kell a „statisztikailag kimutatott” kifejezést használni a fenti megállapításban, mert nem minden ország közöl adatokat az öngyilkosságokról, továbbá nem biztos, hogy minden ország öngyilkossági adatai egyformán pontosak.

Jelenleg kiugróan a legmagasabb a magyar öngyilkossági arányszám, mert a fejlett országok nagy részében a második világháború óta nem nőtt az arányszám, nálunk viszont az 1980-as évek közepéig folyamatosan nőtt. Az utánunk következő legmagasabb öngyilkossági gyakoriságú országok mind a közelünkben helyezkednek el, ezek: Ausztria, Svájc, Németország, Dánia, Csehszlovákia. Ennek magyarázatát nem ismerjük.

4.2. Bűnözés

A *bűnözés* egészét nem lehet összehasonlítani a büntetőjog eltérései miatt. Egyes, viszonylag jól körülírható cselekmények óvatossággal összehasonlíthatók (például szándékos emberölés, nemi erőszak, súlyos testi sértés, rablás). Ezeknek alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy az ismertté vált bűncselekmények statisztikái szerint az Egyesült Államokban lényegesen gyakoribb az erőszakos bűnözés, mint Nyugat-Európában, de az európai országok között is igen nagy különbségek vannak. Az utolsó években – inkább impresszionisztikus közlések, mint statisztikai adatok szerint – Oroszországban és Ukrajnában erősen megnőtt a bűnözés.

Magyarország minden jel szerint, a közelmúltbeli emelkedés ellenére, még a közepes bűnözési gyakoriságú fejlett országok közé tartozik. 1990 körül például az Egyesült Államokban a szándékos emberölés és kísérlete körülbelül kétszer, a nemi erőszak közel hatszor, a súlyos testi sértés körülbelül ötször, a rablás pedig tizennyolcszor olyan gyakori, mint nálunk.

A bűnözés egészen belül különleges probléma a *szervezett bűnözés*, tehát az a jelenség, hogy nagyméretű és nagyon jól, sőt szigorúan szervezett bűnöző bandák hajtanak végre általában nagy anyagi értéket érintő bűncselekményeket. Régebben a szicíliai maffiára utaltak, mint a szervezett bűnözés példájára. A szicíliai maffia az olasz kivándorlók révén megtelepült az Egyesült Államokban is. Hatalma és befolyása annyira nagyra látszott, hogy a második világháború alatt az amerikai és angol hadsereg szicíliai partraszállása előtt az amerikai hadvezetés együttműködést kezdeményezett az amerikai maffiával annak érdekében, hogy az kapcsolatain keresztül rávegye a szicíliai maffiát az amerikai-angol hadsereg támogatására. Az amerikai alkoholprohibíciós időszakban az amerikai maffia uralkodó pozíciót szerzett az illegális szeszszital-kereskedelemben. Az utolsó évtizedekben a különböző szervezett bűnöző bandák a nemzetközi kábítószer-kereskedelemben játszanak döntő szerepet. A kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása után ezekben az országokban is egyre nagyobb hatalommá váltak a helyi maffiák, sőt az orosz és ukrán maffiák egyes hírek szerint Észak-Amerikában és Nyugat-Európában is terjeszkednek.

A bűnözés növekedési tendenciáit illetően a fejlett országokban szintén nagyon eltérő véleményeket lehet a szakirodalomban találni. Egyes szerzők óvnak a növekedési tendenciák eltúlzásától, mások viszont arról beszélnek, hogy – legalábbis az Egyesült Államokban – a rendőrség elveszíti a bűnözés elleni küzdelmet, mert a bűnözés feltartóztathatatlanul növekszik. A növekedésben számos tényező játszhat szerepet: a fejlett országokban elterjedt munkanélküliség, a társadalomból kiszakadt szegény rétegek, a nagyvárosok nyomornegyedei, slumjai, az intenzív nemzetközi vándorlás, amely megkönnyíti a szervezett bűnözés terjedését az országhatárokon túlra, a nemzetközi kábítószer-kereskedelem, amely szorosan összefonódik a bűnözéssel stb. A kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása óta a szakirodalomban aggodalmat okoz a bűnözés növekedése ezekben az országokban is.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy nemcsak a bűnözés nemzetközi összehasonlítása, hanem az időbeli tendenciák mérése is sok módszertani problémába ütközik, ugyanis nincsenek megbízható idősorok a bűnözés gyakoriságáról, ezért a következtetések levonásánál a legnagyobb óvatosságra van szükség.

4.3. Alkoholizmus

Az *alkoholizmus* gyakoriságának nemzetközi összehasonlításánál egyrészt az egy főre jutó szeszszital-fogyasztásra, másrészt a májzsugorodásban meghaltak arányára szokás támaszkodni. Mindkét fajta adat elsősorban a nagy bortermelő országokban, Franciaországban, Portugáliában, Spanyolországban, Olaszországban mutatja elterjedtnek az alkoholizmust. Magyarország helyzetét a nemzetközi összehasonlításban nehéz megítélni, ugyanis a májzsugorodási halálozási arányszám jelenleg nálunk a legmagasabb a világon, az egy főre jutó alkoholfogyasztás tekintetében viszont nem az első helyen, hanem csak – évenként változóan – az első tíz között foglalunk helyet. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy az égetett szeszsz italok fogyasztásában a legelső között vagyunk.

A második világháború után minden fejlett országban nőtt az alkoholfogyasztás, továbbá nőtt a májzsugorodás okozta halálozás, tehát ebből az alkoholizmus növekedésére következtethetünk. Az elmúlt egy-két évtizedben azonban sok nagy fogyasztású országban megállt a növekedési tendencia. A szeszszital-fogyasztás alakulásában több tényező hatását lehet feltételezni. Egyrészt a szeszsz italok ára és a hozzájutás feltételei (minden élelmiszer-kereskedelmi egységben vagy csak speciális boltokban kapható-e szeszsz ital, illetve a kocsmák hiánya vagy megléte és azok száma) kétségtelenül befolyásolják a fogyasztást. Másrészt a fogyasztásnövekedés megállásának, illetve az egyes országokban bekövetkezett csökkenésnek oka lehet az is, hogy Észak-Amerikában és Nyugat-Európában az emberek egyre nagyobb része fordít nagy gondot egészségének megőrzésére, és egyre többen felismerik, hogy a szeszsz ital mértéktelen fogyasztása súlyosan károsítja az egészséget. Köznapi nyelven fogalmazva azt lehet mondani, hogy a szeszszital-fogyasztást befolyásolják a divatáramlatok, nevezetesen az, hogy az ivást az „avantgárdság” vagy a „maradiság” megnyilvánulásának tekintik-e.

4.4. Kábítószer-fogyasztás

A fejlett országokban a közérdeklődés középpontjában áll a *kábítószer-fogyasztás* terjedése. Ehhez azonban azonnal hozzá kell tenni, hogy nem rendelkezünk megbízható adatokkal sem a nemzetközi összehasonlításhoz,

sem az időbeni növekedés vizsgálatához. Előre kell bocsátani, hogy nagyon sokféle kábítószer létezik, és még az sem teljesen egyértelmű, hogy mit kell annak tekinteni. Ki lehet indulni a nemzetközi egyezményekből, és kábítószernek vagy drognak azokat a szereket tekinteni, amelyeket ezek az egyezmények név szerint felsorolnak. Lehet azt a definíciót alkalmazni, hogy drog minden olyan termék, amely befolyásolja a mentális működést és ítélőképességet, és melynek fogyasztását tiltják, továbbá minden olyan nem tiltott termék, amelynek fogyasztása veszélyes és visszaéléshez, dependenciához vezethet (Elekes 1993). E definíció alapján azonban nem minden szer drogként való besorolása egyértelmű. A heroin egyértelműen drog, mert veszélyes, dependenciát okoz és tiltott. Nem ilyen egyértelmű a marihuána besorolása: egyes szakemberek megkérdőjelezik a veszélyességét és a dependencia kialakulásának esélyét, fogyasztása pedig a legtöbb országban tiltott, de például Hollandiában kis mennyiségben való fogyasztását, sőt kis tételben történő árusítását sem tiltják. A szeszes italok, noha az európai kultúrájú országokban ma fogyaszthatóak és áru- sítathatóak, veszélyesek (egészségi károk, balesetek stb.), és tartós nagyobb mennyiségű fogyasztás esetén dependenciához vezetnek. Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államokban 1919-től 1933-ig az úgynevezett prohibíció idején tilos volt a szeszes ital árusítása, Svédországban és Finnországban pedig szigorúan korlátozzák az árusítás helyeit és idejét.

A különböző kábítószereket vagy drogokat nemcsak azért célszerű megkülönböztetni, mert hatásuk és veszélyességük eltérő (bár ez utóbbit illetően nincs egységes vélemény), hanem azért is, mert fogyasztásuk nem együtt nő, hanem a különböző kábítószerek fogyasztása mintegy hullámszerűen alakul: amikor az egyiknek fogyasztása csökken, egy másiké nő. A következő nagy csoportokat lehet megkülönböztetni: 1. ópium és származékai (morfin, heroin, kodein), 2. stimulánsok (kokain és az amfetaminszármazékok), 3. hallucinogén, vagyis hallucinációkat okozó szerek (a mesterségesen előállított LSD és a vadkender egyik fajtájából előállított hasis, marihuána vagy kannabisz),

1. egyes oldószerek (ragasztók) gőzei, amelyeket belélegeznek („szipuzás”), 5. orvosi vényre kapható gyógyszerek, elsősorban altatók, nyugtatók, szorongásoldók, amelyek magukban vagy alkohollal kombinálva kábítószerként használhatók és dependenciákhoz vezethetnek (Bayer 1989).

Elsősorban az Egyesült Államok drogfogyasztásáról vannak adataink. A fogyasztás az 1960-as években kezdett nőni, először a marihuána, majd az LSD, a közelmúltban a kokain fogyasztása nőtt erősen, miközben a heroinfogyasztás láthatóan nem nőtt, az amfetaminoké pedig csökkent. Az utolsó években egyes adatok szerint mindenféle kábítószer fogyasztása kissé csökkent. Az 1980-as években az amerikai társadalom fiataljai és fiatal felnőttjei többségükben kipróbálták valamilyen drog fogyasztását: a középiskolásoknak 57 százaléka, a huszonevesek 80 százaléka fogyasztott már életében valamilyen drogot, a marihuána figyelmen kívül hagyása esetén pedig a középiskolásoknál 36 százalék, a huszoneveseknél 60 százalék az arány (Illicit Drug Use 1988).

A nyugat-európai országokban, elsősorban a nagyvárosokban elterjedt a kábítószerfogyasztás, de országonként és városonként nagyon eltérő mértékben.

4.5. Lelki betegségek

A mentális vagy lelki betegségek gyakoriságának nemzetközi összehasonlítására alig lehet megbízható adatokat találni, mert ehhez arra lenne szükség, hogy e betegségek egységes definíciója alapján azonos módszerekkel kerüljön sor a lakossági adatfelvételre az összehasonlítani kívánt országokban. Tudjuk viszont, hogy még a súlyos elmebetegségek diagnózisa, definíciója is változik korszakonként és országonként, sőt egy-egy országon belül is. Még problematikusabb kérdés a lelki egészség és a neurózis közötti határvonal definiálása. A nemzetközi irodalomban található adatok közül csupán szemléltetésképpen jelzem, hogy az NSZK-nak egy körzetében a gyógykezelt elmebetegek arányát 0,89 százaléknak találták. Más vizsgálatok az elmebetegségek előfordulásának gyakoriságát az egyének élete folyamán (tehát nem egy adott időpontban) 1,2 és 3,6 százalék közöttinek találták

Amikor a kevésbé súlyos lelki betegségek elterjedtségét kérdőíves módszerekkel próbálták felmérni, többnyire ennél sokkal magasabb arányúnak találták a neurózis vagy a közepes és enyhe depressziós tünetek előfordulását.

A nemzetközi és időbeni összehasonlítás említett nehézségei ellenére összefoglalásképpen meg lehet állapítani, hogy

1. a különféle deviáns viselkedések előfordulási gyakorisága országonként nagyon eltérő, tehát nem fogalmazhatjuk meg az összes fejlett társadalomra jellemző törvényszerűségeket;

2. a deviáns viselkedések gyakoriságának időbeli tendenciái is eltérőek országonként, tehát nem állíthatjuk, hogy azok gyakorisága a gazdasági fejlődéssel, iparosodással, városiasodással együtt törvényszerűen nő (vagy esetleg csökken);

3. valószínűnek látszik, hogy előfordulásuk gyakorisága társadalompolitikai eszközökkel legalább bizonyos tartományon belül befolyásolható, például a szeszital-fogyasztás növekedése és ezzel az alkoholizmus terjedése megállítható.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az egyes deviáns magatartásformák előfordulásának gyakoriságáról nincs teljesen pontos képünk a mai Magyarországon sem, még kevésbé tudjuk a hosszabb távú tendenciát teljes biztonsággal kimutatni. Ennek oka statisztikai számbavételük nehézsége és a kérdőíves szociológiai kutatás esetében feltételezhető részleges megtagadás, leplezés. Az alábbiakban ismereteink pontossága szerinti sorrendben tárgyalom őket.

5.1. Öngyilkosság

Erről vannak a századfordulóig visszamenő, leginkább pontos adataink. Nem lehet azonban kizárni, hogy egyes öngyilkosság miatt bekövetkezett halálesetknél más halálokat (például mérgezést, balesetet) tüntetnek fel. 1994-ben 3369 személy halt meg öngyilkosság következtében, körülbelül minden 40. ember így fejezte be az életét. Az öngyilkossági kísérletek száma legalább ötszöröse a haláleseteknek. Az öngyilkosok háromnegyede férfi. A halállal végződő öngyilkosságok gyakorisága az életkorral együtt emelkedik ugyan, de meglehetősen sok ember hal meg élete derekán, sőt fiatal korban is öngyilkosság következtében. 1990-ben az így meghaltak 35 százaléka 60 éves és idősebb, 39 százaléka 40-59 éves, 26 százaléka 40 éven aluli. 8 gyermek (15 éven aluli) is meghalt öngyilkosság következtében. Az öngyilkossági kísérleteket elkövetők korösszetétele jóval fiatalabb.

A 100 ezer lakosra jutó halállal végződő öngyilkosságok arányszámáról az 1880-as évekig visszamenő statisztikai adataink vannak. Az ezt megelőző évtizedekről egyes egyházi anyakönyvek áttanulmányozása alapján szerezhettünk tudomást. Ezek szerint 1945-öt megelőzően már volt az öngyilkosságok gyakoriságának három nagy emelkedési időszaka, „hulláma”: az 1860-1870-es években, a századforduló körül, majd az 1930-as évek elején, a nagy világgazdasági válság éveiben. Magyarország már a század eleje óta a legnagyobb öngyilkossági gyakoriságú országok közé tartozott. A második világháború után, pontosabban 1954 után egy új, kivételesen hosszú emelkedési időszak kezdődött, ennek eredményeképpen a 100 ezer lakosra jutó öngyilkosságok száma 1983-ban 46-ot ért el, és a következő négy évben ezen a szinten maradt. 1988-ban azonban váratlanul csökkenni kezdett, és 1995-ben már csak 32,9 volt. Ez azonban még mindig a legmagasabb megfigyelt öngyilkossági arányszám a világon.

5.2. Bűnözés

A két világháború közötti korszakig visszamenően vannak összehasonlítható bűnözési statisztikai adatok.

1995-ben az ismertté vált közvédas bűncselekmények száma 502 ezer, az ismertté vált elkövetők száma 128 ezer, a felnőtt vádlottak száma 86 ezer, a fiatalok vádlottak száma 10 ezer, a közvédas bűncselekmények miatt jogerősen elítélt felnőttek száma 76 ezer, a fiataloké 9 ezer volt. Ezek a számok érzékeltetik a különböző bűnözési statisztikai adatok nagyfokú eltéréseit.

Nemcsak a statisztikai adatok nagyságrendje, hanem időbeli tendenciájuk is eltér. Az elítéltek száma nagymértékben függ a büntetőjogtól és a bíróságok gyakorlatától. Ezzel magyarázható, hogy az elítéltek száma 1949 és 1952 között volt a legmagasabb (évente 100 ezer fölött, 1952-ben 152 ezer), ugyanis ebben az időszakban sok olyan cselekmény bűncselekménynek minősült, amely ma nem számít annak (például feketevágás), és sokszor súlyos büntetőítéssel járt. Az elítéltek száma ezt követően lényegesen csökkent, 60 ezer körül volt. 1990 után azonban kisebb növekedés következett be.

Az ismertté vált bűncselekmények száma az utolsó években erősen nőtt, 1988-ban még csak 185 ezer volt, 1995-ben 502 ezer volt. Hozzá kell tenni, hogy az ismertté vált bűncselekmények 74 százaléka az úgynevezett vagyon elleni cselekmények kategóriájába tartozik, túlnyomó részben lopás. A növekedés elsősorban ebben a kategóriában következett be. A személy elleni cselekmények száma sokkal kisebb mértékben nőtt. A legsúlyosabb bűncselekménynek minősülő emberölések száma a korábbi évtizedekben évi 200 körüli esetről 1995-ben 296-ra nőtt.

Az ismertté vált bűncselekmények számának növekedéséből levonható következtetésnél ajánlatos óvatosan eljárni. Abban szerepet játszhat az, hogy miközben viszonylag magas az infláció üteme, az az értékhatar, amely fölött a vagyon elleni cselekmény bűncselekménynek minősül, nem emelkedik az inflációval párhuzamosan, ezért például azonos tárgy lopása korábban szabálysértésnek, később bűncselekménynek minősült. A vagyon elleni bűncselekmények közül különösen a gépkocsik lopása, kifosztása, rongálása nőtt nagymértékben, de ez részben a gépkocsik száma növekedésének a következménye. Nem kétséges azonban, hogy a vagyon elleni bűnözés ténylegesen nőtt. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a cselekmények 5-10 százalékát külföldiek követik el, ezt az tette lehetővé, hogy a határok átlépése a rendszerváltás óta sokkal könnyebbé vált.

A bűnözés hirtelen megnövekedésének okait is csak találgathatjuk. Szerepe lehet a rendőrségi bűnüldözés lanygulásának, a határok átjárhatóvá válásának, a szervezett bűnözés növekedésének, az állampolgárok tulajdonában lévő vagyon növekedésének.

Az elítéltek nagy többsége férfi, közöttük is a fiatal felnőtt férfiak vannak túlsúlyban.

5.3. Alkoholizmus

Az alkoholisták számáról nincs pontos statisztikai adatunk. Az alkoholistákat gondozó intézetekben nyilvántartott mintegy 50 ezer gondozott nyilvánvalóan csak egy töredéke a teljes számnak. 1995-ben 8496 ember halt meg májzsugorodás következtében. Ennek alapján a Jellinek-képlet szerint 744 ezer lehet az alkoholisták száma. Ha azonban nem az összes májzsugorodás okozta halálesetből, hanem csak a néhány éve külön kimutatott alkoholos májzsugorodás okozta halálesetek számából (1994-ben 7277) indulunk ki, akkor 1 millió 48 ezerre becsülhetjük az alkoholisták számát. 1994-ben az egy főre jutó évi abszolút (100 fokos szeszre átszámított) fogyasztás 10,5 liter volt. (Kétségek merülhetnek fel, hogy ez az adat tartalmazza-e a tényleges összes fogyasztást, például az illegális házi pálinkafőzésből és a magánimportból származó fogyasztást.) A Leder- mann-képlet szerint ebből körülbelül 500 ezerre becsülhetjük azoknak a számát, akik naponta 10 centiliternél (egy decinél) több abszolút szeszt tartalmazó szeszes italt (legalább 2-3 fél deci pálinkát) fogyasztanak.

A májzsugorodás okozta halálesetek 100 ezer lakosra jutó száma az 1950-es évek első felétől kezdve folyamatosan emelkedett, 1950-ben még csak 5, 1995-ben már 83 volt. Ez arra engedne következtetni, hogy az alkoholizmus rohamosan terjedt a magyar társadalomban. A bor és sör fogyasztásáról az 1920-as évektől, az égetett szeszes italok fogyasztásáról azonban csak 1951-től vannak statisztikai adataink. Ezek szerint az egy főre jutó borfogyasztás mindig magas volt (egyes években évi 30 liternél több), de nem emelkedett (1995-ben 29,2 liter). A sörfogyasztás rohamosan nőtt (1994-ben már 85 liter), az égetett szeszes italok fogyasztása ötszörösére (1994-ben 3,50 liter abszolút szesznek megfelelő mennyiségre) emelkedett. Az egy főre jutó összes szeszesital-fogyasztás abszolút szeszre átszámítva 1978 után nagyjából stabilizálódott a 11,5 liter körüli szinten, 1987-ben 11 liter alá csökkent, 1995-ben 10,5 liter. E szerint az adat szerint az alkoholizmus terjedése megállt. Nem tudjuk azonban megmondani, hogy inkább a májzsugorodás alapján becsülhető folyamatos növekedés, vagy a szeszesital-fogyasztás alapján kiszámolható kis csökkenés felel meg a valóságnak. Azt mindenesetre hozzá kell ehhez tenni, hogy a májzsugorodás okozta halálozás nem az adott évi, hanem a megelőző évtized alkoholizmusát tükrözi, mert többévi ivás szükséges a májzsugorodás kialakulásához és az általa okozott halál bekövetkezéséhez. Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy – ha valóban bekövetkezett – az alkoholfogyasztás csökkenésében mekkora szerepet játszott az 1978. évi áremelés és más fogyasztáskorlátozó szabályok, az egy főre jutó jövedelem stagnálása, majd csökkenése, esetleg a társadalom szemléletváltozása, az alkohol egészségre ártalmas voltának nagyobb fokú felismerése, az egészség értékének emelkedése stb.

Az alkoholizmus a felnőttkoruk derekán lévő férfiak között a leggyakoribb (ugyanis az úgynevezett függőség kialakulásához, vagyis ahhoz, hogy az iszákos ne legyen képes uralkodni az ivásán, meglehetősen hosszú ideig tartó nagy mennyiségű fogyasztás szükséges). Úgy látszik azonban, hogy a nők körében is terjed, és az alkoholisták korösszetétele fokozatosan fiatalodik. Ezt érthetővé teszi az a tény, hogy a fiatalok körében végzett ivásiszokás-vizsgálatok szerint jelentős részük rendszeresen és nagy mennyiséget fogyaszt.

Egy, a budapesti középiskolások körében végzett kérdőíves felmérés szerint a megkérdezetteknek 43 százaléka nem fogyasztott szeszes italt a megkérdezést megelőző hónapban, 48 százalék 1-5 alkalommal, 8 százalék 6-19 alkalommal, egy százalék pedig 20-nál több alkalommal ivott (Elekes 1993). Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a magyar fiataloknak egy nem jelentéktelen kisebbsége sokat, mondhatni mértéktelenül fogyaszt, és így komoly a veszélye annak, hogy alkoholistává válik. A nagy többség azonban úgynevezett alkalmi vagy társasági fogyasztó. Egyáltalán nem fogyasztott még alkoholt életében 8 százalék, tehát a teljesen absztinensek aránya viszonylag kicsi.

5.4. Kábítószer-fogyasztás

A kábítószer-fogyasztás meglehetősen új deviáns viselkedésfajta Magyarországon, és igen kevés adatunk van elterjedéséről. Az 1960-as évek végén vette kezdetét valószínűleg a kábítószeres és a szerves oldószeres, közöttük a ragasztószerek használata, belélegzése. 1970 és 1973 között csak Budapesten észlelték a jelenséget, majd két év alatt elterjedt az országnak szinte az egész területén. Becslések szerint az 1970-es évek elején évente 150-200, az 1980-as évek elején évi 10 ezer, az 1980-as években évi 25-30 ezer fiatal került kapcsolatba valamilyen kábítószerrel. Ezeknek többsége azonban valószínűleg csak alkalmi próbálkozó volt.

Ezek azonban csupán merész becslések voltak, amelyek igen kevésbé megbízható empirikus adatokra támaszkodtak. A kábítószer-fogyasztás elterjedtségének vizsgálatához epidemiológiai adatfelvételekre volt szükség. A BKE Szociológia Tanszék munkatársai több ilyen vizsgálatot végeztek.

1985-ben 14-18 éves fiatalok drogfogyasztását négyfajta intézményből – gimnáziumokból, szakközépiskolákból, szakmunkásképzőkből és nevelőotthonokból – kiválasztott, 489 fiatalból álló mintán vizsgálták. Azoknak, akik a szipuzást már kipróbálták, az aránya a gimnáziumokban 1,0, a szakközépiskolákban 1,5 százalék, a szakmunkásképzőben 2,0, a nevelőotthonokban 35,0 százalék volt. Azoknak aránya pedig, akik valamilyen kábító hatású gyógyszert szedtek valamikor életükben, a gimnáziumokban 4,3, a szakközépiskolákban 3,7, a szakmunkásképzőben 4,0 és a nevelőotthonokban 45,0 százalék volt. Ezek az eredmények azt jelezték, hogy a kábítószer-fogyasztás erősen összpontosulhat bizonyos hátrányos helyzetű társadalmi rétegekben. Mivel a vizsgálat mintáját nem lehetett szigorú értelemben reprezentatívnak tekinteni, az eredményeket nem lehetett az egész fiatal népességre kivetíteni.

1992-ben a budapesti középfokú iskolákból kiválasztott reprezentatív mintába került 4518 fiatalot kérdeztek meg a korábbiánál sokkal részletesebben arról, hogy különböző kábítószereket és orvosi vényre kapható kábító hatású gyógyszereket szedtek-e a vizsgá-

latot megelőző hónapban, az elmúlt évben és életük folyamán (17.1. táblázat). A megkérdezett budapesti középfokú iskolai diákok 24,7 százaléka próbált ki élete folyamán valamilyen kábítószert vagy ilyen hatású gyógyszert orvosi javaslat nélkül. Ebből azonban nem lenne helyes azt a következtetést levonni, hogy ekkora a kábítószer-fogyasztók aránya. Mindenekelőtt a gyógyszereket orvosi javaslat nélkül fogyasztók egy része ezt öngyógyítás céljából is tehette. Az adatfelvételt megelőző hónapban kábítószert fogyasztók aránya ennél sokkal kisebb (2,9 százalék fogyasztott valamilyen tiltott drogot). Az orvosi javaslatra nem szedhető vagy tiltott drogok közül a marihuána fogyasztása a leggyakoribb. Figyelmet érdemel a nyugtatók igen gyakori szedése. Ezt a jelenséget a kábítószer-fogyasztás megjelenése előtti időszakban megfigyelték a magyar társadalom felnőtt tagjai körében is (Elekes 1993).

17.2. táblázat - 17.1. táblázat ♦ Drogfogyasztás a budapesti középfokú iskolák diákjainak körében, 1992

Drog	Megelőző		
	hónapban	évben	Élete folyamán
fogyasztott a megnevezett drogból, százalék			
Orvosi javaslatra nem szedhető drogok			
Ópiumszármazékok	0,6	2,0	3,1
Marihuána, hasis, vaddkender	2,1	5,1	6,3
LSD	0,4	1,2	1,5
Kokain	0,2	0,4	0,6

Amfetamin	0,5	2,0	3,1
Szipuzás	0,5	1,3	3,4
Egyéb drog			2,2
Orvosok által felírható gyógyszerek			
Nyugtatók			
orvosi javaslatra			5,0
orvosi javaslat nélkül	2,9	9,2	13,0
Altatók			
orvosi javaslatra			2,0
orvosi javaslat nélkül	0,9	3,8	6,4
Opiáttartalmú gyógyszerek			
orvosi javaslatra			11,5
orvosi javaslat nélkül	1,3	1,6	4,5

Ezek az arányok jóval alacsonyabbak az Egyesült Államokban mért arányoknál, de hasonló szinten állnak, mint az úgynevezett Pompidou-kutatócsoport által más európai nagyvárosokban fiatalok között kimutatott arányok.

Végül 1995 tavaszán az egész ország közép fokú iskoláiba járó 16 éves diákok 17 ezres mintáját kérdezték meg a kábítószerrel való eddigi próbálkozásairól. Az életük folyamán valamilyen tiltott drogot már kipróbáltak aránya 5 százalék volt. A marihuána és hasis fogyasztását kihagyva az arány 1,3 százalékra csökkent. Az egyes gyakoribb drogok életprevalenciája pedig: marihuána és hasis 4,8, szipuzás 5,3, orvosi vény nélkül szedett nyugtató 8,6 százalék (Elekes-Paksi 1995).

1990 tavaszán egy, az egész 18 éves és idősebb népesség 980 főből álló mintáján vizsgálták különböző kábítószer-fogyasztásának előfordulását. A talált arányok kisebbek voltak, mint a fiatalok között megállapított arányok. Például a marihuánát és hasist a megkérdezettek egy százaléka próbálta ki eddigi élete folyamán.

A férfiak, illetve fiúk között nagyobb volt a kábítószerrel már érintkezésbe kerültek aránya, mint a lányok között. A szipuzás elsősorban a leghátrányosabb helyzetű fiatalok között fordult elő. Nem látszott nagy társadalmi különbség a többi kábítószerrel, beszerzésük sokkal nehezebb, és amelyek (kivéve a gyógyszereket) sokkal drágábbak.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a kábítószer-fogyasztás az utolsó évtizedekben megjelent a magyar társadalomban, de jelenleg még nem lehet arról beszélni, hogy járványszerűen terjedne. Ennek gátat vet egyebek között az is, hogy Magyarországon nagyon szűk a fizetőképes kereslet a nemzetközi kábítószer-kereskedelemben szerepet játszó kemény drogok iránt. Ez persze nem jelenti azt, hogy a jövőben sem fog a kábítószer súlyos problémát okozni. Jelenleg azonban még sokkal súlyosabb és elterjedtebb a mértéktelen alkoholfogyasztás és az abból kifejlődő alkoholizmus problémája.

5.5. Lelki betegségek

Az előbbi deviáns viselkedéseknél is nehezebb helyzetben vagyunk, ha a mentális zavarok és lelki betegségek előfordulásának gyakoriságát akarjuk megbecsülni Magyarországon.

Az előfordulás gyakoriságának alsó határaként elfogadhatjuk a pszichiátriai gondozóintézetekben nyilvántartott (ambulánsan gondozott) betegek számát, ez 1994-ben 138 ezer volt. A (fekvő betegeket kezelő) elme- és ideggyógyintézetekből és ilyen kórházi osztályokról 1992-ben 181 ezer beteget bocsátottak ki. (Ez nagyjából a kezelt betegek számával azonos. Az ambulánsan és kórházban kezelték száma között természetesen jelentős átfedés van.)

Mindkét szám lassan nőtt az elmúlt évtizedekben. Ez azonban minden bizonnyal a pszichiátriai ellátás bővülését fejezi ki, nem a népesség tényleges lelki egészségi állapotának változását.

A magyar társadalom tagjainak lelkiállapotáról azokból az epidemiológiai adatfelvételekből van információnk, amelyeket *Kopp Mária* és *Skrabski Árpád* végeztek 1983-ban, 1988-ban és 1994-ben (Kopp-Skrabski 1992). 1988-ban a Juhász-féle neurózisskála alapján a 16 éves és idősebb lakosságnak 16 százaléka súlyos és 18 százaléka kevésbé súlyos neurotikusnak minősült. A Beck-féle nemzetközi depresszióskála szerint pedig 3 százalék mutatott súlyos depressziós tüneteket, 5 százalék közepesen súlyos tüneteket és 17 százalék enyhe depressziós tüneteket. Annak illusztrálására, hogy milyen kérdések és válaszok alapján jutottak ezekhez az eredményekhez, idézek néhányat a neurózisskála 10 kérdése és a rövidített depresszióskála 9 kérdése közül.

A neurózisskála kérdései közül: hetente vagy gyakrabban van erős fejfájása 22 százaléknak, reggel nem ébred pihenten 11 százalék, indokolatlan félelmet, szorongást szokott érezni ritkán vagy gyakran 29 százalék.

A depresszióskála kérdései közül: jellemző vagy nagyon jellemző, hogy túlságosan fáradt ahhoz, hogy valamit csináljon 9 százaléknál, jövőjét reménytelennek látja 11 százalék, mindennel elégedetlen vagy közömbös 8 százalék.

1983-tól 1988-ig, majd 1994-ig a neurózisban és depressziós tünetekben szenvedők aránya folyamatosan nőtt. Ezzel párhuzamosan egyre nőttek ezeknek a lelki problémáknak a társadalmi különbségei, a szegények, különösen az utóbbi években a munkanélküliek között sokkal gyakoribbak ezek a problémák, mint a jobb módúak között. Mind a neurotikusok, mind a depressziós tüneteket mutatók aránya magasabb a nők, mint a férfiak között, és számuk az életkorral emelkedik.

5.6. A deviáns viselkedés okai Magyarországon

Nem tudjuk a deviáns viselkedések hazai alakulásának okait pontosan megmagyarázni. A fent felsorolt elméleti hipotézisek alapján azonban kaphatunk bizonyos támpontokat, hogy hol kereshetjük az okokat.

Minden magyarországi deviáns viselkedés empirikus vizsgálata kimutatta, hogy a deviáns viselkedés kezdete előtt, valamint annak folyamán akut feszültséghelyzetek fordultak elő. Öngyilkosságok háttérében kimutatták egyrészt a családi konfliktusok, másrészt az elmagányosodás gyakori előfordulását. Alkoholista férfiak esetében a nőkapcsolatok zavarai, a bennük felmerült konfliktusok, továbbá munkahelyi és karrierproblémák, végül egyes esetekben szélsőségesen nehéz „történelmi” helyzetek (háború) hatását fedezték fel (Andorka et al. 1972). A kábítószer fogyasztó fiatalok jelentős része súlyosan zülált családokban élt, vagy családon kívül nevelkedett fel. Közismert a mindennapi élet feszültségeinek hatása a neurózisok kialakulására és az elmebetegség fellépésére. Mindegyik deviáns viselkedésfajta háttérében igen nagy szerepet játszanak a családi problémák és a család hiánya. Ezt alátámasztani látszik az az adat is, hogy a nem házas felnőttek körében általában sokkal gyakoribb a deviáns viselkedés, mint a házasságban élők között.

Azokban az empirikus devianciavizsgálatokban, ahol mód volt a gyermekkorról információkat szerezni, sok esetben kimutatták a szocializációt megzavaró események, életkörülmények előfordulását. Ilyenek: a szülők elvesztése, a szülők szeretetlen magatartása stb. *György Júliának* (1967) a problematikus viselkedésű tizenévesekre vonatkozó vizsgálataiból különösen részletes és alapos képünk van az antiszociális gyermekek élettörténetében kimutatható ilyen szocializációs zavarokról: a szülők, különösen az anya elvesztése (haláleset, állami gondozásba vétele stb. miatt), a szülők alkoholizmusa, elmebetegsége, neurózisa, ridegsége, szeretetlensége, érzelmi elutasítása, a brutális és erőszakos nevelési módszerek (például a gyakori verés, a megalázó büntetések, az önérték megsértése).

Az oktatási intézményekben és gyámhatóságoknál vezetnek kimutatásokat a veszélyeztetett helyzetben lévő fiatalokról. Figyelembe véve a két kimutatás közötti részleges átfedést, az ilyen fiatalok számát 1982-ben 121 ezerre becsülték, vagyis a 0-18 éves népesség 4,5 százalékára. Mindenképpen veszélyeztetettnek kell tekinteni

ezenkívül a 35 ezer állami gondozottat, mert számos vizsgálat kimutatta, hogy az állami gondozásból való távozáskor, a felnőttkor küszöbén ezek a gyerekek igen nehéz helyzetbe kerülnek. Továbbá, mivel a veszélyeztetettség ténye csak az óvodában és még inkább az általános iskolában jut az előbb említett intézmények tudomására, illetve sokszor egyáltalán nem válik ismertté, a ténylegesen veszélyeztetettek aránya elérheti egy-egy fiatal nemzedéknek lényegesen nagyobb részét, talán egytizedét is.

Ezeknél a gyermekeknél legalábbis az átlagosnál sokkal nagyobb valószínűséggel fordulhat elő később, a fiatalkor későbbi szakaszában, majd a felnőttkorban valamilyenfajta deviáns viselkedés.

A magyarországi empirikus devianciakutatások azt is kimutatták, hogy az alkoholisták szülei között, és még inkább a baráti-munkatársi környezetben gyakran vannak olyanok, akik maguk is nagy mennyiségben és gyakran ittak. Vannak adatok az öngyilkosságok családi halmozódásáról is. A legismertebb példa: Teleki László, Teleki Pál és Teleki Géza: mindhárman öngyilkosság következtében hunytak el, Teleki Pál utalt is távolabbi rokonának, Teleki Lászlónak öngyilkosságára, mint bizonyos esetekben követendő példára. Hasonló példamechanizmusok minden valószínűség szerint érvényesülnek sok átlagos helyzetű magyar családban is.

A magyar társadalom egészének vagy legalábbis nagy többségének kultúrájában is ki lehet mutatni olyan normákat és értékeket, valamint nemzeti példaképeket, amelyek elsősorban a mértéktelen ivást és az öngyilkosságot, esetleg a depressziót is „támogatják”, bizonyos helyzetekben elfogadható, sőt követendő viselkedésként mutatják be.

Elég arra utalnunk, hogy a XIX. és XX. században hány, mindenki által nagyra becsült politikus és alkotó művész vetett véget életének (Széchenyi István, József Attila stb.). Így az öngyilkossághoz többé-kevésbé kimondottan a hősiesség képzete kapcsolódik. Az önkéntes halál azonban a munkásság és parasztság kultúrájában – a környezetben megismert példák hatására – szintén elfogadható bizonyos helyzetekben, sőt talán követendő megoldásként szerepel (Kézdi 1995; Zonda 1995). Feltételezhetjük tehát, hogy a „meghívott halál” a magyar társadalom kultúrájában a szorongástól való menekülés lehetséges útjaként jelenik meg.

Az ivás még inkább elfogadott, sőt kötelező viselkedés a társadalomban. Az iskolákban elsajátított kultúra is elkerülhetetlenül közvetíti. Példaképpen említhetjük a Bordalt első számú nemzeti operánkban, a *Bánk bánban*, vagy az *Egri csillagok* filmváltozatát (Dobó István lerészegedése). Szinte teljesen elterjedt a magyar társadalomban az a norma is, hogy az élet nagy fordulópontjait, mint az érettségi, a szakmunkás-bizonyítvány megszerzése, a bevonulás és leszerelés, mértéktelen ivással illik megünnepelni.

Inkább csak hipotézisszerűen lehet azt megfogalmazni, hogy a magyar kultúrában elterjedt viselkedési minta a kétségbeesés, a helyzet reménytelenségének hangsúlyozása, a problémák megoldásáról való lemondás.

Az öngyilkosság esetében a makrokulturális hatásokra utal az a tény, hogy az öngyilkosság „megyei térképe”, vagyis a megyék öngyilkossági arányszámai közötti különbségek szinte teljesen változatlanok, amióta öngyilkossági adataink vannak: az öngyilkossági arányszám a századforduló óta a déli és délkeleti alföldi megyékben (Bács-Kiskun, Csongrád, Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár) a legmagasabb, és onnan távolodva csökken, így egyrészt Győr-Sopron és Vas, másrészt Nógrád megyében a legalacsonyabb. Mivel más magyar ázatunk nincs erre, csak azt feltételezhetjük, hogy a déli-délkeleti megyéknek a társadalmában erősebben élnek az öngyilkosságot elfogadó, ajánló normák.

Ezzel szemben az erőszakos bűnözés viszonylag alacsony szintjét talán azzal magyarázhatjuk, hogy a magyar kultúrában évtizedek óta (talán a „betyárvilág” megszűntetése óta) nincs „erőszakcultúra”. Azt a hipotézist is fel lehet állítani, hogy nálunk az egyénnek a feszültségek okozta agresszivitása inkább önmaga ellen fordul, szélsőséges esetben öngyilkossághoz vezet.

Az anómia és elidegenedés szintjének mérésére először Hankiss Elemér és munkatársai (1978) tettek kísérletet Magyarországon. Négy kérdést, illetve állítást fogalmaztak meg. Ezeket a BKE Szociológiai Tanszék 1990. évi felvételében megismételtük, majd felkerültek a Magyar Háztartás Panel 1994. évi felvételének kérdőívére is. A négy kérdés az anómia és elidegenedés négy dimenzióját próbálja kitapogatni, nevezetesen 1. azt az érzést, hogy a megkérdezett személy értelmetlennek, céltalannak érzi saját életét, 2. az önértékelés elvesztését, 3. az értékek és normák megrendülését, 4. a jövő perspektívihiányát (17.2-3. táblázat). Mind a négy dimenzióban nagymértékben nőtt 1978-tól 1990-ig azoknak a válaszoknak az aránya, amelyeket az anómia és az elidegenedés tüneteinek, megnyilvánulásainak tekinthetünk. 1990-től 1994-ig viszont meglepő módon nem látszik további növekedés. Ezt jelenleg nem tudjuk megmagyarázni.

A Magyar Háztartás Panel 1993. évi felvétele során a fentiekől eltérő anómiakérdéseket tettünk fel, amelyeket a hasonló németországi háztartáspanel-felvételekből vettünk át. Eszerint a magyarországi felnőttek 39 százaléka úgy gondolja, hogy aki vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon, 25 százalék úgy érzi, hogy manapság alig tud eligazodni az élet dolgaiban, 16 százalék úgy látja, hogy gondjai többségén nem tud enyhíteni. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok nagyobb fokúnak mutatják az anómiát Magyarországon, mint Kelet-Németországban 1992-ben, és sokkal nagyobbak, mint Nyugat-Németországban. Viszont az elmagányosodás érzése viszonylag ritka volt Magyarországon.

Az anómia és a gazdasági-társadalmi változások közötti összefüggést *Moksony Ferenc* (1995) úgy kutatta, hogy az elmúlt évtizedekben fejlődő, legalábbis gazdasági és társadalmi változásokon keresztülmenő közösségeket hasonlított össze olyan közösségekkel, ahol alig történt változás, illetve amelyek visszafejlődtek. A durkheimi anómiaelmélet fenti értelmezése szerint azt kellene várnunk, hogy a változó – nagyon gyorsan változó – közösségekben magasabb az anómia és ezért nagyobb az öngyilkossági arányszám. Moksony Ferenc azonban ennek az ellenkezőjét találta: az elmaradt, hanyatló közösségekben gyakoribb az öngyilkosság. Ezért meg kellene fontolni az anómiaelmélet olyan átfogalmazását, hogy az általános fejlődésből való kimaradás, a hanyatlás is okozhat súlyos anómiás állapotot.

Anélkül hogy az anómia és elidegenedés elméleti kérdéseiben a végső szót itt ki akarnánk mondani, azt megállapíthatjuk, hogy feltételezhető, hogy a magyar társadalomban az elmúlt évtizedekben, legalább 1941 óta, de talán már 1914 óta súlyos anómia- és elidegenedésválság alakult ki. A válság okai lehettek azok a történelmi-társadalmi megrázkódtatások, a háborús vereségek, az erőszakos, legtöbbször külső hatalmak beavatkozásának hatására végbement rendszerváltozások, amelyek 1918 óta a magyar társadalmat érték. Szerepet játszhatott azonban az 1945 óta végbement gyors, sőt erőltetett iparosítás, a nagy belső vándorlás is, amely bomlasztotta a régi kisközösségek integrációs erejét. Mivel ezeknek a gazdasági-társadalmi változásoknak sok vesztese volt, akik kimaradtak a változások előnyeiből, viszont azoknak a hátrányait súlyosan elszenvedték, az anómia különösen súlyossá válhatott a vesztes rétegekben, településeken.

17.3. táblázat - 17.2. táblázat ♦ A megkérdezett felnőttek véleményének megoszlása az életük értelméről és az önmagukba vetett hitről

Kérdés	Év	Soha	Néha	Gyakran	Nagyon gyakran	Állandóan	Összesen
Milyen gyakran érzi úgy, hogy az életének nincs sem célja, sem értelme?	1978	72	19	4	3	2	100
	1990	55	33	6	4	2	100
	1994	47	36	9	5	3	100
Milyen gyakran érzi úgy, hogy már semmire sem alkalmas, hogy már nem tud hinni önmagában	1978	71	22	4	2	1	100
	1990	53	38	4	3	1	100
	1994	60	28	6	4	2	100

?							

Az anómia fogalmát mellőzve egyszerűen azt is mondhatjuk, hogy ezek a megrázkódtatások és gyors változások gyakoribbá tették bizonyos feszültséghelyzeteket, például családi és életpálya-konfliktusokat, amelyeket a deviáns viselkedés hátterében kimutattak.

17.4. táblázat - 17.3. táblázat ♦ A megkérdezett felnőttek véleményének megoszlása a és az eszményekről, értékekről távolabbi életcélokról

Kijelentés	Év	A megkérdezettek a kijelentéssel			Összesen
		nem egyet	érteneK részben egyetérteneK	teljesen egyetérteneK	
Minden olyan gyorsan változik, hogy az ember azt sem tudja már, miben higgyen	1978	46	33	21	100
	1990	13	28	59	100
	1994	13	38	49	100
Az ember az egyik napról a másikra él, nincs értelme előre terveket szőni	1978	69	17	14	100
	1990	17	35	48	100
	1994	20	34	46	100

A merton i anómi aelmélet alkalmazhatóságára utal az a tény, hogy a deviáns viselkedés gyakorisága Magyarországon is hasonló társadalmi különbségeket mutat: a bűnözés erősen koncentrá lódik a legalacsonyabb iskolai végzettségű és társadalmi helyzetű rétegben, az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás és az öngyilkosság is gyakoribb a szakképzetlen munkások, mint – a másik végén – az értelmiségiek között. A meglévő szűkös adatok arra engednek következtetni, hogy az elmebetegség és neurózis is valamivel jobban sújtja a hátrányosabb helyzetű rétegeket. Ennek alapján a Merton-féle anómi aelmélet talán fel lehet használni a magyarországi helyzet magyarázatára is, különös tekintettel arra, hogy az életcélok éppen a szocialista társadalomban váltak egységesebbékké (ma – azt mondhatjuk – minden réteg tagjai hasonló életkörülményeket akarnak elérni, hasonlóan szeretnék gyermekeiket taníttatni stb.), viszont azok elérése az induló feltételektől, tehát a társadalmi helyzettől függően eltérő erőfeszítéseket követel, eltérő erősségű feszültségekkel jár, és különbözik a siker és a kudarc esélye. További vizsgálódást igényelne, hogy miért éppen a visszahúzó dás típusú (a célokról és eszközökről egyaránt lemondó) devianciák gyakorisága nőtt meg nálunk.

Végül felhasználható a deviancia gyakoriságának magyarázatára az az egyszerű tény is, hogy hazánkban kevésbé fejlettek a mentálhigiénés segítséget, pszichiátriai ellátást, szociálpolitikai segítséget nyújtó állami és más társadalmi intézmények, és szegényesek a kisebb közösségek (családok, tágabb rokonság, munkahely, helyi közösség) egyént védő, támogató mechanizmusai. Ezért a feszültségeit megoldani képtelen ember sok esetben magára marad, és mivel nem kap más segítséget, valamilyen deviáns viselkedésbe „menekül” problémái elől.

Nemcsak a mindennapi életben okozott súlyos problémák, hanem a szociológia elmélete szempontjából is érdekes kérdés, hogyan alakul a deviáns viselkedések gyakorisága a gazdasági-társadalmi-politikai rendszer 1990. évi változása után. Az azóta eltelt idő azonban rövid ahhoz, hogy végérvényes következtetéseket vonjunk le. Azt biztosan meg lehet állapítani, hogy az öngyilkossági arányszám csökkent, viszont a vagyon elleni bűnözés nőtt.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

Mindenekelőtt vissza kell utalni a devianciaelméletekkel foglalkozó alfejezet azon megállapítására, hogy minden társadalomnak együtt kell élnie bizonyos mennyiségű devianciával, mert a teljes konformitásra való törekvés minden bizonnyal elfojtja az újításra való készséget, és ezáltal gátolja a fejlődést. Ezt azért szükséges

hangsúlyozni, mert politikusok és állampolgárok egy része is hajlamos arra, hogy a deviáns viselkedések tényével szembekerülve a szigorú elnyomást kívánja alkalmazni. Jellemző ebből a szempontból, hogy az Egyesült Államokban nem törölték el a halálbüntetést. Magyarországon is elhangzanak olyan vélemények, hogy vezessük be újra a halálbüntetést. A halálbüntetés bűnözéstől elrettentő hatását sok külföldi vizsgálat cáfolta, vagy legalábbis nem igazolta, tehát a súlyos bűnözés prevenciójaként végrehajtott kivégzések nem indokolhatóak. A kisebb súlyosságú bűncselekmények elkövetésétől is inkább a „lebukás” kockázata, mint a várható büntetés a visszatartó.

A deviáns viselkedés szociológiai vizsgálatának eredményei azt sugallják, hogy igen nehéz problémával állunk szemben, amely részben a magyar kultúra évszázados jellemzőivel, az elmúlt évtizedek megrázkódtatásaival, a szükségszerű társadalmi változásokkal (a gazdasági fejlődéssel, városiasodással, a nők kereső munkavállalásának növekedésével stb.) függ össze. A súlyos társadalmi megrázkódtatások okozta anómiát sem lehet nyilvánvalóan egyik napról a másikra megszüntetni.

Mindebből azonban nem az következik, hogy a deviáns viselkedés gyakoriságának csökkentése érdekében maradjunk tétlenek. Ellenkezőleg, a deviáns viselkedés sok problémát, mondhatnánk szenvedést okoz az egyénnek és családjának, közvetlen környezetének, továbbá megnehezíti a társadalmi életet. A deviáns viselkedések gyakoriságának csökkenése érdekében a fentiek értelmében a kulturális normák és értékek, a mindennapi élet feszültségeinek területén, végül a szocializáció által lehet valamit tenni.

A magyar társadalom kultúrája nyilvánvalóan nem változtatható meg egyik napról a másikra, de az is világos, hogy lassan változik, és éppen az iskoláknak nagy szerepük lehet e változásokban, a deviancia ellen ható normák és értékek erősítésében (például a lerészegedés negatív értékelésének kialakításában, a mértékletes szeszital-fogyasztás normáinak elterjesztésében, rámutatva az alkohol egészségkárosító hatásaira).

Bár a magyar társadalom modernizációs folyamatait nem lehet visszafordítani és nem lenne kívánatos megállítani, átgondolt társadalompolitikával (például a lakóhely-változtatással járó nehézségek mérséklésével, a hátrányos helyzetű rétegek szociálpolitikai segítségével) csökkenteni lehetne a jövőben a velük járó feszültségeket.

Ugyanakkor, amikor ezeknek a makroszintű tényezőknek a devianciakeltő szerepét hangsúlyozzuk és megváltoztatásuk várható devianciacsökkentő hatását jelezzük, nem hanyagolhatjuk el a deviáns viselkedést mutatók és ezáltal *veszélyeztetettek* azonnali megsegítését mikroszintű lépésekkel. Ide tartozik nyilvánvalóan az olyan intézmények kiépítése, amelyek segítséget nyújtanak a feszültséghelyzetek kezelésében és a szocializációs zavarok elhárításában a veszélybe kerülők számára. Ilyenek a nevelési tanácsadók, a családvédelmi központok, pszichológiai tanácsadók felnőttek részére, az alkoholistákat és pszichiátriai betegeket, valamint neurotikusokat gondozó egészségügyi intézmények stb. Ezeknek az intézményeknek a létesítése és fenntartása elsődlegesen állami, illetve önkormányzati feladat, de kívánatos lenne, hogy mindenféle nem állami szervezetek, mozgalmak, csoportok is minél nagyobb részt vállaljanak ebből a tevékenységből.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Deviánsnak nevezzük azokat a viselkedéseket, amelyek egy adott társadalomban és egy adott korszakban a társadalomban elfogadott normákat megszegik. Tehát az, hogy valamely viselkedés deviánsnak minősül-e, társadalmanként és korszakanként változhat. A mai magyar társadalomban – és általában az európai kultúrájú társadalmakban – deviáns viselkedésnek tekintjük az öngyilkosságot, az alkoholizmust, a kábítószer-fogyasztást, a mentális és lelki betegségeket és a bűnözést. Minden társadalomban előfordul deviancia, annak teljes megszüntetése nem lehetséges, de nem is kívánatos, mert a teljes konformitás a társadalom megmerevedését, változásra, újjátásra való képtelenségét okozná. Olyan állapot elérése kívánatos, amely elég toleráns ahhoz, hogy bizonyos mennyiségű devianciával együtt él, de elejét veszi annak, hogy a deviancia elhatalmasodjék és ezáltal a társadalom dezintegrációját okozza.

Az európai kultúrájú országokban az ebben a fejezetben tárgyalt deviáns viselkedések eltérő tendenciákat mutatnak. Az öngyilkossági arányszám minden más országban kisebb, mint Magyarországon, és általában nem növekszik. Az alkoholizmusnak a második világháborút követő növekedése a legtöbb országban megállt, és országanként meglehetősen eltérő gyakorisággal fordul elő. A kábítószer-fogyasztás az 1960-as években gyorsan terjedni kezdett, és jelenleg súlyos gondokat okoz a növekedési tendencia megállítása. A mentális és lelki betegségek országok közötti különbségeit és időbeli alakulását megbízható összehasonlítható adatok hiányában alig lehet mérni. Bár ezeket a tendenciákat különböző szociológusok eltérően ítélik meg, vitathatatlan, hogy a deviancia súlyos problémákat okoz ezekben a társadalmakban.

Magyarországon az öngyilkossági arányszám 1954 után egészen az 1980-as évek közepéig folyamatosan nőtt, és messze a legmagasabb a világon. 1988-tól viszont lassú csökkenési tendencia indult meg. Az alkoholizmus szintén nagymértékben elterjedt, jelenleg azon országok közé tartozunk, ahol az alkoholisták aránya a legmagasabb. A kábítószer-fogyasztás az 1960-as évek végén jelent meg, jelenleg terjed, de még nem lehet járványszerű terjedéséről beszélni. Az 1980-as évek óta végzett epidemiológiai felvételek szerint a magyar társadalomban igen magas a neurotikusok és a depressziós tüneteket mutatók az aránya. A szocialista korszakban a viszonylag kis bűnözési mutatókkal rendelkező országok közé tartoztunk, 1990 óta a bűncselekmények, elsősorban a vagyon elleni cselekmények száma nőtt.

A szociológia arra törekszik, hogy a deviáns viselkedések közös okait tárja fel. A magyarországi deviancia lehetséges okai között fel lehet tételezni a gyermekkori szocializáció zavarait, a felnőttkori feszültséghelyzeteket, a magyar kultúrának bizonyos deviáns viselkedéseket (öngyilkosságot, mértéktelen ivást, depressziót) hallgatólagosan sugalló sajátosságait, végül egy, az elmúlt évtizedekben az egész társadalomra kiterjedő anó- mia- és elidegenedésválság kialakulását.

Az anómián a szociológia eredetileg a társadalmi viselkedést szabályozó normák meggyengülését értette, az elidegenedésen pedig azt, hogy az ember idegenül érzi magát a társadalomban. A két fogalmat ebben a tankönyvben nagyjából azonosnak, egy bizonyos jelenség más-más oldalának tekintjük. Az anómiának több dimenziója van: a normákban való egyetértés meggyengülése, az élet értelmetlenségének érzése, az önértékelés elvesztése, az elmagányosodás, végül a hatalomnélküliségnek, tehetetlenségnek és kiszolgáltatottságnak az érzése. Amikor a szociológiai adatfelvételek ezekre az anómia- és elidegenedéssdimenziókra próbáltak rákérdezni, azt lehetett megállapítani, hogy az 1970-es évek végétől 1990-ig erősen nőtt és igen magas szintre emelkedett az anómiára és elidegenedésre utaló válaszok aránya. Kérdés, mi okozhatta ezt az anómia- és elidegenedésválságot. Meg lehet olyan hipotézist fogalmazni, hogy annak gyökere az elmúlt évtizedek totalitárius és autoritárius rendszereiben található, amelyek egyrészt a hatalomnak való teljes kiszolgáltatottság érzését keltették, másrészt lerombolni törekedtek a hagyományos érték- és normarendszereket anélkül, hogy helyükre újat lettek volna képesek állítani.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Spéder Zsolt)

Mind Durkheimnek a deviáns viselkedésről vallott tanai, mind Mertonnak a társadalmi anómiáról, az annak révén kialakuló konform és deviáns viselkedési formákról kialakított elképzelései szerint a gyors társadalmi változások időszakában – márpedig a múlt század utolsó évtizedét ilyennek kell tekinteni – módosul a devianciák társadalmi elterjedtsége és szerkezete. Emlékezzünk, Merton a hétköznapi élet, az emberi cselekvés értelmezéséhez a kulturális rendszer és a társadalmi szerkezet megkülönböztetést ajánlja. Konceptiója szerint a *kulturális rendszer* határozza meg azokat a célokat és értékeket, amelyekre alapozva az egyén cselekedni fog, továbbá ez a rendszer foglalja magában azokat a normákat és legitim eljárásokat, amelyeket követve a legitim célokhoz el lehet jutni. Ugyanakkor annak útja és módja, hogy ezeket a célokat miként lehet és kell elérni, a *társadalmi struktúra* által behatárolt. A mindennapi cselekvést a célok és eljárások (vagy intézmények) egymáshoz kölcsönösen idomulva alakítják. Ha az elérhetőségi módok nem felelnek meg a társadalmilag elvárt és internalizált céloknak, és fordítva, akkor anomikus állapot jön létre, ami deviáns magatartáshoz vezet (Merton 1990, 344. skk.). A deviáns magatartás lehetséges változatai közül aszerint kerül valamelyik előtérbe, hogy a kulturális rendszer mely viszonylata sérül. A *társadalmi szerkezet* jelentősége pedig abban áll, hogy megrajzolja és felkínálja azokat az opciókat, amelyeket a különböző társadalmi csoportok eltérő eséllyel tudnak igénybe venni. Ha végiggondoljuk, mi a jellegzetessége az 1990-es években lezajlott átmenetnek mint a társadalmi változás egy sajátos típusának, akkor megállapíthatjuk, hogy a transzformációt, a rendszerváltást elsősorban az *intézmények teljes körű, gyors, alapvető szerkezeti átépítése jellemzi*. Azaz módosulnak a követendő célok, gyökeresen átalakulnak a társadalom tagjai számára adott hozzáférési módok, megváltozik jellegük, szerkezetük és eloszlásuk. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a rendszerváltás szükségszerűen változtat a devianciák egyes típusainak elterjedtségén, illetve a deviáns viselkedés új formáit hozhatja magával. Az érvelés logikája tehát nem az, hogy ha nő a kriminalitás és csökken az öngyilkosok aránya, akkor mindez azért van így, mert létezik az agresszióknak egy adott szintje, és aki korábban önmagával szemben volt agresszív, az most másokkal szemben gyakorolja ezt, hanem arról van szó, hogy ma máshol nagyobb a feszültség a kulturális rendszer és az intézményes eljárások között, mint a szocializmus időszakában. Merton szellemét követve nem azt a kérdést kell a középpontba állítanunk, hogy a deviáns magatartások általában véve növekedtek vagy csökkentek-e, hanem azt kell minél pontosabban számba vennünk, hogy mi az, ami nőtt és mi az, ami csökkent, vagyis a tendenciákat részleteiben kell értelmezni. A következőkben a deviáns viselkedési formák hazai és nemzetközi elterjedtségében mutatkozó változásokat taglaljuk, jelezzük, amennyiben új típusú értelmezések jelentek meg.

Ennek során a magyar fejleményeket egyes esetekben, elsősorban nemzetközi összefüggésben értelmezzük (öngyilkosság, alkohol), máskor pedig (kábitószer-fogyasztás, bűnözés, mentális betegségek) a hazai sajátosságokra összpontosítunk, és ezekhez kapcsolódva érintjük a nemzetközi összefüggéseket.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Durkheimnek a szociológia megszületésében és fejlődésében méltán mérföldkőnek tekintett munkája – *Az öngyilkosság* (2003) – különös jelentőséget kölcsönzött az öngyilkosságok alakulásának és szerkezetének, hiszen a könyv megjelenése óta a jelenséget a társadalmi integráció indikátorának is tekintjük. Fokozottan így van ez egy olyan országban, amely – sajnálatosan – sokáig első volt a százezer főre jutó öngyilkosok számának rangsorában. Mára (általában 2002-2003-ból állnak rendelkezésre az utolsó adatok) 1990-hez képest megváltozott az európai országok ebben elfoglalt pozíciója. Az átrendeződés igen eltérő trendek következménye. Ami Magyarország javuló relatív helyzetét illeti, az egyidejűleg eredménye a pozitív hazai, illetve a negatív külföldi folyamatoknak. Nálunk 1990-ben 38,6 öngyilkosság jutott százezer főre, míg 2004-ben 27,2. Ugyanakkor Európában a veszélyeztetettség szinte változatlanul kiugróan magas: az öngyilkosság világviszonylatban a tizenharmadik, Európában a hetedik a halálokok sorrendjében.

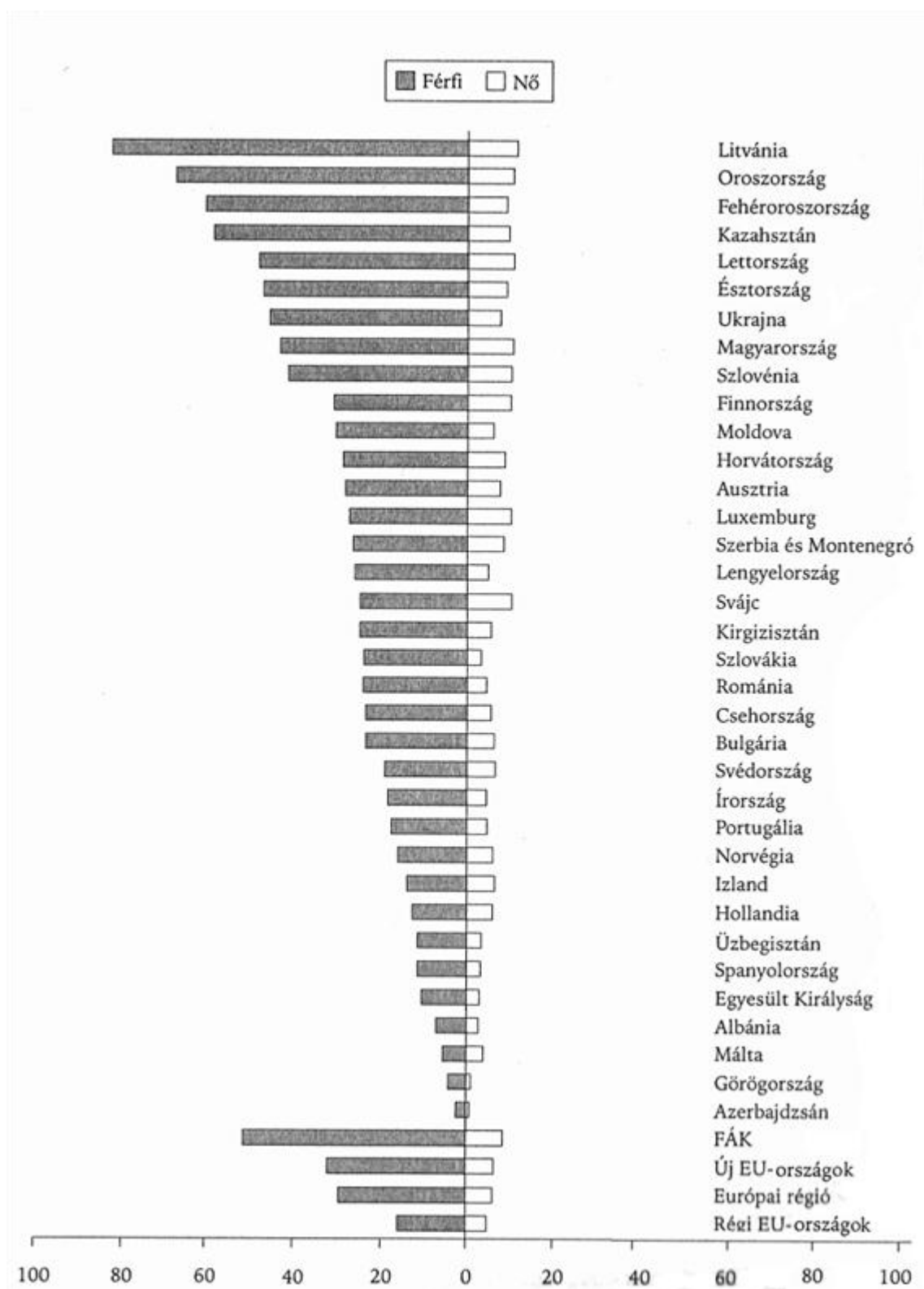
Az európai fejlemények egyértelműen a társadalmi-gazdasági-politikai átalakuláshoz kötődnek. A volt Szovjetunió egykori tagköztársaságainak némelyikében szinte példátlan arányemelkedés tapasztalható (Makinen 2000): 2003-ban Litvániában volt a legmagasabb (41,0 százezrelék) az öngyilkossági arányszám, majd Oroszország (33,8 százezrelék) és Belorusszia (33,5 százezrelék) következett. Ha az adatokat nemek szerinti bontásban tekintjük (vö. 17.1. ábra), akkor – a férfiak esetében – a fentieknél is szélsőségesebb mértékekkel találkozunk. A magyarországihoz (27,2 százezrelék) hasonló az észti (23,7 százezrelék), illetve a szlovén (25,0 százezrelék) mutató, de a volt szocialista országok közül sokkal kedvezőbb képet mutat Csehország (15,3 százezrelék), Lengyelország (14,7 százezrelék), Bulgária (11,9 százezrelék) és Románia (12,8 százezrelék). Nyugat-Európában Finnországban a legmagasabb az arányszám (19,4 százezrelék), a dél-európai országokban – Görögország (3,7 százezrelék), Olaszország (5,9 százezrelék) – viszont nagyon alacsony. A különbségek nemcsak a mértékekben, hanem a tendenciákban is fennállnak: míg néhány országban – Csehország, Lengyelország – a mutató alig változott, vagy csak kicsit mérséklődött, addig Magyarországon folyamatos és jelentékeny mértékű volt a csökkenése. Az egykori Szovjetunió utódállamaiban korábban nem ismert aránynövekedés következett be, de akadt olyan is (Észtország), amelyet erőteljes hullámvész jellemzett. Noha letagadhatatlan, hogy az átalakulás kedvezett a tendenciaváltásnak, egységes hatásról semmiképpen sem beszélhetünk, tekintettel az érintett országokban mutatkozó differenciákra (Makinen 2000).

Noha az eddigi elemzések nem tudtak átfogó, minden országra érvényes és minden szempontból kielégítő magyarázatot adni az öngyilkossági arányokban előállt, történeti léptékben is példátlan fordulatra, részösszefüggéseket sikerült feltárniuk. Az összes volt szocialista országot és szovjet tagköztársaságot vizsgáló Makinen szerint a legérzékenyebb indikátornak a társadalmi szinten mért stressz, a társadalmi dezintegráltság és az alkoholfogyasztás mértékének változása tekinthető, bár a legutóbbiról feltételezhető, hogy közvetítő szerepet játszik. A demokratizálódás következményeit és a gazdasági helyzet alakulását leíró változók hatása nem bizonyult szignifikánsnak. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az egyes országcsoportokra, illetve országokra vonatkozó magyarázó sémák eltérnek, ami mind az öngyilkosságok szintjét, mind pedig a változások irányát és mértékét tekintve az országspecifikus, kulturális tényezők jelentőségére hívja fel a figyelmet. Moksony magyarországi vizsgálatai is a kulturális faktorok fontosságára figyelmeztetnek. A délkelet-magyarországi születési hely, az ott szocializált kulturális minták szignifikánsan növelik az öngyilkossági kockázatokat (Moksony 2003). A kedvező hazai tendenciát illetően azt kell még megjegyeznünk, hogy ezt többen is elsősorban a korábbi frusztrált helyzeteket feloldó demokratizálódással magyarázzák (Elekes-Paksi 1996; Zonda-Veres 2003), de felvetődik a depresszió hatékonyabb gyógyszeres kezelésének pozitív hatása is. Az új strukturális magyarázatok közül egy olyan modell érdemes még megemlíteni, amely a relatív deprivációra helyezi a hangsúlyt. Az Észtországban élő orosz nemzetiségiek változó öngyilkossági hajlandóságát a viszonylagos pozíciójukban beállt fordulat okozza: az 1990 előtti relatív előnyös helyzetük az átlagosnál alacsonyabb öngyilkossági rátákkal járt együtt, majd ezt követően – mióta többségüket migránsnak tekintik – a helyi észtekhez és az oroszországi oroszokhoz képest is szignifikánsan kedvezőtlenebbek lettek a mutatóik (Varnik et al. 2004). A társadalmi csoportok szerinti hovatartozást illetően egy korábban is kiemelkedő tényező, a nem hatása változatlan maradt: a férfiak kockázata minden országban magasabb mint a nőké, bár a különbség mértéke változó (vö. 17.1 ábra).

Az *alkoholfogyasztás* problémáinak kiterjedtségét és alapvető tendenciáit nem egyszerű nemzetközi összehasonlításban értelmezni, leginkább azért, mert a különböző indikátorok (fogyasztási adatok, májzsugorodásban meghaltak, önbevalláson alapuló felvételek) gyakran eltérő sorrendekről és folyamatokról

adnak képet. E mögött a mérés bizonytalan volta és a nem regisztrált alkoholfogyasztás egyes országokban eltérő mértéke és változása áll. Így a májzsugorodásban meghaltakat tekintve Magyarország 2000-ben a második, az egy főre jutó tisztaalkohol-fogyasztás alapján a 10. volt a rangsorban, a fiatalok megkérdezésén alapuló felvétele szerint pedig az alsó középmezőnyben helyezkedik el (Elekes 2004). Ezeket a nehézségeket szem előtt tartva az elmúlt időszakot illetően a következő összefüggésekre hívhatjuk fel a figyelmet.

A WHO adatai szerint világméretű összehasonlításban Európában a legmagasabb az egy főre jutó alkoholfogyasztás. A fogyasztott italok összetételét illetően itt egyfajta homogenizálódási folyamatról beszélhetünk: A hagyományosan borkedvelő országokban (Franciaország, Olaszország) csökkent a borfogyasztás részaránya, párhuzamosan növekedett a söré, és az égetett szeszeké. Ennek ellenére továbbra is fennmaradt az északi és a mediterrán térségeknek az alkohol kontextusában mutatkozó kulturális különbsége. Room északi és mediterrán, másként: „száraz” és „vizes” kultúrákat állít szembe egymással. A „száraz” kultúrák jellemzője a széles körökben mutatkozó absztinencia, ritka, de nagy mennyiségű alkoholfogyasztás, az alkoholmérgezésből adódó halálozás magas, míg a májzsugorodásra visszavezethető halálozás alacsony aránya, az alkohol hatása alatt elkövetett bűntettek és az elterjedt alkoholsempészet, továbbá erősek a józansági mozgalmak hagyományai. A „vizes” országokban gyenge a józanságot hirdető mozgalom, alacsony az absztinensek aránya, a jellemző ivási gyakorlat a rendszeres, de alkalmanként kisebb mennyiségű fogyasztás, amely gyakran kizárólagosan étkezéshez kötődik, alacsony az alkoholmérgezésből eredő, viszont magas a májzsugorodás okozta halálozás aránya, viszonylag ritkán követnek el bűntettet az alkohol befolyása alatt, és nincs alkoholsempészet (Room 1989, idézi Elekes 2004). A száraz országokban tehát a viszonylag alacsony egy főre jutó alkoholfogyasztás az abból eredő problémák nagy számával jár együtt, míg a vizes kultúrákban a nagy mennyiségű alkoholfogyasztás kevesebb problémát hoz a felszínre. Eszerint az alkohol problémakénti megjelenése jelentős mértékben függ a társadalom vizes vagy száraz jellegétől.

17.1. ábra ♦ A 100 000 főre jutó öngyilkosságok száma Európában, 2002

A volt szocialista országokban nagy és emelkedő a nem regisztrált alkoholfogyasztás mértéke, ezért az ottani viszonyokat nehéz megítélni. Az összehasonlítások alapján mégis azt feltételezhetjük, hogy a térségben – Horvátország és Szlovénia kivételével –, megnövekedett a tömény szesz fogyasztásának aránya, és itt inkább jellemzőek az alkoholfogyasztás kockázatosabb formái, így a gyakori nagyívás és lerészegedés (Elekes 2004).

Az ezredforduló Magyarországon a teljes népességre vonatkozó adatok a következőképpen alakultak. A mindig is magas egy főre jutó borfogyasztás az utolsó két évben jelentősebb növekedést mutatott, 2002-re 34,6 literig jutott. Az egy főre jutó sörfogyasztás 1990-ben 105,3 liter volt, és egy évtized alatt jelentősen csökkent (2002: 72,7 liter). Az 1980-as évek végétől a tömény italok fogyasztása visszaszorult, jelenleg stagnál (2002-ben kimutatott 6,5 literes egy főre jutó fogyasztás 1985-ben még 10,8 liter volt). Az egy főre jutó összes szeszesital-fogyasztás a legmagasabb értéket 1980-ban és 1983-ben érte el (abszolút szesze átszámítva 11,7 liter), ezt követően csökkent, illetve a kilencvenes évtizedben változatlan maradt. Az ezredforduló után újabb jelentős növekedés mutatkozik, két év alatt 1 literrel nő a (tisztá) alkoholfogyasztás (2002-ben 11,2 liter). Összefoglalva: az 1990-es években az alkoholizmus korábban Magyarországot jellemző terjedése megállt. A statisztikailag követett utolsó két évben bekövetkezett hirtelen növekedés okairól még nincsenek adataink.

A fogyasztási szokásokról az epidemiológiai vizsgálatok segítségével nyerhetünk képet. A 2003-ban a 18-54 éves népesség körében végzett felmérés szerint a férfiak egytizede, a nőknek pedig egyötöde volt absztinens, a kérdezést megelőző hónapban pedig a férfiak 70,2 százaléka, míg a nőknek 42,3 százaléka ivott valamilyen mennyiségű alkoholt (vö. 17.4. táblázat). A problémát okozó alkoholfogyasztás elterjedtsége természetesen függ a fogalom definiálásának szigorúságától.

A fiatalok között végzett felmérések az alkoholfogyasztás növekedését jelzik. 2003-ban, a kérdezést megelőző hónapban a 16 éves magyar diákok háromötöde (56 százalék) fogyasztott alkoholt (vö. 17.5. táblázat), az egy hónap alatt legalább három alkalommal, tehát közel heti rendszerességgel ivók aránya pedig 26 százalékot ért el (Elekes-Paksi 2003). Kétharmaduk volt már részeg életében, az előző hónapban lerészegedők aránya 25 százalék, a nagyívás előfordulása (öt vagy több ital egymás után történő fogyasztása) pedig 23 százalékos. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ebben az életkorban a magyar fiatalok alkoholfogyasztása európai társaikéhoz képest átlag körüli, sőt inkább alatta marad annak (Hibell et al. 2004).

17.5. táblázat - 17.4. táblázat ♦ Az alkoholfogyasztás néhány jellemzője a 18-54 éves népesség körében, nemek szerint, százalékban

	Férfiak	Nők
Életprevalencia (valaha alkoholt fogyasztók)	90,7	79,9
Havi prevalencia	70,2	42,3
Havi rendszerességu nagyívás		
3-5 ital alkalmanként	29,0	6,2
6 vagy több ital alkalmanként	10,5	1,8
Lerészegedés havonta 1-2 szer	12,2	2,9

Forrás: Elekes-Paksi 2004, 16. és 22. p.

Az idősoros vizsgálatok alapján a fiatalok (16 évesek) körében a fogyasztás növekedése állapítható meg, melynek legfőbb forrása a lányok megváltozott magatartása. Az előző hónapban alkoholt fogyasztók aránya 2003-ban nemenként megegyezik (lányok: 56, fiúk: 57 százalék). Hasonlóan a megelőző hónapra érve, a fiúk 31 százaléka, a lányoknak pedig 22 százaléka fogyasztott három, vagy annál több alkalommal alkoholt. A hosszabb távú

tendenciák kimutatására is alkalmas budapesti adatokból az derül ki, hogy 1995 és 2002 között a lányok körében a lerészegedés és a nagyívás havi prevalenciaértékei megkétszereződtek (Elekes 2004, 79). 2002-es felmérés szerint a fiúk 62,3 százaléka volt már részeg életében, az előző havi lerészegedés aránya 26,5 százalék, a lányok körében ugyanezek az arányszámok: 61,2 százalék, ill. 24,3 százalék.

8.2. Hazai tendenciák

Az elmúlt évszázadra visszatekintve Magyarországon a deviáns viselkedési formák közül kettőnek van tradíciója: a *mértéktelen alkoholfogyasztásnak* és az *öngyilkosságnak*. Az 1990-es években mindkettő gyakoriságában – ha nem is egyforma intenzitással – pozitív fordulat következett be. A politikai és a szociológiai szakma, de a köz figyelme is ennek dacára inkább a *kábítószer-fogyasztás* és a *bűnözés* felé fordult, noha ezen a téren nemzetközi összehasonlításban még ma is kedvezőbb a helyzetünk. Mindazonáltal a kábítószer-fogyasztásnak és a bűnözésnek a kilencvenes években tapasztalt terjedése bizonyos mértékig indokolja az érdeklődés irányultságát. A *mentális problémák*, bár a társadalom jelentős részét kisebb-nagyobb mértékben bizonyosan érintik, a talán kevésbé attraktív megjelenésük miatt soha nem voltak képesek a figyelem középpontjába kerülni.

A drogproblémáról szóló tárgyyszerű vita előfeltétele, hogy megfelelő információkkal rendelkezünk. Magyarország 1995-től kapcsolódott be a fiatalokra koncentrált európai ESPAD-vizsgálatokba (European School Survey Project on Alcohol and other Drugs), és azóta vannak részletes adataink a fiatalok kábítószer- és alkoholfogyasztásáról (Elekes-Paksi 1996; Elekes-Paksi 2003). Természetesen, mint minden kérdezősen alapuló vizsgálat esetében, erről is feltételezhetjük, hogy az interjúalanyok közlései fedékenységből vagy szándékosan hiányosak, ám a rendszeresen, ugyanazon elvek szerint és ugyanazon kérdésekkel végzett felmérések egészen bizonyosan jól ragadják meg az alapvető tendenciákat.

Az ESPAD-felmérések alapján megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a tiltott szerek fogyasztása a kilencvenes évtized második felében kezdett gyors növekedésbe. Terjedése az ezredforduló után is folytatódott: az **életprevalencia-érték** 2003-ban már 30 százalékkal magasabb, mint 1999-ben volt, és az 1995-ös érték közel három és félszerese. A folyamat dinamikája tehát 1999 és 2003 között valamelyest mérséklődött, de még mindig számottevő. 1995 és 1999 közötti években még szinte valamennyi tiltott drog fogyasztása emelkedett, 2003-ban viszont azt tapasztaljuk, hogy a növekedés elsősorban, sőt szinte kizárólag a fokozódó marihuánafogyasztásra vezethető vissza (17.5. táblázat).

17.6. táblázat - 17.5. táblázat ♦ Az alkohol- és drogfogyasztás néhány jellemzője a 16 éves magyar középiskolások körében, 1995, 1999 és 2003

	1995	1999	2003
Alkoholfogyasztás	90,7	90,8	92,6
Életprevalencia			
Előző évi prevalencia	80,6	80,0	88,4
Havi prevalencia	48,0	51,1	56,2
A lerészegedés életprevalenciája	51,0	51,5	60,6
Lerészegedés az utolsó hónapban	20,5	21,2	25,0
Drogfogyasztás Tiltott drog fogyasztása*	4,8	12,5	16,2
Tiltott drog fogyasztása marihuána és hasis nélkül	1,4	5,5	5,0
Fecskendővel bevitt drog	0,3	0,7	0,5
Marihuána vagy hasis	4,5	11,5	15,8
Amfetamin	0,4	2,3	3,1

LSD vagy más hallucinogén	0,9	3,3	2,1
Crack	0,1	0,8	0,8
Kokain	0,2	0,8	0,8
Ecstasy	0,4	3,0	3,4
Heroin	0,4	-	0,8
heroin (szippantva)	-	1,2	-
heroin (más módon)	-	0,8	-
Trankvillánsok, szedatívumok	8,3	9,7	9,8
Inhalánsok	5,8	4,5	5,0
Anabolikus szteroidok	1,1	2,2	0,5
Alkohol gyógyszerrel	10,0	7,7	10,5
Alkohol és marihuána	-	5,6	7,2
Mágikus gomba	-	0,5	0,5
GHB	-	-	0,8

* A kutatás a tiltott drogok közé a következőket sorolta: marihuána/hasis, LSD, amfetaminok, crack, kokain, heroin, ecstasy.

Forrás: Elekes-Paksi 2003.

Valamennyi rendszerváltó országra érvényes megfigyelés, hogy a kábítószer-fogyasztás a fiatalok körében terjedőben van. Ugyanakkor – az elmúlt évtizedben bekövetkezett jelentős növekedés ellenére – Magyarország Európa azon országai közé tartozik, ahol ma is alacsony a fogyasztási arány.

A felnőttekre vonatkozó első országos vizsgálatra 2001-ben került sor (Paksi 2003). Ennek eredménye szerint a 19-65 éves népesség 6,5 százaléka kipróbált már valamilyen kábítószer, többségük marihuánát. Két évvel később, 2003-ban a 18-54 éves népesség 11,4 százaléka élt már valamilyen tiltott szerrel. A két vizsgálat azonos korosztályait összehasonlítva a felnőttek esetében is megfigyelhető a fogyasztás terjedése (Elekes-Paksi 2003b). Ugyanakkor a rendelkezésre álló adatokból az következik, hogy Magyarországon – a fiatalokéhoz hasonlóan –, a felnőttek drogfogyasztása is elmarad az európai átlagtól.

Tiltott szerekkel – mint általában – Magyarországon is elsősorban a férfiak élnek, a nők körében pedig a különböző nyugtatók, altatók orvosi előírásra, vagy anélkül történő fogyasztása a gyakori. A kábítószer-használat ma elsősorban a fiatal korosztályokban fordul elő, gyakoribb Budapesten és a nagyvárosokban. *Elekes Zsuzsanna* a 2003-as ESPAD adatait felhasználva részletesen elemzi, hogy a fiatalok mely csoportjai veszélyeztetettebbek a leginkább (Elekes 2005), mely tényezők valószínűsítik a tiltott szerek (marihuána, hasis, LSD, amfetaminok, crack, kokain, heroin, ecstasy) fogyasztását, illetve a legális szerek visszaélészerű használatát (orvosi előírás nélkül alkalmazott nyugtató/altató, alkohol és gyógyszer kombinált fogyasztása). A valószínűsíthető tényezők közül a szülők réteg-hovatartozásának nincsen hatása, de annak igen, hogy valaki ép vagy töredékszalámban, biológiai vagy mostohaszülővel él-e, illetve hogy a fiatalok hogyan minősítik a szülőkhöz, főképp az apához fűződő viszonyt. Ahogy az várható, az ép család (két biológiai szülő) és a harmonikus apa-gyerek viszony némi védelmet nyújt a kábítószer-fogyasztással szemben (Elekes 2005).

Nagyobb a szerfogyasztás esélye a szülői kontroll gyengesége esetén („a szülők nem tudják, hogy a gyerek hol tölti a szombat estét”). A családban előforduló deviáns viselkedési formák (alkoholizmus, önkárosítás stb.) és különösen a testvérek szerfogyasztása szintén magas kockázatokkal jár együtt. A többváltozós elemzések szerint a szülői háttérnél erőteljesebb a kortárs csoport hatása, leginkább a barátok kábítószer- és túlzott alkoholfogyasztása. Nem elhanyagolható, hogy néhány életmódjegy (motorozás, kötődés a játékautomatákhoz) magas kábítószer-fogyasztáshoz kapcsolódik. Az iskolai élethez köthető tényezők közül az iskolatípusnak, és a teljesítménynek nincsen hatása, viszont a „lógás miatti hiányzás” pozitív irányú összefüggésben áll a szerfogyasztással. Kapcsolat mutatkozik a szenvedélybetegségek között: a gyakori (napi) dohányzás, a nagyívás növeli a kábítószer-fogyasztás esélyét. Hasonló hatása van a visszaélés szerű gyógyszerfogyasztásra, ha az érintett korábban orvosi előírásra szedett nyugtatót, altatót. (Ez a „rászokás” mechanizmusát valószínűsíti.) Végül szerepe van a gyerek pszichoszociális állapotának is: a szerfogyasztás az orientációt nélkülöző, a szabálykövetést elutasító, az önbecsülés hiányával jellemezhető fiatalok körében gyakoribb.

Az ismertté vált *bűncselekmények* száma és 10 000 lakosra jutó aránya a kilencvenes évtizedben jelentősen növekedett. A folyamat azonban már a nyolcvanas években elkezdődött az 1980 és 1989 között mutatkozó 73 százalékos emelkedéssel. A bűnözés szerkezetileg is kedvezőtlenül alakult: míg 1980-ban az összes bűncselekményen belül 72 százalék volt a vétségek és 28 százalék a büntettek aránya, addig 1990-re a büntettek hányada 46 százalékra emelkedett, majd az utolsó évtizedben 40 százalék körül mozgott. A romlás tehát elsősorban a nyolcvanas évekhez köthető.

ÉvAz ismertté vált bűncselekményekEbből

száma10000 lakosra a büntettek a vétségek

jutó száma arányaaránya

17.7. táblázat - 17.6. táblázat ♦ Az ismertté vált bűncselekmények száma, 1984–2002

1990	341 061	328,7	46,2	53,8
1992	447 215	432,6	50,7	49,3
1994	389 451	379,0	41,2	58,8
1996	466 050	456,4	46,9	53,1
1998	600 621	592,6	36,6	63,3
2000	450 673	448,7	43,8	56,2
2002	420 782	413,5	41,6	58,4

Forrás: BM és Legfőbb Ügyészség.

2002-ben az ismertté vált közvédas bűncselekmények száma 421 ezer volt, az ismertté vált elkövetőké 122 ezer, a fiatalokú bűnelkövetőké 10 és félezer, a büntetett előlé- tüké 46 ezer. 17 ezer bűncselekményt személy ellen, 70 ezret a közrend ellen, 284 ezret vagyon ellen, 5 ezret házasság, család, ifjúság és nemi erkölcs ellen követtek el.

Az ismertté vált bűncselekmények között a legnagyobb hányadot a vagyon elleni bűncselekmények képviselik. Arányuk az 1980-as években emelkedett, a kilencvenes évtizedben enyhén csökkent, 2002-ben 46,7 százalékot tett ki; 10 ezer lakosra jutó száma 1990 és 1998 között 40 százalékkal emelkedett, ám azt követően, 2002-ig 40 százalékkal csökkent. A közlekedési bűncselekmények összes bűncselekményen belüli aránya (az 1990-es évektől 5 százalék körüli) és 10 000 lakosra jutó száma is visszaszorulóban van. Lényegesen alacsonyabb lett a házasság, család és ifjúság elleni bűncselekmények száma és aránya (2002-ben 0,9 százalék). A gazdasági bűncselekményeknek az összes bűncselekményen belüli súlya feltűnően ingadozik: 1980-ban 4,47 százalékos volt, 1990-ben 2,89, 1999-ben pedig 4,02 százalékos.

17.8. táblázat - 17.7. táblázat ♦ Az anómia és az elidegenedés megnyilvánulásai, 1993, 1996, 1997 és 1999 (százalék)

Anómiászimptómák	1993		1996		1997		1999	
	teljesen igaz	részben igaz	teljesen igaz	részben igaz	teljesen igaz	részben igaz	teljesen igaz	részben igaz
Aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon	38,9	39,0	42,2	37,7	43,9	38,1	40,8	41,8
Manapság alig tudok eligazodni az élet dolgaiban	24,7	37,2	17,7	35,1	16,9	34,1		
Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni	16,7	40,3	11,3	39,1	11,1	38,7	-	-
Gondjaim többségén alig tudok enyhíteni	15,6	35,5	12,1	32,5	11,6	33,7	-	-
Gyakran fontos dolgokban is tehetetlen vagyok	13,7	33,4	9,9	28,9	10,1	32,4	-	-
Nem tudom problémáimat megoldani	9,7	42,0	6,9	40,4	8,1	37,3	5,8	15,6
A munkámban sem lelem örömet	5,7	17,3	5,2	16,9	4,6	15,0	4,7	13,4
Gyakran érzem	11,8	14,3	11,2	13,6	9,0	13,6	8,8	13,8

magányosn ak magam							

Az 1990-es évek közepén Kopp Mária és szerzőtársai arra hívták fel a figyelmet, hogy 1987 és 1994 között gyorsan terjedtek a *mentális betegségek*, a depresszió. A jelenség mögött meghúzódó okok közül az egyenlőtlenségek növekedését, a létbizonytalanság megjelenését találták elsődlegesnek (Kopp et al. 1996). Eredményeik nagymintás adatfelvételen és a mentális állapotot részletesen leképező skálákon alapultak. Az azt következő évekről rendelkezésre álló – a Magyar Háztartás Panelből nyert – információk kisebb mintából és rövidebb kérdőívűből származnak. Ezeket feldolgozva trendváltozással szembesülünk (Spéder et al. 1998). Az 1993-ban, 1996-ban és 1997-ben felvett adatokból az vehető ki, hogy a lelki problémára utaló legtöbb tünetet illetően számottevő javulás következett be. Ha tehát egyetértünk azzal, hogy a transzformáció első időszakában teret nyerhetett a depresszió és a neurózis, ezt 1993 és 1997 között a mentális feszültségek csökkenése követte. A kedvező változás két komponensre vezethető vissza. Egyfelől a lelki egészség minden ismérve és a népesség egészére kiterjedő javulása következett be, másfelől voltak olyan társadalmi csoportok – főként a fiatalok és a magas végzettségűek –, amelyek tagjainak esetében a pozitív fordulat az átlagosnál sokkal intenzívebb volt.

Merton a korábbiakban részletesen taglalt jelenségeket az *anómia* objektív indikátorainak tekintette, ugyanakkor jelezte, hogy szükség van *szubjektív mérőszámokra* is. Andor-ka Rudolf érdeme, hogy ez utóbbiak alkalmazására Magyarországon rendszeresen sor kerül (Mindorka 1994). Az általa kialakított jelzőszámrendszer alapján azt állapíthatjuk meg, hogy 1999-ig majdnem minden szempont szerint csökkent a személyesen érzékelt anómia mértéke (17.7. táblázat). Érdemes külön is felhívni a figyelmet arra, hogy míg 1993-ban a népesség egynegyede teljesen egyetértett azzal az állítással, hogy „nem tud kiigazodni az élet dolgaiban”, addig 1997-ben arányuk már alig több mint 15 százalékot tett ki (17.7. táblázat). Más metszetekben a csökkenés némileg szerényebb, ám mindenütt érzékelhető. Egy terület jelent kivételt, ez a normaszegés – szabályelfogadás dimenziója. Míg 1993-ban a népesség 77,9 százaléka azonosult részben vagy teljesen azzal az állásponttal, hogy „aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”, 1999-re ez az arány valamelyest emelkedett (83 százalék). Ez azt jelenti, hogy a magyar társadalom tagjai szinte egyöntetűen azt vallják, hogy a siker eléréséhez bizonyos mértékig normákat kell sérteni. Az érzékelt anómia csökkenő tendenciája arra utal, hogy a társadalom tagjai „hozzáedzódtek” az új körülményekhez, szubjektíven (is) adaptálódtak, hiszen egyre alacsonyabb (de legalábbis változatlan) az orientációs zavarokat, a hatalomnélküliséget észlelők hányada.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a deviancia indikátorai időben eltérően alakulnak. Segíthet a folyamatok megértésében, ha a mertoni elképzelést – amely szerint a deviáns viselkedésnek többféle típusa és formája van –, továbbgondoljuk, ám ma még nem rendelkezünk átfogó magyarázattal a deviáns viselkedés megváltozott trendjeiről.

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Milyen szerepe lehet a magyar kultúra sajátosságainak az öngyilkosság, az alkoholizmus és bizonyos mentális zavarok gyakoriságában Magyarországon?
2. Milyen szerepe lehet a szocialista rendszer sajátosságainak az említett deviáns viselkedések gyakoriságának növekedésében Magyarországon?
3. Van-e a mai magyar társadalomban anómia- és elidegenedésválság, és ha igen, mi annak az oka?
4. Kell-e a különböző deviáns viselkedések gyakoriságának csökkentése érdekében valamit tenni, és ha igen, mit lehet?
5. Milyen tényezők játszhattak szerepet a százezer főre jutó öngyilkosságok országok szerinti rangsorának megváltozásában, az eltérő tendenciák alakulásában?
6. Mi jellemzi a magyarországi kábítószer-fogyasztást? Milyen ismérvek jellemzik a leginkább veszélyeztetett csoportokat?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

anómia ♦ deviáns viselkedés ♦ elidegenedés ♦ alkoholizmus ♦ epidemiológiai felvétel ♦ kábítószer ♦ minősítés ♦ viktimológiai felvétel ♦ életprevalencia-érték

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1994. Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In Moksony-Münnich 1994. 32-75. p.

Andorka Rudolf – Buda Béla 1972. Egyes deviáns viselkedések okai Magyarországon. *Valóság*, 11. sz. 55-68. p.

Andorka Rudolf-Buda Béla-Cseh-Szombathy László (szerk.) 1974. *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, Gondolat.

Bakonyi Péter 1983. *Téboly, terápia, stigma*. Budapest, Szépirodalmi.

Buda Béla 1972. *A szexualitás modern elmélete*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Buda Béla (szerk.) 1985. *Viselkedés? – Betegség? – Társadalmi probléma? Szemelvények az alkoholológia szakirodalmából*. Budapest, Medicina.

Durkheim, E. 2003. *Az öngyilkosság*. Ford. Józsa Péter. Budapest, Osiris Kiadó.

Elekes Zsuzsanna 1990. Drogfogyasztó fiatalok ivási szokásai. *Alkohológia*, 3. sz. 22-27. p.

Elekes Zsuzsanna 1993. *Magyarországi droghelyzet a kutatások tükrében*. Budapest, Országos Alkohológiai Intézet

Elekes Zsuzsanna 2004. *Alkohol és társadalom*. Budapest, Országos Addiktológiai Intézet.

Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála 1995. *Magyarországi középiskolások alkohol- és drogfogyasztása*. Budapest, Népjóléti Minisztérium.

Elekes Zsuzsa-Paksi Borbála 1996. Lelkünkre ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei. *Századvég*, 2. sz. 103-116. p.

Gerevich József 1983. *Terápiák társadalma – társadalmak terápiája*. Budapest, Magvető.

György Júlia 1967. *Az antiszociális személyiség*. Budapest, Medicina.

Jankowski, K. 1979. *Pszichiátria és humánium*. Budapest, Gondolat.

Kopp Mária – Skrabski Árpád 1992. *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány.

Kopp Mária – Skrabski Árpád – Löke János – Szedmák Sándor 1996. A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég*, 2. sz. 87-102. p.

Merton, R. K. 1980. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat.

Moksony Ferenc 1995. A fejlődés ára vagy az elmaradottság átka? Az öngyilkosság alakulása Magyarországi közsegeiben. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 73-84. p.

Moksony Ferenc – Münnich Iván (szerk.) 1994. *Devianciák Magyarországon*. Budapest, Közélet Kiadó.

Rácz József (szerk.) 2001. *Devianciák. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Új Mandátum.

Ritter Ildikó (szerk.) 2003. *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről 2003*. Gyermek-, Ifjúsági és Sportminisztérium.

Szász T. 2001. *Szertartásos kémia*. Budapest, Új Mandátum.

Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról. 1988. Budapest, Kossuth.

Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. 1986. Budapest, Kossuth.

Valkai Zsuzsa 1986. *Miért isznak a nők?* Budapest, Magvető.

Zonda Tamás – Véres Előd 2004. Az öngyilkosságok alakulása Magyarországon (1970-2000). *Addikto- lógia*, 1. sz. 7-23. p.

18. fejezet - 18. fejezet | VALLÁS

Azon gondolati rendszerek között, amelyek a társadalmaknak normákat ajánlanak és a normákat alátámasztó értékeket kínálnak, a vallások a legfontosabbak. Ha a vallás tág definícióját fogadjuk el, tehát vallásnak tekintünk minden olyan eszmerendszert, amely az emberi és társadalmi élet végső kérdéseire, az élet értelmére és céljára vonatkozó válaszokat fogalmaz meg (akkor is, ha nem hivatkozik Istenre), akkor azt mondhatjuk, hogy minden emberi társadalomban volt vallás. Vallástörténészek (Eliade 1994-1996) és kulturális antropológusok valóban az ősemberi társadalmak óta minden emberi társadalomban kimutatták valamilyen vallás létezését. Durkheim (1925) szerint a társadalom és a vallás szinte elválaszthatatlanok egymástól. A vallásoknak az emberi társadalmakban meglévő fontossága fejeződik ki abban is, hogy a szociológiának meglehetősen elkülönült és intézményesült (külön nemzetközi társasággal rendelkező) ága a vallásszociológia.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Vallás és vallásosság

Durkheim (1925) definíciója szerint a *vallás* a szent dolgokra vonatkozó hitek és gyakorlatok egységes rendszere. Megkülönböztette a profán és a szent dolgokat. Profán mindaz, ami az adott társadalomban mindennapos, szokásos, adottnak vehető. A szent dolgok viszont nem hétköznapiak, hanem mintegy „földöntúliak”, meghaladják a közvetlen léttapasztalatokat. A *vallás* szociológiai definíciója Yinger (1970) megfogalmazásában: „olyan hit- és gyakorlatrendszer, amelynek segítségével valamely embercsoport az emberi élet végső kérdéseivel birkózik”. Ilyen végső kérdések, amelyekre a vallások válaszokat adnak: Mi az ember életének értelme? Miért van szenvedés? Mi történik az emberrel halála után? Van-e az emberi életnek valamilyen nagyobb célja? Gauguin híres festményének címe is ezeket a kérdéseket fogalmazta meg: „Honnan jövünk? Miért vagyunk? Hova megyünk?” E definícióval kapcsolatban megjegyzem, hogy nem foglaltatik benne az Isten létebe vetett hit, bár a legtöbb vallás és vallási funkciót ellátó más gondolatrendszer (például szabadkőművesség) tartalmaz valamilyen istenképet. Elvileg elképzelhető, hogy egy teljesen ateista filozófiának is vallásfunkciója legyen.

A **vallásosságnak** több dimenziója van. Ezek:

1. hit bizonyos vallási tételekben,
2. bizonyos rituálék gyakorlása, bennük való részvétel (istentisztelet, imádság stb.),
3. vallási ismeretek (például a Biblia ismerete),
4. vallási élmények (Istennel való személyes kapcsolat),
5. a vallás által előírt erkölcsi normák megtartása.

Ezeknek a dimenzióknak az elkülönülését azért kell hangsúlyozni, mert ugyan általában együtt járnak egy-egy embernél, de nem szükségszerűen. Elképzelhető, hogy hívő ember nem vesz részt istentiszteleten, vagy hogy az istentiszteleteken részt vevő ember egyáltalán nem tartja meg a vallás által előírt normákat. Sőt a különböző vallások is eltérő súlyt helyeznek ezekre a dimenziókra, van, ahol a rituálék, máshol az erkölcsi normák megtartása a vallásosság legfontosabb alkotóeleme.

1.2. Egyház, szekta, felekezet, kultusz

A vallás általában többé-kevésbé erős szervezetet, közösséget hoz létre. E. Troeltsch (1981) múlt század végi német vallásszociológus óta a vallásszociológiában megkülönböztetik e szervezetek két típusát, az egyházat és a szektát. Újabbban kibővítették ezt a tipológiát azzal, hogy bevezették a felekezet (denomination) és a kultusz (cult) fogalmát.

Az **egyház** nagyobb létszámú társadalmi szervezet, a tagság nagyrészt beleszületik, elkülönült és képzett papsága van, továbbá az egyház a tanítást, az intellektuális elemeket hangsúlyozza. A négyes tipológia használói ezen kívül az egyház ismervének mondják azt is, hogy az adott társadalom teljes vagy majdnem teljes népessége hozzátartozik, és ezáltal az egyház összekapcsolódik az állammal.

A **szekta** kisebb létszámú, a tagsághoz egyszeri felnőttkori csatlakozás, megtérés szükséges, többnyire nincs specializált papsága, az érzelmi elemeket, a vallásos élményeket hangsúlyozza. Más egyházak és szekták tagjait általában nem tartja vallásosnak, hívőnek, ezért azok megtérítésére törekszik. Egyes vallásszociológusok olyan tendenciát látnak, hogy a szekták vagy eltűnnek, vagy felekezetté alakulnak át, tehát közelednek az egyházi szervezethez.

A *felekezet* félúton van a szekta és az egyház között. Azt lehet mondani, hogy a felekezet olyan egyház, amely elfogadta, hogy többvallású társadalomban él, toleráns a többi felekezettel szemben. A modern társadalmak Greeley (1972) szerint felekezeti társadalmak. Ez azt jelenti, hogy a felekezetek egyrészt függetlenek az államtól, másrészt több felekezet él együtt a társadalomban

A *kultusz* fogalma, amely újabban jelent meg a vallásszociológiában, olyan formátlan vallási vagy nem vallási csoportosulást jelent, amely valamely hit vagy rituálé körül alakul ki. Ilyen például a satanizmus és a boszorkányhit.

Új vallási mozgalmaknak (new religious movements) nevezik a közelmúltban megjelent szekta és kultusz jellegű mozgalmakat. Egy részük eltér attól, amit a köznyelvben vallásnak nevezünk, legfeljebb csak a vallás fenti tág definíciója szerint tekinthető vallásnak.

1.3. Civil vallás

A *civil vallás* fogalmát – bár régen ismerték – R. Bellah (1967) amerikai szociológus vezette be a szociológiában. A civil valláson azt értette, hogy az amerikai állampolgári kultúrának vannak olyan elemei, amelyek vallási tartalmúak, mindenki által elfogadottak, de nem kapcsolódnak egy meghatározott egyházhoz. Minden amerikai elnök például első beszédében utalt Istenre, a hálaadás napjának ünnepe kifejezetten az imádság és hálaadás ünnepe, s az amerikai dolláron az „Istenben bízunk” mondat szerepel. Bellah szerint a civil vallás lényeges szerepet játszott (játszik talán ma is) az amerikai társadalom integrációjában.

1.4. Fundamentalizmus

Fundamentalistának nevezik azokat a vallási mozgalmakat, csoportokat, közösségeket, amelyek erősen ragaszkodnak néhány – sokszor leegyszerűsített – hittételhez, és ezeket a tételeket hajlamosak ráerőszakolni a tágabb társadalmi környezetükre, a tételektől való eltérést a hitetlenség megnyilvánulásának, eretnekségnek tekintik. Ilyen tétel például a világteremtés Ótestamentumban leírt történetének szó szerinti értelmezése és ennek következtében az ember származására vonatkozó tudományos elméletek elutasítása.

2. MÓDSZEREK

A magyar népszámlálások 1949-ig kérdezték a felekezeti hovatartozást.¹ Ezek az adatok azonban csak azt mutatták, hogy az összeírtakat milyen felekezetben keresztelték meg. Külföldi népszámlálások egy része kérdezi, másik része nem kérdezi a felekezeti hovatartozást.

A vallásszociológiai vizsgálatokban nem találhatunk általánosan elfogadott módszereket a *vallásosság* mérésére. Ennek az a fő oka, hogy a vallásosság fogalmának definíciói maguk is nagyon változatosak, illetve többdimenziósak. A legegyszerűbb módszer annak a kérdésnek a feltevése, hogy „vallásosnak mondja-e magát” a megkérdezett személy. Bonyolultabb kérdéseket lehet feltenni bizonyos hittételeknek, mint például Isten létének, a halál utáni életnek stb. elfogadásáról vagy elutasításáról. Másik oldalról közelítik meg e jelenséget azok a módszerek, amelyek a templomba járás stb. gyakoriságát kérdezik. Az utóbbi kérdések persze inkább az egyházhoz kötődésről, mint magáról a vallásos meggyőződésről adnak információt.

A vallásszociológiában szokás használni a megfigyelés módszerét is egy-egy vallási közösség, például szekta vagy gyülekezet vizsgálatára.

3. ELMÉLETEK

3.1. A vallás funkciója a társadalomban

¹ A 2001. évi népszámlálás ismét gyűjtött adatokat a felekezeti hovatartozásról. Az adatokat lásd a fejezet végén.

A vallásszociológia legalapvetőbb kérdése, hogy mi a *vallás szerepe a társadalomban*. Durkheim (1925) szerint minden társadalomnak szüksége van rituálékra, amelyek a társadalom tagjai számára tudatosítják azokat az értékeket, amelyekre a társadalom együttműködése és integrációja támaszkodik. Ezért még ha a modern társadalmakban a hagyományos vallások vissza is szorulnak, helyükre kell lépjenek olyan eszmerendszerek, amelyek az értékeket – mint a szabadságot, egyenlőséget, a társadalmi együttműködést – megfogalmazzák, és szükség lesz ceremóniákra, amelyek ezeket az értékeket szimbolikusan kifejezésre juttatják.

Berger és Luckmann (1963, továbbá Berger 1963; 1967) szerint az ember – az állattól eltérően – nem tökéletesen ösztönvezérelt élőlény, tehát az ösztönök nem képesek a cselekedetek teljes irányítására. Ezért valamilyen viselkedési szabályokat, normákat kell a maga számára kialakítania. A normák azonban gyenge lábon állnak, ha nem támasztja alá őket az a meggyőződés, hogy ezek a normák valamilyen értékekből következnek. Az értékek támaszai pedig az emberi élet végső vagy egzisztenciális kérdéseire adott válaszok. A vallások – a fenti tág értelmében vett definíció szerinti vallások és világnézetek – ezekre a végső vagy egzisztenciális kérdésekre kínálnak válaszokat. Ezért ahhoz, hogy az ember az őt körülvevő világban tájékozódni tudjon, valamilyen vallási jellegű elképzelésekre, világképre van szüksége. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez nem azt jelenti, hogy minden vallás egyenértékű. Elég ennek érzékeltetésére arra utalni, hogy milyen különbség van az emberáldozatokat előíró és a minden ember iránti szeretetet legfőbb etikai elvként hirdető vallások között.

Párhuzamosan azzal, hogy a vallások segítenek az egyes embernek, hogy el tudjanak tájékozódni a világban, a vallások az egész társadalom számára fontos funkciót látnak el úgy, hogy a társadalom tagjai számára valamilyen közös értelmezési keretet nyújtanak az élet értelméről, az értékekről és a normákról. A vallásnak további funkcióit is említik a vallásszociológiában: elősegítik a társadalmi integrációt, az összetartozás érzését; közösségeket teremtenek; továbbá legitimálják a fennálló társadalmi intézményeket. Az utóbbi funkcióval kapcsolatban azonban meg kell említeni, hogy a vallások egyrészt valóban hozzájárultak egyes korokban és társadalmakban a fennálló társadalmi rendszer legitimálásához, másrészt azonban lényeges szerepet játszottak a fennálló társadalmipolitikai rendszerek legitimációjának megkérdőjelezésében, sőt forradalmi átalakításában. A mai világban ilyen, a fennálló társadalmi-politikai rendszer megváltoztatására törekvő vallási mozgalom a latin-amerikai felszabadítási teológia.

3.2. A gazdaság és a vallás összefüggései

Nemcsak a vallásszociológiának, hanem az egész szociológiának egyik legérdekesebb és legfontosabb kérdése, hogy a gazdasági és a tudati viszonyok változása, ezen belül a vallás változása milyen kapcsolatban vannak egymással, melyik az ok és melyik az okozat.

Közismert Marx tétele, hogy a gazdasági alap határozza meg a felépítményt, amelyhez a tudati elemeket, ezen belül a vallást is sorolta, bár nem zárta ki a visszahatás lehetőségét.

Kapcsolódik ehhez a vallás társadalmi hatásának kérdése: a fennálló viszonyok konzerválását szolgálja-e vagy a fennálló viszonyok változását? Marx állítása, hogy a vallás a nép ópiuma, azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a vallás és az egyház mindig a fennálló viszonyok megmaradásában érdekelt erők oldalán áll, azokat szolgálja. Úgy látszik, hogy gondolt arra, hogy a jövőben a szociológia töltheti be a vallás funkcióit.

Max Weber munkásságának jelentős részét alkotják vallásszociológiai művei, amelyekben a nagy vallások – a hinduizmus és más indiai vallások, a konfucianizmus és taoizmus, a mohamedanizmus, az izraelita vallás és a kereszténység – hatását vizsgálta a gazdaságra és társadalomra. Ezekben azt mutatta ki, hogy ezek nagyon lényegesen befolyásolták, hogy az adott társadalomban milyen gazdasági rendszer alakult ki, némely vallások hátráltatták, mások elősegítették a modern (kapitalista) gazdaság felé irányuló fejlődést. Különösen fontosnak találta a protestantizmus hatását a kapitalizmus kifejlődésére. Ugyanis a protestáns etikának tulajdonítható, hogy egyes nyugat-európai társadalmakban és az amerikai társadalomban a tisztán nyereségre, pénzszerzésre mint öncélra irányuló tevékenység „legjobb esetben erkölcsileg megtűrt tevékenységből a Franklin Benjamin értelmében vett hivatás” lett. Ez világos példája annak, hogy a vallás a társadalmi változást előmozdító hatóerő lehet.

Ezeknek a kérdéseknek tisztázása szempontjából érdekes lenne megvizsgálni az egyházaknak a kelet-közép-európai országokban 1945 után játszott szerepét, különösen a lengyelországi katolikus egyház szerepét. Az egyház rendkívüli befolyása a lengyel társadalomra cáfolni látszik azt a tételt, hogy a vallás a gazdasági alap függvénye, a rendszerváltozást támogató tevékenysége pedig arra enged következtetni, hogy bizonyos esetekben a vallás és az egyház ma is a társadalmi változás egyik lényeges tényezője lehet.

3.3. A szekularizáció elmélete

A vallásszociológia másik központi elméleti kérdése a **szekularizáció**. Az első szekularizációs elméletek szerint a gazdasági és társadalmi fejlődéssel, a racionális gondolkodás elterjedésével párhuzamosan a vallás fokozatosan elveszti fontosságát, szerepe a társadalom tagjainak mindennapi életében gyengül, majd teljesen megszakad az emberek kapcsolata az egyházakkal, az egyház befolyása és szerepe a politikában, az oktatásban, az egészségi ellátásban stb. fokozatosan megszűnik. *Durkheim* például azt írta *A társadalmi munkamegosztásról* című könyvében, hogy ha van olyan igazság, amelyet a történelem vitathatatlanul bizonyít, akkor az az, hogy a vallás a társadalmi életnek egyre kisebb részét öleli át. Hozzá kell tenni, hogy ezt problematikusnak tekintette, és azon gondolkodott, hogy mi léphetne a hagyományos vallás helyére.

Max Weber a szekularizáció helyett a világ varázstalanításáról beszélt. Ezen azt értette, hogy a modern társadalmakban tért hódít a vallási magyarázatokkal szemben a környezet, a természet, a társadalom racionális magyarázata.

Újabban a szekularizáción nem annyira a vallás és az egyház eltűnését, mint inkább változását értik. Egyben több egymással csak lazán összefüggő folyamatot különböztetnek meg a szekularizáción belül. Ilyen folyamatok a következők:

1. A racionális gondolkodás elterjedése. Ez a folyamat évszázados távlatban vitathatatlannak látszik, de ezzel párhuzamosan a vallásos gondolkodásban is erősödött a racionális elem. Nem kétséges például, hogy a zsidó és keresztény vallások sokkal racionálisabbak, mint más, különösen a korábban alapított vagy kialakult vallások, mint például a különböző mágikus hitek. Másrészt valószínűnek látszik, hogy az érzelmi elemeket a racionalitás nem fogja tudni teljesen elnyomni.

2. A nem sajátosan vallási feladatok (államigazgatás, oktatás, betegápolás, szegénygondozás stb.) elvégzésének függetlenülése az egyháztól. Ez a folyamat elősegítheti azt, hogy az egyházak a sajátosan vallási igényekre összpontosíthassák figyelmüket, és ezáltal azokat eredményesebben elégíthessék ki. (Feltételezhető például, hogy az egyházak visszahúzódása az állami politikából kedvez vallási hatásuk erősödésének.) Emellett jelenleg úgy látszik, hogy az egyházak számos említett, nem sajátosan vallásos funkcióiknak egy részét egyelőre megtartják, mert azokat az állam és más szervezetek nem képesek ellátni.

3. Átalakul az egyházak szervezete, gyengül a hierarchia, erősödik a kis spontán vallási csoportok önállósága, és ezzel párhuzamosan erősödik az úgynevezett „laikusok” szerepe a vallási tevékenységekben. Ez azzal a következménnyel járhat, hogy a vallásosság a „laikus” hívek körében tudatosabbá és aktívabbá válik.

Ezeknek a változási folyamatoknak összetett volta arra enged következtetni, hogy a szekularizáció kevésbé valószínű, hogy a vallás és az egyház elhalásához fog vezetni, mint azt korábban feltételezték. Viszont lényeges változásokat fog hozni a vallásban, a vallásosságban és az egyházak életében.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK Szekularizációs tendenciák

Az utolsó évtizedek vallásszociológiai vizsgálatai a keresztény kultúrájú országokban változatos képet mutatnak. Ez messzemenően összefügg a vallásosság mérésének nehézségeivel. A különböző vallásosságmutatók egy adott országban is teljesen eltérő mértékű vallásosságot mutathatnak. Mind a különböző vallásosságmutatók eltéréseire, mind az országok közötti különbségekre jó nemzetközi adatokat tartalmazott az 1990 körüli európai értékvizsgálat (*Giddens 1993*). A rendszeres templomlátogatók aránya mindenütt jóval kisebb, mint az Istenben hívők aránya. A vizsgált országok közül Svédországban és Franciaországban látszik a legkisebbnek, Írországban a legnagyobb a vallásosok aránya (18.1. táblázat). Írország után azonban az Egyesült Államokban a legmagasabb ez az arány, tehát abban az országban, ahol az állam és a felekezetek alkotmányjogi szétválasztása a legteljesebb, és amelyet sokan a világ legfejlettebb országának szoktak tartani, amely mintegy előre jelzi azokat a tendenciákat, amelyek a későbbiekben a többi fejlett országban is érvényesülni fognak. A szocialista országok közül az 1980-as években Lengyelországban volt messze a legmagasabb a magukat vallásosnak mondók és a rendszeres templomlátogatók aránya.

18.1. táblázat - 18.1. táblázat ♦ A vallásosság mutatói egyes keresztény kultúrájú országokban 1991-ben

Ország	Legalább hetente egyszer templomba jár	Hisz Isten létében
	százalék	
Svédország	4	38
Franciaország	10	57
Anglia	13	71
Németország	19	64
Hollandia	21	61
Spanyolország	33	42
Kanada	33	86
Olaszország	40	84
Egyesült Államok	43	93
Írország	65	96

Nincsenek hosszabb történeti múltra vonatkozó adataink a vallásosságról. A rendelkezésre álló adatokból úgy tűnik, hogy a vallásosság változási tendenciája is eltér országonként. Sok nyugat-európai országban a közelmúltban a szekularizációs tendenciákat lehet megfigyelni, csökkent a magukat vallásosnak mondók, a különböző hittételeket elfogadók, a valláserkölcsei normákat szigorúan követők és a rendszeres templomba járók aránya.

Másutt a csökkenési tendencia megállt, Amerikában pedig egyes vallásszociológusok a vallásosság terjedését figyelik meg. Hozzá kell tenni, hogy nem a hagyományos felekezetek, hanem különböző kisegyházak és szektaszzerű csoportok taglétszáma növekszik.

4.1. Fundamentalizmus

A fejlett országokban mindenütt, de leginkább Amerikában figyelmet keltett a közelmúltban a *fundamentalizmus* erősödése. Ez jelentkezik a katolikus egyházon belül például az anyanyelven való misézést és a II. vatikáni zsinaton hozott határozatokat elutasító mozgalmakban, az amerikai protestáns „újjászületési mozgalomban”. Az izraelita valláson belül tipikus fundamentalista irányzat a haszidizmus.

4.2. Új vallási mozgalmak

Még tovább mennek az úgynevezett „új vallási mozgalmak” elsősorban Amerikában, de kisebb mértékben a világ más keresztény kultúrájú társadalmában is. Ide szokás olyan vallási mozgalmakat sorolni, mint a Moon dél-koreai üzletember és prédikátor által alapított Egyesülés Egyházat, a Hare Krisna mozgalmat, a szcientológiát, a neopünkös- dista karizmatikus (nyelveken beszélő) mozgalmakat. Egészen szélső példájuk volt a jonestowni gyülekezet, amelyik Amerikából a latin-amerikai őserdőbe vándorolt ki, és ott a mai napig tisztázatlan ok miatt kollektív öngyilkosságot követett el.

A mohamedanizmus világméretben való terjedése és különösen a fundamentalista mohamedanizmus politikai hatalomra jutása egyes országokban (Irán) vagy a hatalom átvételére való törekvése (Algéria) áll nemcsak a vallásszociológusok, hanem a politikatudósok érdeklődésének középpontjában is. Ezek a nagyon változatos tendenciák arra engednek következtetni, hogy a szekularizáció korábban széles körben elfogadott elmélete a mai társadalmak egészében semmiképpen sem felel meg a valóságnak. Jellemző ebből a szempontból R. Campiche svájci vallásszociológusnak, a Nemzetközi Vallásszociológiai Társaság elnökének megjegyzése a társaság 1994-

es budapesti konferenciáján: „Nem az a kérdés, hogy lesz-e vallás a jövőbeni társadalmakban, hanem az a kérdés, hogy milyen vallás vagy vallások fognak e társadalmakban élni.” Ennek alapján elgondolkodhatunk azon, hogy a vallásszociológiának nem kellene-e feladnia azt az álláspontját, hogy nem értékeli a vallásokat, s nem tesz közöttük különbséget.

Az új vallási mozgalmak látványos tevékenysége, térítései és néhány, a fentiekhez hasonlóan drámai végkifejlet miatt az új vallási mozgalmak egész kérdésköre a vallásszociológia érdeklődésének középpontjában áll. Vannak, akik az okot egy általános kulturális vagy értékválságban látják, mások a modern társadalmakra jellemző gyökértelensé-
désben, elmagányosodásban keresik azt. Utálnak arra is, hogy az 1960-as évek végén indult és nagy elkötelezettséget kívánó újbaloldali politikai mozgalmak kifulladásra, és az ebből eredő csalódottság vihet egyeseket a hasonlóan teljes odaadást kívánó vallási mozgalmakba.

5. MAGYARORSZÁGI HELYZET

5.1. A magyar társadalom felekezet szerinti összetétele

Különböző típusú adataink vannak a magyarországi vallásosságról. Az 1949. évi népszámlálás volt az utolsó, amikor a felekezeti hovatartozást kérdezték.² 1992 végén a KSH egy, a 14 éves és idősebb népesség 0,5 százaléka kiterjedő mobilitásfelvétel keretében adatot gyűjtött arról, hogy a megkérdezetteket milyen felekezetben keresztelték meg vagy jegyezték be (18.2. táblázat).

18.2. táblázat - 18.2. táblázat ♦ A népesség megoszlása aszerint, hogy melyik felekezetben keresztelték meg vagy jegyezték be

Felekezet	1930	1949	1992
Katolikus	67,1	70,5	66,2
Református	20,9	21,9	20,9
Evangélikus	6,1	5,2	4,2
Izraelita	5,1	1,5	-
Felekezeten kívüli	-	0,1	4,8
Egyéb és ismeretlen	0,7	0,7	3,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

1930-tól 1949-ig a leglényegesebb változás az izraeliták számának nagyfokú csökkenése a második világháború alatti *holokauszt* és (kisebb részben) a kivándorlás miatt. Az evangélikusok számának csökkenése azzal függhet össze, hogy mind a német anyanyelvűek kitelepítése, mind a szlovákok egy részének áttelepülése Szlovákiába az evangélikusokat erősebben érintette, mint a többi felekezeteket. 1949-től 1992-ig a leglényegesebb – de valószínűleg a várhatónál kisebb – változás a felekezeteken kívüliek számának növekedése. 1992-ben az izraelita közösségekhez tartozók száma 80 és 100 ezer között – re becslhető. Számuk az 1992. évi felvétel mintájában annyira alacsony volt, hogy abból nem lehetett országos számarányukra következtetni.

A három nagy felekezet és a felekezeteken kívüliek iskolai végzettség szerinti összetétele (18.3. táblázat) azt jelzi, hogy leginkább a magas iskolai végzettségűek között találunk felekezeten kívülieket. A három felekezet közül történetileg az evangélikusok iskolai végzettsége volt a legmagasabb, ez a helyzet 1992-ben is fennmaradt.

² A 2001. évi népszámlálás ismét gyűjtött adatokat a felekezeti hovatartozásról. Eszerint a katolikusok aránya 54,5, a reformátusoké 15,9 százalék, 14,5 százalék felekezeten kívüli, 10,8 százalék nem válaszolt. Részletesen lásd a fejezet végén.

18.3. táblázat - 18.3. táblázat ♦ A különböző felekezetekben megkeresztelt 14 éves és idősebb keresők iskolai végzettség szerinti összetétele, 1992

Iskolai végzettség	Katolikus	Református	Evangélikus	Felekezeten kívüli
0-7 osztály	14,2	15,9	15,1	3,8
8 osztály	18,3	18,4	15,5	18,5
Szakmunkás-bizonyítvány	35,2	34,6	35,5	33,4
Érettségi	23,0	22,5	23,8	32,1
Felsőfokú diploma	9,2	8,6	10,0	12,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

5.2. A vallásosság változásának tendenciái

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1972 óta rendszeresen feltette azt a kérdést, hogy „Vallásos ember-e Ön?”, és két válaszalternatívát adott: „igen” és „nem”. Az erre a kérdésre adott válaszok tehát a *vallásosság* nagyon egyszerű önbesorolós definíción alapuló mutatóját adják. Ezen adatok szerint a magukat vallásosként definiálók aránya 1972-ben meglepően magas volt (46 százalék), a következő években folyamatosan csökkent, 1978-ban érte el a mélypontot (36 százalék), utána azonban lassan emelkedni kezdett, és 1990-ben már 51 százalékot ért el (Tomka 1991).

Az 1978 körüli tendenciaváltás a magukat vallásosnak mondók összetételében is lényeges változásokat hozott. Korábban a nők, az idősek, a községi lakosok és az alacsony iskolai végzettségűek között az átlagnál nagyobb volt a vallásosak aránya. Ezzel szemben 1978 után éppen a fiatalok, nagyvárosi lakosok és magas iskolai végzettségűek között kezdett a vallásosság erőteljesebben növekedni (bár még most is alacsonyabb közöttük a vallásosak aránya, mint az előbb említett kategóriák közt).

Tomka Miklós (1986) szerint a magas iskolai végzettségű fiatalok körében a hagyományostól lényegesen eltérő vallási érdeklődés körvonalai látszanak kibontakozni. A régi passzív-befogadó-fogyasztó típusú vallásossággal szemben terjed az aktív-kereső-al-kötő típusú. Ez összefügg a papok számának csökkenésével és a papság öregedésével, amely szükségképpen növeli a más foglalkozású „laikus”-ok szerepét. Ennek a változásnak egyik megnyilvánulása a kisebb közösségek szerepének növekedése szemben a nagyobb, de egymást alig vagy nem ismerő egyszerű templomlátogatókéval. Következménye az is, hogy e kis közösségekben erős a társadalmi kérdések iránti érzékenység és a társadalmi elkötelezettség.

Lényegesen árnyaltabb képet kapunk a magyarországi vallásosságról és annak változásairól, ha a vallásosságra vonatkozó kérdés több különféle alternatív választ tesz lehetővé.

Hankiss Elemér és munkatársai (1978) 1978. évi vizsgálataikban hasonló kérdést tettek fel („Vallásos embernek tartja Ön magát?”), de a megkérdezettek öt alternatív válaszlehetőség közt választhattak, így finomabb képet kapunk arról, hogy a vallással kapcsolatos attitűdöknek milyen változatai fordulhatnak elő a mai magyar társadalomban. A válaszok a következőképpen oszlottak meg:

1. Vallásellenes vagyok 7,5%
2. Nem vagyok vallásos 38,6%
3. Bizonyos fokig vallásos vagyok 17,7%
4. Vallásos vagyok, de nem rendszeres templomba járó 25,7%

5. Rendszeresen járok templomba 10,0%

6. Nem válaszolt 0,5%

Összesen 100,0

1980-tól kezdve Tomka Miklós (1991) a Tömegkommunikációs Kutatóközpont felvételeiben öt válaszalternatívás kérdéssel is kutatta a vallásosság mértékét (18.4. táblázat). Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy a magyar társadalom felnőtt tagjainak egy viszonylag kicsi, de növekvő része vallásos abban a szigorú értelemben, hogy az egyház tanításait követi és rendszeresen jár templomba, és egy ennél kisebb és csökkenő része következetesen ateista. Ezek között helyezkedik el a magyar társadalom 70-80 százaléka, amely részben közömbös, részben valamilyen laza kötődést mutat az egyházakhoz, bizonyos érdeklődést tanúsít a vallás iránt. Az 1980. és 1990. évi adatok összehasonlítása arra enged következtetni, hogy lassú eltolódás megy végbe a vallásosság irányában. Érdekes lenne annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy ez mennyiben kapcsolódik össze a más országokban is megfigyelt hasonló tendenciákkal, és mennyiben a magyar társadalom közelmúlt történetének következménye.

A vallásosságra vonatkozó legújabb adataink az 1993. évi Magyar Háztartás Panel-felvételből származnak. Ezek szerint a megkérdezett 16 éves és idősebb népességből 2,0 százalék hetente többször, 9,0 százalék minden héten, 8,3 százalék havonta egy- szer-kétszer, 24,3 százalék évente néhányszor és 39,7 százalék sohasem jár templomba, vesz részt vallási összejövetelen. Ugyanezen megkérdezettek 42,1 százaléka mindig hívő volt, 4,1 százaléka régen nem volt hívő, jelenleg hívő, 14,4 százaléka régen hívő volt, jelenleg nem hívő, 37,3 százalék sohasem volt hívő és 2,2 százalék nem adott választ. Ezek az adatok azt sejtetik, hogy a magukat vallásosnak mondók aránya 1990 után nem folytatta korábbi növekedési tendenciáját.

Erre engednek következtetni a KSH 1992. évi felvételéből a vallásgyakorlás módjára vonatkozó adatok is (18.5. táblázat). Ezeknek külön érdekességük, hogy felekezeten-

ként mutatják ki a vallásgyakorlás módja szerinti eloszlást. Az egyéb vallásúak, tehát a kiségyházakhoz és szektákhoz, új vallási mozgalmakhoz tartozók vallásgyakorlásának intenzitása sokkal nagyobb, mint a nagy felekezetek vagy történeti egyházak híveié. Az utóbbiak között is a reformátusok körében látszik a legelőrehaladottabbnak a vallástól való elfordulás, a szekularizáció.

18.4. táblázat - 18.4. táblázat ♦ Vallásosság a magyar társadalomban

A vallásosság mértéke öt válaszalternatíva esetén	1980	1985	1990
		százalék	
Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem	10,6	14,5	16,3
Vallásos vagyok a magam módján	40,9	44,8	49,4
Nem tudom megmondani	8,2	7,5	5,6
Nem vagyok vallásos, engem ilyesmi nem érdekel	19,3	15,0	24,3
Meggyőződésem szerint a vallásnak nincs igaza	19,0	14,0	3,9
Nincs válasz	2,0	4,1	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0

Még árnyaltabb információkat ad a vallásosság jellemzőiről egy közel ezer 14-19 éves személyre kiterjedő vizsgálat az 1980-as évek végén, amelyről *Molnár Adrienn* és *Tomka Miklós* (1989) számolt be. Sokféle kérdéssel mérték a vallásosságot, az egyházakkal való kapcsolatot, a vallási ismereteket.

A vallásgyakorlás módja

18.5. táblázat - 18.5. táblázat ♦ A vallásgyakorlás módja felekezetenként, 1992

Felekezet	Egyházon keresztül		A maga módján	Nem gyakorolja		Ismeretlen	Összesen
	rendszeresen	ritkán		de hívő	nem hívő, ateista,		
Katolikus	15,1	22,6	9,9	30,4	19,2	2,8	100,0
Református	8,2	19,7	12,8	30,9	24,2	4,3	100,0
Evangélikus	10,3	21,5	11,4	32,5	20,5	3,7	100,0
Egyéb vallású	29,8	9,8	9,8	30,1	18,4	2,1	100,0
Felekezeten kívüli	0,4	0,4	0,7	5,9	84,9	7,8	100,0
Összesen	12,7	20,6	10,0	29,0	23,6	4,0	100,0

A vallással és az egyházakkal való *gyermekkori kapcsolat* elterjedtségét jellemzi többek között az, hogy a megkérdezetteknek 40 százaléka volt elsőáldozó, 31 százalék bérált (ezek csak a katolikusok körében előforduló szertartások), 9 százalék konfirmált (ez a reformátusok és evangélikusok körében a bérálásnak megfelelő szertartás). A megkérdezetteknek a fele egyik szertartásban sem vett részt, egyharmad részük pedig sohasem volt templomban. Ezek az adatok érzékeltetik, hogy erősen visszaszorult a régi, úgynevezett „népegyházi” vallásosság, amelyben a fiataloknak nagy része szinte természetesen került kapcsolatba az egyházakkal, „belenőt” a gyülekezetekbe.

A jelenlegi *templomba járási szokásokra* vonatkozó kérdés szerint 5,4 százalék vasárnaponkénti, 3,1 százalék kéthetente-havonta és 37,1 százalék nagy ünnepeken vagy alkalmanként jár templomba, tehát a fiataloknak több mint a fele (54,4 százalék) egyáltalán nem jár templomba. Tehát csak egy kisebbség vesz részt intenzíven az egyházi alkalmakon.

A legalább havonta templomba járóknál lényegesen többen értettek egyet olyan megállapításokkal, amelyek vallásos hitet fejeznek ki:

18.6. táblázat -

Egyetért, százalék	
„feltétlenül létezik olyan valaki vagy valami, amit Istennek lehet nevezni”	21
„van Isten, aki szeret bennünket”	19
„a halált követi a feltámadás”	16

Ennél is szélesebb azoknak a fiataloknak a köre, akikben valamilyen pozitív értékelés él a vallásról, mert például „a vallás belső nyugalmat ad” megállapítással 47 százalék értett egyet. Ebből kikövetkeztethető, hogy a vallás iránti érdeklődés és szimpátia sokkal szélesebb körökre terjed ki, mint amekkora az egyházi alkalmakon rendszeresen részt vevők száma.

Viszont egészen csekélynek látszik a vallási tételekről alapos ismeretekkel rendelkezők aránya. A megkérdezetteknek mindössze 9 százaléka adott helyes választ arra a kérdésre, hogy hány evangélista volt, hány evangélium szerepel a Bibliában. Tehát még a bértáplálkozónak és a konfirmáltaknak is csak egy kis része tud a négy evangélistáról, noha a négy evangélium valójában majdnem minden egyházi alkalmon szóba kerül, és az oktatott bibliai ismereteknek alapeleme.

Hozzá kell tenni, hogy az ateista álláspont történeti megalapozottsága is igen gyengének látszik, a megkérdezetteknek ugyanis 32 százaléka úgy tudta, hogy Jézus nem történeti, hanem kitalált személy, 11 százaléka pedig úgy vélte, hogy lehet hogy élt, de ez nem biztos. Jézus történeti személy voltának kétségbevonása pedig évtizedek óta már nem része az ateista oktatásnak és propagandának, sőt az iskolai és más történelemkönyvekben az utóbbi időben kifejezetten történeti személyként mutatják be őt.

Két igen alapos vizsgálatra került sor a magyarországi *kisegyházakról* (Kardos 1969; Kardos-Szigeti 1988). Semmilyen szociológiai vizsgálat sem készült viszont a közelmúltban megjelent szektákról és új vallási mozgalmakról. Arról sincsen megközelítő képünk, hogy valójában hányan csatlakoztak hozzájuk.

Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a vallásosság különböző megnyilvánulásaira vonatkozó szociológiai adataink meglehetősen ellentmondásos képet adnak a mai magyar társadalomról. Noha sokkal több vallásszociológiai adatunk van, mint a többi volt szocialista társadalomnak, mégis további elmélyült vizsgálatokra lenne szükség ahhoz, hogy alaposan megértsük a vallásosság kiterjedését és jellemzőit a mai magyar társadalomban.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

Mint azt az értékekkel foglalkozó fejezetben már leszögeztük, igen nagy veszélyekkel jár az, ha az állam politikai eszközökkel próbálja az értékek, közöttük a vallási értékek elfogadását vagy elutasítását befolyásolni. Az államnak és az egyházaknak, a vallásnak egymástól világosan eltérő funkciója, feladata van a társadalomban, ezért mind az állam, mind a vallás számára hátrányos, ha az állam bele kíván avatkozni a vallásosság alakulásába. Érdemes megjegyezni, hogy az úgynevezett államegyházak híveinek száma majdnem mindenütt sokkal inkább csökkent, mint az államtól független egyházaké.

A szocialista korszak tapasztalatai pedig világosan bebizonyították, mennyire káros az, ha az állam próbálja a vallásosságot visszaszorítani, az ateista ideológiát terjeszteni. A fentiekben idézett adatok meggyőzően bizonyítják azt is, hogy a több évtizedes ateista propaganda lényegében majdnem teljesen eredménytelen volt, a magyar társadalomban nem az ateisták száma nőtt, hanem (ha egyáltalán) a vallás iránt közömbösöské. Az állam politikai szerepe arra korlátozódik, hogy megteremtse a lehetőséget minden vallás és gondolatrendszer számára tanainak kifejtésére, ha azok nem sértenek bizonyos alapvető emberi értékeket, amelyeket az adott társadalom elfogad.

A szélsőséges fundamentalizmus közelmúltbeli megnyilvánulásai külföldön és az új vallási mozgalmak megjelenése külföldön és hazánkban is igen bonyolult problémákat állít a vallási szempontból türelmes állam elé is, amikor el kell döntenie, hogy mely mozgalmak sérthetik az alapvető emberi jogokat.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A vallásszociológiában hosszú ideig uralkodott a szekularizáció elmélete. Eszerint a fejlett társadalmakban fokozatosan gyengül a vallásosság, az egyházak egyre kisebb szerepet játszanak. Ma úgy látjuk, hogy a szekularizáció több lazán összefüggő folyamatból tevődik össze, ezek: a racionális gondolkodás terjedése és ezzel a világ jelenségei vallásos magyarázatának háttérbe szorulása; a nem sajátosan vallási feladatok (államigazgatás, oktatás, betegápolás, szegénygondozás stb.) leválnak az egyházakról, specializált intézmények feladatkörévé válnak; végül átalakul az egyházak szervezete, gyengül a hierarchia, erősödik a laikusok szerepe. Egyik említett folyamat sem jár szükségképpen együtt a vallásosság csökkenésével, viszont átalakítja a vallásos gondolkodást, a rituálékát, a vallásos világnépet. Megmaradhat viszont a vallás alapvető funkciója, hogy az emberek és a társadalom végső kérdéseire válaszokat nyújtanak. Az elmúlt évtizedekben a fejlett országokban olyan új tendenciák jelentkeztek, amelyek megkérdőjelezzik a szekularizáció folytatódását. Ilyen a vallásos

ébredés egyes országokban, elsősorban az Egyesült Államokban, a fundamentalizmus megerősödése, továbbá az új vallási mozgalmak megjelenése.

Magyarországon a szocialista korszakban kezdetben erős, később gyengülő vallásellenes propagandamunka folyt, és az állam korlátozta az egyházak működési szabadságát. Ennek ellenére a magukat vallásosnak mondók aránya viszonylag magas maradt, bár az 1970-es évek második feléig csökkent. 1978 után azonban megfordult a csökkenési tendencia, egyre többen mondták magukat vallásosnak.

Amikor azonban a vallásosságra vonatkozó kérdést több válaszalternatíva felkínálásával tették fel, kitűnt, hogy a megkérdezetteknek csak egy kisebbsége „vallásos az egyház tanítása szerint”, és vesz részt rendszeresen, hetente istentiszteleti alkalmakon. Meglehetősen nagy viszont a társadalomnak az a része, amely a „maga módján vallásos”, és általában érdeklődő, barátságos attitűdöt mutat a vallással és az egyházakkal szemben. Nem lehet még világosan látni, hogy a vallásosság terjedésének tendenciája 1990 után folytatódott-e. Mindenesetre Magyarországon is megjelentek az új vallási mozgalmak.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Kapitány Balázs)

Fejezetünkben először röviden bepillantunk a szekularizációs elmélet és a nemzetközi összehasonlító vallási témájú vizsgálatok körül kialakult újabb vallásszociológiai irányzatokba. Ezután áttekintjük a több mint negyven év után ismét rendelkezésre álló felekezeti hovatartozásra vonatkozó népszámlálási adatokat. Majd bemutatjuk azokat a főbb nehézségeket amelyeket felvet a vallásosságnak – mint társadalmi jelenségnek – a szociológiai módszerekkel való vizsgálata.

8.1. Nemzetközi tendenciák

Az ezredforduló éveiben továbbra is a vallásszociológia egyik központi kérdése maradt a szekularizáció problémája. Van-e egyáltalán akármilyen létjogosultsága a szekularizációs elméletnek, amikor egyre nyilvánvalóbb, hogy az empirikus vizsgálatok nem támasztják alá a folyamatos szekularizáció tézisének. A kutatások több irányban is keresik azt az elméleti hátteret, amely illeszkedik az empirikus adatokhoz, trendekhez.

Eredendően a híres tudásszociológus Thomas Luckmann korai műveihez (1963, 1967) köthető a vallás individualizálódásának és privatizálódásának tézise. Luckmann a klasszikus szekularizációs elméletekkel szemben úgy véli, hogy a modern korban valójában nem szekularizációról, hanem a vallás személyessé válásáról beszélhetünk, amikor is ki-ki saját maga alakítja ki nem intézményes, hagyományos keresztény eszméktől sok esetben távol eső privát vallását. Így egy – legalább – hárompólusú vallási térről beszélhetünk, amelyben a (1) hagyományos intézményes vallásosság helyett (2) az individualizált vallásosság kerül előtérbe, miközben természetesen jelen van (3) egy nem vallásos csoport is. Több társadalomban, több vizsgálatnak empirikus úton sikerült is elkülönítenie ezeket a pólusokat. A 90-es évek elméleti és empirikus vallásszociológiájának egyik kérdése, vajon mennyire állja meg a helyét ez a luckmanni megközelítés, a szekularizációval konkuráló, azt csupán kiegészítő, esetleg teljesen téves elméletéről van-e szó (pl. Pollack-Pickel 2003).

Szintén fontos tendencia, hogy összetett matematikai-statisztikai módszerek előtérbe kerülésével a kilencvenes évtizedben ismét előtérbe kerültek a vallásosság többdimenziós elemzései (Huber 2003). Ezek a megközelítések Charles Glock 50-es évekbeli munkásságához nyúlnak vissza (Glock 1954), aki a vallásos viselkedést, hiteket nem egységesen kezelte, hanem öt önálló dimenzióra bontotta fel, melyeket külön-külön vizsgált. A vallásosság többdimenziós vizsgálata rámutat arra, hogy az egyes dimenziókban az egyes társadalmakban, vallásokban eltérő folyamatok érvényesülhetnek, a formális vallásgyakorlás és a személyes hit között nincs egyértelmű együttmozgás.

A többdimenziós elemzés másfelől nyilvánvalóvá teszi a vallások közötti összehasonlítások nehézségét. Hiszen az egyes vallások, „igényei” saját híveikkel szemben is igen eltérőek lehetnek a vallásosság egyes dimenzióiban. Például míg a katolikus hívek felé egyházi elvárás a szentmisék heti rendszerességű látogatása, a hinduizmusban ehhez hasonló elvárás a vallási rendezvények ilyen rendszeres látogatására vonatkozóan nincs. Ugyanakkor a hindu vallás sokkal részletesebben és szigorúbban szabályozza a mindennapi viselkedést (az étkezési szokásoktól a társadalmi érintkezésig), mint a katolicizmus. Annak, hogy európai keresztény szemmel az iszlám hívei általában igen buzgó vallásgyakorlónak tűnnek, jelentős részben az az oka, hogy az iszlám a mindennapi

életvezetés szintjén sokkal komolyabb elvárásokat (napi öt ima, étkezési előírások stb.) fogalmaz meg hívei felé, mint a kereszténység, ugyanakkor iszlám szemmel nézve a keresztény hittételek számítnak igen bonyolultnak.

Az európai kontinensen a 90-es években felgyorsuló politikai és gazdasági egységesülési folyamatok még inkább feltűnővé teszik, hogy a vallásosság, vallási magatartás terén továbbra sem beszélhetünk sem egységről, sem egyértelmű trendekről, még Európán belül sem.

Az 1998-as, több mint 30 országra kiterjedő vallási tematikájú ISSP-vizsgálat eredményei szerint, míg például Lengyelországban, Írországból vagy Portugáliából a válaszadók több mint kilenc tizede istenhívő volt, addig ugyanez az arány a volt NDK területén 26, Csehországban 46, Franciaországban 52 százalékra tehető. Míg például a svédországiak 14, a lengyelek 57 százaléka imádkozik legalább hetente többször (lásd a 18.6. táblázatot). Az istenhívők aránya egyes európai országokban nőtt a 90-es években (Spanyolország, Svédország), másutt viszont csökkent (Franciaország).

Ezek az adatok is megerősítik, hogy egyértelmű és visszafordíthatatlan szekularizáció- és folyamatról még az európai kontinensen sem lehet beszélni. Az is tény, hogy az istenhit, vagy a vallásos szertartásokon való részvétel visszaszorulása nem jelenti feltétlenül valamiféle racionális gondolkodás előretörését. A fent említett ISSP-vizsgálat eredményei szerint több volt szocialista országban például többen hisznek a csillagjegyekben (a horoszkópban), mint Isten létében.

Ugyanakkor bármily kockázatos is a kultúrák közötti összehasonlítások eredményeinek értelmezése, az feltételezhető, hogy más kontinensekhez viszonyítva Európában az emberek kevésbé érzik a vallás hatásait életvezetésükre, és meglehetősen gyengének tűnik az egyházak befolyása is az emberek életére.

8.2. Hazai tendenciák

A felekezeti adatok kapcsán a legjelentősebb új információforrás Magyarországon, hogy a 2001. évi népszámlálásba – nem kötelező jelleggel – bekerült a felekezethez való tartozást tudakoló kérdés (lásd 18.1. ábra). A nem válaszolás lehetőségével a válaszadók 10,8 százaléka élt. 14,5 százalék sorolta magát a felekezethez, egyházhoz nem tartozók közé. Ezen csoportok figyelembevételével is megállapítható, hogy Magyarország lakosságának többsége katolikus. Római katolikus 51,9 százalék, görög katolikus pedig 2,6 százalék. A második legnagyobb felekezet a református (15,9 százalék), míg az evangélikusok aránya jelentősen csökkent, jelenleg 3 százalék. Izraelitának kevesebb mint 13 000-en vallották magukat, bár feltételezhető, hogy a válaszolni nem kívánók között felülreprezentáltak lehetnek a zsidó vallásúak. A magyarországi unitáriusok száma mintegy 6500 fő volt, míg az ortodox egyházak hívei összesen már csak mintegy 15 000 főt tettek ki 2001-ben.

Az összes többi – több mint száz – egyház híveinek együttes száma kevesebb mint százezer fő, közülük a legnépesebb a Jehova tanúi egyház mintegy 22 000 hívővel. Még ha feltételezzük is, hogy a válaszolni nem kívánó és az „ismeretlen” csoportokban is vannak hívei a kis méretű egyházaknak, az adatok arra utalnak, valójában a híveik nem tehetnek ki többet, mint a lakosság egy-másfél százalékát. Így tehát, ha nőtt is a kisegyházak, szekták szerepe, azok méretük alapján még mindig nem jelentősek a társadalomban.

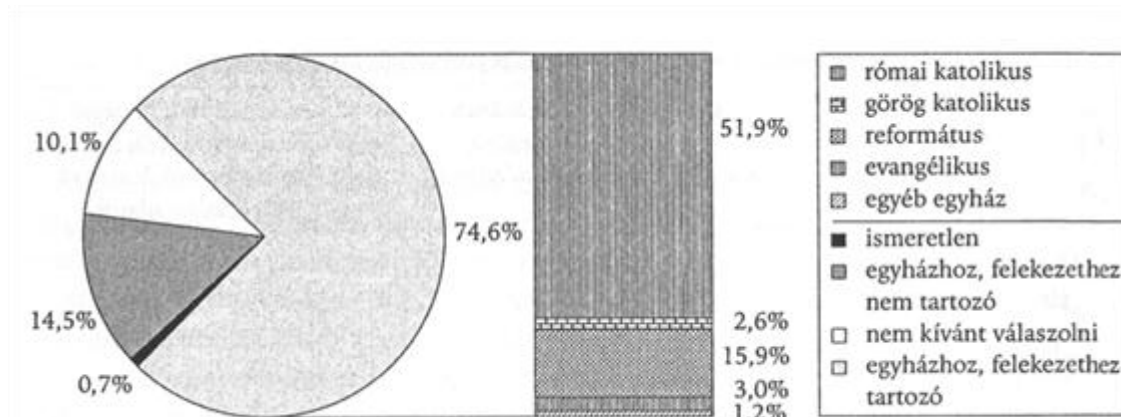
18.7. táblázat - 18.6. táblázat ♦ Az Istenben hívők és a hetente többször imádkozók aránya néhány országban

	Az Istenben hívők aránya (a kérdésre válaszolók arányában, súlyozatlan adatok)	A hetente többször, vagy gyakrabban imádkozók aránya (a kérdésre válaszolók arányában, súlyozatlan adatok)
Ciprus	97	28
Lengyelország	95	57
Írország	94	45
Portugália	92	47

Észak-Írország	89	46
Olaszország	88	45
Spanyolország	82	29
Ausztria	81	30
Svájc	73	35
Szlovákia	72	36
Lettország	72	21
Nagy-Britannia	68	21
Magyarország	66	36
Szlovénia	63	21
Németország (volt NSZK)	62	25
Bulgária	60	16
Oroszország	60	17
Hollandia	59	30
Norvégia	58	20
Dánia	57	17
Franciaország	52	21
Svédország	46	14
Csehország	46	18
Németország (volt NDK)	26	8
Chile	96	55
Fülöp-szigetek	95	80
Egyesült Államok	92	60
Izrael	81	27
Kanada	76	30
Ausztrália	65	31
Új-Zéland	59	28

Japán	43	27

A népszámlálási adatok igen erős egyházi kötődést mutatnak, ha azokat összevetjük kérdőíves vizsgálatok adataival, amelyekben rendszerint csupán 13-16 százalék a magukat az egyház tanítását követőknek mondók aránya.

18.1. ábra ♦ Magyarország vallási megoszlása, 2001

Például a 2001/2002-es Életünk Fordulópontjai vizsgálatban a 18-75 éves válaszadók 16,4 százaléka mondta magát vallásosnak „az egyház tanítása szerint”, 54,6 százalék sorolta magát a „maga módján vallásosak” közé. 5 százalék volt azok aránya, akik nem tudták eldönteni, hogy vallásosak-e, 22,9 százalék nevezte magát nem vallásosnak (1,1 százalék nem kívánt, vagy nem tudott válaszolni).

Azonban azt a feltételezést, hogy a magukat a „maguk módján” vallásosnak nevezők többsége egyáltalán nem kötődne felekezethez, valláshoz cáfolják az egyes vallási „szertartások” igénybevételi adatai. Ha áttekintjük az egyes felekezetek rendelkezésünkre álló belső statisztikáit, ezekből kiderül, hogy ma a magyar állampolgárok többségét megkeresztelik, a meghaltak többségét egyházi temetéssel temetik el. Emellett bérnialók/konfirmálók és a házasodók között az egyházi esküvőt kötők aránya is elég magas lehet, bár minden valószínűség szerint nem éri el az 50 százalékot.

Az adatok tehát arra utalnak, hogy az, hogy valaki élete főbb fordulópontjain igénybe veszi egy egyház „szertartásait”, magát egy valláshoz tartozónak vallja, még nem jelent feltétlenül az egyház tanításához kötődő vallásosságot. A másik oldalról nézve, ez viszont azt is jelenti, hogy a „maguk módján” vallásosak többsége is fontosnak, lényegesnek érzi, hogy igénybe vegyen egyes egyházi „intézményeket”.

Láthatjuk, hogy a használt meghatározástól nagymértékben függ az, hogy a magyar társadalom mekkora arányát sorolhatjuk a vallásosak közé. Ebből a szempontból a legérdekesebb az a csoport, amely a „maga módján” vallásosnak vallja magát, és amelyhez a társadalom mintegy fele tartozik.

Tomka Miklós (1998) feltételezése szerint az ebbe a csoportba tartozók az egyházakat mint az időnként felmerülő vallási szükségleteiket (keresztelés, hittantanítás, öreg szülők lelki gondozása stb.) kielégítő személytelen vallási szolgáltatókat képzelik el. „Számukra az egyház a vallási szolgáltatások intézménye. Mint ahogyan a Keravill a technikai cikkek árusításának az intézménye. Időnként szükség van rá. A vevő bemegy, vásárol, fizet s tovább nem törődik a bolttal. De bosszantaná, ha a lakása közelében minden műszaki boltot megszüntetnének.” – vélekedik Tomka.

18.8. táblázat - 18.7. táblázat ♦ Egyházi „intézmények” igénybevételének fontossága egyes csoportokban. 2001/2002 (Életünk Fordulópontjai vizsgálat N:16394)

	Mennyire fontos az újszülött megkeresztelése? (átlagos osztályzat)	Mennyire fontos az egyházi esküvő? (átlagos osztályzat)	Mennyire fontos az egyházi temetés? (átlagos osztályzat)

Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem	4,7	4,7	4,8
Vallásos vagyok a magam módján	4,1	3,7	4,2
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e	3,3	2,9	3,5
Nem vagyok vallásos	2,5	2,2	2,7

András Imre (1997) ezzel szemben ugyanennél a csoportnál inkább a vallási ismeretek hiányára helyezi a hangsúlyt, amikor kiemeli, hogy a „maguk módján” vallásosak között sokan lehetnek azok, akik a szocializmus alatt meggyengített egyházi tudás miatt egyszerűen nem ismerik annyira az egyházi tanítást, hogy azt állíthassák, hogy az egyház tanítása szerint vallásosak lennének.

Végül Rosta (2002) szintén erről a csoportról írva nyugat-európai minták nyomán felveti, hogy itt kaphat szerepet egy olyan individualizált vallásossággal rendelkező alcsoport is, amely tudatosan saját magának „barkácsol össze” össze egy – az egyháztól független – saját vallást.

A kérdőíves kutatások adatai azt mutatják, hogy a magukat vallásosnak vallók aránya – a nyolcvanas évtizeddel szemben – a 90-es években nem nőtt jelentősen. Így például, ha a fentebbi 2001/2002-es adatokat összevetjük a rendszerváltás környékén mért eredményekkel (lásd a 18.7. táblázat) nem figyelhetünk meg igen jelentős elmozdulást, bár a maguk módján vallásosak aránya kicsit emelkedett a nem vallásosak rovására.

Egyes kutatók (pl. Hegedűs 2001a) azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy a látszólag változatlan arányok mögött átstrukturálódás figyelhető meg: míg korábban az egy- házias vallásosság elsősorban az idős, alacsony társadalmi státusú falusi nőkre volt jellemző, addig az ezredforduló éveire egyre jelentősebb arányban jelentek meg a fiatal, magas státusú vallásos csoportok is. Noha egyértelmű fordulatról nem beszélhetünk, azt a legtöbb kutatás megerősíti, hogy a – különféleképpen meghatározott – vallásosak aránya iskolai végzettség szerint egyre inkább U alakot vesz fel, vagyis a legmagasabb és legalacsonyabb iskolai végzettségű csoportokban magasabb arányú, mint a szakmunkások és a középfokú végzettségűek csoportjaiban. Ezek az eredmények nem mondanak ellent annak, hogy a magasabb végzettségű, illetve fiatal csoportokban átlag feletti a kifejezetten vallástalanok aránya is. A 90-es években tehát ebből a szempontból a diplomás (és a részben a fiatal) csoportok polarizációja felerősödött.

A népszámlálás területi adatainak vizsgálatából első pillanatra úgy tűnik, hogy a katolicizmus területi terjedése figyelhető meg 1949 és 2001 között az egykori alföldi evangélikus területeken és a református vallási tömb szélein. Például az 1949-ben evangélikus többségű Békéscsabán, vagy a református Hódmezővásárhelyen 2001-ben már a katolikus a legnépesebb felekezet. Azonban ezekben a városokban valójában arról van szó, hogy az itt igen jelentős vallástalanodás erőteljesebben érintette a protestáns egyházakat. Így nem a katolikus egyház erősödése, hanem inkább a reformált gyülekezetek gyengülése okozta a felekezeti arányok megváltozását. Összességében azt mondhatjuk, hogy a szocializmus alatt nem rendeződött át jelentősen az ország vallási térképe.

A történelmi egyházak híveinek elkülönülése azonban jelentősen csökkent. A református férjek 46, az evangélikusok 63 százaléka felekezetiileg vegyes házasságban él 2000-ben. A híveiket általában nem beleszületéssel, hanem betéréssel gyűjtő kiségyházak ebben a tekintetben jóval zártabbak. Például a jehovista férjek 88 százaléka jehova a felesége is.

A magukat felekezethez nem tartozóknak vallók földrajzi eloszlása érdekes képet mutat: kiemelkedő egyes alföldi területeken, elsősorban Békés megyében (31 százalék), illetve Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyék egyes részein. Budapest egykori munkáskerületeiben (Csepelen, Újpesten 25 százalék) is meglehetősen magas a magukat egyházhöz, felekezethez nem tartozóknak vallók aránya, de alacsonyabb a fent említett alföldi területeknél. Ezeken a tradicionálisan református alföldi területeken található az a tucatnyi – sok esetben 1950 után alakult – hazai település, melyek lakóinak többsége felekezeten kívülinek vallotta magát.

Míg a kilencvenes években a vallásosság mértéke összességében és jelentős mértékben nem változott, mégis bekövetkezett egy az egyházakhoz kötődő fontos társadalmi jelenség: jelentősen nőtt az egyházak társadalmi szerepvállalása.

A rendszerváltást követő években visszakapván egykori ingatlanvagyonuk nagy részét a történelmi egyházak jelentős intézményrendszert építettek ki/építettek újra. Az oktatás területén mind a katolikus, mind a református egyház a teljes vertikumban jelen van az óvodától a tudományegyetemig, és a kisebb egyházak is jelentős számú oktatási intézményt üzemeltetnek. A 2003/2004-es tanévben 151 általános iskola 21 szak- és 26 szakközépiskola, több mint egy tucat felsőoktatási intézmény volt egyházi fenntartásban. Ennél jelentősebb szerepet játszanak az egyházak a gimnáziumi oktatásban, a 91 egyházi fenntartású gimnáziumban tanult a gimnazisták 16 százaléka.

A köz- és felsőoktatás mellett szociális és egészségügyi intézményeket is jelentős számban üzemeltetnek egyházak. A növekvő társadalmi szerepvállalás sok szempontból új feladatokat jelentett az egyházaknak mint szervezeteknek, elég itt csupán arra utalni, hogy az egyházak igen komoly munkaadókká váltak, intézményeikben tízezerszámra dolgoznak munkavállalók, ingatlanvagyonuk, költségvetésük igen felduzzadt. Az egyházaknak ez a növekvő társadalmi szerepvállalása azonban még mindig alacsonynak számít európai összevetésben, és töredéke a szocializmus előttinek.

Az egyházi intézményrendszer kiépítése vegyes társadalmi környezetben zajlott le. Egy 1995-ös felmérés eredményei szerint (Tamás 1997, Tomka 1997) a társadalom többsége az állami mellett egyházi szerepvállalást is elfogadott a szociális ellátás, az oktatás, az egészségügy területén. Azonban ekkor a társadalomnak csupán megközelítőleg fele helyeselte az „egyházi jelenlét fokozását az általános iskolákban” (48 százalék), újabb egyházi gimnáziumok nyitását (47 százalék), egyházi egyetemek létrehozását (44 százalék).

9. VITAKÉRDÉSEK

1. Hat-e a vallás a gazdasági és társadalmi rendszerre?
2. Lehet-e folytatódó szekularizációs tendenciáról beszélni a világban?
3. Mivel lehet a vallásosság változásait magyarázni Magyarországon?
4. Hogy jellemezhetjük a maguk módján vallásosak csoportját?
5. Milyen összefüggéseket figyelhetünk meg az iskolai végzettség és a vallásosság között?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

vallásosság ♦ szekularizáció ♦ egyház ♦ szekta ♦ új vallási mozgalmak ♦ a vallás in- dividualizálása

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1991. Vallásosság és egyházak a 20. században – fő tendenciák és nyitott problémák.

INFO-Társadalomtudomány, 17. sz. 41–47. p.

Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Reisz László 1994. *Társadalmi tagozódás, mobilitás*. Budapest, KSH.
Hamilton, Malcom B. 1998. *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*. Budapest, AduPrint.

Hegedűs Rita 2001a. A vallásosság a társadalomban. *Századvég*, 2. sz. 51–68. p.

Kardos László 1969. *Egyház és vallásos élet egy mai faluban*. Budapest, Kossuth.

Kardos László – Szigeti Jenő 1988. *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Budapest, Magvető.

Molnár Adrienn – Tomka Miklós 1989. Ifjúság és vallás. *Világosság*, 4. sz. 246–256. p.

Tomka Miklós 1979. Vallás és társadalmi rétegződés. *Magyar Tudomány*, 1. sz. 11–20. p.

Tomka Miklós 1983. Társadalmi változás – vallási változás. *Szociológia*, 3. sz. 253–272. p.

Tomka Miklós 1985. A vallásosság változása – egy és több dimenzióban. *Kultúra és Közösség*, 5. sz. 3-16. p.

Tomka Miklós 1990. Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, Társi, 534–555. p.

Tomka Miklós 1991. *Magyar katolicizmus 1991*. Budapest, Országos Lelkipásztori Intézet.

Tomka Miklós 1995. *Csak katolikusoknak*. Budapest, Corvinus.

Tomka Miklós 1996. A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 21-22. sz. 163-172. p.

19. fejezet - 19. fejezet | TÁRSADALMI VÁLTOZÁS

A szociológia előfutárait és klasszikusait nagymértékben érdekelték a társadalom fejlődési tendenciái. Nemcsak a múltbeli társadalmi változásokat magyarázták, hanem a jövőt is előre akarták látni. Legtöbbjük – Saint-Simon, Comte, Marx, Spencer – a jövőbeli fejlődést kifejezetten pozitívan ítélte meg, egy jobb társadalom eljövételét várták. A második világháború után a nagy történelmi fejlődési tendenciák, változások iránti érdeklődés a szociológusok körében lényegesen csökkent. Ennek oka a korábbi „nagy” és optimista elméletekből való kiábrándulás volt. Ezt fogalmazta meg Merton, amikor a „középtávú elméletek” kidolgozását tartotta a szociológia feladatának, a „nagy” elméleteket viszont kevésbé használhatóaknak mondta. Az egész strukturalista-funkcionalista elméleti irányzat hallgatólagosan hajlott a történeti tendenciák elhanyagolására, a történeti változások helyett a jelenlegi helyzetre, a dinamika helyett a statikára helyezte a súlyt.

Ugyanakkor az emberi társadalmak nagy változásai a XIX-XX. században egyre inkább gyorsulnak. Az emberiség történetének első tízezer éveit, sőt – ha körülbelül 100 ezer évvel ezelőttre tesszük a mai ember megjelenését a földön – közel százezer évét inkább a változatlanóság jellemezte. Nem változott a létfenntartási eszközök megszerzésének módja (gyűjtögetés, vadászat, halászat), valószínűleg nem változtak az emberi együttélés formái, szervezetei (családok, törzsek, kiscsoportok) és aligha változott lényegesen a kultúra. Körülbelül tízezer évvel ezelőtt történt az első nagy változás: a növénytermelésre és állattenyésztésre, vagyis a mezőgazdaságra való áttérés és ezzel összefüggésben az állandó települések kialakulása. Mintegy hatezer évvel ezelőtt jöttek létre az első nagy államok (Mezopotámiában, Egyiptomban) és az első magas színvonalú kultúrák. Az 1700-as évek közepén indult meg az ipari forradalom és kezdődött el a munka termelékenységének és ezzel az életszínvonalnak gyors növekedése a Föld egy részén. A második világháború után az iparosodás fokozatosan kiterjedt a Föld nagy részére, a lakosság egyre nagyobb hányada nagyvárosokba költözött, igen gyors kulturális változások mentek végbe, a televízió „nagy faluvá” tette az egész világot. A XX. század második felében a változások tovább gyorsultak mind a fejlett, mind a fejlődő országokban. A. Toffler amerikai tudomány-népszerűsítő író egyik könyvének a *Jövő sokkja* címet adta, és benne azzal foglalkozott, hogy a változások annyira rohamosakká válnak, hogy a társadalom tagjait szinte sokként érik, nem képesek hozzájuk alkalmazkodni. Indokolt tehát, hogy a szociológia alaposan vizsgálja a változásokat.

Különösképpen fontos a változások vizsgálata számunkra Magyarországon, mert a szocialista rendszer összeomlása után viharos változások indultak el, amelyeknek megismerése és megértése hozzájárulhatna ahhoz, hogy a magyar társadalom számára a változások előnyei túlsúlyban legyenek a káros hatásokkal szemben.

Ezért ebben a fejezetben a társadalmi változások kétségtelenül távolról sem tökéletes elméleteinek ismertetése mellett elsősorban a magyarországi változásokra vonatkozó szociológiai ismeretekkel foglalkozunk.

1. ALAPFOGALMAK

1.1. Társadalmi változás

A fejezet címe nem véletlenül **társadalmi változás**, nem pedig társadalmi fejlődés vagy valamely más olyan kifejezés (például haladás, progresszió), amely arra utal, hogy a társadalom változásai egy rosszabb, elmaradottabb állapotból egy jobb, fejlettebb állapot irányában mennek, vagy azt sugallják, hogy a változásoknak van valamilyen előre meghatározható és előrelátható iránya. A szociológia, amely megszületése után hajlamos volt magát a jobb jövőt felmutató, az ebben a jó irányban haladó tendenciákat leíró tudománynak tekinteni, mára szerényebbé vált, a végbemenő változásokat törekszik regisztrálni, anélkül hogy mindig és minden esetben állást foglalna abban a kérdésben, hogy ezek a változások összességükben jó vagy rossz irányban haladnak. A változást úgy definiáljuk, mint a *társadalom szerkezetének, intézményeinek, társadalmi értékeinek vett kultúrájának változását*. Ez a változás végbemehet gyorsan és lassan, fokozatosan és ugrásszerűen.

1.2. Gazdasági növekedés, gazdasági fejlődés, társadalmi fejlődés

A változással rokon fogalmak a következők:

- a **gazdasági növekedés** egyszerűen a GDP-nek, pontosabban az egy főre jutó GDP-nek a növekedése,
- a **gazdasági fejlődés** ennél kevésbé pontosan definiált fogalom, az egy főre jutó

GDP növekedése mellett beletartozik a gazdasági szerkezet átalakulása (iparosodás), a gazdálkodás hatékonyságának emelkedése stb.,

- a **társadalmi fejlődés** még kevésbé pontosan definiált fogalom, bele szokás érteni az életszínvonal emelkedését, a városiasodást, az iskolai végzettség emelkedését, a halandóság javulását stb.

Noha a fejlettség nem elég pontosan definiált fogalom, ennek ellenére nemcsak a társadalomtudományi szakirodalomban, hanem a politikában (például a nemzetközi szervezetekben) és a mindennapi nyelvben is széles körben használják a fejlett és fejlődő országok fogalmait. **Fejlett országoknak** tekintik azokat, ahol az egy főre jutó GDP magas, **fejlődő országoknak** azokat, ahol az egy főre jutó GDP alacsony. A „fejlődő” jelző használata valójában eufemizmus, a valóság megszépítésére szolgál, ténylegesen elmaradott országokról van szó, de ezen országok megsértésének elkerülése végett nem nevezik őket elmaradottaknak. Az elmaradott országok között vannak ugyanis olyanok, ahol az 1980-as években az egy főre jutó GDP ténylegesen csökkent. A fejlett és a fejlődő országokat elválasztó szakadék széles, ezért a kétféle ország megkülönböztetése nem ütközik nehézségekbe, bár a fejlődők között nagy különbségek vannak az egy főre jutó GDP szintje tekintetében. A XX. század második felében kevés országnak, elsősorban csak a négy „ázsiai kis tigrisnek” (Dél-Korea, Tajvan, Hongkong, Szingapúr) sikerült a fejlődők közül a fejlettek csoportjába átlépni. Nem szokás a fejlettek közé számítani a gazdag (kis lakosságú) olajtermelő országokat, bár azokban az egy főre jutó GDP a fejlett országokéhoz hasonló.

1.3. Jólét, életminőség

Az 1960-as években egyre több társadalomtudósban merültek fel kétségek az egy főre jutó GDP-nek mint a fejlettségnek vagy a jólétnek mérőszámával kapcsolatban. Először több kísérlet történt a fejlettség szintjének olyan mérési módszerét kidolgozni, amely nemcsak az egy főre jutó GDP-t veszi figyelembe, hanem olyan más mutatókat is, mint a születéskor várható átlagos élettartam, a csecsemőhalandóság, az iskolai végzettség stb.

Később elterjedt a szociológiában az a gondolat, hogy a fejlettség mellett vagy helyett a jólétet kell mérni, és hogy a **jólét** sokdimenziós fogalom, a jövedelmen és a fogyasztáson kívül beletartozik az egészségi állapot, a műveltség, a közbiztonság, a szabadon beosztható idő stb.

Innen már csak egy lépés az **életminőség** fogalmának a bevezetése. Az életminőségen egyesek az emberi élet *nem anyagi dimenzióit* értik. Mások az egyéni élet anyagi és nem anyagi dimenziójával való *elégedettségként* definiálják az életminőséget. E. Allardt (1973) életminőség-definíciója szerint az embernek háromféle alapvető szüksége van: az anyagi javak megfelelő színvonala, amelyek biztosítják élelmezését, lakását, ruházódását, közlekedését, ezt nevezte a jólét „*birtoklási*” dimenziójának; a jó emberi kapcsolatok, ezt nevezte a jólét „*szeretet*”-dimenziójának, végül pedig a saját élete értelméről, céljáról, hasznosságáról való meggyőződés, az „*önmegvalósítás*”, ezt nevezte a jólét „*létezés*”-dimenziójának. Ezek közül az anyagi dimenziót nevezte életszínvonalnak, az emberi kapcsolati és a „*létezési*” dimenziót pedig az élet minőségének. Az anyagi dimenzióval kapcsolatos szubjektív véleményeket nevezte elégedettségnek, az életminőséggel kapcsolatos szubjektív értékeléseket pedig boldogságnak. A mai szociológiában az életminőség fogalma többnyire az élet nem anyagi dimenzióit, azoknak objektív és szubjektív oldalát egyaránt jelenti. Az életminőség-kutatás már a szociológiának kifejlett ágazatává vált, saját folyóirattal, konferenciákkal.

1.4. Gazdaság- és társadalomtípusok

A társadalmi fejlődés elméletei különféle nagy gazdasági-társadalmi rendszereket, formációkat, típusokat különböztetnek meg, amelyek szerintük a történelem folyamán egymást követik vagy egymás mellett léteznek. Ezek közül néhánynak a definícióját mutatom be.

A **kapitalista gazdaság** két jellemzője: a termelőeszközök nagy többsége magántulajdonban, többnyire viszonylag kisebb számú tőkés magántulajdonában van, és a társadalom tagjainak többsége, mivel nem rendelkezik termelőeszköz-tulajdonnal, bér munkásként kénytelen munkát vállalni a magántulajdonban lévő gyárakban stb., továbbá a gazdaság működését a szabadpiac szabályozza, az állam nem avatkozik be közvetlenül a gazdaság működésébe.

A **szocialista gazdaság** két jellemzője: a termelőeszközök nagy többsége állami (társadalmi) tulajdonban van, továbbá központi tervek szabályozzák a gazdaság működését. Szokás *parancsgazdaságnak* is nevezni.

A két fogalom fenti definíciója érzékelteti, hogy a leírt két tiszta típus között sokféle átmeneti típus képzelhető el. Ezeket szokás **vegyes gazdaságnak** nevezni.

A XX. század végén ezeknek a vegyes formáknak kialakulása és általában mindkét nagy rendszer belső fejlődése következtében sokan kérdésessé teszik, hogy lehet-e egyáltalán kapitalista és szocialista társadalomról a fenti értelemben beszélni, és helyettük más elnevezéseket javasolnak. Anélkül, hogy a vitában állást kívánnék foglalni, az egyszerűség kedvéért – sok más szociológushoz hasonlóan – én is használom mindkét fogalmat, vállalva azt, hogy ez némi pontatlanságot visz az elemzésbe.

A kapitalista-szocialista fogalom párral párhuzamosan, de azzal többnyire szembeállítva szokás az **ipari társadalom** fogalmát használni. Ez olyan társadalom, ahol a foglalkoztatottak nagyobb része az iparban, építőiparban és a közlekedésben dolgozik, és ahol a nemzeti jövedelem túlnyomó részét ezek a népgazdasági ágak állítják elő. E definícióból következően mind a kapitalista, mind a szocialista társadalom – legalábbis az iparosodás korábbi szakaszaiban – az ipari társadalom típusába tartozik.

Posztindusztriális vagy **szolgáltatási társadalomnak** szokás nevezni azokat a társadalmakat, ahol a tág értelemben vett szolgáltatások (ideértve a kereskedelmet is) területén dolgozik a foglalkoztatottaknak több mint a fele.

Az utóbbi fogalmakat használó szociológusok az iparosodásban és később a szolgáltatások növekedésében látják a gazdasági és társadalmi fejlődés lényegét (ellentétben a marxistákkal, akik a kapitalizmusból a szocializmusba vezető folyamatot látják lényegesnek).

A némileg szűk iparosodás és ipari társadalom fogalom helyett szokás a modern társadalom és modernizáció fogalmát is használni, amelyek tágabb – de egyben pontatlanabb fogalmak. Általában az ipari társadalmakat nevezik modern társadalmaknak, hozzátevé azonban, hogy a **modernizáció** többet jelent, mint egyszerűen az ipari termelés növekedését, mert beletartozik a városiasodás, az iskolai végzettség emelkedése, a demográfiai viselkedés (elsősorban a gyermekszám tervezése), sőt az emberi viselkedés motívumainak és normáinak, továbbá az értékeknek a megváltozása, ezzel összefüggésben a politikai rendszernek a demokratizálódása is.

A modernizáció különféle definíciói közül ebben a tankönyvben azt választom, amely a modernizáció következő alapvető jellemzőit emeli ki: hatékony piacgazdaság, magas életszínvonal, kiterjedt szociális védelem a társadalom hátrányosabb helyzetű rétegeinek, társadalmi integráció, az emberi erőforrások vagy tőke magas szintje, továbbá többpártrendszerű demokrácia, valamint modern mentalitás, gondolkodásmód, értékek és normák, kultúra.

A modernizáció fogalmának előnye, hogy érzékelteti: a gazdasági változások nem valósíthatók meg önmagukban, mert társadalmi, kulturális és politikai előfeltételeik vannak.

1.5. Centrum és periféria

A mai fejlett és fejlődő országok eltérő fejlődési feltételeit hangsúlyozó társadalomtudósok vezették be a centrum és a periféria fogalmát. **Centrumnak** vagy *magterületnek* (core) nevezik azt az országot vagy országcsoporthoz, némelykor országrészt, ahol a gazdasági és társadalmi fejlődés először megindul, és amelyik utóbb a fejlődés élén halad. **Perifériának** nevezik az ezektől távol fekvő, elmaradt vagy a fejlődésben az előbbiektől „után kullogó” területet. A kettő között egy „félperifériát” is meg különböztethetünk.

2. MÓDSZEREK

Az elmúlt évszázadok társadalmi viszonyait nyilvánvalóan nem lehet a mai társadalmak vizsgálatára használt szociológiai módszerekkel – kérdőíves adatfelvétellel, megfigyeléssel – tanulmányozni. Csak az adott korból fennmaradt különböző dokumentumok vizsgálatára lehet támaszkodni. Ezek lehetnek:

– a hivatalos statisztika által közzétett adatok, ezek Magyarországon túlnyomó részben csak 1870-ig nyúlnak vissza, amikor a magyar Központi Statisztikai Hivatal megkezdte működését; egyes más országokban már korábban működött hivatalos statisztikai szolgálat;

- magánstatisztikusok adatgyűjtései, ilyenek Magyarországon Fényes Eleknek és másoknak a XIX. századi települési adatgyűjteményei;
- régi népesség-összeírások és más statisztikai adatgyűjtések eredeti összeíró ívei, amelyeket újra lehet elemezni; különösen értékes adatforrások lehetnek a népszámlálási kérdőívek, ezek azonban Magyarországon csak kivételes esetekben maradtak fenn;
- egyházi összeírások és adatgyűjtések;
- korabeli tudományos és irodalmi művek; végül
- régészeti források stb.

Az ilyen adatforrások elemzésére külön tudományág, a *történeti szociológia* alakult ki. A történeti szociológiát a szociológusok mellett történészek is művelik. Különösen fontos szerepet játszott az ilyen kutatások kifejlesztésében a francia Annales-iskola (Bloch 1996; Braudel 1996).

Az 1960-as és 1970-es évek fordulója körül jelent meg az az irányzat, amely **társadalmi jelzőszámokkal**, szociális indikátorokkal kívánta a hosszú és középtávú társadalmi változásokat mérni, nyomon követni. A társadalmi jelzőszámok alapján társadalmi jelentéseket készítettek. A társadalmi jelzőszámok olyan statisztikai mutatók, amelyek valamely fontos társadalmi jelenség (például a jövedelemegyenlőtlenség) alakulásáról tömör és átfogó információt adnak (például a felső és az alsó jövedelmi decilis jövedelemrészének hányadosa), és lehetőleg hosszú (több évtizedes) idősorban rendelkezésre állnak. A társadalmi jelzőszámokat részben az évente közzétett hivatalos statisztikai adatok, részben megismételt szociológiai adatfelvételek alapján szerkesztik meg. Az indikátorokból egy teljes rendszert terveztek alkotni, amely a társadalmi élet minden lényeges területét lefedi. Összekapcsolódott ez az elképzelés a többdimenziós jólétfogalom előtérbe kerülésével. Ennek az a felismerés volt az alapja, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem, amelyet korábban gyakran használtak egy-egy ország jólétének mérésére, nem méri a jólét minden dimenzióját. A társadalmi jelzőszámokat bemutató kötetekben némelykor életminőség-mutatók is szerepelnek.

A társadalmi jelzőszámok iránti lelkesedés egyes országokban idővel lelohadt, más országokban viszont rendszeresen közölnek a társadalmi jelzőszám-idősorokat bemutató köteteket. Ezek az utóbbiak a társadalom állapotáról és változásairól összefoglaló elemzést is adnak. Magyarországon 1990 óta két évente *Társadalmi riport* címen tesszük közzé a társadalmi jelzőszámokat (Andorka-Kolosi-Vukovich 1990; 1996). Az első *Társadalmi riport* jelzőszám-idősorai időben visszamennek addig, amíg csak ilyen adatok rendelkezésre állnak, legalább a két világháború közötti évtizedekig, némely idősor az első világháború előtti korszakig. A későbbi *Társadalmi riport-kötetekben* – az adatok ismétlésének elkerülése végett – csak az utolsó évek társadalmi jelzőszámai szerepelnek, például az 1996. évi kötetben 1989-ig visszamenően. A hosszú távú tendenciák elemzésére ezért célszerű a köteteket együtt használni. A német *Datenreportok* példáját követve a magyar *Társadalmi riportok* a társadalmi jelzőszámok idősorai és azok elemzése mellett tartalmazzák az utolsó két év legfontosabb szociológiai vizsgálatait bemutató tanulmányokat is.

3. ELMÉLETEK

Ennek a könyvnek más fejezeteiben, elsősorban az elmélettörténettel foglalkozó 2. fejezetben már többször tárgyaltunk a társadalmi változások, a társadalmi fejlődés irányáról szóló elméleteket, többek között:

- Comte elméletét, amely szerint az emberi társadalmak a tudomány által irányított társadalom felé haladnak;
- Marx elméletét, amely szerint a társadalmi fejlődés csúcspontja és végpontja a szocialista, illetve kommunista társadalom lesz;
- Spencer elméletét, amely szerint az emberi társadalmak egy olyan liberális gazdasági-társadalmi-politikai rendszer, az ipari társadalom felé közelednek, amelyben az állam szerepe minimális lesz, és amelyben a piaci verseny a darwini természetes kiválasztódáshoz hasonlóan spontán módon irányítja a folyamatokat.

Ezeket a korai elméleteket az jellemezte, hogy az emberi társadalmak fejlődését úgy fogták fel, hogy elvezet valamilyen tökéletes végállapothoz, és a fejlődés törvényei determinisztikusak.

A XX. századi társadalmiváltozás-elméletek jóval szerényebb igényűek, többnyire nem állítják, hogy a változás utáni állapot szükségképpen jobb az emberiség számára, mint a megelőző állapot, és azt sem, hogy a változások

determinisztikus törvények szerint alakulnak, ellenkezőleg egyáltalán nem zárják ki, hogy egyes társadalmak némileg vagy teljesen eltérő utakat követnek, és azt sem, hogy egyes társadalmakban egyáltalán nem sikerül a társadalmi változásokat végrehajtani, vagy pedig meg sem indulnak a változások.

3.1. Rostow elmélete

Az 1950-es években fogalmazta meg W. Rostow (1960) *a gazdasági növekedés szakaszairól* alkotott elméletét. Eszerint a gazdasági növekedésnek öt szakaszát lehet megkülönböztetni: 1. a hagyományos agrártársadalmat, 2. a fellendülés előfeltételeit megteremtő szakaszt, amelyben elkezd növekedni a megtakarítás és a beruházás, intenzívebbé válik a bel- és külkereskedelem, létrejön a centralizált politikai hatalom, 3. a fellendülés vagy „nekirugaszkodás” (take-off) szakaszt, amelyben erősen megnőnek a beruházások, elkezdődik a gyors iparosodás, 4. az érettség szakasza, amelyben az ipari termelés kerül túlsúlyba, 5. a tömeges fogyasztás szakasza, amelyben megnő a szellemi foglalkozásuk aránya, erősödik a társadalombiztosítás. Ennek az elméleti sémának leglényegesebb eleme a „nekirugaszkodás” szakasza. Rostow szerint ebben a beruházás növekedése játsza a döntő szerepet. Körülbelül negyven évig tart, utána a növekedés lelassul, de állandósul. Angliában 1783-1802-re, Franciaországban 1830-1860-ra, Németországban 1850-1873-ra, Oroszországban 1890-1914-re esik a nekirugaszkodás szakasza. Magyarországon az első világháború előtti évtizedekre tehetjük a nekirugaszkodást. Rostow utalt ugyan arra, hogy a nekirugaszkodásnak vannak társadalmi előfeltételei (a társadalom egy részében megnőnek a fogyasztási igények, elterjed az a felismerés, hogy bizonyos célok elérésére gazdasági növekedésre van szükség), és az érettség, majd a tömeges fogyasztás szakaszában a társadalom maga is megváltozik, mégis – közgazdász lévén – jellegzetesen közgazdaságtani elméletet fogalmazott meg, amelyben a gazdasági tényezők, elsősorban a megtakarítás és a beruházás játsszák a főszerepet. Hatása azonban nemcsak a közgazdaságtanban és a politikában volt jelentős, hanem a szociológusok körében is. Azt az 1960-as években elterjedt felfogást támasztotta alá, hogy elég a beruházásnak megnövekednie ahhoz, hogy egy gazdaság vagy társadalom a visszafordíthatatlan fejlődés útjára lépjen.

A *tömeges fogyasztás társadalmának* elképzelésével szemben a szociológusok részéről erős kritikák is megfogalmazódtak. Ebben élen járt a Frankfurti Iskola, különösen H. Marcuse (1990) *Az egydimenziós ember* című könyvében, amelyben a minél nagyobb fogyasztásban érdekelt ember szellemi elszegényedését írja le.

A gazdasági növekedés elméletének egy számunkra igen érdekes kiegészítését fogalmazta meg A. Gerschenkron (1984) gazdaságtörténész, mivel rámutatott arra, hogy az állam szerepe a gazdasági növekedés megindításában eltérő volt, éspedig az először iparosodó országokban, Angliában és Hollandiában csekély, a később iparosodókban és egyben Európában kelet felé haladva viszont egyre nagyobb. Így az állam az Osztrák-Magyar Monarchiában is lényeges szerepet játszott az iparosításban, de még inkább Oroszországban az első világháború előtt. Ennek oka az volt, hogy a kormányok vezetői felismerték: ahhoz, hogy államuk a nemzetközi politikában erős pozícióba kerüljön, erős gazdaságra és különösen erős iparra van szüksége. A szovjet iparosítást az állam által előrehajtott, sőt kioroszakolt iparosítás szélsőséges példájának mondhatjuk.

3.2. Az ipari társadalom elmélete

Szociológusok, nem pedig közgazdászok foglalták meg a Rostow gazdaságinövekedés-elméletéhez közel álló **ipari társadalom elméletét** (Kerr et al. 1960; Aron 1962). Eszerint az iparosodás nemcsak a gazdaságot, hanem a társadalmat, a politikai rendszert és kultúrát is alapvetően átalakítja. Hasonlóakká válnak nemcsak a munkakörülmények, hanem a szélesebb értelemben vett életkörülmények (lakás, lakókörnyezet, közlekedés stb.), az életmód, a szabadidő mennyisége és eltöltésének módja, csökken a gyermekszám, megnő az élettartam, a társadalom tagjainak gondolkodásmódja racionálissá válik, az élet minden területén érvényesül a bürokratizálódás és a racionális munkaszervezés.

Egyes szociológusok úgy foglaltak, hogy egy ázsiai elmaradott társadalom tagjainak nézőpontjából az Egyesült Államok és a Szovjetunió társadalmak nagyon hasonlóknak látszik, mert mindkettőben megtalálhatók az ipari társadalom jellemzői, ehhez képest a gazdasági és politikai intézmények különbségei elhanyagolhatóaknak tűnnek. Az ipari-társadalom-elmélethez kapcsolódott némelykor az a feltételezés, amelyet *konvergenciaelméletnek* neveztek, hogy tudniillik az ipar hatása olyan erős, hogy az ipari társadalmak közötti különbségek el fognak mosódni, a kapitalista és szocialista társadalmak valamilyen közös modell felé fognak közeledni, amely részben kapitalista, részben szocialista jellemzőket fog magán viselni, vegyes gazdaság lesz, a piac és a gazdasági tervezés együtt fogja a gazdasági folyamatokat irányítani. A nagy és az akkori irodalomban megoldatlan kérdés persze az volt, hogy az ipar előbb-utóbb kikényszeríti-e a többpártrendszerű és liberális demokrácia elfogadását.

Az ipari társadalom elméletének alapvető feltételezését, hogy tudniillik a *termelés technológiája és szervezete messzemenően meghatározza nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi és politikai élet összes jellemzőit*, az emberiség egész történetére terjesztette ki Lenski (Lenski 1966; Lenski-Lenski-Nolan 1991). Eszerint az emberiség történetének nagy fordulópontjait a következő technológiai újítások hozták: a földművelés és a hozzá szükséges szerszámok, először az ásóbort, majd a kapa felfedezése; az eke felfedezése; a nem emberi és nem állati energiák felhasználása, továbbá a gépek felfedezése. Az első választja el egymástól a gyűjtögető- és vadásztársadalmakat a kertésztársadalmaktól, a második a kertésztársadalmakat az agrártársadalmaktól, végül a harmadik az agrártársadalmakat az ipari társadalmaktól. Lenski e négy nagy társadalomtípus mellett (amelyek közül a kertész- és agrártársadalmakat felosztja az egyszerű és az előrehaladott kertész- és agrártársadalmakra) még három „mellékutat” is lát az emberiség történetében: a pásztortársadalmakat, a halásztársadalmakat és a tengeri társadalmakat.

Mindegyik társadalomtípushoz hozzákapcsol meghatározott település- és osztályszerkezetet, továbbá megfogalmazza a társadalmi egyenlőtlenség és a társadalmi mobilitás hosszú távú változását e társadalomtípusokban (19.1. táblázat). A társadalmi egyenlőtlenségek, amelyek a vadász- és gyűjtögetőtársadalmakban minimálisak, fokozatosan nőnek egészen az agrártársadalomig, azután az iparosodás előrehaladtával csökkenni kezdenek. A társadalmi mobilitás, amely a vadász- és gyűjtögetőtársadalmakban majdnem korlátlan, mert a társadalmi pozíció elsősorban attól függ, hogy az adott időszakban ki milyen erős és ügyes, fokozatosan csökken az egyszerű agrártársadalmakig, majd nőni kezd, és pedig először az előrehaladott agrártársadalmakban a lefelé irányuló mobilitás nő meg, mivel a felső osztályok létszáma demográfiai okok miatt nő, viszont a felső pozíciók száma nem nőhet, az ipari társadalomban viszont tovább nő a mobilitás, és elsősorban fölfelé irányul, mert immár az alsó osztályok demográfiai növekedése gyorsabb, ugyanakkor a felső pozíciók (értelmiségiek, irodai foglalkozásúak) száma nő.

Lenski elméletét a technológiai determinizmus példájának tekinthetnénk, Lenski azonban hangsúlyozza, hogy a technológia, a gazdaságsszervezet, a társadalom osztályviszonyai, az állam, az emberek mentalitása kölcsönhatásban áll egymással.

Az ipari társadalom elméletének mintegy folytatása a *posztindusztriális társadalom elmélete*. Eszerint az ipar része a nemzeti jövedelem megtermelésében és a foglalkoztatásban bizonyos felső határ elérése után csökkenni kezd, ezzel egyidejűleg fokozatosan nő a *szolgáltatások* szerepe (Fourastié 1961). A posztindusztriális vagy szolgáltatási társadalomban megváltozik az emberek életmódja, a korábbinál sokkal magasabb az éle színvonaluk, *több szabadidejük* van, megnő a *tudás* fontossága (Touraine 1971; Bell 1973), ennek következtében megváltozik a társadalom szerkezete is, mert a tudással rendelkezők kerülnek a társadalmi hierarchia csúcsára. Bármennyire tiltakoztak a technológiai determinizmus kritikája ellen, az ipari (és posztindusztriális) társadalom elméletének képviselői mégis azt sugallták, hogy a modern emberi társadalmak jellemzőit alapvetően az ipar, illetve később a szolgáltatások uralkodó szerepe befolyásolja.

3.3. A modernizáció elmélete

A **modernizáció elméletét** ennek a technológiai determinizmusnak korrekciójaként értelmezhetjük. A korai – az 1960-as években megjelenő – modernizációs elmélet elméleti háttérét a *T. Parsons-féle* társadalmirendszer-elmélet (Parsons 1967) adta, amely szerint az négy alrendszerből tevődik össze: *a politikai, a gazdasági, a kulturális és a személyiségi alrendszerből*. Ahhoz, hogy a társadalom modernizálódjék, mind a négy alrendszerben változásoknak kell bekövetkezniük, ezek a változások egymást kölcsönösen befolyásolják. Parsons nem állította, hogy a négy alrendszer közül bármelyiknek a többieket meghatározó, elsődleges szerepe lenne a modernizációban.

19.1. táblázat - 19.1. táblázat ♦ Társadalomtípusok Lenski szerint

Társadalom						Történelmi
típus	Termelőeszköz	Település	Osztályok	Egyenlőtlenség	Mobilitás	példa
Vadász	A természetben talált	Nincs állandó telep	Nincsenek	Csekély, testi erőn,	Teljes	Az emberiség törté

és gyűjtőgető	tárgyakból készített szerszámok	pülés		ügyességen alapul		netének első évtizedreidei
Egyszerű	Asóbot	Egészen kis falu	Kezdenek kialakulni, a	Csekély, vagyó	Közel teljes	i. e. 7000-4000 Kö
kertész			vagyón átöröklése, rabszolgaság megjelenése	non alapul		zel-Kelet
Előrehaladott	Fémkapa	Nagyobb falu	Vagyonosok-	Növekszik	Csökken	i. e. 4000-3000
kertész			nincstelenek			
Egyszerű agrár	Eke	Első városok	Birtokos-pap-paraszt-rabszolga	Nagy	Minimális	Egyiptom, Mezopotámia kb. i. e. 700-ig
Előrehaladott	Vaseke, acélfegyver	Város és falu	Földbirtokos-	Nagy	Kicsit lefelé	nő, Középkori Európa
agrár			pap-paraszt-iparos—kereskedő		mobilitás	
Ipari	Gépek, nem emberi és	Nagyvárosok	Tőkés-munkás, közép-	Csökken	Növekszik, fölfelé	Európa egyre több
	nem állati energia-		osztály,		mobilitás	országa a XVIII.
	források		vezető-beosztott			század második felétől kezdődően

Így a modernizációs elméletre támaszkodó első kutatások egy része a politikai mozgósításra, demokráciára, a nemzetállamra helyezték a súlyt, mások a modern vallási kultúra, értékek, normák, mentalitás kialakulását vizsgálták, végül – de nem utolsósorban – olyan kutatások is kezdődtek, amelyek azt próbálták felmérni, hogy a modernizációhoz milyen személyiségtípusra van szükség, egészen pontosan: milyen személyiségi jellemzőkkel kell hogy rendelkezzen a társadalom tagjainak egy jelentős része, hogy a modernizáció megvalósítható legyen. Ez utóbbiak közül különösen érdekesek voltak *McClelland* (1961) empirikus kutatásai a „teljesítménymotiváció” elterjedtségéről. Eszerint a modernizációhoz szükséges, hogy a társadalom tagjait a társadalmi siker, fölfelé irányuló mobilitás, az egyéni teljesítmény felmutatása erősen motiválja, tehát hogy ne elégedjenek meg örökölt társadalmi helyzetükkel, ne vezesse őket mindenekelőtt a társadalmi környezethez való alkalmazkodás vágya. *Inkeles és Rossi* (1974) egy nyolc – részben fejlett, részben fejlődő – országra kiterjedő empirikus vizsgálatban 12 személyiségjellemző dimenziójában mérték a modernitást. Ezek: 1. nyitottság az új tapasztalatokkal szemben, 2. nyitottság a változásokkal szemben, 3. vélemény a nagy társadalmi kérdésekről, 4. törekvés az informálódásra, 5. jelen- és jövőorientáltság, 6. hatékonyság,

1. tervezés, 8. bizalom a környező világ kiszámíthatóságában, 9. a technikai szakismeretek értékelése, 10. magas aspirációk az iskolai végzettség és foglalkozás terén, 11. mások emberi méltóságának tisztelete, 12. a termelési folyamatok megértése.

R. Münch nagyigényű könyveiben (1984; 1993) rendszerezte és újraforgalmazta a modernitás elméletét. A társadalmon belül – Parsonshoz hasonlóan, de némileg túllépve rajta – négy rendszert különböztetett meg: a gazdasági rendszert, amely a létszükségletek fedezéséhez szükséges termékeket állítja elő; a politikai rendszert, ahol a közösségi döntéseket hozzák; a közösségi rendszert, amely a társadalom integrációját biztosítja; és végül a kulturális rendszert, amelyben a normák és az értékek kérdéseiben való konszenzus kialakul. A modern társadalomban a gazdasági rendszerben a piac, a politikaiban a demokrácia, a közösségi rendszerben az erős integráció, a társadalmi kirekesztés hiánya, a kulturális rendszerben az újításra és a békés, szakszerű vitára, párbeszédre való készség a jellemző. A négy rendszer korántsem különül el egymástól, mint ahogyan azt a modern társadalmak differenciálódásának elméletét képviselők állítják, hanem szoros kölcsönhatásban áll egymással, Münch kifejezésével élve „interpenetrál” egymással. Így valósul meg mind a négy rendszerben a négy alapvető modern érték: a racionalitás, a szabadság, a szolidaritás és környező világ aktív alakítása.

A modernitás kultúrájáról írott kétkötetes munkájában, ahol négy modern társadalmat – az Egyesült Államokat, Angliát, Franciaországot és Németországot – hasonlít össze, és arra a következtetésre jut, hogy a modernitásnak némileg különböző változatai fordulnak elő, különös súlyt helyez a kulturális rendszer, azon belül is a vallás szerepére a gazdasági, politikai és közösségi intézmények alakítására. A négy vizsgált modern ország intézményeinek különbségét arra vezeti vissza, hogy Amerikában a kálvinista puritán kisegyházak, Angliában az anglikanizmus, Franciaországban az antiklerikális ateizmus, Németországban pedig a lutheranizmus nyomta rá bélyegét a modern kultúra kialakulására.

A modernizációs elméleteknek ezen első hulláma alapján készültek el az első nagy nemzeti és nemzetközi gyűjtemények a modernizáció mérésére szolgáló társadalmi jelzőszámokról (Flora 1974; Wiegand-Zapf 1982).

3.4. Elias civilizációs elmélete

A T. Parsons-féle strukturális funkcionalizmus elméletével egyidejűleg – de bizonyos fókig annak tudatos ellentételeként – fogalmazta meg N. Elias (1987) *civilizációs elméletét*, amelyre a könyv megjelenése után sok évvel figyelt fel a világ szociológiája. A mindennapi viselkedés megváltozásában látta a társadalmi változás, a civilizálódás lényegét. Kutatta többek között a mindennapi életben megnyilvánuló agresszivitásnak, az udvariassági szokásoknak, a heves érzelmek kifejezésre juttatásának, illetve elfojtásának, az étkezési szokásoknak, az anyagcsere elvégzésének (például a férfiak nyilvános vizelésének), a meztelen megmutatkozásnak (fürdésnél), az együttalvásnak stb. évszázados változásait. Mindezek a változások lassan és sokszor erős ellenállásba ütközve mentek végbe. Például amikor a XI. században egy velencei dózsze bizánci görög hercegnőt vett feleségül, aki bevezette a villa használatát a dózsze étkezéseinél, a velencei papok súlyos szemrehányásokkal illették a dózsét, mondván, hogy magára vonja Isten haragját. A villa még a XVII. században is csak az európai felső rétegekben használt luxustárgy volt, a húst általában késsel feldarabolták és kézzel ették. Elias szerint a civilizáció folyamata abból áll, hogy minél nagyobb és minél bonyolultabbá válik egy társadalom, annál nagyobb szükség van arra, hogy a társadalomilag elfogadhatatlan ösztönös, elsősorban az erőszakos viselkedést ne külső kényszerrel szorítsák vissza, hanem a társadalom tagjaival belsőleg fogadtassák el az azokat tiltó szabályokat, úgyhogy a szégyenérzet tartsa vissza a társadalom tagjait az ilyen viselkedéstől.

A mai civilizált embert az jellemzi, hogy szigorúan tartja magát a társadalmi udvariassági normákhoz, tartózkodik a heves érzelmek kinyilvánításától, az agresszivitástól, késsel-villával étkezik, anyagcseréjét magányosan végzi, csak a szűk család tagjai alszanak egy szobában stb. Elias számára azonban nem egyértelmű, hogy az egyéni viselkedésnek ilyen mértékű önszabályozása nem veszélyezteti-e a mai ember lelki egészségét.

3.5. Dependenciaelmélet, centrum és periféria

A modernizációelmélettel szembeni legerősebb kritikákat a kifejezetten baloldali elkötelezettségű, azon belül is a nyugati marxista szociológusok fogalmazták meg. Ez a leghétköznapibb módon abban a véleményben fejeződött ki, hogy a fejlődő országok nem akarják az amerikai gazdaságot, társadalmat és demokráciát utánózni. Az igényesebb kritika arra összpontosított, hogy a mai fejlődő országok nem képesek a mai fejlett országok korábbi modernizációs útját végigjárni, mert a világgazdaságban elfoglalt alárendelt, függő, kizsákmányolt pozíciójuk ezt megakadályozza. A fejlődő országok szociológusai közül Cardoso (1979) fogalmazta meg ezt a legvilágosabban *dependenciaelméletében*. Eszerint a fejlett országok nem engedik a fejlődőket kitörni jelenlegi függő gazdasági helyzetükből.

Ennél is egyértelműbb és nagyobb igényű I. Wallerstein (1974; 1980; 1989) *centrum-periféria elmélete*. Wallerstein abból indul ki, hogy minden világgazdasági rendszernek (ma már csak egyetlen ilyen rendszer létezik a világon, amely annak szinte az egészét átfogja, régebben azonban például a kínai világrendszer nem

tartozott az európai világrendszerhez) van egy központja, ahol a gazdasági fejlettség a legmagasabb szinten áll, és amely ennek következtében nagy gazdasági és politikai-katonai hatalommal rendelkezik a világrendszer alárendelt országai fölött. A centrum ennek következtében képes kizsákmányolni a perifériát, valamint a centrum és a periféria között elhelyezkedő félperifériát, és megakadályozza azt, hogy egy-egy ország a perifériából vagy félperifériából kitörjön. A centrum-periféria viszonyban csak azáltal következik be változás, hogy a centrum eltolódik a világ másik régiójába. Így a középkor végén az európai világrendszer középpontja Észak-Olaszországban volt, majd a centrum áttolódott Angliára és Hollandiára, később az Egyesült Államok keleti partjára, ma pedig annak jelei mutatkoznak, hogy a centrum átkerül a Csendes-óceán két partjára, tehát az Egyesült Államok nyugati partvidékére és Japánra, esetleg az ázsiai kis tigrisekre. Kelet-Közép-Európa, azon belül Magyarország a középkor végén még viszonylag közel állt a centrumhoz és így félperifériális helyzetben volt, a XVI. századtól kezdve azonban egyre inkább a perifériára szorult.

A termelési viszonyok eltérően alakultak ezeken a területeken. Például a XVI-XVII. században a magban egyre nagyobb mértékben bér munkásokat foglalkoztattak, a félperiférián a mezőgazdasági részesművelés volt a legelterjedtebb, a periférián pedig a robbantató nagybirtok. Ennek megfelelően teljesen eltérő volt a társadalmi szerkezet is. Különböző volt az állami hatalom jellege is. Wallerstein szerint az angliai és hollandiai hatékony, de nem túlságosan erős állam volt a legkedvezőbb a gazdasági és társadalmi fejlődés számára.

3.6. A modernizáció új elmélete

Wallerstein magabiztosan úgy összegezte a modernizációs elméletről alkotott véleményét, hogy „modernisation theory: requiescat in pace”, vagyis „hagyjuk békén meghalni”. A dependencia és a centrum-periféria elmélet első megjelenéseit követő években azonban a történeti folyamatok rácsafolni látszottak ezekre az elméletekre. Több országnak, elsősorban az ázsiai kis tigriseknek, de az utolsó években láthatóan további országoknak is sikerült a „nekirugaszkodás” szakaszába lépni, tehát az elmaradottságból kitörni. Maga Cardoso is, miután Brazília köztársasági elnökévé választották, láthatóan erre az útra próbálja, egyelőre nem sikertelenül, Brazíliát vezetni.

Ennél is meggyőzőbb az a tény, hogy az európai volt szocialista országok társadalmának és politikusainak nagy többsége egyértelműen a modernizációt tűzte ki kívánatos célnak: Észak-Amerikához és Nyugat-Európához hasonló hatékony piacgazdaságot és politikai demokráciát kíván megvalósítani.

E. A. Tiryakian (1991) ezért – Wallerstein kijelentését megfordítva – azt javasolta: „modernisation: exhumetur in pace”, vagyis keltsük életre békésen a modernizációs elméletet. W. Zapf pedig a Német Szociológiai Társaság 1990. évi kongresszusán tartott elnöki előadásában kifejezetten a kelet-németországi és más kelet-közép-európai társadalmakban végbemenő változások vizsgálatánál javasolta a modernizációs elméletnek egy továbbfejlesztett változatát alkalmazni (Zapf 1991). Zapf definíciója szerint a modernitás alkotóelemei: piacgazdaság, jólétben élő társadalom tömeges fogyasztással és jóléti állammal, a pártok versengésén alapuló demokrácia. A modernizáció újelmélete elsősorban a következőkben tér el a modernizációs elméletek első hullámától:

- az újítások megvalósítására való képességre, illetve annak hiányára nagy figyelmet fordít; nem szükségszerű ugyanis, hogy egy társadalom képes régi, nem hatékony intézményeit megújítani;
- mint azt az intézményes közgazdaságtan tanítja, a fejlődés mindig „útfüggő”, egy megkezdett útról nem könnyű letérni, mert a régi nagy szervezetek hatalmi előnyben vannak a hatékonyabb és új, de szükségképpen kisebb szervezetekkel szemben, továbbá a fennálló intézményekbe sok emberi erőfeszítést ruháztak be (például megtanulták, hogyan kell azokban eredményesen tevékenykedni), az intézményi újítás esetén ezek az emberi beruházások veszendőbe mennek;
- nem hanyagolja el a modernizációval járó társadalmi konfliktusokat sem; a modernizációnak ugyanis szükségképpen vannak vesztesei, egyrészt azok, akik a modernizáció előtt hatalmi pozícióban voltak és annak elvesztésétől tartanak, másrészt azok, akik nem tudnak kellőképpen alkalmazkodni a modernizáció miatt megváltozott követelményekhez;
- a modernizációnak több útja lehetséges, tehát a kelet-közép-európai és kelet-európai országok vagy a kelet-ázsiai országok nem szükségképpen utánozzák azt az utat, amelyet a nyugat-európai és az észak-amerikai társadalmak jártak végig, amelyeknek modernizációs útjai máskülönbben maguk is némileg eltérőek voltak;
- nem lehet kizárni a modernizációs kudarcok előfordulásának lehetőségét (Zapf 1996a; 1996b).

Ezt az „új” modernizációs elméletet több szempontból bírálták.

C. Offe (1994) abból indul ki, hogy az OECD-országok, vagyis a gazdag európai és észak-amerikai társadalmak történelmi útja és jelenlegi helyzete más országok számára utánozhatatlan. Konkrétan a kelet-közép-európai országok átalakulását illetően pedig azt jósolja, hogy lehetetlen egyszerre megvalósítani a diktatúrából a demokráciába és a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenetet, különösképpen ha egyidejűleg a nemzetépítést is el kell végezni, mint például Szlovákiában (Offe 1992).

Hasonló A. Przeworski (1991) érvelése: a kelet-európai országok a következő években, hasonlóan mint a dél-amerikaiak az elmúlt évtizedekben, ingadozni fognak a demokratikus és autoritárius politikai rendszerek, a piacgazdaság és az állami gazdasági beavatkozás között. A demokratikus politikai rendszer ugyanis nem képes a szükséges piacgazdasági reformokat keresztülvinni, mert azokkal szemben erős a társadalmi ellenállás, ezért a gazdaság stagnál. Diktatúra jön létre azzal a céllal, hogy a gyors piacgazdasági átmenetet megvalósítsa, az ennek érdekében hozott intézkedések azonban annyira népszerűtlenné teszik a kormányzatot, hogy az a társadalom növekvő ellenállásával szembesülve átadja a helyét egy újabb demokratikus rendszernek, amely azonban ismét nem képes a szükséges gazdasági átalakulást megvalósítani, és így tovább.

C. Offe a Frankfurti Iskola harmadik nemzedékének tagjaként, A. Przeworski pedig amerikai marxistaként bírálta a modernizáció elméletét. Egészen ellentétes, éspedig liberális álláspontból fogalmazta meg a bírálatát legújabbban R. Dahrendorf (1995). Ő, aki 1990-ben még a piacgazdaság és demokratikus politikai rendszer megvalósításának nagy lehetőségét látta megnyílni az 1989-1990-es rendszerváltásokkal (Dahrendorf 1990), most kiábrándultan állapítja meg, hogy a piacgazdaság, a politikai szabadság és a társadalmi integráció (kohézió) nem valósul meg együtt: a valóságban vagy piacgazdaságot és politikai szabadságot látunk társadalmi integráció nélkül (a jelenlegi fejlődés ebben az irányban mutat Európában és Észak-Amerikában), vagy piacgazdaságot és társadalmi integrációt politikai szabadság nélkül (a gazdasági fejlődésnek induló ázsiai országokban), és attól tart, hogy a volt szocialista országok is csak e két alternatíva között választhatnak.

Mindezen bírálatok ellenére úgy látom, hogy a modernizációs elméletek második hulláma sokkal alkalmasabb a kelet-közép-európai társadalmak legújabb változásainak vizsgálatára, mint például a közgazdászok által megfogalmazott „sokkterápiák” és „500 napos tervek”, amelyek csak a piacgazdaságra való igen gyors áttérést tűzik ki célul a társadalmi előfeltételek és hatások elhanyagolásával, vagy azok az elméletek, amelyek a lényeges gazdasági-társadalmi-politikai változások lehetetlensége mellett érvelnek. A modernizációelméletek ugyanis rámutatnak, hogy a társadalmak állandóan változnak, de a változások gazdasági, társadalmi és politikai dimenzióit nem lehet egymástól elszakítva vizsgálni.

3.7. Forradalomelméletek

Az eddigiekben a társadalmi változás olyan elméleteivel foglalkoztunk, amelyek feltételezik, hogy a változások lassan, fokozatosan mennek végbe. Van azonban a társadalmi változásnak különleges gyors formája, a **forradalom**. A történelemben ritkán fordulnak elő forradalmak, még ritkábban sikeres forradalmak. A XVIII-XX. században azonban néhány olyan sikeres forradalomra került sor (elsősorban az amerikai, a nagy francia, az orosz és a kínai forradalom), amely nemcsak az adott ország, hanem az egész világtörténelem menetét megváltoztatta, ezért indokolt lenne a szociológia speciális érdeklődése a forradalom okai és következményei iránt. Ehhez képest, mint azt T. Skocpol (1979) nagy visszhangot kiváltó könyvében megállapította, a szociológia ezt a témát az elmúlt évtizedekben meglehetősen elhanyagolta. A magyar szociológusok, sőt a magyar társadalom minden tagja számára egészen különlegesen érdekes a forradalom jelensége, mert a XIX. század közepe óta a magyar társadalmat több olyan esemény (1848-1849, 1918-1919, 1945, 1956) rázkódtatta meg, amelyet forradalomnak szoktunk nevezni. Az 1990. évi rendszerváltásra is gyakran használjuk a „forradalmi” jelzőt. Ezért az alábbiakban bemutatok hat elméletet a forradalomról, elsősorban annak okairól. Mindegyik elmélet erősen összefügg azzal, hogy alkotója milyen forradalomra gondolt:

1. Marx szeme előtt elsősorban a jövődő szocialista forradalom lebegett, ő fogalmazta meg a forradalom legrészletesebb és talán legnagyobb hatású elméletét. Eszerint a forradalom alapvető oka, hogy amikor a termelőerők (technológia) fejlődése előbbre haladt, mint a fennálló termelési viszonyok állapota, közöttük ellentmondás alakul ki, a termelési viszonyok már nem felelnek meg a termelőerők fejlettségének. A termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás az osztályharcok felerősödésében jut kifejezésre. A kizsákmányolt osztályban tudatosodik, hogy helyzetének javításához meg kell dönteni a fennálló gazdasági-társadalmi-politikai rendszert, ennek érdekében erőszakhoz folyamodik. A forradalom megszünteti ezt az ellentmondást azáltal, hogy új termelési viszonyokat hoz létre.

Marx szerint tehát a forradalom okai az objektív gazdasági viszonyokban vannak, magát a forradalmat pedig egy osztály hajtja végre. Nem egészen világos Marx elméletében, hogy mekkora szerepe van a forradalomban a kizsákmányolt osztály szegénységének, elnyomódásának. Hasonlóképpen nem világos, hogy mekkora szerepet játszik a forradalmi mozgalom, párt. Lenin forradalomfelfogásában a munkásosztály élcsapatának, a pártnak egészen döntő szerepe van, mert ez mozgósítja, vezeti a munkásosztályt.

2. *Ch. Tilly és munkatársai (1975)* a XIX-XX. századi forradalmak történeti elemzésében a politikai mozgalom szerepét emelték ki. A forradalom a kollektív politikai akciók egyik különleges esete, amelyek mind a politikai hatalom megszerzésére irányulnak. Bármennyire hátrányos objektíven az elnyomott és kizsákmányolt tömegek helyzete és bármennyire nagy azoknak az elégedetlensége, meg kell őket szervezni, hogy forradalmat indítsanak és azt sikeresen véghezvigyék. A mozgalom azonban nem szükségképpen vezet el a forradalomhoz.

3. *T. Skocpol (1979)* a nagy francia, az orosz és a kínai forradalmat tekinti a sikeres forradalom iskolapéldáinak. Az állam szerepét emeli ki a forradalomban, pontosabban azt, hogy a sikeres forradalomhoz szükséges, hogy a régi államhatalom belső problémák (államcsőd), külső fenyegetettség vagy katonai vereség következtében meggyengüljön, összeomlójék. Ha az államhatalom erős és hatékony képes maradni, akkor felülről kezdeményezett reformok és az elnyomott osztályok egy részével kötött szövetségek útján el tudja háritani a forradalom kirobbanását.

4. *T. Gurr (1971)* a forradalmat a politikai erőszak egyik speciális formájának tekinti a partizánháború, az államcsíny, a lázadás stb. mellett. Ebből következően a forradalom – ugyanúgy, mint más erőszakos politikai akciók – okát nem a társadalom tagjainak objektíven rossz helyzetében, hanem az elégedetlenségben, pontosabban a relatív privációban látja. Ezen azt érti, hogy a politikai rendszer nem képes a társadalom tagjai számára azokat a javakat és lehetőségeket nyújtani, amelyeket azok elvárnak tőle.

5. Még távolabb áll a materiális magyarázatoktól *Ch. Johnson (1966)* forradalomelmélete, amely a Parsons-féle strukturális funkcionalizmusból indul ki. Szerinte akkor kerül sor forradalomra, ha a társadalom elfogadott értékei nem felelnek már meg azoknak a változó követelményeknek, amelyeket a környezet támaszt a társadalommal szemben. A régi értékek hitelüket veszítik, a rendszer politikai legitimációja megrendül. A forradalom lényege, hogy új értékeket állít a régié helyére.

6. Végül *H. Arendt (1965)* azon gondolatát említem meg, hogy a nagy francia forradalom után a XIX. században a forradalmak elsősorban szociális problémák miatt robbantak ki, a XX. század második felében (és itt különösképpen az 1956. évi magyar forradalomra hivatkozik) visszatért a forradalmak eredeti tartalma, amely például az amerikai forradalmat jellemezte, nevezetesen, hogy a forradalom célja a szabadság helyreállítása vagy kivívása, az elnyomás megszüntetése.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK

A társadalmi változásokat elemző vizsgálatok közül itt egy több országra kiterjedő kutatást mutatok be, amelyben 17 társadalmi folyamat és a demográfiai és gazdasági keretfeltételek területéről összegyűjtött, egységesen definiált társadalmi jelzőszám-idősorok alapján elemezték és hasonlították össze az 1960 és 1990 közötti változási tendenciákat. Eddig négy ország, az Egyesült Államok (Caplow et al. 1991), Németország (Glatzer et al. 1992), a kanadai Quebec (Langlois et al. 1990) és Franciaország (Dirn 1990) elemző kötetei jelentek meg. Közülük a Németországot bemutató kötetben felsorolt tendenciákat foglalom itt össze (a német kötetben megadott számozás szerint):

0. Keretfeltételek:

0.1. Demográfiai trendek. Az NSZK népességszáma erősen nőtt 1980-ig. 1972-től a halálozások száma nagyobb a születésszámnál, a hiányt a bevándorlás kiegyenlítette. A népesség erősen előregszik.

0.2. Makrogazdasági trendek. A gazdasági növekedés lelassult. A közkiadások folyamatosan nőttek a társadalombiztosítási rendszer kiterjedése következtében.

0.3. Makrotechnológiai trendek. Az 1973. évi olajválság olyan technológiák kifejlesztésének kiindulópontja volt, amelyek kevesebb energiát fogyasztanak és diverzifikálják az energiaforrásokat.

1. Korcsoportok

1.1. Fiatalok. A fiatalok egyre hosszabb időt töltöttek az oktatási rendszerben, ugyanakkor nőtt a fiatalok körében a munkanélküliség. Ezzel kitolódott a serdülőkor felső határa. A családalapítás átlagos életkora is emelkedik.

1.2. A várható élettartam meghosszabbodása és a nyugdíjba vonulás életkorának fiatalodása következtében az időskori életszakasz meghosszabbodott. Az idők átlagos anyagi helyzete javult.

2. Mikrotársadalmi jelenségek

2.1. Identifikáció. Az állampolgárok növekvő része a középosztály tagjának tartotta magát. Nőtt a barátokkal, kollégákkal való kapcsolatok intenzitása, az egyesületekben való részvétel.

2.2. Rokonság. Csökkent a három- és többgenerációs háztartások aránya, de a rokoni kapcsolatok intenzívebbekké váltak.

2.3 Szomszédság, helyi közösség. A magasabb jövedelmű családok kiköltöztek a városokat körülvevő zöldövezetekbe, a városok belső kerületei egyre inkább a szegényebbek lakóhelyeivé váltak.

2.4. Helyi autonómia. Az alkotmány biztosítja a helyi önkormányzatok önállóságát saját ügyeik intézésében, ténylegesen azonban nőtt ezeknek az önkormányzatoknak a függősége a központi kormányzatszervektől.

2.5. Önkéntes egyesülések. Aktivitásuk intenzitása növekedett, megjelentek az állampolgári kezdeményezések és az önszerveződő csoportok.

2.6. Társas kapcsolatok. A családok mellett növekvő szerepet játszottak más kiscsoportok.

3. Nők

3.1. Női szerepek. Alapvetően megváltoztak, de a nők ma is hátrányosabb helyzetben vannak a családi munkamegosztásban, a foglalkoztatás és jövedelem területén, a közéletben.

3.2. Gyermekszülés. Az 1950-es évek „gyermekhullámhegyét” 1963-tól kezdődően a születésszám drasztikus csökkenése követte.

3.3. Házasság. Egyre kevesebb házasságot kötnek, nőtt a válások, a házasság nélküli együttélések, a házasságon kívüli születések és az egyszülős családok aránya.

3.4. A nők foglalkoztatása. Növekedése jelzi, hogy terjedt az igény a család és a foglalkozási karrier kombinálására.

3.5. Reprodukciós technológiák. Elterjedtek a modern születésszabályozási módszerek.

4. Munkaerőpiac

4.1. Munkanélküliség. Az 1970-es években nőni kezdett és az 1980-as évek közepén közel 10 százaléknál tetőzött. A munkanélküliség koncentrálódása egyes csoportokban és tartósabbá válása arra enged következtetni, hogy strukturálissá vált és a munkaerőpiac szegmentálódott.

4.2. Foglalkozás és szakképzettség. Nőtt a szellemi foglalkozású és a szakképzett foglalkoztatottak aránya.

4.3. A foglalkoztatás típusai. Nőtt a nem tipikus foglalkoztatási formák, különösen a részfoglalkozások aránya.

4.4. A munkaerő szektorok szerinti megoszlása. Nőtt a szolgáltatási szektor, de még mindig kisebb, mint a hasonló fejlettségű más országokban.

4.5. A munka számítógépesítése. Erősen elterjedt.

5. Munka és vezetés

5.1. Munkaszervezet. A taylorizmust egyre inkább felváltották a rugalmasabb munkaszervezési formák.

5.2. Személyzeti ügyintézés. A munkahelyen történő továbbképzés nagyon elterjedt. Más országoktól eltérően Németországban nem nőtt a bérek egyéni meghatározása.

5.3. Vállalatméret. A vállalatok száma erősen nőtt. A kisvállalatok száma különösen a szolgáltatási szektorban nőtt erősen. Az új munkahelyek főképpen a kisvállalatokban jönnek létre.

6. Társadalmi rétegződés

6.1. Foglalkozási státus. Az önállók és a munkások aránya csökkent, a közhivatalnokoké és a tisztviselőké nőtt.

6.2. Társadalmi mobilitás. A mobilitási esélyek nőttek, ebben szerepet játszott a gazdasági struktúra átalakulása és az oktatási lehetőségek bővülése. A mobilitási esélyek azonban még távolról sem egyenlők.

6.3. Gazdasági egyenlőtlenség. Bár a jövedelem- és a vagyonszínvonal erősen emelkedett, azok egyenlőtlensége nem csökkent.

6.4. Társadalmi egyenlőtlenség. Szubjektív osztályidentifikáció szempontjából a lakosságnak több mint a fele a középosztály tagjának tartja magát. Az utolsó tíz évben kissé csökkent a magukat a munkásosztályhoz tartozóknak és nőtt a magukat a közép- és felső osztályhoz tartozóknak mondók aránya.

7. Társadalmi viszonyok

7.1. Konfliktus. A munkahelyi konfliktusok kezelésének intézményesített mechanizmusa jól működött, nem voltak éles politikai konfliktusok, a hagyományos kulturális konfliktusok majdnem teljesen eltűntek. A nők hátrányos helyzete és az ökológiai problémák jelentek meg új konfliktusforrásokként.

7.2. Tárgyalások. A konfliktusok megoldásának módja legtöbbször a felek tárgyalása volt.

7.3. Viselkedési normák. Nőtt a tolerancia a többségtől eltérő véleményekkel és viselkedésekkel szemben.

7.4. Tekintély. A családi életben az engedelmesség és fegyelem helyére liberálisabb értékek léptek. A munkahelyen a pozícióból adódó tekintély háttérbe szorult a hozzáértésen alapuló funkcionális tekintéllyel szemben. A politikai intézmények bírálata erősödött.

7.5. Közvélemény. A választásokon részt vevők aránya magas. A hagyományos választási rendszerrel szembeni kritika azonban nőtt.

8. Az állam és a szolgáltatóintézmények

8.1. Oktatási rendszer. A nyugatnémet oktatási rendszer a második világháború óta kevésbé változott, mint más országoké. Az 1960-as években az oktatás erősen kiterjedt.

8.2. Az egészségi ellátás rendszere. Nőtt az orvosok, közöttük a szakorvosok száma, de alacsony maradt az ápolónőké. Miután a GDP-nek az egészségi ellátásra fordított részaránya 1950-től 1975-ig megháromszorozódott, ezt követően a kormányzat erőfeszítéseket tett a kiadások csökkentésére.

8.3. Jóléti rendszer. A német jóléti állam intézményei erősen kiterjedtek, a szociális kiadások aránya a GDP-n belül 20 százalékról 30 százalékra nőtt, jelenleg azonban stabilizálódni látszik.

8.4. Az állam. A társadalombiztosítás kiterjedése következtében az állami tevékenységek részaránya a GDP-n belül erősen kiterjedt.

9. Mozgósító intézmények

9.1. Szakszervezetek. A második világháború után egységes szakszervezetek jöttek létre. Tagságuk az 1960-as évektől kezdve nőtt, az 1980-as években kissé csökkent.

9.2. Vallási intézmények. A katolikus és protestáns egyházak helyzete mindig erős volt. Az 1960-as évektől kezdve a lakosságnak a vallási élet iránti érdeklődése csökkent. Az egyházak a vallási gyakorlat modernizálásával válaszoltak.

9.3. Hadsereg. Körülbelül félmillió tagja van. A belső parancsnoki struktúrát a demokratikus elvekhez igazították.

9.4. Politikai pártok. 1949 óta néhány nagy párt léte jellemezte a német pártstruktúrát. Támogatottságuk viszonylag kevésbé ingadozott. Az 1980-as években új pártként jelentek meg a Zöldek.

9.5 Tömegkommunikációs médiák. Az elektronikus médiák területén magán- és közületi szervezetek egymás mellett működtek. A nyomtatott médiákban nőtt a monopolizálódás.

10 A társadalmi erők intézményesítése

10.1. A viták eldöntése. Hosszú távon nőtt a németeknek az a készsége, hogy gazdasági és magánkonfliktusaikat bíróság elé vigyék.

10.2. A szakszervezetek nem korlátozták tevékenységüket a bérvitákra, hanem fokozatosan egyre inkább részt kívántak venni a demokratikus, társadalmi és politikai rend alakításában. Munkahelyi szinten számos kérdésben érvényesült az alkalmazottak részvétele a vállalati döntésekben.

10.3. Társadalmi mozgalmak. A békemozgalom, a nőmozgalom és az antinukleáris mozgalom, amely egyre inkább ökológiai orientációt vett, játszottak tartós szerepet a nyugatnémet politikai kultúrában.

10.4. Érdekcsoportok. A „klasszikus” érdekcsoportok, mint a szakmai és foglalkozási csoportok, a szabadidő eltöltésére összpontosító klubok, hagyományörző csoportok mellett újfajta érdekcsoportok jelentek meg, amelyek a nők, a béke, a környezetvédelem érdekeit képviselik.

11. Ideológiák

11.1. Politikai nézetkülönbségek. Négy nagy párt uralta a nyugatnémet politikát, az 1980-as években ötödikként csatlakozott hozzájuk az ökológiai párt. A két legnagyobb párt, a kereszténydemokraták és a szociáldemokraták közötti ideológia egyre hasonlóbba vált. Szélsőséges pártok nem játszottak jelentősen tartós szerepet. Politikai közvélemény-kutatások szerint a középutas reformista nézetek voltak erős túlsúlyban, 10 százalék körül volt azoknak az aránya, akik a rendszer forradalmi megváltoztatását kívánták.

11.2. Bizalom az intézményekben. A politikai és gazdasági rendszer támogatottsága a társadalomban hosszú távon nőtt és magas szinten stabilizálódott.

11.3. Gazdasági orientációk. A második világháború utáni gyors gazdasági újjáépítéssel és azt követő növekedéssel párhuzamosan kialakult az erős bizalom a szabad piacgazdaságban és a magánvállalkozásban. Az 1970-es és 1980-as évek válságai némileg megingatták ezt a bizalmat.

11.4. Radikalizmus. A második világháború után a szélsőjobboldal befolyása erősen lecsökkent, az 1980-as években a szélsőjobboldali szervezetek ismét kisebb sikereket értek el. A radikális baloldali csoportok támogatottsága is folyamatosan zsugorodott, ez a folyamat az 1970-es években kissé lelassult.

11.5. Vallási hitek. A vallási szekták befolyása mindig csekély volt. A protestáns és katolikus vallás befolyásolta a vallási életet, bár az 1970-es évek óta egyre több keresztény fejezte ki azt a véleményét, hogy hite nem felel meg teljesen a hivatalos egyházi tanításnak.

12. A háztartások erőforrásai

12.1. Személyi és családi jövedelem. A jövedelmek az 1950-es években igen gyorsan, az 1960-as és 1970-es években lassabban nőttek, az 1980-as évek első felében stagnáltak. A jövedelemegyenlőtlenségek nem változtak.

12.2. Informális gazdaság. Definíciója: azok a gazdasági tevékenységek, amelyeket a hivatalos GDP-nek tartalmaznia kellene, de nem tud felmérni, vagy másképpen azok a termelési és szolgáltatási tevékenységek, amelyek nem kerülnek bele a GDP-be. Ez a meg nem figyelt gazdaság különböző közvetett mérések szerint növekedett az elmúlt évtizedekben.

12.3. Személyes és családi vagyon. 1950 óta a vagyon is erősen megnőtt. Különböző típusai eltérő mértékben koncentrálnak kevesek kezében, a termelési eszközök koncentrációja különösen nagyfokú volt.

13. Életstílus

13.1. Piaci javak és szolgáltatások. A lakosság fogyasztása folyamatosan nőtt. Igazolódott az Engel-törvény, hogy a kiadások növekedésével párhuzamosan az élelmiszerekre fordított kiadások aránya csökken. Ugyanakkor a lakásra fordított kiadások aránya nőtt.

13.2 Minden állampolgár használja a rádiót és a televíziót. A napilapok példányszáma stagnált, a magazinoké nőtt. Az új médiák gyorsan terjedtek.

13.3 Egészség- és szépségápolási szokások. A kevés rendelkezésre álló adatból nem lehet kikövetkeztetni, hogy az egészségi szolgáltatások igénybevétele nőtt-e. A testi egészségi állapottal kapcsolatos attitűdök erősen változtak, az egészség megőrzésére növekvő gondot fordítottak, növekedett a nem konvencionális gyógyítási módszerek használata.

13.4. Időfelhasználás. Az egyén teljes életideje megnőtt, ezen belül erősen nőtt az oktatásban töltött idő és a nyugdíjba vonulás utáni „harmadik életszakasz”. Egyes otthon végzett munkák időtartama nőtt.

13.4. Napi közlekedés. Erősen megnőtt a közlekedéssel töltött idő és a magánközlekedési eszközök használata. Ez összefügg a szuburbanizációval.

13.6. Háztartásban végzett termelés. A GDP-n belüli arányára vonatkozó adatok alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy ez az arány nőtt vagy csökkent-e.

13.7. Az erotikus kifejezés formái. Az 1960-as évekbeni „szexhullám” idején a szexualitással kapcsolatos pozitív attitűdök megerősödtek, az AIDS megjelenése óta azonban a szexuális szabadság egyes megnyilvánulásaival szembeni fenntartások felerősödtek.

13.8. Kedélyállapot-változtató szerek. A második világháború után a klasszikus ke- délyállapot-változtató szerek (kávé, dohány, alkohol) fogyasztása erősen nőtt, az 1980-as években a dohányzás és az alkoholfogyasztás kissé visszaesett. Emelkedett viszont a kábítószer-fogyasztás.

14. Szabadidő

14.1. A szabadidő mennyisége és felhasználása. Nőtt a szabadidő és csökkent a munkával töltött idő. Az attitűdökben is változás következett be: a munka fontossága csökkent, a szabadidőé nőtt.

14.2. Vakációs minták. A nyugatnémet lakosság növekvő része tölti vakációját utazással, sok esetben külföldi utazással. Az évi többszöri utazás irányába mutató tendencia is erősödött.

14.3. Sport. Az elmúlt évtizedekben a sport az egyik legfontosabb szabadidős tevékenységgé vált. Korábban főképpen klubokban sportoltak, ma már egyre inkább egyénileg. Korábban „elitnek” számító sportok tömegesen elterjedtek. Újsporttevékenységek jelentek meg, mint a szörfözés, joggolás.

14.4. Kulturális tevékenységek. A sportoláshoz képest mértékben nőtt a kulturális tevékenységekkel töltött idő. A televízió hatására visszaszorult a mozi- és színházlátogatás. A múzeumlátogatás és az olvasás gyakorisága viszont nőtt.

15. Iskolai végzettség

15.1. Általános oktatás. Az oktatásban töltött évek száma és a magasabb végzettséget elérők száma erősen nőtt. A nemek, régiók és vallások szerinti különbségek csökkentek, de az elért iskolai végzettségnek osztályok szerinti különbségei fennmaradtak.

15.2. Szakképzés. Egyre többen szereztek foglalkozási karrierjük kezdetén valamilyen szakképzettséget. A leggyakoribb forma ma is a tanoncképzés.

15.3. Felnőttképzés. Nőtt a felnőttképzésben részt vevők aránya, ez a képzési forma elsősorban a munkaerő szakképzettségének emelésére szolgál.

16. Integráció és marginalizáció

16.1. Bevándorlók és etnikai kisebbségek. A bevándorlók és nem német nemzetiségűek aránya állandóan emelkedett. 1987-ben 4,6 millió lakosnak, az egész népesség 7,6 százalékának volt külföldi állampolgársága. Az illegális bevándorlók számát ezen felül több mint egymillióra becsülik.

16.2. Bűnözés és büntetés. Hosszú távon emelkedett a bűnözési ráta. Elsősorban a vagyon elleni bűncselekmények száma nőtt, az erőszakos bűnözés jelentős növekedés után stabilizálódott.

16.3. Emocionális zavarok és önpusztító magatartás. Az anómia tünetei gyakoribbakká váltak. A mentális betegségek és kábítószer-függőség szintén. Az öngyilkosság okozta halálesetek aránya 1977 óta csökkent.

16.4. Szegénység. A szegénység tendenciája attól függ, milyen kritérium alapján definiálják a szegénységet. A jövedelemminimumnál kisebb jövedelműeknek járó szociális segélyben részesülők száma 1950-től körülbelül 1970-ig csökkent, 1969-1970-ben 1,2 százalékos minimumot ért el, utána emelkedett, 1987-ben 5,5 százalék volt. Ha az átlagos jövedelem felét tekintik szegénységi küszöbnek, akkor 1983-ban a lakosság 7 százaléka volt szegény. Ez az arány alacsonyabb, mint 1963-ban, de magasabb, mint 1973-ban.

17. Attitűdök és értékek

17.1. Elégedettség. Hosszú távon az elégedettség kissé emelkedett. A magánélettel való elégedettség általában nagyobb, mint a közügyekkel való elégedettség.

17.2. A társadalmi problémák percepciója. A németek a béke megőrzését és a gazdasági prosperitást tekintik a legfontosabb társadalmi céloknak. A háború és a munkanélküliség miatti aggodalom csökkent. Újabban újra jelentkezik a szegénység miatti aggodalom. A környezetszennyezést súlyos problémának tekintik.

17.3. Vélemények a jövőről. Az 1980-as évek második felében nőtt azoknak az aránya, akik a következő évben javulásra és békés viszonyokra számítottak, de a hosszú távú jövőt illető optimizmus csökkent.

17.4. Értékek. Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején határozott változások következtek be egyes értékek fontosságában, előtte és utána állandóság látszik. Az egyenlőség értéke az egész időszak alatt változatlan maradt. A teljesítmény, a munka értéke csökkent. A politika iránti érdeklődés és ezzel együtt a politikai döntésekbe való beleszólás értéke nőtt. A vallásosság csökkenő tendenciát mutatott.

17.5. Nemzeti identitás. A nyugatnémetek leginkább a háború utáni gazdasági teljesítményekre és a szabadságra büszkék, továbbá a német múlt nagy kulturális alkotóira.

Nyugat-Németország nemcsak és nem is elsősorban azért érdekes, mert egy hozzánk közel fekvő, de nálunk lényegesen fejlettebb és 1945 óta demokratikus körülmények között élő társadalom fokozatos változásait mutatja be, hanem ennél is inkább azért, mert szemlélteti: milyen jelenségek leírására lehet figyelmet fordítani, ha összképet akarunk adni egy társadalomról. Az olvasónak nyilván feltűnik, hogy a fenti német elemzésben megkülönböztetett jelenségek, tendenciák sok hasonlóságot mutatnak az ebben a tankönyvben szereplő fejezetekkel. Ennek egyszerű oka, hogy mind a német könyv, mind a jelen tankönyv nagy vonalakban követi a társadalmijelzőszám-rendszerek alrendszerek szerinti felépítését. A magyar társadalmijelzőszám-rendszer kialakításánál pedig a nemzetközi példák közül leginkább a nyugat-németországi rendszert követtük.

5. MAGYARORSZÁGI VÁLTOZÁSOK

Magyarországon a második világháború vége óta hasonlóan nagy társadalmi változások történtek, mint Németországban, de nálunk a változások viharosabb körülmények között, megszakításokkal terhelt és irányváltozásokkal mentek végbe. E változások lényegének megismerése nemcsak számunkra érdekes, hanem a külföldi társadalomtudósok számára is sok tanulsággal szolgálhat. Ezért nem meglepetés, hogy a nemzetközi szakirodalomban, különösen a rendszerváltás óta, meglehetősen nagy az érdeklődés a magyarországi (és általában kelet-közép-európai) változások iránt. Tankönyvünknek ebben az alfejezetében nem vállalkozhatom arra, hogy a fent bemutatott német könyvhöz hasonlóan átfogó képet próbáljak adni. E tankönyv egyes fejezeteiben amúgy is érzékeltettem, amit a szociológia mondani tud az elmúlt évtizedek társadalmi változásairól. Ezért itt csak néhány különösen fontos társadalmi változási tendenciát emelek ki. Ezeket abból a szempontból elemzem, hogy közelebb vittek-e egy modern társadalomhoz, vagy ellenkezőleg, attól eltávolítottak. Elsősorban a rendszerváltás óta bekövetkezett változásokat vizsgálom, de – ezeknek megértéséhez – visszatekintek az elmúlt évtizedekre, ahol lehet, egészen az első világháború utáni évekig, tehát megkísérlem az egész „rövid huszadik századot” az elemzés körébe bevonni (Andorka 1995).

Ezt az elemzést az új modernizációs elmélet keretébe helyezem. Felfogásom szerint a modernizáció legelsősorban a következőket jelenti:

1. hatékony piacgazdaság és magas életszínvonal, 2. társadalmi integráció, 3. az emberi erőforrások magas szintje, 4. többpártrendszerű politikai demokrácia, 5. modern gondolkodás, mentalitás.

5.1. Modernizációs kísérletek, 1825–1945

Valójában A. C. Janos (1982) nyomán Magyarország egész gazdasági, társadalmi és politikai történetét 1825-től 1945-ig úgy értelmezhetjük, mint megghiúsult kísérletek sorozatát arra, hogy felzárkózzunk a nálunk fejlettebb nyugat-európai társadalmakhoz. Ezek a modernizációs kísérletek A. C. Janos szerint

- aXIX. század első felében a reformkor, amely az 1848-1849. évi szabadságharc leverésével végződött,
- az iparosodás „nekirugaszkodásának” vagy „fellendülésének” korszaka, amely az 1867. évi kiegyezéssel kezdődött, az első világháborúban elszenvedett vereséggel és a trianoni békekötéssel végződött,
- a két világháború közötti konzervatív rendszer felemás stabilizációs és modernizációs kísérlete, amely a második világháborús katasztrófába vezetett.

5.2. A szocialista modernizációs kísérlet kudarca

1945-ben Magyarországon alapvető változások következtek be: leépültek a rendszer feudális jellemzői, alkotmányjogi értelemben politikai demokrácia jött létre, a földreform alapvetően megváltoztatta a falusi társadalmi viszonyokat. A strukturális és az intézményi változások mélysége és gyorsasága alapján forradalmiaknak nevezhetnénk e változásokat. Az is vitathatatlan, hogy az említett változásokat a társadalom többsége támogatta. A változások mindennél hatalmasabb mozgatóereje azonban a Szovjetunió uralkodó befolyása, a szovjet hadsereg jelenléte volt. A változások ezeknek hatására rövid idő alatt olyan irányba fordultak, amely ellenkezett a magyar társadalom kívánságaival, s a szovjet vezetés által kikényszerített jellegzetesen totalitárius rendszer jött létre. A totalitárius tendenciák a német megszálló hadsereg uralma alóli felszabadításkor azonnal jelentkeztek, például Demény Pál 1945. februári letartóztatásával, és 1946-1947 fordulóján az úgynevezett Magyar Közösség-perrel nyilvánvalókká váltak. A totalitárius rendszer a későbbi évtizedekben lassan és hullámlásokkal autoritáriussá puhult. Ha ezt a változást lehet egyáltalán évszámhoz kötni, akkor az az 1963. évi úgynevezett „nagy amnesztia” éve.

A totalitárius időszakban, 1956 októberében és novemberében forradalomra került sor. Az akkori események a szociológia forradalomdefiníciói mindegyikének megfelelnek. A társadalom tömegei békés tüntetéssel, majd a hatalmi elit és a szovjet hadsereg erőszakos fellépése után fegyveres erővel néhány nap alatt megdöntötték a rendszert. Ezzel bizonyították, hogy a társadalom egy totalitárius rendszer ellen felkelhet és megdöntheti azt. A társadalom célja a rendszer alapvető megváltoztatása volt: a totalitárius diktatúra helyére többpárti demokratikus rendszert kívántak állítani, a szélsőségesen központosított és a termelőeszközök magántulajdonát megsemmisíteni törekvő parancsgazdaság helyére vegyes tulajdonon alapuló piacgazdaságot kívántak állítani. A forradalmi tömegek meg kívánták szüntetni a szovjet megszállást és helyre kívántak állítani az ország függetlenségét. Ebben az értelemben – ugyanúgy, mint 1848-1849-ben – szabadságharcra is sor került. A szociális problémák enyhítése mellett, azoknál nagyobb mértékben a szabadság kivívása volt a forradalom fő célja, mozgatóereje. A forradalom végül is azért bukott el, mert a szovjet hadsereg fegyveres erővel leverte. Bukása ellenére azonban közép- és hosszú távon döntően befolyásolta a magyar társadalom fejlődését, sőt az egész európai szocialista rendszer 1989-1990 körüli összeomlásának egyik lényeges előzményévé vált.

A forradalom emléke volt a legfontosabb motívuma annak, hogy a rendszer az 1960-as években puhulni kezdett, létrejött egy hallgatóságos kompromisszum a hatalmi elit és a magyar társadalom között, amelynek keretei között a hatalmi elit tartózkodott attól, hogy az állampolgárok magánéletébe beleszóljon, legfőképpen eltűrte, hogy azok – elsősorban a második gazdaság révén – életszínvonalukat emeljék és ezáltal függetlenedjenek az államhatalomtól, a társadalom viszont hallgatóságosan eltűrte a hatalmi elit uralkodását.

Az egész 1947 és 1990 közötti szocialista korszakot, különösen az 1960-as évek közepétől kezdődő időszakot modernizációs kísérletként, a Nyugat-Európához való gazdasági felzárkózás kísérleteként értelmezhetjük. Magának a hatalmi elitnek legitímációs retorikájában, propagandájában fokozatosan háttérbe szorult a szocializmus felépítésének célja, és növekvő szerepet kapott a nyugat-európai életszínvonal elérése. Bár egyes dimenziókban sikerült bizonyos fokú modernizációt elérni, például az ország iparosodott, városiasodott, az iskolai végzettség emelkedett, az életszínvonal javult, a lakáskörülmények szintén stb., ez a felzárkózási kísérlet is tévútnak, kudarcnak bizonyult. Az 1980-as évekre világossá vált, hogy a szovjet modellt követve a Nyugat-Európa és Magyarország közötti távolság nem csökken, hanem növekszik. Bebizonyosodott, hogy politikai demokrácia és modern mentalitás nélkül nem lehet a gazdasági modernizációt, az emberi erőforrások magas szintjét és a társadalmi integrációt megvalósítani. Ennek a ténynek a felismerése volt a szocialista rendszer összeomlásának közvetlen alapvető oka.

Ha elfogadjuk a forradalomnak *Dahrendorf* (1990)-féle definícióját, vagyis azt, hogy a forradalom lényege a gyors és radikális strukturális és intézményi változások, tehát nem tekintjük a forradalom kritériumának a tömegek felkelését és a véres konfliktusokat, akkor 1990-ben Magyarországon forradalomra került sor.

5.3. Rendszerváltozás Magyarországon

A következő évek alapos politikatörténeti és társadalomtörténeti kutatásai alapján lehet majd megállapítani, hogy a rendszerváltásban mekkora szerepe volt a régi szocialista hatalmi elitnek, pontosabban az elit növekvő részének, amely hajlandó volt a rendszerváltást elfogadni; az aktív, de Magyarországon elsősorban egy szűk értelmiségi elitre korlátozódó politikai ellenzéknek; és a társadalom nyomásának; végül mint külső tényezőnek, a világpolitikai helyzet változásának. Anélkül, hogy a kérdést itt el akarnám dönteni, utalok arra, hogy az 1980-as években végzett és közzétett adatfelvételek arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalom egészében nagyfokú volt és fokozatosan nőtt a fennálló rendszerrel szembeni elégedetlenség és a változások igénylése.

A hatalmi elit, amely – ha nem is beszélt erről – traumatikus élményként emlékezett vissza az 1956-os forradalomra, mindenáron el akarta kerülni annak megismétlődését, az elégedetlenség fokozódásától félve jobbnak látta az autoritárius politikai rendszerről a többpárti demokráciára való áttérés elfogadását. A politikai ellenzéknek az adott súlyt, hogy sejteni lehetett: adott esetben az elégedetlen tömegeket mozgósítani tudja. Ezért értelmezésem szerint a rendszerváltás legfontosabb tényezője – a világpolitikai helyzet változása, az úgynevezett „Gorbacsov-effektus” mellett – a magyar társadalomban tömegesen elterjedt elégedetlenség volt.

A rendszerváltás óta eltelt néhány évet újabb modernizációs kísérletnek tekinthetjük. Ezúttal a nyugati, gazdaságilag fejlett piacgazdaságok és politikai demokráciák mintáját követve próbálkoznak a magyar társadalom és a kormányzatok a modern gazdaság és társadalom fent megadott öt dimenziójában előrehaladni, a nyugati társadalmaktól való lemaradást csökkenteni.

5.4. Életszínvonal

A szovjet modellt követő modernizációs kísérlet kudarca a *hatékony gazdaság, a magas életszínvonal* területén volt a leglátványosabb, tehát éppen azon a területen, ahol nagy eredményeket ígért. Az 1960-as évek elején sokaknak – mind Magyarországon, mind a nyugati országokban – úgy tűnt, hogy a szocialista országok, közöttük Magyarország a GDP magasabb növekedési ütemét éri el, mint a fejlett kapitalista országok, ezért gazdasági fejlettsége azokhoz közeledni fog. Az 1970-es évek közepétől viszont egyértelműen lemaradt az ország a gazdasági fejlődésben. A GDP szintjét és növekedési ütemét közismerten nehéz mérni és még nehezebb összehasonlítani. Magyarország elmaradottságát és a nyugati piacgazdaságoktól elválasztó olló növekedését azonban minden GDP-összehasonlítás kimutatja. Közülük itt Ehrlich Éva számításaira utalok, amelyek fizikai, természetbeni mutatók alapján becsülik a GDP összehasonlítható szintjét (Ehrlich 1991; Ehrlich-Révész-Tamási 1994). Eszerint Magyarország gazdasági fejlettsége, egy főre jutó becslült GDP-je „történetileg”, tehát a két világháború között és valószínűleg az első világháború előtti évtizedekben is az ausztriai szint 67 százaléka körül helyezkedett el, az 1980-as évek végére azonban annak 50 százaléka esett vissza.

A magyar gazdaság növekedése először az 1960-as évek második felében lassult le, a gyorsabb növekedésre való visszatérés érdekében vezették be az úgynevezett gazdasági- mechanizmus-reformot. Átmeneti gyorsabb növekedés után az 1970-es évek közepén a növekedés újra lelassult. Ebben három körülmény játszhatott közre:

- 1972-1974-ben a piac fokozottabb szerepét elősegítő reformokat leállították, egy részüket visszavették;
- a magyar gazdaság nem volt képes az 1973. évi olajválság után kialakult újvilággazdasági viszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodni;
- a magyar gazdaság olyan fejlettségi szintet ért el, ahol a központi tervezés módszerei szükségképpen gátolták a további fejlődést, a gazdasági újítást, a gyorsan változó gazdasági feltételekhez való alkalmazkodást.

A hatalmi elit egy ideig külföldi kölcsönök felvételével próbálta a gazdasági növekedés lelassulását kivédeni, az életszínvonal emelkedését fenntartani, hogy a hatalmi elit és a társadalom közötti hallgatólagos kompromisszumnak az elit által legfontosabbnak tartott eleme, az életszínvonal-emelkedés ne szenvedjen csorbát. 1978-ban azonban jelentkezett az első nemzetközi fizetési válság, a magyar gazdaság a fizetőképzetlenség közelébe került. Ennek hatására a kormány gazdaságpolitikát váltott, visszafogta a gazdasági növekedést és az életszínvonal emelkedését. Ettől fogva a gazdaság és az életszínvonal lényegében stagnált. A

lakossági jövedelmek egészen szerény mértékű növekedése szinte teljes mértékben a második gazdaságban végzett tevékenységekből származott.

A hatékony piacgazdaság és az életszínvonal dimenziójában tehát a szocialista modernizáció a nyugati országoktól való lemaradást fokozta.

A rendszerváltás utáni gazdasági visszaesés a vártnál lényegesen mélyebb és hosszabb volt. A GDP 1989-től 1993-ig körülbelül 20 százalékkal esett vissza. Az egy főre jutó reáljövedelem 1995-ben körülbelül 15 százalékkal, a reálbérindex körülbelül 14 százalékkal volt alacsonyabb 1995-ben, mint 1989-ben. 1996-ban az utóbbi két mutató csökkenése minden valószínűség szerint folytatódott. A visszaesés sajátossága, hogy a GDP 1993-ig lényegesen gyorsabban esett vissza, mint az életszínvonal mutatói, ezzel szemben 1994-től lassan emelkedni kezdett, míg az egy főre jutó reáljövedelem és a reálbér az 1994. évi átmeneti emelkedés után 1995-ben és 1996-ban tovább csökkent.

Az életszínvonal-csökkenés közvetlen oka az infláció (pontosabban az a tény, hogy a nominális béreknek és a társadalmi jövedelmek nominális értékének emelkedése elmaradt az inflációtól), továbbá a munkanélküliség, pontosabban a foglalkoztatás visszaesése volt. A munkanélküliségi arányszám növekedése 1993-ban 13 közelében tetőzött, ezt követően kissé csökkent. A foglalkoztatottak, vagyis a munkahellyel és munkából származó keresettel rendelkezőknek az aránya sokkal nagyobb mértékben csökkent, mint amennyivel a munkanélküliség nőtt, elsősorban a nyugdíjba vonulás, ezen belül a korhatár előtti nyugdíjba vonulás és a háztartásba való visszahúzóódás következtében. A munkanélküliek száma 500 ezer körül stagnál, a foglalkoztatottak száma viszont 1989 óta 1,4 millióval csökkent.

Az átlagjövedelem csökkenésével párhuzamosan nőtt a jövedelmek egyenlőtlensége. Míg a szocialista korszakban a jövedelmek egyenlőtlensége az akkori skandináviai egyenlőtlenséghez volt hasonló (tehát korántsem volt egyenlőség), ma elérte a nyugat-európai országok, például Németország szintjét. Az évente végzett Magyar Háztartás Panel adatfelvételek szerint a jövedelemegyenlőtlenség további növekedés jeleit mutatja. Ha a növekedés folytatódik, elérjük az amerikai egyenlőtlenségszintet, ha pedig még tovább, akkor a latin-amerikai országok felé közeledünk. Érdemes megemlíteni, hogy az ázsiai „kis tigris” országokban a jövedelemegyenlőtlenség jóval kisebb, mint La- tin-Amerikában, viszont a kis tigrisek gazdasága sokkal gyorsabban fejlődik. A nagy jövedelemegyenlőtlenség tehát nem előfeltétele a gyors gazdasági növekedésnek.

Az átlagos reáljövedelem csökkenése és az egyenlőtlenség növekedése következtében nőtt a szegények aránya. Vitatkozni lehet a *szegénység* definícióján, és ezért a szegények számára vonatkozó becslések is eltérőek. Kevesebb mint 1 milliótól közel 4 millióig terjednek. Az eltérő számokat úgy értelmezhetjük, hogy egymillió körül lehet a súlyosan szegények száma, viszont a négy milliót megközelítő szám mindazokat magában foglalja, akik a magyar társadalom körülményei között még elfogadható jövedelemszint alá süllyedtek. Hozzá kell tenni, hogy ennél is nagyobb, a magyar társadalom legalább kétharmadát alkotja azoknak az aránya, akiknek az egy főre jutó reáljövedelme 1989 óta csökkent, tehát akik – köznapian, de nem egészen pontosan szólva – „elszegényedtek”. Az utolsó években egyre inkább láthatóvá válik az a tendencia, hogy a középrétegek jövedelmi helyzete fokozatosan leszakad a legjobb módú félmillió-egymillió magyar állampolgárétól. Ezt a félmillió embert tekinthetjük a rendszerváltás nyertesének. Némileg enyhíti ezt a sötét képet a Magyar Háztartás Panel felvételeknek az az eredménye, hogy a magasabb és alacsonyabb jövedelmi kategóriák közötti mozgás még igen nagy, sokan képesek egyik évről a másikra jövedelmi helyzetükön javítani, de persze – mivel az átlag eddig állandóan süllyedt – még többen szenvednek el egyik évről a másikra reáljövedelem-csökkenést. Ugyanakkor kezd kialakulni egy stabil „felső” réteg, jövedelmi elit, amely mindig a jövedelmi hierarchia csúcán helyezkedik el, és egy ennél nagyobb tartósan szegény réteg, amely nem képes a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákból felemelkedni.

Az életszínvonal tekintetében a szocialista korszakban kialakult, a nyugati modern társadalmaktól való lemaradás a rendszerváltás után egyelőre erősödött. Mégis meg lehet kockáztatni azt a némileg derűlátó feltételezést, hogy mivel a gazdasági növekedés már megindult és rövidesen valószínűleg felgyorsul, ez maga után fogja húzni az átlagos életszínvonal emelkedését is, így belátható időn belül Magyarország visszatér „történeti” fejlettségi szintjére, vagyis Ausztria szintjének 67 százalékára.

5.5. Társadalmi szerkezet

A **társadalmi integráció** kritériuma a társadalmi szerkezet fogalmaira lefordítva azt jelenti, hogy a társadalom nem szakad szét egymástól szélsőségesen eltérő helyzetű osztályokra, rétegekre, csoportokra. A szocialista társadalomban – mint a többi totalitárius és autoritárius társadalmakban – egy egészen szűk hatalmi elit kezében igen nagy hatalom volt és e hatalmon keresztül az anyagi jólétnek minden olyan eleméhez hozzájuthatott,

amelyet megkívánt. Hozzá képest a társadalom összes többi rétege hátrányos és atomizált helyzetben volt, lényegében semmi hatalma sem volt. A magyar társadalomban az 1960-as években kezdtek kialakulni a társadalmi rétegek közötti jövedelem- és életszínvonal-különbségek, amelyek sok hasonlóságot mutattak a más ipari társadalmakban megfigyelhető különbségekhez.

A rendszerváltás idején számos társadalomtudós úgy képzelte, hogy Magyarországon a nyugat-európaiakhoz hasonló „középosztályi” társadalom fog kialakulni. Ez következett *Szelényi* (1992) elemzéseiből a vidéki Magyarországon az 1980-as években végbemenő polgárosodásról: a második gazdaság megerősödésével folytatódik a mezőgazdaság kollektivizálásával megszakított parasztpolgárosodási folyamat, a hajdani parasztpolgárok utódaiból kifejlődik az erős magyar kis- és középvállalkozó réteg és polgárság. Az 1990-et követő első években a szociológiai adatfelvételek eredményei is arra engedtek következtetni, hogy a középrétegek – értelmiségiek, önálló, irodai foglalkozásúak és a szakmunkásoknak legalább egy jelentős része – a gazdasági visszaesés körülményei között is képesek relatív jövedelmi helyzetüket a magyar társadalmi hierarchiában megtartani. Az utolsó évek adatai azonban arra engednek következtetni, hogy a legfelső réteg – a társadalom felső 10 vagy még inkább 5 százaléka – és a középrétegek közötti jövedelmi olló szétnyílik, a középrétegek nemcsak abszolút, hanem relatív értelemben is a gazdasági válság vesztesei közé tartoznak.

Az egyenlőtlenségek a rendszerváltáskor ugrásszerűen, utána lassan, de biztosan nőttek. Miközben a 2-9. decilisek reáljövedelmei 1992-től 1995-ig csökkentek, a legfelső decilis reáljövedelme nagyjából változatlan maradt, tehát a legjobb módú egytized és a társadalom többi része közötti távolság nőtt. A felső „egymillió” belül Kolosi szerint a „felső tízezer” kiugróan magas jövedelmet ért el (Kolosi-Sági 1996). Ennek az az oka, hogy a legfelső decilishez, azon belül a „felső tízezerhez” olyanok tartoznak, akik a nemzetközi piacon is érvényesülni tudnak – nagyvállalkozók, külföldi tulajdonban lévő vállalatok menedzserei és kulcspozícióban lévő szakemberei, az értelmiségiek egy kis része –, ezért nyugati kollégáikéhoz hasonló (bár attól még elmaradó) jövedelmet tudnak a magyar gazdaságban is elérni.

19.2. táblázat - 19.2. táblázat ♦ A felnőttek jövedelmi pozíciójának változása négy egymást követő évben, 1992-1995

Jövedelmi pozíció	Százalék
Stabil felső (mindig 5. kvintilis)	16,2
Stabil felső közép (4-5. kvintilis)	15,5
Stabil alsó közép (2-3. kvintilis)	15,4
Stabil alsó (1-2. kvintilis)	10,5
Felfelé mobil (magasabb kvintilisbe lépett)	5,8
Lefelé mobil (alacsonyabb kvintilisbe lépett)	7,4
Változó	29,2
Összesen	100,0

Kolosi szerint viszont nem szakadt le 1992-től 1995-ig a legalsó decilis, a legszegényebb egytized rész a nála kedvezőbb társadalmi helyzetű rétegektől, sőt a legalsó decilis reáljövedelme kevésbé csökkent, mint a 2-7. deciliséké. Ezt Kolosi annak tulajdonítja, hogy a szociálpolitika némileg megvédte a legszegényebbeket a társadalomból való teljes kiszakadástól. A vesztesek tehát elsősorban a középrétegek, a 2-8. decilis. (A 9. decilis jövedelme valamivel kedvezőbben alakult, de mégis messze elmaradt a legfelső decilis jövedelmétől.) A jövőben ezek a tendenciák megváltozhatnak: a meginduló gazdasági növekedés ugyanis automatikusan javítja a középrétegek helyzetét, de a legszegényebbek esetében a növekedés körülményei között is csak tudatos társadalmi beavatkozás érhet el javulást.

Az egyes személyek és háztartások jövedelmi pozíciója még erősen változhat. A Magyar Háztartás Panel felvétel első négy hullámában elfoglalt relatív jövedelmi pozíció alapján a megkérdezett felnőttek 16 százaléka tartozott mindig a felső kvintilisbe (20 százalékbba), őket nevezte Kolosi stabil felső rétegnek, 11 százaléka pedig mind a négy évben a legalsó vagy az eggyel fölötte lévő, vagyis 1-2. kvintilisbe, őket nevezte stabil alsó rétegnek. A megkérdezettek 29 százalékának jövedelmi helyzete viszont összevissza ingadozott (19.2. táblázat).

A rendszerváltás egyértelmű nyertesei tehát az elit tagjai. Az elitben elfoglalt pozíciók a legutolsó években stabilizálódni is látszanak, tehát fokozatosan nehezebb az elitbe bejutni, és kisebb annak az esélye, hogy az elit tagja elveszíti privilegizált helyzetét.

Ferge Zsuzsa (1996) „az átalakulás társadalmi költségei” elnevezésű nemzetközi adatfelvétel alapján némileg másképpen ítéli meg a társadalmi szerkezetben végbemenő változásokat. Abból indul ki, hogy nem vesztették érvényüket a hagyományos osztály- és rétegekategóriák. Ezért úgy gondolja, hogy a menedzserek uralma átadja a helyét a tőkések uralmának. A tőke egyelőre nem mer a nyilvánosság elé lépni, társasági tulajdonnak álcázza magát, a tulajdonos megtartja biztonságosabb menedzserei pozícióját, de amint a viszonyok biztonságosabbá válnak, leveti álarcát, nagytőkés lesz. A jelenleg lecsúszó középosztály egy részével a hatalom előbb-utóbb szövetségre lép, így annak helyzete javulni fog. A munkások helyzete azonban hátrányos marad, a tartósan munkanélkülieket és hajléktalanokat pedig a tartós leszakadás veszélye fenyegeti.

A korábbi és jelenlegi jövedelmi és társadalmi helyzetre vonatkozó kérdés alapján megkülönbözteti a változások nyerteseit és veszteseit. Az objektívan rosszabb helyzetűek – az alacsony jövedelműek, alacsony iskolai végzettségűek, a munkások, különösen a szakképzetlen munkások – között az átlagosnál sokkal többen vesztesek, míg a magas jövedelműek, iskolai végzettségűek, a nagyvállalkozók, vezetők és értelmiségiek között az átlagosnál sokkal többen vannak a nyertesek. Tehát az egyenlőtlenségek erősen nőnek, a korábban privilegizált pozícióban lévők közül kerülnek ki a változások nyertesei, és a korábban is hátrányos helyzetben lévők túlnyomó része a változás vesztesei közé tartozik. Tehát a magyar társadalomban nem egyszerűen folyamatos hierarchia érvényesül, hanem szakadások is mutatkoznak: egyrészt a társadalom felső együtöde-együtöde és a többi része között, másrészt a társadalom alsó együtöde és a középrétegek között. Tehát kialakul a nyertesekből a jómódú „felső rész”, a nagy vesztesékből a leszakadó „alsó rész” és egy veszélyeztetett „középső rész”.

Ezek az elemzések mind azt a perspektívát vetik fel, hogy nem a nyugat-európai típusú modern társadalmi szerkezet felé megyünk, ahol nagy létszámú és erős középrétegek állnak szemben viszonylag nagy létszámú, de nem kiemelkedően nagy hatalmú és a társadalom többi részénél sokszorta jobb anyagi helyzetben lévő felső réteggel, emellett a szegénység nem nagy tömegű és nem szakad ki a társadalomból, hanem a latin-amerikai típusú társadalom felé, ahol egy igen szűk, nagy hatalmú és igen gazdag felső réteg mellett viszonylag kis létszámú és gyenge középrétegek és nagy tömegű szegény rétegek élnek.

A magyar társadalomtudósok körében nagy érdeklődést váltott ki az utolsó években az a kérdés, hogy kik alkotják a hatalmi elitet vagy (marxista kifejezéssel) az uralkodó osztályt. A szocialista korszakban – Gyilasz és mások alapján – a párt- és állami bürokráciát tekintettük az uralkodó osztálynak vagy hatalmi elitnek. Az 1970-es évek közepén *Konrád* és *Szelényi* (1989) ennek a felfogásnak alternatívájaként fogalmazta meg elméletét az értelmiségről, amely útban van afelé, hogy ő váljék az uralkodó osztállyá. Az 1980-as évek második felében *Szelényi* (1990) felülbírált korábbi elméletüket és azt állapította meg, hogy lebecsülték a párt- és állami bürokrácia ellenálló erejét, mert annak sikerült végül is megghiúsítani az értelmiség kísérletét a hatalom átvételére. A rendszerváltás idején viszont úgy látta, hogy „a posztkommunizmus” első politikai elitje majdnem mindegyik korábban szocialista kelet-közép-európai országban az értelmiségből, azon belül is elsősorban a humán és társadalomtudományi értelmiségből került ki, hozzátette azonban, hogy az értelmiségiek uralma valószínűleg átmeneti lesz (*Szelényi* 1992). Később *Konrád Györggyel* együtt írt tanulmányában három elitet különböztetett meg a társadalmi hierarchia csúcsán: az állami bürokráciát, a burzsoáziát (tőkéseket) és az értelmiséget, és ezek között hatalmi egyensúlyt látott kialakulni, amelyben az értelmiségnek nagyon fontos közvetítő szerepe lesz, kezében tarthatja a „kasszakulcsot”, vagyis a „legfőbb úr” pozíciójában maradhat (*Konrád-Szelényi* 1992).

Szalai Erzsébet (1990) már 1989-ben ettől eltérően látta a hatalomért folyó harc résztvevőit. Szerinte a párt- és állami bürokrácián belül két csoport harcolt egymással: a régi „rendpárt” és a technokrata reformer réteg. Az utóbbi a felvilágosult, jól képzett menedzserekből és vállalkozókból áll, azok érdekeit képviseli. Elsősorban az üzleti élet, azon belül is a pénzügyi világ, a bankok vezető pozícióit foglalták el. Úgy látta, hogy a rendszerváltás ennek a technokrata elitnek – amely néhány évvel korábban még a technokrata elit második-harmadik szintű vezetői pozícióit foglalta el és az 1980-as évek végén tört elő a felső gazdasági elit pozícióiba – a győzelmét fogja magával hozni a régi „rendpárti” bürokrata elitel szemben. A rendszerváltás után írott

munkáiban tovább finomította ennek az új elitnek a jellemzését: a késő kádári technokrácia második és harmadik vonalából kikerült új elit konzervatív-liberális, pragmatikus, technokrata értékrendszert vall magáénak, demokráciaigénye nem tejed túl az „okos” emberek szabadságának igénylésén, a szociális problémák iránt érzéketlen. Gazdasági tevékenységében sem a tiszta piaci versenyelv vezeti, hanem az érdekcsoportok közötti küzdelem, amelyben a politikai hatalommal való kapcsolatok döntő szerepet játszanak. A potenciális versenytársat képező közép- és kisvállalkozások megerősödését igyekszik megakadályozni.

Az új technokrata elit szövetségese a rendszerváltás előtt egyrészt a kutatóintézetekben elhelyezkedő reformértelmiség volt, amely a szocialista rendszer megreformálását kívánta, de nem folytatott nyílt ellenzéki tevékenységet, másrészt az ellenzéki-liberális reformértelmiség. A rendszerváltás után ezeknek az értelmiségi csoportoknak a tagjai, amennyiben nem léptek át a gazdasági vagy a politikai elitbe, alárendelt helyzetbe kerültek a technokrata elittel szemben.

Az 1990 után kormányra került politikai elit először megkísérelte a főhatalmat megszerezni, hamar be kellett azonban látnia, hogy ki kell egyeznie a gazdasági élet vezető pozícióit elfoglaló technokrata elittel. Az 1994. évi parlamenti választás után a technokrata elit hatalma tovább nőtt, és egyre inkább főhatalomra jut a vele fokozatosan összefonódó politikai elittel szemben is (Szalai 1994; 1996).

Szalai Erzsébetnek a rendszerváltás előtt megfogalmazott megállapításait nagymértékben alátámasztani látszanak *Gazsó Ferenc* kutatásai (1990) a nomenklatúrához tartozók összetételéről. Ezek szerint az 1980-as években nagyfokú kicserélődés ment végbe a párt- és állami bürokrácia csúcán: az alacsonyabb iskolai végzettségű idősebbek helyére magasabb iskolai végzettségű és fiatal személyek kerültek.

1995 őszén Szelényi Iván – Szalai Erzsébet munkáira hivatkozva – új elmélettel állt elő a posztkommunista társadalmi szerkezet csúcán lévő elitéről (Szelényi-Eyal- Townsley 1996). Menedzser-kapitalizmus alakul ki, ebben a menedzserek, éspedig mind az állami, mind a magánszektor menedzserei, valamint a bankárok állnak a hatalom csúcán, a politikai elit egyre inkább tőlük függővé válik, az értelmiségi elit pedig vagy hajlandó kiszolgálni ezt a menedzserelitet, mert egyedül tőle várhat lényeges anyagi erőforrásokat az alapítványokon keresztül, vagy visszavonul a hatalomtól távol álló értelmiségi pozíciókba. Ezt az új elméletet színezik Szelényi kutatási eredményei az elitek reprodukciójáról (Szelényi-Szelényi 1996), amelyek szerint az új elitnek jelentős része a régi elit második és harmadik vonalából származik.

Szelényi rámutat arra, hogy a menedzserkapitalizmus elméletének több évtizedes hagyománya van a kapitalista társadalmakban, azonban az elmélet képviselőinek várakozásaival ellentétben a menedzserek ténylegesen nem váltak a mai tőkés társadalmak uralkodó osztályává, mert a tőkéseknek sikerült hatalmukat megtartaniuk. Ezzel szemben – nagytőkések hiányában – a volt szocialista társadalmakban a menedzser rétegnek sikerült a legfőbb hatalmat megszereznie. Mindenesetre hozzáteszi, hogy ez a hatalmi pozíciójuk esetleg csak átmeneti lesz.

A társadalmi szerkezet vázolt változási tendenciái – mint a középrétegek lecsúszása, mint a nagy tömegű szegénység kialakulása, mint a szűk hatalmi elit kialakulása – nem az észak-amerikai és főképpen nem a nyugat-európai modern társadalmak szerkezetének irányába mutatnak.

5.6. Emberi erőforrások

Kevésbé látványos, de adatokkal még jobban alátámasztható a magyar társadalomnak a nálunk fejlettebb országoktól való lemaradása az *emberi erőforrások* területén. Az iskolai végzettség az 1970-es évek elejéig látványosan emelkedett, ezt követően azonban az érettségivel végződő, tehát továbbtanulást lehetővé tevő középiskolákba beiskoláztak és az egyetemekre-főiskolákra beiskoláztak aránya alig emelkedett. A rendszerváltás után – a kormányzati szinten meghatározott iskolai létszámkorlátok feloldásával – megindult a beiskolázási arányok növekedése. Ugyanakkor a legutóbbi időben veszélyforrások is jelentkeztek. Ha a kisebb települések – az anyagi erőforrások szűkössége miatt – 8 osztályos helyett csak 6 osztályos általános iskolákat fognak fenntartani, fennáll annak a veszélye, hogy e településeken a fiatal nemzedékek a célul kitűzött 10 év helyett csak 6 évig fognak iskolába járni. Felsőfokon a tandíj felemelése – ha nem vezet be párhuzamosan a hallgatói hitelek – és a tanulással járó költségek növekedése visszatarthatja a szegényebb családok gyermekeit a továbbtanulástól. Végül a mennyiség mellett az oktatás minőségének megtartására, sőt javítására is nagy szükség van, az oktatási intézmények rendelkezésére álló anyagi erőforrások nagyfokú szűkülése viszont elkerülhetetlenül a minőség romlásához fog vezetni.

Az oktatással együtt a tudományos kutatás fontos mozgatóereje a modern gazdaság fejlődésének. A számos magyar Nobel-díjas és más sikeres magyar tudós bizonyítja, hogy a XIX. század második fele óta Magyarországon a tudományos pályára lépésnek kiváló felkészülési lehetőségei nyíltak, és a pályakezdés

feltételei is jók voltak. Az a tény, hogy legtöbb Nobel-díjasunk külföldi munkásságáért kapta a díjat, annak a következménye, hogy a XX. századi totalitárius és autoritárius politikai rendszerek az ország elhagyására készítették, némelykor kényszerítették a tudósokat. Ma nem kell politikai okok miatt elmenekülni Magyarországról, de fennáll annak a veszélye, hogy a tudományos felkészülés és pályakezdés feltételei, a kutatási támogatások szűkös volta indítja a letehetősebb tudósokat és tudósjelölteket az ország elhagyására.

A tudás mellett az emberi erőforrások másik legfontosabb eleme a társadalom tagjainak egészségi állapota. Talán semmilyen más mutató nem bizonyítja annyira egyértelműen a szocialista rendszer csődjét, mint az egészségi állapot romlása, amely a születéskor várható átlagos élettartammal mérhető. A férfiak születéskor várható átlagos élettartama, amely 1964-ben elérte a 67 évet, ezt követően visszaesett 65 év alá. A nők csak igen lassan, 72-ről 74 évre emelkedett. A 40-59 közötti korévekben mindkét nemnél lényeges romlás következett be, a 40 éves férfiak még várható életéveinek átlagos száma ma kevesebb, mint 1930-1931-ben. Így ma egy magyar férfi 8, egy magyar nő 6 évvel rövidebb élettartamra számíthat, mint az osztrák férfiak és nők, pedig az 1960-as évek első felében még nagyjából azonosak voltak a várható élettartamok. A rossz egészségi állapotnak és halandóságnak valószínűleg több oka van: az egészségtelen táplálkozás, a túlzott alkoholfogyasztás és dohányzás, az egészségtelen és túlfeszített életmód, az egészségi ellátás némely hiányossága. Szükség van az egészségi ellátás reformjára is, de ha ez csak azzal jár, hogy az egészségügyre fordított anyagi erőforrások csökkennek, akkor ez az egészségi állapot további romlását fogja okozni. Ez tragikus lenne, mert örülnünk kell annak, hogy a rendszerváltás óta a halandóság nem romlott, miközben a tőlünk keletebbre fekvő volt szocialista országok egynémelyikében egészen katasztrofális romlás következett be. Oroszországban például 1994-ben 58 évnél alacsonyabbra süllyedt a férfiak születéskor várható átlagos élettartama.

Nem lehet kétséges, hogy a sikeres modernizációnak elengedhetetlen előfeltétele a társadalom műveltségi színvonalának lényeges emelése és egészségi állapotának javulása.

5.7. Modern mentalitás, értékek, normák

A gazdaság és az életszínvonal, valamint az emberi erőforrások területén örökölt válságnál is súlyosabbnak látom a korszerű piacgazdaság és a demokratikus rendszer működéséhez szükséges *modern mentalitás* hiányát a magyar társadalomban. Ezt azonban sokkal nehezebb statisztikai és szociológiai adatokkal bizonyítani, egyáltalán mérni, mint a gazdasági, az életszínvonal és az emberi erőforrások területén jelentkező válságjelenségeket.

A magyarországi értékvizsgálatok azt sugallják, ha nem is bizonyítják egyértelműen, hogy a magyar társadalomban viszonylag kisebb fontosságot tulajdonítanak azoknak az értékeknek – a szabadságnak, felelősségvállalásnak, egyéni kezdeményezésnek –, amelyek a modern gazdaság és társadalom sikeres működéséhez szükségesek. Egy fokkal meggyőzőbbeknek látszanak az elidegenedés és anómia nagyfokú elterjedtségére utaló adatok. Ezek szerint a szocialista korszak évtizedeiben fokozatosan, de feltartóztathatatlanul fejlődött ki a súlyos elidegenedés- és anómiaválság. Ennek okát elsősorban abban láttam, hogy a totalitárius és autoritárius rendszerek azt a jogos érzést váltották ki az állampolgárokból, hogy ki vannak szolgáltatva rajtuk kívül álló, általuk ellenőrizhetetlen erőknek, ezért saját életük alakulását sem tudják megtervezni, cselekedeteikkel érdemlegesen befolyásolni. A kiszolgáltatottságnak és tehetetlenségnek ez az érzése nyilvánvalóan ellentétes a modern mentalitással.

Továbbá mind a modern piacgazdaság, mind a politikai demokrácia működéséhez szükséges az állampolgárok kölcsönös bizalma, legalábbis minimális szolidaritása, más szóval az üzleti élet szereplőinek bízniuk kell abban, hogy üzletfelük megtartja a szerződéseket, a politikai élet szereplőinek nem kell politikai versenytársaiktól félniük. Ehhez az szükséges, hogy a társadalom tagjai megtartsák az alapvető viselkedési normákat. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó, hogy az 1996. évi háztartáspanel-felvétel során a megkérdezett felnőttek 42 százaléka teljesen egyetértett, 38 százaléka részben egyetértett azzal a megállapítással, hogy „aki manapság vinni akarja valamire, az rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon”. Ezért érthető, ha a gazdasági és a politikai életben alacsony a partnerek közötti bizalom.

Meg lehet azt a hipotézist fogalmazni, hogy a súlyos elidegenedés- és anómiaválság gátolja a modernizációt. Nehéz eldönteni, hogy ez a válság a rendszerváltás óta hogyan alakult. *Kopp Mária* és szerzőtársai (1996) kutatásai szerint 1988-tól 1995-ig a lelkiállapot problémáinak tünetei erősödtek, különösképpen a rendszerváltás vesztesei, közöttük a munkanélküliek körében. Ugyanakkor a háztartáspanel-adatfelvételek szerint az elidegenedés és anómia egyes megnyilvánulása 1990-től 1994-ig nem nőtt, sőt 1996-ban a lelkiállapot problémáinak egyes tünetei, mint a kimerültség, idegesség, gyakori fejfájás, valamint az az érzés, hogy a megkérdezettnek nincs szerencséje, kissé csökkentek. Itt kell megemlíteni, hogy az öngyilkosság gyakorisága, amelyet az anómia klasszikus tünetének tartanak, 1988 óta lassan, de folyamatosan csökkent. Némi derűlátással

arra lehet következtetni, hogy az autoritárius rendszer eltűntével a kiszolgáltatottság érzése és ezzel az anómia csökkenni kezdett.

Nem várhatjuk azonban, hogy a leírt válságjelenségeket hamar le fogja küzdeni a társadalom. Az életszínvonal emelkedésére és a szegénység csökkenésére még mindig hamarabb számíthatunk, mint a testi és lelki egészségi állapot javulására, az elidegenedés- és anómiaválságból való kiemelkedésre. Pedig mindezek szükségesek a piacgazdaság hatékony működéséhez és a *demokratikus politikai viszonyok* stabilitásához. Égető kérdés az, hogy az ország nem kanyarodik-e vissza valamilyen „parancsgazdasági” és félig vagy teljesen autoritárius politikai rendszerhez, még mielőtt a társadalmi válságot leküzdí.

5.8. Demokrácia

Formailag, jogilag demokrácia van Magyarországon: a lakosság békés úton, választáson leválthatja a hatalmon lévő kormányt, és ez már kétszer – 1990-ben és 1994-ben – megtörtént. Különböző politikai-szociológiai vizsgálatok azonban arra engednek következtetni, hogy nem lehetünk teljesen biztosak a demokratikus politikai rendszer stabilitását illetően. Ugyanis nemcsak a piacgazdasággal, hanem a demokrácia működésével szemben is nagy az elégedetlenség. Ugyanakkor csak egy kisebbség utasítja el a demokratikus rendszert: 19 százalék látná jónak a visszatérést a kommunista rendszerhez és 26 százalék helyeselné a parlament feloszlását és a többpárti választás megszüntetését. Ez a helyzet két veszélyt rejt magában: megnőhet az autoritárius rendszerhez való visszatérés híveinek aránya, továbbá a demokráciát elvben támogató többség annyira kiábrándul, apatikussá válik, hogy nem hajlandó aktívan támogatni azt.

A parlamenti választásokon való részvétel közepesen magas volt: magasabb, mint például az Egyesült Államok utolsó elnökválasztásán, de alacsonyabb, mint a nyugat-európai parlamenti választásokon lenni szokott, és mint Csehországban és Szlovákiában volt a rendszerváltozás utáni választásokon. A parlamenti választások második fordulójában már lényegesen alacsonyabb volt a részvétel, és még kisebb volt a részvétel az időközi pótválasztásokon. A parlamenti választások között a részvételre vonatkozó kérdésre szintén kevesebben állítják, hogy biztos részt vennének. A részvétel, illetve távolmaradás nagyon határozottan összefügg a megkérdezettek társadalmi jellemzőivel.

Szelényi Iván az 1990. évi választások után már megfogalmazta azt a tételt, hogy a szegényebb rétegek tagjai nem látnak olyan pártot, amely érdekeiket képviselné, ezért nem vesznek részt a választáson, más szóval „a szociáldemokrata szavazóbázis képviselő nélkül maradt” (Szelényi-Szelényi 1991). Az 1993. évi kelet-európai rétegződésvizsgálat adatai szerint a felsővezetők és értelmiségiek 83 százaléka állította, hogy biztosan vagy valószínűleg részt venne a parlamenti választáson, ha arra jövő vasárnap kerülne sor, de ez az arány csak 65 százalék volt a segéd munkások és 64 százalék a mezőgazdasági munkások között (Andorka-Lehmann 1996). Az átlagosnál jóval kisebb a résztvevők aránya azok között is, akik azt mondták, hogy életük lényegesen romlott 1988 óta. Viszont a volt párttagok között jóval magasabb a részt venni szándékozók aránya, mint az átlagnépességben.

A részvétel és a társadalmi helyzet közötti összefüggés iránya és erőssége az 1994. évi parlamenti választáson sem változott. Ez a jelenség arra figyelmeztet, hogy a magyar társadalomban létezik egy viszonylag nagy, hátrányos helyzetű és ezért elkeseredett tömeg, amely adott esetben mozgósítható, esetleg szélsőséges programmal is.

Az 1994. évi parlamenti választáson részt vettek megkérdezése az úgynevezett exit-poll módszerével, vagyis a szavazást követően, azt mutatta, hogy igen gyenge a választóknak a pártokhoz való kötődése. Ezt az 1990. és 1994. évi tényleges szavazat, valamint egy további kérdés alapján lehet igazolni, amelyben a választott párthoz való kötődés erősségét kérdezték. A választáson részt vevők közül csak 10 százalék szavazott 1990-ben és 1994-ben ugyanarra a pártra és állította azt, hogy ehhez a párthoz erősen kötődik; 27 százalék ugyanarra a pártra szavazott, nem kötődik hozzá erősen; 10 százalék erősen kötődik ahhoz a párthoz, amelyre 1994-ben szavazott, de 1990-ben más pártra adta szavazatát; végül 53 százalék más-más pártra szavazott és nem kötődik erősen semmilyen párthoz (Stumpf 1996).

Még alacsonyabbnak látszik a „párthűség” a háztartáspanel-adatok alapján is. 1992- től 1995-ig – 1994 kivételével – minden adatfelvételi hullámban feltették a kérdést, hogy egy feltételezett jövő vasárnapi parlamenti választáson mire adná szavazatát, továbbá 1992-ben megkérdezték, hogy 1990-ben melyik pártra szavazott, és 1995-ben azt, hogy melyik pártra szavazott 1994-ben. Tehát egymást követő évből állt rendelkezésre információ a megkérdezettek pártpreferenciájáról. A megkérdezetteknek 5 százaléka mondta mind az öt alkalommal, hogy nem venne vagy nem vett részt a választáson, ez a legkövetkezetesebb választói magatartást mutató csoport. Mindössze 4 százalék nevezte meg mind az öt esetben ugyanazt a pártot. A

pártpreferenciák hullámozása tehát igen nagyfokú volt (Fábián 1996). Ez arra enged következtetni, hogy nem lehet kizárni a pártok támogatottságának földcsuszamlásszerű változását. Ez egyértelműen veszélyezteti a demokrácia stabilitását.

A párhűség alacsony szintjének egyik magyarázata, hogy a pártok szavazóbázisának társadalmi réteg, iskolai végzettség, jövedelmi helyzet szerinti összetétele alig különbözik. *Gazsó Ferenc* és *Stumpf István* (1995) szerint a szavazóbázisok rétegek szerinti differenciálódása az 1994. évi választáson kissé erősödött, *Stumpf István* (1996) azonban hozzáteszi, hogy 1995-re a pártok és társadalmi rétegek közötti kapcsolat ismét gyengült. A pártpreferenciának egyetlen nagyon lényeges meghatározója mutatható ki: a volt párttagok ma is az átlagnál sokkal nagyobb arányban szavaznak a Szocialista Pártra. Nem feltétlenül szükséges, hogy a demokratikus politikai rendszerben a politikai pártok erősen kötődjenek társadalmi rétegekhez. Az azonban előnyös, ha valamilyen stabil kötődés van a pártpreferencia és a választók valamilyen jellemzői (társadalmi helyzete, világnézete stb.) között. Ennek hiányában igen erős lehet a pártok támogatottságának hullámozása.

Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalomban még nem alakult ki az az állampolgári politikai kultúra, amely a demokrácia stabilitásának és zökkenőmentes működésének végső biztosítója. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hiszen korábban évtizedeken keresztül éltünk totalitárius és autoritárius politikai rendszerek uralma alatt.

A modern társadalomnak mind az öt fent leírt kritériuma terén mutatkoznak tehát olyan jelenségek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a szocialista modernizációs kísérlet ezekben a dimenziókban eredménytelen volt, sőt eltávolított a modernizációtól, és a rendszerváltás óta végbement változások sem egyértelműen mutatnak a modern társadalom irányában.

6. TÁRSADALOMPOLITIKA

A szociológiának le kell mondania arról az illúzióról, hogy a társadalmak fejlődése tervezhető és irányítható. A társadalmi változásokban lényeges szerepet játszanak spontán folyamatok, a társadalom belső erői és a külső feltételek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az állam, a társadalom tagjai és a közöttük elhelyezkedő civil társadalmi szervezetek egyáltalán nem képesek befolyásolni a változásokat.

Az állami politika (gazdaság-, szociál-, oktatás-, egészségpolitika stb.) az erőforrások elosztásával, a jogszabályok alkotásával és végrehajtásával messzemenően befolyásolni tudja a társadalmi folyamatokat. Ezért korántsem közömbös, hogy az állami politika milyen társadalom megvalósítását kívánja elősegíteni. Hozzá kell azt is tenni, hogy ezeknek a politikáknak, jogszabályoknak a társadalmi hatása gyakran eltér attól, amit velük el kívántak érni. A „nem szándékolt hatások” vagy „perverz hatások” kimutatása a társadalomtudományoknak egyik fontos feladata.

Demokratikus politikai rendszerben az állami politika végső soron az állampolgároktól függ. Ha a kormányzat nem az állampolgárok többségének megfelelő politikát folytat, a következő választáson le lehet váltani. Az állampolgárok nézeteinek változása és politikai aktivitásuk ezért a társadalmi változások döntő mozgatóereje a demokráciákban. Történeti tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a diktatúrák sem képesek tartósan fennmaradni a modern társadalmakban, ha a társadalom többségének akaratával ellentétesen kormányozzák a társadalmat.

A civil társadalom szervezetei egyrészt lényeges szerepet játszhatnak a társadalom tagjai nézeteinek kialakításában, másrészt képviselni tudják a politika felé a társadalom csoportjainak nézeteit, kívánságait, érdekeit. Ezért demokratikus társadalmakban a társadalom változásaiban fontos szerepet játszhatnak.

A mai magyarországi változásokat illetően mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy igen nagy mértékben a magyar társadalom tagjain múlik, hogyan alakul a gazdaság, az életszínvonal, a társadalmi szerkezet, az oktatás és az egészségi ellátás, és természetesen ennél is inkább, milyen irányban változik a gondolkodásmód, a mentalitás, valamint hogy megszilárdul-e a demokrácia. Tehát semmilyen determinisztikus törvényszerűség sem határozza meg, hogy a gazdaságilag fejlettebb és régi demokratikus hagyományokkal rendelkező országokhoz képest a magyar gazdaság és társadalom modernizálása, felzárkózása ezúttal sikeres lesz-e vagy ismét kudarcba fullad.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A XX. század második felében a társadalmi változások különösképpen felgyorsultak. Különösen viharos változásokat élnek át a kelet-közép-európai országok. Ugyanakkor a szociológiában elterjedt az a felismerés,

hogy a szociológia nem képes a társadalmi változások évszázados irányait előre látni, azok elméleteit megfogalmazni. A társadalmi változásokat nem irányítják determinisztikus törvényszerűségek, hanem a társadalom tagjai, az „aktorok” tevékenysége és céljai nagymértékben befolyásolják azt, hogy egy adott társadalomban és korszakban milyen változások történnek.

Ma a világban, különösképpen a kelet-közép-európai országokban végbemenő változások értelmezési keretként felhasználható elméletek közül jól használhatónak látszik a modernizáció elmélete. Eszerint a társadalom gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális alrendszerében egymással párhuzamosan mennek végbe a modernizációs változások, azok egymást erősítik. Ha valamelyik alrendszerben nem történik modernizáció, akkor ez meggátolja az egész társadalom modernizációját. A modernizáció azt jelenti, hogy hatékony piacgazdaság jön létre, amely magas életszínvonalat tesz lehetővé; a társadalom integrálódik, nem szakítják szét éles osztálykülönbségek, nincsenek a modernizáció hasznáiból kirekesztett társadalmi rétegek, nincs szélsőséges és tartós szegénység; többpártrendszerű versengő demokrácia jellemzi a politikát; végül a társadalom tagjainak nagy többségét modern mentalitás jellemzi. Abban a kérdésben, hogy mi a modern mentalitás lényege, melyek a modern kultúra alapvető értékei, milyen a modern személyiség, különféle elméleti megfogalmazásokat lehet a szociológiai irodalomban találni. *Münch* (1984) szerint például ezek az alapértékek vagy eszmék: a szolidaritás, a szabadság, a racionalitás és a környező világ aktív alakítása. A szolidaritás és az egyéni szabadság értékének összekapcsolódását nevezi intézményesített individualizmusnak, a racionalitás és az aktív világalakítás összekapcsolását módszertani-racionális aktivizmusnak. Mások az egyéni felelősségvállalást, újjáépítésre való készséget emelik ki.

A magyar történelmet 1825-től 1945-ig a kudarcba fulladt modernizációs kísérletek sorozataként értelmezhetjük. Ezek az egymást követő kísérletek: a reformkor, a kiegyezés kora, és a két világháború közötti korszak. A szocialista korszakot is felfoghatjuk úgy, mint a szovjet modell alapján álló modernizációs kísérletet. Ez a kísérlet azonban szintén kudarcba fulladt és látványosan összeomlott, mert bebizonyosult, hogy piac, politikai demokrácia és modern mentalitás nélkül nem lehet a gazdaságot és a társadalmat modernizálni. Bár a gazdasági kudarc volt a leglátványosabb, meg lehet fogalmazni azt a hipotézist, hogy a szocialista korszak legsúlyosabb öröksége az alatta fokozatosan kifejlődött elidegenedés- és anómiaválság.

A rendszerváltás után a magyar társadalom újra a modernizációra tett kísérletet, ezúttal a magántulajdonon alapuló piacgazdaság, a demokratikus politikai rendszer és a modern gondolkodásmód elterjesztése alapján. Az 1990 óta eltelt években végbement változások azonban nem mind mutatnak a modernizáció irányában. A gazdaság súlyos válságba sülyedt, úgyszintén az életszínvonal is, nőtt a szegénység és a jövedelemegyenlőtlenségek, fennáll annak a veszélye, hogy a társadalom szétszakad egy nagy hatalmú és igen gazdag szűk elitre, lesüllyedő és gyengülő középrétegekre és nagy tömegű szegénységre. Az emberi erőforrások terén a beiskolázási arányszámok növekedése az érettségihez vezető középiskolákban és a felsőfokú tanintézetekben a modernizáció irányába mutat, az egészségi állapot romlása pedig legalább megállni látszik. A politikai rendszer demokratikus, bár stabilitását veszélyeztetheti az állampolgárok politikai passzivitása és a választói preferenciák kevésbé kikristályosodott volta. Nehéz megítélni, hogy az elidegenedés- és anómiaválság enyhült-e, bár bizonyos jelek ebben az irányban mutatnak.

8. VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN

(Spéder Zsolt – Kapitány Balázs)

A kiegészítő fejezetek megírása során folyamatosan törekedtünk arra, hogy beszámoljunk azokról a társadalmi változásokról, amelyek az 1990-es évek második fele és az ezredfordulót követő évek között lezajlottak. Az utolsó fejezetben arra törekedtünk, hogy a társadalmi változáshoz kötődően néhány összefüggésre felhívjuk a figyelmet, illetve hogy mérlegre tegyük a magyarországi átmenetet. Így a nemzetközi tendenciákat illetően két kérdést érintünk. Egyfelől röviden foglalkozunk magának a szociológiának mint tudománynak a váltoásaival: a szociológiai divatok jelenségével, és ennek kapcsán azon divatos elméleti kerettel, melyekbe napjainkban sokan illeszteni próbálják a jelenben zajló társadalmi átalakulást. Másfelől felhívjuk a figyelmet arra, hogy egy új módszertan, a követéses vizsgálatok terjedése milyen új lehetőséget ad a társadalmi változás értelmezéséhez, a domináns makroszintű közelítések hogyan egészíthetők ki a mindennapi ember tapasztalataival. A hazai tendenciákat illetően hűek próbálunk lenni Andorka Rudolf utolsó fejezetének tárgyához: értelmezni és értékelni fogjuk az 1989-1990-ben elkezdődött társadalmi átalakulás jellegzetességeit.

8.1. Nemzetközi tendenciák

A szociológiai divatokról „Globalizáció” és „információs társadalom”: két olyan kifejezés, amely jelen szöveg írásakor (2005/2006 fordulóján) mind tudományos publikációkban, mind a tágabb nyilvánosságban rengetegszer felbukkan, mind általános leírója, oka és egyben magyarázata mindazoknak az átalakulásoknak, amelyek napjainkban a nagyvilágban és Magyarországon zajlanak. A globalizációt, az információs társadalmat címében vagy alcímében viselő könyvek és írások tucatszámra jelennek meg magyar nyelven is. Ezek a kifejezések több helyütt felbukkannak e könyv *Változások az ezredfordulón* címet viselő alfejezeteiben is. Azonban törekedtünk arra, hogy például a globalizációt ne olyan általános kifejezésként használjuk, amely elméleti keretként minden társadalmi folyamat magyarázatára alkalmas lenne. Ennek oka az óvakodás a szociológiai divatoktól. De mi is a szociológiai divat?

Ha áttekintjük a könyv törzsszövegét, amelyet 1996-ban véglegesített Andorka Rudolf, feltűnhet, hogy a globalizációt mint fogalmat, a szerző nem használja. Ez nem véletlen, a fogalom az ekkoriban kiadott szociológiai szótárakban, lexikonokban sem található meg. 1996-ban ugyanis gyakorlatilag még ismeretlen, kevesek által ritkán alkalmazott kifejezésről volt szó, amely pont 1998-tól indult el hódító útjára. A szociológiában mindig voltak és minden valószínűség szerint lesznek is divatos kifejezések, divatos megközelítésmódok. A kilencvenes évek első felében például ilyen divatos szociológiai kifejezés volt a posztmodern, vagy a 70-es, 80-as évek baloldali szociológiájában a későkapitalizmus (Spatkapitalismus).

Természetesen egyáltalán nem véletlenszerű, hogy melyik korban, melyik kifejezés, téma válik divattá a szociológiában. A társadalom átalakulásai, változásai mindig előtérbe hoznak olyan problémákat, jelenségeket, amelyek szinte vonzzák, hogy egységes fogalmi keretben próbáljuk őket megmagyarázni. Például a globalizáció fogalma képes arra, hogy olyan különféle jelenségeket helyezzen el egy rendszerben, mint például a gazdaság egyre erősödő nemzetközi jellege, a nemzetek feletti intézmények (pl. EU) szerepének erősödése, a turizmus jelentőségének növekedése, az internet elterjedése és Európa előregeredése. Másrészt viszont a divatos fogalmi keretekhez a szociológusok sok esetben felhasználják más tudományok (a filozófiától a számítástechnikáig) eredményeit, irányzatait, kifejezéseit is. A posztmodern fogalma például az építészetben született és több más tudományág (filozófia, irodalomtudomány) közvetítésével jutott el a szociológiába.

A szociológiai divatok azonban maguk is felfoghatóak egyfajta szociológiai jelenségként, például jól jellemezhetőek egy életúttal. Egy fogalom fellendülését, áttörését a publikációk megugró számán túl jellemzi, hogy a fogalom megalkotja saját történelmét, felfedezi előzményeit. A fogalom elterjedését lassú hanyatlás követi, amelyet többek között a fogalom bulvárosodása (még a vízcsapból is az adott kifejezést folyik), osztódása, differenciálódása jelez. Fontos tudni, hogy a szociológiai divatok sohasem buknak meg hirtelen, hanem lassan kimennek a divatból, miközben lényeges elemeik, fontosabb műveik közül több beépül az újabb divatba, illetve a tudomány klasszikus művei közé.

Minden szociológiai divatnak vannak prófétái, akik alapvető műveikben megteremtik az adott fogalmat és mindent megtesznek terjesztése érdekében. Azonban az elterjedéshez szükség van belső és külső kritikusokra is, az előbbieket a fogalmat elfogadva más jelentést tulajdonítanak neki, utóbbiak magát a fogalmat támadják. Természetesen szükségesek azok a felhasználók is, akik az adott fogalmi keretbe illesztik saját részkatatásukat.

Magyarországon a helyzet annyival összetettebb, hogy az adott divat csak késve és szűrve érkezik el a magyar szociológiába, így szükség van olyan közvetítőkre, akik hazai viszonyokra adaptálva ismertetik az adott divatirányzatot.

Minden olyan esetben, amikor divatos szociológiai témákat feldolgozó műveket olvasunk, elméleteket tanulmányozunk néhány dologról nem szabad megfeledkeznünk. Először is arról, hogy maga az, hogy rengeteg mű jelenik meg egy témáról, és egy kifejezés eljut a közbeszédbe is, még nem garanciája annak, hogy valójában lényeges jelenségek időtálló vizsgálatáról van szó. Másfelől a teljes elutasítás sem indokolt, minden valószínűség szerint a rengeteg mű között vannak maradandó, valóban újító jellegű művek, amelyek az adott divat lecsengése után is érdekesek maradnak. Azonban, amíg egy fogalom, megközelítés divatos, igen nehéz megítélni, hogy a divat által felkapott művek közül mely lesz maradandó része a szociológiának. Amikor a globalizációról beszélünk, mindezt szem előtt kell tartanunk.

A *globalizáció* – sok más divatos szociológiai fogalomhoz hasonlóan – egy olyan gyűjtőfogalom, amelynek nincs mindenki által elfogadott közös meghatározása. Az is megfigyelhető, hogy nemcsak a fogalmat nem határozhatjuk meg pontosan, de a globalizáció fogalma alá igen különböző dimenziókban zajló folyamatokat is egyaránt be lehet sorolni. A gazdasági globalizáció (lásd 13. fejezet) mellett vagy helyett beszélhetünk kulturális globalizációról, globalizálódó környezeti kockázatokról, a globalizált világ újfajta migrációs viszonyairól, vagy globalizálódó értékrendről is. Az egyes szerzők a fogalmat a legkülönbözőbb módon értékelik, az igen negatívától a teljesen pozitívig, míg jó néhány magának a fogalomnak a létjogosultságát is kétségbe vonják. A

globalizációval foglalkozó alpművek közül több is olvasható magyarul (pl. Bauman 2002, Beck 2005, Sassen 2000).

A fogalom különféle meghatározásaiból talán arra lehet rámutatni közös pontként, hogy a globalizációs elméletek hangsúlyozói úgy vélik, a világ és a társadalom különféle dimenzióiban olyan változások következtek be, amelyek egyre kevésbé értelmezhetők a hagyományos állami keretek között. Akár a pénzpiacok, akár a divatok, a médiahasználat, a környezeti kockázatok, vagy a szegénység kérdéseivel kezdünk foglalkozni, állandóan olyan háttértényezőkbe botlunk, amelyek nem veszik figyelembe az államok, nemzetek határait. Természetesen vitatott kérdés, hogy ezek a folyamatok mikor kezdődtek, illetve hogy egyáltalán mennyiben van újszerű jelenségekről szó. A globalizáció kérdéseivel foglalkozó szociológusok azonban egyöntetűen úgy vélik, hogy ez elmúlt évtizedekben ezeknek a jelenségeknek a jelentsége felértékelődött, és lényegesen túlmutat az eredeti gazdasági jellegű folyamaton.

Az ezredfordulón előtérbe kerülő *információs társadalom* fogalma a globalizációhoz hasonlóan divatos, azzal részben összefüggő szociológiai fogalom. Ennek hangsúlyozói úgy vélik, hogy a technológiai átalakulás (mobiltelefon, számítógép, internet) teljesen és lényegre hatóan átalakították a társadalmat és a világot. Ezen eszközök elterjedésével átalakul mindennapi életünk, máshogy dolgozunk, máshogy ismerkedünk, máshogy ápoljuk társadalmi kapcsolatainkat stb. Így átalakul a világról alkotott képünk, gondolkodásunk és döntéseink. A katalán Manuel Castells információs társadalomról szóló háromkötetes alpművének eddig első kötete jelent meg magyarul (angolul Castells 1996, 1997, 1998, magyarul 2005).

E fogalom kapcsán elmondható ugyanaz, mint a globalizációról. Itt is egy olyan általános gyűjtőfogalomhoz kapcsolódó elméletéről van szó, amely empirikusan sem nem igazolható, sem nem cáfolható. Ezen elmélet lehetőséget nyújt arra, hogy a társadalomról rendelkezésre álló adatokat egy új szempontból vegyük figyelembe, hogy új jelenségekre hívjuk fel a figyelmet (ilyen például a digitális szakadék), de maguk az adatok önmagukban nem képesek bizonyítani, mint ahogy cáfolni sem az információs társadalom fogalmának valóságosságát. Az, hogy a társadalmunkról rendelkezésünkre álló adatok kinek mit támasztanak alá, az illető – akár tudatában van ennek, akár nem – saját világmépének, az általa a világról alkotott elképzeléseknek a függvénye. Aki optimistán tekint a jövőbe, az a demokratikus részvétel potenciális eszközének képes tekinteni ugyanazt (például az internetet), amit más a totális kontroll potenciális eszközének tart, a harmadik pedig egyszerűen társadalmi szempontból érdektelen új technikai megoldásnak.

Az információs társadalom létezik, amennyiben, és azok számára, akik használják az általa nyújtott elméleti perspektívát. Azonban más értékekhez kötődők számára ugyanezen technikai újítások, és társadalomszervezeti változások egészen mást támaszthatnak alá.

Ahogy a szociológia egyik alapítója Max Weber írja: „A specializáció korában minden kultúrtudományos munka ... öncélnak tekinti anyaga feldolgozását anélkül, hogy az egyes tények ismeretértékét mindig tudatosan ellenőrizné a végső értékeszméken, sőt anélkül, hogy változatlanul tudatában volna annak, hogy ezen értékeszmékhez kötődik. És ez így van jól. Ám egyszer csak megfordul minden: a gondolkodás nélkül alkalmazott szempontok jelentsége bizonytalanná válik, az út homályba vész. A kultúra nagy problémáinak fénycsövája máshová vetül. Akkor a tudomány is összeszedi magát, hogy új helyről és új fogalmi apparátussal a gondolat magasából lepillantson a történés áradatára” (Weber 1970b, 125).

A társadalmi változás mikroszintű dinamikája A társadalmi változás elméletei figyelmüket elsősorban a makroszintű szerkezetekre, mechanizmusokra és teljesítményekre fordítják. Így lesz központi változó a gazdasági növekedés vagy a lakossági szinten megjelenő életszínvonal, a gazdaság szerkezetében (magán- vs. közösségi szektor; primer, szekunder, ill. terciér szektor) végbemenő eltolódások, a társadalom, illetve gazdaság szervezeti rendszerében (jóléti állam intézményrendszere, gazdaság-szervezési elvek) végbemenő minőségi változások. Az elemzésből nem hiányoznak természetesen a társadalmi csoportok, hiszen a konfliktuselméletekben szereplő osztályok vagy az elites csoportok gyakran jelennek meg, mint a változások hordozói vagy kerékkötői. Tagadhatatlan, hogy a hétköznapi ember életminősége, az új kulturális magatartásminták elsajátítása is gyakran része az ilyen elemzéseknek, ám az értelmezés a fő figyelmet a makroszintű változásokra helyezi. (Vö. jelen fejezet *Elméletek* című alfejezete; Zapf2002.) Egy a XX. század végén elterjedő empirikus vizsgálati módszer, a *követéses vizsgálatok* lehetővé teszik, hogy a társadalmi változást az individuum horizontján is értelmezzük, továbbá hogy ezen értelmezés nyomán a társadalmi változás általános jellemzőit is kiegészíthessük. A kulturális változások, az új és terjedő magatartások, a gazdaság-szerkezetben bekövetkező módosulások az individuális horizonton is megmutatkoznak. Sőt, az individuális eseményekre és státusváltásokra koncentráló elemzés segítségével azt is feltárhatjuk, hogy a modern társadalmak látszólagos stabilitása, „normalitása” mögött az individuális státusváltások sokasága lehető föl.

Zapf szerint a modern társadalmak alapvető jellemzője folyamatos alkalmazkodóképességük (Zapf 2002). Társadalomszerkezetüket úgy reprodukálják, hogy a felmerülő problémákra alternatív eljárásokkal válaszolnak, és azok közül egyfajta próba-hiba módszerrel szelektálnak. E mechanizmus iskolapéldája a piac, ahol a mindenkori keresleti és kínálati egyensúly a vállalkozások folytonos születése, növekedése, zsugorodása és megszűnése révén jön létre. Mindez az individuumok szintjén egy oldalról új munkahelyek megszerzését, foglalkozási karriereket, vállalkozói státusok keletkezését, más oldalról csökkentett munkaidejű foglalkoztatást és a munkahelyek elvesztését, vállalkozói státusok megszűnését jelenti. A nyugat-európai országokban felvett európai háztartáspanel (European Community Household Panel [ECHP]) adatai alapján például megállapíthatjuk, hogy az 1990-es évek elején, az egy adott évben teljes munkaidőben foglalkoztatott férfiak közül hányan tudták státusukat egy éven keresztül megtartani. Nagy-Britanniában 91,5 százalékuk, Hollandiában 93,3 százalékuk, Olaszországban pedig 88,6 százalékuk maradt továbbra is teljes munkaidőben foglalkoztatott; és az EU- országokat összességében 90,0 százalékos státusfennmaradási arány jellemezte. A kikerülők többnyire egyenlő, vagy hasonló arányban oszlottak meg az önállóak, munkanélküliek és egyéb státusúak között (Taylor 2002, 34). E folyamat másik oldala a munkanélküliek sikeres megkapaszkodása a munkapiacra. Jóllehet a munkanélküliek jelentős része egy év elteltével is munkanélküli maradt (Nagy-Britannia: 44,9 százalék; Hollandia: 28,0 százalék; Olaszország: 50,2 százalék), nem lebecsülendő azok aránya, akik teljes munkaidejű állást találtak. Ezek arányszáma Nagy-Britanniában 25,4 százalék, Hollandiában 44,6 százalék, Olaszországban pedig 18,5 százalék volt. Magyarországon az 1993-ban foglalkoztatottak 83,3 százaléka volt egy évvel később is foglalkoztatott, az 1993-ban a munkanélküliek 48,1 százaléka maradt munkanélküli, 25,1 százaléka pedig 1994-ben már munkahellyel rendelkezett (vö. Spéder 2002). A hazai viszonyokat illetően azt is tudjuk, hogy az 1993-ban vállalkozók egyharmadának megszűnt a vállalkozása, és egy év alatt közel ugyanannyi, új vállalkozói pozíció került betöltésre (Lengyel 1998).

A fejlett nyugat-európai és észak-amerikai országok követéses vizsgálatait alapján a társadalmi változás témakörében két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt mindig kitűnik, hogy amikor a makroszintű adatok alapvetően stabilitást mutatnak (nem változik a foglalkozási szerkezet, a munkanélküliségi ráta, az ágazatok részesedése a gazdasági teljesítményből) vagy csak lassan nő a gazdaság teljesítménye, *mikroszinten akkor is igen intenzív mozgások tapasztalhatóak*. Másrészt az országok szerinti összehasonlítás során az derül ki, hogy a mikroszintű változások intenzitása nem azonos: van ahol rugalmasabb a munkapiac, és intenzívebb a befelé és kifelé irányuló mozgás, és van ahol kiterjedtebbek a sűrűlódások. Egy három országot – USA-t, Hollandiát, Németországot – összehasonlító részletesebb vizsgálat pedig a követéses vizsgálatokból megállapítható különbségeket, így részben a mozgások intenzitását is a jóléti állami berendezkedéshez köti (Goodin et al. 1999).

Magyarország adatainak Nyugat- és Kelet-Németország adataival való összevetése megmutatja, hogy az átalakuló társadalmakban a mikroszintű státusváltások intenzitása erőteljesebb, mint a fejlett nyugat-európai országokban tapasztalható szokásszerű változás (Habich-Spéder 1999). Ez nem meglepő, hiszen az átalakulás egy oldalról munkahelyek tömeges megszűnését (vállalatfelszámolások), hatalmi pozíciók megszűnését (a politikai intézményrendszer átépítése, elit- és vezetőcsere), más oldalról új státusok tömeges keletkezését (vállalkozások kirajzása, szociális segélyezés intézmény

rendszerének kialakulása, a politikai rendszer új pozíciói – pl. Alkotmánybíróság – és új személyei) jelenti. Nem hiába adja tehát Wolfgang Zapf egyik cikkének *A változás kétféle sebessége a kelet- és nyugatnémet fejlődésben* címet. A különbségeket úgy összegezhetjük, hogy az intézményátépítésen, a gazdaságszerkezeti átalakuláson nyugvó átmenet az individuumok társadalmi státusok közötti igen intenzív, a szokásszerű változások korát élő modern társadalmakénál erőteljesebb cserélődéssel járt együtt.

A követéses vizsgálatok eddigi eredményei ismereteink szerint még kevésbé kiakná- zottak a kulturális változás jellegzetességeinek leírásához. Pedig az individuumok szintjein bekövetkező érték- és attitűdváltozások követése és értelmezése, a szelekciós- és adaptációs folyamatok feltárása (vö. 16. fejezet) számtalan új felismeréssel kecsegtet.

8.2. Hazai tendenciák

Az 1990-es évek közepén a volt szocialista országok többsége a szocializmusból a kapitalizmusba vezető nehéz átmenet mindennapjait élte; az állami tulajdonon alapuló redistributív gazdaságok magántulajdonon alapuló piaccgazdasággá való átalakítása minden országban mély „transzformációs válsággal” járt együtt. A világgazdasághoz való kapcsolódás nyilvánvalóvá tette a szocializmusban kiépített gazdaságszerkezet versenyképtelenségét, az átmenet így szükségszerűen vállalatbezárásokkal, magas és csökkenni nem akaró munkanélküliséggel járt együtt. Csökkent az életszínvonal, nőtték a társadalmi egyenlőtlenségek. Az éppen kiépült demokratikus intézmények folytonos nyomás alatt működtek, nemegyszer megkérdőjeleződtek,

gőzerővel folyt a privatizáció, az intézményrendszer átépítése. Tetőzött a kormányzattal szembeni bizalmatlanság, jelentős méreteket öltött a társadalmi dezintegráltság.

Andorka Rudolf *Bevezetés a szociológiába* kéziratának befejezésekor az átmenet még nem záródott le. Andorka az akkor folyamatban lévő változásokat a modernizációs elmélet alapján, a modernizáció sikeressége szempontjából értékelte. Azt mérlegelte, hogy mennyiben sikerült

1. a hatékony piacgazdaság kiépítése, és ennek révén a magas életszínvonal elérése;
2. sikerül-e létrehozni egy új minőségű társadalmi integrációt;
3. kialakult-e az emberi erőforrások magas szintje;
4. működőképesnek mutatkozik-e a többpárti demokrácia, továbbá
5. elterjed-e, általánossá válik-e a modern gondolkodás.

Mérlegében számtalan kétséget fogalmaz meg, és noha bízik a folyamat sikerében, aggódik, hogy a változások nem mutatnak egyértelműen a modern társadalmak irányába. A kiegészítő fejezetek során folyamatosan figyelemmel kísértük, hogy Magyarországot, illetve a volt szocialista országokat az 1990-es évek közepe óta milyen folyamatok jellemzik. Ezekre itt újra nem fogunk kitérni, célunk néhány általános összefüggés megfogalmazása lehet.

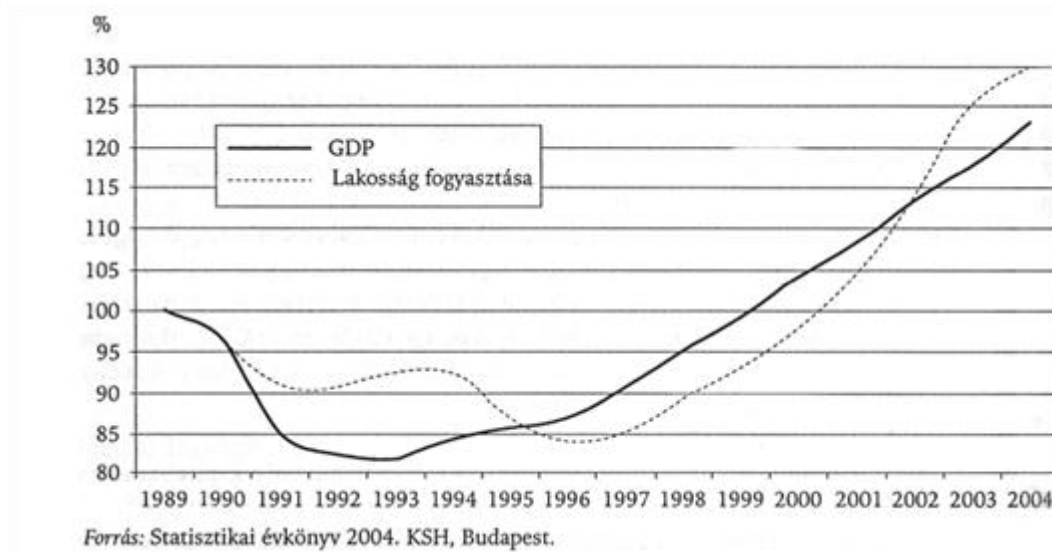
Célok, eszközök, körülmények Az 1989-1990-ben elindult változások során a résztvevők döntő többsége egyetértett a szocialista rendszer tarthatatlanságával. Természetesen folyamatos vita uralta és uralja a nyilvánosságot a változtatások és a változások irányát, módját, mértékét és jellegét illetően, és mintha egyetértés csak abban mutatkozott volna, hogy a szocialista társadalmi és gazdasági rend működésképtelen, mégis a nyilvánosságban folyó viták és a többszöri kormányváltások sem vonták kétségbe, hogy az átalakulás célja a nyugati társadalmi berendezkedés – versenyképes magángazdaság, működő politikai demokrácia, jólét – elérése volt. Ezen az úton a legfőbb eszközt, a magánosítást és a világgazdaságba való piaci integrációt, illetve az intézményátépítést (gyakran intézménytranszfer) jelentette.

A fentiek megvalósításának módja számtalan külső és belső tényezőtől függött, így az uralkodó elit csoportjainak erőviszonyaitól, a nyugat-európai centrumtól való távolságtól, a gazdasági fejlődés hosszú távú trendjeitől (gazdasági fejlettség és szerkezet), a kulturális hagyományoktól és nem utolsósorban az átalakulás felett „bábáskodó” nemzetközi szervezetek (EU, Világbank, IMF stb.) elvárásaitól (Janos 2003; King-Szelényi 2005; Kornai 2005; Sztompka 2000; Zapf 2002).

Az új rend jellemzői King és Szelényi átfogó elemzése a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenetnek három tipikus útját különbözteti meg, amely három minőségileg eltérő formációhoz – a tőkések nélküli kapitalizmushoz, a felülről létrehozott politikai kapitalizmushoz, és az alulról épített hibrid kapitalizmushoz – vezet. Magyarország az első, Oroszország és Kína pedig a második, illetve harmadik út tipikus példája. A szerzők szerint a magyarországi átmenet jellemzője a technokraták és az értelmiségi csoportok koalíciója, amely megakadályozza, hogy a korábbi nomenklatura a privatizáció hegemon szereplőjévé váljon (mint pl. Oroszországban). A privatizációban a központi szerepet a külföldi tőke játssza, melynek beáramlásában lényeges vonzerőt jelentett a bérelőny, a nyugathoz való közelség, a technokrácia kapcsolathálózata, de ne feledkezzünk meg az Európai Unió országainak biztonságpolitikai szempontjairól se (Janos 2003). A privatizáció ezen módja gazdasági/szervezeti/technikai know-how-t is behozott az országba, amely lehetővé tette, hogy a szükségyszerű deindusztrializálódást (a versenyképtelen ipari szerkezet leépülését) egy új iparosodási periódus kövesse. Az újonnan kiépült ipari szektor exportorientált, a központi nyugat-európai piacokra termel. Az állami szerepvállalás sem tűnt el teljesen: jóllehet szűkült, ám így is lényeges szerepet játszik a közösségi infrastruktúra biztosításában, a humán erőforrások újratermelésében. A szerzők szerint az ily módon létrejött gazdaságszerkezet esélyt jelent a világgazdasági centrumhoz való közeledésre, míg például az Oroszország (és Románia) által választott felülről vezérelt átalakulás a primer (kistermelő- és nyersanyag) ágazatok felértékelődéséhez, a vállalatok közötti barter- (csere-) kereskedelem terjedéséhez, és a háztartásgazdaságok kényszerű megerősödéséhez vezetett.

Az EU-ba való belépés szimbolikusan tekinthető az átalakulás egyfajta lezárásának. A demokratikus játékszabályokat illetően már a belépés előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a demokratikus intézményrendszer működik, a hatalomváltásra az elfogadott, legitim eljárások révén többször is sor került. A fordulópont a gazdaságszerkezeti változásokat illetően is korábbra tehető, hiszen a magángazdaság túlsúlya, és a világgazdasági integráció is már az EU-ba való belépés előtt valósult meg. Természetesen számtalan társadalmi probléma

intézményes kezelésének – ilyen például az egészségügy – nem jött létre új rendje, ám a jövőbeli intézményi változtatásokat talán tekinthetjük a modern társadalmakat folyamatosan jellemző alkalmazkodás, a „folyamatos modernizáció” [weitergehende Modernisierung] részének.

19.1. ábra ♦ A GDP és a fogyasztás alakulása, 1989-2004 (1989 = 100)

Az életszínvonal Az átalakulás értékelésében kitüntetett szerepe van az életszínvonal alakulásának. A szocialista berendezkedés delegitimálódásában is központi szerepet játszott a gazdasági lemaradás, illetve a modern jóléti államokban is a széles értelemben vett jóléti fejlődés az egyik legfontosabb legitimációs kritérium (Janos 2003). A piaczgazdaságra való áttérés minden országban a nem hatékony gazdasági tevékenységek megszüntetésével, gazdasági visszaeséssel, a jövedelmek és a fogyasztás csökkenésével járt együtt. Az érintett országok teljesítménye csak az 1990-es évek közepén kezdett újra növekedni, és az évtized végén – Magyarországon 1999-ben – éri el újra az átalakulás előtti szintet (vö. 19.1. ábra). A nyugat-európai országoktól való távolság így az átmenet kezdetén nő – nem hiába jellemzi Richard Rose az átmenetet a „mozgó célpontok követésének”. Az évezred fordulójára újra elért gazdasági fejlettség természetesen nem helyben topogás, hanem egy átfarmálódott gazdaság szerkezet eredménye. Megnőtt a munka termelékenysége (Kornai 2005), hiszen ugyanazt a GDP-t több mint egymillió foglalkoztatottal kevesebben „termelik meg”. A foglalkoztatottak közül ma többen dolgoznak a szolgáltató szektorban, az ipari foglalkoztatottak pedig jelentős részben exportorientált multinacionális cégek alkalmazottai. A munkatermelékenység másik oldala, hogy igen sokan kerültek ki a munkaerőpiacról. Az európai viszonylatban igen alacsony magyarországi foglalkoztatottsági arány (vö. 9.9. táblázat) a közeljövő egyik legégetőbb társadalmi problémáját vetíti előre. Nevezetesen, hogyan lehet emelni a munkaképes korúak foglalkoztatottságát, és egyben csökkenteni a keresőkre jutó eltartottak arányát.

A belépés időszakában a csatlakozó volt szocialista országok gazdasági teljesítménye -vásárlóerő-paritáson számolt GDP – az EU 15 tagállamának 40-60 százalékát tette ki (lásd 19.2 ábra). A volt szocialista országok lakosságának hasonlóan éles elmaradását látjuk, ha az anyagi körülményeket a háztartások életkörülményei felől közelítjük. Az európai életminőség-vizsgálat (EQLS) lehetőséget teremt, hogy kilenc életkörülmény-komponensből deprivációs indexet alkossunk. Az így kialakított rangsor – vö. 19.2. ábra – többé-kevésbé a gazdaság teljesítménye által felállított rangsor inverze.

A gazdasági növekedés az ezredfordulón a nyolc EU-ba lépő volt szocialista országban magasabb volt, mint az Európai Unió korábbi 15 tagállamában (3,6 százalék, illetve 2,6 százalék, lásd Kornai 2005, 911). A kitűzött cél elérése, nevezetesen a fejlett nyugat-európai országok életszínvonalának megközelítése azonban még abban az esetben is hosszú időt venne igénybe, ha a növekedési ütemek közötti különbségek növekednek.

Társadalmi egyenlőtlenségek, integráció A gazdasági szerkezetváltozásnak természetesen számtalan negatív következménye van, amelyek közül az egyik a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése (vö. 4. fejezet). E növekedés azonban döntően a 90-es években következett be az ezredfordulót követően inkább stabilizálódásról beszélhetünk (Szívós-Tóth 2003).

Az 1990-es évek közepén élénken foglalkoztatta a társadalomtudósokat az a kérdés, hogy vajon kettészakad-e a magyar társadalom; vajon élesednek-e a különbségek a jómódúak és a középrétegek, illetve a középrétegek és a

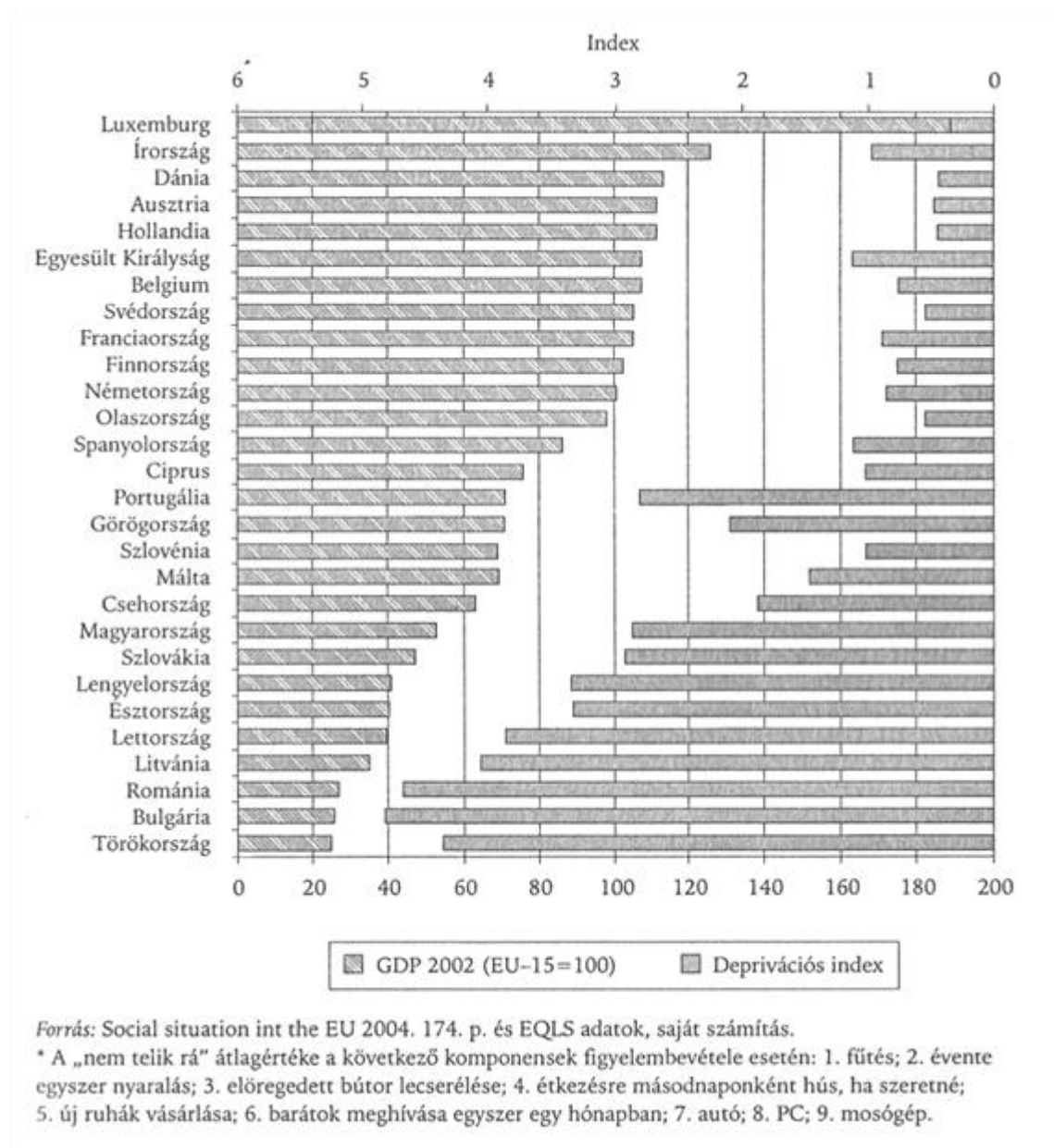
szegények között; továbbá teste- sedik-e vagy pedig soványodik-e a középrétegekhez tartozók tábora, amelyet sokan a demokrácia működése és a fogyasztás által stimulált gazdasági fejlődés zálogának tartanak. E kérdésre természetesen végérvényes válasz nem adható. Az egyenlőtlenségek növekedésének megállása azonban nem a szétszakadás irányába mutat. A követéses panel-felvételek alapvető tanulsága, hogy az átalakulás idején folyamatosan cserélődés volt tapasztalható a társadalmi státusok között, úgyszintén ellentmond ennek a feltételezésnek. Folyamatos volt a ki- és belépés a munkapiacra, rendszeres cserélődés volt tapasztalható a foglalkozási státusok között, folyamatosan tapasztalható volt vállalkozások születése és megújulása, a cirkuláris mobilitás is inkább nőtt, mintsem csökkent volna (vö. 7. fejezet), és mindez lecsapódott a jövedelmi pozíciók közötti intenzív cserélődésben is (Spéder 2002). A társadalmi státusok közötti növekvő távolságra utal viszont a státuskristályosodás folyamata, az, hogy egyes státusok tartósan előnyössé, mások hátrányossá váltak, hogy a státushierarchiák közötti inkonzisztencia valamelyest csökkent – az iskolai végzettség erősödő szerepe ennek a legjobb példája (Kolosi 2000). E két utóbb említett folyamat persze csak látszólag mond ellent egymásnak, hiszen az utóbbi azt fejezi ki, hogy a meghatározott státusokhoz (foglalkoztatotti helyzet, tulajdonosi pozíció) tartozó előnyök és hátrányok egyértelműbbé váltak, a korábbi pedig azt, hogy az átmeneti társadalmakban a státusok nem jelentenek kibérelt, élethossziglan birtokolható pozíciókat. Vagyis megítélésünk szerint a társadalom egészére nehezen mondható ki, hogy végérvényesen szétszakadt, de az talán igen, hogy az 1990-es évek végétől csökkent a státushelyzetek közötti egyéni helyzetváltoztatások esélye.

Az átalakulás lakossági értékelése Számtalan tanulmány foglalkozott az átalakulás lakossági értékelésével, és mutatott rá, hogy a rendszerváltozást hamar és mély elégedetlenség, bizalmatlanság, kiábrándultság követte (Andorka 1993; Genov 1998; Róbert 1996; Sztompka 2000). Az általános hangulatot talán Róbert Péter tanulmánya és annak címe „*Fogcsikorgatva – a megkeseredett rendszerváltás*” foglalta legtömörebben össze. E hangulat kialakulásában döntő szerepet játszott a várakozások és a megélt élet közötti, az 1990-es évek elején egyértelműen mélyülő szakadék. A lakosság döntő többsége elsősorban a „gazdasági problémák” megoldását, az anyagi jólét emelkedését várta a rendszerváltozástól, s nem pedig a politikai szabadság megvalósulását. Az életszínvonal, a korábbiakban említett gazdaság szerkezeti adottságokból következően visszaesett, sokan tapasztalták meg az elszegényedést és a szegénységet, továbbá a mindennapi élet addig stabilnak tartott keretei elbizonytalanodtak. Megszűnt a munkahelyek biztonsága, kiszámíthatatlanul alakult az infláció, megváltoztak a mindennapi élet játékszabályai. Nem hiába erősödtek az anomikus tendenciák; az orientációhiány, a hatalomnélküliség érzete. A „szabadságnyerés” (Ferge Zsuzsa kifejezése) pedig nem volt képes ellensúlyozni a fenti tapasztalatokat, így ebből a perspektívából magától értetődő a lakosság csalódottsága.

A rendszerváltozás természetesen számtalan *lehetőséget* is megnyitott: azok, akik korábban terveiket a politikai kontroll vagy a gazdasági kényszerek (tőkehiány) és tiltások miatt nem tudták megvalósítani, önállóvá és vállalkozóvá válhattak, és realizálhatták céljaikat. A fogyasztási piac is egyik pillanatról a másikra tágult ki: minden megvásárolhatóvá vált. A lehetőségek kitágulása lényeges szerepet játszhat a frusztráció érzésének fokozódásában: a lehetőségek realitása feszültté, elégedetlenné teszi a sikertelen tömegeket (vö. Merton 1980). A fogyasztási piacon megjelenő „karnyújtásra lévő” széles kínálat „megemeli” az aspirációkat, a folyamatos szembesülés a háztartás költségvetési korlátjával, a „megvehetném az általam vágyott fogyasztási cikket, de nincsen rá pénzem” érzése naponta termeli újra a frusztrációt. Milyen mechanizmusoknak kell tehát működésbe lépnie ahhoz, hogy a feszültségforrások megszűnjenek, hogy a társadalom tagjai elégedettebbek legyenek? Mindenekelőtt elengedhetetlennek tűnik a folyamatos és érzékelhető gazdasági növekedés, az anyagi jólét emelkedése, hiszen e nélkül nem csökkenhet a fogyasztási lehetőségek és a háztartás számára rendelkezésre álló források közötti feszültség. A bizonytalanság csökkenéséhez pedig elengedhetetlen, hogy az új eljárások, szabályok stabilizálódjanak, az érintettek számára egyértelművé váljanak, továbbá, hogy az érintettek az új feltételekhez alkalmazkodjanak, megszokják a bizonytalanság minimális szintjét, hiszen az a modern társadalmak sajátja.

A frusztráció mérésére számtalan mérőszám ismeretes (vö. Kopp-Skrabski 1996). Az általunk kialakított státusfeszültség-változó két egyszerű kérdésre adott válasszal méri a vágyak, az igazságossági elképzelések és az érzékelt valóság közötti feszültséget. A státusfeszültséget a 11 fokú skálán mért „igazságosnak tekintett életkörülmények”, illetve a „valós életkörülmények” különbsége adja. 1999-ben Magyarországon 2,5 pontos, Kelet-Németországban 1,1 pontos, Németország nyugati részén pedig 0,4 pontos volt a státusfeszültség, az igazságosnak tartott és a valósan érzékelt társadalmi státus közötti különbség. A három társadalom összehasonlítása megmutatja, hogy az átalakuló társadalmakban magasabb a státusfeszültség, mint Nyugat-Európában, és ez igaz egy olyan társadalomra – Kelet-Németországra – is, amelynek átalakulását hatalmas arányú pénzügyi transzfer segítette, ahol a lakosság az 1990-es években a jövedelmek folyamatos növekedését tapasztalhatta. A státusfeszültség 2001-2002-re se csökkent, hiszen akkor 2,6-os átlagos eltérést mértünk. Elemzésünk szerint a státusfeszültség igen lényeges szerepet játszik az általános elégedettségi színvonal, a jólét szubjektív szintjének meghatározódásában (Kapitány-Spéder 2002). Az Európai Unió tagállamait összehasonlító elemzés (Keck-Delhey 2005) nem véletlenül mutatja a volt szocialista országokban, és főképpen

Magyarországon jelen lévő alacsonyabb elégedettséget. Noha az idősoros adatok alapján itthon, az elmúlt 3-4 évben az elégedettség némileg emelkedett (vö. 16.6. táblázat), a szűkös anyagi körülmények, a méltányosnak vélt és a valós helyzet közötti távolság miatt elmarad a fejlett európai országokban jellemző szinttől.

19.2. ábra ♦ Az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson 2002-ben (EU 15 = 100) és kilenc életkörülménykomponensen* alapuló átlagos depriváltság 2004-ben az EU 25 országában

9. VITAKÉRDÉSEK

1. A társadalmi változások melyik szociológiai elmélete adja a legjobb keretet a mai társadalmakban végbemenő változások értelmezéséhez? Alkalmaz-e a modernizáció új elmélete a kelet-közép-európai társadalmakban a rendszerváltás után végbemenő változások vizsgálatára?
2. Hogyan értékeljük a szocialista korszakban végbement társadalmi változásokat a modernizáció nézőpontjából?
3. Előreléptünk-e a modernizáció irányában a rendszerváltás óta?
4. Melyek a szociológiai divatok főbb jellemzői?

5. Hogyan kapcsolhatjuk össze a követéses vizsgálatok eredményeit a társadalmi változással?

6. Milyen szempontok szerint és hogyan értékelhető a rendszerváltozás?

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

társadalmi változás ♦ gazdasági növekedés ♦ gazdasági fejlődés ♦ társadalmi fejlődés ♦ fejlett ország ♦ fejlődő ország ♦ jólét ♦ életminőség ♦ kapitalista gazdaság ♦ szocialista gazdaság ♦ vegyes gazdaság ♦ ipari társadalom ♦ posztindusztriális vagy szolgáltatási társadalom ♦ modernizáció ♦ centrum ♦ periféria ♦ félperiféria ♦ társadalmi jelzőszámok ♦ ipari társadalom elmélete ♦ modernizáció elmélete

11. AJÁNLOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1996a. *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, Antológia.

Andorka Rudolf 1996b. A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon.

Századvég, 1. sz. 5-18. p.

Beck, U. 2005. *Mi a globalizáció?* Szeged, 2005, Belvedere.

Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Vukovich György 2004. A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében.

In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest, Társi, 17-47. p. Ferge Zsuzsa 1996. A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég, 414-443. p.

Janos, A. C. 2003. *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon.

Kolosi Tamás – Sági Matild 1996. Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf-Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég, 149-197. p. Kopp Mária – Skrabski Árpád -Löke János -Szedmák Sándor 1996. Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 2. sz. 87-102. p.

Szalai Erzsébet 1996. *Az elitek átváltozása*. Budapest, Cserépfalvi.

Szelényi Iván – Szelényi Szonja 1996. Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In Andorka Rudolf-Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég, 475-500. p. Szelényi Iván – Eyal, G. – Townsley, E. 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. I-II. rész. *Politikatudományi Szemle*, 2. sz. 7-30. p. és 3. sz. 7-32. p.

Zapf, W. 2002. *Modernizáció, jólét, átmenet. Németország a 20. század végén*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

20. fejezet - BIBLIOGRÁFIA

A városépítésről. 1984. Budapest, Kossuth.

Abramson, P R. – Inglehart, R. 1995. *Value Change in Global Perspective.* Ann Arbor, University of Michigan Press.

Adorno, T. W. et al. 1950. *The Authoritarian Personality.* New York, Harper.

Alexander, J. C. 1982. *Theoretical Logic in Sociology.* 1-4. vols. Berkeley, California UP

Allardt, E. 1973. *About Dimensions of Welfare.* Helsinki, Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki.

Allardt, E. 1975. Dimensions of Welfare in a Comparative Scandinavian Study. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, *Research Reports*, no. 9.

Allport, G. W. 1977. *Az előítélet.* Budapest, Gondolat.

Almond, G. A. – Powell, G. B. 1996. *Összehasonlító politológia.* Budapest, Osiris.

Almond, G. A. – Verba, S. 1963. *The Civic Culture.* Princeton, Princeton UP

Ancsel Éva et al. 1984. *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth.

Andorka Rudolf 1973. *Társadalomstatisztika.* Budapest, Tankönyvkiadó.

Andorka Rudolf 1979. *A magyar községek társadalmának átalakulása.* Budapest, Magvető.

Andorka Rudolf 1980. Kérdőjelek az értelmi fogyatékoság genetikai és szociális összetevőinek kérdéskörében. *Magyar Tudomány*, 8-9. sz. 641-651. p.

Andorka Rudolf 1981. *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, TIT József Attila Szabadegyetem.

Andorka Rudolf 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest, Gondolat.

Andorka Rudolf 1986. A magyar társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításának története. *Statisztikai Szemle*, 8-9. sz. 886-911. p.

Andorka Rudolf 1987. *Gyermekszám a fejlett országokban.* Budapest, Gondolat.

Andorka Rudolf 1988. A magyarországi népesedési tendenciák gazdasági és társadalmi következményei és a népesedéspolitika lehetőségei. *Szociológiai műhelytanulmányok*, 10. sz.

Andorka Rudolf 1988. A társadalmi mobilitás változásainak log-lineáris elemzése, 1962-1983. *Statisztikai Szemle*, 2. sz. 161-173. p.

Andorka Rudolf 1989. Szegénység Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 12. sz. 30-40. p.

Andorka Rudolf 1990. 1988 utóöngéi – mit kell meghallani 1990-ben. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 1194-1210. p.

Andorka Rudolf 1990. Érvok a családbarát szociálpolitika mellett. *Társadalmi Szemle*, 8. sz. 61-71. p.

Andorka Rudolf 1991. Vallásosság és egyházak a 20. században – fő tendenciák és nyitott problémák. *INFO-Társadalomtudomány*, 17. sz. 41-47. p.

Andorka Rudolf 1992. *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Aula Kiadó.

Andorka Rudolf 1994. A falusi társadalom változásai. *Agrártörténeti Szemle*, 1-4. sz. 3-36. p.

Andorka Rudolf 1994. Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In Münnich-Moksony: i. m. 32-75. p.

Andorka Rudolf 1994. Népesedési problémák – világméretekben, Európában és Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 8. sz. 944-958. p.

Andorka Rudolf 1995. A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltozás problémái és a lehetséges jövőbeli fejlődés 2005-ig. I-II. rész. *Valóság*, 2. sz. 60-91. és 3. sz. 37-54. p.

Andorka Rudolf 1995. A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statisztikai Szemle*, 2. sz. 101-120. p.

Andorka Rudolf 1995. *Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Andorka Rudolf 1996a. *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, Antológia.

Andorka Rudolf 1996b. A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*. 1. sz. 5-18. p.

Andorka Rudolf – Buda Béla 1972. Egyes deviáns viselkedések okai Magyarországon. *Valóság*, 11. sz. 55-68. p.

Andorka Rudolf – Lehmann Hedvig 1996. Az átmenet politikai következményei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi, 501-527. p.

Andorka Rudolf – Simkus Albert 1983. Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*, 6. sz. 592-611. p.

Andorka Rudolf – Spéder Zsolt 1994. Szegénység a 90-es évek elején. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest, Társi, 74-106. p.

Andorka Rudolf – Spéder Zsolt 1996. A szegénység Magyarországon 1992-1995. *Esély*, 4. sz. 25-52. p.

Andorka Rudolf-Anna Kondratas – Tóth István György 1995. A jóléti rendszerjellemzői és reformjának lehetőségei. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz. 1-29. p.

Andorka Rudolf – Falussy Béla – Harcsa István 1982. *Időmérleg. Részletes adatok*. Budapest, KSH.

Andorka Rudolf – Harcsa István – Adamczuk, Lucjan 1984. *Időfelhasználás Lengyelországban és Magyarországon*. Budapest, KSH.

Andorka Rudolf-Harcsa István-Iiris Niemi 1983. *Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban*. Budapest, KSH.

Andorka Rudolf et al. 1972. *Az öregek helyzete és problémái*. Budapest, KSH.

Andorka Rudolf et al. 1972. *Az alkoholizmus kifejlődésének tényezői*. Budapest, KSH.

Andorka Rudolf et al. 1988. A társadalmi környezet, életmód, interperszonális kapcsolatok hatása a lakosság egészségi állapotára. *Szociológiai Műhelytanulmányok*, 11. sz.

Andorka Rudolf-Buda Béla-Cseh-Szombathy László (szerk.) 1974. *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, Gondolat.

Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) 1990. *Társadalmi riport*. Budapest, Társi.

Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) 1996. *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég.

Antal Z. László 1995. A gyógyítás társadalmi beágyazottsága. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 3-24. p.

- Arendt, H. 1965. *On Revolution*. New York, Viking Press.
- Arendt, H. 1991. *A forradalom*. Budapest, Európa.
- Arendt, H. 1992. *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.
- Aries, Ph. 1987. *Gyermek, család, halál*. Budapest, Gondolat.
- Aron, R. 1962. *Dix-huit legons sur la société industrielle*. Paris, Gallimard.
- Aron, R. 1963. *La lutte des classes*. Paris, Gallimard.
- Aron, R. 1965. *Démocratie et totalitarisme*. Paris, Gallimard. [Magyarul: Aron, Raymond 2005. *Demokrácia és totalitarizmus*. Ford. és jegyzetekkel ellátta Kende Péter. Budapest, L'Harmattan – SZTE Filozófiai Tanszék.]
- Aron, R. 1967. *Les étapes de lapensée sociologique*. Paris, Gallimard.
- Babbie, E. 1995. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi.
- Bachofen, J. J. 1861. *Das Mutterrecht*. Stuttgart, Verlag von Kraiss und Hoffmann.
- Bakonyi Péter 1983. *Téboly, terápia, stigma*. Budapest, Szépirodalmi.
- Balázs János – Lengyel György 1983. Fiatal közgazdászok a gazdasági szervezetben. *Szociológia*, 4. sz. 375–388. p.
- Bales, R. F. 1962. Attitudes Toward Drinking in the Irish Culture. In Pittman D. J. – Snyder, Ch. R. (eds.): *Society, Culture and Drinking Patterns*, New York, John Wiley, 157-187. p.
- Baráth Etele 1984. A települések társadalmi rétegződése. In Kovách Imre (szerk.): *Gazdaság és rétegződés*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 155–195. p.
- Bayer István 1989. *A kábítószer*. Budapest, Gondolat.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt, Suhrkamp. [Magyarul: Beck, Ulrich 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.]
- Becker, G. S. 1960. An Economic Analysis of Fertility. *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. Princeton, Princeton University Press, 209-240. p.
- Becker, G. S. 1981. *A Treatise on Family*. Cambridge, Mass., Harvard UP
- Becker, H. 1963. *Outsiders*. New York, Free Press.
- Bede Kovács István – Kolosi Tamás – Szívós Péter 1994. Jövedelmi helyzet a 90-es évek első felében. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest, TÁRKI, 34–60. p.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York, Basic Books.
- Bellah, R. N. 1967. Civil Religion in America. *Daedalus*, 96. vol. 1–21. p.
- Bellah, R. N. et al. 1991. *The Good Society*. New York, Knopf.
- Berger, B. – Berger, P. L. 1984. *The War Over the Family*. Garden City, Anchor Press.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. 1966. *The Social Construction of Reality*. Garden City, Doubleday.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. 1975. *A valóság társadalmi megformálása*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. [Új elérhető kiadás: Berger P. L. – Luckmann T. 1998. *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó.]
- Berger, P. L. 1963. *Invitation to Sociology. A Humanistic Perspective*. Garden City, Doubleday.

- Berger, P. L. 1967. *The Sacred Canopy. Elements of Sociological Theory of Religion*. New York, Doubleday.
- Berle, A. – Means, G. 1968. *The Modern Corporation and Private Property*. New York, Harcourt, Brace and Yovanovich.
- Bernstein, B. 1964. *Family Role Systems, Communication and Socialization*. Chicago, University of Chicago Press.
- Bertalan László (szerk.) 1987. *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Bertalan László 1991. „Több bölcsesség-kevesebb düh”. In *Bibó emlékkönyv*. 2. köt. Budapest, Századvég, 93-106. p.
- Beyme, K. von 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Bibó István 1986. Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 3. köt. Budapest, Magvető, 141–294. p.
- Biró Gáspár 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Osiris-Századvég.
- Blau, P. – Duncan, O. D. 1967. *The American Occupational Structure*. New York, John Wiley.
- Bloch, M. 1996. *A történész mestersége*. Budapest, Osiris.
- Blumberg, R. L. (ed.) 1991. *Gender, Family, and Economy. The Triple Overlap*. Newbury Park, Sage.
- Blumer, H. 1969. *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Bokor Ágnes 1985. *Depriváció és szegénység*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Bokor Ágnes 1987. *Szegénység a mai Magyarországon*. Budapest, Magvető.
- Booth, Ch. 1971. *Life and Labour of the People in London*. Selection. Harmondsworth, Penguin.
- Borg, I. – Mohler, P. Ph. (eds.) 1994. *Trends and Perspectives in Empirical Social Research*. New York.
- Boudon, R. 1969. La crise universitaire française. Essai de diagnostic sociologique. *Annales E. S. C.*, No. 3. sz. 738-764. p.
- Boudon, R. 1973. *L'inégalité des chances*. La mobilité sociale dans les sociétés industrielles. Paris, Colin.
- Boudon, R. 1977. *Effets pervers et ordre social*. Paris, PUF.
- Bourdieu, P. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat.
- Bourdieu, P. 1979. *La distinction*. Paris, Minuit.
- Bourdieu, P. 1980. Le capital social. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. no. 31. 2-3. p.
- Bourdieu, P. 1980. *Le sens pratique*. Paris, Minuit. [Magyarul: Bourdieu, Pierre 2002. *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Ford. Berkovits Balázs. Budapest, Napvilág.]
- Bourdieu, P. 1983. Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. *Sozialer Welt*. Nr. 2. 183-198. p.
- Bourdieu, P. 1984. *Homo academicus*. Paris, Minuit.
- Böhm Antal – Pál László 1985. *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest, Kossuth.
- Böhm Antal 1981. A Magyar Szociológiai Társaság tudományos ülészaka „a többszörösen hátrányos helyzetű rétegek vizsgálatáról”. *Szociológia*, 3-4. sz. 279–332. p.
- Bradbury, M. 1979. *A történelem bizalmasa*. Budapest, Európa.

- Braham, R. L. 1990. *A magyar holocaust*. Budapest, Gondolat.
- Braudel, F. 1996. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest, Akadémiai-Osiris.
- Broom, L. – Bonjean, Ch. M. – Broom, D. H. 1990. *Sociology*. Belmont, Wadsworth.
- Broom, L. – Selznick, P. 1968. *Sociology*. 4th ed. New York, Harper and Row.
- Buda Béla (szerk.) 1985. *Viselkedés? – Betegség? – Társadalmi probléma? Szemelvények az alkoholológia szakirodalmából*. Budapest, Medicina.
- Buda Béla 1972. *A szexualitás modern elmélete*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Reisz László 1994. *Társadalmi tagozódás, mobilitás*. Budapest, KSH.
- Burawoy Michael – Lukács János 1987. Mítoszok a munkáról: gyárak összehasonlítása egy szocialista és egy fejlett tőkés országban. *Társadalomkutatás*, 2. sz. 43–61. p.
- Burnham, J. 1962. *The Managerial Revolution*. Bloomington. Indiana UP
- Burt, C. 1958. The Inheritance of Mental Ability. *American Psychologist*, 13. vol. 1–15. p.
- Caplow, T. – Bahr, H. M. – Modell, J. – Chadwoick, B. A. 1991. *Recent Social Trends in the United States 1960-1990*. Frankfurt, Campus.
- Caplowitz, D. 1963. *The Poor Pay More*. New York, Free Press.
- Cardoso, F. H. 1979. *Dependency and Development in Latin-America*. Berkeley, California UP
- Chafetz, J. S. 1990. *Gender Equality. An Integrated Theory of Stability and Change*. Newbury Park, Sage.
- Chesnais, J.-C. 1986. *La transition démographique*. Paris, PUF.
- Clark, T. N. – Lipset, S. M. – Rempel, M. 1993. The Declining Significance of Social Cass. *International Sociology*. no. 3. 293-366. p.
- Clark, T. N. – Lipset, S. M., 1991. Are Social Classes Dying? *International Sociology*. no. 4. 397-410. p.
- Cohen, A. K. 1955. *Delinquent Boys*. New York, Free Press.
- Coleman, J. S. – Fararo, T. J. (eds.) 1991. *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. Newbury Park, Sage.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass., Belcamp Press.
- Coleman, J. S. 1991. Prologue: Constructed Social Organization. In Bourdieu, P. – Coleman J. S. (eds.): *Social Theory for a Changing Society*. New York, Sage.
- Coleman, J. S. et al. 1966. *Equality of Educational Opportunity*. Washington, US Government Printing Office.
- Comte, A. 1979. *A pozitív szellem*. Budapest, Magyar Helikon.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality*. New York, Columbia UP
- Cooley, Ch. H. 1964. *Human Nature and Social Order*. New York, Schocken.
- Cooper, D. 1971. *The Death of the Family*. New York, Random House.
- Cornia, G. A. 1995. Ugly Facts and Fancy Theories. Children and Youth During the Transition. *Innocenti Occasional Papers Economic Policy Series*, no. 47.
- Cornish, D. B. – Clarke, R. V. 1986. *The Reasoning Criminal. Rational Choice Perspectives on Offending*. New York, Springer.

- Coser, L. A. 1962. Some Functions of Deviant Behavior and Normative Flexibility. *Americal Journal of Sociology*, 69. vol. 172-181. p.
- Csanádi Gábor – Ladányi János 1992. *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest, Akadémiai.
- Cseh-Szombathy László 1978. *A változó család*. Budapest, Kossuth.
- Cseh-Szombathy László 1979. *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest, Gondolat.
- Cseh-Szombathy László 1985. *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest, Gondolat.
- Cseh-Szombathy László 1995. A társadalmi normák változása és a családi élet alakulása. *Magyar Tudomány*, 5. sz. 521–531. p.
- Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf 1965. A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái. *KSH Népszégtudományi Kutató Csoport Közleményei*, 6. sz. Budapest, KSH.
- Cseh-Szombathy László – Ferge Zsuzsa (szerk.) 1968. *A szociológiai felvétel módszerei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Cseh-Szombathy László – Léderer Pál (szerk.) 1973. *Az empirikus szociológiai kutatás statisztikai alapjai*. Budapest, ELTE BTK.
- Csepeli György 1987. Alfred Schütz és a tudásszociológia. In Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest, Gondolat, 11–50. p.
- Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla 1987. *Modern polgári társadalomelméletek. Alfred Schütz, Jürgen Habermas, Talcott Parsons és Niklas Luhmann rendszere*. Budapest, Gondolat.
- Csontos László-Kornai János-Tóth István György 1996. Az állampolgár, az adókés a jóléti rendszer fogalma. *Századvég*, 2. sz. 3–28. p.
- Czeizel Endre, 1977. Beszélgetés Czeizel Endrével, Györi György interjúja. *Valóság*, 7. sz. 47–54. p.
- Czeizel Endre 1979. Az értelmi fogyatékoság genetikai és szociális összetevői. *Magyar Tudomány*, 12. sz. 904-914. p.
- Czibulka Zoltán – Lakatos Miklós 1996. Az időskorúak életkörülményei és egészségi állapota. *Statisztikai Szemle*, 2. sz. 143–165. p.
- Dahl, R. A. 1961. *Who Governs?* New Haven, Yale UP
- Dahl, R. A. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven, Yale UP
- Dahrendorf, R. 1957. *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der Industriegesellschaft*. Stuttgart, Enke.
- Dahrendorf, R. 1958. *Homo sociologicus*. Köln, Westdeutscher Verlag.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in an Industrial Society*. Stanford, Stanford UP
- Dahrendorf, R. 1979. *Lebenschancen*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London, Chatto and Windus.
- Dahrendorf, R. 1994. *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat.
- Dahrendorf, R. 1995. *Economic Opportunity, Civil Society, and Political Liberty*. Geneva, UNRIAD Discussion Paper.
- Davis, K. – Moore, W. 1945. Some Principles of Stratification. *American Sociological Review*, no. 10. 242–249. p. [Magyarul: David, K. – Moore, W. E.: A rétegződés néhány elve. In Angelusz Róbert (szerk.) 1997. *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 10–24. p.]

- De Soto, H. 1989. *The Other Path. The Invisible Revolution in the Third World*. New York, Harper and Row.
- Denison, E. F. 1967. Hogyan lehet egy százalékkal meggyorsítani a folyamatosan magasszintű foglalkoztatáshoz tartozó növekedési ütemet. Az oktatás, a gazdasági növekedés és a hiányos információ. In Szakolczai Gy. (szerk.): *A gazdasági növekedés feltételei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 461–478. p.
- Diósi Ágnes 1988. *Cigányút*. Budapest, Szépirodalmi.
- Dirn, L. 1990. *La société française en tendances*. Paris, PUF.
- Dollard, J. 1939. *Frustration and Aggression*. New Haven, Yale UP
- Domhoff, G. W. 1978. *Who Really Rules?* Santa Monica, Goodyear.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper.
- Downs, A. 1991. Social Values and Democracy. In Monroe, K. R. (ed.): *The Economic Approach to Politics*. New York, Harper Collins.
- Duncan, G. J. 1984. *Years ofPoverty, Years ofPlenty*. AnnArbor, Institute for Social Research.
- Durkheim, E. 1986. *A társadalmi munkamegosztásról*. Részletek. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Durkheim, E. 1893. *La division du travail social*. Paris, Alcan.
- Durkheim, E. 1925. *Lesformes élémentaires de la vie religieuse*. Paris, Alcan. [Magyarul: Durkheim, E. 2003. *A vallási élet elemi formái*. Ford. Vargyas Zoltán. Budapest, L'Harmattan.]
- Durkheim, E. 2003. *Az öngyilkosság*. Ford. Józsa Péter. Budapest, Osiris Kiadó.
- Durkheim, E. 1978. *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Dyoniziak, R. – Iwanicka, K. – Karwinska, A. – Pucek, Z. 1994. *Spoleczenstwo w procesie zmian. Zarys socjologii ogólnej*. Kraków, Universitas.
- Dyoniziak, R. – Mikulowski Pomorski, J. – Pucek, Z. 1978. *Współczesne społeczenstwo polskie*. Wstęp do socjologii. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Easterlin, R. A. 1978. The Economics and Sociology of Fertility. In Tilly, Ch. (ed.): *Historical Studies of Changing Fertility*. Princeton, Princeton University Press, 57-134. p.
- Easterlin, R. A. 1980. *Birth and Fortune. The Impact of Numbers onPersonal Welfare*. London, Grant McIntyre.
- Ehrlich Éva 1991. *Országok versenye 1937-1986*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter 1994. *Kelet-Közép-Európa: honnan hová?* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elek Sándor – Gyenei Márta (szerk.) 1987. Quo vadis? Faluszociológiai tanulmányok. MKKE Szociológia Tanszék, *Szociológiai Műhelytanulmányok*, 6. sz.
- Elekes Zsuzsanna 1990. Drogfogyasztó fiatalok ivási szokásai. *Alkohológia*, 3. sz. 22–27. p.
- Elekes Zsuzsanna 1993. *Magyarországi droghelyzet a kutatások tükrében*. Budapest, Országos Alkoholológiai Intézet.
- Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála 1995. *Magyarországi középiskolások alkohol- és drogfogyasztása*. Budapest, Népjóléti Minisztérium.
- Elekes Zsuzsa-Paksi Borbála 1996. Lelkünkre ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei. *Századvég*, 2. sz. 103–116. p.

- Eliade, M. 1994-1996. *Vallási hiedelmek és eszmék története*. 1-3. köt. Budapest, Osiris.
- Elias, N. 1987. *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
- Elias, N. 2005. *Az udvari társadalom: a királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest, Napvilág.
- Elster, J. 1995. *A társadalom fogaskerekei*. Budapest, Osiris.
- Engels, F. 1982. *A család, az állam és a magántulajdon*. Budapest, Kossuth.
- Enyedi György 1980. *Falvaink sorsa*. Budapest, Magvető.
- Enyedi György 1984. *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Budapest, Akadémiai.
- Enyedi György 1996. *Regionális folyamatok Magyarországon*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Erdei Ferenc 1939. *Magyar város*. Budapest, Athenaeum.
- Erdei Ferenc 1940. *Magyar falu*. Budapest, Athenaeum.
- Erdei Ferenc 1941. *Magyar tanyák*. Budapest, Athenaeum.
- Erdei Ferenc 1980. A magyar társadalom a két háború között. In Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 291–346. p.
- Erdei Ferenc 1980. *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémiai.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Society*. Oxford, Clarendon Press.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, Polity Press.
- Etzioni, A. 1988. *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York, Free Press.
- Eysenck, H. J. – Kamin, L. 1981. *Intelligence. The Battle for the Mind*. London, Pan Books.
- Fábián Katalin 1977. *A Makoldi család*. Budapest, Szépirodalmi.
- Fábián Zoltán – Tóth István György 1995. Szavazói táborok és szavazói mobilitás, 1990-1995. In Sík Endre – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi páternoszter*. Budapest, BKE Szociológia Tanszék- Társi, 152–165. p.
- Fábián Zoltán 1996. Szavazói táborok és szavazói hűség. *Századvég*, 1. sz. 95–111. p.
- Falussy Béla – Zoltánka Viktor 1994. A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976-77., az 1986-87. és az 1993. évi életmód időmérleg felvételek alapján. In *A társadalmi idő felhasználása*. 1. k. Budapest, KSH. 5–24. p.
- Falussy Béla 1990. *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976-77. évi és az 1986-87. évi időmérleg felvételek alapján*. Budapest, KSH.
- Farkas E. János – Szabó Márta 1995. Privatizáció és szociális gazdálkodás. *Statistikai Szemle*, 12. sz. 999–1015. p.
- Farkas János – Vajda Ágnes 1989. *Időgazdálkodás és munkatevékenységek. Az 1986/87. évi időmérleg felvétel adatai*. Budapest, KSH.
- Featherman, D. L. – Jones, F. L. – Hauser, R. M. 1975. Assumptions of Social Mobility Research in the US. The Case of Occupational Status. *Social Science Research*, no. 4. 329-360. p.
- Ferge Zsuzsa 1969. *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Ferge Zsuzsa 1972. A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1. sz. 10–35. p.
- Ferge Zsuzsa 1976. *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ferge Zsuzsa 1980. *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- Ferge Zsuzsa 1982. *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa 1986. *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető.
- Ferge Zsuzsa 1989. *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa 1995. A magyar segélyezési rendszer reformja I. *Esély*, 6. sz. 43–62. p.
- Ferge Zsuzsa 1996. A magyar segélyezési rendszer reformja II. *Esély*, 1. sz. 25–42. p.
- Ferge Zsuzsa 1996. A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 51–74. p.
- Ferge Zsuzsa 1996. A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég, 414–443. p.
- Ferge Zsuzsa 1996. Az adótudatosságról és az állam felelősségéről. (Hevenyészett első válasz Cson-tos-Kornai-Tóth cikkére). *Századvég*, 3. sz. 154–162. p.
- Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.) 1974. *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.) 1991. *A jóléti állam*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézete Szociálpolitikai Tanszék.
- Firestone, S. 1970. *The Dialectic of Sex: the Case for Teminist Revolution*. New York, William Morrow.
- Flora, P. (ed.) 1986-1987. *Growth to Limits*, 1-4. vols. Berlin, Gruyter.
- Flora, P. 1974. *Modernisierungsforschung. Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung*. Berlin, Westdeutscher Verlag.
- Fourastié, J. 1961. *La grande métamorphose du XXe siècle*. Paris, PUF.
- Fourastié, J. 1965. *Les 40 000 heures*. Paris, Denoel.
- Friedmann, G. 1956. *Le travail en miettes*. Paris, Gallimard.
- Friedrich, C. I. – Brzezinski, Z. 1956. *Dictatorship and Democracy*. Cambridge, Harvard UP.
- Fromm, E. 1941. *Escapefrom Freedom*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Fromm, E. 1965. *Escapefrom Freedom*. New York, Avon Books. [Magyarul: Fromm, Erich 1993. *Menekülés a szabadság elől*. Ford. Bíró Dávid. Budapest, Akadémiai Kiadó.]
- Fromm, E. 1973. *The Anatomy of Human Destructiveness*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Fuchs, V. R. 1983. *How WeLive. An Economic Perspective in Americans from Birth toDeath*. Cambridge, Mass., Harvard UP
- Fukuyama, F. 1994. *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa.
- Fügedi Erik 1970. *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Budapest, KSH Könyvtár.
- Fügedi Erik 1974. *Uram királyom...* Budapest, Gondolat.

- Füstös László – Szokolczai Árpád 1994. Értékek változásai Magyarországon 1978-1993. Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép-európai átmenetben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 57–90. p.
- Gábor R. István 1985. Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. *Valóság*, 2. sz. 20-37. p.
- Gábor R. István 1991. Második gazdaság – modernitás – dualitás. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. 1041-1057. p.
- Gábor R. István – Galasi Péter 1981. *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gáll Ernő 1994. *A nacionalizmus színeváltozásai*. Nagyvárad, Literator.
- Gans, H. J. 1962. *The Urban Villagers*. New York, Free Press.
- Gans, H. J. 1967. *The Lewittouners*. New York, Pantheon.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Gaszó Ferenc 1976. *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Budapest, Kossuth.
- Gaszó Ferenc 1990. A káderburokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle*, 11. sz. 1–12. p.
- Gaszó Ferenc 1995. Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 3–24. p.
- Gaszó Ferenc – Stump István 1995. Pártbázisok és választói magatartástípusok. In Kurtán Sándor – Sándor Péter-Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 567-580. p.
- Gaszó Ferenc – Laki László – Molnár Péter 1984. *Pályakezdők az iparban*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Gaszó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György 1971. *Diákéletmód Budapesten*. Budapest, Gondolat.
- Gaszó Ferenc et al. 1979. Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra. In *Társadalmi struktúrák fejlődése*. 2. köt. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 85-164. p.
- Geiger, T. 1949. *Klassengesellschaft im Schmelztiegel*. Köln, Kiepenheuer.
- Gerő Zsuzsa – Hrubos Ildikó 1979. *Az empirikus szociológiai kutatás módszerei*. Budapest, MKKE.
- Gerevich József 1983. *Terápiák társadalma – társadalmak terápiája*. Budapest, Magvető.
- Gerschenkron, A. 1984. *A gazdasági elmaradottság történeti távlatból*. Budapest, Gondolat.
- Gershuny, J. I. 1978. *After Industrial Society. The Emerging Self-service Economy*. London, Macmillan.
- Giddens, A. 1973. *The Class Structure of Advanced Societies*. London, Hutchinson.
- Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London, Macmillan.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society. Outline of a Theory of Structuration*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. 1995. *Szociológia*. Budapest, Osiris.
- Glatzer, W. – Berger, R. 1993. Háztartás-összetétel, társadalmi kapcsolathálózat és háztartási termelés Németországban. In Spéder Zsolt (szerk.): *A mindennapi élet ökonómiája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 173-190. p.

- Glatzer, W. – Hondrich, K. O. – Noll, H. H. – Stiehr, K. – Wörndl, B. 1992. *Recent Social Trends in West Germany 1960-1990*. Frankfurt, Campus.
- Goffman, E. 1961. *Asylums*. Garden City, Doubleday.
- Goffman, E. 1963. *Sigma*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Goffman, E. 1972. *Relations in Public*. Harmondsworth, Penguin.
- Goffman, E. 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat.
- Goldthorpe, J. H. – Lockwood, D. – Bechhofer, F. – Platt, J. 1968-1969. *The Affluent Worker in the Class Structure*. 1-3. vols. Cambridge, Cambridge UP.
- Granowetter, M. 1990. A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest, BKE, 61-78. p.
- Grathoff, R. 1989. *Milieu und Lebenswelt*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Greeley, A. 1972. *The Denominational Society. A Sociological Approach to Religion in America*. Glenview, Scott-Foresman.
- Gurr, T. 1971. *Why Men Rebel*. Princeton, Princeton UP.
- Gurr, T. 1991. The Transformation of the Western State. The Growth of Democracy, Autocracy and State Power Since 1800. In Inkeles, A. (ed.): *On Measuring Democracy*. New Brunswick. Transaction, 19-104. p.
- Gurr, T. R. 1993. *Minorities at Risk. A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. Washington, United States Institute of Peace Press.
- Gyárfás Iván – Kishegyi Júlia – Makara Péter 1986. Szívbetegség – kockázat – társadalom. *Társadalomkutatás*, 3-4. sz. 15-36. p.
- Gyenei Márta 1993. A létminimum alatt-Jajhalom. *Statistikai Szemle*, 1. és 2. sz. 16-31. és 130-145. p.
- Gyilasz, M. 1957. *The New Class*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- György Júlia 1967. *Az antiszociális személyiség*. Budapest, Medicina.
- Gyurgyák János (szerk.) 1996. *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, Osiris.
- Habermas, J. 1968. Die Scheinrevolution und ihre Kinder. In Negt, O. (Hrsg.): *Die Linke Antwortet Jürgen Habermas*. Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt.
- Habermas, J. 1970. *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Habermas, J. 1971. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat-Atlantisz.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme des Spatkapitalismus*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Habermas, J. 1976. *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Habermas, J. 1981. *Theorie kommunikativen Handelns*. 1-2. Bde. Frankfurt, Suhrkamp.
- Habermas, J. 1982. A Reply to my Critics. In Thomas, J. B. – Held, D. (eds.): *Habermas: Critical Debates*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Habermas, J. 1985. *Die Neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Habermas, J. 1986. *A kommunikativ cselekvés elmélete*. Budapest, ELTE.
- Habermas, J. 1990. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt, Suhrkamp.

- Habich, R. – Headey, B. – Krause, P. 1991. Armut im Reichtum – Ist die Bundesrepublik eine Zwei-Drittel-Gesellschaft? In Rendtel, U. – Wagner, G. (Hrsg.): *Lebenslagen im Wandel: zur Einkommensdynamik in Deutschland seit 1984*. Frankfurt, Campus, 488–509. p.
- Habich, R. – Krause, P. 1994. *Armut. Datenreport 1994*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung, 598–607. p.
- Hablicsek László 1994. Új népesség-előreszámítás. *Magyar Tudomány*, 5. sz. 514–523. p.
- Hadas Miklós (szerk.) 1994. *Férfiuralom*. Budapest, Replika.
- Hadas Miklós 1996. A testet öltött lét különös kettőssége. *Holmi*, 2. sz. 229–238. p.
- Halász Gábor – Lannert Judit 1995. *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Haller, M. – Holm, K. (Hrsg.) 1987. *Werthandlungen und Lebensformen in Österreich. Ergebnisse des sozialen Survey 1986*. München, Oldenburg.
- Hankiss Elemér 1983. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető.
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László 1978. *Életmód, életminőség, értékrendszer. Alapadatok 1–3. köt.* Budapest, Népművelési Intézet.
- Hankiss Elemér-Manchin Róbert-Füstös László – Szokolczai Árpád 1982. *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. 1-2. köt. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Harcza István – Kulcsár Rózsa 1986. *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest, KSH.
- Harcza István – Molnár Györgyné – Sándorfői László – Újvári József 1986. *Életkörülmények, életmód fiatalok körében*. Budapest, KSH.
- Harcza István 1996. *Az ifjúság életkörülményei. Gyermek a családban. Családok közötti együttműködés*. Budapest, KSH.
- Harrington, M. 1981. *The Other America. Poverty in the United States*. Harmondsworth, Penguin.
- Hauser Arnold. 1980. *A művészet és irodalom társadalomtörténete*. 1-2. köt. Budapest, Gondolat.
- Hauser Arnold 1982. *A művészet szociológiája*. Budapest, Gondolat.
- Hauser, R. – Neumann, U. 1993. Armut in der Bundesrepublik Deutschland. Die sozialwissenschaftliche Thematisierung nach dem Zweiten Weltkrieg. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 32. 232-271. p.
- Havas Gábor – Kemény István 1995. A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 3–20. p.
- Hayek, F. A. 1944. *The Road to Serfdom*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Hayek, F. A. 1973. *Law Legislation and Liberty*. 1. vol. London, Routledge.
- Hayek, F. A. 1991. *Út a szolgáshoz*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hayek, F. A. 1995. *Piac és szabadság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hegedűs András 1977. *The Social Structure of a Socialist Society*. London. Constable.
- Hernádi Miklós (szerk.) 1984. *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat.
- Herrnstein, R. J. -Murray, Ch. 1994. *The Bell Curve*. New York, Free Press.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1970. *A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Csoport.

- Héthy Lajos – Makó Csaba 1972a. *A vállalati kontroll mechanizmus és a szervezetlenség*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1972b. *A munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978. *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Budapest, Gondolat.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1981. *A technika, a munkaszervezet és az ipari munka*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hirsch, F. 1976. *Social Limits to Growth*. Cambridge, Mass., Harvard UP
- Hirschman, A. O. 1982. *Shifting Involvements. Private Interest and Public Action*. Oxford, Martin Robertson.
- Hirschman, A. O. 1995. *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest, Osiris.
- Hoffmann-Novotny, H. J. 1987. *The Future of the Family*. In European Population Conference, 1987. Plenaries. Helsinki, Central Statistical Office of Finland, 113-200. p.
- Hoggart, R. 1975. *Művelődés, gondolkodás, szokások. Az angol munkásosztály belülről*. Budapest, Gondolat.
- Honneth, A. (Hrsg.) 1994. *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*. Frankfurt, Campus.
- Horkheimer, M. -Adorno, T. W. 1990. *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat.
- Horváth Ádámné – Kemény István 1965. Kik olvastak és mit? *Valóság*, 6. sz. 48-56. p.
- Hradil, S. 1987. *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. Opladen, Leske und Bundrich.
- Hradil, S. 1995. *Die „Single-Gesellschaft“*. München, Beck.
- Hrubos Ildikó 1985. Közgazdász kohorszok pályafutásának összehasonlítása. *Az Ifjúságpolitika Tudományos Megalapozását Szolgáló Kutatások MTA Tárcaszintű Főirány. Információs Bulletin*, 7. sz. 5-118. p.
- Hrubos Ildikó 1994. A férfiak és nők iskolai végzettsége és szakképzettsége. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest, Replika, 196-208. p.
- Hungtinton, S. P 1995. Civilizációk háborúja? *Külpolitika*, 3-4. sz. 183-204. p.
- Husén, T. 1979. *The School in Question. A Comparative Study of the School and its Future in Western Societies*. Oxford, Oxford UP.
- Illich, I. 1971. *Deschooling Society*. New York, Harper and Row.
- Illicit Drug Use, Smoking, and Drinking by America's High School Students, College Students and Young Adults 1975-1987*. 1988. Washington, National Institute on Drug Abuse.
- Illyés Sándor, 1984-1986. *Nevelhetőség és általános iskola. I. Eszközök és módszerek. II. Elméletek és viták. III. A zalai iskolák. A nevelhetőség vélelmezése*. Budapest, Oktatókutató Intézet.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, Princeton UP
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton UP
- Inkeles, A. – Smith, D. H. 1974. *Becoming Modern. Individual Change in Six Developing Countries*. London, Heinemann.
- Jankowski, K. 1979. *Pszichiátria és humánium*. Budapest, Gondolat.
- Janos, A. C. 1982. *The Politics of Backwardness in Hungary 1825-1945*. Princeton, Princeton UP

- Jellinek, E. M. 1960. *The Disease Concept of Alcoholism*. New Haven, Hillhouse Press.
- Jessor, R. et al. 1968. *Society, Personality, and Deviant Behavior. A Study of a Tri-Ethnic Community*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Johnson, Ch. 1964. *Revolution and the Social System*. Stanford, Hoover Institution.
- Johnson, Ch. 1966. *Revolutionary Change*. Boston, Little Brown.
- Jones, H. 1963. *Alcoholic Affliction. A Psycho-Social Approach to Abnormal Drinking*. London, Tavistock.
- Józan Péter 1986. A budapesti halandósági különbségek ökológiai vizsgálata. 1980–1983. *Demográfia*, 1–3. sz. 193–240. p.
- Józan Péter 1988. *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon. 1945–1985*. 1. köt. Budapest, KSH.
- Józan Péter 1994. *A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1980–1992*. Budapest, KSH.
- Juster, F. T. – Stafford, F. P (eds.) 1985. *Time, Goods and Well-being*. Ann Arbor, Survey Research Center.
- Kamarás Ferenc 1988. *Tizenhárom évvel a házasságkötés után*. Budapest, KSH.
- Kamarás Ferenc 1995. Európai Termékenységi és Családvizsgálat Magyarországon. *Demográfia*, 4. sz. 309–339. p.
- Kamin, L. J. 1974. *The Science and Politics of I. Q.* New York, John Wiley.
- Karády Viktor 1988. Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. *Mozgó Világ*, 8. és 9. sz. 26–49. és 44–57. p.
- Karády Viktor et al. 1984. *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, Magyar Füzetek.
- Kardos László 1969. *Egyház és vallásos élet egy mai faluban*. Budapest, Kossuth.
- Kardos László – Szigeti Jenő 1988. *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Budapest, Magvető.
- Kemény István 1972. A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1. sz. 36–48. p.
- Kemény István – Kozák Gyula 1971. *A Csepeli Vas- és Fémművek munkásai*. Budapest, MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézete.
- Kemény István – Rupp Kálmán – Csalogh Zsolt – Havas Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Kemény István 1976. A magyarországi cigányok helyzete. In Kemény et al. 1976.
- Keniston, K. 1978. *All our Children. The American Family under Pressure*. New York, Harcourt, Brace and Jovanovich.
- Kerr, C. et al. 1960. *Industrialism and Industrial Man*. Cambridge, Mass., Harvard UP
- Kézdi Balázs 1995. *A negatív kód. Kultúra és öngyilkosság*. Budapest, Pannónia Könyvek.
- Klinger András 1992. Népesedési folyamatok Magyarországon az 1980-as években. *Statistikai Szemle*, 3–5. sz. 325–348. p.
- Kohn, M. L. 1969. *Class and Conformity. A Study in Values*. Honewood, Dorsey Press.
- Kolakowski, L. 1981. *Main Currents of Marxism*. 1-3. vols. Oxford, Oxford UP
- Kolosi Tamás 1984. *Státus és réteg*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat.

- Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos 1992. Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 3–26. p.
- Kolosi Tamás-Sági Matild 1996. Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf-Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég, 149–197. p.
- Kolosi Tamás – Kovács Róbert – Tóka Gábor 1990. A választók társadalmi és politikai arculata. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, Társi, 569–590. p.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Western Bruce 1991. Politikai mezők a posztkommunistaátmenet korszakában. A pártok és a társadalmi osztályok a magyar politikában, 1989–90. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 5–34. p.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt – Gombár Csaba – Pál László – Bara János 1980. *Réteghelyzet – rétegtudat*. Budapest, Kossuth.
- Koncz Katalin – Tamási Erzsébet (szerk.) 1995. *Felnőttek*. Budapest, BKE.
- Konrád György – Szelényi Iván 1969. *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest, Akadémiai.
- Konrád György – Szelényi Iván 1971. A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12. sz. 19–35. p.
- Konrád György – Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat.
- Konrád György – Szelényi Iván 1992. Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, 1. sz. 9–28. p.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád 1992. *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Löke János – Szedmák Sándor 1996. A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég*, 2. sz. 87–102. p.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Löke János – Szedmák Sándor 1996. Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 2. sz. 87–102. p.
- Kornai János 1980. *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János 1993. *A szocialista rendszer*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János – Matits Ágnes 1987. *A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kovács Imre 1994. A mezőgazdasági átalakulás társadalmi hatásai. *Agrártörténeti Szemle*, 1–4. sz. 204–243. p.
- Kovács Imre – Róbert Péter 1984. A foglalkozások mobilitása, 1930–1982. Kovács Imre (szerk.): *Gazdaság és rétegződés*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 110–153. p.
- Köllő János 1993. Munkában és munka nélkül – a fordulat után. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 15–20. p.
- Kuhn, T. S. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat.
- Kulcsár Rózsa 1985. Az első magyar országos presztízsvizsgálat eredményei. *Statistikai Szemle*, 11. sz. 1115–1126. p.
- Ladányi János – Csanádi Gábor 1983. *Szelekció az általános iskolában*. Budapest, Magvető.
- Laing, D. D. 1960. *The Divided Self* Chicago, Quadrangle.
- Laki László 1988. *Az alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Laki Mihály 1983. *Vállalatok megszűnése és összevonása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Laky Teréz 1982. *Érdekvizonyok a vállalati döntésben*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Laky Teréz 1984. Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. *Valóság*, 1. sz. 1–17. p.
- Laky Teréz 1987. Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság*, 7. sz. 34–49. p.
- Laky Teréz 1992. A privatizáció magyarországi sajátosságai és néhány érzékelhető társadalmi hatása. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 45–62. p.
- Laky Teréz – Neumann László 1990. A nyolcvanas évek „kisvállalkozói”. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György. (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, Társi, 272–287. p.
- Láttuk-e, hogy jön?* 1991. Budapest, T-Twins.
- Landry, A. 1934. *La révolution démographique*. Paris, Sirey.
- Lange, O. 1936–1937. On the Economic Theory of Socialism. *Review of Economic Studies*, no. 1. és no. 2. 53–71. és 123–142. p.
- Langer, T. S. – Michael, S. T. 1963. *Life Stress and Mental Health*. New York, Free Press.
- Langlois, S. et al. 1990. *La société québécoise en tendances 1960-1990*. Québec, Institut Québécois de Recherche sur la Culture.
- Lasch, Ch. 1977. *Haven in a Heartless World*. New York, Basic Books.
- Laslett, P – Wall, R. (eds.) 1972. *Household and Family in Past Time*. Cambridge, Cambridge UP.
- Laslett, P. 1989. *A Fresh Map of Life. The Emergence of the Third Age*. London, Weidenfeld and Nicholson.
- Lazarsfeld, P F. – Berelson, B. – Gaudet, H. 1948. *The People's Choice*. New York, Columbia UP.
- Le Play, F. 1871. *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalisé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Paris,
- Le Play, F. 1903. *A munkásvizonyok reformja*. Budapest, MTA.
- Leakey, R. 1995. *Az emberiség eredete*. Budapest, Kulturtrade.
- Ledermann, S. 1956. *Alcool, alcoolisme, alcoolisation*. Paris, PUF.
- Lemert, E. M. 1967. *Human Deviance, Social Problems, and Social Control*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Lengyel György 1989. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, Magvető.
- Lengyel György 1990. Válság, várakozások, vállalkozói hajlandóság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Társi, 288–304. p.
- Lengyel György 1992. A gazdasági elit a 80-as években és az átmenet időszakában. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1992*. Budapest, Társi, 201–221. p.
- Lengyel György 1993. *A multipozicionális elit a két világháború között*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Lengyel György 1995. A kelet-európai gazdaságszociológiáról: problémák és kihívások. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 29–46. p.
- Lengyel György (szerk.) 1982. Gazdasági rendszerek és gazdasági változások. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya. Szociológiai Füzetek, 27.
- Lengyel György-Tóth István János 1993. A vállalkozói hajlandóság terjedése. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 34–58. p.
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1994. *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest, BKE.

- Lenski, G. 1966. *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw-Hill.
- Lenski, G. – Lenski, J. – Nolan, P 1991. *Human Societies*. New York, McGraw Hill.
- Lévi-Strauss, C. 1958. *Anthropologie structurale*. Paris, Plon. [Magyarul: Lévi-Strauss, Claude 2001. *Strukturális antropológia*. Ford. Saly Noémi – Szántó Diana. Budapest, Osiris Kiadó.]
- Lévi-Strauss, C. 1973. *Szomorú trópusok*. Budapest, Európa.
- Lewis, O. 1968. *Sánchez gyermekei*. Budapest, Európa.
- Lindenberg, S. 1990. Homo Socio-oeconomicus. The Emergence of a General Model of Man in the Social Sciences. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 146. vol. 727-748. p.
- Linton, R. 1936. *The Study of Man*. New York, Appleton-Century.
- Lipset, S. M. – Bendix, R. 1959. *Social Mobility in Industrial Society*. London, Heinemann.
- Lipset, S. M. – Dobson, R. B. 1973. Social Stratification and Sociology in the Soviet Union. *Survey*, no. 3. 114-185. p.
- Lipset, S. M. 1995. Homo politicus. A politika társadalmi alapjai. Budapest, Osiris.
- Litván György – Szűcs László (szerk.) 1973. *A szociológia első magyar műhelye. Válogatás*. 1-2. köt. Budapest, Gondolat.
- Losonczy Ágnes 1974. *Zene – ifjúság – mozgalom*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Losonczy Ágnes 1977. *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Gondolat.
- Losonczy Ágnes 1986. *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető.
- Losonczy Ágnes 1989. *Artó-védő társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Lőcsei Pál (szerk.) 1971. *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Luhmann, N. 1982. *The Differentiation of Society*. New York, Columbia UP
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt, Campus.
- Luijk, Ruud – Róbert Péter – de Graaf, Paul – Ganzeboom, Harry B. G. 1995. A származástól a teljesítményig. A státusmegszerzés folyamata Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 3–28. p. Lukács, Gy. 1971. *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető.
- Lüscher, K. (Hrsg.) 1979. *Sozialpolitik für das Kind*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Lüscher, K. – Schultheis, F. – Wehrspaun, M. 1988. *Die Postmoderne Familie*. Konstanz, Universitätsverlag.
- Lynd, R. S. – Lynd, H. M. 1929. *Middletown*. New York, Harcourt, Brace and World.
- Lynd, R. S. – Lynd, H. M. 1937. *Middletown in Transition*. New York, Harcourt, Brace and World.
- Lyotard, J. F. 1979. *La condition postmoderne*. Paris, Minuit. [Magyarul: *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Ford. Angyalosi Gergely et al. Budapest, 1993, Századvég.]
- Macfarlane, A. 1993. *Az angol individualizmus eredete*. Budapest, Századvég.
- Magyar Bálint 1986. *Dunapataj 1944-1958*. 1-3. köt. Budapest, Művelődéskutató Intézet – Szövetkezeti Kutató Intézet.
- Makó Csaba 1985. *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Malinowski, B. 1972. *Baloma. Válogatott írások*. Budapest, Gondolat.

- Malthus, T. R. 1902. *Tanulmány a népesedés törvényéről*. Budapest, Politzer.
- Mannheim Károly 1994. *A konzervativizmus*. Budapest, Cserépfalvi.
- Mannheim Károly 1995. *A gondolkodás struktúrái*. Budapest, Atlantisz.
- Mannheim, K. 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz.
- Marcuse, H. 1990. *Az egydimenziós ember*. Budapest, Kossuth.
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge, Cambridge UP
- Matolcsy Mátyás 1938. *A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás*. Budapest Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- Mayo, E., 1933. *The Human Problems of an Industrial Civilization*. London, Macmillan.
- McClelland, D. C. 1961. *The Achieving Society*. New York, Free Press.
- McCord, W. – McCord, A. 1977. *Power and Equity. An Introduction to Social Stratification*. New York, Praeger.
- McNeill, W. H. 1976. *Plagues and Peoples*. Garden City, Anchor Press.
- McNeill, W. H. 1984. Human Migration in Historical Perspective. *Population and Development Review*, no. 1. 1-18. p.
- Mead, E. – Mead, F. 1965. *Man among Men. An Introduction to Sociology*. Englewood Cleffs, Prentice Hall.
- Mead, G. H. 1973. *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Mead, M. 1970. *Férfi és nő*. Budapest, Gondolat.
- Menninger, K. A. 1938. *Man Against Himself*. New York, Harcourt, Brace.
- Merton, R. K. 1980. Középszintű szociológiai elméletek. In Merton, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 83-141. p.
- Merton, R. K. 1980. *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat.
- Milgram, S. 1970. The Exprience of Living in Cities. *Science*, March, 1461-1468. p.
- Miller, S. M. -Roby, P 1974. A papírkórság csapdája. In Ferge Zsuzsa-Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 109–121. p.
- Mills, C. W. 1962. *Az uralkodó elit*. Budapest, Gondolat.
- Mises, L. von 1935. Economic Calculations in the Socialist Commonwealth. In Hayek, F. A. (ed.): *Collectivist Economic Planning*. London, Routledge and Kegan Paul, 87-130. p.
- Moksony Ferenc – Münnich Iván (szerk.) 1994. *Devianciák Magyarországon*. Budapest, Közélet Kiadó.
- Moksony Ferenc 1995. A fejlődés ára vagy az elmaradottság átka? Az öngyilkosság alakulása Magyarország községekben. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 73–84. p.
- Moksony Ferenc et al. 1995. *Kutatási beszámoló az öngyilkosság területi különbségeinek vizsgálatáról*. Kézirat. Budapest, BKE Szociológia Tanszék.
- Moldova György 1974. *Az Őrség panasza*. Budapest, Magvető.
- Molnár Adrienn – Tomka Miklós 1989. Ifjúság és vallás. *Világosság*, 4. sz. 246–256. p.
- Moore, B. 1967. *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon Press.

- Morgan, L. H. 1870. *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Washington, Smithsonian Institution.
- Mumford, L. 1985. *A város a történelemben*. Budapest, Gondolat.
- Müller, K. 1992. „Modernising” Eastern Europe. *Archives Européennes de Sociologie*. no. 33. 109-150. p.
- Müller, W. 1975. *Familie – Schule – Beruf*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Münch, R. 1984. *Die Struktur der Moderne*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Münch, R. 1993. *Die Kultur der Moderne*. 1-2. Bde. Frankfurt, Suhrkamp.
- Myrdal, G. 1944. *An American Dilemma*. New York, Harper.
- Myrdal, G. 1972. *Érték a társadalomtudományban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Nagy Beáta 1993. Nők a vezetésben. *Szociológiai Szemle*, 3-4. sz. 147–166. p.
- Nagy Beáta 1995. Nők a gazdaságban: az „elfelejtett” szereplők. In Temesi József (szerk.): *Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben*. Budapest, BKE, 718–724. p.
- Neményi Mária (szerk.) 1988. *A család*. Budapest, Gondolat.
- Niedermüller Péter 1994. Paradigmák és esélyek. *Replika*, 13-14. sz. 89–129. p.
- North, D. C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge UP
- Notestein, F. W. 1953. Economic Problems of Population Change. In *Proceedings of the Eight International Conference of Agricultural Economists*. London, Oxford UP. 13–31. p.
- Nove, A. 1990. *A megvalósítható szocializmus*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Nowak, S. 1981. *A szociológiai kutatás módszertana. Általános problémák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Nozick, R. 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. New York, Basic Books.
- OECD 1995. *Oktatáspolitikai felmérések Magyarországon*. Paris, OECD.
- Offe, C. 1972. *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*. Frankfurt, Campus.
- Offe, C. 1992. Demokratikusan tervezett kapitalizmus? A demokráciaelmélet szembesítése a kelet-közép-európai átmenettel. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 5–22. p.
- Offe, C. 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt, Campus.
- Ossowski, S. 1957. *Social Mobility Brought About by Social Revolution*. Előadás az ISA negyedik munkakonferenciáján a társadalmi rétegződés és mobilitás kérdéseiről.
- Ossowski, S. 1957. *Struktura klasowa w społecznej świadomości*. Łódź, Ossolineum.
- Pahl, R. E. 1984. *Divisions of Labor*. Oxford, Basil Blackwell.
- Papp Zsolt (szerk.) 1976. *Tény, érték, ideológia*. Budapest, Gondolat.
- Papp Zsolt, 1987. A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről. In Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest, Gondolat, 51-152. p.
- Pareto, V. F. 1916. *Trattato di sociologia generale*. Firenze, Barbera.
- Park, R. E. – Burgess, E. W. – McKenzie, R. D. (eds.) 1925. *The City*. Chicago, University of Chicago Press.

- Park, R. E. 1952. *Human Communities*. New York, The Free Press.
- Parkin, F. 1972. *Class, Inequality and Political Order*. Frogmore, Paladin.
- Parkin, F. 1974. Strategies of Social Closure in Class Formation. In Parkin, F. (ed.): *The social analysis of class structure*. London, Tavistock, 1-18. p.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, T. 1967. *Sociological Theory and Modern Society*. New York, Free Press.
- Parsons, T. 1970. Equality and Inequality in Modern Society, or Social Stratification Revisted. In Laumann, E. O. (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970's*. New York, Indianapolis, Bobbs-Merril, 13–72. p.
- Parsons, T. – Shils, E. A. 1951. *Toward a General Ttheory of Action*. Cambridge, Mass., Harvard UP.
- Parsons, T. – Smelser, N. – J. 1956. *Economy and Society. A Study in the Integration of Economic and Social Theory*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Parsons, T. – Bales, R. F. (eds.) 1955. *Family Socialization and Interaction Process*. New York, Free Press.
- Pikler J. Gyula 1973. Az 1911-i fővárosi lakásszámlálás főbb eredményei és szociálpolitikai tanulságai. In Litván György, Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye*. 2. köt. Budapest, Gondolat, 225–247. p.
- Pokol Béla 1987. A funkcionista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann Társadalomelméletének kategóriáiról. In Csepeli György – Papp Zsolt – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest, Gondolat, 153-324. p.
- Pokol Béla 1988. *A szociológiaelmélet új útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Polányi Károly 1944. *The Great Transformation and the Political and Economic Origins of our Time*. Boston, Beacon Press. [Magyarul: Polányi Károly 1997. *A nagy átalakulás*. Budapest, Mészáros Gábor kiadása.]
- Polányi Károly 1972. *Dahomey és a rabszolgakereskedelem*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*.
- Polányi Károly 1984. *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Budapest, Gondolat.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 1994. *Kisgyermekes apák és anyák szülői, családi attitűdjei négy európai országban*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései, 52. Budapest, KSH.
- Popper, K. R. 1976. A társadalomtudományok logikájáról. In Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia*. Budapest, Gondolat, 279-301. p.
- Popper, K. R. 1989. *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Postma, K. 1996. *Changing Prejudice in Hungary. A Study of the Collapse of Socialism and its Impact on Pejudice Against Gypsies and Jews*. Groningen, Rijksuniversiteit Groningen ICS Dissertation Series.
- Preston, S. H. 1984. Children and the Elderly. Divergent Paths for America's Dependents. *Scientific American*, no. 6. 44-49. p.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin-America*. Cambridge, Cambridge UP
- Rainwater, L. 1993. Ökonomsche versus soziale Armut in den USA (1950-1990). *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 32. 195–220. p.
- Rawls, J. 1972. *A Theory of Justice*. London, Oxford UP [Magyarul: Rawls, J. 1997. *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Budapest, Osiris Kiadó.]

- Rawls, J. 1993. *Political Liberalism*. New York, Columbia UP
- Riesman, D. 1968. *A magányos tömeg*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Róbert Péter 1986. *Származás és mobilitás*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Róbert Péter 1987. Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban. *Valóság*, 10. sz. 37-47. p.
- Róbert Péter – Sági Matild 1992. Amikor a sokkal jobb még mindig rossz. Szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 15-38. p.
- Rocher, G. 1968. *Introduction a la sociologie générale*. 1-3. t. Ltée, Éditions HMH.
- Rogoff, M. 1953. *Recent Trends in Occupational Mobility*. Glencoe, Free Press.
- Rokeach, M. 1968. *Beliefs, Attitudes, and Values*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Rose, R. – Haerpfer, Ch. 1996. *New Democracies Barometer IV: A 10-Nation Survey*. Glasgow University of Strathclyde, Centre for the Study of Public Policy.
- Rostow, W. W. 1960. *The Stages of Economic Growth*. Cambridge, Cambridge UP
- Roussel, L. – Festy, P. 1979. *Recent Trends in Attitudes and Behavior Affecting the Family in Council of Europe Member States*. Strasbourg, Council of Europe.
- Rowntree, B. S. 1941. *Poverty and Progress. A Second Survey of York*. London,
- Rowntree, B. S. 1971. *Poverty. A Study of Town Life*. New York, H. Fertig.
- Sági Matild 1994. Az új gazdasági elit rekrutációja. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest, Társi, 334–350. p.
- Saint-Simon, C.-H. 1823. *Le système industriel*. Paris.
- Saint-Simon, C.-H. 1963. *Válogatott írásai*. Budapest, Gondolat.
- Sauvy, A. 1963. *Théorie générale de la population*. 1. t. *Économie et croissance*. Paris, PUF.
- Schütz, A. – Luckmann, T. 1975. *Die Strukturen der Lebenswelt*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Schütz, A. 1932. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt: eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Wien,
- Schultz, T. W. 1983. *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Schumpeter, J. A. 1975. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, Harper and Row.
- Seeman, M. 1959. On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 24. vol. 783-790. p.
- Sen, A. 1982. *Choice, Welfare and Measurement*. Oxford, Basil Blackwell.
- Shephard, J. M. 1981. *Sociology*. St. Paul, West.
- Shorter, E. 1975. *The Making of Modern Family*. New York, Basic Books.
- Sík Endre 1990. Erdélyi menekültek Magyarországon. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport, 1990*. Budapest, Társi, 516-533. p.
- Simmel, G. 1973. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat.
- Simon, H. A. 1982. *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Simonyi Ágnes 1995. Munka nélkül. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 55-70. p.

- Skocpol, T. 1979. *States and Social Revolution*. Cambridge, Cambridge UP
- Slomczynski, K. – Janicka, K. – Mach, B. W. – Zaborowski, W. 1996. *Struktura Społeczna i Osobowość*. Warszawa, IFIS.
- Slomczynski, K. – Kohn, M. L. 1988. *Sytuacja pracy i jej psychologiczne konsekwencje*. Wrocław, Ossolineum.
- Smeeding, T. M. 1988. Generations and Distribution of Wellbeing and Poverty. Cross National Evidence for Europe, Scandinavia and the Colonies. *Luxembourg Income Study Working Paper*, 24. sz.
- Smeeding, T. M. 1991. *Use of LIS Data for Poverty Analysis*. In *Eurostat: Analysing Poverty in the European Community*. Luxembourg, 431–448. p.
- Smeeding, T. et al. 1990. Income Poverty in Seven Countries. Initial Estimates from the LIS Database. Luxembourg, LIS.
- Smeeding, T. M. – O'Higgins, M. – Rainwater, L. (eds.). 1990. *Poverty, Inequality and the Distribution of Income*. Hemel Hempstead,
- Smeeding, T. M. – Torrey, B. B. 1988. Poor Children in Rich Countries. *Luxembourg Income Study Working Paper* no. 16.
- Smelser, N. J. 1976. *The Sociology of Economic Life*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Smelser, N. J. 1994. *Sociology*. Cambridge, Mass., Blackwell.
- Snyder, R. Ch. 1962. Culture and Jewish Sobriety. The Ingroup-Outgroup Factor. In Pittman, D. J. – Snyder, Ch. R. (eds.): *Society, Culture and Drinking Patterns*. New York, John Wiley, 188–225. p.
- Somlai Péter 1986. *Konfliktusok és megértés*. Budapest, Gondolat.
- Sorokin, P. A. 1927. *Social Mobility*. New York, Harper and Brothers.
- Sorokin, P. A. 1959. *Social and Cultural Mobility*. New York, Free Press.
- Sorokin, P. A. – Lunden, W. A. 1959. *Power and morality: who shall guard the guardians?* Boston, MA, Porter Sargent Publishers.
- Spéder Zsolt (szerk.) 1993. *A mindennapi élet ökonómiája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Spéder Zsolt 1996. Ikertestvérek – A szegénység arcai a mai Magyarországon. *Századvég*, 2. sz. 29–58. p.
- Spéder Zsolt 1996. Wenn man mit dem Einkommen nicht auskommt – Unfreiwillige Änderungen des Konsumverhaltens ungarischer Haushalte während der Transformation. In Glatzer, W. (Hrsg.): *Lebensverhältnisse in Osteuropa*. Frankfurt, Campus, 159–176. p.
- Spellerberg, A. 1995. Lebensstile und Lebensqualität in West- und Ostdeutschland. *Angewandte Sozialforschung*. No. 1. 93–106. p.
- Spielmann József 1984. *Betegség, orvoslás, társadalom. Az orvosi szociológia vázlata*. Bukarest, Kriterion.
- Srole, L. 1956. Social Integration and Certain Corrolaries. An Exploratory Study. *American Sociological Review*, 21. vol. 709–716. p.
- Srole, L. 1972. *Urbanization and Mental Health: Some Reformulations*. *American Scientist*, 69. vol. 576–583. p.
- Srubar, I. 1994. Variants of the transformation process in Central Europe. A comparative assessment. *Zeitschrift für Soziologie*. Nr. 3. 198–221. p.
- Stark Tamás 1995. A magyar zsidóság vesztesége a vészorszakban. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom*. Budapest, 1956-os Intézet, 292–302. p.
- Stark, D. 1988. Osztályozás és szelektív béralku a belső munkaerőpiacon. *Gazdaság*, 4. sz. 80–98. p.

- Stark, D. 1989. Coexisting Organizational Forms in Hungary's Emerging Mixed Economy. In Nee, V. – Stark, D. (eds.): *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*. Stanford, Stanford UP.
- Stark, D. 1991. Privatizáció Magyarországon. A tervtől a piachoz vagy a tervtől a klánhoz? *Közgazdasági Szemle*, 9. sz. 838-859. p.
- Stark, D. 1991. Privatizációs stratégiák Közép-Kelet-Európában. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz. 1121-1142. p.
- Stark, D. 1994. Új módon összekapcsolódott rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. és 12. sz. 933–948. és 1053–1069. p.
- Stumpf István 1996. A választói magatartás hullámváltozása. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég, 135–148. p.
- Stumpf István 1996. Elhalasztott vagy elszalasztott politikai generációváltás? *Századvég*, 1. sz. 112–131. p.
- Sutherland, E. H. – Cressey, D. R. 1978. *Principles of Criminology*. 10. th ed. Philadelphia, Lippincott.
- Swedberg, R. 1987. Economic Sociology. Past and Present. *Current Sociology*, no. 1. 1–221. p.
- Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- Szabó Máté 1995. A szabadság rendje. Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 51–78. p.
- Szakolczai Árpád 1982. A cigányság értékrendjének sajátosságai. *Szociológia*, 4. sz. 521–534. p.
- Szalai Erzsébet 1981 *Kiemelt vállalat – beruházás – érdek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szalai Erzsébet 1989. Tervalku napjainkban. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz. 1413–1444. p.
- Szalai Erzsébet 1990. Az új elit. In Szalai Erzsébet: *Gazdaság és hatalom*. Budapest, Aula, 169–176. p.
- Szalai Erzsébet 1990. *Gazdaság és hatalom*. Budapest, Aula.
- Szalai Erzsébet 1994. *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest, Pesti Szalon.
- Szalai Erzsébet 1996. *Az elitek átváltozása*. Budapest, Cserépfalvi.
- Szalai Júlia 1986. *Az egészségügy betegségei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Sándor 1978. *Idő a mérlegen*. Budapest, Gondolat.
- Szalai, A. (ed.) 1972. *The Use of Time*. The Hague, Mouton.
- Szcepaniski, J. 1986. *A szociológia alapjai*. Budapest, Kossuth.
- Szelényi Iván 1972. Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia*, 1. sz. 49–72. p.
- Szelényi Iván 1990. *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa.
- Szelényi Iván 1990. Kelet-Európa az átmenet korszakában – úton a szocialista vegyes gazdaság felé? In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa, 401–432. p.
- Szelényi Iván 1990. Polgárosodás Magyarországon: nemzeti tulajdonos polgárság és polgárosodó értelmiség. *Valóság*, 1. sz. 30–41. p.
- Szelényi Iván 1990. *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai.
- Szelényi Iván 1992. Bevezetés. In Szelényi Iván: *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 5–17. p.
- Szelényi Iván 1992. *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Szelényi Iván 1996. A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány*, 4. sz. 385–402. p.
- Szelényi Iván (szerk.) 1973. *Városshociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert 1990. A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa, 375-398. p.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja 1991. Osztályok és pártok a posztkommunista átmenetben. *Magyar Tudomány*, 12. sz. 1415-1428. p.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja 1996. Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In Andorka Rudolf-Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Társi-Századvég, 475-500. p.
- Szelényi Iván – Eyal, G. – Townsley, E. 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. I-II. rész. *Politikatudományi Szemle*. 2. sz. 7-30. p. és 3. sz. 7-32. p.
- Szentpéteri István 1985. *A szervezet és a társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szirmai Viktória 1988. „Csinált városok”. Budapest, Magvető.
- Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról*. 1988. Budapest, Kossuth.
- Tardos Róbert 1988. *Meddig nyújtózkodjunk?* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. 1986. Budapest, Kossuth.
- Taussig, F. W. – Joslyn, C. S. 1932. *American Business Leaders*. New York, Macmillan.
- Tawney, R. H. 1948. *The Acquisitive Society*. New York, Harcourt, Brace.
- Taylor, Ch. 1989. *Sources of the Self The Making of Modern Identity*. Cambridge, Mass., Harvard UP
- Teller Gyula 1991. A burkolt államosítástól a rejtett privatizálásig. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. 424-434. p.
- Thernstrom, S. 1978. *Poverty and Progress. Social Mobility in a Nineteenth Century City*. New York, Atheneum.
- Thomas, W. I. – Znaniecki, F. 1918-1921. *The Polish Peasant in Europe and America*. New York, Dover. [Magyarul: Thomas, W. I. – Znaniecki F. 2002. *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Ford. Andor Mihály – Horváth Ágota. Budapest. Új Mandátum.]
- Tilly, Ch. – Tilly, L. – Tilly, R. 1975. *The Rebellious Century, 1830-1930*. Cambridge, Mass., Harvard UP
- Tiryakian, E. A. 1991. Modernisation. Exhumetur in Pace. Retinking Macrosociology in the 1990s. *International Sociology*, no. 2. 165-180. p.
- Titmuss, R. M. 1958. *Essays on the Welfare State*. London, Allen and Unwin.
- Titmuss, R. M. 1976. *Commitment to welfare*. 2. vol. et. London, Allen & Unwin.
- Tocqueville, A. 1983. *A demokrácia Amerikában. Válogatás*. Budapest, Gondolat.
- Tocqueville, A. 1993. *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa.
- Tocqueville, A. 1994. *A régi rend és a forradalom*. Budapest, Atlantisz.
- Tomka Miklós 1978. *A tévénézés és rádióhallgatás a napi tevékenységek rendszerében*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Tomka Miklós 1979. Vallás és társadalmi rétegződés. *Magyar Tudomány*, 1. sz. 11-20. p.
- Tomka Miklós 1983. Társadalmi változás – vallási változás. *Szociológia*, 3. sz. 253-272. p.

- Tomka Miklós 1985. A vallásosság változása – egy és több dimenzióban. *Kultúra és Közösség*, 5. sz. 1–16. p.
- Tomka Miklós 1990. Vallás és vallásosság. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest, Társi, 534-555. p.
- Tomka Miklós 1991. *Magyar katolicizmus 1991*. Budapest, Országos Lelkipásztori Intézet.
- Tomka Miklós 1995. *Csak katolikusoknak*. Budapest, Corvinus.
- Tomka Miklós 1996. A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 21-22. sz. 163-172. p.
- Tóth István György 1994. A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. Budapest, Társi, 107-136. p.
- Tóth István György 1994. A jóléti rendszer az átmenet időszakában. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz. 313-340. p.
- Touraine, A. 1971. *The Post-Industrial Society*. New York, Random House.
- Townsend, P. 1979. *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth, Penguin.
- Toynbee, A. J. 1971. A technika hatása az életre. In Toynbee, A. J.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 323-351. p.
- Tönnies, F. 1983. *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Treiman, D. J. – Ganzeboom, H. B. 1990. Cross-national Comparative Status Attainment Research. In Kalleberg, A. L. (ed.): *Research in Social Stratification and Mobility*. Greenwich, Jai Press, 105-127. p.
- Treiman, D. J. 1977. *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York, Academic Press.
- Troeltsch, E. 1981. *The Social Teaching of Christian Churches*. 2. vol. Chicago, University of Chicago Press.
- UNESCO 1995. *Rapport mondial sur l'éducation*. Paris, Éditions UNESCO.
- UNICEF, 1993. Central and Eastern Europe in Transition. Public Policy and Social Conditions. *Regional Monitoring Report*, no. 1.
- UNICEF, 1994. Central and Eastern Europe in Transition. Crisis in Mortality, Health and Nutrition. *Regional Monitoring Report*, no. 2.
- UNICEF, 1995. Central and Eastern Europe in Transition. Poverty, Children and Policy: Responses for a Brighter Future. *Regional Monitoring Report*, no. 3.
- Utasi Ágnes 1984. *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Utasi Ágnes 1991. Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest, Gondolat, 163-193. p.
- Utasi Ágnes (szerk.) 1991. *Társas kapcsolatok*. Budapest, Gondolat.
- Vági Gábor 1982. *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Vágvolgyi András (szerk.) 1982. *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, Akadémiai.
- Vajda Ágnes – Zelenay Anna 1984. *Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás*. Budapest, KSH.
- Valkai Zsuzsa 1986. *Miért isznak a nők?* Budapest, Magvető.
- Varga István (szerk.) 1989. *Szöveggyűjtemény az empirikus szociológia módszertanához*. Budapest, MKKE.
- Vásárhelyi Mária 1988. A gazdasági reform a közgondolkodásban. *Medvetánc*, 4. sz. 253-266. p.
- Vásárhelyi Mária 1989. Helyzetjelentés a nyolcvanas évek végéről. *Mozgó Világ*, 4. sz. 28-36. p.

- Vaskovics, L. A. (Hrsg.) 1994. *Familie. Soziologische Revue, Sonderheft 3.* 1-471. p.
- Vaskovics, L. A. – Andorka, R. – Spéder, Zs. – Bárdossy, Gy. – Pickel, G. 1996. *Integrative Solidarbeziehungen in der Familie. Junge Erwachsene und ihre Eltern.* (Kézirat.)
- Veblen, T. 1975. *A dologtalan osztály elmélete.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Végh Antal 1972. *Erdőháton, Nyíren.* Budapest, Szépirodalmi.
- Vogel, J. 1981. *Social Report on Inequality in Sweden.* Stockholm, National Central Bureau of Statistics.
- Walby, S. The „Declining Significance” or the „Changing Forms” of Patriarchy? In Mogadham, V. M. (ed.): *Trajectories of Patriarchy and Development.* (Megjelenés alatt.)
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-economy in the Sixteenth Century.* New York, Academic Press.
- Wallerstein, I. 1980. *The Modern World System 2. vol. Mercantilism and the Consolidation of the European World-economy, 1600-1750.* New York, Academic Press
- Wallerstein, I. 1983. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest, Gondolat.
- Wallerstein, I. 1989. *The Modern World System 3. vol. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-economy, 1730-1840.* New York, Academic Press.
- Walzer, M. 1980. *Radical Principles. Reflections of an Unreconstructed Democrat.* New York, Basic Books.
- Warner, W. L. – Lunt, P. S. 1941. *The Social Life of a Modern Community.* New Haven, Yale UP.
- Warner, W. L. 1960. *Social Class in America.* New York, Harper and Row.
- Weber, M. 1967. *Gazdaság és társadalom. Szemelvények.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. 1970. *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. 1970a. A tudomány mint hivatás. In Weber, M.: *Állam, politika, tudomány.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 9-156. p.
- Weber, M. 1970b. A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In Weber, M.: *Állam, politika, tudomány.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 9-125. p.
- Weber, M. 1979. *Gazdaságtörténet.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, Gondolat.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 1. köt. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. 1989. *A politika mint hivatás.* Budapest, Medvetánc Füzetek.
- Weber, M. 1992. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 2/1. köt. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. 1995. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* 2/2. köt. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wesolowski, W. (ed.) 1974. *Zróznicowanie społeczne.* Wrocław, Ossolineum.
- Wesolowski, W. 1966. *Klasy, warstwy i władza.* Warszawa, PWN.
- Westergaard, J. – Resler, H. 1985. *Az osztály a kapitalista társadalomban.* Budapest, Gondolat.

- Wiegand, E. – Zapf, W. – Hrsg 1982: *Wandel der Lebensbedingungen in Deutschland seit der Industrialisierung*. Frankfurt, Campus.
- Wilson, W. J. 1987. *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago, University of Chicago Press.
- Wirth, L. 1938. Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 44. vol. 1-24. p.
- Wittfogel, K. A. 1957. *A Comparative Study of Total Power*. New Haven, Yale UP.
- World Bank 1990. Poverty. *World Development Report 1990*. Oxford, Oxford UP
- World Bank 1993. *The East Asian Miracle*. Oxford, Oxford UP
- Wright, E. O. 1979. *Structure and Income Determination*. New York, Academic Press.
- Wright, E. O. 1985. *Classes*. London, Verso.
- Yinger, J. M. 1970. *The Scientific Study of Religion*. New York, Macmillan.
- Young, M. – Willmott, P. 1957. *Family and Kinship in East London*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Young, M. 1961. *The Rise of Meritocracy 1870-2033*. Harmondsworth, Penguin.
- Zapf, W. 1984. Welfare Production. Public Versus Private. *Social Indicators Research*, no. 3. 263-274. p.
- Zapf, W. 1991. Der Untergang der DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung. In Giesen, B. – Leggewie, C. (Hrsg.): *Experiment vereinigung. Ein sozialer Grossversuch*. Berlin, 38-51. p.
- Zapf, W. 1991. Modernisierung und Modernisierungstheorien. In Zapf, W. (Hrsg.): *Die Modernisierung modernergesellschaften*. Frankfurt, Campus, 23-39. p. [Magyarul: Zapf, W.: Modernizáció és modernizációelméletek. In Zapf, W. 2002. *Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 71-92. p.]
- Zapf, W. 1994. *Alternative Paths of Societal Development*. Előadás a XIII. szociológiai világkongresszuson. Bielefeld.
- Zapf, W. 1994. *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation*. Berlin, Sigma.
- Zapf, W. 1996a. Modernisierungstheorie und unterschiedliche Pfade der gesellschaftlichen Entwicklung. *Lewiathan*, no. 1. 63-77. p. [Magyarul: Zapf, W.: Modernizációelmélet és a társadalmi fejlődés eltérő útjai. In Zapf, W. 2002. *Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 104-124. p.]
- Zapf, W. 1996b. Modernisierungstheories in der Transformationsforschung. In Beyme, K. v. – Offe, C.: *Politische Theories in der Ára der Transformation*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 169-181. p.
- Zonda Tamás 1995. *Öngyilkos nép-e a magyar?* Budapest, Végeken.
- Zweig, F. 1961. *The Worker in an Affluent Society*. London.

21. fejezet - A VÁLTOZÁSOK AZ EZREDFORDULÓN CÍMŰ FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ BIBLIOGRÁFIA

A népesség... 2002. *A népesség időfelhasználása 1986/87-ben és 1999/2000-ben.* Budapest, KSH.

Altorjai Szilvia – Giczi Johanna – Sík Endre 2003. Etüdök az élet üteméről. *Századvég*, 2. sz. 3-40. p.

Andor Mihály – Liskó Ilona 1999. *Iskolaválasztás és mobilitás.* Budapest, Iskolakultúra Könyvek.

Andorka Rudolf 1990. A rétegződésmélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés.*

Andorka Rudolf, 1993. Elégedettség, elidegenedés, anómia. In Sík Endre-Tóth István György (szerk.): *Egy év után... Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről.* Budapest, BKE Szociológia Tanszék – Társi – KSH, 97-112. p.

Andorka Rudolf 1997. Család és népesedés. *Valóság*, XL. évf. 7. sz. 15-36. p.

Andorka Rudolf 2003. *Gyermek, család, történelem.* Szerkesztette Faragó Tamás. Budapest, Századvég Kiadó.

András Imre 1997. A magyar egyház az ezredfordulón. In Horányi Özséb (szerk.): *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon.* Vigilia, 75-85. p.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1998. Az „önéletrajzíró” válaszadó. A választási preferenciák retrospektív adatainak szisztematikus torzítása. *Századvég*, 1. sz. 3-33. p.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.) 2005. *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon.* Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2005a. A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz-Tardos (szerk.) 2005. 65-160. p.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2005b. Választási részvétel és politikai aktivitás. In Angelusz-Tardos (szerk.) 2005. 323-384. p.

Aron, Raymond 1994. *Tanulmány a szabadságjogokról.* Pécs, Raymond Aron Társ. – Tanulmány K.

Az élethosszig tartó tanulás. Budapest, KSH, 2004.

Barber, J. S. – Axin, W. G. – Thornton, A. 2002. The Influence of Attitudes on Family Formation Processes. In Lesthaeghe, R. (ed.): *Meaning and Choice: Value Orientations and Life Course Decisions.* The Hague, 45-93. p.

Bauer Béla – Szabó Andrea – Máder Miklós – Nemeskéri István 2003. Ifjúsági rétegek az ezredfordulón. *Új Ifjúsági Szemle*, 1. sz. 105-125. p.

Bauman, Z. 2002. *Globalizáció. A társadalmi következmények.* Budapest, Szukits.

Beck, U. 2005. *Mi a globalizáció?* Szeged, 2005, Belvedere.

Becker, Rolf 2000. Klassenlage und Bildungsentscheidungen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 3. 450-474. p.

Beets, G. C. N. – Liefbroer, A. C. – Giervald, J. 1999. Changes in Fertility Values and Behaviour: A life Course Perspective. In Leete, R. (ed.): *Dynamics of Values in Fertility Change.* Oxford University Press, 100-120. p.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Bell, D. 1973. *The Coming of the Post-Industrial Society*. New York, Basic Books.

Bindorffer Györgyi 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Bourdieu, P. 1998. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel-Szántó 1998.

Buhlman, T. 1996. Determinanten des subjektives Wohlbefindens. In Zapf, W. – Habich, R. (Hrsg.): *Wohlfahrtsentwicklung im vereinten Deutschland*. Berlin, Edition sigma, 51-78. p.

Buhr, P. 1995. *Dynamik von Armut. Dauer und biographische Bedeutung von Sozialhilfe*. Opladen, West-deutscher Verlag.

Bukodi Erzsébet 2001. *A nemzedékek közötti mobilitás alakulása 1983 és 2000 között*. Életmód-Időmérleg. Budapest, KSH, 116. p.

Bukodi Erzsébet 2002. Társadalmi mobilitás Magyarországon, 1983-2000. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest, Társi, 193-206. p.

Bukodi Erzsébet 2004. *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest, Századvég Kiadó – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.

Bukodi Erzsébet -Altörjai Szilvia – Tallér András 2005. *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Budapest, KSH Népeségstudományi Kutató Intézet.

Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Vukovich György 2004. A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest, Társi, 17-47. p.

Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Vukovich György 2004. Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) 2004, 17-47. p.

Bukodi Erzsébet (szerk.) 2003. *Társadalmi helyzetkép 2003*. Budapest, KSH.

Bukodi, E. – Robert, P 2002. *Man's career mobility in Hungary during the 1990s*. Globalife, Working Paper No. 38.

Bumpass, L. 2002. Family Related Attitudes, Couple Relationships and Union Stability. In Lesthaeghe (ed.): *Meaning and Choice: Value Orientations and Life Course Decisions*. The Hague, 162-189. p.

Bumpass, Larry L. – Lu, Hsien-Hen 2000. Trends in Cohabitation and implications for children's family context in the United States. *Population Studies*, 54/1. 29-41. p.

Burchard, T. – Le Garnd, J. – Pichaud, D. 2002. Introduction. In Hills-LeGrand-Pichaud (ed.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford, Univ. Press, 1-13. p.

Castells, M. 1996, 1997, 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture (The Rise of the Network Society, 1996, The Power of Identity, 1997, The End of Millenium 1998)*. Cambridge, MA. – Oxford, Blackwell.

Castells, Manuel 2005. *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora*. Gondolat-Infonia.

Cherlin, Andrew J. 2002. *Public & Private Families*. Boston, McGraw Hill.

Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Comparable... 2005. *Comparable time use statistics*. Eurostat, Luxembourg.

Council of Europe 2003. *Recent demographic trends 2002*. Strasbourg.

Czakó Á. et al. 1993. *Vállalkozások és vállalkozók*. Budapest, KSH.

Csabina Z. – Kopasz M. – Leveleki M. 2001. Szerződéses bizalom a hazai feldolgozóipari vállalatok üzleti kapcsolataiban. *Szociológiai Szemle*, 1. sz.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

- Csanády Gábor – Csizmady Adrienne 2002. Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 3. sz. 27-55. p.
- Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.) 2001. *Népesedés és népességgpolitika*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Csepeli György – Örkény Antal 1998. Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzettudatról. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 3-36. p.
- Csepeli György – Örkény Antal – Poór János 2004. Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport, 2004*. Budapest, Társi, 471-483. p.
- CsernákJózsefné 1996. Házasság és válás Magyarországon, 1870-1994. *Demográfia*, 2-3. sz. 108-135. p.
- Daróczi Etelka – Kovács Katalin 2004. *Halálozási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Kutatási Jelentések 77.
- Darvas Ágnes – Tausz Katalin 2003. Szegénység és kirekesztés gyermekkorban. Egy kutatás tapasztalatai. In Monostori (szerk.): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata*. Budapest, KSH.
- Demény Pál 2004. Európa népességgpolitikai dilemmái a huszonegyedik század kezdetén. *Demográfia*, XLVII. évf. 1-2. sz. 4-40. p.
- DiMaggio, P. 1994. Culture and Economy. In Smelser-Swedberg 1994.
- Dobossy Imre – S. Molnár Edit – Virágh Eszter 2003. Öregedés – nyugdíjba lépés, nyugdíjas lét – öregkor. In Spéder (szerk.): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet*. Budapest, KSH NKI, 73-95. p.
- Dobossy Imre – S. Molnár Edit – Virágh Eszter 2003. *Öregedés és társadalmi környezet*. Életünk fordulópontjai Műhelytanulmányok 3. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 160 p.
- Domanski, H. 2001. A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 40-65. p.
- Duncan, G. J. 1984. *Years of poverty, years of plenty*. ISR University of Michigan.
- Egedy Tamás 2001. A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Értesítő*, 1-4. sz. 271-283. p.
- Elekes Zsuzsanna 2004. *Alkohol és társadalom*. Budapest, Országos Addiktológiai Intézet.
- Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála 2003. *A középiskolások alkohol- és egyéb drogfogyasztási szokásai*. Budapesti Corvinus Egyetem, Kutatási beszámoló.
- Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála 2004. *A 18-54 éves felnőttek alkohol- és egyéb drogfogyasztási szokásai*. Budapesti Corvinus Egyetem, kutatási beszámoló.
- Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.) 2000. *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 213-238. p.
- Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sík Endre 2004. Nőtt-e az előítéletek Magyarországon. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, Társi, 375-399. p.
- Enyedi Zsolt – Körösi András 2004. *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Estonian Human Development Report* 2001, UNDP
- Éves jelentés 2004. *A kábítószer-probléma az Európai Unióban és Norvégiában*. EMCDDA, Lisszabon.
- Ezüstkor*. Időskorúak Magyarországon 2002. KSH – Egészségügyi Szociális és Családügyi Minisztérium.
- Fábián Zoltán 2005. Törésvonalak és a politikai-ideológiai azonosulás szerepe a pártszimpátiák magyarázatában. In Angelusz-Tardos (szerk.) 2005. 207-242. p.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter 2000. Fogyasztás és életstílus. In Kolosi és tsai (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. Budapest, Társi, 225-259. p.

Falussy Béla 2004. *Az időfelhasználás metszetei*. Budapest, Új Mandátum.

Faragó László 2004. A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3. sz. 1-23. p.

Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-kezelési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In *KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19-64. p.

Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.) 2004. *Munkaerőpiaci tükrök*. Budapest, MTA-KTI.

Fehér Lenke 1997. Bűnözés és prostitúció. In Lévai Katalin -Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről*. Budapest, Társi – Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, 139-150. p.

Ferge Zsuzsa 2000. *Elszabaduló egyenlőtlenségek. Állam, kormányok, civilek*. Budapest, Hilsher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet.

Ferge Zsuzsa 2002. Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 9-33. p.

Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin – Darvas Ágnes 2002. *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen*. 1. kötet. Esettanulmány Magyarországról, ILO, Közép- és Kelet-európai Iroda.

Fliegstein, N. 1996. Markets as Politics: a Political Cultural Approach to Markets. *American Sociological Review*, 66.

Fogarassy Gabriella – Szántó Zoltán 1996. Privatizáció és a nevető harmadik. *Szociológiai Szemle*, 3. sz.

Förster, M. – d'Ercole M. M. 2005. *Income Distribution and Poverty in OECD Countries in the Second Half of the 1990s*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, Paris, No. 22. 76. p.

Frey Mária 2001. Nők és férfiak a munkaerőpiacon. In Nagy et al. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, Társi – Szociális és Családügyi Minisztérium, 9-29. p.

Fuchs, V. R. 2003. *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Fukuyama, F. 1997. *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Füstös László é. n. Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban. In Füstös László – Guba László (szerk.): *Társadalmi regiszter 2002*. Budapest, MTA PTI – MTA SZKI, 123-209. p.

Gábor Kálmán 2002. A magyar fiatalok és az iskolai ifjúsági korszak. Túl renden és osztályon? In Szabó et al. (szerk.) 2002. 23-41. p.

Gábor Kálmán 2004. Ifjúsági korszakváltás. *Új Ifjúsági Szemle*, 3. sz. 5-24. p.

Gábor András – Szívós Péter 2004. A szegénység különböző metszetei. In Szívós-Tóth (szerk.): *Stabilizálódó társadalomszerkezet. Monitor jelentések 2003*. Budapest, Társi, 69-96. p.

Gábor András 2005. *A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai*. PhD értekezés, Budapest Corvinus Egyetem, 190. p.

Gál Róbert Iván (szerk.) 2003. *Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között*. Budapest, Osiris Kiadó – Társi.

Galasi Péter (szerk.) 1982. *Munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Galasi Péter 2001. A női-férfi kereseti különbségek Magyarországon, 1992-1996. *Statistikai Szemle*, No.

1. 18-34. p.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Gambetta, D. 1998. *The Sicilian Mafia. The Business of Private Protection*. Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press.

Garreau, J. 1991. *Edge City: Life of the New Frontier*. Doubleday, New York.

Gazsó Ferenc 2000. A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. In *Egyéni esélyek, iskolai esélyek, társadalmi esélyek. Magyarország közoktatása a változó világban*. Budapest, Napvilág, 9-22. p.

Genoov, N. 1998. Transformation and anomie: problems of quality of life in Bulgaria. *Social Indicators Research*, 43. 197-209. p.

Gereff, G. 1994. The International Economy and Economic Development. Megj.: Smelser – Swedberg (ed.) 1994. – 2005. The Global Economy: Organization, Governance and Development. In Smelser – Swedberg (ed.) 2005.

Gershuny, J. 1983. *Social Innovations and the Division of Labour*. Oxford University Press.

Gervai Judit 1995. A nem közötti biológiai és pszichológiai különbségek: irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik. *INFO-Társadalomtudomány*, 32. 13-24. p.

Glock, Charles 1954. *Toward a Typology of Religious Orientation*. NY University Press.

Goldthorpe, J. H. 1996. Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differentials in educational attainment. *The British Journal of Sociology*, 3. 481-506. p.

Goodin, R. E. – Headey, B. – Muffels, R. – Dirren, H.-J. 1999. *The real worlds of welfare capitalism*. Cambridge University Press.

Gödri Irén 2001. *A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések, 66. szám.

Gödri Irén 2005. A bevándorlók migrációs céljai, motivációi, ezek makro- és mikrostrukturális háttere. In Gödri-Tóth 2005.

Gödri Irén – Tóth Pál Péter 2005. *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Kutatási Jelentések 80. szám.

Granovetter, M. 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91. p.

Granovetter, M. 1990. The Old and the New Economic Sociology: A History and an Agenda. In R. Friedland – A. F. Robertson (ed.): *Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society* New York, Aldine de Gruyter, 1990. (Részlet magyarul: Lengyel-Szántó 1994.)

Granovetter, M. 2002. A Theoretical Agenda for Economic Sociology. In Guillén-Collins-England- Meyer.

Granovetter, M. 2005. The Impact of Social Structure on Economic Outcomes. *Journal of Economic Literature*, Winter.

Guillén, M. F. – Collins, R. – England, P. – Meyer, M. (ed.) 2002. *The New Economic Sociology: Developments in an Emerging Field*. New York, The Russell Sage Foundation.

Gyukits György – Szántó Zoltán 1998. Privatizáció és társadalmi tőke. *Szociológiai Szemle*, 3. sz.

H. Sass Judit 2002. „Egy napom tíz év múlva.” Egy 20 évvel ezelőtti kutatás megismétlése 2001-ben. *Educatio*, 3. sz. 365-383. p

Habermas, Jürgen 1982. *A történelmi materializmus rekonstrukciójának kérdéseiről*. Ford. Félix Pál. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Habermas, Jürgen 1994. *A társadalomtudományok logikája*. Ford. Adamik Lajos et al. Budapest, Atlantisz.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

- Habermas, Jürgen 1994. *Válogatott tanulmányok*. Ford. Adamik Lajos et al. Budapest, Atlantisz.
- Habermas, Jürgen 2005. *Megismerés és érdek*. Ford. Weiss János. Pécs, Jelenkor.
- Habich, Roland – Spéder, Zsolt 1998. Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest, Társi.
- Habich, Roland – Spéder Zsolt 1999. Folytonos változás – eltérő változatok. A jövedelmek egyenlőtlensége és dinamikája három társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 3-27. p.
- Hablicsek László 2004. Országos referencia népesség-előrejelzés. www.demografia.hu.
- Hagenaars, J. – Halman, L. – Moors, G. 2004. Exploring Europe's basic value map. In Arts, W. – Hagenaars, J. – Halman, L. (ed.): *The Cultural Diversity of European Unity*. 23-58. p.
- Halász Gábor – Lannert Judit (szerk.) 2003. *Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest, OKI.
- Hamilton, M. B. 1998. *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*. Budapest, AduPrint.
- Hanley, E. – L. King – Tóth J. I. 2002. The State, International Agencies, and Property Transformation in Postcommunist Hungary. *American Journal of Sociology*, Vol. 108. No. 1.
- Haraszi Miklós 1989 [1979]. *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest, Téka Kiadó.
- Hartmann, H. 1999. *Lebensstilforschung*. Leske + Budrich. Opladen. 1999.
- Havas Gábor 1999. A kistelepek és a cigányok. In Kemény (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, MTA, 163-204. p.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002. *Cigánygyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Kiadó.
- Havasi Éva – Horváth Árpádné – Schell Lászlóné 1999. *A szegények jellemzői a mai Magyarországon*. Budapest, KSH.
- Heckman, F. 2001. Integration Research in European Perspective. In *Demographic and Cultural Specificity and Integration of Migrants. Materialien zur Bevölkerungswissenschaft*. Heft 103. Wiesbaden, BIB. 59-76. p.
- Hegedűs Rita 2001a. A vallásosság a társadalomban. *Századvég*, 2. sz. 51-68. p.
- Hegedűs Rita 2001b. Szubjektív társadalmi indikátorok-szelektív áttekintés a téma irodalmáról. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 58-71. p.
- Hernádi Miklós 2001. *Családbomlás az ezredfordulón: angolszász adatok és álláspontok kritikai értékelése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Heuveline, P. – Timberlake, J. M. – Fürstenberg, F. F. Jr. 2003. Shifting childrearing to single mothers: results from 17 western countries. *Population and Development Review*, 29. évfolyam 1. szám, 47-71. p.
- Heuveline, P. – Timberlake, J. M. 2004. „Cohabitation and family formation across western nations”. Paper presented at the Annual Meeting of the Population Association of America. Minneapolis, Minnesota, 2003. május 1-3.
- Hibell, B. – Andersson, B. – Bjarnasson, T. – Ahlström, S. – Balakireva, O. – Kokkevi, A. – Morgan, M. 2003 *The ESPAD Report 2003. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 35 European Countries*. Stockholm, CAN.
- Hirschman, Albert O. 2000. *Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb újkeletű írások*. Ford. Fülöp Andrea. Budapest, József Műhely.
- Hochschild, A. R. 1997. *The Second Shift*. New York, Avon Books.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

- Hoffmann-Novotny, H. J. – Hammig, O. – Strecz, J. 2001. Disintegration, anomie and adaptation patterns of second-generation immigrants in Switzerland. In *Demographic and Cultural Specificity and Integration of Migrants. Materialien zur Bevölkerungswissenschaft*. Heft 103. Wiesbaden, 179-188. p.
- Hondrich, K. O. 1999. Szakadatlan közösségképződés – az individuum tudtán kívül. *Századvég*, 12. sz. 87-98. p.
- How Europeans...* 2001. How Europeans spend their time. Eurostat, Luxembourg, 2004.
- Hradil, Stefan 1995. Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf et al. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó, 347-387. p.
- Huber, S. 2003. *Dimensionen der Religiosität*. 1996, Zentralität und Inhalt. Entwicklung eines neues multidimensionalen Messen modell der Religiosität Opladen, Leske+Budrich.
- Huber, J. – Spitze, G. 1988. *Sex stratification. Children, Houswork, and Jobs*. New York, Academic Press.
- Human development Report*, 2004. New York, UNDP
- Huntington, S. P. 2002. *A civilizációk összezapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa.
- Iffjúságszociológia* (vál. és szerk.: Huszár Tibor és Sükösd Mihály) Budapest, KJK, 1969.
- Inglehart, R. – Baker, W. E. 2000. Modernisation, Cultural Change, and Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, Vol. 65. No. 1. 19-51. p.
- Janky Béla 1996. Övé a gyár – magadnak építéd! *Szociológiai Szemle*, 3-4. sz. 223-248. p.
- Janos, A. C. 2003. *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon.
- Józan Péter 2001. A századvég halandósági viszonyainak néhány jellegzetessége Magyarországon. In Cseh-Szombathy László – Tóh Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népességgpolitika*. Budapest, Századvég, 293-309. p.
- Juhász Pál 1978. Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, 1. sz.
- Kamarás Ferenc 2003. Fertility preferences versus actual behaviour in Hungary. In Kotowska, I. E. and J. Józwiak (ed.): *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. Warsaw, Statistical Publishing Establishment, 165-187. p.
- Kamarás Ferenc 2004. A termékenység irányzatai és jellemzői Európában. In Spéder (szerk.) 2004. 21-64. p.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2000. *Beszélő házak*. Budapest, Kossuth.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt 2004. *Szegénység és depriváció. Társadalomszerkezeti összefüggések nyomában*. KSH NKI, Életünk fordulópontjai, Műhelytanulmányok 4. 142. p.
- Keck, W.-Delhey, J. 2005. Subjective well-being. In *Quality of life in Europe*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Office for Official Publications of the European Communities Luxembourg, 63-70. p.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971-2003*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kemény István – Kozák Gyula 1971a. *Csepel Vas és Fémművek munkásai*. Társadalomtudományi Intézet.
- Kemény István – Kozák Gyula 1971b. *Pest megye munkásai*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.
- Kemény István 1992. *Szociológiai írások*. Szeged, Replika Kiadó.
- Kertesi Gábor – Köllő János 2002. Economic Transformation and the Revaluation of Human Capital – Hungary 1986-1999. In A. de Grip – Van Loo, J. – Maybew, K. (eds.): *The Economics of Skills Obsolescence, Research in Labor Economics* v. 21, JAI, Oxford, 235-273. p.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Kertesi Gábor 1995, 2005. Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 1995. 4. 425-469. p. (Másodszor megjelent: Kertesi Gábor: *A társadalom peremén*. Budapest, Osiris.)

Kézdi Gábor 2002. Two Phases of Labor Market Transition in Hungary: Inter-Sectoral Reallocation and Skill-Biased Technological Change, Budapest Working Papers on the Labour Market 2002/3. Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences and Department of Human Resources, Budapest University of Economics, Budapest.

Kézdi Gábor – Horváth Hedvig – Hudomiet Péter 2004. Munkaerő-piaci folyamatok, 2000-2003. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. 2004. Budapest, Társi.

Kiernan, K. 1996. Partnership behaviour in Europe: Recent Trends and Issues. In Coleman, D. (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford University Press, 62-91. p.

Kiernan, K. 2000. European Perspectives on Union Formation. In Waite, L. J. (ed.): *The Ties that Bind*. New York, Aldin de Gruyter, 40-58. p.

King, L. B. – Szelényi, I. 2005. Post-Communist Economic Systems Smelser. In N. J. – R. Swedberg (szerk.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York, 1994, Princeton University Press – Russel Sage Foundation, *Second Edition*. 2005, 205-229. p.

Klinger András 2003. A kistérségek halandósági különbségei. *Demográfia*, XLVI. évf. 1. sz. 9-44. p.

Kohli, M. 1985. Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 37. Jg. No.1. 1-29. p.

Kohn et al. 1997. Social Structure and Personality under conditions of radical social change: A Comparative analysis of Poland and Ukraine. *American Sociological Review*, Vol. 62. 614-638. p.

Kolosi T. 2000. *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, Osiris Kiadó.

Kolosi Tamás – Róbert Péter 2004. A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.) 2004. 48-74. p.

Kolosi Tamás – Sági Matild 1998. Hullámszó háztartások. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest, Társi, 40-71. p.

Kolosi Tamás – Róbert Péter 2004. A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi-Tóth-Vukovich szerk. *Társadalmi riport 2004*.

Kolosi Tamás – Tóth István György 2002. Egy tévedés története. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2002*. 339-367. p.

Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) 1998. *Társadalmi riport 1998*. Budapest, Társi.

Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) 2004. *Társadalmi riport 2004*. Budapest, Társi.

Kornai János 2005. Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, LII. évf. 2005. december, 907-936. p.

Kovács Imre (szerk.) 2002. *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Budapest Napvilág Kiadó.

Köllő János 1981. Taktikázás és alkudozás az ipari üzemben. Kétségek és próbálkozások egy szövöde leírása közben. *Közgazdasági Szemle*, 7-8. sz.

Köllő János 1998. Regionális bérkülönbségek, 1989-95. In Fazekas K. (szerk.): *A munkaerőpiac az átmenet időszakában*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Köllő János 2000. Iskolázottság és életkor szerinti különbségek: az „emberi tőke” átértékelődése. In Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2000*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 80-90. p.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

- Köllő János – Nagy Gyula 1995. Bérek munkanélküliség előtt és után. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz.
- Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor 2005. *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kronauer, M. 1998. „Social exclusion” and „underclass” – new concepts for the analysis of poverty. In AndreR (ed.): *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*. 51-76. Aldershot, Ashgate.
- KSH 2001. *Létminimum 2000*. Budapest.
- KSH 2004. *Társadalmi helyzetkép 2003*. Budapest, KSH.
- Kuczi T. 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest, Replika Könyvek.
- Kuijsten, A. C. 1996. Changing Family Patterns in Europe: a Case of Divergence? *European Journal of Population*. Vol. 12, 115-143. p.
- Lackó Mária 2000. *Egy rázós szektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján*. Budapest, Társi.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004. *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Lakáskultúra...* 2002. Lakáskultúra, lakásban töltött idő. Budapest, KSH.
- Laki Mihály 1993. Vállalati viselkedés elhúzódo gazdasági visszaesés idején. *Külgazdaság*, 11. sz. 23-34. p.
- Laki Mihály 1998. *Kisvállalkozások a szocializmus után*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laki Mihály – Szalai Júlia 2004. *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, Osiris Kiadó.
- Laky Teréz (szerk.) 1997. *Atipikus foglalkoztatási formák*. Európai tükör. No. 25. Integrációs Stratégiai Munkacsoport.
- Laky Teréz 2004. *A magyarországi munkaerőpiac, 2004*. Budapest, Foglalkoztatási Hivatal.
- Lannert Judit 2003. A továbbtanulási aspirációk társadalmi meghatározottsága. In Lannert Judit (szerk.): *Hogyan tovább?* Budapest, OKI.
- Lannert Judit 2004. A társadalmi kirekesztődés folyamata az oktatásban. In Monostori Judit (szerk.): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata*. Budapest, KSH.
- Leisering, L. – Walker, R. 1998a. New realities: the dynamics of modernity. In *The Dynamics of modern society. Poverty, policy and welfare*. Bristol, Polity Press, 3-16. p.
- Leisering, L. – Walker, R. 1998b. Making the future: from dynamics to policy agendas. In *The Dynamics of Modern Society*, 265-284. Bristol, Polity. Press.
- Lengyel György (szerk.) 1996. *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. Budapest, BKE, KTK.
- Lengyel György (szerk.) 1997. *A gazdasági elit átalakulása*. Budapest, BKE, KTK.
- Lengyel György – Janky Béla 2005. Security, Trust and Cultural Resources: Hungarian Manufacturing Enterprises in the, Post-socialist Transformation. In Koniordos S. M. (ed.): *Networks, Trust and Social Capital*. Ashgate Publ., Aldreshot, 2005, 167-188. p.
- Lengyel György – Nagy Beáta (szerk.) 2000. *Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai*. Budapest, Aula Kiadó.
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1994. *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó.
- Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1997. *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.) 1998. *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó.

Lengyel György – Vicsek Lilla 2004. A biztonságihiány egyéni és társadalmi komponensei. In Kolo- si-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest, Társi, 484-499. p.

Leopold Lajos 1984 [1917]. Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 2-3. sz. 321-355. p.

Lesthaeghe, R. 1995. The Second Demographic Transition – An interpretation. Mason-Jensen (eds.): *Gender and Family. Change in industrial societies*. Oxford, Clarendon Press, 17-62. p.

Lesthaeghe, R. – Moors, G. 2000. Életpálya-változások és értékorientációk: szelekció és adaptáció. *Demográfia*, XLIII. évf. 4. 406-444. p.

Lévai Katalin – Kiss Róbert 1997. Nők a közéletben. In Lévai Katalin -Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről*. Budapest, Társi – Munkaügyi Minisztérium, 52-70. p.

Lévai Katalin – Tóth István György (szerk.) 1997. *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1997*. Budapest, Társi – Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága.

Leveleki Magdolna 1999. *A bomlás virágai. Gazdaszociológiai írások (1988-1998)*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó.

Litván György (szerk.) 1974. *Magyar munkásszociográfiák, 1888-1945*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Litván György – Szűcs László (szerk.) 1973. *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Löcsei Pál 1978. A házasságbomlás problémái Magyarországon. In Cseh-Szombathy (szerk.): *A változó család*. Budapest, Kossuth, 85-125. p.

Luckmann, T. 1963. *Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft* 1963.

Luckmann, T. 1967. *The invisible religion* 1967. NY. Macmillan.

Makinen, Ikka Henrik 2000. Eastern European transition and suicide mortality. *Social Science & Medicine*, vol. 51. 1405-1420.

Marefka, M. -Nave Herz, R. (ed.) 1989a. *Handbuch der Familien- und Jugendforschung*. Band 1: Familienforschung. Neuwied und Frankfurt, Luchterland.

Marefka, M. – Nave-Herz, R. (ed.) 1989b. *Handbuch der Familien- und Jugendforschung*. Band 2: Jugendforschung. Neuwied und Frankfurt, Luchterland.

Massey, D. S. et al. 2001. A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium.

McLanahan, S. 1985. Family Structure and the Reproduction of Poverty. *American Journal of Sociology*, 90/4. 873-901. p.

Medgyesi Márton – Róbert Péter 1998. *A munka-attitűdök időbeli változása 1989-1997 között*. Budapest, Társi.

Medgyesi Márton – Sági Matild – Szívós Péter 1999. Az idősök jövedelmi helyzete. *Esély* No. 6.

Miller, Daniel (ed.) 2001. *Consumption: critical concepts in the social sciences*. London – New York, Routledge.

Moksony Ferenc 2003. Születési régió és öngyilkosság: létezik-e az öngyilkosság területi szubkultúrája. *Demográfia*, XLVI. évf. 2-3. sz. 203-225. p.

Moksony Ferenc é. n. *Rendszerváltás és deviancia*. Kézirat, 18. p.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Münz, R. 2003. Immigration Trends in Major Destination Counties. In Demény, P. – McNicol, G. (ed.): *Encyclopedia of Population*. New York, Thomson and Gale, 519-523. p.

Nagy Beáta 2001. *Női menedzserek*. Budapest, Aula Kiadó.

Nagy Beáta 2005. Nők a vezetésben. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2005*. Budapest, Társi – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 44-56. p.

Nagy Ildikó-Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.) 2001. *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, Társi – Szociális és Családügyi Minisztérium.

Nee, V. (1991). Social inequalities in reforming state socialism: between redistribution and markets in China. *American Sociological Review*, Vol 56. 267-82. p.

Nee, V. 1989. A theory of market transition: from redistribution to markets. *American Sociological Review*, Vol. 54, No. 5. 663-681. p.

Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) 2005. *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, UMK.

Neményi Mária – Tóth Olga 1998. *A nők társadalmi szerepének változásai az ezredfordulón*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 18. p.

Norris, P 2001. *Digital Divide*. New York, Cambridge University Press.

Nők és férfiak Magyarországon, 2003. Budapest, KSH.

Orbán Anna – Szántó Zoltán 2005. Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom* (megjelenés alatt).

Ostner, Ilona 1982. *Berufsarbeit und Hausarbeit*. Frankfurt, Campus.

Otte G. 2005. Hat die Lebensstilforschung eine Zukunft? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 2005/1. 1-31. p.

Örkény Antal 2003. *Menni vagy maradni?* Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont.

Paksi Borbála 2003. *Drogok és felnőttek. A tizennyolc év feletti lakosság drogfogyasztása és droggal kapcsolatos gondolkodása az ezredfordulón, Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan.

Phillips, R. 2004. *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest, Osiris Kiadó.

Polányi Károly 1976. A gazdaság mint intézményesített folyamat. In Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Pollack, D. – Pickel, G. 2003. Deinstitutionalisierung des Religiösen and religiöse Individualisierung in Ost- und Westdeutschland. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, No. 3. 447-474. p.

Polónyi István 2001. *Tudásgyár vagy papírgyár*. Budapest, Új Mandátum.

Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit 2000. Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In Elekes Zsuzsa – Spéder Zsolt (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 52-79. p.

Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt 2003. Párkapcsolatok az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 55-75. p.

Portes, A. – Böröcz József 2001. Keserű kenyér: a munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái. In Sík Endre (szerk.) 2001. 69-88. p.

Portes A. – M. Mooney. 2003. Social Capital and Community Development. In Guillén – Collins – England – Meyer (szerk.).

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon and Schuster.

Rácz József (szerk.) 2001. *Devianciák. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Új Mandátum.

Recent demographic developments in Europe 2002. European Council, Stassburg.

Rehberg, K. S. 2003. Kultur. In Joas, H. (Hrsg.): *Lehrbuch der Soziologie*. Frankfurt, Campus, 63-92. p.

Rézler Gyula 1938. *A magyar nagyipari munkásság kialakulása, 1867-1914*. Budapest, Rekord Kiadó.

Rézler Gyula (szerk.) 1942. *Magyar gyáripari munkásság. Szociális helyzetkép*. Budapest, M. Közgazdasági Társaság K.

Ritter Ildikó (szerk.) 2003. *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről 2003*. Gyermek- Ifjúsági és Sportminisztérium.

Róbert Péter 1996. Fogcsikorgatva – a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég*, Új folyam 2. sz. 59-86. p.

Róbert Péter 2001. *Társadalmi mobilitás*. Budapest, Századvég.

Rogers, E. M. 1995. *Diffusion of Innovations*. New York, Free Press.

Rosta Gergely 2002. Ifjúság és vallás. In *Ifjúság 2000. Tanulmányok I. NII*. Budapest. 2002. 22-239. p.

S. Molnár Edit 2004. Életmód és közérzet az idősödés korában. In Kolosi-Tóth-Vukovics (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest, Társi, 152-164. p.

S. Molnár Edit – Dobossy Imre 2000. „Tradíciókövető” és „modernizálódó” szemléletmód a rendszerváltozás után jelentkező családi problémák érzékelésében. In Elekes Zsuzsa – Spéder Zsolt (szerk.): *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 80-100. p.

S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné 1998. Az 1995-ben házasságon kívül szült nők életforma-választásainak vizsgálata. In S. Molnár-Pongráczné-Kamarás-Hablicsek: *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések 61. 55-156. p.

Sági Matild 2000. Hogyan legyünk pesszimisták? Viszonyítsuk a sokkal jobbhoz! *Századvég*, Új folyam 17. szám, 41-66. p.

Sako, M. 1992. *Prices, Quality and Trust. Interfirm Relations in Britain and Japan*. New York, Cambridge University Press.

Salt, John 2001. Az európai migrációs térség. *Regio*, 2001/3-4. 177-203. p.

Sassen, Saskia 1991, 2002. *The Global City 1991*. New York, London, Tokyo, Princeton. Princeton University Press, 1991. Második átdolgozott kiadás 2002.

Sassen, Saskia 2000. *Elvesztett kontroll?: szuverenitás a globalizáció korában*. Budapest, Helikon.

Schneider, N. 2001. Pluralitat in Grenzen. *Zeitschrift für Familienforschung*. No. 2. 85-90.

Seifert, W. 2000. Ausländer in Deutschland. In Statistische Bundesamt (Hrsg.): *Datenreport 1999*. Wiesbaden, 569-580. p.

Semjén András – Szántó Zoltán – Tóth István János 2001. *Adócsalás és adóigazgatás*. Budapest, Társi.

Semjén András – Tóth István János 2004. *Rejtett gazdaság és adózási magatartás*. Budapest, Társi.

Sík Endre 2001. *KGST piacok és feketemunka – Magyarország 1999*. Budapest, Társi.

Sík Endre (szerk.) 2001. *A migráció szociológiája*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Sik Endre 1982 [1988]. A munkacsere a mai magyar gazdaságban. In Major Iván (szerk.): *Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Simonyi Ágnes 1997. Szezonális foglalkoztatás. In Laky Teréz (szerk.): *Atipikus foglalkoztatási formák*. Európai tükrök. No. 25. Integrációs Stratégiai Munkacsoport.

Smelser, N. J. – Swedberg, R. (szerk.) 1994, 2005. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – New York, Princeton University Press – Russel Sage Foundation, 1994. *Second Edition*: 2005.

Social situation in Europe 2003. Eurostat.

Social situation in the European Union 2004. European Commission, Brussels.

Somlai Péter 1997. *Szocializáció*. Budapest, Corvina Kiadó.

Somlai Péter 1999. A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, XLII. évf. 38-47. p.

Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter (szerk.) 2000. *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.

Spéder Zsolt 2000a. A foglalkozási rétegek átértékelődése? Adalékok az átmenet utáni magyar társadalom rétegződéséhez. In Spéder Zs. – Tóth P. P (szerk.) 2000, 197-222. p.

Spéder Zsolt 2000b. Az inaktív tagolódása Magyarországon. In Elekes Zs. – Spéder Zs. (szerk.) 2000, 69-98. p.

Spéder Zsolt (szerk.) 2004. *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, Századvég Kiadó.

Spéder Zsolt 2002. *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.

Spéder Zsolt 2004. Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása. In Kolos T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, Társi, 137-151. p.

Spéder Zsolt 2005. Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég, Új folyam*, 3. sz. 3-48. p.

Spéder Zsolt – Kapitány Balázs 2002. A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői, nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest, Társi, 162-172. p.

Spéder Zsolt – Paksi Borbála – Elekes Zsuzsanna 1998. Anónmia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi-Tóth-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest, Társi, 490-514. p.

Spellerberg, A. 1996. Lebensstile, soziale Lage und Wohlbefinden. In Zapf, W. – Habich, R. (Hrsg.): *Wohlfahrtsentwicklung im vereinten Deutschland*. Berlin, edition sigma, 205-222. p.

Stark, D. – Vedres B. 2006. Social Times of Network Spaces: NetworkSequences andForeign Investment in Hungary. *American Journal of Sociology* (megjelenés alatt).

Stefan Hradil 1995. Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In Andorka Rudolf és tsai (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula, 347-387. p.

Stumpf István 2004: A pártváltás trendjei a kormányváltás után. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) 2004. 441-455. p.

Swaan, W. 1994. Tudás, tranzakciós költségek és a transzformációs válság. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 845-858. p.

Swedberg, R. 2003. *Principles of Economic Sociology*. Princeton, Princeton University Press.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László (szerk.) 2002. *Ifjúság 2000*. Tanulmányok I. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

Szalai Júlia 2005. A jóléti fogda. In Neményi – Szalai (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 43-93. p.

Szántó Zoltán – Tóth István János 2001. A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 48. No. 3.

Szántó Zoltán 1994. A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaságszociológia és a szocioökonómia újabb irodalmáról. *Szociológiai Szemle*, 3. sz.

Szántó Zoltán – Vedres Balázs (szerk.) 2002. *Kapcsolathálók, szervezeti kultúra, pénzügyi teljesítmény*. Budapest, Aula Kiadó.

Szász T. 2001. *Szetartásos kémia*. Budapest, Új Mandátum.

Székely Gáborné 2002. A fiatalok lakáviszonyai. In Szabó et al. (szerk.): *Ifjúság 2000*. Tanulmányok I. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 116-130. p.

Szelényi Iván 2001. Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban – bevezetés. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 5-12. p.

Szelényi Iván – Glass, C. 2003. Winners of the Reforms: The New Economic and Political Elite. In Mikhalev, V. (szerk.) *Inequality and Social Structure during the Transition*. Houndmills, Palgrave, Macmillan.

Szelényi Iván – Kostello, Emil 1997. A piaci átmenet elmélete. Vita és szintézis. In Lengyel G. – Szántó Z. (szerk.) 1997.

Szelényi, Iván-Kostello, Emil 1996. A piaci átmenet elmélete: vita és szintézis. *Szociológiai Szemle*, 1996. 2.sz. 3-20. p.

Szelényi, Iván – Kostello, Emil 1998. Outline of an institutionalist theory of inequality: the case of socialist and postcommunist Eastern Europe. In Brinton, M. C. and V. Nee (eds.): *The New Institutionalism in Sociology*. NY, Russell Sage Foundation.

Szivós Péter-Tóth István György (szerk.) 2004. *Stabilizálódó társadalomszerkezet*. Társi Monitor Jelentések 2003, Budapest, Társi, 167 p.

Sztompka, P. 2000. The Ambivalence of Social Change. Triumph or Trauma? WZB, Working Papers P 00-001. 48. p.

Tamás Pál 1997. Egyházi mozgásterek a társadalomban. In Horányi Özséb (szerk.): *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon*. Vigilia, 19-53. p.

Tardos Márton (szerk.) 1978. *Vállalati magatartás – vállalati környezet*. Budapest, KJK.

Tárkányi Ákos 1998. Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. *Demográfia*, XLI. évf. 2-3. sz. 233-268. p.

Taylor, M. 2002. Labour Market Transitions in the context of Social Exclusion: A study of the EU. Report prepared for the European Commission, Directorate – General for Employment and Social Affairs.

Timár Judit – Váradi Mónika Mária 2000. A szuburbanizáció egyenlőtlen területi fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA – RKK.

Tóka Gábor 2005a. A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban. In Angelusz-Tardos (szerk.) 2005. 17-64. p.

Tóka Gábor 2005b. A törésvonalak, a pártok és az intézményrendszer. In Angelusz-Tardos (szerk.) 2003 243-322. p.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

Tomka Béla 2000. *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, Osiris Kiadó.

Tomka Miklós 1997. Katolikusok a magyar társadalomban. In. Horányi Özséb (szerk.) *Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon. Vigilia*, 115-148.

Tomka Miklós 1998. Egy új társadalmi-politikai szereplő. *Társadalmi Szemle*, 8-9. sz.

Tóth István György 2005. *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig.* Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

Tóth László é. n. *A szexuális gyakorlat alakulása Magyarországon 1991-ben és 1996-ban.* Kézirat.

Tóth Olga 1999. Erőszak a családban. In Lévai-Kiss-Gyulavári (szerk.): *Vegyesváltó. Pillanatképek nőkről, férfiakról.* Budapest, Egyenlő Esélyek Alapítvány, 178-204. p.

Tóth Pál Péter 2004. A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás a XX. század utolsó évtizedében. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség- itthon és Európában.* Századvég Kiadó, 443-471. p.

UNICEF, 2001. *A Decade of Transition.* Regional Monitoring Report No. 8. Florence.

Utasi Ágnes 2002. A társadalmi integráció és a szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég, Új folyam* 24. sz. 3-26. p.

Utasi Ágnes 2004. *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli.* Budapest, Új Mandátum.

Vági Gábor 1982. *Versengés a fejlesztési forrásokért.* Budapest, KJK.

Valkovics Emil 2002. *Demográfia I.* Budapest, Osiris Kiadó.

Van de Kaa, D. 1987. *Europe's Second Demographic Transition.* Population Bulletin. Vol. 42, no.1. March. 53. p.

Varnik, A. – Kölves, K. – Wassermann, D. 2004. Suicide among Russians in Estonia: database study before and after independence. *BMJ*, doi: 10.1136/bmj.38328.454294.55 (published 15 December 2004)

Vaskovics László 2000. A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései. In *Székhogyalók. Magyar Tudományos Akadémia, 1995-1998.* V. köt. Budapest, MTA.

Vaskovics László 2002. A család fejlődése Európában. *Educatio*, 3. sz. 349-364. p.

Vavró István 2000. *A bűnözés jogkövetkezményei.* Igazságügyi Minisztérium Kabinetiroda.

Veenhoven, R. 1996. Developments in satisfaction-research. *Social Indicators Research*, 20:333-354. p.

Voszka Éva 1997. *A dinoszauruszok esélyei: nagyvállalati szerkezetváltás és privatizáció.* Budapest, Pénzügykutató Rt.

Waite, L. – Gallagher, M. 2000. *The Case for Marriage.* New York, Broadway Books.

Walder, A. 2003. Elite Opportunity in Transitional Economies. *American Sociological Review*, Vol. 68. No. 6.

Wallerstein, I. 1983. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Weber, M. 1998. *Tanulmányok.* Ford. Józsa Péter et al. Budapest, Osiris Kiadó.

Weber, M. 2004. *A tudomány és politika mint hivatás.* Ford. Glavina Zsuzsa. Budapest, Kossuth.

Weber, M. 2005. *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai.* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Helikon.

Whitley, R. – Henderson, J. – Czabán, L. – Lengyel, Gy. 1996. Trust and Contractual Relations in an Emerging Capitalist Economy: The Changing Trading Relationships of Ten Large Hungarian Enterprises. *Organization Studies*, No. 3.

A VÁLTOZÁSOK AZ
EZREDFORDULÓN CÍMŰ
FEJEZETEKHEZ KAPCSOLÓDÓ
BIBLIOGRÁFIA

World Migration Report 2005.

Yamagishi, T. – Cook, K. S. – Watabe, M. 1998. Uncertainty, Trust and Commitment Formation in the United States and Japan. *American Journal of Sociology*, Vol 104, Nr. 1.

Young, M. – Willmott, P 1957. *Famiyl and Kinship in East-London*. Penguin. [Magyarul *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány, 1999.]

Zapf, W. 2002. *Modernizáció, jólét, átmenet. Németország a 20. század végén*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

Zapf, W. 2002a. Modernizációelmélet és a társadalmi fejlődés eltérő útjai. In Zapf, W.: *Modernizáció, jólét, átmenet*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég Kiadó, 104-124. p.

Zonda Tamás – Véres Előd 2004. Az öngyilkosságok alakulása Magyarországon (1970-2000). *Addiktológia*, 1. sz. 7-23. p.

Zukin, S. – DiMaggio, P (ed.) 1990. *Structures of Capital. The Social Organization of the Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.

A. függelék - Függelék

A magyar szociológia műhelyei, oktató- és kutatóhelyei, publikációs lehetőségei (Kapitány Balázs)

1. OKTATÁS

A szociológia oktatása komoly hagyományokkal rendelkezik Magyarországon. A második világháború

után a hatvanas években indult meg a szociológiaoktatás az ELTE-n és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen (a mai Corvinus Egyetemen). Az 1990-es évek közepére a legtöbb nagy hazai egyetem beindította a szociológusképzést.

2005-től a az úgynevezett bolognai folyamathoz kapcsolódóan jelentős mértékben átalakul a hazai felsőoktatás szerkezete, a hagyományos ötéves egyetemi szociológusképzés szerkezete három plusz két éves képzéssé alakul. Az első három évben az úgynevezett alapképzés keretében a diákok BA szintű végzettséget szerezhetnek szociológusként, vagy az ehhez igen hasonló társadalmi tanulmányok szakon.

Az alapképzés elvégzése után lehet majd továbblépni a mesterképzésbe (MA) és a doktori képzésbe (PhD).

2006 őszén magyar nyelven nyolc felsőoktatási intézményben indul alapképzés szociológia vagy társadalmi tanulmányok szakon. Ezek az intézmények a következők:

Kolozsvár

Babes-Bolyai Tudományegyetem – Szociológia és Szociális Munkás Kar <http://asis.ubbcluj.ro/>¹

Budapest

Corvinus Egyetem – Társadalomtudományi Kar <http://www.uni-corvinus.hu/tkar>

Debrecen

Debreceni Egyetem – Bölcsészettudományi Kar <http://www.btk.unideb.hu>

Budapest

Eötvös Loránd Tudományegyetem – Társadalomtudományi Kar <http://www.tatk.elte.hu>

Miskolc

Miskolci Egyetem – Bölcsészettudományi Kar <http://www.bolcsweb.hu>

Piliscsaba

Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Bölcsészettudományi Kar <http://www.btk.ppke.hu>

Pécs

Pécsi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar <http://www.btk.pte.hu>

-Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Szeged

Szeged

<http://www.jgytf.u-szeged.hu>

Jelenleg egyetlen szociológia PhD-képzés van magyar nyelven az ELTE és a Corvinus Egyetem közös szervezésében. A PhD-képzés hároméves, ebből két évig kötelező és fakultatív kurzusokon vesznek részt a

¹ Az internetes címek 2005. decemberi állapotot tükröznek.

hallgatók, a második év végén szigorlatot tesznek, a harmadik évben megírják PhD-disszertációjukat. A hallgatók többsége tandíjat fizet.

2. KUTATÁS

Szociológiai kutatások folynak Magyarországon az egyetemek mellett több kutatóintézetben, például a Magyar Tudományos Akadémia több budapesti, illetve regionális kutatóintézetében, más állami kutatóintézetekben, profitorientált hazai kutatóintézetekben. Jelentős, a magyar társadalom kérdéseire kapcsolódó szociológiai kutatások folynak több helyütt a határokon túl is. Így ma már – szerencsére – teljes körűen nem sorolhatóak fel azok a kutatóintézetek, amelyekben szociológiai témájú kutatások folynak. A következőkben néhány jelentősebb kutatóintézet honlapját soroljuk fel. A honlapokon általában találunk információkat a kutatóintézet profiljáról, az ott dolgozó kutatókról, a fontosabb kutatásokról.

Fórum Kisebbségkutató Intézet (Somorja)<http://www.foruminst.sk>

KAM (Csíkszereda)<http://www.topnet.ro/wac/>

KSH – Népeségtudományi Kutatóintézet<http://www.demografia.hu>

MTA – Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet<http://www.mtaki.hu/>

MTA – Politikai Tudományok Intézete<http://buster.mtapti.hu>

MTA – Szociológiai Kutatóintézet<http://www.socio.mta.hu>

Országos Közoktatási Intézet<http://www.oki.hu>

Tárki csoport<http://www.tarki.hu>

3. KÖNYVTÁRAK

Magyarországon a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár központi könyvtára tölti be az országos szociológiai szakkönyvtár szerepét, így ez a könyvtár rendelkezik a legnagyobb szociológiai gyűjteménnyel. A könyvtáron belül 1973-ban megalapított Szociológiai Dokumentációs Osztály (ma Szociológiai Gyűjtemény) nemcsak gyűjti, de fel is dolgozza a szociológiai szakirodalmat. A könyvtárba járnak a legfontosabb nemzetközi szakfolyóiratok és beszereznek sok fontos könyvet is.

Az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható (szinte) minden modern magyar nyelven kiadott mű, így értelemszerűen a szociológiai témájúak is.

A Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában szintén megtalálhatóak a statisztikai témakörön kívül nagy számban a szociológiai témájú könyvek, folyóiratok is.

Mind a három könyvtár (és általában a fontosabb könyvtárak) katalógusa olvasható az interneten. 2002 óta Országos Széchényi Könyvtár üzemelteti a Magyar Országos Közös Katalógust (MOKKA), amely egyre több nagy könyvtár könyveit tartalmazó egyesített katalógus. Itt jó eséllyel meg lehet állapítani, hogy a keresett könyv nyilvánosan hozzáférhető-e egyáltalán Magyarországon.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár honlapja: <http://www.fszek.hu>

Az Országos Széchényi Könyvtár honlapja: <http://www.oszk.hu>

A KSH könyvtár honlapja: <http://konyvtar.ksh.hu>

A Magyar Országos Közös Katalógus honlapja: <http://www.mokka.hu>

4. FOLYÓIRATOK

2005-ben magyar nyelven csupán két kifejezetten szociológiai folyóirat jelenik meg: a budapesti szerkesztésű *Szociológiai Szemle* és a kolozsvári *Erdélyi Társadalom*. A 90-es években megjelenő *Replika* és a *Szociológiai Figyelő* anyagi okok miatt megszűnt.

A *Szociológiai Szemle* elődje és egyben a magyar szociológia első számú folyóirata az 1972-ben induló *Szociológia* volt, amely a rendszerváltást követő rövid szünet után *Szociológiai Szemle* néven született újjá, a Magyar Szociológiai Társaság folyóirataként. A folyóirat a megjelenő tanulmányokkal szemben erős tudományos követelményeket támaszt, a szakma tudományos lapja kíván lenni tehát nem – vagy csak másodsorban – szól a szélesebb olvasóközönségnek.

Szociológiai tanulmányok nagy számban jelennek meg mind más társszakmák folyóirataiban, mind általános társadalomtudományi profilú folyóiratokban.

A társszakmák folyóiratai közül mindenképpen meg kell említeni a *Statisztikai Szemlét*, a szociálpolitikai cikkeket közlő *Esélyt*, a *Demográfiát* és a *Politikatudományi Szemlét*.

A magyar szociológiának jellegzetessége már a 60-as évek óta, hogy jelentős publikációk általános társadalomtudományi folyóiratokban jelennek meg, mely folyóiratok a szélesebb közönség számára készülnek. Ilyen szerepet játszott a 60-as évektől a *Valóság*, a 80-as évektől a *Mozgó Világ*, illetve az 1996-ban újraindult *Századvég*.

A folyóiratok egy részének nincs önálló honlapja, ezek általában a lapot kiadó intézmények honlapján keresztül érhetők el. Néhány folyóirat internetes címe:

Demográfia<http://demografia.hu>

Esély<http://www.szochalo.hu/index.php?id=770>

Fórum Társadalomtudományi Szemle<http://www.foruminst.sk>

Mozgó Világ<http://www.mozgovilag.hu>

Politikatudományi Szemle<http://www.poltudszemle.hu>

Századvég<http://www.szazadveg.hu/kiado/szveg.php>

Szociológia Szemle<http://www.mtapti.hu/mszt/szemle.htm>

Valóság<http://www.valosagonline.hu>

5. KÖNYVKIADÁS

A rendszerváltás előtt a Gondolat, valamint a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó adta ki a legtöbb szociológiai könyvet, éspedig mind magyar szerzők műveit, mind külföldi klasszikus és mai szociológiai munkákat.

A rendszerváltás után a szociológiai könyvkiadás más kiadók kezébe került. A legfontosabb szociológiai könyveket (is) megjelentető kiadók az Osiris, az Új Mandátum és a Századvég Kiadó, de másutt is szép számban jelennek meg szociológiai munkák. A kiadók által megjelentetett könyvek több esetben a könyvesbolti árnál olcsóbban megvehetők közvetlenül a kiadóktól.

6. MAGYAR SZOCIOLÓGAI TÁRSASÁG

Politikai okok miatt csak viszonylag későn, az 1970-es évek végén alakult meg a Magyar Szociológiai Társaság. A társaság messzemenően nyitott az új tagok felvétele kérdésében, nem szab feltételeket. A társaság első elnöke Szalai Sándor volt. A társaságnak több, részben önállóan működő szakosztálya van (például oktatásszociológia szakosztály, kapcsolatháló-elemző szakosztály stb.).

A társaság évente rendez konferenciát, emellett a társaság szakosztályai önállóan is szerveznek konferenciákat, tudományos üléseket. A társaság 1998-óta évente díjakat és emlékérmeket is kiad.

A Magyar Szociológiai Társaság honlapja:<http://www.szociologia.hu>

7. TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ADATBANKOK

A hagyományos kérdőíves szociológiai adatgyűjtések általában nagyon költségesek, így a diákoknak igen ritkán van alkalmuk arra, hogy saját kutatásuk adatbázisát elemezzék. A mások által elkészített vizsgálatok adatbázisai (és az elemzéshez szükséges dokumentációk) azonban úgynevezett adatbankokban meghatározott szabályok szerint elérhetőek. Az adatbankokban lévő adatbázisok így igen nagy elemzési lehetőségeket jelentenek.

Jelenleg a legnagyobb ilyen hazai adatbank a Társadalomkutatási Informatikai egyesülés által működtetett Társadalomtudományi Digitális Adattár. Ebben az adatbankban 2005. év végén mintegy 650 kutatás adatai találhatóak meg, elsősorban az OTKA által finanszírozott kutatások és a Tárki kutatásai. Az adatok jelentős része magyarországi diákok számára ingyen hozzáférhető.

A németországi GESIS honlapján keresztül szintén rengeteg magyar adatot is tartalmazó adatbázishoz lehet hozzájutni, általában nem különösen drágán. A honlapon egy külön részleg foglalkozik a kelet-európai adatokkal, de mivel hazánk igen korán bekapcsolódott a nyugat-európai összehasonlító vizsgálatokba, sok esetben másutt is találunk magyarországi adatokat.

Az erdélyi magyar vonatkozású adatoknak külön adatbankja üzemel Kolozsvárott. Az adatbankon keresztül 2005 végén több mint negyven kutatás adatfájlja érhető el ingyen (néhány esetben engedélyhez kötött). Az itt található adatok kiváló lehetőséget biztosítanak „magyar-magyar” összehasonlító vizsgálatok készítésére.

A fentiekén kívül egyre gyakoribb eljárás, hogy egy-egy kutatás adatbázisát a kutatást készítő intézmény hozzáférhetővé teszi az érdeklődők számára. Érdemes felvenni a kapcsolatot közvetlenül a kutatás készítőivel.

GESIS honlap (német, angol nyelven) <http://www.gesis.org>

Erdélyi vonatkozású társadalomtudományi kutatások adatbankja <http://kutasok.adatbank.transindex.ro>

8. SZOCIOLÓGIA PORTÁLOK

A Magyar Szociológiai Társaság honlapja <http://www.szociologia.hu>

A Kurt Lewin Alapítvány által működtetett

társadalomtudományi portál <http://www.szochalo.hu>

9. ANDORKA RUDOLF TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Andorka Rudolf emlékének ápolására jött létre az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. A társaság ösztöndíj-pályázatokat ír ki, konferenciákat szervez, illetve a Századvég Könyvkiadóval közösen könyvsorozatot ad ki.

10. ALAPFOGALMAK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

Agresszív nacionalizmus Az a felfogás, amely szerint a nemzetnek, amelyhez az egyén tartozik, más nemzetekkel vagy a társadalmon belüli kisebbségekkel szemben, amelyeket nem tekintenek a nemzet részének, harcolni kell a nemzeti érdekek érvényesítéséért.

Alkoholizmus Az orvosi definíció szerint az az alkoholista, akinél már kialakult a tartós nagy mennyiségű ivás következtében a dependencia vagy függőség, vagyis aki már nem képes uralkodni az ivás iránt érzett vágyon. Szociológiai értelemben az az alkoholista, akinek életében a szeszital-fogyasztás súlyos problémákat okoz, például felbomlik a családja, elveszti a munkahelyét, balesetet okoz, lerokkan. Újabban az alkoholizmus kifejezés helyett szokás az „alkohollal kapcsolatos problémák” (alcohol related problems) kifejezést használni.

Állam Az a politikai intézmény, amely egy pontosan körülhatárolt földrajzi területen egyedül alkalmazhat kényszert.

Állandó és ideiglenes vándorlás A magyar lakásbejelentési rendszer megkülönbözteti az állandó és az ideiglenes bejelentkezést, az állandó és az ideiglenes lakóhelyet. Az állandó lakóhely megváltozása az állandó vándorlás, az ideiglenes lakóhelyre költözés és az ideiglenes lakóhely megszüntetése az ideiglenes vándorlás.

Anómia Az anómia Durkheim szerint a társadalmi viselkedést szabályozó normák meggyengülése. Következménye a deviáns viselkedések elterjedése. Az anómia Merton szerint a társadalmilag elfogadott célok (például meggazdagodás) és a társadalmilag megengedett viselkedés közötti ellentmondás, például az, hogy tanulással, munkával, takarékossgal nem mindenkinek sikerül meggazdagodnia. Merton szerint az anómia sokkal gyakoribb a társadalmi hierarchia alján, mint a csúcán. Ebben a tankönyvben az anómiát ennél szélesebb értelemben használtuk. Beleértjük nemcsak a normák és értékek összezavarodását, hanem az élet értelmének elvesztését, az önértékelés elvesztését, az elmagányosodást, a hatalomnélküliség, tehetetlenség érzését is. Mások az anómiát azonosítják a társadalom dezorganizációval, dezintegrációjával. Ebben a széles értelemben az anómia közel azonos az elidegenedéssel.

Átmeneti rítus Az egyik életszakaszból a másikba való átlépést szimbolikusan megerősítő szertartások. A hagyományos társadalmakban az ilyen rítusok igen elterjedtek voltak. A mai magyar társadalomban is megtaláljuk azonban a nyomaikat, maradványaikat. Ilyen átmeneti rítus például az érettségi bankett, a katonai szolgálat utáni leszerelés megünneplése, a nyugdíjba vonulás ünnepélyes körülményei egyes munkahelyeken.

Attitűd Az a készség, hogy az egyén bizonyos tárgyakra, személyekre, helyzetekre meghatározott módon reagáljon. Az attitűdök háttérében értékek állnak, az attitűdök azt fejezik ki, hogy bizonyos értékek tudatos vagy nem tudatos elfogadása milyen konkrét viselkedéseket és véleményeket eredményez.

Autonóm munkacsoport Új munkaszervezési forma, amely szerint a munkafeladatokat nem az egyes munkások kapják, hanem teljes munkacsoportok, amelyek azután saját elgondolásaik szerint szervezik meg azok elvégzését.

Autoritárius rendszer Olyan diktatórikus politikai rendszer, amely semmilyen ellenzéki politikai tevékenységet nem tűr meg, de a társadalom tagjainak magánéletébe nem szól bele.

Beiskolázási arányszám A beiskolázási arányszám kimutatja, hogy a megfelelő életkorban lévők mekkora százalékos aránya jár óvodába, általános iskolába, középiskolába, felsőfokú iskolába. Úgy szokás számítani, hogy az adott iskola nappali oktatásában részt vevők számát osztják az ezen iskolába járók szokásos életkori csoportjainak létszámával.

Belső vándorlás Belső vándorlásnak nevezzük az olyan lakóhelyváltozást, amely átlépi a település határát. Tehát nem minősül vándorlásnak a nagyváros egyik kerületéből a másikba költözés, viszont vándorlásnak számít az egyik községből a szomszédosba való költözés.

Beveridge-i szociálpolitika A második világháború alatt W. Beveridge angol liberális politikus által kidolgozott szociálpolitika, amely gondoskodik arról, hogy a társadalom egyetlen tagja se kerüljön lényegesen hátrányos helyzetbe.

Bürokrácia Olyan szervezet, amelyben az ügyintézés pontosan meghatározott szabályok szerint történik, a bürokraták között pontos munkamegosztás érvényesül, pontosan meghatározott elvek szerint választják ki és léptetik elő őket. Munkafadataikat, jogkörüket, a fölé- és alárendeltségi viszonyokat szabályok rögzítik. A bürokrácia működése tehát kiszámítható, ugyanakkor személytelen.

Centrum Azok az országok vagy régiók, amelyek a gazdasági fejlődésben élen járnak.

Chi-négyzet A chi-négyzet próbát elsődlegesen arra használjuk, hogy megállapítsuk: a kapott eredmények alapján szignifikáns összefüggésre lehet-e következtetni két mért változó között. Ezen túlmenően a chi-négyzet érték alapján arra is lehet következtetni, hogy az összefüggés mennyire erős.

Cirkuláris mobilitás Az összes mobilitásnak az a része, amely annak következtében jön létre, hogy két személy mintegy „helyet cserél” a társadalmi struktúrában.

Civil társadalom A társadalomnak azok az autonóm szervezetei – az egyesületek, körök, egyházak stb. –, amelyek nem függenek az államtól. Egyes szerzők beleértik az állampolgároknak azt a magatartását, hogy részt vesznek a közügyekben és a közösség javát igyekeznek előmozdítani.

Család Együtt élő kiscsoport, amelynek tagjait házassági vagy leszármazási, más szóval vérségi (esetleg örökbefogadási) kapcsolat köti össze.

Család funkciói A család öt fő funkcióját szokás megkülönböztetni. Ezek: 1. termelés, 2. fogyasztás, 3. demográfiai reprodukció (gyermekek születése), 4. a gyermekek szocializációja, 5. a felnőttek pszichés védelme.

Családmag Más néven nukleáris család. Három típusa: 1. házaspár, 2. házaspár és gyermek, 3. egy szülő és gyermek.

Csecsemőhalandóság Az egy éven aluliak halandósága. A csecsemőhalandósági arányszám az adott évben meghalt 1 éven aluliak száma osztva az adott évben születettek számával.

Decilis eloszlás A szociológiai adatfelvétel során megfigyelt értékek tíz egyforma esetszámú kategóriába rendezése a megfigyelt értékek nagysága szerint. A legalsó decilisbe kerül például a megfigyeltnek az a 10 százaléka, akinél a legalacsonyabb értéket figyelték meg, a második decilisbe a következő legalacsonyabb 10 százalék stb.

Demográfia A népességszámmal, a népesség összetételével és az azokat meghatározó népesedési folyamatokkal (születések, halálozások, házasságkötések és válások, külső és belső vándorlások) foglalkozó tudomány.

Demográfiai átmenet Az a folyamat, amelynek során valamely népesség a magas születésszám és halálozás állapotából átmegy az alacsony születésszám és halálozás állapotába. A demográfiai átmenet előtt mind a születések, mind a halálozások gyakorisága magas és nagyjából egyensúlyban van. Az átmenet folyamán először a halálozások, ezt követően a születések gyakorisága csökken. Ennek következtében a népesség egy ideig gyorsan nő. Az átmenet végén a születések gyakorisága lecsökken a halálozások gyakoriságának szintjére. Így a népesség növekedése megáll.

Demokrácia Olyan politikai rendszer, amelyben a társadalom tagjai békés és intézményesített eszközökkel leválthatják azokat, akiknek a kezében a hatalom van.

Diszkrimináció Egyes emberek hátrányos kezelése azon az alapon, hogy valamely meghatározott csoport tagjai.

Egyenlőség Megkülönböztethető a pozíciók egyenlősége és a pozíciókba való bejutás esélyeinek egyenlősége. A pozíciók egyenlősége azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának, foglalkozásától, iskolai végzettségétől stb. függetlenül, egyenlő a jövedelme. Tágabb értelemben az egyenlőség kiterjed a lakásviszonyokra, vagyonra, lakóhelyre, sőt az elégedettségre is. A pozíciókba való bejutás esélyeinek egyenlősége azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának egyenlő esélye van arra, hogy a magasabb jövedelmet és más privilegiumokat biztosító pozíciókba bejusson.

Egyház Vallási szervezet, amelynek többnyire nagyobb létszámú tagsága van. A papság elkülönül a laikusoktól. A tanításra helyezi a súlyt.

Életciklus Az egyéni életcikluson belül különböző életszakaszokat lehet megkülönböztetni, mint 1. a csecsemőkort (0-1 éves), 2. gyermekkort (1-12 éves), 3. serdülőkort (12-16 éves), 4. ifjúságot (16 éves kortól a kereső munkavállalásig és családalapításig), 5. felnőttkort (a nyugdíjba vonulásig), 6. időskort (a nyugdíjba vonulás életkora fölött). Az elmúlt évszázadokban az életszakaszok egyre inkább elkülönültek egymástól, és egyre nőtt a számuk is. Ma már meg szokás különböztetni az időskoron belül a „fiatal időskort”, amelyben a testi és szellemi képességek még nem csökkennek, és az „idős” időskort, továbbá az ifjúság és a felnőttkor közé beékelődő „posztadoleszcens” életszakaszt, amelyben az egyén jogilag már felnőtt, de még rászorul a szülők támogatására. Ezáltal a felnőttkor kezdete egyre idősebb életkorra tolódik.

Élethosszig tartó tanulás Egy olyan gyűjtőfogalom, amelybe beletartozik az iskolarendszerben zajló formális tanulás mellett minden egyéb tervszerű tanulási tevékenység is. Így a szervezett módon zajló nem formális oktatás (pl. munkahelyi továbbképzés, nyelvtanfolyam) és az informális jellegű tanulás is (pl. szakmai folyóiratok olvasása).

Életminőség Az egyénnek az élet nem anyagi dimenzióiban való „jólléte”. A fogalom bevezetése a szociológiába azon a felismerésen alapul, hogy a magas anyagi életszínvonalon kívül lelki szükségletek kielégítése is szükséges ahhoz, hogy az ember igazán jól érezze magát. Ezek a lelki szükségletek egyrészt a jó emberi kapcsolatokra, másrészt arra az érzésre vonatkoznak, hogy az ember életének van értelme.

Életmód A mindennapi tevékenységek rendszere, konkrétan az, hogy a társadalom tagjai mindennapi életükben milyen tevékenységeket végeznek, ezekre átlagosan mennyi időt fordítanak, hol végzik ezeket a tevékenységeket (otthon, munkahelyen stb.), kik vesznek részt ezekben a tevékenységekben, miért végzik ezeket a tevékenységeket, s mit jelentenek azok a számukra. Az életmódról az időmérleg-felvételek adják az alapvető adatokat, finomabb vizsgálatok szükségesek azonban a különböző tevékenységek tartalmának, jelentőségének, hatásának feltárásához.

Életstílus Az életmóddal rokon fogalom. Az egyénnek szabadon beosztható idejében töltött tevékenységeit, az ezekben a tevékenységekben megnyilvánuló preferenciákat, ízlést öleli fel.

Élettörténet A szociológiai adatfelvétel egyik „puha”, tehát kevésbé standardizált módszere. Főképpen a társadalmi struktúra, mobilitás és életmód kutatásában használják. A megkérdezett személy több- bé-kevésbé kötetlenül elmondja saját élettörténetét, esetleg családja élettörténetét, arról való szubjektív értékítéleteit, életcéljait, azok megvalósulását vagy meg nem valósulását.

Életvilág A fenomenológiai szociológiában használt fogalom. A mindennapi élet azon elemeit jelenti, amelyeket a társadalomban élő személy adottnak vesz: az embertársakat, azoknak a mienkhez hasonló tudatát, a velük való kapcsolatok létesítésének lehetőségeit, a környezet tárgyait. Az egyénnek a társadalomban való eligazodását, tevékenységét segíti az, hogy az életvilágát ismeri és adottnak veszi.

Életvitel Az életmóddal rokon, azzal majdnem azonos értelmű fogalom. A Max Weber műveiben szereplő „Lebensweise” kifejezés magyar fordítása.

Elidegenedés Karl Marx szerint az elidegenedés abból áll, hogy a bér munkás munkájával olyan termékeket állít elő, amelyek felett nem ő, hanem a tőkés rendelkezik. Tágabb értelemben az elidegenedés azt jelenti, hogy az ember idegenül érzi magát a társadalomban, nem kötődik hozzá és nem számíthat a társadalom segítségére, ha arra szüksége van. A mai szociológiában meg szokták különböztetni az elidegenedés öt dimenzióját: a hatalomnélküliséget (powerlessness), az élet értelmetlenségének érzését (meaninglessness), a normátlanságot (normlessness), az elmagányosodást (isolation) és végül az önmagától való elidegenedést (self-estrangement), vagyis az önértékelés elvesztését. Az elidegenedésnek ez a kiterjesztett fogalma közel áll az anómia fogalmához.

Elit A társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő kis létszámú – az uralkodó osztálynál kisebb – csoport.

Előítélet Negatív érzelmi viszonyulás valamely csoport tagjaival szemben csak azért, mert a kérdéses csoport tagjai.

Emberi beruházás Azok a ráfordítások, amelyek az egyén munkájának termelékenységét közvetlenül, a tárgyi termelőeszközöktől függetlenül növelik. Ide tartoznak elsősorban az oktatás és az egészségi állapot javítására fordított ráfordítások. Az emberi beruházások elmélete szerint ezek a modern gazdaságban a legfontosabb termelési tényezőt alkotják.

Epidemiológiai felvétel A testi és lelki betegségek elterjedtségének kérdőíves, a lakosság megkérdezésén, esetleg orvosi vizsgálatán alapuló módszerrel történő felmérése.

Érték Kulturális alapelvek, amelyek kifejezik, hogy az adott társadalomban mit tartanak fontosnak és kívánatosnak, jónak vagy rossznak.

Etnikai csoport Egy adott társadalom azon tagjainak csoportja, akik közös kulturális identitás tudatával rendelkeznek, amely megkülönbözteti őket a többségtől vagy a többi etnikai csoporttól.

Etnocentrizmus Az a felfogás, hogy a saját etnikai csoport vagy nemzet magasabb rendű a többiekénél.

Faj Az angol „race” fogalom megfelelője, helyesebb lenne tehát magyarul „rassznak” nevezni, mert biológiai értelemben az egész emberiség egyetlen fajhoz (species) tartozik. Fajnak – helyesebben rassz- nak – nevezik a szociológiában az embereknek olyan csoportját, amelyet biológiailag örökölt – vagy örökölnék gondolt – testi jellemzők, elsősorban a bőrszín alapján definiálnak. Leggyakrabban a fehér, fekete és sárga rasszt szokták megkülönböztetni. A fajok az emberiség történelme során erősen keveredtek, ezért valójában a társadalmi környezet vagy maga az egyén dönti el, hogy ki melyik fajhoz tartozik.

Faktoranalízis Többváltozós matematikai-statisztikai módszer, amelynek segítségével az egyes megfigyelési egységekről rendelkezésre álló sok adatot néhány változóba, faktorba tömörítik. Az így kapott faktorokat elméletileg kell a kutatónak értelmeznie.

Fejlett ország Olyan ország, ahol az egy főre jutó GDP magas.

Fejlődő ország Olyan ország, ahol az egy főre jutó GDP alacsony.

Feketegazdaság A társadalom jólétét nem növelő, kifejezetten bűnöző jellegű haszonszerző tevékenységek.

Félperiféria A centrum és periféria között elhelyezkedő országok vagy régiók.

Fenomenológiai szociológia Husserl fenomenológiai filozófiájára támaszkodó irányzat. A mindennapi életvilág vizsgálatát állítja a szociológiai kutatások középpontjába. A fenomenológiai szociológiát Alfred Schütz fogalmazta meg.

Filtráció Az adott lakások egyre szegényebb személyek, családok lakóhelyeivé válnak. Miközben a lakók fokozatosan jobb lakásokhoz jutnak, tehát a lakáskategóriák között „fölfelé” mozognak, a lakások egyre alacsonyabb társadalmi helyzetű személyek, családok otthonává válnak, tehát mintegy „lefelé” mozognak.

Formációelmélet Marx elmélete a történelem folyamán egymást szükségszerűen követő társadalmi rendszerekről, amelyek az ősközösség, a rabszolgatartó társadalom, a feudális társadalom, a kapitalizmus és a szocializmus, majd azt követően a kommunizmus.

Funkcionális analfabetizmus Az a jelenség, hogy az egyén elvégezte ugyan az iskola néhány osztályát, esetleg 8 általános iskolai osztályt is, mégsem képes úgy olvasni, hogy a szöveget megértse, és nem képes mondatokat leírni.

Funkcionalizmus Az a szociológiai irányzat, amely a társadalmi jelenségek nyílt és rejtett funkcióinak kutatását állítja a középpontba.

Gazdasági fejlődés Az egy főre jutó GDP növekedése mellett a gazdasági szerkezet átalakulása, a gazdálkodás hatékonyságának emelkedése.

Gazdasági növekedés A GDP-nek vagy az egy főre jutó GDP-nek a növekedése.

GDP (Gross Domestic Product) Magyarul bruttó hazai termék. Az adott évben belföldön előállított termékek és szolgáltatások összege, pontosabban a hozzáadott értékek (a kibocsátás és ráfordítás különbsége) összege, az állóeszközök amortizációjának levonása nélkül (ezért bruttó hazai termék). A GDP a nemzetgazdaság évi teljesítményét méri. Az egy főre vagy lakosra jutó GDP-t nem lehet egyértelműen a jólét mutatójának tekinteni, mert a jólétet számos olyan pozitív és negatív tényező (például környezetszennyezés) is befolyásolja, amelyet a GDP-ben nem vesznek számításba.

Globális város Olyan nagyváros, amely központi szerepet játszik a nemzetek fölötti kereskedelem, szolgáltatások területén és így világgazdasági központnak tekinthető (pl. Tokió, New York).

Habitus P. Bourdieu francia szociológus által használt fogalom. A mindennapi tevékenységek és ízlésválasztások mögött meghúzódó alapvető és következetes beállítódásokat, attitűdöket jelenti. A habitus kifejezi, hogy az egyén melyik társadalmi osztályhoz tartozik. Mintegy az osztályhoz való tartozás előfeltétele az osztályban elfogadott habitus.

Halandósági tábla A korspecifikus halálozási arányszámokból kiszámított tábla, amely korévenként megadja, az adott korévet megért népességből hányan halnak meg egy éven belül, hányan érik meg következő születésnapjukat, továbbá egy hipotetikus 100 ezer főnyi újszülött népességből hányan érik meg az adott életkort, valamint az adott életkort megért népességnek mekkora a továbbiakban még várható átlagos élettartama.

Harmóniaelmélet Az elmélet szerint a társadalom lényege a tagjai közötti együttműködés, más szóval a konfliktus csak alkalmi üzemzavar.

Hatalom Az a viszony, amelyben a hatalmat birtokló személynek módja van arra, hogy a hatalmának alávetett személyt rábírja, hogy szándékainak megfelelően viselkedjék. A hatalomnak alávetett személy vagy azért

viselkedhet a hatalmat birtokló szándékainak megfelelően, mert az erre kényszeríti, vagy azért, mert jogosnak, legitimnek tartja a hatalmat birtoklónak ezt az igényét. Ezt a legitimnek tekintett hatalmat nevezik uralomnak.

Házassági mobilitás Az a jelenség, amikor a férj és a feleség, vagy a vőlegény és a menyasszony más-más társadalmi rétegbe tartozik.

Háztartás Az együtt lakó és a megélhetési költségeket megosztó, együtt fogyasztó emberek csoportja. A háztartás tagjai nem szükségképpen egy család tagjai vagy rokonok.

Hivalkodó fogyasztás T. Veblen amerikai szociológus vezette be a fogalmat. A gazdag és „dologtalan” osztályhoz tartozóknak azt a törekvését jelenti, hogy mások előtt nyilvánvalóvá tett fényűző fogyasztásukkal mutassák be, hogy a szerényebb jövedelműeknél sokkal magasabb pozícióban vannak a társadalmi struktúrában, sokkal többet engedhetnek meg maguknak.

Homo oeconomicus A klasszikus és még inkább a neoklasszikus közgazdaságtan emberképe. Eszerint az ember önzérdekét követi, hétköznapiiban kifejezve mindezt: az ember önző lény. Minden döntésével, tevékenységével arra törekszik, hogy saját hasznát növelje. A hasznot sokszor leszűkítik az anyagi haszonra.

Homo sociologicus A szociológia emberképe. Eszerint az ember tevékenységében elsősorban a társadalmi környezete normáinak igyekszik megfelelni, ezeket követi, a társadalomban értékeknek tekintett célokat igyekszik megvalósítani. Ezek egyike lehet az anyagi siker, de emellett szerepet játszhat például a család iránti szolidaritás, általában az altruizmus, a becsület, a hősiesség, az intellektuális vagy művészi teljesítmény, a hírnév.

Ideológia Szűk értelemben ideológiának nevezzük azokat az eszméket, amelyek valamely társadalmi csoport, osztály, réteg, párt érdekeinek előmozdítását szolgálják, e csoport tényleges viselkedésének adnak látszólagos tudományos, morális, filozófiai vagy vallási alátámasztást, mintegy azt sugallva, hogy ez a viselkedés szükséges, helyes, s mindenkinek a javát szolgálja. Tágabb értelemben ideológiának neveznek minden eszmerendszert, amely a társadalmat leírja, értelmezi.

Időmérleg Az az adatfelvétel, amelyben a megkérdezett személyek napi tevékenységeit jegyzik fel, az adott nap 0. órájától a 24. órájáig, vagy ébredéstől elalvásig. Fel szokás jegyezni továbbá ezeknek a tevékenységeknek helyszínét és a részt vevő személyeket. Ezekből az adatokból kiszámítható a társadalom egészének vagy egyes csoportjainak, rétegeinek átlagos napi időmérlege, tehát például az, hogy mennyi időt töltenek a főfoglalkozású munkával, olvasással stb., mennyi időt töltenek otthonukban, munkahelyükön, kikkel (házastárral, gyermekkel, munkatársakkal, barátokkal) mennyi időt töltenek együtt. Az időmérleg-felvételek adják meg az életmód kutatásához szükséges keretadatokat.

Igazságosság Igazságosnak nevezik azt a társadalmat vagy jövedelemeloszlást, amelyet a társadalom minden tagja elfogadhatónak tartana egy olyan kiinduló helyzetben, amikor még nem tudja, hogy kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb pozíciót fog elfoglalni a társadalomban.

Informális gazdaság Azok a többnyire kisméretekben folytatott gazdasági tevékenységek, amelyek nem jelennek meg a hivatalos nemzeti jövedelem számításokban, de a társadalom jólétét növelik.

Ingázás Ingázásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor az egyén lakóhelye és munkahelye más-más település területén fekszik. A lakóhely és a munkahely közötti utazás, az „ingázás” naponta vagy ritkábban történik. Ha az egyén nem tér haza naponta a lakóhelyére, akkor a munkahelye településén ideiglenes lakóhellyel kell hogy rendelkezze.

Intelligenciahányados (IQ) Az intelligenciát mérő teszten elért pontszám. Átlagértéke 100, az ennél alacsonyabb pontszámot értek az átlagosnál alacsonyabb, a magasabb pontszámot értek az átlagosnál magasabb intelligenciájúak. Általában azt tartják, hogy az intelligenciatesztek nem az intelligenciát magát, hanem annak külső megnyilvánulásait, a tájékozottságot, bizonyos feladatok megoldására való képességet mérik.

Internalizálás A normák és értékek olyan fokú elsajátítása, hogy az egyén belső meggyőződésből, külső szankciók hiányában is azoknak megfelelően viselkedik.

Intézmény Intézményen vagy társadalmi intézményen a szociológiában általában nem egy konkrét vállalatot, szervezetet értünk, hanem egy adott társadalmi tevékenység elvégzésének módját, az ehhez kapcsolódó szabályokat, normákat és értékeket. Például intézmény a család, a vállalat, az egyház, a kormányzat általában,

tehát nem annak konkrét megjelenési formája. A társadalmi intézmények igen fontos szerepet játszanak a társadalomban, mert azáltal, hogy rutinszerűvé tesznek bizonyosfajta viselkedéseket, megkönnyítik az együttműködést. Az intézmények változásában testesül meg a társadalom változása. Gondoljunk a kapitalista vállalat kialakulására vagy a jelenlegi óriásvállalatok létrejöttére. A szociológia mindig nagy súlyt helyezett az intézményekre, a közgazdaságtannak korábbi institucionalista (intézményes) irányzata és mai neoinstitutionalista irányzata szintén ezt állítja a középpontba. Ezen iskolák szerint a neoklasszikus közgazdaságtan által leírt piaci modell mellett vagy helyett a gazdasági intézmények működését kell vizsgálni, amely sok tekintetben eltér a piaci modellben feltételezett viselkedéstől.

Invázió Valamely társadalmi réteg vagy etnikai csoport tagjai kezdenek tömegesen beköltözni a településbe vagy városrészbe.

Ipari társadalom Az a társadalom, amelyben a foglalkoztatottak jelentős része az iparban dolgozik, és amelynek szerkezetére, intézményeire ennek következtében az ipari munka követelményei nyomják rá bélyegüket.

Ipari társadalom elmélete Az iparosodás alapvetően átalakítja nemcsak a gazdaságot, hanem a társadalmat, a politikai rendszert és a kultúrát is. A gazdaságban a nyereségre, a hatékonyságra és a folyamatos növekedésre való törekvés uralkodik, a társadalmi kapcsolatok racionalizálódnak, a politikában előbb-utóbb létrejön a demokrácia, a kultúrában a modern értékek (meggazdagodás, karrier, kezdeményezőkézség, egyéni felelősségvállalás stb.) válnak uralkodókká.

Jólét Sokdimenziós fogalom, amely magában foglalja a jövedelmen és fogyasztáson kívül az egészségi állapotot, a műveltséget, a közbiztonságot, a szabadon beosztható idő mennyiségét stb.

Jóléti állam Jóléti államnak szokás nevezni azoknak a jóléti programoknak az együttesét, amelyeken keresztül az állam messzemenően gondoskodik polgárainak jólétéről. A jóléti államok a második világháború után fejlődtek ki Nyugat-Európában. Az általuk nyújtott támogatások méretei és konkrét típusai is meglehetősen eltérőek.

Jóléti programok Ide soroljuk a nyugdíjat, a táppénzt, a baleset-biztosítást, a munkanélküliségi biztosítást, a családi támogatásokat (családi pótlék, anyasági segélyek stb.), az ingyenes egészségügyi ellátást, továbbá némelyek az ingyenes oktatást is.

Kábítószer vagy drog. Legegyszerűbb jogi definíciója szerint kábítószer és pszichotrop anyag minden olyan szer, amelyet két nemzetközi egyezmény, az 1961. évi Egységes kábítószer-egyezmény és az 1971. évi Pszichotropanyag-egyezmény tételesen felsorol. Bonyolultabb a szociológiai definíció, amely szerint kábítószer minden olyan termék, amelynek fogyasztását tiltják, és/vagy amely befolyásolja a mentális működést, és/vagy fogyasztása veszélyes és visszaéléshez, dependenciához vezethet. Ide tartoznak: 1. az ópium és származékai, 2. stimulánsok, mint a kokain, 3. a hallucinogén szerek, 4. egyes oldószerek, amelyek gőzeinek belélegzése kábulatot okoz, 5. egyes orvosi vényre is kapható gyógyszerek, amelyek magukban vagy alkohollal kombinálva kábulatot okoznak és dependenciához vezethetnek.

Kapitalista rendszer Az a gazdasági, társadalmi rendszer, amelyben a gazdasági életet a piac irányítja, és amelyben a termelőeszközök nagy többsége magántulajdonban van. Marx szerint az a rendszer, amelyben a tőkések és bér munkások viszonya az alapvető termelési viszony.

Karizmatikus uralom A legitimnek tartott hatalomnak az esete, amikor a legitimitás a hatalomnak alávetettek azon meggyőződésén alapul, hogy a hatalmat gyakorló személy erre személyi tulajdonságainak kiválósága miatt alkalmas. Például a népvezér uralma.

Keynesi gazdaságpolitika Az a J. M. Keynes 1936-ban megjelent könyve alapján kifejlesztett gazdaságpolitika, amelyben az állami gazdaságpolitika a pénzmennyiségen és az állami beruházásokon keresztül úgy alakítja az összkeresletet, hogy az ne maradjon el a javak és szolgáltatások összkínálatától, úgyhogy elkerülhető legyen a gazdasági depresszió és a nagy tömegű munkanélküliség.

Kiterjesztett családi háztartás Olyan háztartás, amelyben egy családmagon kívül családmaghoz nem tartozó rokon vagy rokonok élnek (és esetleg háztartási alkalmazott).

Klaszteranalízis Többváltozós matematikai-statisztikai módszer, amelynek segítségével a megfigyelési egységeket a rájuk vonatkozó nagyobb számú adat alapján kisebb számú klaszterbe, típusba csoportosítják. Az így kapott klasztereket elméletileg kell a kutatónak értelmeznie.

Kohorsz A demográfiában azokat értik egy kohorszon, akik valamely demográfiai eseményt (születést, házasságkötést) egy adott évben éltek át. A legtöbbször születési kohorszot értenek rajta.

Kondratyev-ciklus N. Kondratyev orosz közgazdász az 1920-as években azt az elméletet fogalmazta meg, hogy a világgazdaság fejlődése hosszú – ötven-hetven éves – ciklusokban zajlik. A ciklust valamely új találmánysorozat indítja meg, 25-35 évig az összes fejlett ország gazdasága gyorsan növekszik, ezt követően azonban hasonló hosszúságú depressziós időszak következik, amelyben súlyos gazdasági válságok fordulhatnak elő. Kondratyev szerint az első ilyen hosszú ciklus 1780 körül indult és az 1840-es években ért véget, a második az 1840-es évektől az 1890-es évekig tartott, a harmadik ciklust az első világháború megtörte. Kondratyev halála után más közgazdászok is úgy látták, hogy az 1930-as évek nagy gazdasági válsága valójában a harmadik ciklus vége volt, a második világháború alatt és után kezdődött a negyedik ciklus, amely az 1970-es évek olajválságával fordult át depresszióba.

Konfliktuselmélet Az elmélet szerint az emberi társadalmak alapvető jellemzője a tagjaik között fennálló konfliktus.

Kormányzat Azok az állampolgárok, akik állami hivataluk folytán jogosultak erőszakot alkalmazni a társadalomban.

Korreláció- és regresszióelemzés Két vagy több intervallum vagy aránymérő jellegű változó közötti kapcsolat erősségének és irányának mérésére használható matematikai-statisztikai módszer. A korrelációs együttható, amelynek értéke +1,0 és -1,0 között változhat, kifejezi a változók közötti kapcsolat erősségét (+1,0 igen erős pozitív kapcsolatot, -1,0 igen erős negatív kapcsolatot jelez, 0,0 esetén nincs kapcsolat). A regressziós együttható kifejezi, hogy a független változó egységnyi változása a függő változó hány egységnyi változásával jár együtt.

Kultúra A szociológia kultúrafogalma sokkal szélesebb, mint a köznyelv kultúrafogalma. A szociológiában a kultúra egy adott társadalomra, társadalmi csoportra jellemző normák és értékek, mindennapi és tudományos ismeretek, irodalmi, művészeti, zenei alkotások és ember alkotta tárgyi környezet. A társadalmi élet alapfeltétele a kultúra megléte. A társadalom tagjai által ismert tudás, az általuk elfogadott normák és értékek hiányában a társadalom nem lenne működésképes. A kultúrát a társadalom tagjai szocializációjuk során sajátítják el, teszik magukévá. A szocializáció nagyobb része a gyermekkorban megy végbe, de az egész élet folyamán folytatódik.

Kulturális kérés Az a jelenség, amikor a kultúra változása nem tart lépést a külső környezet változásával.

Kulturális pluralizmus Az a jelenség, amikor egy nagy társadalmon belül különböző kultúrájú, szubkultúrájú csoportok élnek együtt. A fejlett társadalmakat a kulturális pluralizmus növekedése jellemzi.

Kulturális tőke Az egyén iskolai végzettsége, szakképzettsége, tudása, műveltsége. Azok az ismeretek, az a tág értelemben vett kultúra, amellyel az egyén rendelkezik. A kulturális tőke fogalmát használó szociológusok szerint a modern társadalmakban a kulturális tőke a pénztőkéhez hasonló, sőt annál fontosabb szerepet játszik az egyén társadalmi helyzetének meghatározásában. Többször azt szokás kiemelni, hogy a kulturális tőke jelentős részét öröklik, a családban sajátítják el.

Latens funkció Valamely társadalmi jelenségnek ki nem mondott, rejtett funkciója, amelyet a szociológiai kutatás tud feltárni.

Létminimum Az az összeg, amely egy embernek szükséges ahhoz, hogy alapvető szükségleteit minimális szinten ki tudja elégíteni. Legtöbbször úgy számítják ki, hogy összeállítanak egy, a tápanyagszükségletet fedező lehető legolcsóbb étrendet, és ennek árához hozzáadják az egyéb szükségletek fedezésének százalékosan becsült költségeit.

LISREL-módszer Az útelemzés továbbfejlesztett változata, amelyben az egyes elméleti változókat nem méri közvetlenül, hanem több mért változóból faktoranalízis útján állítják elő.

Loglineáris elemzés Olyan matematikai-statisztikai módszer, amelynek segítségével a három vagy több nominális és/vagy ordinális változók kapcsolatát kimutató táblázatokban az összefüggés erősségét ki lehet számítani.

Manifeszt funkció Valamely társadalmi jelenségnek nyíltan megfogalmazott, kimondott funkciója.

Második gazdaság A magyarországi szocialista társadalmi rendszerben azok a többnyire kisméretű tevékenységek, amelyeket többnyire a főmunkahelyen töltött idő után végeztek, vagy amelyeket háztartásbeliek, nyugdíjasok, más inaktív személyek végeztek jövedelmük kiegészítése céljából, és amelyek a társadalom jólétét növelték.

Medián A szociológiai adatfelvétel során megállapított értékek között az adott sokaságon belüli „középső érték”, amely fölött és alatt ugyanannyi számú megfigyelt érték található. Némelykor a számtani átlagnál jobban jelzi az átlagos tendenciát.

Megfigyelés A szociológiai adatfelvétel egyik módszere, amely során a kutató megfigyeli a jelenséget. Megkülönböztetjük a külső megfigyelést, amikor a kutató maga nem vesz részt a megfigyelt jelenségben, csak mintegy kívülről kíséri figyelemmel, és a részt vevő megfigyelést, amikor a kutató maga is részt vesz a megfigyelt jelenségben.

Méltányosság Méltányosnak nevezzük a társadalmi berendezkedést, a jövedelemeloszlást stb., ha minden állampolgár akkora javadalmazásban részesül, amelyik arányos a társadalomnak nyújtott szolgáltatával.

Mélyinterjú A szociológiai adatfelvétel egyik módszere, amelyben a kutató vagy a kérdező hosszú és többé-kevésbé kötetlen beszélgetést folytat a vizsgált személlyel, illetve csak kérdéseivel tereli a vizsgált személyt azon kérdések felé, amelyekről adatokat kíván gyűjteni. A mélyinterjú igen időigényes módszer, a kapott információk feldolgozása igen intenzív munkát igényel, viszont lehetővé teszi a jelenség alapos megismerését, főképpen a vizsgált személy motívumainak, véleményeinek, értelmezéseinek feltárását.

Mérési szintek A szociológiai vizsgálatban szereplő változók természetétől függően négy mérési szintet különböztetnek meg: 1. nominális változók, amelyek különböző kategóriákba rendezhetők, de a kategóriák nem számszerűsíthetők és sorrendbe sem rendezhetők; 2. ordinális változók, amelyeknek kategóriái sorrendbe állíthatók, de nem számszerűsíthetők, 3. intervallum jellegű változók, amelyek számszerűsíthetők, ezáltal sorrendbe is állíthatók, de ezek a számértékek olyan skálán helyezkednek el, amelynek nincs egyértelmű zérus pontja, ezért nem állíthatjuk, hogy az egyik érték valahány-szorosa a másiknak; 4. aránymérő jellegű változók, amelyek olyan skálán számszerűsíthetők, amelynek van zérus pontja, tehát állíthatjuk, hogy az egyik érték valahányszorosa a másiknak. A változók mérési szintjétől függ az, hogy milyen statisztikai mutatókat lehet kiszámítani és milyen matematikai-statisztikai módszereket lehet felhasználni az elemzésnél.

Meritokrácia Olyan elképzelt társadalom, amelyben az egyén társadalmi pozíciója egyáltalán nem a társadalmi származástól, hanem csak „érdemektől”, vagyis a tehetségtől, szorgalomtól és teljesítménytől függ.

Migráns Az a személy, aki eredeti (szokásos) lakóhelyének országát elhagyja, azaz részt vesz a nemzetközi vándorlásban. A távozási (kibocsátó) ország szempontjából a személyt kivándorlónak, a fogadó ország szempontjából bevándorlónak nevezik. A bevándorlók között megkülönböztetjük a hazatérő (visszatérő) magyar állampolgárt és a Magyarországra bevándorló külföldit.

Minősítés (labelling). A deviancia minősítési elmélete szerint valaki nem azért válik deviánssá, mert valamilyen viselkedést mutat, cselekményt követ el, hanem azért, mert a társadalom vagy annak megfelelő intézményei (rendőrség, bíróság, elmeorvosok stb.) deviánsnak nyilvánítják, ráakasztják a „bűnöző” vagy „elmebeteg” címkét, rásütik a „bélyeget” (stigmát).

Mintavétel Azoknak az egyéneknek vagy más megfigyelési egységeknek kiválasztása a teljes sokaságból (populációból), akiket megkérdezni, megfigyelni stb. akarunk. A mintavétel előnye, hogy nem szükséges a sokaság minden tagját megvizsgálni. A kiválasztott mintával kapott eredményeket abban az esetben általánosíthatjuk a teljes sokaságra, ha a mintát reprezentatív módszerrel választottuk.

Mobilitási esélyek egyenlőtlensége Ez a fogalom azt jelenti, hogy a privilegizáltabb rétegből származó egyéneknek nagyobb esélye van privilegizált pozícióba jutni, mint a hátrányosabb rétegből származóknak.

Modernizáció elmélete A modernizáció elmélete abból indul ki, hogy a társadalom négy alrendszerében, nevezetesen a gazdasági, a társadalmi, a politikai és a kulturális alrendszerben párhuzamosan mennek végbe a modernizáció irányába mutató változások. Ezek egymást erősítik, illetve – ha az egyik alrendszerben nem következik be a modernizáció – meggátolják a többi alrendszer modernizációját. Például versengő piacgazdaság hiányában nem lehetséges modernizáció a társadalmi és a politikai viszonyokban, vagy a modern gondolkodásmód, kultúra, értékek és viselkedései normák elterjedése nélkül nem lehet hatékony piacgazdaságot megvalósítani. A modernizáció a társadalmi jelenségek számos más területén, többek között a családban és gyermekszámban, az életmódban, a szabadidő eltöltésében is alapvető változásokat hoz magával. A

modernizációelmélet új megfogalmazásai hangsúlyozzák a társadalmak újításra való képességét, mint a modernitás fontos kritériumát, továbbá figyelmet fordítanak a modernizáció által előidézett társadalmi konfliktusokra, a modernizációnak több útját látják lehetségesnek és nem zárják ki a modernizációs kudarc előfordulását.

Modernizáció Sokdimenziós fogalom, jelenti többek között az iparosodást, majd a szolgáltatások növekedését, a városiasodást, az iskolai végzettség emelkedését, a demográfiai viselkedés megváltozását (a gyermekszám tervezését), az emberi viselkedés motívumainak és normáinak, továbbá az értékeknek a megváltozását. A sok különféle modernizációfogalom közül ebben a tankönyvben a modernizációnak azt a definícióját használjuk, amely a modern társadalomnak hat alapvető kritériumát emeli ki: 1.hatékony piacgazdaság, 2. magas életszínvonal, 3. társadalmi integráció, 4. magas iskolai végzettség és jó egészségi állapot, 5. többpártrendszerű demokrácia, 6. modern mentalitás, gondolkodásmód, értékek és normák, kultúra.

Módsz A szociológiai adatfelvétel során megállapított értékek közül az a kategória, amelybe a legtöbb vizsgált személy vagy más megfigyelési egység került.

Morbiditás A beteg állapot gyakorisága egy adott népességben (prevalencia), vagy az új megbetegedések gyakorisága egy adott népességben (incidencia).

Mozgalom Olyan, viszonylag kevésbé szervezett politikai társulás, amelynek célja a társadalom alapvetőnek tartott problémájának megoldása, legtöbbször a társadalom alapvető megváltoztatása. Ennek érdekében a társadalom összes tagját vagy legalább azok többségét próbálja mozgósítani.

Munkanélküliségi arány Másféppen munkanélküliségi ráta. A regisztrált munkanélküliek száma osztva a gazdaságilag aktív népesség (foglalkoztatottak és munkanélküliek összege) számával. Regisztrált munkanélküli az, akinek nincs munkaviszonya, nem nyugdíjas, nem tanuló, továbbá munkát keres.

Munkásönkormányzat Olyan szervezeti formák, amelyekben a munkavállalóknak beleszólásuk van munkahelyük gazdálkodásának, szervezetének, a munkakörülmények kérdéseibe.

Nemek közötti különbségek Az emberiségen belüli egyik legalapvetőbb különbség a férfiak és nők különbsége. Ez megnyilvánul a testi jellemzőkben, a lelkiállapotban, az iskolai végzettségben, jövedelemben, életmódban és mentalitásban. Vitatott kérdés, hogy e különbségek milyen arányban származnak a vitathatatlanul meglévő genetikai eltérésekből és milyen arányban a nemek eltérő szocializációjából. Vitatott kérdés az is, hogy a nemek közötti munkamegosztás mennyire hasznos a társadalmaknak, vagy mennyire alapul a férfiaknak a nők fölötti uralmán.

Nemzedékek közötti mobilitás A társadalmi mobilitásnak az a fajtája, amikor a gyermek felnőttkori társadalmi pozíciója eltér szülei társadalmi pozíciójától.

Nemzedéken belüli mobilitás A társadalmi mobilitásnak az a fajtája, amikor az egyén társadalmi pozíciója saját foglalkozási életpályája közben változik meg.

Nemzet A nemzet azon személyek csoportja, akik az adott nemzet tagjainak tekintik magukat, illetve akiket a társadalmi környezet e nemzet tagjának tart.

Nemzeti kisebbség Egy adott társadalom azon tagjainak csoportja, akik nem a többségi nemzethez tartozóknak tekintik magukat, vagy akiket a többségi nemzet nem tart tagjának.

Nemzetközi vándorlás Az országhatárokat átlépő lakóhelyváltozást nevezzük nemzetközi vándorlásnak. Míg a belső vándorlás a legtöbb országban teljesen szabad, a nemzetközi vándorlást egyes államok engedélyhez kötik. A letelepedési és a munkavállalási engedély még távolról sem jelenti az állampolgárság megadását. A második világháború után a nagy gazdasági fellendülés idején Nyugat-Európa számos vendégmunkást engedett be azzal a feltevéssel, hogy „vendégek” maradnak és idővel visszaköltöznek hazájukba. A visszaköltözés azonban ma, amikor ezekben az országokban a munkaerőhiány eltűnt és a munkanélküliség megnőtt, meglehetősen ritka, a vendégmunkások nagy többsége maradni kíván a fejlett országokban.

Nemzettudat A nemzet tagjainak az a tudata, hogy ugyanannak a nemzeti közösségnek a tagjai, egymás iránt kisebb-nagyobb szolidaritást éreznek.

Norma Viselkedési szabály, amely előírja, hogy a társadalom tagjainak bizonyos helyzetekben hogyan kell és hogyan nem szabad viselkedniük. A norma megszegését mindig valamilyen szankció bünteti. Sokféle norma érvényesülhet egymás mellett: büntetőjogi normák, erkölcsi normák, szokások, illemszabályok stb.

Nukleáris családi háztartás Olyan háztartás, amelyben csak egyetlen családmag vagy nukleáris család tagjai (és esetleg háztartási alkalmazottak) élnek.

Numerus clausus (zárt szám) Az az oktatáspolitikai, amely az adott iskolába vagy iskolatípusba felvehető tanulók, hallgatók számát vagy az oda felvehető valamilyen kritérium alapján kiválasztott hallgatók (például értelmiségi származásúak) számát vagy arányát szigorúan meghatározza.

Nyitott és zárt társadalom A mobilitási szakirodalomban nyitottnak tekintjük azt a társadalmat, amelyben a mobilitási esélyek egyenlőtlensége csekély, könnyű átlépni az egyik társadalmi rétegből a másikba. Zártnak tekintjük azt a társadalmat, ahol az esélyegyenlőtlenségek nagyok, az egyik rétegből a másikba való átlépés nehéz.

Nyomást kifejtő csoport Olyan szervezett politikai csoport, amelynek célja nem a politikai hatalomra jutás, hanem a politikai döntések befolyásolása saját körülhatárolt érdekeinek megfelelően.

Nyugat-európai házasságkötési minta Nyugat-Európában a késő középkortól a XIX. századig érvényesült házasságkötési minta, amely szerint viszonylag későn házasodtak és viszonylag sokan maradtak életük végéig nőtlenek, illetve hajadonok.

Oktatás Az oktatás funkciói: az ismeretek átadása, a nevelés vagy személyiségfejlesztés, a társadalmi integráció. A hagyományos társadalmakban főképpen a család, a rokonság és a helyi közösség keretében történt az oktatás, a modern társadalmakban egyre inkább az iskolákban.

Operacionalizálás Az elméleti hipotézisek mérhető formában történő megfogalmazása s a hipotézisben szereplő változók olyan formában történő definíciója, amely lehetővé teszi a szociológiai adatfelvételek alapján történő mérést.

Öregedés A népesség öregedése azt jelenti, hogy az idős emberek aránya a népességen belül nő. A népesség öregedésének csak kisebb mértékben oka a születéskor várható átlagos élettartam hosszabbodása; nagyobb mértékben a születésszám csökkenése – vagyis az, hogy az egymást követő nemzedékek létszáma nem nő, hanem változatlan, sőt csökken – okozza azt, hogy először a gyermekek, később a felnőttek aránya is lecsökken, ennek következtében az időseké megnő.

Párt Olyan szervezett politikai csoport, amelynek célja a politikai hatalom megszerzése és megtartása.

Peremváros Agglomerációs övezetben újonnan kialakult olyan település, amely szolgáltató központként működik, így maga is jelentős számú ingázót vonz.

Periféria Azok a centrummal gazdasági kapcsolatban álló országok vagy régiók, amelyek a gazdasági fejlődésben hátramaradtak.

Politika A hatalom megszerzésére és megtartására, az állami döntések meghozatalában való részvételre, a döntések befolyásolására irányuló tevékenység.

Posztadoleszcencia A fiatalkor és a felnőttkor közötti életszakasz, körülbelül a 18. életévtől a húszas évek végéig. Ebben az életszakaszban az egyén jogilag már nagykorú, tehát felnőtt, de még nem vagy csak fokozatosan tölti be a felnőtt szerepeket; még nincs saját rendszeres munkahelye és jövedelme (például mert még tanuló); ha van is jövedelme, a szülőktől anyagi támogatást kap; még nincs önálló lakása, a szülők háztartásában él; még nem alapított saját családot. A felnőtt szerepek vállalására fokozatosan kerül sor, ezért a posztadoleszcencia és a felnőttkor között nincs éles határ.

Posztindusztriális vagy szolgáltatási társadalom Olyan társadalom, ahol a foglalkoztatottak nagy része a szolgáltatások területén dolgozik.

Praxis P Bourdieu francia szociológus által használt fogalom. A mindennapi tevékenységeket és ezeknek a cselekvő számára való értelmét jelenti.

Presztízsvizsgálat A rétegződés vizsgálatának egyik módszere. Az interjúvolt személyeket arra kérik fel, hogy különböző foglalkozásokat értékeljenek, rangsoroljanak azok presztízse, megbecsültsége alapján. Az így kapott értékeléseket vagy rangsorokat azután átlagolják, a kiszámított átlagok a kérdéses foglalkozási csoportok presztízspontszámai.

Puha költségvetési korlát Ez a Kornai János által bevezetett fogalom azt fejezi ki, hogy a szocialista gazdasági rendszerben a vállalat bevételei, saját pénzeszközei nem szabtak kemény korlátot a vállalat kiadásainak, amely korlát túllépése a vállalat csődjével fenyegetett. A szocialista gazdasági rendszerben ugyanis a vállalatok számíthattak arra, hogy a kormányzattal való alkun keresztül pótlólagos szubvenciókhoz, hitelekhez vagy egyéb kedvező feltételekhez juthatnak, így elkerülhetik a veszteséggé válást és annak következtében a csődöt.

Racionális-legális uralom A legitimnek tartott hatalomnak az az esete, amikor a legitimitás alapja az, hogy a hatalmat birtokló személy az elfogadott alkotmányjogi szabályoknak megfelelően jutott hatalomra és az érvényes jogszabályokat követve gyakorolja hatalmát. Ilyen általában a demokratikus rendszerek kormányzata.

Rasszizmus A rasszizmus szerint az egyik faj magasabb rendű, mint a többi.

Rekombináns tulajdoni formák D. Stark amerikai szociológus szerint Magyarországon a rendszerváltás utáni privatizáció folyamán nem tiszta magántulajdonú vállalatok alakultak ki, hanem az állami és a magántulajdon különféle keverékei, „rekombinációi”.

Reprezentatív minta Akkor mondjuk a kiválasztott mintát reprezentatívnak, ha a sokaság minden tagjának egyenlő esélye van a mintába való bekerülésre, tehát a mintába kerülteket véletlenszerűen választottuk ki a teljes sokaságból.

Reprodukciós együttható A népesség reprodukciójának szintetikus mutatója. Azt fejezi ki, hogy a népesség bővítetten, azonos számban vagy szűkítetten reprodukálódik, más szóval hogy az egymást követő korosztályok, generációk egyre nagyobbak, változatlan létszámúak vagy egyre kisebbek. A bruttó vagy nyers reprodukciós együttható azt fejezi ki, hogy egy nőre élete folyamán hány leányszülés jut. A nettó vagy tiszta reprodukciós együttható azt fejezi ki, hogy egy nőre hány olyan leány jut, aki (a halandóság figyelembevételével) a helyére fog lépni a következő nemzedékben. A bruttó reprodukciós együtthatót a korszpecifikus termékenységi arányszámokból számítják ki, azoknak összegezése útján, de csak a leányszületeket figyelembe véve. Ha az együttható értéke 1,0, akkor egy anyára átlagosan egy leányszülés jut, ha ennél alacsonyabb, akkor kevesebb, tehát a népesség reprodukciója szűkített, ha több, akkor a népesség reprodukciója bővített. A halálozást figyelembe vevő nettó reprodukciós együttható a mai magyarországi demográfiai körülmények között 2-2,5 százalékkal alacsonyabb a bruttó együtthatónál. A reprodukciós együtthatókat legtöbbször az adott év termékenységi adataiból számítják, ezért azt fejezik ki, hogy az adott évi korszpecifikus termékenység, vagyis korcsoportonkénti születési gyakoriság mellett hány leányszülés jutna egy nőre, illetve a halandóság figyelembevételével hány leány lépne egy anya helyére. A reprodukcióról tisztább képet adnak a kohorszadatokból, vagyis az egy adott évben vagy adott években született nők által 15. éves életkoruktól 50. születésnapjukig ténylegesen szült gyermekek számából kiszámított reprodukciós együtthatók. Ehhez nagyon pontos statisztikai adatok szükségesek és csak akkor számíthatók ki, amikor valamely női kohorsz elérte 50. életévét.

Slum A leromlott fizikai állapotú és szegények által lakott városrész angol neve. A magyar „nyomornegyed” kifejezés a slum kifejezésnél valamivel élesebben hangzik, ezért használjuk inkább a slum kifejezést.

státus Az egyén által a társadalomban és társadalmi intézményekben elfoglalt pozíció. Egy személy többféle státust foglalhat el. Például egyszerre apa, férj, gyermek, tanár és valamely egyesület vezetőségi tagja. Minden státushoz elvárások kapcsolódnak, amelyeket a társadalom támaszt a státust betöltők viselkedését illetően. Ezeket az elvárásokat vagy viselkedési normákat nevezik szerepeknek. Az angol nyelvű szociológiai irodalomban a Max Weber által használt „rend” fogalmat státusnak fordították, ebben az értelemben a státus a megbecsülés és az életmód alapján megkülönböztetett társadalmi kategória. Ebben a könyvben nem az utóbbi értelemben használom a státus kifejezést, hanem az előbb említett eredeti értelmében.

státuscsoport A szociológiai szakirodalom némelykor a Max Weber-féle „rend”- vagy a társadalmiré- fogalommal azonos értelemben használja. Ebben a könyvben a Kolosi Tamás által bevezetett sokkal körülhatároltabb értelemben használom: státuscsoport az egyéneknek vagy családoknak az a csoportja, amelynek tagjai az általa megkülönböztetett hét dimenzióban együttevően hasonlóan helyezkednek el, tehát hasonló az anyagi színvonaluk, a fogyasztásuk, az életmódjuk, a lakásuk, a lakókörnyezetük, a munkájuk és a hatalmi pozíciójuk.

Struktúra (szerkezet) A struktúra legelvontabb értelemben azt jelenti, hogy egy adott sokaság nem egyszerűen azonos sajátosságokkal bíró és azonos helyzetű egyedek halmaza, hanem a sokaság tagjai eltérő pozíciókat foglalnak el, és e pozíciók miatt meghatározott viszonyban állnak egymással. A struktúra fogalmát Marx vezette be a szociológiába. Mindenekelőtt a társadalmi struktúrára gondolt, vagyis arra, hogy a társadalmon belül vannak kizsákmányolók és kizsákmányoltak, elnyomók és elnyomottak, tőkésék és bér munkások. Amikor ma a társadalmi struktúra vagy szerkezet fogalmát használjuk, akkor arra gondolunk, hogy a társadalmon belül több (nem szükségképpen kettő, mint Marxnál) nagyobb tömb létezik, ezek helyzete eltérő (kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb), és ez a helyzet meghatározza e tömbök tagjainak életkörülményeit, gondolkodását. A struktúrafogalom használatával a szociológusok azt szokták sugallni, hogy nem a felszíni jelenségeket, hanem a mély – sokszor csak elméletileg feltárható – jelenségeket, viszonyokat vizsgálják. A struktúra fogalmát más, ennél szélesebb értelemben is használják a szociológiában. Beszélnek egy szervezet, intézmény struktúrájáról. A kulturális antropológia és a szociológia sokat kutatott témája a rokonsági kapcsolatok szerkezete, amely társadalmanként némileg eltérő. Gondoljunk a sógorok és sógornők eltérő helyzetére különböző társadalmakban. A strukturalizmusnak nevezett társadalomtudományi irányzatok eredetileg nyelvészetből származnak, a nyelvek nyelvtani struktúráját tanulmányozták. Ezek az irányzatok a struktúrák állandóságát és a társadalom tagjainak életét, viselkedését, gondolkodását meghatározó erejét hangsúlyozzák.

Strukturális mobilitás Az összes mobilitásnak az a része, amely annak következtében jön szükségképpen létre, hogy a társadalmi struktúra megváltozik, pontosabban hogy a szülők társadalmi összetétele eltér a gyermekeik társadalmi összetételétől.

Strukturalizmus A nyelvészetből átvett szociológiai irányzat, amely a társadalomban meglévő tartós struktúrák kutatását helyezi az érdeklődés középpontjába, s ezeknek a struktúráknak igen erős determináló szerepét hangsúlyozza.

Survey-módszer A szociológiai adatfelvétel legtöbbet használt módszere, amely abból áll, hogy a vizsgálni kívánt népességből (populációból) mintát választunk, a mintába került megfigyelési egységekről standardizált kérdőívet töltünk ki, a kérdésekre adott válaszokat kódoljuk, a kódolt adatokat táblázatok alapján vagy matematikai-statisztikai módszerekkel elemezzük.

Szegénység Szegénynek mondjuk egy társadalmon belül azokat, akiknek jövedelme a kiválasztott szegénységi küszöbnél alacsonyabb. A szegénységi küszöb lehet egy valamilyen módszerrel meghatározott létminimum, ebben az esetben beszélünk abszolút szegénységről. De a szegénységi küszöböt meghatározhatjuk az adott társadalomban átlagos jövedelem valamilyen százalékában, ebben az esetben beszélünk relatív szegénységről. Végül szegénynek mondhatjuk a társadalom legalacsonyabb jövedelmű részét, például tíz vagy húsz százalékát. A szegénységfogalmat ki lehet terjeszteni olyan módon, hogy nemcsak az alacsony jövedelműeket tekintjük szegényeknek, hanem azokat is, akik más ok miatt (például betegség, alacsony iskolai végzettség) vannak az átlagosnál lényegesen rosszabb helyzetben. Az utóbbi típusú szegénységet szokták deprivációnak is nevezni.

Szegénységi küszöb Az a jövedelemszint, amelynél kisebb jövedelműeket szegénynek tekintjük. A szegénységi küszöb lehet a létminimum, de meghatározható más módon is, például az átlagjövedelem bizonyos százalékában.

Szegregáció A településeken, elsősorban nagyvárosokon belül elkülönülnek a különböző társadalmi rétegek és etnikai csoportok lakóhelyei. Mivel a szegregáció többnyire azzal jár, hogy a szegényebb és a kisebbségi etnikumhoz tartozó népesség lakta városrész leromlik, a szegregáció súlyos problémákat okozhat.

Szekta Vallási szervezet, amelynek kisebb létszámú tagsága van. Többnyire nincs elkülönült papsága. A vallási érzelmekre helyezi a súlyt.

Szekularizáció Leegyszerűsítve a vallás és az egyház szerepének, befolyásának gyengülését értik rajta. Alaposabb értelmezés szerint a szekularizáción belül több folyamatot lehet megkülönböztetni: a racionális gondolkodás terjedését; a nem sajátosan vallási feladatok végzésének függetlenülését az egyháztól; végül az egyházi hierarchia gyengülését, a laikusok szerepének megnövekedését. Ezek a folyamatok nem szükségképpen kapcsolódnak össze. Legújabban olyan jelenségeket figyelhetünk meg (vallási ébredés, fundamentalizmus, új vallási mozgalmak), amelyek kétségessé teszik a szekularizációs tendencia folytatódását.

Szerep A valamely státushoz tartozó viselkedési minták, jogok és kötelezettségek együttese. Például az egyetemi oktató szerepének normái: színvonalas előadásokat tart, lelkiismeretesen vizsgáztat, tudományos kutatásokat végez, publikál. A társadalom elvárja, hogy e státusokat betöltők megfeleljenek a velük szemben támasztott viselkedési elvárásoknak.

Szervezet A társadalom tagjainak többé-kevésbé személytelen kapcsolatokra épülő nagyobb csoportja, amelyet konkrét cél megvalósítására hoztak létre, és amelynek tevékenységét pontosan szabályozzák.

Szimbolikus interakcionizmus Az a szociológiai irányzat, amely az emberek közötti kapcsolatokat, interakciók kutatását helyezi a szociológiai kutatás középpontjába. Az elmélet megfogalmazója Herbert Mead.

Szociális tőke Az egyén társadalmi kapcsolatai. A szociális tőke fogalmát használó szociológusok szerint a szociális tőke – a pénztőke és a kulturális tőke mellett – fontos szerepet játszik az egyén társadalmi helyzetének meghatározásában.

Szocialista rendszer Az a gazdasági, társadalmi és politikai rendszer, amelyben a gazdasági folyamatokat központilag megtervezik, a termelőeszközök túlnyomó többsége állami tulajdonban van, és amelyben egypártrendszerű diktatúra van. Marx szerint az a társadalmi rendszer, amelyben a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, a munkásosztály az uralkodó osztály és – legalább átmenetileg – proletárdiktatúra érvényesül.

Szociális városrehabilitáció Olyan elslumosodott területeken szervezeten zajló, mind a lakásokra, mind a közterületekre kiterjedő megújítási folyamat, amely arra törekszik a felújítás előtt, hogy a területen lakó lakosok ne szoruljanak ki a felújítás miatt felértékelődő területről.

Szocializáció Az a folyamat, amelynek során a megszületett csecsemő személyisége fokozatosan kialakul, másképpen amelynek során a gyermek elsajátítja a társadalmi normákat és értékeket, megtanulja a különféle társadalmi szerepekben elvárható viselkedést. A szocializáció nagy része a gyermekkorban történik, de a felnőttkorban is folytatódik.

Szórás (standard deviáció) Egyszerű statisztikai mutató, amely azt fejezi ki, hogy a megfigyelt értékek mennyire térnek el a számtani átlagtól.

Sztereotípiá Torzításokon, túlzásokon és leegyszerűsítéseken alapuló negatív elképzelések, előtételek együttese valamely csoporttal szemben.

Szubkultúra Egy nagy társadalmon belül élő kisebb társadalmi csoport (például etnikai kisebbség) kultúrája, mely eltér a többség kultúrájától.

Szuburbanizáció Az a jelenség, amelyet a fejlett országok nagyvárosaiban az 1960-as évek óta figyeltek meg, azaz a városi népesség egyik – többnyire jobb módú – része elhagyja a város központi részeit és a városkörnyéki kertés-családirházas övezetbe költözik. A szuburbia lakossága többnyire a jobb módú- akból áll, de Budapest körül vannak a szegényebb, vidékről közelmúltban felköltözött rétegek által lakott szuburbia is.

Szuccesszió Valamilyen újfajta lakosság kiszorítja a település vagy városrész régebbi lakosságát, azaz az újfajta lakosság tömegesen költözik be, a régi lakosság viszont elköltözik.

Születéskor várható átlagos élettartam A halandósági viszonyok legszintetikusabb mutatója. A halandósági táblából számítják ki. Azt fejezi ki, hogy egy megszületett csecsemő az adott halandósági viszonyok, vagyis korszpecifikus halálózási arányszámok mellett átlagosan hány évig élne. Többnyire külön kiszámítják a férfiakra és nőkre vonatkozóan. Mivel legtöbbször az adott évi halálózási adatokból számítják ki, ténylegesen sem az adott évben születettek, sem bármely más nemzedék, kohorsz átlagos élettartama sem egyezik meg vele pontosan, a halandósági viszonyok ugyanis egy-egy kohorsz élete folyamán változnak.

Szürkegazdaság A kifejezetten nem tiltott gazdasági tevékenységek, amelyek növelik a társadalom jólétét, de kibújnak a jövedelemadó fizetésének kötelezettsége alól.

Társadalmi fejl ő dés A gazdasági fejlődés mellett az életszínvonal emelkedése, városiasodás, az iskolai végzettség emelkedése, a halandóság javulása stb.

Társadalmi jelz ő számok Más néven szociális indikátorok. Olyan statisztikai mutatók, amelyek valamely fontos társadalmi jelenség alakulásáról tömör és átfogó információt adnak és lehetőleg hosszú idősorokban állnak rendelkezésre.

Társadalmi mili ő Az életmód (és az értékorientációk) alapján meghatározott társadalmi csoportok. Az, hogy a társadalmi mili ő fogalma előtérbe került a szociológiában, összefügg azzal az elmélettel, amely szerint a hagyományos osztályok és rétegek jelentősége a modern társadalmakban elhalványul.

Társadalmi mobilitás A társadalmi mobilitás az egyén vagy a család társadalmi helyzetének változása, átlépése az egyik társadalmi osztályból, rétegből a másikba. A társadalmi mobilitást általában a foglalkozás alapján definiált rétegek kategóriái közötti helyváltoztatásként vizsgálják empirikusan, lehet azonban a jövedelmi, iskolai végzettségi, lakóhelyi stb. kategóriák közötti mobilitást is vizsgálni. Megkülönböztetjük a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli vagy karriermobilitást.

Társadalmi osztály A termelőeszközök tulajdona vagy ilyen tulajdon hiánya alapján megkülönböztetett társadalmi kategória. Vannak szociológusok, akik a végzett munka jellege, a hatalom stb. alapján megkülönböztetett kategóriákat is osztályoknak nevezik.

Társadalmi réteg A foglalkozás, iskolai végzettség, lakóhely, a jövedelem nagysága stb. alapján hasonló helyzetben lévők csoportja.

Társadalmi rétegz ő és A különböző ismérvek – mint a foglalkozás, beosztás, munkahely, iskolai végzettség, lakóhely – alapján definiált társadalmi kategóriák, helyzetének, életkörülményeinek, életmódjának különbségei, e rétegek hierarchikus sorrendje különböző dimenziókban.

Társadalmi változás A társadalom szerkezetének, intézményeinek, kultúrájának változása.

Társadalmi-gazdasági státus A foglalkozási csoportok átlagos jövedelme és átlagos iskolai végzettsége alapján kiszámított – a presztízshez hasonló – pontszám.

Teljes termékenységi arányszám A korszecifikus termékenységi arányszámok összege 15-től 49 éves korig, vagyis az egy nő által 15-től 49 éves korig szült gyermekek átlagos száma.

Termékenység A születések száma a szülőképes életkorú (15-49 éves) női népességhez vagy annak valamely korcsoportjához viszonyítva.

Termékenységtelméletek A születések gyakoriságát, a családok gyermekszámát megmagyarázni kívánó elméletek. A termékenység közgazdaságtani elmélete szerint a szülők a gyermekek felnevelésének költségeit és a gyermekektől várható hasznot vetik össze, amikor gyermekeik számáról döntenek. A termékenység szociológiai elmélete szerint a szülők a gyermekszámra vonatkozó döntésnél azokat az értékeket és normákat követik, amelyeket társadalmi környezetük elfogad.

Totalitárius rendszer Olyan diktatórikus politikai rendszer, amely nemcsak a politikai ellenzékiséget nem tűri, hanem a társadalom tagjainak mindennapi életébe, gondolkodásába is bele kíván avatkozni.

Több családmagból álló háztartás Olyan háztartás, amelyben egynél több családmag él együtt (és esetleg egyéb rokon és háztartási alkalmazott).

Többdimenziós skálázás Többváltozós matematikai-statisztikai módszer, amelynek segítségével a megfigyelési egységeket a rájuk vonatkozó nagyobb számú adat alapján kisebb számú (egy-két-három) dimenzióban sorba rendezik, és nekik számszerű értékeket adnak, úgyhogy a megfigyelt egységek egymástól való távolsága mérhető.

Tradicionális uralom A legitimnek tekintett hatalomnak az az esete, amikor a legitimitás a hagyományon alapul. Például a királyok uralma.

Új osztály **M. Gyilasz által bevezetett fogalom** a kelet-európai szocialista társadalmak uralkodó osztályának megnevezésére. Gyilasz szerint az új osztály az állami és pártbürokrácia vezető pozícióban lévő tagjaiból áll.

Új vallási mozgalmak A közelmúltban megjelent, tág értelemben véve vallásos jellegű mozgalmak a fejlett országokban, például a Hare Krisna mozgalom.

Uralom A jogosnak vagy legitimnek tekintett hatalom.

Urbanizáció A városi népesség növekedése (városodás) vagy a települések városias jellegének erősödése (városiasodás). Kétséges, hogy a városi népesség aránya tovább fog-e nőni a fejlett országokban, mivel az utolsó évtizedekben megfigyelhető az a tendencia, hogy a városi lakosság egy része kiköltözik a város környéki szuburbiákba, ahol a város közelségének előnyeit és a városi környezet negatívumaitól (rossz levegő, zaj, rossz közbiztonság) való mentességet kombinálni tudja.

Útelemzés A korreláció- és regresszióelemzés továbbfejlesztett változata, amelyben a megfigyelt változók között többféle ok-okozati kapcsolatot tételeznek fel, és a kapott eredményeket egy útábrában mutatják be, ahol nyilak jelzik az ok-okozati kapcsolatok irányát, és a nyilak mellé írott együtthatók fejezik ki az ok-okozati kapcsolat erősségét.

Vallásosság A vallásosság nehezen mérhető és többdimenziós fogalom. A következő dimenziókat lehet megkülönböztetni: 1. hit a vallási tételekben, 2. bizonyos rituálék gyakorlása, 3. vallási ismeretek, 4. vallási élmények, 5. a vallás erkölcsi normáinak követése.

A vallás individualizálódása Annak a jelenségnek az elterjedése, miszerint egyre többen szabadon válogatva a vallási hitelvek és gyakorlatok közül, saját maguknak alakítanak ki valamiféle személyes vallást.

Vándorlási egyenleg Belföldi vándorlásban az odavándorlás és az elvándorlás különbsége, nemzetközi vándorlásban pedig a bevándorlás és a kivándorlás különbsége.

Varianciaanalízis Két- vagy többváltozós matematikai-statisztikai elemzési módszer, amely akkor alkalmazható, ha az egyik megfigyelt változó intervallum vagy aránymérő jellegű, a másik vagy a többiek lehetnek nominális jellegűek. A varianciaanalízis kimutatja, hogy a nominális változó vagy változók a számszerűsíthető változó szóródásának mekkora részét magyarázzák meg, s milyen erős közöttük a kapcsolat.

Város A statisztikai kimutatásokban a város azokat a településeket jelenti, amelyeknek az adott időpontban városi államigazgatási rangjuk, pozíciójuk van. A városok és a községek közötti határvonalat meg lehet valamely népesség számánál, például 5000 lakosnál is húzni. Árnyaltabb definíció szerint az a település nevezhető városnak, amely saját lakossága és a környező falvak számára ellát bizonyos központi funkciókat, magasabb szintű iskolák, egészségügyi intézmények és művelődési intézmények találhatók benne. Van olyan szociológiai definíció is, amely a városi életmódot tartja a város kritériumának.

Vegyes gazdaság Olyan gazdaság, amelyben a termelőeszközök magántulajdona és köztulajdona keveredik, a gazdaság működésének szabályozásában a piac mellett gazdasági terv is szerepet játszik.

Viktimológiai felvétel A bűnözés intenzitása mérésének módszere, amikor egy lakossági mintát kérdeznek meg, hogy meghatározott időszakban, például az elmúlt évben milyen bűncselekményeknek vált áldozatává.